

ANARATIYA VIDYA BHAVAN

શ્રી

જાહેરાત

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સહ-
દેયથી શ્રીમંત પતિતપાવન મહોરાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ
ભાયકવાડે, સેનાખાસખેલ, સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ.
આઈ., જી. સી. આઈ. ઈ., એલએલ ડી. એઓશ્રીએ કૃપાવંત
યથને બે લાખ રૂપિયાની જે રકમ અનામત મુકેલી છે તેના
બ્યાજમાંથી “ શ્રી સયાજીસાહિત્યમાળા ” રૂપે વિવિધ વિષયોને
લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તદનુસાર આ “કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર” નામક ગ્રંથ સંસ્કૃત
ઉપરથી ગુજરાતીમાં અનુવાદરૂપે રા. રા. જયસુખરાય વિ.
પુરૂષોત્તમરાય જોષીપુરા એમ. એ. હાલ અમદાવાદ, એમની
પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલો છે, અને તેને ઉક્તમાળામાં
વિદ્યાધિકારી કચેરીની ભાષાંતરશાખા તરફથી ઠરેલા ધોરણ
પ્રમાણે સંશોધાવીને પ્રસિદ્ધિમાં મુકવામાં આવે છે.

ભાષાંતરશાખા, વિદ્યાધિકારી કચેરી, વડોદરા. ૧. ૨૧-૧૦-૧૯૩૦	મં. ર. મજમુદાર. લા. મ.	મા. કા. માટે. વિદ્યાધિકારી, વડોદરા રાજ્ય.
---	---------------------------	---

લેખકના જે બોલ

આપણી સનાતન, પ્રાચીન આર્યતા-સંસ્કૃતિ-નાં વિવિધ અંગોનો ઇતિહાસ જોવાતપાસવાનો શોખ મને મારી યુવાવસ્થામાંથી જ લાગેલો, અને તેથી મારી તે સમયની ઇતર પ્રવૃત્તિઓની સાથે સાથે મેં એ પ્રકારના ઇતિહાસક્ષેત્રમાં યથાશક્તિ પર્યાટન કરવાનું ચાહ્યું પણ રાખેલું. આખરે મારા ભાવિ જીવનને ધડનાર કેમ અકલિત યોગના પ્રભાવે છ. સ. ૧૯૦૮ની સાલમાં, વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારીના તાબામાં 'ભાષાંતર મન્દનીશ'-સાહિત્યાધિકારી-તરીકે નોકરી કરવાનો પ્રસંગ મારા માટે ઉપરિચિત થઈ આવ્યો, અને તે દિવસથી મારી જીવનસરિતાનું નીર કેવળ અક્ષરપ્રણાલિકામાં વહેતું પણ થઈ ગયું! એટલામાં-એટલે કે, ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં મહીસુરના સુવિખ્યાત પંડિત યીયુત આર. રામ શાસ્ત્રીએ, મુદ્રમિદ્ધ પરંતુ અલભ્ય થઈ પડેલ "કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર" નામક સંસ્કૃત ગ્રંથને પ્રકાશમાં આણી દીધો, અને મારી પ્રાચીનશિષ્ટતાપૂજક વૃત્તિએ-મને તે ગ્રંથ પ્રાપ્ત કરી લેવાને પ્રેરી પણ દીધો. પછીથી યથાવકાશ મેં એ ગ્રંથ ઉકેલવાનું ચાહ્યું રાખેલ, અને જેમ જેમ હું તે વાંચતો-વિચારતો ગયો તેમ તેમ તે અદ્વિતીય રાજનીતિગ્રંથમાં આલેખાયેલ વિષયની મહત્તા, લોકોપકારકતા તથા ગહનતા-એ સર્વેએ મને તે પરત્વે એટલો બધો તો મુગ્ધ બનાવી દીધેલો કે, 'એ ગ્રંથનો ગૂંજરાતી અનુવાદ મારા પોતાના હાથે થવા પામે તો સાફ' એવી સ્વાર્થભુક્તિનો ઉદય મારામાં થઈ આવેલો, અને તેવા સ્વાર્થની રક્ષા કરવાને હું ઉદ્વુક્ત રહેલો પણ ખરો! તથાપિ "આપણે ચિંતવ્યો અર્થ કાંઈ નવ સરે"—એ નરસિંહવચન પ્રમાણે, અનુકૂળ સંયોગના અભાવે, હું મારી એવી એ સ્વાર્થભાવનાને તુર્ત સિદ્ધ કરી શકેલો નહિ, અને કાલ્પમિદ્ધ કરવામાં વર્ષોના વદ બા વાઈ પણ ગયાં!

તથાપિ સંકલ્પજન્ય એક એવું બળ હિતવન્ન કરનાર છે કે, તે ફલિત થયા વિના રહેતું જ નથી. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં 'ગ્રેઓ-ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'નું અધિવેશન વડોદરામાં થતાં તે શુભ પ્રસંગે આપણા અર્વાચીન બોજ ૩૫ વડોદરા નરેશ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ-એઓશ્રીએ આપણા ગુર્જર વાડમયને સંમુદ્ધ થતું રાખવાના હેતુથી, જે લાખ રૂપિયાની રકમ અળગી દાદી, અને તેના બ્યાજમાથી દેશોપકારક ગ્રંથો તૈયાર કરાવીને પ્રકાશમાં મુકવાની યોજના ઘડવાની આજ્ઞા પણ આપી દીધી ! તથાપિ એ આજ્ઞાને ફલિત થતાં ઘણો કાળ વીતી ગયો, અને છેવટે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની પ્રખર પ્રેરણાને વશ થઈને એ રાજ્યના વિદ્યાપ્રેમી દીવાન સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા, સી. એસ. આઈ—એઓશ્રીએ ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના મે માસમાં મારા હાથે એક સાહિત્યવર્ધક યોજના ઘડાવીને મંજૂર કરી દીધી; અને તેના પરિણામમાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની જે ઉત્કટ ઇચ્છા અવરૂદ્ધ થઈ રહેલી તે આજ દિન સુધી ફલવતી થતી રહેલી પણ છે. વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાધિકારી કચેરીની બાપાતરશાખા તરફથી ગૂંથાતી રહેલ 'શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા અને શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા'—એ ઉભયની ગ્રંથના બહુ ભાગે મારા પોનાને હાથે થયેલી હોઈને—અને જે કે વિધિવશાત્ તેમનાથી મારો વિચ્છેદ થવા પામેલો પણ છે, તેપણુ—એ જ માલના એક પુષ્પ રૂપે, મારા તરફથી તૈયાર કરી રખાયેલો આ અનુવાદાત્મક ગ્રંથ—કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર—આજે સાને વર્ષે પણ પ્રકટ થવા પામે છે, એ જોઈને મને કેટલો હર્ષ થતો હશે તેની કલ્પના પાઠક પોતે જ કરી લેશે એવી આજ્ઞા પણ હું રાખી રાકું.

મારે આ રચને જણાવવું જોઈએ કે, શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ-એઓશ્રીને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માટે અભિમાન છે જ, અને તેમાં પણ આ અર્થશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો પ્રચાર લોકોમાં થાય એવું એઓશ્રીને આવશ્યક લાગતા એઓશ્રીએ આ પુસ્તકનું રાજપુરુષો અધ્યયન કરે એવી

આરા પેણુ ફરમાવેલી છે. શ્રીમંત મહારાજનો આ સ્વતંત્ર હેતુ સફળ થવામાં આ અનુવાદગ્રંથ સાધનભૂત થશે તો તેથી પણ હું કૃતાર્થ થયો સમજરા.

આ “કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર”નો અનુવાદ આપણી ભાષામાં પહેલી જ વાર પ્રકટ થાય છે; અને હું ધારું છું કે, એને જે રૂપમાં તૈયાર કરવામાં આવેલ છે તે રૂપમાં તે મારા દેશબંધુઓને ઉપયોગી પણ થઈ પડશે. આ અનુવાદગ્રંથનાં વિવિધ પત્રો ઉપર મારા તરફથી કેટલીક સૂચક નોંધો પણ મુકાયેલી છે, અને હું ધારું છું કે, આ અનુવાદ તેમ જ તે બધી નોંધો, આપણા ચિંતનશીલ અને ઇતિહાસપ્રેમી વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ સ્વદેશહિતચિંતક લોકનેતાઓને કેટલાક પ્રમાણમાં ઉપકારક પણ નીવડશે.

આ સ્થળે મારે જણાવવું જોઈએ કે, મારા તરફથી લખાયેલ ‘ચંદ્રગુપ્ત મૈય’ એ નામનો એક નાનકડો ગ્રંથ. “શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા” ના ૧૩૯ માં પુષ્પ રૂપે પ્રકટ થયેલો છે; એટલે જે કોઈ જિજ્ઞાસુ એ લઘુ પુસ્તક વાંચી જવાની કૃપા કરશે તેને આ અર્થશાસ્ત્રમાં ઉપદેશાયેલ ‘ક્રિયાત્મક’ રાજનીતિની સફળતા દેખાયા વિના રહેશે જ નહિ. વળી મારો તરફથી લખાઈને, પૂર્વોક્ત માલામાં પ્રકટ થયેલ “ઉન્નતિ-વિચાર” નામક ગ્રંથમાં મેં જે દૃષ્ટિથી આપણા પોતાના સમગ્ર ઇતિહાસની સમીક્ષા કરેલી છે તે દૃષ્ટિને જન્મ આપવામાં તથા ઉત્તેજિત સંખવામાં આ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રે મોટો ભાગ ભજવેલો છે; અને તેથી કરીને, આપણી સ્વદેશીય રાજવિદ્યાના તથા સમાજવ્યવસ્થાના ગર્ભમાં રહેલ સૂક્ષ્મ અને સનાતન તત્ત્વો સમજવાની ઇચ્છા રાખનારને હું મારી આ-એક બીજાની પૂરક ગણાય તેવી-ત્રણે કૃતિઓને અવલોકી જવાની વિજ્ઞાપના જો અહીં કરું, તો તે વાત અસ્થાને કે અશિષ્ટ પણ નહિ ગણાય.

આ અનુવાદગ્રંથને માટે એક ખાસ ઉપોદ્દેશાત લખીને મેં આ સાથે જોડી દીધેલો પણ છે; અને તે ન્યૂનાધિક અંગે આ અર્થશાસ્ત્રમાંના વિચારો તેમ જ તેના કર્તાના જીવનવર્તન ઉપર કાંઈક અધિક પ્રકાશ નાખ-

વામાં મદદમાર યમ પડશે, એમ મારું નમ્ર માનવું થાય છે. વળી આ ગ્રંથના અન્તભાગમાં ‘વર્ણક્રમાનુસાર શબ્દકોશ’ આપવામાં આવેલ છે તે અનેક રીતે ઉપકારક પણ યમ પડશે. પાઠકગણની સુગવડ ખાતર આ ગ્રંથને બે ભાગમાં વહેંચી નાખીને બાધવામાં આવેલ પણ છે.

આ ગ્રંથ છાપી પ્રકાશમાં મુકવાની બાબતમાં વડોદરાના સુવિખ્યાત અને સાહસિક તથા ગૂઝરાતના અગ્રેડ ગ્રંથપ્રકાશક, મારા પરમરત્નેશ્વી મિત્ર સ્વર્ગસ્થ ચુનીલાલ કોઠારીના પુત્રોએ જે પરિશ્રમ ઉઠાવેલો છે તે બદલ તેમને તથા વડોદરાના ‘ભારત વિજય’ મુદ્રણાલયના વ્યવસ્થાપક શ્રીચુત પ્રભુલાલે જે ખત રાખીને તે છાપી આપેલ છે તે બદલ તેમને પણ હું આ સ્થળે ધન્યવાદ આપું છું.

આ અનુવાદમાં અનેક પ્રકારના દોષો હશે; તથાપિ માનવ જાતિને વરેલી અપૂર્ણતાને લક્ષમાં રાખીને મારા આ ગ્રંથના પાઠકો મારા પ્રતિ ક્ષમાભાવ રાખશે એમ હું માનું છું.

તા ૧-૭-૩૦
અમદાવાદ

}

જ. પુ. જોષીપુરા.

विषयानुक्रमश्रुतिः.

પ્રકરણ	વિષય	પાનાંક
	ઉપોદ્ધાત (આર્થભાગ)	
	પ્રથમાધિકરણ.	
૧	અંશમાંના વિષયો ...	૧
૨	વિદ્યાએનો સમુદેશ-આન્વી ક્ષમીનું સ્થાન... ..	૬
૩	,, ત્રયોવિદ્યાનું સ્થાન ...	૭
૪	વાર્તાસ્થાપના તથા દંડ- નીતિસ્થાપના ...	૯
૫	વૃક્ષસંચોગ ...	૧૧
૬	ઈન્દ્રવજ્ય ...	૧૨
૭	,,-રાજર્ષિવૃત્ત... ..	૧૪
૮	અમાત્ય ...	૧૫
૯	મંત્રીઓ અને પુરોહિતો	૧૭
૧૦	અમાત્યોના શુદ્ધાશુદ્ધ શીલની પ્રયોજન કારા પરીક્ષા...	૧૯
૧૧	ગૂઢપુરશે ...	૨૨
૧૨	ગૂઢપુરશેની સંસ્થા-પ્રણિધિ	૨૫
૧૩	સ્વવિષયે, કૃત્યાકૃત્યાદષ્ટિએ સ્વપક્ષનું રક્ષણ ...	૨૯
૧૪	પરરાજ્યમાં ચર્તા કૃત્યાકૃત્યથી કરવાનો પક્ષોપગ્રહ ...	૩૧
૧૫	મંત્રાધિકાર ...	૩૪
૧૬	હતપ્રણિધિનું કાર્ય ...	૩૬

પ્રકરણ	વિષય	પત્રાંક	પ્રકરણ	વિષય	પત્રાંક
૧૧	દેશમાં દાખલ કરવા યોગ્ય રત્નોની પરીક્ષા...	૧૦૬	૨૪	સીતાધ્યક્ષ (ખેતીવાડી કામદાર)નાં કર્તવ્યો ...	૧૬૮
૧૨	ખાણો અને કારખાનાં...	૧૧૫	૨૫	સુરાધ્યક્ષ (પીવાના દારૂના દરોગા)નાં કર્તવ્યો...	૧૭૩
૧૩	અક્ષશાળા અને સુવર્ણ- ધ્યક્ષ ...	૧૨૧	૨૬	સૂનાધ્યક્ષ (કતલખાનાના અધિકારી)ના કર્તવ્ય...	૧૭૮
૧૪	રાજમાર્ગ ઉપર રખાયલ રાજસોનીના કર્તવ્યો ...	૧૨૭	૨૭	ગણિકાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો...	૧૮૦
૧૫	દેખાગારાધ્યક્ષ (કોઠારી) નાં કર્તવ્યો...	૧૩૪	૨૮	નાવધ્યક્ષ (વદાણુખાતાના અધિકારી)નાં કર્તવ્યો...	૧૮૫
૧૬	પણ્યાધ્યક્ષ (વેપારખાતાનો અધિકારી)...	૧૪૧	૨૯	ઝોડધ્યક્ષ (ગાયના અધિ- કારી)નાં કર્તવ્યો ...	૧૮૯
૧૭	કુખ્યાધ્યક્ષ (વનની પેદાશને, લગણું કામ કરનાર અધિ- કારી)ના કર્તવ્યો ...	૧૪૫	૩૦	અશ્વાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો...	૧૯૫
૧૮	આયુધાગારના અધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો...	૧૪૭	૩૧	હસ્તિ-અધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો	૨૦૧
૧૯	તોલમાપના અધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો...	૧૫૦	૩૨	હસ્તિ-પ્રચાર (હાથીની કેળવણી)...	૨૦૪
૨૦	દેશમાન (સ્થળમાપ) અને કાલમાન ...	૧૫૫	૩૩	રથાધ્યક્ષ, પતિ (પદ્ધતિ)- અધ્યક્ષ, અને યેનાપતિનાં કર્તવ્યો...	૨૦૮
૨૧	શુદ્ધાધ્યક્ષ (જકાત ખાતાનો અધિકારી) ...	૧૫૯	૩૪	મુદ્રાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો...	૨૧૦
૨૨	શુદ્ધ-ગ્રવહાર (દાણુનું નિયમન) ...	૧૬૩	૩૫	સમાલનાનાં કર્તવ્યો, ગૃહપતિઓ, વૈદેહકો અને તપસ્વીઓના વેધમાં ફરતા ગૃહપુરુષો ...	૨૧૧
૨૩	સૂત્રાધ્યક્ષ (વણાટકામના અધિકારી)ના કર્તવ્યો...	૧૬૫	૩૬	નાગરકનાં કર્તવ્યો...	૨૧૫

પ્રકરણ વિષય પત્રાંક

ત્રીજું અધિકરણ.

- ૧ બ્યવહારસ્થાપના અને વિવા-
દને લગતો નિર્ણય ... ૨૨૨
- ૨ વિવાદ; વિવાદધર્મ; સ્વીકૃતિ;
અને પુનર્વિવાદ નિમિત્તે
અપાત્ર વળતર... ... ૨૨૯
- ૩ શુશ્રૂષા; ભર્મ (ભરણપોષણ);
પાર્શ્વ; પતિપત્ની વચ્ચે
દ્વેષ; અતિચાર; પરાપકાર
અને પ્રતિદેશ... ... ૨૩૫
- ૪ નિષ્પત્તન (ધરણદાર ભટકતું
તે); પદ્યનુસરણ (અપસરણ
-ભાગતુંભગાડવું), અને
હુકો લખિયો પ્રવાસ ... ૨૩૯
- ૫ દાયવિભાગ-દાયક્રમ
(વારસો) ... ૨૪૫
- ૬ અંશવિભાગ (વિશેષ-
ભાગ) ... ૨૪૯
- ૭ પુત્રવિભાગ... ... ૨૫૨
- ૮ ગૃહવાસ્તુક (મકાન)... ૨૫૬
- ૯ વાસ્તુ-વિક્રય (મકાનોનું
વેચાણ)... ... ૨૫૯
- ૧૦ ચરા, ખેતરો અને માર્ગો:
એ સર્વને કરાતી દાનિ;
કરારનો ભાગ ... ૨૬૪

પ્રકરણ વિષય પત્રાંક

- ૧૧ ઝણાદાન (કરજની
પતાવટ) ... ૨૭૦
- ૧૨ ઉપનિધિ (ચાપણ) ... ૨૭૭
- ૧૩ દાસધર્મ ... ૨૮૪
- ૧૪ કર્મકર અને સહકારને
લગતા નિયમો ... ૨૯૦
- ૧૫ ખરીદી અને વેચાણ
કરવા બાબત ... ૨૯૪
- ૧૬ દાન આપીને પાણું
મેળવવું; સ્વામિત્વના
અભાવે ચપલું વેચાણ;
અને સ્વામિત્વ ૨૯૬
- ૧૭ સાદસ (લંડ) ... ૩૦૨
- ૧૮ વાદપાર્શ્વ (અપવાદ)... ૩૦૪
- ૧૯ દંડપાર્શ્વ (દુમસો) ... ૩૦૬
- ૨૦ છુત, હોદ અને એવા
ખીજા અપરાધો ... ૩૧૬

ચોથું અધિકરણ

- ૧ કારીગરનું રક્ષણ ... ૩૧૬
- ૨ વેપારીઓની રક્ષા ... ૩૨૩
- ૩ ભવનિવારણ ... ૩૨૯
- ૪ ગૃહમાથનોથી નિર્વાદ કર-
નાર દુષ્ટ લોકોનું દમન ... ૩૩૭
- ૫ સિદ્ધ પુરુષોના રૂપમાં રહેતા
ચારો મારફત કરાવું; દ્રુપિત

પ્રકરણ	વિષય	પત્રાંક
	વૃત્તિઓવાળા યુવકો (માણુન)નું પ્રકાશન ...	૩૩૪
૬	શંકા ઉપરથી, અગર તો ગુન્હો કરાવો હોય તે ક્ષણેજ ગુન્હેગારોને પકડવા વિષે ..	૩૩૭
૭	અચિન્ટ્ય મરણપ્રત્યે કરવાની પરીક્ષા ...	૩૪૩
૮	તપાસ અને કબૂલિયત કરા- વવા માટે કરાતી સખનાઈ	૩૪૭
૯	રાજ્યના તમામ ખાતા- ઓનું રક્ષણ ...	૩૫૧
૧૦	એકાગ્રવધને બદલે ધનદંડ...	૩૫૮
૧૧	રીખાવણી સાથે, અગર રીખાવણી વગર કરાતી મેતની સખ ...	૩૬૧
૧૨	કન્યાપ્રકર્મ-અપ્રાપ્તવયની છોકરીઓ જોડે સંબોગ	૩૬૫
૧૩	અનિચારદંડ-ન્યાયનું ઉ- દ્ઘર્ષન કરવા બદલ સખ	૩૭૦
	પાંચમું અધિકરણ.	
૧	દંડકર્મ--સખઓ કરવા સંબંધી ...	૩૭૭
૨	ખખનામાં જરતી ...	૩૮૪

પ્રકરણ	વિષય	પત્રાંક
૩	રાજ્યના નોકરોની આજીવિકા ...	૩૯૨
૪	પાસવાનનાં વર્તન ...	૩૯૭
૫	મમયાચાર-સમય વિચારીને કામ કરવા સંબંધી ...	૪૦૦
૬	રાજ્યને મળજીત કરવા તથા એકેશ્વરતા વિષે	૪૦૩
	છઠું અધિકરણ.	
૧	પ્રકૃતિના અંગો ...	૪૦૯
૨	શમ (શાંતિ) અને શ્રમ (વ્યાયામ) ...	૪૧૩
	સાતમું અધિકરણ.	
૧	પરચણાદમક નીતિનો ઉદ્દેશ; અને કાય, રિયતિ અને વૃદ્ધિનો નિશ્ચય ...	૪૧૯
૨	મંશ્યવૃત્તિ (ખીજ રાગ સાથે મેત્રી) ...	૪૨૫
૩	સમાન, ઉતરતા અને ચઢી- આતા ગુણવાળા રાજ્યઓ; અને હીનગુણવાળા રાજ્યઓ કરવાના સંધિના પ્રકારો	૪૨૮
૪	વિગ્રહ જાહેર કયાં પછીથી તટસ્થતા-મંધિ કયાં પછીથી તટસ્થતા-વિગ્રહ	

પ્રકરણ	વિષય	પત્રાક
	બહાર કર્મોપછી કરાતી કૃત્ય— સધિ કર્યા પછી કરાતી કૃત્ય—સસુકત રાજ્યોના લશ્કરોથી કરાતી કૃત્ય ૪૭૪	
૫	જેના ઉપર ચઢાઈ કરી શકાય તેમ હોય તેવા (માતવ્ય) શત્રુ તથા પ્રખ્યાત શત્રુ સામે પ્રયાણ કરવા બાબત વિચાર; ક્ષય, લોભ અને વિગગના કારણો, તથા વિવિધ ગળાઓ તરફથી રચાતા સમવાય (સધ) મંબધી વિચારણા ... ૪૭૯	
૬	એકત્ર ક્રમવાચ મેનાઓનું પ્રયાણ; નિશ્ચિત અગર અનિશ્ચિત સરતોવાળી સુલેહ, અને અપસૃત (જનો) માથે મધિ .. ૪૮૬	
૭	દૈવીમાવવાળી નીતિથી કરાતી સધિ તથા લડાઈ ૪૫૪	
૮	જે શત્રુ ઉપર ચઢાઈ થઈ શકે તેવા શત્રુ (માતવ્ય) ની શ્તિ, અને અનુગ્રહ (મદદ) પાત્ર મિત્રો ૪૬૦	
૯	સિરસધિ અને સિરવ્ય- સધિ ૪૬૬	

પ્રકરણ	વિષય	પત્રાક
૧૦	ભૂમિસધિ ૪૭૩	
૧૧	અનવસિત (જેનો અંત આણી ન શકાય તેવી) સંધિ ૪૭૯	
૧૨	કર્મસધિ ૪૮૩	
૧૩	પૂઠભાગે રહેતા શત્રુ પરત્વે કરવાની ચિંતા ... ૪૮૮	
૧૪	નદી શબ્દ ગણતરી શક્તિ પાછી મેળવવા બાબત ૪૯૫	
૧૫	સખળ અને કુપિત (વિગ્રહ) શત્રુ સાથે સધિ કરાવે નેવાહિપાયો; અને પરાજિત રાજ્ય રાખવાની શ્તિ ... ૫૦૦	
૧૬	પરાજિત (દડોપનન) રાજ્યની શ્તિ .. ૫૦૬	
૧૭	સધિકર્મ અને સધિમોક્ષ ૫૧૦	
૧૮	મધ્યમ રાજ્યના, ઉદ્ધ સીન રાજ્યના, તથા મહત્તીભૂત રાજ્યોના ચરિતો ... ૫૧૮	
	આઠમું અધિકરણ.	
૧	રાજ્ય (પ્રકૃતિ) ને લગતા વરસનો ... ૫૨૬	
૨	રાજ્ય અને રાજ્યને લગતા વ્યસનો ૫૩૨	
૩	મનુષ્યના સંકટો .. ૫૩૫	

પ્રકરણ	વિષય	પત્રાંક
૪	પીઠા કરનારાં (પીઠન-વર્ગનાં), અવરોધ કરનારા (સ્તંભ વર્ગનાં), અને કોરાને લગતાં (કોરાસંગવર્ગનાં) વ્યસનો ૫૪૧	
૫	સેનાને લગતા તથા મિત્રને લગતા વ્યસનો ... ૫૪૯	

નગરમું આધિકરણ

- ૧ શક્તિ, દેશ, કાલ તથા બલાબલતું જ્ઞાન, અને માત્રા કાલ ... ૫૫૭
- ૨ સૈન્યમાં ભરતી કરવાનો સમય; સાધનોના પ્રકાર અને પ્રતિબળ રચવાને લગતું કામ ... ૫૬૩
- ૩ પચ્ચાત્કોષ વિષે ચિંતન; અને રાજ્યને બાંહેધરી અને અંદરથી નક્કી વ્યસનો ... ૫૬૯
- ૪ (મનુષ્યનો) ક્ષય; (ધનનો) વ્યય, અને સાલ; એ વિષે ચિંતન ૫૭૫
- ૫ બાલ અને આબ્યંતર આપસિઓ ... ૫૭૮
- ૬ દુષ્ટ (રાજદંથી) મોઢા તથા શત્રુઓ સાથે મળી રહેતા પુરો ... ૫૮૨

પ્રકરણ	વિષય	પત્રાંક
૭	અર્થ અને અનર્થને લગતા સંશયો; અને એ પરત્વે એક નહિ તો બીજા ઉપાયથી મેળવાતી સિદ્ધિ ... ૫૯૦	

દશમું આધિકરણ.

- ૧ છાવણીની રચના ... ૬૦૧
- ૨ રક ધાવાર-પ્રવાણ (છાવ-ણીથી કરાતી દુન); વ્યસનકાળે તથા હુસો ચક્ર આવે તે વખતે કરવાની બગ-રક્ષા ... ૬૦૩
- ૩ કુટુમ્બના પ્રકારો; રવ-સૈન્યને ઓતસાદન; અને સ્વબળ તથા શત્રુબળનો ભેદ ... ૬૦૭
- ૪ યુદ્ધભૂમિ; (અને) પત્તિ (પાવદળ), અશ્વ-દળ, રથદળ તથા હસ્તિ-દળનાં કાર્યો ... ૬૧૪
- ૫ સેનાના અગ્રભાગેથી તેના પક્ષ, કક્ષ તથા મુખ પરત્વે કરવાના વ્યવ-વિભાગ; સમર્થ અને અસમર્થ સૈન્યો વચ્ચે ભેદ; અને પાદબળ, અશ્વબળ, રથબળ, તેમ જ હસ્તિબળની મદદથી કરીતાં યુદ્ધો ... ૬૧૮

કરણ વિષય	પત્રાંક
૧ ઠંડાકાર, સર્પાકાર, અને મંડલાકાર વૃદ્ધ; અસંદેહ વૃદ્ધ; અને (શત્રુ સામે :ચાતો) પ્રતિબૃદ્ધ ... ૬૨૩	
અગીઆરમું અધિકરણ.	
૧ કલહનાં કારણો, અને શુભ સજા... ૬૨૪	
આરમું અધિકરણ.	
૧ દૂતકર્મ ... ૬૩૧	
૨ મંત્રયુક્ત ... ૬૪ ^૭	
૩ સેનાસુખ્યનો વધ; અને માર્ગાધિક રાજાઓને અપાતું પ્રોત્સાહન... ૬૪૫	
૪ રાજ્યયુક્ત, અસિયુક્ત અને રક્ષયુક્ત જામુસો; અને વિવિધ પ્રકારના કોઠાર, સંગ્રહાદિનો નાશ ૬૪૯	
૫ યોગાતિસંધાન, ઠંડા-તિસંધાન, અને એક-વિજય ... ૬૫૩	
તેરમું અધિકરણ.	
૧ કતલ કરાવના (ઉપજાય) વિષે ... ૬૫૯	

પ્રકરણ વિષય	પત્રાંક
૨ શુભયુક્તિથી રાજાઓને	
.. અપાતું પ્રલોભન ... ૬૬૩	
૩ ઘેરાના પ્રસંગે મૂઢયર કરવાનું કામ ... ૬૬૯	
૪ ઘેરો, અને (શત્રુનું) અવમર્દન... ૬૭૭	
૫ જિતાયલ ભૂમિમાં કમતી પુનઃ શાંતિસ્થાપના ... ૬૮૫	

ઐહમું અધિકરણ.

૧ પરધાતપ્રયોગ ... ૬૮૯	
૨ અદ્ભુત અને માયાવી કરામતો ... ૬૯૫	
૩ ઔપધો અને મંત્રાનો ઉપયોગ ... ૭૦૨	
૪ સ્વસૈન્યને ચતા ઉપદ્રવો સામે ઉપાયો ... ૭૧૧	

પંદરમું અધિકરણ

૧ અખિલ તંત્રના વિભાગો.. ૭૧૩	
-----------------------------	--

વર્ણક્રિયાનુસાર શબ્દકોશ.

શ્રી. જ. પુ. જોષીપુરાની કેટલીક કૃતિઓ.

1	Life & Teachings of Narsinh Mehta	...	0-	3-0
૨	ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા-તેમનું જીવન તથા કવન	...	૧-	૦-૦
૩	ભક્તકવિ જોશી	...	૦-	૪-૦
૪	કાવ્યકલિકા	...	૦-	૬-૦
૫	સાક્ષરમાળા, (૧૯૧૨)	...	૨-	૦-૦
૬	હિંદુસ્તાન તથા યુરોપની પુરાણકથાઓની તુલનાત્મક સમીક્ષા	...	(મહત)	
૭	યુદ્ધવીર દીવાન અમરજી	...	૦-૧૨-	૦
૮	સ્મરણજ્વલિ (કાવ્ય)	...	૦-	૬-૦
૯	મોન્નેનના નિર્મિત. (વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ)	...	૦-૧૩-	૦
૧૦	વાણિજ્યશાસ્ત્ર	...	૦-૧૨-	૦
૧૧	અંગ્રેજી સાહિત્ય અને પુરાણકથા	...	૧-૧૦-	૦
૧૨	ગિરનારનું ઘાટવ, (૧૯૧૬; ૧૯૨૨)	...	૦-	૬-૦
૧૩	ઉન્નતિ વિચાર (પૂર્ણ) (૧૯૨૪)	...	૧-૧૦-	૦
૧૪	શ્રી મયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ (૧૯૨૨)	...	૧-૧૨-	૦
૧૫	વીરપુરુષો	...	૦-૧૧-	૦
૧૬	અસકાનો અદ્ભુત પ્રવાસ (૧૯૧૭; ૧૯૨૨)	...	૧-	૬-૦
૧૭	અંગ્રેજી બાલજીવન (આપણા સુધુબંધુ અંગ્રેજ)	...	(૧૯૧૭; ૧૯૨૨)	
૧૮	મણિશંકર કીકાણી	...	૧-	૬-૦
૧૯	ચંદ્રચૂષ્પત મૌર્ય (૧૯૨૮)	...	૦-૧૦-	૦
૨૦	કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર (૧૯૩૦)	
	(હવે પછી છપાશે.)			
૨૧	ઉન્નતિ વિચાર (હિતરાધ)...	(વડોદરા સભ્ય તરફથી છપાશે)		
૨૨	રૂપિયાનો ઇતિહાસ
૨૩	જાપાનનો ઇતિહાસ
૨૪	નરસિંહ મહેતા
૨૫	રણછોડજી દીવાન...

ઉપોદ્ધાત.

જ્ઞાત પણ એક જનસમાજની વ્યક્તિઓ સ્વ-સ્વધર્મની મર્યાદામાં
 રાજનીતિશાસ્ત્રનો અર્થ સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહીને પોતપોતાની જીવનચર્યા
 અને નિયમો નિર્વિધને કરી શકે એટલા માટે જે સર્વસાધારણ
 નિયમો રચવામાં અને સ્વીકારવામાં આવે તે
 સર્વના સંગ્રહને આપણે, સામાન્યતઃ, 'રાજનીતિશાસ્ત્ર' સંગ્રહ આપી
 શકીએ. વળી જે દિવસે-જે ક્ષણે-મનુષ્યે પોતાની સ્વજંદી-કેવળ આપ-
 મતલબથી અને એકલડોકલ-અવસ્થાને અનુપકારક અને અપ્રકર્યક ગણી
 કાઢીને તેથી અવસ્થાને ઠેકાણે, 'આર્થ' કે અન્ય જ્ઞાત એવી સંગ્રહથી
 ઝાળખામણ, સહકારાત્મક સામુદાયિક જીવન ધડવાની તથા ગાળવાની
 પહેલ કરી દીધી, અને તેની પ્રુષ્ટિમાં તેણે પોતાની પ્રાકૃતિક-માલ-પ્રજ-
 તિઓને અંકુશિત-નિયમિત-કરવાનો મંગલાચાર હયાતીમાં આણી
 તેની મદદથી પણ અન્તઃકરણ શુદ્ધિ અધિકાધિક સાધતાં રહેવાનો માર્ગ-
 ઉપાય-ખોળી કાઢ્યો, તે જ દિવસે-તે જ મનુષ્યે-રાજનીતિવિધાનો આગ
 ગળી વસ્તુતા રચાવા પામેલો, એમ પણ આપણે કહી શકીએ ખરા. આ
 પ્રકારની આપણી સદમ પણ અર્થપૂર્ણ વિચારપરંપરા આપણને, એ
 આગ રાજનીતિશાસ્ત્રના મૂળમાં રહેલી ધર્મ-નીતિ-ભાવનાનું મૂલ્યન
 કરી આપે તેમ છે. અલગત, અનંતકાલનાં સંગ્રહિત પડોથી આઝાદિત
 થઈ રહેલાં આ શુભ દિવસ-ક્ષણ-ને આપણે અત્યારે જો કે ચીંધી બનાવી
 શકીએ તેમ નથી; તથાપિ પ્રાચીનતમ ગણ્યા તેવી માનવ ભાવનાઓનો
 ન્યૂનાધિક પરિચય કરાવી શકે એવા જે અવસરો આપણને પ્રાપ્ત થયલાં
 છે અને યતા જાય છે તે, તથા માનવસૃષ્ટિનો પુરાતન ઇતિહાસ રચવાના
 કામમાં પ્રાયશઃ અદિતીય રીતે ઉપકારક થઈ પડેલ છે એવા જે આપણા
 પોતાના વેદપુરાણાદિ ગ્રંથો તેમજ નીતરી આવડી જે બધો જાગતો છે તે

• સ્મૃતિ પુરાણાદિ ગ્રંથોતે અમે અનિપ્રાપ્તિન મર્યાદામાંથી છોડી તેમની
 કાયામાં યદા રહેલ ફેરફારને લીધે તેઓ તેમના અર્વાચીન રૂપને પામેલા છે.

-આ સર્વ તેના અતિદીર્ઘતમ પ્રાચીનકાવના રાજનીતિશાસ્ત્રનાં કેટલાંક
 લક્ષણો પરત્વે આપણને કેટલીક ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે તેમ છે, એમ
 તો દરેકોઈ તટસ્થ વિચારકે કબૂલ કરવું પડશે જ. પરંતુ એવા એ પ્રાચી-
 નતમ ગણાય એવા રાજનીતિશાસ્ત્રની રૂપરેખા અત્ર આલેખવી, એ
 આપણા આ લેખનું ધ્યેય નથી; એટલે આપણે અહીં એટલું જ નોંધી લેશું
 કે, હિંદુ-આર્યોના ઇતિહાસકાલ દરમ્યાન વિશિષ્ટ કાટીની જે આર્યતા
 (સંસ્કૃતિ-સભ્યતા civilization) વિકસવા પામેલ છે તે આર્યતા
 રૂપી વૃક્ષના ફલ રૂપે જે અનેક રાજનીતિવિષયક ગ્રંથો તથા લેખો ઉદ્ભૂત
 થઈ આપણને ઉપલબ્ધ થતા રહેલ છે તે તમામને આપણે સર્વથા નૂતન
 નવોત્પન્ન કે અસંબદ્ધ-નૃતિઓ રૂપે ગણી શકીએ તેમ નથી; કારણ કે
 તે બધામાં સંચિત થઈ રહેલા સિદ્ધાન્તો પૈકી ઘણાખરા સનાતન અને
 ' પરંપરાગત ' કાટીના છે, અને તેઓ સર્વેમાં એક અનન્ય આર્યતાનો
 રસ ઉતરેલો હોઈને તેઓ એક બીજાની સાથે તત્ત્વતઃ મળનાપણું પણ
 ધરાવી રહેલ છે. અર્થાત્, હિંદુ-આર્યોનું રાજનીતિશાસ્ત્ર, દુનિયાનાં ઇતર
 તમામ રાજનીતિશાસ્ત્રોની સરખાવણીમાં સૌથી વધારે પ્રાચીનતાવાળું છે,
 અવિરિંચન છે, વિશિષ્ટ લક્ષણોથી સુકત છે, અને તેમાં નિર્દિષ્ટ કરાયેલ
 ભાવો એવા છે કે, તેમની મદદથી આપણે જેમ એક તરફથી માનવ
 જાતિની મૂળ-સનાતન-ભાવનાઓ અને એટલાઓ નક્કી કરી શકીએ તેમ
 છીએ, તેમ બીજી તરફથી આપણે તે ભાવનાઓ અને એટલાઓમાં થતા
 રહેલ અવિરિંચન અને ઉદ્ધારક વિકાર-દેશકાર-ના વિકાસક્રમને જાણી
 પણ શકશું. વળી આ બધાં નીતિશાસ્ત્રો આજે આપણને એટલા બધા
 પ્રમાણમાં અર્વાચીનતાવાળાં તેમ જ માનવ પ્રજાને ભવિષ્યમાં માર્ગદર્શક અને
 પ્રકર્ષક થઈ પડે તેના નિયમો સૂચવનારાં દેખાય છે કે, તેમની પ્રાચીનતા
 તથા તટ્યતા પરત્વે કદાચિત્ કોઈને અત્યારે સંશય પણ થઈ આવે
 કહેવાની મતલબ એટલી જ કે, આર્ય મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ આવી તે સાથે
 રાજનીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ આવેલી છે, અને પાછળથી એ આદ્ય

આર્યજનના વિવિધ ગોત્રોએ પોતપોતાની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવાના હેતુથી પોતપોતાની આર્યતા-સંસ્કૃતિ-ને જે પ્રકારે અને જેટલા પ્રમાણમાં વિકસિત કે સંકુચિત કરવાનું ચાહુ રાખેલું છે તેવા પ્રકારે અને તેટલા પ્રમાણમાં તેમની રાજનીતિ વિકૃત થતી થતી ઘડતી રહેલી પણ ખરી. મૂળ આર્યજનની વિવિધ શાખાઓની રાજનીતિવિષયક ભાવનાઓ, તેમ જ હિંદુ-આર્યો જેવી ઉધ્ધૃત યદ્ય રહેલી કોઈ એક આર્યશાખાનાં વિવિધ ગોત્રોના પ્રવર પુરુષોથી બોધાયલ અને આચરાયલ નીતિસૂત્રો જેમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલ હોય એવા પ્રાચીન રાજનીતિવિષયક લેખો-એ સર્વની જે તુલનાત્મક સમીક્ષા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કરવામાં આવશે, તો એ સર્વરાજનીતિશાસ્ત્રોના ઘડવરમાં દેશકાળબળે તથા જે તે પ્રકારની આર્યતાના આદર્શાનુરૂપ થવા પામેલ શુભાશુભ વિકૃતિઓના, એ વિકૃતિઓના કાર્યથી ખંચાતા રહેલ માર્ગે પ્રવૃદ્ધ થતી રહેલ આર્યતાના ગુણાવગુણોના, અને એ પ્રમાણે વિસ્તરતી રહેલ કે સ્તબ્ધ થઈ પડેલી આર્યતા રૂપી સરિતાનાં બહુમુણી નીર પીપીને પોષાતા રહેલ કે કોહવાઈ ગયલ કે નષ્ટ થવા પામેલ માનવ સમાજને થતા રહેલ લાભાલાભના મૂલ્યના ટકા નિશ્ચિત કરી શકાશે, એ પણ નિઃસંદેહ છે.

આ ઉપરથી, તેમ વળી હવે પછી આ ઉપોદ્ધાતમાં ખતાવવામાં આવનાર છે તેના આધારે આપણે સમજી શકશું કે, આપણું પોતાનું રાજનીતિશાસ્ત્ર એક સ્વદેશજાત અને પરંપરાજાત વિશિષ્ટ શાસ્ત્ર છે; અને તેટલા માટે આપણે તત્સંબંધે સર્વકાલમા અને સર્વસંયોગમાં સ્વદેશહિતદૃષ્ટિથી તેમ જ સ્વતંત્રશુદ્ધિથી વિચારણા કરવી જોઈશે. આપણાં રાજનીતિસૂત્રોના કોશ એટલો બધો ‘જૂનોપુરાણો’ અને અનુભવસિદ્ધ રત્નોથી સમૃદ્ધ બનેલો છે કે, તેમા કેવળ ભરતી કરવાના ઇરાદાથી જ આપણે જેની તેની પાસેથી જે તે કાંઈ બહીનું લેવા જવાની જરૂર રહેતી પણ નથી- એ આપણાં રાજનીતિસૂત્રોનો પર્યેપણાં જે ધીર શુદ્ધિ અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી કરવામાં આવશે, તો જેટલા પ્રમાણમાં તે

આપણને પ્રેયસ્કર તેમ જ પ્રેયસ્કર યથા પડશે તેટલા પ્રમાણમાં અન્ય-
 દેશકાલ કે આર્થિકતાને અનુરૂપ ઘટાવાયલ અને ઘટાવાતાં રહે તેવાં રાજ-
 નીતિસૂત્રો આપણને ઉપકારક થવાનાં નહિ જ. પોતાની આર્થિકતાને માટે
 અભિમાન ધરાવનાર કોઈ પણ આર્થિક જનસમાજ તત્વતઃ અનુકરણશીલ
 હોઈ શકે નહિ જ-એ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને, સનાતન સત્ય રૂપે
 સ્વીકારાયલ અને માનવ પ્રકૃતિને ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ લઈ જવાના કામમાં
 મદદગાર યથા પડે તેવાં જે કેટલાંક પ્રાથમિક તત્વોના પાયા ઉપર, આપણા
 સ્વદેશીય રાજનીતિશાસ્ત્રની રચના થયેલી છે તે તરવો ખોળી-તારવી
 -કાઢીને તેમની ગ્રાહ્યતા પ્રત્યે અનનુકરણરૂપિણી અને અનવરૂદ્ધ.
 દૃષ્ટિથી જે વિચાર કરશું, તો તેવી વિચારણાના પરિણામમાં આપણે,
 હાલ આપણી સમક્ષ ધરાતા પણ “પરભૂમિજ” રાજનીતિશાસ્ત્રમાં
 બોધાયલા કે અર્થાયલા સિદ્ધાન્તોની અપૂર્ણતાને કે અશુદ્ધતાને સમજી
 શકશું એટલું તો નહિ, પરંતુ એવા એ અનિલ અને અજમાયસી જેવા
 સ્વાર્થસાધક “પરભૂમિજ” સિદ્ધાન્તોથી, એ આપણા “સ્વદેશજાત”
 રાજનીતિશાસ્ત્રમાંના કેટલાક સિદ્ધાન્તો કેવા પ્રકારની બૈજિક બિન્નતા
 ધરાવી રહેલ છે તે પણ આપણે સ્પષ્ટતાથી દેખી શકશું ખરા. રાજ-
 નીતિશાસ્ત્ર હંમેશાં સ્વદેશહિતદૃષ્ટિથી જ ધકાય છે; અને જે દેશની
 દૃષ્ટિથી તે ધકાવું હોય છે તે જ દેશને તે ઉપકારક યથા રહે છે. જે એક
 પ્રકારનું રાજનીતિશાસ્ત્ર-અર્થશાસ્ત્ર-એક દેશને ઉપકારક હોય તે બીજા
 હરકોઈ દેશને ઉપકારક થાય જ, એવો સર્વસાધારણ નિર્ણય કદિ પણ
 કરી શકાય નહિ. સંસ્થામાનનું ભૂળ જનસ્વભાવ છે; એટલે કે જેવા
 સ્વભાવનો જનસમાજ હોય તેવા પ્રકારની સંસ્થાઓ તેવા જનસમાજમાં
 ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. વળી કોઈ એક જ પ્રકારની સંસ્થા, સ્વભાવની વિવિ-
 ધતાવાળા જનસમાજને કદિપણ રચતી થવાની નહિ. પ્રત્યેક જનસમાજનું
 સ્વભાવસિદ્ધ બળ તેની સંસ્થાઓના આધારે જ રહેલું હોય છે, અને તેથી
 કરીને જે તેવી તેની સંસ્થાઓને ઉન્નત કરી નાખી તેમને ઠેકાણું

નૂતન કોટીની અને કૃત્રિમ ગણાપ તેવી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, તો તે પ્રમાણે કરાતો પ્રયાસ તેના અપકર્ષનો જનક થઇ પડે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના વચન પ્રમાણે તે “વરઘમ” મયાવદ્ ” પણ નોવડી જાય છે. પ્રત્યેક જનસમાજની વિવિધ સંસ્થાઓ, કોઇ એક યન્ત્રાન્તર્ગત ચક્રોપચક્રોની પેઠે એવી તો પરસ્પરાશ્રિત થઇ રહેલ હોય છે કે, તે પૈકી ગમે તે એક ઉપર આધાર થાય છે તો તેના પરિણામમાં તે આપું’ યંત્ર પક્ષાધાનને અધીન થવા વિના રહેતું’ પણ નથી આમ હોઇને પ્રત્યેક પ્રકારની આર્થિકતાનો વિકાસ સ્વાભાવિક માર્ગે ચતો રહે એવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપવો, એ પ્રત્યેક ખરા નીતિવિચારદત્ત’ ધ્યેય હોવું જ જોઇએ. આપણા પ્રાચીન રાજનીતિવિચારદોષે તથા સમાજશાસ્ત્રીઓએ જો કે સ્વદેશહિત-દૃષ્ટિથી જ રાજનીતિશાસ્ત્રો લખેલાં છે; તથાપિ એ પ્રમાણે લખવામાં તેમણે આપણા જનસમાજ રૂપી વ્યક્તિની વેદિ ઉપર સમષ્ટિની આહુતિ આપી દીધેલી નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ ભાવનાની પ્રવૃદ્ધિ જે માર્ગે ચતી રહે તેવા માર્ગો પણ તેમણે તેમાં સ્પષ્ટ બતાવેલા છે. તથાપિ એ બધું કરવામાં તેમણે કેવળ દંડના-અવિકાર્યતાનું-પરિ-શીલન કરી રાખેલું હશે એમ પણ આપણે માનવાનું નથી. એમણે ‘દેશકાલ’-પ્રવર્તતા સંયોગ-ની ઉપેક્ષા નથો કરેલી એટલું તો નહિ, પરંતુ પોતાના ત્રિકાલસિદ્ધ જેવા ગણાતા સનાતન સિદ્ધાન્તોનો લોપ થવા ન પામે એવી રીતે તેમણે દેશકાલોચિત ફેરફાર કરવાનું ચાલુ પણ રાખેલું, અને તેમ કરીને રાજનીતિશાસ્ત્રને (૧) નિલ અને (૨) અનિત્ય-એવા બે ભાગમાં વહેંચી દીધેલું પણ છે. અર્થાત્, એ સર્વેએ નિર્દિષ્ટ કરેલ રાજનીતિ ભેદ પણ કલ્પનાજનિત કે તાર્કિક કોટીની તો નથી જ. તે જો કાંઇ છે તો ગુપ્તતઃ “ક્રિયાત્મક” છે, અને તે તેવી જ છે એવું હવે પછી આ લેખમાં બતાવવામાં પણ આવશે. દુઃખમાં કહીએ તો, રાજ-નીતિવિદ્યા આપણા પોતાના જ દેશમાં એક જીવતાજીવના વિષય રૂપ

લેખાતી રહેલી છે. તે સર્વથા ક્રિયાત્મક ક્રાંતીની મનાતી રહેલ હોય તેના સંસ્કાર રાષ્ટ્રશરીર ઉપર એટલા તો ઉંડા પડતા રહેલા છે કે, તે સર્વે એક પ્રકારના સ્વાભાવિક રાષ્ટ્રધર્મના રૂપમાં પરિણમેલા છે, અને તેથી કરીને તેટલા પ્રમાણમાં ક્રિયાનો કર્તા અત્યારે નજરે પણ નથી ચડતો; અને એક તરફથી જ્યારે એ વિદ્યાને સર્વોંશે ધર્મોધીન ગણવામાં અને મનાવવામાં આવેલ છે, ત્યારે બીજી તરફથી તેને અર્થોત્પાદક, કામતોષક અને મોક્ષદાયક સાધન રૂપ ગણીને તેનું મૂલ્ય તે પ્રમાણે અંકાતું રહેલું છે પણ ખરું.

આ ઉપોદ્ધાત જે હેતુથી લખાયો છે તે હેતુ બર લાવવાને હું યથાશક્ય પ્રયાસ કરું તે પૂર્વે બીજી એક વાત પરત્વે પણ હું અત્રે બોલ લખીશ. સાંપ્રતકાલે યુરોપાદિ બ્રૂહાગ્રામાં પ્રવર્તી રહેલ રાજનીતિ-વિષયક કે સમાજશાસ્ત્રવિષયક વિવિધ વાદો તથા તેમના અંગે થઈ રહેલ રાજકીય ભાવનાઓની અસરથી ઉત્પન્ન થઈ આવેલ સંક્ષોભ-ચેતનને લીધે આપણી પોતાની મનોરથસુષ્ટિમાં-પણ કાંઈક અજળ ઉચલપાથલ થઈ રહેલી છે, અને તેથી કરીને આપણે જીવનરથ કેટલાક પ્રમાણમાં પોતાની અસલ વાદ બૂલતો હોય એવું પણ અત્યારે સમજાય છે. વળી આપણા કેટલાક પંડિતમન્યો એવું મનાવવાનો પ્રયાસ કરી રહેલા છે કે, યુરોપીય અને વિશેષતઃ અંગ્રેજ આર્યતા જે પ્રકારે લોકાધિપત્યના પાયા ઉપર રચાયેલી છે તે જ પ્રકારે જો આપણી આર્યતા અને એ આર્યતાપોષક સામાજિક સંસ્થાઓ રચાય, તો જ આપણે ખરે સ્વારાજ્યના અને તતજન્ય સુખના ભોક્તા થઈ શકશું. પરંતુ એ ક્રાંતીના પંડિતમન્યોએ સમજવું જોઈશે કે, યુરોપીય આર્યતાના સંસર્ગના પરિણામે જે અનેક ભ્રમે આપણને થઈ આવેલ છે તે પૈકી આ એક તેમનો ભ્રમ જ છે. યુરોપની આર્યતામાં તેમ જ સામાજિક કે રાજકીય સંસ્થાઓમાં યથાર્થ લોકાધિપત્યને સ્થાન જ નથી. એ યુરોપીય આર્યતા એટલી બધી અર્થપ્રાપ્ત છે કે ન પૂછો વાત! ત્યાં લોકાધિપત્યના નામે ગમે તે મનુષ્ય રાજનીતિ કે રાજકાર્યાધિકારી બની શકે તેમ પણ છે. વળી એ આર્યતા એવા ચાકડા ઉપર ચઢેલી છે કે,

ઠરીકામ યદ્ય લોકમાનવને અર્થાત અવસ્થામાંથી તે મુક્ત કરી રાકે તે પહેલાં તે તેણે હજી અનેક પ્રકારના અસુખકર પરિવર્તનોની પરીક્ષાઓને ઉત્તોર્ણ થવું પડશે જ. આથી ઉલટી રીતે આપણું કાલજૂનું રાજનીતિશાસ્ત્ર એટલા બધા પ્રમાણમાં તો રચાયી અને વ્યાપક બની રહેલું છે કે, કોઇ કોઇ વ્યક્તિના પ્રસંગ સિવાય તે એક અલગ વિષય રૂપે જ પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવી રહેલ નથી; તે શાસ્ત્રની ક્રિયાત્મકતાની અસર જનસમાજની કાયામાં રોગરગ એટલી તો ઊંડી ઊતરી ગયલી છે કે, તે અસર હોવાનું જાન પણ લોકોને રહેલું નથી; અને એ શાસ્ત્રે જે ચીજો પાડી આપેલો છે તે એવો તો સ્વારાજ્યપ્રોપક અને સુખાવહ છે કે, રાજનીતિક્ષેત્રમાં ધ્રુમતા મનુષ્યોને નવાનવા ચીજો પાડી બતાવી, કીર્તિ મેળવી લેવાની તૃષ્ણા પણ નથી થતી આદ્યકાળમાં માનવ જીવન જ્યારે કેવળ વ્યક્તિવિશિષ્ટ-કામચારી-કેવળ સ્વાર્થાધિ-હવું ત્યારથી આરંભીને જે અનેકવિધ સામાજિક વિશ્લેષ-દર્શન-દર્શનો-યતાં રહેલ તેમનાં પરિણામોની પરીક્ષા કરી કરીને જ હિંદુ-આર્ય આચાર્યોએ સમાજનીતિ કે રાજનીતિ ધકવાનું કામ કરેલું છે, અને તેના પરિણામમાં તેમણે, એકંદરે સુખાવહ ગણાય તેવી રાષ્ટ્રવ્યવસ્થા તથા જનસમાજ-વ્યવસ્થાને જન્મ આપેલો છે પણ ખરો, સુદૃઢ દૃષ્ટિથી વિલોક્યું તો જણાશે કે, હિંદુ નીતિવિશારદોએ જે પ્રકારની સમાજવ્યવસ્થા તેમ જ રાજ્યવ્યવસ્થાને રૂઢ બનાવી દીધેલ છે તે કોઇ એક જ વાદને પ્રાધાન્ય આપીને કરાયેલ વિચારણાના પરિણામ રૂપ નથી જ. " હિંદુ રાજ્યબંધારણમાં વિવિધ પ્રકારની રાજનીતિના અંશો કોઇ અદ્ભુત રીતે પણ ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં સંમિશ્રિત થઇ રહેલા છે, અને તેને અનુસરતી જ હિંદુ સમાજઘટના ચલંદી હોય એમ પણ દેખાઇ આવે છે. હિંદુ જનસમાજના કે રાષ્ટ્રના દેહનો વ્યવચ્છેદ કરવામાં આવશે, તો તેમાંથી તમને, અર્વાચીન (યુરોપના) સમાજશાસ્ત્રમાં દેખાતા વિવિધ વાદોનાં દર્શન યદ્ય આવશે એટલું તો નહિ, પરંતુ એ બધા વાદો હિંદુ-આર્ય સમાજશાસ્ત્રીઓની જાણમાં હતા, તેમની તત્વાત્મ્યતા તેમણે

તપાસેલી, અને તેમની ઉપકારકતાના પ્રમાણમાં તેમણે તેમને વ્યવહારમાં વણી દીધેલા, એમ પણ તમે જોઈ શકશો. અર્થાત્, એ બધા વાદોના તથ્ય અંશોને પિંડીકૃત કરતા જે પરિણામ આવ્યું તે આપણે, એકંદર રીતે ઝટ લખને ન સમજી શકાય તેવા દેહવાળો દિંદુ જનસમાજ છે, * એમ કહી શકાય. ” દિંદુ-આર્યોથી વણાતી રહેલ આર્યતામાં કે શાસનનીતિમાં કેવળ એકાધિપત્ય-એકપતિત્વ-ને જ રથાન અપાયું નથી. માનવ જીવનની દરેકદરેક કળાને તેમણે સદાયસાધ્ય માનેલી છે. અપાત્ર અને અમર્યાદ બહુમતિના છલાત્મક સિદ્ધાન્તને પણ તેમણે સર્વથા ગ્રાહ્ય ગણેલો નથી. તેમાં જેમ એક તરફથી, બાલ દષ્ટિએ એકરાજત્વ-એકેશ્વરતા-નું અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે, તેમ બીજી તરફથી તેવી એકેશ્વરતાને મર્યાદિત કરી મોળી પાડી દેનાર બીજા બહુવિધ પણ આશ્ચર્ય તર વર્ગનાં બજોતું અસ્તિત્વ પણ તેમાં નજર ચડ્યા વિના નથી રહેતું. ‘પ્રત્યેક આર્ય જન્મથી સ્વતંત્ર છે’-એ વચન તો એ અખિલ દિંદુ-આર્ય સમાજશાસ્ત્રનો બીજામંત્ર છે જ. સમાજવાદને વરેલી અને એકતાપોષક મનાતી અવિભક્તતાને તેમાં જેમ રથાન અપાયું છે, તેમ બંધિતસ્વાતંત્ર્યવાદના શક્ષણ રૂપ ગણાતી તથાપિ વિનયાધીન કરાયેલી વિભક્તતાને પણ તેમાં મથી દેવામાં આવેલ છે. વળી સદકારભાવને જેમ ગૃહાદિ સર્વ સંસ્થાઓના પ્રાણ રૂપ બનાવવામાં આવેલ છે, તેમ વિદ્યા અને વિનયની ન્યૂનાધિકતા પ્રમાણે વિભક્ત થઈ વિરતન થતા રહેના જનસમાજના વિવિધ વર્ગો એક બીજા સાથે, અને એ તમામ પુનઃ રાજ્ય સાથે સદકારભાવથી સંધાઈ રહે તેવી અતિ ઝીણી અને વ્યાપક વ્યવસ્થા પણ તેને અંગે થયેલી છે. દિંદુ-આર્યોની પ્રાચીન આર્યતા પ્રમાણે ધરને જો રાજ્ય ગણી શકાય, તો પછી રાજ્યને ધર રૂપે ગણવામાં કરી પણ દોષ સંભવતો નથી જ.

* આ લેખકના “સમાદ્ય ચંદ્રગુપ્ત ગોપ” નામક લેખમાંથી—“શ્રી સારદા-પીઠ” પુસ્તક ૧ થી, પૃષ્ઠ ૧૫.

નહિ, પરન્તુ એ પ્રકારના ધર્માધાર વિના કરાતી અર્થપ્રાપ્તિ અપકર્ષની જનેતા પણ થઇ પડે છે.” બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પ્રત્યેક જને તેમ જ પ્રત્યેક સમાજે તથા રાજ્યે પોતપોતાના ધર્મ-કર્તવ્ય-ની મર્યાદામાં રહીને જ અર્થ-સાધન-લાભ મેળવવાને પ્રવૃત્ત રહેવું જોઇએ; કારણ કે તેમ કર્યા વિના કેવળ સુખાવસ્થા-સ્વતંત્રતા-નો પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી જ. આપણા પ્રાચીન નીતિવિચારદોષે જે બાબતોને શ્રેયસ્કર-પારલૌકિક સુખ અપાવનાર-ગણેલી છે તે જ બાબતોને તેમણે પ્રેયસ્કર પણ માનેલી છે; અને તેથી કરીને ઐહિક જીવનની દૃષ્ટિએ પણ તેમણે, અર્થ-સાધન-ઉપાય-માત્રને ધર્મના અંકુશ બહાર રહેવા દીધેલ નથી. આ લેખ જે અર્થશાસ્ત્રના ઉદ્ઘાટન રૂપે લખાયેલ છે તે અર્થશાસ્ત્રના કર્તા વિશ્વવંદ નીતિવિચારદ કૌટિલીયે ‘અર્થ’ શબ્દના જે વિવિધ અને વિશિષ્ટ અર્થો સૂચવેલા છે તે તમામને તમે આ કૃતિમાં જે તે ઠેકાણે જોઇ શકશો એટલું તો નહિ, પરન્તુ એ તમામ પ્રકારના અર્થોને સિદ્ધ કરાવી આપનાર રાજનીતિ કે દંડનીતિને તેણે સર્વથા ધર્માધીન બનાવેલી છે એવું પણ તમારા જાણવામાં આવી શકશે. આમ હોઇને, પ્રેયસ્કર તેમ જ શ્રેયસ્કર ગણાય તેવી તમામ મુશ્કેલીસાધક બાબતોની અન્યોન્યોપકારકતા સ્થાપી આપનાર તથા તે તમામ એકંદર ઉપયોગિતાની મર્યાદા ઠરાવી આપનાર જે કોઇ પણ શાસ્ત્ર હોય તો તે અર્થશાસ્ત્ર છે; અને તે એક પ્રકારનું ‘ધર્મશાસ્ત્ર’ છે, એવું જો આપણે કહેશું તો તે ખોટું પણ નહિ ગણાય.

આજ સુધીમાં જેટલું સંસ્કૃત વાઙ્મય પ્રકાશમાં આવી ચકેલું છે

અર્થશાસ્ત્રની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા અને તેની ક્રિયાત્મકતા

તેમાં ‘અર્થશાસ્ત્ર’ સંજ્ઞા ધરાવનાર જે દોષ પણ અંચ આપણને પ્રાપ્ત થયો હોય તો તે ફક્ત આ “કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર” જ છે. તથાપિ એવું સમજવાનું નથી કે, ‘અર્થશાસ્ત્ર’ સંજ્ઞા આપીને

રાજનીતિશાસ્ત્ર લખવાની પહેલ કૌટિલીયે જ કરેલી. કૌટિલીય પોતાની આ કૃતિના આરંભમાં લખે છે તે પ્રમાણે, “પૃથ્વીના લાભ અને પાલનને

માનવું ધ્યેય યષ્ટ પડે છે, અને યજું પણ જોઈએ જ. ત્યારે આ ધ્યેય સિદ્ધ કેવી રીતે યષ્ટ થકે ? પ્રત્યેક મનુષ્ય જો પોતાનું કર્તવ્યકર્મ સમજે અને બીજાને આડે આવતો અટકે તો જ તે અગાધ અવરથાને પ્રાપ્ત કરી શકે. ત્યારે એ કર્તવ્યકર્મ શી રીતે સમજાય ? ધર્મની મદદથી. આમ હોઈને આપણા પ્રાચીન સમાજશાસ્ત્રીઓએ ધર્મને અગ્રસ્થાન આપીને તેના આશ્રયે અર્થ સાધવાની, અર્થની મદદથી કામતૃપ્તિ કરવાની, અને કામતૃપ્તિ દ્વારા મોક્ષલાભ પામવાની પ્રણાલી બાંધી આપેલી છે. આ પ્રણાલી, માનવ વ્યક્તિની કે સમાજની દૃષ્ટિએ એટલી તો ગ્રેયરસાધક અને ગ્રેયરસાધક ગણાઈ છે કે, તેનું દાર્ઢ્ય સમજ્યા વિના આપણે અર્થ-શાસ્ત્રનું ગૌરવ યથાર્થ રીતે કદાપી શકશું પણ નહિ. આપણે વાંચી ગયા છીએ તેમ આ આખી પ્રણાલીનું મૂળ ધર્મ છે; અને તેથી આપણે કદી પણ શકશું કે, રાષ્ટ્ર-જનસમાજ-રાજ્યપ્રજા-નો એકંદરે સુખાવહ નિર્વાહ યષ્ટ રહે એટલા માટે ધર્મ કે જેમાં સ્વાત્મનિયમન, દંડ-નીતિ, વ્યવહાર, ન્યાય વગેરે વ્યક્તિવિષયક તેમ જ સમાજવિષયક બાબતો-નો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે તેને આપણા પ્રાચીન નીતિનિપુણ તરફથી જે અગ્રસ્થાન અપાયલું છે તે સર્વથા ધ્યાનથી ચચલું છે જ. વળી એમનું મત એવું પણ દેખાય છે કે, અદ્ય અર્થવાળા લોકો જો ધર્મસંપન્ન હોય છે તો તે વધારે આત્મસંપન્ન હોઈને, અધિક અર્થવાળા તથાપિ લીલુધર્મ-વાળા અને તેટલા પુરતા અનાત્મસંપન્ન લોકો ઉપર વિન્ય મેળવે છે પણ ખરા; કારણ કે અર્થ જ્યારે અનર્થોનો ઉત્પાદક થઈ શકે છે ત્યારે ધર્મ અનર્થનો ઉત્પાદક થઈ શકતો નથી જ. અર્થાત્, “ભક્તિતરસાયન-” ના ઉપોદ્ધાતમાં શ્રીમજ્જિમસૂત્રમાં સ્વામી સ્વરૂપાનન્દતીર્થજી લખે છે તેમ, “જે અર્થની પ્રાપ્તિ કરવામાં ધર્મનો-નિષ્કામ ધર્મનો-આશ્રય કરવામાં ન આવે, એટલે કે તેવા ધર્મને બળે જો અર્થપ્રાપ્તિ કરવામાં નથી આવતી, તો તેવી ધર્મભાવનારહિત પ્રવૃત્તિથી કરાયેલ અર્થપ્રાપ્તિ મોક્ષ રૂપી પુરુષાર્થને સાધવાના કામમાં ઉપયોગી થતી નથી એટલું તો

નહિ, પરન્તુ એ પ્રકારના ધર્માધાર વિના કરાતી અર્થપ્રાપ્તિ અપકર્ષની જનેતા પણ થઇ પડે છે.” બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પ્રત્યેક જને તેમ જ પ્રત્યેક સમાજે તથા રાજ્યે પોતપોતાના ધર્મ-કર્તવ્ય-ની મર્યાદામાં રહીને જ અર્થ-સાધન-લાભ મેળવવાને પ્રવૃત્ત રહેવું જોઇએ; કારણ કે તેમ કર્યા વિના કુવળ સુખાવસ્થા-સ્વતંત્રતા-નો પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી જ. આપણા પ્રાચીન નીતિવિશારદોએ જે બાબતોને ત્રેયસ્કર-પારલૌકિક સુખ અપાવનાર-ગણેલી છે તે જ બાબતોને તેમણે ત્રેયસ્કર પણ માનેલી છે; અને તેથી કરીને ઐહિક જીવનની દૃષ્ટિએ પણ તેમણે, અર્થ-સાધન-ઉપાય-માત્રને ધર્મના અંકુશ બહાર રહેવા દીધેલ નથી. આ સેખ જે અર્થશાસ્ત્રના ઉદ્ધાટન રૂપે લખાયેલ છે તે અર્થશાસ્ત્રના કર્તા વિશ્વવંદ્ય નીતિવિશારદ કૌટિલીયે ‘અર્થ’ શબ્દના જે વિવિધ અને વિશિષ્ટ અર્થો સૂચવેલા છે તે તમામને તમે આ કૃતિમાં જે તે ઠેકાણે જોઇ શકશો એટલું તો નહિ, પરન્તુ એ તમામ પ્રકારના અર્થોને સિદ્ધ કરાવી આપનાર રાજનીતિ કે ઇંડનીતિને તેણે સર્વથા ધર્માધીન બનાવેલી છે એવું પણ તમારા જણવામાં આવી શકશે. આમ હોઇને, ત્રેયસ્કર તેમ જ ત્રેયસ્કર ગણાય તેવી તમામ પુરુષાર્થસાધક બાબતોની અ-ઓ-ઓપકારકતા સ્થાપી આપનાર તથા તે તમામ એકંદર ઉપયોગિતાની મર્યાદા ઠરાવી આપનાર જે કાંઈ પણ શાસ્ત્ર હોય તો તે અર્થશાસ્ત્ર છે; અને તે એક પ્રકારનું ‘ધર્મશાસ્ત્ર’ છે, એવું જો આપણે કહેશું તો તે ખોટું પણ નહિ ગણાય.

આજ સુધીમા જેટલું સંસ્કૃત વાડ-મય પ્રકાશમાં આવી શકેલું છે તેમાં ‘અર્થશાસ્ત્ર’ સંજ્ઞા ધરાવનાર જો કાંઈ પણ અર્થશાસ્ત્રની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા અને તેની ક્રિયાત્મકતા અંગ્રેજ આપણને પ્રાપ્ત થયો હોય તો તે ફક્ત આ “કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર” જ છે. તથાપિ એવું સમજવાનું નથી કે, ‘અર્થશાસ્ત્ર’ સંજ્ઞા આપીને રાજનીતિશાસ્ત્ર લખવાની પહેલ કૌટિલીયે જ કરેલી. કૌટિલીય પોતાની આ કૃતિના આરંભમાં લખે છે તે પ્રમાણે, “પૃથ્વીના લાભ અને પાલનને

અર્થે પૂરંકાળના આચાર્યોએ જે બધાં અર્થશાસ્ત્રો રચેલાં છે તેમાંનાં
 ઘણાખરાનો ઉપયોગ કરીને 'આ અર્થશાસ્ત્ર' રચવામાં આવેલ છે. "
 અર્થાત, કોટિલીયે અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું તે પહેલાં, કાલમેદ પ્રમાણે, અનેક
 અર્થશાસ્ત્રો લખાયલાં હતા, અને કોટિલીયે પોતાનું અર્થશાસ્ત્ર લખવામાં
 તેમાંના ઘણાખરાનો ઉપયોગ પણ કરેલો હતો. ગાયનીય વાત એ છે કે,
 કોટિલીયે જોયલાં અર્થશાસ્ત્રો આપણને હાલ ઉપલબ્ધ થયા નથી; તોપણ
 લલિખ્યમા તે પેરી કોષ પણ જો આપણને ઉપલબ્ધ થઈ આવે, તો
 તેના પ્રરિણામમાં આપણા રાજનીતિવિષયક ઇતિહાસને મોટો લાભ થયા
 વિના નહિ રહે એ પણ નક્કી બન્યું. આ છતાં આટલું તો નિઃશંક
 કહી શકાય તેમ છે જ કે, આપણા આયોર્વના રાજનીતિશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ
 લખવાનો ઇચ્છા રાખનારને કોટિલીય અર્થશાસ્ત્ર અનેક કોટીના અનુમાનો
 જેવાં એવાં સાધનો પૂરા પાડે તેમ છે; કારણ કે કોટિલીયે પોતાના આ
 ગ્રંથમાં અનેક પ્રાચીન અર્થશાસ્ત્રોના અભિપ્રાયોનાં પરીક્ષા ખંડનમંડ-
 નાત્મક પદ્ધતિએ કરીને તેમાં રહેલા ગુણદોષો બતાવી આપેલાં પણ છે.
 આ કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં તેના કર્તાએ, શુક્રાચાર્ય તથા બુદ્ધપતિ-એ જે
 રાજનીતિશાસ્ત્રોએ તે આરંભમાં જ સન્માનેલા છે; અને તે ઉપરથી
 આપણે કહી શકીએ તેમ છીએ કે, એ ઉભય આચાર્યોના નીતિશાસ્ત્રો
 અધ્યયન કોટિલીયે કરેલું એટલું તો નહિ, પરંતુ એ ઉભય નીતિવિચારદાના
 વિચારોની છાપ પણ તેના ચિત્ત ઉપર ઉઠી પડેલી હોવી જ જોઈએ. આમ
 હોઈને શુક્રનીતિ તથા બુદ્ધપતિનીતિ-આ બન્ને ગ્રંથોને આપણે જો
 કોટિલીય પહેલાંના કાળના ગણવાને પ્રેરાઈએ તો તે પ્રમાણે આપણને ચતી
 પ્રેરણા દોપયુક્ત ગણાશે નહિ. આ ઉપરાંત કોટિલીયે મનુ, ભારદ્વાજ,
 વિશાલાક્ષ, પરાશર, બાદુદંતીપુત્ર, પિશુન વગેરે અનેક રાજનીતિશાસ્ત્રોને
 લગતા ઉદ્દેશો પણ કરેલા છે, અને તે એટલા બધા છે કે, તે ઉપરથી આપણે,
 રાજનીતિના વિષયમાં પારંગત થવાને માટે કોટિલીયે કેટલો બધો શ્રમ ઉઠાવેલો
 તે વાતની કલ્પના કરી શક્યું પણ ખરા. અર્થાત, કોટિલીયને આ ગ્રંથ

આપણને આપણી સ્વદેશીય રાજનીતિવિદ્યાનો વિકાસક્રમ ખતાવવાના કામમાં ઘણો જ ઉપકારક થઈ પડે તેમ છે, એમ તો હરકોઈ પાડકે કબૂલ કરવું પડશે જ.

વળી ખીજ એક દૃષ્ટિથી પણ આપણે આ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા ખતાવી શકીએ તેમ છીએ. પોતાના વિચારોને લોક સમક્ષ ધરવાના હેતુથી જેમ કેટલાક લેખકો લખે છે તેમ કૌટિલીયે કેવળ સંસ્કૃત વાડમયની સેવા કરવા અર્થે જ આ અર્થશાસ્ત્ર લખી નાખેલું નથી. કૌટિલીય પોતે કેવળ આદર્શવાદી ન હતો, પરંતુ આદર્શને આચારમાં ઉતારનાર તે એક મહાકર્મચોગી હતો. ગ્રીસવાસી વિજેતા એલેક્ઝાંડર કે જે આપણા પ્રાચીન વાડમયમાં ‘અલીકસુંદર’ વા ‘અલકસુંદર’ કે ‘અલક્સુંદર’ ના નામથી ઝોળખાવાયલો છે તે આપણા હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો (ઇ. સ. ૫૦ ૩૨૪) ત્યારપછી આપણા દેશમાં જે અભ્યવસ્થા થઈ આવી તે તથા મુગધદેશના નંદરાજના સ્વછંદી શાસન-વિધિના પરિણામે ઉદ્ભવેલી “અરાજકતા” લોકમાનવને “અસલ” થઈ પડી તે કારણે આ તપસ્વી કૌટિલીય ચંદ્રગુપ્તમૌર્યનો પક્ષ (પૃ. ૭૧૯) કરીને દેશોદ્ધાર કરવાને પ્રેરાયલો હતો, એ વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. તથાપિ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય મહારાજા અને એટલાથી કાંઈ દેશોદ્ધાર થઈ જાય ખરો ? આ પ્રશ્ન કૌટિલીયને રાજનીતિશાસ્ત્ર-અર્થશાસ્ત્ર-લખી નાખવાને પ્રેરણાદિત કરેલ, અને એણે એ પ્રમાણે પોતાનાથી ગાદીએ બેસાડાયલા “નરેન્દ્રના હિતાર્થ” આ અર્થશાસ્ત્ર લખી પણ નાખેલું. કૌટિલીયે પોતાની આ કૃતિને રાજનીતિવિદ્યાની “ માર્ગોપદેશિકા ” જેવી સાદી સંજ્ઞા આપેલી છે તે તેની નિરભિમાનતા સિવાય અન્ય કાંઈ નથી; કારણ કે વસ્તુતઃ આ તેની કૃતિ એટલી તો પરિપૂર્ણ છે કે તેને કેવળ માર્ગોપદેશિકા રૂપે ગણવાની ધૃષ્ટતા કોઈપણ જન કરી શકે નેમ નથી. અર્થાત્, અર્થશાસ્ત્રમાં નિર્દિષ્ટ કરાયેલ બાબતોને અનુસરતી જ રાષ્ટ્રઅવસ્થા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે કરેલી હતી, અને એ પ્રમાણે એ કરે એ જ કૌટિલીયનો હેતુ એ લખવામાં સમાયલો પણ હતો.

અને એ પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તે ક્યું તેથી જ તે મહાસમર્થ અને ચક્રવર્તી મહારાજના પદને પહોંચી શકેલો પણ ખરો. આમ હોયને અર્થશાસ્ત્રને આપણે તાર્કિક કોટીનો નહિ, પરંતુ “ક્રિયાત્મક” અમલમાં મુકાયલ-રાજનીતિ જતાવનાર ગ્રંથ તરીકે ગણવું પડશે જ. આ અર્થશાસ્ત્રમાં તિર્દિપ્ત કરાયલ શબ્દોવચરથાને લગતી બાબનો એટલી તો નીતિનિયુક્તિદર્શક છે કે, જે બુદ્ધિએ તે સર્વની કલ્પના કરી છે તે બુદ્ધિને અગાધ ઐશ્વર્યવાળી માનવી જ પડે; અને ચંદ્રગુપ્તે જે સર્વોત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરેલું તે, તે બુદ્ધિથી ધમાપલ અને અમલમાં મુકાયલ રાજનીતિનું જ પરિણામ હતું. ચંદ્રગુપ્ત મૈથિના દરબારમાં રહેલ ગ્રીસવાસી મેગેસ્થનીઝે પોતાના સમયના હિંદુસ્તાન વિષે જે નોંધ કરેલી છે તે પણ આપણી પૂર્વોક્ત પ્રકારની વિચારણાને પુષ્ટિ આપે તેમ છે. વળી એલેક્ઝાંડરની અદાલત આવી ગયા બાદ હિંદુસ્તાનમાં જે સંતોલ યથા આવેલો તેને ધણા જ થોડા વખતમાં શાંત પાડી દીધ તેને ટેકાણે સ્વસ્થતાની જે સ્થાપના યથા જવા પામી અને શોકમાનવી રક્ષા કરી શકે એવું નદાસમર્થ અને સુવ્યવસ્થિત સંસ્થાઓવાળું જે સામ્રાજ્ય ઉપસ્થિત યથા આબુ તે બધું જો, આ દૌરિલીપ અર્થશાસ્ત્રમાં આગ્રેખાયલ રાજનીતિના પરિણામ રૂપ ગણાય નહિ, તે પછી એ પ્રકારના પરણામને અન્ય કોઈ કારણ સાથે સંકલિત કરવાની જરૂર પડવાની જ. આ ઉપરાંત અન્ય એક પરાક્ષ પુરાવાથી પણ આ દૌરિલીપ અર્થશાસ્ત્રની ક્રિયાત્મકતા સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. ચંદ્રગુપ્ત મૈથિના પ્રોત્ત મહારાજ અશોકે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરવાને મહાપ્રયાસ કરેલો, એ વાતનો ઇન્કાર કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી. આમ છે તો પછી આપણુ કહી શકીશું કે, જો અશોક મહારાજના શાસનનંતરનાં ચક્રો ખરાબર સુવ્યવસ્થિત રીતે કામ કરી રહેલાં ન હોત, અગર તો એના સામ્રાજ્યની બંધીય સંસ્થાઓ પોતપોતાનાં કાર્યો કરવામાં રીઠી બની ગયલી ન હોત, તો તે મહારાજને પોતાની ઇચ્છા પ્રવૃત્તિ કરવાનો જે અવકાશ મળેલો તે અવકાશ તેને મળી શકત પણ નહિ. વળી આપણી

પોતાની કેટલીક સામાજિક સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ, પણ આપણને આ અર્થશાસ્ત્રની ક્રિયાત્મકતા સિદ્ધ કરી આપે તેમ છે. અત્યંત ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં પ્રવર્તતી આપણી સામાજિક કે વ્યાવહારિક સંસ્થાઓ સાંપ્રત કાલમાં જોકે મૃત્યુશય્યા ઉપર પડેલી છે અને તે પૈકી કેટલીક તો લગભગ ત્યાગ થઈ ગયેલી છે પણ ખરી; તથાપિ એ આપણી મરંમર થઈ રહેલી સંસ્થાઓ તથા નષ્ટ થઈ ગયેલી સંસ્થાઓના અવશેષો અખોલ રહીને પણ પોતપોતાની ભૂતકાળની કથા આપણને કહી આપે તેમ તો છે જ. એ કથા આપણને એટલું તો વિદિત કરશે જ કે, કૌટિલીયે પોતાના 'અર્થશાસ્ત્ર' માં જે વિવિધ યમનિયમો લખેલા છે તે બધા એક કાલે હિંદુસ્તાનમાં પ્રચરિત થયેલા, રાષ્ટ્રજીવનમાં તેમ જ પ્રજાજીવનમાં તેઓ પૂરેપૂરાં ઓતપ્રોત થઈ રહેલા, અને તેમના કાર્યથી જે ઉંડી છાપ લોકજીવન ઉપર પડેલી તે, સૈકાઓ વીતી ગયા તોપણ છેક જૂંસાઈ ગયેલી પણ નથી. વર્તમાન શતકનાં વધારે નહિ તો છેલ્લાં પચાસ વર્ષના ગાળામાંના આપણા સમાજજીવનનો ઇતિહાસ, અમારા આ લેખનો કોઈ પણ પાકક જો તપાસી જોશે, તો તેને સહજ—સ્વસ્પન્નમના અંતે—પ્રતીતિ થઈ આવ્યા વિના નહિ રહે કે, કૌટિલીયના અર્થશાસ્ત્રમાં જે બધા યમનિયમો, બતાવવામાં આવેલ છે તે બધા અગર તો તે પૈકી ઘણાખરા અદ્યાપિ આપણા સમાજજીવનને નિયમિત કરી રહેલા છે જ. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, ભૂતકાળમાં મુસલમાન વિજેતાઓનો અમલ દીર્ઘકાલ પર્યંત ચાલુ રહેલો તે છતાં તે યમનિયમોનું પાલન થઈ રહેલું હતું. વળી આથી પણ વધારે આશ્ચર્યજનક વાત એ છે કે, એ વિદેશી વિજેતાઓને એ આપણી ઘણીખરી સંસ્થાઓની બ્યવહાર સિદ્ધતા સ્વીકારવી પડેલી એટલું તો નહિ, પરંતુ તેમના આધારે જ પ્રાયશઃ રાષ્ટ્રજીવનના નાવને તરતું રાખવાની ફરજ પણ તેમને પડી મઠ હતી. અનેક ગાનસંપન્ન અને સમર્થ મંત્રીઓથી અને અમાત્યોથી અહો-નિશ ઘેરાઈ રહેતા અને નવાનવાચીલા પાડવાની પ્રેમજી આકાંક્ષા ધરાવનાર અકબર જેવા શહેનશાહે પણ, આ અનુપમ અર્થશાસ્ત્રમાંના કાયદાકાનૂનોને

રાષ્ટ્રોપકારક ચણીને પોતાના ઉપયોગમાં લીધેલા, અને આજે આપણે યુરોપીય આચારોને, એ જ અર્થશાસ્ત્રમાં સૂચવાયેલ સંસ્થાઓ તથા કાયદાકાનૂનો અને રાજનીતિને પોતાના પેટમાં પચાવી લેતી દેખીએ પણ છીએ. અર્થાત્, કૌટિલીયે પોતાના અર્થશાસ્ત્ર રૂપી મૂળદારા જે રાજનીતિ-વિદ્યાની સરિતા વહેતી મુકેલી છે તે અઘાપિ પર્યન્ત, સરસ્વતી નદીની પેઢે કવચિત્ દૃષ્ટ તો કવચિત્ અદૃષ્ટ રૂપમાં પણ વહેતી રહેલી છે; અને જે કોષ મહારાજન્યને સામર્થ્યયુક્ત થવાનો અભિલાષ યથા આવશે તેને તેનું પાણી પીધા વિના ચાલશે નહિ એટલું તો નહિ, પરંતુ આ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં જે પ્રકારની જીજ્ઞાસુ રહેલી છે તે સમજવાને અને તે પ્રમાણે સમાજજીવનને નિયમિત ચલું કરવાને કહેવાતી મુધરેલી પ્રગતિઓએ પણ દળુ પણો પ્રયાસ કરવો પડશે, એ પણ નિઃસંદેહ છે.

અર્થશાસ્ત્ર કૌટિલીયની કૃતિ છે, અને તે કૌટિલીયે જ ચંદ્રગુપ્ત

કૌટિલીય કોણ ?

મૌર્યને મગધની રાજગાદી ઉત્તર વિરાજતો કરેલો

એવું જો કે આપણે પૂર્વે સૂચવી ગયા છીએ,

તોપણ તે બંને વાતોને પ્રતિપાદિત કરી આપે તેવાં પ્રમાણો આપણે જોયાં કે તપાસેલાં તો નથી જ. આમ હોઇને એ વિભવ બાબતોને તથા એ બંને વચ્ચે રહેલ સંબંધને સિદ્ધ કરી આપનાર પ્રમાણો તપાસી લેવાં એ આપણને માટે એક ધર્મ્યકર્મ રૂપ લક્ષ પડે છે. આ અર્થશાસ્ત્ર જે કૌટિલીયની કૃતિ તરીકે ગ્રાળબાવાયું છે તે કૌટિલીયના જીવનને લગતી આખી કથા અઘાપિ પર્યન્ત આપણાથી ગણી ચકાઈ નથી; તોપણ તેના પછીના જુદા જુદા સંસ્કૃત લેખકોએ તેના સંબંધમાં જે વિવિધ નિર્દેશો કરેલા છે તેના આધારે તેમ જ તેણે લખેલા 'અર્થશાસ્ત્ર'ની મદદથી આપણે તે મહારાજવિદ્યાવિગ્નની જીવનકથા ન્યૂનાધિક પ્રમાણ-માં રચી શકીએ તેમ જીએ. અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આપણને જણાશે કે, આ કૌટિલીયે પોતાની જાતને ફક્ત 'વિષ્ણુચુપ્ત' નામથી

* જુઓ પાન ૭૨૯—“શાસ્ત્ર ઉપર લાખ્ય લખનારાઓના લેખોમાં બહુ પ્રકારનાં હોયો તેવામાં આવતાં વિષયગ્રસ્ત પોતે આ સૂત્ર અને લાખ્ય રચી કાઢેલ છે.”

અને તે પણ માત્ર એક જ વાર ઓળખાવેલ છે; અને તે સિવાય બીજા કોઈ પણ મુખ્ય પ્રકારનો પરિચય તેણે પોતાના સંબંધમાં તે ગ્રંથમાં કરાવેલો નથી. આમ કૌટિલીયે એક રીતે નિરુપિમાનતા દર્શાવેલ છે; છતાં પણ તેણે પોતાના સંબંધમાં ઠેકઠેકાણે “કૌટિલ્ય” સંજ્ઞાનો, તેમ જ તેણે પોતે જ હેતુથી ‘અર્થશાસ્ત્ર’ લખેલું છે તે હેતુનો જ નિર્દેશ કરેલો છે તે એવા પ્રકારનો છે કે, તેની મદદથી આપણે તે મહાપુરુષને લગતી કેટલીક કથા ઉપજાવી શકીએ તેમ છીએ વળી ઇ. સ. ના ચોથા સૈકાના અરસામાં, ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર કહે છે તે પ્રમાણે, જાવામાંથી બલિદ્વીપ વિષે જમ પસેલા કેટલાક હિંદુ-આર્યજનો પોતાની સાથે કામંદકકૃત ‘નીતિસાર’ સંસ્કૃત, એક રાજવિદ્યાવિષયક ગ્રંથ લેતા ગયલા તે ગ્રંથ જોવાથી પણ આપણને આ કૌટિલીયને લખતી કેટલીક હકીકત મળી આવે તેમ છે. કામંદકે આ ‘નીતિસાર’ ગ્રંથ ક્યારે લખેલો તે વિષે આપણે આયારે જોડે કશું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીએ તેમ નથી; તથાપિ તે ગ્રંથ તેણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રની મદદથી લખેલો હતો એટલું તો આપણે, તે લેખકે કરેલ આશુક્ય-પ્રશંસાના આધારે કહી શકીએ તેમ છીએ જ. એ ‘નીતિસાર’માં કામંદકે કૌટિલ્યને ‘વિષ્ણુમુખ’ નામથી ઓળખાવેલ છે એટલું તો નહિ, પરંતુ મુવિખ્યાત ઋષિકુલમાં જન્મેલ, વિદ્યુત અને અપ્રતિગ્રાહક (દાનદક્ષિણા ન લેનાર) બ્રાહ્મણ તરીકે પણ તેણે તેને તેમા વર્ણવેલ છે. * વળી એ કામંદકના લખ્યા પ્રમાણે એ વિષ્ણુમુખ આરે વેદોનો સંપૂર્ણ

* “वशे विशालवंशानामृषीणा भिव मूयसाम् । अप्रतिग्राहकाणां यो
 नमूच भुवि विधुतः ॥ २ ॥ जातवेदा इवार्चिष्मान् वेदान् वेदविदा वरः ।
 भोज्यीतवान् मुचतुरधतुरोऽप्येक वेदवत् ॥ ३ ॥ यस्याभिदारवज्रेण वज्रज्वल-
 नतेजसः । पपात मूलतः धीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥ ४ ॥ एकाकीमन्त्रशक्त्यायः
 शक्तः शक्तिधरोपमः । आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥ ५ ॥ नीतिज्ञान-
 क्षामृतं धीमानर्षे शास्त्रमहोदधेः । य उदध्नेनमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥ ६ ॥

—નીતિસાર.

ચાતા હતો, અને મંત્રચક્રિતની બાબતમાં કોઇ તેની સ્પર્ધા કરી શકે તેમ
 પણ ન હતું. આ 'નીતિશાસ્ત્ર'માં કામંદકે પોતાના આ "આચાર્ય" અને
 "ગુરુ" કોટિસ્પતે, "અર્થશાસ્ત્રમહોદધિમાંથી નીતિશાસ્ત્રાચ્યુત" વસ્ત્રોષી કાઢનાર
 તરીકે ગણીને તેની બુદ્ધિને ઘણી બુદ્ધિ સમાન માનેલી છે, અને તે બુદ્ધિના
 ખેલથી તેણે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને રાજ્યપ્રાપ્તિ કરાવેલી એવું પણ તેણે સ્વયં
 આપેલું છે. વળી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના અર્થે આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે^૧ ૭ હજાર
 શ્લોકમાં સંક્ષિપ્ત એવું એક અર્થશાસ્ત્ર લખી કાઢેલું છે, એવું મહાકવિ
 દંડીએ પણ, સ્વરચિત 'દશકુમારચરિત'માં સ્વયંવેલું છે; અને 'વંન્નતંત્ર' નો
 કર્તા પણ— "મુક્તયં વિષ્ણુગુપ્તસ્ય"—એ પ્રમાણે લખીને, કોટિસ્પતું મોટું
 નામ "વિષ્ણુગુપ્ત" હતું એમ બતાવી આપે છે. આમ છતાં આ
 વિષ્ણુગુપ્તને આપણે બીજા અનેક ઉપનામોથી વિખ્યાત થયેલા દેખીએ
 છીએ. "ચાણક્યનામ્ના તે નાથ વ્રજટાલગૃહેરહઃ । X X X ચંદ્રગુપ્તો વૃત્તો રાજા
 ચાણક્યેન મહોજસા ॥" એવું "નૃદત્તથા"માં સ્વયંવેલું છે; અને તેથી
 આપણે એમ પણ કહી શકીએ છીએ કે, તે વિષ્ણુગુપ્ત "ચાણક્ય"
 નામથી પણ ઓળખાવાતો હતો. વળી 'મુદારાક્ષસ' નાટક પરત્વે
 લખાયેલ ઉપોદ્ધાતમાં હુદિરાજે પણ તેને 'ચાણક્ય' બિરદાવીને,
 "—નીતિશાસ્ત્રપ્રણેતા યથ્થળક સ્તસ્યનન્દનઃ ।"—તરીકે તેનું ઓળખાણ
 કરાવેલું છે. હુદિરાજના આ લખાણ ઉપરથી નીકળી આવે છે કે, એ
 વિષ્ણુગુપ્તના પિતાનું નામ "ચણક" હતું, અને એ ચણક પોતે પણ
 એક નીતિશાસ્ત્રપ્રણેતા હતો. આ વાતની સાક્ષી આપતા, સ્વરચિત—
 "અભિધાનવિતામણિ"માં^૨ હેમચંદ્રે તેને —ચાણક્યને—'ચાણકાત્મજ'

૧ અધીષ્ઠાવત્સુદ્ધનીતિમ્ । દ્યમિદાનીમાચાર્ય ચિરણુગુપ્તેન મૌર્યપિંક-
 હમિદ્શોવસ્તુદર્શસ્ત્રાક્ષિપ્ત સેવેયમધીરય સમ્યગ્નુષ્ઠીયમાના ચયોસ્તકાર્યક્ષમેતિ

૨ વાતસ્યાયને મલ્લનાથઃ કૌટલ્યશ્રાવણકાત્મજઃ । —દશકુમારચરિત
 દ્રામિત્તઃ— પશ્ચિલસ્વામી વિષ્ણુગુપ્તોડ્ડગુલ્મસઃ ॥

૨ વધારે ખુલાસા માટે જુવો રા. રા. કે. હ. કુવના 'મુદારાક્ષસ'ની
 પ્રસ્તાવના: ૫. ૨૮.

સંગા આપેલી છે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને તેણે ‘વાત્સ્યાયન,
મલ્લનાગ, કૌટલ્ય, દ્રામિલ, પંક્ષિલસ્વામી, વિષ્ણુગુપ્ત, અને
અંગુલ’ એવાં ઉપનામોથી પણ ‘ઓળખાવેલ છે. આ ઉપરાંત
‘ત્રિકાન્દશેષ’માં પુરૂષોત્તમે—

વિષ્ણુગુપ્તસ્તુ કૌટિલ્યઞ્ચાણક્યોદ્રામિલોઽજ્ઞુલઃ ।

વાત્સ્યાયનો મલ્લનાગ પંક્ષિલસ્વામિનાર્ચપિ ॥

આ પ્રમાણે લખીને આપણા આ અર્થશાસ્ત્રના કર્તાને બહુનામી, ખતાવેલ
છે. આમ હોય આ સર્વ ઉદ્દેશોને આધારે આપણે કહી શકીએ તેમ જીએ
કે, અર્થશાસ્ત્રનો કર્તા વિષ્ણુગુપ્ત પાછળથી અનેક ઉપનામોથી ઓળખા-
વા લાગેલ, અને તેમાં પશ્ચુ તેનું ‘ચાણક્ય’ ઉપનામ તો વધારે પ્રચાર-
માં રહેલું પણ ખરું. કવિ રવિનંતકે લખેલ ‘ચાણક્યકથા’ તથા ‘વૃદ્ધચાણ-
ક્ય’ અને ‘લઘુચાણક્ય’ તેમ જ ‘ચાણક્યસૂત્રાણિ’ વગેરે ગ્રંથો સાથે
જોડાયેલ ‘ચાણક્ય’ સંગા પશ્ચુ આપણને આ વાતની સાક્ષી આપે
તેમ છે. આમ હોયને આપણે કહી શકીએ કે, જે પુરૂષને આટલાં બધાં
અર્થસૂત્રક ઉપનામોથી વિવિધ લેખકોએ ઓળખાવેલ છે તે પુરૂષ એક
કાળે મહાકીર્તિને પામી રહેલો તો હોવો જ જોઈએ, અને તેણે લખેલ
અર્થશાસ્ત્ર એક પ્રમાણુગ્રંથ રૂપે પૂજ્યું રહેલું પણ હશે જ. આમ છતાં
આ વિષ્ણુગુપ્ત કૌટિલ્યને આપણે, એકલા અર્થશાસ્ત્રનો કર્તા ગણીને ખેસી
શકીએ તેમ નથી. તે પોતે ‘વાત્સ્ય’ વંશમાં જન્મેલો હતો, અને તેથી
તેણે ‘વાત્સ્યાયન’ સંગા ધારણ કરીને અન્ય એક ‘કામસૂત્ર’ નામનો
ગ્રંથ રચેલો છે; તેમ ગૌતમના ન્યાયસૂત્ર ઉપર બાધ્ય પણ તેણે લખેલું છે.
રા. કેશવલાલ દ. ધ્રુવ ચોધી ખતાવે છે તે પ્રમાણે, “કામસૂત્ર ચાણક્યની
કૃતિ છે એટલે કે ચાણક્ય ને વાત્સ્યાયન એક છે એમ ‘ઉપાધ્યાયનિરપે-
ક્ષા’ ટીકાના ‘તથા ચોક્તં કામસૂત્રેઽસ્મદ્ ગુરુણ (=ચાણક્યેન=)’ ઉપરથી દર્શિત
પણ થઈ આવે છે.” વળી ન્યાયમાધ્ય, કૌટિલ્યમાધ્ય, વાત્સ્યાયનમાધ્ય ગૌતમીય

સ્મૃતિભાષ્ય—એ : ત્યારેનો કર્તા પણ ચાણક્યને એ ટીકામાં કહ્યો છે, તેથી ‘વક્ષિતસ્વામી’ નામ પણ ચાણક્યનું હરે છે. વળી કામસૂત્રમાં પાટલિપુત્રને ખાસ ‘નગર’ નામથી નિર્દેશ કર્યો છે, ને તેના પૌરને ‘નાગર’ કહ્યો છે. એ પ્રયોગ ૩૬ થાય એવી ખ્યાતિ તો પાટલિપુત્ર દિંદના ઇતિહાસમાં એક જ સમયે ભોગવતું હતું. એ સમય મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત અને તેના પૌત્ર અશોકનો છે. આથી કામસૂત્ર તે સમયે રચાયું હરે છે. એ વાત સ્વીકાર્યા પછી કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન ચાણક્ય જ છે x એ સ્વીકારાવવાને બુદ્ધ પ્રમાણ આપવાની થોડી જ જરૂર રહે છે.” આ કામસૂત્રકાર ચાણક્યને મુખ્યપુએ / વાસવદત્તા મા ‘મલ્લનાગ’ નાં નામે ઓળખાવેલ છે, અને માધવે ‘સર્વદર્શનસંગ્રહ’ મા, ન્યાયભાષ્યના સિદ્ધાન્ત ‘પક્ષિવસ્વામી’ના નામે નોંધાવેલ પણ છે. વળી ‘કામદંડીય નીતિસાર’ ઉપરની ‘ઉપાધ્યાય-નિરપેક્ષા’ ટીકામાં પણ ‘મૌત્રીયસ્મૃતિ’ ઉપર ચાણક્યે ભાષ્ય લખ્યાનો નિર્દેશ થયેલો છે; અને આપણે અર્થશાસ્ત્રમાંથી પણ જાણી શકીએ તેમ જીએ કે, આ કૌટિલ્યને ન્યાયનો વિષય અતિપ્રિય પણ હતો. આમ હોઇને આપણે આ કૌટિલ્યને વિશાખદેવના વચન પ્રમાણે, “આકરઃ સર્વશાસ્ત્રાણામ્ (સર્વ શાસ્ત્રોની ખાણ)” ૩૫ જે ગણ્યું, તો તે અતિચયોક્તિ મથારે નહિ.

તથાપિ આ વિષયગુપ્ત ચાણક્યે પોતાનું ઓળખાણ “કૌટિલ્ય”

સંઘાથી અર્થશાસ્ત્રમાં કરાવેલું છે એ વાત

‘કૌટિલ્ય’ ગોત્રસંજ્ઞા છે. અનિષ્ટ પરિણામ ઉપજાવ્યા વિના રહેલી નથી.

સમયભેદ પ્રમાણે અભિપ્રાયભેદ થઈ આવતાં

શબ્દ પરત્વે અર્થભેદ પણ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે; અને તેમાં પણ જ્યારે કવિની કલ્પના તેમાં લગે ત્યારે અર્થનો અનર્થ થઈ આવ્યા વિના રહેતો પણ નથી. “કિંવા તેષા સાપ્રતં ચેવામતિનૃસપ્રાયોપદેશ નિર્વૃણ્ણકૌટિલ્ય-શાસ્ત્ર પ્રમાણમ્ + + + —” એ પ્રમાણે કાદંબરીમાં બાણ જેવા મહા-કવિએ કુટિલતાવાચક અર્થમાં ‘કૌટિલ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો ત્યારથી

ચાલુક્ય પરંવે વપરાતી રહેલું 'કૌટિલ્ય' સંજ્ઞાનો મૂળ અર્થ ભૂલાઇ જતો
તે મહાનીતિવિચારક આચાર્યની નીતિને કુટિલતાબોધક ગણવાની રાઝઆન
યંત્ર ચૂકી, અને તેના પરિણામમાં છેક આજ સુધી તેને અન્યાય થતો રહેલો
પણ છે ! ખાલુ જેવો પ્રતિભાસાળી કવિ જે કાંઈ ક્ષણે કે મૂચવે તેને
જનમમાજ સાચું માનીને ઝીંકી લે તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; અને
તેમાં પણ રાજનીતિ જેવો કપરો વિષય અસૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા જનસમાજથી
સમજી ન શકાય તેવો હોય તેને તે કુટિલતાવાળો દેખાઈ રહે એ પણ સ્વાભા-
વિક જ છે. વળી દર્પવર્ધન મહારાજના સમયમાં બૌદ્ધધર્મનો અતિરેક
એટલા બધા પ્રમાણમાં થઈ આવેલો કે તેના પરિણામમાં અર્થશાસ્ત્ર પ્રતિ
લોકદષ્ટિ અનાદરયુક્ત બની ગયલી હતી; અને તેમાં જ્યારે ખાલુ જેવાં
શ્લેષરચના કરનારે કૌટિલ્યશાસ્ત્રને કુટિલતાના શાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાવો
દીધું, ત્યારે પછી જે કાંઈ અધૂરું હતું તે પૂરું થઈ ગયા વિના રહ્યું પણ
નહિ. વળી, “ કૌટિલ્યઃ કુટિલમાત્તેઃ સ એવ ચૈવ ક્રોધામૌ પ્રથમમદાહિનન્દ
વૈશઃ । ”—એ પ્રમાણે મુદારાક્ષમાં લખાયું, અને તેથી પણ કૌટિલ્ય નિબળ-
શક્તને કુટિલતાના ઉપદેશક રૂપે ગણાઈ જવાનો વારો આવી ગયો ! પરંતુ
ખરી વાત એ છે કે, ચાલુક્યને અર્થે જે ‘કૌટિલ્ય’ સંજ્ઞા નો ઉપયોગ થયલ
છે તે, ‘કુટિલ’ શબ્દ ઉપરથી બનાવાયેલ નપુંસકલિંગનું ભાવવાચક
નામ નથી. એ “ કૌટિલ્ય ” સંજ્ઞા જો ભાવવાચક નામ હોત, તો કાંઈ
પણ સંસ્કૃત લેખક તેનું રૂપ પુલિંગે “ કૌટિલ્યઃ ” કરત જ નહિ, અને
તે શબ્દ તેને ઉપયોગમાં લેવો પડત તો તેનું રૂપાખ્યાન નપુંસકલિંગે પહેલી
વિમ્બકિતમાં તે “ કૌટિલ્યમ્ ” જ કરત. તથાપિ આપણે મુદારાક્ષ, પંચતંત્ર,
વિષ્ણુપુરાણ, ગીતિસાર, ત્રિકાણ્ડશેષ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં એ ‘ કૌટિલ્ય ’
સંજ્ઞાને નરજાતિમાં જ વપરાયેલી દેખીએ છીએ, અને આણે પણ
‘કૌટિલ્યશાસ્ત્ર’ શબ્દ લખીને ‘ કૌટિલ્ય ’ શબ્દની જાતિ કુશળતાથી છૂપાવેલી
છે. આમ હોવાથી આપણે સદર્જન અનુમાન ખેંચી શકીએ તેમ છીએ કે,
કાંઈ પણ સંસ્કૃત લેખકે, ચાલુક્યની સંજ્ઞા રૂપે વપરાયેલ “ કૌટિલ્ય ”

ચબ્દને હેતુપૂર્વક કુટિલતાવાચક બનાવેલ કે સૂચવેલ તથા એટલું તો નહિ, પરંતુ એ વિષ્ણુગુપ્ત પોતે એવો તો મહાસમર્થ સાત્ત્વવિચારક અને અતિસૂક્ષ્મશુદ્ધિવાળો સ્વાભિમાની પુરુષ હતો કે તે પોતાની સંચારપે, કુટિલતાના અર્થમાં અપ્રમદ થવા પામે એવા “કૌટિલ્ય” ચબ્દનો પ્રયોગ પોતાના હાથે વિના કારણે કરવાનું સાહસ કરે એ પણ અસ્વાભાવિક જ છે. આમ હોઇને આપણે આ “કૌટિલ્ય” ચબ્દનું મૂળ ગોતવાને અન્ય ઠાઠ દિશામાં પર્યટન કરવું પડશે જ. સંસ્કૃત વાક્યમયનો ઇતિહાસ વિચારતાં સમજાય છે કે, બાણાદિ કવિજનોએ ‘કૌટિલ્ય’ ચબ્દમાંથી કુટિલતા-વાચક અર્થ ધ્વનિત થઇ આવે એવી જે રચના કરેલી તે કેટલાક ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત લેખકોથી સહુ ગયલું નહિ, અને તેથી તેમણે તે ચબ્દને સૂઝારી તેમાંથી ધ્વનિત થઇ આવતી કુટિલતા દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે પણ ખરો. પૂર્વસૂચિત ‘ભૂમિધાનચિંતામણિ’માં ‘કૌટિલ્ય’ને બદલે “કૌટલ્ય” ચબ્દ વાપરીને તેની વ્યુત્પત્તિ હેમચંદ્રે આ પ્રમાણે કરી બતાવી:—“કુટો ષટઃ તં લાન્તિ કુટલાઃ । તેષામપર્યં કૌટલ્યઃ ॥” કામદં-કૃત ‘નીતિસાર’ ઉપર લખાયેલ ‘અપાખ્યાયનિરપેક્ષા’ નામક ટીકામાં પણ—“કુટો ષટઃ તં ધાન્દપૂર્ણ લાન્તિ સગૃહ્ણન્તિ” इति कुटलाः कुम्भीषान्यास्ते-षामपत्यं कौटल्यो विष्णुगुप्तः ।”—એ પ્રમાણે લખીને ‘કૌટિલ્ય’ને ઠેકાણે ‘કૌટલ્ય’ સંજ્ઞા ગોઠવી દેવામાં પણ આવી ! વળી ‘નાનાર્થર્ણવસંજ્ઞેષ’ માં પણ કેશવરામીએ ‘કુટલ’ નામનું ગોત્ર હોવાનું જણાવી દઇને ‘કૌટિલ્ય’ ચબ્દને અશુદ્ધ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરી દીધો ! અને છેક હાલના સમયની વાત કરીએ તો, મહામહોપાધ્યાય ટી. મણુપતિયાચી કે જેમણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું છે તેમણે પણ તે પ્રયત્નની પ્રસ્તાવનામાં ‘કૌટિલ્ય’ ચબ્દને અશુદ્ધ ઠરાવીને તેને ઉત્તરકાલીન

x અથ સ્વાત્ કુટલો મોત્કલ્યૂર્થો પુંલિ નપ્ પુનઃ ।

વિચાદામરણડય ત્રિઃ કુટિલં કુન્નિતં મવેદ ॥

૧ ‘કુટલ’ સંજ્ઞા ધરાવનાર કેટલા અણુ ગોત્ર જણાવું તથા.

લંહીઆઓના હસ્તદોષ રૂપ જતાવવાનો તેમ જ તેને ઠેકાણે ‘કૌટલ્ય’ શબ્દ ઠાકવી દેવાનો મત કરેલો છે, અને તેના જ આધારે ડૉ. બંકારકર જેવા સંસ્કૃતભાષાશાસ્ત્રી પણ તે “કૌટિલ્ય” શબ્દનો, ચાણક્યની સંગ્રાતરીકે સર્વથા બહિષ્કાર કરવાનો બોધ કરી રહેલા છે પણ ખરા ! પરંતુ ચાણક્યનીતિ વસ્તુતઃ જો કુટિલ-કુટતાવાળા-હોય, તો પછી કેવળ “કૌટિલ્ય” શબ્દનો બહિષ્કાર કરવાથી તે અકુટિલ ઠરી જવાની નથી, એ પણ નિર્વિવાદ છે; તેમ વળી વિષ્ણુગુપ્ત ચાણક્યનું ઉપનામ જો “કૌટિલ્ય” ઠરી જાય, તો તેવા તેના નામમાત્રના યોગથી જ, તેવા આચાર્યથી ઉપદેશાવલ રાજનીતિ કુટિલ ઠરી જવાની પણ નહિ જ. મનુષ્યના નામ ઉપરથી, તેના બાવોની કલ્પના કહિ પણ કરી શકાય નહિ. તથાપિ કોષ પ્રસંગમાં અપવાદ ખાતર કદાચિત્ તેમ કરવું પડે, તો તે પ્રમાણે કરાતી ક્રિયા અપવાદ રૂપ જ ગણાયે; સાધારણ નિયમ તરીકે તેને સર્વથા ગ્રાહ્ય ગણી શકાયો નહિ. આમ હોઇને આપણે “કૌટિલ્ય”ને બદલે “કૌટલ્ય” શબ્દનો સ્વીકાર કરી શકીએ તેમ નથી. કામંદકીય નીતિ-સાર ઉપર લખાયલ ‘જયમંગલા’ નામક ટીકામાં જણાવવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે વિષ્ણુગુપ્તને “કૌટિલ્ય” સંગ્રા † તેના ગોત્ર ઉપરથી પ્રાપ્ત થયલી હતી; અને ‘ગોત્રપ્રવરનિબંધકદમ્યમ્’ નામક જે ગ્રંથ, કલ્યાણ-મુખ-માંથી ‘લક્ષ્મીવેંકટેશ્વર’ મુદ્રણાલય દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયલ છે તે ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયલ શ્રીકમલાકરભટ્ટકૃત ‘પ્રવરદર્પણ’ માંના પાન ૧૫૭ ઉપર ‘માર્ગવ વૈતહમ્ય સાવેદસ’ સંગ્રહ જે પાંચમો પ્રવર અને ‘યસ્કાઃ વૈતહમ્યાઃ’ સંગ્રહ પાંચમો ગણુ જતાવવામાં આવેલ છે તેમાં પણ ‘કૌટિલ્યઃ’ અને “કૌટિલ્યાઃ” નામના પ્રવરગોત્ર નિર્દિષ્ટ કરાયલ છે એટલું જ નહિ, પણ ‘પ્રવરમંજરી’ નામક પુરુષોત્તમપંડિત વિરચિત ગ્રંથમાંના ‘ભૃગુકાંડ’-ના ૭૪ા અધ્યાયમાં પણ “કૌટિલ્યાઃ” જતાવાયલા છે. આમ હોઇને

† વિષ્ણુગુપ્તાયેતિ સાંસ્કારિકી ઇંદ્રા, જાણકયઃ કૌટિલ્ય ઇતિજન્મમૂર્તિ-ગોત્રનિબંધને । —જયમંગલા—

આપણે છાતી દોઢીને દહીં ચકીએ તેમ છીએ કે, વિષ્ણુગ્રામ આશુક્યે
 પોતાની જાતને ઝોળખાવવા અર્થે કરેલ "કૌટિલ્ય" સંગ્રાહી ઉપયોગ
 સર્વથા બરાબર છે, અને તે સામે કોઈ પણ વાધો લઈ ચકાય તેમ નથી. તેનું
 ગોત્ર "કૌટિલ્ય" સંગ્રાહી ઝોળખાવું હતું, અને 'ભૃગુ' નામના
 મહાગોત્રના શાખાગોત્ર 'યાસ્ક' નું તે એક ઉપગોત્ર હોય તે ઉપગોત્રમાં
 જન્મતા પુરોહિત "કૌટિલ્યાઃ" કહેવાતા હતા પણ ખરા. વસ્તુસ્થિતિ આ
 પ્રમાણે હોઈને આપણે આ ગોત્રસંગ્રાહી વપરાયલ "કૌટિલ્ય" શબ્દને
 કુટિલભાવ દર્શાવનાર "કૌટિલ્ય" શબ્દના અર્થમાં કદિપણ અપભ્રંશ કરી
 ચકીએ તેમ નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ કેટલાક વિદ્વાનોએ જેમ "કૌટિલ્ય"
 શબ્દને "કૌટિલ્ય" ના રૂપમાં ફેરવી નાખવાને પ્રયત્ન કરેલો છે તેવો
 પ્રયત્ન કરવાની આપણને જરૂર પણ રહેતી નથી. વળી પંજાબમાં
 આવેલ સરસ્વતી નદીનું નામ 'કુટિલા' પણ છે; એટલે કોઈ સમયે
 બે નદીપ્રદેશ 'કુટિલ' સંગ્રાહી પામ્યો હોય અને તેમાં રહેનાર બ્રાહ્મણો-
 નું કોઈ ગોત્ર 'કૌટિલ્ય' સંગ્રાહી પામ્યું હોય એમ પણ અનુમાની ચકાય
 તેમ છે. જયમંગલમાં સૂચવાયલ "જન્મભૂમિગોત્ર" શબ્દોથી આપણને
 આપણા આ અનુમાન પરત્વે પ્રુષ્ટિ મળે છે પણ ખરી. આ કૌટિલ્યે
 "મ્લેચ્છતમ" સંગ્રાહી ઝોળખાતી સાંકેતિક ગૂઢલિપિ ઉપજાવી કાઢેલી
 હતી, એ વાત પણ અત્ર કૃતિદાસદષ્ટિએ નોંધી લેવા જેવી છે જ.

આ પ્રમાણે કૌટિલ્યનાં નામકામ નક્કી કરી લીધા પછી હવે આપણે
 કૌટિલ્ય અને ચંદ્રગુપ્ત મોર્ય. એ કૌટિલ્યે હિંદુસ્તાનના કૃતિદાસમાં એક
 ઉજ્જવલ પ્રકરણ ઉમેરવામાં કેવો ભાવ
 ભળેલો છે તે જાણતને લગતી થોડીક દક્ષીણતા બતાવી લેશું.

૧૧, ૧ યત્સાધુ શબ્દોપનિવદ્ધમપિ અધરન્યત્યાસાદસ્પર્ધ્ય તન્મલેચ્છતં ગૂઢ-
 ચત્તુમત્રાર્થમ્ । - તત્તશ્ચિત્તરૂપા મહત્ત્વઃ પૂર્વોચાર્યોક્તાઃ । તથા કૌટિલીયમ-
 વ્યક્તિઃ દ્યોન્તસ્ય કદેચ્ચવરયોરુપયોરપે । ચિન્દ્રમર્જો વિચાર્યમ્બુદુર્વે ધમિત
 સંશિતમ્ ॥ — (કૃત્તમસૂત્ર ઉપરની રીઝા-જયમંગલ-માંથી) .

‘દ્રગુપ્ત મૌર્ય’ને વિષ્ણુગુપ્ત કૌટિલ્યે મગધાધીશ બનાવેલ, એ વાતને તિપાદિત કરી આપનાર પ્રમાણે, સંસ્કૃત- તથા પ્રાકૃત વાક્યમયમાં ટિલાં બધાં છે કે, તે મરના ઉતારો અહીં કરીને આ લેખને વિસ્તાર- ની જરૂર જ રહેતી નથી. તથાપિ આપણે અહીં એ પરત્વે ઘોઢું કે લેચન કરી લેશું. વાયુપુરાણમાં લેખ છે, તે પ્રમાણે આજકાલે મગધદેશના જકતો નહોતાં મૂળ ખોદી નાખીને એ જ નંદકુળના ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને મગધની ગાદી ઉપર બેસાડેલો હતો, અને આ વાતની પ્રતીતિ આપ- નેન વિષ્ણુપુરાણ (૪-૨૪) માંથી પણ યથા આવે છે. વળી કામ દક નીતિ- રમા લખ્યું તે પ્રમાણે તે મજ્જિમવક્કન તેજવાળા વિષ્ણુગુપ્તે નન્દ જેના રાજ્યને મૂળમાંથી ઉખાડી નાખીને નૃચંદ્ર જેવા ચંદ્રગુપ્તને મેદિની મેળવી પાપેલી હતી. — “યોગનન્દે ચણશ્ચેપે પૂર્વેનન્દસુતસ્તતઃ । ચન્દ્રગુપ્તો હૃતો રાજા ળકચેત મહૌજસા” — એ પ્રમાણે જ્યારે બૃહદતક્યામાં સૂચવાયયું છે ત્યારે બીજી રહ્યા શીમદ્ ભાગવતમાં પણ આવી જ વાત કહેવાયલી છે. આ ઉપરાંત કેશાબકાવ્યે મુદ્રારાક્ષસ નાટકમાંથી તેમ જ કવિ રવિનંતકૃત “ચાળક્ય- ૧” માંથી પણ આપણે કૌટિલ્યને ચંદ્રગુપ્તમૌર્યના પ્રમાણમાં તથા મદ્દ- ૨ ૩ પે ઓળખી શકીએ તેમ છીએ. ચંદ્રગુપ્તને મગધની ગાદી ઉપર બેસાડવા અર્થે કૌટિલ્યે કેવા કેવા પ્રયત્નો કરેલા તે સંબંધમાં હુંદિરાજ-

‘મહાપદ્મઃ । તત્પુત્રાર્થેનં વર્ષશતમવનોપતયો મયિષ્યન્તિ નવૈર । તામદાન્કૌ- ત્વણો દ્રાક્ષ્યન્ સ્વમુધ્ધુરિષ્યતિ । સૈવામભાવે મૌર્યાથ પૃથિવીં મોક્ષ્યન્તિ । ટિલય એવ ચન્દ્રગુપ્ત રાજ્યેડામિષેક્ષ્યતિ । તસ્યાપિ પુત્રો બિન્દુસારો મયિષ્યતિ । સ્યપ્ય શોઠ્ઠર્ધનઃ ॥ — વિષ્ણુપુરાણ —

૧. યસ્યાભિચારવગ્નેણ વગ્નજ્વલનતેજસઃ । પપાત મૂલ્લતદધીમાન્પુપરો ન્દપર્વતઃ ॥ ૪ ॥

‘એકાદ્ધી મંગ્રશક્ત્ય શનિરૂપમ । અજશાર નૃચન્દ્રાય ચન્દ્રગુપ્તય- દિનોમ્ ॥ ૫ ॥ — નીતિસાર —

રચિત 'મુદ્રારાક્ષસના ઉપોદ્ધાત'માં તથા ચાલુક્યકથામાં પણ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન અપાયેલું છે તે અમારા પાઠકે વિવેકપુરઃસર વાંચ્યવિચારી લેવું. આમ બાલ પ્રમાણેથી આપણે ભેદે કૌટિલ્યનો સંજ્ઞા સંદ્રુપ્ત મૌર્ખ સાથે બતાવી ચક્રાએ છીએ, તથાપિ બીજાં કેટલાંક આભ્યંતરિક પ્રમાણોથી પણ આપણે તે ઉભયનો પરસ્પર સંજ્ઞા દર્શાવી ચક્રતા નથી, એમ નથી. કૌટિલ્યે પોતે જે અર્થશાસ્ત્ર લખેલું છે તેમાં એક પ્રસંગે પ્રયાન્ટે (જુઓ પાન ૭૧૬) સ્પષ્ટ લખેલું છે તે પ્રમાણે દેશ, રાજ્ય અને શત્રુનો નન્દરાજના કબજામાંથી મુક્ત કરનાર તે પોતે જ હતો. વળી—“ દેશનો અર્થ 'પૃથિવી' થાય છે; અને તેમાં દિમાલયથી છેક સમુદ્ર સુધીના વચ્ચા ભાગમાં વિસ્તરી રહેલ દેશનો જે ઉત્તરભાગ છે અને જેનું કદ (પરિમાણ) એક હજાર ચોજન જેટલું છે તેને, કાષ્ટ જેવા તેવા મહારાજના* રાજ્યરૂપ (ક્ષુદ્રકાઠીનો) ગણવાનો નથી ”—આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં તેણે જે વાત પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં લખેલી છે તે વાત એટલી તો સ્વસ્થપૂર્ણ છે કે તેની મદદથી આપણને, સંદ્રુપ્ત મૌર્ખ જેવા મહાસમર્થ મહારાજનું સ્મરણ થઈ આવે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ જે પ્રકારની દંડનીતિ પ્રકલ્પ કરવાથી તે મહારાજ એટલો જાણી સામર્થ્યસંપન્ન બની ચક્રેલ તે દંડનીતિના વિધાતા કૌટિલ્યની કુશળતાનો ખ્યાલ પણ આપણને આવી જાય છે.

અર્થાત્ કૌટિલ્ય વિષ્ણુગુપ્તની શુદ્ધિના બળે જ મગધનું રાજ્ય એક જીવોપરિ મહારાજ્યના રૂપમાં પ્રવૃદ્ધ થવા પામેલું, અને અખિલ ભરતખંડને રાજકીય એકતા, સ્વતંત્રતા અને સ્વચ્ચતા પણ પુનઃ તે મહાબ્રાહ્મણના મંત્રથી જ પ્રાપ્ત થઈ આવેલ. આ વાત એટલી તો જ્વલંત છે કે, તે પગલે કાષ્ટથી સંકા ઉઠાવી ચક્રા તેમ નથી જ. કૌટિલ્ય પોતે અર્થશાસ્ત્રમાં કહે છે તેમ, “કાર્પ-સામર્થ્ય ઉપરદ્ધિ પુરુષ-સામર્થ્યનું માપ” કાઠી ચક્રાતું હોય, તો પછી સંદ્રુપ્ત જેવા વિનયસંપન્ન સિમ્પ-સાધનનો સદુપયોગ કરીને કૌટિલ્યે જે પ્રકારની દેશસેવા કરી બતાવેલી છે તે ઇતિહાસદૃષ્ટિએ એવી

તો અનુપમ અને અનુકરણીય કોટિની છે કે, તેનું વિસ્મરણ કદિ પણ કોઈ
સ્વદેશહિતચિંતક કરી શકે નહિ જ. હિંદુસ્તાનને આંતરબાહ્ય સંકટો-
માંથી મોક્ષ અપાવનાર પુરુષ જો કે, બાલદૃષ્ટિએ, મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત
મૌર્ય હતો; તથાપિ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય કૌટિલ્યના એક ઉપકરણ
રૂપ હતો, એ વાત પરત્વે આપણે ન્યારે વિચારીએ છીએ ત્યારે—
“ ક્રિયાસિદ્ધિઃ ભવતિ સત્ત્વે મહતાં નોપકરણે ”—એ સુભાષિત વચનમાં
રહેલા તત્વાર્થ મુજબ, એ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વિજયમંદિરના શિખર
ઉપર વિરાજતો કૌટિલ્યશુદ્ધિનો કનકકળશ આપણાં નેત્રને આજી
નાખ્યા વિના રહેતો પણ નથી. કૌટિલ્યની શુદ્ધિના એશ્વર્યને ઉતારી
પાકવાના હેતુથી કેટલાક ઇતિહાસકારો તેને ‘ પ્રપંચબળ રચનાર ’ તરીકે
આલેખીને, એક આગ લગાડનાર નરાધમ રૂપે અપાવી દેવાનો પ્રયત્ન
જોડે કરી રહેલા છે; તથાપિ સ્વચિંત અર્થશાસ્ત્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે
‘ ધર્મ ’ અને ‘ ન્યાય ’—એ ઉભય તત્ત્વોને અગ્રસ્થાન આપનાર
કૌટિલ્યના ચરિતની પરીક્ષા જે કોઈ ઇતિહાસકાર તટસ્થ બાવે કરી શકશે
તેને તે મહામંત્રી તેમ જ મહામાત્યની નિષ્કામવૃત્તિ, ત્યાગબાવના, દેશભક્તિ,
શાંતિપ્રિયતા અને કાર્યકુશળતા વગેરે દેશોદ્ધારક ગુણોનું અસ્તિત્વ તેનામાં
દેખાયા વિના રહેશે પણ નહિ. પૃથ્વીના ઇતિહાસમાંથી આપણે ધણા ય
પરિવર્તનકારોનાં નામ ગણાવી શકશું ખરા. પરંતુ એકવાર પરિવર્તનને
જન્મ દીધા પછી, દેશ માત્રને પુનઃ સ્વસ્થ અને સમર્થ બનાવી મુકવાને પોતે
જ બાઅસાળી થયા હોય એવા પરિવર્તનકારો તો વિરલ જ આપણને મળી
આવશે. અર્વાચીન ઇતિહાસકારો તથા ઇતિહાસપાઠકો નેપોલિયન બોના-
પાર્ટને પરિવર્તનકારોના સિરોમણિ રૂપે જ્યારે ત્યારે આપણી આગળ ધર્મ
કરે અને પૂજાખ્યાં કરે તે વાત સામે કદાચિત આપણે વિરોધ કરીએ પણ
નહિ; તથાપિ આપણે જ્યારે વિચારીએ છીએ કે, કૌટિલ્ય જેવા એક રંક
આલેખે, કેવળ શાસ્ત્રશાસ્ત્રજ્ઞાનના બળે કરીને જ, આપણા હિંદુસ્તાન જેવા
વિશાળ દેશમાં એક મહાપરિવર્તન કરી બતાવેલું છે એટલું તો નહિ, પરંતુ—

એ મહા પરિવર્તનના સુફલ પણ તેણે આ દેશને સ્વરૂપ સમયમાં રાખાડી દીધેલ છે, ત્યારે એ પ્રમાણે કરી બતાવનાર મહાવિભૂતિની હારમા ડીઝા રહી ચકે એવા નિષ્કામ પરિવર્તનકારની કોઈ અહરમૂર્તિ આપણી દૃષ્ટિએ ચઢી ચકતી નથી, એવું આપણે કહી ચકીએ છીએ પણ ખરા. 'કોઈ નેપોલિયન' જેમ નેપોલિયનનું સ્મારક છે તેમ 'અર્ધશાસ' કૌટિલ્યનું સ્મારક ગણાશે જ. બમ. આ ઉભય પુરુષોની તુલનાત્મક પરીક્ષા અત્ર વિસ્તારવી એ અસ્યાને હોઇને આપણે તત્સ બધર્માં અહી વધારે બોલશું નહિ.

હવે આપણે કૌટિલીય નીતિની રૂપરેખા સંક્ષેપમાં ગણી લેશું. આ

કૌટિલીય નીતિનું કૌટિલીય નીતિને ધણીવાર કુટિલતાત્મક બતાવવાના પ્રયાસો થતા રહેલા છે. પરંતુ વસ્તુતઃ સ્વરૂપ.

કૌટિલ્યે ઉપદેશી નીતિ કુટિલતાબોધક છે જ નહિ.

તેણે પોતાના તરફથી બોધાયેલ રાજનીતિને 'દંડનીતિ' સંગ્રા આપેલી છે એટલું તો નહિ, પરંતુ એ દંડનીતિને એક સ્વતંત્ર વિચારપે સ્થાન પણ તેણે આપેલું છે (અધિ. ૧, પ્ર. ૨). તેના મત પ્રમાણે, " તથ તથા અનયનો તેમ જ બળ તથા અબળનો સમાવેશ-દંડનીતિમાં થાય છે," અને તેથી કરીને બાકીની બીજી જે ત્રણ વિચારો-આત્મીકક્ષત્રી, વેદનમ અને તાર્તા-છે તેમના " કલ્યાણ અને પ્રકરણના આધાર " દંડ ઉપર રહેલો છે એમ પણ તે જણાવી દે છે (અધિ. ૧, પ્ર. ૪). વળી તે જણાવે છે કે- " દંડનીતિથી કરીને, જે મેળવાયેલું હોય નથી તે મેળવી શકાય છે, જે કાઈ મેળવાયેલ હોય છે તેનું રક્ષણ કરી શકાય છે, જેનું રક્ષણ કરી શકાયેલું હોય છે તેની રક્ષિ કરી શકાય છે, અને જે કાંઈ રક્ષિ પામી શક્યું હોય તેની યોગ્ય વહેંચણી કરી શકાય છે. લોકયાત્રાનો આધાર આની ઉપર જ રહેલો છે, અને તેટલા માટે, લોકયાત્રા થતી રહે એવી પ્રમુખ રાખનારે દંડમેય દંડનીતિ પરત્વે ઉચ્ચત રહેવું એ જરૂર છે. *શ્રૂતમાત્રને અંકુશ નીચે લાવવા સાર દંડના જેવું અન્ય કોઈ સોઈ સોધન

છે જ, તદ્દિ. "કૌટિલ્યનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે મનુષ્યને અંકુશિત કરવા,
 તરફનો હોઈને કદાપિ કોઈને એન લાગશે કે, તે મનુષ્યને સ્વતંત્રતા આપ-
 વાની તરફથી મા નહિ હોય. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે, તે પોતે એક સારો
 તત્ત્વજ્ઞ હતો, અને નિરંકુશ મનુષ્ય કેટલા પ્રમાણમાં ભયંકર પશુના રૂપમાં
 પરિણમી શકે છે તે વાત તે પોતે સારી પેઠે સમજતો પણ હતો. તેણે પોતે
 લખેલું છે તે પ્રમાણે, "દંડને જ્યારે બાળુએ મુકવામાં આવે છે ત્યારે
 મત્સ્યન્યાય* પ્રમાણેની અવ્યવસ્થાનો ઉદ્ભવ યથા આવે છે; કારણ કે
 દંડધરને અમાને સખળ (લોકો) દુર્બળ (લોકો)ને ગળી જવા મડે છે.
 પણ જો દંડ હોય છે તો તેના રક્ષણ નીચે દુર્બળ સખળને પણ હરાવી
 શકે છે." આમ સમાજહિતની ખાતર કૌટિલ્ય જો કે દંડ-અંકુશ-મયા-
 દા-ની હિમાયત કરે છે, તથાપિ તે પોતે કેવળ દંડ-મમે તે પ્રકારની દંડનીતિ
 ની હિમાયત કરતો નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે; કારણ કે તે પોતે લખે છે
 કે-" દંડ જો તીક્ષ્ણ હોય છે તો તે લોકોને ઉદ્દેગમાં રાખે છે, (અને)
 મુદુ દંડ તિરસ્કાર પાત્ર થાય છે; પરંતુ જે કોઈ યોગ્ય દંડ છે તે માનનીય
 બને છે. જ્યારે યોગ્ય રીતે અને વિચારપૂર્વક તે અપાય છે, ત્યારે લોકોને
 ધર્મપરાયણ અને અર્થભોગ-ઉત્પાદક કર્મ કરવાવાળા તે બનાવે છે; અને
 લોક તથા કોઈની પ્રેરણાથી કે અજ્ઞાનને લીધે અયોગ્ય દંડ અપાય છે ત્યાં
 વપસ્વીઓમાં અને વનવાસી સંન્યાસીઓમાં પણ આવેશ ઉત્પન્ન થાય છે;
 અને આમ થાય છે તો પછી ગૃહસ્થને વિશે તો બોલવું જ શું ! " કૌટિલ્ય-
 ના આ વચન ઉપરથી, તેમજ અન્ય સ્થળે તેણે પોતે સ્પષ્ટ જણાવેલું છે તે
 ઉપરથી, સદ્જ સમજનામાં આવે છે કે, તેણે પોતાના તરફથી બોધાપક્ષ
 રાજનીતિમાં 'તીક્ષ્ણદંડ' ને જેમ સર્વથા અનર્થકર ગણી કાઢેલ છે તેમ
 'મુદુદંડ' ને પણ અનુપકારક ગણી કાઢેલ છે. તેની રાજનીતિ કોઈ
 પણ પ્રકારના દંડ-ચાસન-ને, ગ્રાહ અને ઉપકારક ગણતી હોય તો તે
 કેવળ "યોગ્ય દંડ" જ છે; અને તેથી આપણે કૌટિલ્યને દમ્ભતાત્મક પ્રશ્ન-

તાના નહિ, પરંતુ કેવળ ન્યાયાત્મક ઔચર્યના ઉપદેશક રૂપ એ ગણ્યું તો તે સામે કોષથી વાંધો લઘુ ચક્રાશે નહિ. તથાપિ કદાપિ કોષ પ્રતિપક્ષી એમ કહે કે, આ પ્રકારના એક પ્રમાણથી આપણે કૌટિલ્યને કેવળ ન્યાયાત્મક રાજનીતિનો ઉપદેશક ઠરાવી શકીએ નહિ; તો પછી આપણે તેનાથી રચાયેલ અર્થશાસ્ત્રમાર્થી અન્ય પ્રમાણ આપીને તે મહાન્યાયવિચારથી બોધાયેલ રાજનીતિ-દંડનીતિ-ના મૂળમાં રહેલ પ્રધાન તત્ત્વ ગોતી કાઢી બતાવવું પણ જોઈએ જ. કૌટિલ્ય પોતે કેવળ અથવા રાજનીતિજ્ઞ ન હતો; એટલે કે સમાજજ્ઞાસન કરવાની જાળમાં ને પોતે કેવળ પરંપરાગત પણ અનિષ્ટ લાગતા મતને તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાઓને સર્વથા ગ્રાહ્ય ગણીને ચાલનારો ન હતો, એમ પણ આપણે કહી શકીએ તેમ જોઈએ. “ધર્મસ્થાય” સંજ્ઞાવાળા ત્રીજા અધિકરણમાં “વ્યવહાર-રચાપના અને વ્યવહારને લગતો નિબંધ”-એ જાળમાં લગતા પહેલા પ્રકરણમાં તેણે, “ધર્મશાસ્ત્ર અને ધર્મન્યાય (બુદ્ધિગતી અપાનો ન્યાય) એ ઉભય વચ્ચે વિરુદ્ધતા નજરે પડે તો, તેવા પ્રસંગમાં ન્યાય (બુદ્ધિગત ન્યાય)ને જ પ્રમાણ રૂપ ગણેલ છે, અને એ વાત એટલી તો સ્પષ્ટ છે કે, કૌટિલ્યથી ઉપરિષ્ઠ દંડનીતિને આપણે કદિ પણ ન્યાયમાર્ગનું ઉત્તરન કરાવનારી ગણી શકીએ નહિ જ. વળી તે પોતે એક મોટો નૈયાયિક હતો, અને આન્વીક્ષિકીવિદ્યાનું ઔરવ બતાવવામાં તેણે આ પ્રમાણે લખેલું પણ છે:—“ આ બધી વિદ્યાઓમાં આન્વીક્ષિકી લોકોપકારક છે. આપત્તિ અને અબ્યુઝના સમયમાં બુદ્ધિને તે નિશ્ચલ અને દૃઢ રાખે છે, અને હીર્ષદંષ્ટિ, વાણી તથા ક્રિયા પરત્વે કુશળતા આપનાર છે. આન્વીક્ષિકી હંમેશાં સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓને પ્રકાશિત કરનાર પ્રદીપ રૂપ છે, સર્વ પ્રકારના કર્મોના સાધન રૂપ અને સર્વ પ્રકારના ધર્મના આશ્રય રૂપ છે.” આ ઉપરથી આપણે સમજી શકશું કે, એ કૌટિલ્ય પોતે એક મોટો બુદ્ધિવાદી હતો, અને તેથી તે પ્રત્યેક વિષયમાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યા પછી જ કોષ પણ કર્મ કરવા ઉછુકા થતો હતો પરંતુ આ સાથે એટલું પણ ખરું છે કે, તે

પોતે મને તે મનુષ્યની શુદ્ધિને પ્રમાણરૂપ ગણનારો નથી. વિનયસંપન્ન-કેળ-
વાયલી-શુદ્ધિને જ તે ઉપકારક ગણે છે, અને “દંડ પ્રાણીઓને યોગ્યેષ્ઠ
અપાવનાર” હોઇને જે કાર્ષ મનુષ્ય વિનયસંપન્ન ન હોય તે યથાર્થ
દંડનીતિસ હોતો નથી, એવું પણ તેનું માનવું થાય છે. અર્થાત્ કૌટિલ્યના
મંત પ્રમાણે જે રાજ્ય ન્યાયસંપન્ન હશે તે રાજ્યથી અનુશાસિત થતા લોકો
“સદા સ્વધર્મપરાયણ અને સ્વકર્મપરાયણ બની રહીને પોતપોતાને માર્ગે
ગ્રાસ્તા કરે છે” એટલું તો નહિ, પરંતુ “એક બીજાને આધારે રહેનાર
ધર્મ, અર્થ અને કામ-એ ત્રણ જીવનમાર્ગોનો પ્રકાર થવો રહે છે પણ ખરો.
તથાપિ કૌટિલ્ય આ ત્રણે જીવનમાર્ગો પૈકી પ્રત્યેકને એકસરખા પ્રમાણમાં
ઉપકારક માનતો નથી. “આ ત્રણેમાથી એકનું પણ જો અતિસેવન થશે
તો બાકી રહેલાં બેને હાનિ પહોંચશે” એટલું તો નહિ, પરંતુ એ પ્રમાણે
કરનારને પોતાને પીડા થઇ આવ્યા વિના નહિ રહે, એમ પણ તેનું કહેવું
થાય છે.

આ પ્રમાણે ધર્મ તથા ન્યાય-એ જે તત્ત્વોને કૌટિલ્યનીતિના હર્દમાં
રૂપ જોવા પછી આપણે તેનાથી ઉપદેશાયક નીતિનાં બીજાં લક્ષણો દુકાંજીમાં
તપાસી લેશું. રાજ્યને અર્થસંપન્ન-સામર્થ્યયુક્ત-બનાવવું એ તેની
નીતિનો ઉદ્દેશ હતો; કારણ કે રાજ્ય સામર્થ્યસંપન્ન ન હોય તો તેના સામર્થ્ય-
હીન રાજ્યનેા નિર્વાહ થઇ શકતો નથી. આમ હોઇને કૌટિલ્યે નીતિ માત્રને
સામ-દાન-ક્ષેત્ર અને દંડઃ એમ ચાર પ્રકારમાં વહેંચી આપેલ છે, અને તે
પૈકી પહેલી અદ્વિતિ યમા પછી જ તે પછીની બીજીનો ઉપયોગ કરવાનું પણ
તેણે (પૃ. ૫૮૮) કહેલું છે. વળી રાજનીતિને તે વડગુણાત્મક પણ ગણે છે,
અને તેવી “વડગુણાત્મક રાજનીતિના પ્રયોગના પરિણામેજ શમ-વ્યાપામની
ઉત્પત્તિ થાય છે,” એમ પણ તેનું માનવું થયલું છે. શમ (શાંતિ) અને વ્યાપામ
(શ્રમ)-એ બેના અભાવે ચોગ (અર્થોપાર્જન) અને ક્ષેમ (અર્થરક્ષા)નો
ઉદ્ભવ થઇ આવતો નથી, અને તેથી કરીને અવરજા માત્રને અસર કરનાર
નય, અપનય-એ બન્ને મનુષ્યશ્રેણી કારણેના પ્રત્યેક રાજ્યએ વિચાર કરવો જ

નેમએ. કૌટિલ્યની માન્યતા એવી છે કે, જે કોઈ રાજ્ય આ પ્રમાણે વિચાર કરીને વર્તે છે તે, સ્વિકૃતસંપન્ન તથા સિદ્ધિયુક્ત યાય છે પણ ખરા (જુઓ, પાન ૪૧૬.)

અર્થાત કૌટિલ્ય કોઈ પણ રીતે અધર્માત્મક રાજનીતિનો ઉપદેશક નથી જ. રાજકાર્ય કરવામાં રાજ્યના પ્રધાનો (મંત્રીઓ, અમાત્યો તથા અન્ય અધિકારીઓ) જે મુદ્દાઓ લક્ષ્યમાં રાખીને, અગર તેા જે હેતુઓ મનમાં રાખીને પોતાને કરવાનાં કર્મો કરે છે તેને 'નય (જે કાંઈ દોરે છે તે)' કહેવામાં આવે છે. કોઈ પણ રાજદ્વારી પુરૂષ નયલીન હોઈ શકે નહિ તથાપિ ધાર્ણીવાર રાજસૂત્રને હાથમાં રાખનાર રાજપુરૂષો પોતાના નયને રૂપરૂ રીતે શોડ સમક્ષ મુકી શકતા નથી પણ ખરા, અને તેવા પ્રસંગમાં સૌધારણ્ય જનમમાજને તેવા રાજપુરૂષોના કાર્યો ઉપરથી તેમના હેતુઓ કળી લેવાની તેમ જ તેમના નયનાં લક્ષણો નક્કી કરી લેવાની ફરજ પણ પડી જાય છે. પરંતુ એટલું પણ સાત્ય છે કે કોઈ પણ રાજકર્મ નયરૂપી આત્મા વિનાનું દોઈ શકતું નથી; અને જ્યાં તેવા નય નથી હોતો ત્યાં રાજપુરૂષોની તથા રાજ્યની દશા, સમુદ-જાળના તરંગોએ આમ તેમ ફેલાતા રહેતા વહાણના જેવી થઈ પડે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ શોડ શાસનના વિષયમાં હિંમેશાં અપૂર્ણતા અને નિર્જાતા પણ પ્રવિષ્ટ થઈ રહે છે, અને તેથી કરીને રાષ્ટ્રમાં યથાર્થ શાંતિ અને સુખના અભાવનો કે તેમની ઉણપનો અનુભવ થવા વિના રહેતો પણ નથી. આ અર્થશાસ્ત્રમાં કૌટિલ્યે, રાજપુરૂષોને ઉપકારક થઈ પડે તેટલા સાર જે બધી વાતો-જે બધા મુદ્દાઓ-મુસદ્દાઓ, પોતાના મનમાં રાખે છે કે સમજે છે અને જેમને તેઓ પ્રકટ કરે છે કે નથી પણ કરતા, તે બધાની ખુલ્લી ચર્ચા કરેલી છે, અને તેથી કરીને તે મહાચાર્યને ધણીવાર કુટિલતાઓધક મણાઈ જવાનું પણ થયું છે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે, કૌટિલ્યે રાજનીતિનું શાસ્ત્ર લખેલું છે, અને તેથી કરીને જે કાંઈ તેણે લખ્યું, જોઈએ, તે તેણે પરિપૂર્ણ લખ્યું પણ પડે. અર્વાચીન રાજનીતિશાસ્ત્રમાં ચર્ચાતા રાજનીતિનાં તત્ત્વો તકદરિએ ગમે.

તેટલાં ચિત્તપ્રિય તેમ જ ઉપકારક દેખાતાં હોય, અને તે તેવાંદેખાય છે એમ પણ આપણે કદાચિત્ માનશું પણ ખરા. તથાપિ પ્રશ્ન જે કાંઈ ઉપરિચિત થાય છે તે એ છે કે- ‘એવાં પુસ્તકો વાંચીને કે ન વાંચીને પણ કર્મ કરવાને સમર્થ થયા હોય એવા રાજ પુરુષોની શક્તિ, કેવળ પુસ્તકપંડિતોમાં આવી જતી હશે ખરી?’ અમારી માન્યતા તો એવી છે કે, રાજનીતિના પ્રશ્નોમાં ચર્ચાયેલી રાજનીતિને અનુસરીને કોઈ પણ મનુષ્ય રાજપુરુષ બની શકતો નથી; કારણ કે રાજનીતિ જેટલા પ્રમાણમાં અનુભવનો વિષય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે કેવળ તર્કનો વિષય નથી જ. પ્રત્યેક રાજ્યને વિવિધ પ્રસંગોનો અનુભવ થવાનો જ, અને એવા વિવિધ પ્રસંગોમાં તેણે જુજવા પ્રકારનું વર્તન પણ રાખવું પડે. આમ હોઈને જ્યાં સુધી, વિવિધ પ્રકારના પ્રસંગોની કલ્પના, અને તેટલા પ્રમાણમાં કરીને તેવા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં રાજપુરુષે કેવી રીતે વર્તવું-એ બાબતનું જ્ઞાન આપી શકે તેવા પુસ્તકનું અધ્યયન કરવાનું અને નહિ, ત્યાં સુધી તેવા જ્ઞાનરહિત મનુષ્યના હાથમાં શાસનાધિકાર આવવા પામે છે તો તેવા પુરુષને તેવા પોતાના શાસન-કાર્યને જગતા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં, કેવળ સ્વાનુભવની મદદથી નીતિજ્ઞાન મેળવનાર ઉમેદવારની દશા લાંબાકાળ સુધી ભોગવવી પડે છે, અને તેના પરિણામમાં ભુદ્ધિદૃઢ રાજપુરુષના જેટલી કાર્યકુશળતાની ઉણપ તેનામાં દેખાવાની જ. આમ હોઈને કૌટિલ્યે આવી ક્રિયાત્મક રાજનીતિનો આ ગ્રંથ લખી કાઢેલો છે. અલગજુદ કોઈ કોઈ પ્રસંગમાં તેણે ભેદનીતિનો આશ્રય લેવાનો જોઈ આપેલો છે પણ ખરા. તથાપિ એ તેના ઉપદેશમાં તેણે અધર્મ કરવાકરાવવાના ઉદ્દેશને સ્થાન આપેલું નથી. ઘણે ભાગે તો તેણે, ‘ખાડો ખોદે તે તેમાં પડે’ એ કહેવત પ્રમાણે શત્રુના સંબંધમાં ચતુર રહે, એ પ્રમાણે કરવાનો ઉપદેશ કરેલ છે; એટલે કેવળ દુષ્ટતા કરવાકરાવવાની ખાતર જ કૌટિલ્યે કોઈપણ ઠેકાણે સૂચન કરેલું હોય એવું આપણે દેખી શકીએ તેમ નથી. તેમ બીજી તરફથી કૌટિલ્યે કોઈ પણ વિષયમાં ન્યાયનું ઉલ્લંઘન કરેલું હોય કે કરાવેલું હોય, એવું પણ આપણે તેની જીવનકથામાંથી કે ઇતિહાસમાંથી જોઈ શકતા પણ નથી.

કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્રે તેના પછીના સંસ્કૃત વાક્યમતી ઉપર મોટી

ઉત્તરકાલીન વાક્યમતી ઉપર અર્થશાસ્ત્રની અસર. અસર કરેલી છે એમ પણ આપણે જોઈ શકીએ તેમ છીએ. વાતસ્યાયનના કામસત્ર અને કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્ર-એ બે અર્થોમાંનાં વાક્યો એટલા બધાં તો મેળાન છે કે, એ બંને અર્થોનો લેખક એક જ પુરૂષ હોઈ શકે એમ આપણે ગણી શકીએ; અને ઉપર આપણે ચર્ચા પણ કરી ગયા છીએ કે કૌટિલ્ય પોતે જ વાતસ્યાયન હોય. આમ હોઈને અર્થશાસ્ત્ર અને કામસત્રની સરખામણી કરવાની જરૂર રહેતી નથી. તથાપિ મહાકવિ કાલિદાસે સ્વરચ્ચિત રચના તેમ જ કુમારસંભવમાં જે કૃત્ત્વક વિશિષ્ટાર્થસૂચક શબ્દો વાપરેલા છે તેનો સ્ફોટ કરવામાં મહિષનાયકસૂરિએ આ અર્થશાસ્ત્રનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે. ગદ્યવંશમાં તથા કુમારસંભવમાં વપરાયેલ “સ્વર્ગાલિખ્યન્દવમન” શબ્દ તથા નિયોગ, વિકલ્પ, પ્રકૃતિવૈરાગ્ય, પરામિસન્ધાન, દંડોપનતચરિત વગેરે શબ્દોના અર્થ મહિષનાયકે અર્થશાસ્ત્રના આધારે સમજાવેલા છે. વળી દ્વાકાનલમાં નૃગયાના લાભ સમજાવતાં કવિ કાલિદાસે જે શબ્દો વાપરેલા છે તેમાં પણ કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્રની છાયા તરી રહેવી હોય એવું દેખાય છે. દિતોપદેશ તેમ જ ચાલુક્યસ્તંભમૃતિમાં કૌટિલ્યચરિત પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ એટલા બધા પ્રમાણમાં થયેલ છે કે, આ ઉભય અર્થોને આપણે આ અર્થશાસ્ત્રની અસરથી મુક્ત ગણી શકીએ નહિ જ. અર્થાત્ કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર આપણા દેશમાં એક પ્રમાણુઅર્થ રૂપે સત્કાં પર્વન્ત પૂર્ણાત્ રહેલું, અને તેનો આશ્રય કરવામાં આપણા રાજનીતિજ્ઞો અને પંડિતો પોતાનું ગૌરવ સમજતા હતા એટલું તો નહિ, પરન્તુ તેમાં દર્શાવાયેલા શિક્ષાન્તોને અનુસરીને ઘણા ભાગે રાષ્ટ્રવ્યવસ્થા કરવાને રાગ્યો પ્રેરાતા રહેતા પણ ખરા. છેક શહેનશાહ અકબરના સમય મુધી આ અર્થશાસ્ત્ર એક શુભનું જગત્ શાસ્ત્ર ગણાતું રહેલું, એ વાતની પ્રતીતિ આપણને આમન-એ-અકબરી ઉપરથી પણ થઈ આવે તેમ છે.

હવે આપણે આ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રની વિશિષ્ટતા પરત્વે ધોડુંક નિચારી લેયું. આ અર્થશાસ્ત્રનો મૂળ અર્થ સંસ્કૃત ભાષામાં છે, અને તે સત્તાત્મક હોઈ અતિસંક્ષિપ્ત

અર્થશાસ્ત્રની વિશિષ્ટતા.

શૈલીમાં લખાયેલ છે. તેનો મોટો ભાગ ગદ્યમાં છે, તેમ કેટલોક ભાગ પદ્યાત્મક
 પણ છે. તેની ભાષા સહેલી તથાપિ અર્થગંભીર છે, અને કેટલીકવાર તો
 તેમાંથી અર્થ ઉપજાવવાને પાઠકે મથવું પણ પડે છે. કૌટિલ્યે તેમાં એટલા
 બધા વિષયો ચર્ચેલા છે કે, તે તમામ વિષયોને અનુરૂપ પરિભાષા જે કોઈ
 પાઠક જાણતો ન હોય તે તે વિષયોનું સ્વરૂપ સમજી શકે તેમ નથી. કૌટિલ્યનું
 પોતાનું ભાષાસાન કેટલું હશે તેની કલ્પના કરવામાં આપણને તેનો આ
 ગ્રંથ ઉપકારક થઈ પડે તેવો છે. કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો તો તેણે પોતે જ
 ઉપજાવી કાઢેલા છે, અને તે બનાવવામાં તેણે સંસ્કૃતભાષાના વ્યાકરણનાં
 બંધનોને બાજુ ઉપર હડસેલી દીધેલ પણ છે. શ્રીમુત ડૉ. શ્યામશાસ્ત્રી
 બતાવી આપે છે તે પ્રમાણે, યુક્ત (સરકારી અમલદાર), ડયુક્ત (તાબાનો
 અમલદાર), તત્પુરુષ (નોકર), પારેષ (કર), ઘ્વાજી (કર કે દલાલી),
 રુપિક (કર કે દલાલી), પારિક્ષિક (ચત્રણી સિકકા ઉપરનો કર),
 પરોક્ત (અપરાધ), નિવૈસદાલ (લમસમય), ડચ્છુલ્લ (જકાતમાંથી મુક્ત),
 વગેરે શબ્દો તેની પોતાની બનાવટના અને તેથી વિશિષ્ટાર્થવાળા
 જેમ છે તેમ તેઓ સર્વથા વ્યાકરણના નિયમોને અનુસરતા પણ નથી.
 તથાપિ એ આચાર્ય જ્ઞાનસાગર રૂપ હોય, અને તેથી તેણે પોતાના પૂર્વ-
 મામી રાજનીતિવિદ્યાચાર્યોથી અલગ પડીને પોતાના અર્થશાસ્ત્રને જુદી જ
 દબે ધડેલું છે, અને તેમ કરવામાં તેણે કેવળ તાર્કિક રીતે રાજનીતિનો
 વિષય નહિ અર્થતાં આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ-આચાર્યતા-ની ઉપર અજ-
 વાળું પાડે એવી રીતે વિવિધ વિષયોની તેમાં મુંઝણી કરેલી છે; અને તેથી
 કરીને ભાષાસાનની બાબતમાં પણ તે પોતાના પૂર્વજાલીન રાજનીતિ-
 શાસ્ત્રીઓથી ચઢી જતો હોય એમ પણ દેખાય છે. તેનું કખાણ જેટલું
 સ્પષ્ટ છે તેટલું જ બળયુક્ત છે, અને પ્રસંગને અનુસરતું તે એટલું જ
 મર્મવાળું તેમ પ્રૌઢ પણ દેખાય છે. પ્રત્યેક કર્તવ્ય તેમ જ અકર્તવ્યનું
 કારણ બતાવવામાં તે કુશળ છે, અને તેમાં પણ કેટલીક ઝોળી ઝીણી
 બાબતો તે જ્યારે બતાવે છે ત્યારે તેની જુદી આપણને આશ્ચર્યમાં મર્કે
 કેમાં વિના રહેતી પણ નથી.

હોનોથી ચતી પ્રજા અધમ કોટીની ગણાતી હતી. આ કાળના હિંદુસ્તાનમાં
 ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ જીવન આદાલતનું મનાવું હતું, અને તેથી અખિત જન-
 સમાજ ઉત્કાન્ત થતો ચતો આદાલતજીવનમાં પરિણમતો જાય એ વાત દેશ-
 દિનાર્થ આવરયક છે, એમ તે સમયના તત્ત્વચિંતકોની માન્યતા હતી, અને
 તેથી જ તેમણે વર્ણાશ્રમધર્મ અને સ્વર્ણ અને અસવર્ણ-અનુલોભ
 વિવાહની પદ્ધતિને પોતાના સમાજશાસ્ત્રમાં ગ્રાન્થ ગણેલી હતી. આ-
 ચારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સારા ગણાતા યુક્તો જો કોઈકોમા ધર કરતા જાય
 તો રાજ્યને લોકજીવનમાં વચ્ચે પડવાના પ્રસંગો ઓછા થતા જાય, અને
 લોકો ધણે ભાગે સ્વાધીન રહેતાં શીખી રહે તેથી કરીને રાજ્યને ત્રીણાત્રીણા
 કામદાઓ કરવાની જરૂર પણ ન પડે. અર્થાત્ કૌટિલ્યે પ્રાચીન આર્યતાના
 સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને પોતાની રાજનીતિના પાયા રૂપે આચારશાસ્ત્રનું
 ચણતર કરેલું છે, અને એ આચારશાસ્ત્રના આધારે જ તેણે જનસમાજ
 તથા રાષ્ટ્રના વિકાસની યોજના અર્થશાસ્ત્રમાં આલેખી બતાવેલી છે.
 કૌટિલ્યના સમયમાં પ્રત્યેક વર્ણ-જાતિ-માં ઉપજાતિઓ પણ હતી, અને
 એ બધી ઉપજાતિઓ એક બીજા વર્ણને એક બીજા સાથે સાંધી રાખનાર
 સાંકળો રૂપ હતી; અને તેથી કરીને આખો જનસમાજ એકતા દાખરી
 શકતો પણ હતો. આ બધી જાતિ-ઉપજાતિઓ પોતપોતાના નિયમો
 પ્રમાણે પોતપોતાનું જીવન ગાળતી, અને તેઓ બધાં સુધી તે પ્રમાણે
 વર્તતી ત્યાં સુધી રાજ્ય તેમાં કબજ કરી શકતું નહિ. રાજ્યનો ધર્મ તો
 કેવળ રક્ષા કરવાનો હતો, અને લોકો પોતપોતાની મર્યાદામાં રહીને પોત-
 પોતાનો અબ્યુઝ કરવાની સ્વતંત્રતા ધરાવતા હતા. વળી આ અર્થશાસ્ત્રના
 કાળમાં શ્રેણી-સંઘ-અને-જ્ઞાતિઃ એવાં નામોથી ઓળખાતી સંસ્થાઓ
 પણ હયાતી ધરાવતી હતી, અને એ સર્વે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ઉપજાતિઓ દ્વારા
 તેમ પોતપોતાના આંતર જીવન પરત્વે સ્વતંત્ર પણ હતી. આમાં જ્ઞાતિ
 નામથી ઓળખાતી સંસ્થા આપણું ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. છેક કૌટિલ્યના
 સમયમાં પણ જાતિસંસ્થા હતી, એ વાત એ સંસ્થાના ઇતિ-
 હાસકારને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે. અર્ચાચીન હિંદુસ્તાનમાં આપણે એ

જ સાતિ સરયાને પોતાનો ઇષ્ટાનિષ્ટ મહિમા બતાવી રહેલી દેખીએ પણ છીએ. એ કાળજૂની સાતિમરયાનો ઉચ્છેદ કરી નાખવાના વાસ્તે પુષ્ટિ આપનારાઓ એનાથી યદ્ય આવેલ અલાભો ગમે તેટલા મળ્યાવે, પરંતુ જે પ્રાચીન જનસમાજે તેને પોતાના જીવનમા સ્થાન આપેલ છે તે જનસમાજને તેના નૈતિક તેમ જ આર્થિક લાભો જણાયા તો હશે જ, અને તે તેને જણાયા હતા પણ ખરા સુજનશાસ્ત્ર (Eugenics)ની દૃષ્ટિએ એ સાતિસરયા વિવાદ-સમ્બંધ રચવાના કામમા ઉપકારક અને હિતાવહ છે, એમ તો દરમિયાન પિગાની હાલ કહી શકશે તથાપિ અન્ય એક દૃષ્ટિએ તેનું ઔરવ આધુ જણાવુ નથી અર્થશાસ્ત્રમાયી સમજાય છે તે પ્રમાણે તે સરયા લોખજીવનમા એક પ્રદારનો વિધાયક ભાવ બજવતી હતી અને રાજ્યના માથા ઉપર રહેતો જાર ઓઠો કરવામા તેના અસ્તિત્વનું માર્થકય સમજાવુ પણ હતું કૌટિલ્ય લખે કે તે મુજબ એ સાતિમરયા મગાડુડી બીએનો વર્ગ બતાવનારી હતી, અને સ્ત્રીઓ તથા માખાપ વિનાના છોકરા અને અનાશ્રિત સ્વજનોની મહાગ લેવાનું તથા તેમની મિલકતની રક્ષા કરવાનું કામ તે કરી રહેતી હતી.

ખીજ એક વત આપણુ ધ્યાન ખેંચે તેવી એ છે કે, કૌટિલ્યે શ્રદ્ધવર્ણના લોકોને પણ આર્થ ગણેલા છે, અને ‘જન્મથી ‘આર્થ’ એવા વડને તેના સગાવહાના જો વેચે કે સાનમા આપે, તો તેમ કરનારને બાર ‘પણુ’ દડની સગ્ન કરવી” એમ પણ તે અર્થશાસ્ત્રમા (પા ૨૮૪) જણાવે કે પણ ખરા વળી આ અર્થશાસ્ત્રમા કૌટિલ્યે ‘દાસત્વ’ની સુચ્યા વિષે બહુ સ્પષ્ટ વિચારો દર્શાવેલા છે તે પણ વિચારાવાને પાન કે કૌટિલ્ય દાસત્વ’નો કહેવાતુ હતો તે સ્પષ્ટ કહે છે કે, “જે કોઈ આર્થ હોતો તેને કદિ પણ દામ બનાવી શકતો નહિ” પુન તે કહે છે કે, “પરંતુ કુળને નડતા સકટે ૨૨ કરવાતે, કે દડ બરવાને, કે હુકમનામાની રકમ ભરવાઈ કરવાને, અગર તો શુદ્ધોપયોગી ઉપકરણો મેળવી લેવાને જો કોઈ આયન (દાસ ૩૧) આધાન કરવાર્થ આવે, તો તેના રસજનોએ તેને જેમ બને તેમ તુર્ત બદનમાથી મુક્ત રાતી લેવો, અને તેમા પણ જો તે જીવાન હોય, અગ-

તો સાહાય્ય આપી શકે એવી ઉમ્મરનો હોય, તો તેમ કરવામાં વિશ્વંજ પણ થવો ન જોઈએ.” અર્થાત્ કોટિલ્યે દાસત્વની સંસ્થાનો મૂળમાંથી નાશ કરવાને માટે જે નિયમો ઘડી કાઢેલા છે તે સર્વથા તેને કીર્તિ અપાવે તેવા છે, અને જે કાળે યુગપાદિ બૂલાઓમાં ગુજામગીરીની સંસ્થા પૂર બહારમાં પ્રવર્તી રહેલી હતી તે કાળે તે અનિષ્ટ રાક્ષસીના પ્રાણ લેવાનો પ્રયાસ આ કોટિલ્ય કરી રહેલો હતો એમ પણ આપણે કબૂલ કરવું જ પડશે.

અર્થશાસ્ત્રમાં ચુંટણી દ્વારા હયાતીમાં અણાતા લોભાધિપાયવાળું

રાજત્વ જો કે દાંડગોચર થતું નથી; તથાપિ લોકો
રાજા અને રાજત્વ

ધણા પ્રમાણમાં રવતંત્ર હોય અને રાજ્ય માન, પાણીની સપાટી ઉપર તરતા તેલની પેઠે એક પ્રકારના રક્ષક આવરણ રૂપે પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવતું હશે, એવું તેમાંથી દેખાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી. કોટિલ્ય પોને એકેશ્વરતા-રાજાધિપત્ય-નો હિમાયતી હતો; કારણ કે રાજ્યને જો સામર્થ્યમંપન્ન રાખવું હોય તો એક કરતાં વધારે નેતાના હાથમાં સત્તા ન હોવી જોઈએ એવી તેની માન્યતા હતી. આ છતાં એટલું પણ ખરું છે કે, કોટિલ્યે દાંડ પણ ઠેકાણે નિરંકુશ-અમર્યાદિત-રાજત્વ નો બોધ કરેલો નથી. તેણે ઠેકઠેકાણે પોતાની પ્રજાને સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન રાખવાનો બોધ ગળને કરેલો છે એટલું તો નહિ, પરંતુ રાજાને તેણે એક ‘પગારદાર નોકર’ રૂપે વર્ણવેલો છે પણ ખરો. (પૃ. ૬૧૦) વળી તેણે રાજાને ‘ધર્મપ્રવર્તક’ ગણેલો છે, પરંતુ ધર્મ-કાયદા-નો ઉત્પાદક ગણેલો નથી. કોટિલ્યના મન પ્રમાણે સર્વ પ્રકારના દંડ દેવાનું સામર્થ્ય જોઈ રાજામાં છે; તથાપિ તે કદાપિ જો અથોમ દંડ આપે તો ‘તેણે પોને તેવા નિરપરાધી રાખસનો દંડ જેટલા પ્રમાણમાં કર્યો હોય તેનાથી ત્રણ ગણી રકમ. પોનાનો દંડ ગણીને તેટલી રકમ ત્રણ દેવને અર્પણ કરી દેવી’ એવું પણ આ નીતિ-વિશ્વારદ આચાર્યે દેરાડી આપેલું ખરું પૃ. (૩૭૫). અર્થશાસ્ત્રના ત્રીજા અધિકરણના મોળમા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, રાજાનું દામ રક્ષા કરવાનું છે, અને તેથી, ‘ચોરોથી ચોરાઈ ગયલ મિલકતને રાજા જો પાછી મેળવી ન

શકે, તો તેણે સ્વદ્વંચમાંથી (તેવી મિલકતના ખોનારને) તેની કીમત જોટલો બદલો ભરી આપવો. ” કૌટિલ્યનો આ સિદ્ધાન્ત આપણને, રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે થતા કરારથી સ્થાપિત થતા સંબંધનું સૂચન કરે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ એ પ્રમાણે થયેલ ગર્ભિત કરારનો જાંચ થતાં રાજ્યને પોતાને પણ હંકારીને થવું પડે એ વાત પણ તે કહી બતાવે છે. અર્થાત્ કૌટિલ્યના મત પ્રમાણે રાજ્યનું સ્વામિત્વ કે રાજત્વ નિરંકુશ ન હવું. તે રાજ્ય સર્વાધિકારસંપન્ન વ્યક્તિનું હતો. તેનું “રાજત્વ સહાયસાધ્ય” હતું. તેણે એટલે કે રાજ્યએ ‘ પૂજ, મહાજન, શ્રેણી, સંઘ, શાંતિ, આમજ્ઞોતી સંસ્થા ’ વગેરે લોકાધિકારદર્શક સંસ્થાઓની મદદથી પોતાના અધિકાર ભોગવવાના હતા. વળી મંત્રિ-પરિષદની સલાહ પણ તેણે લેવાની હતી, અને મંત્રીઓની બહુમતિ પ્રમાણે તેણે ચાલવાનું પણ હતું. કૌટિલ્ય કહે છે કે, રાજ્યએ એક પિતાની જેમ પોતાની પ્રજાને પાળવી; કારણ કે, “પ્રજાના સુખમાં રાજ્યનું સુખ રહેલું છે, અને પ્રજાહિત કરવાથી તેનું પોતાનું હિત થાય છે. રાજ્યને પોતાને જે કંઈ પ્રિય લાગે તે પોતાનું હિત નથી, પરંતુ પ્રજાને જે પ્રિય લાગે તેમાં જ તેનું હિત રહેલું છે.” (ભુઓ અધિ૦ ૧ પ્રક. ૧૯, પ. ૫૪)

હવે આપણે આ અર્થસામ્ય-અંતર્ગત શાસન વ્યવસ્થા પરત્વે એ બોલ લખશું. રાજ્યમાં સૌથી અગ્રસ્થાન ભોગવનાર રાજ્ય-શાસન-તંત્ર. રાજ્ય છે, અને તે રાજ્યએ, કૌટિલ્યના મત મુજબ, મંત્રીઓની સલાહ(મંત્રિ-પરિષદ)ની તેમ જ કાર્યાધિકારીઓ (અમાત્યો)ની મદદથી શાસન કરવાનું છે. આ મંત્રિ-પરિષદની યોજના કૌટિલ્યે પોતાના મગજમાંથી ઉપજાવી કાઢેલી નથી. વેદકાળમાં અને તે પછી, ‘ સભા ’ અને ‘ સમિતિ ’ રૂપે જે સંસ્થાઓ હયાતી ધરાવતી હતી તેઓ તે સંસ્થાથી જોડાતા નાંધ પડતાં કૌટિલ્યે ‘ મંત્રિ-પરિષદ ’ ની કલ્પના કરી કાઢેલી છે. અર્થાત્ કૌટિલ્યની પહેલાંના કાળમાં જે કામ સભા કે સમિતિ કરતી હતી તે કામ મંત્રિ-પરિષદની મદદથી રાજ્યએ કરવું, એમ કૌટિલ્યે દર્શાવેલું છે. આ મંત્રિ-પરિષદમાં સભ્યોની સંખ્યા કૌટિલ્યે નિશ્ચિત કરી

જતાવેલી નથી. તેણે તો ફક્ત એટલું જ કહેલું છે કે, “જેટલી સંખ્યામાં સભ્યો રાખવાની જરૂર જણાય તેટલી સંખ્યામાં તેણે (રાજ્ય) રાખવા. ” આ “ સભ્યોનો મોટો ભાગ (શ્રેયષ્ઠ) જે કાંઈ મૂલ્યવે, અથવા કાર્યસિદ્ધિ કરાવે એવો જે કાંઈ માર્ગ જતાવે તે પ્રમાણે તેણે (રાજ્ય) તે કામ કરવું ” એમ પણ તેણે ઉપદેશેલું છે. તથાપિ આ ઉપરથી આપણે એમ સમજવાનું નથી કે, કૌટિલ્યના મત પ્રમાણે રાજ્ય મંત્રીઓના મત મુજબ ચાલવાને બંધાયેલો હતો જ. અર્થશાસ્ત્રમાં એ પ્રમાણે રાજ્યને મંત્રિ-પરિષદના મતને અધીન બનાવી દેવામાં આવેલો નથી; પરંતુ સામાન્યતઃ હિંદુ રાજ્ય પોતાના પરંપરાગત વિનયને લીધે કુશળ જનેાની તેમ જ બુદ્ધિવૃદ્ધોની સલાહને માન્ય રાખીને વર્તનારો હોય, એટલે તે ધણેભાગે પોતાના મંત્રીઓ તરફથી અપાતી સલાહનું ઉલ્લંઘન કરનારો ન હતો. અર્વાચીન કાળમાં પણ જ્યાં રાજ્યની સંરક્ષા હયાતી ધરાવે છે ત્યાં જો કે મંત્રિ-પરિષદ હોય છે અને તે મંત્રિ-પરિષદ બહુમતિથી રાજ્યને સલાહ આપે છે પણ ખરી; તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે, રાજ્ય તેવી સલાહને અનુવર્તવાને સર્વથા બંધાયેલો હોતો નથી જ. એવાં રાજ્યપ્રધાન રાજ્યોમાં રાજ્યને કે પ્રજાપ્રધાન મહારાજ્યોમાં પ્રમુખને પોતાની રાજસભાઓથી પસાર કરાવવા કરાવો નકારવાનો અધિકાર, એક નહિ તો બીજા રૂપમાં રહેલો હોય છે જ. એ પ્રમાણે કૌટિલ્યે પણ રાજ્યને કેટલાક પ્રમાણમા સ્વતંત્ર રાખવાનું ઉચિત ધારેલું હોય એમ દેખાય છે. આ મંત્રીઓ કેવા હોવા જોઈએ એ સંબંધમાં પણ કૌટિલ્યે ઉત્તમ સૂચનાઓ આપેલી છે, અને તે એટલી તો મનનીય છે કે, હરકોઈ પ્રગ્નકલ્યાણ હિતતા રાજ્યને તે ઉપકારક થઈ પડવાની જ એટલું તો નહિ, પરંતુ લોકાધિપત્યત્રાગા શાસનતંત્રમાં પણ પ્રતિનિધિઓ તેમ જ અમાત્યોની પસંદગી કરવાની આગતમાં પણ તે બધીના ગર્ભમાં રહેલું યથાર્થ દેશહિતસાધકતા દેખાઈ આવ્યા વિના રહેશે પણ નહિ.

આ મંત્રિ-પરિષદ ઉપરાંત રાજ્યને લગતાં કાંઈ કરવાને અર્થે અમાત્યોની યોજના કૌટિલ્યે જતાવેલી છે. “ ક્રિયાત્મક નીતિનો જેને અનુભવ

સંઘાથી ઓળખાતા સુખાના હાથ નીચે મુકવામાં આવેલ. આ દરેક રચાનિક (સુખા)ના હાથ નીચે ' ગોપ ' સંઘાથી ઓળખાતા અમલદારો હતા, અને તે પ્રત્યેક ગોપના અધિકાર નીચે " પાંચ પાંચ કે દસ દસ ગામોના જૂથ " મુકવામાં આવેલ પણ હતાં. એ ગોપો ગામડાંઓના (અધિ. ૭, પ્રક. ૩૫) સીમાડાઓ નક્કી કરતા, ખેડાતી અને અણખેડાતી જમીનો, ચરાઓ અને મેદાનો, જલ્દાર પ્રદેશો, આરામવાટિકાઓ, શાકની વાડીઓ, વાડો, મકાનો, ચૈત્યો, દેવગૃહો, સેતુબંધો (પાણીનાં બાંધકામો), રમસાનમૃમિઓ, સત્રો (અન્નદાન કરનારી સંસ્થાઓ), પાણીની પરબડીઓ, પુણ્યરથાનો અને નાનામોટા રસ્તાઓ-એ સર્વ પ્રકારની પરંતુ સાર્વજનિક ઉપયોગની બાબતોની ગણતરી તથા સંભાળ રાખતા, અને તેમના હદનિશાન પણ નિશ્ચિત કરી રાખતા હતા. વળી કર ભરનારાં અને કર ન ભરનારાં ઘરોની સંખ્યા નક્કી કરી ગામમાં વસતા લોકોની સંખ્યા અને તેમના વર્ણો અને તે પૈકી જેઓ ખેડુતો, ગોપાલકો, વેપારીઓ, કારીગરો, મજૂરી કરનારાઓ અને દાસો હોય તેમની તથા ગામમાંનાં બેપગાં અને ચોપગાં પ્રાણીઓની સંખ્યાની નોંધ પણ તેમણે રાખવાની હતી. વળી ગામદીક એક, ' આમિક ' સંઘાથી ઓળખાતા મુખીની નીમણુંક પણ કરવામાં આવેલી, અને એ આમિક પોતાના તાબાના ગામમાં બંદોબસ્ત રાખતો હતો. એ આમિકને તેના કામમાં મદદ આપવાને આમજનો બંધાયલા રહેતા: " ચોર અને પારદારિક " ન હોય તેવા કોઇ પણ આમજનને તે પોતાના ગામમાંથી કાઢી મુકી શકતો પણ નહિ. વળી આ ચાર પ્રકારના અધિકારીઓ ઉપરાંત, ' પ્રદેષ્ટા ' સંઘાથી ઓળખાતા અમલદારો, સમાહર્તાના તાબામાં રહીને રાજ્યમાં ફરતા રહેતા, અને તેમનાથી થતી રહેતી તપાસણીના પરિણામમા સમાહર્તાને જનપદની પરિસ્થિતિને લગતું બધું જ્ઞાન મળતું પણ રહેતું હતું. આ ઉપરાંત એ સમાહર્તાના તાબામાં જસુસેલી એક પ્રબળ સંસ્થા પણ રહેતી હતી, અને તેની મદદથી તે પોતાના તાબાના અમલદારોની શુદ્ધાશુદ્ધતા તપાસતો રહેતો હતો પણ ખરો. હરકોઇ પ્રકારે અને ઉપાયે જનપદ-ગામડાંઓ-ના

હિતનું રક્ષણ કરવું એ તેનું ધ્યેય ગણાતું; કારણ કે મામડાઓ દૂઝણી ગાય
 રૂપ હોઈ તેઓ જ રાજ્યના મામર્યના આધાર રૂપ હતા. રાજ્યના જુદા
 જુદા ભાગમાં પડતા વરસાદનું માપ કાઢવાને ‘વર્ષામાન’ રખાતા, અને
 અર્થશાસ્ત્રના બીજા અધિકરણમાંના ચોવીશમા પ્રકરણમાં જણાવવામાં
 આવેલ છે તે પ્રમાણે બીજાસિદ્ધિ, ધાન્યના ભરાવ સબંધી તેમ જ વરસાદ
 સંબંધી વરતારા પણ કાઢવામાં આવતા હતા. જમીનની ફળદ્રુપતા પ્રમાણે
 તેના પ્રકાર ઠરાવવામાં આવેલા અને તેના પ્રમાણમાં વધતો ઓછો કર
 ખેડતો કનેથી ઉધરાવી લેવાતો હતો. જમીનો સાંચવાનું, વિવિધ પ્રકારના
 પાકો ઉગાડવાનું, કરો ઉધરાવવાનું તથા ગ્રામજનોને ખેતીના કામમાં
 ઉપકારક થઈ પડે તેવા વિવિધ પ્રકારના જગ્યાશયો--તળાવ, ફવા, નહેરો
 તથા સ્ત્રેણધો--રચાવતાં રહેવાનું કામ આ મુકદ્દીખાતા તરફથી થતું રહેતું
 હતું, અને “દેશહિત” ખાતર “સહકાર” કરીને લોકો એવાં જ કામો
 કરતાકરાવતા તેમની રક્ષા પણ તે કંટું હતું. આ ખાતાની મદદમાં
 “સીતાખ્યક્ષ (ખેતીવાડી-કામદાર)” “ખેતાનું” વિશિષ્ટ દર્તવ્ય કામો
 કરતો હતો. આ ખેતીવાડી-કામદારને માટે “કૃષિશાસ્ત્રનું તેમ જ નાનામોટા
 છોડવાઓ તથા વૃક્ષોને લમતા શસ્ત્ર (આયુર્વેદ) નું જ્ઞાન” આવશ્યક
 ગણાતું, અને તે, “એવા જ વિદ્યાનના ચાતા મદદનીશોની મદદથી બધા
 પ્રકારનાં ધાન્યોનાં, પુષ્પફળશાકાદિ કંદમૂળનાં, ભાજપાલાનાં, શાણાદિ રેષા
 આપનાર છોડવાઓ તથા કપાસનાં બીજ ચથાકાળ એકઠાં કરવાની તજવીજ
 (જુલો પૃ. ૧૬૮)” પણ રાખતો હતો. અર્થાત્ આદર્શકૃષિકર્મ તે કરી
 બતાવતો, અને ખેતી આખાદ થતી રહે એવા મામો તે ખેડૂતોને બતાવતો
 રહેતો પણ ખરો. દંડ, વેઠ અને કરના ઉપદ્રવથી (પૃ. ૬૭) કૃષિની રક્ષા
 કરવામાં આવતી, અને સંકટકાળે કરનું મુકાણું કરીને કે નાણાંની મદદ આપીને
 ખેડૂતોને રાહત આપવામાં આવતી પણ હતી. વળી કૃષિકરો વગેરે કાશ-
 પોષક વર્ગોના લોકો વિહારથીય બની જમને નિશ્ચયી ચર્મન જાય એટલા
 --સારે મામડાંઓમાં “આરામશાળાઓ કે વિહારશાળાઓની ઉત્પત્તિ”

યવા દેવામાં આવતી નહિ; તથાપિ તેમના વિષે પ્રાસંગિક પ્રેક્ષાઓ-તમાશા-ઓ-વગેરે ગોઠવવાની છૂટ આમજનોને મળેલી હતી. અર્થાત્ કૌટિલ્યે અર્થ-શાસ્ત્રમાં રાજ્યનું સામર્થ્ય તથા હિત ગામગ્રામોની આબાદાનીમાં જ માનેલું છે, અને તેટલા માટે તેણે આ ગ્રંથમાં ઠગલે ડમલે હિતાવહ મુચનાઓ આપવામાં કયાશ રાખેલી પણ નથી. કૌટિલ્યે બતાવેલ ઝીણવટ હરકોઈ રાજપુરુષને રાષ્ટ્રોન્નતિ સાધવાના કામમાં ઉપકારક થઈ પડે તેટલી દીર્ઘદષ્ટિવાળી તો છે જ. અર્થશાસ્ત્રમાં દેખાતી આપણી આ પ્રાચીન મુઠ્ઠી વ્યવસ્થાને આપણે જો આપણી હાલની મુઠ્ઠી વ્યવસ્થા સાથે સરખાવી જોઈએ, તો આપણી અર્વાચીન મુઠ્ઠી વ્યવસ્થા આપણને, એ આપણી પ્રાચીન મુઠ્ઠી વ્યવસ્થાની પ્રતિકૃતિ રૂપ દેખાયા વિના નહિ રહે.

હવે આપણે, આ અર્થશાસ્ત્રની દષ્ટિએ, 'કાયદા અને અદાલતો' ને લગતી બાબતો પરત્વે થોડીક નિરીક્ષા કરી લેશું. કાયદા અને અદાલતો. આપણી પ્રાચીન આર્યતાના ઇતિહાસ ઉપરથી નીકળી આવે છે તે પ્રમાણે ઋગ્વેદમાંની ઋચાઓ રચાઈ તે પહેલાંના સમયથી આર્યપ્રજાએ 'કાયદો' ધડવાનો આરંભ કરી દીધેલો હતો. તથાપિ આપણે જોઈએ હાલ ખરેખરાં 'કાયદાનાં પુસ્તકો' કે 'ધર્મશાસ્ત્રો' કહીએ છીએ તે બધાં હયાતીમાં આવ્યાં તે પૂર્વે તે આપણા પ્રાચીનતમ કાયદાનો સમાવેશ 'આચાર' માં કે આચારશાસ્ત્રમાં થઈ જતો હતો. 'આચારવ્રમણો ધર્મઃ' -એ વાક્યમાં જ આપણા કાયદા માત્રનું મૂળ રહેલું છે. અર્થાત્ પ્રથમ આચારશાસ્ત્ર અને પછીથી ધર્મશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ આવેલ હોય એવું આપણે તારવી શકીએ તેમ છીએ. હાલમાં જેને આપણે 'નીતિશાસ્ત્ર' કે 'સુલ્લાયુલ્લાસશાસ્ત્ર' સંજ્ઞા આપીએ છીએ તે શાસ્ત્ર વસ્તુતઃ આચારશાસ્ત્ર છે; પરંતુ તે શાસ્ત્રને આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ ધર્મશાસ્ત્રથી અલગ સ્થાન આપેલું નથી, પરંતુ તેનો સમાવેશ તેમણે ધર્મની અંદર જ કરી દીધેલો છે. આમ હોઈને કાયદામાત્રના મૂળમાં સદાચાર હોવો જ જોઈએ, એવા સિદ્ધાંત એ આપણા પૂર્વજોએ કરેલો. આમ કાયદા-ધર્મશાસ્ત્ર-ને આપણે એકવાર આચારના આધારે ઉપસ્થિત થઈ આવેલ;

ગણીએ, એટલે પછી આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે, એ આપણા પ્રાચીન
 કાયદા-ધર્મ-શાસ્ત્રના ઉત્પાદક કે પ્રણેતા થયાનું કે હોવાનું માન કોઈ રાજ્યને
 કે રાજાને કે રાજપુરુષને આપી શકાય તેમ નથી કાગલ કે આપણા વેદિક
 વાક્યમાં “ જોભવપયસ્વી ” મંત્રથી સુવિખ્યાત થયેલ નથીએ, એવા
 એ આચારશાસ્ત્ર કે ધર્મશાસ્ત્રના પ્રણેતા મનેવા હતા અર્થાત્ આપણી
 પ્રાચીન પરંપરાગત આર્યતાએ રાજાને કે રાજ્યને કદિ પણ કાયદાના મૂળ
 રૂપ ગણેલ નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ ઉત્તરકાલીન ઇતિહાસ, કોઈપણ હિંદુ
 રાજાએ કે રાજ્યે કાયદા નડવાનું ક્રમ પોતાના અધિકારમાં લગ્ન લીધું તોય એવું
 આપણને જણાવી શકે તો પણ નથી. હું માનું, પ્રાચીન પ્રથા પ્રમાણે
 હિંદુસ્તાનમાં લોકજીવનને નીધી રીતે અમર કરનારા કાયદા રચવાનું કામ
 હંમેશાં કુશળ પુરુષોના હાથમાં જ રહેવા દેવામાં આવેલું, અને એ રીતે
 નિર્દિષ્ટ કરાતા કાયદા પૈકી જે ભાગ પોતપોતાની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ પામે
 તે ભાગ સ્વીકારી નેવાની શ્વેત તતા, જનસમાજના પ્રત્યેક વર્ગે પોતાના
 હાથમાં રાખેલી હતી આ દૃષ્ટિએ જોતા હિંદુ-આર્યો કેવળ સિદ્ધાન્તપ્રાપ્ત
 તથાપિ યોક્ષ્ય મત ગણાય તેવા કાયદાને માત્ર આપનારા હતા, અને રાજા
 કે રાજ્યની મર્યાદામાં કાયદા રચી શકતી નહિ તેમ એ કાયદાનો ભંગ
 કરી શકતી નહિ એવું તો નહિ પરંતુ એ કાયદા પ્રમાણે લોકોને ન્યાય
 આપવાને મધ્યસ્થી ગણાતી રહેતી પણ ખરી અર્થાત્ કાયદા રચવાનો
 અધિકાર નિઃકામ પ્રજાજનોમાં હતા ગણાતા જનોના હાથમાં હતો, અને
 તેમને અસ્તિત્વમાં આશુવાના કામમાં રાજાની સંમતિ કે અનુમતિ લેવાની
 આવશ્યકતા રહેતી પણ નહિ રાજા તો માત્ર કાયદાનો પ્રત્યક્ષ હોતો અને તે
 એક “ ધર્મપ્રવર્તક ” રૂપે પ્રજા પાસે કાયદા પ્રગાથવાનું કામ કરનારો હોતો.
 તથાપિ આ બધા કાયદાઓ-ધર્મશાસ્ત્રમાં અપાયેલ આદર્શો-મા ફરકાર
 થતો નથી રહ્યો, એવું આપણે કહી શકીએ તેમ નથી પરંપરાપ્રાપ્ત
 કાયદાઓમાં યુગેયુગે ફરકાર-વધારો થતા હતા થતો રહેલો છે, અને વિવિધ
 સ્મૃતિકારકોએ નવીનવી સ્મૃતિઓ, જૂની સ્મૃતિઓના આધારે રચી કાઢેલી
 છે એટલું તો નહિ, પરંતુ એ વિવિધ સ્મૃતિઓ વગેરે ઉપર યુગેયુગે નવાનવા

લાખ્યો લખીને તેમનાં વચનો પરત્વે વિવિધ અર્થો નિર્દેશતા રહેલા લાખ્ય-
 શરો પણ કાંઈ આપણી ભૂમિમાં ઓછા પાડેલા નથી. કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્ર
 લખ્યું તે કાળમાં પણ આપણે આ પ્રમાણે ચયલું દેખીએ છીએ. તેણે દેશ-
 કાળને પ્રાધાન્ય આપીને પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિપ્રધાન નિવૃત્તિને સ્થાન
 દીધું છે, અને પૂર્વકાળમાં ચયલ બૌદ્ધધર્મના ઉદયથી જનસમાજમાં પ્રવિષ્ટ
 થઈ ખેડેલ નિવૃત્તિપ્રધાન પ્રવૃત્તિને કે કેવળ નિવૃત્તિને અનુપકારક બતાવી
 દીધેલ છે એટલું તો નહિ, પરંતુ હિંદુસ્તાનની રાજકીય એકતા સિદ્ધ થઈ
 રહે તેટલા માટે તેણે ચક્રાદિને આર્યવર્ગમાં ગણીને તેમના સામાર્થ નવાનવા
 કાયદા ધડી આપેલા છે પણ ખરા. કૌટિલ્યે સ્વરચિત અર્થશાસ્ત્રમાં જે
 વિવિધ કાયદાઓ નિર્દિષ્ટ કરેલા છે તેમને આપણે જે મુખ્ય ભાગમાં વહેચી
 ચકીએ તેમ છીએ - (૧) ધર્મશાસ્ત્રોક્ત કે ધર્મન્યાયમક, અને (૨)
 રાજનિર્મિત કે શાસનાર્થ રાજ્ય તરફથી રચાયેલા. આ પૈકી ધર્મશાસ્ત્રોક્ત
 કાયદાઓ અવિચ્છિન્ન ગણાતા, અને વિવિધ વર્ગના લોકોથી વિવિધ પ્રમા-
 ણમાં તેઓ માન્ય પણ રખાતા હતા, અર્થાત્, આ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત કાયદાઓ
 વર્ચાશ્રમદષ્ટિએ રચાયેલા હોયને તેમનો અમલ પણ તે જ દષ્ટિએ થતો
 રહેતો, અને તેથી કરીને જનસમાજને તે અસલ લાગવાનો કે અસલ થઈ
 પડવાનો પ્રસંગ કદાચિત્ જ આવતો હતો. રાજનિર્મિત કાયદાઓમાં અવિ-
 ચ્છિન્નતાનું તત્ત્વ પ્રાધાન્ય ભોગવતું નહિ; તથાપિ દેશકાળ પ્રમાણે રાજની-
 તિમાં જેટલા અંશે ફેરફાર કરવો પડતો તેટલા અંશે તેમ રાજનિર્મિત
 કાયદાઓ-નિયમો-માં. ફેરફાર પણ થવા પામતો હતો; અને આ ધોરણને
 અનુસરીને જ કૌટિલ્યે હિંદુસ્તાનને “ અરાજકતા ” માધી ઉગરી લેવાને
 સામર્થ્યસાધક કાયદાઓ શાસનાર્થ ધડી આપેલા છે. આ ઉભય પ્રકારના
 કાયદાઓ લોકોને એક સરખી રીતે લાગુ પાડવામાં આવેલા; અને એ કાય-
 દાઓ પ્રમાણે ન્યાય અપાતો રહે એ જોવાની ફરજ તેણે રાજ્યના માથા ઉપર
 નાંખેલી પણ છે. અર્થાત્, કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્રમાંના “ ધર્મરથીય ” સંગ્રહ
 ત્રીજા અધિકરણમાંના પહેલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે, “ ધર્મભંગ
 ચનો હોય ત્યારે તેનામાં ધર્મરક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય રહેલ હોવાને કારણે જ

રાજને 'ધર્મપ્રવર્ત' કહેવામાં આવે છે; " અને તેથી કરીને આપણે એમ પણ કહી શકીએ તેમ છીએ કે, કાયદાને જીવંતોજાતો રાખવો એ રાજનો ધર્મ હતો, અને તેને પોતાને પણ તે કાયદા પ્રમાણે ચાલવાનું હતું. અર્થાત્ પાશ્ચાત્ય રાજનીતિ પ્રમાણે રાજને કાયદાનું મૂળ ગણવાની તેમ જ 'રાજ કાયદાથી પર છે' કે 'રાજ કોઈ પણ ગુન્હાને પાત્ર ગણાશે નહિ'—એ સૂચથી સૂચવાતી વાતને કૌટિલ્યે કબૂલ રાખેલી નથી. એ આચાર્યનું મત તો એવું હતું કે, રાજથી અન્યાય થઈ જાય તો તેણે પોતાને દંડાધીન થવું કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પણ પોતાની જાતને સજા કરી દેવી. આ બધું છતાં જ એક વાત આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી અર્થશાસ્ત્રમાં દેખાય છે તે એ છે કે, કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્રીઓની જગ્યાએ ધર્મશાસ્ત્રની આસાસોને સર્વથા અનુસંધાનીય ગણેલી નથી. તે ગોતે એક સમર્થ બુદ્ધિવાદી અને નૈયાયિક હોય, અને તેથી તેણે સ્પષ્ટ જણાવી દીધેલું છે કે:—“ ધર્મશાસ્ત્ર અને ધર્મન્યાય (બુદ્ધિ-બળની મદદથી આપતો ન્યાય)—એ ઉભય વચ્ચે વિરક્તતા નજરે પડે, તો તેવા પ્રસંગમાં ન્યાયને જ પ્રમાણરૂપ ગણીને ચાલવું. ” આ તેના વચન ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ કે, કૌટિલ્ય અદલ ઇન્સાફનો હિમાયતી જેટલા પ્રમાણમાં હતો તેટલા પ્રમાણમાં તે, રાજની સંસ્થાને સર્વોચ્ચ સંપન્ન કે ક્રુર કાઠીની માનનારો પણ નહિ જ હોય.

આ પ્રમાણે કાયદાનું મૂળ અને કાયદાનું સ્વરૂપ જાણી લીધા પછી આપણે આ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, એ કાયદાઓની અમલખળવણી શી રીતે થતી હતી તે જોઈ લેશું. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાય કરનારી અદાલતોના મુખ્ય બે પ્રકાર હતા:—(૧) દીવાની અદાલતો, અને (૨) ફાજલારી અદાલતો. આ ઉભય પ્રકારની અદાલતો રાજ્યાધીન હતી, અને તેથી કરીને તેમના મારફત યથા ન્યાયની જવાબદારી રાજના માથે ગણાતી પણ ખરી. આ બે પ્રકારની અદાલતો ઉપરાંત રાજ પોતે ન્યાય આપવાનું કામ કરતો; પરંતુ તે પોતે સીધી રીતે ન્યાય આપતો નહિ. અરજદારો (કાર્યાધીઓ)ને તે પોતે સાંભળતો, અને પછી જે માર્ગેથી

તેમને ન્યાય અપાવાય તં માર્ગ તે લેતો, અને તેમ કરીને તે પ્રમજનને પ્રસન્ન રાખતો હતો અને ન્યાયાધીશોના વર્તન ઉપર નજર પણ રાખી રાકતો હતો. પૂર્વોક્ત ઉભય પ્રકારની અદાલતો 'ધર્મસ્થાયી' નામથી ઓળખાતી હતી, અને તેવી પ્રત્યેક અદાલતમાં " ત્રણ ધર્મસ્થોએ તેમ જ ત્રણ અમાત્યોએ " સાથે બેસીને ન્યાય આપવાનું કામ કરવાનું હતું. "સંગ્રહણ, દ્રોણમુખ અને સ્થાનીય-એ ત્રણ પ્રકારનાં શહેરોમાં તથા જે સ્થાનોમાં જનપદના ભાગોની સીમાઓ મળતી હોય તેવા સ્થાનોમાં " એ અદાલતોની સ્થાપના કરવામાં આવેલી, અને વિના વિલંબે ધર્મસ્થોએ ન્યાય આપી દેવો એવું ધોરણ પણ કૌટિલ્યે ઠરાવી આપેલું હતું. વાદ તથા પ્રતિવાદ તપાસીને ધર્મસ્થોએ-ન્યાયાધીશોએ પોતે કાર્ય પરત્વે મુદાઓ કાઢવાના હતા, અને વાદી પ્રતિવાદીની જીભાનીઓ તથા ઉલટ તપાસ કરી લેવાની પણ હતી. વાદી કે પ્રતિવાદી પોતાના કાર્યને હરકાષ્ટ રીતે સફળ કરવાને વકીલ રાખી શકતો નહિ, તેમ જ સાક્ષીઓને બોલાવવાકરવા માટે જે નાણાં ખર્ચવાં પડે તે સિવાય લવાજમ રૂપે અદાલતમાં કે રાજ્યમાં વાદીએ કશું પણ ભરવું પડતું ન હતું. આ ઉપરથી પ્રમજનને કે, હાલ ગરીબ માણસને માટે અદાલતનાં દાર જેમ ખંધ રહે છે તેમ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં થતું નહિ; કારણ કે ન્યાય મેળવવામાં શ્રેષ્ઠિને ખર્ચ કરવો પડતો નહિ. નેપાળના હિંદુ રાજ્યમાં આ નિયમ આજે પણ પ્રવર્તી રહેલો છે. પોતાના વાદ્ય સમર્થન અર્થે તૈયારી કરવાના હેતુથી વાદી મુદત માગી શકતો નહિ. પ્રતિવાદના પ્રમાણમાં ત્રણ કે સાત દિવસની મુદત ઉપરાંત વધારે દિવસની મુદત પ્રતિવાદાર્થ પ્રતિવાદીને મળી પણ ન શકતી. ન્યાયાધીશો પોતે પણ પોતાનો ધર્મ બરાબર જાનવતા રહે એટલા માટે તેમને પણ દોષના પ્રમાણમાં દંડપાત્ર ઠરાવવામાં આવેલા, અને ખરેખરી તટસ્થતાનું પાલન કરી રહેવાનું પણ તેમને માટે ઠરાવવામાં આવેલું હતું. ન્યાય કરવાની બાબતમાં જે કોઈ ન્યાયાધીશ સ્ખલન કરતો તેને સજા કરવામાં આવતી, અને કૌટિલ્યે આ બાબતમાં ધોરણ પણ ઠરાવી આપેલ છે (જુલો ૫.

૩૫૫). અર્થશાસ્ત્રમાંથી જે એક વાત વિશેષતઃ આપણું ધ્યાન ખેંચે તેવી નીકળી આવે છે તે એ છે કે, હાલ આપણે જેમ એક ન્યાયાધીશીની ઉપર ખીજી ન્યાયાધીશીને અસ્તિત્વ ધરાવતી દેખીએ છીએ તેમ કૌટિલ્યના કાળમાં આપણે ન્યાયાધીશીઓની પરંપરાને દેખી શકતા નથી, અને તેથી કરીને જે કાષ્ટ પક્ષકાર એકવાર દારે તેને ફરીથી ઉપલી અદાલતમાં વિવાદ કરવાનો અધિકાર ને સમયમાં નહિ હોય એવું અનુમાન આપણે કાઢી શકીએ છીએ પણ ખરા. આમ પક્ષકારોને વિવાદ ‘અપીલ’ નોંધાવતાં અદાલતવાના હેતુથી જ કૌટિલ્યે, કલ્પાયત જ જ ન્યાયાધીશોવાળાં અદાલતોની રચના મૂકવી પણ હોય ! એક જ અદાલતમાં જ ન્યાયાધીશો એક સાથે બેસીને ન્યાય આપવાનું કામ કરે તો પછી પક્ષકારોને અસંતોષ રહે નહિ, એ પણ ઉઘાડું જ ગણાવ, અને તેથી કરીને કલ્પાયત કૌટિલ્યે એક જ પ્રકારની ન્યાયાધીશીની રચના કરેલી પણ હોય ! જ ન્યાયાધીશો એકમતિ થી કે બહુમતિથી ન્યાય આપી દે, તો પછી વાદી કે પ્રતિવાદીને વિવાદ નોંધવવાનું બંધાનું ન જ રહે, એ પણ ઉઘાડું જ છે. હવે આપણે ખીજી પ્રકારની એટલે કે કંટકશોધન કરનારી-ફોજદારી-અદાલતો સંબંધી થોડીક હકીકત જાણી લેશું. આ ફોજદારી અદાલતોને લગતાં કામ “ ત્રણ પ્રદેશોમાં અગર તો (લુવો પૃ. ૩૧૬) ત્રણ અમાત્યોએ ” કરવાનું કૌટિલ્યે હરાવેલું છે. આ પ્રદેશોમાં મુલ્કી ખાતાના અમલદારો હતા અને અમાત્યો પણ કાર્યાધિકારીઓ (Executive Officers) હતા; અને તેથી આપણે કહી શકીએ તેમ છીએ કે, કૌટિલ્યના સમયમાં ફોજદારી અદાલતોને મુલ્કીખાતાની દેખરેખ નીચે રાખેલી પણ ખરી, અર્વાચીન હિંદુસ્તાનમાં પણ આપણે આજ ધોરણને અસ્તિત્વ ધરાવતું દેખીએ છીએ. હાલનો ‘કનેક્ટર’ તેજ ફોજદારી અધિકારો બોગવતો ‘ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ’ છે, અને તે પ્રમાણે કૌટિલ્યના કાળમાં મુલ્કી અધિકારી ફોજદારી ન્યાયાધીશ બનેલો હતો. તથાપિ આ પ્રાચીન ફોજદારી ન્યાયાધીશીની એક વિશિષ્ટતા હતી, અને તે એ કે, એ પ્રદેશને મુલ્કીખાતાના વાસ્તવિક કામકાજ

સાથે સીધો સંબંધ ન હતો, અને તેથી કરીને આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે, કૌટિલ્યે ફોજદારી અદાલતોને જો કે મુશ્કેલીખાતાની દેખરેખ નીચે મુકેલી છે ખરી, તથાપિ તેથી કરીને તેને તે અદાલતોને શુદ્ધ મુશ્કેલી કામ કરનાર અમલદારોના તાબામાં રાખેલી નથી. કોઈ પણ 'રથાનિક' એ પ્રદેશના સ્વતંત્ર કામકાજ પરત્વે પોતાની લાગવગ લગાડી શકતો હતો નહિ, અને વળી ફોજદારી કામ ત્રણ પ્રદેશોએ એ બેળા મળીને કરવાનું કરાવાયનું તેથી કરીને બનતાં સુધી અન્યાય થવાનો અવકાશ પણ રહેતો નહિ. અહીં પણ આપણે એક જ પ્રકારની ફોજદારી અદાલતનું અસ્તિત્વ દેખીએ છીએ. કૌટિલ્યે એક ન્યાયાધીશવાળી ન્યાયાધીશીને પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં સ્થાન આપેલું નથી જ. વળી ફોજદારી ગુન્હાઓ પકડવાને અર્થે સમાહર્તાના તાબામાં એક બાતમીખાતું રાખવામાં આવેલું અને તે, હાલની છૂટી 'પોલીસ'ની પેઠે રાજ્યના જુદા જુદા જાગોમાં ગુપ્તચરો મોકલી આપીને " આમ્યજનોનાં તેમ જ તેમના અધ્યક્ષોનાં સારાં નરસાં કામો પરત્વે " તપાસ કરીને " તેમને લગતી બાતમી " સમાહર્તાને પૂરી પાડતું પણ હતું વળી એવું પણ કરાવવામાં આવેલું કે, " ગુન્હો બન્યાની તારીખથી ત્રણ દિવસ પછી કોઈ પણ સંકિતક (પુરુષ)ને પકડવો નહિ; કારણ કે આરોપ મુકવાને માટે જોઈએ સબળ પુરાવો જોઈએ તે ન હોવાના કારણે પ્રત્નો પૂછવાને માટે અવકાશ જ રહેતો નથી. " ગુન્હેગાર પોતે કે જે માણસ પરત્વે ગુન્હો કર્યા બદલ શંકા આવતી હોય તે માણસ પકડાય ત્યારે તેને પ્રથમ તો ચારક (ચોટ્ટી) વિશે મોકલીઆપવામાં આવતો, અને પછી વળતે દિવસે તેને ન્યાયાધીશી સમક્ષ ખરો કરવામાં આવતો. તે ન્યાયાધીશ એ પ્રમાણે અણ્યાય આરોપીનાં દેશ, જાતિ, ગોત્ર, નામ, કર્મ, રિયતિ, મિત્ર અને નિવાસસ્થાન—એ સર્વના સંબંધમાં (જુઓ ૫. ૩૪૭) તેને પ્રત્નો પૂછીને પ્રાયમિક તપાસ કરી લેતો અને પછી તે કાંતો આરોપીને છોડી મુકતો અગર તો તેની કનેથી ગુન્હો કર્યા બદલ વધારે હકીકત મેળવી શકાય તેટલા માટે તેના પરત્વે જે કર્મ કરવાનું હોય તે કર્મને અધીન તેને તે કરી " દેતો

પણ હતો. આરોપી ગુન્હો કર્યાની વાત કશુંક ન કરતો, તેની ઉપર સખ્તાઈ કરવામાં આવતી; તથાપિ સખ્તાઈના પ્રકાર અને તેનાં સ્વરૂપો પણ નિશ્ચિત કરવામાં આવેલાં હતાં અને તે પણ ક્રમ પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવાની હતી. તથાપિ એવું દરાવવામાં આવેલ કે, “જે માણસના સબધમાં એવું માનવાને કારણ મળે કે તેણે દોષ કહેશે છે તે માણસની ઉપર સખ્તાઈ કરાવતી, પરંતુ ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ અગર નો જે સ્ત્રીનો પ્રતિનિધાન એક મામત્યાં વધારે થયો ન હોય તેના ઉપર સખ્તાઈ ગુજરાવવાની નથી.” વળી, “અનાન (મંદાવધાન), બાળક, વૃદ્ધ, બ્યાધિગ્રસ્ત, મત્ત, ઉન્મત્ત, હુંત્રાગુર, તૃપાપીડિત, પ્રવાસથી થાકેલ, અકરાતિયાની ચેઠે જેણે બોજન લીધેલ હોય તેવા, જેણે પોતાની મેળે કબૂલિયત આપી દીધી હોય તે, અને જે અતિદુર્ગંધ હોય તે—આ સર્વ પ્રકારના મનુષ્યની ઉપર સખ્તાઈ ગુજરતી નહિ,” એવો પ્રબંધ પણ કરવામાં આવેલો હતો (૪. ૩૪૯). “દરાવાયત્ત ધોરણથી અર્ધ પ્રમાણમાં સ્ત્રી ઉપર સખ્તાઈ કરવી” એવું પણ દરાવવામાં આવેલું, અને સબળ પુરાણ સિવાય કોઈ પણ માણસને અપરાધી ન દરાવવો એવી પણ આજ્ઞા આપવામાં આવી હતી. છેવટે, “પ્રથમ, મધ્યમ કે ઉત્તમ દંડની સજ્જ કરમાવ્યા પહેલાં પ્રદેશાએ—દોજદારી ન્યાયાધીશે—(અપરાધી) પુરૂષની (સામાજિક રિયતિ), અપરાધનો પ્રકાર, ગુન્હાનું નાનુમોટું કારણ, પૂર્વસંયોગો અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ, દેશ અને કાળ—એ સર્વ પરત્વે પૂરેપૂરું ધ્યાન આપી વિચાર કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ અપરાધી અપરાધી વચ્ચે રહેતા કરકો, અગર તો જે તે અપરાધી સાધારણ જન છે કે રાજકુળનો છે—એવી એવી બધી વાનો પણ લક્ષ્યમાં—ખીને ચોગ્ય સજ્જ કરમાવવી—” એવું ધોરણ પણ કૌટિલ્યે બાંધી આપેલું એમ પણ આપણે દેખી શકીએ છીએ. અર્થાત્ કૌટિલ્ય આદર્શ ન્યાયનો હિમાયતી હતો, અને “અપરાધના સ્વરૂપના પ્રમાણમાં સજ્જ થવી જોઈ એ”—એવું તેનું મંતવ્ય હતું, અને તેવા પોતાના મંતવ્ય પ્રમાણે તેણે ન્યાયની બાબતમાં શુદ્ધ તટસ્થતા પાળવાનો

રાગને તથા ન્યાયાધીશેને ખરેખરો ઉપદેશ આપેલો છે પણ ખરો. કોટિલ્યે, અચિન્ત્ય મરણના પ્રસંગે રાજપરીક્ષા કરવાનું ઘોરણ દાખલ કરી તેની પરીક્ષા કરવા અર્થે નિયમો પણ ઠરાવી આપેલા હતા, અને મરણ થવાનું કારણ નિશ્ચિત કરવાનો નિયમ પણ ઘડી આપેલો. એકાંગવધની સગને બદલે ધનદંડ કરવાની રીતિ તેણે દાખલ કરેલી, અને “ જે અપરાધીઓએ (અપરાધ કરતી વેળા) નિર્દયતા વાપરી ન હોય તેવા અપરાધીઓને શુદ્ધ વધ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રકારની (રીજાવવાની) સજા કરવી એ ધર્મ ” (ન્યાયપુરઃ સર) ગણાશે નહિ ” એવું પણ તેણે જણાવેલું છે. આ ઉપરાંત કોટિલ્યે પુરૂષો તેમ જ સ્ત્રીઓને અર્થે લુદાં લુદાં કેદખાનાં રાખવાનું પણ ઠરાવેલું છે. આ કેદખાનામાં ઝોરડીઓ કરવામાં આવતી, અને તેમના વિશે જાજરૂ, જાજરૂષ, સ્નાનગૃહ, અગ્નિ અને વિષ સામેના ઉપાયો અને પ્રત્યેક કેદીને ઉચિત રક્ષક દેવતાની પૂજાને અર્થે આવશ્યક સાધનો વગેરેની ગોઠવણ કરવાનું તેણે મૂચવેલું પણ છે. કેદીઓને છોડવાના સંબંધમાં તેનું કહેવું આ પ્રમાણે થાય છે:—“ રાગના જન્મનું નક્ષત્ર જે દિવસોએ હોય તે દિવસોએ તેમ જ પૂર્ણિમાના દિવસોએ, જે કેદીઓ બાળક, વૃદ્ધ, વ્યાધિ-ગ્રસ્ત કે અનાથ કોટિના હોય તેમને તેણે (નામરૂકે) બંધનાગારમાંથી છૂટા કરવા; અગર તો જે લોકો પુષ્કયશીલ હોય, અગર તો જે લોકોએ દોષનિષ્કય (કેદીછોડામણ નાણાં ભરી) દેવાનું કણ્ડ કયું ” હોય તેવા લોકોએ કેદીઓને છોડાવવા. એક દિવસમાં એકવાર, અગર તો પાંચ પાંચ દિવસે એકવાર-એ પ્રમાણે કેદીઓએ જે પ્રમાણમાં કામ કરી આપેલું હોય તેની, અગર તો તેમને મારવાના ફટકા મરાઈ જયા હોય તેની, અગર તો તેમણે પોતાના છૂટકારા બદલ જે હિરણ્ય દેવાનું હોય તેને તેમના તરફથી અપાઈ ગયું હોય તો તેની ગણના કરીને તેમને બંધનાગારમાંથી રજા આપી દેવી.” વળી “ જ્યારે જ્યારે નવો દેશ પ્રાપ્ત થાય, જ્યારે જ્યારે સુવરાજ્યને અભિષેક કરવામાં આવે અગર તો જ્યારે જ્યારે રાગને ત્યાં પુત્ર જન્મ થાય, ત્યારે ત્યારે કેદીઓને છોડવાનો રિવાજ સામાન્યરીતે રાખવો—” એવી પણ તેણે ભલામણ કરી છે.

દૌરિહ્યે વલુવેય ગભ્યવ્યવસ્થામા વેપારખાતું મહત્તર જોગવતુ દણ,
 અને એ ખાતાનો મુખ્ય 'પદ્ધત્યાધ્યક્ષ' સચાથી
 વેપારદુનરાદિ ઓળખાતો હતો. રાજ્ય હસ્તકની તમામ વસ્તુઓનું
 વેચાણ તેની માગફત થતુ હતુ એટલુ તો નહિ,
 પરંતુ 'જમીનમા કે પાણી પિંચે ઉત્પન્ન થતી, તેમ જ જૂમાર્ગે તથા
 માનિમાર્ગે અણાતી વિવિધ પ્રકારની, વેપારની જાણસેને વગતી પ્રિયાપ્રિયતા
 પરંતુ તથા તેમની કીમતમા થતી વધઘટના સ બધના " દેખરેખ રાખવાનુ
 દાન પણુ તે કરતો હતો. સ્વચૂમિજ તથા પરચૂમિજ માય પ્રજાગણને
 માફક આવે એવી રીતે વેચાય એવી વ્યવસ્થા પણુ તે રાખતો હતો, અને
 પ્રજાને નુકસાન કરે એટલા દરજ્જે જો પ્રાઇ વેપારી સ્થૂળલાભ કરતો હોય,
 તો તેને તે તેમ દરના અટકારી થતો પણુ હતો. ગભ્યની પરવાનગી વિના
 પ્રાઇ પણુ વેપારી 'ધાન્યનો તેમ જ બીજી વેચાઉ ચીજનો મ ગ્રહ કરતો,"
 તો તેના વેપારીને મળ જરવામા આવતી. લેકો તરફ અનુગ્રહવૃત્તિ રાખવી,
 એ વેપારીઓને માટે કરજ રૂપ લેખાતુ. દેશમા વાણિજ્યવૃદ્ધિ થતી રહે
 એટલા માટે, " વણિપ્તયો " સચાથી ઓળખાતા નાનામોટા રસ્તાઓ
 રચાવવામા આવેલા, અને જગમાર્ગોની ધટના પણુ કરવામા આવેલી.
 જગલની પેદાશ તથા વિવિધ પ્રકારની ખાણોમાથી પ્રાપ્ત થતા પદાર્થો ઉપર
 ગભ્યની માલીકી ગણાતી, તથાપિ એ સર્વાનુ વેચાણ કરવાને નિયમો કરા-
 વવામા આવેલા હતા. આકર્યાધ્યક્ષ, ખાણો ખોદવાના કામમા " નિપુણ
 ગણ્યા તેવા ધાતુવેત્તાઓને તથા ખાણુ ખોદવાના કામનો અનુભવ ધરા-
 વનાર મજૂરોને સાથે રાખીને, આવસ્યક ઉપકાગણોથી સજ્જ થઈ " નવી
 નવી ખાણો ખોતી કાઢતો તથા ઉઘાડતો, અને કૃષ્યાધ્યક્ષ વનદ્રવ્યની રક્ષા
 કરી તેમનો સંગ્રહ કરતો, લાભદાયક ઉદ્યોગો વનમા સ્થાપતો અને કાંઈ
 તથા ધામના વાડાઓ પણુ રચાવતો હતો. ૩, ૪, ૫ અને ૬ માં આપેલા
 વિવિધ પ્રકારનું કાપડ બનાવરાવાનું કામ સૂત્રાધ્યક્ષની દેખરેખ
 નીચે થતુ હતું, અને સૂત્રાગાઓ અંગે કામ કરનાર વેપારને કાંઈ પણ

પ્રકારનો રંજન ન થાય તે બાબત તે ચોક્કસી રાખતો હતો. વિવિધ પ્રકારની સુરાઓ બનાવવાનું, ખરીદવાનું કે વેચવાનું, કામ કોઇ પણ મનુષ્ય સુરાધ્યક્ષની પરવાનગી વિના કરી શકતો નહિ. વળી, “કામદાર લોકો, સુરાને લીધે થઇ આવતા પ્રમાદથી પોતાના હાથમાંનું કામ બગાડી ન દે, તેમ વળી આર્થ લોકો તેનો આશ્રય કરવાથી વિનયભંગ કે શીલભંગ ન થાય એટલા સાર, અને કદાપિ વિવ્રસંતોષીઓ કોઇ પણ રીતે અમર્યાદ થઈ ન જાય એટલા ખાતર, સુરાનું વેચાણ ફક્ત સુત્રાત ચારિત્રવાળા મનુષ્યોને જ” થાય એવી વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવેલી. જે કોઇને દારૂ પીવો હોય તેને “પાનાગાર (પીઠા)ની અંદર જ દારૂ પીવાની ફરજ ” (પૃ. ૧૭૪) પાડવામાં આવતી, અને ફક્ત “સુપ્રસિદ્ધ અને નિર્મળ ચારિત્રવાળા” લોકોને જ પાનાગારની બહાર પીવાને સુરાનું વેચાણ અને તે પણ અમુક પ્રમાણમાં જ, કરી શકાતું હતું. આમ સુરાપાન એક તરફથી જેમ અંકુશિત થયેલું હતું તેમ બીજી તરફથી એવું પણ ઠરાવવામાં આવેલ કે, “સુરાપાનથી મત્ત થઈને સૂઈ રહેલ ગ્રાહકોની કોઇ પણ વસ્તુ પાનાગાર-પીઠા-ની અંદર ખોવાય કે ત્યાંથી ગૂમ થાય, તો તે સુરાના વેપારીએ તે વસ્તુની ભરપાઈ પોતાના ગ્રાહકને કરી દેવી એટલું તો નહિ, પરંતુ તેટલો જ બીજો દંડ પણ” તેણે ભરી દેવો. વેરયાકર્મનું નિયમન પણ કરવામાં આવેલું. નાવધ્યક્ષનું કામ દેશીપરદેશી વેપારીઓની ઉપર નજર રાખવાનું હતું; તથાપિ તેણે “પણપત્તનમાં પ્રચરિત નિયમોનું તથા પતનાધ્યક્ષ (Port-Officer) તરફથી કરવામાં આવેલ નિબંધ પ્રમાણે ” વર્તવાનું પણ હતું. અર્થાત ડોટિલ્યે વિવિધ ખાતાંઓ સ્થાપીને તેમની મારફત રાજ્યની તેમજ પ્રજાગણની આર્થિક ઉન્નતિ થતી રહે તેવા નિયમો ધડી આપેલા એવું આપણે અર્થ-શાસ્ત્રના આધારે કહી શકીએ તેમ છીએ. વેપારમાં વપરાતાં તોલ માપ વગેરે એકસરખાં અને જાપેલાં વપરાય એવી યોજના પણ તેણે કરેલી, અને તે કામને માટે તેણે “પોતનાધ્યક્ષ”ની સ્થાપના કરેલી પણ ખરી. નવાઈની વાત તો એ છે કે, ડોટિલ્યે સૂચવેલ તોલમાપની પદ્ધતિ છેક હમણાં સુધી

આપણા દેશમાં પ્રવર્તી રહેલી પણ ખરી. કૌટિલ્યે ઠરાવી આપેલ વિવિધ પ્રકારના ધોરણોનો આપણા દેશમાં થઈ રહેલ પ્રચાર જ, આ અર્થશાસ્ત્રને એક દેવળ તાર્કિક થઈ ઠરાવી દેવાની વાતને આડે આવે તેમ છે.

હાલમાં આપણે જેને 'જીવણી' કહીએ છીએ તેને કૌટિલ્યે બે ભાગમાં વહેંચી નાખેલ છે—(૧) વિષય, અને (૨) વિદ્યો-
જીવણી પાજ્ઞન વિનયથીથીલ ધડાય છે, સારે વિદ્યોપાજ્ઞન કાર્યસામર્થ્ય અપાવે છે મનુન્યમાં રહેલ પરણા-

વિકારો—ને વિનયની મદદ જેટલા પ્રમાણમાં મર્યાદિત કરવામાં કે નષ્ટ કરી નાખવામાં આવે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેનાથી પ્રાપ્ત કરાયેલ વિદ્યાને સંકળ અને લેકાપારક થવાનો અવકાશ પણ રહે છે તમામ લેકા વિદ્યાસ પન્ન નહોય, અને હોય તોપણ સરખા પ્રમાણમાં તો ન જ હોઈ શકે, તથાપિ વિનયની બાનતમાં તો તેમના વિષે લગભગ સગળાવણુ હોય જ જોઈએ, કારણ કે જનમમાંજમા વ્યવસ્થા અને સ્વસ્થતાનો આધાર વિનયની ખીલવટ ઉપર જ રહેલ હોય છે આમ હોઈને પ્રજાજનની વિનયસ પતિ વધતી રહે એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા રાખવી એ ઉદ્દેશિથી પ્રજાજનોનો તેમ જ ગભ્યનો ધર્મ થઈ પડે છે. કોઈપણ જનસમાજની ઉત્કૃષ્ટતાનું કે આર્થતાનું માફ આપણે તેની વિનયસ પતિ ઉપરથીજ કાઢી શકીએ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સમાજશાસ્ત્રીઓનો પ્રથમ પ્રયત્ન, અહિંસા, સત્યવક્તાપણુ, પવિત્રતા, અનમૂલ્ય, ધર્મ પણ પ્રકારની નિર્દયતામાંથી નિગતિ, અને કામાદિત્તિ—એ (સર્વે) મર્વસાધારણ ગુણો (જુલો ૫ ૯) લોકમાનમાં ઉદિત થઈ રહે તેમ કરવાનો હતો, અને તેના પરિણામમાં જનસમાજ એવી તો ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલો કે, મંગેરચનીજ લખી ગયેલ છે તે પ્રમાણે ચંદ્રપ્રભાચીના કાળમાં હિંદુસ્તાન વિષે ચોરી ભાગ્યે જ થતી અને લોકમાન બહુ લાગે સત્યવક્તા અને સદાચારસ પન્ન બની રહેલા. જે જનસમાજ આટલા પ્રમાણમાં વિનયમ પન્ન થયેલ હોય તે જનસમાજમાં ગુન્દાઓ ઝોછામાં ઝોછા પ્રમાણમાં બને, અને એ ગુન્દાઓ પકડવાને માટે કે ગુન્દેગારોને સગળે

પહોંચાડવાને અર્થે રાજ્યને ઝોજામાં ઝોડો થમ અને ધનઅય કરવો પડે. અને તે સર્વના પરિણામે પ્રજાજન ઉપર કરવેરાતું કારણ પણ ઝોડું આવે એ કેવળ સ્વાભાવિક જ છે. વિનયના અભાવે કે ઝોજાપણને લીધેજ શારીરિક કે માનસિક રોગો અને ગુન્હાઓની ઉત્પત્તિ થઈ આવે છે, અને વિનયની ન્યૂનાધિક્તાના પ્રમાણમાં બુદ્ધિવિદ્વાસોના શુભાશુભ પરિણામોના ભોગતા જનસસાજ થઈ પડે છે પણ ખરે. આમ હોઈને કૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં વિનયને પ્રાધાન્ય આપીને વ્યક્તિ ગભાંદ્રામાં હોય ત્યારથીજ તેને ઉત્કર્ષક પરિસ્થિતિમાં રાખવાની ભલામણ કરી છે. વળી એ પોતે જાણે છે કે:—“ નિર્દોષ ચિત્ત ઉપર કુષ્ટ સંસ્કારો પાડવા એ એક મહાપાપ છે; કારણ કે જેવી રીતે કાંઈ નવદમ્યને તેના સંસર્ગમાં આવતા ખીજા કાર્ષ્વ્યની અસર થઈ ગયા વિના રહેતી નથી, તેવીજ રીતે નવી શીખાઉ વ્યક્તિ (અણુકેળવાયક નવા બાળક) ને જે કાંઈ કહેવા સંભળાવવામાં આવે છે તેને તે શાઓપદેશ રૂપે ગણી લીધા વિના રહેતી પણ નથી.” આ ઉપરથી સમગ્રનય છે કે, સંસર્ગયા પડતા સંસ્કારોને જે કૌટિલ્યે એક મનોધર્મવેત્તા તરીકે પોતાના કેળવણી શાસ્ત્રમાં અંતઃસ્થાન આપેલું છે, અને તે વાત આપણાં વર્તમાન કેળવણીકારોએ વિચારવા જેવી પણ છે; કારણ કે કૌટિલ્ય કહે છે તે પ્રમાણે, “ સત્વધીક્ષ મનુષ્યનું ચિત્ત જોકે સ્વાભાવિક રીતે દૃઢ રહે છે, તોપણ જો તે એકવાર ભ્રષ્ટ થાય છે અને ચાર પ્રકારના લોભથી કલુષિત થાય છે, તો તે પુનઃ પોતાના મૂળ રૂપને પામી શકતું નથી.” મનોધર્મવિદ્યાની નજરે આ વાત એટલી ભેદ સૂક્ષ્મ છે કે, હરેકાંઈ સમાજ-શાસ્ત્રી કે કેળવણીકાર પોતાના સિદ્ધાન્તો લોક સમક્ષ મુકે તે પૂર્વે તેણે આ બાબત પરત્વે ગંભીર અને સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવી જોઈશેજ. અર્થાત્ કૌટિલ્યના મત પ્રમાણે ન્યાંસુધી ઇન્દ્રિયજન્ય થતો નથી ત્યાં સુધી યથાર્થ વિનય અને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થઈ આવતી નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ ખરેખરા મનુષ્યત્વને વિકસિત થવાનો અવકાશ પણ મળતો નથી. કૌટિલ્ય પોતે ખીજાં-શકિત-અન્વયાગત ગુણો-ની ઉપકારકતા સ્વીકારનારો પણ હતો, અને તેથી

તેણે વંશપરંપરાગત સક્રિયને બ્રષ્ટ થવા ન દેવાની કે તેનું ઉન્નમૂલ કરી ન નાખવાની બકામણ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે કરેલી છે પણ ખરી.

કૌટિલ્યના સમયમાં યોદ્ધેથી લેવાતી કેળવણી રાજ્યાધીન ન હતી તેમ તેના નિમિત્તે થતા ખર્ચનો આખો ભાર રાજ્ય ઉપર પડતો પણ ન હતો. તથાપિ વિદ્યામંપત્ર પુરૂષોને આશ્રય આપીને સન્માનવા, એ રાજ્યને માટે એક દરજ્જા ઉપ લેખાતું, અને “આચાર્યો અને વિદ્યારત્ન મનુષ્યોને તેમની પાત્રતાના પ્રમાણમાં, પાંચનાથી એક હજાર ‘પણુ’ સુધી ‘પૂજા-વેતન’ આપવું”—એવું ઠરાવનામાં આવેલ હતું. પ્રાચીન દ્વિફુસ્તાનમાં લોકોને બજાવવાનો ભાર વ્યાસણોએ મરજીઆત શિક્ષકો રૂપે પોતાના માથા ઉપર ઉઠાવી લીધો હતો અને તેઓ પોતાના વિદ્યાસામર્થ્યના પ્રમાણમાં પોતપોતાની આસપાસ નાનાંમોટાં શિષ્યમંડળો ઉભાં કરીને, એવા શિષ્યો તરફથી મળતી ગુરૂશિક્ષાની મદદથી પોતાના જીવનનો નિર્વાહ પણ કરતા હતા. પરિણામમાં આપણા પ્રાચીન ભરતખંડમાં ઠેક-ઠેકણે લોકાશ્રિત નાનીમોટી તથાપિ સ્વતંત્ર વિદ્યાશાળાઓ અને વિદ્યાપીઠો હયાતીમાં આવી રહેલ, અને શિષ્યનો હાથ તેમાં રહેતો નહિ તેથી લોકો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિદ્યોપાર્જન કરી શકતા અને વિદ્વાનો સ્વતંત્ર વિચારણા કરવાને સમર્થ પણ રહેતા હતા. કૌટિલ્યના સમયમાં કેટલા બધા પ્રકારની વિદ્યાઓ ખેડાતી રહેલી અને તેવી બધી વિદ્યાઓમાં પારંગત ‘ચયસ’ કુશલો ‘તું’ મૂલ્ય રાજ્યપ્રજા તરફથી કેટલા બધા પ્રમાણમાં અંકાતું રહેતું હતું તે સર્વ બાબતનું જ્ઞાન, અમારા આ અર્થશાસ્ત્રનો પાકક જો આખો ય ગ્રંથ વાંચી જશે તો તુરત જ પામી જશે.

ખીલું એક ખાતું કે જે રાજ્યના અં

તે વૈષકને લગતું છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં

આવેલ છે તેમાં આ ખાતું સ્વતંત્ર

નથી. ચિકિત્સકોએ પોતાના નિર્વાહ

રાખવાનો હતો. એ છતાં કૌટિલ્યે

માયા ઉપર બારે જંવાળદારી રખાયલી. ભયંકર રોગ જેવા કે, ચાંદી (મધુ) વગેરેની સારવાર યુક્ત રીતે ચિકિત્સક કરી શકતો નહિ (ભુઓ પા. ૨૧૬). અર્થાત્ ચિકિત્સકાએ લોકાચરે રહેવું પડતું હતું અને તેમણે પોતાના વિદ્યાસામર્થ્યના પ્રમાણમાં કમાણી કરી ખાવાની હતી.

હવે આપણે કૌટિલ્યે એક પ્રખર યુદ્ધશાસ્ત્રી અને અનુભવવૃદ્ધ સેનાપતિની પેઠે યુદ્ધાપકારક બાબતો ઉપર જે બધું સાંઘામિક બાબતો, લખેલું છે તે સંક્ષેપમાં જાણી લેશું. તેણે વિવિધ પ્રકારના ડુર્ગો બતાવેલા છે, યુદ્ધના પ્રકારો સૂચવેલા છે, યુદ્ધભૂમિની અનુકૂળતા ચર્ચેલી છે, વિવિધ પ્રકારના બૃહો પરત્વે વિસ્તારથી વિચારણા ચલાવેલી છે. વિવિધ પ્રકારનાં સત્તાત્મ, યત્રો વગેરે તેણે ગણાવેલાં છે, અને આપણને વધારે નવાબ પ્રમાણે તેવું તો એ છે કે, છેલ્લા મહાવિગ્રહમાં યુરોપી રાજ્યોએ ઝેરી વાયુઓનો જે ઉપયોગ કરેલો હતો તેવા વાયુઓ કેમ ઉત્પન્ન કરવા તે પણ તેણે બતાવેલું છે. ફોલ્ગાના નામને આપણે આ અર્થશાસ્ત્રમાં ‘અગ્નિયોગચૂર્ણ’ સંજ્ઞાથી ઓળખી શકીએ છીએ. કૌટિલ્યના મત પ્રમાણે ચારે વર્ણના લોકો સૈનિકકર્મ કરી શકેતા હતા. તથાપિ એ ચારે વર્ણની ચારે સેનાઓને એકસરખા પ્રમાણમાં વિશ્વાસનીય ગણવાની તે ના પાડે છે. રાજ્યને નડતાં આંતર બાહ્ય સંકટોને પહોંચી વળવાને માટે તેણે એક કાયમી મૌલ-સૈન્ય રાખવું જ જોઈએ, એવા કૌટિલ્યનો સિદ્ધાંત છે. જરૂરને પ્રસંગે કામચલાઉ (ભૂતક) સેના ઉભી કરી લેવી, અગર તો મિત્રરાજની કે કોઈ યુત્તની સેનાને ઉપયોગમાં લેવી, કે આટલિકોમાંથી સૈન્ય ઉજી કરી લેવું. કૌટિલ્યની સેના-બ્યવસ્થામાં સેનાનાં મુખ્ય ચાર અંગો કલ્પાયલાં છે—(૧) પતિબળ, (૨) હયબળ, (૩) હસ્તિબળ, અને (૪) રથબળ. આ પ્રત્યેક અંગમાંથી દશદશની ટુકડી પાડી તે દરેક ટુકડી ઉપર એકએક ‘પદ્ધિ’ નામથી ઓળખાતો પતિ નીમવો, અને એવા દશ પદ્ધિઓની ઉપર એક સેનાપતિની નીમણુંક કરવી, અને એવા દશ સેનાપતિઓની ઉપર એક નાયક પણ હોવો જોઈએ, એમ કૌટિ-

તેણે વંશપરંપરાગત શક્તિને બ્રષ્ટ થવા ન દેવાની કે તેનું ઉન્નમૂલ કરી ન નાખવાની બધામણુ પણ પ્રમુગે પ્રસંગે કરેલી છે પણ ખરી.

કૌટિલ્યના સમયમાં લોકોથી લેવાતી કેળવણી રાજ્યાધીન ન હતી તેમ તેના નિમિત્તે થતા ખર્ચનો આખો ભાર રાજ્ય ઉપર પડતો પણ ન હતો. તથાપિ વિદ્યામંપત્ર પુરોગેને આશ્રય આપીને મન્માનવા, એ રાજ્યને માટે એક ફરજ રૂપ લેખાતું, અને “ આચાર્યો અને વિદ્યારત્ર મનુષ્યોને તેમની પાત્રતાના પ્રમાણમાં, પાંચમેથી એક હજાર ‘ પદ્મ ’ સુધી ‘ પૂજા-વેતન ’ આપવું ” એવું ઠરાવવામાં આવેલ હતું. પ્રાચીન દિંદુસ્તાનમાં લોકોને બાળાવવાનો ભાર શાહજોએ મરજીઆત શિક્ષકો રૂપે પોતાના માથા ઉપર ઉઠાવી લીધો હતો અને તેઓ પોતાના વિદ્યાસામર્થ્યના પ્રમાણમાં પોતપોતાની આસપાસ નાનાંમોટાં શિષ્યમંડળો ઉભાં કરીને, એવા શિષ્યો તરફથી મળતી ગુરુશિષ્યની મદદથી પોતાના જીવનનો નિર્વાહ પણ કરતા હતા. પરિણામમાં આપણા પ્રાચીન ભરતખંડમાં ઠેક-ઠેકાણે લોકોશ્રિત નાનીમોટી તથાપિ સ્વતંત્ર વિદ્યાશાળાઓ અને વિદ્યાપીઠો દેખાતીમાં આવી રહેલ, અને રાજ્યનો હાથ તેમાં ગૂંથેતો નહિ તેથી લોકો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિદ્યોપાર્જન કરી શકતા અને વિદ્વાનો સ્વતંત્ર વિચારણા કરવાને સમર્થ પણ રહેતા હતા. કૌટિલ્યના સમયમાં કેટલા બધા પ્રકારની વિદ્યાઓ ખેડાતી રહેલી અને તેવી બધી વિદ્યાઓમાં પારંગત થયેલ ‘ કુશલો ’નું મૂલ્ય રાજ્યપ્રભુ તરફથી કેટલા બધા પ્રમાણમાં અંકાતું રહેતું હતું તે સર્વ બાજતનું જ્ઞાન, અમારા આ અર્થશાસ્ત્રનો પાઠક જો આખો ય ત્રંચ વાચી જશે તો તુરત જ પામી જશે.

ખીજું એક ખાતું કે જે રાજ્યના અંગ રૂપે સ્થપાયલું નહિ તે વેદકને લગતું છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જે બધાં ખાતાં ગણાવવામાં આવેલ છે તેમાં આ ખાતું સ્વતંત્ર દેખાતી ધરાવતું દેખાતું નથી. ચિદિત્સકોએ પોતાના નિર્વાહનો આધાર લોકો ઉપર નાખવાનો હતો. એ છતાં કૌટિલ્યે લખ્યું છે તે પ્રમાણે ચિદિત્સકોનાં

માયા ઉપર બારે જવાબદારી રખાયેલી. બચંકર રોગ જેવા કે, ચાંદી (મધુ) વગેરેની સારવાર ગુપ્ત રીતે ચિકિત્સક કરી શકતો નહિ (ભુઓ પા. ૨૧૬). અર્થાત્ ચિકિત્સકોએ લોકાશ્રયે રહેવું પડતું હતું અને તેમણે પોતાના વિદ્યાસામર્થ્યના પ્રમાણમા કમાણી કરી આવતી હતી.

હવે આપણે કૌટિલ્યે એક પ્રખર યુદ્ધશાસ્ત્રી અને અનુભવવૃદ્ધ સેનાપતિની પેઠે યુદ્ધાપકારક બાબતો ઉપર જે બધું સાંમામિક બાબતો. લખેલું છે તે સંક્ષેપમાં જાણી લેશું. તેણે વિવિધ પ્રકારના ડુંગ્રો બતાવેલા છે, યુદ્ધના પ્રકારો સૂચવેલા છે, યુદ્ધભૂમિની અનુકૂળતા ચર્ચેલી છે, વિવિધ પ્રકારના બૃહો પરત્વે વિસ્તારથી વિચારણા ચલાવેલી છે. વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર, યત્રો વગેરે તેણે ગણાવેલા છે, અને આપણને વધારે નવાઈ પમાડે તેવું તો એ છે કે, છેલ્લા મહાવિગ્રહમા યુરોપી રાજ્યોએ ઝેરી વાયુઓનો જે ઉપયોગ કરેલો હતો તેવા વાયુઓ કેમ ઉત્પન્ન કરવા તે પણ તેણે બતાવેલું છે. ફોડવાના ઘોરને આપણે આ અર્થશાસ્ત્રમા ‘અશિયોગચૂર્ણ’ સંઘાથી જાળખી શકીએ છીએ. કૌટિલ્યના મત પ્રમાણે ચારે વર્ણના લોકો સૈનિકકર્મ કરી શકતા હતા તથાપિ એ ચારે વર્ણની ચારે સેનાઓને એકસરખા પ્રમાણમાં વિશ્વાસનીય ગણવાની તે ના પાડે છે. રાજ્યને નડતાં આત્મ બાહ્ય સંકટોને પહોંચી વળવાને માટે તેણે એક કાયમી ભાલ-સૈન્ય રાખવું જ જોઈએ, એવો કૌટિલ્યનો સિદ્ધાંત છે. જરૂરને પ્રસંગે કામચલાઉ (ભૂતક) સેના ઉભી કરી લેવી, અગર તો મિત્રરાજની કે કોઈ શત્રુની સેનાને ઉપયોગમા લેવી, કે આદિવિકોભાથી સૈન્ય ઉશું કરી લેવું. કૌટિલ્યની સેના-વ્યવસ્થામાં સેનાનાં મુખ્ય ચાર અંગો કલ્પાયલાં છે—(૧) પતિબળ, (૨) હયબળ, (૩) હસ્તિબળ, અને (૪) રથબળ. આ પ્રત્યેક અંગમાથી દશદશની ટુકડી પાડી તે દરેક ટુકડી ઉપર એકએક ‘પદિક’ નામથી જાળખાતો પતિ નીમવો, અને એવા દશ પદિકોની ઉપર એક સેનાપતિની નીમણુંક કરવી, અને એવા દશ સેનાપતિઓની ઉપર એક નાયક પણ હોવો જોઈએ, એમ કૌટિ-

રાજ્યમાં એ બીજાના તરફેણના કે વિરુદ્ધના જે પક્ષો હોય તેમને પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવા; મંત્રાધિકાર; દુનિ (એલચી) ને કરવાનું કામ; રાજપુત્રોનું રક્ષણ; અંકુશ નીચે રખાતા રાજપુત્રનું વર્તન; અંકુશ નીચે રખાતા રાજપુત્ર તરફ રાખવાનું વર્તન; ગુજ્જએ કરવાનાં કામ; અંતઃપુર પરત્વે કરવાનાં કામ; આત્મરક્ષા.

બીજી અધિકરણ:—અધ્યક્ષોએ કરવાનાં કામો.

જનપદ-ગામડાઓ-ની રચના; જૂમિના ભાવધા; દુર્મ-વિધાન; દુર્મ-માં ખાધવાનાં મહાનો; કંચુકીનું કામ; રાજસ્વ-રાજ્યનું ઉત્પન્ન- એકકું દરવાને કમાદત્તીએ કરવાનું કામ; હીસાખ રાખનારાઓની કચેરીમાં થતું હીસાખ રાખવાને લગતું કામ; રાજ્યની આવકમાંથી, રાજ્યના નોકરોથી કરાતી ખાઈકી પકડવાનું કામ; રાજ્યના નોકરોનાં આચરણોની પરીક્ષા; શાસનપત્ર બનાવવાની પદ્ધતિ; કોશાધ્યક્ષ; કોથ (ખજાના) માં દાખલ કરી દેવા જેવા રતોની પરીક્ષા; આકર (ખાણ) અને બીજી બનાવટોને લગતું કામકંજ; અક્ષરશાળામાં સુવર્ણાધ્યક્ષ; રાજ્યના સોનીએ રાજમાર્ગ ઉપર કરવાનાં કામ; કોઠ્ઠાગારાધ્યક્ષ (કોઠારી); પડ્ધાધ્યક્ષ (વાણિજ્ય ખાતાનો અધિકારી); આયુધાગારાધ્યક્ષ (હથિયારખાનાનો અધિકારી); તોલમાપનો અધ્યક્ષ; દેશકાવતું માપ; શુદ્ધાધ્યક્ષ (જકાતખાતાનો અધિકારી); સત્રાધ્યક્ષ (વજાટખાતાનો અધિકારી); સીતાધ્યક્ષ (કૃષિ-કર્મનો અધિકારી); સુરાધ્યક્ષ (દારૂખાતાનો અધિકારી); સૂતાધ્યક્ષ (ક્તલ-ખાતાનો અધિકારી); ગણિકાધ્યક્ષ; નાવધ્યક્ષ (વદાણુખાતાનો અધિકારી); ગોઝધ્યક્ષ (ગાયખાતાનો અધિકારી); અમ્વાધ્યક્ષ; હાથીખાનાનો અધિકારી; રયાધ્યક્ષ (બગીખાના કામદાર); પાવદળનો અધ્યક્ષ; સેનાપતિનું કામ; મુદ્રાધ્યક્ષ (પરવાના આપનાર અધિકારી); ચરિયાણુ રચજોને અધ્યક્ષ; સમાદનાં (વસુવ્રાતી અધિકારી) ની ફરજો; ગૃહપતિ, વેપારી અને તાપસના વેપમાં રહેતા જસુમેા; નાગરિક (કોટવાળ) ની ફરજો.

ત્રીજું અધિકરણ:—કાયદા (ધર્મસ્થિતિ).

વિવિધ પ્રકારના કરારો (અવધારો); વિવાદપદને લગતો નિબંધ; વિવાદ; દાયવિભાગ (વારસો); મકાન; કરારનો ભંગ; કરજની પતાવટ; ઉપનિધિ (ચાપણ); ગુલામો (દાસ) અને મજૂરો; સદકાર્ય; વેચાણ તથા ખરીદીનું ખંડન; આપેલી બક્ષીસ પાછી ખેંચી લેવા બાબત; સ્વામિત્વ વિનાનું વેચાણ; સ્વસ્ત્રામિત્વ; સાદસ (ભટ); વાકપારખ્ય (અપવાદ); હુમલો; જુગાર અને હોડ; પ્રકીર્ણ.

ચોથું અધિકરણ:—કંટકશોધન.

કારીગરોની રક્ષા; વેપારીઓની રક્ષા; પ્રજા ઉપર આવી પડતી આફતો સામે ઉપાયો; અધમ સાધનથી દુષ્ટ જીવન ગાળનારાં ઉપર અંકુશ; સિદ્ધ ભોક્ષીઓ જામીનોદારા અપરાધવૃત્તિ ધરાવનાર તરફથી ગોત્રી કાઢવાનું કામ; ચંકાથી, કે કૃતિ કરતા હોય તે વખતે ગુન્હેગારોને પકડવા સંબંધી; એકાએક થઈ જતા મરણની પરીક્ષા; કબૂલિયત લેવા માટે કરવા પડતા પ્રયોગ; રાજ્યનાં તમામ ખાતાંઓની રક્ષા; એકાંગવધને બદલે ધનદંડ; દુઃખ દહને કે દીધા વિના મૃત્યુદંડ; કન્યાસંબોગ; ન્યાયનું ઉત્તરન કર્યા બદલ દંડ (અતિચારદંડ).

પાંચમું અધિકરણ:—દરબારીઓનું વર્તન (યોગવૃત્ત).

દંડ દેવા સંબંધી; કોઈ ફરીપાછો તર કરી લેવા સંબંધી; રાજ્યના નોકરો (જૂત્ય) ને આપવાના પગાર (ભૂતિ) સંબંધી; અનુછવીની વૃત્તિ; સમપાચાર સંબંધી; રાજ્યપ્રતિસંધાન; એકૈશ્વર્ય (એકરાજત્વ).

છઠ્ઠું અધિકરણ:—મંડળયોગિ (અધિરાજ્ય) સંબંધી.

પ્રકૃતિનાં અંગો; શાંતિ અને પ્રવૃત્તિ (શમ અને વ્યાયામ) સંબંધી.

સાતમું અધિકરણ:—પદ્મપ્રકારની નીતિનું રૂળ.

પદ્મ પ્રકારની નીતિ; ક્ષય, સ્થાન અને વૃદ્ધિનો નિશ્ચય; સંશ્રય (મિત્રી) ના

પ્રકાર; સરખી, ઉતરતી અને ચઢતી કોટીના રાજ્યના ગુણ; ઉતરતી કોટીના રાજ્યથી કરાતી સંધિના પ્રકાર; વિગ્રહ જાહેર કર્યા પછી અથવા તે સંધિ કર્યા પછી પાળવાની તટસ્થતા; વિગ્રહ જાહેર કર્યા પછી કે સંધિ જાહેર કર્યા પછી પ્રયાણ કરવા સંજ્ઞા; જેની ઉપર હુમલો થઈ શકે તેવા પ્રજાળ શત્રુ સામે પ્રયાણ; લશ્કરમાં ક્ષય, લોભ અને વિરાગભાવ ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વો આજ્ઞા નાખવા બાબત; પ્રકૃતિઓ (જુદી જુદી સત્તાઓ)નો સમવાય થવા બાબત; સંદિત (એકત્ર થઈને કરાના) પ્રયાણ બાબત; નિશ્ચિત કે અનિશ્ચિત શરતોવાળા સુલેહ; અપસંગ્ગ કરનારની સાથે સંધિ, એવડી નીતિથી સંધિ-વિગ્રહ કરવા બાબત; જેની ઉપર હુમલો થઈ શકે તેવા શત્રુની વૃત્તિ; અનુ-ગ્રહપાત્ર મિત્રો; મિત્ર તથા દિરિશ્ચ (એક પ્રકારનું સૌનું) મેળવવા માટે કરાર; ભૂમિ મેળવવા માટે કરાર, કામ કરી આપવા બાબત કરાર; પીઠ ઉપર ગ્રેહ શત્રુ માટે ચિંતા; નષ્ટ થઈ ગયેલી શાંતિની ફરી પૂરણી; બળ-વાળા અને પ્રકુપિત શત્રુનો ઉપરોધ કરવા બાબત; વિગ્નિત શત્રુની વૃત્તિ; વિગ્નિત રાજ્યની વૃત્તિ; સંધિ કર્યા પછી તેનો ભંગ; મધ્યમ રાજ્યનું વર્તન; ઉદાસીન (તટસ્થ) રાજ્યનું વર્તન; માંડલિક રાજ્યોનું વર્તન.

આઠમું અધિકરણ:—વ્યસનો (અનાચાર અને આપત્તિ).

પ્રકૃતિ (રાષ્ટ્રના અંગો) વિષયક વ્યસનો; રાજ્ય અને રાજ્યને લગતાં વ્યસનો; મનુષ્યને લગતાં વ્યસનો (પીડાઓ); સ્તંભક વ્યસનો; કોશને લગતાં વ્યસનો; લશ્કર (બળ) ? લગતા વ્યસનો; મિત્રનાં વ્યસનો.

નવમું આધિકરણ:—અભિયોગી (હુમલો કરનાર)નું કર્મ.

શક્તિ, દેશ, કાળ તથા બલાબલનું ગાન; યાત્રા [પ્રયાણ]-કાળ; બલમાં ભરતી કરી લેવાનો સમય; સાધનસંજ્ઞતા; પ્રતિબલકર્મ (પ્રતિ-પક્ષની સેનાની ગોઠવણી); પીઠેથી થતા કોપ વિષે ચિંતા; બાહ્ય તથા અભ્યંતર કોપનો પ્રતીકાર; ક્ષય, વ્યય અને લાભ પરત્વે વિચાર; બાહ્ય તથા અભ્યંતર આપત્તિ; દ્રોહી તથા શત્રુઓને મંજી ગયેલ મનુષ્યો; અર્થ

અને અનર્થ પરત્વે શંકા; ઉપાયવિકલ્પ (જે જુદા જુદા પ્રકારના ઉપાયો) થી મેળવાતી સિદ્ધિ.

દશમું અધિકરણ:-વિગ્રહ.

છાવણી; છાવણી ઉપાડી પ્રયાણ કરવા બાબત, વ્યસન અને હુમલાને પ્રસંગે બલ (સેના) નું રક્ષણ; કુટયુદ્ધ (દગલમાજીવાળી લડાઈ) ના પ્રકાર; સ્વસૈન્યને પ્રોત્સાહન, સ્વબલ અને પરબલ વચ્ચે લડાઈ; યુદ્ધભૂમિ; પત્તિ (પાયદળ), હયદળ, રથદળ તથા હસ્તીદળના કર્તવ્યો; પાંખ, બાણ, તથા મોખરાની સેનાની ગોઠવણી; સારજૂત અને ગુચ્છ (નબળા) સેના વચ્ચેનો ભેદ, પાયદળ, હયદળ તથા હસ્તીદળ સહ યુદ્ધ; હડાકાર, સંપાંકાર, મડલાકાર અને અમ્હત (છુટક) વ્યૂહો; પ્રતિવ્યૂહ (પ્રતિપક્ષી સેનાની ગોઠવણી) ની સામે રચવાના વ્યૂહ

અગિયારમું અધિકરણ:-જુદાં જુદાં મંડળો.

કલહ-ભેદ-ના કાળો; ખાનગી (ઉપાશુ) ઈંડ (સમ).

બારમું અધિકરણ:-બળવાન શત્રુ સંબંધી.

હૂતકર્મ, મંત્રયુદ્ધ, સેનાપતિનો વધ, આસપાસના રાજ્યોને ઉશ્કેરણી; શસ્ત્ર, અગ્નિ અને ઝેરના પ્રયોગ કરનાર જ્ઞાનુમો; ઉપકરણ તથા ધાન્યના કોશોનો નાશ; ગુપ્ત યુક્તિઓ અથવા લસ્કગની મદદથી કરાતો શત્રુનો કબજો; એકવિજય (સંપૂર્ણ જયપ્રાપ્તિ)

તેરમું અધિકરણ:-દુગ લેવાને માટે કરવાના ઉપાય.

ઉપજાપ (માહોમાહે કવલ કરાવવો), ગુપ્ત યુક્તિથી રાજ્યોને ફેડાવા, ઘેરા વખતે જાનુસોએ કરવાના કામ, ઝેરા ધાલનામા કરવાની ક્રિયા, વિજિત પ્રદેશમાં શાતની પુન સ્થાપના.

ચૌદસું અધિકરણુ:—ઉપાય.

પરધાતપ્રયોગ; આશ્ચર્યજનક અને હઠાત્મક પ્રયોગો; સ્વસૈન્યથી યતી દાનિનો પ્રતીકાર.

પંદરમું અધિકરણુ:—શાસ્ત્રનો સમુદેશ.

આ શાસ્ત્રના, પરિચ્છેદવાર વિભાગ આ પ્રમાણે છે:—એકંદર પંદર અધિકરણુ, દોઢસો અધ્યાય અને એકમેતે એંગી પ્રકરણો તથા છ હજાર * શ્લોકો. પ્રહણુ કરવામાં અને સમજવામાં સહેલું યદ્ય રહે તેટલા સારૂ, નકામો વિસ્તાર ક્યાં વિના, સુનિશ્ચિત અર્થવાળા ગબ્બોમાં કૌટિલ્યે આ શાસ્ત્ર રચેલું છે.

(આ પ્રમાણે, કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના 'રાજવૃત્તિ' નામક, પહેલા વિનયાધિકારિક અધિકરણુમાનું પહેલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણુ ૨.

વિઘ્નાઓનો સમુદેશ—આન્વીક્ષકીનું સ્થાન.

આન્વીક્ષકી, વેદતત્ત્વ, વાર્તા (કૃષિ, પશુપાલન અને વાણિજ્ય) તથા દંડનીતિ (શાસનશાસ્ત્ર): એ પ્રમાણે 'વિઘ્નાઓ' ચાર છે.

મનુના અનુયાયીઓ કહે છે કે, વિઘ્નાઓ ત્રણ જ છે:—ત્રણ વેદ, વાર્તા અને દંડનીતિ; કારણ કે 'આન્વીક્ષકી વિઘ્ના' વેદોની વિશિષ્ટ શાખા સિવાય અન્ય કાંઈ નથી.

બૃહસ્પતિના મતના કહે છે કે, વિઘ્નાઓ બે જ છે:—ગાનો અને દંડનીતિ; કારણ કે ત્રણ વેદો તે કેવળ ઐદિક કર્મોમાં નિપુણ ગણાતા મનુષ્ય (લોકયાત્રાવિહ) ને માટે સંવરણુ માત્ર છે.

* દશકુમારચરિતના આઠમા અધ્યાયમાં મહાકવિ દડીએ પણ જણાવ્યું છે કે, વિષ્ણુપુત્રે (કૌટિલ્યે) સંક્ષેપમાં રચેલ 'દંડનીતિ'નું પૂરું હજાર શ્લોકોનું છે.

ઉશિનસ્ મતના એવું કહે છે કે, વિદ્યા માત્ર એક છે અને તે ‘દંડ-નીતિ’ છે, અને તેમાં જ બધી વિદ્યાઓના આરંભ અને પ્રતિબંધ રહેલા છે.

પરંતુ કૌટિલિયું મત એવું છે કે, વિદ્યાઓ ચાર છે અને તે ચાર જ છે; ધર્મ અને અર્થ સંબંધી સર્વ કાંઈ તે વિદ્યાઓથી જ શીખાય છે, અને તેટલા માટે જ તેઓ ‘વિદ્યા’ કહેવાય છે.

આન્વીક્ષકીમાં સાંખ્યદર્શન, યોગદર્શન તથા લોકાયતનો સમાવેશ થાય છે. ત્રણવેદ (ત્રયી વિદ્યા) માં ધર્મ અને અધર્મનો, વાર્તામાં અર્થ અને અનર્થનો, અને નય તથા અનયનો, તેમ જ બળ અને અબળનો સમાવેશ દંડનીતિમાં થાય છે. આ બધી વિદ્યાઓની સરખામણીમાં આન્વીક્ષકી લોકોપકારક છે, આપત્તિ અને અબ્યુઝના સમયમાં બુદ્ધિને તે નિશ્ચલ અને દૃઢ રાખે છે, અને દીર્ઘદૃષ્ટિ, વાણી તથા ક્રિયા પરત્વે કુશળતા આપનાર છે. આન્વીક્ષકી હંમેશા સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓને પ્રકાશિત કરનાર પ્રદીપ રૂપ છે, સર્વ પ્રકારનાં કર્મોના સાધન રૂપ, અને સર્વ પ્રકારના ધર્મના આશ્રય રૂપ છે, (એમ અમારું મત છે.)

(આ પ્રમાણે પહેલાં વિનયાધિકારિક અધિકરણમાંના વિદ્યાસમુદેશને અંગે આન્વીક્ષકીનું સ્થાન બતાવનારં બીજું પકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩.

વિદ્યાઓનો સમુદેશ-ત્રયી વિદ્યાનું સ્થાન.

સામ, ઋક્ અને યજુર્ : એ ત્રણ વેદો મળીને ‘ત્રયી’ થાય છે. વળી અયર્વવેદ અને ઇતિહાસ પાંચ વેદ (પચાસ) છે.

શિક્ષા (સ્વરશાસ્ત્ર), કલ્પ (ક્રિયાકર્મ), બ્યાકરણ, નિરુક્ત (અર્થાત વૈદિક શબ્દોનું વિવરણ કરી બતાવનાર શાસ્ત્ર), છંદ (શાસ્ત્ર), અને ન્યોતિવિદ્યા (ખગોળશાસ્ત્ર) : એ બધાં અંગો છે.

આ ત્રયી (વિદ્યા) ચારે વર્ણ તથા ચારે આશ્રમના ધર્મ નક્કી કરી આપે છે, અને તેથી સ્વધર્મરચાપનાની દૃષ્ટિએ ઉપકારક છે.

ભણવું ભણાવવું, યજ્ઞ કરવો કરાવવો, દાન અને પ્રતિગ્રહઃ એ બ્રાહ્મણનો સ્વધર્મ છે.

ભણવું, યજ્ઞ કરવો, દાન કરવું, શસ્ત્રથી આશ્રવિકા મેળવવી અને ભૂતભાત્રની રક્ષા કરવો, એ ધર્મ ક્ષત્રિયનો છે.

ભણવું, યજ્ઞ કરવો, દાન, કરવું, ખેડ કરવી, પશુપાલન અને વેપાર; એ ધર્મ વૈશ્યનો છે.

દ્વિભાતિ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) ની સેવા કરવી, (ખેતી, પશુપાલન) વાતો અને કલાકર્મ અને કુસીલુવકર્મ (બાટાઇ) : એ શૂદ્રના ધર્મ છે.

સ્વકર્મ કરીને આશ્રવિકા મેળવવી, પોતાના સરખાં પરંતુ અસમાન ઋષિકુળો સાથે વિવાહ સંબંધો રચવા, ઋતુસ્નાનાતે સ્વપત્ની સાથે ગમન કરવું; દેવ, પિતૃ અને અતિથિ તેમ જ ભૂત (નોકર) ને આપતા જે શ્રેય રહે તેવું ભોજન કરવું; એ ગૃહસ્થના ધર્મ છે.

સ્વાધ્યાય, અગ્નિકાર્ય (અગ્નિપૂજન), અભિષેક, બિદ્યાવૃત્તિ અને પ્રાણાંત યાચ તોપણ આચાર્યની ભક્તિ, આચાર્યના પુત્રની ભક્તિ, અથવા તે સમ્યક્ચારી (વગબધુ) ની ભક્તિ કરવી, એ બ્રહ્મચારી વિદ્યાધીના ધર્મ છે.

બ્રહ્મચર્યપાલન, ભૂમિચયન, જટાધરણ, મૃગચર્મ પહેરવું, અગ્નિહોત્ર કરવો, અભિષેક કરવો, દેવ, પિતૃ તથા અતિથિનું પૂજન કરવું અને વનમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનો આહાર કરવો; એ વાનપ્રસ્થના ધર્મ છે.

ઇન્દ્રિયસંયમન, સર્વપ્રકારના કર્મોમાંથી નિવૃત્તિ, સર્વ પ્રકારના દ્રવ્યનો ત્યાગ, કોષ્ઠપણ પ્રકારની સંગતનો ત્યાગ, અનેક ઠેકાણેથી બિદ્યા માગી

ખાવું, અરણ્યવાસ કરવો, અને જાલ તેમ જ અભ્યંતર શુચિતાવું પાલન કરવું એ પરિગ્રાજકના ધર્મ છે.

અહિંસા, સત્યવક્તાપણું, પવિત્રતા, અનસૂયા, ક્રોધ પણ પ્રકારની નિર્દયતામાથી નિવૃત્તિ અને ક્ષમાર્જિત એ (સર્વે) સર્વસાધારણ ધર્મો ગણાય છે.

પોતપોતાનો ધર્મ આચરવાથી સ્વર્ગ તથા અનંત સુખની પ્રાપ્તિ કરાય છે એનું જો અતિક્રમણ કરાય છે તો સાંકર્ય ઉત્પન્ન થતા લોક-માત્રાનો નાશ થઈ આવે છે એટલા માટે રાજાએ લોકોને પોતપોતાના ધર્મ-માથી રખાવેલ થવા દેવા નહિ, કારણ કે આર્થલોકોએ કરાવેલ મર્યાદા તથા વર્ણાશ્રમસ્થિતિનું પાલન હંમેશા જે ક્રોધ કરી રહીને પોતાના ધર્મની રક્ષા કરે છે તે આ લોકમા અને પરલોકમા સુખી થાય છે; કારણ કે લોકમાત્ર જો વેદત્રયની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી રહે છે તો તે નક્કી ઉત્કર્ષ સાધી શકે છે, અને તેનો નાશ પણ નથી થતો.

(આ પ્રમાણે પહેલા વિનયાધિકારિક અધિકરણમાના વિદ્યાસમુદેશને અર્થે ' ત્રયીસ્થાપના ' ખતાવનાર ત્રીજું પ્રકરણ પૂર થાય છે)

પ્રકરણ ૪.

કૃષિ પશુપાલન અને વાણિજ્ય એ ત્રણ ' વાર્તા ' (નામે ઓળખાય) છે. એ, ધાન્ય, પશુ, હિરણ્ય (સોનું), વનોત્પન્ન (કુખ્ય), અને વિદિ (વેડ)ની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, અને તેથી તે અત્યંત ઉપકારક છે એ વાર્તાની મદદથી પ્રાપ્ત થતા, ક્રોધ અને સૈન્યના સાવનો વડે રાજા સ્વપક્ષ તથા શત્રુપક્ષ એ ઉભયને પોતાને વશ રાખી શકે છે.

૬૭ (રાજાધિકાર) ઉપર, આન્વીક્ષકી, વેદત્રય અને વાર્તાશાસ્ત્રના કલ્યાણ અને પ્રચ્છનો આધાર - ડહો છે તેને લગતી જે નીતિ તે ૬૭નીતિ કહેવાય છે. તે ૬૭નીતિની કરીન, જે મેળવાયતુ હોજી નથી તે મેળવી

ચકાય છે, જે કાંઈ મેળવાયલ હોય છે તેનું રક્ષણ કરી ચકાય છે, જેનું રક્ષણ કરી ચકાયલું હોય છે તેની વૃદ્ધિ કરી ચકાય છે, અને જે કાંઈ વૃદ્ધિ પામી શક્યું હોય તેની યોગ્ય વહેંચણી કરી ચકાય છે. લોકયાત્રાનો આધાર આની ઉપર જ રહેલો છે, અને તેટલા માટે લોકયાત્રા થતી રહે એવી ઈચ્છા રાખનારે હંમેશા દંડનીતિ પરત્વે ઉચ્ચતા રહેતું એ જરૂરનું છે. ભૂત માત્રને અંકુશ નીચે લાવવા સારું દંડના જેવું અન્ય કોઈ સારું સાધન છે જ નહિ, એવું આચાર્યોનું મત છે.

(પરંતુ) કૌટિલ્ય કહે છે:— “ નહિ; દંડ જો તીક્ષ્ણ હોય છે તો તે લોકોને બિદેશમાં રાખે છે. (અને) મુદ્દંડ તિરસ્કારપાત્ર થાય છે; પરંતુ જે કોઈ યોગ્ય દંડ છે તે માનનાથ બને છે.* દંડ ન્યારે યોગ્ય રીતે અને વિચારપૂર્વક અપાય છે, ત્યારે લોકોને ધર્મપરાયણ અને અર્થભોગ-ઉત્પાદક કર્મ કરવાવાળા બનાવે છે; અને લોભ તથા કોષ્ઠની પ્રેરણાથી કે અચાનકે લીધે અયોગ્ય દંડ અપાય છે ત્યારે તપસ્વીઓમાં અને વનવાસી સંન્યાસીઓમાં પણ આવેશ ઉત્પન્ન થાય, અને આમ થાય છે તે પછી મુદ્દંડને વિષે તો બોલવું જ શું ? ”

પરંતુ દંડને ન્યારે બાબતોએ મુકવામાં આવે છે ત્યારે મત્સ્યન્યાય પ્રમાણેની અભ્યવસાનો ઉદ્ભવ થઈ આવે છે; કારણકે દંડધર (ન્યાયાધીશ) ને અભાવે સખળ (લોકો) દુર્બલ (લોકો) ને મળી જવા મળે છે. પણ જો દંડ હોય છે તો તેના રક્ષણ નીચે દુર્બલ સખલને પણ દરાવી શકે છે.

ચાર વર્ણથી તથા ચાર આશ્રમોથી રચાયેલો આ લોક, ન્યારે દંડ-મુક્ત રાજથી શાસિત થતો રહે છે, ત્યારે તેઓ (લોકો) સદા સ્વધર્મ-પરાયણ અને સ્વકર્મ-પરાયણ બની રહીને પોતપોતાને માર્ગે ચાલ્યાં કરે છે.

(આ પ્રમાણે, પહેલા વિન્યાયિકાદિક અધિકરણમાંના ‘વિદ્યાસમુદેશ’ ને અંગે ‘વાર્તાશાખના તથા દંડનીતિસ્થાપના’ કરી બતાવનાર ચોથું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

* દંડ રાજ ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે:—ગળદંડ, સજા અને સં.ય.

પ્રકરણ ૫.

વૃદ્ધસંયોગ

આમ હોઇને, (એ ચારમાની પહેલી) ત્રણ વિદ્યાઓનો આધાર હંડ ઉપર જ રહેલો છે. એ હંડનું મૂળ વિનય-તાલીમ-કેળવણી-માં રહેલું છે, અને એ હંડ પ્રાણીઓને યોગક્ષેમ અપાવનાર છે. (વળી) વિનયના પ્રકાર મે છે:— (૧) કૃત્રિમ અને (૨) સ્વાભાવિક. જે કોષ દ્રવ્ય (મૃદુ) છે તેને માત્ર ક્રિયાથી જ વિનયયુક્ત કરી શકાય છે, (પેલું) જે કોષ અદ્રવ્ય (અમૃદુ) છે તેને ક્રિયા વિનયયુક્ત કરી શકતી નથી. સુશ્રુષા, શ્રવણ, ગ્રહણધારણ કરવાની શક્તિ (ધરાવનારાંઓ) ને, તેમ જ વિજ્ઞાન, વાદવિવાદ તથા તત્ત્વજ્ઞાનમાં અભિનિવેશ પામેલી શુદ્ધિ (વાળા) ને જ વિદ્યા કેળવી શકે છે, બીજાંને નહિ.

પ્રમાણબદ્ધ આચાર્યો પાસેથી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ બરાબર કરવો, અને એ શાસ્ત્રો દ્વારા અપાયેલો ઉપદેશ મથામરીતે પાળવો.

ચૌલકર્મવિધિ યજ્ઞ યથા પછી વિદ્યાર્થીએ લિપિ અને અંગગણિત શીખવા. યજ્ઞોપવિતસંસ્કાર યથા પછી, શિષ્ટ ગુરુઓ પાસેથી વેદત્રય અને આન્વીક્ષકીનું, અધ્યક્ષો (રાજ્યના અમલદારો) પાસેથી વાર્તાનું, અને તર્ક તથા અનુભવથી કુશળ મણાય તેવા રાજનીતિજ્ઞો પાસેથી હંડનીતિનું શિક્ષણ લેવું.

સોળવર્ષનું વય થાય ત્યાંસુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અને તે પછી ગોદાન-વિધિ કરીને દારકર્મ કરવું (પરણવું અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારવો.)

વિજ્યવૃદ્ધિ થતી રહે તેટલા માટે હંમેશાં વિદ્યાવૃદ્ધિનોના સમાગમમાં રહેવું; કારણ કે, વિનયનું મૂળ તેમાં જ રહેલું છે.

દિવસના પૂર્વભાગમાં હાથી, ઘોડા, રથ અને શરૂને લગતી વિદ્યાઓમાં તાલીમ (કેળવણી) લેવી; અને બપોર પછી ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવું. આ

ઇતિહાસ શબ્દમાં પુરાણ, ઇતિવૃત્ત, આખ્યાયિકા, ઉદાહરણ, ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે.

દ્વિસ અને રાત્રિના બાકીના ભાગમાં નવું નવું શીખતાં રહેવું અને જે જે બધું શીખવાઇ ગયું હોય તેનો અધિકાધિક પરિચય મેળવ્યાં કરવો. બળા જે કાષ્ટ ગૃહીત થઇ શક્યું ન હોય તેનું ફરીથી અવલોકન કરી જવું, અને તેનું શ્રવણ કરી લેવું.

શ્રવણ કરવાથી પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે; પ્રજ્ઞાથી યોગ, અને યોગ વડે આત્મવત્તાનો ઉદ્ભવ થઈ આવે છે. 'વિદ્યાસામય્ય' શબ્દનો અર્થ આ પ્રકારનો છે.

જે રાજા વિદ્યાસંસ્કારથી વિનીત થયેલો હોય છે તે પ્રજ્ઞને કળવવામાં મશગુલ રહે છે, અને એ પ્રમાણે બધા લોકોનું હિત કરવામાં મશગુલ બનેલો રાજા અનન્ય પૃથ્વીને ભોગવી શકે છે.

(આ પ્રમાણે પહેલા વિનયાધિકારિક અધિકરણમાંનું 'વૃદ્ધસંયોગ' નામનું પાંચમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે)

પ્રકરણ ૬.

ઇન્દ્રિયજન્ય..

વિદ્યા અને વિનય અપાવનાર ઇન્દ્રિયજન્યની પ્રાપ્તિ, કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે.

કાન, ચામડી, આંખ, જીભ અને નાકની ઇન્દ્રિયો દ્વારા શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગંધના જ્ઞાન પરત્વે વિપરીતતાનો અભાવ (અવિપરીતતા) તે 'ઇન્દ્રિયજન્ય.' 'શાસ્ત્રાર્થનું અનુષ્ઠાન' એ વાક્યનો અર્થ પણ આવે. જ છે; કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, ઇન્દ્રિયો ઉપર જન્ય મેળવવો એ સિવાય અન્ય કોઈ નથી.

જે ક્રોધમા વિપરીત લક્ષણ હોય, જેને પોતાની ઇન્દ્રિયો પોતાને વશ હોતી નથી, તે પોતે, ચતુર્દિશાથી મર્યાદિત થયેલ અખિલ પૃથ્વીને ભોગવનાર રાજા હોય તોપણ તેનો નાશ થયા વિના રહેતો નથી. દુષ્ટાંત રૂપે કહીએ તો, દાંડકય નામથી ઓળખાયેલો ભાજ, બ્રાહ્મણ કુમારિકા ઉપર કામાસકત થયો તેથી કરીને તેનો પોતાના રાજ્ય અને બંધુઓ સહિત નાશ થયેલો છે. વળી કરાસ વૈદેહની પણ એવી જ ગતિ થઈ હતી. એવી જ રીતે બ્રાહ્મણ ઉપર ક્રોધ કરવાથી વીર જન્મેજય, અને ભૃગુકુળ ઉપર ક્રોધ કરવાથી તાલજંઘ પણ તેવી જ દશાને પામેલા. ચારે વર્ણો પાસેથી બલાતકારે કર લેવાની તૃણાને લીધે એલનો, અને એ જ પ્રમાણે સૌવીર અને અજન્મિંદુનો નાશ પણ થયેલો છે. અભિમાનને આડું આણી રાવણે પરદારાને પાછી ન મોંપી અને દુર્યોધને પોતાના રાજ્યમાથી (પાંડવોને) ભાગ ન આપ્યો, અને વળી મદને લીધે દ્રોહભલે તથા હૈહયકુળના અણુને લોકમાત્રને અવમાની કાઢ્યા [એટલે એ સર્વેના હાલ પણ આવા જ થયેલા.] અગસ્ત્ય ઋષિ ઉપર હુમલો કરવાનો પ્રયાસ કરવામા હર્ષ થઈ આવ્યાથી વાતાપીનો, તેમજ દ્વૈપાયન વિરૂદ્ધ વર્તન કરનાર વૃષ્ણીકુળનો નાશ પણ આ જ રીતે થયેલો છે.

આ પ્રમાણે, આ અને અન્ય ઘણા રાગઓ, પરિપુસમૂહના ભોગ થઈ પડવાથી અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવામા નિષ્ફળ નીવડવાથી પોતાનાં રાજ્યો અને સ્વજનો મહિત વિનાશને પામી ગયેલા છે. પરિપુસમૂહનો ભાગ કરી જિતેન્દ્રય થનાર જનમદગ્નેય, અંબરીષ તથા નાભાગ-એમણે પૃથ્વીને દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ભોગવેલી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના પહેલા 'વિન્યાયિકારિક' નામક અધિકરણમાનું 'ઇન્દ્રિયજય-અરિષ્ટવર્ગભાગ' એ નામનું છઠું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૭.

ઇન્દ્રિયજય-રાજપિવૃત્ત.

તેટલા માટે તેણે (રાજાએ) પરિપુષ્કરૂદનો પરાજય કરીને ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવવો, વૃદ્ધ જનોથી સમાગમ કરી પ્રજા પ્રાપ્ત કરવી, પોતાના ચાર (ફરતા જામુસો) દ્વારા જોતાં રહેવું, સદા ચંચળ રહીને યોગક્ષેમ સાધી લેવા, કાર્યોને અનુશાસિત કરી (પોતાની પ્રજા પાસે) પોત પોતાના ધર્મ પળાવવા, વિદ્યોપદેય વડે વિનયની પ્રાપ્તિ કરવી, અને અર્થ (દ્રવ્ય) સંયોગ કરાવીને તેમજ તેમનું દિત કરીને લોકોની પ્રીતિ મેળવી લેવી.

આ પ્રમાણે પોતાની ઇન્દ્રિયોને કબજે કરીને તેણે પરત્ની, પરદ્રવ્ય અને પરદિંસાથી અલગ રહેવું, અને વિષયલાલસાનો સ્વપ્નમાં પણ ત્યાગ કરી દહને જુદાણું, ઉદ્ધતતા અને અનર્થકારક સંયોગો તેમજ અધર્મોત્તમક તથા અનર્થથી ભરેલા વ્યવહારથી દૂર રહેવું.

ધર્મ તથા અર્થથી અવિરૂદ્ધવૃત્તિ રાખીને જો તે (રાજા) પોતાની કામનાઓને તૃપ્ત કરે તો તે કદિ પણ નિસ્સુખ (દુઃખિત) થશે નહિ. એક બીજાને આધારે રહેનાર ધર્મ, અર્થ અને કામના—એ ત્રણ જીવન-માર્ગોનો તે એક સરખો ઉપભોગ લઈ શકશે; પરંતુ આ ત્રણમાંથી એકનું પણ જો અતિસેવન થશે તો બાકી રહેલાં બેને હાનિ પહોંચશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને પોતાને પણ પીડા થઈ આવ્યા વિના નહિ રહે. આ બાબતમાં કાટિલ્યનું મત એવું છે કે:- “ અર્થ એ જ મુખ્ય છે, કારણ કે ધર્મ અને કામની સિદ્ધિ અર્થને આધાર રહેલી છે. ”

જો આચાર્યો અને અમાત્યો તેને (રાજાને) ભયસ્થાનોમાં જઈ પડતાં અટકાવે છે અથવા તો જાયા માપીને (જાયાનાલિક્ષપ્રતોદવડે) નક્કી કર્યા પ્રમાણે ચોષદીયાં વગડાવીને તેને એકાંત પણ, બેકાળજીવાળાં કૃલોથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપ્યાં કરે છે તેમને (પણ) તેણે (સૌ સૌની) આ દામા રાખવા.

રાજત્વ સહાયસાધ્ય છે; એક ચક્રથી કદિ પણ ચાલે નહિ. તેટલા માટે તેણે (રાજાએ) સચિવોને યોજવા અને તેમના અભિપ્રાયો સાંભળવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના પહેલા 'વિનયાધિકારિક' અધિકરણમાં 'ધન્વિન્યજ્ય' વિષયને અંગે લખાયેલું 'રાજર્ષિવત્' નામનું સાતમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૮.

અમાત્ય.

“રાજાએ પોતાના સહાધ્યાયીને અમાલપદે નિયોજવા, કેમકે તેમની નિર્મલતા અને કાર્યશક્તિનું તેને પોતાને અમંત જ્ઞાન હોય છે; અને તેથી કરીને તે તેમની ઉપર વિશ્વાસ પણ મુકી શકે છે.” આવું સારદ્વાજનું મત (આ બાબતમાં) છે. ૧૩

(પરંતુ) વિશાલાક્ષ કહે છે:—“નહિ, કારણ કે એ (સહાધ્યાયીઓ) સાથે રમેલા હોય છે તેથી તેઓની આગળ તેનું (રાજાનું) કાંઈ ચાલી શકે નહિ. એટલા માટે જેમની ગુણ વાતો પોતે સહચારિપણને લીધે જાણ્યો હોય તેવા મનુષ્યોને તેણે અમાત્યો બનાવવા. રાજામાં તથા એ પ્રમાણે નિયોજાયલા અમાત્યોમાં ગુણુદાય એકસરખા પ્રકારના હોઈને, તેવા અમાત્યો, “રાજા તેમની પોતાની ગુપ્ત વાતો ઉઘાડી પાડી દેશે એવી બીતિથી તેને (રાજાને) કદિ પણ હાનિ કરશે નહિ. ”

ત્યારે પારાશર કહે છે:—“ એ દોષ તો સર્વસાધારણ ગણાય; પોતાની ગુપ્ત વાતો પણ ઉઘાડી પડી જશે એવી બીતિથી તે તેમનાં (અમાત્યોનાં) શુભ અશુભ કૃત્યોને અનુસરી રહેવાને તૈયાર પણ થાય. રાજાની જે ગુણ વાત જે બીજા પુરૂષોના જાણવામાં હોય તે ઉઘાડી પડી જતાં તે પોતે તે કારણથી તેમના અંકુશની નીચે મુકાઈ જાય છે; અને તેથી કરીને તેવું થવા ન પામે એટલા સાર, જે મનુષ્યો પ્રાણુવાતક

આપત્તિઓમાં વિશ્વાસપાત્ર નીવડ્યા હોય અને જેમની ભક્તિ અનુભવ-
સિદ્ધ હોય તેવા મનુષ્યોને તેણે અમાત્યપદે નિયોજનવા જોઈએ. ”

(પાણ્ડુ) પિશુન કહે છે:—“ એમ નહિ. આ ભક્તિ કાંઈ બુદ્ધિગુણ
નથી. જેઓ રાજ્યના મહેસુલી વિષયોમાં યોગ્યતા હોય અને જેઓ,
રાજ્યની નિશ્ચિત મહેસુલ જેટલું જ અગર તો તે કરતાં વિશેષ ઉત્પન્ન
ખતાવી શક્યા હોય, અને એ રીતે જેમની બુદ્ધિની કસોટી કરી શકાઈ
હોય તેઓને જ તેણે (રાજાએ) તેમના ‘ દૃષ્ટગુણ ’ને લીધે અમાત્યપદે
નિયોજનવા જોઈએ. ”

(તથાપિ) કૌણ્ડપદાન્તનું મત એવું છે કે:— “ નહિ. એવા (પિશુન
કહે છે તેવા) પુરોહિત પણ અમાત્ય થવાની યોગ્યતા ધરાવતા નથી હોતા;
અને તેટલા માટે, જેમના પૂર્વજે અગાઉ અમાત્ય થઈ ગયા હોય
તેમને જ અમાત્યપદ આપવાં. આવા પુરોહિત જૂતટિથી ચાત હોઈને તેમ જ
રાજા સાથે બંધાઈ ગયલા સમ્બંધત્વને લીધે, રાજા પોતે અપચર થાય
તો પણ તેને તેઓ છોડી દેતા નથી; કારણ કે આવું સમ્બંધત્વ અમાનુષ
પ્રાણીસૃષ્ટિમાં પણ રહેલું હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, માયો તેમના પોતાનાથી
અગાળી ગાયોથી અલગ હોઈ રહે છે, અને જેઓ પોતાને પરિચિત હોય
છે તેમની સાથે બળીને તેઓ ચાલે છે. ”

(પરંતુ આ વિચારનું ખંડન કરતાં) વાતવ્યાધિ આ પ્રમાણે જણાવે
છે:—“ નહિ; આવા પુરોહિતે રાજા ઉપર કાણુ મેળવેલો હોય છે તેથી તેઓ
પોતે જ સ્વામિયત્વ (રાજાની પેઠે) વર્તવાને મંડી પડે છે; અને તેટલા
માટે, નીતિશાસ્ત્રના ચાતા હોય તેવા નવીન પુરોહિતે તેણે અમાત્યો
નીમવા. આવા જ, રાજાને જ ચમત્ક્રમ પરત્વે દંડધર તરીકે ગણુતા હોઈને
કૌણ્ડપણ પ્રકારનો અપરાધ કરતા નથી. ”

* પ્રાચીનકાળમાં પણ રાજાની પાસે અનેક મતલેદ મવર્તતા હતા. અને
પ્રાચીન હિંદુ—આયો એ એ પ્રમાણે નીતિશાસ્ત્ર સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ખીલવેલું એ વાત
આ બધી ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. કઠાચિત્ર પૂર્વસૂચિત તમામ આચાર્યો
એ પણ નીતિશાસ્ત્રો રચેલાં હોય.

સહન કરી શકે તેવો, શુદ્ધ ચારિત્રવાળો, મળતાવડો, દૃઢ ભક્તિવાળો, ઉત્તમ આચારવાળો, ખલિષ, આરોગ્યસંપન્ન, સત્વયુક્ત, કાલક્ષેપ ન કરનારો, મનોઆચલ્યરહિત, માયાળુ, અને ધિક્કાર તથા સત્રુતાને ઉત્પન્ન કરે તેવા ગુણો રહિત—એ બધા પ્રકારની યોગ્યતા અમાન્યમાં હોવી જોઈએ.

. ઉપર કહેલા ગુણોમાંથી જેનામાં એમનાથી અર્ધ કે ચોથે ભાગે ગુણો હોય છે તે મધ્યમ કે કનિષ્ઠ કાટીનો ગણાય છે.

(પૂર્વાંકત ગુણો પૈકીના) જ્વદેશજન્મ અને અવમહઃ એ જે બાબ-તોની ખાત્રી, વિશ્વાસપાત્ર પુરૂષો મારફત કરી લેવી; શિષ્ય (શાસ્ત્રના) જ્ઞાન અને દેખતાપણના ગુણો, સમાનવિદ્યાવાળા મનુષ્યો પાસેથી નકકી કરવા; કર્મરિંભ ઉપરથી પ્રજા, સ્મરણ (ધારણ) શક્તિ અને દક્ષતાની ચોક્કસી કરી લેવી; વાર્તાલાપ કરવાની શક્તિ (કથાયોગ) ઉપરથી વક્તૃત્વ, પ્રગલ્ભતા અને પ્રાંતજાતું માપ નીકળી શકશે; આપત્તિના પ્રસંગો ઉપરથી ઉત્સાહ, પ્રભાવ અને કલેશ સહન કરવાની શક્તિ દેખાઈ આવશે; નિર્મળતા, મળતાવડો સ્વભાવ, દૃઢભક્તિ: એ વારંવારના સમાગમથી જાણ્યો; શીઘ્ર, બળ, આરોગ્ય, સત્વ, યોગ (એકચિત્તતા), તથા કાળક્ષેપ ન કરવાનો અને ચપળતાનો ગુણ: એ બધા તેમના (નિયોજનનાર મંત્રીઓ વગેરેના) સહવાસીઓથી નકકી કરી લેવાં; અને તેમની માયાળુ પ્રકૃતિ તથા પરોપ-કારવૃત્તિનો નિર્ણય સ્વાનુભવથી કરી લેવો.

વળી રાજવૃત્તિ પ્રલક્ષ, પરોક્ષ અને અનુમેય (અનુમાનથી જાણાય તેવી) : (એમ ત્રણ પ્રકારની) હોય છે. જે પોતે જુવે છે તે ‘ પ્રત્યક્ષ ’ છે; જે વિશે જ્ઞાન તેને અન્ય જન દ્વારા મળે છે તે ‘ પરોક્ષ ’ છે; અને પૂણ્ણ થયેલ જણાતા કાર્ય ઉપરથી તેની અપૂર્ણતાનું પોતાને જે બાન યામ તે ‘ અનુમેય ’ છે.

દેશકાળની દૃષ્ટિએ કાર્યો એક કાળનાં કે એક દેશ પરત્વે હોતાં નથી, પણ અનેક પ્રકારનાં હોય છે; અને તેથી કરીને રાજ્યએ, દેશકાળથી પણ

આગળ વધી રહેવાના ઉદ્દેશથી, એ કાર્યો પરાક્ષ રીતે અમાત્યો પાસે કરાવવા, આ પ્રકારનાં કર્મ અમાત્યોનાં છે.

જેનું કુળ અને શીલ વખણાવું હોય, જે વેદો અને તેના છ એ અંગોમાં સુશિક્ષિત હોય, જે દેવી કે આકસ્મિક અરિષ્ટ જાણવામાં નિપુણ હોય, જે હંડનીતિમાં પારંગત હોય, આચારપાલક હોય, અને જે, અથર્વ-વેદમાં બતાવ્યા પ્રમાણેના પ્રતીકારક અનુષ્ઠાનો કરીને, દૈવયોગથી આવી પડતી કે માનુષી આપત્તિઓને નિવારી શકતો હોય તેને રાજ્યએ મુખ્ય પુરોહિત તીમવો. જેવી રીતે વિદ્યાર્થી પોતાના ગુરુને, પુત્ર પોતાના પિતાને અને સેવક સ્વામીને અનુસરી રહે છે તેવી જ રીતે રાજ્યએ તેને અનુસરીને રહેવું.

બ્રાહ્મણોથી વૃદ્ધિંગત થયેલ, સન્મંત્રીઓના મંત્રથી ઉપદિષ્ટ થયેલ અને શસ્ત્રચાનથી સજ્જ થયેલ ક્ષત્રિયો શસ્ત્ર રહિત હોય તોપણ હંમેશાં અજિત રહે છે અને જય પણ મેળવે છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘વિન્યાયિકારિક ’ પ્રથમાધિકરણમાંનું, ‘મંત્રિપુરોહિતોત્પત્તિ’ નામક નવમું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૦

અમાત્યોના શુદ્ધાશુદ્ધ શીલની પ્રલોભનદ્વારા પરીક્ષા.

રાજ્યએ મંત્રી અને પુરોહિત રૂપી મિત્રને સાથે રાખીને, રાજ્યનાં સામાન્ય ખાતાઓ ઉપર નીમેલા અમાત્યોની, લોભલાલચો દેખાડીને પરીક્ષા કરવી.

કોઇ ચાતિ-બહિષ્કૃત (અમાત્ય) મનુષ્યને વેદો શીખવવાને, કે તેવા પુરુષે (દેખીતી રીતે) આરંભેલા યજ્ઞકર્મમાં અધિષ્ઠાતા થવાના અર્થે રાજ્ય જો કોઇ પુરોહિતને આચાર કરે અને તે પુરોહિત તે આચારની અવ-

ગણના કરે, તો રાજ્યએ તેને દૂર કરી દેવો. એ પછી, એ પ્રમાણે કાઠી મુકાયલ પુરોહિત, સત્રી રૂપમા રહેતા ગુપ્ત ચારોની મારફત, એક પછી એક એમ બધાય અમાલ્યોને ઉશ્કેર અને તેમની સમક્ષ પ્રતિગ્રાપૂર્વક આ પ્રમાણે કહે (એમ કરવું):-“રાજ્ય અધર્મી છે; તેને સ્થાને કોઈ ધર્મિષ્ઠને, કે રાજ્યના જ કુટુંબમાં જન્મેલ અન્ય કોઈને, કે કોઈ કેદ રખાયલાને, કે તેના જ કુટુંબના અને સ્વાભિમાની કોઈ પડોસી રાજ્યને, કે કોઈ (નિરંકુશ) આટલિકને કે કોઈ આપવાદિકને ગાદીએ બેસાડીએ તો ઠીક; આ પ્રયત્ન આપણને સર્વને ગમતો થઈ પડે તેવો છે; તમે શું ધારા છો ?”

અમાલ્યો પૈકી એક કે બધા આ ઉપાય સ્વીકારવાની ના કહે, તો તેને કે તેમને બધાને પવિત્ર મનના સેખવા. આને “કર્મોપધા (કર્મ-પ્રસોજન)” કહે છે.

નિંદ્ર પદાર્થો મદ્ય (અસત્-પ્રમદ) ક્યાં નિમિત્તે કાઠી મુકાયલ કોઈ સેનાપતિ પોતાના સત્રીઓ રૂપી ગુપ્ત જનસૂત્ર દ્વારા, અદ્યક દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કરવાના ઉદ્દેશથી રાજ્યનો વધ કરવા સાર પ્રત્યેક અમાલ્યને ઉશ્કેરે અને તેને આ પ્રમાણે કહે:-“આ પ્રયાસ આપણને સર્વને મન-ગમતો થાય તેમ છે; તો તમે શું કહો છો ?” જો તેઓ તે બાબતમાં સંમત થવાની ના પાડે તો તેમને નિર્મળ ગણવા આ પ્રયોગને ‘અર્થોપધા (અર્થલોભ દેખાડવો)’ કહે છે.

રાજ્યના અંતઃપુરમાં અત્યંત માનનીય હોય એવી કોઈ પારિવાજિકા, એક પછી એક એમ બધાય મહામાત્રોની કને જઈ તે દરેકને આ પ્રમાણે કહીને લજ્યાવી શકે:-“રાણી તમારી ઉપર મોહિત થયલાં છે, અને તેમણે તમારો સમાગમ પામવાને ગેઠવણ પથ કરી ગ્રાપી છે; વળી આ ઉપરાંત (તમને) મોટી સંપત્તિ પણ પ્રાપ્ત થવાની, એ નકકી.” જો તેઓ (મહામાત્રો) આ સૂચનાને નિંદી કાઢે તો તેમને પવિત્ર સેખવા, આ પ્રયત્નને ‘કર્મોપધા (કર્મલોભ દેખાડવો)’ કહે છે.

કોઇ એક અમાત્ય બીજા બધા અમાત્યોને દરિયાઇ સંસ્કર (પ્રવહણ) કરવાના નિમિત્તે બોલાવે; પછી રાજા જયથી શંકાકુલ બની જઇને તે સર્વને તેમ કરતા અટકાવે. (આવે સમયે) કોઇ ગુપ્ત દૂત કપટી છાત્રનો વેષ ધારણ કરીને, અગર તો પોતે કારાગાર ભોગવ્યાનો કોળ કરીને, પૂર્વોક્ત રીતે રાજાથી જેના ધન અને પદવી હરાઇ ગયલ હોય તેવા પ્રત્યેક અમાત્યને ઉશ્કેરે અને કહે—“ રાજા અસત્ પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છે; તો ચાલો, આપણે તેનો વધ કરીને તેને સ્થાને અન્યને સ્થાપીએ. આ વાત આપણને સર્વને રૂચે તેવી છે; તમે શું કહો છો ? ” જો તેઓ (અમાત્યો) સંમત થવાની ના કહે તો તેમને પવિત્ર જાણવા આ પ્રયાસને ‘ ભયોપધા (ભયલોભ દેખાડવો) ’ કહે છે.

આ પ્રમાણે તપાસાવલા (અમાત્યો) પૈકી જેમના શીલની પરીક્ષા ધર્મલોભ દેખાડીને કરાયલી હોય તેમને ધર્મસ્થીય (હીવાની) અને કટક-શોધનની (ફાજદારી) કચેરીમાં નીમવા જેમની પવિત્રતાની ચોકસી અર્થ-લોભ વડે કરાયલી હોય તેમને મહેસુલ વસુલ કરનાર સમાહૃતા અને સન્નિધાતા (ખજાનચી) નીમવા; જેમની પરીક્ષા કામલોભ દેખાડીને કરાયલી હોય તેમને, બાહ્ય અને આભ્યંતર વિહારો ઉપર દેખરેખ રાખવાને નીમવા; જેમને ભયલોભ દેખાડીને ચકાસેલા હોય તેમને તુલ કરવાનાં કામ ઉપર નિયોજવા, અને જેમના શીલની પરીક્ષા, સર્વ પ્રકરના પ્રલોભન-વડે કરાયલી હોય તેમને મત્રીઓને પદે ગોઠવી દેવા; અને જેઓ એકાદ કે મર્વ પ્રકારના લોભમાં ફસાઇ પડીને અપવિત્ર દેખાતા હોય તેમને ખાણુમાના દ્રવ્યને અને હાથીઓના વનોને લગના તથા યત્રશાળી (કાર-ખાનાઓ) માં યના કાર્યો ઉપર નીમી દેવા.

આચાર્યોએ એવા નિર્ણય કર્યો છે કે, ધર્મ, અર્થ, કામ, અને ભયઃ એ ચાર સાધન દ્વારા જે અમાત્યોની સંશુદ્ધિની પરીક્ષા થયલી હોય તે,

+ આ ‘ ધર્મસ્થીય ’ શબ્દ ૧ ગ્રીક ‘ થેનીસ્ટિક ’ સાથે સસખાતી જુવો. ૧
અંગ્રેજીમાં ‘ કચેકટર ’ ક’વાય.

અમાત્યોને તેમની નિર્ણીત પવિત્રતાના પ્રમાણુમા યોગ્ય ગણાય તેવાં કામો ઉપર નિયોજવા.

(પરંતુ) કૌટિલ્યનું મત એવું છે કે, મત્રીઓના શીલની પરીક્ષા કરવાને રાજ્યએ પોતાની કાયાને કે પોતાની રાણીને સાધનરૂપ બનાવવી નહિ. પાણી જેવી શુદ્ધ વસ્તુ પણ જેમ વિષથી વિષમય બની જાય છે તેમ જે કાંઈ પવિત્ર હોય તે પણ (ભ્રષ્ટાચરણથી) બ્રષ્ટ થઈ જાય છે.

કદાચિત્તુ ઔષધોપચાર, દુષ્ટ મનુષ્ય પરત્વે ધારેલું પરિણામ ન ઉપજવે એમ પણ બને, સત્ત્વશીલ મનુષ્યનું ચિત્ત જો કે સ્વાભાવિક રીતે દૃઢ હોય છે, તો પણ જો તે એકવાર બ્રષ્ટ થાય છે અને ચાર પ્રકારના લોભથી કલુષિત થાય છે તો તે પુનઃ પોતાના મૂળ રૂપને પામી શકતું નથી.

તેટલા માટે, ચારે પ્રકારના પ્રલોભનકર્મ માટે બાહ્ય વસ્તુ યોજીને રાજ્યએ પોતાના સત્રીઓ (ગૃહસ્થિયારો) દ્વારા પોતાના અમાત્યોના શૈભ્ય-શૈભ્ય તપાસી લેવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના 'વિનયાધિકારિક' નામક પ્રથમાધિકરણમાનું, ઉપધાવકે શૈભ્યશૈભ્યતાન શી રીતે મેળવવું તેની અર્થાં કરનારું દશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૧ મું

ગૂઢ પુરૂષો.

(આગલા પ્રકરણમા જણાવેલ) ઉપધા (પ્રલોભન) ની મદદથી શુદ્ધ-ચરિત નીવડેલા અમાત્યવર્ગે ગૂઢ પુરૂષોની ઉત્પત્તિ કરવી. આ ગૂઢ પુરૂષો કાપટિક (જાત્રો), ત્રિરાગીઓ (ઉદાસિયત), ગૃહસ્થ (ગૃહપતિક), વેપારી (વૈદેહક), તાપસ, સત્રિ, તીક્ષ્ણ (આગ કુઠિલા), રસદ (વિષ દેનાર) અને બિશુઓ: એવા ત્રેપવાળા મનુષ્યો હોઈ શકે.

અન્ય જનોના મનની વાત અટકળથી જાણી લેવાની શક્તિ ધરાવનાર મંત્ર) પુરુષ 'કાપટિક શિષ્ય' કહેવાય છે. આવા ગૂઢ પુરુષને માન દ્રવ્યથી પ્રોત્સાહિત કરીને મંત્રીએ તેને આ પ્રમાણે કહેવું:—"રાજાના મને તે પ્રમાણુ રૂપ ગણેલ છે એટલે હવે, અન્ય જનોમાં જે દુષ્ટતા તારા જોવામાં આવે તે તારે અમને જણાવવી."

જેણે સંન્યાસદીક્ષા લીધી હોય અને જે દીર્ઘદૃષ્ટિયુક્ત અને ચારિત્ર વાળો હોય તે † 'ઉદારચિત (વિરાગી) ગૂઢ પુરુષ' કહેવાય. આવા ગૂઢ પુરુષે પુષ્કળ દ્રવ્ય અને ઘણા શિષ્યોને સાથે ને સાથે રાખીને, તે કાર્યનિમિત્તે તેને પોતાને અપાયલ જમીન ઉપર કૃષિ, પશુપાલન અને ર (વાતાકર્મ) કરવાં. આ પ્રમાણે મળતા ઉત્પન્ન તથા નફામાંથી પોતાના રક્ષણ નીચે રહેતા, પણ ઉપજવિકા કમાવાને પ્રવૃત્તા પરિવારને ગુપ્તચરનાં કાર્ય કરવાને મોકલી તેમને ઉપજવિકાનાં સાધન, અને નિવાસસ્થાન પૂરાં પાડવાં, અને જ્યારે તેઓ પોતાની શ્રવાષ્ટ ને પાછા આવે ત્યારે તેણે તે પેકીના પ્રત્યેક પાસેથી, તેણે રાજાના સંબંધમાં ખાસ પ્રકારના જે ગુન્હાઓ ગોતી કાઢ્યા હોય તેમને તી તમામ હકીકત મેળવી લેવી. (આવા વિરાગીના હાથ નીચેના) યતિઓએ પણ પોતપોતાના વર્ગના અનુચરોને, પોતપોતાના કામને તી પ્રવૃત્તિઓ સોંપી દેવી.

પડી ભાગેલા ધંધાવાળા, તથા દીર્ઘદૃષ્ટિયુક્ત અને શુદ્ધ ચારિત્રવાળા કરને 'ગૂઢપતિક (ગૂઢસ્થ) ગૂઢ પુરુષ' ની સંજ્ઞા અપાય. આ કરના ગૂઢ પુરુષે, તેને પોતાને કરવાના કામ બદલ જે જમીન આપવાં આવેલ હોય તે જમીનમાં ખેતી કરવી, અન્ય કૃષિકારોને નભાવવા, ને (ઉપર સૂચવાવ) વિરાગીની પેઠે બસુસર્તુ કામ કરવું.

પડી ભાગેલા ધંધાવાળા, પરંતુ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને શુદ્ધ ચારિત્રયુક્ત

† અર્થાત્ જાળમાં દેખાતા વિરાગીઓની ઉત્પત્તિ, આ 'ઉદારચિત' કોટીના પુરુષોની સંસ્થાથી થયેલી છે એમ માનવાનું કારણ નથી.

વાણિજ્ય (વેપારી) ને “વૈદેહક ગૂઢપુરુષ” કહેવામાં આવે છે. આ ગૂઢપુરુષે, પોતાને કરવાના કાર્ય બદલ જે જમીન તેને આપવામાં આવી હોય તે જમીન ઉપર વેપાર કરવો, અને તે મિથે ગુપ્તચરોની સંરચા ચલાવવી.

માયું મુંડાવેલું હોય (મુંડ) એ તો, કે જટા ધારણ કરી હોય એવો જટિલ પુરુષ, તેમ જ આશ્ચર્યક મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવનાર મનુષ્ય ‘તાપસ વેપ-ધારી’ યમુસ કહેવાય. આ પ્રકારના ગૂઢપુરુષે, મુંડાવાળા કે જટાનાળા શિષ્યોનું ટાણુ પોતાની ભેળું રાખી નગરોનાં પરાઓમા વાસ કરવો અને પોતે, મહિને એ મહિને માત્ર એકવાર મૂડીબર ફત્તાફાર કરે છે કે, જવ ખાઈ લે છે એવો ડોળ પથ્થુ કરવો. તથાપિ ગૂઢચરને, જૂની રીતે ઇષ્ટ આહાર કરવાની છૂટ રહે છે.

વૈદેહક રૂપે ફરતા ગુપ્તચરોએ એવા (તાપસ વેપધારી) ના શિષ્ય જની જમને, જાણે કે તે કોઈ અદ્ભુત શક્તિ ધરાવનાર હોય એવી રીતે તેની પૂજા કરવી. તેના અન્ય શિષ્યોએ એવી વાત ચલાવ્યાં કરવી કે, “આ તાપસી અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવવામા પારંગત (સિદ્ધસામેધિક) છે.” પોતાનું ભવિષ્ય જાણવાની ઇચ્છાથી જે પુરુષો તેની કન આવે તેમનાં તેણે સામુદ્રિક લક્ષણો જોવાં, અને પોતાના શિષ્યો તરફથી કરાતી સંજ્ઞાઓ ઉપરથી જાણી શકાયું હોય તેવું, પથ્થુ દેશના ઉચ્ચ કુળના યોદ્ધાનાં કૃત્યોને મળતું આવે તેવું ભવિષ્ય તેમના તત્ત્વધર્મા બાખવું:—જેમકે, અદ્ય લાભ, અગ્નિદાહ, ચારે તરફથી જળ રાજદ્રોહીનો ચિરચ્છેદ, સુકૃતિઓ બદલ પારિનાયિકા, વિદેશી પ્રવૃત્તિઓ । જે અવમયેતી વગેરે બાબતમાં કહેવું કે:— “આ આજ યજ્ઞે; કદાચ નાવતી કાવે યજ્ઞે, અને ફલાણું રાજ્ય કરશે.” તાપસનાં આવા આવાં વચનેતો તેના શિષ્યોએ, જની ગયલી વાતોનાં દર્શાવો આપીને પુષ્ટિ આપવી.

— દીર્ઘદાષ્ટ, વક્રવૃત્ત અને ત્રાચંદ્રાનાગઓને, રાજ્ય તરફથી પ્રારિતો-પિકા મળવાનો જે નિયમ હોય તેને અનુવક્ષીને તેણે ભવિષ્યકથન

કરવું એટલું તો નહિ, પરંતુ મંત્રીઓની યોજનાના સંબંધમાં જે કોઈ ફેરફાર સંભવિત હોય તે પણ કહેવો.

આવા તાપસે કરેલા ભવિષ્યકથનને અનુસરીને રાજાના મંત્રીએ પોતાના કાર્યો યોજવાં. જેમને અસંતુષ્ટ થવાને કારણ હોય એવાને દ્રવ્ય અને માન આપીને તેણે શાત પાડવા, અને જેઓ અકારણ અસંતુષ્ટ રહેતા હોય અને જેઓ રાજાનો દ્વેષ કરતા હોય તેમને તેણે ગુપ્ત રીતે મળ (પણ) કરવી.

રાજા તરફથી દ્રવ્ય અને માન વડે વિશુદ્ધિત થતી આ પાત્ર પ્રકારની (ગૂઢપુરૂષની) સંસ્થાઓએ, રાજાના સેવકોનાં ચરિતોની પવિત્રતા વિષે ચોક્કસી રાખવાની છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના ‘વિનયાધિકારિક’ નામક પ્રથમાધિકરણમાંનું ‘ગૂઢપુરૂષોત્પત્તિ’ વિષયક અગિયારમું પ્રકરણ પૂરું પાળે છે.)

પ્રકરણ ૧૨

ગૂઢપુરૂષોની સંસ્થા—પ્રણિધિ.

જે અનાય (અસંબંધી) બાળકોને રાજ્ય તરફથી ફરજિયાત રીતે પોષવા પડે તે અને જેમને લક્ષણ (શાસ્ત્ર), અંગવિદ્યા (સામુદ્રિક શાસ્ત્ર) ધ્વન્દ્વમળવિદ્યા (જંભકવિદ્યા), માયાગત જીવનના લિપ્ત લિપ્ત આશ્રમોના મર્મો શકુનાયકુતો અને ભવિષ્યકથનવિદ્યા (અન્તરચક્ર) વગેરે શાસ્ત્રો ભણાવવાની ફાજ રાજ્ય ઉપર રહેલી છે, તેમને ‘સન્નિ અથવા તો સંસંગ થી રીખના (સંસર્ગવિદ્યાવાળા)’ ગૂઢ પુરૂષો ગણવા.

જનપદ વિશે જે મનુષ્યો ઘર હોઈ પોતાના ગ્રાણીની દરકાર રાખતા પણ નથી હોતા અને માત્ર દ્રવ્યોપાર્જન કરવા નિમિત્તે હરતીઓ કે બાંકોનો સાથ લેડે પણ છે તેઓ ‘તીક્ષ્ણ’ કાટીના ગૂઢપુરૂષો છે.

જેમનામાં વાતસલ્યનો છાટો પથ્થુ હોતો નથી અને જેઓ અતિ ક્રૂર અને આળસુ હોય છે તેઓ ‘રસક’ (વિષપ્રયોગ કરનારા) ની સંજ્ઞા પામે છે.

આઠાણુગતિની જે કાષ્ઠ ગરીબ વિધવા પ્રગલ્ભ, અને પોતાની આ-જીવિકા કમાવાની ઇચ્છા ધરાવતી હોય તે ‘પરિત્રાન્નિકા’ કહેવાય. રાજાના અંતઃપુરમાં માન પામતી આવી સ્ત્રીઓ, રાજાના મદામાત્રના કુળની મુલાકાતે વારંવાર જવાનું રાખવું.

મુકાવાળી સ્ત્રીઓ (મુંડા) ને તેમ જ ચક્ર ગતિની (વૃપક્ષી) સ્ત્રીઓને પથ્થુ આ જ નિયમ લાગુ સમજવો.

આ બધા પ્રકાર ‘સંચારી’ ગૃહપુરોના છે.

આ ‘સંચારી’ વર્ગના જામુસો પૈકી જેઓ સારા કુટુંબના, રાજનિષ્ઠ, વિશ્વાસપાત્ર, દેશ અને ધંધાને અતુકુળ દેખાય તેવા વેપ ધારણ કરવામાં કુશળ, અને ધણી બાપાઓ તથા કળાઓનું જ્ઞાન ધરાવનાર હોય તેમને, તેમના પોતાના ભક્તિસામર્થ્યને કારણે રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં, પોતાના મંત્રીઓની, પુરોહિતોની, સેનાપતિની, યુવરાજની, દ્વારપાલોની, અંતઃપુરના અધિકારીઓની, ન્યાયાધીશ (પ્રધાની) ની, વસુધાતી અધિકારી (સમાહતી) ની, ખજાનચી (સન્નિધાતા) ની, દેશપાળ (મરેષ્ટા) ની, કોટવાળ (નાયક) ની, નાગરિક (પૌર)ની, કાર્યનિરોધકો (બ્યાવહારિકો)ની, કારખાના-કામદારો (કાર્મીતિકો) ની, મંત્રિપરિવહની, ખાતાંઓના મુખીઓ (અધ્યક્ષો)ની, દંડપાલની, અને દુર્ગોસીમાડાના રક્ષકની, તેમ જ વનોના અધિકારીઓ (અટવિકો)ની ચેષ્ટાઓ ભેગાને પ્રેરવા.

રાજછત્ર, ભૂંગાર (યુકંદાની), પંખો, પગરખા વગેરે ઉચકવાને સાર-અથવા તેા રાજસન આગળ, રથ આગળ, કે (અન્ય) વાહન આગળ રહેવાને નીમાયલા હોય એવા તીક્ષ્ણ ચરોએ (અધિકારીઓનાં) ‘બાહ્ય’ ચરિતો તપાસવો.

સહાધ્યાયી (સત્રિ) ગૂઢપુરૂષોત્પાદક, આ (એટલે કે તીક્ષ્ણ કોટીના સચારી-ઓએ મેળવેલા) ખજર, ગૂઢપુરૂષોત્પાદક સંસ્થાઓને પહોંચાડવા.

પાકશાસ્ત્રી (સદ્), રસોધ્યાઓ (અરાણિક), નહવકાવનારા (રના-પક), ચંપી કરનાર (સંવાહક), ચથ્યા પાથરનાર (આસ્તરક), હજમ (કલ્પક), શૃંગાર બનાવનાર (પ્રસાધક), જળ-પરિચારક: વગેરે જેવા વિષયપ્રયોગ કરનારા (રસદો); ખુંધા, વામણા, ઠીંગણીઓ (કિરાત), બહેરા, મુંગા, આધળા ઇત્યાદિના જેવા દેખાવ ધારણ કરી ચકનારા સેવકો; નટનર્તકો, ગાયકો, વાદ્ય વગાડનારાઓ, વાગ્ધ્રુવન ગાળનારાઓ (વાણી-વિલાસ કરી પેટ ભરનારાઓ), અને ભાટચારણો, તેમ જ સ્ત્રીઓ: એ સર્વે ' આલ્યંતર ' (ખાનગી) ચાર (ચરિતો) ને જાણી ચકનારાં છે.

આવાં ચરિતોને લગતા સમાચાર લિક્ષુકીએ, ગૂઢપુરૂષોત્પાદક સંસ્થામાં લઈ જવા. આ (ગૂઢપુરૂષોત્પાદક) સંસ્થાઓ વિષે રહેનારા (અધિકારીઓ) એ (એ પ્રમાણે મળતા રહેતા સમાચારોનું ખરાખોટાપણું નક્કી કરવા સાર) સંઘાલિપિનું યાન ધરાવનાર ચાર (જસુસો) ને ફરતા કરી મુકવા.

એ (ગૂઢ) સંસ્થાઓ અને એ બધાં ભટકતા ચારો માંહોમાંહે એક ખીજનાં જાણુકાર હોવાં ન જોઈએ.

જો કોઈ લિક્ષુકીને દ્વાર આગળ અટકાવવામાં આવે, તો દ્વારપાળોએ, માતાપિતાના વેશમાં રહેલા જસુસોએ, શિલ્પકારી સ્ત્રીઓએ, રાજબટ્ટે કે દાસીઓએ, ગીત-વાદ્ય કે વાસણ; કે ગૂઢ લેખ કે સંઘા દ્વા એ ખજર ચારને પહોંચાડી દેવા.

(ગૂઢ પુરૂષની સંસ્થાના જસુસોએ) દીર્ઘકાળથી લાગુ પડેલ રોગને મિથે કે ગાડપણુને બહાને, અગર તો (કોઈ વસ્તુને) આગ લગાડીને કે (કોઈને) વિષ દઈને એકાએક (સંસ્થા છોડી) ફરવાને નીસરી પડવું.

આ ત્રણે સાધનો દ્વારા મળતા ખજરોનું સ્વરૂપ જરોજર એકસરખું જ માલૂમ પડે, તો તેવા ખજરને વિશ્વાસપાત્ર ગણવા; જો ત્રણે માર્ગથી

આવતા ખખરોમાં તફાવત પડે તો, લાગતાવળગતા જનસુસોને કાં તો ગુપ્ત રીતે સજા કરવી, અથવા તો (નોકરીમાથી) કાઢી મુકવા.

‘કંટકશોધન’ નામક ચોથા અધિકરણમાં વર્ણવેલા ગુપ્ત ચરોએ, જે પરરાજાઓની સેવામાં તેઓ પોતે રહેતા હોય તે રાજાઓ પાસેથી પોતાનું ‘વેતન’ લેવું; પરંતુ જે તેઓ લૂટાડાઓને પકડવાના કામમાં ઉભય રાજાઓને મદદગાર થાય તો તેમને ઉભય રાજાઓ તરફથી વેતન મળી શકે.

જેનાં સ્ત્રીપુત્રોને બા : તરીકે રાખવામાં આવ્યાં (ગૃહીત) હશે તેવા પુત્રોને ઉભય રાજાઓ તરફથી વેતન મળશે. અને તેઓ ત્રુ તરફના કાર્ય-કર્તારૂપ લેખાશે. તેમના જેવી જ વૃત્તિ ાળા મનુષ્યો દ્વારા તેમના ચારિત્રની શુદ્ધિ પરત્વે ખાત્રો કરી લેવાની છે.

આ રીતે શત્રુ, મિત્ર, મધ્યમ કે ઉત્તરતી પંક્તિના કે તટસ્થ રાજાઓના સંબંધમાં, અને તેમનાં અદારે રાજ્યવહીવટી ખાતાંઓ (તીથો) ના સંબંધમાં (તપાસ રાખવા માટે) ગુપ્ત ચરોને ફરતા રાખવા.

ખુદીઆઓને, વામનજીઓને, ધંદોને, સિલ્પવતી ઓંઓને, મુંગાઓને તથા વિવિધ મ્લેચ્છગ્નતિઓનાં માણસોને, ‘અન્તર્ગૃહ્યચર (ઘર અંદરની ખાતમી મેળવનાર જનસુસો)’ તરીકે નિયોજવાં.

‘ કિલ્લાઓમાં વણિક વેપારી ચરો; દુર્ગોનાં પરાંઓમાં સિદ્ધો તથા તપસ્વીઓ; રાષ્ટ્રમાં કૃષિકારો તથા ઉદ્યામીઓ; દેશના સીમાડા ઉપર માલધારીઓ (મુજવાસીઓ વગેરે); વનોમાં વનવાસીઓ, અમણો અને જંગલી લોકોના નાયકો; એ સર્વે, પરપ્રવૃત્તિ જાણવાને અર્થે રચાતી અને શીઘ્ર કાર્ય કરનારી ચારપરંપરાના પ્રકારો છે.

પરરાજાએ જોઈવેલા જનસુસોને પણ સ્થાનિક ચારોએ જોતી કાઢવા. જે જેવા હોય તે તેવાને પકડી ના (ઝાળખી) શકે. ‘ગૂઢ’ અને ‘અગૂઢ’ સંગ્રાહણી સંસ્થાઓ. ચારોને ફરતા કરવાની છે.

જે મુખ્યોની શત્રુતાવાદી ના નાંઓ, રાજાનો પક્ષ કરનારા ચારોએ

ગોત્રી કાઢી હશે તેવા મુખ્યોને, પરરાજાઓના મુખ્યચરોને ખોળી કાઢવાનો પ્રસંગ આપવાના હેતુથી રાજ્યના સીમાડા ઉપર રહેવાને મોકલી આપવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના ' વિનયાધિકારિક ' નામક પ્રથમાધિકરણમાનું, ' ગૂઢ પુરષોત્પત્તિ ' નામક વિષયને લગતું ' સચારોત્પત્તિવિષયક આરમ્ભ પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૩

સ્વવિષયે (પોતાના રાજ્યમાં) કૃત્યાકૃત્ય દષ્ટિએ સ્વપક્ષનું રક્ષણ

મહામાત્ય ઉપર ગ્રામ જનસુસો રાખવા ઉપરાંત રાજ્યને નગરજનો તથા ગ્રામ્ય જનો, એ ઉભય ઉપર પણ જનસુસો રાખવા

સવર્ગીય ચરો (સત્રિઓ)એ, પરસ્પર વિરોધી મહાજોમા વહેંચાઈ જઈને તીર્થમાં, સભાશાળાઓમાં, પૂજો (નગરજનોની સભાઓ)માં, તેમ જ જનસમવાય ન્યા હોય ત્યાં જઈ જઈને આ પ્રમાણે વાદવિવાદ કરવા.—

“આ રાજા સર્વગ્રુણુસ પન્ન છે એમ કહેવાય છે; બારે દંડ અને કરો નાખીને જે રાજા નગરજનો કે ગ્રામ્ય જનોને દુઃખદાયક થાય છે તેવા રાજાને ગ્રુણુ તેમા દેખાતો નથી.” (આમ વાદ મંડાય એટલે) એમ કહેનાર તથા એ મતને અનુમોદન આપનારાઓની વિરુદ્ધ ખીજાઓએ આ પ્રમાણે કહેવું.—

“ મોટું માછલું નાના માછલાને ગળા જાય છે (મત્સ્ય ન્યાય), એ ઉદાહરણને અનુસરીને પ્રજાએ અરાજકતાથી પીડા પામી પ્રથમ વૈવસ્ત મનુને રાજપદે સ્થાપ્યા અને રાજભાગ રૂપે, ધાન્યના ઉત્પન્નમાથી છઠ્ઠો ભાગ અને વેપારની જથ્થો (પણ્ય) માથી દશમો ભાગ, તેમ જ સોનામાથી પણ ભાગ તેને આપવાનું ઠરાવ્યું. આવા પગાર (ભૂતિ) વડે પોષાતા રહેલ રાજાઓએ પોતપોતાની પ્રજાનું યોગ્યેમ ટકાવી રાખવાની, તેમ જ ન્યારે ન્યાયયુક્ત

દંડ દેવાના અને કરોડધરાવવાના સિદ્ધાંતોનાં ભંગ થાય ત્યારે ત્યારે પોતાની પ્રજાનાં પાપકર્મો માટે જવાબદાર રહેવાની જોખમદારી પોતાના માથા ઉપર લીધી. આ જ કારણથી વનવાસીઓ પણ 'આપણા રક્ષકને એ કર આપવો એ યોગ્ય છે,' એમ વિચારીને, પોતે દાણાફણો વીણીને એકઠા કરેલા ધાન્યમાથા પણ તેને હળો ભાગ આપે છે. રાજાની વિશેષ દંડ (પ્રતિફલદ) અને યમ (દંડશાસક) એ ઉભયના ધર્મો મિશ્રિત થઈ રહેલા છે અને તે પોતે પ્રત્યક્ષ પ્રતિફલ તમા દંડ * (હેડપ્રસાદ) નો દેનાર પણ છે. જે કોઈ રાજાઓની અવગણના કરે છે તેને દૈવ પણ સજા કરે છે, (અને) એટલા માટે રાજાઓને કદિ પણ તિરસ્કારવા નહિ. " આમ બોલીને રાજાના વિરોધીઓને બોલતા બંધ કરવા.

ગુપ્ત ચરોએ રાજ્યમાં ઉડતી અફવા (લોકોમાં ચાલતી વાતો) થી પણ વાકેફ રહેવું. રાજાના અનાજ, દાર અને સુવાર્ગ ઉપર નિર્બાહ ચલાવનારાઓમાં, (રાજાને) સંપત્કાલે કે વિપત્કાલે સરસામાન પૂરો પાડનારાઓમાં, રાજાના કોઈ કુપિત બંધુને કે કોઈ બંડખોર પ્રાંતને અંકુશમાં રાખનારાઓમાં તેમ જ હુમલો કરનાર શત્રુને કે જંગલી લોકોને હઠાવી કાઢનારાઓમાં સંતોષ પ્રસરે છે કે અસંતોષ તે વિષેની ચોકસી, મુંડી તથા જટાધારીઓના વેશમાં રહેતા ચરોએ રાખવી. આવા પુરૂષોમાં જેમ જેમ વિશેષ સંતોષ જણાતો જાય તેમ તેમ તેમની તરફ વિશેષ માન બતાવતાં જવું, અને જેઓ અસંતુષ્ટ રહેતા હોય તેમને ધનામો આપીને તેમનાં મન મનાવી લેવાં, અથવા તો તેમનામાં એવો કલહ રોપી દેવો કે તેના પરિશ્રામમાં તેઓ એક જીજ્ઞાસી, પાડોસના શત્રુથી, જંગલી લોકોથી કે કોઈ દેશ-બહિષ્કૃત અગર બંદિકૃત રાજકુમારથી અલગ જ પડી જાય. આ ઉપાય નિષ્ફળ નીવડે તો તેમને, દંડ અને કર ઉધરાવવાના કામ ઉપર એવી રીતે નિયોજી દેવો કે તેથી કરીને લોકોની અપ્રસન્નતા તેમના ઉપર ઉતરી પડે. જેમનામાં શત્રુભાવનો અતિશય થઈ ગયો હોય તેમને ગુપ્ત રીતે દંડ દેવો,

અથવા તો તેમના ઉપર સમગ્ર દેશની અપ્રસન્નતા ઉતરાવીને તેમને દાબી દેવા, અને જો એથી ધારેલું ફળ ન આવે તો એવા વિદેશીઓનાં સ્ત્રીપુત્રા-
દિકને રાજ્યના રક્ષણ તથા લઘુ મુકીને, તેઓ પણ શત્રુને આશ્રય આપી
ન થકે તેટલા સાર તેમને ખાણોમાં (કામ ઉપર) ગોઠવી દેવાં.

કોઈ, કોઈ, બચબીત તેમ જ રાજાનો તિરસ્કાર કરનાર લોકો શત્રુને
ઉપકારક થઈ પડે છે. જ્યોતિષીઓ તથા શત્રુન-અપશત્રુન જોનારા તેમ જ
ભવિષ્ય બાખનારા લોકોના વેપમાં રહેતા ગુપ્ત ચરોએ આવા (શંકારપદ)
પુરોહિતા પરસ્પર સંબંધોને તથા પરરાજા સાથેના સંબંધોને જાણી
લેવાના છે.

સંતુષ્ટ પુરોહિતો ધન તથા માનના રૂપમાં બક્ષીસો આપીને તેમની પૂજા
કરવી, અને અસંતુષ્ટ જનોને સામ, દાન, ભેદ અને દંડ એ ચાર સાધનો-
થી સાધી લેવા.

આ પ્રમાણે પોતાના રાજ્ય પરત્વે કૃત્યાકૃત્ય કરનાર નાનાંમોટાં
મળજનોને વિચક્ષણ રાજાએ પરપ્રપંચથી સુરક્ષિત કરી લેવાં.

(આ પ્રમાણે કોટલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' વિનયાધિકારિક ' ' પ્રથમા-
ધિકરણમાંનું ' સ્વરાજ્યમાં થતાં કૃત્ય અને અકૃત્યથી પોતાના પક્ષતું રક્ષણ
કરવું ' એ નામક તેરમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.

પ્રકરણ ૧૪

૬૬૬૬૬૬

પરરાજ્યમાં થતાં કૃત્યાકૃત્યથી કરવાનો પક્ષોપમહ.

પોતાના રાજ્યમાં પોતાના પક્ષની કે પોતાથી વિરુદ્ધ પક્ષની દૃષ્ટિથી
પોતાનું રક્ષણ કરવા વિષે (આગલા પ્રકરણમાં) ચર્ચા થઈ ચકી છે.
(હવે આ પ્રકરણમાં) પરરાજ્ય વિષે રહેલા પક્ષવાદીઓના સંબંધમાં
એ જ પ્રકારના ઉપાયોને લખતું વિવેચન કરવાનું રહે છે.

મોટાંમોટા પારિતોષિકા આપવાનાં જોટાજોટાં વચ્ચેના આપવાથી ભોળવાયલા લોકો; કળાવિવચક કાર્યો અથવા ઉત્પાદક કે લાભપ્રદ કાર્યો કરવામાં કુશળ એવા જે પક્ષોમાંથી એકને તેના પ્રતિસ્પર્ધી પક્ષના કરતાં વધારે બક્ષીસો આપીને તિરસ્કારો કદાચલ બીજા પક્ષના લોકો; હજુરીઆ-ઓથી સંતપ્ત થયેલા (વલ્લભ-અવરુદ્ધ) લોકો; અવમાનિત થવા માટે ભોલાવાયલા લોકો; દેશમાંથી બહિષ્કૃત થવાથી સંતપ્ત થયેલા લોકો; ધનવ્યય કમો છતાં નિષ્ફળ થયેલા લોકો; સ્વધર્મ પાળવામાં કે વારસો સ્વાધીન લેવામાં અટકાવ પામેલા લોકો; પોતાના માનાધિકારથી ભ્રષ્ટ થયેલા લોકો; સ્વજનોથી ખુણામાં હડસેલાઈ ગયેલા લોકો, જેમની બીજા ઉપર બલાતકાર થયો હોય તેવા લોકો; કેદમાં રખાયેલા, પરાક્રમીતે દંડ પામેલા, પોતાના મિત્રાચારને માટે ચેતવણી પામેલા, જેમની મિત્રતા ખાલસા કરી લેવાઈ હોય તેવા, જેઓ દીર્ઘકાળ પર્યંત બંધનમાં રહ્યા હોય તેવા, અને જેમના સગાંઓને દેશપાર કરવામાં આવેલ હોય તેવા; આ સર્વ પ્રકારના લોકોનો સમાવેશ ' કોષાવિષ્ટ વર્ગીનાં ' લોકોમાં થાય છે.

સ્વકૃત્ય વડે દુર્દૈવનો ભોગ થઈ પડ્યો હોય તેવો પુરુષ; (રાજ્યથી) અપમાન પામેલ પુરુષ; જેનાં પાપકર્મો પ્રકાશમાં આવ્યાં હોય તે પુરુષ; પોતાના જેવા જ દોષવાળા મનુષ્યને અપાયેલા દંડથી ભયાકુલ થયેલો પુરુષ; જેની જમીન ખાલસા થઈ ગઈ હોય તેવો પુરુષ; જેને કેવળ દંડથી જ સીધો કરી દેવામાં આવ્યો હોય તે પુરુષ; રાજ્યનાં બધાં ખાતાંઓનો કુપરી જેણે સદસા અઢળક ધન એકઠું કર્યું હોય તે; જે કોઈ આવા શ્રીમંત પુરુષનું સમુદાઈ હોઈ તેનું ધન વારસામાં મેળવવાની આકાંક્ષા ધરાવતું હોય તે; રાજ્યને અગ્રિય હોય તેવો પુરુષ; અને રાજ્યનો દેશી હોય તેવો મનુષ્ય; આ સર્વનો સમાવેશ ' ભીતવર્ગ ' (બીતિલા) માં થાય છે.

નિર્ધન થયેલો પુરુષ; જેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય ગુમાવ્યું હોય તે; કૃપણ; દુર્વ્યસનને વળગી રહેલો પુરુષ અને ભયંકર વ્યવહારમાં પડેલો મનુષ્ય; આ સર્વ પ્રકારના લોકો ' લુપ્તવર્ગ ' ના ગણાય છે.

આત્મસંભાવિત, માનપ્રિય, યતુપૂર્ણને સદન કરી ન શકનાર, નીચ ગણ્યો, તીક્ષ્ણ પ્રવૃત્તિવાળો, સાહસિક, તેમ જ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ ભોગથી અસંતુષ્ટ રહેતો હોય તેવો પુરુષ:—આ સર્વ પ્રકારના પુરુષો ‘માનવર્ગના’ (અહંકારી) ગણાય છે.

આ પુરુષોમાંથી જે કોઈ એક ખાસ પક્ષને વળગી રહ્યો હોય તે પુરુષને, મુંડી કે જટિલ ગ્રુપ્તચરોએ એવી રીતે ભોળાવવો કે, તેઓ પોતા પશુ, જાણે કે તેના પક્ષ તરફથી ખેલાતા પ્રપંચમાં સામીલ થવાને તૈયાર છે એમ માનવાને તે મુંડી પડે. દાખલા તરીકે, ઉશ્કરાયલા પક્ષરાદીને આ પ્રમાણે કહેવું:—“જેવી રીતે મદાધ મદાવતથી હંકારો મદગળતો માતંગ પોતાના માર્ગમાં જે કાંઈ આવે તેને કચડી નાખે છે, તેવી જ રીતે શાસ્ત્રદર્શિરહિત આ રાજા અંધ ખતીને નગરજનોને તથા ગ્રામ્ય જનોને દુઃખ દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે; (આમ હોવાને) તેની સામે પ્રતિસ્પર્ધી હસ્તી મુકાને તેને વંકુશ હેઠે લાવવો એ શક્ય છે, અને તેથી ધૈર્ય ધારીને માર્ગપ્રતીક્ષા કરો.”

આવી જ રીતે અયત્નીત લોકોને પશુ આ પ્રમાણે કહીને મેળવી લેવા:—“જેવી રીતે ગ્રુપ્ત રહેલો સર્પ, જે કોઈ પોતાને દુઃખ આપે તેને દંશીને વિષગ્રાપ્ત કરી મુકે છે, તેવી રીતે તારા તરફથી અય પામતો આ રાજા થોડા જ સમયમાં પોતાનું કોષધરૂપી વિષ તારા ઉપર રેડશે, (અને) તેથી તારે અન્ય કોઈ રથને આસ્થાં જવું એ વધારે ઉચિત છે.”

આમ ને આમ (વળાં) હુબ્ધ વર્ગના પુરુષોને મેળવી લેવા સારૂ તેમને પણ કહેવું:—“જેમ શ્વપાલકોથી ઉછેરાયેલી ગાયો શ્વાનને જ દૂધ આપે છે—પ્રાણલોભે આપતી નથી, તેમ આ રાજા સર્વ, હાપશુ, વક્તવ્ય અને સૌમ્ય વિનાના જનોને દૂધ (પારિતોષિક) આપનારો છે; પરંતુ આત્મ-ગુણસંપન્ન પુરુષોને તે (કાંઈ) આપતો નથી તેથી જે કોઈ બીજો રાજા, મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના ફરક પારખી શકતો (વિશેષજ્ઞ) હોય તેને તારે બળવો ભોધવો.”

‘એ જ પ્રમાણે માનવર્ચના પુરોને મેળવી લેવા અર્થે તેમને પણ આમ કહેવું:—’ જેમ ચાડાલોનું તળાવ ચાડાલોને જ ઉપયોગનું હોય છે, પણ અન્ય જનોને ઉપયોગનું હોતું નથી, તેવી જ રીતે નીચળાન આ રાજા નીચળાત જનોને જ ઉપયોગ્ય થાય છે, પણ તારા જેના આધીન થતો નથી, (અને) તેથી, બીજે જે કાંઈ રાજા પુરવિશેષ (પુરવની ખરી કી મત કરનારો) હોય તેની પાસે તારે જનું જોઈએ ’’

આ બધા પ્રકારના અસંતુષ્ટ મનુષ્યો, જે ઉપર ખતાવવામાં આવેલ તમામ દરખાસ્તો કબૂલ કરે, તો પછી ગુપ્તચરોને સાથે રાખીને તેમને બધાને ગભીર પ્રતિજ્ઞા (પશુકર્મ)થી સંકળાવી દધને પોતાની કાર્ય-સિદ્ધિ અર્થે એકઠા કરવા.

એવી જ રીતે પરરાજાના મિત્રોને પણ સામઘાનથી (લક્ષ્યાવીને) મેળવી લેવા. અસામ્ય શત્રુઓને અદર અંદર લગ્નની રાખીને, ધમકીઓ આપીઆપીને અને તેમને તેમના પોતાના સ્વામીઓના દોષોનું દર્શન કરાવીકરાવીને તેમને પણ પોતાની તરફ વાળા લેવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘વિન્યાયિકારિક’ નામક પ્રથમાધિકરણમાંનું, ‘પરરાજાના શત્રુપક્ષના કે શત્રુચિરદ્વ પક્ષના પુરોને મેળવી લેવા’ વિષેનું ચોદમું પ્રકરણ પૂર થાય છે)

પ્રકરણ ૧૫

૭૭૭૭૭૭

મંત્રાધિકાર.

પોતાના તેમ જ શત્રુના રાજ્યમાંના સ્વપક્ષ અને પરપક્ષનો ઉપગ્રહ કરીને (એ ઉભયને પોતાના લાભમાં વાળા રાખીને) રાજાએ પોતાના રાજ્યના વહીવટને લગતી યોજનાઓ પરત્વે વિચાર (કાર્યરત્ન) કરવો.

સર્વ પ્રકારના કાર્યો આરભતા પહેલાં તેમના પરત્વે મંત્ર (મસલત-મનન) કરવાની જરૂર છે જ મતસભા આગળ રજુ કરાવેલી મુખ્યત્વે તદ્દન

ગુપ્ત રાખવી, અને તે પરત્વે ક્રાયલી મસલત એવી રીતે તો ચલાવવી કે, પક્ષીઓ પણ તે બેઠ (જાણી) શકે નહિ; કારણ કે કહેવાય છે તે પ્રમાણે પોપટ, મેના, ફતરા અને નીચ જાતિનાં પ્રાણીઓ મંત્રને સાંભળી શકે છે. આવું હોઇને, ગુપ્ત વાત પ્રકટ થઇ ન જાય તેટલા સાર તેના રક્ષણ અર્થે ચોખ્ખ (પાકા) બંદોબસ્ત કર્યા વિના તેણે (રાજાએ) કદાપિ મંત્રસભામાં અર્થ ચલાવવી નહિ.

જે કોઇ મંત્રને પ્રકટ કરે તેનો ઉચ્છેદ કરી નાખવો

દૂત (અમુક કાર્યોર્થ મોકલવામા આવતો પ્રતિનિધિ), અમાત્ય અને સ્વામીના ધૃગિતાકાર (અંગમેષ્ટા) ઉપરથી મંત્રભેદ પામી શકાય છે; વર્તનમાં ફેરફાર એ વૃત્તિનો ફેરફાર સૂચવે છે; અને શરીરની આકૃતિનું અવલોકન--એ આકાર (આકૃતિગ્રહણ એ આકાર) છે.

મંત્રસભામાં વિચારાયલું કાર્ય આરંભવાનો સમય ભૂતિસુધી આવી પહોંચે નહિ ત્યાંસુધી મંત્રવિષય ખરત્વે ગુપ્તતાનું પાલન કરવું, અને તે મંત્ર ઉપર મનન ચલાવવાના કામમાં બાગ લેનારા સર્વ અધિકારીઓ ઉપર પણ ચોક્કી રાખવી.

બેકાળજી (પ્રમાદ), મદ (નિશા), નિદ્રાવસ્થામાં કરાતો પ્રલાપ (બકવાદ) અને કામાદિ (કુટેવો) થી મંત્ર ઉધાડો પડી જાય છે.

કોઇ પણ ગૂઢ પ્રકૃતિવાળા કે અપમાનિત પુરુષથી મંત્રને પ્રકટ કરી દેવાય છે; એટલે (એવા લયસ્થાનથી) મંત્રનું રક્ષણ કરવું. મંત્રો પ્રકટ થઇ જાય તો તેના પરિણામમાં રાજા અને તેના અધિકારીઓ સિવાય બીજાને તે લાભકારક થઇ પડે છે.

† “ તેટલા માટે ”, ભારદ્વાજના કહેવા પ્રમાણે, “ ગુપ્ત વિષયો પરત્વે રાજાએ એકલાએ જ મનન કરવું; કેમકે મંત્રીઓને (સલાહ આપનારા જીજ્ઞ) મંત્રીઓ હોય છે, અને તેમને વળી તેમના મંત્રીઓ હોય છે. આ પ્રમાણે મંત્રીપરંપરા દિલ્લભે છે તેથી કરીને મંત્રોને પ્રકટ થઈ

† રાજદ્વારી ક્રમ વાતો શી રીતે બહાર આવે છે તે આ ઉપરથી સમજાવે.

જવાનો અવકાશ રહે છે. આ કારણથી, રાજ્યે કરવા ધારેલા કર્મને લગતી વાત અન્ય કોઈને કાને જવી ન જોઈએ. માત્ર એ કર્મ કરવાને યોગ્યતા પુરશે જ, તેનો આરભ થાય ત્યારે કે તે પૂર્ણ થાય ત્યારે જ તેને જાણે (એવો પ્રબંધ થવો જોઈએ.)”

વિશાસાક્ષીનું કહેવું, આ બાબતમાં આ પ્રમાણે છે:—“એક જ પુરુષથી કરાવલ, કોઈ પણ બાબત વિષે મનન કાર્યસિદ્ધિ કરાવનાર” થશે નહિ. રાજવૃત્તિ પરત્વે, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે રીતે અનુમાન કરી શકાય છે. જે ન હોય કે ન દેખાય તેનું જ્ઞાન; જે કાંઈદેખાય તેના પરત્વે નિર્ણય; જે કોઈ પરત્વે એ અભિપ્રાયો બાંધી શકાય તેમ હોય તેથી દૈધીભાવાત્મક બાબત પરત્વે ઉઠતા સંશયનું હેઠન, અને માત્ર એક તથ્યપિ પ્રત્યક્ષ ભાગ ઉપરથી આખી ય બાબત પરત્વે અનુમાન; આ સર્વનાં નિર્ણય, ફક્ત મંત્રીઓની મદદથી જ કરી શકાય છે. આમ હોઈને શુદ્ધિવદ્ધ પુરશે સાથે બેસીને રાજ્યે મંત્ર કરવો. રાજ્યે કોઈને વુચ્છકારવો નહિ, પણ તેણે સર્વનાં મતો સાંભળવાં; (કારણ કે) એક સમજણવાળા બાબતના ઉદ્ભારોનો પણ પાંડિતેઉપયોગ કરવાનો છે.”

આ સંબંધમાં પરાશરણું મત આ પ્રમાણે છે:—“આનો અર્થ એવેક થાય છે કે, બીજાઓના અભિપ્રાય જાણવા; પરન્તુ ‘મંત્રનું રક્ષણ કરવું’ એવો અર્થ તેનો નથી થતો. જે કાર્ય પોતાના લક્ષ્યમાં હોય તેને મળતા જ કાર્ય પરત્વે રાજ્યે પોતાના મંત્રીઓનાં મત પૂછવાં, અને તે પણ આ પ્રમાણે કહીને—‘આનું કામ છે; એ આ રીતે જ-નું; તે જો આ પ્રમાણે થાય તો શું કરવું?’ આ પ્રમાણે પૂછ્યા પછી તેઓ જે નિર્ણય કરે તે પમણે તેણે તે કામ કરવું. જો આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો જ મતની ઉપલબ્ધિ તથા સુખતાનું પાલન થઈ શકે.”

પરંતુ પિશુન કહે છે:—“એમ નહિ; કારણકે મંત્રીઓને જ્યારે અસંબંધ કે પૂર્ણ થયલ કે અપૂર્ણ રહેલ કોઈ વાત પરત્વે મત આપવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યારે કાં તો તેઓ તે વિષય પરત્વે બેઠાજાથી વિચાર

કરે છે, અગર તો તેઓ તેવા કાર્યને પ્રકાશિત કરી દે છે. આ પણ એક પ્રકારનો દોષ છે; અને તેટલા માટે જે કાર્યો માટે (રાજા) પોતે સલાહ મૂકતો હોય તે કાર્યો સંબંધી નિશ્ચિત મન આપવાને સમર્થ ગણાતા હોય તેવા પુરોનો તેણે સલાહ લેવી. જે તે આ પ્રમાણે મંત્ર કરશે તો, સારી સલાહનો અને તેની શુભતાનો લાભ પણ તેને મળી શકશે.”

તથાપિ કૌટિલીય (વિષ્ણુશુખ) નું મત આ પ્રકારનું છે:—“જે માણે થવું ન જોઇએ; કારણકે આ (સલાહ ખોળવા જવાની) અવસ્થા રીતિ) પાર વિનાની થઇ પડે. તેણે (રાજાએ) ત્રણ કે ચાર મંત્રીઓની સલાહ લેવાનું રાખવું. એક (મંત્રી) ની સાથે જ મંત્ર કરવાથી, શું ચવાડા રેલા પ્રત્નોના, કોઇ પણ ચોક્કસ નિર્ણય થઇ શકે નહિ. મંત્રી એક જ હોય તો તે સ્વેચ્છાનુમાર અને અમર્યાદિતતાથી વર્તે (પણ ખરે). જે મંત્રીઓ સાથે મસલત ચલાવવાથી, જે તે જાને એકગાંઠ થઇ જાય તો, રાજા સત્તાહીન થઇ જાય; અને જે એ જાને મંત્રીઓ વચ્ચે વિરોધ થઇ માવે તો રાજાનો વિનાશ થવાનો સંભવ પણ રહે. પરંતુ ત્રણ કે ચાર મંત્રીઓની સાથે તે (રાજા) જે મસલત કરવાનું રાખશે, તો તેને હાપિ કોઇ મહાદોષને આધીન થવું નહિ પડે, અને સતોષકારક પરિણામ પણ તે લાવી શકશે. જે ચાર કરતા વધારે મંત્રીઓ હશે તો તેમની સાથે મસલત કરવામાં તેને ઘણો જ પરિશ્રમ વેઠવો પડશે અને તે પછી જ તે નેર્ણય ઉપર આવી શકશે. તેમ વળી ઘણો પરિશ્રમ કર્યા વિના મંત્રની ક્ષમતા પણ નલાવી શકાશે નહિ. ધારેલ કાર્યના સ્થળ, સમય અને સકારની આવશ્યકતા પ્રમાણે, પોતાને યોગ્ય લાગે તે મુજબ તેણે (રાજાએ) એક કે જે મંત્રીઓ પાસેથી અથવા તો પોતે એકલાએ પોતાની જ સલાહ લેવી એ ઇચ્છે છે. કાર્ય અમલમાં લાવવાના સાધનો--પુષ્કળ મનુષ્યો અને સ્ત્રી ઉપરનો અધિકાર, દેશકાગનો નિર્ણય, આપત્તિ સામેના ઉપાયો અને તર્કસિદ્ધિ: એ પાંચે જાનનો મંત્રના અંગો ગણાય છે; (અર્થાત્, મસલત રાખને આ પાંચે જાનનો પરત્વે વિચાર થવો જોઇએ.)

રાજ્યે પોતાના મંત્રીઓમાંના પ્રત્યેકને મળાને, અથવા તો તે સર્વને એકઠા કરીને તેમનો અભિપ્રાય પૂછવો. અને તેઓ પોતાપોતાના અભિપ્રાય માટે જે જે કારણ જતાવે તે તે સર્વનો વિચાર કરીને તેણે તેમની (વ્યક્તિગત) શક્તિની પરીક્ષા કરી લેવી.

ધારેલો પ્રસંગ ઉપરિચિત યત્ન આવે કે લેશ પણ સમય ગુમાવવો નહિ; તેમ વળી જે પક્ષના લોકોને નુકસાન પહોંચાડવાની ધારણા પોતાને હોય તેવા લોકોની સાથે તેણે લાંબા વખત સુધી મસલત પણ ચત્રાવવી નહિ.

મતુના મતને અનુસરનારાઓનું કહેવું આ પ્રમાણે છે:- “ મંત્રિ-પરિવર્તમાં અમારો હોવા જોઈએ. ”

બૃહસ્પતિના મતના કહે છે કે:- “ તેમાં સોળ (સભ્યો) હોવા જોઈએ. ”

ઉશનસ્ના અનુયાયીઓના મત મુજબ “એમાં વીસ (સભ્યો) હોવા જોઈએ.” (આમ જુદા જુદા રાજનીતિચાત્રીઓ જુદું જુદું મત દર્શાવે છે) પણ કૌટિલીય તો એવું કહે છે કે:-“(રાજ્યને કે રાજાને) જેટલી સંખ્યામાં સભ્યો રાખવાની જરૂર જણાય તેટલી સંખ્યામાં તેણે રાખવા. ”

રાજા અને તેના શત્રુ: એમ એ ઉભય પક્ષો (ને અનુલક્ષી) ને તે ઉભયને લગતી સર્વ બાબતો પરત્વે મંત્રીઓએ વિચાર કરવાનો છે. વળી જે કાર્યનો હજુ પ્રારંભ થયો ન હોય તે કાર્યની ચરૂઆત તેમણે કરી દેવી; જેનો પ્રારંભ યત્ન ચૂક્યો હોય તે પૂરું કરવું; જે પૂર્ણ થયું હોય તે સુધારવું; અને જે આઠાઓ યત્ન ચૂકી હોય તેમનું ચયાર્ય પાલન તેમણે કરાવવું.

નજીક હોય તેવા અધિકારીઓને સાથે રાખીને રાજ્યે કાર્યોનું નિરીક્ષણ કરવું; અને જેઓ નજીક ન હોય તેમને પત્રો લખી મોકલીને તેમની સલાહ પૂછવી.

ધન્વની મંત્રિ-પરિવર્તમાં એક હજાર ઋષિઓ છે તે બધા તેનાં ચક્ષુ:ઓ છે, અને તેને પોતાને જો કે જે જ ચક્ષુઓ છે, તથાપિ તે તેટલા કારણ-થી ‘ સહસ્રાક્ષ (હજારો આંખવાળો) ’ કહેવાય છે.

આકસ્મિક પ્રસંગોમાં તેણે (રાજાએ) મંત્રીઓને તથા મંત્રિ-પરિ-
પદને બોલાવરાં, અને તેમને (જે તે પ્રસંગને લગતી) વાત કહેવી. સમ્યો-
તો મોટો ભાગ* (ભૂષિષ્ઠ) જે કાંઈ સૂચવે અથવા, કાર્યસિદ્ધિ કરાવે એવો
જે કાંઈ માર્ગ બતાવે તે પ્રમાણે તેણે તે કામ કરવું; અને કાંઈ કાર્ય કરતાં,
પોતાના શત્રુઓમાંથી કાંઈ (પર), પોતાની ગુપ્ત વાત જાણી જાય નહિ
(એ વાતની કાળજી રાખવી એટલું) તો નહિ, પરંતુ) તેણે પોતે પોતાના
શત્રુઓની નિર્બળતા જાણી પણ લેવી; અને કાચબાની પેઠે પ્રસારેલાં
પોતાનાં અવયવોને તેણે પાછાં સંકેલી પણ લેવાં.

જેમ વેદ નહિ બાણેલા પુરુષથી પિતૃઓને અપાયલા પિંડો, સુઘ જનોથી
ખવાવાને પાત્ર નથી, તેવી જ રીતે, જે કાંઈ સાસ્ત્રનિપુણ ન હોય તે મંત્ર
(માત્ર) તું શ્રવણ કરવાને માટે પણ લાયક નથી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' વિનયાધિકારિક ' નામના
પ્રથમાધિકરણમાંનું ' મંત્રાધિકાર ' વિષયક પંદરમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૬

દૂતપ્રશ્નિધિનું કાર્ય.

મંત્રકાર્યમાં જે દૂતેહમંદ નીવડેલ હોય તેને 'દૂત' નીમી શકાય છે.
અમાત્યસંપદવાળો દરકાંઈ પુરુષ કાર્યાધિકારી થવાને પાત્ર
(નિરૂપાય) છે.

એક ચતુર્થાંશ ઓછી યોગ્યતા ધરાવનારને અમુક એક કામને માટે
(પરિમિતાર્થ) પ્રતિનિધિ નીમી શકાય. અર્વભાગ કરતાં ઓછી યોગ્યતા-
વાળાને રાજપત્રવાહક (શાસનહર) નીમી શકાય.

દેરાશાસન કરવામાં બહુમતિનો સિદ્ધાંત પ્રથમથી જ હિંદુ આર્યોએ
વીકસેલો છે; પણ એ બહુમતિ નીતિનિયુક્તોની હતી.

એસવાની ગાદી (માન), વાહન (બારગાડી), સેવકો અને અન્નાદિ સાધનોની ગોઠવણ કરી લઇને તેણે (દૂતે) પોતાના દૂતકાર્યમાટે પ્રયાણ કરવું, અને ધારણા કરવી કે, “ચતુરે આમ કહેવું; ચતુર આમ બોલે તો તેનો જવાબ આમ આપવો; અને આમ કરીને તેને ફસાવાશે.”

અટવી (જંમલ)ના સીમાડાના, નગરોના અને રાષ્ટ્ર (રાજ્ય)ના વિભાગોના, અને ચતુરના અમલદારો જોડે તે દૂતે મિત્રતા બાંધવી. તેણે પોતાના સ્વામીનાં સૈનિક યાણાં (અનીકરયાનો), યુદ્ધસામગ્રી અને દુર્ગો સાથે, ચતુરની તે તે બાજુની સરખામણી કરવી. કિલ્લાઓનાં અને રાજ્યનાં પ્રમાણ તથા હેતુરૂપ, તેમ જ મૂલ્યવાળી વસ્તુઓ (સારવૃત્તિ) વાળા દુર્ગો, અને હુમલો કરી શકાય અને ન કરી શકાય તેવાં તેનાં (ચતુરનાં) સ્થાનો વિષે પણ તેણે ચોક્કસ માદિતી મેળવવાની છે.

તેણે રાજ મેળવીને ચતુરની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરવો, અને પોતાના જીવના જોખમે પણ તેણે, પોતાની મારફત મોકલાયલા (પોતાના સ્વામીનો) સંદેશ તેને (ચતુરજાને) કહી સંભળાવવો.

ચતુરની વાણી, મુખમુદ્રા અને આંખોમાંની તેજસ્વિતા; દૂતને અપાયેલું સન્માન; મિત્રોના આરામ પરત્વે ચમલી પૂછપરછ; મુજબકથામાં લેવાયેલો ભાગ; રાજસભની નજીકમાં (દૂતને) અપાતું આસન; દૂતની, સન્માનકારક રીતની બરદાસ; મિત્રોનું સ્મરણ; અને દૂતકાર્યનો અણાતો સંતોષજનક અંતઃ આ સર્વ ચતુરનાં પ્રસન્નતાદર્શક ચિહ્નો છે, અને એથી ચિહ્નના ચિહ્નો તેની અપ્રસન્નતા બતાવે છે.

અપ્રસન્ન (અતુષ્ટ) ચતુરે આ પ્રમાણે કહેવાયઃ—“ દૂતો-એ માત્ર તારાં જ નહિ, પણ સર્વ રાજ્યોના મુખો છે; અને તેથી દૂતોએ, પોતાની સામે શસ્ત્રો ઉગામાયલ હોય તોપણ, જે કાંઈ પોતાની મારફત (પોતાના સ્વામી તરફથી) કહેવડાવાયલું હોય તે યથાર્થ કહી દેવું જોઈએ. આમ હોઈને, તેઓ જાતિજહિષ્કૃત હોય તોપણ અવધ્ય ગણાય છે; તો પછી આજણ દૂતોને મારી નાખવાનું તો કેમ જ બને ? (દૂત જે કાંઈ કહે છે)

તે તો પરવાકય છે, અને એ પરવાકય (પારકાએ કહેવડાવેલું) કહી આતાવવું એ દૂતનો ધર્મ છે.”

પોતાને જે માન અપાવ તેથી કુઝાઈ નહિ જતાં તેણે (દૂતે), પોતાને પાછા જવાની પરવાનગી મળે ત્યાં સુધી ત્યાં (શત્રુના દરબારમાં) રોકાવું; શત્રુના સામથ્યની દરકાર તેણે ન કરવી; અનિષ્ટ વચન તેને કહી સંભળાવવામાં આવે તો તેણે તે સહન કરી લેવાં; આ અને મદિરાનો તેણે ત્યાગ કરવો; એકલા સમન કરવું, કારણકે દૂતો જ્યારે નિદ્રાવશ હોય છે કે મદિરાના નિશામાં હોય છે ત્યારે તેમના મનની વાતો (ધણીવાર) પ્રકટ થઈ જાય છે પણ ખરી. પતિ અને વેપારીના વેપમાં ફરતા ગુપ્તચરો દ્વારા કે તેમના શિષ્યોદ્વારા કે ચિકિત્સક (વૈદ્ય) ના તેમ જ પાંખડીઓના વેપમાં જાદકતા ચરોદ્વારા, અથવા જે રાજ્યો પાસેથી પગાર લેનારા (હિમયવેતન) દ્વારા તેણે (દૂતે), પોતાના સ્વામીને અનુકૂળ હોય તેવા વિષયોમાં આશ્વતા પ્રપંચોના પ્રકારની તેમ જ શત્રુપક્ષનાં કાવત્રાંની માહિતી મેળવવી, અને હુમલો કરવાનાં સ્થાનો (પ્રકૃતિરંધ્ર) ઉપરાંત શત્રુપ્રજાની રાજભક્તિ કે અરાજભક્તિ (રાગાનુરાગ) પરત્વે પણ યાન મેળવી લેવું.

આવી (લોકોની રાજભક્તિને લગતી) વાત ચલાવવાનો અવકાશ ન મળે તો, શિશુકોની કે નિશામાં ચકચૂર જતેલ કે મૂખ મનુષ્યોની કે નિદ્રાવસ્થામાં જકતા માણસની વાતનું અવસોકન કરીને, અથવા તો પુષ્પ-સ્થાનોમાંનાં અને દેવગૃહોમાંનાં ચિત્રો, ગૂઢ લેખો અને સંચાઓ ઉકેલીને તેણે (દૂતે) આવશ્યક જાતથી મેળવવી.

આ પ્રમાણે તેને જે જે જાતથી મળે તે તે રીતે તેણે ઉપજાવ (ગુપ્ત ચક્રિત) થી ખાત્રી પણ કરી લેવાની છે.

પોતાના સ્વામીના રાષ્ટ્ર (પ્રકૃતિ) ના અંગોના પરિમાણ પરત્વે શત્રુ જે અનુમાન બાંધે તેમાં તેણે ભૂલ કાઢવી નહિ; પરંતુ તેણે માત્ર એવું ઉત્તર આપવું કે:— ‘ આપને સર્વ જાત છે. ’ વળી પોતાના સ્વામીએ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા સારું જે ઉપાયો યોજાયા હોય તે પણ તેણે તેને (શત્રુ-પક્ષને) જણાવવા નહિ.

જો દૂત પોતાના દૂતત્વ (કાર્ય) માં ફલીભૂત થાય નહિ, અને તેમં છતાં તેને (શત્રુ તરફથી) રાક્ષી રાખવામાં આવે તો તેણે આ પ્રમાણે અનુમાન બાંધવાં:—

“ કાં તો, મારા સ્વામી ઉપર જે બધાં ઝગમગ રહેલ છે તે બધાં પોતાની ઉપર આવી પડવાનો સંભવ જોઈને પોતાની ઉપર લટકતા બધાને ટાળી દેવાની ઉત્કંઠા (તે શત્રુરાજ્ય ધરાવે છે); અગર તો પૃષ્ઠભાગેથી બધાં કાપવી રહેતા શત્રુને, કે અન્ય જે કોઈ રાજ્યનું રાજ્ય પૃષ્ઠ ભાગે આવેલું હોય અને તે રાજ્ય, વચ્ચે આવી રહેલા અન્ય રાજ્યથી વિભક્ત થઈ ગયેલું હોય તેવા (રાજ્યના) રાજાને મારા સ્વામી વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા (નો હેતુ પણ શત્રુનો હોય); અગર મારા સ્વામીના રાજ્યમાં અંતઃકોપ (બળવા) જગાડવાની કે કોઈ જંગલી મુખી (આદ્યવિક)ને મારા સ્વામીની સામે ઉશ્કેરી મુકવાનો મુદ્દો પણ હોય; કાં તો, મારા સ્વામીના રાજ્યની પછી જે કોઈ મિત્રરાજ્ય આવ્યું હોય તેને સાધીને આક્રમ કરી મારા સ્વામીનો વિનાશ કરવાનો હેતુ (પણ શત્રુ ધરાવે); અથવા તો (શત્રુના) પોતાના જ રાજ્યમાં થનાર અંતઃકોપ (બળવા) ને ટાળી દેવાની કે કોઈ અન્ય શત્રુથી થનાર હુમલા કે કોઈ જંગલી મુખી તરફથી થવાના હુમલાને અટકાવી દેવાની (શત્રુ) ધારણા રાખતો પણ હશે; (એમ નહિ તો) મારા સ્વામી તરફથી થનાર ચલાઈનો સમય નિકટ આવતો જાય છે તે (યાત્રાકાલ) વીતાડી દેવાનો પણ તેનો ઉદ્દેશ હોય; અથવા તો અન્ન-ફળાદિ (સત્ત્વ), કાચી ધાતુઓ (કુખ્ય) વગેરે તથા વેપારની ચીજો (પદ્મ) નો સમ્રક્ કરી લેવાનો કે પોતાના દુર્ગો સમરાવી લેવાને કે લડવાને માટે સમર્થ એવું પ્રબળ સૈન્ય તૈયાર કરી લેવા માટે તેમાં બરતી કરવાને (આવશ્યક અવકાશ મેળવવાની) ઇચ્છા (પણ તે-શત્રુ રાજ્ય-) ધરાવતો પણ હોય; અગર તો પોતાના સૈન્યને સંપૂર્ણ તાત્રીમ (બ્યાયામ) આપવા માટે શ્રમ અને મહેનત મેળવી લેવાની તે આકાંક્ષા રાખતો હોય; અને એમ નહિ તો પછી, (આ શત્રુરાજ્ય) પોતાની જ

બેકાળજીથી આવી પડેલ સાંપ્રત તુચ્છકાર દાંળવા સારું ઐચ્છિક મિત્રતા બાંધવાનો ઉદ્દેશ કદાચિત્ કરાવતો, પણ હોય. ”

એ પછી, પોતાને યોગ્ય જણાય તે પ્રમાણે તેણે (દૂતે) ત્યાં રહેવું કે ત્યાંથી નીકળી જવું; અથવા તો તેણે પોતાના દૂતત્વને અંગે રહેલ કાર્યનો ત્વરિત નિર્ણય લાવવાની માગણી કરવી; અથવા તો, પોતાને અનિષ્ટ શાસન મળ્યાનું યત્નને જણાવી દબને અને પોતાને કેહી બનવાનો અથવા તો મૃત્યુનો ભય છે એવું બહાનું કાઢીને, રજા લીધા વિના પાછા વળી જવું. આ પ્રમાણે જો તે ન કરે તો તેને સજા કરવી.

દૂતત્વ (પ્રેષણ), કાલકરારોનું પાલન (સંધિપાલત્વ), છેવટનો સંદેશ (મુતાપ) આપવાનું કામ, મિત્રોનો સંગ્રહ કરવા ઉપગમ (બેત) રચવો, મિત્રમિત્રમાં કલહ કરાવવો, ગૂઢદંડાનુસારણ, બંધુઓ તથા રત્નોનું અપહરણ, યુક્તધરોની પ્રવૃત્તિઓ વિષે યાન મેળવવું, પરાક્રમ બતાવવું, શાંતિના કરારનો ભંગ (સમાધિભોક્ષ) કરવો; દૂતો અને રાજ્યના અધિકારીઓની કૃપા મેળવવી—આ બધા ધર્મો દૂતના ગણાય છે.

ઉપર વર્ણવેલાં કામો કરવાને રાજાએ પોતાના દૂતો યોજના, અને પરદૂતો હોય તેમનું રક્ષણ કરવું, અને પ્રતિદૂત, યુક્તચર તેમ જ દસ્ય અને અદસ્ય રક્ષકો રાખીને તેણે પોતાનો રક્ષા પણ કરવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘વિનયાધિકારિક’ નામક પ્રથમાધિકરણમાંનું, ‘દૂતપ્રશ્નિધિ’ શીર્ષક સોળમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૭

રાજપુત્રનું રક્ષણ.

(આ પ્રમાણે) રક્ષિત થયેલો રાજા, પારકા જનોથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકે છે. પ્રથમ તો તે પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રોથી રક્ષિત હોવો જોઈએ.

‘દારરક્ષણ’ (પત્નીઓનું રક્ષણ), એ પરત્વે, આપણે, ‘અંતઃપુર પ્રત્યેના ધર્મો’ એ વિષે વિવેચન કરશું ત્યારે કહેશું.

રાજપુત્રનો જન્મ થાય ત્યારથી જ રાજાએ તેની ઉપર દેખરેખ રાખવી.

(આ સંબંધમાં) ભારદ્વાજ આ પ્રમાણે કહે છે:—“કારણ કે, કર્કટક (કરચલા) ના ગુચ્છવાળા રાજપુત્રો સ્વભાવથી જનકભક્ષક હોય છે, (અને તેટલા માટે) તેમની વિશે જ્યારે પિતૃસ્નેહની ઉણપ દેખાય ત્યારે તેમને ગુપ્ત રીતે દંડ આપવો.”

(પરંતુ) વિશાલાક્ષણું મત આ મુજબનું છે:—“અદૃષ્ટ વધ (ખબર ન પડે તેવી રીતે કરાતો વધ) અને ક્ષત્રિય ખીજનો વિનાશ કરવો, એ એક દુષ્ટતા છે; અને તેથી કરીને તેમને (રાજપુત્રોને) કોઈ એક નિર્મિત સ્થાનમાં, રક્ષકોની દેખરેખ નીચે રાખવા એ ઉચિત છે.”

(તથાપિ) પરાશરમતનાનું (આ સંબંધમાં) આવું કહેવું છે:—“એ તો (સંતાઈ રહેતા) સર્પ તરફથી પમાતા લયના જેવું છે; કારણ કે એવા રાજપુત્ર એમ ધારે છે કે, ‘મારા શૌર્યથી કરીને મારા પિતા-એ મને પોતાને પૂરી રાખેલો છે,’ અને તેથી તે પોતે પોતાના પિતાને ખોટા બેસવાનો કદાચિત પ્રયત્ન પણ કરે છે. આવું હોઈને, અંતઃપાલોની ઓઢીમાં અગર તો કિસ્લામાં તેને (રાજપુત્રને) રાખવો ઉચિત થઈ પડે છે.”

(પણ) પિશુનનો અભિપ્રાયઆવો છે:—“એ તો ઘેંટાના ટોળામા વડ હોય અને તેથી ઘેંટાને જે બચ લાગે તેના (ઔરભ્રુક ભય) જેવું ગણાય; કેમ કે પોતાને કાઢી મુકવાનું કારણ સમજ્યા પછી તે, (પોતાના પિતા વિરુદ્ધ) અંતપાલો સાથે મિત્રતા બાંધવાના પ્રસંગોનો લાભ લેવાને તૈયાર થાયં પણ ખરો. આ કારણથી તેને (રાજાએ) પોતાના રાજ્યથી દૂર એવા કોઈ પરરાજાના દુર્ગમાં રાખવો એ વધારે ઉચિત છે.”

(આ સંબંધમાં) કૌણ્ડિન્ય-મતનું કહેવું એવું છે કે:—“વાહરડાંની

સ્થિતિ (વત્સસ્થાન)ને મળતી આ વાત છે; કારણ કે, વાઞ્છરડાની મદદથી મનુષ્ય જેમ ગાયને દોહી લે છે, તેવી જ રીતે પરગણ એવા રાજકુમારના પિતાને દોહી (નીચેથી) શકે છે. આમ હોષને એવો રાજપુત્ર પોતાના માતૃલ સંબંધીઓ (મોસાળ પક્ષ) માં રહેવા બંધ તેમ કરવું એ જ સારું (ગણાય.)”

(પરંતુ) વાતવ્યાધિ કહે છે:-“ આમ કરવું એ તો ‘વજ્ર-સ્થાન’ જેવું ગણાય; કારણ કે, અદિતિ અને કૌશિકની બાબતમાં બંન્નું હતું તેમ, એ રાજપુત્ર કૃષી ધ્વજ દરકાવીને એના માતૃ-બાંધવો વાચવાને નીકળી પડે (એ સંભવવાનું છે). આમ થવા ન પામે એટલા સાર, રાજ-પુત્રોને વિષયોપભોગો (આમ્ય ધર્મો)માં જીવન ગાળવા દેવું; કારણ કે, સુખોપરૂષ (સુખોપભોગની ભળમાં સપડાયલા) પુત્રો પિતા તરફ દ્રોહ કરતા નથી.”

(તથાપિ) કૌટિલીયનું મત આ પ્રમાણે છે:-“ આ તો જીવતાં મરવા જેવું થાય; કારણ કે એક કે વધારે, વિષયલપટ રાજપુત્રોવાળા રાજકુટુંબ ઉપર હુમલો થતાં જ; ઉધમ્પથી ખવાઈ ગયલ ભિતની માફક તેવા-રાજકુટુંબનો વિનાશ થઈ જવાનો. આ કારણથી, રાણી ન્યારે પ્રજોત્પત્તિ કરવાને યોગ્ય અવસ્થામાં આવે ત્યારે કુળગુરુઓએ, કંન્દ્ર તથા બૃહસ્પતિને આવશ્યક બલિદાન આપવાં. ન્યારે રાણી ગર્ભવતી થાય ત્યારે, ‘કૌમારભૂત્ય* (બાલસંરક્ષણ)’ ના નિયમો પ્રમાણે, ગર્ભધારણ અને પ્રજનનના કાર્ય પરત્વે રાજાએ વર્તવું. પ્રસવ થઈ ગયા પછી, કુળગુરુઓ-

* આપણા માચીન સુશ્રુવાદિ દૈવક ગ્રંથોમાં આ વિષય ઘણી જ સૂક્ષ્મ અને શીર્ષ દૃષ્ટિથી વિચારાયેલો છે. બાળકની ગર્ભાવસ્થામાં તેના શરીર એકથાને નહિ, પણ તેના ચિત્તને નિરાશ્રય બનાવી તે હલથને સુસંસ્કારયુક્ત કરવાની વાતને તેમાં ખાસ કરીને પ્રાધાન્ય અપાયું છે. અર્થાત્ અર્વાચીન સુપ્રજનશાસ્ત્ર (Eugenics) ને બધી સૂચનાઓ કરી રહેલ છે તે બધી માચીન હિંદુઓએ ભૂતકાળમાં વ્યવહારમાં વહી પણ દીધેલી.

એ પુત્રસંસ્કાર કરવા. રાજપુત્ર ન્યારે યોગ્ય વયનો થાય ત્યારે તેને, નિપુણ પુરુષો મારફત યોગ્ય કેળવણી અપાવવી. ”

આંલીય રતના રાજનીતિશાસ્ત્રીઓ (આ બાળતર્માં) આ પ્રમાણે કહે છે:—“ કોઈ એક સન્નિવર્તના ગુપ્તચરે રાજપુત્રને મૃગયા, ઘૂત, મઘ અને સ્ત્રીઓ વિષે લલચાવીને તેને પોતાના પિતા ઉપર હુમલો કરી રાજતાંત્ર સ્વહસ્તગત કરવાને ઉત્કેરવો, (અને) અન્ય એવા ગુપ્તચરે તેને આવા કૃત્યોમાથી વારવો. ”

(આ મત વિરુદ્ધ) કૌટિલીય કહે છે:— ‘ નિર્દોષ^૧ ચિત્ત ઉપર કુદ સંસ્કારો પાડવા એ એક મહાપાપ છે; કારણ કે જેવી રીતે કોઈ નવદ્રવ્યને તેના સંસર્ગમાં આવતા પ્રાણ કોઈ દ્રવ્યની અસર થઈ ગયા વિના રહેતી નથી, તેવી જ રીતે નવી, સીખાડેલ વ્યક્તિ (અણકેળવાયલ નવ બાળક) ને જે કોઈ કહેવાસંભળાવવામાં આવે છે તેને તે યાત્રોપદેશ રૂપે ગણી લીધા વિના રહેતી પણ નથી. આ કારણથી તેને માત્ર ધર્મ અને અર્થ^૨ પરત્વે શિક્ષણ આપવું, પણ અધર્મ અને અનર્થનું^૩ શિક્ષણ તો નહિ જ. સૂત્રિ-દૂતોએ તો તેના બહુ સભ્યતા દર્શાવતા રહેવું તે એવી રીતે કે, ‘ અમે તો તારા જ છીએ. ’ બરણવાતીને લીધે ન્યારે તે પોતાની દષ્ટિ પરત્વેઓ તરફ વાળે, ત્યારે આયવેષધારિણી મહિન સ્ત્રીઓએ રાત્રીને સૂમયે અને એકાંતમાં તેને બચ આપવો. તેને મદિરાપાન કરવાનું મન થઈ આવે ત્યારે, નિશા ચઢાવે તેવી વસ્તુઓ (યોગપાન-મદિરા બેળવેલ, હોય તેવી-) પાછતે તેને બચબીત બનાવવો. જો તેને ઘૂન રમવાની ઇચ્છા થાય તો કપટી પુરુષને વેષ ધરનાર દૂતોએ તેને બચ આપવો. મૃગયાનું^૪ મન થઈ આવે તો ધોરી માર્ગે ધાડ પાડનાર લૂટારાના વેષમાં ફરતા દૂતોએ તેને બાંધાકુલ કરવો; અને જો તેને પોતાના પિતા ઉપર હુમલો કરવાની વૃત્તિ થઈ આવે તો તેની ઇચ્છા માન્ય રાખવાનો ડોળ કરીને, આવા પ્રયત્નોનાં

૧ નિર્દોષશિક્ષણના અવગણિત દિમાગીઓએ આ વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની છે. મનોધર્મનું જ્ઞાન કૌટિલ્ય કેટલું બરાબરો હતો તે આ ઉપરથી સમજાશે.

દૃષ્ટ પરિણામો વિષે તેને ધીમેધીમે સમજાવવા પડવી કે:-" ઇચ્છા કરવાથી કામ રાજ્ય સ્થાપનું નથી; તારા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થશે તો તારું પોતાનું જ મૃત્યુ થવાનું; કદાપિ વિજય મળશે તો તું નરકમાં પડીશ, અને ભોક્ષા (તારા પિતાને અર્થે) શોક કરશે, અને જે એક ઢેરુ (તું) તેને તેઓ જાગી નાખશે (અર્થાત્ તારો નાશ થશે). "

રાજ્યને એકનોએક પુત્ર હોય અને તે વિરાગી તથા પ્રિય હોય તો રાજ્ય બંધે તેને બંધનમાં રાખે. (પછી) જો રાજ્યને ઘણા પુત્રો હોય તો તેમાંથી કેટલાકને તેણે, જે રથને યુવરાજ ન હોય, કે નવીન અવતરેણ કે ગર્ભાવસ્થામાં રહેલ બાળક પણ જ્યાં ન હોય તેવા સ્થાનોમાં મોકલી દેવા.

જે રાજપુત્ર આત્મસંપત્તિવાળો (સુશીલ) હોય તેને સેનાપતિ બનાવવો કે યુવરાજપદે સ્થાપવો.

પુત્રો ત્રણ પ્રકારના છે -(૧) સુદ્વિચારી, (૨) જડસુદ્ધિ, અને (૩) દુર્સુદ્ધિવાળા. ધર્મ અને અર્થ વિષે પોતાને જે કંઈ સીખવવામાં આવે તેને 'આચાર' - વ્યવહાર - માં ઉતારી શકે તે ' સુદ્વિચારી ' કહેવાય છે; પોતાને મળેલા સદુપદેશોને જે કદાપિ પણ કૃતિમાં મુકી શકતા નથી તે ' જડસુદ્ધિ ' (આદાર્ય સુદ્ધિ - બીજાથી દોરાય તેવી સુદ્ધિ) વાળા ત્રણમાં છે; અને જે પોતે હાથે કરીને કમમાં જોડે પડે, તથા ધર્મ અને અર્થનો તિરસ્કાર કરે તે ' દુર્સુદ્ધિવાળા ' કહેવાશે.

* જો રાજ્યને ત્રણ (ત્રીજા) પ્રકારનો એક જ પુત્ર હોય તો તેણે, પોતાને (પુત્ર :) પુત્રોત્પત્તિ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા, અથવા તો પોતાની પુત્રીને પુત્રોત્પત્તિ કરાવવી.^૧

* રાજગાદી ખાલી પડતા તે પ્રાપ્ત કરવા સાર વિવિધ રાજકૃત્યોમાં વરફાવી થકી રચાઈને પ્રયાસો થાય છે, અને તેના પરિણામમાં યદ્યપિ આવતા બળભગાદથી રાજ્ય નબળું પડવા વિના રહેતું નથી. વળી એ જ નિયમ પ્રમાણે, વારંવાર થતી યુદ્ધોત્પત્તિ ફળ પણ એક જ આવે છે.

૧ એકને એક, પણ દુર્સુદ્ધિવાળા પુત્રથી પુત્રોત્પત્તિ માવજતો નિર્દેશ

ત્યારે રાજા પોતે એટલો બધો વૃદ્ધ કે ગર્વિષ્ઠ થઈ ગયો હોય કે તે પોતે પુત્રોત્પત્તિ કરી ન શકે, ત્યારે તેણે (પોતાની) માતાના કાંઈ સગાને કે પોતાના કુળના કે પોતાના પાડોસના રાજાઓમાંથી કાંઈ શુભ, સુધીલ અને શુભયુક્ત રાજાને પોતાના ક્ષેત્ર (પોતાની સ્ત્રી) વિશે બીજારોપણ કરવા (પુત્રોત્પત્તિ કરી આપવા અર્થે) નિયુક્ત કરવો. પરંતુ એકને એક, તથાપિ કુટ (અવિનીત) પુત્રને કદાપિ ગાદી ઉપર સ્થાપવો નહિ.

રાજપિતા કે જે પણા (લોકો) નો એક જ માત્ર આધારસ્થંભ છે તેણે પુત્રહિત કરનાર થવું. આપકાલે કરવા પડતા અપવાદ 'માનુએ રાખી (કહીએ તો) જ્યેષ્ઠ પુત્રના ભાગે જવું' રાજત્વ (ઔશ્વર્ય) જ સર્વદા પૂજા-પાત્ર થઈ રહે છે.

કાંઈ કાંઈ વાર રાજત્વ, કાંઈ એક કુળની મિશ્રિત રૂપ પણ હોય છે. કુળસંબંધને જિત્યો જિત્તી શકાતો નથી; અને અરાજકતાના સંકટોથી તે સુકત રહે છે તેથી કરીને તે લાંબા કાળ સુધી પૃથ્વી વિશે અસ્તિત્વ ધરાવી રહી શકે છે પણ ખરા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'વિનયાધિકારિક ' નામક પ્રથમાધિકરણમાંનું, 'રાજપુત્રરક્ષણ' વિશે ચર્ચા કરતું 'સત્તરમું' પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

થયો નથી તે સૂચક છે. દુર્બુદ્ધિવાળા પુરુષની એલાદમાં દુર્બુદ્ધિ હવરવાનો સંભવ રહે છે, એમ અર્વાચીન અન્વયશાસ્ત્ર (Science of Heredity) નું પણ માનવું છે.
જ. ડુ. જો.

પ્રકરણ ૧૮

અંકુશિત રાજપુત્રનું વર્તન અને તેના પ્રતિ રાજવાની વૃત્તિ.

પોતાના માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ મુકાયલી ન હોય અને પોતાને માટે અયોગ્ય ગણાય તેવા કામમાં પોતાને નિયોજવામાં આવેલ હોય, તથાપિ તેથી કરીને તેને તેના પોતાના જીવનું જોખમ થવું ન હોય, લોકો તેથી કોઈ ભરાના ન હોય, કે અન્ય કોઈ પ્રકારનું ગંભીર સંકટ ઉદ્ભવવું ન હોય, તો પછી રાજપુત્રે પોતાના પિતાની આગાને અનુસરી રહેવું. જો તેને પોતાને કોઈ પુણ્યકર્મ કરવામાં યોગ્ય હોય તો તેણે તે કાર્યના અધિષ્ઠાતાની કૃપા મેળવવા પ્રયત્ન કરવો અને પોતા પરત્વે રખાયલી (કાર્ય કરવા બાબતની) આજ્ઞા કરતાં પણ વિશેષ રીતે તેના (અધિષ્ઠાતાના) આદેશને અનુસરી કાર્યને પૂર્ણ કરવું, અને તે કાર્યમાંથી મેળવાયેલ, પ્રમાણપુરસ્કાર લાભ, તથા પોતાની ચતુરાઈને લીધે જે અધિક લાભ થઈ આવ્યો હોય તે તમામ પોતાના પિતા સમક્ષ રજુ કરી દેવો. તેમ છતાં પણ જો રાજપિતા પ્રસન્ન ન થાય અને અન્ય પુત્ર પ્રતિ તથા અન્ય પત્નીઓ પ્રતિ અયોગ્ય પક્ષપાત દર્શાવે, તો તેના (ઉપેક્ષિત પણ સત્) રાજપુત્રે, પોતાને વનવાસ કરવા જવા દેવા અર્થે પોતાના પિતા (રાજા) પાસે માગણી કરવી, અથવા જો તેને કેદ થવાનો કે વધ પામવાનો ભય રહેતો હોય, તો (તેને પ્રસંગે) ધર્મિષ્ઠ, દયાળુ, સલાવાદી તરીકે જાણીતા થયેલા અને કપટી નહિ પણ સમ્યક્ચિત્રવાળા અનિયમોનો પોને આદર કરતો હોય તેવા કોઈ પાડોસી રાજાનો આશ્રય તેણે મેળવવો. સાં રહીને તેણે ધન અને મનુષ્યો એકઠાં કરવાં, પ્રવીર પુરુષની કન્યાને પરણી સંબંધ બાંધવો અને જંમલવાસીઓની ટોળીઓ સાથે મિત્રતા રચવી એટલું તો નહિ, પરંતુ (પોતાના પિતાના રાજ્યમાંના) લિન્ન લિન્ન પક્ષોને પણ (પોતાની સાથે) મેળવી લેવા;

અથવા, એકલ કરીને તેણે, સુવર્ણની કે માણિક્ય (પાકમણિ રાગ)ની

ખાણુ રાખીને કે હેમની કે રૂપાની ચીજોને ખનાવીને, કે અન્ય કોઈ વેપારની જાણુઓ ખનાવીને પોતાનો નિર્વાહ કરવો. પાખંડીઓથી કરાવણ સંબંધવ્ય, આદ્યશેતર તરફથી જોગવાવા યોગ્ય દેવદંડવ્ય, અને શ્રીમંત વિધવાનું તેમ જ દંવિયા માગફત વાણિજ્ય કરનારાઓને દાય કરી, મદતરસ (વિપ) ના પ્રયોગથી, તેમનું ધન એ બધું તેણે લૂંટી લેવું; અથવા પર રાજનાં ગામડાઓ પડાવી લેવાને જે પ્રકારના ઉપાયો યોગ્ય છે તે તેણે યોગવા; અથવા તેણે પોતાની માતાના પરિવ્રજાની કૃપા (મદદ) મેળવીને (પોતાના પિતા સાથે) પ્રવર્તન કરવી;

અથવા, ચિત્રકાર ગુનાર, રાજલટ્ટ, ચિકિત્સક, વિદૂષક કે અન્ય કોઈ પાખંડીનો વેપ ધારણ કરીને, અને તે જ પ્રકારના ગુપ્તચરની મદદ લઇને, જ્યારે આપોઆપ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ આવે ત્યારે, તેણે સત્ત્વસત્ત્વ થઈ તથા રસનાં સાધનો સાથે રાખીને રાજા (પોતાના પિતા) સમક્ષ જવું અને તેને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે કહેવું:—

“ આ હું કુમાર છું; આ રાજ્ય સહભોગ્ય (આપણે બન્નેએ સાથે રહીને ભોગવવા જેવું) છે; અને જ્યારે અન્ધ જનો તે રાજ્ય ભોગવવાની ઇચ્છા ધરાવે છે ત્યારે હું એકદેશે તે રાજ્ય ભોગવે એ વૃત્તિ સોલવું નથી; મને દ્વિગુણિત લકનવેતન આપીને દૂર રખાશે નહિ.”

દામમાં રખાયલા રાજપુત્રે, આવા પ્રકારનું વર્તન રાખવાનું છે.

ગુપ્તચરોએ, અગર તો સગી કે ઓરમાન માતાએ, દામમાં રખાયલા મુખ્ય રાજપુત્રને, તેના મનનું સમાધાન કરીને (રાજના) દરબારમાં પાછો બોલાવવો જોઈએ; અથવા તો ગુપ્તચરોએ સત્ત્વસત્ત્વ બંધને તથા રસપ્રયોગનો આશ્રય કરીને (હરકોઈ રીતે) તેના ત્યજ્યલ્લા રાજપુત્રને પૂરો કરી દેવો. જે તે ત્યજ્યલ્લા ન હોય તો ગુપ્તચરો સ્ત્રીઓને યોજીને રાત્રીને સમયે મદિરાનો ઉપયોગ કરીને, કે ચિકારને પ્રસંગે તેને પકડી પાડવો, અને પછી પાછો (દરબાર) મેળો કરી દેવો.

આ પ્રમાણે જ્યારે તેને પાછો અણાય ત્યારે, “ મારા પછી (એટલે

મારા મરણ બાદ) રાજપદ તારું છે,” એમ રાજા (તેના પિતા) એ તેને વચન આપી તેના મનનું સમાધાન કરવું, અને (પછી) કોઈ નિર્ણીત સ્થાનમાં તેને રક્ષકો (ની દેખરેખ) નીચે રાખી દેવો; અથવા રાજાને જો વધારે પુત્ર હોય તો તેને પ્રવાસે મોકલી આપવો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ વિન્યાધિકારિક ’ નામક પ્રથમાધિકરણમાંનું, ‘ અંકુશિત રાજપુત્રનું વર્તનાદિ ’ વિષયક અઠારમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે,) .

પ્રકરણ ૧૯

રાજાના ધર્મો.

જો રાજા (પોતે) ઉત્સાહી (હિતિષમાન) હોય, તો તેની પ્રજા પણ તેવી જ ઉત્સાહી હોય છે. જો તે પ્રમાદી હોય છે તો તેની પ્રજા પણ પ્રમાદી બને છે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેવા રાજાએ કરેલા કાર્યો પણ તે ખાખ બન્યા છે. વળી પ્રમાદી રાજા સહેલાઈથી શત્રુના હાથમાં પણ જઈ પડે છે. એટલા માટે રાજાએ તો સર્વદા ઉત્થિત) જાગૃત) જ રહેવું;

નાલિકા વડે, અથવા તો છાયાપ્રમાણથી તેણે રાત્રી તથા દિવસના આઠ ભાગ પાડી દેવા. ત્રણ પુરુષ (૩૬ આંગળ કે તમ્બુ) ની છાયા, એક પુરુષ (૧૨ આંગળ કે તમ્બુ) ની છાયા, ચાર અંગુલ (૪ તમ્બુ) ની છાયા, અને મધ્યાહનદર્શક છાયા—અત્રાવઃ એ ચાર, મધ્યાહન પૂર્વેના એક અષ્ટમાસ વિભાગો છે; મધ્યાહન પછીના પણ (ઉલટા ક્રમમાં) એવા જ વિભાગો સમજવા.

૧ આ વિભાગો ચૈત્રી દિવસના પૂર્વ એક અષ્ટમાસ ભાગમાં તેણે

૧ રાજાને માટે કાર્યક્રમ ગોઠવતાં ચાતુર્વક્રમે ચાલુકચની યોજના સ્વીકારેલી છે. આ પ્રકારની ઠરાવેલી સમયવ્યવસ્થાને, કેટલાક વિદેશીય ઇતિહાસકારો કલ્પનાવત કે અસંભવ્ય ગણાવવાને હાસ્યબ્જનક પ્રયાસ પણ કરી રહેલા છે; પરંતુ પ્રાચીન

(રાજ્યએ) રક્ષાવિધાન કરી ઉપજ ખર્ચ (આય અને વ્યય) નો દિસાખ સાંભળવો; ખીજા ભાગમાં તેણે પુરજનો તથા ગ્રામ્યજનો: એ ઉલખને લગતાં કામો તપાસવાં; ત્રીજા વિભાગમાં તેણે માત્ર સ્નાન અને ભોજન કરવાં એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાને જે બાબતનું અધ્યયન કરવાનું હોય તે પણ કરવું; ચોથા વિભાગમાં તેણે માત્ર દિરણ્ય-સોના-ની (આવકની) વસ્તુલાત કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ અધ્યક્ષોની નીમણુંકા પણ કરવી; પાંચમા ભાગમાં પોતાની મંત્રિ-પરિષદ સાથે પત્રવ્યવહાર (પત્રસંપ્રેષણ) દ્વારા મંત્ર કરવો, અને ગુપ્તચરોએ એકઠા કરેલા સમાચારો સાંભળવા; છઠ્ઠા ભાગમાં પોતાને ગમે તેવા વિદ્યારો કરવા, અથવા તો પોતાને મન-ગમતી બાબતો પરત્વે મનન કરવું; સાતમા વિભાગમાં તેણે હાથી, ઘેડા, રથો વગેરે લશ્કરી બાબતો તપાસવી; અને આઠમાં ભાગમાં તેણે પોતાના સેનાપતિની સાથે બેસી બિન્નબિન્ન પ્રકારની સાંગ્રામિક યોજનાઓ પરત્વે વિચારણા કરવી.

દિવસને અંતે તેણે સંધ્યોપાસન કરવું.

રાત્રીના પ્રથમ એક અષ્ટમાંશ ભાગમાં તેણે (રાજ્યએ) ગૃહપુરોને મળવું; ખીજા વિભાગમાં તેણે સ્નાનવાળું કરીને જે કાંઈનું અધ્યયન કરવાનું હોય તે કરવું; ત્રીજા વિભાગમાં તૂરીઓના ઘોષો વચ્ચે તેણે શયન-ગૃહમાં પ્રવેશ કરવો; અને ચોથા તથા પાંચમા ભાગમાં તેણે નિદ્રા લેવી; છઠ્ઠા વિભાગમાં, તૂરીના ઘોષ ધર્તા વેંત તેણે જાગૃત થવું, અને ‘શાસ્ત્ર આમ કહે છે અને કર્તવ્યતા આ પ્રકારની છે’ એવી એવી બાબતોનું ચિંતન કરવું; સાતમો ભાગ તેણે મંત્ર કરવામાં (યોજનાઓ વિચારવામાં) ગાળવો.

હિંદુ જીવનના વ્યવસ્થાપકો, અર્વાચીન યુરોપીય જીવનક્રમની પેઠે, ઠંમેટાં ‘સમય-પાસન’ ના સિદ્ધાંતને આધારે જ અવલંબી રહેલા, એ વાત પરત્વે કાંઈપી યંકા હઠાવી શકાય તેમ નથી જ. હિંદુ જીવનમાં કગલે કગલે ‘દેરાકાલ’ હપર બાર સુગ્રાપલો જ. મેઘા માણસો જે કરાવેલા કાલક્રમ પ્રમાણે પોતાનાં કામ ન કરે, તો તેમને મોટા ગોટગામમાં પકડવાનું આવે જ.

તેમ જ શુભચરોને (જે તે કામે) મોકલી આપવા; અને (હેતુ) આદમા વિભાજમાં તેણે કત્તિજના, આચાર્યોના અને પુરોહિતોનાં આશીર્વાચનો સાંભળવાં, અને પોતાના વૈદને, મુખ્ય રસોઈઆને તેમ જ મૂર્હત જેનાર જેધોને મળા લીધા પછી વાહગવાળા ગાયને તથા વૃક્ષને પ્રદક્ષિણા ફરી તેણે પોતાના ઉપસ્થાન (દરબાર) વિષે પ્રવેશ કરી દેવો;

અથવા તો, તેણે પોતાની ચક્રિતને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે, દ્વિસ-રાત્રીના વિભાજો કરી તે પ્રમાણે પોતાની કરવાના કામે કરવાં.

ઉપસ્થાન(રાજસભા)માં ગયા પછી તેણે (રાજાએ) અરજદારો (કાર્યાર્થીઓ) ને વાટ જોતા કદાપિ હાથ રાખવા નહિ. રાજા જે પોતાની પ્રજાને દર્શન દેતો નથી -ને પોતાને કરવાનું કાર્ય, નિકટના અધિકારીઓને સોંપી દે છે, તો (રાજા) કાર્યમાં ગોટાલો થાય છે એ નિઃસંદેહ છે, અને તેથી કરીને સાર્વજનિક કોષ ઉદ્ભવતા તેને પોતાને સંતુલ્ય થઈ જવાનો વારો પણ આવી જાય છે. એટલા માટે દેવતાશ્રમ, પાખંડીઓ, ધોત્રિયો (વેદ લાણેલા બ્રાહ્મણો), પશુઓ, પુણ્યસ્થાનો, બાળકો, વૃદ્ધો, બાધિવાળાઓ, બસની, અનાથ અને ઓઝોઝો સર્વને લગતા કાર્યો (તો) તેણે પોતે અનુક્રમમાં, અગર તો તેમના ગૌરવાચરવને અનુ-સરના ક્રમે તપાસરાના છે.

અગત્યની સર્વ (આત્યાયિક) અરજો તેણે પોતે તત્કાલ સાંભળવી અને તેમાં લેશ પણ વિલંબ કરવો નહિ; કારણ કે જે વિલંબ કરવામાં આવે છે તો પછી તેમને સાધ્ય થવાનું કામ થઈ જ કદાચ અને અશક્ય પણ થઈ પડે છે.

જે ઓરડા (આગાર) માં (પવિત્ર હોમનો) અગ્નિ રખાતો હોય તે ઓરડામાં બેસીને તેણે વૈદના અને તપસ્વીઓનાં કાર્યો તપાસવાં, અને

૧ પ્રાચીન હિંદુ રાજા પોતાની પ્રજાના મુખ્ય કંટકો પરિશ્રમ ઉઠાવે તો અહીંથી સમજાયે.

તે પણ પોતાના પુરોહિત, આચાર્ય તથા (અરજદારો) ને પ્રથમ અભિ-
વંદન કર્યા પછી જ.

(રખેને અરજદારો કુપિત થઇ જાય એ કારણથી) તેણે પોતે એક-
લાએ નહિ, પરંતુ ત્રિવિદ્યામાં નિપુણ (ત્રિવિદ્ય) પુરુષોને સાથે રાખીને
તપસ્વીઓનાં તેમ જ માયા (જાદુ) અને યોગમાં પ્રવીણ એવા ઝતોનાં
જાણીને તપાસ કરવો.

રાજની બાજતમાં તેનું પોતાનું ઘર (ધર્મ પ્રમાણે વર્તન) જ તેનું
પોતાનું ઉત્થાન છે; સ્વધર્મોનું સંતોષકારક રીતે આચરણ, એ તેનું યજ્ઞ-
કર્મ છે; સર્વ પ્રતિ સમાનવૃત્તિ, એ તેનાથી અપાતી દક્ષિણા, તથા દીક્ષિત
પરત્વે કરાતો અભિષેક છે.

પ્રજના સુખમાં રાજનું સુખ રહેલું છે; અને પ્રભાવિત કરવામાં
તેનું પોતાનું હિત થાય છે. રાજને પોતાને જે કંઈ પ્રિય લાગે તે પોતાનું
હિત નથી; પરંતુ પ્રજાને જે પ્રિય હોય તેમાં જ તેનું હિત રહેલું છે.

આ કારણથી, રાજાએ સર્વદા ચંચળ (નિત્યોત્થિત) રહેવું. અને
પોતાના ધર્મો આચરવા. 'ન્યનું' મૂળ ઉત્થાન (ઉદ્યોગ) છે, અને અન-
ન્યનું મૂળ એના (ઉત્થાન) થી ઉલટામાં રહેલું છે.

અનુત્થાન (ઉદ્યોગના અભાવ) થી, પ્રાપ્ત થયલા અને પ્રાપ્ત ન થયલા
એવા તમામ લાભોનો ચોક્કસ નાશ થાય છે; ઉદ્યમથી તે (રાજા) પોતાના
ધન હેતુઓ મેળવી શકે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ વિપુલ અર્થ (ધન-
સંપત્તિ) ને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' નિન્યાધિકારિક ' નામક
પ્રથમાધિકરણમાંનું, ' રાજના ધર્મો ' એ નામનું એમણીયમું પ્રકરણ
પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨૦.

૨૩૦૭૭

અંતઃપુર પ્રતિના ધર્મો.

અંતઃપુર બાંધવાને માટે, સ્વાભાવિક યોગ્યતા ધરાવતા સ્થાનમાં, એકની અંદર બીજી એ પ્રમાણે ઓરડાઓવાળું અંતઃપુર રાખ્યે બંધાવવું. તેને ફરતો વડો અને ફરતી ખાત કરાવવાં, અને (તેમાં પ્રવેશ કરવાને) એક દાર રખાવવું.

પોતાના કોણગૃહના નમૂનાને અનુરૂપ તેણે (રાખ્યે) પોતાના વાસ-ગૃહની રચના કરાવવી; અથવા તો ભીંતોમાં રખાયલા ગુપ્ત માર્ગોવાળું 'મિઠુનગૃહ' બંધાવી તેના મધ્યમાં તેણે પોતાનું વાસગૃહ રચાવવું; અથવા તો, જેનાં લાકડાનાં દારનાં ચોકાં ઉપર દેવીઓની અને ચેત્યોની આકૃતિઓ ફાતરેલી હોય અને બહાર નીસરવાને અર્થે જેમાં ઘણા ભૂગર્ભમાર્ગો (સરંગો) હોય એવા 'ભૂમિગૃહ (જમીનની અંદર આવેલ ગૃહ)' ને પોતાનું વાસગૃહ બનાવવું; અથવા તો, ભીંતોની વચ્ચેમાં ગુપ્ત રખાયલી સીડીઓવાળા અને બહાર નીકળી જવા માટે રખાયલા પોલા ચાંબલા રૂપી માર્ગોવાળા ઉપલામાળ (પ્રાસાદ) માં તેણે પોતાનો નિવાસ રાખવો; અને તે આખું મકાન તેણે એવી તો યાંત્રિક યુક્તિઓથી બંધાવવું કે, જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે તેને પાડી નાખી પણ શકાય.

પોતાનાં સહાધ્યાયીઓ તરફથી થઈ આવે તેવા ભયનો વિચાર કરીને, એ ભયથી સુરક્ષિત રહેવાને અર્થે મુખ્યતઃ કલ્પાયલી, પૂર્વોક્ત પ્રકારની સવડો, ભયને પ્રસંગે કે બીજે કોઈ પ્રસંગે, પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે રાખ્યે કરાવી લેવી.

માનુષ અગ્નિ વડે જે અંતઃપુરને જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુ તરફ એમ ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરાયલી હોય છે તેને બીજે કોઈ અગ્નિ બાજુ શકતો નથી; તેમ વળી અન્ય કોઈ પ્રકારનો અગ્નિ ત્યાં પ્રકટાવવો પણ નહિ.

વળી માટી અને વીજળાની નીપજેલી રાખ (વૈદ્યુત ભસ્મ) ને કરા (વરસાદ) ના પાણી (કરક-વારિ)માં મેળવીને કરાતા મિશ્રણથી જે અંતઃ-પુરની ભીતોને લીપાવેલી હોય છે, તે પછી તેને અન્ય કોઈ અગ્નિ જાળી શકતો નથી.

જે ગૃહોમાં ઊવન્તી, શ્વેતા, મુષ્કકપુષ્પ અને વન્દાક રખાતા હોય છે, અને પેગ્મત ? તથા પીપળાની સાખાઓથી જે ગૃહનું રક્ષણ થતું હોય છે તે ગૃહોમાં સર્પો કે છતર ઝેરી પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરવાને દિશ્મત પણ ધરતા નથી.

મીંદા, મેરલાઓ નાળામાં અને કાળરચિત્રાં દરિયો સર્પોને ખાઈ જનારાં છે. શુકો, સારિકાઓ અને ભૃંગરાજો (મલખારી પક્ષીઓ) ને જે સર્પવિષનો ગંધ આવે છે તે તેઓ તુર્તજ ચીચીઆરી કરી મુકે છે.

કૌંચ પક્ષીને વિપની નજીકમાં મૂળાં આવી જાય છે; ઊવંઊવકને ગ્લાનિ થઈ આવે છે; મતકોટિલા મરી જાય છે, અને ચક્રાર પંખીનાં નેત્રો રાતાં યોજા જની જાય છે.

આ પ્રમાણે અગ્નિ અને વિપની સામે ઉપાયો યોજવા.

અંતઃપુરના પાછલા ભાગમાં એક પકષે ઓંઝોના નિવાસ અર્થે ઓર-કાઓ બંધાવવા, અને તેમાં ગર્ભવ્યાધિ પરત્વે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા વૈદ્ય-વાળાં સંસ્થા તથા વૃક્ષોદ્કર્યાનોપલ્લુ રખાવવા. ઓરકાઓની બહારના ભાગમાં રાજકુમારો તથા રાજકન્યાઓના નિવાસસ્થાનો બંધાવવો. આ ગૃહોના આગલા ભાગમાં અર્ધકાર-શૂમિ (મોસમું કરવાનું સ્થાન), મંત્ર-શૂમિ, રાજસલા (ઉપસ્થાન) અને યુવરાજ તથા અધ્યક્ષોની કચેરીઓ રખાવવી.

જે સંસ્થાઓ વચ્ચેની જગ્યામાં અંતઃપુરની સંભાળ રાખનાર અધિકારીના સૈન્યને સ્થાન આપવું.

રાજા જ્યારે અંતઃપુરમાં પધારે ત્યારે, રાણીની પેતાની પરિશુદ્ધતા

ખબર વૃદ્ધ દાસી તરફથી અપાયા બાદ તેણે (રાજાએ) તેને (રાણીને) મળવું. (જ્યાં સુધી કાઠ પણ્ય સ્ત્રીની તેવી પરિશુદ્ધિ પરત્વે તેને ખાતરી અપાય નહિ ત્યાં સુધી) તેણે કાઠ પણ્ય સ્ત્રીની પાસે જવું નહિ; કારણ કે રાણીના ઓરડામાં સંતાઈ રહીને પોતાના જ ભાઈએ બદલેન રાજાને મારી નાખેલો; રાજા કારણનો વધ તેના પોતાના પુત્રે પોતાની માતાના પક્ષગ નીચે સંતાઈ રહીને કરેલો; રાંધેલા ચોખાને જાણે કે મધ સાથે મેળવેલા હોય તેવી રીતે તેમાં વિષ મેળવીને કાશીરાજાને તેની પોતાની જ દેવી (રાણી) એ વિષ આપેલું; પોતાનાં જાંઝરને વિષ લગાડીને વૈરન્ય રાજાને તેની પોતાની રાણીએ મારી નાખેલો; સૌવીર રાજાને, તેની પોતાની જ રાણીએ પોતાની કટિમેખલાના મણિને વિષયુક્ત કરી પ્રાણહીન કરી દીધેલો; આદર્શ (અરીસા) ને ઝેર ચોપડીને રાજા જાલૂધને, તેની પોતાની રાણીએ જ સ્વધામ પહોચાડેલો, અને ચોટલાના અંખોડામાં ઘસ સંતાડીને વિદૂર થયેલો વધ પણ તેની પોતાની દેવીએ જ કર્યો હતો.

આટલા કારણથી રાજાએ, આવા ગુપ્ત બયોથી બચવાને કાળજી રાખવી. તેણે પોતાની પત્નીઓને, મુંડી કે જટાધારી સંન્યાસીઓથી, વિદુષ-કોથી અને બહારની દાસીઓથી દૂર રાખવી, તેમ જ ગર્ભવ્યાધિ-વૈદ્યસંસ્થાની નહિ તેવી અન્ય નાઇ ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓને પણ મળવાને પ્રસંગ તેણે પોતાની પત્નીઓને આપવો નહિ.

સ્નાનથી સ્વચ્છ થયેલા શરીરવાળી અને વસ્ત્રાભૂષણોથી યુક્ત એવી રૂપાંજવા (પોતાના રૂપ-સૌન્દર્ય-નો દુરુપયોગ કરી ઉદરનિર્વાહ કરનારી) સ્ત્રીઓએ અંતઃપુરમાં (તહેનાતી કામ ઉપર) રહેવું.

પિતા તરીકે રહેતા એવી પુરુષોએ તથા માતા તરીકે રહેતી પત્નિ સ્ત્રીઓએ, તેમ જ વૃદ્ધ પુરુષોએ અને નપુંસકોએ, અંતઃપુરમાં નિવાસ કરનારાઓનાં જીવનચરિતોની પવિત્રતા કે અપવિત્રતાની ખાતરી કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ તેમણે પોતાના સ્વામીના હિતાર્થે યશ્ન પ્રકારના વ્યવહારનું નિયમન પણ કરવું.

અંતઃપુરમાંના દરેક જણે પોતાને માટે નિર્મિત થયેલા સ્થાનમાં જ રહેવું, અને અન્ય જનો માટે નિર્મિત થયેલ સ્થાનમાં કદાપિ પહોં જવું નહિ. અંતઃપુરમાં રહેતા કોઈ પણ માણસે કોઈ પણ કાળે, બદાર ના કોઈ પણ માણસથી સંસર્ગ રાખવાનો નથી.

અંતઃપુરને લગતી સર્વ પ્રકારની જાણસોની અવરજવર ઉપર અંકુશ રખાવો જોઈએ, અને કાળજીથી ચેકસી કર્યા પછી જ, તેમને અપાતી મુદ્રા ઉપરથી સૂચિત થયા પ્રમાણે જ તેમને અંતઃપુરની અંદર કે બહાર, તેમના નિર્ણીત સ્થાને પહોંચવા દેવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ વિન્યાયિકારિક ’ નામક પ્રથમાધિકરણમાંનું, ‘ અંતઃપુર પ્રતિના ધર્મો (નિશાન્તપ્રણિધિ) ’ સંપૂર્ણ વીરમું પ્રકરણ પૂરું ચાલે છે.)

પ્રકરણ ૨૧

૭૨૭૬૯૭

આત્મરક્ષા.

શેષ્યામાંથી ઉઠતાં જ, ધનુર્ધારી ઓગણે રાજાને સંભાળા લેવો. ખીજા ઓરડામાં કંચુકીએ (કવચ-ખખતર-ધારણ કરાવનાર), ઉધ્ધીપિએ (ટાપ-માથા ઉપરની પાધડી) પહેરાવનાર, વૃદ્ધ પુરોએ અને અંતઃપુરના અન્ય સેવકો (અભ્યાગારિકો)એ તેનું (રાજાનું) સન્માન કરવું.

ત્રીજા ઓરડામાં ખુંધીઆએ, વામનજીએ તથા કિરાત પુરોએ તેનું સન્માન કરવું; (અને) ચોથા ઓરડામાં મંત્રીઓએ, સંબંધીઓએ તથા ફેંકી ચક્રાય તેવાં અજોડ હાથમાં ધારણ કરી રહેલા દારપાળોએ તેનો સત્કાર કરવો.

જેમના બાપદાદાઓ રાજસેવકો થઈ ગયા હોય, જેઓ (રાજાના) મહાસંબંધીઓ હોય, અને જેઓ સુશિક્ષિત, રાજભક્ત, અને જેમણે નોકરી કરી બતાવી (કૃતકર્મ) હોય તેવાઓને રાજાએ પોતાની તહેનાતમાં રાખવા.

પરદેશીઓને તેમ જ જેમણે સારી સેવા બખતીને પરિતોષિક કે માન મેળવેલું ન હોય એવાઓને, તથા શત્રુતા બરેલાં કાર્યોમાં જેઓ સામીલ જણાયા હોય તેવા 'સ્વદેશીય' મતુષ્યોને પણ રાજ્યએ અન્નવર્ષિક સેન્ય (અંગરક્ષકોના હરકર) માં રાખવા નહિ, તેમ તેમને અંતઃપુરની રક્ષા કરવાનું કામ પણ સોંપવું નહિ.

મુખ્ય રસોઇઆએ (મદાનસિકે) ગુપ્ત સ્થાનમાં ભોજનાર્થે, વિવિધ સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ પોતાની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરાવવી. આ પ્રમાણે તૈયાર કરાવાયેલ તાજાં ખોરાકમાંથી રાજ્યએ પ્રથમ અગ્નિને અને પછી પક્ષીઓને, બલિભાગ આપી ત્યારબાદ ભોજન કરવું.

જે અગ્નિની જ્વાળા અને તેમાંથી નીસરતા ધૂપાડાનો રંગ ગૂઢા (નીલ) જણાય અને તડતડ અવાજ થવા પામે, તથા (બલિ ખાનાર) પંખી જે મૂઠુ પામે, તે સમજવું કે, ખોરાકમાં વિષ રહેલું છે. જે રાંધેલા અન્નમાંથી નીકળતી ઉભા (બાફ) મોરના કંઠ જેવા વર્ણની જણાય અને તે અન્ન એકદમ ઠરી જઈને શીત બની જાય; જે શાકોનો રંગ અસ્વાભાવિક દેખાય અને તેઓ પાણી મુક્તા અને કડક જેવા બની રહે તેમ એકદમ સૂકાં પડી જતાં દેખાય; જે તેમની ઉપર કાળાશ પડતાં શીથળાં ભાંગ્યાંતૂટ્યાં પડ બાઝતાં હોય, અને તેમનાં પોતાનાં સ્વાભાવિક ગંધ, સ્પર્શ અને સ્વાદ જતાં રહેલાં નજરે ચડે; જે વાસણોમાં સામાન્ય રીતે પડવો જેમણે તેનાં કરતાં ઓછો પ્રકાશ પડે અને તેમની ઢાલ ઉપર શીથળ બાઝતાં દેખાય; જે કોઈ પ્રવાહી વસ્તુમાં સપાટી ઉપર ગૂલાશ પડતી રેખાઓનું દર્શન થાય; જે દૂધની વચમાં રતાશ પડતી રેખાઓ દષ્ટિએ પડે; જે મદિરા અને પાણીમાં કાળી રેખાઓ પડતી હોય; જે દહીં (ગીરસ) માં સ્થામ, અને મઘમાં શ્વેત રેખાઓનું અસ્તિત્વ નજરે પડે; જે પાણી મુકે એવી (દ્રવ્ય) વસ્તુઓ, જાણે કે વધુ પડતી રંધાઈ જઈને દાઝી ગયેલી, નીલવર્ણી અને ફૂલી ગયેલી આખે ચડે; જે મૂકી જણસો સંકોચાઈ જઈને તેમનો રંગ બદલાઈ ગયેલો હોય; જે કડક વસ્તુઓ નરમ, અને નરમ

વસ્તુઓ કઠણ દેખાય; બોળ પદાર્થોના સંસર્ગમાં આવતા દુઃ સત્ત્વે (સદમ જતુઓ) જે મરી જતા હોય; પાથરણા અને ઢાંકણોમાં જે કાળારા પડતા ચક્રચંચો ઉડતા હોય અને તેમના રૂપ અને તાતલ્યાઓ ખરી પડે; મણિમય, ધાતુના વાસણો, જાણે કે તાપ ઉપર ચડ્યાથી કાળા પડી ગયલા દેખાય, અને તેમનો ઓપ, રંગ તથા ચળકાટ અને તેમને સ્પર્શ કરતા જે પ્રકારની કોમળતાનો અનુભવ થવો જેમણે તે પ્રકારની તેમની કોમળતા: એ સર્વ નષ્ટ થયે નજરે ચડે; ત્યારે (તેવા બધા પ્રસંગોમાં) કદપી લેવું કે, વિધનું અસ્તિત્વ છે જ.

સૂકું પડી જતું મુખ; બોલવામાં થતું તત્ત્વત; અત્યંત પ્રસ્વેદ; બગાસા; ચરીરમાં છૂટતી અતિથય ધુળ; વારેપડીએ ખવાતી ઠોકર; વાતફેર; કામમાં બેદરકારી; અને પોતાને માટે નિર્મિત થયેલ રથને રહેવામાં અપ્રસન્નતા: એ બધા વિષયોગ કરનારના ચિહ્નો છે. આટલા માટે વૈદ્યોએ તથા ઝેરપારખુઓ (જંગલીવિદ્યા જાણનારાઓ) એ સર્વદા રાજની પાસે તે પાસે રહેવું.

જે ઔષધની શુદ્ધતા પ્રયોગસિદ્ધ હોય અને જે ઔષધને પાચક તેમ જ પોષક તથા વૈદ્ય પોતે પણ પ્રથમથી આખીતપાસ્યું હોય તેવું ઔષધ લેખન્યાગાર (ઔષધ-સંગ્રહસ્થાન) માંથી લાવીને વૈદ્યે રાજને આપવું. મદિરા અને એવી અન્ય પેય વસ્તુઓ પરત્વે પણ (તે રાજને આપવાની હોય તે વખતે) તેવું જ ધીરજ રખાવું જેમણે.

વસ્ત્ર અને અલકાર પહેરાવનાર (કલ્પક અને પ્રસાધક) સેવકોએ તાજેતર નાહી ઘોષ શુદ્ધ જતીને તેમ જ હાથ સ્વચ્છ કરીને, સ્વચ્છ ઘોષોમાં વસ્ત્રો પહેરી, પોતાને અંતઃપુરની ચોકી રાખનાર અધિકારી (અન્તર્વચક) તરફથી સમુદ્ર (મુદ્રાક્રિત) અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલ વસ્ત્રો તથા અલંકારો રાજને અર્પણ કરી પહેરાવવા.

નહવડાવનાર (સ્નાપક) પુરું, ચંપી કરનાર (સંવાહક) પુરું, ચંપ્યા રચનારનું, વસ્ત્ર ધોનારનું અને પુષ્પમાલા જનાવનારનું કામ દારીઓએ કરવું;

અને પાણી, અતર, સુગંધી લેપો, વસ્ત્રો અને માળાઓ રાજાને અર્પણ કરતાં પૂર્વે સેવકોએ તથા દાસીઓએ, એ સર્વ ચીજોને પોતાનાં ચક્ષુઓ, બાહુઓ અને છાતી વડે સ્પર્શ કરી લેવો.

બહારના જે કાંઈ મનુષ્ય પાસેથી જે કાંઈ ચીજ મોકલવામાં આવે તેને પણ આવો જ વિધિ લાગુ પડે છે.

જે વિનોદોમાં શસ્ત્ર, અગ્નિ કે વિપ્લવ ઉપયોગ થતો ન હોય તેવા વિનોદો વડે ગમ્યકો (કુશીલવો)એ રાજાને આનંદ આપવો. વાઘો તેમ જ અશ્વ, રથ અને હાથીઓના અલંકારો પણ અંતઃપુરમાં જ રાખવા.

હંમેશના (મૌલ) પુરૂષો (રખવાળો) પ્રથમથી રથ ઉપર ચઢે તે પછી, અને તેવા જ સ્વારોએ યાનવાહનનાં પ્રાણીઓ ઉપર આરોહણ કર્યા પછી જ રાજાએ આરોહણ કરવું.

પોતાના વિશ્વાસપાત્ર (આપ્ત) નાવિકથી હંકારાતા વદાણુમાં જ તેણે (રાજાએ) બેસવાનું છે, અને (પોતે ત્યારે એક વદાણુ ઉપર ચઢે ત્યારે) તેણે બીજું એક વદાણુ પણ સાથે રાખવું જે વદાણુને હવાથી તુકસાન લાગ્યું હોય તેવા (વાતવેગવશ થયેલ) વદાણુમાં તેણે કદાપિ બેસવું નહિ; અને (જે સમયે પોતે તેવા સારા વદાણુમાં હોય ત્યારે) તેણે પોતાના સૈન્યને (જે તે) જળાશય (નદી, સમુદ્ર કે સરોવર)ને તીરે ઉભાડી રાખવું.

મત્સ્યો અને મગરો જે જળમાં ન હોય તેમાં તેણે જવાનું છે. જે ઉદ્યાનમાં સર્પો કે ગ્રાહો ન હોય તેવા ઉદ્યાનમાં જ તેણે ફરવા જવું.

સ્થાનાંતર કરતી વસ્તુઓ (ચલવસ્તુ)ને બાણ મારવાની કળાનો પરિચય કરવા અર્થે, જે મૃગારણ્યમાંથી શિકારીઓએ, શ્વાનરક્ષકોએ, અને ધાડપાકુઓએ સર્પોને તથા શત્રુઓને હાંકી કાઢેલ હોય એવા મૃગારણ્યમાં તેણે જવું.

વિશ્વાસપાત્ર, શસ્ત્રસજ્જ અંગરક્ષકોથી રક્ષિત થઈને તેણે સિદ્ધા તથા

તાપસોને મુલાકાત આપવી. મંત્રિ-પરિપદ (ના સભ્યો) થી પરિવૃત્ત થઇને જ તેણે પરરાજ્યના પ્રતિનિધિઓ (દૂતો) ને મળવું *

સૈનિકોના પોશાક પહેરીને, અને અશ્વ, રથ કે હાથી ઉપર આરૂઢ થઇને તેણે યુદ્ધબૂદ્ધમાં ગોઠવાતી પોતાની સેનાને મળવા (જોવા) જવું.

રાજનગરમાંથી બહાર જવાના અને તેની અંદર પ્રવેશ કરવાના પ્રસંગે તેણે રાજમાર્ગને તેની બન્ને બાજુ ઉપર દંડાવાજાઓ (દંડધર) થી સુરક્ષિત, અને શસ્ત્રધારી મનુષ્યો, બાવાજોગીઓ તથા વ્યંજોથી મુક્ત એવી સ્થિતિમાં રખાવેલા.

‘ દશ વર્ગના લોકો (દશવર્ગોન્નિષ્ઠિત લોકો) ની ટોળીઓ શાંતિમાં જળવાઇ રહેલી હોય તેવા જ સમયે તેણે (રાજાએ) ઉત્સવો, યાત્રાઓ (મેળાઓ) અને વરઘોડા કે યજ્ઞકાર્ય જેવાને નીકળવું.

ગુપ્તચરો દ્વારા, અન્ય જનોની સુરક્ષિતતા ઉપર જેવી રીતે તે પોતે ધ્યાન આપે છે તેવી જ રીતે, ‘ આત્મવાન ’ રાજાએ પોતાના પિંડનું (પણું) બાણ-બયોથી રક્ષણ કરવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ વિનયાધિકારિક ’ નામક પ્રથમાધિકરણમાંનું, ‘ આત્મરક્ષા ’ વિષયક એકવીશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

—પ્રથમ અધિકરણ પણ સમાપ્ત—

* હિંદુ સંસ્કૃત રાજતરંગિણી પ્રમાણમાં મર્વાદિત હર્ષ તે આ ઉપરથી સમજી શકાય. એ એકલો રાજ્યનો માલિક ન હોતો.—જ. પુ. જો.

ખીજી અધિકરણ—અધ્યક્ષોનાં કર્તવ્યો.

પ્રકરણ ૧

જનપદની રચના.

કાં તો પરદેશીઓને પોતાના દેશમાં વસવા સારૂ લક્ષ્યાવવા (પરદેશ-પલાન) માટે, અથવા તો સ્વદેશનાં ગાઢ વસતિવાળાં સ્થાનોમાંની વધારાની વસતિને સ્થાનાંતર કરાવીને (સ્વદેશાભિધ્યંદવમનથી) રાજ્યએ નવીન સ્થળો ઉપર કે જૂનાં પુરાણાં સ્થાનો (ભૂતપૂર્વ કે અભૂતપૂર્વ સ્થાનો) વિશે જનપદ (ગામડાંઓ) ની રચના કરવી.

ગામડાંઓમાં શક્તિના કૃષિકરોનાં, એકસોથી ઓછાં નહિ અને પાંચસોથી વધારે નહિ એટલાં કુટુંબો હોવાં જોઈએ, અને બધા (ગામડાં) વચ્ચેના સીમાડા એક કોશ (૨૨૫૦ વાર) કે જે કોશ સુધીના હોવા જોઈએ; અને વળી તેઓ એક ખીજીનું સ્ફુલ્લ કરી શકે એવી રીતે તે ગામડાઓ (ગાઢવાખલાં પણ) હોવાં જોઈએ. નદી, ડુંગર, વન, ઠંડમાથી ઉગતા હાડવાઓ (ગૃહિ), કોતરો, સેતુઓ. અથવા તો સ્વમલો, શમી અને ક્ષીરવૃક્ષો (છીરવાળાં ઝાડ-ચોરિયા વગેરે) વડે (એ બધા) સીમાડાઓ દેખાડવા.

આહસો ગામોની મધ્યે એક ' સ્થાનીય, ' ચારસો ગામોની મધ્યે એક ' દ્રોણસુખ, ' બસો ગામોની વચ્ચે એક ' આર્વાદિક ' અને દશ ગામોના ઝુંમખામાં એક ' સંપ્રહણુ: ' એ પ્રકારના (વિવિધ સંગ્રાથી ઓળખાતા) કિન્દાઓ રચાવવા.

(રાષ્ટ્ર) ની સરહદો ઉપર, અંતપાટો (સીમારક્ષકો)થી મજબૂત રીતે રક્ષાતા દુર્ગો બાંધવા. આ અંતપાટોનું કર્તવ્ય, જનપદમાં પ્રવેશવાના

માર્ગોત્તર રક્ષણ કરવાનું છે. (રાજ્યની) અંદરના દેશમાં વાગુરિક (પાશ-
જળ-નાખનારા), તીરકામકાંવાળાઓ (રાખર), પુલિન્દ (શિકારીઓ),
ચાંડાલો અને અરણ્યચરોએ ચોટી રાખવી.

યદ કરનારાઓ (ક્રાન્તિજ્વલ) ને, આચાર્યોને, પુરોહિતોને અને વેદવેત્તા
પુરોહિતે પૂરતું ચંદ્ર પડે તેટલું ઉત્પન્ન દેનારી, તેમ જ દંડ-કરથી મુક્ત
(અદંડકર) એવી ' બ્રહ્મદેવ ભૂમિઓ ' (દાનમાં) આપવી. +

અધ્યક્ષોને, સંખ્યાયકો (દિસાળ રાખનાર મહેતાઓ)ને, ગોપ
લોકોને, રથાનીકોને, લશ્કરીવેદો (અનીકરથ 'ચિકિત્સકો)ને, અશ્વદમકો
(ઘોડા કેળવનારાઓ)ને, અને સંદેશવાહકો (ખેપિયા)ને પણ જમીનો
આપવી; (પણ) તે જમીનો વેચીને કે ગીરો મુકીને ખીજાને હવાલે કરી
દેવાનો હક તેમને આપવો નહિ. ૧

એક માટે રખાયલી જમીન, કર કરનારા (કરદ)ને એક છાંદગી
પર્યન્તને માટે (એકપુરણિક) આપવી. અણખેડાયલી જમીન ખેડવાને
તૈયારી કરતા મનુષ્ય પાસેથી ખૂંચવી લેવી નહિ.

જે લોકો જમીન ખેડે નહિ તેમની પાસેથી જમીન ખાલસા કરી લેવી
અને ખીજાને આપવી; અથવા તો, જરોખર ખેતી કરતા ન હોય તેવાઓની
જમીન (રાજ્યને) ઓછું ઉત્પન્ન આપે છે તેથી કરીને તેવી જમીન
ગામના મજુરો (ગ્રામજૂતકો) ને કે વેપારીઓ (વેદેહકો) ને આપી દેવી. જો
ખેડૂનો પોતાના કર ખુચીથી ભરે તો તેમને ધાન્ય, ડોર અને નાણાં પૂરાં
પાડવાની કૃપા કરવી.

કોણઈક યાય તેવી રીતે રાજ્યએ કૃષિકારોને કૃપા અને છૂટ (અનુ-
ગ્રહ અને પરિહાર) નો લાભ આપવો; પરંતુ પોતાના ખજાનામાં ઘટ આવે
એવા પ્રકારના અનુગ્રહપરિહારને વળ્યું ગણવા.

+ આવા કેવળ ધર્મપરાયણ, સમાજસેવક ગ્રાહણોને અન્ય કોઈ રીતે આશ્ચર્યક
મેળવવાની ન હોવી તેથી આ નિયમ જરૂરનો હતો. ૧ આ એક પ્રકારનાં ' આપ્રિયાત
વતનો ' દર્શાવે.

ક્ષીણ પડી ગયલા (અદ્ય) કોશવાળો રાગ્ય પોતાનાં નગરજનોનું તેમ જ ગ્રામ્યજનોનું સર્વ ચૂસનારો થાય છે. નવીન સંસ્થાનો (નિવેશો) વસાવતી વેળાએ, કોઈ યથાજ્ઞત પ્રસંગને અનુસરીને (કર પરત્વે) માણી આપી શકાય.

જે લોકોના સંબંધમાં, કરની-માણીનો સમય વ્યંતીન થઈ ગયો હોય તેવા લોકો તરફ તેણે (રાગ્યએ) પિતાના જેવી કૃપાદષ્ટિ રાખવી.

તેણે (નવીનવી) ખાણો ઉધડાવવી અને હુન્નરઉદ્યોગનાં કારખાનાં-ઓનો પ્રચાર વધારવો; ઇમારતી લાકડાં અને હાથીઓનાં વનોનો સંપૂર્ણ લાભ લેવો; પશુપાલન અને વાણિજ્યને (વૃદ્ધિ થતી રહે તેટલા સાર) ગતુકૂળતાઓ આપવી; વેપાર અર્થે ભૂમાર્ગો અને જળમાર્ગો (વણિકપથો) રચાવવા, અને બજાર માલવાળાં શહેરો (પણપત્તનો પણ) બંધાવનાં.

કુદરતી રીતે પાણી રહે તેવાં (સહોદક), અથવા બહારથી અણુતા પાણીથી ભરપૂર રહે તેવાં (આહાર્યોદક) જળાશયો (સેતુઓ) ની રચના તેણે કરવી; અથવા તો, જે લોકો પોતાની મેજે જળાશયો બાંધે તેમને આવશ્યક સ્થળ, માર્ગ, લાકડું અને અન્ય સાધનોની મદદ આપવી. (વળી) તીર્થસ્થાનો (પુણ્યસ્થાનો) અને આરામસ્થાનો બાંધવાબંધાવવાની માખતમાં પણ આ જ પ્રમાણે કરવું.

* જે લોકો કોઈ પણ પ્રકારના સહકારથી કરાવું બાંધકામ (સંભૂ-યસેતુબંધ) કરવામાં બાગ ન લે તેમણે પોતાના વતી કામ કરવાને મજૂરો અને બળદો મોકલવા; તેઓ અર્થમાં બાગ આપે, પણ લાભમાં તેમનો કોઈ હક રહે નહિ !!

એ જળાશયોમાં માછલાં પકડવાને હોડીઓ ચલાવવાની ખાખમાં, અને તેનાથી ઉત્પન્ન કરાતી વનસ્પતિ-શાકભાજી-વગેરે બજાર ચીજો (દરિનપણ્ય)ની ઉપર રાગ્યનું સ્વામિત્વ રહેશે.

* જેમ બને તેમ ખર્ચ ઘટાડવાનો અને બને તેટલા પ્રમાણમાં સદ્મારણીય વધારવાનો આ ઉપાય વિચારણીય છે.

જે લોકો પોતાના દાસ, આદિતક (દહાડિયા) અને બંધુઓની દરકાર ને રાખતા હોય તેમને રાજ્યએ વિનય શીખવવો (તેમના ધર્મ સમજાવવો)

* ખાસ ને વૃદ્ધ જનોનું, વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્યોનું, અને પીડિતો વગેરે અનાથ લોકોનું રાજ્યએ બરછુપોપણ કરવું. વળી નિરાધાર સ્ત્રીઓ સગર્ભા હોય ત્યારે તેમનું, અને તેઓ બાળકને જન્મ આપે ત્યારે તે બાળકનું પણ રાજ્યએ પોપણ કરવાનું છે. માતાપિતા રહિત, સગીર વયનાં બાળકોનું જે દ્રવ્ય હોય તેની, તેઓ જ્યાં સુધી યોગ્ય વય પ્રાપ્ત કરે નહિ ત્યાં સુધી આમ-વૃદ્ધજનોએ અભિષેક કરતા રહેવું, અને દેવાર્પિત દ્રવ્ય હોય તેના સંબંધમાં પણ તેવી જ વ્યવસ્થા રાખવી.

પંતિત હોય તે સિવાયનો અન્ય કોઈ ચક્રિતસંપન્ન પુરુષ પોતાનાં બાળકો, સ્ત્રી, માતાપિતા, નાની વયના બાધમહેનો કે વિધવા થયેલી કન્યાઓનું બરછુપોપણ ન કરવો હોય તો તેને 'બાર પશુ'ના દંડની સજા કરવી.

જો કોઈ પુરુષ પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રોના બરછુપોપણને માટે સગવડ ક્યાં વિના સંન્યાસ ગ્રહણ કરે તો તેને પ્રથમ પ્રકારના 'સાહસ-દંડ' ની સજા કરવી, અને તેવી જ રીતે જો કોઈ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીને સંન્યાસ લેવડાવે તો તેને પણ (તેટલી જ સજા કરવી).

જેણે સંભોગવ્ય વ્યતીત કરી દીધું હોય તેવો પુરુષ સ્વેપાર્જિત સંપત્તિ પોતાના પુત્રોમાં વહેંચી દઇને સંન્યાસી થઇ શકે; પરંતુ એ જો અન્યથા વર્તે તો તેને સજા થવી જોઇએ.

વાનપ્રસ્થ સિવાયના અન્ય કોઈ અવનિતભાવવાળા માણસ (યતિ) ને, રથાનિક સધે પોતાના સગ્ગતસંઘ ત્રિવાયના અન્ય કોઈ (બહારના) સંઘને, અને (રાજ્યમાં) ઉદ્ભવેલ સહકારી મંડળ સિવાયના અન્ય કોઈ મંડળને રાજ્યનાં ગામોમાં પ્રવેશ કરવા દેવા નહિ; તેમ જ આરામશાળા

* રાજ્ય કેટલો બાર ઉપાસતું, અને મામવૃદ્ધોને પણ કેટલા પ્રમાણમાં ભુખ્તે-દાર રહેતું પડતું તે વિચારવા જેવું છે.

વિહારશાળાઓની ઉત્પત્તિ ગામડાઓમાં થવા દેવી (પણ) નહિ. વળી
એ, નૃત્યકારોએ, ગાયકોએ. વાદકોએ, વિદૂષકો (વાગ્જીવન ગાળના-
1)એ તથા કુશીલવોએ ગ્રામ્ય જનોના કાર્યમાં વિધ્નકર્તા થવું નહિ;
યુદ્ધે એ પ્રમાણે જો તેઓને, આશ્રય આપવામાં નથી આવતો, તો
પશુનો પોતપોતાના કામમાં સર્વદા મસ્તુલ રહીને કાચ, વિષ્ટિ (વેઠ),
, ધાન્ય અને રસવાળા પદાર્થોમાં ઈદ્દ કરતા રહે છે.

જે દેશ ઉપર શત્રુઓ અને જંગલી જાતિના યોદ્ધા તરફથી હુમલો
તો માર્ગ હોય તેવા ક્ષેત્ર દેશનું, અથવા તો જે દેશ વારંવાર દુષ્કાળ અને
1 (વ્યાધિ) થી વ્યથિત થતો હોય તેવા દેશનું સ્વામિત્વ લેવાની વાત
એ છોડી દેવી. વળી ખર્ચાળ કીડાઓથી પણ તેણે દૂર રહેવું.

ઈંડ, વિષ્ટિ (વેઠ) અને કરના ઉપદ્રવથી તેણે (રાજાએ) કૃપિનું રક્ષણ
; અને ચોર, વાઘ, વિપવાળા પ્રાણીઓ અને વ્યાધિઓથી તેણે પશુ-
ને (પણ) ખચાવવા.

હજુરીઆઓ [રાજવસ્થા]થી, કાર્ય કરનારાઓ [કાર્મિકો]થી,
11થી અને અંતપાલો [સીમારક્ષકો]થી પીડિત એવા વેપારના રસ્તાઓ
ચૂકપથો] તે તેણે નિર્ભય રાખવા એટલું તો નહિ, પરંતુ દોરનાં ધણોથી
1 તેમને ધસાઈ જતા અટકાવવા.

આ પ્રમાણે રાજા તરફથી જૂતકાળમાં કરાવેલા કામો, ધમારતી લાકડું,
પ] અને હાથીનાં વનો, સેતુજો અને ખાણો સારી સ્થિતિમાં રખાવા
પ્રત્યે એટલું તો નહિ, પરંતુ તે [ખર્ચો] નવા નવા પણ રચાતા રહેવા
પ્રત્યે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘અધ્યક્ષાના કર્તવ્યો’ નામક
11યાધિકરણમાં ‘જનપદની રચના’ વિષયક પહેલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે).

પ્રકરણ ૨

૭૭૭૭૭૭

ભૂમિવિભાગ.

એકાદ નહિ તેથી જમીનમાંથી રાજ્યએ પશુઓને માટે 'ચરા' ન જમીન કાઢી આપવી. બ્રહ્મવિદ્યાની ખીલવટ માટે (જરૂરી ગણાતી સોમવસ્ત્રીનું વાવેતર કરવા સારૂ બ્રાહ્મણોને અરણ્યો અને તપ કરવાને મા તથાવનો કાઢી આપીને તેમને, સ્થાવરજંગમ પદાર્થોના કમથી મુક્ત કરેલા, અને તેમાં વસનારા બ્રાહ્મણોનાં ગોત્રોનાં નામ ઉપરથી તે તે પ્રાંતોને ઓળખાવવા. ઉપરના જેવકુંજ એક વિશાળ મૃગવન રાજની કીડા અર્થે બનાવરાવવું. તેને માત્ર એક જ દાર રાખવું; તેની આરે તરફ ફરતે ખામ્બો કરાવીને તેને સુરક્ષિત કરવું; તેમાં સ્વાદિષ્ટ ફળઝાડો, નાનકડે વૃક્ષોની ઝાડીઓ, કુંજો તથા નિષ્કંટક વૃક્ષો રાખવાં. તેમાં પાણી ભરેલ એક વિશાળ સરોવર પણ કરાવવું. હેળવાયલાં પશુઓ તથા મૃગોને તેમ રહેવા દેવાં, અને તેમાં વાધો, શિકારનાં પ્રાણીઓ, હાથીઓ, હાથણીઓ અને મદતીઆંઓને નખ તથા દાંદ રહિત કરીને રાખવાં (પશુ ખરાં.)

દેશની છેવટની સરહદ ઉપર અથવા અન્ય કાંઈ ઉચિત સ્થાનમાં સર્વને માટે ખુલ્લું એવું, મૃગયા માટેનાં પશુઓવાળું એક ખીણું મૃગવન પણ બનાવવું. આ પુસ્તકમાં અન્ય સ્થળે (આધી ૨, પ્રાં ૭) વર્ણવેલા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની જંગલી ઉપજ પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી, એક ૧ અધિક વનો ખાસ કરીને ધણત્રદાં રાખવાં.

વનોત્પન્નમાંથી ચીજ વસ્તુઓ બનાવવાને સારૂ કારખાનાંઓ ઉઠાડવાં. ધમારતી લાકડાંનાં વનોથી જંગલો (અટવીઓ) ને જુદાં પાડવાં.

દેશની છેવટની સરહદ ઉપર, જંગલોથી નિરાળા હસ્તિવન સ્થાવર નામવનના અધ્યક્ષોએ પોતાના તાખાના નામવનપાલોની મારફત નામવને (હાથીનાં વનો)ને નિભાવી રાખવાં એટલું તો નહિ, પરંતુ તેવાં વનો

પર્વતપ્રદેશ, નદીપ્રદેશ, સરપ્રદેશ તેમ જ અનુપ (જલાર્દ) પ્રદે-
ના આવળ કરવાના માર્ગોનું પણ તેમણે રક્ષણ કરવાનું છે.

જે કોષ હાથીનો વધ કરે તેને દેહાંત દંડ આપવો.

જે કોષ, સ્વાભાવિક કારણથી મૃત્યુ પામેલા હાથીના જન્મે દન્તો
આપે તેને સાડાચાર 'પણુ' ઇનામ આપવું.

હાથીવનના રખવાળોએ, હાથીને ઉછેરનારની, તેમને પગે ચીપીયા
વનારાઓ (પાશિક) ની, સીમાડાના રખવાળો (સૈમિક) ની, વનમાં
ધારાઓની તેમ જ હાથીની માવજત કરનારા (માવત) ની મદદ
ને, અને જંગલી હાથીઓને દામણુ માંધવા (પકડવા) સાર કરીને
કે સાત હાથણીઓ સાથે રાખી, હાથીઓએ કરેલ છાણુમૂત્રના માર્ગે.
અને બદલાતકી વૃક્ષોની શાખાઓથી છવાયલાં અરણ્યોમાં ઘસને,
ન્યાં હાથીઓ અગાઉ સૂધને કે મળામૂત્રાદિ કરીને (ખીજે સ્થળે)
હોય તેવાં સ્થળો જોધને, અગર તો જ સ્થળે તેમણે નદી કે સરોવરના
નજીક ફરી દીધા હોય તે સ્થળો તપાસીને, હાથીનાં યુથો (ન્યાં હોય
1) ગોતી કાઢવાના પ્રયાસો કરવા. વળી એ બધાં ચિહ્નો તે યુથચર
ળાંબંધ કરતા) હાથીઓનાં છે, કે કોષ એકલડોકલ ભટકતા હાથીનાં
કે કોષ ટોળામાંથી છૂટા પડી ગયેલ હાથીનાં છે, કે કોષ ટોળાના
વાન (યુથપતિ) નાં છે, કે કોષ મહાદાંતવાળા હાથીનાં છે, કે કોષ
ખેર હાથી (બ્યાલ) નાં છે, કે કોષ મદગળ માતંગનાં છે, કે કોષ
આનાં કે પિંજરમાંથી છટકી ગયેલ હાથીનાં છે : આ બધી વાત
તેમણે જાણી સમજી લેવી.

હાથીને પકડવાની કળામાં પ્રવીણ જનોએ, હાથીના વૈષ્ણ (અનીકસ્ય)
થી મળતી સૂચનાઓને અનુસરીને, જે હાથીઓ માંગલિક ચિહ્નો-
અને શોભન આચારવાળા હોય તેવાં હાથીઓને પકડવા.

રાજના વિજયનો આધાર મુખ્યતઃ હાથીઓ ઉપર જ છે; કારણ કે
ના શરીરનો આંધો ઘણો મોટો હોવાને લીધે તેઓ, શત્રુ તંત્રકથા બૂઠ-

રચનામા ગ્રાહવાયલા સૈન્યનો, તેની કિલ્લેબંદીઓનો અને તેમની ડાવણી-
ઓનો નાશ કરી નાખી શકે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ પ્રાણહર કર્મો
કરાવવા હોય તો તે પણ તેમનાથી કરાવી શકાય છે.

કલિંગ, અંગ, કર્ણ જેવા દેશો અને પૂર્વ તરફના દેશોમા ઉત્પન્ન
થતા હાથીઓ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. દસાણું અને પશ્ચિમ પ્રદેશોમાંના હાથીઓ
મધ્યમ પ્રકારના છે, અને સૌરાષ્ટ્ર તથા પંચજન પ્રદેશોમા થતા હાથીઓ
કર્નિષ કોટીના હોય છે. તેમ છતાં સર્વે હાથીઓના વીર્ય, વેગ અને તેજમાં
કર્મ (કેળવણીની મદદ) થી વૃદ્ધિ થઈ શકે છે

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘અધ્યક્ષપ્રચાર’ નામક
દ્વિતીયાધિકરણમાત્રું, ‘ભૂમિવિભાગ’ વિષયક બીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩.

દુર્ગવિધાન

નદીના મધ્યભાગમાં દ્વીપ રૂપે કે નીચાણવાળા જમીનથી ઘેરાયેલા
મેદાન રૂપે જળદુર્ગ (ઓદક); ખડકાળ પ્રદેશ કે કોતરિયા પ્રદેશરૂપે
પર્વતદુર્ગ (પાર્વત); જળહીન અને પ્રખર ભૂમિમા ઉગી નીકળતી
ઝાડીઓથી છવાયેલ ઇરિથુ (જંગલ) જેવા (ધાન્વન) દુર્ગ; અથવા
ખજનપક્ષીઓથી ભરપૂર એવા વનદુર્ગ; એ પ્રમાણે, વિગ્રહકાળે
(પોતાના) શત્રુથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે (પોતાના) રાજ્ય (જન-
પદ) ના અંતભાગમા ચારે તરફ, ઉત્તમ અને યોગ્ય ગણાય તેવા રચનાઓ
(રાજ્ય) દુર્ગોની રચના કરાવવી.

આ દુર્ગો પૈકી, વસતિવાળું પ્રદેશોના રક્ષણ અર્થે, નદીદુર્ગ અને
પર્વતદુર્ગ ઉત્તમ છે, અને ધાન્વનદુર્ગ તથા વનદુર્ગ તો માત્ર આટલીરચાન,
(જંગલી રહ્યાણ) રૂપ જ (માનવા.)

અથવા, રાજ્ય, પોતાના રાજ્યવના સ્થાન (સમુદય-સ્થાન) તરીકે

પોતાના રાજ્યના મધ્યભાગમાં, કિલ્લેનંદીવાળું એક, રાજધાનીનું નગર (રથાનીય) રાખવું; એને માટે કુદરતી રીતે ઉત્તમ ગણ્યા તેવા ક્ષયળમાં— એટલે કે નદીઓના સંઘમ આગળ, નિરંતર વહેતા પાણીવાળા ઉચ્ચ તળાવ કે સરોવરના કાંઠા ઉપર—એક ગોળાકાર કે ચતુષ્કોણ કે સમચોરસ આકૃતિનો દુર્ગ બંધાવવો, અને તેને ફરતી, પાણીથી ભરેલી રહેતી એક કૃત્રિમ નહેર કરાવવી, અને તેમાંથી જવઆવ કરવાને માટે જળમાર્ગ અને ભૂમિમાર્ગ પણ રચાવવા.

એક ખીણ વચ્ચે એક એક દંડ (એક દંડ=૬ પાદ) નું અંતર રહે એવી રીતે ત્રણ ખાંડઓ તેવા દુર્ગની આસપાસ ફરતી કરાવવી; તે ત્રણે ખાંડઓની પહોળાઈ અનુક્રમે ચૌદ, બાર અને દસ દંડની રાખવી; પહોળાઈના એક ચતુર્થાંશ કે એક દ્વિતીયાંશ જેટલી ઓછી તેમની ઉંડાઈ રાખવી; તે બધી તળમાં ચોરસ હોવી જોઈએ; મુખની પહોળાઈ કરતા એક નૃતીયાંશ પહોળાઈવાળા તે (તળમાં) હોવી જોઈએ; તેની બીજા પાંચ-રની કે છટાની ચણાવવી; એ ખાંડઓને નિરંતર વહેતા જળથી કે અન્ય કોઈ દેહાણેથી અણાતા પાણીથી ભરેલી રાખવી, અને તેમને મગરો (માદ) અને પદ્મ (કમળ) મુક્ત (પણ) રખાવવી.

(ઉક અંદરની) ખાંડથી ચાર દંડ (૨૪ પાદ) ને છેડે, છ દંડ ઉંચી અને તેથી જમણી (બાર દંડ) પહોળી એવી કિલ્લાની બીંત (વમ), માટીનો ઉચો ઢગલો કરીને બંધાવવી આ બીંતને મૂળમાં ચોરસ રાખવી, અને મધ્યમાંથી, દ્વારોઓ પાસે અને બળદો પાસે ખૂદાવી ખૂદાવીને તેને અંડાકાર બનાવી દેવી, અને તેના ઉપર કાટાવાળા ઝાડો અને વિપવસ્ત્રીની ગુંથણીઓ રચાવી દેવી આ બાંધકામમાં જો બાકાઓ પડે તો તેમને નવી માટીથી પૂરાવી લેવા

* કોટલાય પુરાણેના તથા ઇતિહાસકારો એવું મનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, કે, ચ દ્રુપદ મૌર્યના સમયમાં ઉમારતો લાકડાંની બનેલી હતી, પણ પાંચર કે છ ટાની નહિ ના, આ વાત આથી અસત્ય કરે છે

કિલ્લાની બીલ (વપ્ર) ઉપર, ઇંટના કાંગરાઓ બધાવવા, અને એ કાંગરાઓ એક બીજાથી બારથી ચોવીસ હાથને અંતરે, એકી કે બેકીની સખ્યામા રહે અને પહોળાઈ કરતા ઉંચાઈમા જમણા થાય તેમ કરવું.

રથચર્ચાને સાર તાલવૃક્ષોના થડોના, અગર તો જેમના ઉપર વાનરાના માથા જેવી ગોળ આકૃતિઓ કાતરેલી હોય એવા પથ્થરની, પહોળા પહોળા અને જાડી જાડી પાટોના માર્ગો બંધાવવા; પરંતુ એ માર્ગો કદાપિ કાઢના તો બનાવવા નહિ જ, કારણ કે (જો તે કાઢના હોય તો) અગ્નિનેા નિવાસ તેમના વિષે સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

સળંગ, સમચોરસ અને ઉંચાઈને પહોંચી શકે તેવી, તેમ જ ખસેડી શકાય તેવી સીડી કે નીસરણીથી યુક્ત એવા છુરળે (અટ્ટાલકે) પણ બંધાવવા.

જે છુરળે વચ્ચેની ત્રીસ ફંડની જગ્યામાં એક વિશાળ ચોગાન (પ્રતોલી) બનાવવું; તેના બે ભાગ કરવા; તેની ઉપર છાપર કરાવવું; અને તે ચોગાનની લંબાઈ, તેની પહોળાઈના કરતાં અઢીગણી રાખવી.

અટ્ટાલક અને પ્રતોલીની વચ્ચમાં, લાકડાનાં પાટીમાં વડે ઢંકાયેલો, ત્રણ ધતુર્ધરો બેસી શકે એવડો એક એક 'ધન્દ્રકોશ' રચાવવો. અંદરની બાજુમાં બે હાથનો, અને બાજુઓ ઉપર તેનાથી ચાર ગણો, તેમ (વળી) કાંગરાઓની પડખે પડખે આઠ હાથનો થાય એવો એક 'દેવમાર્ગ' (પથ) કરાવવો. કાંગરાઓ સુધી ચઢવા સાર એક બે ફંડ (જેટલા) પહોળા માર્ગો રચાવવા.

હુમલો પહોંચી ન શકે એવા (કોટની બીંતના) ભાગમાં નાસી છૂટવા માટે એક માર્ગ (પ્રધાવિતિકા), અને બહાર નીકળવા માટે એક દાર (નિષ્કુરદાર) રાખવાં.

કિલ્લાની બહારના ભાગમાં જાતુલગિની (ગોઠણતોડ), ત્રિયળ, માટીના ઢગ, છેતરે તેવા ખાડા, કાંટાનાં જળાંઓ, સપંપુચ્છ, ત્રિકોણ (શૂંગાટક), કૃતરાની દાઢના આકારનાં હથિયારો, લજ્જાઓ, કાંટાથી ભરેલી અને રેતીથી ઢંકાયેલી ખાઈઓ, તેલના તાવડાઓ અને પાણીનાં

ખાખોચીઆંઓઃ એ સર્વ'વડે છન્નપથો કરાવવા' (હાલચાલના માગો અંધ કરાવવા).

પ્રાકાર (કાંગરા) ની બન્ને બાજુએ દોઢ દંડના બ્યાસવાળું એક વર્તુ-
લાકાર રંધ્ર બનાવીને, પ્રતોલીની પહોળાઇના એક-પૃષ્ઠાંશ ભાગ જેટલું
પહોળું એક પ્રવેશદ્વાર રાખવું.

પાંચ દંડથી માંડીને, અથવા લંબાઇના એક પૃષ્ઠાંશથી એક અષ્ટમાંશ
સુધીના માપમાં, યથાક્રમે એકથી આઠ દંડ સુધીનો વધારો કરવાથી 'ચોર-
સ' બનાવાય છે.

તળાઆની સપાટીની ઉંચાઇ (તલોત્સેધ), પંદર હાથથી શરૂ કરીને,
તેમાં એક હાથથી અદાર હાથ સુધીનો વધારો કરવાથી રચી શકાય છે.

સ્વંભ દાટયો હોય તો, તેની જમીન ઉપર ઉંચાઇ તેના છ ભાગ જેટલી
રાખવી, અને તેથી જમણા ભાગ જમીનમાં દાટવા, અને એકચતુર્થાંશ
મથાળે રાખવો.

પહેલા મજલા (આદિતલ) ના પાંચ ભાગમાં એક :શાલા (ખંડ),
એક દૂવો અને એક સીમાગૃહ બનાવવાં; (તેનો) બેદસાંશ ભાગ, સામ-
સામા એમ બે મંચો બનાવવા માટે રોકવો; ઉપરો માળ, પહોળાઇ કરતાં
જમણી ઉંચાઇવાળો (કરવો); આકૃતિઓ કાતરાવવી; સૈાથી ઉપરનો
મજલો (ઉત્તમાગાર), આદિતલના કરતાં અર્ધ કે ત્રણ-ચતુર્થાંશ પહોળાઇ-
વાળો (હોવો જોઇએ); પડખાંની બીતો છટાની કરવી; ડાબી બાજુએ,
ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુ તરફ પ્રદક્ષિણા ઘાટનો ફરતી સીડી
(પ્રદક્ષિણુસોપાન) નુંકરાવવી; જમણી બાજુએ ભીતમાં યુક્ત સીડી
(રખાવવી); બે હાથ જેટલો બહાર નીકળતો, સુશોભિત કમાનદાર
ભાગ (તોરણુશિર) કરાવવો; ખાલી જગ્યાનો ત્રણ-ચતુર્થાંશ ભાગ રોકે
તેવા બે 'કવાટયોગ' બનાવવા; મજબૂત રીતે તે પ્રત્યેકને બંધ કરવા
માટે બે બે ભોગળો (આગળિયાઓ) કરાવવા; એક અરત્નિ (૨૪
અગળ) જેટલો લાંબો એક લેદાનો ખીલો (કન્દરીલ) રખાવવો; પાંચ

કાચ પહોણું એક મણિદાર (સીમાદાર) કરાવવું; હાથીઓની સામે બાર-
સાં ખંધ કરવા માટે ચાર પાટકાઓ (ભોગળો) હોવા જોઈએ; અને
ખસેડી શકાય કે ન ખસેડી શકાય તેવા, અથવા નિરૂદ્ધ રથાનો વિશે માટીના
ખનાવેલા, મનુષ્યના શરીર જેટલી ઉંચાઈવાળા (કિલ્લાતી બીંતતી ખન્ને
ખાતુએ) ઉભા કરાવેલા નાના નાના મીનારાઓ (હરિતનખ) પણ
કરાવવાના છે.

દરવાજા ઉપર, કાજરાઓની ખાતુએથી એક 'ગોપુર' બાંધવું,
અને તેના મોખરાનો ભાગ ત્રણ ચતુર્થાંશ જેટલી ઉંચાઈ સુધી 'ગોધા
(મકર)'ને મળતો કરાવવો.

કાજરાઓ (માકરો) ની મધ્યમાં એક ઉંડું કમલ-સરોવર; એકની
અંદર બીજાં એમ ચાર એરકાવાળું, એક કાદપૂણિયું મકાન; તે (મકા-
નના) છેક અંદરના ખંડના ક્ષેત્રફળ કરતાં દોઢગણુ વધારે, બહારના
ક્ષેત્રફળવાળું 'કુમારીદેવી'નું રથાન (કુમારીપુર); અને મુંડકદાર
(મુંકાના જેવા આકારવાળું દાર જેને હોય તે) વાળો, જે મજલાનો
'મુંડકદાર' (કોઇ પણ પ્રકારની શ્રદ્ધ વિનાનો મહાલ) બંધાવવો; તેમ જ
જે સાધનસામગ્રી હોય તો તેના પ્રમાણમાં, શસ્ત્રો તથા વાસણો બહાર
રાખવાને અર્થે (બાંડવાદિની) નીકા (કુલ્યા) કે જેની પહોળાઈ કરતાં
ઉંચાઈ ત્રણ ગણી હોવી જોઈએ તે પણ બંધાવવી.

આ નીકામાં પત્થરો, કોદાળીઓ (કુદાલો), કૂદાડીઓ (કુદારીઓ),
વિવિધ પ્રકારની લાકડીઓ, ડંચોરાઓ (મુસુંદિ), હથોડાઓ (મુદ્ગરો),
ઝગો, ચકો, યંત્રો અને એક સાથે સો જથ્થોનો નાશ કરે તેવાં (શતધ્રો),
યંત્રોનો સંગ્રહ કરવો; અને (વળી) લાલોંઓ, ત્રિશુઓ, અણિયાળા ઝગો,
ઊંટની ડોક તથા લોહામાંથી બનાવેલ ખારવાળાં ઓખરો, અગ્નિ લગાડ-
વાથી ફૂટે તેવાં શસ્ત્રો, અને ગ્રાહ્ય પદાર્થ વડે બનાવી શકાય તે બધાં શસ્ત્રો
(પણ) તેમા રાખવાં.

(આ પ્રમાણે કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'અધ્યક્ષપ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, 'દુર્ગવિધાન' વિષયક ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૪

કિલ્લામાંનાં મકાનો.

પ્રથમ, પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ત્રણ અને દક્ષિણથી ઉત્તરમાં ત્રણ: એમ છ રાજમાર્ગો રચાવીને દુર્ગની અંદરની ભૂમિના વિભાગ પડાવવા.

ગુપ્ત રખાવલા ભૂમિપથ અને ઉદ્ધકપથ, એમ બે માર્ગોવાળા એ દુર્ગને કુલ બાર દરવાજા રાખવા. રથમાર્ગો, રાજમાર્ગો અને દ્રોણમુખ પર્યન્ત જવાના માર્ગો, રથાનીય, જનપદ વિશે જતા તથા ગૌચર તરફ જવાના માર્ગો: એ પૈકીનો દરેક ચાર દંડ (૨૪ પાદ) ની પહોળાઇનો કરાવવો. સયોનીય ? સાંમરિકશિક્ષા આપવાનાં સ્થાનો (બૃહ), અને સ્મશાન તરફ કે ગામડાંઓમાં જવાના માર્ગોની પહોળાઇ આઠ દંડ (૪૮ પાદ) જેટલી રખાવવી.

સેતુઓ તથા વને જાણી જતા માર્ગોને ચાર દંડ (૨૪ પાદ) ની પહોળાઇના કરાવવા. હરિતક્ષેત્ર તરફ જતા માર્ગો બે દંડ (૧૨ પાદ) ના રાખવા.

રથમાર્ગ પાંચ અરિલ (૭૬ પાદ) નો, પશુપથ ચાર અરિલનો, અને નાનાં (કુદ્ર) પશુઓને (ચાલવા) માટેના તથા માણસના ઉપયોગમાં આવતા માર્ગ (કેડી) ને બેબે અરિલની પહોળાઇમાં રખાવવા.

રાજનિવેશ (રાજમંદિર) નું મકાન મજબૂત ભૂમિ ઉપર બંધાવવું.

ચારે વર્ણના લોકોના ધરોની વચ્ચે, અને દુર્ગની અંદરની ભૂમિના મધ્ય ભાગથી ઉત્તરમાં, અન્ય સ્થળે (અધિ. ૧, પ્ર. ૨૦) માં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ઉત્તરાભિમુખે કે પૂર્વાભિમુખે દુર્ગાતર્જત ભૂમિનો એક-નવમાંશ ભાગ રોકાવે (રાજ્ય) અંતરપુર બંધાવવું.

આચાર્યો તથા પુરોહિતોના મકાનો, હોમશાળા, જળકુંડ (તાપસ્થાન)

જુદી જુદી કોટીની ઐશ્વર્યો તથા કામદારોના સઘો (નિકાય) ની રહે-
ણાક રખાવવી.

પુરના મધ્ય ભાગમા આપરાજિત, અપ્રતિહત, જયન્ત, વૈજયન્ત,
શિવ, વૈશ્રવણ, અશ્વિનદેવો વગેરે દેવોના મૂર્તિની, અને 'શ્રી-મદ્વિરાગૃહ' ની
રચના કરાવવી. ખૂણાઓમા ભૂમિરક્ષક દેવતા (વાસ્તુદેવતાઓ)ને યોગ્ય
સ્થાને સ્થાપિત કરવા.

તેવી જ રીતે (વળી) બ્રાહ્મ, ઐન્દ્ર યામ અને સૈનાપત્ય એ
નામથી એળખાતા મુખ્ય મહાદારો પણ કરાવવ., (અને) ખાખ્યા ૧૦૦
ધનુષ્ય (ધનુષ્=૧૦૮ આગળ) ને ઝેટે (સામી બાજુએ) ચૈત્યો, પુણ્ય
સ્થાનો, વનો અને સેતુકર્મોને યથાન આપવું.

સર્વ દિશાના દિક્ષાલોને પોતપોતાની યોગ્ય દિશામા સ્થાપિત કરવા
ઉત્તર કે પૂર્વ એ બેમાંથી એક દિશામા સ્મશાનવાટ (શબ દાટવાની કે
બાળવાની જગ્યા) ગોઠવવી, પણ સર્વથી ઐશ્વર્ય વર્ણોત્તુ સ્મશાન (તો
પુરની) દક્ષિણે રાખવું આ નિયમનો કોઈ ભંગ કરે તો પહેલા વગનો
સાહસદંડ આપવો.

પાખંડીઓએ અને ચાડાલોએ સ્મશાનભૂમિને છોડે જઈ વસવું

કર્મચારીઓ (કામગાર વર્ગ) ના કુટુંબોને, તેમના ધધા તથા
કર્મક્ષેત્રને અનુકૂળ યર્ષ રહે તેવા સ્થાનો આપવાં. પોતપોતાને ભાગે આવેલ
પુણ્યોદ્ધાનમા, ફલોદ્ધાનમા, શાકોદ્ધાનમા અને ફેદારક્ષેત્રમા તેમણે (પોત
પોતાનું) કામ કરવું એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમણે પોતાને અપાયેલ આજ્ઞા
પ્રમાણે ધાન્ય અને વેપારની જાણસોનો સમગ્ર પણ કરવો.

અને મંત્રીઓનાં મકાનો, રાજમંદાલપથી પૂર્વોત્તર દિશામાં હોવા જોઈએ.

રાજ-પાકશાળા (મહાનસ), દસ્તિશાળા અને કોઠાર (કોઠાગાર) :
એ (સર્વને) પૂર્વ-દક્ષિણ બાગમાં બંધાવવા.

તેનાથી દૂર પૂર્વ બાજુએ, સુરંધી પદાર્થો, માળાઓ, ધાન્ય અને પ્રવાહી પદાર્થોના વેપારીઓનાં, તેમ જ મુખ્ય મુખ્ય કારીગરો તથા ક્ષત્રિય વર્ગના લોકોનાં નિવાસસ્થાનો હોવાં જોઈએ.

બાડાગાર (હાંડાર), દિસાબો કચેરી (અક્ષપટલ ખાતું), અને બિન્ન બિન્ન કારખાના (કર્મનિષ્ઠો)નાં મકાનો, દક્ષિણથી પૂર્વ તરફની ભૂમિમાં કરાવવાં.

વનોત્પન્નતું સંગ્રહસ્થાન અને યુદ્ધસામગ્રીતું સંગ્રહસ્થાન (આયુ-ધાગાર) દક્ષિણથી પૂર્વ બાજુની જમીન ઉપર હોવાં જોઈએ. તે પછી દક્ષિણે ચહેરના, વાણિજ્યના, કારખાનાના, સૈન્યના, તેમ જ પકવાન્ન, મંદિરા અને માંસનો વેપાર કરનારાઓના, તથા પોતાનું સાન્નિધ્ય વેંચી શુવનારો વેચ્યાઓ તથા ગાયકોના તથા વેસ્યોના (વ્યવહારો ઉપર) દેખરેખ રાખનારા (અધ્યક્ષો)નાં નિવાસસ્થાનો રખાવવાં.

દક્ષિણથી પશ્ચિમ બાજુએ અધેડાં તથા જીંટોના તળેલા તથા કર્મગૃહો હોવા જોઈએ.

ઉત્તરથી પશ્ચિમ બાજુએ યાનશાળા (ગાડીખાતું) અને રથશાળા, તેમ જ પશ્ચિમ બાજુએ જીન તથા સુતરાઉ ખરના કારીગરોનાં, વાંસ તથા તથા ચામડાંના વેપારીઓના, અને બખ્તરો તથા (ખીમ્મ) શસ્ત્રાવરણો બનાવનારાઓ શદ્રજતિના લોકોના રહેઠાણો રખાવવાં.

પશ્ચિમથી ઉત્તરમાં દુકાનો (પદ્મગૃહો), અને ઔપધરાળાઓ (લેપન્યગૃહો) બંધાવવાં.

પૂર્વથી ઉત્તરે કોરાગાર, ગૌરાળા તથા અશ્વશાળા, અને તે પછી ઉત્તરમાં નગરદેવતાનાં મંદિરો તથા લોકારો, મંથિકારો તેમ જ બ્રાહ્મણોનાં નિવાસસ્થાનો ગોઠવવાં; અને બિન્ન બિન્ન ખૂણાઓ પડે તેમાં

જુદી જુદી કોટીની' શ્રેણીઓ તથા કામદારોના સંઘો (નિકાય) ની રહે-
ણાક રખાવવી.

પુરના મધ્ય ભાગમાં આપરાજિત, અપ્રતિહત, જયન્ત, વૈજયન્ત, શિવ, વૈશ્રવણ, અશ્વિનદેવો વગેરે દેવોનાં ગૃહોની, અને 'શ્રી-મદિરાગૃહ'ની રચના કરાવવી. ખૂણાઓમાં ભૂમિરક્ષક દેવતા (વાસ્તુદેવતાઓ)ને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપિત કરવા.

તેવી જ રીતે (વર્ણ) બ્રાહ્મ, ઐન્દ્ર, યામ અને સૈનાપત્યઃ એ નામથી ઓળખાતાં મુખ્ય મહાદારો પણ કરાવવાં, (અને) ખાદ્યથી ૧૦૦ ધનુષ્ય (ધનુષ્=૧૦૮ આગળ) ને છેટે (સામી બાજુએ) ચૈત્યો, પુણ્ય-સ્થાનો, વનો અને સેતુકર્મોને ધ્યાન આપવું.

સર્વ દિશાના દિક્પાલોને પોતપોતાની યોગ્ય દિશામાં સ્થાપિત કરવા. ઉત્તર કે પૂર્વ એ બેમાંથી એક દિશામાં સ્મશાનવાટ (શબ દાટવાની કે બાળવાની જગ્યા) ગોઠવવી; પણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ વર્ણોનું સ્મશાન (તે પુરની) દક્ષિણે રાખવું. આ નિયમનો કોઈ ભંગ કરે તો પહેલા વર્ગનો સાહસદંડ આપવો.

પાખંડીઓએ અને ચાંડાલોએ સ્મશાનભૂમિને છેડે જઈ વસવું.

કર્મચારીઓ (કામગાર વર્ગ) ના કુટુંબોને, તેમના ધંધા તથા કર્મક્ષેત્રને અનુકૂળ થઈ રહે તેવાં સ્થાનો આપવાં. પોતપોતાને ભાગે આવેલ પુષ્પોદ્યાનમાં, ફલોદ્યાનમાં, શાકોદ્યાનમાં અને ક્ષેત્રમાં તેમણે (પોત-પોતાનું) કામ કરવું એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમણે પોતાને અપાયેલ આદા પ્રમાણે ધાન્ય અને વેપારની જથ્થાસોતો સંગ્રહ પણ કરવો.

ઘરેક, દશ ગૃહોના જથ્થા વચ્ચે એક (પાણીનો) કૂવો હોવો જોઈએ.

તેલો, ધાન્યો, દારો, મીઠું, ઔષધો, લીલાતરી (બાજપાલો), બીકડું ખાસ, સૂકવેલું માસ, માસની ગંજીઓ, જળતણ (લાકડાં), ધાતુઓ, ચામડાં, કોયલા, સ્નાયુ, વિષ, શીંગડાં, વાસ, ઝાડની છાલનાં વચ્ચે (વડકલ), મજબૂત પ્રમારતી લાકડું, શરો, કવચો અને પત્થરો વગેરે.

અને મંત્રીઓનાં મકાનો, રાજમહાલયથી પૂર્વોત્તર દિશામાં હોવાં જોઈએ.

રાજ-પાક્યાળા (મહાનસ), હસ્તિશાળા અને કોઠાર (કોઠાગાર) :
એ (સર્વને) પૂર્વ-દક્ષિણ બાગમાં જંધાવવા.

તેનાથી દૂર પૂર્વ બાજુએ, સુગંધી પદાર્થો, માળાઓ, ધાન્ય અને પ્રવાહી પદાર્થોના વેપારીઓનાં, તેમ જ મુખ્ય મુખ્ય કારીગરો તથા ક્ષત્રિય વર્ગના લોકોનાં નિવાસસ્થાનો હોવાં જોઈએ.

બાંકાગાર (બંકાર), હિસાબો કરેરો (અક્ષપટલ ખાતું), અને બિન્ન બિન્ન કારખાના (કર્મનિપદો)ના મકાનો, દક્ષિણથી પૂર્વ તરફની ભૂમિમાં કરાવવાં.

વનોતપન્નગું સંગ્રહસ્થાન અને યુદ્ધસામગ્રીનું સંગ્રહસ્થાન (આયુધાગાર) દક્ષિણથી પૂર્વ બાજુની જમીન ઉપર હોવાં જોઈએ. તે પછી દક્ષિણે શહેરના, વાણિજ્યના, કારખાનાના, સેન્યના, તેમ જ પકવાન્ન, મંદિરા અને માંસનો વેપાર કરનારાઓના, તથા પોતાનું સાન્નિધ્ય વેંચી જીવનારો વેશ્યાઓ તથા ખાવકોના તથા વૈશ્યોના (વ્યવહારો ઉપર) દેખરેખ રાખનારા (અધ્યક્ષો)નાં નિવાસસ્થાનો રખાવવાં.

દક્ષિણથી પશ્ચિમ બાજુએ ગધેડાં તથા જીંદેના તળેલા તથા કર્મગૃહો હોવાં જોઈએ.

ઉત્તરથી પશ્ચિમ બાજુએ યાનશાળા (ગાડીખાતું) અને રથશાળા, તેમ જ પશ્ચિમ બાજુએ જીન તથા સુવરાઉ બરના કારીગરોનાં, પાંસ તથા તથા ચામડાના વેપારીઓનાં, અને જખતરો તથા (ખીજા) શસ્ત્રાવરણો બનાવનારાઓ ચદ્રજાતિના લોકોનાં રહેઠાણો રખાવવાં.

પશ્ચિમથી ઉત્તરમાં ફુકાનો (પપ્પમૃદો), અને ઔષધશાળાઓ (લેપન્મૃદો) જંધાવવાં.

પૂર્વથી ઉત્તરે કોથાગાર, ઝોશાળા તથા અશ્વશાળા, અને તે પછી ઉત્તરમાં નગરદેવતાનાં મંદિરા તથા લોહારો, મણિમરો તેમ જ બ્રાહ્મણોનાં નિવાસસ્થાનો ગેઠરવં; અને બિન્ન બિન્ન ખૂણાઓ પડે તેમાં

જુદી જુદી ઢાટીની શ્રેણીઓ તથા કામદારોના સઘો (નિકાય) ની રહે-
ણાક રખાવવી.

પુરના મધ્ય ભાગમાં આપરાજિત, અપ્રતિહત, જ્યન્ત, વૈજ્યંત, શિવ, વૈશ્રવણ, અશ્વિનદેવો વગેરે દેવોનાં ગૃહોની, અને 'શ્રી-મદિરાગૃહ'ની રચના કરાવવી. ખૂણાઓમાં ભૂમિરક્ષક દેવતા (વાસ્તુદેવતાઓ)ને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપિત કરવા.

તેવી જ રીતે (વળી) જ્ઞાતા, ઐન્દ્ર, યામ અને સૈનાપત્યઃ એ નામથી ઓળખાતાં મુખ્ય મહાદારો પણ કરાવવાં, (અને) ખામથી ૧૦૦ ધનુષ્ય (ધનુષ્=૧૦૮ આંગળ) ને છેટે (સામી બાજુએ) ચેત્યો, પુણ્ય-સ્થાનો, વનો અને સેતુકર્મોને સ્થાન આપવું.

સર્વ દિશાના દિક્ષપાલોને પોતપોતાની યોગ્ય દિશામાં સ્થાપિત કરવા. ઉત્તર કે પૂર્વ એ બેમાંથી એક દિશામાં રમશાનવાટ (રાખ દાટવાની કે બાળવાની જગ્યા) ગોઠવવી; પણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ વર્ણોત્તુ રમશાન (તો પુરની) દક્ષિણે રાખવું. આ નિયમનો કોઈ ભંગ કરે તો પહેલા વગનો સાદસદંડ આપવો.

પાખંડીઓએ અને ચાંડાલોએ રમશાનભૂમિને છેડે જઈ વસવું.

કર્મચારીઓ (કામગાર વર્ગ) નાં કુટુંબોને, તેમના ધંધા તથા કર્મક્ષેત્રને અનુકૂળ ઘર્ષ રહે તેવાં સ્થાનો આપવાં. પોતપોતાને ભાગે આવેલ પુષ્પોદ્યાનમાં, ફલોદ્યાનમાં, શાકોદ્યાનમાં અને કેદારક્ષેત્રમાં તેમણે (પોત-પોતાનું) કામ કરવું એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમણે પોતાને અપાયેલ આરા પ્રમાણે ધાન્ય અને વેપારની જાણસેના સંગ્રહ પણ કરવો.

દરેક, દશ ગૃહોના જથ્થા વચ્ચે એક (પાણીનો) કૂવો હોવો જોઈએ.

તેલો, ધાન્યો, દારો, મીઠું, ઔષધો, લીલોતરી (ભાજપાલો), ખીડતું માસ, સૂકવેલું માસ, ઘાસની ગંજીઓ, જળતણ (લાકડાં), ધાતુઓ, ચામડાં, કોયલા, સ્નાયુ, વિષ, શીંગડાં, વાંસ, ઝાડની છાલનાં વાંસ (વલ્કલ), મજબૂત પ્રમારતી લાકડું, શસ્ત્રો, કવચો અને પથરો વગેરે

જલસો પણ જ્યાંખંધ સંગ્રહો રખાવવી, કે જ્યાં કરીને તેમની ઉંચુંપ જલ્યાયા વિના વરોનાં વર્ષ નીકળી શકે. આ સંગ્રહમાં જ્યારે નવી જલસ મળી આવે ત્યારે, જૂની ચીજોને કાઢી નાખીને, તે પ્રમાણે મળી આવતી નવી જલસોને ભરી લેવી.

હાથીઓ, અશ્વો, રથો અને પદાતિઓને નિમિત્તે એક કરતાં વધારે મુખ્યો નીમવા; દારણ કે અનેક મુખ્યો હોય તો તેઓ એક ખીજથી ખેંચીતા રહે છે. અને સત્તુના વધીકરણને કે પ્રપંચોને તેઓ બધા (એક-સામટા) અધીન થઇ શકતા પણ નથી.

અંતયાલોની નીમણુકો તથા દુર્ગોનું સમારકામ કરનારાઓની નીમણુકો પણ, આ જ ધોરણે કરવી.

પુરો તથા રાષ્ટ્રના કલ્યાણને ભયંકર થઇ પડે તેવા બાહિરિકો (નાલંદો)-ને કદાપિ દુર્ગમાં રહેવા દેવા નહિ. તેમને બધાને, કાં તો આત્મ ભાગોમાં કાઢી મુકવા, અગર તો કરો ભરતા કરી દેવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘અધ્યક્ષત્રયાર’ નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું * ‘દુર્ગનિવેશ’ વિષયક ચોથું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૫

સંનિધાતાનાં કર્તવ્યો.

સંનિધાતાઓ, કોશઘૃહ, પણ્યઘૃહ, કોઠાર, વનોત્પન્નનો સંગ્રહ (કુખ્ય-ઘૃહ), આયુધાગાર અને બંધનાગાર (કેદખાના) ની રચના ઉપર દેખરેખ રાખવી.

* પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં નગરરચનાશાસ્ત્ર કેટલું ખીલવાયેલું તે આ ઉપરથી સમજાયે. આ શાસ્ત્ર કેવળ ક્રૂપનાત્મક ક્રોધીનું નહિ, પરંતુ જ્યેષ્ઠદારમાં દવાસાયદું હતું, એમ અર્વાચીન નગરરચનાશાસ્ત્રી, પ્રાચીન નગરો તથા પુરો વત્તાસીને અત્યારે પણ કહી શકશે.

પાણીનો ભેજ ન લાગે એટલો ઉડો. (અનુદેશપરનેહ) એક સમચોરસ કૂવો ખોદાવી તેની તળભાગમાં તથા તેની આંતુઓ ઉપર પથ્થરની મોટી મોટી પાંટો બંડાવવી, અને મજબૂત ધમારતી લાકડું વાપરીને તે કૂવામાં તેણે, એક ત્રણ મૉળનું, પાંજરાના આકારનું 'ભૂમિગૃહ' બંધાવવું, અને તેનું મથાળું છેક જમીનની સપાટી સુધી આવે તેમ કરવું. એ ભૂમિગૃહના જુદાજુદા ભાગો જુદીજુદી ઘટનાના કરાવવા; તે દરેક ભાગના તળમાં ફૂટેલી કાંકરીઓનો ધ્રાવો કરાવવો; તેને શક્ત એક બારણું રાખવું; તેમાં ખમેડી શકાય તેવી એક સીડી (યંત્રયુક્ત સોપાન) રખાવવી; અને તેમાં (રક્ષક) દેવનાનો યથાવિધિ વાસ કરાવવો.

આ ભૂમિગૃહ (ભોંયરા)ની ઉપર, બન્ને બાજુઓએથી બંધ એવું એક, ઇંટોથી ચણેલું કોશગૃહ બંધાવવું. આ કોશગૃહનું જાપર, બહાર પડતું રાખવું અને તેને ભાંડવાહિની (વાસણો રાખવાની જગ્યા) માં સારી રીતે ઉધડી શકે એમ (પણ કરવું)

આપત્તિકાળે ઉપયોગી થઈ પડે તેવો અનસ્ય ખજાનો (ધ્રુવનિધિ) રાખી મુકવા સારું તેણે, રાષ્ટ્રના અંતભાગમાં એક વિચાળ મકાન, અભિ-ત્યક્ત પુરૂષો (અહિષ્કૃત મનુષ્યો)ની પાસે બંધાવવું.

ચાર ઓરડાથી ઘેરાયેલું, એક દ્વારવાળું, પકવેલી ઇંટોના યામલાવાળું, અનેક ખંડોમાં વહેંચાઈ ગયેલું, અને જેમાં બન્ને બાજુએ ટેટેછેટે સ્તંભ-માળા આવેલી હોય એવું એક 'પર્યગૃહ' (પણ) તેણે કરાવવાનું છે; અને કોષાગાર (કોઠાર) માં તેણે ધણા ઓરડાઓ રખાવવા, અને વચ્ચેથી તેને જોતવડે જુદા પાડીને, ભૂમિગૃહ અને આયુધાગાર સાથે સંબંધ રાખવું એક 'કુખ્યગૃહ' (વનોત્પન્ન વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન) પણ તેણે રચાવવું.

ધર્મરથો (ન્યાયાધીશો)ની અને મહામાત્રોની કચેરીઓ જુદા જુદા સ્થાનમાં બંધાવવી. *

* આ સૂચના ઉંડી રાજનીતિજ્ઞતા બતાવનારી છે. ન્યાયખાતું અને મુદ્દીખાતું પાસે પાસે રહે તે એક બીજાના પાગમાં સપડાય અને શુદ્ધ ન્યાય આપી શકાય નહિ.

પુરુષો અને સ્ત્રીઓને એકબીજાથી ભુદાં રાખી ચંક્રાચ તેટલા માટે ઘણી ઝોરડીઓવાળું એક, સુરક્ષિત 'અંધનાગાર (કેદખાનું)' (પશ્ચ) તેણે કરાવવું.^૧

આ બધાં મકાનોમાં, સાલાઓ (ખડો), ખાત (કુષ્મજનર) જળકૂપ, સ્નાનગૃહ, અગ્નિ અને વિધની સામેના ઉપાયો, ખિલાડાં, નોળીયાં, અને, પ્રત્યેક જણને ઉચિત રક્ષક દેવતાની પૂજાને અર્થે આવશ્યક સાધનો (પશ્ચ) રખાવવા.^૨

કોઠારની આગળ 'વર્ષામ્મન (વરસાદમાપક)' રહે, એક અરિત્ત (૨૪ આંગળ) પહોળા મુખવાળા કુંડ (પાત્ર)ની સ્થાપના કરવી.^૩

આવશ્યક યોગ્યતા ધરાવનારા અને સાધનસાક્ષિત્યવાળા કુશળ જનોની મદદ લેખને સંનિધાતાઓ, જૂનાં પુરાણાં કે નૂતન રત્નો તેમ જ શ્રેષ્ઠ કે કનિષ્ઠ મૂલ્યવાળા કાચા પદાર્થો (કુખ્ય) લેવાનું કાય કરવું.

રત્નો પરત્વે ઠગાઈ થાય તો, ઠગાઈ કરનાર તથા કરાવનાર એ ઉભયને બારેમા બારે દંડની સજા કરવી; શ્રેષ્ઠ પ્રકારની જણસોના સંબંધમાં (ઠગાઈ થાય તો) બહુ જ મધ્યમ પ્રકારની સજા કરવી, અને કનિષ્ઠ મૂલ્યના પદાર્થોના સંબંધમાં (તેવું બને તો) તેવું કરનારને, તે બધા પદાર્થો (વિના મૂલ્યે) પોતાને આપી દેવાની તેણે ફરજ પાડવી એટલું તો નહિ, પરંતુ એ પદાર્થોના મૂલ્ય જેટલો દંડ ભરવાની પણ તેમને ફરજ પાડવી.

સિદ્ધાઓના પરીક્ષકો (રૂપદર્શકો)એ વિશુદ્ધ (ભેળ વિનાના) ઠરાવેલા હોય એવા જ સોનાના સિદ્ધાઓ (હિરણ્ય) તેણે (ખજાના માટે) સ્વીકારવા. ખોટા (અશુદ્ધ) જણાય તેવા સિદ્ધાઓને તેણે કાપી નાખવા. જે કોઈ ખોટા (ખનાવટી) સિદ્ધા લાવે તેને પ્રથમ વર્ગના (સાદસ) દંડની સજા કરવી.

તાજાં અને શુદ્ધ ધાન્યો પૂરેપૂરા માપથી તેણે લેવાં. એ પ્રમાણે ન આપનારનો તેણે, ધાન્યની કીંમતના કરતાં બમણો ધનદંડ કરવો.

૧. પ્રાચીન કેદખાનામાં કેદીઓને કેટલી બધી સજાઓ અપાતી હતી તે આ ઉપરથી જણાયો.

૨. સગવળ આ પ્રમાણે જ હાથમાં પણ જમસાક્ત માપ કરાય છે.

વેપારની જાણે (પણ), કાચા પદાર્થો (કુપ્ય) અને આયુધો લેવામાં પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે.

સર્વ અધિકારણો (ખાતાઓ)માં, ગમે તો યુક્ત (અધિકારી), ઉપયુક્ત (કારકુન) કે તત્પુરુષ (નોકરો) : એ પૈકી જે કોઈ, એકથી ચાર ‘પણ’ સુધીની રકમ અગર અન્ય કોઈ મૂલ્યવાન પદાર્થ પોતાના મજનામાં મુકે તેને અનુક્રમે પ્રથમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ પ્રકારના, દંડની અને મોતની મજા કરવી.

કાશાધિકારી (કાશનો અધિષ્ઠાતા) જે કાશમાં ઘટાડો લાવે તો તેને ફટકા (ધાત) મરાવવા, અને તેના મદદગારો (લાગીઆઓ)ને તેનાથી અર્ધ સજા કરવી; અને જે અજ્ઞાનને લીધે ઘટ પડી હોય તો તેની તરફ નાપસંદગી બતાવવી (તેને ઠપકો આપવો).

જો રક્ષકો તરફથી લૂટારાઓને ચેતવી દેવાના ધરાદાયી ધાસ્તી દેખાડવામાં આવે તો તેમને (રક્ષકોને) રીબાવીરીબારીને મૃત્યુવશ (ચિત્રધાત) કરવા.

આમ છે એટલે, વિશ્વાસ સાત્ર પુરુષોની મદદ લઈને સંનિધાતા (તો-શપથી)એ આયમાત્રનો સંગ્રહ (નિયમ) કરવાનું કામ સંભાળવું.

તેણે, એક સો વર્ષથી ચાલી આવતી બાલ અને આભ્યંતર ઉપજ (ને લગતી વિગત) પરત્વે એવું તો પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવવું જોઈએ કે, જેવો તેને પોતાને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે તત્ક્ષણે ને, ખર્ચ થઈ ગયા પછીની જે ચોખ્ખી સીલક (વ્યયશેષ) રહેલ હોય તે બતાવી દેવાને સમર્થ પણ બને.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘અધ્યક્ષ-પ્રચાર’ નામક દ્વિતીયાધિકારણમાંનું, ‘સંનિધાતાનાં કર્તવ્યો’ એ વિષયને લગતું પાંચમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

અકરણ ૬

સમાહર્તાએ કરવાનું સમુદય-પ્રસ્થાન.

(વસુલાતી અધિકારીએ કરવાનું વસુલાતી કામ)

સમાહર્તા (વસુલાતી અધિકારી)એ કુર્મ, રાજ, ખાણ, પાણીના આધકામો (સેતુ) અને વનો, નજ (પશુસ્થાનો) તથા વેપારના માર્ગો (વણિકપથો)- એ સર્વ (ને લગતા કામો) ઉપર દેખરેખ રાખવી

જકાત (શુલ્ક), દડ, તોનમાપ (પૌતવ), નાગરિક, લક્ષણાધ્યક્ષ (ચલણી નાણાનો અધિકારી), મુદ્રાધ્યક્ષ (મોહોર તથા પગવાનાનું કામ કરનાર), સુરા, પશુવર્ધકર્મ, દારા, વિવિધ તેલો, ઘી, સાકર (કાર), સોના (સૌવર્ણિક), પડ્ય-સંસ્થાઓ, વેશ્યાઓ, છૂત, મકાન આધવાની જમીન (વારણ), કાગીચરના તથા હાથનો હુન્નર કરનારાઓના સમૂહો (કાર્શિશિપિગણ), દેવતાધ્યક્ષ, દરવાજા ઉપર ઉભરાવી લેવાતો તથા ' બહિરિક ' લોકો પાસેથી લેવાતો કર આ બધી બાબતો (ને લગતું કામ કાજ) દુગતે લગતા વિષયમાં આવી જાય છે.

ખેડવાણુ જમીનમાથી થતા ઉત્પન્નમાથી મળતો રાજભાગ; ધાર્મિક કરો (બલિ), નાણાના રૂપમાં આગતા વેરા; વેપારીઓ, નદીપાલ, નદીના ઓવારા, મછવાઓ, વહાણો, બદરો, ગૌચરો, રાહ-દાણુ (વર્તની), દોરડા (રજણુઓ) અને ચોરને બાધનાના દોરડાઓ (ચોરરજણુઓ), એ સર્વનો સમાવેશ ' રાજ ' મા થઈ જાય છે.

સુનાણુ, રૂપુ, ગીરા, મણિઓ, મોતી, પ્રવાહ, ગખ, ધાતુ, નીકું, ભૂમિ અને પ્રસ્તર (ખડકો)માથી ખોદી કઢાતા અન્ય પદાર્થો (રસધાતુઓ)નો સમાવેશ ' ખાણ ' મા થઈ જાય છે

પુષ્પવાટિકા, લવાટિકા, સાકવાટિકા, પીતવાળા ખેતરો, અને જે ખેતરોમાં ખીજને બદલે મૂળિયાઓ રોપાતા હોય તેવા ખેતરો (મૂળવાપ -

-શેરડી વગેરે): એ સર્વનો સમાવેશ 'સેતુ' માં થઈ જાય છે (કારણ કે એ બધાં પાણી પાછને પેદા કરવામાં આવે છે).

મૃગયાવન, હમારતી દાબનાં જંગલો, હસ્તિવન: એ બધા 'વનો' કહેવાય છે. ગાયો, બેંસો, બકરા, ઘેટા મધેડા, ઉંટ, ઘોડા અને ખચ્ચરો: એ 'મજ' (પશુસ્થાન) ના મથાળા હેઠળ મુકાય છે.

જળમાર્ગ અને શ્રુતિમાર્ગ: એ 'વણિક્ષપય (વપારના માર્ગો)' કહેવાય છે.

આ સર્વ મળીને 'આવકતું શરીર (આયશરીર)' બને છે; (અર્થાત્ આ બધા આવક આપનારા છે).

મુડી (મૂલ), ભાગ, વ્યાજ (વ્યાજ), પરિધર, નિશ્ચિત કરવેરા (કલૂષ), સિક્કા (શિલ્ક) ઉપરનો ભાવ, અને નિશ્ચિત દંડ (અલમ): એ બધા 'આયમુખ (આવકના કારણો)' છે.

દેવપૂજા અને પિતૃપૂજામાં તથા દાન આપવા વખતે કરવામાં આવતા સ્વસ્તિવાચનો, અંત:પુર, રસોડું, દૂતમંથરા, કોઠાર, આયુધાગાર, વખાર, દાઘા પદાર્થોનો સંગ્રહ (કુખ્યગૃહ), કારખાનાં (કર્મોન્ત), વેઠ (વિદિ), પામદળ, હમદળ, રથો, હાથીઓ, ગેમડળ, પશુઓ, હરિણો, પક્ષીઓ અને સર્પોના સંગ્રહસ્થાનો (વાટ-વાડા), તથા બળતણ તથા ધાસચારાનો સંગ્રહ: એ સર્વ 'અર્ચનું શરીર (વ્યયશરીર)' કહેવાય છે.

રાજવર્ષ; માસ; પંક્તિ; દિવસ; પરાદિયું (વ્યય); વર્ષા, હેમન્ત, ગ્રીષ્મ વગેરે ઋતુઓના ઓછા દિવસભાગવાળા ત્રીજા અને સાતમા પક્ષો, તથા બાકીના પૂર્ણદિવસવાળા તેમના પક્ષો, અને નિરાળો અધિકમાસ: એ (બધા) 'કાળ' ના વિભાગો છે.

તેણે (સંમાહર્તાએ) વળી, હાથ ઉપર લેવાયલ કાર્ય (કરણીય), પૂણ્ય ચલનું કાર્ય (સિદ્ધ); અને હાથ ઉપર લેવાયલ કામમાંથી જે બાકી

રહેલ હોય તે, આય, વ્યય અને નીવી (સીલક) : એ સર્વ ઉપર ધ્યાન દેવાનું છે.

સંસ્થાન (ના નિર્વાહ કરી રાખવાનું કામ), ચાલુ કામ (પ્રચાર), જીવન-નિર્વાહ અર્થે આવશ્યક ગણાતાં માધતોનો સંગ્રહ, સર્વ પ્રકારની આય (ઉપજ)ની વસુધાત તથા તેનો હિસાબ : એ સર્વ મળાને 'કરણીય' (હાથમાનું કાર્ય) કહેવાય છે.

ખજાનામાં જે જમા થઇ ગયલ (કોચાર્પિત) હોય તે; રાખાએ જે ઉપાડેલ હોય તે; રાખનમરના ખાતે જે કાષ્ટ ખર્ચ કરવામા આવેલ હોય અને જે ચોપડે ચઢેલ ન હોય, અથવા તો મતવર્ષની અમાઉના વર્ષથી ચાલુ રહેલ હોય તે; લિખિત કે મુખે અપાયલ પરંતુ નોંધ રાખવા યોગ્ય (રાખની) આગાઓ : એ સર્વ 'સિદ્ધ' (કોટીનાં) કાર્ય ગણાય છે.

લાભકારક કામેની યોજનાઓ ધડવી; લેણા રહેલ દંડની વસુધાત; ચઢેલી વસુધાત (વસુધબાકી) ની ઉધરાણી, અને હિસાબની તપાસણી : આ બધું 'હાથમાનાં કાર્યોનો શેષભાગ' કહેવાય છે; અને તે બહુ મહત્વનો હોય કે ન પશ્ય હોય.

આવક (આય) ના ત્રણ પ્રકાર છે :—(૧) ચાલુ (વર્તમાન), (૨) બાકી (પર્યુપિત), અને (૩) આકસ્મિક (અન્યગત=ખીજી રીતે પ્રાપ્ત થયલ.)

જે પ્રતિદિન મળતી રહે તે આવક 'વર્તમાન' કહેવાય છે. ગતવર્ષના અમાઉના વર્ષથી જે લેણું બાકી ખેંચાતું આવતું હોય તે, કે જે અન્ય જતોના હાથમાં હોય તે; અને જે એક બીજા પાસેથી એક બીજા પાસે મળ્યું હોય તે 'બાકી (પર્યુપિત)'ની સંગ્રા પામે છે.

(ખીજાઓથી) જે ખોવાઇ કે વીસરાઇ થયલ હોય તે; રાખના નોકરો પાસેથી જે દંડ રૂપે લેવાયલ હોય તે; અડખાપડખાની (પાર્શ્વ) આવક; ટુકસાની બદલ લેવાયલ વળતર (પારિહીણિક); રાખને કરાયલ

મેટ (નજરણો) ; સ્વદેશમાં થઇ આવતાં વિધ્વનો(ડમર) ને લીધે જડી આવતું (દાટેલું) ધન: આ સર્વ 'અન્યજાત' (વર્ગની આવક) છે.

મુડીનું રોકાણ (વિદેશ), શર થઇ લાંગી પડેલા કાર્યના અવશેષો, અને (કાંઇ પણ કાર્યમાં) ખર્ચવા ધારેલ રકમમાંથી રહેલ બચત: એ સર્વ 'વ્યયપ્રત્યય' (ખર્ચને અંકુશમાં રાખનાર બાબતો) છે.

વેપારની જણસો વેચવામાં વપરાતા, લિન્ન લિન્ન તોલાંકાટલાં અને માપોને લીધે થતો (ભાવફેરથી) કીંમતનો વધારો 'વ્યાજ' કહેવાય. ખરીદનારાઓ તરફથી થતી રહેતી માગણીઓને લીધે ભાવ વધી જાય, એ આવકનું અન્ય મૂળ છે.

વ્યયના એ પ્રકાર છે:—(૧) દૈનિક વ્યય, અને (૨) લાભોત્પાદક વ્યય. જે વ્યય પ્રતિદિન થયાં કરે તે 'દૈનિક વ્યય,' (અને જે વ્યય કરવાથી) લાભ મેળવી શકાય તે 'લાભોત્પાદક વ્યય' કહેવાય છે.

થઇ ગયેલ તમામ (પ્રકારનો) વ્યય, અને જે કાંઇ વસ્તુવ્યાપ્તિ હોય તે 'તીવી (ચોખ્ખી સીલક)' કહેવાય છે; અને તેવી 'ચોખ્ખી સીલક' ને, કાં તો તેમણે (વસ્તુલ કરનારાઓએ) એકઠી કરેલી હોય છે, અગર તો ચોપડે ચઢાવી દેખાડેલી હોય છે.

આ પ્રમાણે પ્રાચ (ડાહ્યા) સમાહર્તાએ આવકની વસ્તુવાત કરવાનું અને ખર્ચને ઘટાડવાનું કામ કરવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના 'અખ્યત્ત-પ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, 'સમાહર્તાએ કરવાનું સમુદ્ય-પ્રચાર' સંગ્રહક પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૭

હિસાબી ફત્તર

હિસાબી અધિકારીએ, હિસાબી કચેરીનું મકાન (અક્ષપટલ), તેનું દાર ઉત્તરાનિમુખ રહે તેવી રીતનું બંધાવવું, અને તેમાં (દારકુનોને માટે) નિલકત ઉપરથી નો (જુદા જુદા આસનો) રાખવા, તથા હિસાબના ચોપડાઓ (નિબંધપુસ્તકો રાખવાને) માટે પણ સ્થાનો કરાવવા.

બિન્ન બિન્ન ખાતા (અધિકૃત) ની સંખ્યા, હાથ ઉપરના કાર્યોનું તેમ જ બિન્ન બિન્ન કર્મોનો (કારખાનાઓ) માંથી ઉત્પન્ન થતા ફળોનું વર્ણન, લાભ, હાનિ ખર્ચ, રોકાવલ મુદ્દી, ઉત્પન્ન: એ સર્વને લગતી રકમો; ઉત્પન્ન થતા વ્યાજની રકમ, રાજ્યથી રખાતી આવડતની સ્થિતિ, અપાતા વેતનની રકમ, કોઈ કાર્યમાં વેઠીઆઓ રોક્યા હોય તે તેમની સંખ્યા; અને વળી રત્નો તેમ જ વધારેઓથી કર્મભતનાગી જાચુસેની બાબતમાં, તેમના મૂલ્યના પ્રમાણમાં જે આવકેર થયે હોય તે, તેમને બરવાતોળવામાં વપરાતા પ્રતિમાન (માપતોલા), તેમની સંખ્યા, તેમનું વજન અને તેમનું ધનમાપ; દેશ, ગામડા, જાતિ, કુળ અને મંડલો (સંધાતો) ના ધર્મવ્યવહાર તથા અરિત્રો, રાજના દરબારીઓને અપાતી બક્ષીમોરૂપી લાભો, જમીનના ભોગવટા સંબંધી તેમના ફકો, તેમના માફ થયેલા કરવેરાઓ અને તેમને અપાતા પગાર વગેરે લાભો, રાજની પત્નીઓ અને તેના પુત્રોને અપાતા રત્નો તથા જમીનને લગતા લાભો, અને અનિષ્ટ નિવારણ અર્થે કરી ખાતી ગોઠવણો, મિત્ર કે શત્રુ રાજ્યોની નાથે કરાવેલ સંધિના કગરો, તેમને અપાયેલી ડેલી સગતો, અને તેમને આ રવાની કે તેમની કનેથી લેવાની

મકત કરાવેલી મજૂરી-વેક થી જાણતા કર્મીઓ આકરી વેળા, મકત મજૂરી કરનારોને નાપવા પડે તેટલા ના નો ઉમેરો, થયેલા રોકડ ખર્ચમાં થયેલા બેઠકાના પેટા પાવો બેઠકાના જુદા નો.

ખંડણીઓ:—આં સર્વ જાળતોને તેણે, જેને તેને અર્થે નિશ્ચિત થયલી નોંધવહીમાં નોંધાવી રાખવી.

અધ્યક્ષે, વળી, હાથ ઉપર લેવાનાં કાર્યોનો, સમાપ્ત થયેલ કાર્યોનો, હાથ ઉપરનાં કાર્યોના કોષ્ટ શેષ રહ્યા હોય તો તેમનો, ઉત્પન્નનો, ખર્ચનો, નીર્વા (ચોખ્ખી સીલક)નો, અને લિન્ન લિન્ન ખાતાંઓમાંના પ્રત્યેકે જે કાર્યો હાથ ધરવાનાં હોય તેમનો નિર્બંધ પણ રચવાનો છે.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રકારનાં કાર્યો ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે તેણે, જે તે કામને માટે યોગ્યતા ધરાવનાર અધ્યક્ષે રાખવા.

લાભજનક કાર્યોમાં ખર્ચ કરવા માટે ઠરાવાયેલી રકમમાં જો ઘટાડો કરવામાં આવે તો પરિણામમાં રાજ્યે સહર્ષ કરવું પડશે.

(કોષ્ટ કાર્ય માટે રાજ્ય તરફથી નીમાયલો પુરૂષ ગેરહાજર રહે તો) રાજ્ય તરફથી જેને સાથે પગાર (સહવેતન) અપાતો હોય તેવા તેના જામીને કે તેના પુત્રોએ, ભાઈઓએ, પત્નીએ, પુત્રીએ, કે તેના આશ્રયે પોતાનો નિર્વાહ કરતા હોય તેમણે (તેના નોકરે), રાજ્યને ચતુર્નુકસાન ભોગવવું પડશે.

૩૫૪ દિવસ અને (તેટલી જ) રાત્રી મળીને એક વર્ષ યાવ. (એ રીતે ગણતાં) આવાઢ માસને અંતે જેટલા પ્રમાણમાં કાર્ય થયું હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને ઓછું વધારે વેતન આપવું; અધિક માસ પૂરતું જુદું વેતન આપવાનું છે.

ચારોની મારફત એકઠી કરાતી ખખરો જાણવાની પરવા ન રાખતાં, કે નિયમ પ્રમાણે પોતાના અધિકરણ હારા ચતા કાર્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ વીસારી, દઇને રાજ્યને કોષ્ટ અમલદાર, જે પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે અથવા તો પોતાના આલસ્યને લીધે ચપળનાશ્રમ ઉઠાવવાને અસમર્થ બનીને, અગર તો ખરનિ ઓગળવા વગેરે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પરત્વે પ્રમાદી થઇને, અથવા તો સંકોચ (કોલાહલ), અધર્મ અને અનર્થોત્પત્તિ, યદ્યપિ આવશે એવી આશંકાને લીધે, અથવા તો સ્વાર્થી (કાર્યાર્થી) કનેથી

પ્રકરણ ૭

હિસાબી દફતર

હિસાબી અધિકારીએ, હિસાબી કચેરીનું મકાન (અક્ષપટલ), તેનું દ્વાર ઉત્તરાભિમુખ રહે તેવી રીતનું જંધાવણું, અને તેમા (કારકૂનેની માટે) વિલક્ત ઉપરચાનો (જુદા જુદા આસનો) રાખવા, તથા હિસાબના ચોપડાઓ (નિજંધપુસ્તકો રાખવાને) માટે પણ સ્થાનો કરાવવા.

આઠગણું પારિતોષિક, દિસાળી અધિકારીએ તેવા અધ્યક્ષને આપવું; પણ જ્યારે વિપરીત વાત દેખાય (એટલે કે, ચોખ્ખી ઉપજ ઘટી હોય) તો તેવે પ્રસંગે નિર્ણય પણ વિપરીત કરવાનો છે; (એટલે કે, તેવા અધ્યક્ષ પાસેથી ઘટની રકમથી આઠગણી રકમ વસુલ કરવી).

જો દિસાળી અધિકારીઓ વખતસર આવે નહિ, કે ચોખ્ખી ઉપજ સાથે પોતાના ચોપડાઓ રજુ કરે નહિ તેવા અધિકારીઓનો, તેમની પાસેથી ઉત્તમ, મધ્યમી દશમણો દંડ કરીને વસુલ લેવો.

જ્યારે કોઈએ ઠોડાંને માત્ર ગિત પોતાની મારફતનો દિસાળ કરીને) તૈયાર થાય ત્યારે, જો કારણિક (અર્થશાસ્ત્રી અધિકારી) તે દિસાળ લખ તપાસી ન લે તો તેવા કારણિકને સાહસ દંડ લેવો; અને એથી વિપરીત વાત દેખાય (કાર્મિકો તૈયાર ન થાય) તો તેમને જમણો સાહસ દંડ આપવો. એક માસ વીતી જાય (અને તે તેવું કાબૂક તૈયાર કરી ચક્રો ન હોય) તો પછી તેવા (વધારાના વિલંબ બદલ) દરેક માસ દીક ૨૦૦x પણ લેખે તેનો વધારે દંડ કરવો.

જો કોઈ દિસાળી અધિકારીથી, ચોખ્ખી ઉપજને લગતા દિસાળનો ચોપડો થોડો લખાવાનો બાકી રહેતો હોય, તો તે તૈયાર કરી આપવાને તેને પાંચ દિવસની વધારે મહેતલ આપવી.

પછી તેણે ચોખ્ખી ઉપજ સાથે રજુ કરેલ દૈનિક દિસાળનો કોડો, ધર્મ-બ્યવહાર તેમ જ અગાઉના દાખવા (ચરિત્ર) થી નિયમિત થયેલી દબે, તેમ જ સરવાળા, બાદબાકી ઇત્યાદિની તથા અનુમાનની અને ચારોની મદદથી (મેળવાયક જાતની પ્રમાણે) તપાસી લેવો; (અને) પછી-દેશકાળની, એટલે કે દિવસ, પંચરાત્રી, પક્ષો, માસ, ચાતુર્માસ અને વર્ષની દૃષ્ટિએ તે દિસાળની ખરાબ પણ કરી લેવી.

x માસ દ્વિસતોત્તમ-એટલે કે, પહેલા માસના ૨૦૦ પણ, બીજા માસના ૪૦૦ પણ, એ પ્રમાણે.

કૃપા મેળવવાના હેતુથી, અગર તો ક્રોધથી યદ્દ આવતી હિંસાશુદ્ધિને લીધે, અગર પોતાની આસપાસ એકઠાં થતા રિદાન અને ગરગલિ ખુશામતી-આઓના રોળામા પોતાની પ્રતિઠા ઓછી હોવાના કારણથી, અથવા તો શ્લેષવૃત્તિ વડે ખોટાં તોલાં, ખોટાં માપ અને ખોટી ગણતરીઓ કરીને જે રાજ્યના ઉત્પન્નને હાનિ પહોંચાડવાનો પ્રસંગ લાવી મુકે તો,—

મનુના મત પ્રમાણે, રાજ્યને થયેલ નુકસાનની બરાબર, અને હિપર નિર્દિષ્ટ કરાયેલ દોષો પૈકી જે જે દોષ થાય તેટલાની મનુની ફરિયાદોને યથા જોઈએ.

પરંતુ પરાશર કહે છે કે—“જો તમારા રાજ્યમાં નિતમાં દંડનું પ્રમાણ નુકસાનની રકમથી આઠગણું હોય તો જોઈએ.”

પૃથ્વરૂપતિના અનુયાયીઓ (આ બાબતમાં) આ પ્રમાણે કહે છે:—
“દશગણો દંડ થવો જોઈએ.”

ઔશનસ મતાનુસારીઓનું કહેવું એમ છે કે:—“વીશગણો દંડ થવો જોઈએ.”

પરંતુ કૌટિલ કહે છે કે:—“અપરાધના પ્રમાણમાં દંડ (હોવો જોઈએ)”

હિસાબ આપાઠ માસમાં રજુ થવો જોઈએ.

લિન્ન લિન્ન પરગણાઓના હિસાબી અધિકારીઓ (હિસાબ રાખનારાઓ) મોહોરવાળા ચોપડાઓ (સમુદ્રપુસ્ત), જથ્થાસો, અને ચોખ્ખી સીલક લખને આવે ત્યારે તેઓ પરસ્પર વાતચીત કરી ન શકે એવી તજવીજ રાખવી. તેમની કનેથી આવકના, ખર્ચના અને ચોખ્ખી ઉપજના સરવાળા (અમ્ર) સાલણી લખને સીલક સંભાળી લેવી.

કોઈ અધિકરણનો અખ્યાલ વસુલાતની કોઈ બાબત વધારીને કે કોઈ બાબત ઓછી કરીને જે ઉપજમાં વધારો ખતાવે તો વધારેલી રકમથી

આઠગણું પારિતોષિક, દિસાબી અધિકારીએ તેવા અધ્યક્ષને આપવું; પણ જ્યારે વિપરીત વાત દેખાય (એટલે કે, ચોખ્ખી ઉપજ ઘટી હોય) તો તેવે પ્રસંગે નિર્ણય પણ વિપરીત કરવાનો છે; (એટલે કે, તેવા અધ્યક્ષ પાસેથી ઘટની રકમથી આઠગણી રકમ વસુલ કરવી).

જો દિસાબી અધિકારીઓ વખતસર આવે નહિ, કે ચોખ્ખી ઉપજ સાથે પોતાના ચોપડાઓ રજુ કરે નહિ તેવા અધિકારીઓનો, તેમની પાસેથી ઉત્તમ, મધ્યમી દશગણો દંડ કરીને વસુલ લેવો.

જ્યારે કોઈએ કે, રૂઝને માલ ગિત પોતાની મારફતનો દિસાબ કરીને તૈયાર થાય ત્યારે, જો કારણિક (અથવા માલિકાધિકારી) તે દિસાબ લઈ તપાસી ન લે તો તેવા કારણિકને સાદસ દંડ લેવો; અને એથી વિપરીત વાત દેખાય (કાર્મિકો તૈયાર ન થાય) તો તેમને બમણો સાદસ દંડ આપવો. એક માસ વીતી જાય (અને તે તેણે કાળક તૈયાર કરી ચકયો ન હોય) તો પછી તેવા (વધારાના વિલખ બદલ) દરેક માસ દીઠ ૨૦૦૫ પણ લેખે તેનો વધારે દંડ કરવો.

જો કોઈ દિસાબી અધિકારીથી, ચોખ્ખી ઉપજને લગતા દિસાબનો ચોપડો થોડો લખાવાનો બાકી રહેલો હોય, તો તે તૈયાર કરી આપવાને તેને પાંચ દિવસની વધારે મહેતલ આપવી.

પછી તેણે ચોખ્ખી ઉપજ સાથે રજુ કરેલ દૈનિક દિસાબનો કોડો, ધર્મ-અવધાર તેમ જ અગાઉના દાખલા (ચરિત્ર) થી નિયમિત થયેલી ઢબે, તેમ જ સરવાળા, બાદબાકી ઇત્યાદિની તથા અનુમાનની અને ચારોની મદદથી (મેળવાયક જાતથી પ્રમાણે) તપાસી લેવો; (અને) પછી-દેશજાણની, એટલે કે દિવસ, પંચરાત્રી, પક્ષો, માસ, ચાતુર્માસ અને વર્ષની દૃષ્ટિએ તે દિસાબની ખરાબ પણ કરી લેવી.

■ માસ દ્વિશતોત્તમ-એટલે કે પહેલા માસના ૨૦૦ પણ, બીજા માસના ૪૦૦ પણ એ પ્રમાણે

વસુલાતનો દેશકાળ, તેનાં સ્વરૂપ, વર્તમાન અને ભૂતકાળનું ઉત્પન્ન, વસુલ અપાવનાર મનુષ્ય, વસુલ આપનાર, વસુલાતની રકમ ઠરાવનાર અધિકારી, વસુલ લેનાર અધિકારીઃ એ સર્વને લક્ષ્યમાં રાખીને, ઉત્પન્નની વસુલાતની ખરાબ તેણે કરવાની છે. પ્રત્યેક જાગનને લગતા દેશકાળના સંબંધમાં, દરેકેક સાધનદ્વારા ચતા લાભના કારણોના સંબંધમાં, આપવાની રકમ સંબંધમાં, ઉધરાતનો હુકમ આપનાર મનુષ્યના સંબંધમાં, જે મનુષ્યે રકમ મોકલેલી હોય તેના સંબંધમાં, જે મનુષ્યે રકમ પહોંચતી કરેલી હોય તેના સંબંધમાં અને જે મનુષ્યે છેવટે તે લીધી હોય તેના સંબંધમાં થયેલ ખર્ચની પણ ખરાબ કરી લેવી.

એ જ પ્રમાણે ચોખ્ખા ઉત્પન્નના સંબંધમાં પણ તેને લગતાં દેશકાળ, તે આપવાના કારણો, તેનો દેવયોગ અને તેનું પરિમાણ, તથા અનામત અને સંગ્રહનું રક્ષણ કરનાર મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ ખરાબ કરવી.

જો કોઈ અર્થ-કારણિક (ધનાધ્યક્ષ) રાજ્યને અર્થપ્રાપ્તિ થવાના કામમાં સરસતા કરી આપે નહિ, અથવા તો તેમાં અવરોધ કરે, અથવા તો આદાનિબંધ પ્રમાણે ન કરતા અન્ય રીતે ઉપજખર્ચ કરે, તો તેને પ્રથમ વર્ગનો (પૂર્વ) સાહસદંડ આપવો.

જો કોઈ હિસાબ લખવાની વાતને માટે ઠરાવેલ ઢગથી ચલિત થઈને, પોતાને અવિચાર કામ એવી કોઈ જાગતની નોંધ કરે, કે એવડી કે ત્રેવડી (પુનરુક્ત) નોંધ કરે, તેને ખાર ' પણ 'નો દંડ દેવો.

જો કોઈ ચોખ્ખો સરવાળો (નીવી) છેકી નાખે તેનો (તેવી છેકાયલી રકમથી) એવડો દંડ કરવો.

જો કોઈ (જેટલી રકમ) ખાઈ ખાય તેનો (તેટલી રકમથી) આક ગણો દંડ કરવો.

જો કોઈ ઉત્પન્નમાં ઘટ લાવે તેણે (તે પ્રમાણે) ઘટરૂપ દેખાતી રકમનો પંચમંથ (પાંચ ગણો) દંડ ભરવો એટલું જ નહિ, પરંતુ ઘટ પણ

ભરી દેવી. મિથ્યાવાદના સંબંધમાં, ચોરો કર્યા નિમિત્તે જોડલો દંડ (ચોરને) દેવાય તેટલો દંડ તેવા (મિથ્યાવાદી)ને દેવો. (કોષ નોંધાવા યોગ્ય રકમ કે બાબત ગુમ થયલી હોય કે છોડી દેવાયલી હોય, અને તેને) પાછળથી નોંધવામાં આવે, અથવા તો વીસરાઈ ગયાનો દંભ કરી, સ્મરણમાં આવી જવાથી તેને પાછળથી ઊમેરો લોધાનો ડાળ કરવામાં આવે, તો પૂર્વ નિર્દિષ્ટ કરાયેલી સજાઓના કરતાં બેવડી સજા તેવા (દંભી)ને કરવી.

દોષ જો સ્વસ્થ હોય તો રાજ્યએ તેટલો દોષ જતો કરવો (સહન કરી લેવો). ઉપજ થોડી આવી હોય તો પણ તેણે સંતોષ રાખવો, અને જે અભ્યક્ષોએ તેને પોતાને મોટા લાભ (મહોપકાર) કરી આપ્યા હોય તેમને તેણે ધનામે (પ્રમદણ) આપીને તેમનું સન્માન (અભિપૂજન) કરવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ અભ્યક્ષ-પ્રચાર ’ નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, ‘ અક્ષપટલપરત્વે ગાણનિક્ય અધિકાર (હિસાબી દફતર)’ને લગતું સાતમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૮.

સમુદય (ઉપજ)માંથી, નોકરો (યુક્ત) તરફથી કરાયેલ ઉચાપત (પ્રત્યાનયન) ની વસુલાત

સર્વ પ્રકારનો કાર્યારંભ, કોશ (મહેસુલ) ઉપર અવલંબી રહે છે; અને તેટલા માટે કોશ (ખજાના) પગતે સૌથી પહેલાં ધ્યાન અપાવું જોઈએ.

પ્રચારસમૃદ્ધિ (સાવજનિક સંપત્તિ), ચરિત્રાનુગ્રહ (સચ્ચરિત્રો માટે ધનામે), ચોરોની પકડ (ચોરગ્રહ), (ધન સેવકો-યુક્ત-ને) રાજ્યની નોકરીમાંથી અપાતી મુક્તિ, લાભની ત્રિપુલતા (સર્યસંપદ), વેપારવૃદ્ધિ (પદ્યગ્રાહ્ય), ઉપસર્ગ-પ્રગોક્ષ (શ્રમ અને વિપત્તિનો અભાવ),

ઉધરાતમાં ઘટાડો (પરિહારક્ષય), અને સુવર્ણનું ઉત્પન્ન (હિરણ્યોપાવન): એ સર્વે કૌશલ્યદિ કરનારાં છે.

પ્રતિબંધ (અવરોધ), પ્રયોગ (રકમખંધી ધીરધાર), બંધવહાર (સેવડદેવડ), અવસ્તાર (ખોટી રીતે ઉભો કરાતો હિસાબ), પરિહાપણ (મહેસુલમાં કરાતો ઘટાડો), ઉપભોગ, પરિવર્તન (અદ્યદ્યદ્ય), અને અપહાર (ઉચાપત): એ સર્વ કૌશલ્ય કરનારાં (ખગ્નનાને ઘટાડનારાં) છે.

કાર્યની સિદ્ધિ કરવામાં સાધનોનો અભાવ નડે, અથવા તો તેનું પરિણામ કાંઈ દેખાય નહિ, અગર તેમાંથી થતો લાભ કૌશલ્યમાં જમા ન થાય, તો એ 'પ્રતિબંધ' ગણાય છે. આવા પ્રસંગમાં (ઘટ પડતી) રકમથી દશગણો દંડ આપવો.

કૌશલ્યમાંથી (અમુક સમયને માટે) જ્યાં નીચાં ધીરવાં તે 'પ્રયોગ' (Loan) કહેવાય છે, અને કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરીને પૂર્યબંધવહાર (વિપાર) કરવો તે 'બંધવહાર' કહેવાય છે; આ ઉભય પ્રકારનાં (કૃત્યો કરનારને), તેણે તેમાંથી કરેલ લાભથી જમણા દંડની સજા કરવી.

(મહેસુલની ઉધરાતને માટે યોગ્ય ગણાતા) પ્રાપ્તકાળને અપ્રાપ્તકાળ ગણવો, અને અપ્રાપ્તકાળને પ્રાપ્તકાળ ગણવો, 'એ ખોટું ઉભું કરવાનો (અવસ્તાર) દોષ' કહેવાય છે. આવું કૃત્ય કરનારનો, (એ રીતે ઉભો કરાવતી કૃત્રિમ) રકમથી દશગણો (પંચખંધ) દંડ કરવો.

જે કાંઈ ઠરેલી આવકમાં ઘટાડો કરે, કે ઠરેલ ખર્ચમાં વધારો કરે તે 'પરિહાપણ' (કૌશલ્યમાં ઘટાડો) ગણાય. આવું થાય તો (ઘટની રકમથી) ચારગણો દંડ કરવો.

જે કાંઈ રાજ્યનો ઉપભોગ કરે, કે અન્યને તેવો ઉપભોગ કરાવે તે મનુષ્ય 'ઉપભોગ'—દોષયુક્ત ગણાય છે. તેમાં પણ જો રત્નનો ઉપભોગ થાય કે કરાવાય તો તે બદલ દેહાંતદંડ (ધાત) કરવો; મૂલ્યવંત વસ્તુઓ

(સાર)ના ઉપભોગ જલ્લ મધ્યમ કોટીનો 'સાહસદંડ' કરવો, અને હલકા મૂલ્યની વસ્તુઓ (ફલ્ગુકુખ્ય) નો ઉપભોગ થયો હોય તો તે વસ્તુઓ પાછી લેવા ઉપરાંત, તેમની કીંમત જેટલી જ રકમનો દંડ આપવો.

રાજદ્રવ્યનો (તેના જેવા જ) અન્યના દ્રવ્ય સાથે અદ્વિતીયકરણ કરવાના કૃત્યને 'પરિવર્તન' કહે છે. આ દોષની વ્યાખ્યા, 'ઉપભોગ'ના વર્ણન ઉપરથી સમજાશે.

ત્યારે સિદ્ધ ઉત્પન્નની, નિશ્ચિન કરાયેલી રકમ કોશમાં લખ જવાય નહિ, અથવા તો વ્યય કરવા માટે આશા થયેલી હોય તેટલી રકમ ખર્ચાય નહિ, અથવા તો પ્રાપ્ત થયેલા ચોખ્ખા ઉત્પન્નને ખોટી રીતે દર્શાવાય, ત્યારે (તેવું પ્રત્યેક કૃત્ય) 'ઉત્થાપત' (અપહાર) ગણાય છે. આવા ગુન્હા માટે, (અપહાર થયેલી રકમથી) ખારગણો દંડ કરવો.

ઉત્થાપત (હરણ) કરવાના લગભગ ચોવીસ માર્ગો છે:—(૧) વહેલી મળેલી રકમને પાછળથી નોંધવી; પાછળથી વસુલ થયેલને વહેલી નોંધવી; (૨) જેટલી રકમ વસુલ થવી જોઈએ તેટલી વસુલ થયેલી ન દેખાડવી તે; (૩) વસુલ ન કરી શકાય તેવું હોય તેને વસુલ થઈ ગયેલું દેખાડવું; (૪) ઉધરાત થયેલ ખાખનને, ઉધરાત ન થયેલ ખાખત તરીકે દેખાડવી; ઉધરાત જેની ન થયેલ હોય તેને ઉધરાવી લીધેલી દેખાડવી તે; (૫) જેનો અંશ માત્ર ઉધરાવાયતો હોય તેને પૂર્ણ ઉધરાત રૂપે નોંધવું; જેની પૂર્ણ ઉધરાત થઈ હોય તેને અપૂર્ણ રૂપે દેખાડવું; (૬) એક પ્રકારની ઉધરાતને અન્ય પ્રકારની ઉધરાત તરીકે નોંધવી; (૭) એક સાધનદ્વારા મળેલ ઉત્પન્નને અન્ય સાધન દ્વારા મળેલ ઉત્પન્ન તરીકે દર્શાવવું તે; (૮) પગાર રૂપે દેવાની રકમ દેવાણી ન હોય છતાં દેવાઈ ગયા જરાખર બતાવવી તે; પગાર રૂપે ન દેવાની રકમ દેવાઈ ગયેલી દેખાડવી તે; (૯) સમગ્ર પ્રમાણે x ચૂકાદો ન થયો હોય (છતાં ચૂકાદો દેખાડાયો હોય તે); (૧૦) અકાળે ચૂકાદો થયો

x રાત્રે કરેલ આજ્ઞા પ્રમાણે લગભગ અનિશ્ચિત આપવાની બક્ષીસો આપવી નહિ તે.

હોય તે; (૧૧) દેવાયલાં થોડી બાંધતને મોટી કરીને જતાવવી તે; દેવાયલું
 થઈ હોય છતાં તેને નાના રૂપમાં જતાવવું તે; (૧૨) દેવાયલી બધીસ હોય
 એક પ્રકારની, અને તેને ખીજા પ્રકારે નોંધરાખા આવી હોય તે તે; (૧૩)
 જેને બધીસાદિ અપાયલ હોય તેવો ખરો મનુષ્ય એક ક્રોધ હોય અને
 તેને બધું ખીજા ક્રોધ મનુષ્યને ને અપાયલ હોય; (૧૪) જે ક્રોધ જમા કર-
 વામાં આવ્યું હોય તે કાઠી નાખીને, તે, ત્યારે કે જમા કરવામાં આવ્યું નથી
 એમ જતાવવામાં આવ્યું હોય, તેમ જ જે ક્રોધ જમા થયું હોય
 નહિ તેને જમા થયલાં તરીકે દર્શાવવું તે; (૧૫) જે કાંચા માલનાં નાણાં
 અપાયાં ન હોય, અને જેનાં નાણાં અપાયાં હોય છતાં નોંધાયાં ન હોય તે;
 (૧૬) એક સમગ્ર રકમ (સંક્લેપ)ના છૂટા છૂટા કટકા (વિક્લેપ) પાડી
 દેવામાં આવ્યા હોય, અગર છૂટા છૂટા ભાગોમાંની રકમોને એક સમગ્ર
 રકમ રૂપે દેખાડેલ હોય. (૧૭) મોટી કીમતની જથ્થાસનું નાની કીમતની
 જથ્થાસથી પરિવર્તન થયું હોય; નાની કીમતની જથ્થાસનું ક્રોધ મોટી કીમત-
 ની જથ્થાસ સાથે પરિવર્તન થયું હોય; (૧૮) જથ્થાસની કીમત વધારી
 દેવામાં આવી હોય, અગર જથ્થાસની કીમત ઉતારી દેવામાં આવી હોય;
 (૧૯) રાત્રીએની સંખ્યા વધારી દેવાઈ હોય કે રાત્રીએની સંખ્યા
 ઘટાડી દેવાઈ હોય; વર્ષ અને માસો એકરાગ (બધાએસતા થતા) ન હોય;
 માસ અને દિવસોનો મેળ મળતો ન હોય; (૨૦) મમાગમરિપમતા
 (અગત દેખરેખ નીચે ચલાવાયલા કાર્યમાં પરસ્પર વિરોધ); (૨૧)
 ઉત્પન્નના મૂલ વિષે અસત્યકથન; (૨૨) ધર્મદાન તરીકે ગણાતી બાબતોમાં
 વિપમતા, (અને) પૂરા થયેલ કાર્યના વર્ણનમાં અસંબંધ; (૨૩)
 નિર્ણીત (પિંડ) વિષયો પરત્વે વિપમતા; તેમ જ વર્ણવિપમતા (સુવર્ણ
 અને રૂપાની શુદ્ધતાના ધોરણ કે પરીક્ષણ વિષે અસત્યકથન); (૨૪)
 જથ્થાસોની કીમત પરત્વે અસત્યકથન; અસત્ય તોલા અને માપ (માન)નો
 ઉપયોગ; માપવામાં કરાતી ઠગાઈ, અને ભાજન જેવાં ધનમાપનો ખોટો
 ઉપયોગ:—આવા બધા-બિન્નબિન્ન-માર્ગે ઉચાપત (ચક્ર શકે છે.)

ઉપર ગણાવેલ બાબતો પરત્વે સંબંધ ધરાવના મનુષ્યો—જેવા કે, નિધાતા (કાશાખ્યક્ષ), નિર્બંધક (નિમદ્ધ બાપનાર), પ્રતિગ્રાહક (લેનાર), દાયક (આપનાર), દાપક (અપાવનાર), મંત્રિવૈયાવૃત્ત્યકર (મંત્રીના કાર્ય કરનાર નોકરો): એ સર્વમાના પ્રત્યેકને જુદા જુદા તપાસવા. જે એમાંના કોઈ અસત્ય બોલે તો તેને, જે યુક્તે (મુખ્ય અધિકારીએ) જે પ્રકારનો દોષ કયો હોય અને તેને જેટલો સજા થાય તેટલો સજા કરવી.

એક એવી મતલબનો પ્રચાર (સાર્વજનિક) દેહેરા પીટાવવો કે: "આ અધિકારીને હાથે જે કોઈને નુકસાન સહન કરવું પડ્યું હોય તેણે પોતાનું દુઃખ રાજા સમક્ષ જાહેર કરવું." આવા જાહેરખબર પ્રમાણે જે શોકો (પોતાની) ક્યાંદ રહ્યું કરે તેમને, તેમને પોતાને થયેલ નુકસાનના પ્રમાણ-માં વળતર (પણ રાજાએ તેવા દોષયુક્ત અધિકારી કે મનુષ્ય કનેથી) અપાવવું.

જે એક અધિકારી અનેક દોષોમા સંડોવાયેલો હોય, અને જે તેવો અધિકારી તેમાંના એકાદ દોષ પરત્વે 'પરોક્ત'—દૂષિત—હરે, તો તેને, મર્વ દોષોને માટે જવાબદાર ગણવો; નહીતર (એટલે કે, જે તે દૂષિત હરે નહિ તો) પ્રત્યેક આરોપને માટે તેની જુદી જુદી તપાસ કરવી.

કોઈ, રાજ્યના નોકરે (જૂતકે) મોટી રકમના વિશેષ ભાગનો દુરુપયોગ કર્યાનું સાબીત થાય તો તેને આખી ય રકમને માટે જવાબદાર ગણવો.

કોઈ સૂચક (ખાતમીદાર), કોઈ પણ યનારી ઉચાપતના સંબંધમા ખાતમી પૂરી પાડે, અને તે સાબીત કરી આપવામા સફળ થાય, તો તેવી રીતે ઉચાપત યનાર રકમનો એકપછાસ તેવા સૂચકને પારિતોષિક રૂપે આપવો. જે તે મનુષ્ય જૂતક (રાજસેવક) હોય તો તેવા સૂચક યતા જૂતકને (તેવી રકમનો) બારમો ભાગ ધનામમાં આપવો.

જે કોઈ સૂચક, કોઈ મોટી ઉચાપતનો માત્ર અર્ધ અંશ સાબીત કરી આપે, તોપણ તેને સાબીત થયેલી ઉચાપતની રકમનો અર્ધાંશ થયેલો ભાગ (ધનામ તરીકે) મળી શકે.

સૂચક જો (પોતાના કથનને) સાબીત કરી આપવામાં નિષ્ફળ નીવડે, તો તેને કા તો ધનદડને, અગર તો ચારીરિક સજા (ફટકા)ને અધીન કરવો; પરંતુ તેને કદાપિ તદ્દન જતો કરવો નહિ.

જો આરોપ સાબીત થાય તો તે સૂચક અન્ય કોઈ મનુષ્ય ઉપર તે આરોપ ચઢાવી શકે, અગર તો અન્ય કોઈ રીતે પોતે તેના આરોપમાંથી મુક્ત થઈ શકે જે કોઈ સૂચક આરોપી (દુષિત) ના સમજાવ્યાથી પોતાનું કથન પાછું ખેંચી લે (અર્થાત્ ફૂટી જાય) તેને દેહાંતદંડની સજા કરવી.

(આ પ્રમાણે કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' અધ્યક્ષ--પ્રચાર ' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, ' સમુદ્યના અધિકારીએ દરણ કરેલ પાછું મેળવવા બાબત (ઉચાપત) ' ને લગતું આઠમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૯

રાજસેવકો (ઉપયુક્ત-નાના નોકરો) ની પરીક્ષા.

જે પુરો અમાત્ય થવાની યોગ્યતા ધરાવતા હોય તેમને તેમની વ્યક્તિવિશિષ્ટ શક્તિ પ્રમાણે રાજ્યના કર્મ કરવા ઉપર અધ્યક્ષ તરીકે નીમવા. જ્યારે તેઓ કામ ઉપર હોય ત્યારે તેમની પરીક્ષા નિત્ય કર્યા કરવી; કારણ કે મનુષ્યોના મન દંમેશાં અનિત્ય હોય છે, અને કામમાં નિયુક્ત કરાના ધોડાની પેઠે તેઓ પોતાના સ્વભાવમાં ફેરફાર (પલ્લ) દાખવ્યાં કરે છે. આવું હોઈને જે આડત (કર્તાર) અને કરણ (સાધન) નો તેઓ ઉપયોગ કરતા હોય તેમને, જે કાર્ય તેઓ કરતા હોય તે કાર્યને લગના દેશકાળને, તેમ જ કરાતા કાર્યોનું સ્વરૂપ, તેમાં કરાતો વ્યય અને તેના પરિણામઃ એ સર્વં પલ્લ (રાજ્ય) ના સલામત રહેવું.

માહોમાંહે તકરાર કર્યા વિના તેમ જ એકસાંથી કર્યા વિના (સૌએ) પોતપોતાનું કામ કરવું. જે તેઓ બધા મળી જાય તો તેઓ (રાજ્યના

દ્રવ્યની) ખાઇકી કરે અને તેઓ જો માંહોમાંહે લડે તો તેઓ કામને વણસાડે છે.

આવી પડતા બચની સામે તાત્કાલિક ઉપાયો લેવા પડે તે ઉપરાંત તેમણે, પોતાના સ્વામી (ભર્તા—રાજા) ની જાણમાં લાગ્યા વગર કોઈ પણ કાર્ય ઉપાડવું (માથે લેવું) નહિ.

તેઓ જો (પોતાના કામમાં) પ્રમાદ કરે, તો તેમના પોતાના દૈનિક પગાર અને (તેમની પોતપોતાની મારફત ચતા) ખર્ચના કરતાં જમણી રકમનો ધનદંડ તેમને દેવો.

અધ્યક્ષોમાંથી જે કોઈ ઠરાવેલી મહેસુલ જોટણું, કે તેના કરતાં વધારે મહેસુલ ઉત્પન્ન કરે તેનો હુકો વધારવો અને તેને માન આપવું.

“ જે અધિકારી ખર્ચ ઘણો કરે અને ઉપજ થોડી લાવે તે, ઉપજને ખાઇ જનારો હોય છે; જ્યારે જે અધિકારી ઉત્પન્ન સાબીત કરી આપે છે (એટલે કે, પોતે ખર્ચે છે તેના કરતાં ઉપજ વધારે લાવે છે), તેમ જ જે અધિકારી, પોતે જોટલો ખર્ચ કરે છે તેટલી જ ઉપજ લાવે છે તે અધિકારી, મહેસુલ ખાઇ જનારો—ખાઉકણુ—હોતો નથી: ” એમ (રાજનીતિય) આચાર્યોનું કહેવું છે. પરંતુ માર્—કૌટિલ્ય—મન (આ બાબતમાં) આ પ્રમાણે છે:—“ ઉચાપત યદ્યપિ કે નથી યદ્યપિ તે બાબતનો નિર્ણય ફક્ત ગ્રુપ્ત ચારો (અવસર્પ) દ્વારા જ થઇ શકે. ”

જે કોઈ મહેસુલ ઘટાડે છે તે રાજાનું ધન ખાઇ જનારો છે. તેના અચાનકે લીધે મહેસુલમાં ઘટ આવેલી જણાય, તો તે ઘટ પૂરી કરી આપવાની તેને ફરજ પાડવી.

* જે કોઈ અમલદાર મહેસુલ જમણી કરી આપનાર હોય તે દેશ (જનપદ)નું સત્ત્વ દરી લેનારો (પણ) હોય જમણી ઉપજ કરી

* રાજ્યની ઉપજ વધારી રાજાની પ્રાપ્તિ મેળવવાનો લોભ રાખતા રાજ-પુરોએ તેમ જ રાજાએ પોતે પણ આ વાત, ખાસ કરીને લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે.

જ. પુ. જો.

આપનારે તેમ કરવામાં અલ્પ અપરાધ કર્યો હોય તો (રાજ્યે) તેને સૂચના (ચેતવણી) આપવી, પરંતુ જો તેણે મોટો અપરાધ કરેલો છે એવું દેખાય તો તેણે તેને અપગ્રાહના પ્રમાણમાં સજા કરવી જોઈએ.

જે કોઈ (કાંઈ પણ લાભ પ્રાપ્ત કર્યા વિના) સમુદય (ઉપજ)-તો વ્યય કરનારો હોય છે તે પુરૂષ કર્મો (કામદારોની મજૂરી)ને ખાઈ જનારા ગણાશે એવા અધિકારીને, ચલ કામના મૂલ્યના પ્રમાણમાં, તે કામ પરત્વે લાગેલા દિનઓના પ્રમાણમાં, વ્યય કરેલ રકમના પ્રમાણમાં, તથા ચૂકવાયેલા દૈનિક (પુરૂષ) વેતનના પ્રમાણમાં દડાધીન કરવો.

આ કારણથી, પ્રત્યેક અવિકરણ (ખાતા) ના મુખ્ય અધિકારીએ (શાસનરથે) પોતાના અધિકાર્ય મારફત ચતુર્થ અરેખક કામ, તેમાં થતો ખર્ચ અને તેમાંથી થતી આવક એ સર્વ પરત્વે વિગતવાર તથા સમય-પછે સંપૂર્ણ રીતે ચોક્કસાઈ કરવી.

ધોતાગપણે વ્યય કરનાર (મૂળહર), ઉડાઉ (તાદાત્વિક) તથા કજુસ પુરૂષો (કલ્ય) નો પ્રતિષેધ (પણ) તેણે કરવાનો છે (તેવાને અકલ્પમાં રાખવાના છે)

જે કોઈ પોતાના પિતા અને પિતામહ (બાપદાદા) તરફથી મળેલ અર્થ (દ્રવ્ય)ને અન્યાયપૂર્વક ખાતે જાય છે તે ' ધોતાળ (મૂળહર) ' ગણાય છે, જે કોઈ પોતે જેટલું કમાય તેટલું ખર્ચી નાખનારો હોય તે ' ઉડાઉ (તાદાત્વિક) ' કહેવાય છે, અને જે કોઈ પોતાને અને પોતાના નોકરોને પીડા કરી કરીને અર્થ (ધન) નો સંચય કરે છે તે ' કજુસ (કલ્ય) ' ની સચા પામે છે.

આ ત્રણે પ્રકારના મનુષ્યોમાંથી જેને સમલ પક્ષનો આધાર હોય તેવા મનુષ્યની વચમાં હાથ ધાંલવો નહિ (તેના કલ્પમાંથી મિશ્રિત લક્ષણો નહિ), પણ જેને તેવો કોઈ આધાર ન હોય તેવાને આડા આવી શકાય.

જે કોઈ અલ્પક સમુદય (સપત્તિ)વાળો હોય છતાં કૃપણ હોય તે

ધનનો સંગ્રહ કરે છે, અમર તેને અમાનત મુકી રાખે છે, અગર તો બહાર મોકલી આપે છે-સ્વગૃહમાં જ સંગૃહી રાખે છે, નગરજનો કે ગ્રામ્યજનોને ત્યાં અમાનત મુકે છે, કે પરદેશ ખાતે મોકલી આપનારો છે.* આવા કૃપણ પુરુષોના સલાહકારો, મિત્રો, મેન્ડેકો, સંબંધીઓ, પક્ષ લેનારાઓની તેમ જ તેમનાં ઉપજન્મચર્ચને લગતી જ્ઞાતની ગુપ્તચરોએ મેળવી કાઢવી. જે કોઈ પુરુષ, આવા કૃપણનું કામ પરદેશ ત્રિમે ચલાવના હોય તે મનુષ્યને કૃપણની ગુપ્ત વાત કહી આપવાને સમજાવવો. જ્યારે આવી ગુપ્ત વાત પકડાઈ જાય ત્યારે તે કૃપણનું તેના પોતાના સત્તુઓથી કઢાવું હોય તેવી રીતે કાટણું કાઢી નાખવું. તેટલા માટે, (સર્વ અધિકરણોના) અધ્યક્ષોએ હિસાબી આંકડાખાતે (સંખ્યાકો), કારકૂનો (લેખકો), પારેખો (રૂપ-દર્શકો), તોચપચીઓ (નીવીગ્રાહકો) અને ઉત્તરાધ્યક્ષો (સૈનિક અધિકારીઓ)ને સાથે રાખીને પોતપોતાએ કરવાનાં કર્મો કરવાં.

જેઓ ઉત્તરાધ્યક્ષોની-એટલે કે, હાથી ઘોડા અને રથ ઉપર વિરાજનારાઓની તહેનાતમાં રહેતા હોય અને પ્રામાણિકતા તથા સદાચાર માટે જાણીતા હોય તેમણે હિસાબી ખાતાના કારકૂનો વગેરેનાં આચરણોની નપાસ રાખનારા ગુપ્તચર (અવસર્પ) થવું.

પ્રત્યેક અધિકરણની ઉપર ધણા અને અસ્પૃશ્યકાંક્ષિક અધિકારીઓ નીમવા. જનિહ્વાએ આવી રહેલ મધ કે વિપનો સ્નાદ ન લેવો; એ જેમ અશક્ય છે, તેવી જ રીતે, રાજના સમુદય (દ્રવ્ય)માંથી છેવટે થોડુંક પણ ચાખી ન લેવું, એ રાજ્યના નોકરની જાજ્જતમાં અશક્ય છે. જે પ્રમાણે અન્તસ્સ-લિલે (પાણીની અંદર) ફરતી માછલીઓ પાણી પીતી હોય તો પણ તે તેમ ફરતી દેખાતી નથી, તેવી જ રીતે રાજકાર્યમાં યોગ્યલા (રાજ્યના નોકરો)ને (પોતાના અર્થે) ધન લેતા દેખી શકાય નહિ.

*ઉંચે આકાશમાં ઉડતાં પંખીઓની ગતિનું જ્ઞાન કદાપિ મળી શકે;

* અર્થશાસ્ત્રકારનું જા. અવલોકનવાક્ય ધણી જ દીર્ઘદષ્ટિ સૂચનારું તેમ જ અવહારસિદ્ધ બુદ્ધિ બતાવનારું છે. આવાં સૂક્ષ્મ સત્યો કૌટિલિ ધણીવાર કહી જતાવે છે પણ ખરો.

તથાપિ પ્રચ્છન્ન લાવવાળા (ગુપ્ત હેતુઓવાળા) યુક્તો (રાજ્યના નોકરો)ની હીલચાલને તો જાણી શકાતી નથી જ.

રાજ્યના નોકરોએ (એ પ્રમાણે) અવળે માર્ગે કરેલ અર્થસંગ્રહ તેણે (રાજાએ) પકાવી લઈ તેને ખાલસા કરી દેવા એટલું તો નહિ, પરંતુ તેઓ રાજ્યનું ધન ખાઈ ન શકે અથવા તો ખાઈ જવાયલ ધનનું નિર્વહન કરી ન શકે તેટલા માટે તેમને (રાજાએ) એક કામ ઉપરથી ખસેડી બીજા કામ ઉપર નિયોજીતાં રહેવું (અર્થાત્ તેમને બદલતા રહેવું).

જેઓ રાજ્યનું કૌટલ્ય ખાઈ જવાને બદલે વધારે અને જેઓ રાજ્યનું પ્રિયદિન કરવામાં અનુરક્ત રહેતા હોય એવાઓને નિત્યાધિકારવાળા કરવા (નોકરીમાં કાયમને માટે રાખવા).

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' અધ્યક્ષ-પ્રચાર ' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, ' ઉપયુક્તોની પરીક્ષા ' એ સંઘાવાળું નવમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૦.

શાસનાધિકાર

'આચાર્યોનું' કહેવું એમ છે કે:—'શાસન' શબ્દનો ઉપયોગ, ફક્ત રાજા તરફથી નીકળતી આચાર્યોની બાબતમાં જ છે.

'શાસન' એ રાજાના સંબંધમાં મુખ્ય બાબત છે; કેમકે સંધિ અને વિગ્રહ કરવામાં એ શાસનો ઉપર જ બધો આધાર રહેતો છે.

તેટલા માટે, જે કોઈ (પુરુષ) અમાત્ય ચવાની યોગ્યતા ધરાવતો હોય, સર્વ પ્રકારના રિવાજોથી યાત (સમયવિદ્) હોય, લેખગ્રચના (લખાણની ઓળવણી) કરવામાં ચતુર હોય અને સુંદર અક્ષરો લખી શકતો હોય, સારી રીતે વાચન કરી શકતો હોય તેવા પુરુષને તેણે (રાજાએ પોતાનો) લેખક બનાવવો.

આવા લેખકે રાજાનો સંદેશ એકચિત્તે (અવ્યગ્રમનવડે) સાંભળી
 ધધને અને (એ પ્રમાણે વિષયજૂત ચમલી) વાતનો જરાખર વિચાર કરીને
 તેને અનુસરતા અર્થવાણું લખાણ તૈયાર કરવું.

ઋશ્વરને (ઉદેશીને) લખાયલા શાસનમાં તેના દેશ, સ્વામિત્વની
 વસ્તુઓ, વંશ અને નામ પરત્વે સમ્યક્તાપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવો; અને કોઇ
 અનીત્યર (સામાન્ય મનુષ્ય) ને ઉદેશીને શાસન લખાવાય તો તેમાં તેના
 દેશ અને નામનો સમ્યક્તાપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવો.

જેના ઉપર શાસન લખી મોકલવાનું હાય તેનાં જાતિ, કુળ, સામાજિક
 પદવી, વય, શ્રુત (વિદ્યા), ધર્મો, મંપત્તિ, સીલ, યૌનાનુજંધ (રક્તસંજંધ)
 વિષે તેમ જ (લખાણનાં) દેશકાગ વિષે પૂરતું લક્ષ્ય આપીને, સંબોધાયત્ત
 મનુષ્યની રિથિતિ અનુરૂપ શાસન લેખકે ધડવું.

અર્થક્રમ (લખાણની ગોઠવણ), સંજંધ, પરિપૂર્ણતા, માધુર્ય, આદાય
 અને રૂપદ્રતા: એ શાસનના આવશ્યક ગુણો (લેખસંપદ) ગણાય છે.

જુદી જુદી હકીકતને તેના મહત્ત્વના અનુક્રમમાં યથાવત્ વર્ણવવી
 તેને ' અર્થક્રમ (ગોઠવણ) ' કહે છે. અગાઉ કહેવાઇ ગયલી હકીકતથી,
 પાછળ કહેવાતી હકીકત વિરુદ્ધ પડતી ન હોય અને એ જ પ્રમાણે, પત્ર
 પૂરો થતાં સુધી નિર્વાહ થઇ રહે તેને ' સંજંધ ' કહે છે. શબ્દ કે અક્ષર
 વધનો ઓછો (ન્યૂનતા તથા અતિરિક્તતા) ન હોય; હેતુ, ઉદાહરણ
 અને દષ્ટાંતો બનાવીને મૂળ વિષય (અર્થ) નું અસરકારક વર્ણન કરાવવું
 હોય, અને અર્થાંતર (ઉચિત સંજ્ઞા શબ્દો) નો ઉપયોગ થયો હોય તો
 તેને ' પરિપૂર્ણતા ' કહેવાય છે. સુખોત્પાદક રીતે, સારા બાનાર્યનું
 ઉત્તમ શૈલીમાં વર્ણન કરવું, એનું નામ ' માધુર્ય '; અને અગ્રામર (ગામડી
 નહિ તેવા) શબ્દોનો ઉપયોગ અને સુગત (પ્રતીત) શબ્દોનો પ્રયોગ,
 એ ' રૂપદ્રતા ' કહેવાય છે.

અકારાદિ ૬૩ વર્ણો મૂળાક્ષરો છે વર્ણો (અક્ષરો)નો સમૂહ તે ' પદ (શબ્દ) ' છે. પદના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે:—નામ, ક્રિયાપદ, (આખ્યાત) ઉપસર્ગ, અને નિપાત (અભ્યય).* સત્ત્વ બતાવનાર જે શબ્દ તે ' નામ ' ; જેને કોઈ એક ચોક્કસ લિંગ હોતું નથી અને જે ક્રિયા દર્શાવે છે તે ' ક્રિયાપદ ' ; ' પ્ર ' વગેરે શબ્દો. ક્રિયાપદના ઉપસર્ગો છે; અને ' પશુ અને ' વગેરે જેમનું રૂપાખ્યાન થઈ શકતું નથી તેવા શબ્દો ' અભ્યય ' કહેવાય છે; અને પૂરેપૂરો અર્થ બતાવનાર જે શબ્દસમૂહ તે ' વાક્ય ' કહેવાશે.

તથા કરતાં વધારે નહિ અને એક કરતાં ઓછો નહિ, એ પ્રમાણે શબ્દનો ઉપયોગ કરી વર્ગની રચના એવી રીતે કરવી કે તેમને પૂર્ત જ અનુસરતા શબ્દોના અર્થ બંધાયેસતા થઈ પડે.

“ ધતિ ” પદ, લેખનની સમાપ્તિ દર્શાવવાને, તેમ જ “ આ સાથે એક સુખસંદેશ છે, ” એવું પણ તેમાં લખવું.

નિન્દા, પ્રશંસા, પૃચ્છા, આખ્યાન, માગણી (અર્થના), પ્રત્યાખ્યાન, ઉપાસંભ, પ્રતિષેધ, ચોદના (આગા—પ્રેરણા), સાન્ન્યવન, અભ્યવપત્તિ (મદદ માટે વચન), ભર્ત્સન (ધમકી) અને અતુનય (સમન્નવદ) : એ તેર ઉદ્દેશોને અર્થે જ શાસન (લેખ) દર્શાય છે.

કોઈના કુળ, શરીર અને કર્મ વિષે દોષવચન કાઢવા તે ' નિન્દા ' ; કોઈના કુળ, શરીર અને કર્મ વિષે સુશુભવચન કાઢવા તે ' પ્રશંસા ' ; ' એમ કેમ છે ? ' એમ પૂછવું તે ' પૃચ્છા ' ; ' આ પ્રમાણે ' એમ નિર્દેશ કરવો તે, ' આખ્યાન ' ; ' આપો ' એમ કહેવું તે ' અર્થના (માગણી) ' ; ' હું નથી આપતો ; ' એમ કહેવું તે ' પ્રત્યાખ્યાન કે નકરમણી ' ; ' એ આપને ધરતું નથી ' એમ કહેવું તે ' ઉપાસંભ ' ; ' એમ ન કરો ' એમ કહેવું તે ' પ્રતિષેધ ' ; ' આ કોણ ' એમ કહેવું તે ' ચોદના (આગા કે

પ્રેરણા)'; ' જે હું છું તે તું છે; જે વસ્તુ મારી છે તે તારી પણ છે,' એમ કહેવું તે ' સાંત્વન; ' વિપત્તિમા સહાય આપવી તે (વ્યસનસાહાય) 'અભ્યવપત્તિ (સહાયત્વં વચન); અને ભવિષ્યમા યનાર અનિષ્ટ પશ્ચિામો ખતાવી આપવા તે 'અભિભત્સર્ન (ધમકી)' ગણાય છે.

અનુનયના ત્રણ પ્રકાર છે:—અર્થ (૬૦૫) ના ઉદ્દેશથી 'ખતાવાતો; આપેલ વચન પારિપૂર્ણ કરવામા કોઇને નિષ્ફળતા મળી હોય તેવા પ્રસંગમા થતા; અને કોઇ વિપત્તિને પ્રસંગે દેખાડાતો.

વળી પ્રસ્થાપન (ખજર), આરાધા અને પરિદાનના લેખો, ક્ષમાલેખો (પરીહાર), પરવાનગીલેખો (નિસષ્ટિલેખો), પ્રવૃત્તિ કરાવનાર (પ્રાવૃત્તિક) લેખો, પ્રત્યુત્તરો (પ્રતિલેખો) અને સાર્વજનિક હઠેરા (સર્વત્રગ લેખો): એ બધા 'શાસન'ના પ્રકારો છે.

આણે આમ કહ્યું; તેણે તેમ કહ્યું; જે આના કહેવામાં કાંઈ તરત હોય તો પછી (કરાર પ્રમાણે) વસ્તુને તુર્ત શરણે આપી દેવી જોઈએ; એણે શત્રુનાં સર્વ કાર્યો વિષે રાજાને ખજર આપી દીધેલી છે; પરકાર.—આવી વિવિધ પ્રકારની રચનાવાળો લેખ ' પ્રસ્થાપન (સૂચનાલેખ) ' કહેવાય છે.

જે કોઇ કારણે, અને વિશેષતઃ રાજ્યના સેવક(ભૂત્ય)ને લાગુ પડતી, દંડ દેવાને કે પારિતોષિક આપવાને રાજા પોને આરાધ કરે તો તે ' આજ્ઞા-લેખ ' કહેવાય છે.

કોઇ પણ આધિ મટાડવાને મદદ કરે કે પરિદાન (બક્ષીસ) આપવા નિમિત્તે, યોગ્ય પાત્રને માન આપવાના હેતુથી હુકમ આપવામા આવે ત્યારે તે ' ઉપગ્રહલેખ ' (દાનલેખ) કહેવાય છે.

વિશિષ્ટ જાતિઓ, નગરો, ગ્રામો કે દેસોની તરફ રાજાની આરાધને અનુસરીને જે કાંઈ અનુગ્રહ (કૃપા) પ્રદ કરવામા આવે તેને 'પરી-હારલેખ ' (ક્ષમાલેખ) કહેવામા આવે કે

તેવી જ રીતે શબ્દથી-કે કૃત્યથી નિસષ્ટિ (પરવાનગી) અપાય, અને તે જે રીતે અપાઇ હોય તે પ્રમાણે તેને ' વાચિકલેખ (મુખારા) ' કે

‘ નિસ્તુષ્ટિ-લેખ (પરવાનગીલેખ) ’ નું નામ આપવામા પણ આવે છે.

મિન્ન મિન્ન પ્રકારના દૈવચોગથી બનતા બનાવોને અથવા મનુષ્યકૃત અનિષ્ટોને નિવારવાને અર્થે જે ચોજનાદર્શક લેખો કાઢવામા આવે છે તે ‘ પ્રવૃત્તિલેખ ’ કહેવાય છે.

ત્યારે પત્ર વાચી લઇને, અને તેનો પ્રત્યુત્તર આપવા અર્થે ચર્ચા કરી લઇને જે પ્રત્યુત્તર આપવાની આગ્રા આપવામા આવે, અને તે આગ્રા જે રૂપમા લખાય તે ‘ પ્રતિલેખ ’ કહેવાય છે.

ત્યારે માર્ગે જનારા કે દેશના અતમંગિઓમા જનારા પધિકોની રક્ષા કરવાને કે તેમને આર્થિક મન્ન આપવાના હેતુથી રાજા પોતાના મંત્રર (પ્રતિનિધિ) કે અન્ય અધિકારીઓને સૂચના કરે છે ત્યારે તે ‘ સર્વત્રગ-લેખ ’ (હંકે) કહેવાય છે.

મમજુતી (સામ), લાચ (ઉપપ્રદાન), કચ્છ કરાવવો (ભેદ), અને હવાડો હુમયો (હંક) એ ઉપાય (યુક્તિ) ના સ્વરૂપો છે.

સામ—ઉપાયના પાંચ પ્રકાર છે:— (૧) (શત્રુનું) ગુણકીર્તન (શત્રુના ગુણની પ્રશંસા); (૨) સંમંધોપાખ્યાન (પરસ્પર સમપણુનું વર્ણન); (૩) પરસ્પરપ્રકારદર્શન (પરસ્પર લાભોની બતાવણી); (૪) આપતિ-પ્રદર્શન (ગમે તેરી મોટી મોટી આગાઓ બિબ્બતો માટે દેખાડવી); અને (૫) આત્મોપનિધાન (લાભોની સમાનતા).

શત્રુના કુળ, શરીર, કર્મ, નિષ્ઠા (શ્રુતિ) અને દ્રવ્યપ્રકૃતિની પ્રશંસા, તે પ્રત્યેકના ગુણગુણ નજરમારાખીને ત્યારે કરવામા આવે, ત્યારે તે ‘ ગુણ-સકીર્તન ’ કહેવાય છે.

ત્યારે જ્ઞાતિ, યૌન (રક્તસંમંધ), યુરઓ (મૌખ), કૌવ (આચાર્યપરપરા), કુળ અને હૃદયમિત્રો સામાન્ય હોવાનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે ત્યારે તે ‘ સંમંધોપાખ્યાન (પરસ્પર સમપણુનું વર્ણન) ’ કહેવાય છે.

જે લેખમાં સ્વપક્ષ અને પરપક્ષ, એમ એ ફિલ્લયાના પરસ્પર ઉપકારોની વાતો (સંભારી સંભારીને) જણાવવામાં આવે તે, ' પરસ્પરોપકાર-દર્શન' (એક ખીજના એક ખીજ ઉપર ઉપકારો, દર્શાવનાર) લેખની સંખ્યા પામે છે.

' આતું' આમ થાય તો આપણને બન્નેને આતું પરિણામ આવશે, ' એવી જે લખાવટ તે 'આયતિપ્રદર્શન' (આચાળતાવણી) લેખ' કહેવાય છે.

' જે હું છું તે તું છે; જે કાંઈ મારું છે તે તું તારા કાર્યમાં યોજ' એમ કહેવું એ ' આત્મોપનિધાન (લાભોની એકરૂપતા) ' કહેવાશે.

અર્થ (ધન) આપીને ઉપકાર કરવો તે ' ઉપપ્રદાન ' છે; શાંકા અને ભય ઉત્પન્ન કરવાં, એ ' ભ્રોહ ' કહેવાય છે; અને મારી નાખવું, રંજાડવું, (પરિકલેશ), અને લૂટવું (અર્થહરણ) : એ ' હંડ ' ના પ્રકાર છે.

ગ્રામ્યપણું (અકાંતિ), વિરોધ (વ્યાધાત), પુનરુક્તિ, વ્યાકરણદોષ (અપશબ્દ), અને ક્રમદોષ (સંપ્લવ) : એ (બધા) ' લેખદોષ ' કહેવાય છે.

કાળો અને બેડાળ પત્ર (કાલપત્રકમચાર) અને આડાઅવળા લખાવલા અને રાગરહિત (ઉઠ્યા ન હોય તેવા) અક્ષરોતું અસ્તિત્વ ' અકાન્તિ ' (ગ્રામ્યતા) દર્શાવનાર છે.

પત્ર (માનાલખાણ) તો પાછલો લાગ, આગલા ભાગને બધ- ખેસતો ન હોય તો તે ' વ્યાધાત'વાળું લખાણ ગણાય. ઉપર એકવાર કહેવાઈ ગયેલ વાતને, ખાસ કારણ વિના ખીજ વાર કહી બતાવવી તેને ' પુનરુક્તિ ' કહે છે. ભંગ, વચન, કાળ અને વિભક્તિ (કારક) મા શબ્દોના ખોટા (અન્યથા) પ્રયોગ થાય તે ' અપશબ્દ ' (વ્યાકરણ-દોષ) ' કહેવાય; અને અયોગ્ય રચના, (અવર્ગ) મા વર્ગ (અવચ્છેદ) પાડવા, વર્ગમાં અવર્ગક્રિયા કરવી (વર્ગ કરવાના હોય ત્યાં ન કરવા), અને લેખનને માટે આવશ્યક જણાતા ગુણનો ભંગ કરવો એ ' સંપ્લવ (ક્રમદોષ) ' ગણાય છે.

સર્વ શાસ્ત્રોને અનુસરીને, અને પ્રચલિત (ઉપલબ્ધ) લેખનપદ્ધતિનું નિરીક્ષણ કરીને રાજ્યલેખ (શાસન) લખવાને લગતા આ નિયમો મેં-
કૌટિલે-નરેન્દ્ર (અદ્યુષ્ટમાર્ગ)ને દિતાર્થે^૧ ઘડી આપેલા છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના 'અધ્યક્ષ-પ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાં^૨ 'શાસનાધિકાર' વિષયક દશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે)

પ્રકરણ ૧૧

કાશમાં દાખલ કરવા યોગ્ય રત્નોની પરીક્ષા.

કાશાધ્યક્ષે, યોગ્યતાવાળા પુરુષોની મમક્ષા, રત્ન તેમ જ ચંદ્રતા હિતરતા મૂલ્યની જે ચીજો ખજાનામાં દાખલ કરવા યોગ્ય હોય તે સલાખી તેવી

તામ્રપર્ણિ^૩ નદીમાં ઉત્પન્ન થાય તે^૪ તામ્રપર્ણિ^૫; પાડયવાટકમાંથી જે મળી આવેલ હોય તે^૬ પાડયકવાટક^૭, પાદમાં ઉત્પન્ન થનાર તે પાર્શિકય^૮, કુલમાં નીપજેત તે કૌલેય^૯, ચૂર્ણમાંથી આવેલ તે શ્લેષ્મિ^{૧૦}, મહેન્દ્ર પર્વતમાંથી પ્રાપ્ત થાય તે માહેન્દ્ર^{૧૧}, કાર્દમમાં ઉત્પન્ન થાય તે કાર્દમિક^{૧૨}, ઓતમીમાં ઉત્પન્ન થાય તે શ્લાતસીય^{૧૩}, હ્રદ (પાણીના ઉડાણના ભાગ) માં પેદા થાય તે હ્રદાદીય^{૧૪}, અ દિમલ્લય પામેલા પ્રદેશ-માંથી જે મળી આવે તે હેમવત^{૧૫}; એ સર્વ પ્રકારે મોતીના છે.

કાગુ માછલોની ગીય (શુકિત), તામ્ર અને અન્ય નદીચૂર્ણ પદાર્થો મોતીના ઉત્પત્તિ-સ્થાનો ■ જે મોતી મસૂના જેવું હોય તે મસૂરક^{૧૬}, જે ત્રણ ફૂટ (અગ્ર) વાળું હોય તે ત્રિપુટક^{૧૭}, જે દૂર્ભ જેવું હોય તે દૂર્ભક^{૧૮},

૧ પાડય દેશમાંની નદી ૨ મલ્લયકૌટી નામથી ઓળખાતો પાડય દેશમાંનો પર્વત ૩ એ તામની નદી, ૪ સિલ્લહલ્લીપમાં મધુરગામ પાસેની નદી ૫ કૌલ દેશ માંના મુરાયો ગામ પાસેની નદી ૬ પારસિક (ઇરાન) દેશમાંની નદી, ૭ બર્જાદ સમુદ્રને મળતી નદી ૮ બળ રસમુદ્રના એક ખૂણમાં આવેલ શ્રોધટ નામક સરોવર.

જે અર્ધવર્તુલાકાર હોય અને જેના ઉપર ધણું પડેલ હોય તે કંચુકિત;
જે બેવડિયું હોય તે ચમક; જેના ઉપર છરકા પડેલ હોય તે કતક; જેની
સપાટી ખડખડી હોય તે ખરક; જે કાષાકાષાવાળું હોય તે સિકંતક;
જે કમંડલુના આકારનું હોય તે કામડલુક; જે ધેરીબૂરા કે કે નીલવર્ણ-
વાળું હોય તે અને જે દોષયુક્ત વેહવાળું હોય તે જ્યાં અમંગલ (અપ્ર-
શસ્ત) : એ પ્રમાણે મોતીઓના પ્રકાર જાણવા.

જે મોડું, વર્તુલાકાર, નિસ્તલ (ચપટ નહિ તે), પાણીદાર (ભાજિ-
બધુ), શ્વેત, ભારિ (વજનદાર), લોસું (સ્નિગ્ધ), અને જેમાં યોગ્ય રીતે
વીધ પડાયલ હોય તે મોતી વખણાય છે.

૧શીર્ષક, ૨ઉપશીર્ષક, ૩પ્રકાંક, ૪અવધાટક અને ૫તરલપ્રતિબંધ:
એ સર્વ મુક્તાકાર (કંઠીઓ) ના પ્રકાર છે.

એક હજાર ને આઠ (મોતીઓની) સરોવાળો (હાર) 'ધન્દ્રછંદ' કહેવાય;
એનાથી અર્ધસંખ્યામાં સરોવાળો 'વિજયછંદ' છે; ચોસક
(સરો) નો 'અર્ધહાર' કહેવાય; ચોપન સરોવાળો 'રશ્મિકલાપ'
નામે ઓળખાય; જત્રીશ સરોવાળો 'ગુચ્છ'; સત્તાવીશ સરોતી 'નક્ષત્ર-
માળા'; ચોવીશ સરોતો 'અર્ધગુચ્છ'; વીશ સરોતો 'માણુવક'; અને
એનાથી અર્ધ સરોવાળો તે 'અર્ધમાણુવક': એ જ્યાં નામો (મોતીની
માળાઓનાં) છે.

જેમના મધ્યમાં એક મણિ હોય એવા કંઠહારોને, જે તે પ્રકારના
હારોના નામથી ઓળખવા. અને તે નામોને છેડે 'માણુવક' શબ્દ લગાડી
દેવો.

૧ મધ્યમાં એક મોડું મોતી અને બીન્દ' જ્યાં એક સરખા મોતીઓની માળા;
૨ મધ્યમાં પાંચ એકસરખા ૧જુ મોટા કદનાં મોતીવાળો માળા; ૩ મધ્યમાં એક મોડું
અને બીન્દ' ચઢ હતરવળના મોતીની માળા-૪ એક સરખા વજનનાં મોતીની માળા;
૫ મધ્યમાં એક તેજસ્વી મોતી હોય તેવી મોતીમાળા.

એકશીર્ષકહાર હોય તેને 'શુદ્ધહાર' કહે છે, અને એ જ પ્રમાણે બીજા નમૂનાઓ પરત્વે પણ સમજવું. જેના મધ્યમાં એક મણિ હોય તેને 'અર્ધ-માણિક' પણ કહે છે. જેમા ત્રણ ફળો હોય તેને 'ત્રિકૂલક', અથવા જેમા ફળો હોય તેને 'કૂલકહાર' કહે છે. એકસરી મોતીની માળાને 'શુદ્ધ એકાવલી' કહેવાય; તેના મધ્યમાં મણિ હોય તો તેને 'ચંદ્રિ' કહે છે; અને તેમા પણ જો વચ્ચે વચ્ચે સોનાના પારા ગોઠવાયા હોય તો તેવી ચંદ્રિને 'રત્નાવલી' કહેવાય છે. એક મોતી, તે પછી એક મણિ અને તે પછી એક સુવર્ણનો પારો: એવી રીતે ગોઠવણ જો માળામાં હોય તે 'અપવર્તક' કહેવાય છે. જે જે સરોવચ્ચે સુવર્ણને વાળો બંધાયેલો હોય તેવી મોતીની માળાને 'સોપાનક' કહે છે, અને એ જ 'સોપાનક' હારમાં જો મધ્યમાં મણિ રખાયેલો હોય તો તેને 'મણિસોપાનક' નામ આપવું.

માથું, હાથ, પગ, ઠટિ વગેરે માટેનાં ધરણાંઓની રચના, ઉપરની વિગત ઉપરથી સમજાઈ આવશે. (કુટર્માંથી પ્રાપ્ત થાય તે) ૧ કૌટ, (મૂલમાંથી મળી આવે તે) ૨ મૌલેયક, અને (સમુદ્રપારના પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત થઈ આવેલ હોય તે) પારસમુદ્રક: એ સર્વ મણિના પ્રકારો છે.

રાતા કમલપુષ્પ (પદ્મરાગ) ના જેવા કે પરિગત કે ઉદય પામતા સૂર્ય (બાહ્યસૂર્ય) ના જેવા આનંદજનક રંગો ધરાવનાર મણિ 'સોગંધિક' વર્ગના છે; જેનો વર્ણ નીલકમળ જેવો હોય, કે શિરીષપુષ્પ જેવો, કે ઉદક જેવો, કે વંશ (વાંસ) જેવો, કે શુક્રપત્ર (પોપટની પાંખ) જેવો હોય તે બધા 'વૈદુર્ય' છે; પુષ્પરાગ, ગોમૂતક અને ગોમેદક: એ સર્વ પણ આ 'વૈદુર્ય' ના પ્રકારો જ છે. વર્ણ નીલ રેષાઓવાળા 'ધન્દનીલ'; કલામપુષ્પના રંગના 'કલામપુષ્પક'; ઘેરા ગૂઢા રંગના 'મહાનીલ'; જાંબુની પ્રભાવાળા તે 'જામ્બવામ'; અને પયોધરની પ્રભાવાળા 'શમૂન-પ્રલ'; તેમ જ 'નન્દક', 'સત્તનમ્પ' (જેના મધ્યભાગમાંથી પાણી ટપકવું હોય એવો દેખાય થઈ રહે તે), 'શીતશૃષ્ટિ' (જેમાંથી શીત

ઝરતુ' હોય એમ લાગે તેવા), અને 'સર્વકાન્ત' વગેરે (જીદીજીદી મતના) મહિંઓ પણ હોય.

રત્નો ઇંખૂલિયાં, ચારખૂલિયાં કે ગોળ આકારનાં હોય છે; અને વળી તેઓ તીવ્રરાગવાળા (ઝળમળતાં), શુદ્ધ, સ્નિગ્ધ (લીસાં), બારે કિરણ ફેંકનારાં, અંદર પ્રભાવાળાં (અન્તર્ગતપ્રભ) અને જહાર પ્રકાશ ફેંકનાર (પ્રભાતુલેપી) પણ હોવા જોઈએ.

ઝાંખો રંગ (મંદરાગ), કરકરિયું પડ (સરાકર), ડાઘા, છિદ્ર, દૂષિત વેદ અને છરકાઃ એ બધા તેમના (મહિંઓના) દોષો ગણાય.

વિમલક (શુદ્ધ); સસ્પંક (ધાનના જેવો-પુષ્પપ્રદ); અંગ્ગનમૂલક (થેરો કાળો); પિત્તક (ગાયના પિત્તગોલક જેવો); સુવમક (સહેવાઈ થી મળે તેવો); લોહિતક (રાતો); અમૃનાંશુક (ગીતરસ્મિતવાળો); જ્યોતીરસક (પ્રભાવાળો); મૈલેયક (દિંગુવર્ણનો); આદિચ્છનક (અદિચ્છન પ્રદેશનો); કૃપ (અંદર રેતાળ પડવાળો); પ્રતિકૃપ (મધપુડાજેવો), સુંઝધિકૃપ; ક્ષોરપક (દૂધમા પકાવાયલો હોય તેવો); શુક્તિચૂર્ણક (છીપના બૂકા જેવો); શિલાપ્રવાલક (પરવાળા જેવો); પુલક (અંદરથી રથામ); શુક્રપુલક (અંદરથી ઘોળો); વગેરે ઉપજાતિઓનાં (કનિષ્ઠ) રત્નો પણ હોય છે.

બીજા બધાને 'કાચમહિં' ગણવા.

(સભારાષ્ટ્ર દેશમાંથી મળી આવે તે) સભારાષ્ટ્રક; (મધ્યપ્રાતો-માંથી મળી આવે તે) 'મધ્યમરાષ્ટ્રક'; (કાશ્મક દેશમાંથી મળી આવે તે) 'કાશ્મક'; (વેદોત્કટ પર્વત પાસેથી મળી આવે તે) 'ઓકટનક'; (મહિમન કે મહિમન્ત પર્વત પાસેથી મળી આવે તે) 'મહિમન્તક'; અને 'હન્દવાનક': એ બધા વજ (હીરા) ના પ્રકાર છે.

હીરાનો રંગ બિલાડીનાં ચક્ષુ જેવો, સિરીષ પુષ્પના જેવો ગોમૂતના જેવો, જામેદ જેવો, શુદ્ધ સ્ફટિક જેવો, મૂલાડીપુષ્પ જેવો, અતર તો. ઉપર જણાવેલ મહિંઓ પૈકી કોઈના જેવો પણ હોય.

જે હીરા મોટો ભારે, કઠણ્ય (પ્રહારસહ), સમકોટિક (સમકોપ), ભાજનનેષિ (વાસણ ઉપર જરફા પાડે તેવો), કુબામિ (પ્રકાશનું વક્રીભવન કરે તેવો) અને બ્રાજિન્દુ (તેજસ્વી) હોય તે શ્રેષ્ઠ છે

જે નદકોણ, નિરત્રિ (ખડમચડો) અને એક માળુએ ઢગતો (પામરાપટ્ટ) હોય છે તે અમ ગનિક છે

૧ આનકન્ક ' અને ૨ વૈવર્ણિક એ પ્રકારના પ્રવાહ હોય છે, તેમના નર્મ માં ક્યના જેવો રાગ છે તેઓ કઠણ્ય હોય છે અને તેમના અન્તભાગમાં કોઈ પણ વસ્તુનો અપર્શ થયતો હોતો નથી.

અદન - ' માતન ' નાન હોય છે અને માગીના જેવી તેની ગંધ હોય છે, ' ગોત્રીપક ' ઘેર લાલ હોઈ તેની ગંધ માછનાના જેવી હોય છે, ' દન્ રિચ્ચન ' નો રંગ પોપટના પિચ્છ જેવો, અને તેની ગંધ આમ્રના જેવી હોય છે, તેવી જ રીતે તાર્થસ નુ પણ સમજવું ' આમેડક ' વાલ કે ઘેરા લાન ગગતુ અને તેની વામ જકગીના મૂત્ર જેવી હોય છે, દૈવસમેય નો વર્ણ રાતો છે અને તેની સુગંધ કમળના જેવી છે, આના જેવું જ ' જાપક ' પણ જાણવું (વળી) ' જોડુગક ' તથા ' તૌરપ ' રાતા કે ઘેરા ગતા રમના હોય છે, ' માલેયક ' શીકુ રાત્રુ, અને ' કુચ્ચન્દન ' અમરના જેવું જ કાળુ હોય છે અથવા તો રાત્રુ કે ઘેર રાત્રુ અગર તો ઘણું ખડમચડુ હોય છે, કાલપર્વતક પ્રસન્ન વર્ણુ, ' કાશાકારપર્વતક ' સ્યામ કે ચિત્ર સ્યામ ' શીતોદકીય ' સ્યામ અને નરમ તથા ઠમગના જેવી ગંધવાળું ' નાગપર્વતક ' (નાગપર્વતમા ચણ) ખડમચડુ (રક્ષ) અને તેનો રંગ શેવડાના જેવો અને જે ' શાકવ ' છે તે કપિલ (ભૂરા) વર્ણુનું હોય છે

(વજનમાં) હલકું, ચીકાચવાળું, બીનું (અસ્થાન- સ્પર્શ નહિ તેવું), ધીના જેવું સ્નેહી, સુખદ સુગંધવાળું, ચામડીને ચોગી રહે તેવું, મદ-

૧ બર્ષા નદીની મુખ પાસેથી મળતા ૨ યવન્દ્રોષ પાસેના સમુદ્રમાંથી મળતા.

ગધી, ગધ અને વણુને જાળવી રાખનાર, ઉચ્ચત સહન કરે તેવું, દાહ-
ગ્રાહી (સળગી ઉઠે તેવું) અને સુખદ સ્પર્શવાળું ચદનને જાણવું

અગરના પ્રકાર આ પ્રમાણે છે — જોડમક અગર કાળુ કે
કાળચિત્ર હોય છે અને તેમાં કાનરચીત । કાધા પણુ હોય છે, ‘દોડક’
સ્થામ હોય છે અને જે અગર પારસમુદ્રક (મમુદ્ર વાટે પરદેશી આવે
છે તે) ‘ચિત્રવિચિત્ર રૂપતુ અને તેની ગધ ઉશીરના જેવી અગર તો
નવમાલિકા (જુમ) ના જેવી હોય છે (એકદરે) અગર વજનમાં ભારે
નરમ, ચીકણું, દીર્ઘકાળ અને દૂર સુધી સુગંધ ફેલાવે એવી રીતે મળનાર
બળતા બળતા અવિચ્છિન્ન ધૂમાડો કાઢનાર, એકસરખી ગધ ફેલાવનાર,
ઉચ્ચતા ચૂસી લેનાર અને ત્વચાને વળગી રહે તેવું (પણ) હોય છે,

તૈલપર્ણિકના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે.— ‘અશોકગ્રામિક (અશોક
ગામતી પેદાશ)’ માસવર્ણુ અને પદ્મગંધવાળું છે, ‘જોડમક’ ગતારા
પડતું પીણું અને કમળના જેવી ગંધવાળું અગર તો ગોમૂત્રના જેવી
ગંધવાળું છે, ‘ગ્રામેરક’ ચીકણું અને ગોમૂત્રગંધી ‘સૌવર્ણકુશક’
રક્તપીત વર્ણુ તેમ જ બીજોરા કે મીઠા લીધુના જેવા સુગંધવાળું ‘પૂર્ણ’
કદીપક’ પદ્મગંધી અથવા તો માખણના જેવી ગંધવાળું, ‘લદ્રશ્રીય’ અને
‘પારલૌહિત્યક’ એ ઉલ્લપનો વર્ણુ જામણ જેવો, અને આનર્પત્ય—
તો રંગ ઉશીરના જેવો ૬ આમાંના છેલ્લા બે કુદ (કાદા ના જેવી
ગંધ આપે છે, ‘કાલેયક’ નું ઉત્પત્તિસ્થાન સ્વર્ણભૂમિ છે અને તે પીણું
અને ચીકણું છે, તેમ વળી ‘ઔત્તરપર્વતક’ (ઉત્તરના પર્વતની પેદાશકપ)
રક્તપીત વર્ણુ હોય છે આ ૫ની વસ્તુઓ સાર (શ્રેષ્ઠ મૂલ્યવાળી)
જાણવી

તૈલપર્ણિક વસ્તુઓને વાટવામાં આવે કે ઉકાળવામાં આવે કે બાળવામાં
આવે તો પણુ તેમની સુગંધ નિલ રહે છે તેમની મેળવણી અન્ય વસ્તુઓ
સાથે થાય તો તેમાં ફેર હોતો નથી કે તેની અસર બદલાતી નથી, અને આ
વસ્તુઓ ગુણવત્તુની બાબતમાં ચદન અને અગરને મળતી આવે છે,

કાન્તનાવક, પ્રેયક અને ઔતરપર્વતકઃએ ત્રણે ચર્મ(ચામડા)ના પ્રકાર છે.

‘કાન્તનાવક’નો વર્ણુ મોરના કંઠના જેવો છે; ‘પ્રેયક’ નીલ, પીળા અને શ્વેત ડાઘાઓવાળું, ચિત્રવિચિત્ર હોય છે; તે ઉભય આઠ અને આઠ આંગળ લાખા હોય છે.

વળી ‘ખિસી’ અને ‘મહાખિસી’ એ બાર ચામની પેદાર છે. જે અસ્પષ્ટ રંગવાળું, વાળવાળું અને કાખરચીતરું હોય તે ‘ખિસી’, અને જે પર્ય (ખડખડ) અને ઘોળાસ પડતું હોય તે ‘મહાખિસી’ કહેવાય. એ ઉભય પ્રકારનાં ચામડા બારબાર આગળ લાંબાં હોય છે.

(વળી) સ્થામિક, કાલિક, કદલી, ચન્દોત્તર અને શાકુલાઃ એ ‘આરોહ’ (પ્રદેશ) ની પેદાશના ચામડા છે. ‘સ્થામિક’ એ ભૂરું છે અને તેમાં બિન્નબિન્ન વર્ણુનાં ટપકાઓ હોય છે; ‘કાલિક’ એ ભૂરા કે કળંતરી રંગનું હોય છે; અને એ ઉભય આઠ આઠ આંગળની લંબાઈવાળાં હોય છે. ‘કદલી’ ચામડું ખડખડું અને એક હાથ લાંબું હોય છે, અને બીજા ચરના જેવા તેમાં બિન્ન બિન્ન રંગના ડાઘા હોય ત્યારે તે ‘ચન્દોત્તર’ પણ કહેવાય છે, અને તેવા પ્રસંગે તેની લંબાઈ એક તૃતીયાંશ હાથ જેટલી હોય છે. ‘શાકુલા’ માં કાઠના જેવાં ગોળ ગોળ ચાકા હોય છે, અથવા તેમાં લંબુઓ હોય છે, અને દરમુના ચામડાના જેવાં ચાકાંઓ પણ તેમાં હોય છે.

સામૂર, ચીનસી અને સામૂલીઃ એ (ત્રણ પ્રકારનાં ચામડાં) બાહુવલ (હિમાલયની સરહદ ઉપરના) દેશમાંથી મેળવાય છે.

‘સામૂર’ છત્રીશ આંગળ લાંબું, અને કાળું હોય છે; ‘ચીનસી’ એ રતાશ પડતા કાળા, અથવા તે કાળાશ પડતા શ્વેત રંગનું હોય છે; અને ‘સામૂલી’નો રંગ ઘડેના જેવો હોય છે.

સાતિન, નલતૂલ અને વૃત્તપુચ્છઃ એ જળચર પ્રાણીઓનાં ચામડાં (ચૌદ્ર) છે. તેમાં ‘સાતિન’ કાળું છે; ‘નલતૂલ’ એ, એ ખતના

ધાસના વર્ણુ^૧ કે; અને 'વૃત્તપુચ્છ' બૂરા (કપિલ) વર્ણુ^૨ હોય છે. આ પ્રમાણે ચામડાઓ જુદી જુદી જાતિનાં હોય છે.

ચામડાંઓમાં જે મૃદુ, સ્નિગ્ધ અને બહુલરોમ (રૂવાંદાર) હોય છે તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ઘેંટાના ઊનના બનેલા ધાખળાઓ શ્વેત, શુદ્ધ રક્ત, કે કમલના જેવા લાલ હોય છે, તેઓની બનાવટમાં વણેલા દોરા તથા સીવણનો ઉપયોગ થયો હોય છે, અથવા તે તેઓ વાનચિત્ર (બિન્ન બિન્ન રંગના) ઊનના તત્ત્વોને મિશ્રિત કરીને વણાયેલા પણ હોય છે, વળી તે નિરનિરાળા ખંડોને એકઠા કરીને પણ (ખંડ સંધાત્મ) તૈયાર કરાય. અથવા વિચ્છિન્ન ઊનના પણ તે હોઈ શકે.

ઊનના ધાખળાઓના દશ પ્રકારો છે:—કંબલ,^૧ કૌચપક,^૨ કુલમિતિક,^૩ સાંમિતિક,^૪ પુરગાસ્તરણ,^૫ વર્ણક,^૬ તલ્લિચ્છક,^૭ વારવાણ,^૮ પરિસ્તોમ,^૯ અને સમન્તભદ્રક.^{૧૦}

આ બધામાં જે પિચ્છલ (રૂવાંદાર), આદ્ર^૧ (લીસા), સૂક્ષ્મ (ઝીણા-પાતળા) તથા મૃદુ (નરમ-સુવાળા) હોય તેમને ઉત્તમ ગણવા.

જે કંબલ (ઊનનું કાપડ) આઠ ખંડોનું બનેલું હોય અને જેનો રંગ કાળો હોય તે 'ભિંગિસી' કહેવાય છે, અને વરસાદના નિવારણ અર્થે તેનો ઉપયોગ થાય છે. 'અપસારક' ના સંબંધમાં પણ તેમ જ સમજવું. એ ઉભય નેપાળની પેદાશ છે,

'સંપુટિક',^૧ ચતુરત્રિક,^૨ લઘ્વર. ^૩કટવાનક, ^૪પ્રાવરક અને ^૫સત્તલિક; એ બધા, વનચર પ્રાણીઓના ઊંચી બનતા (કંબલો) છે.

૨ મોટા ધાખળો. ૩ ઝોવાળો એટલે છે તે. ૪ પાઘડી ૩પે માથે વીટાય તેવો. ૫ બગદની જૂલ તરીકે વપરાય તે. ૬ થોડાની જૂલ ૩પે વપરાતો. ૭ રંગીન ધાખળો. ૮ એછાડ ૩પે વપરાતો. ૯ ડગલાના કામનો. ૧૦ મોટી જૂલ ૩પે વપરાતો.

૧ ચોરણી પગે નિધાત્રણ; ૨ કાર ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો રંગ ન હોય તેવો સાદો ધાખળો; ૩ પડદા કે ઢાંઢણ ૩પે વાપરવાનો ધાખળો; ૪-૫ ત્રીજના જેવા જ પણ બડા લંબનો ધાખળો; ૬ સેતર-પાવરણા-૩પે વાપરવાનો;

વંગદેશમાં બનેલ તે 'વાંગક' કહેવાય છે; અને તે શ્વેત વર્ણનું અને સિન્ધ (સુવાળું)^૧ દુર્લભ છે. પાંડ્ય બનાવટનાં 'પૌંડ્રક' કાળાં અને રત્નના જેવાં સિન્ધ હોય છે; અને 'સુવર્ણકુડ્યક' દેશની બનાવટના સૂર્યવર્ણના, મણિની સપાટી જેવા સુવાળા, જીનાસવાળા તંતુઓથી વણાયલા તેમ જ એકસરખા (ચતુરશ્ર) અને બામિશ્ર (મિશ્રિત કરાયલા) વાણાવાળા હોય છે.

એકવડાં, અર્ધાં, બેવડાં, ત્રણડાં, અને ચોવડાં વસ્ત્રોઃ એ બધાં તેમના જ પ્રકારો છે.

કાશિક (વાણાસીની બનાવટ), તે પૌંડ્રક (પાંડ્ય દેશની બનાવટ):- એ ઉભય 'ક્ષીમ' સંચાધી પ્રસિદ્ધ છે. માગધિક (મગધની બનાવટ), પૌંડ્રક અને સૌવર્ણકુડ્યકઃ એ બધા વસ્ત્રો રેપાની બનાવટ (પત્રોણી) છે.*

નાગવૃક્ષ, લિકુચ, બકુલ (બોલસરી) અને વડલાઓના રેપા (પશુ) કદામ છે. નાગવૃક્ષના રેપા પીળા હોય છે; લિકુચના રેપા ધર્ત્તિવર્ણા હોય છે, બકુલના ઘોળા હોય છે, અને બાકીના માખણના વર્ણના હોય છે. આં પૈકી જે સુવર્ણકુડ્યકમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉચ્ચ છે. કૌશેય (કૌશેટામાંથી નીકળતા રેશમમાંથી બનાવાતાં વસ્ત્રો) તથા ચીનપદ્ (ચીનાઈ રેશમો કાપડ) : એ ચીન દેશની પેદાશ રૂપે મશહૂર છે.

સુતરાઉ બનાવટોમાં મધુર (મધુરા), અપરાન્તક (કોકિલુ દેશ), કલિંગ, કાશી, ખંગ, વત્સ, મહિષ (મહેસુર) : એ બધા દેશની બનાવટો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

(જેમના વિશે આ સ્થળે વર્ણન કરાયલું નથી એવાં) અન્ય પ્રકારના રત્નોના સંબંધમાં તેમનાં કદ, તેમનાં મૂલ્ય, તેમની જાતિ, તેમનાં સ્વરૂપ,

૭ સૂક્ષ્મ વણાટનું કાપડ. ૮ આ કાપડને વણતી વેળાએ રત્ન વડે સાદું કરાય છે. * હાલ જેનું નામે રેપાથી કાપડ વણાય છે તેમ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં પણ યતું હવું એમ જણાય છે.

તેમની ઉપયોગિતા અને તેમની રાખતી જોઈતી સંભાળના ઉપાયો, તથા જૂતાં (રત્નોને) સમરાવવા, સરલતાથી પારખી ન શકાય તેવા ભેગ પકડી કાઢવા, તેમ જ સ્થળ અને સમયના કારણે તેને લાગતો ઘસારો તથા તે પૈકી જે અશુભ હોય તેમનું નિવારણ કરવા વગેરે માટે જે ઉપાયો લેવા પડે તે બધા અધ્યક્ષે નક્કી કરી લેવાના છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ અધ્યક્ષ-પ્રચાર ’ નામક : દ્વિતીયાધિકરણમાંનું કોશમાં દાખલ કરવા લાયક રત્નોની પરીક્ષા ’ એ બાબતને લગતું અગિયારમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૨

ખાણો અને કારખાનાં.

પોતાની વિષે પડી રહેલ મળ (કિંદ), ધાતુ માળવાની ભટ્ટીઓ (મૂલા), અંગાર (કાયલા) અને રાખને લીધે જે ખાણો, પૂર્વકાળમાં ખોદાલ ગયલી હોય એમ દેખાય તો, અથવા તો, વજન, વજનું ગાઢપણું, મૂર્ખભેદક ગંધ અને સ્વાદ વડે જેમનું મૂલ્ય આંકી શકાય તેવી કાચી ધાતુઓ (રસ-ધાતુઓ) ધરાવનારી નવી ખાણોને જો મેદાનોમાં કે પવતપ્રદેશોમાં ખોળી કાઢવામાં આવે તો, તામ્ર અને અન્ય ધાતુઓ સંબંધી (શુદ્ધધાતુ) શાસ્ત્રનું યાન ધરાવનાર તેમ જ રસ ખેંચવાની તથા જમાવવા (રસપાક) ની કળામાં નિપુણ ગણાય તેવા તથા રત્નપરીક્ષક (મહિરાગર) આકર-અધ્યક્ષે (ખાણોના અધ્યક્ષે), એ બધા કામમાં નિપુણ ગણાય તેવા ધાતુ-વેત્તાઓને તથા ખાણ ખોદવાના કામનો અનુભવ ધરાવનાર મનૂરોને સાથે રાખીને, આવશ્યક ઉપકરણો (ઓળરો-અત્રો) થી સજ્જ થઈ તેવી ખાણોની તપાસ (પરીક્ષા) કરવી.

ફવાઓ, ગુફાઓ, ઢોળાવવાળા પ્રદેશો અથવા પ્રસિદ્ધ પર્વતોનાં ઉંડાં ખોદાણોમાંથી ઝરતા જે દ્રવ (પ્રવાહી) પદાર્થોનો વર્ણ, જાંજુના કે કેરીના

જેવો કે તાડના જેવો હોય, અગર તો જેનો રંગ હળદરિયો (પકવ હરિ-
દ્રાના જેવો), હરિતાશ કે મધપુડાના જેવો પીળચટ્ટો હોય, કે હિંગળોકના
જેવો દેખાય; જે દ્રવો, કમળપાંખડીના જેવા કે ચોપટ અને મોરનાં પીછાં
જેવા ચક્રચકિત હોય; જેઓ કાંઈ પણ જગ-સમૂહની કે પોતાના જેવા જ
રંગની ઔષધિની નિકટ હોય; અને જેઓ ચીકણા, વિશદ (પાન્દર્યક)
અને ઘણા ભારયુક્ત હોય; તે-સર્વને 'કાચ્યનિક રસો' (સોનાની કાચીધાતુ)
મણી લેવા. તેમ જ જે રસોને પાણી ઉપર રેડતા તેઓ તેમની ચેડે પ્રસરી
નય અને જેમને મેલ તથા કચરો વળગી રહે, અને જેઓ તાંત્ર અને
રૂપાની સાથે સોએ મો ટકા કરતા પણ વધારે અંશે સેળમેળ થઈ શકે છે
તેમને (પણ) 'કાંચ્યનિક' (કાટીના) મણવા.

ઉપરના રસોના દેખાવવાળો, પરંતુ મર્મભેદક સુમધ અને સ્વાદવાળો
ખીજે એક રસ 'શિલાજતુ' (શિલાજત) છે.

જે કાચીધાતુઓ, મેદાનોમાથી કે પવતોના ઢોળાવવાળા પ્રદેશોમાંથી
મળા આવે; જેઓ કાં તો પીળા અગર તો ત્રાંબા જેવી લાક્ષ કે લાક્ષા-
પડતા પીળા વર્ણની હોય; જે છૂટી છૂટી હોય અને તેમાં (વળા) આસ-
માની રંગની રેખાઓ હોય; જેમનો રંગ માપ (અડઢ), મગ અને તલના
જેવો હોય; જેમાં દધિખિંદુઓ જેવા ટપકાંઓ હોય, અને જેઓ હળદર,
હરકાં, કમલવદન, શેવાળ, યજૂત, અને પ્લીહાના જેવા વર્ણોવાળી હોય;
જેમની વિશે રેતિયાં પડ હોય અને જેની અંદર વર્ણલોકાર કે સ્વસ્તિકના
આકારનાં ચિહ્નો હોય; જેમની વિશે ગોળ ગોળ મઠ્ઠાઓ હોય (સંયુલિક);
અને જે આંચ દેવાતાં ફાટે નહિ, પરંતુ જેમાંથી જવાળા અને ધૂમાડો તથા
શીણાના ગાટેગાટા નીસરે તે બધી 'સુવર્ણધાતુઓ' કહેવાય છે,
અને ત્રાંબા કે રૂપાની સાથે તેમને મેળવી-મેળવી-ચકાય પણ છે (પ્રતીવા-
પાશંસ્તામ્રદ્યવેધનઃ)

જે ધાતુનો રંગ સંખના જેવો, અગર તો કપૂર, ફટકડી, માખણ,
કપોત, કબૂતર, વિમલક (એક પ્રકારનું રત્ન) કે મોરની ઓવા જેવો

હોય; જે સસ્યક, જોમેદક, જોળ અને કોવિદાર પુષ્પના, કમળના, પાટલ-
પુષ્પના, કલામપુષ્પના, ક્ષૌમ (સણ) નાં તથા અતસીનાં ફૂલના રંગવાળા,
સીસા તથા અંજન સાથે બળેલી હોય; જેની ગંધ કાચા માંસના જેવી
હોય; જે છૂટી જૂરા રંગની કે કાળાશ પડતી હોય, અને જેનો વિષે
રેખાઓ કે ટપકાંઓ રૂપી ચિહ્નો હોય; અને જે બહોમાં નંખાતાં ફૂટતી
નથી, પણ ધણાં શીણ તથા ધૂમાડો કાઢે છે તેને 'રૂપાની કાચી ધાતુ (રૂપ્ય-
ધાતુ)' જાણવી.

કાચીધાતુ વજનમાં જેમ ભારે હોય તેમ તેમાં સ્તવ્ય (ખરી
ધાતુ) પણ વધારે પ્રમાણમાં હોય. જ્યારે કાચી ધાતુઓ ઉપર જીરૂ, મૂત્ર અને ક્ષારો અજમાવવામાં આવે છે, અને તેમને જ્યારે ગોપિત કે
ગોરોચનથી, અગર પાડા, ગધેડા અને હાથીનાં છાણમૂત્રની સાથે
રાજજક્ષ, વડ અને પીણું ચૂર્ણ મેળવીને મિશ્રિત કરવામાં આવે છે કે
લિપ્ત કરવામાં આવે છે, ત્યારે એ કાચી ધાતુઓ વિષે ઉપરજથી રાત ૮
અવિયોન્ય રીતે મળાને રહેલો મેલ દૂર થઈ જાય છે.

ધાતુઓની ઉપર જ્યારે જવ, અડદ, પલાશ (ખાખરા) અને પીણુંની
રાખ, અથવા ગાય અને ઘેટાં એ ઉલ્લખના દૂધની સાથે મિત્રાદીના ટોપ
(કુંડલી) અને વજ્રકંદનું ચૂર્ણ મેળવીને તે મિશ્રણ અજમાવવામાં
આવે છે, ત્યારે તેઓ મૃદુ (નમ) બની જાય છે. કોઈપણ ધાતુના એક
લાખ ભાગ પડી ગયા હોય (અર્થાત્ કણ કણ થઈ ગયા હોય) ત્યારે તેને
મધુ, મધુક, ઘેંટાનું દૂધ, તલનું તેલ, તાલેનું માખણ (લી), ગોળ, કિણ્વ
(આથો) અને મિત્રાદીના ટોપ: એ સર્વ વસ્તુઓથી બનેલા મિશ્રણમાં
ત્રણ વાર બીંબાયવાથી તેને મૃદુ (સુવાળી) બનાવી શકાય છે.

જ્યારે ધાતુઓ ઉપર ગાયના દાંત અને શીંગડાનું ચૂર્ણ અજમાવ-
વામાં આવે છે ત્યારે તેમાં મૃદુસ્તંભન (કાયમની મૃદુતા) થઈ આવે છે.
જે કાચી ધાતુઓ મેદાનોમાંથી કે પર્વતોના ટોળાઓ (પર્વતો)
ઉપરથી મળી આવે, અને જે ભારે, ચીકણી, મૃદુ, પિંગલવર્ણી અગર હરિત

રંગની, શીકી લાલ કે લાલ રંગની હોય તેને 'તામ્રધાતુ'—ત્રાખાની ધાતુ—જણવી.

જે કાચી ધાતુનો રંગ કાકેયક, કપોતપક્ષી કે ગોરાચન જેવો હોય, જેમા મેત રેપાઓ દેખાતી હોય અને જેની ગંધ કાચા માસ જેવી હોય તેને 'સીસધાતુ-સીસાની ધાતુ'—જણવી.

જે કાચી ધાતુ, હારમય જમીનનો પેડે ત્રિભિન્ન રંગની હોય, અગર જેનો રંગ બેલેલી માટીના જેવો હોય તે 'ત્ર્યુધાતુ (કલામની ધાતુ)' છે.

જે કાચી ધાતુનો વર્ણ નારંગીના જેવો (કુરંગ), અથવા પાંદુર હોય, અગર સિન્દુવારપુષ્પના જેવો હોય તે 'તીક્ષ્ણધાતુ (સોઢાની ધાતુ)' ગણાય.

જે કાચી ધાતુનો રંગ કાંકના રંગ જેવો, અગર તો જુજપત્રના વણ જેવો હોય તે 'કૈટુન્તકધાતુ' છે.

શુદ્ધ, સ્તિગ્ધ, પ્રભાવાન, ડોકાનાથી અનાજ કરે તેવી (ધોપવાન), શીતલીપ્ર અને અસ્પર્શી જે ધાતુ હોય તે 'મણિધાતુ' કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે મેળવાયેલી ધાતુઓને, જેને તેને લક્ષણ કારખાનામા મોકલી દેવી.

ખનિજ પદાર્થોમાથી, કારીગરી વડે બનાવેલી જથ્થોસોનો વેપાર કરવો, અને ઠરાવાયેલા સ્થાનની બહાર (તેવી જથ્થોસો) બનાવનારાઓને, વેચનારાઓને અને ખરીદનારોને માટે સજા પણ ઠરાવવી.

કોઈ ખાણનો કામદાર (ખાણીયો) ઝવેરાત સિવાયના અન્ય કોઈ ખનિજ પદાર્થની ચોરી કરે તો તેને (તે) વસ્તુના મૂલ્યથી આઠગણે દડ દેવો.

કોઈ મનુષ્ય ખનિજ પદાર્થની ચોરી કરે કે પરવાના સિવાય ખાણ બોદે તો તેને બેઠીમા ધારી નિર્દોષ (કેદી) તરીકે તેની પાસે કામ કરાવવું.

જે ખાણોમાથી લાક (વાસણો) તૈયાર કરવાના કામમા આવી શકે તેવી ધાતુઓ નીકળે, તેમ જ જે ખાણોનું કામ ચલાવવામા મોટી મુડી

રોકવી પડે તેવી ખાણોને, ચાપણના કરાવેલી સંખ્યામાં ભાગે કરી તે બદલ; અગર તો નહીં કરેલ વ્યાજને બદલ પદ્દે આપવી. જે ખાણોનું કામ બહુ મુડી રોક્યા વિના થઈ શકે એમ હોય તેવી ખાણો, સીધી રીતે (રાજ્યની આડતથી) ચલાવવી (ખોલાવવી).

* લોહાધ્યક્ષે (ધાતુઓના અધ્યક્ષે) ત્રાંશુ, સીસું, કલાષ, વૈદ્યન્તક ? ચારકૃદ (પીતળ), વૃત્ત : કાંસુ, તાલ અને લોહ ? : એ સર્વનાં કારખાનાંઓ અને તેમાંથી બનતી જણસોનાં કારખાનાઓ (કર્માન્ત) પણ ચલાવવાં.

લક્ષણાધ્યક્ષે (દંકશાળ-અધિકારીએ) ચાર ભાગ ત્રાંશુ, અને તીક્ષ્ણ, ત્રુપુ, સીસું, અને અંબન : એ પૈકી કોષ એકનો એકસોળાંશ મેળવીને '૩૫૩૫' (૩૫૫) પડાવવાનું કામ ચલાવવું. (વળી) એક આખો 'પણુ,' 'અર્ધપણુ,' 'પા પણુ' અને 'એક અષ્ટમાંશ પણુ' પણ પડાવવા.

(વળી) એક માપક, અર્ધમાપક, કાકણી અને અર્ધકાકણી : એ પ્રકારના, પાદાશ્રવ (મિશ્રણ) કરીને ત્રાંખાનાણું (તામ્રરૂપ) પણ તૈયાર કરાવવું.

સિકકા પારખનારે (રૂપદર્શકે) વ્યવહારના સાધનરૂપે (વ્યાવહારિક) અને ખજાનામાં દાખલ કરવા યોગ્ય, એમ ઉભય રૂપે (એ નાણાંને) નક્કી કરવાં;—જે સિક્કા ખજાનામાં જરાય તે ઉપર 'રૂપિક' નામથી ઓળખાતા આઠ ટકા, બચાશ તરીકે ઓળખાતા પાંચ ટકા, ને પારીક્ષિત (પરખા-મણી) તરીકે સેંકડે એક અષ્ટમાંશ ટકા લેવાના પણ રાખવા; તથા તે સિક્કા બનાવનાર, વેચનાર, ખરીદનાર અને પારખનાર સિવાયનો કોષ (તે બાબતમાં) ગુન્હેગાર હોય તો તેનો પચીશ 'પણુ' દંડ પણ કરવો,

દરિયાઈ ખાણના (ખનિ) અધ્યક્ષે શંખ, હીરા, મણિ, મોતી, પ્રવાલ અને મીઠું (ક્ષાર) : એ સર્વ યીજેનો સંગ્રહ કરતાં રહેવું, અને તેમને લગતા વેપારનું પણ નિયમન કરવું.

મીઠું પાકીને તૈયાર થાય કે વૃત્ત, લવણાધ્યક્ષે ગણોત (પ્રકય) તેમજ રાત્ર ભાગ તરીકે લેણું થતું મીઠું એકઠું કરી લેવું એટલું તો નહિ, પરંતુ

એ પ્રમાણે સંગૃહીત થયેલ લવણ જદલ તેણે તેનું મૂલ્ય માત્ર નહિ, પરંતુ (ખર્ચાપર્લા નાણાં ઉપર) પાંચ ટકા જેટલું વ્યાજ પણ, રોકડ નાણાં રૂપે મેળવી લેવું.

દેશાવર ખાતેથી અણાતા મીઠા (આગંતુલવણ) માંથી (રાજને) છઠ્ઠો ભાગ મળે. આ ભાગ (ભાગવિભાગ) ના વેચાણમાંથી પાંચ ટકા વ્યાજ તે આઠ ટકા રૂપિક, રોકડ નાણાં રૂપે ઉત્પન્ન કરવા. ખરીદનારે માત્ર શુદ્ધ (જઠાન) આપવું એટલું તો નહિ, પરંતુ રાજના વેપારમાં જેટલી ખોટ આવે તેટલું વળતર (વેધરણ) પણ (તેને) દેવું. આ રકમ તે ન ભરે તો તેને ૬૦૦ પણ ધનદંડ તરીકે આપવાની ફરજ પાડવી.

લવણમાં ભેગ કરવા જદલ ઉત્તમમાં હિતમ દંડ દેવા. તે જ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થ સિવાયનો અન્ય કોઈ મનુષ્ય, જે પરવાના વગર મીઠું પકવે તો તેને (પણ) સજા કરવી.

વેદવિદ્ પુરોહિત, તપશ્ચર્યા કરનાર પુરોહિત તેમ જ વેદીઆઓ ખાવાને અર્થે પોતાની સાથે મીઠું લઈ જઈ શકે; પરંતુ આ સિવાય અન્ય કોઈ હેતુથી જે તેઓ મીઠું લઈ જાય તો તે લવણ અને ક્ષાર જદલ તેમને (પણ) કર આપવો પડે.

આ પ્રમાણે, (૧) મૂલ્ય (મુદીનાં નાણાં), (૨) વિભાગ (મુદીનો ભાગ), (૩) પાંચ ટકા લેખે વ્યાજ, (૪) સિક્કાની પરખામણી (પરિધ), (૫) અગાઉથી જાહેર કરેલો દંડ (અત્યય), (૬) શુદ્ધ (દાણ), (૭) રાજના વેપારમાં જતી ખોટની ભરપાઈ (વેધરણ), (૮) દંડ, (૯) રૂપ (સિક્કા) પાડવા, (૧૦) રૂપિક (આદટકા લેખે વ્યાજ): આ દશ પ્રકારનું ઉત્પન્ન રાજ્યે ખાણોમાંથી મેળવવું એટલું તો નહિ, પરંતુ તેણે ધાતુમાત્ર પરત્વે ખાણો ખોદવાનું તથા તેવા ખનિજ પદાર્થોનો વેપાર કરવાનું પણ પોતાના હસ્તક જ રાખવાનું છે.

આ પ્રમાણે વેચના અર્થે કદાતી તમામ વસ્તુઓ પરત્વે લેવાના કર (મુખસંગ્રહ) પણ નક્કી કરી દેવા. ખમ્મના (કાચ)ની ઉત્પત્તિ આકર

(ખાણ) થી થાય છે; કોશથી કરીને શાસનતંત્રનો ઉદ્દેશ (નિર્વાહ) થઈ રહે છે; અને કોશ તથા દંડની મદદથી કોશભૂષણા જે પૃથ્વી તે (પણ) પ્રાપ્ત થઈ આવે છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના 'અધ્યક્ષ-પ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાં, 'ખાણો અને 'કારખાનાંઓ'-એમને લગતું આ 'પ્રારંભ' પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૩

અક્ષશાળા અને સુવર્ણાધ્યક્ષ.

સુવર્ણની અને રૂપાની (ચીજો બનાવનારાં) કારખાનાંઓને એક ખીજાથી અલગ રાખવાના હેતુથી સુવર્ણાધ્યક્ષે, ચારખંડ અને એક દારવાળા અક્ષશાળા (જે ગૃહમાં સોના તથા રૂપાની ધાતુઓ ઉપર કારીગરીનું કામ થાય તે) રાખવી.

રાજમાર્ગ (વિશિષ્ટ) મળ્યે, એક કુલીન તથા વિશ્વાસપાત્ર તેમ જ શિષ્યનું જ્ઞાન ધરાવનાર સૌવર્ણિક (સુવર્ણકાર) ની (કુકાનની) સ્થાપના કરવી.

(જંભુ નદીમાંથી મળી આવેલ)^૧ જાંબુનંદ; ('શતકુંભ' પર્વતમાંથી ખણી કાઢેલ)^૨ શાતકુંભ; (હાટક નામની ખાણોમાંથી ખોદી કઢાયેલ તે)^૩ હાટક; ('વેણુ' પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તે)^૪ વૈણુવ; અને (ગૃંગશુક્તિમાંથી કઢાયેલ તે)^૫ ગૃંગશુક્તિજઃ એ બધી સુવર્ણની જાતિઓ છે, અને એને એના જાતરૂપમાં-એવા ને એવા શુદ્ધ રૂપમાં, અગર તેો રસસિદ્ધ કરાઈને આકરો (ખાણો) માંથી મેળવી સકાય છે.

જે સોનાનો વર્ણ કમળદળના જેવો હોય તથા જે મૃદુ, સ્નિગ્ધ અને નાદન કરે તેવું (અનાદિ), અને તેજસ્વી (શ્વાન્નિષ્ણ) હોય છે તે ત્રેણુ ગણાય

છે; જેનો રંગ રક્તાપીત હોય છે તે મધ્યમ કોટીનું ગણાય, અને જેનો વર્ણ રાતો હોય તેને હલકું (અવર) સમજવું

અશુદ્ધ સોનાનો રંગ ધોળાશ પડતો હોય છે. એવા સોનામા જેટલા પ્રમાણુમા અશુદ્ધતા હોય તેના કરતા ચારગણ સીસુ તેમા બેળવીને તેને ગાળવું સીસાના સ્પર્શથી સોનું જ્યારે બરડ થઇ જાય ત્યારે તેને શુદ્ધ પટલ (ગાયના ઝાણના ઝાણા) વડે તપાવવું. તે પોતે બરડ હોઇ તેના જ્યારે કટકા કટકા પડી જાય ત્યારે તૈલગોમય (તેન તથા ગાયનું ઝાણુ મિશ્રિત કરેલ હોય તે) મા તેને પલાળવું.

ખાણુમાથી પ્રાપ્ત થતું સોનું, સીમાના સમર્જને લીધે બરડ હોય છે તેથી તેને લુગડામા વીટીને તપાવવું (પાકપત્રાણિ કૃત્વા), અને પછી કાષ્ટની એરણુ ઉપર હથોડા વતી તેને ડીપવું, અગર તો કદલી અને વજ્ર-કદ, એ બેનું મિશ્રણ કરીને તેમા તેને ઝમેળવું

(' દુત્ય ' પર્વતમાથી પ્રાપ્ત થતું) દુત્યૈદ્ગત; (ગોડ દેશની પેનાર ૨૫) ગૌડિક; કામમલ, (કે શુ પર્વતમાથી મળી આવતું) કળુક; અને (ચક્રવાલપર્વતમાથી પ્રાપ્ત થતું) ચાક્રવાલિક એ બધા રૂપાના પ્રકારો છે

જે રૂપુ શ્વેત, સિન્ધવ અને મૃદુ હોય તે શ્રદ્ધ છે, તેનાથી ઉલ્લસ લક્ષણ-વાળું રૂપુ નડાર અને કટકા થઇ જાય તેનું હોય છે

અશુદ્ધ રૂપુ હોય તો તેમા જેટલા પ્રમાણુમા અશુદ્ધતા હોય તેટલા પ્રમાણુના એક-ચતુર્થાંશ સીસાનું મિશ્રણ કરીને તેને તપાવવું જે રૂપાની સ્વચ્છ, તેજસ્વી અને દહીના વર્ણની કણીકણીઓ પડી જાય તેને શુદ્ધ કોટીનું ગણવું

ઢસોળી ઉપર ચઢાવાયલા સોનાનો ધસારો જે હળદરિયા વર્ણનો થાય તો તે ' સુવર્ણ ' કહેવાય છે એના સુવર્ણમાથી જે, એકથી મોળ કાઢિણી જેટલો ભાગ કાઢી લઇને બાકી રહીલ સુવર્ણમા તેની રીતે લેવાઇ ગયલ ભાગને બદલે, એકથી સોળ કાઢિણી (માપક) જેટલું ત્રાણુ બેળવવામા આવે અને તે પછુ એવી રીતે કે તે દુર્ણ તથા તામ્ર તદ્દન એકરસ થઇ

જાય, તો (તેના પરિણામમાં) સોળવર્ણ (પોડશવર્ણક) સોનું થઈ આવશે.

કસોટી(નાપત્યર) ઉપર સુવર્ણનો એક ધસારો કરીને તે રેખાની પડખે, (તેની સાથે સરખાવણી કરવાના) સોનાની ખીંછ એક રેખા પાડવી. એ કસોટીના પત્યરની એક સરખી (અનિમ્નોન્નત) સપાટી ઉપર કરાયણ, એકસરખા ધસારા(સમરાંગવેષ)ને જે જૂંસી શકાય કે કાઢી નાખી શકાય, અગર તો એ કસોટી ઉપર ગૈરિક (ગેરતું) ચૂર્ણ છાંટીને જે ખીલાવડે તેની ઉપર ધસારો પાડી શકાય તો, કેાઘ પ્રકારનો (સુવર્ણ પરત્વે) છળ થયલો છે એમ માનવું.

જાતિહિંચુલુકના, અથવા તો પુષ્પકાસીસ (લોહગંધકિત) ને ગો-મૂત્રમાં મેળવવાથી થતા દ્રાવણમાં હથેળી બોળાને જે સુવર્ણને, પછીથી સ્પર્શ કરવામાં આવશે તો તે શ્વેતવર્ણનું બની જશે.

કસોટીનો પત્યર જે સંકેસરરિનગ્ધ, મૃદુ અને ચકચકતો હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે. કલિંગ દેશમાંથી આવતો નિક્ષ (કસોટીનો પાંખાણ), અગર તો મગવણો પાપાણુ પણુ ઉત્તમ ગણાય છે. સોનાનો ક્યવિક્ષ (વેચાણખરીદી) કરવાના કામમાં, સમરાગી (એક સરખા વર્ણવાળો) પાપાણુ ઠીક ગણાય છે.

હાથીના વર્ણને મળતો, હારિતવર્ણો અને અગારા મારતો (પ્રતિરાગી) કસોટીનો પાંખાણુ, સોનુંવેચાણુ કરવામાં સારો છે. જે પત્યર સ્થિર (ધસાય નહિ તેવો), પર્ય (ખડબચડો), વિષમ વર્ણનો અને અપ્રતિરાગી (અતેજસ્વી) હોય તે ક્ષયિત (ખરીદનારાને માટે સારો) ગણાય છે. જે પત્યર શ્વેત, ચીકણો. સમ (એકસરખા) રંગવાળો, ઓર્પિત અને મૃદુ કાન્તિવાળો હોય છે તે શ્રેષ્ઠ છે.

તપાવતાં પણુ જે સોનાનો રંગ એવો ને એવો રહે, જે કામળ અંકુરોની પેઠે ચકચકતું દેખાય, અગર તો કારંડક પુષ્પના જેવો વર્ણ જેનો હોય તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

સોનામાં જે કાંઈ શ્યામ કે નીચ વર્ણનું દેખાય તેને (તેની) અશુદ્ધિ જાણવી.

પૌતવાધ્યક્ષ (તુલામાન અને માપના અમલદાર)ને લગતા પ્રકરણમાં આપણે તુલા અને તોલા પરત્વે વર્ણન કર્યું. એ કેકાણે સુવર્ણ રત્ન રૂપાની ખાખનમાં (એ અધ્યક્ષે કરવાનાં કામ પરત્વે) જે સૂચનાઓ આપવામાં આવેલ છે તે સૂચનાઓને અનુસરીને તેણે સોનું રૂપું લેવાદેવાનાં છે.

જે કાંઈ ઉપયુક્ત (સૌવર્ણિકનો નોકર) ન હોય તેણે અક્ષયાળામાં પ્રવેશ કરવો નહિ. છતાં જે કાંઈ પ્રવેશ કરે તો તેનો ચિરચ્છેદ કરવો.

જે કાંઈ કામગર સોનું રૂપું સાથે રાખીને અક્ષયાળામાં પ્રવેશ કરે તેનું તે સોનું રૂપું ખાલસા કરી લેવું.

કાંચન (શુદ્ધ સોનું), પૃષિત (પોલાં આલૂપણો), ત્વષ્ટ (રત્નની જડતર) અને તપનીય: વગેરે કરવામાં રોકાયેલા સોનીઓનાં, તેમ જ ધમણ ધમનારાઓનાં અને કચરો વાળનારાઓએ પોતાનાં વસ્ત્રો પૂરેપૂરાં તપાસાઈ ગયાં બાદ અક્ષયાળામાં દાખલ થવું કે તેમાંથી બહાર નીકળવું. તેમનાં તમામ ઉપકરણો (ઓળરો) તથા તેમને હાથે અધૂરી રહેલ કૃતિઓને જેમ તે તેમ જે તે સ્થળે પડી રહેવા દેવાં. જેટલું સોનું તેમણે સંભાળ્યું હોય અને તેમણે જે કાંઈ તેમાંથી બનાવેલ હોય તે બધું તેમણે તે જાળાના મધ્ય ભાગમાં (કરણ મધ્યે) મુકી દેવું. તૈયાર થયેલી, કારીગરીની વસ્તુઓની સવારે તથા સાંજે તપાસણી થતી જોઈએ, અને ઘરનારકરાવનારની મુદ્રાથી તે બધી લક્ષિત થઈ સુરક્ષિતપણે રખાઈ જવી પણ જોઈએ.

દોષણ, ગુણ અને ક્ષુદ્ર: એ ત્રણ કર્મના પ્રકારો છે. સોનામાં રત્ન જડયાં (કાચાં પૂર્ણ કરવું) તેને ' દોષણ ' કહે છે; સુત્ર કે તાર બનાવવા તે ' ગુણકર્મ ' કહેવાય છે; અને નક્કર કામ (ધન) અને પોણું કામ (સુપિર) કરવાં તે તથા ગોળ ગોળ દાણા વગેરે બનાવવા તે ' ક્ષુદ્રકર્મ ' ગણાય.

જો સોનામાં કાચાપણકર્મ (રત્નોતું જડતર) કરવું હોય તો શુદ્ધ સોતું (કાંચન) પાંચ ભાગ અને તાંત્ર કે રૂપાના ચાર ભાગ જેમાં મેળવેલા હોય તેવા સોનાના દશભાગ વેવાથી ઇષ્ટમાન (જેવું સોતું જોઈએ તેવું) થઈ રહેશે. આમાં અશુદ્ધ સોનાથી શુદ્ધ સોનાને અલગ રાખવું

પોલાં ધરેણાંમાં રત્નો જડવા હાય તો રત્નોને ધારણ કરી રાખવા અર્થે ત્રણ ભાગ, અને ચાર ભાગ તળિયાને માટે એમ સોનાના રાખવા. ત્વષ્ટકર્મને માટે ત્રાંણું અને સોતું સરખા પ્રમાણમાં મિશ્રિત કરવાં.

નક્કર કે પોલો રૂપાની ચીજ કરવી હોય તો, જેટલું રૂપું હોય તેના કરતાં અર્ધ ભાગે સોતું તેમાં મેળવી શકાય; અગર તો હિંચુળકરસ અગર તો તેના ચૂર્ણની મદદથી. એ ચીજમાં વાપરવાના રૂપાના ગોચા ભાગ જેટલું સોતું (તેવી રૂપાની વસ્તુ ઉપર) ઢાળાવી દેવું.

શુદ્ધ અને સુરાગી સુવર્ણ તપનીય છે. આવા પ્રકારના સોનાંતે જો તેટલા જ પ્રમાણમાં લીધેલ સીસક સાથે મેળવીને, સૈન્ધવિક (સિંધવક્ષાર) સાથે છાણામાં ધાલીને ઓગાળવામાં આવે તો તેના પરિણામમાં નીલ, પીત્ત, શ્વેત, હરિત, શુક્રવર્ણ (પોપટિયા રંગી) અને કપોતવર્ણ (કખૂ તરિયા રંગે) દલકા સોનાની વિવિધ જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે.

મોરની ડોકના રંગનું પણ ઘોળા ઘોળા દપડીઓવાળું તેમ જ ચળકતું અને પિત્તવર્ણથી બરેલું (પિત્તપૂર્ણિત) એક કાંકિણીબાર તીક્ષ્ણ (લોહવિશેષ)-એ સુવર્ણરાગ (સોનાને રંગ આપનાર તત્ત્વ) છે.

શુદ્ધ કે અશુદ્ધ રૂપાને (તારને) અસ્થિપ્ત્ય (હાડકાના ચૂર્ણ સાથે મિશ્રિત કરેલ તાંત્ર-ગંધકિત) સહિત, એકસહ ચાર વાર તપાવવું; પછી પાણું તેને, સરખા પ્રમાણમાં લીધેલ સીસા સાથે ચાર વાર તપાવવું; ફરી પાણું તેને શુષ્કપ્ત્ય (સૂકા તાંત્રગંધકિત)ના ચૂર્ણ સાથે ચાર વાર તપાવવું; પછી તેને ત્રણ વખત કપાલ (બોપરી) વિષે, અને છેવટે બે વાર છાણામાં પણ તપાવવું; અને આ પ્રમાણે એકંદરે સત્તર વાર. પ્ત્ય સહિત તપાવાયલ તેમ જ છેવટે સૈન્ધવિક (સિંધવક્ષાર) સાથે.

તપાવાયાથી પ્રેભજવલ થયલ રૂપાના, એક કાકિણીથી માંડીને જે માપ સુધીના ભાગ સોનાની સાથે ભેળવવામા આવે તો દરકલ નથી. આમ કરવામા આવશે ના સુવર્ણુ રોતરંગનું બની જશે, અને તે 'શ્વેત-તાર' ની સંગતિ પામશે.

'તપનીય' વર્ગના સુવર્ણના ત્રણ ભાગ અને 'શ્વેત-તાર' વર્ગના બત્રીસ ભાગ લઈને તેમને ભેળા ઓગાળવામા આવે (તેમનો ભેળો રસ કરવામા આવે) તો તે ઉભયનુ મિશ્રણુ શ્વેતદોહિતક (રતાશ પડતા ઘોળા રંગનું) થાય છે. 'તપનીય' સુવર્ણના ત્રણ ભાગ લઈને જો તેમને બત્રીસ ભાગ તાંબ્રની સાથે મિશ્રિત કરવામા આવે તો તે ઉભયનું મિશ્રણુ પીતક (પીળાસ પડતું રાતું) થાય છે. વળી જો એ 'તપનીય' સુવર્ણ સાથે વર્ણદાયક તરતના ત્રણ ભાગો (રામત્રિભાગ)ને મિશ્રિત કરીને તપાવવામા આવે કે તો તે ઉભયને ગોમે પીનરાગ (પીળાશ પડતો લાલ રંગ) થઈ આવે છે પણ ખરો. 'શ્વેત-તાર' ના જે ભાગ અને એક ભાગ 'તપનીય' સોનું લઈને જો સાથે તપાવવામા આવે તો તેના પરિણામમાં, મગની લીલાશ જેવી લીલાશવાળું સોનું થઈ જવા પામે છે. જો 'તપનીય' વર્ગના સુવર્ણને તેના પોતાના વજનથી અર્ધ ભાગમાં લેવાયલ 'કાલાયસ'ના દ્રાવણમાં પચાણી મુકવામાં આવે છે તો તેના પરિણામમાં તે કાળું બની જાય છે.

ઉપર બતાવેલ દ્રાવણમાં રસ (પારદ)ને ભેળવીને જો તેમાં 'તપનીય' ને જે વાર ઝગડાળવામાં આવે તો તે શુક્રપત્રવર્ણ (પોપટિયા રંગ)નું બની જાય છે.

આ સર્વ પ્રકારના સોનાને ઉપયોગમા લેતાં પહેલાં તેમનો કસ કસોડી (નિકષ) ઉપર કઢાવી જોવો. તીક્ષ્ણ અને તાંબ્રનો પ્રયોગ કરવાના વિધિ સારી પેઠે સમજી લેવા. આમ હોઈને હીરા, માણિક્યો, મોતી, તથા પ્રવાલને, અને રૂપાના સિકકાઓ તેમ જ વિવિધ પ્રકારનાં ધરેણાં બનાવવા અર્થે

આવશ્યક ગણાય તેટલા સોના તથા રૂપાનાં પ્રમાણેને તોળવાના કામમા આવે તેવાં 'અવનેયિમાન (તોલા)' પણ જાણીસમજી લેવાં જોઈએ

'તપનીય'—ગુદ્ધ સુવર્ણનો વર્ણ એક સરખો તેમ જ આદર્શ રૂપ રૂપાયલ સુવર્ણની રેખાના રંગને અનુસરવો જ તેની રેખાનો રંગ હોય છે, નથી હોતા તેમાં પોલા ગદ્ગદો; અને તે વળી સ્થિર અને સ્નિગ્ધ, બેળ વિનાનું, પ્રિય લાગે તેવું (પડેગય ત્યારે), ચળકતું હોય તથાપિ આખને આંજી ન નાખે તેવું, એકસરખા રૂપનું હોઈ મધુરતાવાળું અને મન તથા આંખને ગમે તેવું પણ હોય છે +

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના 'અધ્યક્ષ-પ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, 'અક્ષશાળા અને સુવર્ણાધ્યક્ષ' એ નામનું તેરમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૪

રાજમાર્ગ ઉપર રૂપાયલ રાજસોનીનાં કર્તવ્યો

નગરજનો તથા ગ્રામ્યજનોની (સોના રૂપાની) લગડીઓમાંથી સોના-રૂપાના સિંકાઓ મનાવી આપવાને અર્થે રાજ્યના સૌવર્ણિકે (સોનીએ) કારીગરોને રાખવા, એમણે નિર્દિષ્ટ કરાયેલ કામ નિર્દિષ્ટ કરાયેલ સમય પર્યંત કરવું. કામનો સમય તથા પ્રકાર ઠરાવવામાં આવેલ નથી એવું બહાનું તેઓ જો કાઢે અને પોતાનું કામ જગાડે, તો તેમનો પગાર (વેતન) માત્ર જય તેટલું તો નહિ, પરંતુ તેમના એ પગારથી જમણી રકમનો દડ પણ તેમની કનેથી વસૂલ કરવો. બ્લે કાર્પ પરત્વે જોઈએ તેના કરતાં વધારે

x માચીન હિંદુઓ ધાતુવિદ્યામાં તથા રસાયનશાસ્ત્રમાં ફેટલા મવીજી હતા, તથા ચાણક્ય પોતે કેવો મોટો વિજ્ઞાની હશે તેની કલ્પના આ તથા અગાઉનાં પ્રકરણમાં અપાત્ત વૈજ્ઞાનિક જાળતો ઉપરથી કરવી જોઈએ.

તેટલા બાગનું સોનું તારવી લેવામાં આવે છે તો તેને 'તામ્ર-અવસારણુ' (શુભ્રાવસારિતમ્) ગણવામાં આવે છે; જ્યારે 'વેલ્લક' નો ઉપયોગ કરીને તેટલા પુરતું સોનું ઉઠાવી લેવાય છે ત્યારે તેને 'વેલ્લક-અવસારણુ' (વેલ્લકાવસારિતમ્) કહેવામાં આવે છે; અને જો ચોખ્ખા હેમમાં જેટલા તેટલા મુવર્ણના અર્ધબાગ જેટલું તામ્ર ભેળવી દેવામાં આવે છે, તો તે ક્રિયાને હેમ-અવસારણુ (હેમાવસારિતમ્), ની સંજ્ઞા અપાય છે.

હલકી ધાતુનો ટુકડો જેમાં યુક્ત નખો મુકાયેલા હોય એવી કુડલી (મૂકમૂપા); ધાતુનો કિટ્ટ (પૂતિઙ્કિટ્ટ); સાયુસી (કરદુકમુખ); ચીપીઆ (નાલીસ દેશ); ભેંગણી (ધાતુના કટકા); અને ટંકણખાર (સુંવર્ચિકા-લવણ); એ બધા, સોનું સરકાવી લેવાના (ચોરવાના) માર્ગો છે.

(સોનું જેમાં મુકાયેલું હોય તેવી) કુડલી(મૂપા)ને હેતુપૂર્વક ફાટી જવા દહને, તેમાં અગાડિશી મુકી રખાયેલ બીજી હલકી ધાતુઓના કટકાઓની સાથે જો (ગાળવામાં આવતી) ધાતુના, રેતીના કણ જેવા કટકાઓ ભેળવી ઉઠાવવામાં આવે અને જે કાષ્ટ સિકકો કે અલંકાર કરવા ધાર્યો હોય તે કરવાને માટે, તે પ્રમાણે ઉપાધાયેલા કટકાઓનો મહો બનાવવામાં આવે, તો એ કૃત્યને 'વિસાવણુ' કહેવાય છે; અમર જો કાષ્ટ પણ ધરણના વાજેલાં કે જડાવ પાત્રોને તપાસતાં (આચિતકપત્રપરીક્ષાવેળા) સોનાને બદલે રૂપું ધૂસાડી દેવામાં આવે, અગર હેમને બદલે કાષ્ટ કનિષ્ઠ ધાતુના કણો તેમાં સેરવી દેવામાં આવે, તો તે પણ 'વિસાવણુ' કહેવાય છે.

સાધણ કરવામાં, મિશ્રધાતુ બનાવવામાં, અને (અલગ પ્રકારની ધાતુના જો અડોની વચમાં કનિષ્ઠ ધાતુનો એક કટકો મુકીને તે જન્નેને) જોડી દેવાના કામ પરત્વે જે પ્રકારની ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેને કાંતો (૧) 'ગાઢ પેટક (દઢ રીતે કરાવું મદલુ)', અગર તો (૨) 'અબ્યુદ્ધાર્મ' (પોલાણવાળું કામ) કહે છે.

* તીલક અને રૂપાનો, સરખાં પ્રમાણમાં ભેળ કરી ઉપભવવાની ધાતુ.

જ્યારે સીસાના કટકા ઉપર, મીથુની મદ્યથી સોનાના પત્રને દૃઢ મઢી દેવામાં આવે છે ત્યારે તેવા કૃત્યને 'ગાઢપેટક' કહેવામાં આવે છે; અને જ્યારે તેવું પત્ર પોચું મઢાય છે ત્યારે તેને 'અબ્યુદાય' પેટક' કહેવામાં આવે છે.

મિશ્રણ (મિશ્રધાતુ)માં (હલકી ધાતુની જથ્થા ઉપર ઉંચી ધાતુનું) એકવડું કે બેવડું પડ ચઢાવાય છે. (શ્રેષ્ઠ ધાતુનાં) એ પતરાંની વચ્ચે તાંત્ર કે રૂપું પણ ગોઠવી શકાય છે. ત્રાંખાના સિક્કા (શુદ્ધમરૂપ) ઉપર સોનાનું પતરું મઢીને તેની સપાટી અને કોરને સરખી પણ કરી દેવાય; અને વળી તેવી જ રીતે, હરકોષ્ટ હલકી ધાતુના કટકા ઉપર તાંત્ર કે રૂપાના પતરાનું એવડું પડ પણ ચઢી શકે, અને (એ પ્રમાણે એ મઢાયા પછી) તેની સપાટી તથા કોરને સરખી પણ કરી શકાય.

તપાવવાથી કે કસોટી ઉપર ચઢાવવાથી, અગર તો ધસવાથી જે પ્રકારનો અવાજ નીકળવો જોઈએ તે ન નીકળવાને આધારે એ ઉભય પ્રકારના પેટક (મદતર) ની પરીક્ષા થઈ શકે. (વળી) ' અદરામ્લ ' માં અને ' લવણોદક ' માં (જે તે વસ્તુને નાખવાથી પણ) 'અબ્યુદાય' પેટક ' વૃત્ત' પકડાઈ જાય છે, એમ (નિપુણોનું) કહેવું પણ છે.

કોષ ધાતુની વસ્તુ ધન (નકકર) અને સુષિર (પોલી) હોય તો તેની વિષે, સોના જેવી ચળકતી ઝીણી મેતી (સુવર્ણમૃન્વાલુકા) ને, અગર તો ' હિંગુલુકકલ્ક ' ને નાખીને જો ખૂબ તપાવવામાં આવે છે, તો તે વસ્તુની અંદરના ભાગમાં, તે પ્રમાણે બેળી તપાવાયલ વસ્તુ દૃઢ ચોંટી (અવતિષ્ઠ થઈ) પણ બેસે છે. વળી ધન વસ્તુ (દૃઢ વાસ્તુક કે રૂપ) વિષે જો મીથુ જેવા (જંતુ) 'ગાંધારપંક'ને વાલુકા (રેતી) સાથે મેળવીને ખૂબ તપાવવામાં આવે, તો તે પણ તે વસ્તુને દૃઢતાપૂર્વક વળગી જવા પામે. આ ઉભય પ્રકારની (વશુદ્ધિ (અશુદ્ધિ) ને, જે તે વસ્તુને હથોડા વતી ટીપવાથી દૂર કરી શકાય છે.

કોઈ ધરેણુમાં કે સિંકકામાં (સપરિભાડિ વા રૂપે) કટુચર્કરા (સખ્ત રેતી) ની સાથે લવણ ભેળવીને જે ખૂબ તપાવવામાં આવે, તો તે મિથ્યણુ તેવા ધરેણુને કે સિંકકાને દઢ રીતે ચોંટી જાય છે. આ પ્રમાણે ચોંટી ગયલ રેતીને કે લવણને, ‘ કુઆથન (ઉઝાળવા) ’ થી દૂર કરી શકાય છે.

અન્ય વસ્તુક અથવા તો રૂપ પરત્વે મીથુ વડે અબ્રકનું બેવડું પણ પણ ચઢાવી શકાય. આવી રીતે અબ્રકથી કે કાચથી મદાયલ વસ્તુને જે ઉદક (બદરાશ્લ) વિગે ડુબાડવામાં આવે છે તો તેની જે બાજુમાંથી એક બાજુ, ખીન્ના કરતાં વધારે ઉંડી ડુબી જાય છે, અને તે પ્રમાણે થતાં જે તેને (પટલાંતરને) સૂચી (ટાકણી) વડે ભેદવામાં આવે છે તો તે ટાંકણી તે અબ્રકપટલને ભેદીને ધણી સરલતાથી ઉંડી ઉતરી ગયા વિના રહેતી પથ નથી.

ધનસુપિર જથ્થુસોમાં, ખોટા મણિઓ, તેમ જ બનાવટી સોનું તથા રૂપું, સાચાને બદલે ધુસાડી દેઈ શકાય છે. આ પ્રમાણે ખોટી ચીજો ધુસાડી દેવાની રીતિને ‘ પિંક ’ કહે છે; અને એ ‘ પિંક ’ રૂપી ઠગાઈ પકડવી હોય, તો તેવી વસ્તુઓને લાલચોળ તપાવીને હથોડાવતી ટીપવાથી જૂઠાણું પકડાઈ આવ્યા વિના નહિ રહે.

આ કારણથી, હીરા, મણિ, મોતી, પ્રવાલ અને સિંકકાઓ (રૂપ) વગેરેની વિવિધ જાતિઓનું, તેમનાં વર્ણ, વજન અને ઉત્પત્તિ (પુદ્ગલ-લક્ષણ) નું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, રાત્યના સોવર્ણિકમાં હોવું જ જોઈએ.

નવા સિંકકાઓ (કૃતબાંડ) ની પરીક્ષા પરત્વે, અગર તો જૂના સિંકકા (પુરાણુ બાંડ) ને પુનઃ સરખા કરવામાં આવતા હોય (પ્રતિસંસ્કાર કરવામાં આવતા હોય) ત્યારે તે કામ પરત્વે આવા ચાર પ્રકારના ઉપાયથી ચોરી (હરણ) પકડી શકાય છે:— (૧) પરિકેદન (કટવા) વડે; (૨) અવચ્છેદન (કાપવા) વડે; (૩) ઉલ્લેખન (કોતરવા) વડે, અને (૪) પરિમર્દન (ધસવા) વડે.

પોલાં બાંડો, દોરાઓ (ગુણ) અમર તો ખાલાં (પિટકો) ને મઢવાનાં
અઢવાનાં (પેટકાપદ્ધત) હેઠળ કરવામા આવતી ચોરીને પકડવાના હેતુથી
ન્યારે તે વસ્તુઓને હથોડાવડે ટીપવામાં આવે ત્યારે તે ' પરિકુટન
(ટીપવું) ' કહેવાય છે.

ન્યારે (સોના કે રૂપાના પટલથી) મઢેલી શીસાની કાષ્ટ 'અનાવટને,
ખરી વસ્તુને નામે પસાર કરી દેવામાં આવે, ત્યારે જો તેની 'અંદરનો કાષ્ટ
એક ભાગ કાપી નાખવામાં આવે, તો તે ક્રિયાને 'અવચ્છેદન' કહે છે.

ન્યારે ધન વસ્તુને તીક્ષ્ણ (તાત્ત્વગ્રાંથિકિત ?) વડે છરકા મારવામાં
આવે છે ત્યારે તે ' ઉદ્દેષેખન ' કહેવાય છે.

જો એક કપડા ઉપર દરિતાલ (હડતાળ)નું ચૂર્ણ, લાલ સોમક
(મનઃશિલા) કે હિંગળોક, અમર તો કુરંચિન્દ્રચૂર્ણ લગાવીને તે કપડાવડે
સોનારૂપાની જાણસોને ધસવામાં આવે, તો તે કૃત્યને ' પરિમર્દન ' કહે છે.

આ કૃત્યોથી સોના રૂપાની જાણસોમાં ધસારો થાય છે ખરો; પરંતુ
એથી અન્ય કાષ્ટ પ્રકારની હાનિ થતી નથી.

જે બધી વસ્તુઓને ટીમાય, કપાય, છરકા પડાય કે ધસાય તે બધી
વસ્તુઓ પરત્વે કેટલું તુકસાન થયું છે તે જો જાણવું હોય તો, તે પ્રમાણે
'ક્રિયાધીન થયેલી જાણસોને, તેમના જેવી જ, પરંતુ એ ક્રિયાઓ પૈકી
કાષ્ટને પણ અધીન ન થયેલી હોય તેવી વસ્તુની સાથે સરખાવી જોવી.

મિશ્રિત પ્રકારની (અવલેખ્ય) વસ્તુઓને જો કાપી નાખવામાં આવી
હોય તો, તેવી રીતે કપાઈ ગયેલ વસ્તુના જેવી જ બીજી વસ્તુમાંથી,
(કપાઈ ગયેલી) વસ્તુના જેવડો જ કટકો કાપી લઈ તેની સરખામણી
કરવાથી, થયેલ તુકસાન જાણાઈ આવશે. જે વસ્તુઓનાં રૂપ બદલાઈ
ગયાં હોય તેમને વારંવાર તપાવવી અને પાણીમાં ઝોળ્યાં કરવી.

નાખી દેવા તરફ, તોળવાનાં તોલાં તરફ, અગ્નિ (તાપ) તરફ, એરણુ
(મંડિકા) તરફ, ઓખરો (લાંડિક) તરફ, ગોતાની બેડક (અધિકરણી)

તરફ, ત્રાજવાં તપાસવા તરફ, પોતાનાં વસ્ત્રોની ધડીઝો તરફ, પોતાનાં માથા ને જાંઘ તરફ, માખીઓ ઉડાડ્યાં કરવા તરફ, પોતાના ચરીર કે પાણીના કુંડા અને પોતાની બહી તરફ જો (વસ્તુ જનાવનાર કારીગર) વારંવાર જોજો ક્યોં કરે, તો સૌવર્ણિકે ઠગાઇનું અનુમાન જાંધવું (કાચ વિદ્યાત).

કોઇવાઇ અથલ માંસના જેવી દુર્ગંધ, કોઇ પક્ષ મળને લીધે થઇ આવતી કઠણાચ, પ્રસ્તીન (લાંચું થઇ જવું તે), અને વિવર્ણતા (નહારો રંગ): એ સર્વે રજત (રૂપા) પરત્વે થયલ ભેગના ચિહ્નો છે.

આ પ્રમાણે, ગમે તો કોઇ પક્ષ બાડ (જથ્થા) નૂતન હોય કે છુટું હોય કે વિરૂપ હોય તો પક્ષ તેની, પૂર્વોક્ત પદ્ધતિએ પરીક્ષા કરવી, અને (દોષ માલુમ પડે તો તે બદલ) યોગ્ય દંડ પક્ષ (અપરાધ કરનારને) દેવો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' અધ્યક્ષ-પ્રચાર ' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, ' રાજમાર્ગ ઉપર રખાયલ રાજસોનીનાં કર્તવ્યો ' એ વિષયને લગતું આદ્યમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૫

૭૩૭૮૪

કોષાગારાધ્યક્ષ (કોઠારી) નાં કર્તવ્યો.

કોષાગાર (કોઠાર) ના અધ્યક્ષે, જેતીની ઉપજ (સીતા) નો હીસાજ રાષ્ટ્ર (ગ્રામ્યભાગ) નાં મથાળા નીચે આવતા કરો, વેપાર (કથિમ), સાટાં (પરિવર્તક), પ્રામિત્યક (ધાન્યમાગણી), પાછો આપવાની સરતે ઉછીનો લેવાયલ દાણો (આપમિત્યક), સિંદનિક (ચોખા, તેલ વગેરેની જનાવટો); (અન્ય રીતે ચતી) અન્યગત પેદાશો; ખર્ચની ખરાઇ કરવા અર્થે એકઠી કરાતી હકીકતો (વ્યયપ્રસય); અને આગતા (ચક્રત=વસૂલ-આકી) લેણાની વસૂલાત; એ સર્વની ઉપર દેખરેખ રાખવી

(રાજ્ય તરફથી કરાતી) જેતીના અધિકારી (અધ્યક્ષ) તરફથી

ભરાતું ઉત્પન્ન 'સીતા' કહેવાય છે. પિંડકર (નિશ્ચિત કરાવલ વેરા); ઉત્પન્નના 'છઠ્ઠા ભાગ રૂપે' અપાતા કર; સૈન્યને અર્થે (લોકો તરફથી) અપાતો 'સેનાભક્ત' રૂપી ભાગ; (ધર્મ-કર્મ અર્થે ઉધરાવાતો કર) ખસિ; (ખંડીઆ રાજ્યો અને અન્ય જતો તરફથી અપાતો) કર; (રાજપુતના જન્મ પ્રસંગે લેવાતા કર) ઉત્સંગ (કુંવરમાણું); (કોષ પછુ કર ઉધરાવવાને માટે અવકાશ હોય તો તેનો લાભ લઇને ઉધરાવાતો કર) પાર્થ; (દોરથી મોલને કરાવલ તુકસાન બદલ, વળતર તરીકે લેવાતો દાણો) પારિહીણિક; (રાજને કરાવલો નજરાણો) આપાયનિક; અને (રાજ તરફથી બંધાવાયલાં તળાવો, સરાવરો વગેરેના પાણીથી લાભ લેનારી જમીન ઉપર લેવાતો વેરા) દુષ્ટોચક; એ સર્વેનો સમાવેશ 'રાષ્ટ્ર' માં થાય છે.

દાણાના વેચાણથી થતું ઉત્પન્ન (ધાન્યમૂલ્ય), અને દાણાની ખરીદી (કોશનિર્હાર), અને પ્રયોગપ્રત્યાદાન (વ્યાજમાં કે લેણા પેટે લેવાયલા દાણા); એ 'કચિમ (વેપાર)' કહેવાય છે.

દાણાને બદલે દાણાને લાભકારક રીતે લેવા તે 'પરિવર્તન' (સાદુ) કહેવાય છે.

ખીજે ઠેકાણેથી માગીમાગીને દાણા ભેગા કરવા તે 'પ્રામિત્યક', અને દાણે દાણા પાછા આપવાની સરતે, ઉછીના દાણા લેવા તે 'આપ-મિત્યક' કહેવાય છે.

(ચોખ્ખા છત્યાદિને) છડવું, દાળ કરવી (ભરડવું), (ધાન્ય કડોળને) સેકવું, શુક્તકર્મ (પીવાના પદ્ધતિ બનાવવા), દળવુંદળાવવું (પિટકર્મ), ભરવાડો અને ધાંચીઓને કામે લગાડીને તેલ પીલાવવું (તૈલપીડન), અને શેરડીમાથી ખાંડ બનાવવી (ક્ષારકર્મ); એ સર્વ 'સિંહનિક' કહેવાય છે.

જે કોષ વરાતુ કોષ તરફથી ખોવાઈ ગયલી હોય કે વીસરાઈ થઈ હોય તેનો સમાવેશ 'અન્યજાત' ઉત્પન્નમાં થાય છે.

નાણાનું રોકાણ, ઉપાધાયક પણ ભાંગી પડેલ કામોના અવશેષો, અને અટકલેલા ખર્ચભાંધી ખચત (અન્તરાંબલેષ) : એ સર્વે 'વ્યયપ્રત્યાય (ખર્ચ કમી થવાના માગો)' છે.

ભિન્ન પ્રકારના ત્રાજવા વાપરવા બદલ, અગર તો (જે કાંઈ વસ્તુ) મૂકીભર લેવાની હોય તેમા કરવામાં આવતી ભૂલ બદલ જે વળતર લેવાય તે ' વ્યાજી ' કહેવાય છે; અને પાછલા લેણાની ઉધરાતને ' ઉપસ્થાન '- ની સંજ્ઞા અપાય છે.

દાણા, તેલ, ખાંડ અને મીઠું : એ પૈકી દાણાને લગતી સર્વ બાબતોનું વર્ણન, ' સીતા-અધ્યક્ષના કર્તવ્યો ' એ વિષયક પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

ઘી, તેલ, વસા (ચરબી) અને (વનસ્પતિના) સાર કે રસ : એ સર્વે ' સ્નેહ ' છે. કાષ્ઠિત (ઉકાળો), ગોળ, કણુદાર સાકર (મત્સ્યંદ્રિકા), અને ખડી સાકર (ખંડશકરા) : એ બધા ' ક્ષાર ' ગણાય છે.

વળા લવણના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : -સિંધુ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થતું તે 'સિંધવ;' સમુદ્રજળમાંથી બનાવાતું તે 'સામુદ્ર;' મિઝય, ચવક્ષાર (જવખાર); સુવર્ચલ પ્રદેશમાં થતું તે 'સૌવર્ચલ;' અને ઉપર ભૂમિ (ખારાપાટ)માંથી ઉત્પન્ન કરાતું તે 'ઉદ્ભેદજ.'

મધમાખીઓથી બનાવાતું મધ તેમ જ દ્રાક્ષમાંથી કઢાતો રસ 'મધુ' ને નામે ઓળખાય છે.

મેષદૂંગી (એક પ્રકારની વનસ્પતિ) અને પીપર (પિપ્પલી) ના કવાચને મિદ્ધબિટ, કાકડી, ચેરડી, કેરી અને આમળાંતું સત્ત્વ નાખીને કે નાખ્યા વગર, -શેરડીનો રસ, ગોળ, મધ, દ્રાક્ષારસ, જાંબુસાર અને જક-વૃક્ષનું સત્ત્વ : એ પૈકીના હરકોઈની સાથે મેળવીને-મિશ્રણ બનાવવામાં આવે તો તે એકમાસ, છમામ કે એક વર્ષ નુધી ટકી શકે તેવું થાય છે. આવાં મિશ્રણો 'શુક્તવર્ગ'નાં ગણાય છે.

જે વૃક્ષોને ખાટાં ફળ આવે છે તેવાં વૃક્ષોનાં ફળ, કરમદા, વિદલામલક (આમળાં), માતુલુંગ (બીજોગ કે મીઠાં લોણુ), બદરીફળ, સૌવીરક અને પરક વગેરે ફળો 'આમ્લવર્ગ'ના (ખટાશવાળાં) ગણાય છે.

દહીં, તથા ધાન્યમાંથી ઉત્પન્ન થતા ખાટા પદાર્થો, 'દ્રવામ્લવર્ગ'ના (પ્રવાહી ખટાશવાળાં ચીજો) કહેવાય છે.

ખીપળામૂળ, મરી, સુંઠ, જીરું, કિરાતતિક્ત, ઘોળા રાષ, ધાણુ, ચોરક, હમનક, મરવક, શિશુ અને તેના જેવી બીજી કાંડ-વનસ્પતિનો સમાવેશ 'કટુકવર્ગ' માં થાય છે.

સૂકવેલ માછલાં, કંદમૂળ, ફળો અને ભાજપાલોઃ એ સર્વ 'શાકવર્ગ'નાં ગણાય.

આ પ્રમાણે બેળા કરાયેલ સંગ્રહમાંથી અર્ધભાગ, જનપદના લોકોનાં સંકટ નિવારી શકવાને અર્થે જાળવી રાખવો, અને બાકી રહેલ અર્ધભાગ (કોઠારીએ) ઉપયોગમાં લેવો. જૂના સંગ્રહને સ્થાને નવ પૂરણી કરતા પણુ રહેલું.

દાણુ ખંડાયાથી કે મસળયાથી કે દળાયાથી કે સેકાયાથી કે પલાળાયાથી તેમાં જે વધારોધટાડો થઈ આવે તે ઉપર અધ્યક્ષે પોતે દેખરેખ રાખવી.

કોદર અને ત્રીહિમાંથી અર્ધભાગ સારા ચોખા નીકળે છે; 'શાલિ' નામના ચોખામાંથી (ખાવા યોગ્ય ચોખા) એક અષ્ટમાંશ જેટલાં ચોખા નીસરે છે; 'વરક' માંથી, એકતૃતીયાંશ જેટલો ચોખો સારો ભાગ નીકળે; ત્રિવંશુ (મકાઈ) માંથી અર્ધભાગ સારો નીકળે; ચમસી (બાજરી), મગ અને અડદમાંથી, એકઅષ્ટમાંશ જેટલી ચોખપ આવે તેમ સારભાગ નીકળે; ચીંખીમાંથી અર્ધભાગ સારો નીકળે છે; અને મસૂરમાંથી એકતૃતીયાંશ નકામો નીકળે છે.

કાચો લોટ અને કુદમાપ (રાધેલા ચોખા=ભાત) માપમાં, તેમના મૂળ

જયાના કરતાં દોઢગણા થાય છે. બાજરીની રાખડી અગર તો તેનો સેકેલો લોટ બમણાં થવાના. કોદ્રવ (કોદરા), વરક, ઉદારક અને પ્રિયંગુને જો રાંધવામાં આવશે તો તે ત્રમણા યથ્ઠ ગયલ દેખાશે. ત્રીહિ (ચોખા) રંધારો તો તે ચોગણા દેખાશે, અને ' શાલિ ' નામના ચોખા રંધાતાં પાચગણા રૂપમાં દેખાવાના.

ધાન્યને પલાળવામાં આવે ત્યારે તે મૂળમાં હોય તેના કરતાં બમણાં યથ્ઠ ગયલા દેખાય, અને તેમના સણુગા થવા દેવાને માટે (તેમને અંકુરિત થવા દેવા માટે) જો તેમની વિષેનું પાણી નીચેાવી કાઢી નાખવામાં આવે તો તે (એટલા તો ઠૂલી ગયલ હશે કે) તેની વૃદ્ધિ અઢીગણી થમલી દેખાશે.

તળાયલ ધાન્ય, તેના મૂળ સ્વરૂપ કરતા એક પંચમાસ વધારે વૃદ્ધિને પામશે; કલાય (સીજો) ને તળવામાં આવે તો તે મૂળનાં કરતાં બમણી થાય; અને ચોખાની બાળતમાં પણ તે પ્રમાણે જ ખતશે.

જેટલી અળસી (અતસી) હોય તેના છઠ્ઠાભાગ જેટલું તેલ તેમાંથી નીકળે; નિંબફળ (નીંબોડીઓ), કુશાત્ર અને કપિત્થ વગેરેના ખીમાંથી એકપંચમાંસ જેટલું તેલ નીકળે; અને તલ, કુસુંબ, મધૂક અને ધંગુદી વગેરેમાંથી નીકળતું તેલ, તેમના મૂળ જયાના ચોથા ભાગ જેટલું થાય છે.

કપાસ અને સણ, એ બન્ને પાંચ પાંચ 'પલ' ભાર જેટલાં હોય તો તે દરેકમાંથી એક 'પલ' ભાર સૂત (દોરા) નીકળે.

પાંચ ' દ્રોણ ' ભાર ' શાલિ ' માંથી દશ આઢક જેટલા ચોખા નીકળે. એવી રીતે તૈયાર કરાયલ ભાત નાના હાથીઓને માટે યોગ્ય ખોરાક ગણાય. પાંચ ' દ્રોણ ' ભારમાંથી અગીઆર આઢક જેટલો ભાત થાય તો તે બ્યાલ (દુષ્ટ સ્વભાવના હાથી) ને માટે ખરાબર થશે; એટલા જ (પાંચ દ્રોણ) શાલિમાંથી દશ આઢક જેટલો તૈયાર કરાયલો ભાત ઔપવાલ-સ્વારી કરવા લાયક-હાથીઓને માટે યોગ્ય ગણાશે; એટલા જ પાંચ દ્રોણ શાલિમાંથી નવ આઢક જેટલો તૈયાર કરેલ ભાત, યુદ્ધોપયોગી હસ્તીઓને

બસ યજ્ઞ પડે; એટલા જ શાલિમથી તૈયાર કરેલ આઠ આઠક પદાતિ (પાપદળ)ને માટે, અને એમથી અગીઆર આઠક પ્રમાણે તૈયાર કરાયેલ ભાત (સૈન્યના) મુખ્યોને માટે યોગ્ય ગણાય. એ જ જથ્થામાંથી ૭ આઠકને ધોરણે તૈયાર કરાયેલ ભાત રાણીઓ તથા કુમારોને માટે ઉચિત યજ્ઞ; અને એ જ રીતે પાંચ આઠકના પ્રમાણમાં મેળવાઈ તૈયાર કરાવેલા ભાત રાજાઓને ખાવા માટે આપી શકાય.

એક પ્રસ્થ, અખંડ અને પરિશુદ્ધ ચોખા; એકચતુર્થાંશ પ્રસ્થ સૂપ; અને એ સૂપના એકચતુર્થાંશ જેટલું ધી અગર તેલ: એટલું એક આપનાં ભોજન માટે બસ છે.

એક પઠાંશ પ્રસ્થ જેટલો સૂપ એક મનુષ્યને માટે જોઈએ; અને ઉપર બતાવેલ પ્રમાણના તેલથી અર્ધ ભાગનું તેલ અવર (હલકા વર્ણના) લોકોને માટે ગણ્યું.

ઉપર બતાવવામાં આવેલ પ્રમાણથી એક ચતુર્થાંશ ઓછો ખોરાક, એક સ્ત્રીને માટે બસ ગણાય; અને તેનાથી અર્ધભાગનો ખોરાક બાળકને માટે સમજવો.

‘ વીશ ’ પલ ’ જેટલું માંસ પકાવવાને અર્ધકુડુંબ તેલ, એક પલભાર મીઠું, એક પલભાર સાકર (ક્ષાર), બે ધરણ કડક (મસાલો), અને અરધું પ્રસ્થ દહીં: એટલાં વાનાં જોઈએ.

વધારે પ્રમાણમાં માંસ રાંધવાનું હોય તો, પૂર્વોક્ત પ્રમાણમાં આવશ્યક સીજોમા વધારો કરી દેવો.

શાક બનાવવામાં, ઉપર બતાવેલ વસ્તુઓ જે પ્રમાણમાં છે તેમનું પ્રમાણ દોડું કરી દેવું.

સૂકવેલી માછલી પકવવામાં, ઉપર બતાવેલ વસ્તુઓનું પ્રમાણ બમણું કરવું. હાથીચોડાને આપવાના ખોરાકના માપનું વર્ણન, તેમના અધ્યક્ષોનાં કર્તવ્યો ગણાવનાર પ્રકરણોમાં આપવામાં આવશે.

ધોડાઓને આપવાને માટે ઠરાવવામાં આવેલ છે તે રીતિને અનુસરીને બીજી વસ્તુઓ સાથે એક દ્રોણ ભરીને અડદ અગર બાજરો માફીને બળદોને ખવડાવવો, ઉપરાંત તેને વિશેષતઃ એકદુધા જેટલો ખોળ (વાણીપિપ્પાક), અથવા દર આઠક જેટલો ' કણકુડક ' (ભરડો) પણ આપવો.

ઉપર બતાવ્યા ક્રમના બમણો ખોગક બે સ તથા ઉટને આપવો.

ગધેડા તથા રાતા ચાઠાવાળા તેમ જ ધોળા પટાવાળા દરણોને અન્ધો અરધો દ્રાણ ખોરાક દેવો.

એથ અને કુરગને એક આઠક, અને ભગડા સાથે અરધો કે એક આઠક જેટલું ધાન્ય ભેળવીને તેટલા ખોગક બકરા, ઘેડા તેમ જ વરાહને આપવો. કુતરાને એક પ્રસ્થ ભાત અપાય હ સ, કૈવ્ય અને મયૂર એ દરેકને અરધો અરધો પ્રસ્થ બસ યશે.

બીજા બધા પ્રાણીઓ, ઢોર, પખી અને તોફાની હાથીઓને એક વખતને માટે ભોજન કેટલું જોઈએ તે ઉપર નિર્ભર રીતે આપવો. ઉપરથી સમજી લેવું.

લોહું ગાળવાના અને ચૂનાની બહોળા ધાલવાના કામમાં ઉપયોગી યજ્ઞ પડે તેટલા માટે કાચના (અગાર) અને ઊલા (તુપ) (જે તે કામ કરનારને) આપી દેવા.

શૂક તથા કણિકા દાસો, મજૂરો (કર્મકર) તથા સુપકરો (રસોઇઆ)ને આપવા એ બધું આપતા જે કાઈ વધે તે ભાત સંધનારને, તેમ જ ભાતની બાખરીઓ બનાવનારાને આપી દેવું.

તોળવાના ત્રાજવા, કાટલા, માપિયા, ધટી (રોચની), સાબેલુ (મુસળ), ખાણીયો (ઉત્પલ), કુંદકચ ત્ર (ચોખા ઇડવાના કામનું કાળકચ ત્ર), રોચક ચ ત્ર (બી રેડવાનું ચ ત્ર), ધાન્ય વાવણવાના ધ આઓ (પત્રકચપ),

ચાળણીઓ, ટોપલાઓ (કડોલી), પિટક (પેટી) અને સાવરણીઓ: એ સર્વ ઉપકરણો (પશુ જરૂરનાં) છે.

વાળનારાઓ, રક્ષકો, ધરક (તોડાટો), માયક (દાણાં મપનારા), માપક (દાણા મપાતા હોય ત્યારે તે કામ ઉપર દેખરેખ રાખનારા), દાયક (વસ્તુઓ પૂરી પાડનારા), દાપક (કોઠારમાં જતી જથ્થાસો ઉપર દેખરેખ રાખનારા), ચલાકાપ્રતિગ્રાહકો (ધાન્ય માપવામાં ચતી ખરી કે ખોટી જૂલ બદલ વળતર લેવાના કામે નીમાવણા હોય તે), દાસો અને મજૂરો: આ બધા લોકો ' વિઘિવર્ગ 'ના ગણાય છે.

ધાન્ય ઉચેધા નીચે સરકવું આવે એમ સંધરવું; ક્ષાર (ગોળાદિ વસ્તુઓ) માત્રને ધાસનાં દોરડાં (મૂત)થી સંહત કરી રાખવા; રતેલાદિ (તેલ વગેરે) પદાર્થને માટીના કે લાકડાના કોઠાઓમાં ભરી રાખવા; અને લવણને પૃથ્વીતલ ઉપર રખાવવું.

(આ પ્રમાણે કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રના 'અધ્યક્ષપ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું 'કોષાગારાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો' એ વિષયક પંદરમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૬

પણ્યાધ્યક્ષ (વેપારખાતાનો અધિકારી).

જમીનમાં કે પાણી વિષે છેતપત્ર ચતી, તેમ જ જૂમાર્ગે તથા વારિમાર્ગે (જળમાર્ગે) અણાતી વિવિધ પ્રકારની, વેપારની જથ્થાસો (પણ)ને લગતી પ્રિયાપ્રિયતા (લોકો તરફથી દેખાડતા ભાવ અને અભાવ) પરત્વે તથા તેમની કીમતમાં ચતી વધઘટના સંબંધમાં પણ્યાધ્યક્ષે દેખરેખ રાખવી. એ સર્વને ફરતી કરવા (વિશ્લેષ), એકઠથ્ય કરવા (સંક્ષેપ), અને તેમને વેચવાખરીદવા (ક્રમવિક્રય) ના કામને માટે પણ તેણે યોગ્ય કાળ નક્કી કરવો.

જે માલનો પ્રચાર વધારે પ્રમાણમાં થઈ ગયો હોય તેને એકીકૃત (એક હાથ) કરીને તેનું મૂલ્ય વધારી દેવું, અને એ પ્રમાણે વધારી દેવામાં આવેલ ભાવ લોકપ્રિય નીવડે ત્યારે ખીન્ને ભાવ બોલાવવો.

જે રાજપણ્ય સ્વભૂમિજ (જે માલ સ્વદેશમાં અનેકો) હોય તેનો પ્રચાર (વ્યવહાર) એકમુખ (એકહાથે) રાખવો, (પણ) પરભૂમિજ (પરદેશથી ખાવતા) માલને અનેકમુખી બનાવવો (ઠેક ઠેકાણે વેચાવાને માટે મોકલી આપવો). આ બન્ને પ્રકારનો માલ, પ્રજાગણને માફક થાય તેવી રીતે વેચામ એવી વ્યવસ્થા રાખવી. પ્રજાને નુકસાન કરે એટલે દરજ્જે સ્થૂળ લાભ (મોટો નફો) કરાતો હોય તો તેણે તેમ યત્ન (પણ) અટકાવવું.

* જે જથ્થોસોને માટે વારંવાર માગણીઓ થતી રહેતી હોય તેવી જથ્થોસો વેચવાને માટે ઠાક પછુ પ્રકારની કાલમર્યાદા કરાવવી નહિ; તેમ, વળા, તેવી જથ્થોસોને સંકુલદોષને કહિ પછુ પાત્ર થવા દેવી નહિ (અર્થાત્ એવી જથ્થોસોને એકહાથ થતી પછુ અટકાવવી).

અથવા તો ફેરિયાઓ (વેદેદકો) ની મારફત, રાજના માલને નિશ્ચિત ભાવથી છુદા છુદા ભાગમાં વેચવાને કાઢવો, અને તેમ કરતાં જે પ્રમાણમાં ખોટ જાય (છેદાનુરૂપ) તે પ્રમાણમાં તેમને તેણે વૈધરણ (વળતર) (પણ) આપવું.

ધનમાપથી વેચાતી જથ્થોસો ઉપર, તેમના સોળમાં ભાગ જેટલી બ્યાજની રકમ ગણવી; તોળાને વેચાતી જથ્થોસો પરત્વે તેમના બારમાં ભાગ જેટલું બ્યાજ ગણવું; અને જે વસ્તુઓ ગણ્ય (ગણીને વેચાતી આપી શકાય તેવી) હોય તેમની ઉપર તેમના અગીઆરમાં ભાગ જેટલી, બ્યાજની રકમ આંકવી.

પરદેશથી માલની આયાત કરનાર (દેશી) વેપારીઓ તરફ પડ્યા-

* જીવનનિર્વોહ કરી રાખવાના કામમાં આવતી વસ્તુઓને એકદંત્યુ થતી - અટકાવવી એ એક મહત્વવાળો સિદ્ધાંત હોઈ પ્રત્યેક રાજ્યે વિચારવા જેવો છે.

અધ્યક્ષે અનુગ્રહ રાખવો. જે નાવિકો તથા સાર્થવાહો (વેપારીઓ) પરદેશથી માલની આયાત કરતા હોય તેઓ કાંઈક નફો મેળવી શકે એટલા માટે, તેમની પાસેથી લેવાના કરમાં કાંઈક મુકાણું^૧ (પણ) તેણે કરવું (પરિહારમાયતિક્ષમમ્).

પરબ્રૂમિજ માલ આયાત કરનાર વિદેશીય (આગંતૂનામ્) વેપારીઓ જે (સ્થાનિક) મંડળનાર પમા કે ભાગદારીમાં જોડાયલા ન હોય (અનભિયોગ સ્થાર્યેવાગન્તૂનામન્યત્રસંબોપકારિભ્યઃ) તો તેમના દેવા બદલ તેમની વિરૂદ્ધ યના દાવામાંથી તેમને મુક્ત રાખવા.

જે લોકો રાજ્યની બનાવટનો માલ વેચે તેમણે, એક નિશ્ચિત રથજે રખાયલ, એક લાકડાની પણ તેના ઉપરના ભાગમાં એક મુખ (કાણા)વાળી પેટી (ગદ્દા)માં વેચાણ કરવાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી રકમ હંમેશા નાખી રાખવી; અને આઠમા ભાગનો દિવસ રહે ત્યારે દરરોજ તેમણે, “આટલું વેચાયું અને આટલું બાકી રહ્યું” એ પ્રમાણે પદ્મધ્યક્ષને બતાવી આપીને તમામ સોપી દેવું. કાંટો, તોલા તથા માપિયાં પણ તેમણે તેને સોપી દેવાનાં છે.

પરંતુ રાજ્યનો માલ પરવિપય (પરરાજ્ય) માં વેચાવા અર્થે જોઈલાય તો, માલનું સાદું કરવામાં, પરદેશી માલની કીંમતની દૃષ્ટિએ દેશી માલની કીંમત નક્કી કરીને પદ્મધ્યક્ષે શુલ્ક (જકાત), રાહદારી વેરા (વર્તનિ), પહોંચડામણ (માડાલાકું-આતિવાહક), રક્ષક યાણાએ આપવાનો કર (ચુલ્મદેય), નદીપાર ઉતરવાનો કર (તરદેય), વેપારી તથા તેના નોકરોને દેવાનો ખર્ચ (ભક્ત), અને વિદેશી રાજ્યને દેવાનો પદ્મ-ભાગ; એ બધું બાદ જતા નફો રહે છે કે કેમ, એ બાબતની ગણના પણ કરી લેવી.

સ્થાનિક (દેશી) માલને પરરાજ્યોમાં વેચવાથી જે લેણ પણ નફો રહેતો ન દેખાય, તો કાંઈ પણ દેશી માલ આપીને તેને બદલે પરદેશી

માલ લાભકારક રીતે લાવી ચકાય તેમ છે કે નહીં, એ જાણતનો (પૃષ્ઠા-
ધ્યક્ષે) વિચાર કરવો. એટલું ક્યાં પછી તેણે પોતા તરફનો કીંમતી માલ,
સલામત માર્ગે જુદા જુદા વ્યવહારસ્થળે મોકલવો. અને તેટલા મોટા
પ્રમાણમાં નફો રહે તેટલા સારૂ તેણે (પૃષ્ઠાધ્યક્ષના પ્રતિનિધિ-વેપારીએ)
પરતેતત્વના અટપીપાળો, અંતપાળો તેમ જ તેવા રાત્વના રાગ તરફથી
રખાયલા, નગરો તથા ગામડાઓને લગતા અમલદારો ; સાથે દોરતી ખીલ-
વવી, અને પોતાના સાર (માલ) તથા જીંદગીને જોખમ ન લાગે તે
માટે સાવધાન પણે રહેવું. ધારેલા વ્યવહારસ્થાને (બજારમાં) જો તે
(પોતાના માલ સહિત) પહોંચ્યો, ન ચકે, તો તેણે પોતાનો માલ (કાષ્ઠપણુ),
કરોધી મુક્ત એવા (સર્વદેયવિશુદ્ધ) સ્થાનમાં વેચી નાખવો, અગર
તો નદીમુર્ગે તેણે પોતાનો માલ ખીજ દેશોમાં લઇ જવો.

માનભાગક (ગાડાભાડું), પથ્થદન (ભથ્થું), દેશી માલના
સાદામાં મેળવાતા પરદેશી માલનો કીંમત (પૃષ્ઠ પ્રતિપૃષ્ઠાર્ધ પ્રમાણ),
મુસાફરીનો સમય (યાત્રાકાલ), પ્રવાસને અંગે હિંદુલવે તેવા મયને નિવા-
રવાનાં સાધનો, અને જે શહેરો વિષે જાણને વ્યવહાર કરવાનો હોય તે
શહેરની રીતભાત (પૃષ્ઠપત્તનચારિત્ર) એ બધી જાણત પરત્વે પણ તેણે
' વાર્ષિક ' જતાં પૂર્વે, આવશ્યક માહિતી મેળવી લેવી.

નદીતીરે આવેલ વ્યવહારસ્થાનો (પૃષ્ઠપત્તનો) વિષે કરવાના વેપાર
સંબંધમાં માહિતી મેળવી લીધા પછી તેણે, જે સ્થળેથી વધારે નફો મળે
તેમ હોય તે સ્થળે પોતાનો માલ અડાવવો, અને નફો ન આપે તેવાં વ્યવહાર-
સ્થાનોને છોડી દેવાં.

(આ પ્રમાણે કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંનાં ' અધ્યક્ષ — પ્રચાર ' નામક
ક્રિતિયાધિકરણમાંનું ' પૃષ્ઠાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો ' એ વિષયને લગતું પ્રકરણ
જોવાનું છે.)

પ્રકરણ ૧૭

કૃષ્ણાધ્યક્ષ (વનની પેદાશને લગતુ કામ કરનાર અધિકારી) નાં કર્તવ્યો.

કૃષ્ણાધ્યક્ષે, વનદ્રવ્યની રક્ષા કરનારાઓ મારફત કૃષ્ય (વનમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ) નો સંગ્રહ કરવો. લાલગરક ઉઘોગો તેણે વન વિશે સ્થાપવા એટલુ તો નહિ, પરંતુ સકટકાળ સિવાય ૧૧ મહત્ કોઈ પ્રસંગે વનદ્રવ્યને હાનિ પહોંચાડે તેનો ધનદંડ કરવા તથા તેના કનેથી વળતર મેળવવા અર્થે તેણે આવશ્યક પ્રબંધ પણ રચવો.

કૃષ્ય (વનદ્રવ્ય) આ પ્રકારનાં છે - સાક (સાગતુ લાકડુ), તિનિય, ધન્વન, અર્જુન, મધૂક, તિલક, તાક, સિંચુપ (સીસમ), અરિ-મેઠ, રાજદન, શિરીષ ખદિંગ, સરવ, તાલસર્જ, અશ્વકર્ણ, સોમવલ્ક, કસામ્ર, પ્રિયક, ધન વગેરે મજબૂત લાકડાવાળા વૃક્ષો (સારફાર), જુદી જુદી જાતના વાંસ - જેવા કે ઉટજ ચિમિય, ચવ વેણુ, વશ, સાતિન, ઢટક અને બાલુક વગેરે, વિવિધ વલ્લી (વેલા) ઓ વગેરે - જેમ કે, વેત્ર (નેતર), શીકવલી, વાશી, સ્યામલતા, નાગ-તા વગેરે, વલ્ક-વર્ગની વનસ્પતિ (રેપાત્મક વનસ્પતિ) - જેવી કે, માલતી, દૂર્વા, અર્ક શણ, ગવેધુક અતસિ (અળખી) વગેરે, (જેમાંથી દોરડા મનાવી શકાય તેવી) રજજીભાંડ વનસ્પતિ - જેવી કે, મુજ વલ્લજ વગેરે, ઉપયોગી પાનડા આપનારી વનસ્પતિ - જેવી કે, વાતી તાન, અને ભૂર્જ, પુષ્પ જેના કામમાં આવે તેવી વનસ્પતિ - જેવી કે, ડિશુક (ખાખરો), કુસુભ (કુસુખી રંગ આવે તે) અને કુકુમ, ઔષધવર્ગની વન-સ્પતિઓ - જેવી કે, કદ, મૂળ, ફળ જેમના ઔષધરૂપે વાપરી શકાય તે

કલકૂટ, વત્સનાભ, હાલાહન, મેષશુગ, મુરતા, કુદ, મહાવિષ, વેદિ તક, ગૌરાઈ, બાલક, માકૈટ, હેમવત, કાલિગક, દારદક, કોવસારક, ઉદ્રક;

વગેરે પ્રકારના વિષ (પણ કુપ્ય પર્મના છે). એ જ પ્રમાણે કુંભગત (ધડામા રખાતા) સર્પો તથા કીટો (જીવડાઓ) ને પણ વિષવર્ગમાં ગણવા.

ગોધા (ગર), મેરક, દીપિ (દીપડો), શિંશુમાર (લાકડી), સિંહ, વ્યાધ (વાધ), લાથી, બેશ, ચમર, સુમર, ખડ્ગ, ગોમૃગ અને ગવધ વગેરેના ચામડા (પણ કુપ્ય ગણાય છે)

વળી પૂર્વોક્ત પ્રાણીઓના તેમ જ બીજા પશુઓ, ડોરો, પખીઓ અને સર્પોનાં હાડકાં, પિત્ત મ્નાયુ, દાન, શોગડા, ખરીઓ અને નખો (ની ગણના પણ આમાં જ કરવી)

કાપાપસ (લોહ), તામ્ર, રૂત, કાસુ, સીસુ, ત્રપુ (કલાષ), વૈક્રન્તક અને અરકૂટ-વગેરે ધાતુઓ (પણ કુપ્ય છે.)

તેતર, છાલ તથા માટીના વાસણો (ભાડો), અને અગાર (કાપલા), તુપ અને ગખ (ભગ્મ) (એ બધા પણ, વનની પેદાશ ગણાય). મૃગ, પશુ અને પક્ષીની વાટો (વાડાઓ), તેમ જ કાષ્ઠ (ખાળવાના લાકડા)ના વાડા + તથા ધાસના વાડા (ના મહાવેશ પણ કુપ્યમાં કરવો)

જીવનનિર્નાહ અગર દુર્મરક્ષા અર્થે જે જે વસ્તુ ઉપકારક થઈ પડે તેવી હોય તે તે તમામને બનાવવા માટે, કુખ્યાધ્યક્ષે, (રાજધાની કે વનની) અંદરના કે બહારના બાગમાં, વળી, ગોઠવણ પણ કરવી

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના ‘અધ્યક્ષ-પ્રચાર’ નામક દ્વિતીયાધિકરણમાં, ‘કુખ્યાધ્યક્ષના કર્તવ્યો’ એ વિષયને લગતુ મત-રમું પ્રકરણ પૂર થાય છે)

† હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યોમાં આવા પ્રકારની સુરક્ષાઓ અત્યંત પથારી ચારમા હતી, પણ બ્રિટિશ અમલની અસરે એ પદ્ધતિ અસ્વીકાર્થ થતી ચાલતી છે.

પ્રકરણ ૧૮

૦૦૦૦૦૦

આયુધાગારના અધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો.

આયુધાગાર. (હથિયારખાના)ના અધ્યક્ષે, યુદ્ધોપયોગી, દુર્ગોપયોગી, તેમ જ શત્રુનાં શહેરો (પરપુરો)નો વિનાશ કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં ચક્રયંત્રો, આયુધો (હથિયારો), બખ્તરો તથા (ખીખ) ઉપકરણો બનાવવાને સાર, જે તે કામમાં નિપુણ ગણાય તેવા અને અનુભવી (કૃતકર્મ-પ્રમાણ) કારીગરોને રોકવા, અને તેમને નિશ્ચિત કરાયલ દર પ્રમાણે મળૂંરી (વેતન) આપીને, ઠરાવેલા સમયમાં જે તે કામ કરાવી લેવું.

આ પ્રમાણે તૈયાર કરાવાતાં હથિયારો તથા ઉપકરણોને, તેમને માટે ઠરાવાયેલ સ્થાનોમાં રાખવાં. એ બધાંને વારંવાર ઉચલાવાતાં રાખવાં એટલું તો નહિ, પરંતુ તેમને તડકો પણ ખવરાવવો. એ પૈકી જેમને ઉખા (ગરમી) અને બકારા (ઉપસ્તેદ)થી નુકસાન થવાનો અગર તો કમિઓ (કીડાઓ)થી ખવાઈ જવાનો સંભવ રહેતો હોય તેમને ધલાયદા (અન્યથા) સ્થાનમાં રાખવાં, અને એ સર્વને, તેમનાં જાતિ, રૂપ, લક્ષણ, પ્રમાણ (કદ), ગૂળ (ઉત્પત્તિસ્થાન), મૂલ્ય અને તેમના જથ્થાને અનુલક્ષીને વારંવાર તેણે (આયુધાગારના અધ્યક્ષે) તપાસતાં પણ રહેવું.

‘સર્વતોબદ્ર’, ‘જમદગન્ય’, ‘અદુમુખ’, ‘વિશ્વાસધાતિ’, ‘સંધાટી, યાનક’, ‘પર્જન્યક’, ‘અર્ધબાહુ’, અને ‘ઉર્ધ્વબાહુઃ’ એ (બધાં) કિથલ (રિયર-અચલ-) યંત્રો છે.

૧ એકદમ ચક્ર ચક્રફરી ચક્રે તેવાં ચક્રવાળી ગાડી એમાનાં ચક્રોને ફરતાં કરવામાં આવે ત્યારે તેમાંથી ચારે દિશાઓમાં પત્થરોનો વરસાદ વરસાવી શકતો (સરખાવે) હાલની યાંત્રિક તોપો (Machine-gun) ૨ તીર ફેંકનારું એક મહાયંત્ર; ૩ અનેક મુખવાળું યંત્ર; ૪ હજો દે તેવું (શત્રુઓને ફસાવી મારી નાખે તેવું) યંત્ર; ૫ અદ્દલક અને દુર્ગનાં ખીખ ભાગોને આગ લગાડનાર યંત્ર; ૬ શત્રુ તરફ ફેંકી શકાય તેવા ચક્રયુક્ત દંડ; ૭ આગચાલવનારું જળયંત્ર, કેટલાકના મત પ્રમાણે એ યંત્રવડે શત્રુની ઉપર જળટાંટિ કરી તેને મુંઝવી નાખતો હતો. ૮ સામસામા પડી અથડાઈને વચમાં આવી પડતા શત્રુનો નાશ કરે તેવા ચાંસલા; ૯ જેથી જળ્યા ઉપર રખાઈને શત્રુ તરફ ફેંકતો ચાંસલો.

પચાલિક^{૧૦}, દેવદંડ^{૧૧}, સૂકરિક^{૧૨}, મુસલ^{૧૩}, યદિ^{૧૪}, દસ્તિવારક^{૧૫},
તાલવૃન્ત^{૧૬}, મુદ્ગર^{૧૭}, ગદા^{૧૮}, સ્પૃક્તાવ^{૧૯}, કુદાવ^{૨૦}, અમ્હાટિમ^{૨૧},
ઔદાટિમ^{૨૨}, શતદિન^{૨૩}, ત્રિશળ અને ચક્ર એ બધા 'ચલચત્રો'
કહેવાય છે.

૨૪ શક્તિ, ૨૫ ગ્રામ, ૨૬ કુન્ત, ૨૭ હાટક, ૨૮ જિડિવાલ, ૨૯ શલ, ૩૦ તોમર,
૩૧ વરાહકર્ણ, ૩૨ કલ્પ, ૩૩ કર્પણ, અને ૩૪ ત્રાસિક વગેરે યંત્રો 'હલમુખ'
સમાવાળા છે.

તાલ, ચાપ (એક પ્રકારનો વાસ), દાર (એક પ્રકારનું લોકકે),
અને શૂંગ (સીંગડા) ના બનાવેલ ધનુષ્યો અનુક્રમે કામુક, કોદક, દૂષ્ટ,
અને ધનુ કહેવાય છે.

૧૦ ઝોણા ઝીણા પણ અમણિત, અણીદાર ખીલાવાળું મોટું પાટિયું, દુર્ગની દીવાલ
મહારાની પાણીની ખાઈ વિશે તે પાટિયું રખાય એટલે ભૂલથી તે ઉપર દોડયા આવતા
શૂંબોના પગમા તે ખીલાઓ લોકાઈ જતા અને તેમના ભારથી પાટિયું પાણીમા,
જેમની સહિત, ડૂબી જાય ૧૧ કિંલાની દીવાલ ઉપર ખેડાતો, ખીલાવાળો મહાદંડ,
૧૨ વરાહાકાર ચત્ર, ૧૩-૧૪ ખદિરના બનાવેલ અણિયાળા હલિકા, ૧૫ હાથોએને
ખાગવાને માટે ગ્રામક, જે ત્રણ અણીવાળો મહાદંડ ૧૬ પંખાના આકારનું ચક્રચત્ર
૧૭ મુગદળ, ૧૮ લાખો અને બારે દંડ, ૧૯ તીવ્ર અણીવાળો દંડ, ૨૦ કોદાળી ૨૧ મેટ્ટા
અવાજ કરનારી ચામડાની કાથળી ૨૨ પ્રાકારોને પાંડી નાખનાર ચત્ર, ૨૩ ધણાને
એક સાથે હાથી નાખનાર ચત્ર ૨૪ કરેલીરત્રના જેવું ચાર હાથ લાખું, ધાતુથી
બનાવાયેલ ચત્ર, તેનો હાથો ગાયના આવન જેવો હોય છે ૨૫ બે હાથાવાળું
પણું ૨૬ તસુ લાખું હથિયાર, ૨૭ સાત કે પાંચ હાથ વાળું હથિયાર, ૨૮ ત્રણ કે ચાર
છીન ધારવાળો દંડ, ૨૯ મહા જેવાં છ મથાળાવાળો દંડ, ૨૯ અનિશ્ચિત લ બાઈવાળો
દંડ, ૩૦ તીરના જેવી ધારવાળો પણ ચાર અથવા સાઠચાર કે પાંચ હાથ લાખો દંડ
૩૧ વીસ બાવીસ કે ચોવીસ તસુ વાળો, ત્રિકોણાકાર બે છેડાવાળો, એક ધાતુનો દંડ,
૩૨ સાત, આઠ કે નવ કપ ના વંજનવાળી ધારવાળું તીર, જે હાથ વડે ફેંકતાં
લગભગ ૧૦૦ કમાન જેટલે અંતરે જઈ પડે છે ૩૩ પ્રાચીના જેવું હથિયાર, ૩૪
વળેલ હાથાવાળી તરવાર.

એ બધાં ધનુષેની પશુ અનુક્રમે મૂવાંની, આકડાની, સણુની, અવેધૂની, વાંસ (વેણુ)ની તથા સ્નાયુની બનાવવામાં આવે છે. વેણુ, રાર, શલાકા, દંડાસન અને નારાયઃ એ બધા બાણના પ્રકારો છે. કાપી, ફાડી કે વીંધી શકે એવા પ્રકારની, બાણેની ધારો લોહાની કે હાડકાની કે કાષ્ઠની બનાવરાવવી.

‘નિલ્લિંશ, મંડલાગ્ર અને અસિષ્ઠિઃ’ એ તરવારના પ્રકારો છે. ગેંડા તથા પાડાનાં શીંગડામાંથી કે હાથીના દંતચૂરમાંથી અને લાકડાના કે વાંસના, એ તરવારોના હાથા બનાવાય.

પરશુ, કુડાર, પદ્મ, ખનિત્ર, કોદાળી, ચક્ર અને કાંડઉદનઃ એ બધાં ‘શુરવર્મ’ નાં હથિયારો છે.

‘યંત્રપાપાણુ, ગોબ્ધપાપાણુ, મુષ્ટિપાપાણુ, રાયની (ધંટીનાં પડ) અને અન્ય પત્થરોઃ’ એ બધાં અન્ય હથિયારો ગણાય.

એવી જ રીતે લોહખલિકા, પદ્મ, કવચ અને સૂત્રકઃ એ બધા બખ્તર (આવરણ)ના પ્રકારો છે; અતે એ બખ્તરો લોહનાં કે કંકટ, શિંશુમાર, ગેંડા, પાડા, હાથો કે ગાયનાં ખરી તથા શીંગડાવાળાં ચામડાનાં પણ બને છે. શિરબાણુ (માથાનું ઢાંકણ), કંઠત્રાણુ (ગળાનું ઢાંકણ), કૂર્પાસ (કાઠાનું ઢાંકણ); કંચુક (ગોઠણ સુધીનું ઢાંકણ); વારવાણુ (પગના તળીઆ સુધી પહોંચતું ઢાંકણ); પદ્મ (હાથ સિવાય બાકીના આખા શરીર માટેનું ઢાંકણ); અને નાગોદરિક (હાથનાં ગોળાં): એ સર્વને પણ આવરણુ (ઢાંકણ) ના પ્રકારો સમજવા. ઉવેરિ, વ્યર્મ, વહરિતકણુ, ૧૦ તાલન મૂલ, ૧૧ ધ્વમનિકા, ૧૨ કુવાટ, ૧૩ કિટિક, ૧૪ અપ્રતિહત અને ૧૫ વલાહકાન્તઃ એ સર્વ, આત્મરક્ષા કરવા માટેનાં સાધનો છે.

૧ વાંકા હાથાવાળી તરવાર ૨ આગળના ભાગમાં ગોળાકારવાળી તરવાર ૩ ધણો તીવ્ર અને લાંબો તરવાર, ૪ યંત્રની મદદથી ફેંકી શકાય તેવા પત્થર. ૫ ગોદણુથી ફેંકાય તેવા પત્થર. ૬ હાથથી ફેંકાય તેવા પત્થર; ૭ કોણવલ્લી નામના વેણામાંથી બનાવેલ, શરીરનું ઢાંકણ. ૮ ચામડામાંથી બનાવેલ ‘વસુનદક’

હાથી, ઘોડા તથા રથના ઉપયોગ માટેના અલકારો વગેરે તેમ જ તેમને રણગણુમા લક્ષ જવાના કામમા આવે તેવા અંકુશો વગેરે પણ 'ઉપકરણો' કહેવાય છે.

આ ઉપરાંત, (ચાંદમા અધિકરણુ વિષે વર્ણવાયલ) ઐન્દ્રગણિક તથા વિનાશક સુકિતઓ તેમ જ એવા કર્મો પરત્વે નિપુણ ગણાતા કારીગરો-થી હયાત્રીમા અણાતા નવા નવા સાધનોઃ એ સર્વનો સંગ્રહ પણ એણે (આયુધાગારાખ્યક્ષે) કરતા રહેવું.

આયુધો માટે કેટલી માગણી છે, તે કેટલા પ્રમાણમા પૂરા પાડી શકાય છે, તેમનો ઉપયોગ કેવો અને કેટલો થાય છે, તેમનો ક્ષયબચાવ કેટલો છેઃ એ બધી વાત પણ આયુધેશ્વરે બરાબર જાણી લેવી જોઈએ.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના ' અધ્યક્ષ-પ્રચાર ' નામક દ્વિતીયાધિકરણુમાનું, ' આયુધાગારના અધ્યક્ષના કર્તવ્યો ' એ વિષયને લગતુ અઢારમુ પ્રકરણુ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણુ ૧૯

તોલમાપના અધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો.

પૌતવ (તોલમાપ)ના અધ્યક્ષે તોના અને માપ (પોતાની કેબરેખ નીચે એક સરખા,) (કરાવેલ ધોરણુ પ્રમાણે) કરાવવા.

૧૦ માપ (અડદના દશ દાણા) = ૧ સુવણુમાપક.

અગર

૫ ગુંજા = ૧

નામનું ઢાકણ તથા ઢાલ ૯ ગરીરને ઢાકે તેણુ (હાથોના કાનના આકારનું) પાટિયું. ૧૦ લાકડાની ઢાલ. ૧૧ ધાપ કરનાર ચઢિન ૧૨ લાકડાનુ પાટિયું. ૧૩ ચામડા કે વાસનું ઢાકણ. ૧૪ હાથોએના પાછા ઠાઠાનુ સાધન. ૧૫ અક ૧૪ માં બતાવેલ સાધન, પણ તેની કોર ઉપર ધાતુ મટેલી હોય છે.

- ૧૬ માપ.....=૨ સુવર્ણ, અથવા કપં.
 ૪ કપં.....=૧ પદ.
 ૮૮ સરસવ (ગૌરસર્પપ).....=૧ રૂપ્યમાપક (રૂપાનો માપ)
 ૧૬ રૂપ્યમાપક.....
 અમર } =૧ ધરણ.
 ૨૦ શૈવ્યના દાણા.....
 ૨૦ ચોખાના કણ.....=૧ મજધરણ

અર્ધ-માપક, એક માપક, બે માપક, ચાર માપક, આઠ માપક, એક સુવર્ણ, બે સુવર્ણ, ચાર સુવર્ણ, આઠ સુવર્ણ, દશ સુવર્ણ; વીસ સુવર્ણ, ત્રીસ સુવર્ણ, ચાળીસ સુવર્ણ, અને એક સો સુવર્ણ: એ બધાં તુલામાન (તોલાં) છે. 'ધરણ' પરત્વે પણ એ જ પ્રકારનાં તુલમાન સમજવાં. મગધ અને મેકલમાંથી મળી આવતા શૈલ (પત્થરો) નાં અગર તો, લોહનાં, એ બધાં તોલાં (પ્રતિમાનો) બનાવરાવવાં; અથવા તો એ સર્વ એવા પદાર્થનાં બનાવવાં કે, પત્તળવાથી (લાગતી ઠંડોથી) ન તો તેઓ સંકુચિત થાય, કે ઉખા (ગરમી) લાગવાથી ન તો તેઓ વૃદ્ધિને પામી રહે.*

લંગાષ્ટમાં છ આંગળ જેટલી, અને તે જે ધાતુની બનેલ હોય તે ધાતુ વજનમાં એક 'પદ' જેટલી હોય તેવા પ્રકારની તુલાઠાંડીથી માંડીને, ઉત્તરોત્તર ચડતા ક્રમમાં એક એક પદ વધારે વજનવાળા ધાતુની, તેમ જ આઠ આઠ આંગળની લંગાષ્ટ તે જ ધોરણે તેની વધારીવધારીને (એકંદર) દશ પ્રકારની ઠાંડીવાળી દશ તુલા (કાંટા) કરાવવી, અને એ ઠાંડીઓને એક કે ઉભય છેડે એક એક, એમ શિકય (છાજડું) પણ લટકાવવું.

વળી બોતેર આંગળ લાંબા અને વજનમાં ત્રેપન પદ જેટલી ધાતુના ઠંડાઓ 'સમવૃત્ત' નામથી ઓળખાતો એક કાંટો પણ કરાવવો. તેનું

* ગરમીથી પદાર્થ કૂચે છે અને ઠંડીથી સંકોચ પામે છે: એવા જે આધુનિક પદાર્થ-વિજ્ઞાન (ભૌતિકશાસ્ત્ર)નો સિધ્ધાંત છે તે.

દરેક જાળકું, વજનમાં પાંચ પદ જેટલી ધાતુનું કરાવવું, અને એક કર્વં તોળનાં તે કાટાનો દાંડો સમકરણુ યાવ તેમ કરવું.

તે દાંડો જે સ્થાનેથી સમકરણુ ચતો હોય તે સ્થાને એક ચિહ્ન કરવું; અને એ ચિહ્નથી ડાબી બાજુએ ૧, ૧૨, ૧૫, અને ૨૦ એ પ્રમાણે બતાવનારાં ચિહ્નો કરવા, અને તે પછી ૧૦૦ પદ સુધીનાં, પ્રત્યેક દસદસ પદની દૃઢિ બતાવનાર ચિહ્નો પણ મુકવા. 'અક્ષના સ્થાનમાં 'નાન્દીતું' ચિહ્ન કરવું.

એ જ પ્રમાણે, 'ધાતુ પરત્વે,' 'સમવૃત્ત' કાંટાના કરતાં બમણા વજન-વાળો અને લંબાઈમાં ૯૬ આંગળ જેટલો એક, 'પરિમાણી' નામથી ઝોળખાતો કાંટો પણ કરાવવો, અને તેની દાંડી ઉપર, તેના પ્રથમનાં (૧થી) ૧૦૦ સુધીનાં ચિહ્નો ઉપરાંત ૨૦, ૫૦, ૧૦૦ અને તે ઉપરાંત ('પદ બતાવનાર') ચિહ્નો પણ કરાવવાં.

૨૦ તૌલિક (તુલા) = ૧ ભાર

૧૦ ધરણુ = ૧ પદ

૧૦૦ પદ = ૧ આયમાની

બ્યાવહારિક તુલા (લોકોપયોગી), બાજિની (તોકરો માટે વપરાતી) તુલા, અને અંતઃપુરબાજિની તુલા: એ બધી એક એકથી, પાંચ પાંચ પદ બારમાં ઉતરતી કોટીની હોય છે.

ઉપર બતાવેલ દરેક પ્રકારના કાંટામાં વપરાતું પદનું તોલું, આયમાની (રાજની આવક તોળવા માટે વપરાતું તોલું) અર્થે વપરાતા પદના તોલ કરતાં $\frac{૧}{૨}$ ધરણુ જેટલું ઓછું હોય છે. વળી એ સર્વ, પૂર્વસૂચિત કાંટાઓમાં વપરાતી ધાતુનું વજન પણ અનુક્રમે બે બે (સામાન્ય) પદ જેટલું ઓછું ઓછું હોય છે; અને તેમના દાંડાઓની લંબાઈમાં પણ ૭ ૭ આંગળ જેટલો ઘટાડો પણ હોવો જોઈએ.

માસ, ધાતુ, લવણ, અને રત્નો સિવાયની જે બીજી બધી ચીજોને બે

૧ પાંચ અને પાંચની ત્રુણુયલ સંખ્યા. ૨ સ્વસ્તક. ૩ આ પદ (ધરણુપદ) પૂર્વસૂચિત સદી પદ કાતાં વજનમાં એક કર્વં વધારે હોય છે.

પહેલા બે પ્રકારના કાંટાઓથી તોળીને (રાખીને) આપવાની હોય, તો તેમને પાંચ પલ વધારામાં (પ્રયામ) તોળીને આપવી.

મધુરાકાર બેસણી ઉપર એક, આઠ હાથ જેટલી લંબાઈવાળા દાંડાનો, લાકડાનો કાંટો ઉભો કરાવવો, અને તેની ઉપર, માપનાં ચિહ્નો કરાવી તેના ઉપયોગાર્થે તોલાઓ (પ્રતિમાનો) પણ તૈયાર રખાવવાં.

એક પ્રથમ ચોખ્ખા પકાવવામા પચીસ પલભાર કાજ નોંધવો. વધારે કે ઓછાં લાકડાંની આવશ્યકતાનો હિસાબ આ ધોરણે કરવો.

આ પ્રમાણે તુલા અને પ્રતિમાનને લગતી હકીકત છે.

હવે:—

૨૦૦ પલ ધાન્યમાપ = ૧ દ્રોણ (આયમાન.)

૧૮૭ $\frac{૧}{૨}$ " " = ૧ વ્યાવહારિક દ્રોણ.

૧૭૫ " " = ૧ ભાજનીય (નોકરોને લગતું માપ).

૧૬૨ $\frac{૧}{૨}$ " " = ૧ અંત.પુરભાજનીય.

આઠક, પ્રથમ અને કુંકુંબઃ એ પ્રત્યેક અનુક્રમે એક એકથી $\frac{૧}{૨}$ ભાગનું માપ છે.

૧૬ દ્રોણ = ૧ વારી.

૨૦ " " = ૧ કુંભ.

૧૦ કુંભ = ૧ વહ.

ધનમાનો સૂકલ અને ટકાઉ કાષ્ઠનાં એવી રીતે બનાવરાવવાં કે જ્યારે તેમાં (જલુસ) ભરવામાં આવે ત્યારે તેના મુખ ઉપર ચઢતી ટોચમાનું ધાન્ય, તેની અંદર રહેલ ધાન્યના માપથી $\frac{૧}{૨}$ ભાગ જેટલું યથ રહે; અથવા તે માપિયા એવા પણ બનાવાય કે જેટલું ધાન્ય એ પ્રમાણે શિખામાં સમાઈ રહે તેટલું ધાન્ય તે માપિયામા (પણ) આવી (સમાઈ) જાય,

પરંતુ રમો હોય તેમને તો, તેમને માપવાનાં માપિયાના મ્હોં સુધી જ (ખરામર) ભરવા. ચુરા, ફૂલ, ફળ, જૂનું, કોયલા અને સુરા (જલાદ્રિત ચૂનો): એ સર્વનું શિખામાન (એ સર્વના કરવામા આવેલ હગલાની ટોચના

બદલામાં જે આપવાનું તે) બમણું ગણીને તે પ્રમાણે તે જલસો માપી દેવાની છે.

૧ દ્રોણની કીંમત	૧૧ પાણી.
૧ આદકની ,,	૩ પાણી.
૧ પ્રસ્થની ,,	૬ માપક.
૧ કુડુંમની ,,	૧ માપક.

એ જ પ્રમાણે એવા પ્રકારના અન્ય રસોના માનમૂલ્ય, ઉપરના કરતા બમણા ગણવા.

૧ પ્રતિમાનની કીંમત	૨૦ પાણી છે.
૧ છુલાની ,,	૬૩ પાણી છે.

*તોલાં અને માપિયાને છાપી નાખવા બદલ અધ્યક્ષે ચાર માપક (પ્રાતિવેધનિક) એવા, વગર છાપના તોલા કે માપિયા વાપરનારનો ૨૦૬ પાણી દંડ કરવો.

તોલા અને માપિયા છાપી આપવા બદલ (વેપારીઓએ) હંમેશા પ્રાતિવેધનિક તરીકે એક એક ' કાકલીક ' પૌતવાધરક્ષને આપવી.

*જે લોકો ધીનો વેપાર કરતા હોય તેમણે તેના ખરીદનારાઓને 'તપ્ત-વ્યાજ' તરીકે (ધીની ગ્સાત્મકતાને લીધે થતી ઘટના વળતર રૂપે) (ખરીદાતા ધીનો) ૬૨ ભાગ વધારામાં (ઉપરિયામણ રૂપે) દેવો. તેજ વેચનારાઓએ, એ જ કારણે ૬૪ વધારે તેજ દેવું. બીજા દ્રવ્ય-પદાર્થોનું વેચાણ કરતી વેળા તે પદાર્થ વેલાઈ ગય તેવા અગર તે માપિયાના અંદરના ભાગમાં વળગી રહે તેવા હોઈને તેમનો ચૈઠ ભાગ (ખરીદનારાઓને) ઉપરિયામણ રૂપે આપવો.

* હાલ પહે પ્રાનીન કાળમાં પણ તોલા અને માપિયા એક સરખાં (Standardized) રાખવાનો પ્રયત્ન હતો.

૧ 'કુંભ (ઘડો)' એ નામના માપિયાના, અરધિયું, ચોયકું, અને આઠમા ભાગનું; એ પ્રમાણે પેટામાપિયાં પણ (તેણે) કરવાં.

૮૪ કુંભ ધી: તે જ પદાર્થના એક 'વારક' જરાબર છે.

૬૪ કુંભ (ઘડો) તેલ: એ તેના એક 'વારક' જરાબર ગણાય છે.

ધી અગર તેલનો $\frac{૧}{૨}$ વારક 'ઘટિકા' ની સંગ્રાને પામે છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'અભ્યક્ષ-પ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું 'તોલમાપના અભ્યક્ષ (પૌત્રવાધ્યક્ષ) ના કર્તાવ્યો' એ નામનું ઓગણીશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨૦

દેશમાન (રથજમાપ) અને કાલમાન (કાળમાપ).

માનાધ્યક્ષ (માપણી કામદાર)ને દેશકાળને લગતા માપનું જ્ઞાન હોવું. જોઈએ.

૮ પરમાણુઓ=(રથના ચક્રથી હિડાવાયલ ધૂળનો) ૧ કણ (રથચક્ર-વિપ્રુષ્)

૮ ધૂલિકણ (વિપ્રુષ્)= ... ૧ લિક્ષા.

૮ લિક્ષા = ... ૧ યૂકામધ્ય (જૂ-નો વચ્ચો ભાગ)

૮ યૂકામધ્ય = ... ૧ યવમધ્ય.

૮ યવમધ્ય = ... ૧ આંગળ.

૮ આંગળ = ... ૧ ધનુર્ઘ.

૮ આંગળ = ... ૧ ધનુર્મુષ્ટિ.

૧૨ આંગળ = ... ૧ વિતસ્તિ અગર ૧ જાયાપુરુષ. ૧

• આ બધી પદ્ધતિ પ્રમાણે છેક હમણાં સુધી તોલમાપ આપણા દેશમાં પ્રચારમાં હતો, એ સુવિદિત ■ જ.

૧ બાર આંગળ જિંચાઈવાળા ચંકનો બચો.

- ૧૪ આંગળ = ... ૧ યમ, યદ્ધ, પરિરથ, અગર ૫૬.
- ૨ વિતસ્તિ = ... ૧ અરલિ કે ૧ ગ્રામપત્ય હસ્ત.
- ૨ વિતસ્તિ + ૧ ધનુર્મુદ્ધ = ... ૧ હાથ (તોલાં, કાંટા વગેરે માપવામાં વપરાતો,).
- ૨ વિતસ્તિકે + ૧ ધનુર્મુષ્ટિ = ૧ કિંકુ, અગર ૧ કંસ.
- ૪૨ આંગળ = ... ૧ કિંકુ (લોહાર તથા કરવતિયાના તથા હસ્કરની છાવણી રચવાના તથા દુર્ગો અને રાજમદાલયોના સંબંધમાં ગણાતું માપ).
- ૫૪ આંગળ = ... ૧ કુખ્યવન હસ્ત (હમારતી લાકડું માપવાનો હાથ).
- ૮૪ આંગળ = ... ૧ બ્યામ (દોરડાંઓની લંબાઈ અને મનુષ્યની ઉંચાઈના માપે ખોદાણ માપવાનું માપ.)
- ૪ અરલિ = ... ૧ દંડ, ૧ ધનુષ્, ૧ નાલિકા અને ૧ પુરૂષ.
- ૧૦૮ આંગળ = ... ૧ ગાદપત્ય ધનુષ્ (ગૃહપતિ-સતારો-થી વપરાતું માપ); આની મદદથી રસ્તાઓ તથા કિલ્લાઓની દેવાસો મપાય છે.
- ૧૦૮ આંગળ = ... ૧ પુરૂષ (વેદિ ચણવા અર્થે વપરાતું માપ.)
- ૬ કંસ, અગર } = ... ૧ દંડ (જાણજોને દાનમાં અપાતી
૧૬૨ આંગળ } ભૂમિનું માન)
- ૧૦ દંડ = ... ૧ રજજી.
- ૨ રજજી = ... ૧ પરિદેશ (ચોરસ માપ)

૩ રજ્જુ = ... ૧ નિવર્તન (ચોરસ માપ).^૧

૩ રજ્જુ+૨ ઠંડ, એક જખાળુએ = ૧ બાહુ.

૧૦૦૦ ધનુષ્ = ... ૧ ગોરત (ગાયનો અવાજ).

૪ ગોરત = ... ૧ યોજન.

આ બધાં દેશ (ભૂમિ) તથા કાલ (સમય)નાં વિવિધ માપો છે, કાલમાન આ પ્રમાણે છે:-ત્રુટિ, લવ, નિમેષ, કાષ્ઠા, કલા, નાલિકા, મુહૂર્ત, (દિવસનો) પૂર્વભાગ, દિવસનો અપર (ઉત્તર ભાગ), દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર, અને યુગ.

૨ ત્રુટિ = ... ૧ લવ.

૨ લવ = ... ૧ નિમેષ.

૫ નિમેષ = ... ૧ કાષ્ઠા.

૩૦ કાષ્ઠા = ... ૧ કલા.

૪૦ કલા = ... ૧ નાલિકા, અગર ૪ માપક સોનાના, પશુ ચાર આંગળ લંબાઇવાળા તારના વ્યાસ જેવડા રંધ્રવાળા ધડામાંથી, એક આડક જેટલું પાણી વહી જતાં જેટલો સમય લાગે તે.

૨ નાલિકા = ... ૧ મુહૂર્ત.

૧૫ મુહૂર્ત = ... ૧ દિવસ કે રાત્રિ.

આવો દિવસ અને આવી રાત્રિ, ચૈત્ર તથા અશ્વિન માસોમાં આવે છે. તે પછીના ૭ માસ પછી તે ત્રણ મુહૂર્ત જેટલાં વધે છે કે ઘટે છે.

ન્યારે હાયાની લંબાઇ આડ પુરૂષ (૯૬ આંગળ) જેટલી હોય ત્યારે તે, દિવસનો અદારમો ભાગ ગણાય છે. ન્યારે તે ૭ પુરૂષ (૭૨ આંગળ) જેટલી હોય ત્યારે તે, સૂર્યદિવસ ગણાય છે; અને ન્યારે ૪ પુરૂષ જેટલી હોય

ત્યારે ૬ ભાગ ગણાય; ૨ પુરુષ હોય ત્યારે ૬ ભાગ; ૧ પુરુષ હોય ત્યારે ૬ ભાગ; ૮ આંગળ જેટલી હોય ત્યારે ૬ ભાગ; અને ચાર આંગળ હોય ત્યારે તે ૬ ભાગ ગણાય છે. પરંતુ છાયામાત્રનો જ્યારે અભાવ હોય છે ત્યારે તે 'ધ્યાહ્' ગણાય છે.

એ જ પ્રમાણે જ્યારે દિવસ નમવા માંડે, ત્યારે પૂર્વોક્ત ક્રમથી ઉલટી રીતે ગણી લેવું. આપાદ માસમાં મધ્યાહ્નકાળે બીડકુલ છાયા પડતી નથી. આપાદ માસ પછી અને શ્રાવણથી પહેલા ૭ માસ દરમ્યાન છાયાની લંબાઈ અનુક્રમે બેબે આંગળ વધતી જાય છે; અને પછીના છ માસ દરમ્યાન એટલે માલ પછીના છ માસ દરમ્યાન અનુક્રમે બેબે આંગળ તે ઘટતી (પથ) રહે છે.

પંદર દિવસ અને પંદર રાત્રિઓ મળીને એક 'પક્ષ (પંખવાડીકું)' થાય છે. જે પખવાડીઆમાં ચંદ્ર વૃદ્ધિ પામતો રહે છે તે 'શુક્લપક્ષ' કહેવાય છે, અને જે પખવાડીઆમાં તે લીધુ પડતો જાય છે તે 'અહુલપક્ષ' (કૃષ્ણ પક્ષ) કહેવાય છે.

જે પક્ષો મળીને એક 'માસ' થાય છે. ત્રીશ દિવસ અને ત્રીશ રાત્રિઓ મળીને એક 'વ્યાવહારિક (પ્રકર્મ) માસ' બને છે. એ જ પ્રમાણે ૩૦ દિવસ અને ૩૦ રાત્રિઓ ઉપરાંત અર્ધ દિવસ મળીને એક 'સૌર (સૂર્યાનુલક્ષ્યે થતી ગણનાથી મપાતો) માસ' થાય છે.

એ જ ત્રીશ દિવસ અને ત્રીશ રાત્રિઓમાંથી અર્ધ દિવસ બાદ કરતાં બાકીની સંખ્યાથી એક 'ચંદ્રમાસ' બને છે. ૨૭ દિવસ અને રાત્રિઓ મળીને એક 'નક્ષત્રમાસ' થાય છે. દર બીજોશ માસે એક 'મલમાસ' (મોર વર્ષને બંધબેસતું ચંદ્રવર્ષ કરવાને અર્થે વધારાનો માસ) આવે છે. પાત્રીશ માસના ગાળામાં, અશ્વત્થાહોતે માટે એક મલમાસ, અને ચાળીશ માસના ગાળામાં હસ્તિવાહોતે માટે એક મલમાસ આવે છે.

જે માસની એક 'નક્ષત્ર' ગણવી. શ્રાવણ અને પ્રોષ્ઠપદ મળીને 'વર્ષા'; અશ્વિન (આશો) અને કાર્તિક-એ બે મળીને 'શરદ'; માર્ગશીર્ષ તે

પૌષ મળાને ' હેમન્ત; ' માઘ અને ફાલ્ગુન મળીને ' શિશિર ' ; ચૈત્ર અને વૈશાખ એ બે થઇને ' વસંત; ' અને જ્યેષ્ઠામૂર્ધવ (જ્યેષ્ઠ) તથા આષાઢ મળાને ' ગ્રીષ્મ: ' એ પ્રમાણે ઋતુઓના પ્રકાર છે.

શિશિર અને તે પછીની (વર્ષા સુધીની) ઋતુઓનો સમય ' ઉત્તરાયન ' કહેવાય છે; અને વર્ષાથી માંડીને તે શિશિર સુધીના કાળને ' દક્ષિણાયન ' કહે છે; બે અયનો મળાને એક ' સ વત્સર (વર્ષ) ' થાય છે; અને પાંચ વર્ષનો માળો તે ' યુગ ' કહેવાય છે.

પ્રતિદિન સૂર્ય આખા દિવસનો ફેર ભાગ હરતો રહે છે; અને એ પ્રમાણે તે એક ઋતુમાં (બે સાસમાં) એક આખો દિવસ પૂરો કરી લે છે એ જ રીતે પ્રતિદિન ચંદ્ર આખા દિવસનો ફેર ભાગ પાછળ પડતો જાય છે, અને એ રીતે તે દરેક ઋતુ (બે માસ) માં એક આખા દિવસ જેટલો પાછળ પડી જાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક ત્રીજા વર્ષના વચગાળામાં, એ સૂર્ય તથા ચંદ્ર: એ ઉભર મળાને એક ' અધિમાસ (અધિક માસ) ' ને એક વાર (પ્રથમ) ગ્રીષ્મ ઋતુમાં, અને બીજી વાર, પાંચ વર્ષને અંતે ઉત્પન્ન કરી દે (પણ) છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' અધ્યક્ષ-પ્રચાર ' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, ' દેશકાળમાન ' ને લગતું ત્રીજામું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨૧

શુદ્ધકાલ

શુદ્ધકાલ (જકાતખાતાનો અધિકારી.)

શહેરના મહાદારની પાસે ઉચ્ચશાસ્ત્રિમુખ અથવા તો દક્ષિણાશિમુખ એક શુદ્ધકાળા તેના ધ્વજ સહિત, શુદ્ધકાલ્યક્ષે ગોકવતી વેપારીઓ પોતાનો માલ લઇને એ શુદ્ધસ્થાન પાસે આવો પહોંચે ત્યારે ચારપાંચ જકાત-ઉધરાતદારોએ (શુદ્ધ-આદામીઓ)એ તે વેપારીઓની પાસે જઇને તેમનાં નામકામ, તેઓ જે ઠેકાણેથી આવતા હોય તે ઠેકાણાનાં નામ, તેમનો પાસે

કેટલો માલ છે તે, અને જે ઠેકાણે તે માલ ઉપર પહેલવહેલી અભિજ્ઞાનમુદ્રા પડાઇ હોય તે ઠેકાણાનાં નામ વગેરે લખી લેવાં.

જેમનો માલ અભિજ્ઞાનમુદ્રાથી અંકિત થયેલો ન હોય તેમની પાસેથી બેવડી જકાત લેવી. ફટમુદ્રા (ખનાવટી મુદ્રા) હશે તો એ વેપારીઓએ આઠમણું દાણ આપવું પડશે. જે અભિજ્ઞાનમુદ્રા છેડી કે ફાડીતોડી નાખવામાં આવેલ હોય તો (તેવા વેપારીને) ૧ ઘટિકારથાનમાં રૂંધી દેવા. ત્યારે એક પ્રકારનો મુદ્રાને બદલે બીજા પ્રકારની મુદ્રા વપરાયત માલૂમ પડે, અથવા તો એક પ્રકારના માલને બીજા પ્રકારનું નામ આપવામાં આવેલ દેખાય, ત્યારે (તેવા માલવાળા) વેપારીએ ૧૬૫ પણ જેટલો દંડ દરેક પ્રકારના માલ બદલ ભરવો પડશે. (સપાદપણિકં વહનં દાપયેત).

(શુદ્ધકાળા)ના ૫૪જ પાસે માલ રાખીને દરેક વેપારીએ પોતાના માલનો જથ્થો કેટલો છે તે તથા તેની કીંમત કહી દઇને આ પ્રમાણે બોલવું:— “ આટલા મૂલ્યે આટલો માલ કોઇ ખરીદી લેશે ? ” આમ તેણે ત્રણવાર પોકારવું, અને જે કોઇ તેટલી કીંમત આપીને તે બધો માલ ખરીદી લે, તો તેણે તે માલ (તેવા ખરીદનારને) સોંપી દેવો. જ્યારે ગ્રાહકો તે માલના (બોલાયલા) મૂલ્ય ઉપર ચડાવો કરે ત્યારે દાણ સહિત તે વધારાનું મૂલ્ય (રાજના) કાથમાં ભરી દેવું. દાણ આપવું પડે તેવા ભયથી જે માલનું મૂલ્ય કે તેનો જથ્થો હોય તેના કરતાં અલ્પ બતાવવામાં આવે, તો વધારાનું હોય તે રાજએ લઇ લેવું, અથવા તો આઠમણી જકાત વસૂલ કરવી. નમૂના રૂપે હલકા પ્રકારનો માલ બતાવીને કાથળામાં ઉંચા પ્રકારનો માલ ભરી રખાયેલો હોય અને તેનું મૂલ્ય ઓછું બતાવવામાં આવે, અથવા તો મૂલ્યવાન માલ ઉપર હલકા પ્રકારના માલનું આચ્છાદન કરી દેવામાં આવ્યું હોય, તો પણ તે જ પ્રકારની સજા (વેપારીને) કરવી.

માગણીદારો માલનું મૂલ્ય ચડાવી દેશે એવા ભયથી જે આવા માલનું

૧ રખડવારજળના માણસને પૂરવાનું સ્થાન; અગર તેના દાણવેપારી કરનારને પૂરવાની જગ્યા.

જે મૂલ્ય હોય તેના કરતા વધારે બતાવવામા આવે, તો રાખએ, એ પ્રમાણે વધારી દેવાયલી રકમ વસુવ કરવી, અથવા તો તે માત્ર ઉપર બમણું દાણ લેવું. જે શુદ્ધાધિક્ષ (માત્ર) છૂપાવે તો તેને પણ તેટલી જ સજા કરવી; અગર તો જે દાણની રકમ ચાલુ તેનાથી આઠ ગણો દંડ તેને કરવો.

આમ હોઈને વેપારીમાન ગરાગર તોળાઈ, મપાઈ તથા અકાર્દને જ વેચાય એમ થવું જોઈએ, અને હલકા પ્રકારની જથ્થામોના સંબંધમા તેમ જ દાણ-મુક્ત ગણાતી બામતોના મબંધમા પણ, આવસ્યક તર્કવિતર્ક ક્યાં પડી જ, લેણા ચતા દાણની રકમ મુકર કરાવી જોઈએ.

જે ભોકો દાણ ચૂકવ્યા વિના, ધ્વજમૂળ ઝોળાવીને આગળ નીકળી જાય તેમનો, તેમની પોતાની કનેથી જે રકમ જકાત રૂપે નહાય તેમહોય તેનાથી આઠગણો દંડ કરવો.

ચાહેરમા આવતા કે ચાહેર છોડી જતા ભોકો(પચિકો)એ પણ, (માનવ ઉપર થઈને વહી જવાતા માવની જકાત ચૂકવાઈ છે કે નહિ એ બામતર્ક) ચોકસી રાખવી

અવિવાદકાર્યને અર્થે અણાતો માલ; વધુ પોતાના પિયરથી પોતાના પતિને ઘેર જે જથ્થાસો લઈ જતી હોય તે, ભેટ આપવા નિમિત્તે બંધ જવાતી સીને, તેમ જ યજ્ઞકાર્યને માટે. બીની સુચવક નિમિત્તે દેવપૂજનાર્થ, ચોતકર્માર્થ, ઉપનયનકર્માર્થ, ગેદાન નિમત્ત, કાંઈ પણ પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયાને અર્થે, નતદીક્ષાદિને માટે કે અન્ય કોઈ વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાને નિમિત્તે લઈ જવાતી જથ્થાસો એ નર્વને શુદ્ધકમુક્ત ગણી (તેમની ઉપર દાણ લેવું નહિ).

(દાણની બામતમા) બૂઝું બોલનારાઓને ચોરમૂળને તખ કરવાની છે. જેની ઉપર જકાત ન ચૂકવાઈ ગઈ હોય તેવા માલને, ને, જે માવની જકાત ચૂકવાઈ ગઈ હોય તેવા માલ સાથે ભેગવી દબને લઈ જવામા આવે; અગર તો એક વાર મુદિત થઈ ગયલા કાયદાનો બીજી વાર ઉપયોગ કરી

* માવની દિડુ શુદ્ધકનોવિનુ આ તત્ત્વ વિચારવા પાત્ર છે.

તેમાં માલ ભરીને ખીજવાર (જોડી રીતે, જકાત આપ્યા વિના) તેને લઈ જવામાં આવે; તે જો કાચળાઓમાં માલ ભરાયલો હોય તે તોડીકિધાડીને, એ પ્રમાણે દાણચોરીથી લઈ જવાતા માલને જપ્ત કરવો, અને જેટલો માલ દાણચોરી કરીને લઈ જવાતો હોય તેટલા માલની કીમતના જેટલો જ દંડ (તેવી દાણચોરી કરનારનો) કરવો.

ગોમય (ગાયના છાણ) ના ખોટા મોગન ખાઇને જે કાંઈ દાણચોરીથી માલ લઈ આવે તેનો ઉત્તમ પ્રકારનો સાદસ દંડ કરવો.

શસ્ત્ર, કવચ, ધાતુઓ, રથો, રત્નો, ધાન્ય, ઢોર વગેરે જે વસ્તુઓની આવાત ઉપર પ્રતિજંધ મુકાયલો હોય તે વસ્તુઓની આવાત જે કાંઈ કરે, ત્યારે, અન્ય રથજે જણાવ્યા પ્રમાણે તેને સજ કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને તેવો માલ પણ ખાલસા કરવો. આ પ્રકારની કાંઈ યીજને જે વેચવા માટે અણાધલી હોય, તો (કુર્ગની બહાર) દાણથી મુક્ત એવી દશામાં જ તેનું વેચાણ કરી નાખવું.

અંતપાલો (સીમારક્ષકો) એ ' વતંતી ' નામનો ચીલાવેરા, ૧૬ પશુના આકારમાં, પદ્મવહન (માલભાર) પ્રમાણે લેવાનો છે. એક ખરી-વાળા પ્રત્યેક પશુ દીઠ એક પશુ, દર ઢોર દીઠ અરધો પશુ, અને દરેક હુફ પશુ બદલ પા પશુ: એ પ્રમાણે તેણે કર ઉધરાવવો.

માથા ઉપર ઉપડાવી લઈ જવાતા માલ ઉપર તેણે એક માલ લેવો.

(પોતાના રક્ષણ નીચેના પ્રદેશભાગમાં) વેપારી પાસેથી જે કાંઈ (માલ) ખોવાય તેનું તેણે (અંતપાલે) વળતર તેને ભરી આપવું (અર્થાત્ તે માલ અંતપાલે ખોળી કાઢી પુનઃ જે તે વેપારીને હવાલે કરી દેવો).

પરદેશથી આવતા માલની સારાસારતા બરાબર તપાસી લઇને તેણે તેને મુદ્રાકિત કરવો, અને પછી સુલકાધ્યક્ષ તરફ મોકલી આપવો; અગર તો જે તે માલના પ્રકાર તથા જયા સંબંધી હકીકત આંખીને તેણે, કાંઈ એક ગુપ્તચરને વેપારીના વેપમાં રાગની પાસે મોકલી દેવો. (આ હકીકત

પોતાને પહેંચે એટલે) રાજ્યએ, પોતાની સર્વંશ શક્તિનો ખ્યાલ શુદ્ધાધ્ય-
ક્ષને આપવાના હેતુથી, પોતાને મળેલ હકીકત શુદ્ધાધ્યક્ષને મોકલી દેવી.
(આમ થાય એટલે) શુદ્ધાધ્યક્ષે વેપારીઓને બોલાવીને કહેવું કે, ' ફલાણા
ફલાણા વેપારીએ, ઉંચા કે હલકા પ્રકારનો ફલાણો માલ આણેલો છે, પણ
તે ગુપ્ત રહી શકે તેમ નથી, અને તે વાત, રાજ્યની સર્વંશતાને લીધે પ્રકટ
પણ થઈ ચૂકી છે.'

હલકા પ્રકારનો માલ સંતાડી રાખવા બદલ, તેના ઉપર લેવાના દાણુની
જેટલી રકમ થાય તેનાથી આઠગણી રકમનો દંડ (તેના માલના ધણીને)
આપવો; અને જો તેણે સંતાડેલો માલ શ્રેષ્ઠ કાટીનો હોય, તો તે તમામ
ખાંદસા (પણ) કરી લેવો.

જો વસ્તુથી દેશને દુઃખ થાય, અગર તો જેનો રાષ્ટ્રને ખપ ન હોય
તેનો તો અવરોધ જ કરવો; અને જો વસ્તુ મહોપકારક હોય અને જો
પ્રકારનાં બીજાં દુર્લભ હોય તે તે તમામને તેણે (રાજ્યએ) દાણુમાંથી
મુક્તિ આપવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' અધ્યક્ષ—પ્રચાર ' નામક
દ્વિતીયાધિકરણમાંનું ' શુદ્ધાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો ' એ બાબતને લગતું એકવી-
ંશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨૨

શુદ્ધ-વ્યવહાર (દાણુનું નિયમન).

બાહ્ય (બહારથી આવતા), આંખ્યંતર (અંદર ને અંદર ઉત્પન્ન
થતા), તેમ જ પરબૂમિમાંથી અણુતા (આતિથ્ય) માલની નિકાસઆયાત
થવાના દરેક પ્રસંગમાં શુદ્ધ (દાણુ) નો નિયમ લાગુ પાડવો.

આયાત યતા (પ્રવેશ) માલ ઉપર તેની કીંમતના રૂ બાગ જેટલી
રકમ જકાત રૂપે લેવી.

ફૂલ, ફળ, મૂળ, કંદ, પલ્લિકમ ? , ખીજ, સૂકવેલ માછલાં અને શુષ્ક માંસઃ એ સર્વ ઉપર તેમની કીંમતના ફે ભાગ જેટલું દાણ અધ્યક્ષે લેવું. શંખ, હીરા, મણિ, મોતી, પ્રવાલ અને હારો (કંઠાભરણો) વગેરેના સંજંઘમાં સુલ્કાધ્યક્ષે, શુલ્કની રકમ, એ બધી વસ્તુઓનું, સમય-વેતન અને ફલનિષ્પત્તિની દ્રષ્ટિએ જ્ઞાન ધરાવનાર નિપુણોની મદદથી નક્કી કરવી.

(૧) રેખામાથી બનતાં વસ્ત્રો (ક્ષૌભ), સૂતરાઉ વસ્ત્ર (દુઢૂલ), રેશમ (કિમિતાન), કંકટ (બખ્તર), હરિતાલ, મનઃશિલા, હિંગુલુક (હિંગળોક), સોદ (વિવિધ ધાતુઓ), અને વર્ણુધાતુઓ (રંજકો); (૨) ચંદન, અગર, કટુક (મરી વગેરે), કિણ્વ (આથો ચઢાવનાર ચીજો), આવરણો વગેરે; (૩) મુરા, હસ્તિદંત, ચામડાં, ક્ષૌભ કે દુઢૂલ, શેતરંજીઓ, પડદાઓ (પ્રાવરણ) ની બનાવટમાં વપરાતા કાચા પદાર્થો, તેમ જ કિમિજાત વસ્તુઓ (કીડાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો); અને (૪) બકરો તથા ઘેંટાંમાંથી ઉત્પન્ન થતા જીન અને અન્ય પદાર્થોઃ એ સર્વની ઉપર એણે અનુક્રમે તેમની કીંમતના ફેઠ કે ફેર જેટલી જકાત લેવી.

વસ્ત્ર, અનુષ્પદી પ્રાણીઓ, દ્વિપદીઓ, સૂત્રો, કાર્પાસ (ર), મુગંધી પદાર્થો, ઔષધો, કાષ, વાસ, વસ્ત્રલ, ચામડાં અને માટીનાં વાસણો; તેમ વળા ધાન્યો, તેસો, હારો, લવણ. મઘ, પકવાન્ન વગેરે ઉપર તેણે તેમની કીંમતના ફેઠ અગર ફેર જેટલી રકમ દાણ રૂપે લેવી.

દરવાજા ઉપર લેવાતી જકાત (દારોદેય), શુલ્કના પાંચમા ભાગ જેટલી હોવી જોઈએ. એ પ્રકારની જકાત છોડી દઈ અનુગ્રહ બતાવવા જેવા સંયોગો હોય તો તે છોડી દેવાય પણ ખરી. જે સ્થળે બલુસો પાકતી હોય કે બનાવાતી હોય તે સ્થળે કદિ પણ તેમનું વેચાણ કરવું નહિ.

. અનિજ તેમ જ ખીજ પદાર્થો જે પરબારા ખાણો ઉપરથી જ ખરીદાય, તો ખરીદનારનો ૬૦૦ પણ દંડ કરવો.

ફૂલ કે ફળની વાડીઓમાંથી પરભારી ખરીદી ફળફૂલની થાય તો ૫૪ પણ દંડ લેવો. શાકની વાડીમાંથી જે શાક, મૂળ કે કંદ ખરીદાય તો

પૃથ્ઠ પથ દંડ કરવો. ખેતરમાંથી જો દાણા કે ઘાસની પરભારી ખરીદી થાય તો તેવા પ્રસંગમાં પણ પથ દંડ કરવો.

ખેતરાઉ પેદાશ માત્ર (સીતાલય) ઉપર અનુક્રમે એક પથ અને દોઢ પથનો વેરો નાખવો.

અર્થાત્, દેશ તથા લોકોની જાતિ, એ ઉભયને અનુસરીને નજી કે જૂની વસ્તુઓ ઉપર જકાત નાખવાનું ધોરણ ઠરાવવું; અને અપરાધના પ્રમાણમાં દંડનું ધોરણ નક્કી કરવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘અધ્યક્ષપ્રચાર’ નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, ‘શુદ્ધવ્યવહાર’ વિષયક બાવીસમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨૩

સૂત્રાધ્યક્ષ (વણાટ કામના અધિકારી)નાં કર્તાવ્યો

સૂત્ર (દોરો), વર્મ (ડમલા), વસ્ત્ર અને રત્નનું વગેરે વણનાર-બનાવનાર કુશળ મનુષ્યોને રોકી સૂત્રાધ્યક્ષે એ બનાવરાવવા.

વિધવા સ્ત્રીઓ, અપાત્ર સ્ત્રીઓ, કન્યાઓ, સાધુડીઓ કે ચાંતેધર્મ પાળતી સ્ત્રીઓ (પ્રમજિતા), દંડ ભરવાને અસક્તા હોવાને લીધે કામે લગાડાયેલી સ્ત્રીઓ, વેશ્યાઓની માતાઓ, જૂદા રાજદાસીઓ, અને મંદિરોમાં મેવા કરતી બંધ પડેલી દેવદાસીઓ: એ સર્વને તેણે લિન, રેષા, કપાસ, તૂલ, શણ અને ક્ષૌભ વગેરેને લગતા કામે લગાડી દેવી.

(એ પ્રમાણે) કર્તાવું સૂત્ર જેટલા પ્રમાણમાં સ્ત્રીકું (સૂક્ષ્મ), જાડું (સ્થૂલ) કે મધ્યમ પ્રકારનું અને તેટલા પ્રમાણમાં, તેમ જ એ કર્તાવું સૂત્ર (સૂતર) વધારેઓછા જથ્થામાં હોય તે પ્રમાણે તેમને તેણે મજૂરી (વેતન) આપવી, અને જેઓ મોટા જથ્થામાં તૈયાર કરે તેમને તેણે, તેલ અને આમળાની બનાવેલ ભાખરીઓ પણ આપવી. "

ખાસ વધારાનો પગાર આપીને (પ્રતિપાદનમાન લડે) તેણે તેમની પાસેથી તહેવારના દિવસોમાં (તિથિયુ) પણ કામ લેવું.

કાચા માલના સારાપણના પ્રમાણમાં સૂત્ર જો આપું ઉતરે તો તે પ્રમાણમાં તેમના પગારમાંથી કપાત પણ કરવી,

જે કારીગરો પોતાને સોંપાતું કામ, કરાવેલ સમયમાં અને કરાવેલી મજૂરી(વેતન)ને બદલે કરી ચકવાની યોગ્યતા ધરાવતા હોય તેવાઓને પણ તેણે (સૂત્રાધ્યક્ષે) કામ આપવું, અને (તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનો ગેરો કરી ન શકે તેટલા માટે) તેમના સંસર્ગમાં પણ તેણે રહેવું.

જે લોકો ક્ષૌભ (રોગના લૂગડા), વસ્ત્રો, રેશમ (દ્વિમિતાન)નું કાપડ, ઊનનું કાપડ અને સૂત્રવાન (સૂતરાઉ કાપડ) બનાવે તેમને (તેણે) સુગંધી ઝીંજો, પુષ્પમાલાઓ અને એવી એવી બીજી બક્ષીશો ઉત્તેજનાર્થે ભેટ (પણુ) આપવી.

વિવિધ પ્રકારના વસ્ત્રો, પાચરણાં અને પકાડાઓ (પ્રાવરણો) પણ (તેણે) બનાવરાવવા; અને જેઓ કંકટકર્મ (કપઓ) બનાવવાના કામમાં નિબળાત હોય તેમની પાસે તે પણ તૈયાર કરાવવાં.

જે ઊંચો પોતાના ઘર બહાર ન નીસરતી (અનિષ્કાસિન્યઃ) હોય, જેમના પતિઓ વિદેશ ગયલા (પ્રેષિતવિધવા) હોય, જેઓ અપાંગ હોય, અને જે કન્યાશ્રમમાં હોય તેમને જો પોતાના ઉદરનિર્વાહ અર્થે કામ કરવું પડે, તો તેમને (સૂત્રશાળાની) દાસી (સ્ત્રી-નોકરો) દ્વારા સમ્યક્તાપૂર્વક (સૂત્ર કાંતવાબનાવવાનું) કામ મોકલવું (પૂરું પાડવું). જે ઊંચો સૂત્રશાળામાં આવી (કામ કરી) શકે તેમણે પ્રતિદિન મળરકે આવીને પોતે કાંતી આપેલ માલ (સૂત્રાધ્યક્ષને) સોંપી આપી તેના બદલામાં થતી પોતાની મજૂરીનાં નાણાં (વેતન) લઈ જવા. (એ વખતે)* કેવળ સૂત્રપરીક્ષા (સરળ

* પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં, કારખાતાઓને લગતા કાયદામાં નીતિનું પાલન કરાવવા અર્થે તેમ જ ઊંચોનું સન્માન બળવવા અર્થે કેવા પ્રકારના નિયમો હતા તે આ ઉપરથી સમજાશે.

તાથી) કરી સકાય એટલા માટે જોટલા પ્રમાણુમા દીવાનો પ્રકાર જોઈએ તેટલા પ્રમાણુમા જ પ્રદીપ રાખવો. અધ્યક્ષ જો, આવી સ્ત્રીઓના મુખ સામુ જુવે કે અન્ય કોઈ કામ વિશે તેમની સાથે વાવચીત કરે તો તેને પ્રથમ વર્ગનો સાહસ દંડ આપવો. મજૂરી (વેતન) ચૂકવી દેવામા જો (સુત્રાધ્યક્ષ તરફથી) વિલંબ થાય તો તેને મધ્યમ કાઠીનો સાહસ દંડ દેવો, તેમ જ જો તે અપૂર્ણ રહેવા કામને પૂરું થયતુ ગણી લઇને મજૂરી ચૂકવી આપે, તો પણ તેને તે જ પ્રમાણુ સજા કરવાની છે.

જો સ્ત્રી મજૂરી લીધા છતાં (પોતાને ચોપાયલું) કામ કરી આપે નહિ તેનો અંગૂઠો કાપી નાખવો. જો સ્ત્રી (પોતાને પૂરા પડાયલ) કાચા માલનો દુરુપયોગ કરે, કે તે માલને ચોરી જાય, કે તેને ઉઠાવીને ભાગી જાય તેને પણ તે જ પ્રકારની સજા કરવાની છે.^૧

કર્મકરો (વજુકરો) જ્યારે અપરાધી કરે ત્યારે તેમના વેતનમાથી, અપરાધના પ્રમાણુમા દંડની રકમ કાપી લેવી.

દોરડા વજુનારા (રજજૂવતકો) તથા આણો મનાવનારા (પૂર્વાકરો) હોય તેવા સોડાની ઉપર (સુનાધ્યક્ષે) પોતે દેખરેખ રાખવી, અને વરત (વસ્ત્ર) વગેરે જણસો બનાવવાનું કામ ચાલુ રખાવવું.

સુત્ર અને રેયાઓમાથી દોરડા (દોરા) વણાવવા, અને નેનર (વેત્ર) તેમ જ વાસ (વેણુ)માથી પશુઓને બાધવા કે ગાડીઓમા જોડવાના કામમા વપરાય તેવા વરતો (રાસડી વગેરે) (વરત્રો) બનાવનારના.

(આ પ્રમાણુ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના ' અધ્યાક્ષ-પ્રચર ' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાનું ' સુનાધ્યક્ષના કર્તવ્યો ' એ વિષયને લગતું ત્રેવીશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

૧ આ બધા પ્રકારની સજાઓ માત્ર ભરોલ્લ દંડ ગણાય એવી સંત કરવાનો મત ન બનના તુધી ઉદ્દેશથી રાકે નહિજ.

પ્રકરણ ૨૪

• સીતાધ્યક્ષ (ખેતીવાડી કામદાર)નાં કર્તવ્યો.

સીતાધ્યક્ષને કૃષિશાસ્ત્રનું તેમ જ નાના મોટા છોડવાઓ તથા વૃક્ષોને લગતા શાસ્ત્ર (આયુર્વેદ) નું જ્ઞાન પણ હોવું જોઈએ. આવા સીતાધ્યક્ષે, એવા જ વિજ્ઞાનના જ્ઞાતા મદદનીશોના સાદામ્યથી, બધા પ્રકારનાં ધાન્યનાં, પુષ્પફળશાકાદિ કંદમૂળનાં, પાત્તિકાંચનાં (ભાજપાલાનાં) શાકાદિ રેણા આપનાર છોડવાઓ તથા કપાસન બીજ, યથાકાળ (સમુત્તેજા લાભ લઈને) એકઠા કરવાની તજવીજ રાખવી.

પોતાના દરનક રહેતી (રાજ)સૂમિને, દાસો, મજૂરો અને દંડ-પ્રતિકર્તા (કિદીઓ) પાસે ખૂબ ખેડાવીખેડાવીને તૈયાર કરી તે વિશે તેણે તે બીજની વાવણી કરાવવી.* કર્પણ્યંત્ર (હળ), બીજ ઉપક-લ્પો અગર તે બળદોની જિણુપ કે તેના અભાવે કરીને, ઉપર ગણાવેલા શ્લોકોનાં કામ ખડવાં (અટકવાં) ન જોઈએ. તેમ વળા લોહાર, સૂતાર, મેદક (વૃંધનાર-વેધક), દોરડાં તથા વરત કરનાર તેમ જ સર્પ પકડનાર વગેરેની મદદ તેમને મેળવી આપવામાં પણ દીક્ષ થઈ ન જોઈએ. એવા માણસોએ કરી આપવાનાં કામો (બરાબર વખતે) થવા ન પામવાથી જે નુકસાન થાય તે નુકસાનના પ્રમાણમાં તેમનો દંડ કરી વળતર પામુ લેવું.

જંગલના પ્રદેશોમાં પડતા વરસાદનું ‘ પ્રમાણ ‘સોળ ‘દ્રોણ’ હોય છે. તેનાથી દોઢો વરસાદ બેજવાળા (અનૂપ) પ્રદેશોમાં હોય છે; અને ખેતીને લાયક ગણાતા પ્રદેશોમાં-એટલે કે, અસ્મકોના દેશ (મહારાષ્ટ્ર) માં ૧૩૬ દ્રોણ, અવન્તીમાં ૨૩ દ્રોણ, અને પશ્ચિમ પ્રદેશ (અપરાન્તાનામ્-દ્રોણ) માં, હિમાલયના સીમાપ્રદેશમાં અને જે પ્રદેશોમાં કૃષિકર્મને અંગે પાનિની નહેરો (કુલ્યાવાપ) નો કપાયે ગ થાય છે તે બધામાં ઘણો જ (અમિત) વરસાદ પડે છે.

* અર્થાત્ નિઃશ્વાસનૂત કૃષિકર્મ (M. J. Lal-Bharm n.) * સરખાને

જો વર્ષાઋતુના પ્રારંભમાં અને અંતભાગના બન્ને માસમાં, જરૂર-
જોગા વરસાદમાંથી એક તૃતીયાંશ પણ પડે છે, અને મધ્યના માસોમાં
એ તૃતીયાંશ વરસાદ પડે છે, તો તે 'સરખો વરસાદ (સુખમારુ)' ગણાય છે.

બૃહસ્પતિનું સ્થાન, તેની ગતિ અને ગર્ભોદાન, તથા શુક્રનાં ઉદય,
અસ્ત અને ગતિનું તેમ જ સૂર્યનાં સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક
દશ્યોત્તું નિરીક્ષણ કરવાથી વરસાદનો વરતારો કાઢી શકાય છે.

સૂર્યનું નિરીક્ષણ કરવાથી બીજસિદ્ધિ (બીજ ફૂટી ઉગવા) સંબંધી,
બૃહસ્પતિ ઉપરથી કણુસલાં તથા ધાન્યના ભરાવ સંબંધી, અને શુક્રની
ગતિ વગેરે ઉપરથી વૃષ્ટિ પરત્વે અનુમાન કરી શકાય છે.

કેટલાક મેઘો સાતસાત દિવસ પર્વન્ત વરસ્યાં કરે છે. એંશી પ્રકારના
મેઘો (વાદળાંઓ) કણુથીકર (સરવરિયાં—સૂક્ષ્મ વૃષ્ટિ) વરસાવનાર છે;
અને સાઠ પ્રકારનાં વાદળાંઓ તડકામાં જ દેખાય છે:—આને ' વૃષ્ટિ '
કહેવાય છે. ત્રણવાર ખેડી શકાય એવી રીતે જમીનને પલાળી નાખે એવો
એકધારો, પવન તેમ જ તડકા રહિત એવો વરસાદ વર્ષે છે ત્યારે તેવી
જમીનમાંથી સારો પાક ચોકસ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે.

આમ હોયને વધારેઓછી વૃષ્ટિના લાભાલાલ વિચારીને, જે (પ્રકારનાં)
બીજને જેટલા પાણીની જરૂર રહેતી હોય તે (પ્રકારનાં) બીજને તેવા
સમયે સીતાખણે વવરાવવા.

શાલિ (સાળ-કમોદ), વ્રીહિ (ચોખા), કોદરા, તિલ, ત્રિપંશુ, દારક ?
અને વરકઃ એ બધાંની વાવણી વર્ષાઋતુના પ્રારંભમાં થાય.

મગ, અડદ અને મગફળી વગેરે (શિંબીવર્ગનાં ધાન્યો)ની વાવણી
વર્ષાઋતુના મધ્યભાગમાં થઈ શકે.

કુસુંભ (રાનો રંગ આપનાર કુસુંબી), મસૂર, કુઝુચ (કળથી),
યવ, ગોધૂમ (ઘઉં), કઝાય, અનસિ (અગસી) સર્પપ (સરસવ) વગેરેને
છેદકાં વવરાવવાં; અથવા તો ઋતુમાં જે ફેરફાર થાય તેને અનુસરીને
વાવણી કરાવવી.

જે લોકો ઉપજમાંથી અર્ધભાગ લઈને ખેતી કરે તેવા હોય તેમને, ખેડાયા વગર રહી ગયલા ખેતરો ખેડવાને આપી દેવાં; અથવા તો જે લોકો ભતમહેનત કરીને જ ખેતાનો નિર્વાહ કરનારા હોય (સ્વર્ણીયોપજીવી) તેવા લોકો, ઉપજનો ૬૬ ૬૬ ભાગ લેવાની સરતે ખેડે એવી રીતે તેમને, એવી અણુખેડાયલ જમીન આપી દેવી; અથવા તો, ખેડવાને માટે મુશ્કેલી બરેલી ગણાય તેવા પ્રકારની ખેતાની ખાનગી જમીનને અપવાદ રૂપ ગણીને તેઓ એવી અણુખેડાણુ જમીનને ખેડી, ખેતાને વંદુ ન પડે તેવી રીતે તેમણાં જે કાષ્ટ ઉત્પન્ન આવે તેનો અમુક ભાગ તેઓ રાખીને આપે, એવી સરતે તેમને (તેવી) જમીન આપી દેવી.

જે લોકો હાથ વડે પાણી ખેંચીને પીતની ખેતી કરે તેમણે ઉદક-ભાગ (પાણીવેરા) રૂપે ઉપજનો ૬૬ ભાગ આપવો; જેઓ ખસે પાણી સારીને ખેતી કરે તેણે ઉપજનો ૬૬ ભાગ દેવો; જલધન (ધનની મદદથી ચલાવાતા પાણીના ધોરીઆ) વડે જે કાષ્ટ મોલ ઉભો કરે તેણે તેની ઉપજનો ૬૬ ભાગ આપવો; અને નદી, સરોવર, તળાવ અને ડુંવામાંથી પાણી લઈને જે લોકો ખેતી કરે તેમણે દરેક ખેતાની ઉપજમાંથી ૬૬ ૬૬ ભાગ (રાખીને) દેવાનો છે.

કામનાર મનુષ્યો તથા પાણીના પુરવટાના પ્રમાણમાં સીનાધ્યક્ષે (ચોમા-માનો) મોલ (કેદાર), શિયાળું મોલ (દેમન્ત) કે જિનાળું મોલ (ઐહિનક) વવરાવવાની ગોઠવણ કરવી.

શાલિ વગેરે (ચોખ્ખા)નો પાક (ઉગવાની બાબતમાં) ઉત્તમ (જ્યેષ્ઠ) ગણાય છે; પંડ (શાકાદિ) મધ્યમ પ્રકારનો પાક ગણાય છે; અને શેરડી (ધનુ) - એ ઉગવાની બાબતમાં પ્રત્યવર (કડણુ) ગણાય છે; કારણ કે શેરડીને બાધક બાનતો ઘણી હોય છે, અને તેને પકવવાની બાબતમાં પણ ઘણી જ સંભાળ રાખવાની તેમ જ ધણો ખર્ચ કરવાની જરૂર રહે છે.

કાપવાળી (ફેનાવાત) જમીનમાં વલ્લીફળ (કાળાં, તુંબડી, વગેરે)

ઉગાડવાનું અનુકૂળ થઈ પડે છે. જે જમીન ઉપર પાણી ફરી વળતાં હોય તે જમીનમાં પિપ્પલી (પીપર), દ્રાક્ષ (મુદ્ગવીકા) તથા શેરડીનો પાક સારો થાય છે. કૃષા ઉપરની જમીન શાકભાજીને માટે અનુકૂળ ગણાય છે. લીલોતરીને માટે નીચાણવાળા જમીન (હરણીપર્વન્ત) સારી છે; અને હરકોષ્ટ જે મોલ વચ્ચેના, ખાજી ઉપરના શેદાઓ ઉપરની જમીનમાં અગર મોલની હારની વચમાં વચમાં સુગંધી છોડવા, ઔષધિઓ, ઉશોર, હીર, વેર અને પિંડાલુક વગેરેનું વાવેતર થઈ શકે છે.

જે ઔષધિઓ ફક્ત ભેજવાળા ભૂમિમાં જ ઉગે તેવી હોય તેમને તેવી જમીનમાં જ વવરાવવી એટલું તો નહિ, પરંતુ કુંડાઓમાં પણ તેમનું વાવેતર કરાવવું.

* ધાન્યોનાં બીજોને સાત રાત્રિઓ સુધી તુપારપાયન તથા ઉષ્ણ-શાપથુને અધીન કરવા (અર્થાત્ તેમને ઝાકળમાં રાખવા તથા તડકો ખવરાવવો); કૌશીધાન્યો (મગ, અડદ વગેરે)ના બીજોને ત્રણ રાત્રિઓ પર્વન્ત ઝાકળ તથા તડકામાં રાખવાં. કાંકબીજો (શેરડી વગેરેનાં કાતળાં રૂપબીજ)ને છેડે મધ, ઘી, કુકરની ચરખી (સૂકરવસા), અને ગાયનું છાણુઃ એ સર્વનું મિશ્રણ કરી તેનો લેપ કરી રાખવો; કન્દો હોય તેમને મધ તથા ઘી ચોપડી દેવાં; કપાસના બીજ (કપાસિયા)ને ગાયના છાણુનો લેપ દેવો; અને શાખાવાળા વનસ્પતિઓ (વૃક્ષાર્દિ)નાં મૂળ આગળનાં, તેમને પાણી પાવા અર્થે ખોદાયેલ ખાડાઓને દાહ લગાડી તેમની વિષે દાડકાં તથા ગાયનું છાણુ વગેરે ખાતર યોગ્ય કાળે ભરી રાખવું.

*બીજ ફૂટી નીકળી ઉગવા માટે એટલે તેમની આસપાસ અશુભક (સૂકામલી નહિ તેવી) અને ગંધાતી માછલીનું ખાતર ભરવું અને સ્તુદિના દૂધને તેની ઉપર સિંચવું.

જે રથજે, સર્પની કાચળા તથા કપાસિયાના ચરક (સાર)-એ બેને બેળાં કરીને ખાળા ધૂમાડો કરવામાં આવે ત્યાં સર્પ રહી શકશે નહિ.

*આ બધા પ્રયોગો કરી ભેજા ભેજા છે.

ત્યારે ત્યારે બીજા વાવવામાં આવે ત્યારે ત્યારે તેમાંથી એક દોષામર બીજો લક્ષને તેમને, સોનાનો કટકો જે પાણીમાં નાખી રાખ્યો હોય તેવા પાણીમાં પ્રથમ બીજવવા, અને તેમની પ્રથમ વાવણી, નીચે પ્રમાણે મંત્ર બોલીને કરવી:--

“ પ્રજાપતયે કાશ્યપાય દેવાય નમઃ સદા ।

સીતામેધ્યતા દેવીં વાંજેષુચ ધનેષુ ચ ॥ ચઙ્ડવાટ હે ॥ ”

“ (પ્રજાપતિ કાશ્યપને નમસ્કાર કરી કૃષિ સદા રહિને પામો, અને બીમા તથા ધનમાં દેવીનો દંભેશ વાસ હો; ચંડવાટ હે)

પાણિયા (પાલક), દાસો અને કામનારો (કર્મકર)ને તેમના કામના પ્રમાણમાં, (ઉપજમાંથી) ભાગ આપવો. તેમને પ્રત્યેક માસે સવા ‘પણુ’ આપવો, અને કારીગરોને તેમના કામના પ્રમાણમાં ‘ બક્તવેતન (ભાગ રૂપે અપાતી મજૂરી) ’ પણ આપવું.

શ્રોત્રિયો અને તપસ્વીઓને દેવપૂજનાર્થે દૂધ તથા પાકાં ફળ લેવા દેવાં, અને કાપડીની મોસમના આરંભકાળમાં કરવાના હોમ, આગ્રયણ વગેરે કાર્યોએ જોખા અને જવ પણ લેવા દેવા. વગી જેઓ ખેતરામાંથી અનાજ વીણીવીણીને પોતાનું ગુજરાન કરતા હોય તેમને, જે જગ્યાએ ખેતરોમાં ધાન્ય વાવવવાઇ એકઠું કરાઇ ત્યાંથી ઉપાડી લેવાયું હોય તે જગ્યાએથી, ત્યાં પડી રહેલા દાણા વીણી લેવા પણ દેવા.

અનાજ અને બીજા મોલની લણણી થાય કે તુર્નજ લણાયલ ધાન્ય વગેરેને (ખળવાડમાં) એકઠાં કરી લેવાં. કોઈ પણ ડાહ્યા માણસે ખેતરમાં કશું પણ રહેવા દેવું નહિ. ફાતસ (પાનડી) સહિત તમામ ડણેલા મોલનો, ઉંચો અગર શંકુના આકારનો દગલો કરવો. મોલના દગલા પાસે પાસે ન રાખવા, તેમ વગી તેમના મયાળાં નાનાં કે નીચાં પણ ન રાખવાં. -લુદા લુદા ખેતરની, ઝુડવાની જગ્યાઓ પણ પાસે પાસે રાખવી. ખેતરમાં

કામનારાંને હંમેશા પાણીનો ઉપયોગ કરવા દેવો, પણ અગ્નિનો ઉપયોગ કદિ પણ કરવા દેવો નહિ.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'અધ્યક્ષ-પ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું 'સીતાધ્યક્ષના કર્તવ્યો' એ વિષયને લગતુ ચોવીશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨૫

સુરાધ્યક્ષ (પીવાના દારના દરેગા) નાં કર્તવ્યો.

સુમ્ર અને કિષ્ક (આથો) બનાવવાના યાનવાળાં મનુષ્યો પોછને સુરાધ્યક્ષે, માત્ર દુર્ગો અને જનપદમાં જ નહિ, પરંતુ લશ્કરની છાવણીઓ (સ્કંધાવાર)માં પણ સુરાવ્યવહાર ચલાવવો.

કથવિકથવશ રહીને (ખપત અને માગણીને અનુસરીને) તેણે સુરાના વેચાણને એકમુખ (સંકુચિત) કે અનેકમુખ (ધણી જગ્યાએથી થઇ શકે તેવું) કરવું.

સુરાના બનાવનારાઓ, ખરીદનારાઓ અને વેચનારાઓ મિલાયના જે લોકો, સુરાના વેપાર પરત્વે અપરાધ કરે તે પૈકી દરેકનો તેણે ૬૦૦ 'પણુ' દંડ કરવો. સુરાને ગામ બહાર લઇ જવા દેવી નહિ, તેમ જ તેની દુકાનોને પણ એક ખીજની પાસે રાખવી નહિ.

કામદાર લોકો, સુરાને લીધે થઇ આવતા પ્રમાદથી પોતાના હાથમાંનું કામ બગાડી ન દે, તેમ વળી આર્થ (સુધરેલા) લોકો તેનો આશ્રય કરવાથી વિનયભંગ કે શીતભંગ ન થાય એટલા સાર, અને કદાપિ વિદ્વંસતોપીઓ કોઇપણ રીતે અમર્યાદ થઇ ન જાય એટલા ખાતર, સુરાનું વેચાણ ફક્ત સુચીત ચારિત્રવાળા મનુષ્યોને જ કરવું; અને તે પણ માત્ર પાંચે અર્ધ કુટુંબ કે એકે કુટુંબના પ્રમાણમાં, અગર તે અર્ધ પ્રેત્ય કે

એક પ્રથના જેટલું જ. જે લોકો સુપ્રસિધ્ધ અને નિર્મળ ચારિત્રવાળાં હોય તેમને જ, પાનાગાર (સુરાની દુકાન-પીઠું)ની બહાર પીવાને સુરા આપવી.

અથવા તો, નિલેપ (મુદ્રિત અનામત), ઉપનિધિ (અમુદ્રિત અનામત); સુધારવાને માટે સોંપાયેલી વસ્તુઓ, ચોરાયેલ માલ વગેરેને કોષ્ટ ગ્રાહક (સુરાપાન કરનાર) કપટોપચારથી મેળવી લાભ્યો હોય તે શોધી કાઢી શકાય એટલા સાર, જે કોષ્ટ દારૂ પીવાને આવે તેને પાનાગાર (પીઠા) નો અંદર જ દારૂ પીવાનો ફરજ પાડવી, અને દારૂ પીવાદ રહ્યા બાદ તુર્તમા તેને બહાર નીકરી જવા દેવો પણ નહિ. જે તેવા કોષ્ટ ગ્રાહકની પાસે, તેનું પોતાનું ન હોય તેવું સુવર્ણ કે અન્ય કાંઈ હોવાનું માલૂમ પડી આવે, તો તેને, દુકાનનો બહાર પરહેજ કરવાની યોજના અધ્યક્ષે કરવી. તેમ વળી જે લોકો વધારે પડતા લિંગલ હોય અગર તો આવ કરતા વધુ વધારે કરતા હોય તેવાઓને પણ તેણે પકડવા. જે સુરા દુષ્ટ-નકારી-હોય તે સુરા તેના મૂલ્ય કરતાં ઓછા ભાવે વેચવી નહિ. દુષ્ટ સુરાને અન્ય કોષ્ટ સ્થાનમાં વેચાવવી, અથવા તો પીઠાના દાસો તથા કામ કરનારાઓને આપવાના વેતન (પગાર) ના બદલામાં તે તેમને આપી દેવી ; અથવા તો બાર ખેંચનારાં જનવરોને પાવા અર્થે, અગર તો સૂકર-પોપથ્યુર્થ (કુછરનો નિર્વાહ કરવા અર્થે) તે આપી દેવી.

પાનાગાર (પીઠા) માં, બિન્ના બિન્ન પદ્ધતિઓ અને આસનોવાળા અનેક ઔરડાઓ હોવા જોઈએ. જે ઔરડાઓમાં પાન યાય તે ઔરડાઓમાં, વિવિધ ઋતુઓને અનુકૂળ એવા સુગંધમય પદાર્થો, પુષ્પમાળાઓ, સુગંધિત જળ વગેરે સુખોપચારનાં સાધનો રાખવાં.

પીઠામાં સુરાપાન કરવાં માટે આવતા ગ્રાહકો તરફથી કરાતો ધનવ્યય સાધારણ પ્રકારનો છે કે અસાધારણ પ્રકારનો, અગર તો તે પૈકી કોષ્ટ અગ્રાત લોકો છે કે નહિ, તે જાણતો તપાસ, તેવા પાનાગારમાં રખાતા ગૃહપુરોએ કરવો. વળી સુરાપાન કરવાયો કેફમાં ઘેરાઈ પડેલ ગ્રાહકોનાં

પસો, અલંકારો તથા સુવર્ણાદિનો કીંમત ચી શી હોઈ શકે તે જાગત (પણ) તેમણે (તેવા ગુપ્તચરોએ) ખાત્રી કરી લેવી.

સુરાપાનથી મત્ત થઈને સૂઈ રહેલ આહકોની કોઈ પણ વસ્તુ પાનાગારમાં ખોવાય કે ત્યાંથી ગૂમ થાય તો તે સુરાના વેપારીએ તે વસ્તુની ભરપાઈ પોતાના આહકને કરી દેવી પડે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેટલો જ ખીજે કંઈ પણ તેણે ભંરવાનો છે.

વળી, અર્ધબંધ જેવા ઓરડામાં જે સ્થાનિક કે પરદેશી આહકો સાચા-ખોટા આપનો વેધં ધારણ કરીને, પોતપોતાની મુંદર, દાસીકૃત ઉપજીઓની સાથે પ્રમત્ત અવસ્થામાં સૂઈ રહેલા હોય તેમના હાવભાવની નિરીક્ષા, (તેવા પાનાગારના માલિક) વેપારીએ પણ કર્યા કરવી. મેદક, પ્રસન્ન, આસવ, અરિષ્ટ, મૈરેપ અને મધુ; એ બધા સુરાના પ્રકારો છે:-

(૧) એક કોણુ પાણી, અર્ધ આહક તાંકુલ (ચોખા) અને ત્રણ પ્રસ્થ જેટલું કિણ્વ (આથો આણુનાર પદાર્થ): એ ત્રણના મિશ્રણથી 'મેદક' નામની સુરા બને છે.

(૨) બાર આહક લોટ (પિષ્ટ), પાંચ પ્રસ્થ કિણ્વ તથા પુત્રક (એક જાતનું ઝાડ)નાં છાલ તથા કૃષ્ણની મેળવેણીવાળો મસાલો: એ સર્વ (લોટથી આઠગણા પાણીમાં) મેળવીને જે સુરા તૈયાર કરાય તે 'પ્રસન્ન' કહેવાય છે.

(૩) ૧૦૦ પલ્લભાર કપિત્થ, ૫૦૦ પલ્લભાર ફાણિત (સાકર) અને એક પ્રસ્થ જેટલું મધ: એ બધાંની મેળવણી તે 'આસવ' નામથી ઓળખાય છે.

ઉપર જતાવેલ વસ્તુઓમાં પચીસ ટકાનો વધારો કરી દેવાથી વધારે ઉંચા પ્રકારનો આસવ બનાવી શકાય; અને જે એટલા જ પ્રમાણમાં એ વસ્તુઓને ઓછી કરવામાં આવે તો ઉતરતી કોટીનો આસવ બને છે.

(૪) વિવિધ પ્રકારની અરિષ્ટ (સુરાઓ)ની બનાવટનું જ્ઞાન વૈદો

પાસેથી મેળવી લેવું: એ બધી અરિષ્ટ (સુરાઓ) વિવિધ પ્રકારના રોગો મટાડવામા કામ (આવે) છે.

(૫) ખાટી થઈ ગયેલ કાણુ કે મેપતુંગી (એક પ્રકારનું વિષ)ની છાલની સાથે ગુડ (ગોળ), પીપળામૂળ અને કાળા મરી નાખીને, અગર તેા (અને) ત્રિકુળા (હરડા બેડા અને આમળા)નું ચૂર્ણ તેમા ઉમેરીને જે કવાથ (ઉકાળો) તૈયાર કરવામા આવે તે 'મૈરેય' કહેવાય છે.

ગુડ(ગોળ)મિશ્રિત તમામ સુરાઓમા ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ તેા દ મેદા ઉમેરાવાનું જ.

દ્રાક્ષારસને 'મધુ' મંત્રા અપાય છે કાપિશાયન અને હારહુરક જેવાં તેના વિવિધ રૂપોનું વ્યાખ્યાન-એ જ તેનો સ્વરૂપ છે.

ત્રિકુળા:-ઉકળાવેલ કે અણુઉકળાવેલ માપની લાદી એક દોણ, વધાગમા ત્રણ ભાગ જેટલા ચોખા અને એક કર્પ જેટલું મોરટ (રોરડીના મૂળનો ભાગ) વગેરે મિશ્રિત થતા જે થાય તે (ઉત્સેચક-આથો આણનાર- 'કિણ્વ' છે.)

'મેદક' અને 'પ્રસન્ન' નામક સુરાઓની બનાવટમા પાકા, લોન, તેળેવલી, એલાવાલુડ, મધુ (દ્રાક્ષનો રસ-મધુરસ), પ્રિયંશુ, દારુહરિદ્રા, કાળાં મરી અને પીપળામૂળ એ પ્રત્યેક પાંચપાંચ કર્પભાર, મતાલા રૂપે ન ખાય છે

આ ' પ્રસન્ન ' સુરામા જે કટશર્કરા (ખટી સાડર) મિશ્રિત 'મધુક' નો કવાથ મેળવી દેવામા આવે. તેા તેનો વર્ણ પ્રિય લાગે તેવા બની જાય છે.

ચોચ (તજ), ચિત્રક, વિવ ગ અને ગજપિપ્પલ: એ પ્રત્યેકના ચૂર્ણનો એક એક કર્પ, અને, કમુક (બયરુણ), મધુક, મુસ્તા અને લોઘ: એ પ્રત્યેકના ચૂર્ણના બેબે કર્પ, એ, 'આસિવ' માં નાખી ચકાય તેવા તેળના છે.

ઉપર ગણાવવામા આવેલ વસ્તુઓના દસમા ભાગની મેળવણીને 'બી-જખધ' કહ છે. જે વસ્તુઓને ' પ્રસન્ન ' મા ઉમેરવામા આવે છે તે જ વસ્તુઓને ' શ્વેતમુર' મા પણ નાખી ચકાય છે.

આમ્રફળ (કેરી) માંથી જે સુરા (સહકારસુરા) બનાવવામાં આવે છે તે, 'રસોત્તર' (કેરીના રસનું જેમાં વધારે પ્રમાણ હોય તે), કે 'ખીજોત્તર' (વધારે પ્રમાણમાં મસાલાવાળી) હોય છે. જ્યારે તેમાં સંભાર પડે છે ત્યારે તે 'મહાસુરા' કહેવાય છે.

મોરટ (શેરડીના મૂળનો ભાગ), પલાશ (ખાખરા), ધંતુરો, મેપ-શૂંગી, કરંજ અને કીરત્તુલોની ઊંચ: એ વસ્તુઓના ઉકાળામાં એક મૂઠી જેટલી કટશર્કરાનો ભૂકો નાખીને જો તેને, લોધ્ર, ચિત્રક, વિલંગ, પાકા, કલાય, હારદરિદ્રા, ઇન્દીવર, શતપુષ્પી, અપામાર્ગ, સપ્તપર્ણ અને નિંબ (લીમડો): એ બધાંના ચૂણને મેળું કરી જે લહી અને તેમાંથી અર્ધભાગ ની લહી લઈને તેની સાથે મિશ્રિત કરવામાં આવે, અને તેને જો રાત્રી તરફ અપાતી એક કુંભ જેટલી સુરામાં ઉમેરી દેવામાં આવે, તો તે આખું મિશ્રણ ઘણું સરસ બની જાય છે; અને તેનો સ્વાદ વધારવો હોય તો તેમાં વળી પાંચ પલ જેટલી ખાંડ પણ ઉમેરી દેવી.

ખાસ પ્રસંગો હોય તો લોકોને (તેમની ગૃહસ્થ તરીકેની સ્થિતિમાં) શ્વેતસુરા, ઔષધ રૂપે અરિષ્ટ, અને અન્ય પ્રકારની સુરાઓ બનાવવાની છૂટ આપવી.

ઉત્સવો, મેળાઓ (સમાજ) અને યાત્રાઓને પ્રસંગે, ચાર દિવસ સુધી, સુરા બનાવવાની છૂટ રહેશે.

આવા વિશિષ્ટ પ્રસંગોએ જે લોકો સુરા બનાવે તેમની કનેથી સુરા-ખાસે 'દૈવસિકમત્સય (દરેક દિવસનો કર)' એકરો કરી લેવો.

ઝીઓ અને બાળકોએ કિણ્વ એકઠાં? (ન?) કરવાં.

રાત્રી તરફથી બનાવાતી સુરા સિવાય બીજી કોઈ સુરાનો વેપાર કરવામાં આવે તો તેની ઉપર પાંચ ટકા જકાત નાખી ઉધરાવી લેવી.

સુરા, મેદક અરિષ્ટ, આસવ, ફલામ્બ (ફલમાંથી મેળવીને તૈયાર કરાતાં વિવિધ પ્રકારનાં પીણાં) અને અમ્બલીધ: એ પ્રત્યેકનું વેચાણ દરરોજ કેટલું થાય છે તે, તથા રાત્રીના અને લોકના વ્યવહારમાં પ્રચલિત માપ વચ્ચે કેટલો

તદ્વાત રહે છે તે, અને તેના (ફરકના) પરિણામમાં (રાજ્યને) ‘વ્યાજિ’ રૂપે કેટલું પેદા થાય છે તે સંબંધમાં મુદ્દાઓ પ્રથમ નિર્ણય કરવો, અને ત્યારબાદ ‘વૈધરણ્ણ’ (રાજા તરફથી થતા દારૂના વેપારને, સ્થાનિક અગર તો વિદેશી વેપારીઓ તરફથી જે નુકસાન પહોંચવું હોય તે નુકસાન તેમની કનેથી બરપાઠ કરી લેવા અર્થે જે વલતર લેવાય તે) ની રકમ નક્કી કરવી, અને જે માગે લેવાનું ફીક લાગે તે તેણે લેવો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘અધ્યક્ષ-પ્રચાર ’ નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, ‘ મુદ્દાઓના કર્તાઓ ’ એ વિષયને લગતું ‘ પચાશમું ’ પ્રકરણ પૂરું થાય છે)

પ્રકરણ ૨૬

સૂનાધ્યક્ષ (કલખાનાના અધિકારી) નાં કર્તાવ્ય.

મૃગ, પશુ, પક્ષી તથા માછલાં કે જેમને રાજરક્ષા નીચે અભય રાખવામાં આવેલ હોય અને જેઓ કોઈપણ પ્રકારની ભીતિ પામ્યા વગર વનમાં રહેતા હોય તેમને જે કોઈ પકડે, મારે કે ત્રાસ આપે તેને ઉત્તમ પ્રકારનો દંડ આપવો.

અભયપ્રાપ્તિ કરીને વનમાં વસનારાં (પ્રાણીઓ)ને પકડવા સારૂ જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ (કુટુંબિનઃ) પ્રયાસ કરે તો તેમને મધ્યમ કોટીનો દંડ આપવો.

અન્ય પ્રાણીઓની હિંસા ન કરે એવાં ગણાવાં જે માછલાં અને પંખીઓ તેમને જે કોઈ પકડે, મારે કે ત્રાસ આપે તો તેને ૨૬૬ ‘ પશુ ’ દંડ આપવો; પણ જે એ પ્રમાણે કોઈ મૃગ તથા પશુને બંધનમાં લે કે તેના વધ કરે કે તેની હિંસા કરે (તેને કાયિક, માનસિક કે વાચિક રીતે ઉપદ્રવ કરે) તો તેના તેનાથી બમણા દંડ કરવો.

પરિગૃહીત (પકડાયલ) પશુઓમાંથી, તેમના ૬ ભાગ જેટલાં પ્રાણીઓને સૂનાધ્યક્ષે પોતાના કબજામાં લેવા; પકડાયલ માછલાં તથા પંખીઓમાંથી ૧૬ અગર એ કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં તેણે લેવાં, અને મૃગપશુ જે પરિગૃહીત થયાં હોય તેમાંથી ૬૬ ભાગ અગર તેથી પણ વધારે તેણે કર રૂપે લેવાનો છે.

પશુપક્ષી જેવાં પ્રાણીઓમાંથી તેમના ૬ ભાગ જેટલાં જીવતાં પ્રાણીઓને તેણે વનમાં છોડી મુકી અભય બનાવી દેવાં.

સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થતાં પ્રાણીઓ, હાથી, ઘોડા કે બીજાં પ્રાણીઓની આકૃતિ ધરાવનાર નરો (પુરૂષો), વૃષભો તથા ગર્દભો; તેમ જ તળાવો, સરોવરો, નહેરો તથા નદીઓમાં રહેતા માછલાઓ; કૌંચ, ઉત્કોશક, દાત્યક (એક પ્રકારની કોયલ), હંસ, ચક્રવાક, જીવગ્-જીવીક, ભુંગરાજ, ચકોર, મત્તકોક્ષિલ, મોર, પોપટ અને મેના (મદનસારિકા) જેવાં વિદાર-પક્ષીઓ, અને બીજાં એવાં મંગળ પંખી તથા પશુઓ: એ સર્વને દિંસા અને વધમાંથી બચાવવાના (રક્ષિત રાખવાના) છે.

જે કોષ, ઉપર બનાવેલ નિયમ તોડે (રક્ષાતંત્રમ કરે) તેને પહેલાં પ્રકારનો સાહસ દંડ દેવો.

(કસાઇઓએ) સંધોદત (તાજાં કપાયલ) મૃગપશુઓનું તાજું, અને અરિય (હાડકાં) વિનાનું માંસ જ વેચવું. જે તેઓ હાડકાંવાળું માંસ વેચે તો તેમણે વળતર (હાડકાના ગદલામાં અપાતું શુદ્ધ માંસ) આપવું પડશે.

આ પ્રકારે વેચાણ કરવામાં જે ખોટા ત્રાજવાતોલા વપરાય, તો (માસની) ઘટ જેટલી યામ તેના કરતાં આઠગણું માસ તેમણે (દંડ રૂપે ખરીદનારને) આપવું પડશે.

વાછડાં, આખલા (બગ્દો) નથા ગાયનો વધ બીજકુલ કરવાનો નથી. જે કોષ એ પૈત્રી કોષનો ઘાત કરે તેનો પચાશ ‘પણ’ દંડ કરવો; તેમ વળી જે કોષ તેને રીમાવીને મારે (કિલ્બઘાત કરે) તેનો પણ તેટલો જ દંડ કરવો.

જે પશુઓને કત્વખાના સિવાય ક્ષતર સ્થળે મારવામાં (કાપરામાં) આવેલ હોય તેવાં પશુનું માંસ, અગર તો અશિર-અપાદ-અને હાડકાં વિનાનું માંસ, સડેલું (વિગંધ) માંસ, તથા જે પ્રાણીઓ એમ ને એમ મરી ગયા (સ્વયંમૃત) હોય તેમનું માંસ વેચવાને કઢાવું ન જોઇએ. આ નિયમ જે કોષ તોડે તેને ૧૨ 'પણ' દંડ આપવો.

પશુ, મૃગ, જંગલી હાથીઓ, માછલાંઓ વગેરે, રાજરક્ષા નીચે રહેતાં (અભયચર) પ્રાણીઓ જે કુષ્ટ સ્વભાવનાં બની ગય, તો તેમને પકડાવોને કોષ જીજ્ઞે ડેકાણે રખાવવા, અગર તો તેમનો વધ કોષ ગુપ્ત સ્થાનમાં કરાવી નાખવો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'અધ્યક્ષ-પ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, 'સૂનાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો' જતાવનારું છવીસમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨૭

ગણિકાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો

ગણિકાઓના અધ્યક્ષે, ગણિકાના કુટુંબમાં જન્મેલ કે અન્ય કુટુંબમાં જન્મેલ, તેમ જ રૂપ, યૌવન તથા શિષ્ટપસંપન્ન (ચતુરાશ્રવાણી) એવી ગણિકાને (પ્રતિવર્ષ) ૧૦૦૦ પણના વેતન (પગાર)થી (રાખના હરખારમાં) તોફર રાખવી.

છેપર બતાવેલ પગારથી અર્ધ પગારે બીજી એક હરીફ ગણિકા (પ્રતિગણિકા)ને પણ તેણે રાખવાનો છે.

ન્યારે ન્યારે આવી ગણિકા ગદારગામ ગય કે મૃત્યુ પામે ત્યારે ત્યારે તેની દીકરી કે ગહેને ને (ગેરહાજર) ગણિકાનું કામ કરી તેની મિશ્કત તથા તેનો પગાર લેવાં, અથવા તેની માતાએ તેની સાથે બીજી કોઈ ગણિકાની.

સ્થાપના કરવી. આમાનું કલું ન જને તો રાજ્યએ પોતે તેનાં માલમિદડના ધણી થઈ બેસવું.

(રાજ) છત્ર, ભૂંગાર (ઝારી) તથા પંખાને ધારણ કરનારી, તેમ જ પાલખીમાં કે રથમાં બેઠેલ રાજની પાસે રહેનારી ગણિકાઓના સૌભાગ્ય-લંકારની શોભામાં અતિશય વૃદ્ધિ કરી દેવાના હેતુથી એમનાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા વર્ગો પાડવા, અને તેમના પગાર પણ હમરોના કરાવવા.

જે ગણિકાનું સૌન્દર્ય (સૌભાગ્ય) ઘટી ગયું હોય તેને 'માતૃકા (સેવિકા)'-ને પદે સ્થાપવી. જે ગણિકા પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવાની ઇચ્છા કરે તેણે ૨૪૦૦૦ પણ જોટલો નિષ્કલ (મુકિતદંડ) ભરવો પડશે; અને તેના પુત્રે પણ ૧૨૦૦૦ 'પણ' આપવા પડશે.

ગણિકા આઠ વર્ષના વયની થાય ત્યારથી તેણે રાજની પાસે રહીને કુશીલવધર્મ (માવાળજવવાનું કામ) કરવું પડશે.

જે ગણિકાઓ ને દાસીઓ ભ્રમભોગ (ભોગાદિ મેવા કરવાના કામ માટે અશક્ત) થઈ ગયલ હોય તેમણે (રાજના) કોઠારનું કે રસોડાનું કામ કરવું.

જે ગણિકા અવિશન્તી થઈને (કે ઇ ખાનગી મનુષ્યના રક્ષણ નીચે જઈ રહી રાજના દરવારમાં કામ કરવાનું બંધ કરીને) રહે તેણે (રાજને) પ્રતિભાસ સવા 'પણ' ભરવો પડશે.

પ્રત્યેક ગણિકાને પ્રાપ્ત થતા ભોગ, વારસો તથા તેની આવકબચક અને ભવિષ્યની કમાણી (આયતિ): એ સર્વને લગતો નિબંધ અધ્યક્ષે કરવાનો છે, અને તે જો અતિવ્યય (વધારે પડતો ખર્ચ) કરે તો તેમ કરતાં તેને અટકાવવી પણ ખરી.

જો કોઈ ગણિકા પોતાનાં આભરણો, પોતાની માતા સિવાય અન્યને સોંપે તો તેનો, ૪૬ 'પણ' દંડ કરવો.

જો તે પોતાની મિદકત (સ્વાપતેય) વેચી નાખે કે ગીરો મુકે તો તેનો, ૫૦૬ 'પણ' દંડ કરવો.

વાશપાર્થ્ય (બદખોષ) કરવા બદલ તેનો દંડ, ૨૪ 'પણ' કરવો. વ્યયા

કરનાર ગણિકાનો દંડ આનાથી જમણો થાય; અને જો તે (કોષ પુરવના) ઝેન કાળી નાખે તો તેવો ગુન્હો ક્યાં બદલ પાડે અને ૧૩ 'પણ'ના દંડને અધીન તેને કરી દેવી.

જો કોષ પુરવ, ગણિકા સાથે, તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ સંબંધ કરે. અમર તો (ગણિકાની) કુમારી (કન્યા) સાથે સંબંધ કરે, તો તેવા પુરવને ઉત્તમ સાહસ દંડ દેવો; પણ નાના વયની ગણિકા (કુમારી) સકામ-કામાગ્રહોય અને તેની સાથે જો તે સંબંધ કરે તો તેને પૂર્વ (પ્રથમ) પ્રકારના સાહસ દંડની સજા કરવી.

જો કોષ પુરવ, કોષ ગણિકાને, તેની પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ બંધનમાં રાખે, તેને હરી જાય કે તેને બધા કરીને કુરૂપ કરી મુકે, તો તેવા ગુન્હાને લગતા સંયોગોના તથા તે ગણિકાની સ્વાત્ત-વિશેષતાના પ્રમાણમાં તેવા ગુન્હેગાર મનુષ્યનો, ૧૦૦૦ 'પણ' થી વધીને તે, તે ગણિકાના નિષ્ક્રમ (છોડામણ) ની રકમથી જમણી રકમ સુધીનો દંડ કરવો.

જો કોષ માણસ, પ્રાપ્તાધિકાર (રાજના દરબારમાં નીમાયકી) ગણિકાને બધા કરે, તો તેવી ગણિકાના નિષ્ક્રમની જેટલી રકમ થાય તેના કરતા ત્રણગણો દંડ તેવા માણસનો કરવો.

માતૃકાને, તેની (નાની) દીકરીને અમર તો રૂપદાસી (પુષ્પમાળા વગેરે સુગંધી પદાર્થો બનાવવા માટે રખાયેલ સ્ત્રી-દાસી) ને બધા કરનારને ઉત્તમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી.

પહેલી વાર ગુન્હો થાય ત્યારે પ્રથમ કોટીના દંડની, અને બીજી વાર કરેલા ગુન્હા બદલ તેનાથી જમણા દંડની, ત્રીજી વારને માટે ત્રણગણા દંડની, અને ચોથી વાર કરાતા ગુન્હા બદલ રાજની મરજીમાં આવે તે પ્રકારની સજા (ગુન્હો કરનારને) કરવાની છે.

જો કોષ ગણિકા રાજની આગળે અનુવર્તીને કોષ અન્ય પુરવની પાસે ન જાય (અર્થાત્ તેની સાથે વિકાર ન કરે), તો તેવા પ્રસંગમાં તેને

એક હજાર રૂટકા (ચિફા) મારવા, અગર તેને ૫૦૦૦ ' પણુ ' દંડ તરીકે ભરી દેવાની સજા કરવી.

જો કોઈ ગણિકા ભોગ (પોતાને ભોગવનાર પુરુષ પાસેથી લેવાતું લવાજમ) લીધા પછી પોતાનું ચરીર (ભોગવનાર પુરુષને) સોંપી આપે નહિ, તો તેને (લેવાયલ ભોગથી) ગમણી રકમ જેટલો દંડ દેવાની સજા કરવી.

જો કોઈ ગણિકા પોતાના જ ઘરમાં પોતાના રમણને ભોગવિહીન કરે તો, અને જો તેણે પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારના રોગ કે ચરીરદોષને લીધે અરુપસ્ય ગણાય તેવો ન હોય તો, તેવી (ઠગી) ગણિકાએ જે રકમ (તે પુરુષ પાસેથી ભોગ નિમિત્તે) લીધેલી હોય તેનાથી આઠગણી રકમ જેટલો તેનો દંડ કરવો.

જો ગણિકા (પોતાની સાથે ભોગ ભોગવવા આવેલ) પુરુષને ધાત કરી નાખે, તો તેને જીવતી બાળી મુકી, અગર તો પાણીમાં ફેંકી દેવી.

જો કોઈ ચાર (જાર) કોઈ ગણિકાનાં આશ્રુપણો કે તેનું ધન ચોરી જાય, અથવા તો તેને આપવાના ભોગધન માટે હેતરપિંડી કરે. તો તેણે પુરુષને, (તે પ્રભાણે ગણિકાથી ખોવાતી) રકમથી આઠગણી દંડની સજા કરવી.

*પ્રત્યેક ગણિકાએ, પોતાના દૈનિક ભોગ (કમાણી), પોતાની આવૃત્તિ (લવિષ્યના લાભ) અને (પોતાના સંસર્ગમાં આવતા) પુરુષને લગતા તમામ ખર્ચ અધ્યક્ષને આપતા રહેવું.

આજ નિયમો નટ, નૃત્યકાર (નર્તક), ગવૈયા, બજૈયા (વાદક), વાગજીવન (હસામણી), કુશીલવો (સંગીતકારો), પ્લવકો (દોરડા ઉપર કૂદનારા-નાચનારા), સૌભિકો (મદારી વગેરે), ચારણો, સ્ત્રી-વ્યવહાર

*વૈશ્યાકર્મનું નિયમન, માત્રીન હિંદમા કેવી રીતે થઈ તે વિચારવા યાત્ર છે.

કરનારાઓ તેમ જ ગૃહ આજીવિકાવાળા (વ્યભિચારી) ઓઓને પણ લાગુ સમજવા.

ઉપર જણાવેલ પ્રકારનાં માણસો પોતાનાં વિધાનો કરી બતાવવાને અર્થે વિદેશમાંથી આવે, તો તેમણે પ્રાંચ 'પણ' 'ત્રેક્ષાવેતન (તમાસાના લવાજમ)' રૂપે આપવા.

પ્રત્યેક રૂપાણવા (પોતાના રૂપ ઉપર જીવનનિર્વાહ કરતી ગણિકા)એ પ્રતિમાસ, પોતાની દૈનિક કમાઇથી બમણી રકમ રાજ્યમાં (વેરા તરીકે) ભરવી.

૧ ગણિકાઓને, દાસીઓને, રંગોપજીવિની (રંગભૂમિ-નાટક-માં પાઠ બજવતી ઓઓ)ને, જે લોકો ગીત (ગાણું), વાદ્ય (બજાવણું), પાઠ્ય (વાચન), નૃત્ય, નાટ્ય, લેખન, ચિત્રકામ, વીણાવાદન, મૃદંગ બજાવવાનું કે વેણુવાદન, પારકાના ભાવો સમજી શકવાની વિદ્યા (પરચિત-જ્ઞાન), મુગંધી પદાર્થો તથા માળાઓ બનાવવાનું, ચંપી કરવાનું, અને બીજાને વશ કરી લેવાની (વેશિક) કલાનું જ્ઞાન આપનારા હોય એ સર્વને રાજમંડળ તરફથી આજીવિકા બાંધી આપવી.

આવા બધા (જ્ઞાનવાળા) લોકોએ, ગણિકાના પુત્રો રંગોપજીવી (રંગભૂમિ-નાટક-માં પાઠ બજવીને પોતાનો ઉદ્ધરનિર્વાહ કરવાને સમર્થ) થઇ રહે તેટલા માટે તેમને આવશ્યક તાલીમ પણ આપવી.

નટાદિવર્ગના પુરોનો ઓઓને પણ વિવિધ ભાષાઓનું તેમ જ સંજ્ઞાઓનું જ્ઞાન અપાવવું, અને તેમને તેમનાં બંધુજનો સહિત, કુષ્ઠ વિદેશી ચાર (ગૃહ મનુષ્યો)ને પકડી કાઢવાના અને તેવાઓને મારી નાખાવવાના કે છેતરી નાખવાના કામમાં નિયોજી દેવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'અધ્યક્ષ-પ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, 'ગણિકાઅક્ષનાં કર્તવ્યો'ને લગતું સત્તાવીસમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

૧ લલિતકળાઓ (Fine Arts)ને માધ્યમ ટિંદુરવાનમાં રાખ્યાપ્રત્ય કેટલો બધો મળતો હતો તે આ ઉપરથી જણાયો.

પ્રકરણ ૨૮

નાવધ્યક્ષ (વહાણખાતાના અધિકારીનાં કર્તવ્યો).

નાવધ્યક્ષે, સમુદ્રયાત્રા કરતાં કે નદીના મુખે આગળ વ્યવહાર કરનાં વહાણોમાત્રને લગતો દિસાળ તપાસવાનો છે એટલું તો નહિ, પરંતુ કુદરતી કે બનાવટી સરોવરોમાં અને સ્થાનીય તેમ જ ધ્રુવર દુર્ગો પામેલી નદીઓમાં કાચ કરતાં વહાણોના દિસાળ પણ તપાસવાના છે,

સમુદ્રતટ ઉપરનાં તથા નદી કે સરોવર ઉપરનાં જોમડાંએ પાસેથી, ઠરાવ્યા પ્રમાણે કર (કલમ) લેવો.

મત્સ્યખંધકો (માછીમારો) એ (માછલાં પકડવાની પરવનગો બાંધ) ' નૌકદાટક ' (નામથી જાણખાતા કર) રૂપે (પોતાથી પકડાયેલ માછલાનો) છટ્ટો જાગ આપવો.

વેપારીઓએ ખંદેરો (પત્તનો) વિશે લેવાતી જકાત (શુલ્કમાત્ર) આપવો.

રાજ્યના વહાણોમાંના ઉનારોએ, મુસાફરીમાત્રા (યાત્રાવેગ) રૂપે લેવાની જે રકમ ઠરાવાયેલી હોય તે આપવી.

સાંખ, મોતી વગેરે કાઢવાના કામમા જેઓ (રાજ્યના વહાણોના) ઉપયોગ કરે તેમણે ઠરાવાયેલ વહાણભાડું (નૌકદાટક) આપવું, અગર તો તેમણે પોતપોતાનાં (ખાનગી) વહાણોનો ઉપયોગ કરેલો.

ખાણના અધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો (જે વર્ણવાલ ગયાં છે તે) ; ઉપરથી નાવધ્યક્ષના કર્તવ્યો સમજાવ્યા આવશે.

નાવધ્યક્ષે, પણ્યપત્તન (વેપારનાં મથકો રૂપ ગણાતાં શહેરો) માં પ્રચરિત નિયમો (ચારિત્ર) નું, તથા પત્તનાધ્યક્ષ તરફથી કરવામાં આવેલ નિબંધ (કાયદાપદ્ધતિ) નું પાલન કરવું.

જે કોઈ મુદવાતાહત (પપનના તોફાનથી તુકસાન પામેલ) વહાણ
ખંદરમાં આવી પહેંચે તો તેના પ્રતિ, પિતાતુલ્ય માયા (તેણે) બતાવવી.

જેને પાણી લાગેલું હોય એવો માલ લઈ જનારાં વહાણોને કાંતો
શુદ્ધભુક્ત રાખવાં, અગર તો તેમની પાસેથી અર્ધ શુદ્ધ (દાણ) લેવું,
અને ખારામાંથી (ખંદરમાંથી) ઢંકારી જવાનો સમય આવે ત્યારે ઢંકારી
લઈ જવાવાની, તેમને પરવાનગી આપવી.

પ્રવાસ કરતાં વહાણો જે ખંદર કરે (ખંદરમાં ડેકાય) તો તેમની
કનેથી જકાત માગી લેવી.

ચાંચિયાં (હિંચિકા) વહાણોનો, ચત્રુના રાજ્ય વિષે જતાં વહાણોનો,
તેમ જ વેપારનાં મથકો રૂપ મણાતાં ચહેરો (પદ્મપત્તનો)ના નિયમોનો
જેમણે જાંઝ કયો હોય તેવાં વહાણોનો નાશ કરી દેવો.

શિયાળા અને ઊનાગામાં પણ જે નદીઓ ઉતરાઈ શકે નહિ તેરી
હોય તેમાં ' મહાનાવો (મોટાં મોટાં વહાણો) ' રાખવાં, અને એ
પૈકી પ્રત્યેકને માટે એક શાસક, એક નિયામક (કલ્પધાર), તેમ જ
દાત્ર તથા દોરડાં પકડી રાખનારા અને પાણી ઉલેચનારા નોકરોને પણ
રાખવા.

વર્ધાન્નપુમાં ઉભરાઈ જતી નાની નદીઓમાં પણ નાની હોડીઓ
રખાવવી.

રાજ્યનો દેવ કરનાર લોકો નદીઓ ઓળંગીને નાસી ન જાય એટલા
સાર (પરવાનગી સિવાય) નદી ઉતરવાની ખંધી કરી દેવી.

જે કોઈ પ્રવાસી અયોગ્ય સ્થળેથી કે અયોગ્ય સમયે નદીને ઓળંગે
તો તેને પ્રથમ કોટીનો સાહસદંડ દેવો.

જે કોઈ ધસમ, યોગ્ય સ્થાનેથી (તીર્થેથી) અને યોગ્ય કાળે, રાજ્ય
સિવાય નદી ઓળંગે તો તેનો ૨૬૬૬ 'પણ' દંડ કરવો.

માછીમારો (કેવર્ત); કાષ્ઠ, વૃણ, ફૂલ અને ફૂલ લઈ જનારાઓ
માળાઓ; શાક વેચનારાઓ; ગોવાળો; આશંકિત ગુન્હેગારોની પાછળ

પડતા મનુષ્યો; આગળ ગયલા દૂતોની પાછળ પાછળ જનારા દૂતો; લશ્કરને માટે ભાડો, ખાધાખેરાકી વગેરે સામગ્રી તથા હુકમો લઈ જનારા નોકરો; જે લોકો પોતાની હોડીઓ જ વાપરતા હોય તે; તેમ જ અનૂપ (બેજ-વાળા) પ્રદેશોમાંનાં ગામડાઓને બીજા, લકતદ્રવ્યો તથા ઉપરકરો પૂરા પાડનારાઓ; એ બધાને માટે (ગમે તે સ્થળેથી અને ગમે તે સમયે નદી ઓળંધવાની) છૂટ રાખવી.

બાહ્યો, યતિઓ (પ્રવ્રજિત), બાળકો, ગ્રહ માણસો, વ્યાધિગ્રસ્ત લોકો, (રાજના) શાસનદર (હુકમ લઈ જનારા) પુરો, અને ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ; એ સર્વને, અખ્યક્ષે, વિના મૂલ્યે નદી ઓળંધવાની રાજચિઠ્ઠીઓ આપવી.

વારંવાર આવતા પરદેશી વેપારીઓને, તેમ જ દેશી વેપારીઓને બાંહેધરી હોય એવા વેપારીઓને પત્તનામાં ઉતરવા દેવા.

જે કોઈ પરભાર્યો કે પરકન્યાતું અપહરણ કરી જવું હોય; જે કોઈ બીજાનું વિત્ત લઈને નાસી જવું હોય; જે કોઈ ચંકિત કાટીનું હોય; જે કોઈ આકુળબ્યાકુળ દેખાવવાળું હોય; જેની સાથે જરા પથ્થુ સરસામાન હોય નહિ; જે કોઈ પોતાના હાથમાંના માલને સંતાડવાને અગર તો ઓળખાઈ જતાં અટકાવવાને પ્રયત્ન કરવું હોય; જેણે તુર્તમાં જ વેપપાલટો કરી દીધો હોય; જે કોઈએ પોતાનો હંમેશનો પોશાક બદલી નાખ્યો હોય કે ઉતારી નાખ્યો હોય; જે તુર્તમાં જ પરિવ્રાજક બની ગયો હોય; જે કોઈ વ્યાધિગ્રસ્ત હોવાનો ઢોંગ કરવું હોય; જે કોઈ ભયાકુલ દેખાવું હોય; જે કોઈ ગુપ્ત રીતે કીંમતી માલ વહી જવું હોય; અગર તો જે કોઈ, કોઈ ગુપ્ત કારણસર જવું દેખાય; અગર તો જે કોઈ ચણો કે અમિયોગ† પોતાની સાથે લઈ જવું હોય; જે કોઈ પોતાની સાથે વિપ લઈ જવું હોય; અને જે કોઈ અમુદ્ર રીતે (પરવાના વગર) લાંબો પ્રવાસ કરીને આવવું હોય; તે દરેકને તેણે (અખ્યક્ષે) અટકમાં લેઈ લેવું.

† વિવિધ પ્રકારના સર્પો, ગોધા (ગરોળીઓ) અને છાંડાઓના તેલ કે ચૂણ-માંથી બનાવવામાં આવતો, ફાટી નીકળે તેવા પ્રચંડ પદાર્થ.

એક કુદ્ર (નાણું) પશુ અને બાર ઉપાડીને જતો મનુષ્ય; એ દરેક બદલ એક એક ' માપક ' (કર) રૂપે લેવો.

માથા ઉપર ઉપાડીને લઈ જવાતો ભાર (ચિરોભાર); ખભા ઉપર ઉપાડીને લઈ જવાતો ભાર (કાયભાર); એક ગાય અને એક ઘોડા; એ પ્રત્યેક બદલ એ ' માપક ' લેવા.

એક ઝેંટ કે એક મેંચ (કે પાડા) બદલ ચાર ' માપક ' લેવા. નાની માઠી (લઘુયાન) બદલ પાંચ માપકનો, બળદોથી જેંચાતી મધ્યમ કદની માઠી (ગોલિંગ) બદલ છ માપકનો, અને ચકટ (ગાડા) બદલ સાત માપકનો કર લેવો.

માથા ઉપર વહી જવાતા માલ (પડ્યભાર) બદલ રૂં માપક (કર) લેવો; અને એ જ ધોરણે બીજા બધા પ્રકારના ભાર પરત્વે કર લેવાનું રાખવું. મોટી નદીઓ પરત્વે મછવાભાડું (તર) બમણું મણવું. અનુપ પ્રદેશો પાસે આવેલ મામડાંઓએ (વહાણવટીઓને) ઠરાવેલા ધોરણ મુજબ ભકતવેતન (આધાખોરાકી) તથા ' કલમ ' આપવું.

સીમાપ્રદેશો વિષે, હોડીવાળાઓને શુદ્ધ (જકાત), આતિવાહિક (હોડી ભાડું), તથા વર્ગની (વાટવેરા) અપાઈ જવાં જોઈએ. જે માણસ અમુદ્ર (પરવાના સિવાય) પ્રવાસ કરતો હોય તે માણસનો સરસામાન પશુ તેણે ખાલસા કરવો. અતિભારને લીધે, અમર તો અકાળે અયોગ્ય સ્થાનેથી હોડી હંકારાયાને કારણે, અમર તો આવશ્યક નાવિકોની ઊણપ કે ઉપકરણોની ખામીને લીધે, અમર તો હોડીની અસત્કૃતિને કારણે જો હોડીમાંના માલને નુકસાન પહોંચે, તો નાવધ્વક્ષે, એ પ્રમાણે થઈ આવેલ નુકસાનનું વળતર આપી દેવું. આપાદ માસના પહેલા સાત દિવસ ચીતી ગયા બાદ, અને કાર્તિક માસ: એ જે વચ્ચેના માળાના સમય માટે ' તરણી (હોડી)ઓ ' ને ગરતી કરવી. હોડીવાળાથી પુરાવો કરાવીને તેણે (અધ્વક્ષે) દરરોજની આવક જે થાય તે દરરોજ મોકલી (કાશમો) આપવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના ' અધ્યક્ષ-પ્રચાર ' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું ' નાવધ્યક્ષના કર્તવ્યો '—એ બાબતને લગતું અઢાવીશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨૯

ગૌડધ્યક્ષ (ગાયનર અધિકારી) ના કર્તવ્યો.

નાણા લઘુને તે મદલ નબાવાતા (વેતનોપચાદિક), ઉત્પન્ન થતા ગોરમનો નિમ્નિત કરાયલ બાગ લેવાની સરતે સોંપાયલ (કરપ્રતિકર), નિરૂપયોગી અને ત્યજ્ય દેવાયલ (ભ્રમોત્સૃષ્ટક), અને ઉત્પન્ન થતા ગોરસના બાગ સાટે નબાવાતાં (ભાગાનુપ્રવિષ્ટક), વિવિધ (ઢોરના) ધણો (વ્રજપર્થક), તથા રખડાઉ (નષ્ટ) અને ફરી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવી રીતે વિનષ્ટ (ગુમ) થયલા ઢોર તથા સંચિત કરાતા દૂધ, ઘી વગેરેને પોતાના હસ્તક, ગૃવધ્યક્ષે રાખવા.

કોષ-ગોપાળ (ગોપાલક), ભેંમનો ગોવાલ (પિંડારક), દૂધ ઢોલનાર (ઢોલક), વસોણું કરનાર (મુન્થક) અને શિકારી (લુબ્ધક) : એ દરેક સો સોના જૂથમા એકઠી કરાયલ ધેનુઓને, તેમનાં વાછડા જૂથે મરે એવી રીતે તેમના દૂધઘીથી પોતપોતાનો નિર્વાહ ન કરતાં પગારદાર (દિરણ્યજીત) નોકર તરીકે રહીને ચગાવે (પાળે), તો તે પદ્ધતિને ' વેતનોપચાદિક (પચાર પેટે ઢોરપાલન) ' કહે છે.

જો કોષ એક જ માણસ ધરડી થઈ ગયલ ગાયો, દૂઝણી ગાયો, વાછડીઓ અને વાછડાઓ : એ મર્વ મળીને સોનું ધણુ થાય એવી રીતે તે પ્રત્યેક વર્ગના ઢોરને સરખો સંખ્યામાં સભાળે, અને (તેના અમલ ધણીને) પ્રતિવર્ષ આઠ વારક જેટલું ઘી, તેમ જ કોષ ઢોર મરી જાય ત્યારે તેનું અંકિત (નિશાનીવાળું) ચામડું આપવાનું માથે લે, તો તે પદ્ધતિને

“ઉત્પન્ન થતા ગોરમનો નિશ્ચિત કાચલ ભાગ શેવાની સતે કરેલ સોપણી કરપ્રતિકરે)” કહેવામા આવે છે.

અધિગ્રસ્ત તથા ખાડા દોર, કાંઈ મનુષ્યથી હેજો થયા મિવાય દોહી ન શકાય તેવા દોર; સહેલ ધથી દોહી ન શકાય તેવા દોર; તેમ જ જે દોર પોતાના પુત્ર (વાછડા નો નાશ કરી નાખનારા હોય તે: એ દરેક પ્રકારના દોરને નરખી મરખી સખ્યામા વધને જે કાંઈ, એક મો જાતરોના ધણુને મ જાળવાનું માયે લે, અને તેના બદલામા તેમના ધણીને, ગોરમના ઉત્પન્નમાથી કાંઈ ભાગ આપવાને મંધાય, ત્યારે તે પદ્ધતિ “ભગ્નોત્સુષ્ટક (નિરપયોગી અને ત્યજ દેવાયવા દોરની સભાગ)”-એ નંદાથી જોળખાય છે.

દોર દાકી જનાર યત્રુના બચને ક્ષીધે જો દોરને અખ્યક્ષની દેખરેખ નીચે મુકી દેવામા આવે, અને તે તેની મહેનતના બદલામા તેને ફક્ત ગોરસની પેદાશ આપવાનું કળુવ કરવામા આવે, તો તે પદ્ધતિ “ગોરસના ભાગ પેટે નબાવાતા દોર (ભાગાનુપ્રવિષ્ટક)” ગણાય છે.

વાછડા, ગોધા, પાળવા યોગ્ય દોર, બારમરદારોના બળદ, ઘોસરેનાખવા યોગ્ય ખૂદિયા, ધણુખૂટ તરીકે રાખવાના ખૂટ, માસ પૂર પાડવા માટે જ યોગ્ય એવા દોર, ભેસો, અને ભાર જે થવાના કામમા આવે તેવા પાડાઓ, વાછડીઓ (વત્સકા), મોટી વાછડીઓ (વત્સરી), ગાલણી ગાયો, દૂધાળ દોર, અપ્રજ (વીયાય નહિ તેવા) દોર, એક કે બે મદિનાનાં તેમ જ તેથી પછુ નાના વાછરડાં: વગેરે વિવિધ વર્ગોમા દોરમાત્રને અખ્યક્ષ વહેતી નાખે, અને જો તે પોતાની ફરજને અનુસરીને, ધણુ ભેળા એક બે માસથી રહેતા, ન ધણિયાતા-રજળતા-દોરને, તેમ જ એ બધા વર્ગોના દોરને તથા તેમાના છેક એક બે માસની ઉમ્મર જેમની હોય તે સર્વને પછુ અકિત કરી નાખે, અને તે પછી જો તે દરેક દોર પરત્વે તેની નિજાનીનો, તેના રંગનો અને તેના એક શોગડાથી બીજા શોગડા સુધીના અંતરનો નોંધ કરી ને,

તો તે પદ્ધતિ “ દોરતું વર્ગીકરણ (દોરના વર્ગ પાડવા) ”--એ સંગ્રાથી ઓળખાશે.

ચોરથી દરાર્થ ગયલું, અગર તો અન્ય કોઇ ધણુ ભેયું જતું રહેલ અથવા તો અગ્રાત દશામાં રખડતું થઇ ગયલું દોર ‘ નષ્ટ ’ કહેવાય છે.

કોઇ દોર દાદવડીચડમાં ખૂંચી ગયું હોય, અગર કરાડ ટેકરાટેકરી ઉપરથી ગમડી પડ્યું હોય, અથવા તો કોઇ રોગથી, ઘડપણથી કે પાણીમાં ડૂબી જવાથી મરી ગયું હોય, અથવા વૃક્ષપાતને ક્ષીધે કે નદીની ભેખડ પડવાથી કચરાઈ મૂયું હોય, અથવા તો લાડી કે પત્થરના પ્રદારથી નેનો ધાત થઇ ગયો હોય, અગર જો તેવા કોઇ ઉપર વીજળા-ધરાન-પડેલ હોય, અગર તો એવું કોઇ વાહથી ખવાઇ ગયું હોય કે નાચવી કરડાંઈ કે મગરથી ખેંચાઈ ગયું હોય, અથવા તો વનદાહમાં સપડાઈ જતા પામ્યું હોય, તો તે ‘ વિનષ્ટ (વિશિષ્ટ રીતે નાશ પામેલ) ’ કારીનું ગણ્ય છે.

દોરને આવા ભયોથી દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન ગોવાળોએ કરવો.

જે કોઇ પોતે દોર (ગાય) ને હાનિ પહોંચાડશે કે અન્ય પામે હાનિ પહોંચાડવશે, અથવા તો જે કોઇ તેને ચોરી જશે કે બીજા પામે ચોરાવશે તે વધને પાત્ર થશે.

જો કોઇ પોતાના ખાનગી દોરની અદલઅદલ, રાત્રી તરફથી અકિત થઇ દોરની સાથે કરી ભેશે, તો તેના પ્રથમ કોટીનો સાદનદંડ કરવામાં આવશે.

જો કોઇ ધસમ ચોર કનેથી સ્વદેશીય દોર પાછું મેળવી (હોડાવી) શકશે, તો તે બદલ તેને, કરાવાયલું ઇનામ (પશ્ચિતરૂપ) આપવામાં આવશે; અને જો કોઇ પરદેશીય દોરને ચોર કનેથી પુનઃ મેળવી આપશે, તો તે બદલ તેને, પૂર્વોક્ત ઇનામથી અર્ધભાગનું ઇનામ આપવામાં આવશે.

ગોવાળોએ, નાની વયનાં, વૃદ્ધ તેમ જ બ્યાધિત દોરોની સંભાળ ધાવ તેવા ઉપાયો યોજવા.

લુબ્ધકો (શિકારીઓ)એ પોતાના કૃતરાઓની મદદથી જે અરણ્ય-

ભાગોમાંથી ચોરો, વાઘો અને અન્ય, ઉપદ્રવ કરનાર પ્રાણીઓને તમટી મુક્યાં હોય તેવા, વિવિધ ઋતુઓને માટે નિર્મિત કરાયેલ અરણ્યભાગોમાં તેમણે (ગોવાળોએ) પોતપોતાના ધણુને ચરાવવું.

સર્પો અને વાઘોને બગાડી મુકવાના ઉદ્દેશથી, તેમ જ ચરતું ધણુ કયા સ્થાનમાં છે ને જાણી શકવાના નિશ્ચિત ઉપાય તરીકે (ગૌચરાત્રુપાત-ચળાર્થ) તેમણે, ભડકણુ ઢોરની ડોકે ઘંટડીઓ બાધવી.

જે નદીઓ કે સરોવરોં એક સરખી ઉંઠાઈવાળાં કે અસરખી પહોળાઈ-વાળાં હોય અને જેઓ કીચડ કે મગરથી મુક્ત હોય એવી નદીઓ કે એવાં સરોવરોંમાં જ ગોપાલોએ પોતાનાં ઢોરને ઉતરવા દેવાં, અને તેવા સંયોગમાં પણ તેમણે તેમનું, બચથી રક્ષણ કરવું.

ત્યારે ત્યારે કાંઈ પણ ઢોરની ચોરી થાય, અગર તો કાંઈ ઢોર વાધથી, સર્પથી કે મગરથી નષ્ટ થઈ જવા પામે, અગર તો કાંઈ અવસ્થા કે રોગને પરિણામે અત્યંત અશક્ત હાલતમાં જઈ પડે, ત્યારે ત્યારે તેમણે (ગોપોએ) તે વિશે ખબર આપી દેવાની છે; અને તેમ જો તેઓ ન કરે, તો થયેલ નુકસાનનું વળતર ભરી આપવાને તેમને ફરજ પાડવી.

જો કાંઈ પ્રાણી સ્વાભાવિક રીતે મૃત્યુવશ થાય, તો તે પ્રાણી ગાય કે ભેંસ હોય તે પ્રમાણે તેનું, અંકિત કરાયેલ ચામડું ગોપોએ (ગોડખ્યક્ષને) સોંપી દેવું; અને તે પ્રમાણે મરી ગયેલ પ્રાણી બકડું કે ઘેંટું હોય, તો તેનું કાન સહિત ચામડું લાવીને હાજર કરવું; જો તે પ્રમાણે મરનાર પ્રાણી ગધેડું કે જાંટ હોય તો અંકાયેલ ચામડાને સપુચ્છ રણુ કરવું; અને જો મરી ગયેલ પ્રાણી બચ્ચું હોય, તો ફક્ત ચામડું લાવીને આપવું. ઉપર ગણાવેલ ચામડા ઉપરાંત ચરખી (વસ્ત્ર), પિત્ત. સ્નાયુ, દાંત, ખરીઓ. શીંગડા અને હાડકા (પણ તેમણે અધ્યક્ષને) હવાલે કરી દેવા.

તેઓ (ગોવાળો) તાબડું કે શુષ્ક ગાંસ વેચી શકશે.

ફતરાઓ તથા જૂંડોને તેમણે છાચ પાવી, અને પોતાનું બોજન તૈયાર કરવા સારૂ તેમણે થોડી (છાચ) કાંસાના વાસણમાં પોતાને માટે રાખી.

લેવી વળા તેમને (દોરોને) ખવરાવવા માટેના ખોળને સ્વાદિષ્ટ બનાવવાને
અર્થે તેમણે (ગોપેએ) કિઠાટ (મેળવેલ દૂધ) નો ઉપયોગ પણ કરવો.

જે કોઈ (પોતાના ધણમાથી) ગાયને વેચે તેણે (રાત્રીને) ૩૫ આપવું.

વર્ષાઋતુમાં, શરદઋતુમાં તેમ જ હેમન્તઋતુમાં તેણે બન્ને વખત
(સવાર સાંજ) દોરને દોહવાં, અને સિંચિર તથા વસંત અને ગ્રીષ્મ
ઋતુઓ દરમ્યાન એક વખત જ દોહવાનું રાખવું. જે કોઈ ગોવાળ (આ
પાછલા નિયમનો ભંગ કરીને એક વખતને બદલે) જે વખત દોહરો તેનો
અંગૂઠો કાપી નાખવામાં આવશે.

જો તે દોહકાલ (દોહવાની વેળા) વીતાવી દેશે, તો તે પોતાનો ક્ષાણ
(પણ) શુભાવી બેસશે.

ગોધતાઓને તેમ જ અન્ય પશુઓને નાયવા-નાકમાં દોરી ધાલવા-ના
અને તેમને હળ વગેરેના કામ માટે પસોડવાના કામ પરત્વે જે કોઈ કાળજી
ન રાખે તેને પણ પૂર્વોક્ત નિયમો લાગુ કરવા.

એક દ્રોણ જેટલું ગાયનું દૂધ વસોવાતાં તેમાથી એક પ્રસ્થ જેટલું
માખણ નીકળે છે; બે સત્તું એટલું જ દૂધ, ૩ પ્રસ્થ વધારે માખણ આપે;
અને બકરા કે ગાડરાનું એટલું જ દૂધ ૦૫ પ્રસ્થ માખણ આપનારું છે.

મન્યન કરી જેવાથી બધા પ્રકારના દૂધમાથી મળતા માખણનું પ્રમાણ
નક્કી કરી ચકાવ છે. જમીન, ઘાસ અને પાણી: એ ત્રણની બોદગાથ
(જાતિ) પ્રમાણે દૂધનીના પ્રમાણમાં પણ વૃદ્ધિ થતી રહે છે.

જો કોઈ ચપ્પસ ધણખૂંટ(યયયય)ને અન્ય કોઈ ખૂંટની સાથે લગાવે, તો
તેને પ્રથમ ઢંડની સગ્ન કરવી; અને જો (તે છતાં કોઈ લગાવે) ધણખૂંટને
છગ્ન થઈ આવે, તો તેવા પ્રસંગમાં, તેની રીતે લગાવનાર ગોવાળને ઉત્તમો-
ઉત્તમ પ્રકારના ઢંડની સગ્ન કરવાની છે.

દોરોને ચરાવતી વેળાએ, એક જ રંજના હોય એવાં દરદર દોરોના
ટોળાં રચવા. ગોવાળોએ (પોતાના) રક્ષાભાગ્યના પ્રમાણમાં, તેમ જ

ચરવાને નિમિત્તે પાસેના અને દૂરના પ્રદેશોમાં જવાની (દોરની) યજ્ઞિના પ્રમાણમાં દોરને દૂર કે પાસેના વિભાગમાં લઈ જવા. ઘેંટાં અને અન્ય પ્રાણીઓનું ઊન, છ મામે એક વાર કાતરી લેવું.

નાથેલા, અને વેગના વિષયમાં તથા ભારવદન કરવાની બાબતમાં ઘોડાની બરાબરી કરી શકે તેવા બલીવદો (બળદો)ને—અરધો ભાર જવ-ધાન્ય (યવસસ્ય), તેનાથી બમણું ઘાસ, એકતુલા ખોળ, ૧૦ આડક ખૂસું, ૫ પલભાર સુખલવણ, નાક ઉપર ચોપડવા સાર એક કુંડુંબ તેલ, એક પ્રથ જોટલું પાન, એક તુલા જોટલું મંસ, ૧ આડક જોટલું દહીં, ૧ દોણ જોટલા જવ (બાજરો) અગર બાફેલા અડદ, ૧ દાણ દૂધ અગર અર્ધ આડક જોટલી મુશ, એક પ્રથ જોટલું તેલ, કે દસ પલભાર ક્ષાર (ખાંડ કે ગોળ) અને એક પલ જોટલા શુંગિએરકળ (મુંક)—એટલાં વાનાં (દૂધને બદલે) આપવાં.

ખચ્ચર, ગાય અને ગધેડાની બાબતમાં, પૂર્વોક્ત વસ્તુઓ પૈકી દરેક પોણા ભાગ જોટલી હોવી જોઈએ; અને ભેંસ તથા જાંટની બાબતમાં તે તમામનો બમણા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવો. બલીવદો (બળદો)ને, તેમનાથી કરાબતા કામના પ્રમાણમાં, તથા ગાયોને તેમનાથી મળતા દૂધના પ્રમાણમાં આવાનું આપવું.

સવળાં દોરોને પુષ્કળ ઘાસપાણી તથા ચારો આપવાં. આ પ્રમાણે દોરઉછેરની રીતિનું વ્યાખ્યાન પૂરું થાય છે.

ઘોડાંગધેડાનાં સો માથાંના યુથમાં પાંચ 'નર' હોવા જોઈએ; બકરાં અને ઘેંટાંના વાધમાં દસ 'નર' હોવા જોઈએ; અને ગાય કે ભેંસ કે જાંટના યુથમાં ચાર ચાર 'નર' હોવા જોઈએ.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'અધ્યક્ષ-પ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું 'ગોડધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો' ને લગતું ઓગણત્રીશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩૦

—x—

અધ્યાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો.

અધ્યાધ્યક્ષે, અશ્વો પરત્વે કુળ, વય, વર્ણ, ચિહ્ન, વર્ગ અને જન્મભૂ-
મિઃએ તમામ લખી લેવાં, અને તેમના આ પ્રમાણે વર્ગ પાડવાઃ—(૧)
વેચાવા અર્થે તમેલામાં રખાયલા (પણપાચારિક); (૨) તુર્તમાં ખરીદાયલા
(ક્યોપાગત); (૩) લડાઇમાં પકડાયલા (આદવલખ્ય); (૪) રથાનિક
ઉત્પત્તિના (આજન); (૫) સાદાથ અર્થે મોકલાયલા (સાદાધ્યાગતક);
(૬) ગીરો મુકામલા (પણરિથન); અને (૭) અસ્પ મમપને માટે તમેલામાં
રખાયલા (વાવકાલિક).

જે ઘોડાઓ અપ્રચલ (અમંગલ ચિહ્નવાળા), ખોડખાંપણવાળા અને
રોગિષ્ઠ હોય તેમના સંબંધમાં તેણે રાજાને નિવેદન કરવું.

પ્રત્યેક અશ્વવાહે (અરવારે), રાજાના કૌશમાંથી કે કોઠારમાંથી પોતાને
જે કાષ્ઠ મળતું હોય તેનો (માસલાબનો) વિચારપૂર્વક ઉપયોગ કરવો.

રાખવાના ઘોડાઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં વિસ્તારવાળી, એક
અશ્વની લંબાઇના કરતાં બમણી પહોળાસ રહે તેવી, ચારે દિશામાં
ચાર દારવાળી, ઘોડાઓને આગોટલા અર્થે જેટલી ભૂમિની વચ્ચે
જરૂર હોય તેટલી ભૂમિવાળી એક અશ્વચાળા એણે (અધ્યાધ્યક્ષે) જંધા-
વવી, અને તેના મુખભાગમાં કાપ્ડાસનો પણ રખાવવાં; વળી તેમાં વાનરા,
મયૂરો, લાલ પટાવાળાં દરજો, નેળિયાં, ચકોર, શુક અને સારિકાને પણ
તેણે રાખવાં. એક ઘોડાની લંબાઇ જેટલી હોય તેના કરતાં ચાર ગણી લંબાઇ
કે પહોળાઇવાળો એક એક ચોરડો એક એક ઘોડાને માટે જંધાવવો; તેની
ધરતીઉપર લાકડાનાં લીસાં પાટિયાં જડાવવાં; ચાર (ખવડવવાને) માટે
જુદી જુદી ગમાણ (ખાદનકોષ્ટક) કરાવવી; લાભુત લઇ જવાને અર્થે
રસ્તાઓ રખાવવા; અને તેનાં બારણાં ઉત્તર કે પૂર્વ દિશામાં રાખવાં.

દ્વિત્રિયાગ વાસ્તવિક રીતે જે પ્રમાણે ચાલે શકે તેમ, અગર તો અશ્વ-શાળાને અનુસરીને કરવાના છે.

ઘોડીઓ (વડવા), ખસી ન કરાયા હોય તેવા ઘોડાઓ (તૃપાશ્વ) તથા વછેરાઓ (કિશોરાશ્વ)ને પૃથક્ પૃથક્ રાખવાં.

તાજી વીંધાયેલી ઘોડીને (તે વીંધાય તે દિવસથી) પેહેલા ત્રણ દિવસ સુધી એક પ્રસ્થ ઘી પાવુ; પછી તેને દસ દિવસ સુધી એક પ્રસ્થ સકલ (સાવુ=હોટ) ખવરાવવો અને ઔષધમિશ્રિત તેલ તેને પાતા રહેવું; અને ત્યાર બાદ તેને બાફેલ ઢાળો, ધાસ અને, ઋણને અનુકૂળ થાય તેવી બીજી યીંને ખવરાવવી.

દસ દિવસની ઉમ્મરવાળા વછેરાને, એક કુડુંબ લોટમાં પા કુડુંબ ઘી તથા એક પ્રસ્થ દૂધ; એ ત્રણ વાના મિશ્રિત કરીને છ માસ સુધી પાતા રહેવું. તે પછી દર માસે, પૂર્વનિર્દિષ્ટ ખોરાકમાં વધારો કરતાં જવું, અને એમ કરતી વેળા એમાં એક પ્રસ્થ યવ પણ ઉમેરવા. આ પ્રમાણે, તે વછેર ત્રણ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી તેને ખવરાવવું. તે પછી એક દ્રોણ બાજરો, તે ચાર વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી તેને ખવરાવવો. તે ચાર કે પાંચ વર્ષને ઉમ્મરે પહોંચે છે, ત્યારે તે પૂરું ઘોડું થાય છે અને તેને ઉપયોગમાં ૫૫ સહ શકાય છે.

ઉત્તમ અશ્વના મુખનું માપ ૩૨ આંગળ હોય છે; તેની લંબાઈ (આયામ) તેના મુખના કરતાં પાંચગણા માપની હોય છે; તેની જંધ વીંચ આંગળની, અને તેની ઉંચાઈ, તેની જંધાના માપથી ત્યારબહાર હોય છે.

મધ્યમ પ્રકારનાં તેમ જ ઉતરતી કોટીનાં ઘોડાનું માપ, પૂર્વનિર્દિષ્ટ માપના કરતાં બે કે ત્રણ આંગળ જેટલું ઓછું હોય છે.

ઉત્તમ અશ્વનો ઘેરાવ (પરિણાહ) સો આંગળનો હોય છે; અંત મધ્ય અને તેથી પણ ઉતરતી કોટીના ઘોડાનો ઘેરાવ, પૂર્વોક્ત માપના ઘેરાવના પાંચ ભાગ જેટલો ઓછો હોય છે.

ઉત્તમ પ્રકારના અશ્વને ચોખા, જવ, પલાળેલ કે બાફેલ પ્રિયંજુ, બાફેલ મગ કે અડદ: એ બધાં ધાન્યોમાંથી કોઈ એકનાં બે દ્રોણ, ૧ પ્રસ્થ તેલ, ૫ પલ મીઠું, ૫૦ પલ માસ, ૧ આઢક રસ અગર ૨ આઢક દહીં, ૫ પલભાર દાર (ખાડ કે સાકર): એ પ્રમાણે ખોરાક આપવો; અને તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવવાને અર્થે એક પ્રસ્થ સુરાની અગર બે પ્રસ્થ દૂધની તેમાં મેળવણી કરવી.

જે અશ્વો લાંબી મુસાફરી કરી આવ્યાથી યાકી ગયા હોય, અગર તો ભાર ઉપાડીને આવ્યા હોય તેમને પણ, ઉપર પ્રમાણે ખોરાક આપવો.

તેને જીલ્લાળ આપવો હોય તો એક પ્રસ્થ તેલ જોઈએ; તેના નાક ઉપર ઘસવામાં એક કુકુંબ જેટલું તેલ જોઈએ; અને અર્ધભાર યવસસ્ય (ખેતરાઉ ધાસ) અને તેનાથી બમણું તૃણ પણ તેને આપવાનું; અને ઘોડાને સૂવાને અર્થે ૭ અરલિ જેટલા વિસ્તારમાં ઘાસતી પથારી પણ હોવી જોઈએ.

મધ્યમ અને ઉતરતા કદના ઘોડાઓ માટે, પૂર્વનિર્દિષ્ટ ખોરાકથી પોણા ભાગ જેટલો ખોરાક રાખવો.

રથમાં જોડાય તેવા તથા જનનકાર્ય માટે રખાતા મધ્યમ કદના ઘોડાને, ઉત્તમ અશ્વની હારમા ગણીને તેના જેટલો ખોરાક આપવો; અને એવા જ કામનો પરંતુ ઉતરતા કદનો ઘોડો હોય તો તેને, મધ્યમ કદના ઘોડાને જેટલો ખોરાક દેવાય છે તેટલો ખોરાક દેવો.

ઘોડીઓને તેમ જ પારશ્વમા (ખચ્ચરો)ને, પૂર્વનિર્દિષ્ટ ખોરાકથી પોણા ભાગનો ખોરાક આપવો.

ઘોડીઓને અંપાતા ખોરાકથી અર્ધ, વછેરાંઓને આપવો.

આ પ્રમાણે (ઘોડાના) ખોરાકનું વર્ણન પૂરું થાય છે.

ઘોડાની રાતળ પકાવનારા (વિધાપાયકો)ને, અશ્વપાત્રો (સૂત્ર-ગ્રાહકો)ને, તેમ જ ચિકિત્સકો (શાલિહોનીઓ-પશુવૈદો-) ને, એ બધા ખોરાકમાંથી ભાગ આપવો.

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કે રોગને લીધે કે યુદ્ધમાં પડેલા જમને લીધે જે ઘોડાઓ અચક્કા યદ્ય જઈને યુદ્ધકાર્ય માટે નકામા થઈ પડે અને જેઓ માત્ર ખાવા અર્થે જ જીવતા હોય તેમને, નગરજનો તથા ગ્રામ્યજનોના હિતાર્થે ઘોડાઓ દેખાડવાની છૂટ આપવી.

કામ્બોજક, સૈંધવ, અરટ્ટજ અને વાનાયુજ પ્રકારના ઘોડાઓ ઉત્તમ કોટીના ગણાય છે; બાહલીક, પાપેયક, સૌવીરક અને તૈતલ ઘોડાઓ મધ્યમ પ્રકારના છે; અને બાકી બધી જાતના ઘોડાઓને સાધારણ વર્ગના ગણવા.

એ ત્રણ પ્રકારના ઘોડાઓ પૈકી જેઓ સ્વભાવમાં તીક્ષ્ણ, ભદ્ર કે મંદ હોય તેમને તે પ્રમાણે, યુદ્ધને માટે કે સવારી (આરોહણ) ને અર્થે કેળવવા.

‘અશ્વને યથાશક્તિ કેળવવો’—એ વાક્યનો અર્થ, ‘યુદ્ધને માટે તેને તૈયાર કરવો’ એમ થાય છે.

વસ્થન (ગેળાકાર ફરવું), ધીમી ગતિ (નીચીગત), ઠેકવું (લંધન), ફૂફું (ધોરણ), અને સંગ્રામે અનુવર્તી રહેવું (નારોટ્ટ): એ સર્વ આરોહણ (ઓપવાહ) ના પ્રકારો છે.

‘ઉપવેણક, ૨ વર્ધમાનક, ૩ યમક, ૪ આલીઠપ્લુત, ૫ વૃત્તહટ અને ૬ તુવચાલી: એ સર્વ ‘વસ્થન’ ના પ્રકારો છે.

માધુ અને કાન સીધા (વિશુદ્ધ) રાખીને, એ જ પ્રકારની ગતિઓ કરવી તે ‘નીચીગત’ કહેવાય છે. આ ગતિના, આ પ્રમાણે સોળ પ્રકાર છે:— ૭ પ્રકીર્ણક, ૮ પ્રકીર્ણકોત્તર, ૯ નિપણ ૧૦ પાર્શ્વોત્તર, ૧૧ ઊર્ધ્વ-

૧ એક હાથ જેટલા વ્યાસનું મંડળ કરીને ફરવું તે. ૨ મંડળાકારગતિએ આગળ વધવું તે. ૩ બેવડાં (બે બાજુએ) મંડળ રચવો તે; ૪ એક સાથે દોડવાની ને ઠેકવાની ક્રિયા થાય તે; ૫ સરીરના કુલ અગ્રભાગને ગતિ આપવી તે; ૬ સરીરના પાછલા ભાગને ગતિ આપવી તે, ૭ બધા પ્રકારની ચાલો જેમાં આવી નય તેની ગતિ; ૮ પ્રકીર્ણક કોટીની, ૯ રંતુ કોઈ એક પ્રકારની ગતિને જેમાં પ્રાધાન્ય અપાડું હોય તેવી ગતિ; ૧૦ સરીરના પાછલા ભાગને જેમાં સ્થિર રખાયો હોય તેવી ગતિ; ૧૧ તરંગાકાર ગતિ;

માર્ગ, ^{૧૨}શરભક્રીડિત, ^{૧૩}શરભધ્રુત, ^{૧૪}ત્રિતાલ, ^{૧૫}ખાલ્યાનુવૃત્ત, ^{૧૬}પંચાપાણિ, ^{૧૭}સિંદાપત, ^{૧૮}સ્વાધ્રુત, ^{૧૯}કિલ્લ, ^{૨૦}સ્વાધિત, ^{૨૧}પ્રહિત, અને ^{૨૨}પુષ્પાભિક્રીણ.

કપિધ્રુત (વાનરની પેઠે ઠેકવું તે), બેકધ્રુત (દેડકાની પેઠે ઠેકવું તે), એકધ્રુત (એકદમ-એકાએક-ફૂલું તે), એકપાદધ્રુત (એક પગે ઠેકવું તે), કાકિલસંચારી (કાચલની પેઠે ઠેકવું તે), ઉરસ્થ (છાતી જમીનને લગભગ સ્પર્શ કરી દે તેવી રીતે વેગથી દોડવું તે), અને બકચારી (બગલાની પેઠે ઠેકતાં ઠેકતાં ચાલવું તે): આ બધા 'લંઘન'ના પ્રકારો છે.

કાંક (ગીધની પેઠે ઉડવું તે), વારિકાંક (જળકૃકડીની પેઠે દોડવું તે), મયૂર (ભોરલાની પેઠે દોડવું તે), અર્ધમયૂર (ભોરના વેગ કરતાં અર્ધ વેગવાળી ચાલ), નાકુલ (નોળિયાના જેવી ગતિ), અર્ધનાકુલ (અરધી, નોળિયાના જેવી), વારાહ (વરાહના જેવી) અને અર્ધવારાહી (અરધી વરાહના જેવી) ગતિ: એ બધા 'ધોરણ'ના પ્રકારો સમજવા.

સંગ્રા સમજીને જે ગતિ ઘોડાથી કરાય તે 'નારોધ્ન' કહેવાય છે.

રથ અશ્વો (ગાડીમાં બેસાતા ઘોડાઓ) એક દિવસમાં છ, નવ અને બાર યોજન* જેટલો પ્રવાસ કરી શકે છે; અને પૃથ્વલા (સવારીના) ઘોડાઓ પાંચ, આઠ, અને દસ યોજન સુધીની મુસાફરી કરી શકે છે.

વિક્રમ (બળ પ્રમાણેની), ભદ્રાશ્વાસ (સારીરીતે શ્વાસ લેવાતી સ્થિતિવાળી), અને બારવાલ (પીડ ઉપર બારવાળી): એમ તેની ચાલ ત્રણ પ્રકારની છે.

૧૨ શરભની પેઠે ક્રીડા કરતી ગતિ; ૧૩ શરભ (તીડ)ના પેઠે ફૂડા મારવાનું તે; ૧૪ ત્રણ મગને ઉપયોગ કરી ચાલવું તે; ૧૫ જમણી અને ડાબી બાજુએ ચાલવું તે; ૧૬ એક વાર ત્રણ પગે અને બીજી વાર બે પગે, વારાફરતી ચાલવું તે; ૧૭ સિંદના જેવી ગતિ; ૧૮ કાળ મારતા દોડવું તે; ૧૯ જીન અસ્થિર ચીધું દોડવું તે; ૨૦ શરીરને આગળ લાગ નીચે વાળોને ચાલવું તે. ૨૧ શરીરને પાછળે ભાગ વાળો-દબાવોને ચાલવું તે; ૨૨ વાળીચૂંટી ચાલ.

* યોજન=૫૪૬૬ (અંગુલ) માપલ

વિક્રમના પ્રમાણમાં ચાલવું, ગોળાકારમાં થતી રહેતી ગતિ, ઉપકંઠ (સાદી ચાલ), ઉપજવ (મધ્યમ વેગવાળી ગતિ), અને જવ (સાધારણ ચાલ) : એ સર્વ 'ધારા'ના પ્રકાર સમાજવા.

ધોડાને બાંધવાકરવાનાં દોરડાં વગેરે બનાવવાને માટે યોગ્યતા ધરાવનાર આચાર્યોએ તે બાબતનું શિક્ષણ આપવું. સૂતો (સારથિઓ)એ ધોડાએને માટે સંગ્રામોચિત અલંકારો વગેરેની બનાવટ પરત્વે ધ્યાન આપવું; અને ચિકિત્સકોએ, અશ્વોનાં શરીરોમાં અયોગ્ય રીતે થઇ આવતો વધારોઘટાડો તપાસતાં રહીને જે ઉપાયો યોગ્ય હોય તે યોજવા, અને ઋતુઓમાં થતા ફેરફાર પ્રમાણે, તેમને અપાતા ખોરાકમાં પણ અનુકૂળ ફેરફાર કરાવવો.

ધોડાની લગામ પકડીને ચાલનાર (સૂતગ્રાહકો), અશ્વબંધકો (ધોડા બાંધનારા), યાવસિક (ખડ આપનારા), વિધાપાત્રકો (ધોડાને માટે ધાન્ય બાદનાર), સ્થાનપાલકો (તખેલાના રક્ષકો), કેશકારો (ધોડાના કેશ વગેરેને લગતું કામ કરનારા), અને જાંજીલવેત્તાઓ (વિપપ્રયોગ સામે ઉપાય કરનાર) : એ સર્વેએ ધોડાઓની સેવા કરવી. જે તેઓ પોતપોતાના ધર્મો બજાવે નહિ તો તેમનું દિવસવેતન (દૈનિક પગાર) ખાલસા કરવું.

નીરાજન અર્થે અગર તો ઔષધોપચાર અર્થે જે કોષ, તખેલામાં રહેતા અશ્વોને ચઢવાના હેતુથી લઇ જાય તો તેમનો ઇંડ ૧૨ પણ કરવો.

ઔષધના દોષને લીધે, અગર તો ઉપચારમાં થતી ખેદરકાશીને લીધે ધોડાનો રોગ તીવ્ર થઇ જાય, તો ઉપચારને અંગે થતા ખર્ચથી બમણી રકમનો ઇંડ (ચિકિત્સકનો) કરવો; અને જે ઔષધના દોષને લીધે અથવા તે નહિ અપાયાને લીધે વિપરીત પરિણામ આવે, તો તે ગ્રાહીના મૂલ્યની રકમ જેટલો ઇંડ તેને આપવો.

ગાય, ભેંસ, બકરાં અને ઘેંટાંના ઉપચારો પરત્વે પણ આ જ નિયમ લાગુ પાડવો.

૧ શસ્ત્ર બતાવવાં. હડાઇ ઉપર નીકળતાં પૂર્વે આશ્વિન માસમાં રાત્રી કે સેના-
પ તથી કરાતો વિધિ.

ઘોડાઓને દિવસમાં બે વાર સ્નાન કરાવવું (ખરેરો કરવો), અને મંધ તથા પુષ્પમાળાઓ અર્પણ કરવાં. બીજને દિવસે (કૃષ્ણસંધિયુ) ભૂતયજ્ઞ કરવો, અને પૂર્ણિમાને દિને (શુકલેયુ) સ્વસ્તિચાચન કરાવવું. માત્ર આશ્વ-યુજ (આશ્વિન) માસની નવમી તિથિને દિને જ નહિ, પરંતુ યાત્રાના આરંભદિને અને અંતદિને તેમ જ જે સમયે બાધિ પ્રવતી રહેલ હોય ત્યારે તેની શાંતિ અર્થે પણ, પુરોહિતની પાસે તેમની આરતી (નીરાજનમ્) ઉતરાવવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘અધ્યક્ષ-પ્રચાર’ નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, ‘અધ્યાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો’-એ વિષયને લગતું, ત્રીયમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩૧.

હસ્તિ-અધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો.

હરિત-અધ્યક્ષે (હાથીખાના-કામદારે) હાથી-વનોની રક્ષા અર્થે યોગ્ય ઉપાયો યોજવા; અને (હાથીઓ પૈકી) નર, માદા કે બચ્ચાંઓ નંપારે તાલીમ અપાયાને લીધે શ્રમિત થઈ ગયેલ હોય ત્યારે તેમને, હસ્તિ-શાલામાં ઉભા રહેવાને કે પડી રહેવાને લગતાં જે બધા કાર્યો હોય તે ઉપર તેજે દેખરેખ રાખવી. વળી, તેમને અપાતા ખોરાક તથા ધાસના જથ્થાના પ્રમાણ પરત્વે, તેમને અપાતી તાલીમ પરત્વે, તેઓના સાજ તથા શયનગાર પરત્વે, તેમ જ તેમને બાધવાનાં ઉપકરણોના સંબંધમાં અને તેમના ચિકિત્સકોનાં કાર્યો પરત્વે, તથા તેમને સંગ્રામવિષયક તાલીમ આપનારાઓનાં કાર્યો પરત્વે, અને હસ્તિપાળો-જેવા કે, દાંકનારાઓ-બાધનારાઓ-ના કાર્યો પરત્વે પણ તેજે તપાસ રાખવાની છે.

એક હાથીની લંબાઈ (આયામ) હોય તેના કરતાં બમણી પહોળાઈ-વાળા અને બમણી ઉંચાઈવાળા એક ગજશાળા (હાથીખાનું) બંધાવવી.

હાયણીઓને બાંધવા માટે તેમાં જુદાં સ્થાનકો (ખાનાં) રખાવવાં, અને તેનું પ્રવેશદ્વાર સપ્રતીવ (આગળ નીસરવું) પણ રાખવું. એની વિશે 'કુમારી' + નામથી ઓળખાતા (હાથીઓને બાંધવાના) ખીલા પણ દર્શાવવા, અને તેનો દરવાજો કાં તો પૂર્વાભિમુખ અથવા તો ઉત્તરાભિમુખ રખાવવો.

(હાથીઓને બાંધવાના) એ લીસા સ્તંભો (ખીલાઓ) આગળની ભૂમિ ચોરસ હોવી જોઈએ. તેની એક બાજુની લંબાઈ, હાથીની લંબાઈ જેટલી રખાવવી; તેની ઉપર કાઠના ફલકો (પાટિયા) જડાવવાં; અને મળમૂત્રાદિને અર્થે ઉત્સર્ગસ્થાનો (મળમૂત્રાદિને દૂર કરવાની કે થવાની જગ્યા) પણ રચાવવા.

જે જગ્યાએ હાથીને પડવાનું (શયન કરવાનું) હોય તે જગ્યા, હાથીની લંબાઈથી બમણી પહોળાઈવાળી હોવી જોઈએ, અને હાથી ટેકણ કરીને ઉભો રહી થકે એટલા માટે તેની વિશે એક, તેની ઉંચાઈથી અર્ધ ઉંચાઈનો એટલો (અપાશ્રમ) પણ કરાવવો.

સંત્રામમાં તથા ખેસવાના કામમાં ઉપયોગી થાય તેવા હાથીઓને દુર્ગોમાં રખાવવા; અને જે હાથીઓ હલુ કેળવાતા હોય (દમ્ય થતા હોય). અથવા તો જંગલી સ્વભાવવાળા (વ્યાધ) હોય તેમને (દુર્ગ) બહારના સ્થાનમાં રખાવવા.

હંમેશાં હાથીઓને પહેલા અને સાતમા પ્રહરમાં (એમ બે વાર) રનાન કરાવવું. આ બે સમય પછીના વખતમાં તેમને ખોરાક (વિધા) આપવો. મધ્યાહ્નકાળ પહેલાંના સમયમાં તેમને બાયામ આપવો, અને બપોર પછીના સમયમાં તેમને પાનાદિ કરાવવું. રાત્રિના બે ભાગમાં તેઓ નિદ્રા કરશે, અને રાત્રિનો ત્રીજો ભાગ તેઓ અર્ધનિદ્રામાં અને અર્ધ-જાગૃત અવસ્થામાં આરામ લેતા પડ્યા રહેશે.

હાથીઓને પકડવાની ઝડપ ગ્રીષ્મકાળ છે. જે હાથીનું વય ૨૦ વર્ષનું હોય તેને જ પકડવો. નાના હાથીઓ (વિક્ક); મૂદ (મુઘ્ધ) હાથીઓ; અને મત્કધુ (દંતચક્ષુરહિત), બ્યાધિત (માંદલા) હાથીઓ, તેમ જ ગાભણી અને પોતાનાં બચ્ચાને ધવડાવતી હોય તેવી હાથીઓ; એ સર્વને અગ્રાહ્ય (પકડવાને માટે અયોગ્ય) ગણવાં.

જે હાથીની ઉંચાઈ સાત અરલિ હોય, લંબાઈ નવ અરલિ હોય અને જેનો ઘેરાવ (પરિણાહ) દસ અરલિ, અને જેનું વય (આ સર્વ પ્રમાણો ઉપરથી) ૪૦ વર્ષનું અટકળા સકાય તે હાથીને ઉત્તમ (કોટીનો) ગણવો.

ત્રીસ વર્ષની ઉંમરનો હાથી મધ્યમ, અને પચોસ વર્ષની ઉંમરનો કનિષ્ઠ ગણાય છે. (ઉત્તમવર્મના હાથીને જેટલો ખોરાક અપાય તેનાથી) પોણા ભાગનો મધ્યમ વર્ગનાને, અને એ વર્મનાને અપાતા ખોરાકથી પોણાભાગનો ખોરાક કનિષ્ઠ વર્ગના હાથીને આપવો.

એક દ્રોણ ચોખ્ખા, ૩ આઢક તેલ, ત્રણ પ્રસ્થ લી, દસ પલભાર લવણ, ૫૦ પલ માંસ, ૧ આઢક જેટલો રસ અગર બે આઢક જેટલું દહીં; એ પ્રમાણે પ્રત્યેક (સાત અરલિની ઉંચાઈવાળા) હાથીનો ખોરાક છે; એ એના ખોરાકને સ્વાદિષ્ટ બનાવવાને અર્થે ૧૦ પલ ખાંડ (સાકર) અને એક આઢક જેટલી સુશ અગર તો બે આઢક જેટલું દૂધ; એ બે વાનાં પણુ ઉમેરાય. વળી તેના શરીર ઉપર ચોળવાને એક પ્રસ્થ તેલ, અને તેના માથા ઉપર જૂંસવાને તથા હાથીખાનામાં દીવો બાળવાને અર્થે ૧ પ્રસ્થ તેલ (પણુ ગણી લેવું). વળી બે ભાર યવસસ્ય (ખેતરાઉ ખડ), ૨૬ સસ્ય (ધાસ), અને ૨૩ ભાર સકું ખડ તેમ જ ગમે તેટલા જથામાં 'કડકર' (વિવિધ પ્રકારનાં કડોળ) : એ સર્વ પણુ તેને આપવાં.

મદગળ (અત્પરાળ) હાથીને તેમ જ આઠ અરલિની ઉંચાઈવાળા હાથીને, ઉંચાઈમાં સાત અરલિવાળા હાથીને અપાતા ખોરાકના જેટલો ખોરાક દેવો. બાકીના છ અગર પાંચ અરલિની ઉંચાઈવાળા હાથીને, જેના તેના કદના પ્રમાણમા ખોરાક આપવાનો છે. (વળી) જે કોઈ બાળહસ્તી

(મદનિયા=વિક્ક)ને કેવળ ક્રીડા અર્થેજ પકડવામાં આવેલ હોય તેને ખોરાકમાં ફક્ત દૂધ અને મવસર્ય (ખેતરાઉ-લીલું ખડ) આપવું.

હાથીઓની શારીરિક શોભાવિવિધ પ્રકારની હોય છે:-કેટલાક સંજાત-લોહિત (લાલચોળ લોહીથી રાતા દેખાતા), કેટલાક માંસલ (માંસથી રમૂલ સરીરવાળા), કેટલાક સંલિપ્તપક્ષ (સરખી રીતે વધેલ પડખાંવાળા), કેટલાક સમઠક્ષ્ય (એકસરખી કાખવાળા), કેટલાક અતિકીર્ણ માંસવાળા (એક સરખી રીતે વહેંચાયેલ માંસને લીધે સરખા બાંધાવાળા દેખાતા-ધાટીલા-), કેટલાક સમતસ્પતલ (સમપૃષ્ઠ-પીઠભાગ-વાળા), અને કેટલાક જાતદ્રોણિક (અસમ પીઠવાળા) પણ હોય છે.

ઋતુઓને તેમ જ તેમની શારીરિક શોભાને અનુલક્ષીને ભદ્ર (ચાલાક) તથા મંદ્ર (મંદ) કોટીના ગણાતા હાથીઓને, અમર તો બીજાં પ્રાણીઓના જેવાં લક્ષણ ધરાવનાર હાથીઓને કેળવવાનો તથા તેમને યોગ્ય કાર્યો શીખવવાનો રિવાજ રાખવો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘અધ્યક્ષ-પ્રચાર’ નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, ‘દસ્તિ અધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો’: એ બાબતને લમણું એકત્રીશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩૨

—*—

હસ્તિપ્રચાર (હાથીની કેળવણી).

હાથીઓને અપાતી કેળવણીની દૃષ્ટિએ તેમના ચાર વર્ગ પડે છે:- દમ્ય (કેળવી અંકુશમાં રખાય તેવા), (૨) સાન્નાલ (લડાઈના કામમાં આવે તેવા), (૩) ઔપવાલ (બેસવાના કામમાં આવે તેવા), અને (૪) દુષ્ટ સ્વભાવના (વ્યાલ).

દમ્યવર્ગના હાથીઓ પાંચ પ્રકારના છે:- (૧) જે હાથીઓ ચોતાના

રકંધ ઉપર મનુષ્યને બેસવા દે તે (સ્કંધગત); (૨) જે હાથીઓને ખીત્રે બાંધી શકાય તે (સ્તંભગત); (૩) જેમને પાણી પાવા અર્થે લઈ જઈ શકાય તેવા હાથીઓ (વારિગત); (૪) જે હાથીઓ ખાડાઓમાં પડ્યા રહે છે તે (અપપાતગત); અને (૫) જેઓ પોતપોતાના યુથ (ટોળા) વિષે અનુરક્ત રહે તે (યુથગત). આ બધા હાથીઓની, મદનિયાને માટે કરાતી માવજતથી સંભાળ રખાવવી.

સંગ્રામોચિત તાલીમ (સાન્નાયિક્રિયા) સાત પ્રકારની છે:-ઉપસ્થાન^૧ (કવાયત); સંવર્તન (ફરી જવું તે)^૨; સંયાન (આગળ વધવું તે)^૩; વધાવધ^૪ (પગે નીચે કચરવું કે-મારી નાખવું તે); હસ્તિયુદ્ધ (શત્રુના હાથીઓ જોડે લડવું તે); નાગરાયણ (દુર્ગો તથા નગરો ઉપર હુમલો કરવાનું કામ); અને સંગ્રામ (લડાઈ). આ બધા પ્રકારની તાલીમ આપવામાં, હાથીને તંગ બાંધવા (કક્ષ્યાકર્મ^૫), ગળામાં હાંસડી નાખવી (ઐવેયકર્મ^૬), અને તેને તેના યુથની સાથે રાખીને કાર્યપ્રવૃત્ત કરવો (યુથકર્મ^૭); એ ત્રણ પહેલાં પગથિયાં (ઉપ-વિચાર) રૂપ છે.

બેસવાના કામમાં આવે તેવા હાથીઓના આઠ વર્ગ છે:-(૧) ખીત્રે હાથી સાથે હોય ત્યારે જે હાથી પોતાની ઉપર બેસવા દે તે (કુંજરૌપવાલ્ય); (૨) યુદ્ધોચિત હાથી આગળ ચાલે ત્યારે જે હાથી પોતાની ઉપર બેસવા દે તે (સાન્નાયૌપવાલ્ય); (૩) જેને રેવાલ ચાલતાં શીખવાયલ હોય તે (ધિરણ); (૪) વિવિધ ગતિઓ જેને શીખવાઈ હોય તે (આધાનગતિક); (૫) લાકડીનો ઉપયોગ કરી જેને હાંકી શકાય તે (અબ્દયુપવાલ્ય); (૬) જેને અંકુશની મદદથી હાંકી શકાય તે (તોત્રૌપવાલ્ય); (૭) કોઈ પણ પ્રકારના દાગ વિના જેને હાંકી શકાય તે (શુદ્ધોપવાલ્ય); અને (૮)

૧. હંયા યજુ, વાંકા વળવું તથા વાડ ફેરવી તે. ૨ સપ્ત પડવું, બેસી પડવું તેમ જ ખાઈખાડા તથા હારોડેકી જવું તે. ૩ સંધી, આડી કે વાંકીચૂકી ગતિ કરવી તે. ૪ રથ તથા ઘોડાઓને પગ નીચે ફેરવાવવા તથા પાયદળનો નાશ કરવો તે.

જે ચિત્તારના કામમાં આવે તે (માર્ગાયુક). ધ્યારદ કર્મ; 'હીન કર્મ' (દલદા પ્રકારનું કામ), અને નારોદ્ધકર્મ (સંચા સમજી તે પ્રમાણે કરવાનું કામ); એ ત્રણ, આ પ્રકારના દાથીઓને આપવાની કેળવણીનો પ્રથમ ભૂમિકાઓ છે,

આસો (ચક્ર દાથીઓ)ને ફક્ત એક જ રીતે કેળવી શકાય છે. તેમને અંકુશમાં રાખવાનો ઉપાય એક જ, અને તે સગ્ન માત્ર છે. તે કર્મ પરત્વે ચક્રાવાળો હોઈને પરત્વે તેને અભાવ હોય છે; તેની પ્રકૃતિ વિષમ, અદ્દ અને સ્વછંદી હોય છે, અને મનને લીધે તે ભુલ્લહીન પણ હોય છે. જે ચક્ર દાથીઓની કેળવણી નિષ્ફળ નીવડે તેઓ શુદ્ધ ચક્ર હોય, અગર સુવ્રત, વિષમ, અગર તે બધાય પ્રકારના દુગુંધોથી ભરપૂર પણ હોય.

તેમની નિયંત્રણ કરવાને અર્થે આવશ્યક ગણાતી માકળોના નમૂનાઓ તેમ જ ખીજાં ઉપકરણો વગેરે, તેમના ચિકિત્સકો પાસેથી જાણી લેવાં.

તેમને ખાંધવાના ર્નભ (આલાન), ગળખંધ (ઐવેયક), કલ્પા (દારકાંતંગ), લગામ, પગની બેડીઓ (ચીપીઆ) અને આગલા ભાગમાં નાખવાની દડ વગેરે, 'અન્ધનોપકરણો' ગણાય છે.

અંકુશ, વેણુ (વાસની લાકડી,) વગેરે 'યંત્રોપકરણ' કહેવાય છે. વૈજ્યન્ની અને હુરપ્રમાલા જેવા કંઠાભરાણો, તથા ખૂલ અને ઘાસિયા 'ભૂપણો' છે; અને લોહત્રાણુ (વર્મ), લાકડીઓ (તોમર), બાયાં (તીર ભરવાની કાચળીઓ), અને યંત્રો: એ સર્વે 'સાંત્રામિક અધકારો' ગણાય છે.

(દાથીના) ચિકિત્સકો, કેળવનારાઓ, આરોહકો (સ્વારી કરનારાઓ), તેમ જ તેમના પાલકો, વિદ્યા (રાતજ) પકાવનારાઓ, તેમને માટે ઘાસ લાવનારાઓ, તેમને ખીલે ખાંધનારાઓ, ગજશાળા વાળનારાઓ, અને

જો દાથી સ્થૂલ. ખાતળો અને રવારાવાળો હોય છે તે 'સારદ' કહેવાય છે. જે સ્થૂલ હોય તેને ભૂખ્યો રાખવો, અને પાતળો હોય તેને સ્થૂળ બનાવવો, અને જે રવારાવાળો યઈ તથા હોય તેની ભૂખ જગાડવી.

રાત્રિને સમયે મળ્યાજાણી ચોક્કી કરનારાઓ: એ બધા શખ્સો, દાથીઓને લગતી જરૂરી બાબતો ઉપર ધ્યાન દેનારા ગણાય છે.

મળવૈદ્યને, ચોક્કીદારને, વાળનારને અને રસોઈઆ વગેરેને '૧ પ્રસ્થ જ્ઞાત, ખોખાબર તેલ, અને ૨ પલ્લભાર ખાંડ તથા મીઠું (કાઠારમાંથી) આપવાં. વેદ સિવાયના બીજાને ૧૦ પલ્લભાર માંસ પણ દેવું.

જે દાથી યાત્રા કરતાં રોગથી, દદ ઉપરાંત કામ કર્યાંથી, કે મદ અથવા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે પીડાતો હોય તેને મળવૈદ્યે આવશ્યક ઉપચારો કરવા.

દાથીખાનામાં ધૂળ-કચરા--ના દગ વળી જાય તે; ધાસ પૂરું પાડવામાં નિષ્ફળતા; કઠિન અને તૈયાર ન કરાયેલી ભૂમિ ઉપર દાથીઓને પડવા દેવા તે; તેમનાં શરીરનાં મર્મસ્થાનો ઉપર કરવામાં આવતા પ્રદાર; અચાન પુરુષ તેની ઉપર એસે તો તે; અથોઅકાળે તેમની ઉપર કરાતું આરોદ્ધ; અગમ્ય સ્થાનોમાં થઈને તેમને પાણી પાવા માટે લઈ જવાની પ્રવૃત્તિ; અને તેમને જાદુ અરબ્ધમાં પ્રવેશ કરવા દેવો: એ સર્વ બાબતો દોષરૂપ હોઈ દંડની સજાને પાત્ર છે; અને એ બધા પ્રકારના દંડની વસુધાન, જે ને દોષ કરનારના બધ્યામાંથી અને વેતનમાંથી કરી લેવી.

ચાતુર્માસ્ય (આપાદ , શ્રાવણ, ભાદ્રપદ અને આશ્વિન)માં, અને કોઈ પણ બે ઋતુઓના સંધિકાળમાં ત્રણ ત્રણ વાર તેમની (દાથીઓની) આરતી ઉતારવી. વળી શુદ્ધવૃક્ષની બીજ અને પુણિખાના દિવસે સેનાનીઓએ પણ દસ્તીઓની રક્ષાઈ ભૂતચર કરવાના છે.

નદીજ (નદીના પાણીથી બીંના એવા પ્રદેશોમાં જન્મેલા) દાથીઓના દંતચળોને, તેમના ઘેરાવાથી બમણા પ્રમાણમાં, મૂળ આગળથી રહેવા દઈને, ૨૧ વર્ષમાં એકવાર કાપી નાખવા: અને દાથીઓ ને પદાડી પ્રદેશના હોય તો તેમના દંતચળોને દર પાંચ વર્ષે એક વાર કાપવાના છે.

(આ પ્રમાણે કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' અધ્યક્ષ—પ્રચાર ' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, 'દસ્તિપ્રચાર' નામનું જતીયમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩૩

રથાધ્યક્ષ, પતિ (પદાતિ)—અધ્યક્ષ, અને સેનાપતિનાં કર્તવ્યો.

અધ્યાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો ઉપરથી રથાધ્યક્ષ (માડીખાનાના દરોગા)નાં કર્તવ્યો સમજી લેવા. રથાધ્યક્ષે, રથોની બનાવટ ઉપર દેખરેખ રાખવી.

રથની ઉંચાઇ ૧૦ પુરૂષ (૧૨૦ આંગળ) જેટલી અને તેની પહોળાઇ ૧૨ પુરૂષ જેટલી રાખવી. આવા રથને લક્ષ્યમાં રાખીને, પહોળાઇમાં એક એક પુરૂષ ઓછો ઓછો ચતાં છેવટ ૭ પુરૂષ જેટલી પહોળાઇ રહે એવી રીતે ખીજ સાત (પ્રકારના) રથો તેણે બનાવરાવવા. એ ઉપરાંત એણે દેવરથો, મુખ્યરથો (ઉત્સવોને પ્રસંગે વપરાતા રથો), યુદ્ધ (સાંત્રામિક) રથો, પારિવાણિક (પ્રવાસમાં વપરાતા) રથો, પરપુરાભિયાનિક (શત્રુઓનાં ચહેરો ઉપર હક્કો કરવામાં વપરાતા) રથો, તથા વૈનયિક (તાલીમ આપવાના કામમાં આવતા) રથો પણ તૈયાર કરાવવા.

ખાણુ મારવામાં, અગ્રો ફેંકવામાં, આવરણ વગેરે ઉપકરણોની બનાવટમાં તથા સજ્જવટમાં, સારથિકર્મ, રથિકકર્મ અને રથમાં જોડવાળા અશ્વોની બાબતમાં અપાતીલેવાતી તાલીમ ઉપર પણ દેખરેખ રાખવી.

(રથો તેમ જ અન્ય સામગ્રીઓ બનાવવા માટે) જેઓ મથુકને માટે, અસ્પ સમયને માટે યોગ્યતા હોય તેમને આપવામાં આવતા ભથ્થા અને વેતનનો હિસાબ પણ તેણે તપાસવો. વળી કામે યોગ્યતાઓને યોગ્ય પારિતોષિક (યોગ્યરક્ષાતુષ્કાંત) વડે સંતુષ્ટ અને સુખી રાખવાને માટે, તેમ જ માર્ગોનાં અંતરો (માનકર્મ) નક્કી કરી લેવાને પણ તેણે લેવાં.

પતિ—અધ્યક્ષ (પાલિકના અધ્યક્ષ)ને પણ આ જ નિયમો લાગુ સમજવા. આ અધ્યક્ષે મૌલ (કાયમની કે વંચપરંપરાગત) સેનાનાં, લાડુતી (જૂત-કામચલાઉ) સેનાનાં, શ્રેણીઓ (લગાઇના ધંધા અર્થે રચાયેલ સૈનિકસંઘો)નાં, તેમ જ મિત્ર કે અમિત્ર રાજાઓનાં અને અરણ્ય-જાતિઓનાં સૈન્યની સખળતા-અખળતા (સારક્ષ્યતા)ને પણ જાણી લેવી.

નીચાણુ-ભૂમિમાં યુદ્ધ કરવાની, સામસામે-મેદાનમાં-યુદ્ધ કરવાની, છળમેદ ભરેલા હલ્લાઓ કરવાની, ખાઈએ (ચરો) માં રહીને (ખનક-યુદ્ધ) લડવાની, કે આકાશયુદ્ધ (આકાશમાં કે ઉંચી જગ્યા ઉપર રહીને યુદ્ધ) કરવાની, તેમ જ દિવસે અને રાત્રિએ યુદ્ધ કરવાની બાબતોનું, તથા તે સર્વને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી તાલીમ (કવામત)નું તથા તેના બધા પ્રકારના યુદ્ધોને લગતું જ્ઞાન પણ તેણે સંપૂર્ણ રીતે ધરાવવું, અને વળી અનુકૂળ તેમ જ પ્રતિકૂળ સંયોગો સંબંધી પણ તેણે માહિતી ધરાવવી.

પોતે આગળ વધવા માટે કે પાછળ હટવા માટે યોગ્ય આદ્ય આપી શકે તેટલા માટે સેનાપતિએ, સર્વ પ્રકારનાં શસ્ત્રાશ્ત્ર વાપરવામાં તેમ જ હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથોને દોરી લઈ જવાના કામમાં નિપુણ એવા તેના પોતાના ચતુરંગબળે (સમગ્ર સૈન્યે) જે સ્થાનમાં જે રિશ્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય તે સ્થાન તથા રિશ્તિની, તેમ જ કોઈ આકસ્મિક યોગે એ સર્વને કોઈપણ પ્રકારની આદ્ય આપવામાં આવે તો તે તેઓ ઉપાડી શકે તેમ જ કે નહિ તે બાબતની ઉપર નજર રાખીને હંમેશાં સામર્થ્યયુક્ત જ રહેવું.

વળી પોતાના લશ્કરને કયી ભૂમિ લાલકારક છે, કયો કાળ અનુકૂળ છે, દુસ્મનનું બળ કેટલું છે, એકચિત્ત યત્નસેનામાં કલહનાં ખીજ કેવી રીતે રોપવા; પોતાના વેરાઈ ગયલા લશ્કરને કેવી રીતે એકત્ર કરી લેવું; યત્નના સંહત (સંધોભૂત) લશ્કરને કેવી રીતે વોખેરી નાખવું; દુર્ગ ઉપર હલ્લો શી રીતે કરવો; અને આગળ ધપવાને કયો સમય અનુકૂળ છે: એ સર્વ બાબતોનું જ્ઞાન પણ તેણે મેળવી લેવાનું છે.

ફક્ત ળાવણી (સ્થાન) માં અને કૂચ દરમ્યાન જ નહિ, પરંતુ લડાઈ ચાલી રહેલ હોય તે સમયે પણ પોતાના લશ્કરે કેવા પ્રકારનો વિનય પાળી રાખવાનો છે-એ વાત પોતાના મનથી નિશ્ચિત કરી રાખીને તેણે પોતાની લુદી લુદી સેનાઓ (બૂહો) ને, તૂરીઓ, ખ્વજો અને પતાકાઓની સંઘાઓ, તેમને યોગ્યબાવાને અર્થે આપી દેવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' અધ્યક્ષ-પ્રચાર ' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું, ' રથાધ્યક્ષ. પત્તિ-અધ્યક્ષ અને સેનાપતિના કર્તવ્યો ' : એ વિષયને લખતું તેત્રીયમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩૪

—૦—

• મુદ્રાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો.

મુદ્રાધ્યક્ષે (રાજચિહ્નો આપનાર અમલદારે,) એક માપક દર લખને રાજચિહ્નો (મુદ્રા) કાઢી આપવી. જે કોઈ પાસે, એ પ્રમાણે કઢાવાપણી રાજચિહ્નો હશે તે રાજ્ય (જનપદ) વિષે આવી કે તેમાંથી બહાર જઈ શકશે.

જનપદ (રાજ્ય) નો જે કોઈ વતની ચિહ્નો (પરવાનો) મેળગ્યા સિવાય જાવઆવ કરે તેનો ૧૨ પણુ દડ કરવો. જે તે કૂટમુદ્રા (ખોટા પરવાનો) બતાવે તો તેને પ્રથમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી. જે કોઈ પરદેશી તેવા પ્રકારનો મુદ્રો કરે તો તેને ઉત્તમ પ્રકારનો સાહસદંડ આપવો. વિવીતાધ્યક્ષે (ચરિયાણુ જમીનના અધ્યક્ષે) આ બધા પરવાનાઓ (રાજચિહ્નો) તપાસવા.

કોઈપણ જે ભયસ્થાનોની વચ્ચે ' ચરા ' ની (ચરિયાણુ) ભૂમિ ગોઠવી દેવી. ખીણોને ચોર, હાથી તથા બીજાં પશુઓથી મુક્ત રખાવવી.

(જનપદના) નિર્જળ પ્રદેશોમાં કૂવાઓ, સેતુમંધો અને આરામસ્થાનો બધાવવાં એટલું તો નહિ, પરંતુ ૬ કૂલવાડીઓ ને કળવાડીઓ પણુ (તેણે) કરાવવી,

શિકારીઓએ પેતાના શિકારી કૂતરાઓની મદદથી ચરણો વિશે તપાસ રાખ્યા કરવી. ચોર કે શત્રુ નજરે પડે તો તેમણે વૃક્ષો કે કુંચરો

• • હિંદુ-આર્યો કૂલકળનો ઉપયોગ ઘણા જ પ્રમાણમાં પ્રસંગે પ્રસંગે કરનાર છે એ વાત સુમસિદ્ધ છે.

ઉપર ચઢી જઈને એવી રીતે તો સંતાપ બેસતું કે, પોતે શંખ ફૂટે કે ટોલ વગાડે (તો પણ ચોર કે ચતુ તેને પોતાને દેખી શકે નહિ). ચતુની કે અરણ્યવાસી જાતિઓની ચળવળના સંબંધમાં (રાજને) ખચર આપવાને અર્થે તેમણે, રાજથી પગાયલાં કબૂતરો (ગૃહકપેત)ને ચિટ્ટીઓ સહ (મુદ્રાયુક્ત) કરીને^૧ ઉઝાડી મુકવાં, અથવા તો ધૂમાડો તથા અગ્નિની પરપરા અનુક્રમપૂર્વક ગોઠવીને તે દ્વારા ખચર પહોંચતા કરવા.

વળી તેણે, ઇમારતી લાકડાંની તેમ જ હાથીઓનાં વનોની રક્ષા પણ કરવી, રસ્તાઓને સારી સ્થિતિમાં રખાવવા, ચોરોને પકડવા, વેપારીઓના માલને સુરક્ષિત રખાવવો, ગાયોની રક્ષા યાવ તેમ કરવું, અને લોકખ્યવહાર (સરલતાથી) આસે તેવી યોજનાઓ પણ કરવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' અધ્યક્ષ-પ્રચાર ' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું ' મુદ્રાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો 'ને લગતું ચોત્રીયમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

મકરણ કપ

સંમાહર્તાનાં કર્તવ્યો; ગૃહપાતિઓ, વૈદેહકો અને તપસ્વીઓના વેપમાં ફરતા ગૃહપુરૂષો.

+ સમાહર્તાએ આખા જનપદ (રાજ્ય)ના ચાર ભાગો પાડવા, અને એ દરેક ભાગ પૈકીનાં ગામોને પણ બેચ (ઉપમ), મધ્યમ, અને કનિઠ-એમ ત્રણ વર્ગમાં ગોઠવી દેવાં; અને એ સર્વને તેણે, અહીં જતાવતાંમાં આવતા દરકોષ એક અગર બીજા પ્રકારની મંચાથી ઓળખાવવાં:- (૧) કરવેરાથી મુકત ગામો (પરિહારક); (૨) લૈનિકો પૂરા પાડનારાં ગામો (આયુધીય);

૧ દિંદુસમાજવ્યવસ્થામાં આ ઉપાય સર્વસાધારણ ગણાતો.

+ Revenue Collector or Commissioner (મુદ્રા અધિકારી કે વસુધાવી-અધિકારી.)

(૩) ધાન્ય, પશુ, દિશ્વ, કુખ્ય વગેરેના રૂપમાં કર બરનારાં ગામો; અને
(૪) કરને બદલે વેક કરનાર તથા ગોરસ (દૂધ, દહીં, માખણ, ધો વગેરે)
પૂરાં પાડનાર ગામો (કરપ્રતિકર).

પાંચ પાંચ કે દશદશ ગામોનાં જૂથ કરી તે પ્રત્યેક જૂથ ઉપર એક
'ગ્રામ'ની નીમણૂક તેણે કરવી, અને તે ગ્રામે તેની (સમાવતાની) મૂલ્યના
પ્રમાણે કામ કરવું.

તેણે (ગ્રામે) ગામડાંઓના સીમાડા નક્કી કરવા; ખેડાતી અને
અણખેડાતી (પડતર) જમીનો, મેદાનો, જલાર્દ પ્રદેશો, આરામવાટિકાઓ,
શાકની વાડીઓ, વાડો, વનો, મકાનો, ચિત્તો, દેવગૃહો, સેતુબંધો, સ્મશાન-
જૂમિઓ, સત્રો (અન્નદાન કરનાર સંસ્થાઓ), પાણીની પરબડીઓ
(પ્રવા), પુણ્યસ્થાનો, ચરાઓ તથા રસ્તાઓ; એ બધાંની ગણના કરી
તેમનાં હદનિશાન પણ તેણે નિશ્ચિત કરવાં, અને તેમ કરીને પણ તેણે
વિવિધ ગામો, ખેતરો, જંગલો અને માર્ગોની મર્યાદા પણ નક્કી કરી આપવી;
અને આ ઉપરાંત તેણે ખેતરોને અંગે થતાં સંપ્રદાનો, વેચાણો, બદલીસો
(અતુલ્યહો), અને કર બરવામાંથી અપાતી છૂટ; એ સર્વનો નોંધ પણ
રાખવો તે રખાવવો.

વળી તેણે કર બરનારાં (કરક) અને કર ન બરનારાં (અકરક)—એવાં
ધરોની સંખ્યા નિશ્ચિત કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ દરેક ગામમાં રહેતા
આરે વર્ણના લોકોની સંખ્યા, અને તે પૈકી જેટલા ખેડૂનો, ગ્રામવાસી,
વેદેહકા (વિપારીઓ), કાર (કારીગરો), મજૂરી કરનારા (કર્મકર) અને દાસો
હોય તેમની સંખ્યા, તથા યૌવમાં અને યૌવમાં પ્રાણીઓની સંખ્યા પણ
નિશ્ચિત કરીને દરેક ધર પાસેથી કેટલા સોનાની, કેટલી વેદની, કેટલી જમીનની
અને કેટલા દંડની વસુલાત કરી લેવાની છે તે પણ ઠરાવી આપવું.

વળી દરેક ધરમાં વસતાં નાનાંમોટાં તમામ ઓપરણોની સંખ્યા બધાં
વેસનાં ચરિત, આજીવ (આજીવિકાનાં સાધન), આવક તથા ખર્ચને
લગતી હકીકત પણ તેણે નોંધી રાખવી.

જનપદ (રાજ્ય)ના ચાર ભાગ પાડી, તે દરેકની ઉપર તેણે એકએક 'સ્થાનિક' સંગ્રાહણ, અધિકારી નીમવો.

† 'પ્રદેશ' (તપાસણી કામદાર)સંગ (મુદ્દી) અધિકારીઓ, એવા એ ગોપ તથા સ્થાનિકના તાબા હેઠળના પ્રદેશોમાં જઈ ફરીને તેમનાં (ગોપસ્થાનિકનાં) કાર્યકરણ (કામો તથા તે કરવાની પદ્ધતિ) પરત્વે તપાસણી કરે એટલું તો નહિ, પરંતુ 'બલિ' નામથી ઓળખાતો (ધર્મવિષયક) કર પણ ઉધરાવે એવી તેમને તેણે (સમાહતિએ) સૂચના પણ કરવી.

ગૃહપતિકના વેપમાં (પોતાના તરફથી) મોકલાયલા જાસુસો દ્વારા તેણે (સમાહતિએ) દરેક ગામનાં ખેતરો, ધરો અને કુળો (કુટુંબો)ને લગતી, તેમ જ ખેતરોનાં ક્ષેત્રફળ, તેમની પેદાશ, તેમની ઉપરતું સ્વામિત્વ, ધરો પરત્વે કરવામાં આવેલ કરની માત્રા (છૂટ), અને કુળોનાં વર્ણકર્મને લગતી જે બધી દુકીકત (ગોપ અને અન્ય અમલદારોએ) નોંધી રાખેલી હોય તેની સત્યાસત્યતા પણ નક્કી કરી લેવી.

વળી તે જાસુસોએ, માણસો અને પશુઓની સંખ્યા પણ તપાસી જોવી, અને દરેક કુટુંબની આવકગવકનો આંકડો પણ જાણી લેવો.

સ્થાનાંતરમન કરવાની ટેવવાળા લોકોની આવગવનાં કારણો પણ તેમણે સૂંધી ઠાઠવાં એટલું તો નહિ, પરંતુ અનર્થકારક (અર્થહારક ગણાય તેવાં) સ્ત્રીપુરુષો (નટનર્તક વગેરે)ના આગમન અને નિર્ગમનના તેમ જ પરદેશી ચારો (જાસુસો)ની હીલચાલ વગેરેમાં રહેલ હેતુઓ પણ તેમણે જાણી લેવા.

આ જ પ્રમાણે વેદેહક (વેપારી)ના વેપમાં રહેતા જાસુસોએ, વિવિધ પ્રાણીઓ, બાગબગીચાની તેમ જ ખેતરોની પેદાશો અગર તો કારખાનામાં

† Directors or supervisors who inspect and suggest as to what has to be done.

ખનતી ચીજો વગેરે સ્વદેશી (સ્વભૂમિજ) રાજપણ્યો (રાજમાલ) ના પરિમાણ અને મૂલ્ય પરત્વે પણ ખાત્રી કરી લેવાની છે.

વળી જળમાર્ગે કે ભૂમિમાર્ગે આવતા શ્રેષ્ઠ કે નેષ્ટ (હલકા) પ્રકારના પરદેશી (પરભૂમિજાત) માલ પરત્વે પણ દાણ, રાહદારી, વાહનકર, સૈનિકકર, વહાણબાકું, (વેપારીઓએ આપેલો કે આપવાનો) એક પાસાંદા, તેમના નિર્વાહ અર્થે કરાતો ખર્ચ, અને વખારો (પડ્યામાર) માં માલ રાખવાની સગવડ મળતા તે સંબંધમાં તેમને થતો ખર્ચ એ સર્વ બાબતોને લગતી ચોક્કસી પણ તેમણે કરવાની છે.

એ જ પ્રમાણે સમાહર્તા તરફથી સૂચના પામેલા પણ તપસ્વીના વેપમાં ફરતા જામુસોએ, ખેડૂતો, ગોપાલકો, વેપારીઓ તથા (રાજ્ય તરફથી નિયોજનપલા) અધ્યક્ષોની શુદ્ધાશુદ્ધતા પરત્વે પણ (અને તેટલો તપાસ કરી) જાણી લેવાનું છે.

જે સ્થળે ચૈત્યો હોય કે જે સ્થળે ચાર રસ્તાઓ મળતાં ચૌદું રચાઈ હોય ત્યાં, પ્રાચીન ધન્યસ્થાનોમાં, તળાવો, નદીઓ, નદાવાના ધાટો તથા તીર્થસ્થાનો અને આશ્રમોમાં, તેમ જ અરણ્યો, પર્વતો અને ગહન વનોમાં જામુસોએ, પોતે જૂના અને વિખ્યાત ચોરો હોવાનો ઢોંગ મચાવીને, પોતાના શિષ્યો સહિત જવું, અને ત્યાં તે પ્રમાણે જાંઘને તેમણે ચોર, શત્રુઓ અને વધારે પડતી બહાદુરીવાળા પુરોનાં આગમન-નિર્ગમન થવાનાં કારણ વગેરે જાણી લેવાં.

આ પ્રમાણે સમાહર્તાએ ઉત્સાહપૂર્વક જનપદ (ના હિતાર્થે) ચિંતા રાખવી. જે સંસ્થાઓ ચિંતન કરે તે જ (ખરેખરી) સંસ્થાઓ કહેવાય છે; બીજી બધીને તો લેભાગુ જેવી જ (કિવળ નામની) ગણવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ અધ્યક્ષ-પ્રચાર ’ નામક દ્વિતીયાધિકરણમાંનું ‘ સમાહર્તાનાં કર્તવ્યો; વૈદેહકો તથા તપસ્વીઓના વેપમા ફરતા ગૃહપુરો : એ વિષયક પાંત્રીસમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩૬

નાગરિકનાં કર્તવ્યો.

સમાહર્તા જેવી રીતે (જનપદને લગતા) કામો કરે છે, તેવી રીતે નાગરિકે (નગરાધ્યક્ષે) નગરને લગતાં કામો જેવાતપાસવાનાં છે.

દશ કુળ, વીશ કુળ કે આણીશ કુળ પરત્વે બધા મ પ્રકારની દેખરેખ ગોપે રાખવાની છે. આ (પોતાની દેખરેખ નીચેના) કુળોમાનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં જાતિ, ગોત્ર, નામકામ અને કામધંધા પરત્વે તેણે (ગોપે) માહિતી 'ધરાવવાની છે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેમની પાસેનાં ઢોર તથા તેમની આવક-જવક (આયવ્યય) પરત્વે પણ તેણે ચોકસ માહિતી ધરાવવાની છે.

‘ એ જ પ્રમાણે ‘સ્થાનિકે’ નગર (કુર્જ)ના ચારે ભાગને લગતું કામકાજ કરવું’.

ધર્મ-સંસ્થાઓનાં બ્યવસ્થાપકોએ, એવી સંસ્થાઓમાં નિવાસ કરવાને અર્થે આવી પહોંચતા પાખંડીઓને અને પથિકો(મુસાફરો)ને લગતા ખખર (ગોપ અગર સ્થાનિક)ને પહોંચાડવા. જે તપસ્વીઓ તથા શ્રાત્રિયો (વેદજ્ઞો) વિશ્વસનીય ચારિત્રવાળા હોય તેમને જ તેમણે તેવી સંસ્થાઓમાં ઉતારવા (વાસો કરવા) દેવા. કારીગરો અને શિષ્ટી વગેરેએ પોતપોતાનાં સ્વજનો (પોતપોતાના જેવાં ધંધાદારીઓ) ને (પોતપોતાને જોખમે) પોતપોતાનાં કર્મસ્થાનો વિષે ઉતારો આપવો. એ જ પ્રમાણે વેદેહકો (વેપારીઓ)એ (પોતાને ઘેર આવતા) વેપારીઓને પોતપોતાના કર્મસ્થાન (ઘર કે પડખઘર)માં ઉતારવા. જે કોઈ વેપારી અકાલે અને અરથાને પોતાના માલનું વેચાણ કરે તે વેપારીના તેવા (અનુચિત) કામને લગતા ખખર, તેવા (ઉતારો આપનાર) વેપારીએ (ગોપ કે સ્થાનિકને) આપવા એટલું જ નહિ, પરંતુ જે કોઈની પાસે પોતાનો જ માલ ન હોતાં બીજનો માલ હોય તેને લગતા ખખર પણ તેણે (જેને તેને) પહોંચાડવાના છે.

મઘ વેચનારાઓ (જરવાળાઓ), પકાવેલ માંમ વેચનારા, અને રાધેલા ચોખા વેચનારાઓ, તેમ જ વેચ્યાઓ (રૂપાણવા ઓઓ); એ સર્વે પોતપોતાને પરિચિત હોય તેના માણસને પોતાની સાથે રહેવા દષ્ટ રોકે. (તથાપિ) આ સર્વ પ્રકારના લોકોએ ઉઠાઉ (અતિવ્યયકર્તા) તેમ જ જોખમ ભરેલાં કામો ઉપાડનાર મનુષ્યોને લગતા ખખર (ગોપ અગર સ્થાનિકને) આપી દેવાના છે.

મણ (ચાંદી વગેરે)થી તથા અપૃથ્વ ખાનપાનનો અતિશય પ્રમાણમાં ઉપભોગ કરવાથી પીડાતા કોઇ દહીંની સારવાર જો કોઇ પણ ચિકિત્સક ગુરુ રીતે કરે, અને તેણે, અગર તો જે ધરમાં તેવા દહીંને ઉપચાર કરાતા હોય તે ધરના માલીક, જો ગોપ અગર સ્થાનિકને એ પ્રાપ્તના ખખર આપ્યા હશે, તો તેઓ જાને (ચિકિત્સક તથા ગૃહસ્વામી) નિરપરાધી ગણાશે; પરંતુ એ પ્રમાણે જો તેમણે નિવેદન કયું નહિ હોય, તો તેમને, દહીંના જેટલા જ દોષવાળા ગણવામાં આવશે.

ગૃહસ્વામીઓએ પોતપોતાને ઘેર આવતા તથા પોતાને ઘેરથી જનારા મનુષ્યોને લગતા ખખર પહોંચાડવા; તેમ જો તેઓ નહિ કરે અને રાત્રિના કોઇ (ચોરી વગેરે) ગુન્હો બનશે તો તેની જવાબદારી તેમને માથે રહેશે; અને જો કે (એવા અગણણ મનુષ્યો જે રાત્રિએ આવ્યા ગયા હોય તે) રાત્રિમાં કોઇ ગુન્હો નહિ થવા પામ્યો હોય, તો પણ તેવા ગૃહસ્વામીઓ (જેમણે ખખર નહિ આપ્યા હોય તેવા) પૈકી ફરકનો ત્રણ ત્રણ 'પણ' દંડ કરવામાં આવશે.

મણવાળાને, અનિષ્ટ ઉપકરણ (જોખાર કે હથિયાર) ધરાવનારને, અગર તો ભારે બોળે ઉઠાવ્યાથી કંઠાંત યષ્ઠ ગમલાને, કે બીજાને દેખી મતિશ્રમને પામી જતા માણસને, અથવા તો વધારે પડતી નિદ્રાથી ધેરાવવાને કે દીર્ઘપ્રવાસ કરવાથી શ્રમિત યષ્ઠ ગમલા હસમને, અથવા તો નગરની અંદરના કે બહારના સ્થાનોમાં કે દેવગૃહોમાં, પુણ્યસ્થાનોમાં કે

અગ્નીચાઓમાં કે ક્ષમશાનોમાં રખડતા કરતા અગ્નિજ્વા માણસને, જે કોઈ પણ મહામાર્ગો કે આડવાટે જતો મુસાફર દેખે, તો તેણે તેવા માણસને પકડી લેવો.

શુન્ય નિવાસસ્થાનોમાં મહા જાળનારા (વેચનારા)ના અને રાધેલ ચોખ્ખા તથા મૌસિ વેચનારાઓના વાસોમાં, અગર તો છૂતગૃહોમાં કે પાખંડીઓના અખાડાઓમાં જઈને તેમણે (ગૃહ પુરવોએ) સંક્રિત ચરિત્રવાળા જનોને પકડવા.

* મૌખિકપુત્રના એક દિવસના ચાર સરખા ભાગ પાડતાં, વચલા જે ભાગ જે ચાપ તે દરમ્યાન અગ્નિ પ્રકટાવવાની બંધી (ગૃહસ્વામીઓને) કરવી. એવા સમયે જે કોઈ અગ્નિ સળગાવે તેનો એક અષ્ટમાંશ 'પણ' દંડ કરવો.

(ગૃહસ્વામીઓએ) રસોઈનું કાર્ય ધરતી બહારનાં ભાગોમાં કરવું.

જે કોઈ પણ ધરધણી, પાણીબરેલ પાંચ ઘડા (પંચઘટી), એક કુંભ, એક દ્રોણી, એક નીસરણી (નિત્રેણી), એક પરથુ, એક રહોવાતું સૂપકું (વાવલિપુત્ર), એક અંકુશ, એક કચ્છપ્રહણી (સાણસી), અને એક ચામડાની ડોલ (દત્તી): એટલાં વાનાં પોતાની પાસે હંમેશાં તૈયાર ન રાખે, તો તેને એક ચતુર્થાંશ 'પણ' ના દંડની સજા કરવી.

છાએલાં જપરાં તેમણે કાઢી નાખવાં. જેઓ અગ્નિજીવી (અગ્નિની મદદથી કામ કરી આજીવિકા મેળવનાર) હોય તેમણે બધાએ, એક જ સ્થાનમાં નિવાસ કરવો.

• પ્રત્યેક ધરધણીએ દરરોજ રાત્રિકાલે પોતાના ધરના બારણા આગળ જ વાસ કરવો. મહામાર્ગો ઉપર કે ચૌડામાં (ચાર રસ્તાઓ જ્યાં મળતા હોય) પાણીથી બરેલ હજારો ઘડાઓ દારબંધ અને વ્યવસ્થિત રીતે હંમેશાં

* અગ્નિશાંતિ માટે માથીન દિંદુઓ કેવી વ્યવસ્થા રાખતા હતા તે આ નીચેની હકીકત ઉપરથી જણાયો.

તૈયાર રખાવવા એટલું તો નહિ, પરંતુ રાજ્યનાં મકાનો (રાજપરિઘેતુ) આગળ પણ તેવી જ ઝાઝવણુ તેણે કરાવવી.

આગ લાગે ત્યારે જે ધરધની અગ્નિશમનાર્થ મદદ આપવાને માટે ન દોડે તો તેનો, બાર પણ દંડ કરવો; અને જે કોષ લાકુત તે પ્રમાણે ન દોડે તો તેને છ પણ દંડની સજા કરવી.

જે કોષ બેદરકારીથી આગ લાગવા દે તેનો દંડ ચોપન 'પણ' કરવો; પરંતુ જે કોષ (જાણી નોંધને) આગ લગાડે તેને તો આગમાં જ હોમી દેવાનો છે.

^૧ જે કોષ રસ્તા ઉપર કચરો નાખે તેનો, એક અષ્ટમાસ 'પણ' દંડ કરવો; જે કોષ રસ્તા ઉપર કાદવકીચડ કે પાણી ભરાવા દે તેનો, એક ચતુર્થાંશ પણ દંડ કરવો; અને જે કોષ રાજમાર્ગ ઉપર, પૂર્વોક્ત કોટીના ઉપદ્રવ કરે તેને, પૂર્વસૂચિત દંડના કરતાં બમણી રકમનો દંડ દેવો.

જે કોષ પુણ્યસ્થાનોમાં, જળાશયો (ઉદ્ધરથાનો) માં, દેવમંદિરોમાં અને રાજગૃહોમાં (કોષ પણ પ્રકારે) મળોત્સર્ગ કરે તેને, ગુન્હાના પ્રમાણમાં, એક પણ દંડથી માંડીને (જેટલી વધારે સજા કરવી પડે તેટલી) સજા કરવી. પરંતુ જ્યારે ઔપધોપચારને લીધે કે કોષ રાગના પરિણામમાં (કોષથી) મળોત્સર્ગ થઈ જાય ત્યારે તેને લેણ પણ સજા કરવી નહિ.

જે કોષ, તિલાહી, કુતરું, નોળિયું અને સર્પ જેવા પ્રાણીનું મૃતશરીર નગર વિશે કોષ લાગમાં નાખે તેનો ત્રણ પણ દંડ કરવો. ગધેડું, જાંઠ, ખચ્ચર અને અન્ય દોર જેવા પ્રાણીનું મૃતશરીર જે કોષ એ પ્રમાણે રજાળતું નાખે, તો તેનો છ પણ દંડ કરવો; અને, જે કોષ, મનુષ્યના શબને એ પ્રમાણે રજાળતું ફેંકી દે તેનો પચાસ 'પણ' દંડ કરવાનો છે.

જે કોષ શબને, સાધારણ વપરાશના કે નિશ્ચિત કરાયેલા દરવાજા સિવાય અન્ય કોષ દરવાજેથી, અથવા તો નિશ્ચિત કરાયેલા માર્ગ સિવાય

અન્ય કોષ માર્ગથી લઈ જવામાં આવે, તો (તે પ્રમાણે થયે લઈ જનારને) પ્રથમ પ્રકારની (સાહસદંડની) સજા કરવી, અને જે દરવાજેથી એ થયે લઈ જવાયું હોય તેના રક્ષકનો પણ બસો પણ દંડ કરવો.

ભૂમિદાહ કે અગ્નિદાહ કરવાના સ્થાન સિવાય અન્ય કોષ સ્થળે જે કોષ પણ રાખને દાટવા કે બાળવામાં આવે તો (તે પ્રમાણે કરનારને) બાર પણ દંડની સજા કરવી.

રાત્રિ પડ્યા પછી છ નાલિકા (રજૂ કલાક) અને પરાદીઆ પહેલાં છ નાલિકાના સમય દરમ્યાન (વચગાળામાં) લોકસંચાર બંધ રહે તેટલા માટે તૂરીનો ઘોષ કરાવવો.

એ પ્રમાણે તૂરીનો ઘોષ થયા પછી એ સમયના પહેલા કે છેલા યામ દરમ્યાન જે કોષ પણ મનુષ્ય રાજગૃહોની પાસે ફરતો દેખાય તો તેને સવા પાંચનો દંડ દેવો, અને જે તે મધ્યમ યામમાં ફરતો દેખાય તો તેનાથી બમણો દંડ, તેનો કરવો; અને જે કોષ (રાજગૃહો અગર તો દુર્ગ) બહારના બાગમાં ફરતો દેખાય તેને, પૂર્વનિર્દિષ્ટ દંડના કરતાં ચારગણા દંડની સજા કરવી.

જે કોષ શંકનીય સ્થાનમાં અગર તો કોષ પણ પ્રકારનો ગુન્હો કરતો પકડાય તેની તપાસણી (ચોકસી) કરી લેવી.

જે કોષ રાજપરિગૃહની પાસે ફરતો દેખાય, અગર તો નગરરક્ષા અર્થે રચાયેલ બાંધકામો ઉપર ચઢતો દેખાય તેને મધ્યમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી.

જે કોષ રાત્રિના સમયમાં સુવાવડ કરાવવા નિમિત્તે (સૂતિકાકર્મ માટે) જતું હોય કે ઓપઘોષચાર કરવા અર્થે (ચિકિત્સક તરીકે) જતું હોય, અગર તો રાત્રિએ જે કોષ થાળે ભૂમિદાહ કે અગ્નિદાહ દેવા માટે જતું હોય, અગર તો જે કોષ હાથમાં દીવો ઉપાડીને જતું હોય, અગર તો જે કોષ તાગરકને મગવાને માટે, કે તૂરીનાદ થવાનું કારણ બણવા (તુર્પ્રેક્ષા) નિમિત્તે, અથવા તો લાગેલી આગ બોલવવાને

અર્થે કે પરવાનો લાખને રાત્રિને સમયે (ઘર બહાર) નીકળેલ હોય તેને પકડવું નહિ.

૪ આર રાત્રિઓમાં જે લોકો વેપપાલટો કરીને ફરવા નીસરે, અમર તો જે લોકો અવરુદ્ધ થયા હોય છતાં ફરવાને નીસરે, અમર તો જે લોકો હાથમા દંડાઓ કે શસ્ત્રો લાખને ફરવા નીકળ્યા પડે તેમને તેમના દોષના પ્રમાણુમાં સજા કરવી.

જે લોકોને અટકાવવા ન જોઈએ તે લોકોને જે રક્ષકો અટકાવી રાખે, અમર તો જે લોકોને અટકાવી રાખવા જોઈએ તેમને તેઓ અટકમાં ન લે, તો તેવા રક્ષકોનો, અકાળે ફરવા નીસરનાર મનુષ્યોનો જેટલો દંડ કરવામાં આવે તેનાથી બમણી રકમનો દંડ કરવો. .

જે કોઈ રક્ષક, કોઈ ઘસી સાથે જાનરકમ કરે તો તેને પહેલા પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી; જે તે કોઈ અદાસી (સ્વતંત્ર) સ્ત્રીની સાથે વિપયાસકતા થયો હોય તો તેને મધ્યમ કોટીના સાહસદંડને અધીન કરવો; અને જે તે, કોઈ અકાળે ફરવા નીસરવાથી અટકાયતમાં લેવાયલો સ્ત્રીનો ઉપભોગ લે તો તેને ઉત્તમ કોટીના સાહસદંડ દેવો. કદાપિ તે કોઈ કુલીન સ્ત્રી (કુલસી) પરત્વે તેવું કર્મ કરે, તો તેવા પ્રસંગમાં તે પ્રમાણે કરનાર રક્ષકનો પ્રાણુ લેવો.

ચેતનિક કે અચેતનિક જે બધા ઉપદ્રવો (દોષો) રાત્રિમાં થવા પામ્યા હોય તે સંબંધમાં જે નાગરક રાજાને નિવેદન પેશ કરે નહિ, અમર તો જે એ પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં બેદરકારી રાખતો દેખાય, તો જે તે પ્રકારના દોષના પ્રમાણુમાં તે સજાને પાત્ર થશે (તેને સજા કરવી.)

ઉદકર્યાનો, માર્ગો, નગરમાંથી બહાર નીસરી જવાના ગુપ્ત માર્ગો (બૂમિચ્છન્નપથ), વપ્ર (કિલ્લાની, માટીથી રચાયલી દીવાલો), અને પ્રાકારો તેમજ જાન રક્ષાવિષયક સ્થાનો: એ સર્વને, નાગરકે હંમેશાં

+ જે રાત્રિઓમાં ફરવાફરવાની હટ અપાયલી હોય તે.

જેતાતપાસતા રહેવું. બીજા લોકો તરફથી ખોવાઈ ગયેલી કે ભૂલાઈ ગયેલી કે લઈ જવાતા પડી રહેલી ચીજો જો તેના (નાગરકના) હાથમાં આવે તો તે ચીજોને તેણે સલામત રાખી મુકવી

રાજાના જન્મનું નક્કર જે દિવસોએ હોય તે દિવસોએ, તેમ જ પૂર્ણિમાના દિવસોએ, જે કેદીઓ બાળક (નાની ઉમરના), વૃદ્ધ, બ્યાધિ-મસ્ત કે અનાથ કેદીના હોય તેમને તેણે બન્ધનાગાર (કેદખાના) માંથી છૂટા કરવા; અગર જો જે લોકો પુરુષશીલ હોય, અગર તો જે, લોકોએ દોષનિબ્ધ (કેદીછોડામણ નાણાં ભરી આપવાનું) દેવાનું કબૂલ કર્યું હોય તેવા લોકોએ કેદીઓને છોડાવવા

એક દિવસમાં એકવાર, અગર તો પાંચપાંચ દિવસે એકવાર એ પ્રમાણે કેદીઓએ જે પ્રમાણમાં કામ કરી આપેતું હોય તેની, અગર તો તેમને મારવાના ફટકા મરાઈ ગયા હોય તેની, અગર તો તેમણે પોતાના છૂટકારા ખાલ જે હિરણ્ય દેવાનું હોય તે જો તેમના તરફથી અપાઈ ગયું હોય તો તેની ગણના કરીને તેમને બન્ધનાગારમાંથી રજા આપી દેવી.

જ્યારે જ્યારે નવો દેશ પ્રાપ્ત થાય, જ્યારે જ્યારે યુવરાજને અભિષેક કરવામાં આવે, અગર તો જ્યારે જ્યારે રાજાને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય, ત્યારે ત્યારે કેદીઓને છોડવાનો રિવાજ, સામાન્ય રીતે રાખવો. *

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'અધ્યક્ષ-પ્રચાર' નામક દ્વિતીયાધિકરણમાં, ' નાગરકના કર્તવ્યો ' - એ વિષયને લમણે ' જ્યોત્સુ ' પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

ત્રીજું અધિકરણ

ધર્મસ્થીય (ન્યાયતંત્ર).

પ્રકરણ ૧.

વ્યવહાર-સ્થાપના અને વિવાહને લગતા નિષ્કંધ.

સંબ્રહ્મણ^૧, દ્રોણમુખ્ય^૨ અને સ્થાનીય^૩: એ ત્રણ પ્રકારનાં શહેરોમાં તથા જે સ્થાનોમા જનપદ (રાજ્ય)ના ભાગોની સીમાઓ મળતી હોય તેવાં સ્થાનોમાં, ત્રણ ધર્મસ્થીયોએ તેમ જ ત્રણ અમાત્યોએ ન્યાય આપવાનું (વ્યાવહારિક નિષ્કયો આપવાનું) કામ કરવું.

(વ્યવહારની પ્રાધ્યાપ્તિ)

જે વ્યવહારો એકાતમાં, ઘરની અંદર બેસીને, રાત્રિ દરમ્યાન, અરણ્યોમા, ગુપ્ત રીતે કે કપટથી થયા હોય તેમને પ્રતિષિદ્ધ (નિરર્થક) ગણવા.

દરખાસ્ત કરનાર (કર્તુ) અને કરાવનાર (કારયિતુ); એ બન્નેને પ્રથમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી; આતાઓ (સ્વેચ્છાએ સાંભળનાર સાક્ષીઓ)ને આથી અર્ધ દંડની સજા કરવી; અને જેમણે માગણી કબૂલ રાખી (અદ્વેય) હોય તેમણે, પોતાને જે તુકસાન મળ્યું હોય તે સહન કરી લેવું.

પરંતુ જે વ્યવહારો (કરારો) ખીમના સાંભળવામા આવે એવી રીતે થયા હોય તે, તથા જે કરારોને ખીજી રીતે નિરર્થક ગણી શકાય તેમ ન હોય તે તમામને સિદ્ધ ગણવા.

દાયભાગ (વારસાને લગતા કરારો), તેમ જ નિલેપ (મુદ્રાકિત અનામત) તથા વિવાહને લગતા કરારો; અગર તો જે કરારોમાં વ્યાધિઅસ્ત અથવા તો ધરબહાર ન નીસરનારી સ્ત્રીઓનું હિત રહેલું હોય

૧, ૨, ૩ જુઓ દ્વિ અ. પ્રકૃ ૧, ૪ શ્રીક ભાષાનો થેમિસ્ટીસ (Themistes) રાષ્ટ્ર આ સંસ્કૃત રાષ્ટ્ર ઉપરથી થયેલો છે

તેવા કરારો; અગર તો મૂઢ ન ગણાતા લોકોથી કરાયલા કરારો (વ્યવહારો): એ બધા ધરમાં થયા (અન્તરાગારૂત) હોય તોપણ, સિદ્ધ ગણાશે.

લૂંટ (સાહસ), કાંદ્યુદ્ધ (કલહ), વિવાહ, અને રાજ્યના પ્રમાણે યતાં કાર્યો: એ સર્વને લગતા વ્યવહારો, તથા સાધારણ રીતે પહેલી રાત્રિ દરમ્યાન કામ કરવાની ટેવવાળા લોકો તરફથી કરાતા કરારો, રાત્રિએ થયા હોય તો પણ, સિદ્ધ ગણાશે.

જે મનુષ્યો સાર્થ (વેપારીઓ) તરીકે, મજવાસી (બોવાળિયા) રૂપે, આશ્રમવાસી રૂપે, કે બ્યાધ (શિકારીઓ) રૂપે, કે ચાર (જામુસ) રૂપે અરણ્યોમાં રહેનાર હોય, તેઓના કરારો અરણ્યમાં થયા હોય તો પણ તેમને સિદ્ધ (શ્રાવ્ય) ગણવા.

કપટાત્મક કરારો પૈકી જે કરારો ગૂઢપુરૂષો તરફથી થયલા હોય તેમને જ સિદ્ધ માનવા. કોઈ પણ સમવાય (મંડળ) ના સભ્યો, ખાનગીમાં પણ જો પરસ્પર કરારો કરે તો તેવા વ્યવહારોને સિદ્ધ માનવા.

ઉપર ગણાવેલ છે તે સિવાયના અન્ય (ખાનગી રીતે કરાયેલ) વ્યવહારોને અસિદ્ધ જ માનવા.

એ જ પ્રમાણે, પરાશ્રયી કે અનધિકૃત મનુષ્યો-જેમકે પિતાની માતા, પુત્ર, પુત્રવાળો પિતા, કુળથી બહિષ્કૃત બાપ, અવિબક્ત કુટુંબ પૈકીનો કનિષ્ઠ બાપ, પતિવાળા કે પુત્રવાળા ઓ, દાસ, બાકુલી મજૂર, કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવાને માટે ધણો જ બાળક કે ધણો જ વૃદ્ધ ગણાય તેવો માણસ, સંજ પામેલ શખ્સ (અભિચરત), પરિવાજક (સંન્યાસી), અને અપંગ કે વ્યસનીક એ બધાથી કરાયેલ કરારોને સિદ્ધ ગણવા નહિ; તથાપિ એ બધા પૈકી કોઈ જો અધિકારસંપન્ન થઈને વ્યવહાર કરે, તો તેવા વ્યવહારને ન્યાયપુરઃસર થયેલ વ્યવહાર ગણવો.

જે કોઈ ઇશ્વરે કરાર (વ્યવહાર) કર્યો હોય તે ઇશ્વર અધિકાર-સંપન્ન હોય, પરંતુ એ વ્યવહાર કરતી વેળા જો તે કોઈવાચિત્ હોય, કે

હેવામણું હોય) તે, પછીથી કહેવામાં આવતી બાજતના અર્થ પરત્વે બંધ-
સવું ન હોય તે; જે ત્રીજા માણસનો અભિપ્રાય (પરવાક્ય) અનભિપ્રાય
મણનામાં ન લેવાય તેવો હોય) છતાં તેના અભિપ્રાયને અભિપ્રાય
મણનામાં લેવાવા (યોગ્ય) મનાવવાને માટે કાંઈ તરફથી આગ્રહ કરાતો
નથી તે; મુદ્દાના પ્રશ્નનો ખુલાસો આપવાનું શરૂ કર્યા પછી, એ ખુલાસો
આપવાનું ચાલુ રાખવાનો હુકમ અપાયો હોય તોપણ, એ પ્રમાણે ખુલાસો
આપવાનું ચાલુ ન રાખી તેને અધૂરો મુકી દેવો તે; પોતાનાથી જ નિર્દિષ્ટ
રામલ વાતો-મુદ્દાઓ-છોટી દષ્ટને બીજી જ લગતી વાતો ઉપર ઉતરી
જવું તે; પોતાનાં વચ્ચેનો પોતે જ પાછાં ખેંચી લેવાં તે; પોતાના પક્ષના
સાક્ષીઓ તરફથી જે કાંઈ કહેવામાં આવે તેનો સ્વીકાર પોતે જ ન કરવો
; અને પોતાના સાક્ષીઓ સાથે પોતે ગુપ્ત રીતે વાતચીત ન કરવી જોઈએ,
તાં પોતે તેમની સાથે ગુપ્ત વાતચીત કરવી તે; એ સર્વે ' પરોક્ત હેતુઓ
પરોક્ત હોયો) ' ની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે.

પરોક્ત માટે કરવાનો હંક, (બવહારને લગતી રકમના કરતાં) પાંચ-
છો છે. સ્વયંવાદી (પુરાવો આપ્યા વિના પોતાનો વાદ રજૂ કરનાર) નો
હંક (વાદના વિષયભૂત દેવાની રકમથી) દશગણો હોય છે.

* (સાક્ષીલક્ષ્ય)

(દાવાની રકમનો) એક અષ્ટમાંશ, સાક્ષીલક્ષ્ય (પુરવઠા)
રત્ને વાપરવો. વળી દાવાવાળા રકમના પ્રમાણમાં સાક્ષીઓને મુસાફરી-
ભાડું (પયિભક્તમ) પણ અપાવવું. જે પક્ષ હારે તેના માથા ઉપર,
વેલકત બન્ને પ્રકારના અર્થ નાખવા.

કલહ, સાહસ, તથા વેપારીઓ અને સમવાયો (મંડળાઓ) સિવાય
તર સર્વને લગતા દાવાઓમાં વાદી સામે અતિવાદી બીજો કાંઈ વાદ કંઈ
કર્યો નહિ; તેમ વળી અતિવાદીની તરફેણમાં પણ બીજો કાંઈ સામે
કર્યો નહિ.

* (દાલદોષ-તલકૂળી.)

મુખ્ય પ્રશ્નો પરત્વે પ્રતિવાદી (અભિયુક્ત) તરફથી જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે કહેવાઈ જાય કે તુર્ત વાદી (અભિયોગી)એ, પોતાને જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે કહી દેવું. જે તે પ્રમાણે (વાદી) નહિ કરે તો તે 'પરોક્ત' બદલ દોષિત ઠરશે; કારણ કે તે પોતાના દાવાને લગતાં નિર્ણાયક તરવારો અગાત હોઈ શકે નહિ જ (અને તેવી તેનાથી તૈયાર થવા બદલ મુદત માગી શકાય નહિ). પરંતુ પ્રતિવાદી તે પ્રમાણે પોતા તરફના પ્રમાણો તુર્ત આપી શકે નહિ (તો ચાલે). એટલા માટે પ્રતિવાદીને, પોતા તરફથી કરાતો પ્રતિવાદ તૈયાર કરવાને તથા કે સાત દિવસની મુદત (અદાલતે) આપવી. જે એ પ્રમાણે અપાયલી મુદત દરમ્યાન તે પોતાનો પ્રતિવાદ (બચાવ) તૈયાર કરી ન શકે, તો તથા 'પણ'થી માંડીને બાર 'પણ' સુધીની રકમનો દંડ તેને દેવો. (એમ કરતાં કરતાં) તથા પખવાડિયાં નીકળી જાય અને તે છતાં પણ જે તે પોતાનો બચાવ કરી શકે નહિ, તો પછી 'પરોક્ત' નિમિત્તે તેનો દંડ કરવો. (અને વાદીના લાભમાં હુકમનામું કરી આપવું). (આમ થાય એટલે) દાવાવાળા રકમની વસુલાત વાદીએ પ્રતિવાદીની મિલકત ઉપરથી કરી લેવી.

પરંતુ વાદીએ જે માન^૧ પ્રત્યુપકારલાભાર્થ જ દાવો નોંધાવેલ હોય તો તેવા વિષય પરત્વે હુકમનામું થઈ શકશે નહિ.

જે પ્રતિવાદી પોતા તરફથી કરાતા પ્રતિવાદનું પ્રતિપાદન કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે તેને પણ તેટલી જ સજા કરવી.

જે વાદી પોતે પોતાનો વાદ પ્રતિપાદિત કરી શકે નહિ, તો તેને પણ 'પરોક્તભાવવાળો'—દોષિત—જણવો. મરી, ગયલા કે વ્યસનાધીન પ્રતિ વાદી વિરુદ્ધ જે વાદી પોતા તરફના વાદને પ્રતિપાદિત કરી ન શકે, તો

* દાલની દીવાની અદાલતોમાં આવતાં કામોની પદ્ધતિ સરખાવે, .

૧ જેમ કે, કામને નિર્વાહ અર્થે કે અન્ય પ્રકારની મદદમાં નાણાં અપાયેલ હોય તે પાછાં મેળવવા બદલ દાવો.

પછી સાક્ષીઓ કરાવે તે પ્રમાણે તેણે દંડ આપવો, અને (મરી ગયેલ)
પ્રતિવાદી નિમિત્તે તેણે (હત્તર) ક્રિયા (પણ) કરવી.

જો તે પોતાનો વાદ સાબીત કરી શકે, તો તેણે તેને પોતાને (પ્રતિવાદી
તરફથી-) સાનમાં અપાયેલ મિલકત (આધિ)નો કબ્જો લઈ લેવો.

પરંતુ એ વાદી જો આદાણુ ન હોય અને તેવો (અપ્રાદાણુ) જો
પોતાનો વાદ સિદ્ધ કરવાને અશક્ત નીવડે, તો તેણે 'સ્વોધ્વરક્ષિત' (સ્વ-
પિરામ્ય વગેરેને હાંકી કાઢનાર) વિધિકર્મ કરાવવાં.

ચારે વર્ણો પાસે તેમ જ ધર્મપ્રચારણુ જીવનને લગતા ચારે આશ્રમો
પાળનારાઓ કને પોતપોતાના ધર્મો પળાવવાનાં સામંત્યને લીધે, તેમ જ
ધર્મભંગ થતો હોય ત્યારે તેનામાં ધર્મરક્ષા કરવાનું બુદ્ધિ રહેલ હોવાને
કારણે જ રાજાને 'ધર્મપ્રવર્તક' (ન્યાયનું આલમ્બણ) કહેવામાં (મણવામાં)
આવે છે.

'ધર્મ' (કાયદો), વ્યવહાર (પુરાવા), ચરિત્ર (ઇતિહાસ અને)
રાજશાસન: એ ચારે પાદોની આવશ્યકતા વિવાદને લગતા :કામમાં રહે છે
જ. આ ચારે પાદો પ્રત્યેક પાદ, તેના પાંચીના બીજા પાદના કરતાં ચઢી-
આતી કઠીનો ગણાય છે.

ધર્મમાત્ર : સત્યચિત (સત્યના આધારે, રહેલ) છે. વ્યવહારમાત્ર,
સાક્ષીઓ ઉપર અવલંબી રહે છે; ચરિત્રમાત્રનું જ્ઞાન લોકસંમત (પ્રચલિત ;
લોકાચાર) માંથી મળી શકે છે; અને રાજાની આજ્ઞા તે 'શાસન' છે.

સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરી શકાય એટલા માટે રાજાનો પોતાનો
ધર્મ, ધર્મની મદદથી પ્રજાની રક્ષા કરવાનો છે: જે-કે-કે, રાજા
પોતાની પ્રજાની રક્ષા નથી કરતો, અગર તો લોકોની જીવન-
વ્યવસ્થાને અસ્તવ્યસ્ત થઈ જવા દે છે તે રાજાનો 'રાજદંડ'
મિથ્યા (નિરર્થક) ગણાય છે.

‘રાજાનું’ રાજત્વ કેવળ દંડમાં રહેલું હોઈને જે રાજા પોતાના પુત્રને કે શત્રુને એક સરખા ગણીને તેના દોષના પ્રમાણમાં તેને સજા કરે છે તે રાજા જ. આ લોક અને પરલોકનો નિર્વાહ કરી શકે છે—

‘જે રાજા ધર્મ, વ્યવહાર, ચરિત્ર (સંસ્થા) અને ન્યાય: એ ચારે બાજતોને અનુસરીને શાસનકાર્ય કરે છે તે આ અખિત્ર (ચતુર ન્ત યુક્ત) મહી (પૃથ્વી)ને જિતી પલ્લુ ચક્રે છે (અર્થાત્, આ પ્રમાણે શાસન કરનાર રાજા આખી પૃથ્વીને વશ પલ્લુ કરી ચક્રે છે).

‘જે કાષ્ઠ પ્રસંગમાં સંસ્થા (ઇતિહાસ—ચરિત્ર) અને ધર્મ વચ્ચે વિરોધ દેખાય, અગર જે કાષ્ઠ પ્રસંગમાં ધર્મશાસ્ત્ર (કાયદો) અને વ્યવહાર એક બીજાથી વિરુદ્ધ માલૂમ પડી આવે, તો તેવા પ્રસંગમાં ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને નિર્ણય કરવાનો છે.

‘તથાપિ, ધર્મશાસ્ત્ર અને ધર્મન્યાય (યુદ્ધિખળાની મહદથી અપાતો ન્યાય): એ ઉલ્લેખ વચ્ચે વિરુદ્ધતા નજરે પડે, તો તેવા પ્રસંગમાં ન્યાય (યુદ્ધિગમન્યાય)ને જ પ્રમાણ રૂપ ગણીને ચાલવું; કારણ કે એવા પ્રસંગમાં ધર્મશાસ્ત્રમાંના (મૂળ) પાકને નર્મ થઈ ગયેલા ગણવામાં આવે છે (કારણ કે, શુદ્ધ ન્યાયનું ઉત્પન્ન કરે તેવી આદા ધર્મશાસ્ત્રમાં સંભવે જ નહિ).

હરકોઈ પક્ષકાર તરફથી કરાતો વાદ (સ્વપંવાદ) બધા પ્રસંગમાં દોષ-યુક્ત હોવાનું દેખાય છે. અનુયોગ (બુખાની), આર્જવ (પ્રામાણિકતા—મન: શુદ્ધિ), હેતુ (પ્રતિબોધ), અને સ્વપચ(સોગત)પૂર્વક જે બધું કહેવાય તે: એ બધાં તાલોના આધારે જ મનુષ્ય પોતાનો અર્થ સાધી શકે છે (દાવો સાબીત કરી શકે છે.)

૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭: આ બધી કલમેમાં ન્યાયનું એકત્વ, સામર્થ્ય અને અદ્વિતીયત્વ સારયુક્ત જાણમાં જતાવવામાં આવેલ છે. હિંદુ રાજનીતિમાં યુદ્ધિખળને આધારે અપાતો ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્રની મહદથી અપાતા ન્યાય કરતાં અદાતા મનાવવાનું સ્થાન છે છે, એ એની વિશિષ્ટતા ગણાયો.

સાક્ષીઓની જુગાનીઓ ઉપરથી, હરકોઇ પક્ષ તરફથી આવળ ખરાતી જે બધી વાતો એક બીજીથી વિરોધ ધરાવતી જણાય, અને જે રાજાના ચૂંટ પુરોએ મારફત એ ઉભય પક્ષો પૈકી કોઇની પણ હકીકત જૂઠી માલૂમ પડી આવે, તો તેવા પ્રસંગમાં, તેવા અસત્યનિષ્ઠ પક્ષની વિરુદ્ધ હુકમનામું કરી આપવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના ‘ધર્મરંગીય’ સંયુક્ત ત્રીજા અધિકરણમાનું, ‘વ્યવહાર-સ્થાપના અને વ્યવહારને લગતો નિબંધ’-એ નામક પહેલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨

વિવાહ; વિવાહધર્મ; શ્રીધન; અને પુનર્વિવાહ નિમિત્તે
અપાતું વળતર.

(જીવન) વ્યવહાર શરૂ કરાય તે પહેલાં વિવાહ રચાય છે.

અલંકૃત કન્યાનું દાન કરવામાં આવે ત્યારે તે ‘દ્વાન્ન વિવાહ’ કહેવાય છે; અને (જી અને પુરૂષ સાથે મળીને) સહુ ધર્મચર્યા કરવાને જોડાનારનો વિવાહ ‘પ્રાન્નપાત્ર’ સંચાને પામે છે.

જે ગાયોને સાઠે કન્યાનું દાન કરવામાં આવે તો તે ‘અશ્વ’ વિવાહ’ કહેવાય; અને કન્યા જ્યારે ઋત્વિજને અપાય ત્યારે તે ‘દેવદિનાહ’ ગણાય છે. પરસ્પર અનુરાગથી સ્ત્રીપુરુષ (એકબીજા સાથે) જે ૧૫ ત્યારે તેના જોડાણને ‘ગાંધર્વ વિવાહ’ કહેવામાં આવે છે, અને (પૂરૂ તરફથી) શુદ્ધ ક્ષત્રને જે કન્યાદાન કરાય તો તેને ‘આસુર વિવાહ’ જાણવો. કન્યાનું અપહરણ કરી પછીથી તેને પરણવામાં આવે તો તે પ્રકારનું લગ્ન ‘રાક્ષસ’ પ્રકારનું ગણાય, અને કોઈ સુતેલી (જાનબૂલી) કન્યાને કોઈ પુરૂષ પરની સે, તો તે ‘પૈશાચ વિવાહ’ કહેવાય છે.

આ (આઠ પ્રકારના) વિવાહો પૈકી પહેલા ચાર પરંપરામત કાટીના હોઈને તેમ જ તેમના પરત્વે પિતાની સંમતિ મળેલી હોય છે તેથી કરીને તે 'ધર્મશાસ્ત્રસંમત' ગણાય છે. બાકી રહેલા ચાર પ્રકારના વિવાહો પરત્વે પિતાની સંમતિની અપેક્ષા રહે છે; કારણ કે, વર, તરફથી અપાતા શુદ્ધકર્તા લેનાર કન્યાનાં માળાપ જ હોય છે. માતાપિતામાંથી એક કોઈ મૃત્યુ પામેલ હોય, તો તે બે પૈકી જે કોઈ હયાત હોય તે, તે શુદ્ધકર્તા ધણી થાય છે. જો બે બન્ને મૃત્યુ પામેલ હોય તો કન્યા પોતે તે શુદ્ધકર્તા ધણી થાય છે. જે કોઈ પ્રકારના વિવાહથી, બધા વચ્ચે (પરણનારાં વચ્ચે વચ્ચે) પ્રીતિ બંધાવા પામે છે તે વિવાહ અપ્રતિપિદ (પ્રચસ્ત) ગણાય છે.

(સ્ત્રી-ધન)

સ્ત્રી-ધન બે રૂપમાં હોય:- (૧) જીવનનિર્વાહ કરવાનું સાધન (વૃત્તિ), અગર (૨) ધરણ્યાંગાંકાં (આબખ્ય). આશરે બે હજાર ઉપરનો કીંમતનું, 'વૃત્તિ' સંવાધી ઓળખાતું સાધન તે કન્યાના નામ ઉપર જીવું કાઢી આપતું આબખ્યની બાબતમાં કોઈ પણ મર્યાદા ઠરાવાયેલી નથી. જો કોઈ બાપ પોતાની આ મિલકતમાંથી પોતાના પુત્રનું, કે પુત્રવધૂનું, અગર તો પોતાની પતિ પોતાના નિર્વાહ પરત્વે કશી પણ બ્યવસ્થા કર્યા વિના પ્રવાસે નીકળી ગયો હોય તે પ્રમંજે પોતાનું બરણપોષણ કરે, તો તેથી તે દોષિત ગણાશે નહિ. વિપત્તિના, રોગ આગના અને મોંઘવારીના સમયમાં, અગર તો બધા નિવારણ અર્થે કે પુણ્યકર્મ કરવામાં પતિ પોતે પણ, સ્ત્રીધનનો ઉપયોગ કરી શકે; તેમ વળી જે દપતીએ એક બેઠલ (મિથુન) ને ઉત્પન્ન કર્યું હોય તેવા પતિપત્ની જો પરસ્પર સંમતિથી એ મિલકતનો ઉપયોગ કરે, તો તે પરત્વે પણ કોઈથી વાધો ઉઠાવી શકાશે નહિ. તેવી જ રીતે, પહેલા ચાર પ્રકારના વિવાહો પૈકી કોઈ એક પ્રકારના વિવાહવિધિ પ્રમાણે (સ્ત્રી પુરૂષ)ના લગ્ન થયા હોય, અને તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધી, આ મિલકતને ઉપયોગ લેવાનું આતુર રાખ્યું હોય, તો તેવા પ્રસંગમાં કોઈથી પણ વાધો ઉઠાવી શકાશે નહિ. તથાપિ 'ગંધર્વ' અને 'આસુર' પ્રકારના વિવાહો

સંબંધમાં જે, એ પ્રકારની મિલકતનો ઉપભોગ થઈ ગયો હશે, તો તેવા પ્રસંગમાં તે મિલકત બાળ સહિત પાછી ભરી આપવી પડશે. રાક્ષસ જે બંધ પૈશાચ કેટલીના વિવાહના પ્રસંગમાં, આવા સ્ત્રી-ધનનો ઉપભોગ જે થઈ ગયો હશે, તો તે પ્રમાણે થઈ ગયલા ઉપભોગને ચોરી રૂપ ગણવામાં આવશે. આમ આ વિવાહધર્મને લગતું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે.

જે સ્ત્રી, પોતાના પતિના મરણ પછી ધર્મપરાયણ જીવન ગાળવાની ઇચ્છા રાખતી (ધર્મકામા) હોય તેને, તેના નિર્વાહ અર્થે અલગ રખા-પણ થાપણ તથા ઘરેણાગાંઠાં (સ્થાપ્યાભરણ) મળે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેના ભેણા રૂપે જે શુદ્ધરોષ રહેલ હોય તે પણ તેને મળી જવો જોઈએ. આ બંને બાબતો તેને અપાઈ હોય તથાપિ તે જે ખરેખરી રીતે તેના પોતાના કબજામાં સોંપાઈ ગઈ ન હોય, તો બાળ સહિત તે બંને પામતો તેને એકદમ સોંપાવી દેવી. જે તેવી સ્ત્રીની ઇચ્છા ફરી લગ્ન કરવાની (કુટુંબકામા) હોય, તો તેના સસરા કે ધણી તરફથી તેને જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયું હોય તે તમામ જેને તેને, તેના (સ્ત્રીનાં) તેવા નિવેશકાલે (પુનર્વિવાહને સમયે) મળી જવું જોઈએ. દીર્ઘપ્રવાસે ગયલા પતિઓના સંબંધમાં હવે પછી લખવામાં આવનાર હોઈ તે પ્રસંગે, આ નિવેશકાલ (સ્ત્રીઓએ કરવાના પુનર્વિવાહ)ના સંબંધમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

પોતાના સસરાથી પસંદ કરાયેલ ન હોય એવા કોઈ પુરુષને કોઈ પણ વિધવા પરણીશે, તો તેને પોતાના સસરા કે પતિના તરફથી જે કાંઈ મળેલું હશે તેના ઉપર તેનો પોતાનો કોઈ પણ લોક રહેશે નહિ.

જે સ્ત્રીએ પોતાની જે મિલકત પોતાના જ્ઞાતિજનોને સોંપેલ હોય તે મિલકત તેને તેવા (રક્ષક) જ્ઞાતિજનોએ પાછી સોંપી દેવી જે કોઈ પુરુષ જે કોઈ સ્ત્રીને, ન્યાયપૂર્વક પોતાના રક્ષણ નીચે લે તે પુરુષે તેવી જ રીતે તેની મિલકતનું પણ રક્ષણ કરવું. પોતાના પતિની મિલકત ઉપર પોતાનો હક સ્થાપી દેવાના પ્રયાસમાં કોઈ પણ સ્ત્રીને ફતેહ મળવી ન જોઈએ. જે સ્ત્રી પોતે ધર્મકામા (ધર્મપરાયણ જીવિત ગાળનારી) થઈ રહે, તો તે (તેની

મિશ્રતનો) ઉપભોગ કરી શકે. જે સ્ત્રીને પુત્ર કે પુત્રી હોય તેવી કોઈ પણ સ્ત્રી પોતાના સ્ત્રી-ધનનો નિરંકુશ ઉપયોગ કરી શકશે નહિ; કારણ કે તેની તેવી મિશ્રત મેળવવાને તેના પુત્રો દક્ષતર ગણાય છે.

પોતાના પુત્રોનું ભરણપોષણ કરવાને બદલે જે કોઈ પણ સ્ત્રી પોતાના સ્ત્રી-ધનને પોતાના કુળમાં લેવાને પ્રયાસ કરે, તો તેની તેવી મિશ્રતને, તેના પુત્રોને નામે ચઢાવી દેવાની તેને ફરજ પાડી. જે કોઈ પત્નિ સ્ત્રીને વધારે સંખ્યામાં પુરૂષપ્રજા હોય, તો તેવી સ્ત્રીએ, જે મિશ્રત પોતાના ધણી તરફથી જેવી સ્થિતિમાં તેને પોતાને પ્રાપ્ત થઈ આવેલ હોય તે મિશ્રતને તેવી સ્થિતિમાં સંભાળી રાખવી. વળી જે મિશ્રત તેને, તેની પોતાની બાહ્ય મુજબ ભોગવવા કે વાપરવાને માટે સંપૂર્ણ અધિકાર સદિન આપવામાં આવી હોય તે મિશ્રતને પણ તેણે પોતાના પુત્રોના નામે ચઢાવી દેવાની છે.

પોતાના મૃતપતિના સ્થનનું પાલન કરી રહેનાર (પતિભક્તના) (તથાપિ) અપુત્ર (નિષ્પ્રજ) વિધવા, પોતાના ગુરુસમીપ રહીને, પોતાના મરણકાળ પર્વન્ત પોતાની મિશ્રતને ભોગવી શકશે; કારણ કે, મુરુકેલીના પ્રસંગોમાથી અચાવવાને અર્થે જ સ્ત્રીઓને ધનમુક્ત બનાવવામાં આવે છે. તેવી સ્ત્રીના મરણ પછી તેની તેવી મિશ્રત તેના સીધા વારસોને વારસા રૂપે પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. જે પતિ જીવતો હોય અને પત્ની મરી ગઈ હોય, તો તેવી પત્ની (સ્ત્રી)થી જન્મેલ પુત્રો અને પુત્રીઓએ, તે પ્રમાણે ગુજરી ગયેલ સ્ત્રી (માતા)નું સ્ત્રીધન માંડોમાંડે વહેંચી લેવું. જે (એવી મૃત સ્ત્રીને) એક પણ પુત્ર ન હોય, તો તે સ્ત્રી-ધનની માલિક તેની પુત્રીઓ થશે જે (એવી સ્ત્રીને) પુત્રી પણ ન હોય તો, જે શુદ્ધરૂપે નાણાં તેના ધણીએ તેને આપેલ હોય તે નાણાં તેણે (પતિએ) લેવાં, અને જે કાંઈ તેવી સ્ત્રીને તેના પોતાના બંધુએ તરફથી કે અન્ય તરફથી દેવાયેલ હોય તે તેના બાંધવેએ તેના ધણી પાસેથી, પાછું મેળવવું.

આ પ્રમાણે સ્ત્રી-ધનને લગતી ચર્ચા સમાપ્ત થાય છે.

(પુરુષોદ્ધી કરાતાં પુનર્જન્મ)

જો કોઈ (પરણેલી) સ્ત્રી અગ્રજ હોય, અગર અપુત્ર હોય, કે વધ્યા હોય, તો તેના પતિએ આઠ વર્ષ પર્યન્ત (પોતાની તે સ્ત્રીથી પ્રજા થાય છે કે નહિ તેના નિર્ણયાર્થ) રાહ જોવી; જો પોતાની સ્ત્રી મુવેલા બાગદને જન્મ આપતી જણાય, તો તેણે (પતિએ) દસ વર્ષ સુધી વાટ જોવી; અને જો તે માત્ર કન્યાએને જ જન્મ આપતી હોય, તો બાર વર્ષ પર્યન્ત પતિએ રાહ જોવાની છે. આટલી મુદત વીત્યા પછી પણ જો તેને (તેવી સ્ત્રીના ધણીને) પુત્રપ્રજાની આકાંક્ષા રહેતી હોય, તો તેણે બીજું ધર કરવું— (અર્થાત્ બીજી સ્ત્રી કરવી). આ નિયમનો અતિક્રમ કરવામા આવે તો, તેના (કરી પરણનાર) પતિએ પોતાની (પહેલી પરણેતર) સ્ત્રીને શુદ્ધ, તેણે સ્ત્રી-ધન, અને યથોચિત વળતર રૂપે નાણાંની રકમ (આધિવેદનિકમ) આપી દેવાં એટલું તો નહિ, પરંતુ (સન્નમાં) ચોવીસ ‘પણ’ જેટલો દાંડ પણ તેણે ભરી દેવો. આ પ્રમાણે પોતાને (પુરુષને) પરણેલી સ્ત્રીએને શુદ્ધ અને સ્ત્રી-ધન, તેઓને તેવી નિષ્કત પરણતી વખતે પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તોપણ, સોંપી દીધા પછી જ, અને વળી પોતાની સ્ત્રીને આધિવેદનિક (યથેષ્ટ વળતર)નો, અને તેની રિયતિને અનુરૂપ વૃત્તિ (ભરણપોષણના સાધન)નો ખંદોબસ્ત કરી આપ્યા પછી જ, તેવો પુરુષ ગમે તેટલી સ્ત્રીએને પરણી શકશે; કારણ કે સોમાત્રનું અસ્તિત્વ પુત્રાર્થે જ છે:— (અર્થાત્ પુત્રોત્પત્તિ કરી આપવી એ સોનું કાર્ય છે). જો કોઈ પણ પુરુષની બધી અગર ધણીબરી સ્ત્રીએને એકસઠા ઋતુપ્રાપ્તિ થઈ આવેલ હોય, તો જે સ્ત્રીને પોતે પહેલો પરણેલો હોય, અગર જે સ્ત્રીને જીવતપુત્ર (જીવતો પુત્ર) હોય તે પ્રતિ તેણે ગમન કરવું. કોઈ પણ સ્ત્રી અટકાવમા (ઋતુકાળમાં) હોય, અને તે વાન કોઈ પુરુષ સુખ રાખે, અગર જો તેવો પુરુષ, પોતાની કોઈ પણ પત્નીનો ઋતુકાળ પીતી ગયા પછી પણ તેના પ્રતિ ગમન કરવામા ઉદાસીન રહે, તો તેના પુરુષે, જન્મ

‘પણ’ જેટલા દંડને અધીન થવું પડશે. * જે સ્ત્રી પુત્રવતી હોય, સાધુ-
વૃત્તિવાળી હોય, અગર તો ધર્મકામા (ધર્મપરાયણ) છતાં વંધ્યા હોય,
અગર તો જે સ્ત્રી માત્ર મૃતગાળકને જન્મ આપનારી અગર નીરજરક
(જેને ચારદિવસ આવતા બંધ થઈ ગયા હોય તેવી) હોય, તેવી કોઈ
પણ પ્રકારની સ્ત્રીનો ઉપભોગ, કોઈ પણ પુરુષે, તેવી સ્ત્રીની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ
કદિ પણ કરવો નહિ. અકામ (સંતાનપ્રાપ્તિ અર્થે જેને ઇચ્છા ન હોય
તેવા, અગર તો સંભોગ કરવાની વૃત્તિ જેને થઈ આવી ન હોય તેવા)
પુરુષે, પોતાની કાઠીઅણ કે ભ્રમિત ચિત્તવાળી (ઉન્મત્ત) સ્ત્રી પરત્વે
ગમન કરવું, કે ન કરવું એ તેની પોતાની ઇચ્છાની વાત છે. પરંતુ જે કોઈ
પણ સ્ત્રી પુત્રાથી* (પુત્ર હોવાની ઇચ્છાવાળી) હોય, તો તેવી સ્ત્રીને, પૂર્વો-
ક્ત પ્રકારના હોયવાળા પુરુષથી સમાગમ પામવાને છૂટ છે (એમ જાણવું.)

જો પતિ નીચવૃત્તિ (કુશીલ) હોય, અગર તો જો તે લાંબા સમયથી
પરદેશ જઈ રહેલો હોય, અગર તો તે રાજદ્રોહી બની ગયો હોય, અગર તો
જો તે પોતાની પત્નીની છાંડીને બધા આપનારો બની ગયો હોય, અગર
તો પતિત થઈ ગયો હોય, અગર તો તે કલ્પીબળાવ (નપુંસકતા) ને પામી
ગયો હોય, તો (તેવા પ્રત્યેક પ્રસંગે) તેવા પુરુષનો ત્યાગ, તેની પોતાની
સ્ત્રીથી કરી શકાય છે.

(આ પ્રમાણે કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ ધર્મસ્થીયઃવિવાહપદનિબંધઃ’
એ સંદર્ભવાળા ત્રીજા અધિકરણમાંનું, ‘વિવાહ, વિવાહધર્મ’, સ્ત્રીધન ઇત્યાદિ
વિષયક બીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

* આ અને આ પછીના લખાણ ઉપરથી સમજશે કે, સ્ત્રીગમન કેવળ કામવાસ-
નાની વૃત્તિ અર્થે હિંદુ ગણાતું હતું નહિ. પરંતુ સુખજનસાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ ઉર્ધ્વ-
કાંક્ષાનો પ્રભુ ઉત્પન્ન કરવા અર્થે તેની ઉપયોગિતા સ્વીકારાતી હતી.

પ્રકરણ ૩

શુશ્રૂષા, ભર્મ (ભરણુપોષણ); પારંખ્ય; પતિપત્ની વચ્ચે દ્વેષ; અતિચાર; પરોપકાર; અને પ્રતિવેદન.

શ્રીનું વંચ ખારે વંપતું થાય ત્યારે તે પુખ્ત ભ્રમરે પહેંચેલી (પ્રાપ્ત-વ્યવહાર) ગણાય છે; અને પુરુષ ન્યારે સોળ વધનો થાય ત્યારે તે વ્યવહારયોગ્ય ગણાય છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારયોગ્ય વયે પહેંચ્યા પછી જો શ્રી પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ન વર્તે (શુશ્રૂષા કરનારી ન નીવડે), તો તેનો દંડ પંદર ' પણ ' કરવો, અને પુરુષ જો પોતાના ધર્માનુરૂપ વર્તન ન રાખે, તો તેનો, તેથી બમણો દંડ કરવો.

(ભર્મ=ભરણુપોષણ).

અનિર્દિષ્ટ (અમર્્યાદ) કાલને માટે ભરણુપોષણ (ભર્મ) મેળવવાનો દંડ જો શ્રી ધરાવતી હોય તેને, તેનું ભરણુપોષણ કરનાર પુરુષે પોતાની કમાણીના પ્રમાણમાં, જરૂરજોગી અગર વધારે પ્રમાણમાં ખોરાકી-પોશાકી (આસામ્બાદન) પૂરી પાડવી. પરંતુ તે ભરણુપોષણની વસ્તુઓ પૂરી પાડવાનો કાળ નિર્દિષ્ટ થયેલો હોય, તો (નિર્વાહ ચલાવનાર) પુરુષે પોતાની આવકના પ્રમાણમાં રોકડ રકમ નિશ્ચિત કરીને તેને (શ્રીને) આપવી. એ જ રીતે જો શ્રીને તેનું શુદ્ધ, ધન તથા (પોતાના ધણીને બીજું) ધર કરવા દેવાને કારણે જો શ્રીને) વળતર મળવું જોઈએ તે તમામ જો પુનઃ પ્રાપ્ત થયેલ ન હોય, તો તેને પણ પુરુષે અમુક રોકડ રકમ તેના નિર્વાહ અર્થે ખાંધી આપવી પડે. પોતાના પતિથી છૂટી પડ્યા પછી જો કોઈ શ્રી, પોતાના અશુરકુળના કોઈ પણ જનને આશ્રયે રહેવા માંડે, અગર તો સ્વાધીન સ્થિતિમાં રહેવાનું શરૂ કરી દે, તો પછી તેનો પતિ તેના ભરણુપોષણને માટે જવાબદાર ગણાશે નહિ. 'ભરણુપોષણ'નો વિષય આ પ્રમાણે પૂરો થાય છે.

(પાર્શ્વ=સ્ત્રી પ્રતિ નિર્દયતા)

■ અરે, ઓ, નામલી; 'અરે, ઓ, નાગી'; 'અરે, ઓ પાંગળી'; 'અરે, ઓ, ખાપ વિનાતી'; 'અરે, ઓ મા મૂઝ' : વગેરે વગેરે વચનો કહી સંભળાવીને, જે સ્ત્રી અવિનીત સ્વભાવની હોય તેને ઠેકાણે આશ્ચર્યી (વિનય-સંપન્ન કરવી); અગર તો વેણુદ્ધ, કે દોરડા કે કાચવડે તેના કૂલા ઉપર તણુવાર આધાત (પ્રદાર) કરવો. આ નિયમનો ભંગ કરીને (જો કોઈ વધારે સગ્ગ કરે), તો વાજકંડ (અપવાદ દેવા માટે કરાતી સગ્ગ) અને પાર્શ્વ-ખંડકંડ (વ્યથા કરવા બદલ કરાતી સગ્ગ)થી અર્ધ ગણાય તેટલો દંડ (તે પ્રમાણે નિયમ ભંગ કરનારનો) કરવો. એ જ પ્રમાણે જે સ્ત્રી ધર્મ-યુક્ત કે નિરસ્કારભાવનાયુક્ત થઈને પોતાના પતિ ભાગી નિર્દયતા (પાર્શ્વ) બતાવે, તેને પણ તેટલી જ સગ્ગ કરી. પોતાના પતિના ધરમાં કે તેના ધરની બહાર કરવામાં આવના વિદારો બદલ કરવાની સગ્ગ પડતે, અન્ય સ્થાને વર્ણન કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે 'પાર્શ્વ' ને લગતી દંડ-ક્રિયા પૂરી થાય છે.

(પતિપત્ની વચ્ચે દ્વેષ)

જે સ્ત્રી પોતાના પતિનો દ્વેષ કરતી હોય, જે સ્ત્રીને માત્ર અગ્રકાવ આવી ગયા હોય, અને જે પરજન વિષે આસક્તિ રાખતી હોય, તે સ્ત્રીએ, તેને પોતાને પોતાના ધણી તરફથી જે સ્થાપ્ય (નિર્વોદ્ધ અર્થે ભુદ્ધિ, મુકાપેલ રકમ) તથા આજરણ્ય મંગેલ હોય તે તમામ પાઠાં પોતાના ધણીને આપી દેવાં એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને અન્ય સ્ત્રીસદ્ સંપન્ન કરવાને તેણે છૂટો પણ કરી દેવો. પુરુષ જે પોતાની સ્ત્રીનો દ્વેષ કરે તો હોય, તો તેણે પોતાની પત્નીને, કોઈ એક બિશુક્રીનો, અગર તો તેના પોતાના (સ્ત્રીના) કોઈ કામદેસર વાલીનો, અગર તો તેના પોતાના (સ્ત્રીના) ચાતિકુલના કોઈ માણસનો આગ્રય જોતી લેવાની છૂટ આપી દેવી. જો કોઈ પુરુષ, પોતાના કે પોતાની સ્ત્રીના પક્ષના કોઈ પુરુષ સાથે, અગર તો કોઈ ગુપ્ત જન સાથે જરકમ કર્યાનો [નજરે દેખનાર સાક્ષીઓથી સાબીત કરી

શકાય તેવો (દષ્ટિલિંગ)] આરોપ પોતાની ઓ ઉપર મુકે, અગર તો કોઈ પુરુષ, ખોટી રીતે, પોતાની પત્નીના ધરાદા પરત્વે વાન કરે, તો તેવા પુરુષને ખાર 'પણ' દંડ કરવો. પોતાના પતિનો દેષ કરનાર કોઈપણ સ્ત્રીથી, પોતાના પતિની ધૃત્તિ વિરુદ્ધ છૂટાછેડા કરી ચકાશે નહિ; તેમ વળી પોતાની પત્નીની ધૃત્તિ વિરુદ્ધ જમને કોઈ પણ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી ચકાશે પણ નહિ. પરંતુ એ ઉભય (પતિ પત્ની પરસ્પર) દેષ કરનાર હશે તો તેના (દેવતા) પરિણામમાં 'મોક્ષ' (છૂટાછેડા) ચકાસકશે. પોતાની સ્ત્રીથી કોઈપણ પ્રકારનો ભ્રમ પામવાના કારણે જો પુરુષ 'મોક્ષ'ની ધૃત્તિ રાખે, તો તેવા પુરુષે, પોતાની સાથેના લગ્ન નિમિત્તે જો કાંઈ પોતાની ભાંયારીને અપાયલું હોય તે તેને પાછું સોંપી દેવું. પોતાના પતિ તરફથી કોઈ પણ પ્રકારનો કોઈ પણ ભ્રમ પામવાની ચંકાથી જો કોઈ સ્ત્રી 'મોક્ષ' મેળવવાની ધૃત્તિ રાખે, તો તેવી સ્ત્રી પોતાની મિત્રકત ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો હુકમ ધરાવી ચકાશે નહિ. પહેલા ચાર પ્રકારના વિવાહવિધિ પ્રમાણે ચમલ લગ્નોને હ'મેશા 'અમોક્ષ્ય' (તોડી ન ચકાય તેવાં) જ ગણવાનાં છે.

(અતિચાર)

જો કોઈ પણ સ્ત્રી, તેને પોતાને અપાયલ આચારનો ભંગ કરીને દર્પ કરે, મહાપાન કરે કે ક્રોડાસક્ત થાય, તો તેને ત્રણ 'પણ' દંડની સજા કરવી. જો તે દિવસના ભાગમાં કોઈ અન્ય સ્ત્રીને મળવાને અથવા તો તેની સાથે વિહાર કરવાને અર્થે જાય, તો તેનો છ પણ દંડ કરવો. જો તે કોઈ પરપુરુષ મળવા અર્થે (દિવસ દરમ્યાન) બહાર નીકળે, તો તેનો ખાર 'પણ' દંડ કરવો. આ ને આ પ્રકારના ગુન્હા જો તે રાત્રિના સમયે કરે, તો પૂર્વ નિર્દિષ્ટ દંડના કરતા બમણો દંડ તેને આપવો. સુખાવસ્થા કે મતાવસ્થામાં (ભાતભૂલી) કોઈ પણ સ્ત્રી અપહરણ જો કોઈ પણ સ્ત્રી કરે, અગર તો જો કોઈ સ્ત્રી પોતાના ધૃત્તિને ગ્રહદાર સુધી ધસડી ભાવે તો તેને, ખાર 'પણ' દંડની સજા કરવી. જો કોઈ સ્ત્રી રાત્રિકાલે પોતાના ધર છોડીને બહાર ભટકવાને નીસરી પડે, તો તેની કનેચી, પૂર્વોક્ત દંડની રકમના

ખમણી રકમ વસુન કરવી. મૈથુનાર્થે જો કોઇ પણ પુરુષ અને સ્ત્રી પરસ્પર અનમ્યેષ્ટા (કામોદ્દીપક ચાળા) કરે, અથવા તો (એવા જ હેતુથી) ગુપ્ત વાતચીત કરતા જણાય, તો સ્ત્રીને ૨૪ 'પણુ' દંડની, અને પુરુષને તેનાથી ખમણી રકમના દંડની સજા કરવી. જે કોઇ સ્ત્રી પોતાના કેથ, ધાધરા કે લૂગડાની ગાઠ (નીવી), દાત કે નખ એ પૈકી કોઇનું અવલંબન કરે તેને પ્રથમ કોળીના સાદમદડની સજા કરવી, અને જો પુરુષથી એવું કરાય તો તેને, તેનાથી (સ્ત્રીથી) ખમણી સજા દૂરમાવવી. શક્તિ સ્થાનમાં જો સંભાષણ કરવામાં આવે, તો દંડને બદલે ફટકાની મજા પણ થઇ શકે (આમ ફટકા મારવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઇ આવે તો) ગામના મધ્ય ભાગમાં આવી સ્ત્રીઓને, તેમની કાંધાના દરેક પડખા ઉપર પાંચ પાંચ ફટકા ચડાવવાને કહે મરાવવા એવા પ્રસંગે, ફટકા દીઠ એકએક પણ આપીને તે (સ્ત્રી) ફટકા ખાવામાંથી બચી પણ શકે. આ પ્રમાણે અતિચારનો વિષય સમાપ્ત થાય છે.

(પ્રતિપિદ્ધ વ્યવહારો)

અન્યોન્ય ઉપકાર કરવાની મનાઇ કરવામાં આવી હોય તે છતાં જો કોઇ પણ પુરુષ અને સ્ત્રી એક બીજા સાથે વ્યવહાર કરે તો ઉપકાર કરનાર કે લેનાર સ્ત્રીનો—(૧) ક્ષુદ્રક દ્રવ્યની મદદ આપ્યા બદલ ૧૨ પણુ, (૨) રથૂલક દ્રવ્યની મદદ આપ્યા બદલ ૨૪ પણુ, અને (૩) હિરણ્ય કે સુવર્ણ (સોનાના સિક્કાની) ની મદદ આપ્યા બદલ ૫૪ પણુ—દંડ કરવો, અને પુરુષને તેનાથી ખમણો દંડ કરવો. એ જ પ્રમાણે, અગમ્ય સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પર ઉપકાર કરતા દેખાય, તો પૂર્વકથિત સજાથી અર્ધ સજા તે દરેકને કરવી જો બીજા કોઇ પુરુષ સાથે, એ પ્રમાણે પ્રતિપિદ્ધ બાબતોનો વ્યવહાર યતો જણાય, તો એવા પ્રસંગોમાં પણુ, ઉપર પ્રમાણે જ સજા કરવાનું ધોરણ રાખવું આ પ્રમાણે, પ્રતિપિદ્ધ ક્રમોનુ વર્ણન પૂરું થાય છે.

રાજદેપ કરનારી, અતિચાર કરનારી અને સ્વછ દે બટકની કરતી સ્ત્રીનો હક, તેના પોતાના સ્ત્રી-ધન ઉપરથી અને આહિત (વળતરની)

રકમ) ઉપરથી નહિ થઈ જશે એટલું તો નહિ, પરંતુ (તેના પોતાના પતિ પાસેથી તેના માળાપે જે રકમ મેળવેલી હશે તે રકમ) શુદ્ધ ઉપરનો તેનો હક પણ નાબૂદ થઈ જશે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના 'ધર્મસ્થીયાદિ' સહક ત્રીજા અધિકરણમાં, 'શુશ્રૂષા, ભર્મ, પારખ્યાદિ' વિષયોની ચર્ચા કરતું ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૪

નિષ્પત્તનં (ધર બહાર બટકવું તે), પર્યયનુસરણ (અપસરણ - ભાગવું, ભગાડવું), અને હુકોલાળો પ્રવાસ.

અન્ય કોઈ પ્રકારના વિપ્રગરને લીધે, જે કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિનું ઘર છોડીને બહાર બટકવાને નીસરી પડે, તો તેને છ 'પણ' દંડની સજા થાય. કોઈ સ્ત્રી, પોતાના પતિ તરફથી પ્રતિષેધ થયે હોય છતાં પણ જે બટકવાને નીકળી પડે તો તેનો ખાર પણ દંડ કરવો. જે કોઈ સ્ત્રી પોતાના પાડોસીના ઘરથી વેગળા બટકવાને ચાલી જાય, તો તેનો દંડ, છ 'પણ' જેટલો કરવો. જે કોઈ સ્ત્રી પોતાના પાડોસીને પોતાના ઘરમાં લાવે, અથવા કોઈ બિશુકને પોતાના ઘરમાં ભેલાવે, અથવા તો કોઈ વેપારીના માલ પોતાના ઘરમાં લાવે, તો તેનો ખાર 'પણ' દંડ કરવો. ઉપર વર્ણવાયેલ માનતો પૈકી જે કોઈ પરત્વે તેને ખાસ મનાઈ કરવામાં આવેલ હોય તે છતાં તે તેમાનું કાંઈ કરે, તો તેને પ્રથમ કોટીના સાહસદંડની સજા ફરમાવવી. જે તે આસપાસ (ફળિયા)ના ઘરો મુકીને બીજે કોઈ દૂર રથજે જાય, તો તેવા પસંજમાં તેનો ચોક્કસ પણ દંડ કરવો. ભય સિવાયના બીજા કોઈ નિમિત્તે જે કોઈ સ્ત્રી પરભાયાને પોતાના ઘરમાં અવકાશ (આશ્રય) આપે, તો તે પ્રમાણે અવકાશ આપનાર સ્ત્રીનો એક સો પણ જેટલો દંડ કરવો. પરંતુ એવી કોઈ પરભાયા જે

કોઈ સ્ત્રીના ઘરમાં, તેની પોતાની જાણ બદાર અગર આજ્ઞા વિરુદ્ધ પ્રવિષ્ટ થઈ જેસે, તો તેવા પ્રસંગમાં તેને (ઘરની ધણીઆળીને) દ્વિપિત ગણવાની નથી.

આ સંબંધમાં આચાર્યોનું કહેવું આ પ્રમાણે છે:—“અયમુક્ત યવાના હેતુથી જો કોઈ સ્ત્રી, પોતાના પતિના સ્થિતિપુરુષ (સગા)ની પાસે, કે કોઈ સુખાવસ્થાવાળા પુરુષ (ગૃહસ્થ)ની પાસે, કે જામના મુખી (આમિક)ની પાસે, અથવા તો કોઈ પોતાના અન્વાધિકુલ (વાલી)ની કને, અગર તો બિશુકર સ્થિતિની કોઈ વ્યક્તિ પાસે, અગર તો પોતાના કોઈ ગમે તે સગા (પુરુષ)ની પાસે દોડી જાય, તો તેવા કોઈ પણ પ્રસંગમાં તે દ્વિપિત ગણાતી નથી.”

(પરંતુ આ અભિપ્રાય વિરુદ્ધ કૌટિલ્ય, આ પ્રમાણે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે:—“પોતાના કુળમાં જે અનેક પુરુષો હોય તે બધા સંબંધીઓ પૈકી કોઈ જલ્દ (કપટ) નહિ કરે, એવું સાધુચરિત્ર સ્ત્રીઓ સી રીતે જાણી શકે? મરણ, વ્યાધિ, વ્યસન (સંકટકાળ), અને સ્ત્રીઓની સુવાવડના પ્રસંગમાં સ્ત્રીઓ પોતપોતાના સગાંઓને ઘેર (સ્થિતિકુલ વિને) જાય, તો તેમાં તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી કરતી. આવા પ્રસંગમાં જે કોઈ તેને ત્યાં જતી અટકાવે તેનો ખાર ‘પણ’ દંડ કરવો, આવા પ્રસંગનો લાભ લઈને જો કોઈ સ્ત્રી પોતાના સગાને ઘેર જઈ સંતાપ જેસે, તો તેને પોતાનું સ્ત્રીધન ગુમાવવું પડશે એટલું જ નહિ, પણ જો તેને તેના પોતાના સગાઓ સંતાડશે, તો તેની (સંતાડાયલી) સ્ત્રીને પરણાવતી વખતે તેના પતિ તરફથી જે શુદ્ધ આપવામાં આવેલ હશે તેનો હિસ્સો મેળવવાને તેઓ હકદાર રહેશે પણ નહિ. આ પ્રમાણે ‘નિષ્પત્તન (ઘર બહાર બટકવા)’ને લગતો વિષય ખતમ થાય છે.

(પચ્ચનુસરણ = લાગવું-સગાડવું).

જો કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિનું ઘર ત્યજીને બીજા કોઈ ગામે ચાલી જાય, તો તેનો ખાર ‘પણ’ દંડ કરવો એટલું જ નહિ, પણ તેનાં સ્થાપ્યામરણ

(ભરણુ પોપણુ અર્થે જુદી મુકાયલી રકમ તથા ઘરેણાગાંઠાં,) પણ ખાલસા કરી લેવાં. પોતાને માટે ખોરાકી પોચાકી (ભર્મ) મેળવવાના કે યાત્રા કરવાના નિમિત્ત સિવાય અન્ય કોઇ બ્હાને જે કોઇ પણ સ્ત્રી, કોઈ પણ સંગમ્ય પુરુષની સાથે અન્ય કોઇ રથાને જાય, તો તેના પ્રસંગમાં તે પ્રમાણે કરનાર સ્ત્રીનો દંડ એવીજ 'પણુ' જેટલો કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ તેની જે સામાજિક પદવી હોય તે પણ પડાવી લેવી. તથાપિ જે પુરુષે એ સ્ત્રીને પોતાની સાથે આવવા દીધી હોય તે પુરુષને તો, પ્રથમ પ્રકારના સાહસ-દંડની જ સજા કરવાની છે. જે એ ઉભય (સ્ત્રી પુરુષ)ના હેતુઓ એક સરખા (તુલ્ય ઐયસસોઃ) હોય અને તે હેતુઓ પાપાત્મક હોય, તો તે પૈકી દરેકને મધ્યમ કોટીના સાહસદંડની સજા કરવાની છે. જે પુરુષની સાથે સ્ત્રીએ પ્રવાસ કર્યો હોય તે પુરુષ તે સ્ત્રીને બંધુ થતો હોય, તો તેના બંધુને સજા કરવાની નથી, પ્રતિષિદ્ધ બંધુની સાથે જે કોઈ સ્ત્રી પ્રવાસે જાય, તો તેના પ્રસંગમાં તેના પ્રતિષિદ્ધ બંધુને (મધ્યમ પ્રકારના સાહસ-દંડથી) અર્ધ-દંડની સજા કરવી. માત્ર વિષે કે અરણ્યના મધ્ય ભાગમાં. અગર તો કોઈ ગૂઢ પ્રદેશમાં જે કોઈ સ્ત્રી કોઈ પરપુરુષના સમાગમને પામી જાય, અગર તો મૈથુનાર્થે કોઈ સ્ત્રી, શંકિત કે પ્રતિષિદ્ધ પુરુષને અનુસરી રહે, તો તે 'સંગ્રહણુ' નામક દોષને માટે જવાબદાર ગણાશે. સાધારણ રીતે પોતપોતાની સ્ત્રીને સાથે રાખીને કરનાર વેપધારીઓ, વાઢકો, ગાયકો, મંછીઆરાઓ, શિકારીઓ, ગોવાળિયાઓ, દારૂ ગાળનારાઓ અગર (એવા) અન્ય મનુષ્યોનો સંગાથ કરનાર સ્ત્રીઓને દોષ દષ શકાશે નહિ. પોતાને મનાઇ કરવામાં આવી હોય તે છતાં જે કોઈ પુરુષ કોઈ અન્ય સ્ત્રીને પોતાની સાથે પ્રવાસે લઇ જશે, અગર તો, પોતાને મનાઇ થઇ હોય છતાં જે કોઈ સ્ત્રી બીજા કોઈ પુરુષની સાથે પ્રવાસે જશે, તો ઉપર બતાવવામાં આવેલ અર્થદંડથી અર્ધભાગની સજા તેમને કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે 'પથ્યનુસરણુ'નો વિષય સમાપ્તિને પામે છે.

(સ્ત્રી-પુનર્વિવાહ.)

શ્દ્ર, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અગર બ્રાહ્મણઃ એ ચારે વર્ણ પૈકી જે પુરુષો

અત્યકાળ માટે પ્રવાસે ગયલા હોય તેમની ભાર્યાઓએ જો પ્રજા ઉત્પન્ન કરેલ ન હોય, તો તેમણે એક વર્ષ પર્વત (પોતપોતાના પતિના પાછા આવવાના સંબંધમાં) વાટ જોવી; પરંતુ એવી સ્ત્રીઓએ જો પ્રજાને ઉત્પન્ન કરેલ હોય, તો તેમણે પોતપોતાના પ્રવાસી પતિના પ્રત્યાગમનને માટે એક વર્ષ કરતાં વધારે મુદત સુધી રાહ જોવાની છે. જો એવી સ્ત્રીઓના બરણ્યપોષણ માટે ગોઠવણ કરાયેલી હોય, તો તેમણે પૂર્વનિર્દિષ્ટ મુદતના કરતાં બેમહુ મુદત સુધી (તેમની) રાહ જોવી. જો એવી સ્ત્રીઓને માટે બરણ્યપોષણની ગોઠવણ કરાયેલી ન હોય, તો તેમના સુખી ચાતિજનોએ તેમનું બરણ્યપોષણ, ચાર કે આઠ વર્ષ સુધી કરવું જોઈએ. (આટલી મુદતમાં પણ જો તેવી સ્ત્રીઓના પતિઓ પાછા ન આવે તો) પછી લગ્ન-પ્રસંગે તેમને જે જે કંઈ આપવામાં આવ્યું હોય તે તે તમામ મેળવી લઈને તેવી સ્ત્રીઓના સગાઓએ તેમને (સ્ત્રીઓને) ફરી પરણવાને માટે છૂટ આપી દેવી. પરદેશમાં બહુતા બ્રાહ્મણ-પતિની સ્ત્રીને જો એક પણ સંતાન ન હોય, તો પણ તેણે દશ વર્ષ સુધી વાટ જોવી જોઈએ; પરંતુ તેવી બ્રાહ્મણી સમજ હોય તો તેણે બાર વર્ષ પર્વત રાહ જોવાની છે. જો પતિ ક્ષત્રિય વર્ણનો હોય, તો તેની ભાર્યાએ પોતાના મરણકાલ પર્વત (પોતાના પતિના પુનરાગમન પરત્વે) વાટ જોતાં બેસવું; તથાપિ કદાપિ જો એવી (પતિવિયોગી) ક્ષત્રિયાણી બીજા સર્વણ્યપતિ (પોતાના પહેલા પતિના ગોત્રના બીજા પતિ) થી પ્રજોત્પત્તિ કરે અને તે પણ પોતાના કુળનો ક્ષય ન થવા દેવાના ધરાદાયી જ, તો તેવી સ્ત્રીને અપવાદ આપી શકાશે નહિ. પ્રવાસે ગયલા પતિની ભાર્યાને જો પોતાનો નિર્વાહ કરવાનું સાધન ન હોય, અને તેના સુખાવસ્થ ચાતિજનો (સગાઓ) તેની સંભાળ ન લેતા હોય, તો પછી તેનો પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે અને તેને પોતાને સંકટમાંથી ઉગારી શકે એવા ગમે તે પુરુષને ફરીથી તે પરણે તેમાં કોઈથી શંકા લઈ શકાશે નહિ.

પહેલા ચાર પ્રકારમાંથી કેટલું પણ એક પ્રકારના વિવાહવિધિ પ્રમાણે

પરણેલી કાષ્ઠ કુમારીને પતિ પરદેશ ગયો હોય, અને તેનું નામ તેણે પ્રસિદ્ધ
 કર્યું ન હોય, તો પશ્ચ જો તે કુમારીને તેના (પતિના) તરફથી ખજરઅંતર
 મળ્યાં કરતા હોય, તો તેવી કુમારીએ; પોતાને સાત વાર રત્નેદર્શન થાય ત્યાં
 મુધો (પોતાના પતિના આવવાના સંબંધમાં) વાટ જોવી; પરંતુ જો તે કુમા-
 રીને, તેવા પોતાના પ્રવાસે ગયલા પતિ તરફથી સમાચાર મળતા રહેતા હોય,
 તો તેણે તેનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં મુકીને એક વર્ષ પર્વ-૧ વાટ જોવાની,
 છે. પરંતુ જો પતિ પરદેશ ગયો હોય અને જેના સંબંધમાં કશું પશ્ચ
 સંબળાતું ન હોય તેવા પતિની ભાર્યાએ, પોતાને રત્નેદર્શન મળ્યાં
 થાય ત્યાં મુધો તો વાટ જોવી જ; પરંતુ જો તેવી શ્રેષ્ઠિદર્શને પોતાના

તો તેવા પુરુષની ભાર્યાએ, પોતાને સાત વખત અટકાવ આવે ત્યાં સુધી તેની આકાંક્ષા રાખવી; પરંતુ એવી ભાર્યાને જે સંતાન થયું હોય તો તેણે એક વર્ષ પર્વન્ત વાટ જોવાની છે; અને પછી આવી સ્ત્રીએ, જે પોતાને ઇચ્છા થઈ આવી હોય તો, પોતાના પતિના બાઈ વેરે લગ્ન કરવું. જે એવી, પુનર્વિવાદ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર સ્ત્રીના પાતને એક કરતાં વધારે બાઈઓ હોય, તો તેવી સ્ત્રીએ, પોતાના પહેલા પતિના પછીને જે બાઈ હોય તેને, અથવા તો જે કોઈ (નષ્ટ પતિનો) બાઈ ધર્મશુદ્ધિવાળો તેમ જ 'ધર્મસમય' (ભરણુપોષણ કરવાને સમય) હોય તેને, અથવા તો જે સૌથી કનિક અને અવિવાહિત હોય તેને ફરીથી પરણી જવું. જે પોતાના (નષ્ટ) પતિને એક પણ બાઈ ન હોય, તો તેવી સ્ત્રીએ, પોતાના પહેલા પતિના જોત્રના કોઈ એક સંપિંડને પરણવું. જે એવી (ફરી પરણવાની ઇચ્છા રાખનાર) સ્ત્રીને પરણી શકે એવા પુરુષો ધણા હોય, તો તે પુરુષો પૈકી જે કોઈ પુરુષ, પોતાના (નષ્ટ) પતિને સમપણમાં સૌથી વધારે પાસે હોય, તેને તેણે લગનારું પહેલી પસંદગી આપવી.

આ પ્રમાણે જે કોઈ સ્ત્રી, પોતાના (નષ્ટ) પતિનો વારસો લઈ શકે તેવા હાથોને છોડીને અન્ય કોઈ પુરુષને પરણે, તો એ પ્રમાણે પરણનાર સ્ત્રી તથા પુરુષને તેમ જ તેમને પરણાવનાર મનુષ્યોને તથા તેવા વિચાર પરત્વે અનુમતિ આપનારાં તમામને, ' સંત્રાસ્ય '—હોય બદલ જવાબદાર મૂકી લેવાં.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' ધર્મસ્થિયાદિ ' સંગ્રહ ત્રીજા અધિકરણમાંનું, ' નિષ્પત્તન, પથ્યનુસરણાદિ ' વિષયક ચોથું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૫

દાયવિભાગ—દાયકંઠ

(વારસો)

જે પુત્રોનાં માઆપ અગર પૂર્વજો (પિતૃઓ) હયાત હોય તેઓનીશ્વરો (સ્વત્વહીન) ગણાય છે. (એ માઆપ અગર પૂર્વજોની માતી બંધ પડ્યા) પછી મરનારનું દ્રવ્ય (પિતૃદ્રવ્ય) તેના સીધા વારમાં, યાઆ પ્રમાણેની ગણનાએ, વારસા રૂપે વહેંચાઈ જવા પામે છે—અર્થાત્ મરનાર મૂળ પુરુષના જેટલા પુત્રો હોય તેમની વચ્ચે, માઆ માણે, તેવા પિતૃદ્રવ્યના ભાગ પડે છે).

પિતૃદ્રવ્યની મદદથી ઉપાર્જિત કરાયેલ દ્રવ્ય સિવાયનું સ્વયમાર્જિત વ્ય અવિભાજ્ય (જેના ભાગ પાડી ન શકાય તેવું) છે. અવિભક્ત પિતૃદ્રવ્યના સાધનથી મેળવાયેલ મિલકતમાંથી પુત્રો તેમ જ ચોથી પેઢી પછીના પૌત્રપૌત્રોને પણ અંશતઃ ભાગ આપવો; કારણ કે ચાર પેઢી પછી પિડને અવિચ્છિન્ન ગણવામાં આવે છે. પરંતુ જે સર્વે વિચ્છિન્ન પેઢવાળા—એટલે કે જેઓ મૂળ પુરુષથી ચોથી પેઢી પછીના—હોય તે બધા તે મૂળ પુરુષના દ્રવ્યને) સરખા ભાગોમાં પોતપોતાની વિશે વહેંચી લે એમ કરવું.

જે પુરુષો સાથે રહેતા હોય તેમણે, જે પિતૃદ્રવ્યના ભાગ પૂર્વે પાડી ધિસ હોય, અગર જે તેમને પિતૃદ્રવ્યમળેનું ન હોય, તો પણ તેમણે ફરીથી માતાની મિલકતના ભાગ પાડવા. પુત્રો પૈકી જે કોઈ પિતૃદ્રવ્યમાં વધારો કરે તેને ઋધ્યંશ (વધારાનો લાભ) પણ આપવો.

જે પુરુષ અપુત્ર મરી જાય તેના સગા બાઈઓ અગર તો તેની ભેળા હોનારા (સહજીવીઓ) તેની મિલકત બધી સહે અને તેની અવિચ્છિન્ન

પુત્રીઓને તેની સ્થાવર મિલ્કત (રિક્ત્યમ) મળશે. જો કોઈ રાજ્યને પુત્રો દશે તો તેની મિલ્કત તે પુત્રોને મળશે, અથવા જો કોઈ રાજ્યને, પહેલા આર પ્રકારના વિનાશથી પુત્રીઓ યદ્ય દશે, તો તેમને તેની મિલ્કત પ્રાપ્ત થશે જો કોઈ રાજ્યને, એ પ્રમાણે, પુત્રો નહિ હોય કે પુત્રીઓ પણ નહિ હોય, તો પછી તેવા મૃતપુરુષનો પિતા જો જીવતો દશે તો તેને તે (પોતાના મૃત પુત્ર) ની મિલ્કત પ્રાપ્ત થશે; અને જો પિતા પણ દયાત નહિ હોય, તો પછી તેવા મરનાર પુરુષની મિલ્કતના વારસ તેના ભાઈઓ અને ભાઈઓના પુત્રો પણ થવાના. વળી પિતા વિનાના ભાઈઓ જો ધર્યા હોય તો તેમણે ગધાએ સરખા ભાગ પાડી લેવા અને એવા ભાઈઓ પૈકી ફરેકના પુત્રે, તેના પોતાના પિતાના ભાગે જેટલો વારસો આવે તેટલો ભાગ લેવો. જો ભાઈઓ (સૌદર્ય) અનેક પિતાઓના પુત્રો હોય, તો તેમણે પોતપોતાના પિતાની દૃષ્ટિથી મજબૂત કરીને પોતપોતાનો હિસ્સો લેવાનું રાખવું.

મૃત પુરુષના પિતા, ભાઈઓ અને ભાતૃ-પુત્રોમાથી પહેલા (પિતા)ની દયાતી ઉપર ખીજા (ભાઈઓ)ના દાવલિભાગનો, અને ખીજાની દયાતી ઉપર ત્રીજાને મળવાના ભાગનો આધાર રહેશે એ જ પ્રમાણે દાવભાગનો હક ધરાવનાર નાના અને જેટાની બામતમા પણ સમજા લેવું.

જો પિતા પોતાની દયાતીમા પોતાની મિલ્કતને પોતાના પુત્રોમા વહેની આપે, તો તે, એ પ્રમાણે વહે ચણી કરવામા કોઈ એક પુત્રને વધારે (ને ખીજાને ઓછો) ભાગ આપી શકશે નહિ (અર્થાત્ તેણે પોતાના પુત્રોમા પોતાની મિલ્કતની સરખે ભાગે વહે ચણી કરી પડશે.) તેમ વળી, કોઈ પણ પિતા સમજા કરણુ વિના, પોતાના કોઈ પણ પુત્રને, ભાગ આપવાની માન્યતાથી ખાતલ પણ કરી શકશે નહિ તિતા મૃત્યુ પામે એટલે, તેના જે પુત્રો મોટી ઉમ્મરના હોય તેમણે, પોતાના નાના ભાઈઓ (મરનાર પિતાના કનિષ્ઠ પુત્રો) જો નહારા વર્તનવાળા ન હોય તો તેમની પ્રતિ અનુગ્રહ બતાવવો.

(વારસાના ભાગ પાડવાનો સમય)

તમામ વારસદારો લાયક ઉમ્મરના (વ્યવહાર કરી શકે તેટલી ઉમ્મરના) થાય ત્યારે દાયવિભાગ કરવા. તે પહેલાં જે ભાગ પાડવામાં આવે, તે અપ્રાપ્તવ્યવહાર (સગીર) વારસદારોને કેવળ દેયવિશુદ્ધ (ઋણમુક્ત) ભાગો દેવા પડશે. સગીરના ભાગમાં જે મિશ્કત આવે તે મિશ્કતને, તેમની માતાઓના બંધુઓના, અગર તો ગામઢેલાના રક્ષણ હેઠળ, તે સગીરો લાયક ઉમ્મરના થઈ તે સંભાળી લે ત્યાં સુધીને માટે મુકી દેવી. જે લોકો પરદેશ ગયા હોય (અને તેમને જે વારસો આવતો હોય તે) તેમના સંબંધમાં પણ, પૂર્વનિર્દિષ્ટ નિયમ પ્રમાણે જ કરવાનું છે. પરણેલા બાઈઓને પરણ્યાવવામાં જેટલા પિતૃદ્રવ્યનો ઉપયોગ થયો હોય તેટલું પિતૃદ્રવ્ય, અવિવાહિત બાઈઓને માટે (ભાગ પાડ્યા પહેલાં) અલગ કાઢી લઈ તેમને આપી દેવું. પ્રદાનિક રૂપે જે કાષ્ટ કન્યાદાનમાં આપવાનું હોય તે પણ, અવિવાહિત પુત્રીઓને (મૃત પિતાના દ્રવ્યના ભાગ પડે તે પહેલાં અલગ કાઢી) આપી દેવાનું છે.

મિશ્કત (રિક્ત) ના અને દેવા (ઋણ) ના સરખા ભાગ પાડવા.

આચાર્યોના મત પ્રમાણે તો, ‘ નિર્ધન (નિષ્કિન્ન) લોકોએ તે માટીનાં વાસણો (ઉદપાત્રો) ના પણ સરખા ભાગ પાડી લેવા જોઈએ. (અર્થાત્ ભાથોભાગ કાષ્ટએ પણ છોડવો નહિ.)

પરંતુ કૌટિલીય મત પ્રમાણે તો, “ એ એક પ્રકારના છત્ત સિવાય અન્ય કાંઈ નથી; કારણ કે, જે વસ્તુ (અર્થ) નું અસ્તિત્વ હોય તે વસ્તુના ભાગ પડી શકે; પરંતુ જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોય જ નહિ તે વસ્તુના ભાગ પડી શકે નહિ જ. સાક્ષીઓની દાજરીમાં, ‘ આટલું દ્રવ્ય સામાન્ય છે, અને તેમાંથી એકએકનો અંશ આટલો આટલો પડે છે’ એવું કહી બતાવ્યા પછી ભાઈઓ હોય તેમણે ભાગો વહેંચી લેવા. જે કાંઈ મિશ્કત દુર્વિભક્ત થયેલી હોય, કે કાંઈ મિશ્કત માંદોમાંદો તદ્દગત થઈ

ગમ હોય, કે એક ખીભધી સંતાડામ હોય, અગર તો જે અગ્રાતોત્પન્ન જેવી હોય, તેના ફરીથી ભાગ પાડવા. ”

જે મિદ્ધત કોષ ઓની માલીકીની ન હોય, અગર તો જે મિદ્ધત, કોષ મૃત પુરૂષની ઉત્તરક્રિયા ન થઈ હોય એવાની ન હોય, અગર તો ત્રૌત્રિય (આશ્વજી) સિવાયના કોષ અન્ય કલ્પ (કૃપણ)ની મિદ્ધત જે ન હોય, તે તમામ પ્રકારની પણ નધણિયાતી (અદાયાદક) મિદ્ધતનો માલીક રાજા થશે. ત્રૌત્રિય (આશ્વજી) ની મિદ્ધત હોય તો તે ત્રૈવિધ (ત્રણ વેદ જાણનારાઓ)ને સોંપી દેવી.

પતિત લોકો, પતિતથી જન્મેલા શખ્સો અને નપુંસકો (કલીઓ)ને (મિદ્ધતમાંથી) ભાગ મળશે નહિ; અને એ જ પ્રમાણે જડ (મૂઠ), મૂક (મુંગા), ઉન્મત્ત (ગાડા), અંધ અને કાઠીઆઓના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. જે આવા જડ, ઉન્મત્ત વગેરે પ્રકારના પુરૂષોને, સ્ત્રીધન ધરાવતી ભાર્યાઓ હોય, તો તેમનાં જે સંતાનો તેમના પિતાના પેઠે જડ, ઉન્મત્ત વગેરે કાઠીનાં ન હોય તેમને, વારસામાં ઉતરતી મિદ્ધતમાંથી ભાગ મળી શકે. પતિતતાને કારણે વજ્ય (ચાતિભષ્ટ) થઈ ગયલા સિવાયના, ઉપર મણાવેલ ખીભ બધા પ્રકારના મનુષ્યો, ફક્ત રોટીકપડાં (આસાચાન્દન) મેળવવા પૂરતો હક ધરાવી શકશે.

આ પ્રકારના શખ્સો (એવા પ્રકારના દોષને પામે તે પૂર્વે) વિવાહિત થયલા હોય, અને તેમનો વંશવેશો આગળ ચાલે તેમ ન હોય, તો તેમના બાંધવો તેમને માટે પુત્રોત્પત્તિ કરી શકશે, અને એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરાયેલ પુત્રોને તેઓ, વારસામાં પ્રાપ્ત થતી મિદ્ધતમાંથી ભાગ પણ આપી શકશે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘વિમર્સ્ત્રીયાદિ’ સંગ્રહ ત્રીજા અધિકરણમાંનું, ‘દાયવિભાગાદિ’ વિષયક પાંચમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે).

પ્રકરણ ૬

અંશવિભાગ (વિશેષભાગ).

બ્રાહ્મણોમાં, એક જ સ્ત્રીથી થયલા પુત્રો પૈકી જે સૌથી મોટો જ્યેષ્ઠ) હોય તેને વિશેષભાગ રૂપે અજ (બકરાઓ) મળે; ક્ષત્રિયોમાં એક જ સ્ત્રીથી થયલા પુત્રો પૈકી જે સૌથી મોટો (જ્યેષ્ઠ) હોય તેને વેશિપાંચ તરીકે ઘોડાઓ મળે; વૈશ્યવર્ણુના લોકોમાં, એક જ સ્ત્રીથી થયલા ત્રણ પૈકી જે કોઈ જ્યેષ્ઠ હોય તેને વિશેષ ભાગમાં માથો મળે; અને ચંદ્ર-વર્ણુમાં, એક જ સ્ત્રીના પુત્રોમાં જે કોઈ જ્યેષ્ઠ હોય તેને ઘેંટાં (ગાડરાં) - ૧૧ રૂપમાં વિશેષાંશ માત્ર થાય. આ બધા પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં જે કોઈ મધ્ય હોય તે ભાગમાં વચલા (મધ્યમ) દીકરાને મળે; અને એ બધા દીકરાનાં પ્રાણીઓમાં જે કોઈ લિન્ગ (ચિત્ર) વર્ણુનાં હોય તે, જે તે વર્ણુ રીતે ભાગમાં કનિષ્ઠ પુત્રને મળે. જે આ પ્રમાણે વિશેષાંશ તરીકે મળનાર શેપમાં પ્રાણીઓનો અભાવ હોય, તો પછી, રત્નો સિંચાઈની બાકીની માખી મિલકતમાંથી જે જેટલો ભાગ, વધારામાં જ્યેષ્ઠ પુત્રે લેવાનો; તરણુ કે, આ એક જ (વધારાનો ભાગ લેવા રૂપી) કૃત્યને પરિણામે તે ભોતાના પૂર્વજે પ્રતિ બળત્રવાના ધર્મ પરત્વે બંધાયકો રહે છે.

ઔશતસ મતને અનુસરનારાઓથી સૂચવાયલ અંશવિભાગકલ્પના મા (પૂર્વોક્ત) પ્રકારની છે

પિતા મૃત્યુ પામે એટલે તેની ગાડી તથા તેના અશ્વકરો તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રને વધારામાં મળશે; તેની શય્યા, તેનું આસન અને તે જે કાંસાનાં ાસણોમાં જમતો હોય તે બધાં લેના વચલા દીકરાને વધારામાં મળશે; અને કૃષ્ણ ધાન્ય, લોહાતી ચીજો, ગૃહપરિવારો (ઘરમાં વધરાતા વાસણો), માથો અને ગાડું: એ સર્વે તેના કનિષ્ઠ પુત્રને, વધારાના અંશ રૂપે પ્રાપ્ત થશે. બાકીની તમામ મિલકતને અગર તો ઉપર ગણાવી તે બધી વસ્તુઓ-

ને પૃથુ (મરનારના પુત્ર) મહિમાઠે સરખા ભાગે વહેંચી લઇ શકે. બહે-
નોને (તેમના પિતાની મિલકતમાંથી) કાંઈ પણ વારસો મળે નહિ; (પૃથુ)
તેમની માતા મરી ગયા પછી, તેનાથી જન્મવાના કામમાં વપરાતાં કાંતાનાં
વાસણો અને તેનાં આભરણો તેમને ભાગમાં પ્રાપ્ત થાય. સામાન્ય રીતે
જ્યેષ્ઠ પુત્રને જે કાંઈ વિશેષ અંશે રૂપે આપવામાં આવે છે તે, તેવો જ્યેષ્ઠ
પુત્ર જો ન પુત્રસક હોય તો તેને, ઉપર પ્રમાણે આપો ૪ અંશવિભાગ નહિ
આપતાં તેનો એક તૃતીયાંશ જ આપવો. જો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અનાયત્વતિવાળો
(નિંદ્રા રીતે વર્તનારો) હોય તો, અગર જો તેણે ધર્મકાર્ય કરવાનું ઠાણી
હીધું હોય તો તેવાને માત્ર એક ચતુર્થાંશ જેટલો જ વિશેષ ભાગ આપવો;
અને જો તે કેવળ કામાચારી (મરજીમાં આવે તેમ વર્તનારો) બની ગયો હોય
તો તેને, વધારાના ભાગ રૂપે કશું પણ આપવું નહિ. વળી આ નિયમ
મધ્યમ તેમ જ કનિષ્ઠ પુત્રોને પણ લાગુ પડે છે. આ જે પ્રકારના પુત્રોમાંથી
જે કોઈ માણસાઈવાળો (માનુષોપેત) હોય તેને સામાન્ય રીતે, જ્યેષ્ઠ
પુત્રને અપાતા વધારાના ભાગમાંથી અર્ધ અંશ (વધારામાં) આપવો.

જો એક કરતાં વધારે હોય તો તેમના પુત્રોના સંબંધમાં આ પ્રમાણે
થવું જોઈએ:—જો સ્ત્રીઓ પૈકી એક જ જો સધળા આવશ્યક ધર્મક્રિયાઓ
કરેલ હોય, અગર જો બન્ને સ્ત્રીઓએ, કુમારિકા (કન્યા) તરીકે જે
ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ તે કરેલી ન હોય, અગર જો એ બેમાંથી
એકે બેડલાને જન્મ આપેલ હોય, તો એ બન્ને સ્ત્રીઓના પુત્રો પરત્વે જ્યે-
ષ્ઠતાનો નિર્ણય તેમના જન્માતુકમ પ્રમાણે કરવો.

પિતાની મિલકતની વિપુલતાના પ્રમાણમાં, સૂત, માગધ, માત્ય અને
રથકાર પ્રકારના પુત્રોને હાથભાગ આપવા; અને બીજા બધા પ્રકારના
પુત્રોએ તો પોતપોતાના પ્રકારના લાકડાંનાં જે જ્યેષ્ઠ હોય તેના આધારે
પોતપોતાનો નિર્વાહ કરવો. જે પુત્રો અનીશ્વર (પરાધીન) કોટીના
હોય તેમને સમવિભાગી ગણવા.

જો કોઈ શ્રાવણે ચારે વર્ષની સ્ત્રીઓથી પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હોય,

તો બ્રાહ્મણીના પેટથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રને ચાર ભાગ (બ્રાહ્મણની આખી મિલકતમાંથી) મળશે; અને ક્ષત્રિયાણીના પેટથી જન્મેલા પુત્રને ત્રણ ભાગ, વૈશ્ય સ્ત્રીથી જન્મેલાને એ ભાગ, અને શૂદ્રવર્ણની સ્ત્રીથી જન્મેલા પુત્રને એક ભાગ આપવો.

ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પિતાઓ અનુક્રમે એ ત્રણ અને એ વર્ણની સ્ત્રીઓથી પુત્રોને પેદા કરે, તો તેવા (ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય) પ્રરપત્ની મિલકતમાંથી પણ, પૂર્વકથિત ધોરણને અનુસરીને જ પુત્રો પડતે દાયભાગ નહીં કરવા.

જો કોઈ બ્રાહ્મણને અનન્તર (ઉત્તરતા વર્ણની સ્ત્રીથી પોતે ઉત્પન્ન કરેલ) પુત્ર હોય અને તે જો માતૃગોપેત (એક ગુણોવાળો) હોય, તો તેને (બીજા હીનગુણોવાળા પુત્રોની સાથે) સરખો ભાગ આપવો. એ જ પ્રમાણે ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય પિતાના અનન્તર પણ માતૃગોપેત પુત્રને પણ સરખો અગર અરધોઅરધ ભાગ આપવો. જુદા જુદા વર્ણની એ માતાઓ વચ્ચે જો એક જ પુત્ર હોય, તો તે (પોતાના પિતાની) આખી મિલકતનો વારસ થશે, અને તેણે પોતાના પિતાના 'અંધુઓનું' ભરણપોષણ પણ કરવું પડશે. જો કોઈ બ્રાહ્મણે શૂદ્રવર્ણની સ્ત્રીથી 'પારશવ' સંગ્રાથી ઓળખાતો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તો તેને (બ્રાહ્મણપિતાની મિલકતમાંથી) એક તૃતીયાંશ આપવો; અને બાકી રહેલ એ ભાગો પાસેમાં પાસેના (આસન્ન) સપિંડ કે કુલ્યે લેવાના છે; અને તે પણ તે સ્વધાદાન (મરણોત્તર ધર્મક્રિયા) કરી શકે તેટલા ખાતર જ. જો કોઈ (મરનાર પુરુષ)ને સપિંડ કે કુલ્ય ન હોય તો (મૃત્યુ પામેલ પિતાના) આચાર્યને કે શિષ્ય (અન્તેન્વાસી) ને એ એ બાકીના ભાગો આપી દેવા.

અગર તો, કોઈ સગોત્ર પુરુષે અથવા કોઈ માતૃનંદુએ, એવી (વિધવા) બ્રાહ્મણભાર્યાથી, 'ક્ષેત્રજ' સંગ્રાથી ઓળખાતો પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો, અને એવા પુત્રે આખી મિલકતના માલિક થવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' ધર્મસ્ત્રીયાદિ' સંજ્ઞક ત્રીજા અધિકરણમાંનું, ' અંગવિમાન' નામનું ૭૬મું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૬

પુત્રવિભાગ.

‘જે બીજ જે ક્ષેત્રમા રાખાયું’ હોય તે બીજ તે ક્ષેત્રના સ્વામીનું ગણાય છે;’ એમ આચાર્યોનું કહેવું છે. બીજબીજાનું મત એવું છે કે: ‘માતા તો માત્ર બીજને ધારણ કરનારી (ભત્રી) છે; અને તેથી, જે પુરુષના * રેતસ્થી બાળક જન્મ્યું’ હોય તે પુરુષનું તે અપત્ય (સંતાન=જેના અસ્તિત્વના કારણે પિતૃઓ પડતા અટકે છે તે)—ગણાય છે.’ (પરંતુ) મારો (કૌટિલનો) અભિપ્રાય એવો છે કે, માબાપ વિદ્યમાન (હયાત) હોય, તો (એ ઉત્પન્ન થયેલ) છોકરું એ બન્નેનું ગણાય.

સર્વ પ્રકારની ધર્મક્રિયાઓ જેણે કરેલ હોય તેવી પોતાની બાધાથી જો કોઈ પુરુષ પુત્રને ઉત્પન્ન કરે, તો તે પ્રમાણે જન્મેલ પુત્ર ‘ઔરસ’ કહેવાય છે. પુત્રવત્ ગણાયેલી પુત્રીનો પુત્ર (પુત્રિકાપુત્ર) પણ, એ ઔરસ પુત્ર તુલ્ય જ ગણાય. નિયુક્ત કરામત્ત સ્વગોત્રજ કે પરગોત્રજ પુરુષથી જો (કોઈ અન્ય પુરુષની પોતાની) બાધા વિશે પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવાય, તો તે ‘ક્ષેત્રજ કે ક્ષેત્રજાત’ ની સંજ્ઞાને પામે છે; અને એ પ્રમાણે નિયોગથી ઉત્પન્ન કરનાર (જનયિતા) પુરુષનું ન્યારે મરણ થાય છે ત્યારે, આ ક્ષેત્રજ પુત્ર બન્ને પિતાઓનું અપત્ય ગણાય છે; તેને એ ઉભય પિતાઓનાં ગોત્રોની સંજ્ઞા લાગુ પડે છે (એટલે કે, તે દ્વિગોત્ર કહેવાય છે); તે ઉભય પિતાઓની પાછળ તેને ધર્મક્રિયાઓ કરવી પડે છે; અને તે ઉભયની સ્થાવર મિલ્કત (રિક્ત) પણ તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ગૃહજ પુત્ર’—એટલે કે, સધર્મ જન્મીને પેઢી કોઠના ધરમાં, ગુપ્ત રીતે ઉત્પન્ન

* રેતગ્રમાં આહારાદિના ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે એટલે જ ગુણો રેતસ્થના હોય તે ગુણો, તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા બાળકમાં આવે છે, એ એક વૈજ્ઞાનિક સત્ય રૂપે હાલમાં પણ સ્વીકારવા લાગ્યું છે આ જ કારણથી પ્રાચીન હિંદુઓએ આહારાદિની શુદ્ધ શુદ્ધતા વગેરે ખાનપાન વગેરેની શાલામીશતા પરત્વે વધારે ચિંતા રાખેલી.

કરાયલ પુત્ર—ની સ્થિતિ પણ, ક્ષેત્રજ પુત્રના જેવી જ સમજી લેવી. માતા-પિતાથી ત્યજ્યયત્ર (ઉત્પદ્ય પુત્ર) ‘અપુત્રિદ્ધ’ કહેવાય છે; અને જે પુરુષ તેનો સંસ્કર્તા બને છે તેનો તે પુત્ર ગણાય છે. કન્યા (અવિવાહિત સ્ત્રી)-થી ઉત્પન્ન થયલ પુત્ર ‘કાનીન’ ગણાય; અને પરણતી વેળા જે સ્ત્રી સગર્ભા હોય તેવી સ્ત્રીના પુત્ર તે ‘સહોદ’ કહેવાય છે; અને જે સ્ત્રીએ પુનર્વિવાહ કરેલો હોય અને તે પછી તેને જે પુત્ર થાય તે ‘પૌત્રભર્તૃવ’ ની સંગ્રાથી ઓળખાશે. સ્વંયજાત (ઔરસ) પુત્રનો પોતાના પિતાના સગાઓ (ખંધુઓ) ની સાથે દાયાદ-સંબંધ છે; પરંતુ પરપુરુષને પ્રાપ્ત થયલ પુત્રનો દાયાદસંબંધ ફક્ત તેના સંસ્કર્તા (પુત્રને સંસ્કાર આપનાર) ની સાથે જ સમજવો. આવા (ત્યજ્યયલ) પુત્રની સ્થિતિના જેવી જ સ્થિતિ, માતાપિતાથી વિધિપૂર્વક (અન્યને) દેવાયલ-દત્ત-પુત્રની પણ ગણવી. જે પુત્ર પોતાની ઇચ્છાએ કે પોતાના ખંધુઓની ઇચ્છાને અનુસરીને અન્ય પુરુષનો પુત્ર થવાનું કબૂલ કરે તે ‘ઉપગત’ કહેવાય છે. જેને પુત્રના અધિકાર આપવામાં આવે તે ‘કૃતક’, અને જેને વેચાતો લેવામાં આવેલ હોય તે ‘ક્રીત’ ગણાય છે.

ઔરસ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો સવર્ણ પુત્રોને વારસાનો કે ભાગ મળે, અને અસવર્ણ પુત્રોને, ફક્ત ખેરાકીપોચાકી મળે છે.

આદ્યજ્ઞો અને ક્ષત્રિયો જે પોતપોતાના વર્ણથી ઉતરતી કાદીના પહેલા વર્ણની સ્ત્રીઓથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરે, તો તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતા પુત્રો (અનન્તરાપુત્રાઃ) ‘સવર્ણ’ ગણાય છે; પણ જે તેઓ, પોતાના વર્ણથી ઉતરતી કાદીના પહેલા વર્ણ છોડી દધને તે પછીના વર્ણોની સ્ત્રીઓથી પુત્રોત્પત્તિ કરે, તો તેવી રીતે ઉત્પન્ન કરાયલ તેમના પુત્રો ‘અસવર્ણ’ ગણાશે. (આ અસવર્ણ પુત્રો પેટી) જે પુત્રને કાંઈ આદ્યજ્ઞ વૈશ્યસ્ત્રીથી ઉત્પન્ન કરેલ હશે તે ‘અંબુષ’ ની સંગ્રાથી, અને તેણે જે યદ્રસ્ત્રીથી ઉત્પન્ન કરેલ હશે તો તે ‘નિપાદ’ અથવા ‘પારશવ’ ની સંગ્રાથી ઓળખાશે. જે કાંઈ ક્ષત્રિય, યદ્રવર્ણની સ્ત્રીના પેટથી પુત્રોત્પત્તિ કરશે, તો તે

પ્રમાણે જન્મેલ પુત્ર 'ઉત્ર' કહેવાશે; અને એ પ્રમાણે જો કોઈ વૈશ્ય પુરુષ ચંદ્રવર્ણની સ્ત્રીથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરશે, તો તેને 'ચંદ્ર' સિવાય અન્ય કોઈ સંચા આપી શકાશે નહિ. ચારે વર્ણોમાંના કુચરિત પુરુષો જો પોતા-પોતાના વર્ણથી ઉતરતી કોટીની સ્ત્રીઓથી પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે, તો તેવા પુત્રોને 'માતૃ' ગણવા. આ બધા પુત્રો 'અનુલોભ'—નીચવર્ણની સ્ત્રીથી, ઉચ્ચ વર્ણના પુરુષે ઉત્પન્ન કરેલા—કહેવાય છે.

જો કોઈ ચંદ્ર, પોતાનાથી ઉંચા ગણાય તેવા કોઈ એક વર્ણની સ્ત્રીથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરે, તો તેવો પુત્ર 'આયોગવ, ક્ષત્ર, અને 'ચંડાળ'ની સંચા પામે છે. જો કોઈ વૈશ્ય પુરુષ એ પ્રમાણે કરે તો તેનો પુત્ર 'માગધ અને વૈદેહક' કહેવાય છે; અને જો કોઈ ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણવર્ણની સ્ત્રી વિશે પુત્રની ઉત્પત્તિ થઈ આવે, તો તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રને 'સુત' કહેવામાં આવે છે. પરંતુ પુરાણાદિ મંથોમા પ્રસિદ્ધ થયેલા 'સુત' અને 'માગધ' સંચાવાળા લોકો તફતુ જુદી જ કોટીના છે, અને તેઓ, બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયોથી ચઢીઆતા પણ હતા. આ બધા પ્રકારના પુત્રો 'પ્રતિલોભ'—ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રીઓના પેટ, નીચ વર્ણના પુરુષોથી ઉત્પન્ન કરાયેલ ગણાશે એટલું તો નહિ, પરંતુ રાજ્ય સ્વધર્મ પાલન કરે નહિ, તો તેવા પુત્રો ॥ ઉત્પત્તિ થતી રહે છે પણ ખરી.x

જો કોઈ 'ઉત્ર' જાતિનો પુરુષ, 'નિપાદ' જાતિની સ્ત્રીથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરે તો, તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર 'કુલ્લુટ' કહેવાય છે; અને આથી ઉલટી રીતે જો કોઈ નિપાદ જાતિનો પુરુષ, 'ઉત્ર' જાતિની સ્ત્રીથી પુત્રોત્પત્તિ કરે, તો તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર 'પુલ્કસ'ની સંચાને પામે છે. કોઈ

x અપદૃષ્ટ બીજાંથી ઉત્પદ્ધ ક્ષત્રિય જાતિના રાખી શકાય નહિ. ક્ષેત્ર રસકસવાળું હોય તો પણ જો તેમાં હલકા પ્રકારનું ધાન્ય વાવવામાં આવે, તો તેમાંથી ઉંચા (અન્ય) પ્રકારના ધાન્યની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ; અલબત્ત એવા એવામાં જો પ્રકારનું ધાન્ય વવાયું હોય તો પ્રકારનું પણ ચઢીઆતી મતિનું ધાન્ય તેમાં પામી શકે. આ એક વિજ્ઞાનસિદ્ધ વાત છે.

‘ઉત્ર’ પુરુષથી ‘ક્ષત’ જાતિની સ્ત્રીને પેટે ઉત્પન્ન કરાયેલ પુત્રને ‘શ્વપાક’ કહેવામાં આવે છે; અને જો કોઈ અંગિષ્ઠ જાતિનો પુરુષ, વૈદેહક જાતિની સ્ત્રીથી પુત્રને ઉત્પન્ન કરે, તો તે પ્રમાણે પેદા થયેલ પુત્રને ‘વૈશ્ય’, અને એનાથી ઉલટી રીતે, અંગિષ્ઠ જાતિની સ્ત્રીથી વૈદેહક જાતિનો પુરુષ જો પુત્રને જન્મ અપાવે, તો તે પુત્રને ‘કુશીલવ’ કહેવામાં આવે છે. આ બધા અને એવા પુત્રોને, ‘અંતરાણ (વચગાળાની)’ કાટીના ગણવા.^૧

જો કોઈ વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ હોય તે રથકારનો ધંધો કરી શકે આ ભોકો માંહોમાહે વિવાહસંબધો રચી શકે. ધર્મ અને ધધા -પરતે તેમણે પોતાના પૂર્વજોને અનુસરીને રહેવું. તેઓ કા તો શ્રદ્ધ વર્ણના, અગર તો અંકલજાતિ સિવાયની અન્ય કોઈ જાતિના ધર્મો પણ ગ્રહણ કરી શકે છે.

જો રાજા, ઉપર જતાવાયલા નિમ્નોર્ણ પાત્રન પોતાની પ્રજા પાસે કરાવે છે તે રાજા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરે છે; એ પ્રમાણે જો કરતો નથી તે નરકમાં જઈ પડે છે.

‘અંતરાણ’ જાતિઓનાં સંતાનોએ વારસો સરખા પ્રમણ્યમાં વહેંચી લેવાનો છે.

વારસાની વહેંચણી પરત્વે જો દેશમાં, જો જાતિમાં, જો સંઘમાં કે જો ગામમાં જો રિવાજ પ્રવર્તતો હોય તે રિવાજને અનુસરીને વારસદારોએ પોતપોતાનો હિસ્સો લેવાનો છે.

(આ પ્રમાણે કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ધર્મસ્થીવાદિ’ સંગ્રહ ત્રીજા અધિકરણમાંનું, ‘પુત્ર-વિભાગ (ભિન્ન ભિન્ન પ્રકરના પુત્રો)’ : એ વિસ્તરે લગતુ સાતમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

૧ મિત્ર જાતિઓની ઉત્પત્તિ આ પ્રમણ્યે જ થાય છે. વધારે પુરુષ આ આપાંતર કરનારથી લખાયેલ ‘ઉત્રતિ-રિવાદ’ (પૂર્વાદ) વાંચી લેવું.

પ્રકરણ ૮

—:~:—

ગૃહવાસ્તુક (મકાન)

પાડોસમા રહેતા લોકો તરફથી જે પુરાવા આપવામા આવે તેના આધારે વસ્તુ (મકાનો)ને લગતા વિવાદોનો નિર્ણય થઈ શકે છે.

ધરો, ખેતરો, આરામ-વાટિકાઓ, સેતુઓ, તળાવો અને તોયાધારો (પાણીકોઠાઓ): એ સર્વ 'વાસ્તુ' કહેવાય છે.

ધર ઉપરના છાપરાને લોદ્ધના ખીંચાઓ મારીને આડસર (આડા નંખાયલ થાંભલા-મોભ)ની સાથે જડી લેવું (કર્ણકીલાવસ્ત્તંબંધોડતુગ્રહ) તેને 'સેતુ' કહે છે. સેતુભોગ (મોભના ટકાઉપણા)ને અનુલક્ષીને જ ધરો બંધાવવાં જોઈએ. પારકાની માલીકી જેના ઉપર રહેલ હોય તેના પરત્વે દબાણુ કયાં વિના નવાં ધરોતું બાંધકામ થવું જોઈએ.

પાદબંધ (પાયો) ૨ અરિત્ન ૩ પદ જેટલો રાખવો. સ્ત્રીઓ પોતાની સુવાવડના દશ વાસા કરી શકે એટલા માટે જે કામચલાઉ મકાનો ઉર્ધ્વા કરવાં પડે તે સિવાયનાં તમામ કાયમી ધરો પૈકી દરેકને વાસ્તે એક કૂંડ, એક ભ્રમ (ધારીઓ), અને એક ઉદપાન (ટાંકું) તો હોવાં જ જોઈએ. આ નિયમનો જે કોઈ ભંગ કરે તેને, પ્રથમ પ્રકારના સાદસદંડની સજા કરવી. ઉત્સવના પ્રસંગોએ પણ આ જ ધોરણે, એકાંતસ્થાનો (ગજશ્વરો), આધરાંઓ તેમ જ ઉદકમાર્ગો (પાણી જવાના રસ્તાઓ): એ સર્વની રચના પણ કરાવવી. જે કોઈ એ પ્રમાણે ન કરાવે તેને, ઉપર પ્રમાણે જ સજા કરવાની છે.

પ્રત્યેક ધરમાંથી બહાર પહેતું પાણી સીધેસીધું 'આલ્યુ' જાય અમર તો પરભાયુ નીકમાં પડી શકે એટલા માટે, પૂરતા ઢાળવાળો તેમ જ ૩ પદ અમર ૧૩ અરિત્ન જેટલી લંબાઈવાળો એક ઉદકમાર્ગ પણ કરાવવો. આ નિયમના ભંગ બદલ ચોપન 'પણુ' જેટલા દંડની સજા કરવી.

એક પદ્ધતી કે એક અરણિથી માંડીને તે ૩૪૪ પદ્ધતી માપતો એક ખાંડ પણ જનાવરાવવો, અને તેમાં, કાં તો અગ્નિ (પૂજવા માટે રખાતો અગ્નિ), કાં તો ધંત્રી, અગર તો એક ખાંડણિયો (નીધી): એમાંથી એકની યોજના પણ કરવી. આ પ્રમાણે જે કોષ ન કરે તેનો ચોવીસ ' પણ ' દંડ કરવો.

હરકોષ જે ઘરો વચ્ચે અથવા તો જે ઘરના પ્રાક્ષિત (આગળ પડતા) ભાગોની વચ્ચેમાં ચાર કે ત્રણ પદ જેટલો અવકાશ રહેવો જોઈએ. એક ખીજના પડખામાં આવેલ ઘરોનાં માળણો વચ્ચે કાં તો ચાર અંખજનું છદ્દું રહેવું જોઈએ, અગર તો એકને બીજું ઢાંકી શકે તેવી રીતે તે કરાવવાં. આગલા બાર (અણિદાર)નું માપ એક કિંકુ રાખવું, અને એ દ્વારનાં જે બારણાંમાંથી એકને પણ ઉઘાડતાં, અંદરના ભાગમાં કશી પણ અડચણ ન પડે તેવી ગોઠવણ રખાવવી. ઉપલા માળમાં પ્રકાશ આવી શકે એટલા માટે એક નાની, પરંતુ ઉધ્વ (જિભી) બારી મુકાવવી. જે આવી બારી મુકાવવાથી પાડોસમાંના ઘરને અડચણ પડતી દેખાય તો તેવી બારીને ખંધ કરી દેવી. ઘરોના માલ્લીકોને જેમ ઠીક પડે તેમ તેઓ પોતાનાં ઘરો બાધે; પરંતુ જેમ કરવામાં જે કંઈ અનિષ્ટ દેખાય તે તેમણે કરવું નહિ.

વરસાદનાં અનિષ્ટ પરિણામોથી બચવાને અર્થે, પવનથી, ઉડી ન જાય તેવું એક પહોળું સાદકું છાપરાની ઉપર ઢાંકી દેવું. તેમ વળી એકદમ બેસી જાય કે તૂટી જાય તેવી રીતનું છાપરું હોવું પણ ન જોઈએ. આ નિયમના ભંગ બદલ પહેલા પ્રકારના સાદસદંડની સજા કરવામાં આવશે. વળી પારકાને ઉપદ્રવ કરે તેવી રીતે તેમના ઘરનાં બારબારીઓની સામે, કોષએ પોતાના ઘરનાં બારબારી ગોઠવવાં નહિ; છતાં એ પ્રમાણે જે કોષ કરે તો તેને ઉપર ખતાવી છે તેવી જ સજા કરવી. તથાપિ એ પ્રમાણે સામસામે રહેલાં ઘરો જે રાજની આજ્ઞાથી છૂટાં પાડવામાં આવેલાં હોય, કે તેઓ રાજમાર્ગ ઉપર એકબીજા સામે બારબારીઓ સહિત આવેલાં હોય, તો તેવા પ્રસંગમાં, કોષને કંઈ સજા થશે નહિ. કૃષ્ણ, ખગચિયાં, પ્રજ્ઞાલી,

સીડી, ઉકરડો, કે ધરનો કોઈ અન્ય ભાગ, બહારના લોકોને અડચણ કરે, અગર તે બહારના લોકોના ભોગનો નિગ્રહ કરે, અગર તે (એવા ધરમાથી નીકળતું) પાણી બરાબને કોઈ પાડોસીના ધરને નુકસાન કરે, તો તેવા દરેક પ્રમંથમા (તેવા અડચણ કરનાર) ધરના રવામીનો ખાર 'પણું' દંડ કરવો. જો એ પ્રમાણે ચતો ઉપધાત (ઉપદ્રવ) મળમૂતના પરિણામ રૂપ હોય તો તેવા પ્રસંગમા, પૂર્વનિર્દિષ્ટ દંડના કરતાં બમણી રકમના દંડની સજા કરવી. પાણી માન મહેલાઈથી વહી જઈ શકે એવી પ્રણાલી હોવી જોઈએ એ પ્રણાલી જરી જો ન હોય, તો તે નિમિત્તે ખાર 'પણું' દંડની સજા ફરમાવવી.

જો કોઈ ધરમા ગહેતા ભાડુને ધર ખાલી કરી આપવાનું કહેવામા આવ્યું હોય તે છતાં જો તે, તે ધરમા રહેવાનું ચાલુ રાખે તો તેને ખાર 'પણું' દંડની સજા ચાલુ એટલું તો નહિ, પરંતુ જો માણસે ધર બાંહે રાખ્યું હોય તેણે જો ભાડું આપી દીધું હોય, અને વળી જો તે અપદ્રવ, ચોરી, લૂટ, અપદ્રવ્ય કે મિથ્યાભોગઃ એ સર્વ પૈકી કોઈપણ દંડમા ફસાયેલો હોય નહિ છતાં તેવા ભાડુને તે ધરનો માલિક બધાતરે કાઢી મુકતો દેખાય, તો તેને પણ તેટલી જ સજા કરવાની છે. જો કોઈ ભાડુનું સ્વેચ્છાપૂર્વક ધર ખાલી કરીને જાય તેણે, વાર્ષિક ભાડા મદદ જો રકમ દરેલી હોય તે પૈકી જો રકમ બાકી રહેલી હોય તે તેને (ગૃહસ્થામીને) આપી દેવાની છે.

જો લોકોના સામાન્ય નિવાસને અર્થે જો ધર ખંધાવું હોય તે ધર ખંધાવવાના કામમા એ લોકો પૈકી હરદોષ જો ભાગ ન લે, અગર જો એ પ્રમાણે સર્વના ઉપયોગ માટે ખંધાવવા મકાનનો ઉપભોગ કરવામા જો કોઈ (સંબંધવાળા) બીજને અડચણ કરે, તો તેવા (ભાગ ન લેનાર=મદદ ન આપનાર, તેમ જ અડચણ કરનાર) ઇસમને ખારખાર 'પણું' દંડની સજા કરવી. એવી જ રીતે, જો કોઈ એવા સામાન્ય મકાનનો

ઉપભોગ કરતું હોય તેની આડે બીજો કોઇ નો આવે, તો તેને પૂર્વ-
નિર્દિષ્ટ સંજ્ઞના કરતા બમણી સજ્ઞ કરવાની છે.

ખાનગી ઓરડાઓ (કોષ્ટક) અને આગણું સિવાયના, ઘરના તમામ
ભાગો તેમ જ જે ખંડમાં અગ્નિ રાખવામાં આવતો હોય તે, અગર તે
જેની વિશે ખાંડણિયો રાખવામાં આવતો હોય તે તમામ, ઘરમાં રહેતાં
તમામ માણસોના સર્વ સામાન્ય ઉપભોગને અર્થે ખુલ્લા રાખવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્રમાના 'ધર્મસ્ત્રીયાદિ' સદાક ત્રીજા
અધિકરણમાંનું 'ગૃહવાસ્તુક' નામનું આઠમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૯

વાસ્તુ-વિક્રય (મકાનોનું વેચાણ)

ધનિક શાતિજનો (સગા)એ અમર તો ધનવંત પાડોસીએ, જમીન
અને બીજી મિલ્કત ખરીદવાને અર્થે, એક પછી એક એવા ક્રમે જવાનું
છે આ ખરીદનારાઓથી અલગ એવા ચાળીય, પણ કુલીન પાડોસી-
ઓએ, વેચવાને માટે કદાચલા મકાનની આગળના ભાગમાં એકઠા મળીને,
'એ મકાન (વેશ્મ) વેચવાનું છે.' એમ જાહેર કરવું. ખેતરાની, આરામ-
વાટિકાઓની, મેટુબધીની અને તથાવે તેમ જ તોવાધારાની જે ખરેખરી
મર્યાદાઓ હોય તેમનું વાસ્તવિક વર્ણન તેમજે ગામજલોની પાસે અગર તો
પાડોસમાંના વૃક્ષ જનોની પાસે કરી દેવું, અને પછી, 'આને આટલી
કીંમતે કોઇ ખરીદનાર હો ?' એમ ત્રણ વાર પોકાર કરવા. જો કોઈપણ
તરફથી વિરોધ બતાવવામાં ન આવે, તો પછી ખરીદનારે એવી એ મિલ્ક-
તનો કબ્જો લેવાની તજવીજ કરવી. આ વેળા એ જ રોજામાંથી જે
કોઈ શખ્સ, એ મિલ્કતની કીંમત વધારી દેવાના હેતુથી મૂલ્યવૃદ્ધિ કર-
વાને બદલ પડી તે પ્રમાણે બોલી દે, તો જેટલી રકમ તેણે વધારી દીધી

હોય તે રકમ તથા તે મિલકતના એકંદર મૂલ્ય ઉપર લેવાતા શુદ્ધતી રકમ મળીને જે રકમ થાય તે રાજ્યના કોશમાં ભરાઈ જવી જોઈએ. હરાજમાં માગણી કરનાર યજ્ઞે (વિક્રયપ્રતિકોષ્ટાએ) શુદ્ધતી રકમ ભરવી પડશે. મિલકતના સ્વામીની ગેરહાજરીમાં માગણી કરનાર ઇસમને ચોવીસ 'પણ' દંડની સજા કરવી. (હરાજ ચર્ધ હોય તે તારીખવી) સાત રાત્રિઓ દરમ્યાન જે મિલકતનો ધણી આમળ ન આવે, તો પછી માગણીદારે એ મિલકતને પોતાના કબ્જામાં લેવી. માગણીદાર સિવાયના બીજા કોઈને જે વારણ (મિલકત) તું વેચાણ કરવામાં આવે, તો તેવા પ્રસંગમાં ૨૦૦ 'પણ' દંડની સજા કરવી; અને જે વેચાતી મિલકત વાસ્તુ (મકાન) સિવાયની હોય, તો, પૂર્વનિર્દિષ્ટ ગુન્હા બદલ ચોવીસ 'પણ'નો દંડ કરવો. આ પ્રમાણે 'વાસ્તુ-વિક્રય' નો વિષય પૂરો થાય છે.

(સીમા—વિવાદ.)

કોઈપણ જે ગામે વચ્ચે સીમાડાને લગતી તકરાર ઉઠે, ત્યારે પાડોશી ગામના લોકોએ અમર તો પાંચ કે દસ ગામના વૃદ્ધ પુરોએ (એકલા ચક્રને), કુદરતી કે કૃત્રિમ સીમા-ચિહ્નો ઉપરથી જે પુરાવો ઉપલબ્ધ થાય તે પુરાવાના આધારે (ઉઠેલી તકરાર પરત્વે) તપાસ ચલાવવો.

એકલો (કર્ષક) અને જોપાળો પૈકી વૃદ્ધ જનોએ, અગર જે તે તકરારી સ્થળનો પૂર્વોપભોગ કર્યોને લીધે માર્હિતી ધરાવનાર બહારના લોકોએ, અમર તો વિવાદમસ્ત સીમાકે પરત્વે અંગત અભિગ્રાહ ન ધરાવનાર એકે અમર ધણી લોકોએ, પ્રથમ તો સીમાચિહ્નોનું વર્ણન આપવું, અને પછી વિપરીત વેપધારણ કરીને લોકોને સીમાની કને લઈ જવા. જે ઉદ્દિષ્ટ કરાયેલ સીમાસેતુઓનું દર્શન થાય નહિ, તો (જે મનુષ્યે જૂલ અવ-કાવી હોય કે ખોટી દહીકત કલાનો કોપ કર્યો હોય તેનો) એક હજાર 'પણ' દંડ કરવો. તે છતાં પણ જે કદાપિ ખરેખરી તકરારી સીમાવાળું સ્થળ લાયક આવે, તો જે ઇસમે સીમાતિક્રમ કર્યો હોય, અમર તો

સીમાસેતુનો ઉચ્છેદ કર્યો હોય તેને પણ એ જ પ્રમાણે એક દળર 'પણ' ના હંડની સજા કરી દેવી.

જે ભોગ્યશુભિઓને સીમાયુદ્ધનો ન હોય, અગર તો જેમનો ઉપભોગ કાઢી કરવું ન હોય એવી જમીનોને રાજ્યે લાભકારક રીતિએ ખીજા (લોકો)માં ભાગ પાડીને વહેંચી આપવી.

(ખેતર સંબંધી તકરારો)

ખેતરો સંબંધી જે તકરારો હોય તેમનો નિર્ણય, પાડોસના કે ગામના વયોવૃદ્ધ લોકોએ કરવો. (નિર્ણય કરવાની બાબતમાં) જે આ લોકોમાં મતભેદ થાય, તો શુદ્ધ ચારિત્રવાળા અને સન્માન્ય ગણાય એવા અનેક પુરોનો પાસેથી નિર્ણય મેળવવાને પ્રયાસ કરવો. અગર તો વિવાદીઓએ માંહોમાંહે સમજી લઇને તકરારી મિત્રકતને પોતપોતાની વચ્ચે વહેંચી લેવી. આ ઉભય ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડે, તો પછી તકરારમાં પડેલ વાસ્તુને રાજ્યે ખાલસા કરી પોતાના કબ્જામાં લઇ લેવું. જે કાંઈ વાસ્તુ નધણિયાવું માલૂમ પડે તેના સંબંધમાં પણ આ જ નિયમ લાગુ પાડવો; અગર તો એવા (પ્રણુદ્વેષામિક) વાસ્તુને, લાભદાયક રીતે લોકોમાં બાંટી દેવું. જે કાંઈ વાસ્તુને જે કાંઈ પરાણે દબાવી બેસશે તેને, ચોરી કર્યા બદલ જે સજા થાય તે સજા કરવામાં આવશે.

જે કાંઈ યોગ્ય કારણને લીધે કાંઈ સખ્સે ખીજાની માલીકીનું વાસ્તુ પોતાના કબ્જામાં લીધું હશે, તો તે પ્રમાણે કબ્જા કરનારા સખ્સે તે (વાસ્તુ) ના સ્વામીને કાંઈક પણ ભાડું આપવું પડશે; પરંતુ એ પ્રમાણે આપવાના ભાડાની રકમ નિશ્ચિત કર્યા પહેલાં તેણે, તેના મૂળ ધણીના નિર્વાહ અર્થે કેટલી રકમ આપવી આવશ્યક ગણાય તે બાબત પરત્વે પાકો વિચાર પણ કરી જોવો.

મર્યાદાપહરણ (દહદહાણુ) કર્યા બદલ, પહેલાં પ્રકારના સાદસદહની સજા કરવી. જે મર્યાદાનો નાશ કરવામાં આવે, તો તેવા શુન્દા બદલ ચોતીસ 'પણ' દંડ કરવો. તપોવન, ચરિવાણુ જગ્યાઓ, મહામાર્ગો, સ્મરણ-

મૂમિઓ, દેવસ્થાનો, યજ્ઞસ્થાનો અને પુણ્યસ્થાનોઃ એ સર્વને લગતી તકરારો પરત્વે પણ આ જ નિયમ લાગુ પાડવા આ પ્રમાણે 'મર્યાદાસ્થાપન' એ નામક વિષય પૂરો થાય છે.

(પ્રકીર્ણ ઉપરોધો)

પાડોસીઓ (સામન્ત) તરફથી પડતા પુરાવાની ઉપર જ્યાં પ્રકારની તકરારોના નિર્ણય અવલંબી રહે છે. વિવીતસ્થળ (ચરાઓ), કેદાર (ખેતરો), ખડો (પુષ્પવાટિકાઓ), ખળવાડ, ઘરો અને વાહનકોષ્ટો (અશ્વસ્થાળાઓ)ઃ એ સર્વ પૈકી જેને ઉપરોધ પહેલો થાય તેને લગતો નિર્ણય, એ પૈકી બીજા આગતને ચતા ઉપરોધનો નિર્ણય કરતાં પૂર્વે કરી નાખવો. બ્રાહ્મણોથી નિવસિત અરણ્યોમાંના તથા સોમરસ આપનાર ઔષધિનાં અરણ્યોમાંના, દેવસ્થાનોમાંના, યજ્ઞસ્થાનોના તેમ જ પુણ્યસ્થાનોના લોકો સિવાયના બીજા લોકો તળાવે, નદીએ કે ખેતરોએ જવાની કેડીઓનો ઉપયોગ કરતી વેળા, અન્ય લોકો તરફથી વવાયલાં ખેતરોને તુકસાન પહોંચાડશે, તો તેવા પ્રસંગમાં જેને જેટલું તુકસાન થયું હશે તેને, તેવા (તુકસાન કરનાર) સખ્સે તેટલા પ્રમાણમાં તુકસાનીની રકમ વગતર રૂપે ભરી આપવી પડશે.

, કેદાર (જળ ભરેલ ખેતરો), આરામવાટિકાઓ, અગર સેતુમંઘોઃ એ પૈકી કોઈના માલીકો, જે પરસ્પર હિંસા (તુકસાન) કરે, તો જેટલી હિંસા થઈ હોય તેમના કરતા બમણો દંડ તેમનો કરવો.

ઉપરવાસ આવેલ તળાવડાના પાણી વડે, હેઠવાસ આવેલ તળાવડાવાળા ખેતરને પાણીમાં ડૂબાની દેવાનું નથી.

જો હેઠવાસ આવેલ તળાવડું છોડ્યાં ત્રણ વર્ષથી ઉપયોગી થયું બંધ પડી ગયું હોય નહિ, તો ઉપરિનિવિષ્ટ (ઉપરવાસ આવેલ) તળાવડામાંથી અધઃનિવિષ્ટ (હેઠવાસ આવેલ) તળાવડામાં વહી જતા

પાણીના પ્રવાહને અટકાવવો નહિ. આ નિયમનો ભંગ થાય, તો ભંગ કરનારને, પહેલા પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી. જે કોઈ તળાવ-કાને, તેમાંનું પાણી જોએથી નાખીને ખાલી કરી મુકે તેને પણ તેટલી જ સજા કરવાની છે. આપણે 'સિદ્ધાંત' બીજા પ્રસંગોમાં જે કોઈપણ પ્રકારનો સેતુબંધ સંતત પાંચ વર્ષ સુધી ઉપેક્ષિત દશામાં રહેલ હોય તો તેને ખાલસા (પણ) કરી લેવો.

તળાવો, સેતુબંધ વગેરે નવાં બંધાયેલ હોય, તો તેની ઉપર લેવાતા કરનો પરિહાર, પહેલાં પાંચ વર્ષ સુધી કરવો—(એટલે કે તેમની ઉપર લેવાતા કરની માત્રો પાંચ વર્ષ સુધી ચાલુ રાખવી). એવાં ને એવાં તથાપિ લગ્ન દેવાયલાં અગર તો ભાંગી પડેલાં બાંધકામો જે પુનરુદ્ધત થયાં હોય, તો તેમની ઉપર લેવાતા કરનો પરિહાર ચાર વર્ષ પર્યન્ત કરવો. જગાશયો સુધારાયાં હોય કે વિસ્તૃત કરાયાં હોય, તો તેમના ઉપર લેવાતા કરની માત્રો ત્રણ વર્ષ સુધી આપવી. નવા શરૂ કરાયેલાં આવાં બાંધકામોની પ્રાપ્તિ જે કોઈ ઇસમ ગીરોહકથી અગર ખરીદ કર્યાના હકથી કરે, તો એમની હેડે જેટલી જમીન હોય તેમના ઉપર લેવાતા કરનો પરિહાર બે વર્ષને માટે કરવો. પડતર જમીનને જે ગીરો રાખવામાં આવે, કે વેચાતી લેવામાં આવે અગર અન્ય કોઈ રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે, તો તે ઉપર લેવાતો કર બે વર્ષ સુધી માફ કરવો. પવનચક્કીથી કે બળદોની મદદથી પાણી પાછને તૈયાર કરાતા મોલમાંથી અગર તો તળાવડામાંથી પાણી આપીને ખેતરોમાં, વાડીઓમાં કે આરામોછાનોમાં કરાતી પેદાશ-માંથી રાંચે એટલા પ્રમાણમાં લાગ લેવો કે જે લીધાથી ખેડૂતોને મુશ્કેલીમાં મુકાત જવાનું યથા આવે નહિ. જે લોકો તળાવ હેડાંની જમીનોના માલીકોને પ્રકય (ઉદ્ધરેરો) અગર વાર્ષિક સાંય (અવકય), અગર તો મોલમાંથી લાગ આપીને જમીનો ખેડે, અગર તો કોઈપણ પ્રકારનું લાકું આપ્યા વગર—મફત—એવી જમીનોને ખેડે કે વાવે તેમણે, એ તળાવડાં વગેરેને સારી સ્થિતિમાં રાખવા, અને તેઓ જે તે પ્રમાણે

સ્વાર્માં ચૂકે, તો જેટલું નુકસાન થાય તેનાથી બમણી રકમના દંડની મને સજા પશ્ય કરવી. *

સેતુએ (જળાશયો)નાં જે મુખો દ્વારા પાણી લેવાતું હોય તે મુખો છોડી દઇને જે લોકો (તેવાં બાંધકામોમાંથી) અન્ય માર્ગે પાણી લે તેમનો જ જ 'પશ્ય' દંડ કરવો, અને જે રાખ્સો એવા જળમાર્ગો (અપાર)-ને પ્રમાદથી અવરદ કરી તેમાંથી પાણી વહેતું અટકાવે તેમને પણ તેના જ દંડની સજા કરવાની છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'ધર્મરથીમાદિ' સંવક ત્રીજા અધિકરણમાંનું 'વાસ્તુ-વિક્રમાદિ' વિષયક નવમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૦

—૦—

ચેરા, ખેતરો, અને માર્ગો : એ સર્વને કરાતી હાનિ; અને કરારનો ભંગ.

જે રાખ્સ, ખેતીના ઉપયોગ અર્થે રખાપણ ઉદ્ધકમાર્ગને રૂધિ, અગર તો તે પરત્વે કોઇપણ અનુચિત કર્મ કરે તેને, પ્રથમ પ્રકારના સાદસદંડની સજા કંવી. જે રાખ્સ પારકાની જમિ ઉપર પુલ્કમસ્થાન, ચૈત્ય કે દેવસ્થાન વગેરે કોઇ પ્રકારનું મકાન (સેતુરૂપ) બાંધાવે, તો તે જદ્દ, અગર તો જે કોઇ પૂર્વાનુદત્ત (લાંબાકાળથી હયાતી કરાવતા) ધર્મસ્થાન (ધર્મસેતુ) ને વેચી મારે કે ગીરો મુરી દે, અગર તો તેવા ધર્મસ્થાનને વેચાવી કે ગીરો મુકાવી દે, તો તેવા મુન્હા જદ્દ તેને મધ્યમ પ્રકારના સાદસદંડની સજા કરવી. ત્યજ દેવાપણ (ઉપસૃષ્ટ) કે ભગ વારતુ સિવાયનાં બીજાં બાંધકામો પરત્વે યતા, પૂર્વનિર્દિષ્ટ કોટીના

* પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં પાણી પહોંચે એટલે ઉગાડવા માટે કેવા કેવા પ્રયાસો થતા, તેમ તે માટે કરેલી કાળજી રખાતી તે આ ઉપરથી સમજાયે.

વ્યવહારને જોઈ રહેનાર મનુષ્યોને તો (તમણે તેવી અનુચિત વાત સંતાડી છે એવું ગણીને) ઉત્તમ પ્રકારના સાહસદંડની સજાને અધીન કરી દેવા. જે કોઈ પુણ્યસ્થાન, કોઈ મનુષ્યની માલીકીનું ન હોય તેનો છલોદાર, ગામ લોકો અગર તો પુણ્યસ્થાન મનુષ્યો (સાર્વજનિક દિનાર્થે) કરી (પણ) શકશે.

(માર્ગાવરોધ.)

દુર્મ—રચનાને લગતા પ્રકરણમાં માર્ગોના પ્રમાણ વગેરેનું વર્ણન આપવામાં આવેલ છે. (જુઓ દ્વિતીય અધિકરણ, પ્રકરણ ૨.)

હ્રદ પશુઓ તેમજ મનુષ્યોને અર્થે નિર્માયલ માર્ગનો અવરોધ જે કોઈ કરે તેને બાર 'પણ' દંડની સજા કરવી. મહાપશુપત્ય (ખોટા જનાવરને ચાલવાના માર્ગ) ને રૂધવા બદલ ચોવીસ 'પણ' ના દંડની, અને હાથી-વાટ તેમજ ખેતરવાટના રૂધનારને ચોપન 'પણ' દંડની સજા કરવી. સેતુઓ તથા વનો તરફ જતા માર્ગોને અવરૂઢ કરનારનો છસો 'પણ' અને ક્ષમશાનપત્ય તથા ગામવાટના રોધકનો બેસો 'પણ' દંડ કરવો. 'દ્રોણમુખ' નામક કિંદા તરફ જતા માર્ગ પરત્વે જો કોઈ અવરોધ કરે, તો તેનો પાંચસો 'પણ' દંડ થાય; અને સ્થાનીય, જનપદ, અગર ચરિયાણ પ્રદેશો વિષે જતા માર્ગોના અવરોધકો પૈકી દરેકનો એક હજાર 'પણ' દંડ કરવો. એ જ પ્રમાણે, એ બધા પ્રકારના માર્ગોને જે કોઈ, વધારે પડતા પ્રમાણમાં છંડા ખોદી મારે તેને પણ, તેટલા જ પ્રમાણમાં દંડની સજા કરવી; અને જે કોઈ એવા માર્ગોને, ઉપરકેપરથી ખોદી મારે તેને, પૂર્વાનર્દિષ્ટ દંડ-પ્રમાણથી ચોથા ભાગના દંડની સજા ફરમાવવી.

વાવણી કરવાના કાળ દરમિયાન, જો કોઈ ખેડૂન (ક્ષેત્રિક) અગર તો ખેતરનો પાડોસી (અન્ય કોઈ વાવણી કરનારને) આડો આવે, અને એ પ્રમાણે એનું આડું પડવું, એ ખેતરને અગે ઉપરિચિત યથા આવે તો આ અનિષ્ટો, સંકટો, અગર તો અસહ્ય ગણાય તેવી બાબતોને અટકાવવાના

હેતુથી યત્ન ન હોય, તો તેવા પ્રસંગમાં (અકારણ) અવરોધ કરનારનો ખાર 'પણ' દંડ કરવાનો છે.

(ગ્રામવ્યવસ્થા)

કર ભરનાર (કરદ) મનુષ્ય પોતાનાં ખેતર, કર ભરનારને જ વેચી કે ગીરો લખી આપી શકે. આદ્યો પોતાને દાનમાં મળેલા જમીનો, ફક્ત તેવી અલ્પજામ જમીનો ધરાવનાર આદ્યોને જ વેચી કે ગીરો આપી શકશે. આ નિયમને જે કોઈ અનુસરે નહિ તેને પ્રથમ પ્રકારના તાદત્સ-દંડની સજા કરવી. જે કોઈ ગામમાં, કર ભરનારાઓનો વાસ ન હોય તેવા ગામમાં જઈને જે કોઈ, કર ભરતો હોય તેવો માણસ પસે, તો તેને પણ, પૂર્વેનિર્દિષ્ટ પ્રકારની સજા કરવી. જે કોઈ કરદ (કર ભરનાર), અન્ય કોઈ કર ભરનારનું સ્થાન લે, તો તે (પહેલા) કર ભરનારની, તેના ધર સિવાયની બધી મિલ્કતનો ભોક્તા ગણાશે; તેમ વળી એ નવા આવનારને એ ધર આપવું હશે તો આપી પણ શકશે. અન્ય મનુષ્યની, અનાદેય (છાડીછોડાવી શકાય નહિ તેવી) જમીન ખેડાતી ન હોય, અને તેવી જમીનને જે કોઈ મનુષ્ય ખેડી ખેસે, તો તેવી રીતે ખેડી પડનાર માણસ, તેવી પડતર જમીનને પાંચ વર્ષ સુધી ભોમવી શકશે; પરંતુ એ પ્રમાણે પાંચ વર્ષ ઉપભોગ લીધા બાદ એણે, એ જમીન તેના ગૂણ સ્વામીને, તેની પાસેથી એ જમીન પરત્વે સુધારણા કર્યા બદલ અમુક રકમ વળતર રૂપે લઈને પાછી સોંપી દેવી પડશે. જે લોકો કર ભરનારા ન હોય, અને જેઓ પરચાનો વિષે વસતા હોય તેઓને પોતપોતાની જમીનના ભોક્તા પણ ગણવાનું (અર્થાત્, તેઓ પોતપોતાની જમીનો ઉપર માલીકીદંડ ધરાવી શકશે).

(ગ્રામિક=મુખી)

જો ગામના કામે ગ્રામિક (મુખી)ને પ્રવાસ કરવો પડે, તો ગામ-લોકોએ વારાફરતી તેની સાથે જવું.

જે કોઈ ગ્રામજન એ પ્રમાણે સાથ કરી શકે નહિ તેણે (જેટલા

નની મુસાફરી કરવાની હોય તેટલા યોજન પૈકી) પ્રત્યેક યોજન દીઠ દોઢ 'પલ્લ' ભરી દેવે. ચાર અગર પારદારિક (પરસ્પર સંબોધ કરનાર) સિવાયના ૪ પલ્લ આમજનને જો મુખી ગામમાંથી કાઢી મુકે, તો તેવા મુખીને વીસ 'પલ્લ' દંડની સજા કરવી, અને જો આમજનો એ પ્રમાણે કરે તો ને, પહેલા પ્રકારના સાદસદંડને અધીન (પલ્લ) કરી દેવા.

એકવાર હાકી કઢાયલ મનુષ્યનો, ગામ વિષે પુનઃ પ્રવેશ થાય તો તેને 'મધિગમ' કહેવામાં આવે છે.

ગામથી આઠસો આંગળ છેટે, ચારે બાજુએ લાકડાના યાંબલાઓ મારા કરીને એક વાડા (ઉપચાલ)ની રચના પલ્લ કરાવવી.

(અતિક્રમણ કરતાં ઢોર.)

ચરાઓ, મેદાનો, અને જંગલોને ઢોર ચરાવવાના કામે ઉપયોગમાં લેવાય.

ચરિયાણુ જમીનો ઉપર ચરેલ હોય એવા જિંટભેંસો જો રખડતાં (રાયા) ફરે, તો (તે પ્રત્યેક જાનવર દીઠ) પા 'પલ્લ' દંડની સજા કરવી. જો, ત્રીસ કે ત્રીસથી વધુ એ પ્રમાણે રખડુ બનેલ હોય, તો તે પ્રત્યેક બદલ એક જામણ 'પલ્લ' નો દંડ કરવો; અને કોઈ શુદ્ધ કોટીનું પશુ રજમણું પકડે તો તે બદલ એક સોળાંચ 'પલ્લ' નો દંડની સજા કરવી. ચરતી લીધા પછી જો કોઈ ઢોર (તેની ચરિયાણુ ભૂમિ વિષે) પકડ્યું રહે, તો પૂર્વાનિર્દિષ્ટ પ્રમાણ પ્રમાણે, પલ્લ બમણા દંડની સજા કરવાની છે. જો કોઈ ઢોર ત્યારે ત્યારે ચરિયાણુ ભૂમિ આગળને આગળ જ દેખાયાં કરે, તો દંડની રકમ ૧૨ ગણી હોવી જોઈએ.

ગામના દેવટપ (આંકલા સાંક) રૂપે છૂટા મુકાયલ ખૂંટિયા; વીવાયાં કરી જોમણે પહેલા દયાદિવસો વાડામાં ન કાઢ્યા હોય એવી ગાયો; અને જોને દેખાડવા અર્થે રખાયલ ગાયો કે આખલાઓ; એ પૈકી કોઈ મર્યાદા હોય તો તે બદલ કરો પલ્લ દંડ કરવો નહિ—(અર્થાત્ એ બધા

હંડને પાત્ર નથી). દોર ને મોલ (લિલા પાક) ને ખાઇ જાય અને તે દોરનો માલીક ને તકસીરવાન દેખાય, તો તેની પાસેથી મોલધણી જેટલું તુકસાન ચણું હોય તે તુકસાન જદલ તેનાથી જમણી રક વળતર તરીકે અપાવવી. ખેતરના ધણીને ખજર દીધા સિવાય જે કાઈ પોતાનું દોર, તેવા ખેતરમાં ચક્રને હાંકે, તો તે પ્રમાણે હાંકી જનારે ખાર 'પણ' હંડની સગ્ન કરવી. જે કાઈ પોતાના દોરને રખડવું મુકે તેને ચોવીશ 'પણ' હંડ કરવો. પોતાની દેખરેખ નીચે રહેતાં દોરને જે મોલ જિયો રખડતાં રાખે, તો તેને, પૂર્વનિર્દિષ્ટ હંડથી અર્ધભાગના હંડની સગ્ન કરવી. એજ પ્રમાણે ફૂલવાડીમા ભટકતા દોર જદલ પણ સગ્ન કરવાની છે. ખેતરોની વાડ ભાંજવાના ગુન્હા જદલ, પૂર્વનિર્દિષ્ટ સગ્નના કરને જમણી સગ્ન કરવી. જે રખડવું મુકાયલ દોર ધરમાનો, ખજવાડમાનો, વાડામાં રખાયલ દાણો ખાઇ જાય, તો તેવા હરાયા દોરના માલીકે, જે ધણીને દાણો એ પ્રમાણે ખવાઇ ગયો હોય તેને યથાપ્રમાણ વળતર આપવું.

અભયવન (ખાસ કરીને અલગ રખાયલાં વનો)માંનાં પશુઓ જે ખેતરોમાં પેસીને ચરતાં પકડાય, તો તે ખાખતના ખજર (વનાધ્યક્ષોને) આપી, તેમને માર્યાકૂટયા વિના હાંકી કાઢવાં. રાસડાં કે, ચાખુક લગાવી લગાવીને હરાયાં દોર હાંકી કાઢવાં જોઇએ. જે કાઈ એવાં દોરને કાઢ પણ ઇતર પ્રકારની ઇગ્ન કરે, જુમલો પક્ષાદિકાર કર્યા જદલ જે સગ્ન થાય તે સુ. જે સુખ ખેતરમાં ચરવાને અર્થે) દોરને લો. વે. ગન્હો. શુષ્ક

તે ગામે પોતે લેવા (રાખવા)નો છે. કામ કરવાનું વચન આપીને તેવા ખેડૂતે
જે કાંઈ વેતન મેળવેલ હોય તેના કરતાં બમણી રકમ તેણે, (જે માણસને
વચન આપ્યું હોય તેને) બરી દેવી એટલું તો નહિ પરંતુ પોતાને જે ખાન
પાન પૂરું પાડવામા આવેલ હોય તેની કીંમતથી બમણી રકમ પણ તેણે તેને
પાછી ભરી આપવી. જે યજ્ઞને લગતું કામ કરવાનું તેણે માથે લીધું હોય, તો
તે (કામ ન કરવા) બદલ પણ તેણે બમણી રકમ ભરી દેવી પ્રેક્ષા (તમાશા)
પરત્વે કામ કરવામાં જે કોઈ માણસ ભાગ ન લે (અર્થાત્, પોતાના
ભાગે પડતું કામ કરી ન આપે), તો તે પ્રેક્ષાનો લાભ તે કે તેના સ્વજનો
લઈ ચકશે નહિ. મર્વ લોકોના ઉપભોગાનન્દાર્થ, બધાએ ભેગા મળીને
તૈયાર કરવા યોગ્ય જે પ્રેક્ષા (તમાશો) હોય તેને લગતી તૈયારી કરવાના
કામમાં જે માણસે પોતાના હિસ્સાનું કામ કર્યું ન હોય છતાં જે તે
માણસ ગુપ્ત રીતે તે પ્રેક્ષા જીવે કે સાંભળે, અથવા તો જે કોઈ ચખ્ખસ,
પૂર્વજનિક હિતને લગતા કામમાં પોતાની મદદ ન આપે, તો જે કર્મ તેણે
કરવું જોઈએ તે કર્મનું મૂલ્ય જેટલું અંકાય તેનાથી બમણી રકમના દંડની
સજા તેવા (પ્રમાદી)ને કરવાની (પણ ખરી.).

૧ સાર્વજનિક હિત અર્થે કામ કરનાર કોઈ પણ માણસની આજ્ઞાનું
નમામ લોકોએ પાલન કરવું જ. જે કોઈ, આ બાબતમાં નીકળેલી આજ્ઞાનો
ભંગ કરે તેને ' બાર ' પણ ' દંડની સજા કરવી. જે બીજા લોકો એક
પ્રધને, આવી આજ્ઞા આપનાર ધસમને માર મારે કે ઇજા કરે, તો
આ પ્રમાણે કરતા ગુન્હા બદલ જેટલો દંડ સામાન્ય રીતે કરાય છે તેના
પરતા બમણી રકમનો દંડ, તેવા એકકો રચનાર લોકો પૈકી દરેક
અકિંતનો કરવો. પૂર્વનિર્દિષ્ટ ગુન્હો કરનારાઓમા જે કોઈ બ્રાહ્મણ કે *
બ્રાહ્મણથી ચઢીઆતી (જ્યેષ્ઠ) કોટીનો કોઈ ચખ્ખસ હોય, તો પહેલવહેલા

૧ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં સાર્વજનિક હિતનું સ્થાન કેવું હતું તે આ ઉપરથી :
મન્વશે.

* કારણ કે બ્રાહ્મણથી તો સાર્વજનિક હિતના કામમાં નમ્ર ભણી સમાય
હઈજ. ચપાર્ય બ્રાહ્મણત્વના પાલનાર્થે જ આદેશી સખ્તાઈ કરવામાં આવતી હતી.

દંડને પાત્ર નથી). દોર જે મોલ (ઉભા પાક) ને ખાઈ જાય અને તેને દોરનો માલીક જે તકસીરવાન દેખાય, તો તેની પાસેથી મોલધણી જેટલું નુકસાન થયું હોય તે નુકસાન જદલ તેનાથી જમણી રકમ વળતર તરીકે અપાવવી. ખેતરના ધણીને ખજર દીધા સિવાય જે કોઈ પોતાનું દોર, તેવા ખેતરમાં થઈને હાંકે, તો તે પ્રમાણે હાંકી જનારને ખાર 'પણ' દંડની સજા કરવી. જે કોઈ પોતાના દોરને રખડતું મુકે તેને ચોવીસ 'પણ' દંડ કરવો. પોતાની દેખરેખ નીચે રહેતાં દોરને જે મોલ જિયો રખડતાં રાખે, તો તેને, પૂર્વનિર્દિષ્ટ દંડથી અર્ધભાગના દંડની સજા કરવી. એજ પ્રમાણે ફૂલવાડીમાં ભટકતા દોર જદલ પણ સજા કરવાની છે. ખેતરોની વાડ ભાંજવાના ગુન્હા જદલ, પૂર્વનિર્દિષ્ટ સજાના કરતાં જમણી સજા કરવી. જે રખડતું મુકાયેલ દોર ધરમાંનો, ખજવાડમાંનો, કે વાડમાં રખાયેલ દાણો ખાઈ જાય, તો તેવા હરાયા દોરના માલીકે, જે ધણીને દાણો એ પ્રમાણે અવાઈ ગયો હોય તેને યથાપ્રમાણ વળતર આપવું.

અભયવન (ખાસ કરીને અલગ રખાયેલાં વનો) માંનાં પશુઓ જે ખેતરોમાં પેસીને ચરતાં પકડાય, તો તે આજતના ખજર (વનાધ્યક્ષોને) આપી, તેમને માર્યાફૂટયા વિના હાંકી કાઢવાં. રાસડાં કે, ચાખુક લગાવી લગાવીને હરાયાં દોર હાંકી કાઢવાં જોઈએ. જે કોઈ એવાં દોરને કોઈ પણ ધત્તર પ્રકારની ઇજા કરે, તે માણુસને, હુમલો અગર બલાતકાર કરે જદલ જે સજા થાય તે સજા ફરમાવી દેવી. જે શખ્સ (બીજાના ખેતરમાં ચરવાને અર્થે) દોરને લોભાવે, અગર આવો ગુન્હો કરતાં જે કોઈ શખ્સ પકડાઈ જાય, તેને તેમ કરતાં હરકોઈ ઉપાયે અટકાવી દેવો. ક્ષેત્રપચ્છિન્ન (ખેતરે જવાના માગોને કરાવું નુકસાન) : એ વિપુલને લગતી ચર્ચા આ પ્રમાણે અહીં પૂરી થાય છે.

(કરારનો ભંગ)

જે કોઈ ખેડૂત કર્મ કરવા નિમિત્તે કોઈ એક ગામમાં જાય, અને એને પછી ત્યાં કામ ન હોય, તો તેની પાસેથી જે કર વસૂલ કરવામાં આવે

ગામે પોતે લેવા (રાખવા)નો છે. કામ કરવાનું વચન આપીને તેવા ખેડૂતે
કોઈ વેતન મેળવેલ હોય તેના કરતાં બમણી રકમ તેણે, (જે માણસને
વચન આપ્યું હોય તેને) બરી દેરી એટલું તો નહિ. પરંતુ પોતાને જે ખાન
પૂરું પાડવામાં આવેલ હોય તેની કીંમતથી બમણી રકમ પણ તેણે તેને
માઠી ભરી આપવી. જે મરતે લગતું કામ કરવાનું તેણે માથે લીધું હોય, તો
(કામ ન કરવા) બદલ પણ તેણે બમણી રકમ ભરી દેવી. પ્રેક્ષા (તમાશા)-
પરતે કામ કરવામાં જે કોઈ માણસ લાગ ન લે (અર્થાત્, પોતાના
માથે પડતું કામ કરી ન આપે), તો તે પ્રેક્ષાનો લાભ તે કે તેના સ્વજનો
તક શકશે નહિ. સર્વ લોકોના ઉપબોધાનન્દાર્થ, બધાએ ભેજા મળીને
તૈયાર કરવા યોગ્ય જે પ્રેક્ષા (તમાશો) હોય તેને લગતી તૈયારી કરવાના
કામમાં જે માણસે પોતાના હિસ્સાનું કામ કર્યું ન હોય છતાં જે તે
માણસ ગુપ્ત રીતે તે પ્રેક્ષા જીવે કે સાંભળે, અમર તો જે કોઈ શખ્સ,
પૂર્વજનિક હિતને લગતા કામમાં પોતાની મદદ ન આપે, તો જે કર્મ તેણે
કરવું જોઈએ તે કર્મનું મૂલ્ય જેટલું અંકાય તેનાથી બમણી રકમના દંડની
સજા તેવા (પ્રમાદી)ને કરવાની (પણ ખરી.).

૧ સાર્વજનિક હિત અર્થે કામ કરનાર કોઈ પણ માણસની આગાનું
નમામ લોકોએ પાલન કરવું જ. જે કોઈ, આ બાબતમાં નીકળેલી આગનો
ભંગ કરે તેને ' પાર ' પણ ' દંડની સજા કરવી. જે બીજા લોકો એક
પછને, આવી આજ્ઞા આપનાર ધસમને માર મારે કે ધજા કરે, તો
આ પ્રમાણે કરાતા ગુન્હા બદલ જેટલો દંડ સામાન્ય રીતે કરાય છે તેના
કરતા બમણી રકમનો દંડ, તેવા એકકો રચનાર લોકો પૈકી દરેક
અકિતનો કરવો. પૂર્વનિર્દિષ્ટ ગુન્હો કરનારાઓમાં જે કોઈ બ્રાહ્મણ કે *
બ્રાહ્મણથી ચઢીઆતી (જ્યેષ્ઠ) કોટીનો કોઈ શખ્સ હોય, તો પહેલવહેલાં

૧ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં સાર્વજનિક હિતનું સ્થાન કેવું હતું તે આ ઉપરથી :
અભ્યરો.

* કાશ્ય કે બ્રાહ્મણથી તો સાર્વજનિક હિતના કામમાં નહાર બહુી રાક્ષા
દેવ. ચપાર્ય બ્રાહ્મણત્વના પાલનાર્થે જ આટલી સખ્તાઈ કરવામાં આવતી હશે.

તો તેને જ સળ કરવી. જે ગામ ખાતે કરાતા યજ્ઞમાં, કોઈ બાહ્ય લાખ લેવાની ના પાડે, તો તે બદલ તેવા નકાર બહુનાર બાહ્યને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કામમાં ઉતારવો નહિ, પરંતુ તેને સમજાવીને તેને જાણે પડતી રીતે તેની પાસેથી લઈ ચકાશે (ખરી).

દેશ, વ્યતિ, કુળ અને સંઘઃ એ સર્વ પરત્વે જે જે કરારો (સમય) થયા હોય તે તે તમામ પૈકી જે દાખનો ભંગ થાય, તો તેવા દરેક પ્રસંગે ઉપર વર્ણવાયેલ તમામ નિયમો લાગુ કરવા.

‘દેશાલિપ્ત ખાતર ભેળા મળાને જે સોદો યાગો ઉપર સેતુમંધારિ બંધાવે અને પોતાના ગ્રામને શોભા આપે એટલું’ તો નહિ, પરંતુ તેમ બંધકામોની રક્ષા પણ કરે તેમની પ્રતિ રાજ્યએ (પોતે) અનુગ્રહ પણ ખતાવવોઃ—(અર્થાત્ રાજ્યએ તેમનું (પ્રયત્નિત પણ કરવું).

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ધર્મસ્થીયાદિ’ સંલોક ત્રીજા અધિકરણમાંનું, ‘ચરા, ખેતરો, અને યાગો વગેરેને કરાતી હાનિ; અને કરારોનો ભંગઃ એ વિષયની ચર્ચા કરતું ‘દશમું’ પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૧

ઝડલાદાન=કરજની પતાવટ.

દર સેંકડે, દર માસે સવા ‘પણ’ વ્યાજ જરાજર (ધર્મ=વ્યાપક) સર) ગણાય છે. દર સેંકડે દર માસે પાંચ ‘પણ’, વેપારી (વ્યાવહારિક વ્યાજ (વૃદ્ધિ) ગણાય. કાન્તારકો (અરણ્યવાસીઓ)માં દર સેંકડે ૬ માસે દશ ‘પણ’, વ્યાજનો દર સમજવો. સામુદ્ર (દરિયાઈ) વેપાર ક નારાઓમાં દર સેંકડે દર માસે વીશ ‘પણ’ વ્યાજનો દર ગણાય છે. આ બધા વ્યાજના દર કરતાં વધારે દરે જે કોઈ વ્યાજ લે અમર લેવડાવે, તે તેને પ્રથમ પ્રકારના સાહસદંડની સળ કરવી; અને એ પ્રમાણે (વધારે)

૧ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં ‘દેશલિપ્ત’ને લગતી પ્રવૃત્તિને હિંમેશાં પ્રાધાન્ય અપાતું હતું.

પડતું બ્યાજ લેવા લેવાવવાની) ચતી વાત જે કોઈ સાંભળે (અર્થાત્ એ બાબતમાં જે કોઈ સાક્ષી થાય) તેનો પણ, તેથી અંર્ધભાગે દંડ કરવો.

લેણદાર (ધનિક) અને દેવાદાર (ધારણીક) : એ ઉભય વચ્ચે થતા વ્યવહારો ઉપર રાજ્યનું કલ્યાણ અવલંબી રહે છે, અને તેથી કરીને એ પ્રમાણે થતા વ્યવહારોનાં સ્વરૂપો જરાજર તપાસાતાં રહેવાં જોઈએ. સારા પાકવાળી મોસમમાં બ્યાજમાં અપાતા દાણા એટલા હોવા ન જોઈએ કે જેથી કરીને, તેની જે કીંમત કરાવવામાં આવે તો તે મૂળ દાણાની કીંમતથી ઘેટી કરતાં વધારે થાય. બડોળ (પ્રક્ષેપ) ઉપરનું બ્યાજ નક્કાના અર્ધભાગ જેટલું રખાય, અને તે (જેને તેને) પ્રત્યેક વર્ષ પૂરું થતાં અપાઈ જતું પણ જોઈએ. જો હેતુપૂર્વક, અગર તો (લેનાર કે દેનાર) ચિરપ્રવાસે મયલ હોવાના કારણે બ્યાજની રકમ (અપાઈ ન જતાં) એકઠી ચતી પડી રહે, તો તે પ્રમાણે રોકાઈ રહેલ બ્યાજની રકમને બમણી ગણી લેવી : (અર્થાત્ બ્યાજની રકમ રોકાઈ રહેલ હોય તો તે દેતી વખતે બમણી દેવાની છે). બ્યાજ માગવાનો સમય આવ્યો ન હોય છતાં જે કોઈ શખ્સ બ્યાજની માગણી કરે, અગર તો, મૂળ રકમ (મુદત) તથા તે ઉપર ચડેલ બ્યાજની રકમ મળીને જે રકમ થાય તેને મૂળ રકમ તરીકે ગણાવવાને જે કોઈ શખ્સ પ્રયાસ કરે, તો જેટલી રકમ વાંધાવાળી હોય તેટલી રકમથી ચાર ગણી રકમનો દંડ તેવા શખ્સનો કરવો.

જો લેણદાર પોતાના તરફથી ધીરાયલી રકમ પાછી મેળવતા માટે તેને ચાર ગણી બતાવીને દાવો નોંધાવે, તો તેવી ખોટી રકમથી ચાર ગણી રકમનો દંડ તેનો કરવો.

આ પ્રમાણે જે દંડ થાય તેના ત્રણ ચતુર્થાંશ લેણદારે, અને એક ચતુર્થાંશ દેવાદારે ભરી દેવો.

લાંબા કાલ સુધી ચલ કરવામાં રોકાયેલ (દીર્ઘસત) પુરોને, કે ગુર કુળોમાં ઉપરફ થઈ રહેલ લોકોને અગર તો બાજકોને કે અતિનિર્ધન પુરોને ધીરવામાં આવેલ રકમો ઉપરનું બ્યાજ ભેળું ચવા દેવું નહિ.

જે લેણદાર પોતાની લેણી રકમ ઘેવાની ના પાડે તેનેા બાર 'પણ' કંડ કરવો. જે કોઇ બ્યાજથી કારણથી એણે ના પાડી હોય, તો તેના લેણાની રકમ ઉપરથી બ્યાજ વિતરતું કરીને તે રકમને અન્ય કોઇ પુરુષને સોંપી દેવી, બાગડો (સગીર), વૃદ્ધો, બ્યાધિત લોકો, બ્યસનગ્રસ્ત જનો, પરદેશ વેઠતા લોકો અગર તો દેશમાંથી નાસી ગયલા લોકોઃ એ સર્વ સિવાયના, તેમ જ રાજ્યવિધમના ગ્રસ ગો સિવાયના ગ્રસ જોના સંબંધમાં જે દશ વર્ષ સુખી, લેણી પંડતી રકમો પરત્વે (લેણદાર તરફથી) ઉપેક્ષા કરાશે, તો પછી તેવી ઉપેક્ષિત રકમોને વસુલ કરી ચકાશે નહિ.

મરી ગયલ કરજદારના પુત્રોએ બ્યાજ સાથે મુદ્દલ રકમ (લેણદારને) ચૂકવી આપવી. જે કરજદાર અપુત્ર મરી ગયો હોય, તો તેના દાપાદોએ અગર તો તેના જેડીઆ દેવાદારો (રિક્તચહરા સહઅધિષ્ઠિત પ્રતિજીવો વા)એ તેવા મરનારનું દેવું પતાવી દેવું. બીજા કોઇ પ્રકારનું પ્રાતિભાવ્ય (જમીનપણું) સારજૂત ગણાશે નહિ; અને કોઇ પણ બાળ (સગીર) પ્રતિજીવ (જમીન) ચાપ તો તે તેનું પ્રાતિભાવ્ય પણ અસાર ગણાશે.

જે દેવાને કાળ કે દેશ કે એ ઉભયનો બાધ લાગી ગયો ન હોય તે દેવું મૃત દેવાદારના પુત્રોએ, પૌત્રોએ, અને તેના અન્ય વારસોએ ચૂકવવાનું છે. જે દેવાને કાળ કે દેશ, અગર તે ઉભયનો બાધ ન હોય, અને જે દેવું છવનનિર્વાહ કરવા અર્થે, કે વિવાહ નિમિત્તે કરવામા આવેલ હોય, અગર તો જે બદલ જમીનને સાનમા આપેલી હોય તે દેવું પુત્રો અમર પૌત્રોની ઉપર જ પડે.

(એક શાખા ઉપર અનેક પ્રકારનું દેવું)

જે દેવાદાર પરદેશ જઈ એઠેલ હોય તે સિવાયના કોઇપણ કરજદાર સામે, તેના એક કે બે લેણદારો તરફથી એક કરતાં વધારે લેણા બદલ માંગ કરી ચકાશે નહિ. વળી જે દેવાદાર પરદેશ જવાને તૈયાર થયો હોય તેણે પોતે જે ક્રમે દેવાની રકમો લીધી હોય તે ક્રમે પોતાનું દેવું પતાવવું, અગર

તો રાગ તરફનું કે શ્રાવિય તરફનું પોતાનું જે દેવું હોય તે તેણે પહેલું પતાવી દેવું.

પતિપત્ની, પુત્રપિતા, અગર અવિભક્ત હિતવાળા બાધઓ: એ સર્વ માંદોમાંદો એક બીજાનું દેવું કરે, તો તે પ્રકારનું દેવું અસાધ્ય (ચૂકવાઈ ન શકે એવા પ્રકારનું) ગણાશે.

* ખેડૂતો અમર સરકારી (રાજ્યના) નોકરો જે સમયે પોતપોતાના કર્તવ્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત હોય તે સમયે તેમને, તેમના પોતાના દેવા બદલ પકડી શકાશે નહિ.

ગોપાલકો તથા આધભાગે ખેતી કરનારાઓ સિવાયના પુરોઓએ જે કરજ કરેલ હોય, તો તેવા પતિનું ઋણને માટે તેમની પત્નીઓને પકડી શકાશે નહિ; પરંતુ પત્નીએ કરેલ કરજને માટે પતિ તો જવાબદાર રહેશે જ. પોતાની સ્ત્રીએ કરેલ દેવું ચૂકવવાને અર્થે કોઈપણ પ્રકારનો બંદોબસ્ત ક્યાં વિના પોતે દેશ છોડી નાસી ગયો, એવું જો કોઈ પુરૂષ કબૂલ કરે, તો તેને ઉત્તમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી; અને એ પ્રમાણે જો તે કબૂલ ન કરે, તો પછી સાક્ષીઓને પ્રમાણભૂત ગણવા.

(સાક્ષીઓ)

વિશ્વસનીય, શુદ્ધ મનોવૃત્તિવાળા અને અનુમત (સન્માનપાત્ર): એવા ત્રણ સાક્ષીઓ તો રજુ કરવા પડે જ. દરેક પક્ષને ઓછામાં ઓછા બે બે સાક્ષીઓ તો હોવા જ જોઈએ. ઋણને લગતી બાબતમાં એક સાક્ષી કદિ પણ ચાલી શકે નહિ.

સાળાઓ, ભાગદારો (સહાય), કેદીઓ, લેણદારો, દેવાદારો, વૈરીઓ, આશ્રિત લોકો, અગર તો રાજ્ય તરફથી એકવાર પણ સગ્ન પામેલા લોકો: એ સર્વને સાક્ષીઓ તરીકે નકામા ગણવા. જે જ પ્રમાણે, અબ્યવહાર્ય લોકો (વ્યવહાર પરત્વે અપાત્ર ગણાયવા લોકો), રાગ્ય પોતે, શ્રાવિયો, ગ્રામભૂતકો (પોતાના નિર્વાહ અર્થે ગામલોકો ઉપર આધાર રાખનારા),

* ખેડૂતને અપાત્રી રાહત.

હીયા, વ્રણ્યાધિવાળા મનુષ્યો, પતિતો, કુતિસત કર્મ કરનારાઓ, આંધળા, ખેરા, મુંગા, અહંવાદીઓ, સ્ત્રીઓ, અગર તો રાજપુરોહિતો એ સર્વને ઇમના પોતાના વર્મને લગતા વ્યવહારો સિવાયની અન્ય જાળતોમાં સાક્ષીરૂપે સ્વીકારવા નહિ. પારશ્વ, ગોરી, અગર અપહરણ (સંગ્રહણ) : એ સર્વને મગતી લકરારોમાં સાળાઓ, વેરીઓ અને ભાગદારો સિવાયના લોકો સાક્ષી તરીકે આવી શકે. ગુપ્ત વ્યવહારોની જાળતમાં રાજા અને તપસ્વી સિવાય જે કોઈ એક સ્ત્રીએ કે પુરૂષે અગ્રકટ રીતે જોઈ લીધેલ કે સાંભળી લીધેલ હોય તે સાક્ષી તરીકે આવી શકશે. ક્યારેક કરનાર પક્ષ તરફથી સ્વામીઓ નોકરોની વિરોધ, આચાર્યો શિષ્યોની સામે, અને માળાપો પોતા-પોતાનાં સંતાનો સામે સાક્ષીઓ થઈ શકે. ફોજદારી વિવાદોમાં તો, આ સિવાયના બીજા લોકો પણ સાક્ષીઓ તરીકે આવી શકે છે. જે પૂર્વોક્ત પ્રસંગો (સ્વામીઓ અને નોકરો વચ્ચે) સામસામા વિવાદો નોંધાવે, તો તેમને, ઉત્તમ પ્રકારના માદસહજની સજા કરવી. જે લેણ્યાર 'પરોક્ત' હોય કરે તેને, તેના લેણ્યાની રકમથી દશગણી રકમના હંડની સજા કરવી; પરંતુ જે તે તેટલો હંડ ભરી આપી ન શકે તેવો હોય, તો પછી તેણે જોટલી રકમ લેવાને માટે દાવો નોંધાવેલો હોય તેના કરતાં પાંચ ગણી રકમ જોટલો હંડ તો ભરવો જ પડશે આ પ્રમાણે 'સાક્ષ્યધિકાર' વિષયક વર્ણન પૂરું થાય છે.

(સેવગતનામું.)

સાક્ષીઓને શ્રાક્ષણ, જળકુંડ તથા અગ્નિની પાસે લઈ જવા, સાક્ષી શ્રાક્ષણ હોય તો તેને આ પ્રમાણે કહેવું:—“સત્ય કહો.” સાક્ષી જે ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય વર્ણના હોય તો તેને આ પ્રમાણે કહેવું:—“જે તું અક્ષય બોલીશ તો તુંને તારાં મગકમોં અને પુષ્પકમોંનું ફળ નહિ મળે એટલું તો નહિ, પરંતુ સન્નુગળને તોડવા પછી પણ તું હાથમાં કાચલી લઇને બીજા માનવો થઈ જઈશ.” વધુ સાક્ષી હોય તો તેને આમ કહેવાતું છે:—“જે તું જૂઠું બોલીશ, તો તારા મરણ પછી તુંને જે પુષ્પફળ મળતું

નેષ્યએ તે રાજ્યને મળશે, અને રાજ્યએ જે પાપ કરેલ હશે તે તારે નામે પડી જશે; વળી (જુ લે. સાચી વાત કહી નહિ દે તો પછી) તારો દંડ પણ કરવામાં આવશે; કારણ કે તે જે કાષ્ટ જોયલું કે સાંભળેલું હશે તે તાજળથી લિધાડું પડ્યા વિના રહેશે પણ નહિ. ”

સાક્ષીઓ બધા, (છેલ્લી) સાત રાત્રિઓ દરમ્યાન ખોટી રીતે એકમંત્ર લઈ ગયા છે એવું જણાવ આવે, તો તે દરેકને બાર બાર ‘ પછી ’ દંડના ભાગ કરવી. જો તેઓ, ત્રણ પખવાડિયાંની મુદત દરમ્યાન તેવી ખોટી રીતે એકમંત્ર થઈ ગયલા છે એવું પકડાઈ આવે, તો પછી તેમને, દાવાની રકમ જેટલા દંડની સજા પણ કરી દેવી.

જો સાક્ષીઓના કહેવામાં ભેદ પડતો હોય, તો પછી શુદ્ધ મતોર્વિત્તાવાળા મને સન્માનપાત્ર સાક્ષીઓ બહુમતે જે કહે તેને અનુસરીને નિર્ણય આપવો; અગર તો એવા સાક્ષીઓનું જે મત યથા હોય તેને અનુસરીને વચસો માર્ગ કાઢવો; અગર તો તકરારી રકમ રાજ્યએ પોતે ખાલસા કરી લેવી. જે રકમ માટે દાવો કરાયલ હોય તે રકમ જેટલી જતાવાયલી હોય તેના ભરતાં ઓછી હોવાનું, જો સાક્ષીઓના કહેવા ઉપરથી નીકળી આવે, તો રાદીએ જેટલી રકમ વધારી દીધેલી હોય તેટલી રકમ તેણે દંડ રૂપે બરી આપવી પડે; અને જો સાક્ષીઓના કહેવા ઉપરથી દાવાવાળી રકમ વધારે હોવાનું જણાય, તો એ વધારાની રકમ (કે જે પરત્વે વાદીએ દાવો નોંધાવ્યો ન હોય તે)ને રાજ્યમાં ખાલસા કરી લેવી. જે વિવાદમાં વાદી પોતે હાથે કરીને મૂખ ખતે, અગર તો સાક્ષીઓ તરફથી સુકાતી જાખત દુઃસ્તુત (જરાબર ન સંભળાયલી) કે દુર્લિખિત (જરાબર ન લખાયલી) હોવાને કારણે અવિશ્વસનીય થઈ પડે, અગર તો જો દેવાદાર મરી ગયો હોય, તો પછી સાક્ષીઓ તરફથી જે પ્રકારનો પુરાવો પડે, તેને જ આધારજીત મણીને નિર્ણય આપવાનો છે.

ઔશનસ મતના નીતિઓનું કહેવું આ પ્રમાણે છે:- “ જે વિવાદો પરત્વે સાક્ષીઓ બલિયતાવાળા દેખાવ, અને જેમના પરત્વે દેય, કાજ

અગર વ્યવહારના સ્વરૂપની સમીક્ષા 'અનુપકારક' નીવડે, તે વિવાદો પરત્વે (જે પક્ષના સાક્ષીઓ આવા નીવારણ હોય) તે પછીને પૂર્વ, મધ્યમ કે ઉત્તમ પ્રકારના દંડની સજા કરવી. ”

મનુનો અભિપ્રાય એવો છે કે:—“દાવાવાળી રકમ સાચી હોય કે ખોટી હોય, તો પણ સાક્ષીઓની કૂટલાને લીધે તે રકમ અપ્રાપ્ય થવાનો પ્રસંગ જો ઉપસ્થિત થઈ આવે, તો તેવા કૂટ (જૂઠા) સાક્ષીઓને, તેવી નસ્ય રકમથી દશગણી રકમના દંડની સજા કરી દેવી. ”

પરંતુ બૃહસ્પતિના મતને અનુસરનારાઓનું કહેવું આ પ્રમાણે થાય છે:— “જો સાક્ષીઓની ખાલિયતાને કારણે વિવાદનું સ્વરૂપ સંદિગ્ધ બની જાય, તો તેવા સાક્ષીઓને રીઆયોરીબાવીને મારી નાખવા. ”

તથાપિ માર્ (કૌટિલિય) મત આ બાબતમાં આવા પ્રકારનું છે:— “સાક્ષીઓને બોલાવવામાં આવે છે તે માત્ર (કરાતા વ્યવહાર પરત્વે) ખરી વાત સાબળી લેવાને માટે જ; અને તેથી તેમની આગળ જો કાંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તે તેમણે ચિત્ત દબાવે સાંભળેલું નથી એમ જો જણાય, તો તેમનો એવીશ 'પણ' દંડ કરવો; (પરંતુ) જો તેમણે કાંઈ કૂટ બાબત પરત્વે સાક્ષી તરીકે (અરાબર તપાસ કર્યા વિના) સહી કરી આપી છે, એવું જો જણાય, તો તેમને, પૂર્વનિર્દિષ્ટ સજાના કરતાં અર્ધભાગની સજા થવી જોઈએ. ”

જો સાક્ષીઓ સ્થાનદ્વિષ્ટિએ બહુ દૂર ન હોય, અગર તો જેમને હાજર થતાં બહુ કાલક્ષેપ ન થાય તેવા સાક્ષીઓને તો જો તે પહેલે પોતપોતાના તરફથી રજુ કરી દેવા જો સાક્ષીઓ દૂર સ્થાનમાં હોય અગર તો હાજર ન થઈ શકે તેવા હોય, અગર તો જો સાક્ષીઓ અતિ દૂર દેશમાં હોય, અથવા તો બહાર નીસરતા ન હોય તેવા સાક્ષીઓને, ન્યાયાધીશીઓએ કુઠમ કરીને બોલાવવા. ”

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના 'ધર્મસ્થીયાદિ' સંસ્કૃત ગ્રીક્ષ અધિકરણમાંનું, 'ઋણાદાન-કરજની પલાપટ' નામક અગ્નીઆરમ્બ પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૨

ઉપનિધિ=ચાપણ.

ઋણવિપમક નિયમો, ઉપનિધિ (ચાપણ)ના વિષયને પણ સાચું પાડવા. જ્યારે જ્યારે પરદેશી રાજાઓ (પરચક)થી કે આટલિકો (જંગલી સોફા)થી દુર્ભોનો અગર રાજ્યનો વિલોપ થાય; જ્યારે જ્યારે ગામડાંઓ, વેપારીઓ કે મજ્જોનો, દલ્લાઓનો (પ્રતિરોધક) ને હાથે ખો થાય; જે કોઈ પ્રસંગે રાજ્યનો પોતાનો નાશ થાય; જ્યારે જ્યારે અગ્નિ કે ઉલ્કાના વિપદવૃત્તિ આખાં ગામો ને ગામો નાશ પામી જાય, અગર તો તુર્ત બચાવવાઈ ગયેલ જંગમ મિલકત સિવાયની સ્થાવર મિલકતનો અંશતઃ પણ નાશ થઈ આવે; અગ્નિના એકાએક ફરી વળવાથી કે પાણીની અણધારી રેલના આવેગથી, જ્યારે જ્યારે જંગમ મિલકતને પણ ખસેડી ચકાઈ ન હોય; અગર તો માણભરેલ વડોણ ફુલી જાય કે ઝૂંટાઈ જાય; ત્યારે ત્યારે (આવા આવા આકસ્મિક પ્રસંગોમાં) જે જે સ્થાપ્ત (ઉપનિધિ=ચાપણ રૂપે સોપાયેલી વસ્તુ)નો ત્રોપ થાય તે તે તમામ ધનઃ મેળવવાનો દક (કેલ) ધરાવી ચકશે નહિ. ચાપણ મુકતારે જે પોતાના સુખાર્થે એ ચાપણનો ઉપયોગ કર્યો હોય, તો તે બદલ તેણે વળતર (ભોમવેતન), દેશકાળ અને સંયોગને લક્ષ્યમા રાખી જેટલા પ્રમાણમાં દેવાનું દરાવવામાં આપે તેટલા પ્રમાણમાં દેવું પડે એટલું તો નહિ, જરૂર ખાર 'પણ' જેટલો હંડ પણ તેણે બરવો પડતો. ચાપણનો ઉપયોગ ચવાથી જેટલા પ્રમાણમાં તુકસાન થવા પામ્યું હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેની બરપાઈ કરવી પડશે એટલુંજ નહિ, પણ વધારામા ચોવીસ પણ જેટલો હંડ પણ

(તેવા ઉપભોગકર્તાએ) જરવો પડશે. ગમે તે કારણથી યાપણ નજીક પામે કે ક્ષતિને પામે, તો પણ આખી યાપણ પૂરી થવી જોઈએ જ. જો કોઈ ઉપનિધાતા (યાપણ મુકનાર) મરી ગયલો હોય કે આકૃતમાં સપડાયલો હોય, તો યાપણ ઉપર દાવો ચાલી શકશે નહિ. જો યાપણ ગીરો મુકાઈ કે વેચાઈ ગઈ હોય અગર જો તેનો અપવ્યય (દુરપયોગ) થઈ ગયો હોય, તો, તેવા પ્રસંગમાં, એ યાપણના મૂલ્યથી ચારમણો દંડ માત્ર એટલું તો નહિ, પરંતુ તેના દરાવાયલા મૂલ્યથી પાચમણો દંડની પણ સજા કરવી. સ્થાપ્ય વસ્તુને બદલે, તેના જેવી જ અન્ય વસ્તુ અપાઇને જો પરિવર્તન (બદલબદલ) થયલ હોય, અગર જો એ સ્થાપ્ય (યાપણ) દરકે.ઈ રીતે નષ્ટ થઈ જાય, તો તેની જેટલી કીંમત હોય તેટલી કીંમત જારી આપવી (પણ) પડે.

(આધિ=સાનમાં અપાયલ ભિદંત)

સાનમાં મુકાયલ વસ્તુઓ નષ્ટ થાય, વપરાઈ જાય, વેચાઈ જાય, ગીરો મુકાય, અગર અપહૃત થઈ (ખવાઈ) જાય, તો એવા પ્રસંગોમાં, પૂર્વોક્ત નિયમો લાગુ પડવા

ઉપકારક આધિ (જેનો ઉપભોગ કરી શકાય તેવી યાપણ)નો લોપ, તેના મુકનારની વિશદ કદિ પણ થઈ શકે નહિ, તેમ તે ઉપરના ભેણા બદલ બ્યાજ પણ (ધીરનારથી) લઈ શકાય નહિ; પરંતુ એ આધિ (યાપણ) જો અનુપકારક (નિરુપકારક) હોય, તો પછી તેનો લોપ થઈ શકે, અને ધીરાયલી રકમ ઉપર ચઢેલું બ્યાજ માગી પણ શકાય: (અર્થાત નાણાં ધીરનાર એ પ્રમાણે મુકાયલ 'સ્થાપ્ય' ને, પોતાની ધીરાયલ નાણાંની રકમ બદલ રાખી શકે, અને ધીરાયલ રકમ ઉપરજે બ્યાજ ચઢેલું હોય તે માગી પણ શકે.). સાનમાં મુકનાર (દેવાદાર) જો પોતાથી સાનમાં મુકાયલ વસ્તુ (આધિ) ને છોડાતા લેવાને તૈયાર હોય, અને તે છતાં જો સાન લેનાર (લેણદાર), એ સાનમાં મુકાયલ વસ્તુ (આધિ) તેના મુકનારને પાછી સોપવામાં આનાકાની કર (સોપે નહિ) તો તેવા પ્રસંગમાં તેવા લેણદારને બાર 'પણ' દંડની મજા કરવી.

જો નાણાં ધીરનાર (પ્રયોજક) તો અભાવ હોય, તો દેવાની રકમની સોપણી ગામવદ્દોને (દેવાદારથી) કરી ચકાય, અને એમ કરીને દેવાદાર પોતાથી સાનમાં મુકાયથી મિલકતને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી પણ શકે; અગર તો એ વખતે તેની કીમત નક્કી કરી નાખીને, તે પછીના વખત માટે ઉતરવું વ્યાજ કરીને, તે આધિ જેમ ને તેમ (લેણદારના કબ્જામાં) રહેવા પણ દેવાય. જો કોઈ પણ પ્રસંગે એ આધિનું મૂલ્ય વધી જાય, અગર જો તેનું મૂલ્ય ઘટી જવાનો જય ઉપસ્થિત થઈ આવે, અગર તો અલ્પકાળમાં તેનો નાશ થઈ જવાની ભીતિ લાગવા માડે, તો તેવા દરેક પ્રસંગે, ધર્મરથોની પરવાનગી લઈને, અગર તો આધિપાણ (ચાપણોની રક્ષા કરનાર અમલદાર) ને સાક્ષી રાખીને, સાનમાં રાખનાર (લેણદાર), એ આધિને પોતાના દેવાદારની રૂબરૂમાં અગર તો, જયપ્રસંગોની પ્રાણપ્રાણતા પરત્વે નિષ્કૃંચ આપી શકે તેવા શુદ્ધિશાળી લોકોની સાક્ષીએ વેચી નાખી પણ શકે.

જો સ્થાવર મિલકત ગીરો મુકાયલ હોય પણ પ્રયાસભોગ્ય કે ફલભોગ્ય હોય, તો જ્યાં સુધી તેવી મિલકત, ધીરાયલ રકમનું વ્યાજ તથા તેને સંભાળી રાખવામાં થતા ખર્ચની રકમ જેટલું ઉત્પન્ન આપતી રહે ત્યાં સુધી, તેવી મિલકતના મૂલ્યમાં ક્ષતિ આવે એવી કોઈ પણ ક્રિયા લેણદારવી કરી ચકાશે નહિ.

જો કોઈ પ્રયોજક (ચાપણ રાખનાર), (દેવાદારની) પરવાનગી સિવાય સ્થાપ્ય (આધિ) તો ઉપભોગ હશે, તો તેને જે ચોખ્ખો નહોતો તેમાંથી મળ્યો હશે તે તેણે પોતાના દેવાદારને આપી દેવો પડશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેનું જે લેણું હશે તે પણ નષ્ટ થયલું ગણાશે. ઉપનિધિ પરત્વે જે નિયમો (ઉપર અપાઈ ગયા) છે તે જ્યાં આ ' આધિ ' ના સંબંધમાં પણ લાગુ પડશે.

(આદેશ અને * અન્વાધિ.)

આદેશ (હુકમ) ને, તેમ જ ત્રીજા માણસને સોંપી દેવા અર્થે કોઈ

* ત્રીજા માણસને સોંપી દેવા અર્થે કોઈ બીજા માણસને કોઈ મિલકત સોંપાય તે.

ગ્રામ (વચલા) માણસને જે મિલકતની સોંપણી થાય તેને, પૂર્વે વર્ણવાઇ ચૂકેલ નિયમો પણ લાગુ પાડવા.

જો કોઇ વેપારીથી સુચવાયલાં મારફતિયા (વાહિક) દ્વારા, ત્રીજા માણસને સોંપી દેવા અર્થે માલ મોકલવામાં આવે, અને તે વાહિક (લઘુ તારો) દરારેલી જગ્યાએ પહોંચે નહિ, અગર તો (માર્ગમા) ચોરાથી તેની પાસેનો માલ લૂંટાઇ જાય, તો (માલ મોકલનાર) વેપારી તેને મટિ જવાબદાર ગણાશે નહિ; તેમ વળી જો કોઇ મારફતિયો (વાહિક) માર્ગમા મરણ પામે તો તેનાં સગાંસંજળી પણ જવાબદાર ગણાશે નહિ.

(ઊછીની કે બાડે અપાયલ મિલકત.)

ઊછીની લેવાયલ મિલકત (માચિતક), અગર તો બાડે રખાયલ (અવકૃતક) મિલકતને તેના અસલ રૂપમાં જેના તેના માલીકને જેણે તેણે (ઊછીની લેનારે કે બાડે રાખનારે) પુનઃ સોંપવી પડશે. દેશકાળથી પતા ઉપરાધને લીધે, અગર જે તે મિલકતમાં રહેલ કુદરતી દોષોને લીધે, અગર તો કોઇ ઉપનિષાત (આકસ્મિકચોગ)ને લીધે, જાં એ પ્રમાણે ઊછીની લેવાયલ કે બાડે રખાયલ મિલકતનો લોપ કે નાશ થઇ જવા પામે, તો તેવી મિલકત બદલ ગુઠસાની બરીઆપવો પડશે નહિ. ઉપનિધિને લગતા નિયમોને આ વિષયમાં પણ લાગુ પાડવા.

(ધૈયાપૃત્ય=છૂટક વેચાણ.)

વિવિધ સ્થાનોમાં અને વિવિધ સમયે ચાલતા લાવ (દર) પ્રમાણે, બીજા વેપારીઓના માલને છૂટક રીતે વેચનારાઓએ, વેચાયલા માલની જેટલી કોમત પ્રાપ્ત થાય તે તથા નફો જે ચાલ તે તમામ, જવાબદાર વેચનારે વેપારીઓ (વિક્રયકા, જેમની તરફથી છૂટક વેચાણ અર્થે માલ પૂરો પડાયો હોય તેઓ)ને સોંપી દેવું. આધિને લગતા જે નિયમો છે તે બધા આ વિષય પરત્વે લાગુ પાડવા. જો દેશકાળના અંતરને લઇને માલના ભાવમાં વધારો થઇ જાય, તો એ છૂટક વેચનારાઓએ જે બાવથી માલ વેચવાને

આટે લીધો હોય તે જાવે ગણુતાં જે કીંમત જ્ઞાણની થાય તે કીંમત અને નફો મૂળ વેપારીઓને સોંપી દેવાં પડશે.

શેડો તરફથી ઠરાવાયલ્લ બાને નોકરો જે માલ વેચતા હશે, તો તેઓ (નોકરો) લેશ પણ નફો લઈ શકશે નહિ, અને (એ પ્રમાણે) વેચાણ કરતાં જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયું હશે તે તમામ તેમણે રજીરજ પોતાના શેડોનો સોંપી દેવું પશ્ચ પડશે; અને જે ભાવમા મંદી થઈ ગઈ હોય, તો પછી તેના ધરી ગયલ ભાવે વેચતાં જે કાંઈ ઉત્પન્ન થાય તે તેમણે પોતાના શેડોને આપી દેવું.

પરંતુ જેઓ સાંબંધવહારિક (ભેળા રહીને-ભાગદારીમાં-વેપાર કરનારા) હોય, અથવા જેઓ વિશ્વસનીય અને અરાજવાચ્ય (રાજ્ય તરફથી અવમાનિત ન થયલા) હોય તેમણે, કુદરતી દોષોને કારણે અગર તો અકસ્મિક કારણોને લીધે હુમ્મ કે નષ્ટ થઈ ગયલા માલની કીંમત ભરી આપવી જ પડે એવું સમજવાનું નથી; પરંતુ દેશકાલથી અંતરિત થઈ ગયલા માલનું વેચાણ કરતાં જે મૂલ્ય અને જે નફો તેઓ પેદા કરે તેમાથી તે માલ પરત્વે થયલ ક્ષયન્યયને હિસાબે જે રકમ બાદ કરવી પડે તે કરીને, જે બધું બાકી રહે તે તમામ તેમણે (તે માલના મૂળ વેપારીને) સોંપી દેવું પડશે. બાકી બધી વાતને, ઉપનિધિ પરત્વે જે નિયમો બતાવવામાં આવેલ છે તે બધા લાગુ પાડવા. આ પ્રમાણે 'છૂટક વેચાણ' નો વિષય પૂરો થાય છે.

(નિક્ષેપ=અપ્રદર્શિત રૂપવાળી થાપણ)

પ્રદર્શિત રૂપવાળી થાપણ (ઉપનિધિ) પરત્વે જે નિયમો નિર્દિષ્ટ કરાઈ ગયા છે તે નિયમો, અપ્રદર્શિત રૂપવાળી થાપણ (નિક્ષેપ=મુદ્રાંકિત બંધપેટી કે બંધપટ્ટીના વગેરેમાં સોંપાયલ થાપણ) ને પણ લાગુ થાય છે. જે કોઈ માણસ, અથવા નિક્ષેપક (ન્યાસ કરતા-થાપણ મુકનાર) ને બદલે બીજા કોઈ શખ્સને, નિક્ષિપ વસ્તુ આપી દે તો તેને સજા કરવી. ને ;

ન્યાસધારી (નિક્ષેપ સંભાળી લેનાર), નિક્ષેપ સંભાળ્યા બદલ ઇન્કાર નામ, તો તેવા પ્રસંગમાં તે નિક્ષેપને લગતી પૂર્વસ્થિતિ (પૂર્વાપદાન) અને નિક્ષેપ કર્તાનું શીલઃ એ ઉભય જ પ્રમાણ રૂપ ગણાયો. કારીગર લોકો સ્વભાવતઃ અપવિત્ર શીલવાળા હોય છે અને ઉત્તરે એવા કોઈ કારણથી, કોઈને ત્યાં કોઈ વસ્તુ ' નિક્ષેપ ' રૂપે સોંપી દેવી, એવા સર્વપ્રિય ચાલ તેમનામાં નથી હોતો.

નયાપિ, ખાસ કારણ ન હોવા છતાં કસાયલ નિક્ષેપ પરત્વે જો નિક્ષેપધારી મનુષ્ય ઇન્કાર કરે, તો નિક્ષેપ સોપની વેળા નિક્ષેપકર્તાએ જ માણસોને સાક્ષી રૂપે બીંત પાછળ ગુપ્ત રીતે ગોઠવી રાખેલા હોય તે માણસોને સાક્ષી રૂપે રજુ કરવાને અર્થે, ન્યાયાધીશો કનેથી ગુપ્ત પરવાનગી તેવા નિક્ષેપકર્તા મેળવી (પણ) શકશે.

હરકોઈ વદ્ધ અમર વ્યાધિગ્રસ્ત વેપારી અરણ્યમાં કે મુસાફરી દરમ્યાન કોઈપણ માણસની ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેને પોતાનું લક્ષણાંકિત (કોઈપણ એક ચિહ્ન અપાયલ હોય તેવું) દ્રવ્ય ' નિક્ષેપ ' રૂપે સોંપ શકશે; અને તેમ ક્યાં પછી જો તે પોતાના કોઈ પુત્ર કે બાઈ અમર પહોંચાવે, તો તેવો પુત્ર કે બાઈ (તેવા નિક્ષેપધારી પાસે જઈને તે ' નિક્ષેપ 'ને મેળવવા અર્થે માગણી પણ કરી શકશે. આવા પ્રસંગે જો નિક્ષેપધારી શુદ્ધબુદ્ધિથી તે નિક્ષેપ તેને સોંપી ન આપે, તો તે નિક્ષેપ તેની કનેથી (તેના હકદારને) સોંપાવી દેવામાં આવશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેવા નિક્ષેપધારીને ચોર ગણીને સજા પણ થવાની.

પરિવાજક યદ્ધ જ્વાળી વૃત્તિવાળો અમર તો કોઈ વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્ય બીજા કોઈ મનુષ્યને, સ્વલક્ષણાંકિત નિક્ષેપ સોંપી શકશે, તેમ જ અમુક વર્ષો પછી પુત્રઃ આવ્યા બાદ તે નિક્ષેપ માટે માગણી પણ કરી શકશે. આવા પ્રસંગે જો નિક્ષેપધારી અશુદ્ધબુદ્ધિથી, પોતાને સોંપાયલ નિક્ષેપ પરત્વે ઇન્કાર જશે, તો તેને તે નિક્ષેપ (તેના માલીકને) પાછો સોંપી દેવાની.

‘કરજ પાડવામાં આવશે એટલું’ તે નહિ, પરંતુ ચોરી કરવાને માટે જે સજા થાય તે સજા પણ તેને કરવામાં આવશે.

રાત્રિના સમયે માર્ગ ઉપર વિચરતા કોઈ બાલિકા સ્વભાવના, પણ પોતાની સાથે ‘નિક્ષેપ’ રાખીને જતા કોઈ માણસને અકાલચર્યા કરતો જોઈને ચોકીદારો પકડે અને તેથી તે ગભરાઈ જઈને પોતાનો નિક્ષેપ ખીજા કોઈ માણસને સોંપી પણ દે; તથાપિ કરાગારમાં ધુરાયા પછી તે તેવો નિક્ષેપ પાછો મેળવવાને માગણી પણ કરી શકશે. આ પ્રસંગે જે નિક્ષેપધારી અશુદ્ધલુભિથી ઇન્કાર કરે, તો તેની પાસેથી તે નિક્ષેપ તેના ધણીને સોંપાવી દેવો એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને, ચોરી કરવા બદલ જે સજા કરાય છે તે પણ કરી દેવી.

કોઈ માણસના કબજામાં કોઈ નિક્ષેપ હોય તે જાળખી કાઢીને જે નિક્ષેપકર્તાના કુટુંબનું કોઈ માણસ તે નિક્ષેપ પોતાના હવાલામાં લેવાને અર્થે, તેમ જ (ગુપ્ત ચક્ર ગયલા કે ન જણાતા) નિક્ષેપકર્તાનાં ઠામ-ઢેકાણા વગેરે સંબંધમાં હકીકત પૂરી પાડવાની માગણી તેની (નિક્ષેપધારીની) પાસે કરે, અને જે તે નિક્ષેપધારી એ બેમાંથી એક પણ વાત કબૂલ ન રાખે, તો તેને, ઉપર પ્રમાણે, સજા કરવી.

વિવાહપ્રસંગે વરુ કોઈપણ માણસના કબજામાં રી રીતે આવી; એ મિશ્રકતને અંગે થયલા વિવિધ વ્યવહારો પરત્વે સંયોગો કેવા કેવા હતા; અને વાદીનું અર્થસામર્થ્ય (ધનસંપત્તિની દૃષ્ટિએ સમાજમાં મજેસ સ્થાન) કેવા પ્રકારનું છે; એ બધી બાબતોને લગતી તપાસ, આવા આવા પ્રસંગોમાં, ખાસ કરીને ઉપકારક ગણાશે.

ગમે તે બે માણસો વચ્ચે થતા, સર્વ પ્રકારના વ્યવહારો પરત્વે પૂર્વોક્ત નિયમો લાગુ પાડવાના છે.

આમ હોઈને સર્વ પ્રકારના વ્યવહારો સાક્ષીઓની હાજરીમાં તેમ જ કોઈપણ પ્રકારની સુખતા સંખ્યા વિના થવા જોઈએ; (અને) સ્વચ્છ.

હોય કે પરજન હોય તોપણ, તેમાંના દરકાર સાથે વ્યવહાર કરતાં પહેલાં (દંભેશાં) દેશકાલાદિનો સુક્ષ્મ રીતે વિચાર (પણ) કરવો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'ધર્મસ્થીયાદિ' સંપ્રક્રમ ત્રીજા અધિકરણમાં, 'ઉપનિધિન્યાપણ' વિષયક બારમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૩

દાસધર્મ.

ઉદરદાસ (જન્મથી ગુલામ) નહિ તેવા સગીર, પણ જન્મથી* 'આય' એવા ચક્રને, તેના સગાવહાલાંને વેચે કે સાનમાં આપે, તો તેમ કરનારને બાર 'પણ' દંડની સજા કરવી. વળાંને કાઢ એ પ્રમાણે વૈશ્મનું વેચાણ કે આધાન કરે તો તેને ચોવીસ 'પણ' ની, અને ક્ષત્રિયનું જે કાઢ વેચાણ કે આધાન કરે તેને છત્રીસ 'પણ' ના દંડની સજા કરવી. એ જ પ્રમાણે જે કાઢ બ્રાહ્મણ વેચાય કે સાનમાં અપાય તો તે પ્રસંગે, તેમ કરનારનો અડતાળાસ 'પણ' દંડ કરવો. જે સગાવહાલાં (સ્વજનો) સિવાયનું અન્ય કાઢ માણસ એ પ્રમાણે કરે, તો તેને, ઉપર બતાવેલ ક્રમ પ્રમાણે, તથા પ્રકારના સાહસદંડની અને મોતની સજા ફરમાવી દેવી. (વળાં) ખરીદનારને તેમ જ મદદગારને પણ એ જ પ્રમાણે સજા કરવાની છે. મ્હેન્છો જે પેતાનાં છોકરાંને વેચે કે સાનમાં મુકે, તો તેમ કરવાથી તેમને ગુન્હેગાર ગણવા નહિ. પરંતુ જે કાઢ આપ હોય તેને કદિ પણ દાસ બનાવી શકાશે નહિ.

પરંતુ, કુળને નક્કી સંકટો દૂર કરવાને, કે દંડ ભરવાને, કે હુકમનામાંની રકમ ભરપાઈ કરવાને, અગર તો ગૃહોપયોગી ઉપકરણો મેળવી લેવાને જે કાઢ આપનું આધાન કરવામાં આવે, તો તેનાં સ્વજનોએ તેને જોમળને તેમ પુર્ત જાંબતમાંથી મુક્ત કરાવી લેવો; અને તેમાં પણ જે તે જીવાન હોય, અગર તો સાહાય્ય આપી શકે એટલી ઉમ્મરનો હોય, તો તેમ કરવામાં વિલંબ પણ થવો ન જોઈએ.

* શબ્દ પણ 'આય' કેટલીના દત્તા: એ વાત નોંધવા જેવી છે.

સ્વેચ્છાએ જે મનુષ્યે દાસત્વ સ્વીકાર્યું હોય તે મનુષ્ય જો કે.ષ્ટ પશુ ગુન્હો કરે તો તે પોતાના મરણકાળ પર્યન્ત દાસત્વમાં જ રહેશે. એ જ પ્રમાણે જે મનુષ્યને એ વાર સાનમાં મુકવામાં આવેલ હશે, અને તે જો કાષ્ટ ગુન્હો કરશે, તો તેને પણ જીવંતીયર દાસત્વમાં રહેવું પડશે. આ એ પ્રકારના મનુષ્યો પૈકી જો કોઈ પરરાજ્યમાં નાસી જવાની ઇચ્છાવાળો એક વાર પણ દેખાય, તો તેને આમરણાન્ત દાસત્વમાં રાખી મુકવો.

જો કોઈ પણ દાસનું વિત્ત હરી લેવામાં આવે, અથવા તે એક આર્થ (આર્થભવ) તરીકે તેને જે અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલ હોય તે અધિકાર તેની કનેથી છીનવી લેવામાં આવે, તો તેવા પ્રસંગમાં, તે પ્રમાણે જે કોઈ (વિત્ત હરનાર કે અધિકાર છીનવનાર) દોષયુક્ત હોય તેને, (આર્થને દાસ બનાવનાર શખ્સનો જેટલા પ્રમાણમાં દંડ કરવામાં આવે છે તેના કરતાં) અર્ધ ભાગની રકમના દંડની સજા કરમાવવી.

જે કોઈ શખ્સ કોઈ ગુન્હેગારને, કે સુવેલા માણસને કે વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્યને (દાસ તરીકે) સાનમાં લઈ બેઠેલ હશે તે શખ્સ, તેવા માણસ બદલ જે રકમ તેણે સાનમાં મુકનારને આપેલ હશે તે પાછી લેવાને હકદાર ગણાશે.

મળમૂત્રાદિ કે ઉચ્છિષ્ટાન્ન ભોજનવાના કે શયને ઉપાડવાના કામમાં જો કોઈ પણ દાસનો (તેના માલીક તરફથી) ઉપયોગ કરવામાં આવશે, અથવા તો તેને રાખવામાં આવશે કે તેને ઇજા કરવામાં કે ગાળ દેવામાં આવશે; અથવા તો જો કોઈ દાસી (સ્ત્રી-દાસ)ના શીલનો ભંગ કરવામાં આવશે; તો આ પ્રત્યેક પ્રસંગમાં, એ દાસના માલીકે તેને મેળવવા માટે જે નાણાં ખર્ચેલ (આપેલ) હશે તે બધાં તેણે ખોવાં પડશે. ધાત્રી, પરિચારિકા, અથવા તો ખેતી કામ કરવામાં લાગે જોડાયેલી નોકરાણીઓ, અથવા ખીજા કોઈ પ્રકારની કોઈ પણ સ્ત્રી ઉપર બિચારા ગુન્હાવામાં આવે, તો તેના પરિણામમાં તેવી સ્ત્રીને મોક્ષપાત્ર (દાસત્વમાંથી છૂટી થવાને યોગ્ય) ગણી-

લેવી. જો કોઈ કુલીના મનુષ્યની ઉપર જોરજૂદમ વાપરવામાં આવે, તો તે નાસી છૂટવાને પણ દક્કાર થશે. જો કોઈ પણ સ્વામી કોઈપણ ધાત્રોની કે આદિતિકા (સાનમાં મુકાયેલ દાસી)ની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેને, પોતાના અધિકાર નીચે લે (અર્થાત્ તેવી કોઈ સ્ત્રીના શીલનો ભંગ કરશે), તો તેને પ્રથમ વર્ગના સાદસદંડની સજા કરવી; અને જો કોઈ બીજો જ માણસ એ પ્રમાણે વર્તે તો તેને મધ્યમ પ્રકારનો સાદસદંડ આપવો. પોતાને સાનમાં સોંપાયેલ કોઈપણ કન્યા કે સ્ત્રી (૩૫૧ દાસી)ને જો કોઈ પણ પુરુષ દ્વિષિત કરે અગર તો અન્યની પાસે દ્વિષિત કરાવે, તો એવા પુરુષે એ સ્ત્રીને લેવા બદલ જે મૂલ્ય આપેલ હશે તે તે ખાસ એટલું તો નહિ, પરંતુ તેણે તેને અમુક રકમ શુલ્ક રૂપે આપવી પણ પડશે, અને તે સાથે, તે શુલ્કની રકમથી બમણી રકમનો દંડ તેણે સરકારમાં ભરવો પણ પડશે.

જો મનુષ્યે પોતે પોતાના પિંડને (દાસ તરીકે) વેચી નાખ્યો હોય તેની પ્રજાને આર્થ ગણવી. પોતાના સ્વામીના કામને, કોઈપણ રીતે વિરોધ ન આવે એ પ્રમાણે જે દાસે જે કમાણી કરી હોય તે કમાણીનો ભોક્તા તે દાસ પોતે ગણાશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને જે કાંઈ વારસા રૂપે તેના પોતાના પિતા તરફથી પ્રાપ્ત થાય તેનો ભોક્તા પણ તેને જ ગણવો.

જો મૂલ્યના બદલામાં જે મનુષ્યને દાસત્વની પ્રાપ્તિ થઈ આવી હોય તે મૂલ્યની બરપાઈ (મૂલ્ય આપનારને) થઈ જાય એટલે તે (દાસ) પુનઃ આર્થત્વને પામી જાય છે.

જો રકમના બદલામાં જે માણસ દાસત્વમાં ગયેલ હોય તે રકમ બરાબર જાય એટલે તે માણસ દાસત્વમાંથી છૂટીને ફરીથી સ્વતંત્ર બની જાય છે. જો મનુષ્યને, દંડ ન ભરવાના કારણે, અગર તો હુકમનામાની બળવણીના પરિણામે દાસ બનવું પડ્યું હોય તે માણસ પોતાના છૂટકારા અર્થે જોઈતી રકમના પ્રમાણમાં કામ કરીને છૂટો (પણ) થઈ શકે.

જો કોઈ આર્થ ધ્વજ્જહત (લગાઈમાં કેદ પકડાયેલ) હોય તેણે, પોતે

કેદ પકડાયો હોય તે કાળમાં જે પ્રકારના કર્મ કર્યા હોય તે કર્મને અનુ-
રૂપ, અગર તેના અર્ધલાગે નિષ્ક્રય (મોક્ષમૂલ્ય) આપીને પોતાની સ્વતં-
ત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લેવી.

જો કોષપણ મનુષ્ય દાસરૂપે તેના પોતાના સ્વામીના ઘરમાં જન્મેલ
હોય, અગર તો તે પોતાના સ્વામીને વારસાના હિસ્સા રૂપે પ્રાપ્ત થયેલ
હોય, અગર તો જો એને એના પોતાના સ્વામીએ ખરીદીથી કે અન્ય
કોષ રીતે પ્રાપ્ત કરેલ હોય, તોપણ જો તેનું વય આઠ વર્ષની અંદરનું
હોય અને તેને એક પણ સંતુ હોય નહિ એવી સ્થિતિમાં તેની કમ્પ્લા
વિરૂદ્ધ તેનો સ્વામી તેની પાસે હથકા પ્રકારનું કામ કરાવે, અગર તો
જો તેને પરરાજ્યમાં વેચી નાખવામાં કે સાનમાં મુકી દેવામાં આવે, તો તે
પ્રમાણે કરનાર સ્વામીને પ્રથમ પ્રકારના આદસદંડની સજા કરવી.
એવી જ રીતે જો કોષ સ્વામી, સગર્ભા દાસીને વેચી નાખે અગર સાનમાં
મુકી દે, તો તેને પણ તેવા જ પ્રકારની સજા કરવાની છે. વળી એવા
દાસને ખરીદનારા તથા એ ખરીદીમાં મદદ કરનારાને પણ એ જ પ્રકારની
સજા કરવી.

જો નિષ્ક્રય (મોક્ષમૂલ્ય) મળી ગયા પછી કોષ પણ દાસને મુક્ત
કરવામાં ન આવે, તો તે પ્રમાણે મુક્ત ન કરનાર ઈસમનો બાર ' પણ '
દંડ કરવો; અને જો કોષપણ કારણ વિના કોષપણ દાસનો સંરોધ કરવામાં
આવે, તો તેમ કરનારને પણ આટલી જ સજા કરવાની છે.

દાસની મિલકતના વારસદારો-તેના ગાતિજનોને ગણવા; પરંતુ જો
ગાતિજનોનો અભાવ હોય, તો તેનો સ્વામી તેનો દાયાદ થાય.

જો કોષ સ્વામી પોતાની દાસીને પેટે સંતાનોત્પત્તિ કરે, તો એ સ્ત્રી
તથા છોકરું, તે જ ક્ષણેથી સ્વતંત્ર (દાસત્વમાંથી મુક્ત થઈ મયલાં)
ગણાશે. કદાચિત્ માતાને પોતાના ઉદરનિર્વાહ અર્થે દાસત્વમાં રહેવાની
ફરજ પડે, તો પણ તેને પેટે જન્મેલ છોકરો કે છોકરી તો સ્વતંત્ર જ
ગણાશે.

એક વાર મોક્ષ પામી ગયેલ પુરુષ (દાસ) કે સ્ત્રી (દાસી)ને જો કોઈ ફરીથી વેચે કે સાનમા મુકે, તો તેમ કરનારને બાર ' પણુ ' દંડની સજા કરવી; પરંતુ જોઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક દાસત્વનો સ્વીકાર કરે તેમની આત્મતામાં આ પ્રમાણે સજા કરવાની નથી. આ પ્રમાણે દાસોને લગતા નિયમો પૂરા થાય છે.

(નોકરો પરત્વે સ્વામીનાં અધિકાર.)

એક નોકર તથા સ્વામી વચ્ચે યતા કરાર (કર્મસંબંધ)ની માહિતી, પાડોસીઓને હોવી જોઈએ જ. (કર્મકર=કામ કરનાર) નોકરની સાથે જે પ્રમાણે વાતચીત થઈ હોય તે પ્રમાણે તેને વેતન મળવું જ જોઈએ. જો વેતન પરત્વે પ્રથમથી જ સંબાપણુ થયું ન હોય (પગાર પરત્વે પ્રથમથી જ ઠરાવ થયો ન હોય) તો પછી, જે કોઈ કામનારે જોટલું કામ કર્યું હોય અને એ કામ કરવામાં જોટલો કાળ તેને વ્યતીત કરવો પડ્યો હોય, તેની ગણના કરીને, (તે કાળે અચ્છિત દરના દિસાએ) તેને પગાર ચૂકવવો પડશે. જો ખેડૂત-કર્મકરણું વેતન નિશ્ચિત કરાયલું ન હોય, તો જે મોક્ષ ઉગાડવામાં તેણે કામ કરેલ હોય તેનો ૧૬ ભાગ તેને આપવો. જો એવો કામનાર જોવાળિયો હોય તો તેને, ઉત્પન્ન કરાયેલ ઘીમાંથી ૧૬ ભાગ ઘી આપવું, અને તે જો વૈદેહક (વિપારી) હોય, તો તેની મારફત વેચાતા માલ ઉપર જે નફો થાય તેનો ૧૬ ભાગ તેને આપવો. જો વેતન પહેલેથી જ નિશ્ચિત કરાયેલ હોય, તો તે, તે પ્રમાણે ચૂકવાવું જ જોઈએ તેમ લેવાવું પણ જોઈએ જ.

કારીગરો, ગાયકો, ચિકિત્સકો, કુશીલવો, જોલકા લોકો (વાગ્જીવન), પરિચારકો, અને એવા એવા બીજા કામગારો જો પોતપોતાની ધુમ્મજાએ કરીને પોતાને કરવાનું કામ કરે, તો તેમને, અન્ય એવા ને એવા લોકોથી કરાવાતા કામ બદલ તેમને સાધારણ રીતે જે દરે વેતન આપવામાં આવતું હોય તે પ્રમાણે વેતન ચૂકવો દેવું, અમર તો કુશળ લોકો ઠરાવી આપે તે પ્રમાણે આપવાનું છે.

વેતન પરત્વે ઊઠતી તકરારોનો નિર્ણય, સાક્ષીઓ તરફથી અપાતા પુરાવાના આધારે કરવો. જે સાક્ષીઓનો અભાવ હોય, તો જે સ્વામીએ જે કર્મકરની પાસે કામ કરાવેલું હોય તેની જુજાની લેવી. જે કોઇ કામનારને તેનું વેતન (મજૂરી-પગાર) ન ચૂકવે તેનો, તેવા વેતનની રકમથી દસ ગણી રકમનો દંડ કરવો, અગર તો છ 'પણ' દંડની તેને સજા કરવી. જે વેતનની ઉચાપત ચક્ર ગચલી હોય (અપવ્યયમાને વેતને), તો તેવા પ્રસંગમાં બાર 'પણ' નો, અગર તો વેતનની રકમથી પાચ ગણી રકમનો દંડ કરવો.

જે કોઇ માણસ નદીમાં તણાઇ જતો હોય, અગર તો આગ્નિ-જ્વલામાં સપડાઇ ગયો હોય, કે હાથી અથવા વાઘના લયમાં જઈ પડેલો હોય તેવા માણસને જે કોઈ ત્રાતા મળી આવે, અને એવા ત્રાતાને તે જે પોતાની બધીય મિશ્કત માત્ર નહિ, પણ તે ઉપરાત પોતાના પુત્રો, પત્ની અને પોતાનો પિંડ તથા પોતાના દાસદાસીઓ આપી દેવાનું વચન આપી દે. તો તેવા પ્રસંગમાં, કુશળ લોકો જેટલું આપવાનું નક્કી કરી આપે તે પ્રમાણે તેણે તેને (ત્રાતાને) દેવાનું છે. જે જે પ્રસંગમાં આત્ (સંકટ-મરત) મનુષ્યને જે જે પ્રકારની મદદ અપાઇ હોય તે તે તમામ પ્રસંગો પરત્વે, ઉપર બતાવેલ ધોરણે કામ લેવાનું જોઇએ જ.

જે કોઇ પુંશ્વલી (વેશ્યા)એ જેટલી રકમ લઇને પોતાનું શરીર (પોતાના પારને) અર્પણ કરવાનું કબજ્જું હોય, તેટલી જ રકમ લઇને તેણે તે પ્રમાણે કરવું; પરંતુ દુર્મતિથી અને અવિનયથી જે કરાર તેણે કરાવો લીધેલ હશે તે કરાર પળાવવાને તે જે આગ્રહ પકડશે, તો તે ચાલી શકશે નહિ.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'ધર્મસ્થાયાદિ' સંસુક ત્રીજા અધિકરણમાંનું, 'દાસધર્મ' વિષયક તેરમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

મકરણ ૧૪.

કર્મકર અને સહકારને લગતા નિયમો.

જે કર્મકર (કામગર)ને વેતન અપાઈ ગયલ હોય તે જો (પોતે વાતું) કામ ન કરે, અગર તો કારણ વિના તે પરત્વે લીલ કરે, તો તે બાર 'પણ' દંડ કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને પકડીને તેની સે કામ પણ કરાવવું. જે કોઈ કામ કરવાને અશક્ત હોય, કે જે કોઈને કુત્સિત કર્મ કરવાનું સોંપાયું હોય, અગર તો જે કોઈ બાધિ-સ્ત હોય, અગર તો જે કોઈ વ્યસનગ્રસ્ત હોય તેને કાંઈક રાહત આપવી, અગર તો તે જો પોતાની તરફથી બીજા પાસે કામ કરાવી આપે, તો તે સમાજે તેને કરવા દેવું. આમ કરવાથી (તેવા કામનારના સોંતે) જે કાંઈ યુક્તિસાન (વ્યય) થાય તેના બદલામાં તેણે વધારાનું કામ (પણ) કરી આપવું.

શેઠે પોતાનું કામ કોઈ બીજે કામનાર (નોકર) રાખીને કરાવી લેવું નહિ, અગર તો નોકરે બીજા કોઈનું કામ કરવાને જવું નહિ, એવો કોઈ પ્રત્યવાય રખાયલો ન હોય, તો ભર્તા (શેઠ)ને પોતાને, બીજા (નોકર)-ની પાસેથી કામ કરાવી લેવાની છૂટ (પણ) હોઈ શકે.

જે કોઈ ભર્તા પોતાના ભૂતક [ત્યાકર] પાસેથી કામ ન લે, અગર તો જે કોઈ ભૂતક પોતાના ભર્તાનું કામ ન કરે તેનો બાર 'પણ' દંડ કરવો. અમુક કામ કરી દેવા બદલ જે કોઈ ભૂતકે વેતન મેળવી લીધેલ હશે તે ભૂતક, સ્વેચ્છાપૂર્વક, બીજે કોઈ સ્થળે બીજું કોઈ કામ કરવાને જઈ શકશે નહિ.

“ ભૂતક રાજી હોય છતાં જો કોઈ ભર્તા તેની પાસેથી કામ ન લે, તો તેવા પ્રસંગમાં, ભૂતકે કામ કરેલું છે એમ ગણાશે ”: એવું (પૂર્વકાલીન) આચાર્યોનું કહેવું છે; તથાપિ મારો (ઘોટિલનો) અભિપ્રાય, આ બાબ-

આ પ્રમાણે છે:— કૃતકર્મ અદ્ય વેતન હોઈ શકે; અદ્ય કમ વેતન (પગાર) મળી શકે નહિ. જે કોઈ ભર્તા, અમુક કામનો અમુક પોતાના જૂતક પાસે કરાવે, અને તેણે તેને બધું જ વેતન આપી હોય, અને જૂતક પોતે બાકીનું કામ પૂરું કરી આપવા ખુશી હોય તેવું બાકી રહેલ કામ તે જે તેના હાથે પૂરું ન કરાવે, તો પછી, પ્રસંગમાં, તે આખું જ કામ પૂરું કરાવવું છે એમ ગણવું. પરંતુ દેશ-પરતે થતા ફેરફારોને લઈને, અગર તો જૂતકે ખતાવેલી અકુશળતાને ભરી એવું પણ માની શકશે કે, જોઈએ તેવું કામ (જૂતકથી) થઈ નથી; અને વળી એવું પણ બને કે, જૂતકને જે (કામ કરતાં) અદ્ય-માં ન આવે તો કદાચિત્ તે ઠરેલા કામ કરતાં વધારે કામ કરી ને ભર્તાને નુકસાન પણ પહોંચાડે.

આ બધા નિયમો સંઘજૂનો (કામગરમંડલો)ને પણ લાગુ પાડવા. સંઘજૂનોએ જે કામ પૂરું કરવાને જેટલી મુદત કબૂલ કરેલ તે મુદત ઉપરાંત તેમને (તે કામ પૂરું કરી આપવા નિમિત્તે) રાત્રિઓ વધારે આપવામાં આવશે. પરંતુ એ મુદતમાં પણ જો કરાવેલું કામ પૂરું કરી આપશે નહિ, તો પછી તે કામ પૂરું કરી જવાને અર્થે તેમણે અવગુના નોકરો રાખી તે કામ પૂરું કરી આપવું પડશે. ભર્તાની પડવાનગી વિના તેઓ કોઈપણ કામ અપૂર્ણ છોડી શકે નહિ, તેમ તે (જૂતકની) ટોળા જે સ્થાનમાં પોતાનું કામ કરતી-ત્યાંથી કોઈપણ વસ્તુ પરિહરી (ઉપાડીને) લઈ જઈ શકશે પણ નહિ, તેઓ કોઈ પણ ચીજ ઉપાડી જાય, તો ચોવીસ 'પણ', અને કામને જે અધૂરું મુકીને ચાલ્યા જાય તો આર 'પણ' દંડ તેમનો. આ પ્રમાણે જૂતકને લાગુ પડતા નિયમો પૂરા થાય છે.

સંઘજૂતકોને, તેમ જ સદાકારના સિદ્ધાંતાનુસાર કામ કરનારા (સંજૂ-ત્યાતારો)ને જે (એકસામદ) વેતન મળે તે તેમણે માહોમાહિ બા લાગે, અગર તો અંદર અંદર કરાવવા કરાવ પ્રમાણે વહેંચી લેવું.

જેડુતોએ અગર તો વૈદ્યકો (વેપારીઓ)એ, જેતીના અગર માલની બનાવટના આરંભકાળ અને અંતકાળ વચ્ચેના માળામાં, જેટલું કામ ભૂતકોએ કરેલ હોય તેટલા કામના પ્રમાણમાં તેમને વેતન આપી દેવું. જો ભૂતકો, પોતે ઉપાડેલું કામ અધવચ્ચ છોડી દે, અને અવજનના ભૂતકો પૂરા પાડેલા હોય, તો તેવા અવજનના ભૂતકોને તેઓએ (ભર્તાએ) પૂરેપૂરું વેતન આપી દેવું પડશે.

પરંતુ માત્ર હજુ બનાવાતો હોય (બની રહેલ ન હોય), તો જેટલા પ્રમાણમાં માલ બનેલો હોય તેટલા પ્રમાણમાં વેતન અપારો; કારણ કે આ પ્રમાણે વેતનનો ચૂકવો યથા જવાબી (માલના વેચાણ પરત્વે) થતી સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિ ઉપર કશી પણ અસર થતી નથી.

કર્મનો આરંભ યથા મયા પછી જો કોઈ સ્વસ્થ સરીરવાળો મનુષ્ય સંધ (ટોળા) છોડીને ચાલ્યો જાય તો તેનો ખાર ' પશુ ' હંડ કરવો; કારણ કે એ પ્રમાણે, જાણીજાણીને કામથી અપક્રમણ કરી શકાયો નહિ. જો કોઈ પશુ માણસ ચોરશુદ્ધિ વાપરીને પોતાના ભાગનું કામ પડતું મેલી દે, તો તેને એકવાર તો જતો કરવો; તથાપિ તેને તેના હિસ્સા પૂરતું નવું કામ સોંપી તે બદલ પ્રમાણપુર.સર વેતન આપવાનું વચન પણ આપવું. જો તે બીજી વાર પણ, એ પ્રમાણે કામની ઉપેક્ષા કરે, અગર તો જો તે કામ છોડીને બીજો સ્થળે ચાલ્યો જાય, તો પછી તેને સંધમાંથી કાઢી મુકવો; અને જો, તેણે મહાપરાધ કર્યો છે એવું જણાય, તો તેને દુષ્ટિ મણી તેવા પ્રકારનું વર્તન (બાકીનાઓએ) તેના પ્રતિ રાખવું.

યજ્ઞનકર્મમાર્ગે સહકાર

(યજ્ઞકર્મ કરાવવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા) યાજ્ઞકોએ, તેમને પોતાને જે દ્રવ્ય મળે તે બધું, કરાવે પ્રમાણે (યથાસંભાષિતમ), અગર તો સરખે હિસ્સે માહોમહિ પહેંચી લેવું. અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞકર્મ કરાવનાર યાજ્ઞક, દક્ષિણા અપાયા પૂર્વે મરી જાય, તો તેના વારસદારને, કરાવાયેલી

દક્ષિણાનો પાંચમો ભાગ આપવો, સોત્રવિક્રયને લગતો વિધિ પૂરો થયા પછી જો તેણે મૃત્યુ થાય, તો તેના વારસદારને (દક્ષિણાનો) ચોથો ભાગ મળે; ' મધ્યમોપસદ્ ' સદક વિધિ થયા પછી, અગર તો ' પ્રવ-
ઝ્યોદાસન ' પછી તે મરણ પામે, તો તેના વારસને દક્ષિણાનો ત્રીજો ભાગ આપવો; અને જો ' મય ' વિધિ થઈ ગયા પછી યાજ્ઞકનું મરણ થાય, તો તેવા પ્રસંગમાં તેનો વારસ (દક્ષિણાનો) અર્ધભાગ લેવાને હકદાર (પણ) ગણાશે. ' સ્તુત્ય ' નામક યજ્ઞના સંબંધમાં, ' પ્રાતસ્સવન ' ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી જો, આવોને આવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ આવે, તો તેવા (મર-
નાર યાજ્ઞકના) ઉત્તરાધિકારીને દક્ષિણાનો પોણો ભાગ દેવો; ' મધ્યન્દિન ' નામક ક્રિયા થઈ ગયા બાદ જો (યાજ્ઞકનું) મરણ થાય, તો પછી તેના વારસને પૂરેપૂરી દક્ષિણા આપી દેવી; કારણ કે દક્ષિણા આપવાનું કામ એ વખતે પૂરું થઈ ગયલું હોય છે. ' બહસ્પતિસવન ' સિવાયના પ્રત્યેક યજ્ઞમાં દક્ષિણા આપવાની તો હોય જ. ' અહર્મણુ ' વગેરે તમામ યજ્ઞો પરત્વે પ્રપાતી દક્ષિણાઓને પણ આ જ નિયમો લાગુ પડે છે.

મરનાર યાજ્ઞક સિવાયના બાકી બધા જો યાજ્ઞકો દક્ષિણાઓ લે તે ધાએ, અગર તો ગુજરી ગયલ યાજ્ઞકના બીજા સબંધીઓએ, ગુજરનાર જાજ્ઞકને નિમિત્તે કરવાની મરણોત્તરક્રિયા દસ દિવસ અને દસ રાત્રિ પર્યાંત રવી.

જો યજ્ઞમાન (જેણે યજ્ઞ કરાવવાની યોજના કરી હોય તે) મરી નય, તો ઋત્વિજો (યજ્ઞ કરાવનાર પુરોહિતો)એ યજ્ઞસમાપ્તિ કરીને ધી દક્ષિણા લઈ જવી. યજ્ઞ સમાપ્ત થાય તે પૂર્વે જો કોઈ યજ્ઞમાન જાજ્ઞકને ત્યજ દે, તો તેવા યજ્ઞમાનને પ્રથમ વગનો સાહસદંડ દેવો. એ માણે યાજ્ઞકને ત્યજ દેનાર યજ્ઞમાન (યજ્ઞકર્તા) પોતે, યજ્ઞકર્મ માટે બાનો અગ્નિ રાખનારો ન હોય, અગર તો જો તે પોતે જ ગુર હોય, અગર તો તેણે પોતે જ અનેક યજ્ઞો કરેલા હોય, તો તેવા યજ્ઞમાનને અનુ-
મે સો, હજાર. ને હજાર ' પણ ' ના દડની સખ (પણ) કરી દેવી.

સુરાપ (મલપાન કરનાર); વૃષલીભતો (ચક્ર ઓળો પતિ); ઘડાકા (ઘડાવતો વધ કરનાર); અગર તો જે કોઈએ ગુરુપત્નીગમન કરેલું, હોય તે (ગુરુતપ્ત); અસત્ દાન લેનાર; ચોર; અગર તો જે કોઈએ કરાવાતું વચકાર્ય કુત્સિત ગણાવું હોય તે (કુત્સિત યાજ્ઞક); એ બધા પૈકી કોઈની પણ દાનવીમા કરાવા ચઠકર્મથી ઇષ્ટફળ (પુણ્ય) મળતું નથી, એ વાત નિશ્ચય હોઈને, (પૂર્વોક્ત કોટીના) કોઈ પણ યાજ્ઞકને છોડી દેવામાં કોઈપણ પ્રકારનો દોષ નહિ ગણાય.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'ધર્મરથીવાદિ' સંઘક ત્રીજા અધિકરણમાંનું 'કર્મકર અને સહકારને લગતા નિયમો': એ નામક ચાદું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

મકરણ ૨૫.

ખરીદી અને વેચાણ કરવા બાબત

પોતાથી વેચાણ અપાવશે માલ દૂષિત, બપાવહ કે અગ્રાણ કોટીનો હોય છતાં, જે કોઈ વેપારી (ખરીદનારને) તે માલ સોંપે નહિ, તો તેને બાર 'પણ' દંડની સજા કરવી.

જે માલ (પણ્ય)માં સ્વાભાવિક દોષ રહેલ હોય તે 'દૂષિત' ગણાય છે; જે માલને રાખ બાંધસા કરી શકે, અગર તો જે માલને ચોર, અગ્નિ કે પાણી નષ્ટ કરી શકે તે 'બપાવહ (ઉપનિપાત)' કહેવાય છે; અને જે દુર્માસમાં કોઈ સારો ગુણ હોય જ નહિ, અગર તો જે કોઈ મૃત મનુષ્યની બનાવટ રૂપ હોય તે 'અગ્રાણ' ગણાય છે.

વેચાણ રદ કરવું હોય તો વેપારીઓ એકે રાતમાં, બેઠોતો ત્રણ રાતમાં, અને ગોપાલિયાઓ પાંચ રાત્રિ જેટલા સમયમાં તે પ્રમાણે કરી શકશે; અને જે ઉત્તમ પ્રકારના અને વ્યામિષ્ટ પ્રકારના માલનું 'સાદું' કે 'ત્રેચાણ' રદ કરવું હોય, તો તે પ્રમાણે સાત રાત્રિઓ દરમ્યાન કરી (પણ) શકાશે.

જે વેપારી માલ દુર્ત નષ્ટ થાય તેવો હોય તે માલ ખીજને નુકસાન થયા વિના દુર્ત વેચાઈ જાય એટલા માટે આવશ્યક અનુકૂળતા કરી આપવી, અને તે એવી રીતે કે, ખીજે જે જે સ્થળે એવો, પણ દુર્ત નષ્ટ ન થઈ જાય તેવો માલ વેચાતો હોય, તો તેનું વેચાણ બંધ કરાવી દેવું. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે અને તેનો જો કોઈ ભંગ કરે તો તેવા ગુન્હા બદલ તેવો ગુન્હો કરનારને ચોવીશ 'પણુ' દંડની સજા કરવી, અગર તો આ નિયમનો ભંગ કરીને જોણે જે માલ વેચ્યો હોય તેની જે કીંમત હોય તેના એકઠાશ જેટલી રકમનો દંડ (પણુ) તેને દેવો.

જે કોઈએ જે ચીજ વેચાતી લીધી હોય તે ચીજ સ્વાભાવિક દોષવાળી, ભયાવહ કે અગ્રાહ્ય ન હોય છતાં જો તે માણસ પાછી આપવાનો પ્રયાસ કરે, તો તેને બાર 'પણુ' દંડની સજા કરવી.

આ વેચાણ રદ કરવા સંબંધી નિયમો જેવી રીતે વેચનારને લાગુ પડે છે તેવી જ રીતે ખરીદનારને પણ લાગુ છે, એમ સમજવું

(વિવાહ-વ્યવહાર)

પહેલા ત્રણ વર્ષોમાં જો પાણિગ્રહણ થયા પૂર્વે કન્યાને મુકી દેવામાં આવે, તો તે બ્યાજખી ગણાશે; અને ધર્માક્રિયાનું પાલન કરનાર યદ્રો પરત્વે પણ જો એ પ્રમાણે થાય તો તેને પણ બ્યાજખી ગણવું. પાણિગ્રહણની ક્રિયા થઈ ગયા પછી પણ જો એવું માલૂમ પડી આવે કે, કન્યાએ પરપુરપગમન કરેલ છે, તો તેવી (દૂષિત) કન્યાને છાંડી શકાશે પણ ખરી. પરંતુ શુદ્ધ શીલવાળાં અને કુલોત્તર વરવધૂની બાબતમાં તે પ્રમાણે કદિપણ બની શકશે નહિ. પરજનથી લોભવાયેલ કન્યાનો વિવાહ જે કોઈ મનુષ્ય, તેના તેવો દોષ પ્રકટ થયો વિના ખીજ જોડે કરશે, તો તેવા (પરજાવનાર) મનુષ્યને જન્નું 'પણુ' દંડની સજા થશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેણે (વરપક્ષ તરફથી) જે સ્ત્રીધન તથા શુદ્ધ મેળવેલ હશે તે પણ તેણે પાછું આપી દેવું પડશે. (એ જ પ્રમાણે) વરમાં જે દોષો રહેલા

હોય તે દોષો દમાવી રાખીને જે કાંઈ મનુષ્ય કન્યાને લેશે તે મનુષ્યને, પૂર્વનિર્દિષ્ટ દંડ કરતાં અમણી રકમના દંડની સજા થશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેણે જે કાંઈ જીવન તથા શુદ્ધ રૂપે (એ કન્યાને) આપેલ દશે તે પણ તેણે ખોલું પડશે.

(બેપગાં, ચોપગાં વગેરે પ્રાણીઓનું વેચાણ)

અશુચિ (અસ્વચ્છ), અગર તો કોઈ વગેરે વ્યાધિઓવાળાં બેપગાં તથા ચોપગાં પ્રાણીઓને, સખજ (ઉત્સાદયુક્ત), તનદુરસ્ત (સ્વાસ્થ્યવાળાં), અને શુચિતાસંપન્ન (સ્વચ્છ) ખોટી રીતે દેખાડીને જે મનુષ્ય તેમનું વેચાણ કરે તેને બાર ' પશુ ' દંડની સજા કરવી. તથા રાત્રિઓ દરમ્યાન ચોપગાં પ્રાણીઓનું, અને એક વર્ષ દરમ્યાન મનુષ્યનું વેચાણ રદ કરી શકાશે; કારણ કે એટલી મુદતમાં જે તે (વેચાણ) પ્રાણીની કે મનુષ્યની સારીમાડી હાલત જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'ધર્મસ્થીયાદિ'સંગ્રહ ત્રીજા દ્વિઅધિકરણમાંનું, ' ખરીદી અને વેચાણ રદ કરવા બાબત'ને લખતું પંદરમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૬.

દાન આપીને પાણું મેળવવું; સ્વામિત્વના અભાવે થયલું વેચાણ, અને સ્વામિત્વ.

લેણું વસુલ કરવાને માટે જે નિયમો બતાવવામાં આવેલ છે તે નિયમો, આપેલ દાન (દત્ત)ને પાણું ખેંચી લેવા (આદાન)ની વાતને પણ લાગુ થાય છે. જે દાન અભ્યવહાર્ય (ન થઈ શકે તેવું) હોય તેને તો કોઈ મનુષ્યની રક્ષા હેઠળ મુકી દેવું. જે માણસે પોતાનું સર્વસ્વ, અને પોતાનાં પુત્રો અને પત્ની ઉપરાંત પોતાના પિંડને પણ દાન રૂપે દઈ દીધેલ હોય તે મનુષ્યને તે બધું તેના અનુસંધી ત્રો (પાણું) આપી પણ સકશે. અસાધુઓને માટે કે

નિર્દય કર્મોને અર્થે, કે દુષ્ટ લોકોને માટે કરાયેલ ધર્મદાન તેમ જ અનુપ-
કારી અને અપકારી મનુષ્યોને અપાયેલી આર્થિક મદદ (અર્થદાન),
અને અપાત્ર માણસને કરાયેલ કામદાન: એ સર્વ પરત્વે કુશાગ્ર પુરુષોએ
એવો તોડ કાઢવો કે જેથી દાતા તેમ જ પ્રતિગ્રહીતા: એ એમાથી કોઇને
પણ નુકસાન ન થાય.

બીર (બ્રહ્મીકણ) મનુષ્યને દડભય (સખ કરાવવાની બ્રહ્મીક),
માકોરાભય (બદનક્ષીની ક્યોદ નોધાવવાનો ડર), અમર તો અર્થ-
મય દેખાડીને જે કોઇ મનુષ્ય તેણે બ્રહ્મીકણ પાસેથી નાણાંની મદદ
રજવશે તેને, ચોરી બદલ કરવામાં આવતી સખ કરવામાં આવશે; અને
૭ લોકો એ પ્રમાણે દોષદાન કરશે તેમને પણ સખ કરવામાં આવશે.

કોઇ શખસને ઇચ્છા પહોંચાડવામાં કરાતો સહકાર, તેમ જ રાગ વરદ
તાવાતો દર્પ: એ બન્ને બાનતો પરત્વે, ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારના સાહસ-
ડની સખ કરવામાં આવશે.

મરી ગયેલા મનુષ્યની મિલકત ઉપર હક ધરાવનાર કોઇ પણ પુત્ર કે
રસદાર (દાપાદ) પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ, પ્રાતિલાબ્યદંડ (મરી ગયેલા
ણસે બેઠેલી લીધેલી જમીનગીરી), શુદ્ધકોષ (શુદ્ધ પૈસી બાકી રહેલ
ણા), અમર તો જુમાર નિમિત્તે હોડમાં મુકાયેલ બાળતો ચૂકવી આપશે
હિ એટલું જ નહિ, પરંતુ નીચામાં કે કામાસક્ત અવસ્થામાં મરી
યેલ મનુષ્ય જે કોઇ દાન કરેલ હશે તે પણ તે આપશે નહિ. આ પ્રમાણે
ન પાછું જેથી લેવાની વાતને લગતો વિષય પૂરો થાય છે.

(માલીકીહક વિના કરાતું વેચાણ.)

ગુપ્ત થઇ ગયેલી મિલકતનો, અન્ય પુરુષના કબજામાં પત્તો મળે ત્યારે
|| સ્વામીએ ધર્મરથો (ન્યાયાધીશો)ની મારફત અપરાધીને પરહેજ
પાવે. જે દેશકાળને લઇને આ પ્રમાણે બની ન શકે, તો સ્વામીએ
તે જ તેને પકડતો, અને ધર્મરથોની પાસે રજુ (પણ) કરી દેવો. ધર્મરથે
એવા પ્રસંગે) સ્વામીને આ પ્રમાણે પૂછી લેતું:—“આ મિલકત તુંને ક્યાંથી

મળેલી ? " જો તે, પોતાને એ મિલકત સ્ત્રી રીતે મળી આવી તે (આચારક્રમ) જતાવી આવે, પરંતુ જો માણસે તે તેને વેચાણ આપી હોય તે માણસને તે રજુ કરી શકે નહિ, તો પછી તેને છૂટો કરી દેવો, અને એ મિલકતને ખાલસા (પણ) કરી લેવી. પરંતુ વેચનાર (વિક્રેતા)ને જો તે રજુ કરે (અગર તો જો તે રજુ થાય), તો તેણે (વેચનારે) એ મિલકતનું મૂલ્ય આપવું પડશે એટલું તો નહિ, પરંતુ ચોરી કર્યા બદલ કરાતી સજાને પાત્ર પણ તે ગણાશે.

ચોરાચલ માલ પોતાના કબજામાં રાખીને જો કોઈ શસ્ત્ર નાસી જાય, અગર તો તે પ્રમાણે અપહૃત યથા ગયલ મિલકતનો ક્ષય યથા જાય ત્યાં સુધી તે સંતાપ રહે, તો તેની કનેથી તેવી મિલકતનું મૂલ્ય વસુલ લેવું એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને, ચોરી માટે કરાતી સજા પણ કરવી.

જો કોઈ ઇસમ નષ્ટ થયલ મિલકત ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ હોવાનું સાબીત કરશે તો તેને તે મિલકતનો કબજો ફરીથી મળી શકશે. જો કોઈ ઇસમ તે પ્રમાણે પોતાનું સ્વામિત્વ પ્રતિપાદિત કરી શકશે નહિ તો તે મિલકતનું મૂલ્યથી પાંચ ગણો હંડ તેણે ભરવો પડશે, અને તે મિલકતને રાજ્યમાં ખાલસા કરી દેવામાં (પણ) આવશે.

જો નષ્ટ મિલકત પરત્વે ન્યાયાધીશીને નિવેદન કર્યા વિના કોઈ પણ માણસ એવી મિલકતને પોતાના કબજામાં લેશે, તો તેને પ્રથમ વર્ગના સાહસદંડની સજા કરવામાં આવશે.

નષ્ટ થયલ ગયલ કે અપહૃત (ઉપડી) જવાયલ મિલકત ઉત્પન્ન થાય (ફરીથી હાથ આવે), તો તેને શુદ્ધસ્થાન (જકાતના ચાણા)માં રાખવી. ત્રણ ખખવાડિયાં પૂરા થતાં સુધીમાં જો કોઈ શસ્ત્ર, તે ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ જતાવતો ન આવે, તો રાજ તેનો માલીક ગણાશે.

ચોરાઈ ગયલ કે દુરાઈ ગયલ કોઈ પણ બેપગા ગ્રાણી પરત્વે જો કોઈ ઇસમ પોતાનું સ્વામિત્વ સિદ્ધ કરશે તેણે નિષ્કમ્બ (મોક્ષમૂલ્ય) રૂપે પાંચ 'પણ' ભરવા પડશે. એ જ રીતે, એક ખરીવાળા પ્રત્યેક ગ્રાણીના નિષ્કમ્બ

રૂપે ચાર 'પણ', એક માય કે ભેંસ બદલ બે 'પણ', અને સુદ્ર ચોપમ પ્રાણી બદલ પા 'પણ': એમ અનુક્રમે (તેના ધણીએ) બરવાના પણ છે. વળ રત્નો, અને સારદ્રવ્ય (એ પ્રમાણે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય તો તે) બદલ, તેમન કીંમતના પાત્ર ટકા પ્રમાણે ગણતા બે 'નિષ્કય' થાય તે પણ (તેના ધણી તરફથી) બરાબ જવો જોઈએ જ.

પોતાનાં અરપણેમાથી તેમ જ પરરાજ્યમાથી જો રાજાના હાથમ પોતાની પ્રજાની કોઈ પણ મિલકત આવે, તો તે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલ મિલકત રાજાએ, તેના માલીકને સોંપી દેવી. † ચોરોથી ચોરાઈ ગયેલ મિલકતને રાજા જો પાછી મેળવી ન શકે, તો તેણે સ્વદ્રવ્યમાથી (તેમ મિલકતના ખોનારને) તેની કીંમત બેટલો બદલો બરી આપવો. જો રાજા પોતે (એ પ્રમાણે ચોરાઈ કે હરાઈ ગયેલ) માલ પાછો મેળવી ન શકે, તો પછી જો કોઈ શખ્સ પોતાની ઇચ્છાથી આગળ આવીને (સ્વયંપ્રાપ્ત બનીને) એવો માલ લાવી આપે તેમ હોય તો તેને તેમ કરવા દેવું, અને તેને નિષ્કય (મોક્ષમૂલ્ય) આપીને તેણે તે માલ છોડાવી લેવો, અને તે તેના મૂળ માલીકને આપી (પણ) દેવો.

જા કોઈ સાહસિક (પરાક્રમી) માણસ શત્રુરાજ્યમાથી દેવ, ખાલણ અને તપસ્વીની મિલકતનું તથા કોઈ આર્યજન સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારનું હરણ કરી લાવે, તો રાજાએ તેની પ્રતિ અનુગ્રહ બતાવીને, તેને તે પ્રમાણે અણ્યાયલ મિલકતનો ઉપભોગ લેવો દેવો. આ પ્રમાણે, સ્વામિત્વ જેની ઉપર ન હોય તેવી મિલકતના ચતા વેચાણને લગતી ચર્ચા પૂરી થાય છે.

† રાજ્ય પ્રભુ પાસેથી રૂપે બે બધું મેળવે છે તે કેવળ પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને મિલેજ, અને તેથી જો રાજ્યની નિર્જાળતાથી પ્રજાને નુકસાન થાય, તો એક રીતે રાજા પ્રભુ વચ્ચે થયેલ કરારનો ભંગ થયેલો ગણાય, અને તેથી રાજાએ પ્રજાને નુકસાન પહોંચાડી દેવી પડે.

(સ્વ-સ્વામિત્વ.)

જે પ્રદેશમાં પોતાની (મિલ્કત) હોય તે પ્રદેશ છોડીને, તે મિલ્કતના ધણીઓ જો (અન્ય સ્થળે) જાય, તો પણ તેમનું તે મિલ્કત ઉપરનું સ્વામિત્વ ચાલુ રહેશે. સગીર, વૃદ્ધ, વ્યાધિગ્રસ્ત, આદિતમાં સ્વયંચાલ, પ્રવાસે ગયેલ, અને રાજ્યવિશ્રમ (રાજ્યમાં થતી ઉચ્ચપાચક) ને કારણે દેશત્યાગ કરી ગયેલ શખ્સો સિવાયના ઇતર જે સ્વામીઓએ પોતપોતાની મિલ્કત પરત્વે, દશદશ વર્ષો પર્વન્ત બેઠેરકારી બતાવીને તેનો ઉપભોગ બીજાઓને લેવા દીધો હશે, તેવા સ્વામીઓનું સ્વામિત્વ તેવી તેમની મિલ્કત ઉપર નષ્ટ થયેલું ગણાશે.

જો કોઈ બાંધકામ (વાસ્તુ) વીર્ય વર્ષ સુધી (તેના પોતાના ધણીથી) ઉપેક્ષિત રહીને અન્ય કોઈ ઇસમથી ઉપજુક્ત થતું રહેલ હશે, તો તેનો મૂળ માલિક તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. પરંતુ રાજની ગેરહાજરીમાં જે ચાલિજનો, યાત્રિયો અગર પાખંડીઓ પરવસ્તુઓ (પારકાના મકાનો)નો ઉપભોગ કરવાને મંડી પડેલા હશે તેમને તેના ઉપભોગના કારણથી તેના મકાનો ઉપર સ્વામિત્વની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. ઉપનિધિ, આધિ, નિધિ (શુદ્ધ દ્રવ્ય), નિલેપ, સ્ત્રી, સીમા, અથવા તો રાજ્ય તેમ જ બ્રાહ્મણો અને સર્વની માલિકીનાં દ્રવ્યને લગતા માલિકીહક્કના સંબંધમાં પણ, પૂર્વોક્ત નિયમોને જ લાગુ પાડવા.

આશ્રમજીવન ગાળનારાઓએ તેમ જ પાખંડીઓએ, પરસ્પરનાધક ન થતાં, મોટા મોટા વિસ્તારવાળાં સ્થાનોમાં નિવાસ કરવો. તથાપિ જો કોઈ નવો માણસ તેમાં નિવાસ કરવાને આવે, તો ત્યાં નિવાસ કરતા જૂના ઇસમે તેને, પોતાની જગ્યામાંથી, તેના નવા આવનારને નિવાસાર્થ જગ્યા કાઢી આપવી. જો કોઈ પૂર્વનિવાસી તે પ્રમાણે કરી ન આવે, તો તેને તે સ્થાનમાંથી કાઢી મેલવે.

વાનપ્રસ્થો, યતિઓ, અગર તો બ્રહ્મચારીઓની મિલકતના વારસ, તેમના આચાર્યો, શિષ્યો, ધર્મધાતાઓ (ગુરુજંધુઓ) અગર તો તેમના સમાનતીથ્યો (સહાધ્યાયીઓ) ગણાશે.

જો આ બધા (વાનપ્રસ્થો વગેરે) પૈકી કોઇને દંડ ભરવાનો પ્રસંગ આવે, તો તેણે રાજાના નામથી ક્ષપણકાર્ય કે અભિષેકકર્મ, કે અગ્નિ-કાર્ય અગર તો ‘મહાકચ્છવર્ધન’ નામનું કાર્ય, જેટલા ‘પણ’ તેમનો દંડ થયો હોય તેટલી રાત્રિઓ પયત કરવું. જે પાપ્મંડીઓ પાસે હિરણ્ય કે સુવર્ણ (સોનાના સિક્કા) ન હોય એમણે, પાર્શ્વ (પરાપવાદ), ચોરી, સાહસ અને અપહરણ સિવાયના ધતર (દંડનીય) પ્રસંગોમાં ઉપવાસવ્રત કરીને (રાજાની) આરાધના કરવી. પરંતુ જો તેમણે બદનક્ષી (પાર્શ્વ), ચોરી, સાહસ અગર અપહરણનો ગુન્હો કર્યો હોય, તો તેમને સજા કરવાની છે.

પરિગ્રાજકો અનુચિત વર્તન (ચયાચાર) કરતા હોય, તો રાજાએ તેમને દંડ દહને તેમ કરતાં અટકાવવા; કારણ કે ધર્મ જો અધર્મથી અપહ્રત થાય છે અને તે વાત જો ઉપેક્ષિત થતી રહે છે, તો તેના પરિણામમાં રાજાનો પોતાનો વિનાશ થયા વિના રહેતો નથી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ધર્મસ્થીયાદિ’સંગ્રહ ત્રીજા અધિકરણમાંનું, ‘માલીકીહક વિના કરાવું વેચાણ, સ્વામિત્વ વગેરે’ બાબતોને લગતું સોળમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૭

સાહસ=લૂંટ

અન્વયવત્ (પાછળ પડીને), અને પ્રસભપૂર્વક (બલાતકારે) જે કર્મ કરવામાં આવે તેને 'સાહસ (લૂંટ)' કહે છે; અને નિરન્વયે (પાછળ પડ્યા વગર) અને અપવ્યયને (ધળા ક્યાં વગર) જે કર્મ કરાય તેને 'ચોરી' કહેવામાં આવે છે.

મનુના મત પ્રમાણે, રત્નો તથા ઉંચા કે નીચા પ્રકારના કાચા માલ (કુખ્ય)ની જો લૂંટ કરવામાં આવે, તો તેમના મૂલ્ય જેટલા દંડની સજા (તેવા સાહસ કરનારને) કરવી.

ઉશનસૂના અભિપ્રાય પ્રમાણે, તેવી રીતે લૂંટાયેલ વસ્તુઓનું જે મૂલ્ય હોય તેના કરતાં બમણી રકમના દંડની સજા થવી જોઈએ.

તથાપિ મારેદ્ (કૌટિલનો) અભિપ્રાય એવો છે કે, અપરાધના સ્વરૂપના પ્રમાણમાં સજા થવી જોઈએ.

ફૂલ, ફળ, શાક, કંદ, પકવાન, ચામડાં, વાંસ અને માટીનાં વાસણ; એ સર્વ ક્ષુદ્રક દ્રવ્યોના સંબંધમાં ગારથી ચોવીશ 'પણ' સુધીના દંડની સજા કરવી; કાલાયમ (સોડું), કાષ (લાકડું), રત્ન-દ્રવ્ય (દોરડાં જેમાંથી બનાવી શકાય તેવા પદાર્થો), અને ક્ષુદ્ર પશુઓનાં ટોળાં: એ સર્વ પરત્વે દંડની રકમ, ચોવીશથી અડતાળીશ 'પણ' સુધીમાં રાખવી; અને એથી પણ વધારે મૂલ્યવાળાં તામ્ર, પીતળ, કાંસુ, કાચ, હાથીદાંત અને વાસણો વગેરેના સંબંધમાં, અડતાળીશથી તે જન્તું 'પણ' સુધીના દંડની સજા કરવી. આ પ્રકારે કરવામાં આવતી સજાને, 'પ્રથમ વર્ગનો સાહસદંડ' કહેવામાં આવે છે.

મોટું ચોપટું ગ્રાણી, મનુષ્ય, ખેતર, ઘર, દિરંગમ, સુપણું, સુક્ષ્મ વસ્ત્ર વગેરે પૈકી જો કાષ લૂંટાય (હરાધ ભય). તો દંડની રકમ બસો 'પણ'

સુધીની ગણી આ પ્રમાણે કરાતી સગને 'મધ્યમ સાહસદંડ' કહેવામાં આવે છે.

ઉત્તમ પ્રકારના સાહસદંડના સંબંધમાં આચાર્યોનું કહેવું આ પ્રમાણે છે:—“પુરુષ અગર સ્ત્રીને જલાત્કારપૂર્વક જંધનમાં રખાય કે રખાવાય, અગર તો તેમને જળજોરીથી જંધનમુક્ત કરી દેવાય, તો તેના કર્મના ખદલામાં, પાંચસોથી માંડીને એક હજાર 'પણ' સુધીના દંડની સજા થવી જોઈએ. (આ પ્રમાણે કરાતી સજા 'ઉત્તમ સાહસદંડ' કહેવાય છે.)”

પોતાથી તૈયાર કરી રખાયેલ પોજના પ્રમાણે જે કોઈ મનુષ્ય ખીજની પાસે સાહસકર્મ કરાવે તેને (લૂંટાઈ કે હરાઈ ગયેલ દ્રવ્યના) મૂલ્યથી ખમણી રકમના દંડની સજા કરવી. “તારા ઉપયોગ માટે તારે જેટલું સોનું જોઈશે તેટલું મોનું હું તુને આપીશ”: એ પ્રમાણે વચન આપીને જે કોઈ (મદદગાર) મનુષ્ય ખીજની પાસે 'સાહસ' કરાવે તેને, (તેના પરિણામે લૂંટાઈ કે હરાઈ જતા માલની) કીંમતથી ચાર ગણી રકમના દંડની સજા કરવાની છે.

પુણ્યરૂપિતનું મત (આ ખાખતમાં) આ પ્રમાણે છે:—“હું તુને આટલું સોનું આપીશ”—એવી લાલચ આપીને કોઈ એક (મદદગાર) મનુષ્ય ખીજને હાથે 'સાહસકર્મ' કરાવે, તો તે પ્રમાણે જેણે લાલચ આપી હોય તે મનુષ્યને, યથોક્ત હિરણ્ય (લાલચ રૂપે અપાવાના સોના) સહિત ધનદંડ કરી આપવાની સજા ફરમાવવી.” પરંતુ મારું (ઐતિહાસિકનું) મત આવું છે—“જો તેણે મદદગાર એમ કરાવ્યાના ખદાના તરીકે પોતાની દાપાવિષ્ટતા, મદોન્મતતા કે મુલતાને આમળ ધરી પોતાના અપરાધને મોજો પાડી દે, તો પણ તેને, પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલી સજા તો થવી જ જોઈએ.”

૧- સો 'પણ'થી ઓછી રકમનો જો દંડ કરવામાં આવે તો તેવા દંડ ઉપર રાજાએ જે તે દંડની રકમના આઠ ટકા જેટલી રકમ, 'રૂપ' તરીકે વધારામાં લેવી, અને મો 'પણ' ઉપરાંતની રકમનો દંડ થયો હોય તો

ની દરેક રકમ ઉપર તેણે પાંચ ટકા તરીકે 'બ્યાજ' પણ લેવું. આ '૩૫' ને 'બ્યાજ' લેવાનું ધોરણ બ્યાજબી જ છે; કારણ કે, એક તરફથી મળતો જોમ અનેક દોષોથી ઘરેલું હોય છે, તેમ બીજી તરફથી રાજાઓ સાવિક રીતે ખૂલ ખાઈ ગયા વિના રહેતા પણ નથી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'ધર્મસ્થીયાદિ' સંગ્રહ ભાગ અધિકરણમાંનું, 'સાદસ' વિષયક સત્તરમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૮

વારૂપારૂપ્ય=અપવાદ

ઉપવાદ (નિંદા), કુત્સેન (તિરસ્કાર), અગર અભિલાસન (પ્રાવણી-ધમજી) એ ત્રણે વારૂપારૂપ્ય (બદલસી) ના પ્રકારો છે.

સરીર, પ્રકૃતિ, રાગ, વૃત્તિ (ધર્મો) અગર દેશીયતાને જગતાં નિંદા-ક્રમક વચનોમાં, કોઇને તેના ખરા નામ સાથે 'કાણિયો; ઘંગડો' વગેરે સખ જોડીને જે કોઈ બોલાવે તેને ત્રણ 'પણ' ઢંડની સખ કરવી, અને જે કોઈ બોદા નામથી બોલાવે તેનો છ 'પણ' ઢંડ કરવો. 'વાદ', તારી આંખ થી સુંદર છે ને ! 'વાદ, શા શોભન તારા દંતઃ !' એવી એવી વદોકિતઓ કરીને જે કોઈ મનુષ્ય, કોઈ કાણિયા કે અપંગનું અપમાન કરે તેને ખાર 'પણ' ઢંડની સખ કરવી. એ જ પ્રમાણે જો કોઈ મનુષ્યનો, તેના કોડીઆપણા બદલ, કે તેના ગાંડપણ બદલ, કે તેની નપુંસકતા બદલ કે એવી કોઈ ખોડ બદલ તિરસ્કાર કરવામાં આવે, તો તે પ્રમાણે તિરસ્કાર કરનારને પણ તેટલી જ સખ ફરમાવવી. વળી જે કોઈ મનુષ્ય બીજાના સાચીબોદી કે બોદીસાચી સ્તુતિનિંદા કરે, અને તે નિંદા કરનાર અને નિંદા મનુષ્ય વચ્ચે પડીના હોય, તો તે પ્રમાણે કરનારને, ખાર 'પણ' થી માંડીને (નિંદાના પ્રમાણમાં ચઢતા ક્રમે) ઢંડની સખ કરવાની છે.

જો નિંદા મનુષ્ય વિશિષ્ટ કોટીનો હોય તો દંડની રકમ બમણી ગણવી;
તે હીન કોટીનો હોય તો દંડની રકમ અર્ધ ભાગની રાખવી; (અને)
પરસ્ત્રીને અપવાદ આપવામાં આવે, તો દંડની રકમ બમણી ગણવાની છે.

પ્રમાદ, મદ, કે મોહના પરિણામે કોષની નિંદા થાય, તો તે બદલ
કરવામાં આવતા દંડની રકમ અર્ધભાગની રાખવી.

કોષ પણ માણસને કાઢ કે ઘેલછા છે કે નહિ તે આખતના નિર્ણય
પરતે ચિકિત્સકો અગર તો સમીપ રહેતા લોકો પ્રમાણભૂત ગણાશે.

કલીબલાવ (નપુંસકતા)ની ખરાબ કરવામાં સ્ત્રીઓ, મૂનકેન, અગર
તો પાણીમાં નંખાવાથી તળાએ બેસતું ગૂઃ એટલા વાના ઉપકારક
યથે પડશે.

(પ્રકૃતિનિંદા)

ધ્વાજાણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને અંતાવસાથીઓ પૈકી જો કોષ
મેતાનાથી ચઢતા વર્ણ પૈકી કોષની નિંદા કરે, તો દંડની રકમ ત્રણ 'પણુ'-
ની માંડીને ચઢતા ક્રમે વધારી દેવો. જો કોષ ચઢીઆતા વર્ણનો મનુષ્ય
તરતા વર્ણના કોષ મનુષ્યની નિંદા કરે, તો જે 'પણુ'થી માંડીને ઉતરતા
મે દંડની સખ કરવી. 'કુધ્વાજાણુ' વગેરે વચનો પણ નિંદાત્મક હોય
વૌકત કોટીની સખને પાત્ર છે.

શ્રુત (ચાન) પરતે કરાતી નિંદા, તેમ જ વાગ્યવી લોકો, કારીગરો
ભાદાઈ કરનાર લોકોના ધંધાને અપાતા અપવાદો, તથા 'પ્રામજુણુક,
ધાર' વગેરે, નામથી કરાતા જનપદોના ઉપવાદોઃ એ સર્વને પણ,
વૌકત નિયમો લાગુ પાડવા.

(અભિભાસના=ધમકી=ડરાવણી)

'હું તુને આમ કરી નાખીશઃ' વગેરે પ્રકારનાં ઘાત્યો બોલીને જો કોષ
જણુસ અન્યને ડરાવે, તો તે પ્રમાણે ડરાવનારને, એ પ્રમાણે કરાતા ક્રમ
દલ તેના કરનારને જેટલી સખ થઈ શકે તે સખના કરતાં અર્ધભાગની
ખ કરવી.

પોતે આપેલી ધમકીને અમલમાં ન મુકી શકનાર માણસ પોતાના માવમાં જો કોષ, મદ, કે મોહનું જહાનું આગળ ધરે, તો તેનો બારણું દંડ કરવો.

અપકર્મ કરવાની શક્તિ ધરાવનાર મનુષ્ય જો વૈરભુદ્ધિથી બીજા ધને ધમકી આપે, તો જો અન્ય માણસને ધમકી અપાઈ હોય તે માણસના હિતાર્થ, તેવા ધમકી આપનાર રાખસના, તેની પોતાની જાંદગી મુધીના તમીન દેવા.

જો કોઈ મનુષ્ય પોતાના દેશ (સ્વદેશ) ની, અગર પોતાના ગામની નેંદા કરે તેને પૂર્વ કોટીના સાહસદંડની સજા કરવી; જો કોઈ પોતાની જાતને કે પોતાના સંધની નિંદા કરે તેને મધ્યમ કોટીનો સાહસદંડ આપવો; અને જો કોઈ દેવોની કે યૈત્યો (મંદિરો) ની નિંદા કરે તેને ઉત્તમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરમાવવી,

('આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'ધર્મસ્થીયાદિ' સંસ્કૃત, ત્રીજા અધિકરણમાંનું, 'વાકપારખ્યવ્યાકનક્ષી' વિષયક અદારમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨૯

—

દંડપારખ્ય-ક્રમલો.

સ્પર્શ કરવો તે (સ્પર્શન), અવગૂણું (પ્રહાર કરવો તે), અમર પ્રકાર (અથા કરવી તે): એ ત્રણેક દંડપારખ્ય (ક્રમલો) મણાય છે.

જો કોઈ માણસ પોતાના કાય વડે, કે ગારો: રાખ કે ધૂળ છાંટીને (છાંટવાની કિયાના રૂપમાં) બીજા કોઈ માણસની ફાંટી નીચેના સરીર-ભાગને સ્પર્શ કરે, તો તેનો ત્રણ 'પણ' દંડ કરવો; અને જો કોઈ એવી ને એવી મંદી ચીજો, કે લાજ વગેરે નાખીને કે પગ વડે બીજાને એવા જ ભાગમાં અડે, તો તેવા પ્રસંગમાં તેનો છ 'પણ' દંડ કરવો; અને ચૂંક, મૂત કે

૧૫ (ગૂ) વગેરે તેવા ભાગ ઉપર કાઈ છાટે, તો તે પ્રમાણે છાંટનારને
ર ' પશુ ' દંડની સજા કરવી. પરંતુ જો આ પ્રકારના ગુન્હાઓ, અન્ય
૪ મનુષ્યના દૂંટી ઉપરના શરીરભાગ પરત્વે જાને, તો તે બદલ, ઉપરના
તાં બમણી, અને માયાના ભાગ પરત્વે જાને તો ચાર ગણી (દંડનો)
જ કરવાની છે.

વિશિષ્ટકોટીના મનુષ્યોની આબતમાં એવા ગુન્હાઓ જાને, તો પૂર્વનિર્દિષ્ટ
ની રકમો કરતાં બમણી રકમોનો દંડ કરવો, અને જો હીન કોટીના
ઓ પરત્વે એવા ગુન્હાઓ થાય, તો ઉપર જતાવેલ પ્રમાણથી અર્ધ
જે દંડ ગુન્હેગારને આપવો. જો પરત્વીઓ પરત્વે આવા પ્રકારના
હાઓ જાને, તો દંડનું પ્રમાણ બમણું રાખવું.

જો પૂર્વોક્ત પ્રકારનો ગુન્હો પ્રમાણ, મદ કે મોહને લીધે થઈ ગયો
), તો કરાવાયલ દંડના પ્રમાણથી અર્ધભાગે દંડ કરવો.

જો કાષ્ટ પશુ મનુષ્યને તેના પગેથી, કે તેનાં વસ્ત્રોથી, કે તેના હાથથી
લાગથી પકડવામાં આવે, તો જ ' પશુ ' થી માંડીને ચલતા પ્રમાણમાં,
૧ પકડનારને દંડની સજા કરવી. દબાવણી, બાંધબીડ, ખેંચાણી, અગર
અન્ય કોઈ માણસના શરીર ઉપર ચઢી બેસવાની ક્રિયા: એ પ્રત્યેક
કા બદલ પૂર્વ કોટીના સાદસદંડની સજા કરવી.

જો કાષ્ટ ચક્ર પોતાના જો કાષ્ટ અવયવ વડે બાહ્યજનને પ્રહાર કરે તેનું
અવયવ કાપી નાખવું.

(પ્રહાર.)

પ્રહારનો ગુન્હો હોય, તો પ્રહાર કરનાર પાસેથી (જોને પ્રહાર થયો
(તેને) વળતર આપાવવું, અને સ્પર્શનના ગુન્હા બદલ જેટલો દંડ
૧ છે તેના કરતાં અર્ધભાગે (ગુન્હેગારને) દંડની સજા કરવી. આવા
કા કરનાર ચંડાળો તેમ જ બીજા અપવિત્ર જનોને પશુ ના નિયમ
ક પાડવો. કાય વડે પ્રહાર કરાય તો ત્રણથી ઓછા ' પશુ ' નો દંડ
૫, અને પત્રવડે પ્રહાર કરનારને, આ કરતાં બમણા દંડની સજા કરવી.

પણુ સોજીને ચઢી આવે (મુખોત્પાદન થાય) તેવી રીતે, જો કોઈ ચીજ પડે કોઈ મનુષ્ય અન્યને પ્રદાર કરે, તો તેવા પ્રસંગમાં તે પ્રમાણે કરનારને પ્રથમ કોટીના સાહસદંડની સજા ફરમાવવી; અને જો જીંદગીને જોખ-માવી દે એવી રીતે પ્રદાર કરે, તો તેવા મુન્હેગારને મધ્યમ પ્રકારનો સાહસદંડ દેવો.

(પ્રહત=વ્યથા).

લાઠી, પાટો, દેડું, લોહાનો દડો અગર તો દારુડું; એ પેઠા કોઈ પડે, લોહી ન નીકળે તેવા પ્રકારનો જખમ જો કોઈ કરે, તો તે પ્રમાણે કરનારને ચોવીસ 'પણુ' દંડની સજા કરવી. પરંતુ જો (તેવા કોઈ સાધનનો ઉપયોગ થયાથી) દર્દવાળું કે દૂષિત લોહી ન ફૂટી નીસરતાં (સારું) લોહી ફૂટી નીકળે, તો, ઉપર ખતાવેલ સજાથી બચણી સજા કરવાની છે.

મૂઠમાર (લોહી ન નીકળે તેવી રીતે) મારીને જો કોઈ માણસને મરણતોલ કરી નાખવામાં આવે, અગર તો જો તેના દાઘ, પગ કે દાંતને લાગી નાખવામાં આવે, કે તેનાં નાકકાન એથી કે કાઠી નાખવામાં આવે, અગર તો દરકોઈ માણસ પરત્વે, તેનાં ગડગુમડાંના માંસ સિવાયનાં માંસ ફાડી નાખી ઉધાડું કરી દેવામાં આવે, તો તેવા દરેક ગુન્હા બદલ પહેલા પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી. સાથળ કે રોક ઉપર કરવામાં આવતી ઇજા; આખને પહોંચાડાતો જખમ; અગર તો ખાઈપી કે એલી ન શકાય તેવા પ્રકારની કરાતી ઇજા; અગર તો સરીર ફરીફરી ન શકે તેવી રીતે કરાતી હાનિ; એ પ્રત્યેક બદલ મધ્યમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ જો માણસને ઇજા થઈ હોય તે માણસને સજા થવામાં મદદ રૂપ થઈ પડે તેટલા પ્રમાણમાં તેને (મુન્હેગાર પાસેથી) વળતરે પણ અપાવવું.

જો દેસકાળને લઈ મુન્હેગારને તત્કાળ પકડી શકાય નહિ, તો પછી તેને, ચોથા અધિકરણમાં દુષ્ટલોકોને દગાવવાને અર્થે વધુવાચલ ઉપાયોને અનુસરીને, સજાએ પહોંચાડવાની તજવીજ પણ કરવી.

જે માણસોએ એકઠા કરીને કોઈ અન્ય માણસને ઇજા કરી હોય તે પૈકી દરેકને, સાધારણ રીતે કરાતા દંડની રકમથી જમણી રકમના દંડની સજા કરવી. પરંતુ પૂર્વકાલીન આચાર્યોનું નત આ જાળવતમા આ પ્રમાણે છે કે:—“જે કહ્યાઓ કે હુમલાઓ પૂર્વકાળમાં થઈ ગયા (જૂના) હોય તેમના પરત્વે ક્યાંદ લેવાવી ન જોઈએ.” તથાપિ મારો (કૌટિલીયનો) અભિપ્રાય આવો છે:—“અપકારી (અપરાધી) મનુષ્યને જતો કરી, શકાય જ નહિ.” પૂર્વકાલીન આચાર્યો એવું ધારે છે કે, જે માણસને દુઃખ થયું હોય છે તે ક્ષમા કરી શકતો નથી (અર્થાત્ કાયદાનો આશ્રય લે છે), અને તેથી કરીને જે માણસ કલહની ક્ષમા પહેલી નોંધાવી દે છે તેને જય પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આ વિચાર સામે મારો (કૌટિલીયનો) વાઘો આ પ્રમાણે છે:—“ક્યાંદ પહેલી નોંધાય કે છેલ્લી નોંધાય, તોપણ સાક્ષીઓ તરફથી પકતો પુરાવો જ શ્રેય ગણાય છે. જે સાક્ષીઓનો અભાવ હોય, તો પછી થયેલી ઇજા અને કલહને લગતા અન્ય સંયોગોને પ્રમાણરૂપ ગણવા; અને જયાવ કરનાર તહોમતદાર જે દિવસે, પોતાની ઉપર મુકાયેલ તહોમત પરત્વે ખુલાસો આપી ન શકે તે જ દિવસે તેને સજા ફરમાવી દેવી.”

(કલહને અંગે કરાતી લૂંટ.)

કલહ (કહ્યાઓ) નો લાભ લઈને જે માણસ દ્રવ્યનું અપહરણ કરી જાય તેનો દંડ ‘પણ’ દંડ કરવો; ક્ષુદ્રક (નિર્જીવ) દ્રવ્યને નષ્ટ કરનાર માણસનો, જે તે નષ્ટ થયેલ દ્રવ્યની કીંમત જેટલો દંડ કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ જેને નુકસાન થયું હોય તેને પૂરતું વળતર પણ તેની પામેથી અપાવી દેવું. જે સ્થલક (મોટી કીંમતની) વસ્તુનો નાશ થયો હોય, તો નષ્ટ થયેલ જે તે વસ્તુની કીંમત જેટલું વળતર તેના ઘણીને અપાવવું એટલું તો નહિ, પરંતુ એ કી મતથી જમણી રકમના દંડની તેને સજા પણ કરવી. વગ્રો, હિરણ્ય, સુવર્ણ, ભાંડો (વોસણો કે ઘરેલુંગાદી), અગર તો વેપારી માલ, જે નષ્ટ થઈ ગયેલો હોય, તો તે પ્રમાણે નાશ કરનારને, પહેલા પ્રકારના સાક્ષતદંડની સજા કરવી એટલું જ નહિ, પરંતુ જે તે નષ્ટ થયેલ વસ્તુનું મૂલ્ય પણ તેની કનેથી વસૂલ કરી લેવું.

અન્યના ઘરની બીંતને ઠોકીઠોકીને નુકસાન કરનાર માણસને તથા 'પણ' દંડની સજા કરવી; અને જે કોષ એવી પારકાની બીંતને ફાડી નાખે કે તેમાં ફાંડું પાડે, અગર તો તેને તોડી પાડે તેનો છ 'પણ' દંડ કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ તેવી બીંત સમા કરી આપવાની ફરજ પણ તેને પાડી દેવી.

જે કોષ પરગૃહમાં દુઃખોત્પાદક દ્રવ્યો (ચીજો) ફેંકે તેનો બાર 'પણ' દંડ કરવો; અને એ પ્રમાણે પરગૃહ વિષે જીવલેણ વસ્તુઓ જે કોષ નાખે તેને પ્રથમ કોટીના સાહસદંડની સજા કરવી.

શુદ્ધ મથુને જે કોષ લોકડીં વગેરેથી દુઃખ ઉત્પન્ન કરે તેની પાસેથી એ 'પણ' દંડ વસુલ કરવો; પરંતુ જો તેવા ગ્રાણીને લોહી નીકળ્યું હોય, તો તેવા શુન્દાના કરનારને, બમણો દંડ ભરવાની ફરજ પાડવી. મહાપથુને, એ જ રીતે, જે કોષ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે, તો પૂર્વનિર્દિષ્ટ દંડ કરતાં બમણા દંડની સજા કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ એવા દુઃખાધીન પથુને સાર્જી કરવામાં ખર્ચ કરી શકાય તેટલા માટે તેના માલીકને પૂરતું વળતર પણ અપાવી દેવું.

ફળાઉ વૃક્ષો, ફૂલઝાડો અગર સહેર નજીકના બગીચાઓમાંનાં, છાયા આપનારાં વૃક્ષોની કોમળ ફૂટો (પ્રસાદ)ને જે કોષ કાપે તેનો છ 'પણ' દંડ કરવો; એવા જ વૃક્ષોની કાંબળાઓ કાપનારને બાર 'પણ' દંડની સજા કરવી; અને જે કોષ મોટી ડાળો કાપે તેની પાસેથી ચોવીશ 'પણ' દંડની રકમ વસુલ લેવી. પરંતુ જે કોષ એવાં ઝાડને અડમાથી કાપે તેને, પ્રથમ કોટીના સાહસદંડની, અને જે કોષ તેને મૂળમાંથી પાડી નાખે તેને, મધ્યમ કોટીના સાહસદંડની સજા કરવાની છે.

ફૂલ, ફળ તથા છાયા આપનાર નાના છોડવાઓ તથા લતાઓને જે કોષ, ઉપર મુજબ નુકસાન પહોંચાડે તેને પૂર્વનિર્દિષ્ટ સજાથી અર્ધભાગની સજા કરવી.

પુણ્યસ્થાનોમાં, તપોવનોમાં અમર તો શ્મશાનભૂમિમાં ઉગેલાં દુમેને જે કોઈ તુકસાન કરે, તો તેવા પ્રસંગમાં પણ, ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણે, સજ્જ કરવાની છે.

સીમાડો જતાંવનારાં, અમર તો ચૈત્ય (મંદિરો) વિશે પૂજતાં, અમર તો રાત્ર્યર્ચના વનોમાં ઉછેરાતાં દુમે (ઝાડો) પરત્વે જે આવા ને આવા ગુન્દાઓ યવા પામે, તો તેવા ગુન્દા કરનારાઓનો (જે તે કોટીના દંડ)થી જમણે દંડ કરવો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના ‘ધર્મસ્થીયાદિ’ સંચક ત્રીજા અધિકરણમાંનું, ‘દંડપાશ્વ-હુમલો’ એ નામનું ઓગણીશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨૦

હૂત, હોડ અને એવા બીજા અપરાધો.

ગૂઢ આજીવિકાવાળાઓને ઓળખી કાઢવા અર્થે, હૂતાધ્યક્ષે હૂત (જુમાર) માનને એકમુખ (કરાવાયલા સ્થાનમાં જ રમાય તેમ) કરી, દેવું, અને જે અન્ય સ્થાનોમાં તે રમાય, તો તે પ્રમાણે રમનાર પ્રત્યેકને બાર ‘પણુ’ દંડની રજા કરવી.

આ બાબતમાં પૂર્વકાલીન આચાર્યોનું મત આ પ્રમાણે છે:—“હૂતને લમતી ક્યારે (અભિયોગો)માં જેતા (જીતનાર) જે હોય તેને, પ્રથમ કોટીના સાહસદંડની સજા કરવી, અને જે પરાજિત (હારેલ) હોય તેને મધ્યમ પ્રકારનો સાહસદંડ દેવો. આમ કરવાનું કારણ એટલું જ કે, પરાજિત ચયલ શખ્સ (બાહ્ય મતિવાળો મનુષ્ય) જે કે જેતુકામ (જય મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવે) હોય છે, તથાપિ તે જ્યારે હારે છે ત્યારે તેનાથી પરાજય સહન કરી ચકાતો નથી.”

પરંતુ મારો (કોટલીયનો) અભિપ્રાય, એથી વિરુદ્ધ, આ પ્રમાણે — “ જો પરાજિત થયેલ ઇશ્વરને જમણી સગ કરવામા આવે, તો છી કોઈ પણ (પરાજિત મનુષ્ય) રાજની પાસે ક્યાંદે જાય નહિ જ; અને વળી, સામાન્ય રીતે છૂત જેલનારાઓ (કિતવો) કૂડકપટથી રમના-ઓ તો હોય છે જ. ”

આમ હોઈને છૂતના અધ્યક્ષો શુદ્ધ ભુદિવાળા હોવા જોઈએ, અને મણે અક્ષોની એકએક જોડ, એકએક ‘કાકણી’ બાકું લઈને પૂરી પાડવી. ॥ પ્રમાણે મેળવાયેલ અક્ષોને ઠેકાણે ખીજ કોઈ અક્ષનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તે પ્રમાણે કરનારનો ખાર ‘પણ’ દંડ કરવો. કૂટ પ્રયોગ કરી દનારને, પ્રથમ કોટીના સાહસદંડની સગ કરીને તેની પાસેથી, ચોરી ને હગાઈ ક્યાં બદલ દંડની રકમ વસુલ લેવી એટલું તો નહિ, પરંતુ જે જે કાંઈ જિતદ્રવ્ય મેળવેલ હોય તે ખાધસા પણ કરી લેવું. અધ્યક્ષે જેતા પાસેથી, તેના જિતદ્રવ્ય ઉપર પાંચ ટકા પ્રમાણે કર ઉધરાવી ને એટલું તો નહિ, પરંતુ જે અક્ષો (પાસા) અને ખીજાં, છૂતકીડન થઈ જે સાધનો પૂરાં પાડેલા હોય તે બદલ લેવાનું બાકું પણ તેણે વસુલ ને લેવું. વળી છૂત રમવા અર્થે કાઢી અપાયેલ પરવાના બદલ લેવાનું રાજમ, તથા પાણી અને ભૂમિ વગેરેની તેણે (અધ્યક્ષે) જે સવડ કરી ॥પી હોય તે બદલ લેવાની રકમ પણ તેણે વસુલ કરી લેવી.

આ કામની સાથે સાથે, એ જ અધ્યક્ષે, દ્રવ્યમાત્રના વેચાણ અને ધાન (ધરાણે મુકવાના કામ) પરત્વે ચત્તા બ્યવહારોને લગતા કામો પણ પાં. જો એ અધ્યક્ષ અક્ષ, ભૂમિ અને હાથ ચાલાકી: એ ત્રણ પરત્વે તા અપરાધો અટકાવે નહિ, તો (કૂડકપટથી છૂત રમનારાઓ પાસેથી) રૂપે જેટલી રકમ લેવાય તેનાથી જમણી રકમના દંડની સગ તેને પણ ને દેવી.

વિદ્યા અને શિક્ષણને લગતી હોડ સિવાયની અન્ય સર્વ પ્રકારની હોડ (માહવય)ને પણ આ જ નિયમો લાગુ પડે છે.

(પ્રકીર્ણ અપરાધો)

જે માણસે જે કોઈ વસ્તુ જિજીની કે ખાડે લીધેલ હોય, અગર તેા જે કોઈ માણસને જે કોઈ વસ્તુ સાચવી રાખવા માટે યાપણુ રૂપે સોંપવામા આવેલ હોય, તે માણસ, જે હરેલ સ્થાને અને હરેલ વખતે, તે પ્રમાણે જિજીની કે ખાડે લેવાયલ અગર તેા યાપણુ રૂપે સંભાળાયલ વસ્તુ પાછી (જેના તેના ધણીને) આપી ન દે; જે માણસ હરાવાયલ સ્થાનમાં અને હરાવાયલ કાળ કરતાં સવા કલાકથી વધારે એટલા વખત (યામ) મુઢી છાયામાં ખેસી રહે; જે માણસ પોતે બ્રાહ્મણ હોવાને સખખે, લશ્કરી થાણાંઓ આગળ યમને જતી વેળા કે નદીઓ ઉતરવાને વખતે આપવાને કર' ન આપે; અને જે કોઈ શખ્સ પોતાના પાડોસીઓ સામે વડવાડમાં ઉતરવાને અર્થે ખીજ લોકોને પોકારીને બોલાવે; તે દરેક કોટીના માણસને ખારખાર 'પણુ'ના દંડની સજા કરવી.

જે કોઈ શખ્સ, ત્રીજા માણસને સોંપી આપવા અર્થે, પોતાને ખીજા માણસ તરફથી સોંપાયલી વસ્તુ સોંપી ન દે; જે કોઈ માણસ, પોતાના ભાઈની ભાર્યાને પોતાના હાથ વતી ખેંચે; જે કોઈ માણસ, ખીજાની રખાયત સ્ત્રીની સાથે સંબંધ ધરાવનારો હોય; જે કોઈ નિંદિત પણ્ય (માલ) વેચનારો હોય; જે કોઈ માણસ, કોઈ ગૃહદ્વાર મુદ્રાંકિત હોય તેને ભાંગી ઉધાડે, અગર તેા જે કોઈ ચાળીયકુળોને કે પાડોસીઓને ધંજા કરનારો હોય, તેા તેવા દરેકનો અડતાળીસ 'પણુ' દંડ કરવો.

કોઈ કુળના પ્રતિનિધિ તરીકે જે કોઈ માણસ તેવા કુળની આવક એકઠી કરીને ઉચાપત કરી જાય; જે કોઈ હંદવાસિની (સ્વતંત્ર આશ્રવિકાવાળા) વિધવાના શીલનો ભંગ કરે; જે કોઈ ચંડાળ કોઈ પણ આર્યસ્ત્રીનો સ્પર્શ કરે; જે કોઈ માણસ, ભયત્રસ્ત યથલ અન્ય મનુષ્યને મદદગાર ચરાની ના પાડે, અગર તેા વગર કારણે દોડતો દેખાય; અગર તેા જે કોઈ માણસ દેવાર્પિત કે પિતૃઓ નિમિત્તે દરાયંલ ભોજન લેવાને અર્થે આશ્રવકાદિ

લોકોને, રૂપસો (ચંદ્રો) ને અગર તો બહિષ્કૃત જનોને બોલાવે, તે દરેકને એક સો 'પણુ' દંડની સજા કરવી.

જો કોઈ અનધિકૃત મનુષ્ય સોગમ ઉપર કોઈને તપાસે, અગર પોતે રાજ્યનો નોકર ન હોય છતાં રાજ્યનો નોકર બનીને કર્મપ્રવૃત્ત થાય, અગર તો શુદ્રપશુઓ અને વાછડાંઓને નપુંસક બનાવી દે, અગર તો ઔપધનો ઉપયોગ કરીને કોઈ ઠાસીને ગર્ભપાત કરાવે, તો તે દરેક પ્રસંગે તેવું કરનાર શખ્સને પ્રથમ કોટીના સાહસદંડની સજા કરવી.

પિતાપુત્ર, પતિપત્ની, ભાઈબહેન, મામોભાણેજ, અગર તો ગુરુશિષ્ય: એ જોડકાં પૈકી કોઈ પતિત ન હોય છતાં જો તે દરેક પૈકી એક બીજાનો ત્યાગ કરી દે, અગર તો જો એક માણસ, બીજા કોઈ માણસને પોતાની મદદે ખરકયા પછી તેને ગામની વચમાં અદ્ધર છોડી દે, તો તે દરેક પ્રસંગમાં, તેવું કરનારને, પ્રથમ કોટીના સાહસદંડની સજા કરવી.

જો કોઈ શખ્સ પોતાને સચવારે જનાર (સહપ્રયાયી)ને અરણ્યમાં પડતો મેલે, તો તેને, મધ્યમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી.

જો કોઈ શખ્સ પોતાને સચવારે જનાર (સહપ્રયાયી)ને ધમકી આપીને અરણ્યમાં છોડી દે, તો તેને, ઉત્તમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી.

જો કોઈ માણસો એક બીજાને સચવારે નીકળેલા (સહપ્રયાયીઓ) હોય તેઓ જો એકબીજાને છોડી દે, તો, ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે, પૂર્વ-નિર્દિષ્ટ પ્રકારની સજાઓથી અર્ધભાગની સજા, જે તે પ્રસંગને અનુસારીને કરવાનું રાખવું.

જો કોઈ પણ શખ્સ, બીજા કોઈ અબન્ધનીય શખ્સને બંધનમાં રાખે અગર રખાવે, અગર તો જો કોઈ શખ્સ બન્ધનમાં રખાવા પાત્ર માણસને બંધનાગારમાંથી છોડી શુકે, અગર તો જો કોઈ શખ્સ કોઈ સગીર ઇસમને બન્ધનમાં રાખે કે રખાવે, તે દરેકનો એક હજાર 'પણુ' દંડ કરવો.

દંડની રકમનું પ્રમાણ, જે તે મનુષ્યની સામાજિક પદવી અને અપરાધની વિશિષ્ટતા : એ ઉભયને અનુરૂપ હોવું જોઈએ.

યાત્રાણુ, તપસ્વી, બ્રાધિગ્રસ્ત મનુષ્ય, ક્ષુધાતુર, વૃષિત, કલાન્ત (ચાકી અથવા) મનુષ્યો, ગામડિયા, અને જે કોઈએ ધણી જ સભાઓ ભોગવેલી હોય તે, અને કેવળ નિર્ધન ઇસમોઃ એ બધાની તરફ દયા બતાવવી,

દેવો, બ્રાહ્મણો, યતિઓ, સ્ત્રીઓ, સગીરો, જૂદા મનુષ્યો, બ્રાધિગ્રસ્ત જનો અને નિરાધાર ઇસમોઃ એ સર્વેને લગતા બ્યવહારો પરત્વે રાવ નોધાવાઈ ન હોય, તોપણ ધર્મસ્થોએ તેમનો નિર્ણય કરી દેવો; અને આવા પ્રકારના બધા બ્યવહારો પરત્વે જો દેશકાળ અમર કબ્જા વગેરેને લગતા વાધાઓ બતાવવામાં આવે, તો તે પરત્વે પણ તેમણે ધ્યાન દેવાતું છે.

વિદ્યા, ધૃતિ, પૌરુષ, (પરાક્રમ), કુલીનતા, અમર અસાધારણ કાર્યો કે જેઓ જાણીતા થમસ'હોય તેવા, બધા પ્રકારના મનુષ્યોને પૂજ્ય ગણવા.

કોઈ પણ પ્રકારનો છળ કર્યા વિના, પોતાના ચિત્તને સમાવસ્થામાં ખીને, લોકોને વિશ્વાસ પડે અને પ્રિય લાગે તેવી રીતે બધા કાર્યો પરત્વે ધર્મસ્થોએ નિર્ણયો આપવાના છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના “ધર્મસ્થીયાદિ”સંસ્કૃત ગ્રંથો પધિકરણમાત્રું, ‘ પ્રકીર્ણ અપરાધો ’ ને લગતું વીશ્વમું પકરણ પૂરું ૧૫ છે)

—ત્રીજું અધિકરણ પણ સમાપ્ત—

૧૫૫ અધિકરણ—કંટકશોધન (કાંટા

કાઢવાનું કામ).

પ્રકરણ ૧

કારીગર (કારક) નું રક્ષણ.

કંટકશોધન (નક્કર કાઢવાની બાબત)ને લગતાં કામ, તથા પ્રદેશીઓએ, અગર તો તથા અમાત્યોએ કરવાના છે.

જે લોકો વિદ્યન દૂર કરનારા ગણાતા હોય, જે લોકો કારકો (કારીગરો) નું નિયમન કરનારા હોય, જેમને ચાપણ સોંપી શકાતી હોય, જેઓ પોતપોતાના ચિત્ત (માં ઉઠતી કલ્પના)ને અનુરૂપ કારીગરીની ચીજો બનાવી શકતા હોય, અને જેમની ઉપર કારીગરોની શ્રેણીઓ વિશ્વાસ રાખી શકતી હોય: એવા બધા લોકો (શ્રેણીઓની) ચાપણ સંભાળી લઇ શકશે. દેશકાળ અને પ્રકાર દૃષ્ટિએ જે ઠરાવ થયો હોય તેને અનુસરીને કારીગરોએ પોતપોતાનું કામ કરી દેવું. દેશ, કાળ અને પ્રકાર પરત્વે કશો ઠરાવ થયો નથી એવું બહાવું ચોઢવીને જે કાંઈ કારીગર નિર્દિષ્ટ કરાયલું કામ નહિ કરી આપતાં વિલંબ કરશે, તે કારીગર જે આકૃતથી ઘેરાયલ નહિ હોય, તો તેને, તેની પોતાની મજૂરી (વેતન)નો ચોથો ભાગ ખોવા પડશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને પોતાને મળવાના વેતનની રકમથી બમણી રકમનો દંડ તેણે ભોગવવો પણ પડશે. વળી આ પ્રમાણે (વિલંબ કરવાથી) જે કાંઈ ગુકસાન થયું હશે તે પણ તેણે ભરી આપવું પડશે. જે કારીગરો તેમને પોતાને અપાયલ નિર્દેશ ચિરદ્ધ કામ કરે તેમનાં વેતન તેમને અપાયે નહિ એટલું તો નહિ, પરંતુ એ વેતનની રકમથી બમણી રકમનો દંડ પણ તેમની કનેથી વસુલ લેવામાં આવશે.

(તાંતુવાય=વણકરો)

પોતાને જેટલું સુતર (સૂત્ર) પણ પાડવામાં આવ્યું હોય તેમાં તેમણે (વણકરોએ), અગીઆરે દશના પ્રમાણમાં (દૈનિકદર્શિક) વૃદ્ધિ કરવી તેઓ તે પ્રમાણે નહિ બતાવે, તો સૂત્ર પરત્વે જેટલું તુકસાન થયું હશે તેનાથી બમણા પ્રમાણમાં, અગર તો બધાય સૂત્રના મૂલ્ય જેટલો દંડ તેમણે ભરવો પડશે જેટલું તો નહિ, પરંતુ તેમને આપવાનું વેતન (મનૂરીના નાણા) પણ ખાલસા કરવામાં આવશે કૌમ (સજીમાંથી બનતા વસ્ત્રો) તથા રેશમના (કૌશેય) વસ્ત્રો વણવામાં તેમણે ૧૩ થી ૧ ના પ્રમાણમાં વધારો બતાવવો; અને રેષામાંથી બનાવાતા (પત્રમાંથી બનતા), અગર જિનના વસ્ત્રોની તેમજ કબજો (કામળાઓ)ની બનાવટ પરત્વે તેમણે બે કે એકના પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ બતાવવી પડશે. લંબાઈ પરત્વે જે તુકસાન દેખાય, તો જેટલું તુકસાન હોય તેના મૂલ્ય જેટલી રકમ (વણકરના) વેતનમાંથી કાપી લેવી જેટલું જ નહિ, પણ તેવા (તુકસાન કરનાર) વણકરને, જેટલું તુકસાન તેણે કયું હોય તેના મૂલ્યથી બમણી રકમના દંડની સજા પણ કરવી. જે વણાયેલ માલ તુલાદીન (તોલમાં ઓછો) હોય, તો જેટલો તોલ ઓછો હોય તેની કીમતથી ચારમણી રકમના દંડની સજા કરવી. જે એક પ્રકારના સૂત્રને બદલે બીજા પ્રકારનું સૂત્ર તે ધૂસાડી દે, તો મૂળ સૂત્રની કીમતથી બમણી રકમના દંડની, (તે પ્રમાણે કરનારને) સજા કરવાની છે.

આ નિયમો દ્વિપટવાન (પનાહવાળા કાપડના વણાટ)ને પણ લાગુ પાડવા. જિનના તાંતણાઓને સાફ કરવાથી અગર તો તેમાંના રામ (વાળ) કાઢી નાખવાથી, તેના તોલમાં પાંચ પત (જેટલી) ઘટ આવે છે.

(ઘોળીઓ.)

ઘોળીઓએ લોકડાના પાટલા (કાષ્ઠલક) ઉપર અથવા તો લીસી શિલા (પથરા) ઉપર લૂગડાંઓ ઘોવા. બીજે કોષ ઠેકાણે જે કોષ વસ્ત્રો ધોવે તેનો છ 'પણ' દંડ કરવો જેટલું જ નહિ, પરંતુ જેટલું તુકસાન

થાય તેની વળતર થઈ રહે તેટલી રકમ તેની કનેથી વસુલ પણ લેવી. મુદ્દમરની નિશાનીથી અંકિત થયેલાં હોય તે સિવાયનાં બીજાં વસ્ત્રો નો કોઈપણ ધોખી પહેરે તો તેનો ત્રણ 'પણ' દંડ કરવો; અને નો પારદાનાં લૂગડાં તે વેચે, ગીરો મુકે કે બાડે આવે તો તેને બાર 'પણ' દંડની સજા કરવી.

જન અમુક વસ્ત્રોને ખદલે બીજાં વસ્ત્રો તે દાખલ કરે, તો જે કપડાં ખદલાયલાં હોય તે કપડાની છીંમતથી બમણી રકમનો દંડ તેનો કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ મૂળ કપડાં પાછાં મેળવી આપવા તેને દરજ પણ પાડવી. જે વસ્ત્રોને શિલા ઉપર ઝીકી ઝીકીને ધોળાં ફૂલ જેવાં બિજાં, અગર તો જે લૂગડાંને, મૂળ જે સૂત્રના તેઓ બનેલાં હોય તે સૂત્રના મૂળ વસ્ત્રના જેવાં બનાવી દેવાનાં હોય, અગર તો જે લૂગડાં ઉપરનો મેલ માત્ર ધોઈને જ કાઢી નાખવાનો હોય તેવાં લૂગડાંને તે (ધોખી) એક રાત્રિ કરતાં વધારે વખત પોતાની પાસે રાખે, તો તેને દંડની સજા યથાપ્રમાણ કરવી. જે લૂગડાંને ઓછો રંગ ચઢાવવાનો હોય તેવાં લૂગડાંને જે પાંચ રાત્રિથી વધારે વખત રાખવામાં આવે; જે વસ્ત્રોને નીલવર્ણી કરવાનાં હોય તેમને જે તે જ રાત્રિથી વધારે સમયને માટે રાખી મુકે; અગર તો જે વસ્ત્રોને ફૂલ જેવાં શ્વેત અથવા તો લાખ, ફેસર, અગર તો શોણિત (લોહી) જેવાં મજ્જીઆં (રાતાં) બનાવવાનાં હોય, અગર તો જે વસ્ત્રો પરત્વે ખાસ ક્રિયા કરીને તેમને ચળકાટ વગેરે આપવાનાં હોય તેવાં વસ્ત્રોને સાત રાત્રિથી વધારે સમયને માટે નો કોઈ ધોખી ધાલી મુકે; તો તેવા (ધોખી)ની ધોવરામણી (ધોલાઈ કે રંગાઈ) તેને આપવામાં આવશે નહિ.

રંગ પરત્વે ક્યાંક ઉપરિચિત થઈ આવે, તો વિશ્વસનીય તેમ જ કુશળ પુરૂષોએ તેનો નિર્ણય કરવો અને વેતન (પણ) ઠરાવી આપવું.

હિતમ પ્રકારના વસ્ત્રની ધોવરામણી એક 'પણ' ગણવી; મધ્ય પ્રકારના વસ્ત્રની અરધો 'પણ', અને બીજી બધી જાતનાં લૂગડાં દીઠ પા પા 'પણ' ગણી લેવો.

મોટા પથરાઓ ઉપર છળછળાવી નંખાતાં વસ્ત્રો પરત્વે વસ્ત્ર દીઠ, એક અષ્ટમાંશ 'પણુ' ગણવે.

રાતા રંગનું વસ્ત્ર પહેલી વાર ધોવાય ત્યારે તેનો રંગ પા બાગ જેટલો હિતરે (જાઓ પડે); અને તે જો બીજીવાર ધોવાય તો એક પચમાશ જેટલો તે ઘટી શકે. આ પ્રમાણે, પછીથી જેટલી ધોણી થાય તેટલા પ્રમાણમાં રંગ પરત્વે થતી ઘટની ગણના કરી લેવાની જોઈએ. જે નિયમો ધોણીઓ (રજક)ને લાગુ છે તે નિયમો વણકરોને પણ લાગુ થાય છે.

(રાજ્યને ખજાર આપ્યા સિવાય) જે સોની, જે સોનારૂપાની ચીજોના રૂપમાં ફેરફાર ન થયો હોય તેવી ચીજો, અશુદ્ધ શીલવાળા લોકો પાસેથી ખરીદ કરે તેને ખાર 'પણુ' દંડની સજા કરવી. જો તે, તેવી (સોનારૂપાની) ચીજોને (ગાળી નંખાયા પછી) બદલાઈ ગયલા રૂપમાં ખરીદ કરી લે, તો તેનો ચોવીશ 'પણુ' દંડ કરવો; જો તે ચોર પાસેથી તે (તેવી કાંઈ ચીજ) ખરીદે, તો તેને અડતાલીશ 'પણુ' દંડની સજા કરવી; જો તે તેને ગુપ્ત રીતે ગળાવીને, તેની અસલ કીંમતના કરતાં ઓછા ભાવે ખરીદે, તો તેને, ચોરી બદલ કરાતી સજાના જેટલી સજા કરવી; અને એ જ પ્રમાણે, બનેલા માલ પરત્વે કરાતી કંગાઈ બદલ પણ તેને સજા કરવાની છે. જો કાંઈ સોની સુવર્ણ (મોનાના સિંકા)માંથી એક માપક ખાર જેટલું સોતું ચોરે, તો તેનો બસો 'પણુ' દંડ કરવો; (અને) જો તે રૂપાના સિંકા (ધરણ)માંથી એક માપક જેટલું રૂપ ચોરે, તો તેનો ખાર 'પણુ' દંડ કરવો. આ ધોરણે (જરૂર જણાય તો) ચલતા ક્રમે સજા કરવાની છે. જો કાંઈ મોની, અપસારણપદ્ધતિથી અગર કાંઈ એક છલાત્રમક યોગથી કાંઈ 'સુવર્ણ'માંથી એક કપ જેટલું સોતું નારવી લે, તો તેને પાચસો 'પણુ' જેટલા દંડની સજા કરવી, અને જો તે દરકાઈ રીતે તેને (મોના કે રૂપાને) દૂષિત કરી દે, તો પછી તે પ્રમાણે કરાતા ગુન્હાને, સ્વાભાવિક વર્ણ નષ્ટ કર્યાથી જો ગુન્હો ગણાય તે ગુન્હા બરાબર ગણી પણ લેવો.

રૂપાનો એક 'પણુ' બનાવવા બદલ એક માપ વેતન મળે; એક સુવણુ બનાવવા બદલ, તેના આઠમા ભાગ જેટલું વેતન મળે; અગર તે કારીગર પોતાની કુશળતાના પ્રમાણુમા બમણા વેતન સુધી લઈ પણ શકે, આ પ્રમાણે યથાપ્રમાણુદ્વિનુ વણુ ન પૂરું થાય છે.

તામ્ર, પીત્તળ, વૈકાતક અને આરદ્રમાંથી વસ્તુઓ બનાવવા બદલ એકેકે પાંચ ટકા જેટલું વેતન લઈ શકાશે. તામ્રની ચીજો બનાવતાં, એક દશાંશ જેટલું તામ્ર નષ્ટ થાય. જો તોલમાં એક પલભાર જેટલી થટ આવી હોય, તો તેની કીંમતથી બમણો દંડ કરવો. યથાપ્રમાણુ, સજ્જનો વધારે શી રીતે થાય છે, તે આ ઉપરથી સમજી લેવું. સીસા અને કલાષમાંથી બનાવતી વસ્તુઓની બાજતમાં, એક વીસાંશ જેટલી ધાતુની થટ આવે છે, આ ધાતુઓમાંથી ચીજો બનાવવામાં એક પલભાર ધાતુએ એક કાંકણી, એ પ્રમાણે મજુરી આપવી. લોહની ચીજો બનાવવામાં પાંચમા ભાગનું માદ નષ્ટ થાય, અને દરેક પલભાર લોહની બે કાંકણી, એ રીતે તેનું મુકામણુ લઈ શકાય. આ રીતે, લેવાના વેતનમાં વૃદ્ધિ થતી રહે છે.

કોઈ અગ્રણી ગણાતા ચલણી સિદ્ધાને, જો મિકકા તપાસનાર કોઈગ્રાહી ગણે, અગર તો જો તેવો પરીક્ષક ગ્રાહી ગણાતા સિદ્ધાને અગ્રણી ગણે, તો તેના પરીક્ષકને બાર 'પણુ' દંડની સજા કરવી. જો કોઈ આવો પરીક્ષક એક 'પણુ' જેવા સિદ્ધામાંથી એક માપ જેટલી ધાતુની પણ ઉચાપત કરે, અને તેના સિદ્ધા-પણુ-ઉપર પાંચ ટકાને ધોરણે જો 'બાજી' અપાઈ ગયલ હોય, તો તેના પ્રસંગમાં પણ તેનો બાર 'પણુ' દંડ કરવો. દંડની રકમ યથાપ્રમાણુ શી રીતે વધતી રહે છે તે આ ઉપરથી સમજાશે. જો કોઈ માણસ ખોટી રીતે સિદ્ધા બનાવશે, અગર બનાવરાવશે, અગર લેશે, અગર દેશે, તો તેના માણસને એક દબાર 'પણુ' દંડની સજા કરવામાં આવશે; અને જો કોઈ, એવો બનાવટી સિકકો કોઈમાં દાખલ કરાવશે તેના વધ કરવામાં (પણુ) આવશે.

(ઝાડુ કાઢનારા).

ઝાડુ કાઢતી વખતે, ઝાડુ કાઢનારાના હાથમા જે કાષ્ટ કીમતી ચીજ આવે તેનો એક તૃતીયાંશ તેમણે પોતે રાખવો, અને બાકીનો જે તૃતીયાંશ તેમણે રાખને સોંપી દેવો. તથાપિ જો તેમને હાથ રત્નો ચઢે, તો તે તમામ તેમણે રાખને સોંપી દેવાં. રત્નોનું તે જો અપહરણ કરે, તો તેને ઉત્તમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી.

ખાણો, રત્નો અગર તો ભૂમિગત દ્રવ્યની કાપને ખખર પડે અને તે ખખર તે જો રાખને પહોંચાડે, તો તેને તેમાથી એક વધાંશ આપવો; પરંતુ જો એ પ્રમાણે ખખર આપનાર (નિવેદન કરનાર) જો ભૂતક વર્ગનો હોય, તો તેને એક ખારાશ આપવાનો છે.

૧૦૦૦૦૦ ની કીમત ઉપરાતનું ભૂમિગત દ્રવ્ય (નિધિ) હોય, તો તે તમામ રાખનું ગણાશે; પરંતુ જો એ પ્રકારનું દ્રવ્ય, પૂર્વનિર્દિષ્ટ મૂલ્યથી બિહા મૂલ્યનું હોય, તો તે ગોતી કાઢનારને, તે આખા ય દ્રવ્યનો છોડા ભાગ આપવો.

જે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતો નિધિ, પોતાને પોતાના પૂર્વજો તરફથી પ્રાપ્ત થતી મિલકત રૂપે છે એમ, જો કાષ્ટ પવિત્ર ચિત્તવાળો મનુષ્ય સાબીત કરી આપે, તો પછી તેવો નિધિ તેની પોતાની મિલકત ગણાશે. (પરંતુ) જો પ્રમાણે પ્રતિપાદિત ક્યાં વિના જો કાષ્ટ પશુ માણસ એવું ભૂમિગત દ્રવ્ય પોતાના કબ્જામાં લઈ જાય, તો તેને પાંચસો 'પણ' દંડની સજા કરવી; અને તેવું માણસ જો ગુપ્ત રીતે, એ પ્રકારનો નિધિ પોતાના કબ્જામાં લઈ જાય, તો તેનો, એક હજાર 'પણ'ની રકમનો દંડ (પણ) કરી દેવો.

(લૈપન્ય-ઔપધોપચાર.)

પ્રાણહારક વ્યાધિવાળા કાષ્ટ દર્દીના વ્યાધિ સંબંધી (રાત્નને) ખખર પહોંચાડ્યા સિવાય જો કાષ્ટ બિપજ (વૈદ્ય) તેવા દર્દી પરત્વે ઔપ-શોપચાર કરે અને તેવો દર્દી જો મરી જાય, તો તેવા પ્રસંગમા, તે

પ્રકરણ ૨.

વેપારીઓની રક્ષા.

જે કોઈ વેચનાર અગર ગીરો મુકનાર, કોઈ પણ (વેચવાની કે ગીરો મુકવાની) વસ્તુ પરત્વે પોતાનું સ્વામિત્વ હોવાનું પ્રતિપાદિત કરી આપે તેને જ માત્ર, વેપારખાતાના અધિકારીએ (સંસ્થાબદ્ધે), કોઈ પણ જૂની-પુરાણી વસ્તુને વેચવા કે ગીરો મુકવા દેવી; અને છેતરામણ ન થાય તેટલા આટે તેણે તોલમાપ પરત્વે પણ તપાસ રાખ્યા કરવી.

પરિમાણ અને દ્રોણ જેટલા માપમાં અર્ધ પલ જેટલો ફરક પડે તો તે અપરાધ રૂપ ગણાશે નહિ. પરંતુ જે એમાં એક પલ જેટલો ફેર પડે, તો (જે કોઈએ એ પ્રમાણે ફરક પાડ્યો હોય તેને) જાર 'પણ' દંડની સજા કરવી; અને એ પ્રમાણે ફરક જેમ વધારે દેખાય તેમ વધારે પ્રમાણમાં સજા કરવાનું પણ રાખવું.

'તુલા' નામક તોલમાં જો એક કર્ષા ફેર પડે, તો તે ગુન્હો ગણાશે નહિ; પરંતુ જો એ કર્ષા જેટલો ફરક માલમાં પડે, તો તે બદલ છ 'પણ' દંડની સજા કરવી; અને જો વધારે ફરક જણાય તો તેટલા પ્રમાણમાં સજામાં વધારો પણ કરી દેવો.

'આદક' નામના માપ પરત્વે અર્ધ કર્ષા જેટલો ફેર જણાય, તો તે ગુન્હો ગણાશે નહિ; પરંતુ એમાં જો એક કર્ષા જેટલું ઓછાપણું દેખાય, તો તે બદલ ત્રણ 'પણ' જેટલા દંડની સજા કરવાની છે; અને એ ધોરણે, વધારે ફેર હોય તો ફેરને અનુસરતો વધારો સજામાં પણ કરવો.

બીજા બધા પ્રકારના તોલ પરત્વે જે ફરકો જણાય તે બદલ પણ ઉપર બતાવેલ ધોરણને અનુસરીને સજાનું પ્રમાણ નક્કી કરવું.

ખોટા તોલની મદદથી જો કોઈ વેપારી કોઈ પણ માલ વધારે પ્રમાણમાં વેચાતો મેળવે, અને એ જ અગર બીજી કોઈ ખોટી તુલાની મદદથી

એ જ માલને ઓછા પ્રમાણમાં પણ દેખીતી રીતે એ જ તોલથી બીજાને પેચાતો આપે, તો તેવા પ્રસંગમાં તેને, પૂર્વાનિર્દિષ્ટ સંખ્યા કરતાં બમણી સંખ્યા કરવાનું રાખવું.

એક 'પણ' જોટલા મૂલ્યવાળા અને ગણતરીથી આપવાના પદાર્થનું વેચાણ કરતી વેળા બે કોષ વેપારી, તેવા માલના આઠમા ભાગ પૂરવું કપટ કરે, તો તેને છનું 'પણ' દંડની સજા ફરમાવી દેવી.

ગ્રાહક, સોડું, મણિમય (મણિ જેવા દેખાતા) પત્થરો, દોરડાં, ચામડાં, માટીનાં વાસણો, દોરાધાગા, ત્રેપાત્રમક વગેરે અને જિનતું કાપડ એ બધી વસ્તુઓ દલકા પ્રકારની હોય છતાં તેમને ઉંચા પ્રકારની મનાવીને બે કોષ તે પૈકી કોષને વેચે અગર ગીરા. આપે; તો તે પ્રમાણે કરનારને, વેચાણ કરાવતી કે ગીરા મુકાવતી વસ્તુની કિંમતથી આઠ ગણી રકમનો દંડ કરવો.

જે કોષ એક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા દલકા પ્રકારની વસ્તુને, બીજા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ અદત્તા પ્રકારની વસ્તુ તરીકે વેચે કે ગીરા મુકે, અગર તો ભેગ કરીને, અગર છેતરે તેવી મેળવણી કરીને કોષ પદાર્થનું વેચાણ કરે કે તેને ગીરા મુકે, અગર તો બે કોષ, પોતા તરફથી વેચાતા અપાયે માલને બદલે, સફાઈથી કે ચાલાકીથી બીજા માલ સેરવી દે, તો તે પ્રમાણે કરનારને ચોપન 'પણ' જોટલી રકમના દંડની સજા કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ તેણે કરેલ કમંચી ગુકસાન (વેચાણ કે ગીરા રાખનારને) થયું હોય તેટલું ગુકસાન પણ તેની પાસે બારાવી દેવું.

એક 'પણ' ના મૂલ્ય જોટલું ગુકસાન થયું હોય, તો તે બદલ બે 'પણ' અને સોડું ગુકસાન થયું હોય તો બસો 'પણ' : એ ધોરણે દંડનું પ્રમાણ ગણવાથી, ખોટા ત્રાજવા વાપરનારને કરવાના દંડનું પ્રમાણ નિશ્ચય મધ ચઠશે;

જે કોષ, કારીગરો અને શિલ્પીઓની કૃતિઓ (કર્મગુણ) ને ઉતારી ખાડવાને અર્થે, બીજાની સાથે મળીને ગ્રાહવણ કરે, અગર તો તેમની

આવકને અથવા તો તેમની કૃતિઓનાં વેચાણ ખરીદીને ધડકા પહોંચાડવાની તબવીજ કરે, તેને એક હજાર ' પણ ' જેટલી રકમના દંડની સજા કરવી.

વેપારીઓ એકોઠા કરીને બે માણનું ચતું વેચાણ અટકાવે અથવા વધારે મૂલ્યે માલ વેચવાની કે ખરીદવાની તબવીજ રચે, તો (તેવા પ્રસંગમાં) તેમને એક એક હજાર ' પણ ' દંડની સજા કરવી.

જે કોઈ વચસો માણસ (મારફતીયો) પોતાની હાથઆલાકી (હસ્ત-દોષ) વડે ખોટાં તોલમાપથી અથવા તો હલકા પ્રકારની અન્ય યીજો ધૂસાડી દબને એક અષ્ટમાંસ ' પણ ' જેટલી કીંમતનું નુકસાન કોઈ પણ વેપારી કે ખરીદનારને કરે, તેનો બસે ' પણ ' દંડ કરવો.

આ ધોરણ, વધારે પ્રમાણમાં ચતા નુકસાન પરત્વે દંડ કરતી વેળા, રથતા પ્રમાણમાં હાથ પાડવું.

ધાન્ય, તેલ (રોહ), ક્ષાર, લવણ, મુગધી પદાર્થો અને ઓસડિયાં બે સર્વ પરત્વે બે ભેગ કરવામાં આવે તો તે પ્રમાણે કરનારને ખાર ' પણ ' દંડની સજા કરવી. મારફતીયાની દૈનિક આવક જેટલી છે તેની મહત્તરી રાખવી, બે દરેક વેપારીની ફરજ છે, અને વળી તેવી કમાણીની રકમ નક્કી કરી દેવી બે પણ તેની ફરજ ગણાયો; કારણકે વેચનાર અને ખરીદનાર વચ્ચે (અતં-પતિત) જે કમાણી (આવક) થાય ■ તે (દલાલી), નફાથી છુટી જ પાળત ગણાય છે.

આમ હોઇને જે અધિકૃત (અનુચિત) મનુષ્ય હોય તે જ ધાન્યનો મ જ ખીજ વેચાણ વસ્તુઓ (પણ) નો સંગ્રહ કરી ચકરી, અનુચિત પરવાનગી) જેને મળેલી ન હોય તેવો માણસ બે તેનો સંચય કરે, તો પ્રમાણે કરનારનો તમામ માલ સંસ્થાપ્યણે (વાણીજ્યખાનાના અધિ-રીએ) ખાલસા કરી લેવો.

આમ હોઇને, તેમ જ ખીજ યીજોનું વેચાણ કરતી વેળા વેપારીઓએ કો તરફ અનુમદશ્ચિત રાખવી એ જરૂરું છે.

સ્વદેશીય માલની જે કીંમત મુકરર કરાઈ હોય તેની ઉપર પાંચ ટકા, અને પરદેશીય માલ ઉપર દશ ટકા જોટલો નહોતો લેવાનું મુંસ્યાખ્યક્ષે દરાવવું. એ પ્રમાણે દરાવાયલ કીંમત ઉપરાંત એક ' પલ્લ ' જેટલી વધારે કીંમત જો કોઈ પશ્ચ વેપારી લે, તો તે મુન્દા બદલ, સો ' પલ્લ ' મેળવતાં સુધી, પાંચ ' પલ્લ ' થી માઢીને જસો પલ્લ મુધીના દંડની સજા તેને કરવી; અને જો એ કરતા પલ્લ વધારે નહોતો મેળવાય, તો જે પ્રમાણમાં નહોતો વધે તે પ્રમાણમાં સજામાં પલ્લ વધારો કરવો.

જો સંચિત કરાયલ માલ, દરાવાયલા દર પ્રમાણે ન વેચાય, તો પછી દરમાં ફેરફાર કરવો. જો કોઈ વેપારીને બચવાર કરવામાં ઉપરાધ યતો હોય, તો મુંસ્યાખ્યક્ષે તે દર કરવાની તજવીજ પલ્લ કરવી.

જો માલ વધુ પડતો હોય તો વેપારખાતાના અખ્યક્ષે તેના વેચાણ ઉપર અંકુશ મુકવો; અને જો પ્રમાણે અંકુશિત થયલ માલ બધો વેચાઈ ન રહે ત્યાં સુધી, એવો માન અન્ય કોઈ સ્થળે વેચાઈ નહિ તેવો બંદોબસ્ત પલ્લ તેણે કરી દેવો.

પ્રજાંજન પ્રતિ અનુમદ્ધમાન રાખીને વેપારીઓએ, આ પ્રમાણે એક મુખ (અંકુશિત) કરવામાં આવેલ માલ, દિવસ વેતન બદલ વેચાતો આપવાનું રાખવું.

માલ પૂરતે દેશકલનું અંતર ધ્યાનમાં રાખીને, તે માલ બનાવવા માટે રોકવામાં આવેલ ચાપલ્લ, તેનો જથ્થો, તે ઉપર અઢેલી જકાત, રોકવામાં આવેલ ચાપલ્લ ઉપરનું બ્યાજ, મજૂરી અને એવા બધા અનેક ખર્ચોની ગણના કરીને સંસ્થાધ્યક્ષે જે તે માલની કીંમત નક્કી કરશે (અને તે પ્રમાણે તેનું વેચાણ થાય તે પલ્લ તપાસવું).

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંનાં 'કેટકશોધન' સંગ્રહ એ અધિકરણમાંનું 'વેપારીઓની રક્ષા' નામક બીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩.

ભયનિવારણ.

અણુધારી રીતે આવી પડતા (દેવી) ભય આડ પ્રકારના છે:—(૧) અગ્નિ=આગ લાગવી; (૨) હિંદકભય=રેલ આવવી; (૩) વ્યાધિ (મરડી, મહામારી વગેરે); (૪) દુર્ભિક્ષ (દુકાળ); (૫) ઉંદર; (૬) વ્યાલ; (૭) સંપેા; અને (૮) રાક્ષસો (જી કરાતો ઉપદ્રવ). રાજ્યએ આ સર્વ પ્રકારના ભયથી પોતાની પ્રજાની રક્ષા કરવી.

(અગ્નિ.)

જનાજામાં ગામડાંના લોકોએ (ધરતી) બનારના ભાગમાં રાંધવાનું રાખવું; અગર તો તેમણે ‘ દશમૂલીસંગ્રહ ’ (દશ પ્રકારના ઉપાયો) રાખવે. (ભુવે અધિ૦ ૨, પ્રક૦ ૩૬).

અગ્નિભયના પ્રતીકારોને લગતું વર્ણન, ગામડાંઓના અધ્યક્ષોને લગતાં કર્તવ્યોને લગતી કથામાં કરાઈ ગયલું છે એટલું તો નહિ, પરંતુ રાજના અંતઃપુર અને હલુરિયાઓને લગતી વાતમાં પણ આવી જાય છે (એટલે અહીં દૂરીથી કરવાની જરૂર રહેતી નથી). અગ્નિપૂજા હંમેશાં કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ પૂર્ણિમાને દિવસે બલિ, હોમ અને સ્વસ્તિ-વાચનવડે અગ્નિનું આરાધન પણ (તેમણે) કરવું.

(પૂર.)

વર્ષાઋતુમાં, નદીતટ ઉપરનાં ગામડાંઓમાં રહેનારાઓએ, પૂરવેળાએ, પોતપોતાના ગામડાંઓ છોડી દઈ દૂર ભાગમાં જડ વસવું લોકડાંની હોડીએ કે વાંસના તરાપાઓ વગેરે સાધનો પણ તેમણે તૈયાર રાખવાં. પૂરથી તથાજ જતા લોકોને તુંબડાં, નાનીનાની હોડીઓ, ઝાડનાં યડ અગર હોડકાં આપીને બચાવી લેવા. જેમની પાસે હોડકાં, હોડી વગેરે ન હોય એવા લોકો સિવાયના જે લોકો, (તથાજ જતા) અન્ય લોકોને બચાવવામાં ઉપેક્ષા

કરે તેમનો બાર 'પણ' દંડ કરવો. શુદ્ધ ખીજ અને પૂર્ણિમાને દિવસે નદી-
ઓની પૂજા કરવી. જાદુમરીમાં અને ગ્રુપ્ત વાત જણાવી સકનાર વિધામાં
પ્રવીણ એવા (માયાયોગવિદ્) લોકોએ, તેમ જ વેદોત્તેજ્યે વૃષ્ટિકોપ યતો
અટકે એટલા સારે મંત્રપ્રયોગ (પણ) કરવા.

અનાવૃષ્ટિને સમયે શચીનાથ (ઈદ્ર), ગંધા, પર્વત અને મહાકચ્છની
પૂજા કરાવવી.

(વ્યાધિસય.)

મહાવ્યાધિના નિવારણ અર્થે જે જે ઉપાય યોજવાના છે તે તે તમા-
મનું વર્ણન, આ પુસ્તકના ચૌદમા અધિકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે.
ચિકિત્સિકાએ ઔષધોની મદદથી, અને સિદ્ધ તેમજ તપસ્વી જનોએ શાંતિ-
કર્મો તથા પ્રાયશ્ચિત્ત-વિધિઓથી વ્યાધિ સમાવવાની તત્જવીજ પણ કરવી.
મરક (મારી નાખે તેવા) વ્યાધિના નિવારણ અર્થે પણ એવા જ ઉપાયો
યોજવાના છે. આ ઉપાયો ઉપરાંત તીર્થાભિષેચન (અભિષેકાદિ ક્રિયાઓ),
મહાકચ્છવર્ષન, રમચાનમાં ગૌદોદન, કળપદ્ધન (ધડતું બાળવું), અને
દેવરાત્રિ (આખી રાત્રિ દેવારાધનમાં ગાળવી તે); વગેરે (ધાર્મિક) ક્રિયાઓ
પણ કરાવવી.

દોરામાં રાગચાળો (પશુઆધિમરક) ફેલાય ત્યારે દોરવાડિયાઓમાં
આરતી ઉતરાવવી એટલું તો નહિ, પરંતુ કુલદેવતાનું પૂજન પણ કરાવવું.

(દૂકાળ.)

દૂકાળના સમયમાં રાજાએ પોતાની પ્રજાને (વાવણી માટે) ખીજ અને
આષાખિરાહી પૂરાં પાડવાની કૃપા કરવી.

દુર્ગતિના સમયે સાધારણ રીતે જે પ્રકારનાં કામો કરવામાં આવે છે તે
તેણે કરવાં, અગર તો તેણે પોતાયા સંચિત કસબ અન્નાદિ વગેરેની
(લોકોમાં) વહેંચણી કરી આપવી, અગર તો ધનિકોએ જે બધું સંભરી
રાખેલ હોય તે મેળવીને તેણે તેની વહેંચણી કરી દેવી, અને તે ન બની શકે તો,
એવટે તેણે પોતાના મિત્રરાગ્યો પાસેથી મદદ પણ મેળવવો; અગર તો:

તેણે ધનવાનો પાસેથી (ધન) કઢાવવું, અગર તો તેમની પાસેથી (ધનાદિ) ઝોકાવવાની તજવીજ પણ તેણે કરવી; અગર તો રાજ્યએ પોતાની પ્રજા સહિત, અન્ય જે કોઇ પ્રદેશમાં ધાન્યાદિ પુષ્કળ હોય ત્યાં જઈને વસવું; અમર તો સમુદ્ર, નદી કે તળાવોવાળા પ્રદેશોનો આશ્રય તેણે લેવો. જ્યાં જ્યાં પાણી હોય ત્યાં ત્યાં લોકોની પાસે તેણે ધાન્ય, શાક, કંદ અને ફળો કેતપન્ન કરાવવાની ઝોટવણ કરવી. વળી જની શકે તો ચિકાર કરીને અગર તો માછલાં પકડવાનો ધંધો શરૂ કરીકારવીને પણ લોકોને પશુઓ, ઇંખીઓ, હાથીઓ, વાઘ અગર માછલાંઓના રૂપમાં ખોરાક (તેણે) પૂરો માડવો-પકાવવો.

(મૂષકલય.)

હિંદો તરફથી ભય ઉત્પન્ન થાય, તો ખિલાડાંઓ તેમ જ નોળિયાંઓને છતાં મુકી દેવાં. આ ખિલાડાંઓ તથા નોળિયાંઓ પૈકી કોઈને કોઈ પકડે કે મારે તેનો ખાર ‘પણ’ દંડ કરવો. અરણ્યચર સિંવાયના જે લોકો પોતા-પોતાનાં કૂતરાંનો નિગ્રહ ન કરે તેમને દરેકને પણ આટલી જ સજા કરવી,

હિંદોને મારી નાખવા અર્થે સુહિના દૂધ (ક્ષીર)માં પલાળેલ, અગર તો ચૌદમા અધિકરણમાં વર્ણવાયેલ વસ્તુઓ જેમાં ભેળવેલી હોય તેવા ધાન્યને ૧૨તી ઉપર વેરી દેવું, સિદ્ધ અને તપસ્વી મનુષ્યોએ ચાન્તિકર્મો કરવાં, અને શુદ્ધ બીજ અને પૂર્ણિમાના દિવસે હિંદરની પૂજા પણ કરવી-કરાવવી.

તીક, પક્ષીઓ અને બીજાં જીવડાંઓનો ઉપદ્રવ વધી જાય, તો તેમના ઇન્ધમાં પણ આવા જ ઉપાયો યોજવા.

(સર્પલય.)

જ્યારે સર્પ તરફથી ભય ઉત્પન્ન થઈ આવે, ત્યારે સર્પવિપનો તીકાર કરનાર પ્રતીજ્ઞ લોકોએ મંત્રોપચાર અને ઔષધોપચાર કરવા; અગર તો તેમણે સર્પમાત્રનો નાશ કરી નાખવો, અગર તો અથર્વવેદ ઇજુનારાઓએ ચાન્તિકર્મો કરવાં. શુદ્ધ બીજ અને પૂર્ણિમાના દિને સર્પોની પૂજા કરવી. પાણીમાં રહેનાર પ્રાણીઓ તરફથી થઈ આવતા ભયના પ્રતી-રતું વર્ણન આ પ્રમાણે પૂરું થાય છે.

(વાધભય).

વાવનો નાશ કરવાને અર્થે, દોરના મુડદાને તેમાં મદનરસ મેળવીને, અમર તો વાછડાના મુડદામાં મદનરસ અને કોદવનો રસ બરીને તેમને, (વાધની નજરે ચઢે તેવા) યોગ્ય સ્થાનોમાં નાખી રાખવા.

અમર તો સિકારીઓએ અને કૂતરા પાળનારાઓએ તેમને કપટથી પાજરામાં ફસાવી પકડવા; અમર તો કવચધારી પુરોએ રાત્રસંગમ થઈને તેમને મારી નાખવા.

વાધના પંજમાં સપડાયેલ મનુષ્યને બચાવવાના કામમાં જે કોષ ઉપેક્ષા રાખે તેને બાર 'પશુ' દંડની સજા કરવી; અને જે કોષ એક વાધને મારી આપે તેને તે જ પ્રમાણે બાર 'પશુ' ની રકમ ધનામ રૂપે (પશુ) આપવી.

શુદ્ધ બીજ અને પૃથ્વીમાને દિવસે પર્વતોની પૂજા કરવી.

પશુઓ, પંખીઓ અગર મનરો તરફથી ઉપદ્રવ થાય, તો ઉપર પ્રમાણે ઉપાયો લેવા.

(રાક્ષસભય.)

રાક્ષસો તરફથી ભય ઉત્પન્ન થાય, તો અયર્ષવેદના જાણનારાઓએ તથા માયાયોગ (જાદુ અને ગુપ્તવિદ્યા) ના જાણકારોએ, એ પ્રકારનો ભય મટાડવા અર્થે જે કર્મો યવાં જોઈએ તે કરવા.

પૃથ્વીમાના દિવસે ઇત્ર, હાથનું ચિત્ર, પતાકા અને ઘેંટાનું ચોક્ક માસ: એટલા વાનાં એટલા ઉપર મુકીને ચૈત્યપૂજા કરવી.

"અમે તુંને જાતનો બલિ આપીએ છીએ:" એ પ્રમાણે, રાક્ષસ તરફથી કોષપર્થ પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે મંત્રોચ્ચાર કરવો.

જેવી રીતે પિતા પોતાના પુત્રોની રક્ષા કરે છે તેવી જ રીતે રાજાએ પોતાની પ્રજા પૈકીના દુઃખી જનોની રક્ષા કરવી.

આમ હોઈને, માયા અને યોગ (જાદુ અને ગુપ્ત બાબતો) પરત્વે પ્રવીણ એવા સિદ્ધ અને તપસ્વી જનોને રાજાએ પૂજ્ય ગણીને તેમને પોતાના

રાજ્યમાં વસાવવા; કારણ કે તેમનામાં દેવી સંકટો દૂર કરવાની શક્તિ રહેલી હોય છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'કંટકશોધન'સંપ્રક ચોથા અધિકરણમાંનું, 'ભયનિવારણ'વિષયક ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૪.

ગૂઢ સાધનોથી નિર્વાહ કરનાર દુષ્ટ લોકોનું દમન.

સમાહર્તાના કર્તવ્યો વર્ણવતા, જનપદની રક્ષા અર્થે જે બધા ઉપાયો લેવાવા જોઈએ તે બધાનું વર્ણન થઈ ગયલું છે; એટલે હવે આપણે તે પરત્વે કંટકશોધન (કુબ્જોનું દમન) સી રીતે કરવું તે સંબંધમાં (જે કાંઈ કહેવાનું છે તે) કહેશું:—

સમાહર્તાએ સિદ્ધ, તપસ્વી, પરિગ્રાજક, ચક્રચર (પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળેલા), ચારણ, વિદ્વપક, પ્રચ્છંદક (ગુપ્તવિષ્ણુભિય), કાર્તીતિક (જોશી), નૈમિત્તિક (ભવિષ્ય બાખનાર), મૌહૂર્તિક (શુભાશુભ ધર્મી-પણ જોનાર), ચિકિત્સક, ગાડા માણસ, મૂંઝા, બહેરા, જડશુદ્ધિવાળા, આધગા, વેપારી, ચિત્રકાર, કાર્ણસિંધી (સૂતાર), અવૈમાળજૈયા, નટ, દારૂ વેચનાર, તેમ જ રોટલી, માસ અને બાત વગેરે રાધનારા: એવા એવા મનુષ્યોના વેપમાં ગુપ્તચરોને રાખવા, અને તેમની મારફત ગુપ્ત રીતે બાતમી મેળવવાને અર્થે તેમને તેણે રાજ્યના જુદા જુદા ભાગમાં મોકલી પાંચ આપવા.

આ ગુપ્તચરોએ, પ્રામ્યજનોના તેમ જ તેમના અધ્યક્ષોના સારાનરસા કામો પરત્વે તથાસ કરવી અને તેમને ઘમતી બાતમી (સમાહર્તાને) પૂરી પાડવી.

કેમ પણ મનુષ્યની આજ્ઞાવિધાનું મૂળ ગૂઢ (ગૂઢાણવ) છે એમ

કોટિલીય અર્થશાસ્ત્ર

માણસ પડે, તો પછી એવા જ પ્રકારની જીવનચર્યાથી પરિચિત હોય, તેવા કોઈ યુક્તચરને તેણે તેવા માણસ (ગૃહજીવ)ની પાછળ ચુકી દેવા.

જે શક્તિ મનુષ્યની ચર્ચા જાણવાને પોતે નિયોજાયો હોય, તે ગમે તો 'ધર્મસ્થ (ન્યાયાધીશ)' હોય કે ગમે તો 'પ્રદેશ' હોય, તો પણ તેની સાથે તેણે (જમ્મસે) દોસ્તી બાંધવી, અને તેને તેણે એવી વિશાપના કરવી કે, 'મારો એક મિત્ર સંકટમાં છે તો તેનું એ સંકટ દૂર થવું જોઈએ, અને તેના ખર્ચામાં હું અમુક રકમ તમને અપાવીશ.' જો ન્યાયાધીશ એ વાતનો સ્વીકાર કરે, તો પછી તેને 'લાંચિયા (ઉપદામદક)' તરીકે જાહેર કરી દઈને દેશપાર કરી દેવા. પ્રદેશના સંબંધમાં પણ આ જ વિધિએ કરવાનું છે.

અગર એવા સત્રીએ (જમ્મસે) ગામભોક્તા સંબંધને અગર તો અધ્યક્ષ-ને આ પ્રમાણે કહેવું:—'આ જૂની પછુ ધનિક મનુષ્યની ઉપર કોઈ એક આકૃત આવી પડેલી છે, અને તેથી આ તકનો લાભ લઈને તેની પાસેથી નાણાં કઢાવવાં જોઈએ.' (આમ કહેવાથી) એ બે ધેરી કોષ જો એ જમ્મસની વાત કળૂણ રાખે, તો પછી તેવા લોકસંબંધને અગર તો અધ્યક્ષને, 'ખરાણે નાણાં કઢાવનાર (ઉત્તેજક)' ઠરાવીને તેને દેશવટો આપી દેવા.

(વળી) કોષ એક ખાતમીદારે એવા ઠાંઠ કરેલાં કે, તેણે પોતે કોષ ફાજદારી ઝુલ્હો કરેલો છે, અને પછી તેણે ખોટા સાક્ષીઓ (ફૂટ સાક્ષીઓ)ની સાથે બ્યવહારમાં ઉતરીને તેમને નાણાંની મોટી મોટી રકમો આપવાનાં વચનો આપ્યાં. જો તેવા સાક્ષીઓ તેની વાત કળૂણ રાખે, તો પછી તેમને 'ફૂટ સાક્ષીઓ' તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં ચુકી દેવા, અને તેમને હદપાર કરવાની સજા પણ કરવી.

ખોટા સિદ્ધા બનાવનાર (ફૂટપણકારક)ને પણ, એ જ પ્રમાણે સજા કરવાની છે. મંત્રપ્રયોગથી, કે ઔષધોપચાર (મૂલકર્મ) થી, અગર તો શ્મશાનમાં કિયાઓ કરી મેળવાયલ સિદ્ધિના ઉપયોગથી, જો કોષ પણ

માણસ કોઈ પણ સ્ત્રી પરત્વે સંવનન કરતો માણસ પડે, તો તેની પાસે જઈને કોઈ એક ગુપ્તચરે આ પ્રમાણે કહેવું:—‘દેશાણા પુરપની સ્ત્રી, પુત્રી કે પુત્રવધૂને હું ચલાઉં છું’ તેથી તે મને ચલાવા મંડે તેવું જો તમે કરી આપો, તો હું તમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીશ. ’ જો તે માણસ, આવા જાણસત્વ કહેવું કબૂલ રાખે, તો તેવા મનુષ્યને ‘સંવનનકારક (સ્ત્રીને લોભાવનાર)’ ગણીને દેશપારની સગા કરમાવી દેવી.

એ જ પ્રમાણે, અન્ય મનુષ્યોને હાનિહારક યથ પડે તેવા મંતરધંતર કરનાર (અભિચારશીલ) મનુષ્યોને પણ સગા કરવાની છે.

રસ (વિધ) સંબંધી વાત કરનાર. તેવું વેચાણ કરનાર અગર તો તેની ખરીદી કરનાર અગર તો આપધર્મા તેની મેળવણી કરનાર મનુષ્ય પરત્વે એવી શંકા આવે કે તે અન્ય કોઈ મનુષ્યને રસપાન (એટલે દેનાર) કરાવનાર છે, તો પછી કોઈ જાણસે તેની પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહેવું:— ‘મારો અમુક શત્રુ છે તેને મારી નાખવાનો છે, અને (તે જો મારી નાખશે તો) તે બદલ હું તમને અમુક દ્રવ્ય આપીશ. ’ જો પેણે (સંકિત)-મનુષ્ય એ પ્રમાણે કરી આપવાને કબૂલ થાય, તો પછી તેને ‘રસદ (એટલે આપનાર)’ તરીકે જાહેર કરી દેવો, અને તેને દેશનિકાલની સગા પણ કરમાવી દેવી.

‘મદન’ નામના છોડવામાંથી બનતી દવાઓનો ઉપયોગ કરનાર અન્યજનો પરત્વે પણ આવાં જ પગલા ભરાવાં જોઈએ.

કોઈ ચપ્પસ વિવિધ ધાતુઓ, હારો, અંચાર, ધમણ, કાપાળી, મૂષા, મૂલી (સગડી) અને હથોડીઓ વગેરે સાધનોની ખરીદી વારંવાર કરતે હોય અને તેના હાથ અને લૂગડાં રાખદાખ અને ધૂમાડાથી કાઢી પડે હોય, અગર તો કામદા વિરૂદ્ધ કામ કરવાનાં સાધનો તેની પાસે આવે, તો તે ઉપરથી એવી શંકા ઉદ્ભવે કે, તે ચપ્પસ બનાવનાર (કૂટરપકારક) હોવો જોઈએ. આમ જો જાણસે તેની પાસે જઈને તેને વિચાપના આ પ્રમાણે કરવી—

એક શીખાઉ (શિષ્ય) તરીકે રાખો. 'પછી બેળા રહીને કામ કરતાં કરતાં તેને તેણે છેવટે ઉઘાડો પાડી દેવો, અને તેમ યાપ એટલે તેને 'દૃઢ-રૂપકારક (ખનાવટી સિક્કા પાડનાર)' તરીકે ગુન્હેગાર ઠરાવીને દેશ-નિકાલની સજા પણ કરી દેવી.

એ જ પ્રમાણે જો કોઈ ઇસમ બેળ કરીને ચોનાનું મૂલ્ય ઘટાડી દે, અમર તો દૃઢરૂપર્થ (ખનાવટી, સુવર્ણના સિક્કા)નો વેપાર કરતો જણાય, તો તેને પણ, પૂર્વસૂચિત કોટીની સજા કરવી.

ગૂઢ આણ્વિકાવાળા (ગૂઢાણ્વ) લોકોના તોર પ્રકાર છે, અને તેઓ ખધા પ (પ્રજા માત્રની) દિંસા કરનારા છે. તેમને તેમના દોષના પ્રમાણમાં જોઈએ તો દેશનિકાલની સજા કરવી અમર તો વળતર આપવાની ફરજ પાડવી (એ જરૂરનું છે).

(આ પ્રમાણે કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'કંટકશોધન' સંપૂર્ણ થોડા અધિકરણમાંનું, 'ગૂઢ સાધનોથી નિર્વાહ કરનાર કુટુંબ લોકોનું દમન': એ વિષયને લગતું થોડું પ્રકરણ પૂરું ચાલુ છે.)

—૧૦—

પ્રકરણ ૫.

—૦—

સિદ્ધ પુરુષોના રૂપમાં રહેતા ચારો મારફત કરાવું. દૂષિત વૃત્તિઓવાળા યુવકો (માણુવ) નું પ્રકાશન.

અગાઉથી મોકલાયલ સત્રી (ચારો) થી કરી રખામલ માર્ગને લાભ લઇને, સિદ્ધપુરુષોના વેપમાં ફરતા ચારોએ માણુવવિદ્યા (દૂષિત વૃત્તિઓ જેની મદદથી જાણી શકાય. તે જ્ઞાન)ની મદદથી, પ્રત્યાપન (દોડવામાં વેગ વધારવાની કળા), અન્તર્ધોન (અદ્રશ્ય યજ્ઞ જગતની શક્તિ), તથા દારાપોહ (બધે કરાયલ બારણું ઉઘાડી નાખવાની શક્તિ) વગેરેને લગતા મંત્રો જેતે જાણે એવો ડેંચ કરીને, લૂંટારૂઓને લૂંટ

કરવાને લોભાવવા, તેમ જ સંવનનમંત્રની મદદથી, દુષ્ટ હેતુઓ સફળ કરવાનાં કામ કરવાને (પણુ તેમને) લોભાવવા.

એ પછી, એ પ્રમાણે પ્રાત્સાહિત થયેલ જ્ઞાને, જે ગામમાં અગાઉથી સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના વેષમાં (કૃતક) માથુસો ગોઠવી રાખેલાં હોય તેવાં પણ, અગાઉથી સૂચવાયેલ હોય તેનાથી ભુદા જ ગામમાં તેમણે દોરી જવા, અને ત્યાં જઈને (તે પ્રમાણે લોભાઈને આવેલ) યુવકોને તેમણે આ પ્રમાણે કહેવું:— ‘ ખીજે ગામે પહોંચવામાં મુશ્કેલી નડે તેમ હોઈને તમે અમારી વિધાનો પ્રભાવ અહીં જ જોઈ લો. ’ આમ કહીને તેમણે, ખારણું આપોઆપ ઉઘાડી જતાં હોય એવી યોજના કરીને, ‘ દારાપોદ-મંત્ર’ની મદદથી, ખારણા ઉઘાડી નાખવાનો ઢોંગ મચાવવો, અને પછી તેમાં તેમને પ્રવેશ કરવાનું કહેવું. પછી સચેત રહેલ ચોડીદારોની વચમાં એ યુવકોને, અન્તર્ધાનમંત્રથી અદૃશ્ય બનાવી દેખે, તેમને (મકાનના) વધારે ઉંડાણના ભાગમાં જવાને સૂચના આપવી. એ ચોડીદારો પાસે, તે પોતે જાણે કે નિદ્રાધીન થઈ ગયેલા છે એવો ઢોંગ મચાવાવીને તે જાગુઓએ, ત્યાર બાદ, તે યુવકો પાસે, તેમના ખાટલાઓને વિના સંકેતે દ્વચ્ચમચાવાવવા, અને પરસ્પર હોવાનો ઢોંગ કરીને સૂતેલા તે ચોડીદારો તે યુવકોને આનન્દ આપે તેવી ગોઠવણ પણ કરવી. આ પ્રમાણે એ યુવકો, એ વિદ્યા-પ્રભાવનો અનુભવ કરી લે ત્યાર પછી તે વિદ્યાનું પુરસ્કરણ કરાવી તેને લક્ષ્મી ખીજ બાજતોનું જ્ઞાન તેમને આપવું. આટલું થઈ રહ્યા પછી જે ધરોમાં, નિશાનીવાળું દ્રવ્ય રખાયેલું હોય તેવાં ધરો તેમની પાસે લૂંટાવવાં, અને પછી (પોતાની વિદ્યાના બળે પોતે પકડાગે નહિ એમ ધારીને) ત્યારે તેઓ લૂંટફાટ કરવા માડે, ત્યારે તેમ કરતાં તેમને પકડી લેવા. લક્ષણ-યુક્ત દ્રવ્યને તેઓ વેચતા, ખરીદતા કે ગીરો મુકતા હોય ત્યારે પણ તેમને પકડી શકાય, અમર તો ઔષધમિશ્રિત સુરાનું પાન કરી એભાન થયા હોય ત્યારે પણ તેમને પકડી શકાશે.

આ પ્રમાણે જે યુવકો (માથુવો) પકડાય તેમની કનેથી તેમના પોતાના

જૂતજીવન સંબંધી તથા પોતાના મદદગારો સંબંધી હકીકત મેળવી લેવી. પુનઃચોર (પ્રસિદ્ધ ચોર)નો વેપ ધારીને ગુપ્તચરોએ, વળી, ચોરોમાં બળી જવું, અને પછી આવશ્યક પુક્તિઓ રચીને તેમને પકડાવી દેવા.

આ પ્રમાણે જે ચોર વગેરે પકડાયલા હોય તેમને, સમાહર્તાએ પુરવાસીઓ તથા ગામમાંના લોકોની સમક્ષ ઉધાગ પાડી દેવા, અને પછી તેણે પોતે, પોતાના 'ચોરગ્રહણીવિદ્યા' જાણનાર રાજ તરફથી પોતાને મળેલ મુચના પ્રમાણે એ ચોરોને પકડેલા છે: એમ લોકો આશ્ચર્ય જણાવવું, અને વિશેષમાં એમ પણ કહેવું કે:— 'આ જ પ્રમાણે હું ભવિષ્યમાં પણ ચોરોને પકડી કાઢીશ; એટલા માટે સૌએ પોતપોતાના રવજનોને, આવાં પાપાત્મક આચરણ કરતાં અટકાવવા.'

જાન્યુસો મારફત મેળવાયેલ ખાતમી પ્રમાણે જે કોઈ શખ્સ, બળદની રાશરાસડી; ચાળૂક અને એવાં અન્ય (કૃષિકર્મનેલગતા) સાધનોને ચોરનારો જણાય, તેને પકડીને તેને આ પ્રમાણે જણાવવું:— 'રાજની સર્વગતાના પ્રભાવે તું પકડાયેલો છે.' નામચીન ચોર, ગોવાળિયા, ચિકારી કૂતરા પાળનારાઓ અને ચિકારીઓ: એ સર્વના વેપમાં ફરતા ખાતમીદારોએ, વનમાં ચોરી કરનારાઓ તથા અરણ્યવાસીઓમાં બળી જવું, અને અગાઉથી કરી રખાયેલ ગોઠવણ પ્રમાણે જે ગામોમાં કે જે ધર્મશાળાઓમાં બનાવટી સોતું અગર બીજો મોલ ભરાઈ રખાયેલ હોય તે ગામ કે ધર્મશાળા ઉપર ધાડ પડાવવાની તજવીજ કરી તેમાં સામીલ પણ થઈ જવું. સ્વચ્છસંજ્ઞ મનુષ્યોના દાસે એવા (દુષ્ટ) લોકોને મરાવી પણ નંખાવવા; અગર તો એ ચોરો પોતાનું (ચોરવાતું) કર્મ કરી લે તે પછી તેમને તેમણે ચંદનરસમિશ્રિત ખોરાક ખવરાવી દેવા; અગર તો સંતત હાલચાલને લઈ તેઓ ચાકીને લોથ બની જઈ નિદ્રાધીન થઈ જાય ત્યારે, અગર તો ધાર્મિક ઉત્સવોને નિમિત્તે તેઓ જ્યારે આપધર્મિશ્રિત સુરા પીને બેભાન (યોગસુરામત) બનેલા હોય ત્યારે તેમને તેમણે પકડી (પણ) લેવા.

આ પ્રમાણે અને અન્ય રીતે પકડાતા તમામ ગુન્હેગારોને, સમાહર્તાએ

લોકસમક્ષ રજી કરીને (પ્રકાશમાં આણીને) તેમની તરફ લોકનું ધ્યાન ખેંચવું, અને 'રાજા પોતે કેટલો સર્વજ છે' તેવાત સર્વને સુવિદિત કરી દેવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'કંટકશોધન'સંચક ચોથા અધિકરણમાંનું, 'સિદ્ધ પુરુષોના રૂપમાં રહેતા ચારો મારફત કરાવું દ્રવિત વૃત્તિઓવાળા યુવકો (માણુવ)નું પ્રકાશન ' : એ વિષયને લગતું પાંચમું પ્રકરણ પૂરું ચાલુ છે.)

પ્રકરણ ૬.

શંકા ઉપરથી, અગર તો ગુન્હો કરાતો હોય તે કણે જ ગુન્હોગારોને પકડવા વિષે.

પૂર્વે વર્ણવાઈ ગયેલ સિદ્ધપુરુષોના વેષમાં ફરતા જનસુસો જે બધી યુક્તિઓ રચે છે તે ઉપરાંત, શંકાજનક પ્રવૃત્તિ તથા (કોઈના) કબ્જામાં દેખાતા ચોરાયેલ માલના કારણે (તેનું પ્રકાશન કરવા અર્થે) જે જે યુક્તિઓ સૂઝી આવે તે તે તમામનો ઉપયોગ પણ થવો જોઈએ.

(શંકા.)

ક્ષીણ દામભાગ (વારસામાં મળેલ અલ્પ દ્રવ્ય) ના આધારે જીવન-નિર્વાહ કરતાં કુટુંબોવાળા શખ્સો; જેમની પાસે સુખસાધન બહુ જ ઓછા અમર તો ન જ હોય તેવા લોકો; જેઓ પોતાનાં જ નહિ, પરંતુ પોતાના કુટુંબનાં ઠામઠેકાણાં, જાતિ, નામ અને ઝોત્રોનાં નામ વારંવાર બદલ્યાં કરતા હોય તે; જેઓ પોતાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિને યુક્ત રાખવાને મથતા હોય તે; જેઓ માંસ, સુરા, સુમધી પદાર્થો, પુષ્પમાળાઓ, સુશોભિત વસ્ત્રો તથા અલંકારો વગેરેનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરતા હોય તે; જેઓ વેશ્યાઓ, દત્ત રમનારાઓ અને દારૂ ગાળનારાઓની સંગતિ કરી (પ્રસક્તમતિવાળા થઈને) નાણાં ઉઠાવનારા હોય તે; જેઓ વારંવાર પોતાનાં ઘર છોડી ભટકનારા હોય તે; જેમના વેપાર, પ્રવાસ, અમર જે સ્થાન વિષે તેઓ જ્યાં

ધારતા હોય તે પરત્વે ખર્ચ પડતી ન હોય તે; જેઓ અરણ્યોમાં અને પર્વતમય પ્રદેશોમાં એકલા આચરનારા હોય તે; જેઓ પોતાના નિવાસ-સ્થાન પાસેના કે તેનાથી દૂરના જાગમાં ગ્રુપ્ત સભાઓ ભરતા હોય તે; જેઓ પોતાના વાળ મણો અગર તે ક્ષતોના પ્રતીકાર ગૂઢ રીતે કરાવી રહેલા હોય તે; જેઓ હંમેશા પોતાના ધરોમાં ભરાઈ બેસતા હોય તે; જેઓ વધારે પડતા પ્રમાણમાં કાન્તાસક્ત હોય તે; જેઓ પુરસ્કૃતો અને પાર-કાના દ્રવ્ય પરત્વે ખાતરી મેળવવાને હંમેશા ઉત્સુક રહેતા હોય તે; જેઓ કુત્સિતવિવાહિત્રો અને કુકર્મ કરનારાઓનો સંસર્ગ રાખતા હોય તે; જેઓ રાત્રિના સમયે અંધકારમાં કે (દીવાથી પડતી) છાયાનો આશ્રય કરીને બીંતોમાં લપાટાવપાટા રમકતા હોય તે; જેઓ શંકાજનક સમયે કે શંકાજનક સ્થાનમાં વિરલ કે શંકાજનક વસ્તુઓ ખરીદતા હોય તે; જેઓ પોતાથી મશતા ચતુતાદર્શક વ્યવહારોને માટે બહુતા હોય તે; જેઓ કૃત્રિમ રૂપ ધારણ કરતા હોય, અગર તે જેઓ ભવિષ્યક્ષણે બદલતા રહેતા હોય તે; ખોટા બદાનાં ખતાવીને જેઓ પોતાના પૈતૃક આચારો બદલતા હોય તે; જેની અપકીર્તિ દેલાઈ રહેલ હોય તે; જેઓ પોતે ગામડામાં જાગર હોય છતાં મહામાનની દૃષ્ટિએ પડતા બહીતા હોઈને સંતાપ રહેતા હોય કે અન્ય સ્થળે જતા રહેતા હોય તે; જેઓ એકલા બેઠાબેઠા પણ બહીકને લીધે હાંફતા હોય તે; ન જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં જેઓ કુલિત હોય કે જેમનાં હૃદયો ધડકતાં હોય તે; જેમનાં મુખ શીર્ષ અને સર્કા પહીં ગયલાં હોય, અને જેમનો અવાજ અરપષ્ટ થઈ ગયો હોય, અગર તે જેમની ઁજ થોથવાતી હોય તે; જેઓ શસ્ત્રસજ્જ પુરુષોને સાથે રાખીને જ દૂરતા હોય તે; અગર તે જે કોઈ (બીજને) ધમકાવતી હોય એવી મુખાકૃતિ ધરાવનાર હોય તે; અને એવા એવા બીજ જે જે પ્રકારના લોકો હોય તેમને કાં તો ધાતકો મણુવા, અગર તો લૂંટારાઓ સમજવા, અગર તો તેમને નિષિ વા ઉપનિષિની ઉચાપત કરી ગયલા અપરાધીઓ માનવા, અગર તો દુષ્ટ સાધનોનો ગ્રુપ્ત ઉપયોગ કરીને પોતાની આજીવિકા મેળવનાર બીજ કોઈ પ્રકારના હરામખોરો તેમને સમજવાના છે.

આ પ્રમાણે સંકોતે કારણે ગુન્હેગારોને પકડવા સંબંધી વાત પૂરી થાય છે.

(ચૌરાયલ માલ પકડવા સંબંધી=૩૫પ્રમાણ.)

નષ્ટ થયલ કે અપહૃત થયલ માલ જો પકડાયો ન હોય, તો જે કોડે એવા પ્રકારના માલનો વેપાર કરતા હોય તેમને તેવા (નષ્ટ કે અપહૃત) માલના સંબંધમાં ખબર આપી દેવી. જે માલ ગુમ થયાના સંબંધમાં જે વેપારીને ખબર પહોંચાડવામાં આવેલ હોય તે વેપારી જો, તે પ્રમાણે ગુમ થયલ માલ પોતાને પ્રાપ્ત થયા છતાં તે વાત સંતાડે, તો તેને (ગુન્હેગારનો) મદદગાર ગણી સજા કરવી. જે વેપારીને, એ પ્રમાણે ગુમ થયલ માલની ખબર ન હતી એવું જણાઈ આવે, તો તેણે તે ગુમ થયેલા માલ સોંપી દેવો, અને તે બદલ તેને છોડી પણ દેવો.

સંસ્થાધ્યક્ષ (વાણિજ્યખાતાના અધિકારી)ને ખબર આપ્યા વિના કોઈ પણ શખ્સે કોઈ પણ પુરાણબાહ (બૂની વસ્તુ)ને ખરીદવું કે ગીરો મુકવું નહિ.

બૂની ચીજો વેચાય છે અગર તો ગીરો મુકાય છે, એવી ખબર સંસ્થાધ્યક્ષને મળે એટલે તેણે, તે વસ્તુ તેના ધણીની પાસે કેવી રીતે આવી તે પરાવે તેને પૂછવું. ' એ વસ્તુ વારસામાં મળી છે, ફલાણા માણસે આપેલી છે, મેં પોતે ખરીદેલી છે, અગર તે મેં બનાવરાવેલી છે, અગર તો તે ગુપ્ત રીતે સાનમાં આવેલ છે' : એવું તે ખરીદનાર તેને કહેશે, અને તે સાથે જે કાળે અને જે સ્થાનમાં તે પોતાને પ્રાપ્ત થઈ હશે તે પણ તે બતાવી દેશે; અગર તો એ વસ્તુ તેણે જે કીંમત અને દલાલી (ક્ષણમૂલ્ય) આપીને ખરીદેલી હશે તે પણ તે ને જણાવી દેશે. આ પ્રમાણે ને (ખરીદનાર) જે બધી હકીકત કહે તે જો ખરી લાગે, તો પછી સંસ્થાધ્યક્ષે તેને છોડી મેલવો.

ખોવાયેલી જે વસ્તુના સંબંધમાં કોઈ એક માણસે જિને લગતી જે પૂર્વ-
રૂપા કહી બતાવી હોય તે વસ્તુના સંબંધમાં બીજો કોઈ શખ્સ તેવી ને

તેવી જ પૂર્વકયા કદી આપનારો નીકળે, તો પછી એ જ પૈકી જે માણસ એ વસ્તુનો ઉપયોગ લાંબા કાળથી કરી રહેલ હોય અને જેનું ચરિત્ર પવિત્ર દેખાતું હોય તેવી માણીકીની તે વસ્તુને ગળી લેવી. પણ એ પછી બ્યારે રૂપ, લિંગ વગેરેને સામાન્ય પ્રમાણ રૂપ માને છે, ત્યારે પછી કુખ્ય (કાચો માલ), આભરણ અને ભાંડો જેવી વસ્તુઓના મૂળ, તેમને જેમાથી બનાવવામા આવેલ હોય તે સાધનો, અને અમુક હેતુથી અમુક જણે તે બનાવેલી: એ બધું શોધી કાઢવામાં શું શ્રદ્ધા પણ મુશ્કેલી નડે ખરી !

આવો માલ જે કોઈ ઇસમના કબ્જામા હોય તે એવો પ્રતિવાદ કરી શકશે કે, તે માલ તેણે પોતે જાછીનો કે ભાડેલીધેલો છે, અગર તો તે એક સાનમા અપાયલ માલ છે, અગર તો એક ઉપનિધિ છે કે નિસેપ છે, અગર તો તે તેણે પોતે કોઈ છૂટક વેચાણ કરનાર વેપારી પાસેથી ખરીદ કરેલો છે. આ પ્રમાણે પ્રતિવાદ કરીને જો તે પોતાથી નિર્દિષ્ટ કરાયલ મનુષ્યને રજુ કરી દે, તો પછી તેને મુક્ત કરી દેવો; અને જો એ પ્રમાણે નિર્દિષ્ટ કરાયલ મનુષ્ય (વસ્તુ-માલ-નો મૂળ ધણી) એ બાબતમાં પોતાના હાથ કાન ઉપર મુકી દે (તો પછી તેના માલનો કબ્જો જે માણસ પાસે હોય તેને યોગ્ય સજા ફરમાવી દેવી.)

બીજા કોઈ માણસથી, બોવાયલ માલ સહિત જો કોઈ પણ ઇસમ પકડાય, અને એ પ્રમાણે પકડાયલો ઇસમ જો એમ કહે કે, એ માલ એને પોતાને કોઈ અમુક ત્રીજા માણસ તરફથી ભેટરૂપે મળેલ છે, તો પછી તેણે, તે પ્રમાણે ભેટ દેનાર અને દેવડાવનાર માણસોને સાક્ષી તરીકે હાજર કરી તે પ્રમાણે સાબીત કરી આપવું પડે એટલું તો નહિ, પરંતુ એ વસ્તુ પરત્વે જેમનો મધ્યસ્થ તરીકે, અગર તો પ્રતિમાહક રૂપે, કે ઉપદેશ કે ઉપમાતા રૂપે સંબંધ હોય તેમને પણ તેણે રજુ કરી દેવા.

કોઈ માણસથી કે કોઈ દેવાયલો, નષ્ટ કરાયલો કે બૂલાઈ જવાયલો માલ જો કોઈ ઇસમના કબ્જામાં રહેલો જેવામાં આવે, તો એ માલ જે કાળે, જો સ્થાને અને જો સંચોગોમાં તેને પોતાને પ્રાપ્ત થયલ હોય તે સર્વ પરત્વે

તેણે આવશ્યક પુરાવો આપીને પોતાનું નિરપરાધિપત્ય સાબીત કરી દેવું; તે પ્રમાણે જો એ પોતાનું નિરપરાધિપત્ય સાબીત કરી ન શકે, તો તે માલ જે ધણીને હોય તેને તે તેણે સોંપી દેવરાવવો, અને તેની ફીમત જેટલી, દંડની રકમ પણ તે ભરે એમ કરવું; અગર તો તેવા માણસને ચોર મણી, ચોરી બદલ જેટલી સજા થઈ શકે છે તેટલી સજા તેને કરી દેવી.

આ પ્રમાણે, ગુન્હો કરતાં પકડાતા માણસને લગતી વાત પૂરી થાય છે.

(કર્મપ્રમાણ)

ધરના મુખ્ય દ્વાર સિવાયના બીજા કોઈ માર્ગે કરાયેલ ગૃહપ્રવેશ અને ગૃહત્યાગ; કોઈ ખાસ યુક્તિથી બારણાં તોડવાં; બળીવાળા કે બળીવિનાશી બારી તોડવી; અગર તો સીડીવાળાં ધરોનાં ડાપરાં ફાડવાં; સીડી ઉપર ચઢવું અગર તે ઉપરથી ઉતરવું; ચીંત તોડવી ફાડવી; ચુરંમ કરવી; ગુપ્ત રીતે રખાયેલ ધનકોથને દરી જવા માટે આવશ્યક યુક્તિઓ રચવી અને તે સંબંધી અભ્યંતર ખબર મેળવવી; વગેરે ધરફેડ અને ચોરીના કામને લગતી બાબતો અને તે બાબતોને ઉપકારક થઈ પડે એવા, ભાંજફેડ બતાવી આપે તેવા અંદરખાનેથી થયેલા બનાવો ઉપરથી, 'ગુન્હામાં કોઈ અંદરના મનુષ્યનો હાથ છે' એવું જણાઈ આવશે; અને આથી ઉલટા સ્વરૂપના સંયોગો ઉપરથી બહારના મનુષ્યથી ગુન્હો થયેલો છે એવું સમજાશે. આ બન્ને પ્રકારના સંયોગો-આસપાસની હકીકત-એકત્ર કરીને જોવાથી, થયેલ કર્મનો કતા અભ્યંતર કોટીનો છે કે બાહ્ય કોટીનો, તે પણ જણાયા વિના નહિ રહે.

અંદરના મનુષ્યથી કરાયેલ કર્મ પરત્વે હવે આપણે બોલશું. બુનાવ બન્યો હોય તે પ્રસંગે જે કોઈ વ્યસનગ્રસ્ત મનુષ્ય પોતાના મદદગારો સહિત, અને તરકરો જે પ્રકારનાં ઉપકરણો રાખે છે તે બેળાં રાખીને હાજર રહેલ હોય તે; નિર્ધનકુળમાં જન્મેલી અગર તો પરપુરણ વિશે આસક્તિ રાખતી સ્ત્રી; એવા ને એવા કુત્સિત શીશુવાળા નોકરો; અતિસય નિરાશુ મનુષ્ય, અથવા તો નિદ્રાના અણાવે ઉદ્દિગ્ન બની ગયેલો માણસ; યાદીને લોપ

પત્ની ગયલો માણસ, અથવા તો જેના ચહેરા ઉતરી ગયલો હોય, સૂકાઈ-મયલો હોય અને જે અસ્પૃશ્ય અને ચોથવાતી બોલી બોલતો હોય, અને જે બીજાઓની હીલચાલ ઉપર નજર રાખતો હોય. અગર તો બહુ શોચ કરતો હોય તેવો આજ્ઞી; જેના શરીર ઉપર ઉંચે ચઢવાના કારણે નિશાનીઓ યજ્ઞ ચલ્યા હોય તે; જેનાં પસો ફાટીપૂટી ગયાં હોય, અને જેના શરીર ઉપર છરકાઓ અને ધા પડેલા હોય તેવો પુરુષ; જેના હાથપગ ઉપર ધસારા અને ઉગરડા ચપલા હોય તેવો માણસ; જેના કેચ તથા નખ મેલથી બરેલા હોય અગર તો તાબબ જ ઉતરાવેલા હોય તે; જે કોઈ દુર્તમાં જ નાહેલો હોય અને જેણે દુર્તમાં જ પોતાના શરીર ઉપર ચંદન લગાવેલું હોય તે; જે કોઈએ દુર્તમાં જ પોતાના શરીર ઉપર તેલમર્દન કરીને પોતાના હાથપગ ધોયલા હોય તે; ધરમાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ કે તેમાંથી બહાર નીસરતી વેળાએ પડેલાં પગલાં, જે કોઈ મનુષ્યનાં પગલાંને જરાબર મળતાં આવતાં હોય તે; ધરમાં પ્રવેશ કરતી વેળા કે તેમાંથી બહાર નીસરતી વેળા, ધરની પાસે ફેંકી નાંખાયેલ પુષ્પમાળા, ચંદન અને લૂગડાંના કંટકો જેનાં વહેલી ફૂલમાળા, ચંદન અને વજ્રાદિને જરાબર મળતાં આવતાં હોય તે માણસ; ધર પાસે અગર ધરમાં ફેંકી દેવાયેલ વજ્રનાં કંટકાના ગંધને જેના પરસેવાનો કે પાનનો ગંધ મળતો આવતો હોય તે આ અને આવા પ્રકારના બીજા બધા મહુબો પરત્વે જરાબર ચોક્કસી કરવી.

પરદારી પરત્વે આસક્તિ રાખનાર નગરબન પરત્વે પણ સંકો ઉઠાવી શકાય. બહારના ચોરને ચોટી કાઢવાને માટે પ્રદેશ્ટાએ પોતાના તાખાનાં ઓપો તેમ જ રવાનિકોની મદદ લઈને યોગ્ય યોજનાઓ રચી કાઢવી; અને નાગરકે, પૂર્વસચિત સંયોગો લક્ષમાં રાખીને, દુર્ગની આંદરના બાગમાં રહેતા ચોરોને બોળી કાઢવા પ્રયાસ કરવો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘કંટકશોધન’ સંપદક ચોથા અધિકરણમાંનું, ‘સંકો ઉપરથી, અગર તો ગુન્હો કરાતાં જ ગુન્હેગારોને પકડવા વિશે’નું છઠું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૭.

અચિન્ત્ય મરણ પ્રસંગે કરવાની પરીક્ષા.

અચિન્ત્ય મરણ (આશુમૃતક) યદ્ય જાય તો શબ્દન તૈલ ચોપડીને તેની પરીક્ષા કરવી.

જે કોઈ મુઠ્ઠું મળમૂતથી ખરડાયતું, પવનથી ફૂલી ગયેલ અંગોવાળું, સૂઝી આવેલ (ઉપસેલ) હાથ પગવાળું, ઉધાડીફાટ આંખોવાળું, અને જેના મળા ઉપર બંધનાં ચિહ્નો પડેલાં હોય તે શબ્દ જે મનુષ્યનું હોય તે મનુષ્યને, તેના આસનો નિરોધ કરીને ભારી નાખવામાં આવેલ છે એમ જાણવું.

જે મનુષ્યને ઉચે (અદર) ટંગાડીને ભારી નાખવામાં આવેલ હશે તેના શબ્દના બાહુ તથા સાયજો સંકુચિત હશે.

જે શબ્દ સૂઝી ગયેલ હાથપગ અને પેટવાળું હોય, જેની આંખો ઉઠી ઉતરી ગયેલી હોય, અને જેની ફૂંટી ઉપસી આવેલ હોય તે શબ્દ જે માણસનું હોય તે માણસને, અદર લટકાવીને ભારી નાંખાયેલો સમજવો.

જે કોઈ શબ્દનો ગુદાપ્રદેશ; તથા નેત્રપ્રદેશ અઠકાઈ ગયેલ હોય, જેની છલ બે દાંત વચ્ચે આવી રહેલી હોય, અને જેનો ઉદરપ્રદેશ, ફૂલી આવેલો હોય તે શબ્દ જે મનુષ્યનું હોય તે મનુષ્ય જાડીને મરી ગયેલો છે, એમ જાણવું.

જે શબ્દ સોહીથી અનુસિક્ત હોય અને જેનાં માત્રો ભગ્ન અને બિન્ન મધ ગયેલાં હોય તે શબ્દ જે મનુષ્યનું હોય તે મનુષ્યનો વધ, લાકડીના કે દારકાના મારથી યથો છે એમ અનુમાન બાધી શકાય.

ભગ્ન અને બિન્ન માત્રોવાળું શબ્દ, કોઈ પશુ, ઉપરથી ફેંકી દેવાયેલ મનુષ્યનું હોય એમ પણ માની શકાય.

જે શબ્દના હાથ, પગ, દાંત અને નખ કાળા પડી ગયેલ હોય, જેની ચામડી લડખડી રહેલ હોય, જેના કેશ ખરી પડેલ હોય, જેનું માંસ ઓછું

યશ મયલું હોય, અને જેની મુખાકૃતિ ઉપર શીલુ અને યુક આવી રહેલ હોય તે શબ્દ જે વ્યક્તિનું હોય તે વ્યક્તિનો વધ વિષયી થયતો છે, એમ માનવું.

જે શબ્દને, પૂર્વોક્ત પ્રકારનાં ચિહ્નો ઉપરાંત, લોહીની કૂટવાળો દંડ પડેલો દેખાય તે શબ્દ જે મનુષ્યનું હોય તે મનુષ્યનું મરણ, સપાંદિ કોઈ ઝેરી પ્રાણીના કરડવાથી થયલું છે, એમ ગણવું.

કાઝા અને ઉધડી અતિશય થવાને લીધે જે શબ્દ ઉપરના કપડાં ફેંકાઈ ગયલાં હોય અને જે નાખાઈ ગયલું (પહોળું પટ્ટાચ) દેખાય તે શબ્દ જે મનુષ્યનું હોય તે મનુષ્યને, 'મદન' નામક છોડવાના રસનું પાન કરાવીને મારી નાખવામાં આવેલ છે, એમ માનવું.

સળ થવાના બધને લીધે કોઈ કોઈવાર, પૂર્વસૂચિત પ્રકારો પેકી હરકોઈ એક પ્રકારે થયેલ મરણને, જાણે કે તે સ્વેચ્છાપૂર્વક થયેલું હોય તેમ બતાવવાના હેતુથી, તે મરણ જે માણસનું થયેલ હોય તેના શબ્દના ઝળા ઉપર બંધ બંધાવાનાં ચિહ્નો પણ કરવામાં આવે છે.

વિષપ્રયોગથી નીપજનવવામાં આવેલ શત્રુના પ્રસંગમાં શબ્દના પેટમાં અપચેલ અન્નાદિનો જે બાગ રહેલો હોય તે કાઢીને તેને દૂધની મદદથી તપાસવો; અગર તો એવા બહાર કઢાયેલ ભોજનરોપને અગ્નિમાં નાખવો. અગ્નિમાં બળતાં જે તે 'અડઅડ' અવાજ કરે અને તેનો રંગ બદલાઈને ધૂન્ધનુર્વણું તે ધારણ કરે, તો તે શબ્દ, ઝેરથી મરી ગયેલા માણસનું છે, એમ જાણવું.

અગર જે આખું ય શબ્દ બળી જાય અને તેનો હૃદયભાગ બળ્યા પગરનો (અદગ્ધ) રહે, તો પછી તેવા મરનારે પોતાના નોકરોનો તરફ નિહુરતા અને બહાતકરવાળું કોઈ પણ વર્તન ચલાવેલું કે નહિ, તે બાબતનો ખાતરી તેના પોતાના નોકરોને પૂછીને કરી લેવી. એ જ પ્રમાણે, મરનાર માણસના દુર્ગત સંબંધીઓને, અગર તો અન્યપ્રસક્ત ઓળખને; અગર તો તેવા મરનારના પોતાના હાથથી જે કોઈ ચીજો

વારસો પડાવાઈ લેવાયલ હોય તેવી જીને જે કોઈ સગાએ રક્ષણ આપ્યું હોય તે સગાને પૂછીગાછીને, તેના મરનાર મનુષ્યના મરણ પરત્વે તપાસ કરી લેવી.

જે કોઈ માણસ પોતાના હાથે લટકીને મરી ગયો (સ્વયમુદ્ધનન્ધ) હોય તે માણસે મૂલકાળમાં અન્ય કોઈ મનુષ્યને દુઃખ દઇને અગર નુકસાન કરીને આદમધાત કરવાની સ્થિતિ ઉભી કરેલી કે નહિ તે જાળન પરત્વે, મરણના કારણે ખોળી કાઢવાની દૃષ્ટિથી તપાસ થવી જોઈએ.

નીચે ખતાવેલ કારણો પૈકી કોઈ એક અગર બીજાનાં પરિણામમાં એકાએક મરણ થઇ આવે છે:—

જીઓ અગર સગાઓ પ્રતિ કરાતા દોષ; વારસા માટે રખાતો હાલો; કમરંપધી; પ્રતિપક્ષી પ્રતિ દોષ; અને વેપાર, સમવાય (સંઘ કે એણી) અગર કોઈ વિવાદ પરત્વે થઈ આવતો રોષ. આવા કોઈ કારણથી જે ધાત ચાલે તે 'રોષનિમિત્ત ધાત' કહેવાય છે.

જે ખોટા મળતા પછાને લીધે કોઈ પણ મનુષ્યને વધ તેના પોતાના જ બાકુલી માણસો (સ્વયમાદિષ્ટ પુરો) થી, અગર તો અર્થ મેળવવાને કારણે ચેરિયી, અગર તો કોઈ બીજા જ માણસના ચતુર્યોથી થઇ જવા પામે, તો એ પ્રમાણે દ્વણ્ધ ગયલ મનુષ્યની પાસેના માણસો (સગા)ની પરીક્ષા આ પ્રમાણે (નીચે મુજબ પ્રશ્નો પૂછીને) કરવી:—

'મરનારને કોણે બોલાવેલો ? તેની સાથે કાણ કાણ હતું ? તેના પ્રવાસ દરમ્યાન તેની સાથે કાણ હતું ? અને જે સ્થાનમાં તેનું મરણ થયું છે તે સ્થાન વિષે તેને કાણ લઇ ગયલું ?'

જે સ્થાનમાં મરનાર માણસ મરી ગયો હોય તે સ્થાનમાં વસનારાઓને આ પ્રમાણે પૂછવું:—

'મરનારને અહીં કોણે આણેલો ? તમે (સાક્ષીઓ પૈકી) કોઈએ, અન્ય કોઈ હૃદયમુક્ત મનુષ્યને શરૂઆતથી યાદને આ સ્થાનમાં સંતાપતાં પાતો કરતો જોયલો કે નહિ ?'

આવા પ્રશ્નોના જે ઉત્તરો મળે તે ઉપરથી જે કંઈ સૂચિત થઈ આવે તેને અનુસરીને પછીની તપાસ આગળ ચલાવવાની છે.

મરનાર માથુસ પાસે જે કંઈ મિલકત હોય તે, તેનાં વચ્ચે, ધરેણું અગર તો જે બીજી ચીજો તેના શરીર ઉપરથી મળી આવે તે બધી ચીજો, એ મરનારને જેમણે આપેલી હોય, અગર તો જેઓ એ ચીજો સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય તેઓ; તે મરનારનાં સાથીઓ; તેનું નિવાસસ્થાન; તેણે કરવા માટેલ પ્રવાસનાં કારણો; તેના ધંધા અને તેનાથી કરાયેલાં વ્યવહારો; એ સર્વ બાબતોના સંબંધમાં પૂછગાછ કરવી.

કામ, કોષ અગર તો મોહથી કરાયેલ પાપકર્મના પરિણામમાં જે કોષ પણ પુરૂષ અગર સ્ત્રી, દોરડાંની, શૂચની કે વિપની મદદથી આત્મહત્યા કરે કે કરાવે, તો તેને (તેના શબને) દોરડા વડે, ચંડાળને હાથે રાજમાર્ગ ઉપર ઢસેડાવવું. આવી રીતે હત્યા કરનારાઓ નથી રમશાનવિધિને પાત્ર, કે નથી કોષ સંબંધિક્રિયાને પાત્ર. એ પ્રમાણે મરી ગયેલાનો જે કોષ સર્ગો (બંધુ) પ્રેતકાર્યક્રિયાવિધિ કરે તેને પણ તે જ મતિએ પહોંચાડવો, અગર તો તેના સ્વજનોએ તેવાનો ત્યાગ પણ કરી દેવાનો છે.

જે કોષ આવા પતિત મનુષ્યનો સંગ કરે છે (અર્થાત્ એવા પતિતને નિમિત્તે પ્રેતકાર્યક્રિયાવિધિ કરે છે) તેનો તથા તેના સાથીઓનો પણ કરાવવાનો, બહ્યાવવાનો, અગર તો દાન લેવા તથા દેવાનો જે અધિકાર હશે એક વર્ષને માટે હીનવી લેવામાં આવશે.

(આ પ્રમાણે કોટલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'કંટકરોધન' સંદર્શક એક અધિકરણમાંનું, 'અતિન્ત્ય મરણ પ્રસંગે કરવાની પરીક્ષા': એ વિષય લગતું સાતમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૮.

તપાસ અને કથૂલિયત કઢાવવા માટે કરાતી સખ્તાઇ.

આરોપીને ક્યાંદી ઓળખતો હોય કે નહિ, અગર તો આરોપી ક્યાં નો સગો હોય કે નહિ, તોપણ તેવા આરોપીના સાક્ષીઓને ક્યાંદીની હા રીમા તેવા આરોપીનાં દેશ, જાતિ, ગોત્ર, નામ, કર્મ, સ્થિતિ (સાર), મિ અને નિવાસસ્થાન; એ સર્વના સંબંધમાં પૂછપાછ કરવી; અને એ સ પ્રશ્નોના જે જવાબો આવે તે જવાબોને, આરોપીને એ તમામ પર પૂછવાથી જે જવાબો મળેલા હોય તે સાથે સરખાવી જોવા પછી જે દિવ ચોરી થયેલી હોય તે દિવસની આજલી રાત્રિએ તે ક્યા કામમાં રોકાયેલા હતાં અને પોતે પકડાયો તે પૂર્વે તેણે ક્યા સ્થાનમાં રાત્રિ બેસીત કરેલી; સંબંધમાં આરોપીને પૂછવું. આ પ્રશ્નોના જે જવાબ તે આપે તે ખરો હોવાનું, જે વિશ્વસનીય સાક્ષીઓથી જણાઇ આવે, તો પછી તેવા આરોપીને મુક્ત કરી દેવા; અને જે તેના જવાબો વિશ્વસનીય ન જણાય, તો પછી તેના પરત્વે જે કર્મ કરવાનું હોય તે. કર્મને અધીન તેને કરી દેવા (અર્થાત્ તેની પાસેથી ખરી હકીકત કઢાવવાને સાર તેની ઉપર જે પ્રકારની સખ્તાઇ વપરાવાની જરૂર જણાય તે પ્રકારની સખ્તાઇને પાત્ર તેને ગણવે.).

ગુન્હો બન્યાની તારીખથી ત્રણ દિવસ પછી કેમકે પશુ ચક્રિતક (પુરુષ)ને પકડવો નહિ; કારણ કે, આરોપ મુકવાને માટે જોડેલા સબળ પુરાવો જોઇએ તે ન હોવાના કારણે પ્રશ્નો પૂછવાને માટે અવકાશ ન હોતો નથી.

જે કેમકે મનુષ્ય, અન્ય જે કેમકે ચોર ન હોય છતાં તેને 'ચોર' કહે અગર તો જે કેમકે ચોર હોય તેને સંતાડે તેને, ચોરી જદલ જે સળ યદ્ય હકે તે સળ કરવાની છે.

જે કાંઈ તહોમતદાર એવું બતાવી આવે કે, તેની પોતાની સામે થયલી કચોદ ચતુતા અગર તો દેખવું પરિણામ છે, તો તેવા તહોમતદારને મુક્ત કરી દેશે.

જે કાંઈ મનુષ્ય, કાંઈ નિરપરાધી (શુદ્ધ) મનુષ્યને અટકાયતમાં રાખે તેને પ્રથમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી.

(ગુન્હો કરવા અર્થે ઉપયોગમાં લેવાયલાં) ઉપકરણો; (ગુન્હોગરના) મંત્રીઓ (મસલતિયાઓ) અને મદદગારો; મુદ્દામાલ (ચોરાપલ માલ) પરત્વે તેમ જ એવા ચોરાપલા માલને વેચવાખરીદવામાં જે કોઈએ મારફતિયાતું કામ કરેલ હોય તે શખ્સ: આ સર્વ પ્રમાણુ રૂપ મંજુરો. પરંતુ જે પ્રકારના પ્રમાણુને ચકાસી તેનું ખરાપણું જોવાને અર્થે, જે કોઠાણેથી ચોરી થયલી હોય તે કોઠાણું, અને જે માલ જે રીતે કબજે રખાયેલ હોય, અગર તો તેની જે રીતે વહેંચણી કરી નંખાઈ હોય તે રીતિ અને તેને લગતા સંશોભો: જે બધી બાબતો પરત્વે પણ ધ્યાન આપવાનું છે.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણો પૈકી જે એક પણ પ્રમાણુ મળ્યા આવે નહિ, અને આરોપી ધણા જ વિલાપ કરતો દેખાય, તો પછી તેને નિરપરાધી ગણી લેવો. આમ કરવાનું કારણ એ કે, જે કોઠાણે ચોરી થઈ હોય તે કોઠાણે અકસ્માત જઈ ચઢનારને બહુવાર ચોર ધારી લેવામાં આવે છે, અગર તો રૂપ, પહેરવેશ, લયિયાર અને ચોરાપલ માલના જેવા જ માલ: જે સવના મળતાપણુને પરિણામે કોઈ વાર, જે મનુષ્ય ચોર ન હોય તેવાને ચોર ગણી લેવાનું પણ બની આવે છે; અગર તો માંડવ્યની બાબતમાં બનેલું તે પ્રમાણુ, જે કોઠાણે ચોરી થયલી હોય તે કોઠાણે જઈ ચઢનાર મનુષ્ય પોતે નિરપરાધી હોય તો પણ, પોતાની ઉપર સખ્તાઈ ચરો એવા બમથી, કોઈ વાર, 'પોતે ગુન્હો કરેલો છે' એમ કબજિયત પણ આપી શકે છે. આમ હોઈને જ્યાં સુધી તહોમતદાર વિરૂદ્ધ પૂરેપૂરો પુરાવો પડે નહિ ત્યાં સુધી તેને સજા કરવાયવી નહિ.

અન્નાન (મન્દાવધાન), ગાળક, વૃદ્ધ, વ્યાધિગ્રસ્ત, મૃત, ઉન્મત્ત (ઘેલક) ક્ષુધાતુર, તૃપાપીડિત, પ્રવાસથી ચાકેલ, અકરાતિથાની પેડે જેણે ભોજન લીધેલ હોય તેવા, જેણે પોતાની મેળે કબૂલિયત આપી દીધી હોય (આત્મકાશિત) તે, અને જે અતિદુર્બલ હોય તે: આ સર્વ પ્રકાર પૈકીના કોઈ એક પણ મનુષ્યની ઉપર સપ્તાષ્ટ ગુજારવી નહિ.

વેસ્માઓ, પ્રવાસીઓને જળપાન કરાવનારાઓ (પ્રાપાવિક), કથાકરો, ઠામ અને ભોજન પૂરું પાડનારા (પચિકાથમીઓ): એ સર્વ પ્રકારના ગુમચરો પૈકી જે કોઈ ચંકિત મનુષ્યનાં કૃત્યના જેવા જ કૃત્યોથી પરિચિત હોય તેને, પૂર્વે નિક્ષેપની ઉચાપતને લગતી બાબત પરત્વે જે પ્રમાણે કહુંવાઈ ગયેલ છે તે પ્રમાણે, તેવા ચંકિત મનુષ્યની હીલચાલ ઉપર નજર રાખવાને મોકલી આપવાની ગોઠવણ કરવી.

જે માણસના સંબંધમાં એવું માનવાને કારણ મળે કે તેણે દોષ કરેલો છે તે માણસની ઉપર સપ્તાષ્ટ કરાવવી; તથાપિ ગર્ભવાળા સ્ત્રીઓ અગર તો જે સ્ત્રીનો પ્રમત્તિકાળ એક માસથી વધારે ચલે ન હોય તેની ઉપર સપ્તાષ્ટ ગુજરાવવાની નથી.

દરાવાયત્ત ધોરણથી અર્ધ પ્રમાણમાં સ્ત્રી ઉપર સપ્તાષ્ટ કરવી; અગર તો કોઈ પણ પ્રકારનો અપવાદ રાખ્યા સિવાય સ્ત્રીઓની ઉલટ તપાસ (વાક્યાનુયોગ) થવા (પણ) દેવી.

આઠશ્લોકો, વેદનો તેમ જ તપસ્વીઓની ઉપર દૂષા ગણુસો રાખી તેમનો પરિગ્રહ કરવો.

જે કોઈ પૂર્વોક્ત નિયમ તોડે કે તોડાવે તેને પ્રથમ કોરીના સાદસદંડની સજા કરવી; તેમ વળા જે કોઈ, સપ્તાષ્ટ ગુજારવા જતાં કોઈ (આરોપી)નું મરણ નીપજવી દે, તો તેને પણ (તે જ મુજબ) સજા કરવાની છે.

વ્યવહારમાં ચાર પ્રકારની સપ્તાષ્ટ (કર્મ) છે:—(૧) ૭ પ્રકારની સજાઓ (પદ્દંક); (૨) સાત પ્રકારના કટકા (કયા:); (૩) બે પ્રકારે કટકાવવું તે (ઉપરિ નિબંધૌ); અને (૪) ઉલ્લંઘનલિપ્ત.

પાપકર્મ કરનારને વેત્ર (નેતર)ની સોંટી વડે નવ પ્રકારે ફટકા મારવા:—પ્રત્યેક સાથળ ઉપર ૧૨ ફટકા; 'નક્તમાલ' ની સોંટી વડે ૨૮ ફટકા; દરેક પગના તળમા અને દરેક હાથેળીમાં ૩૨ ફટકા; વૃધિકા-કારમાં હાય બેઠાવીને આંગળીનાં ટેરવાં ઉપર ૨ ફટકા; બે પ્રકારનું ટાંગણુ,— લંઘમુખ અને ચલ; આરોપીને ચોખાનું એસામણુ પાયા પછી તેની આંગળીના એક સાંધા ઉપર દેવાતો ડામ; તેને તેલ પાખને એક આખા દિવસ સુધી તેના શરીરને આપવામાં આવતી અમ્મિની ઉખા; અને શિયાળામાં એક આખી રાત્રિ તેને ખડખડા ધાસ ઉપર ચલાવી રાખવો તે. આ અદાર પ્રકારે તેની ઉપર સખ્તાઈ ગુળરી ચકાવ છે.

દોરડાં, લાઠીઓ, ખાણુ, કોદાણા, છરીઓ વગેરે જે ઉપકરણો આરોપી કનેથી મળી આ તે બધાને બધેકાની પીઠ ઉપર લાદીને કોઠામાં ફેંદવી દેખાડવાં.

પ્રતિદિન નવા નવા પ્રકારની સખ્તાઈને ઉપયોગમાં લાવવી.

પોતાના તરફથી, અગાઉથી અપાવલ આસા પ્રમાણે જે ગુન્હેગારો ભૂંટ કરે; જેઓ પોતાથી ચોરાયલ માલનો અંશતઃ પણ ઉપયોગ કરે; જેઓ પાપકર્મ કરતાં અમર તો મુદ્દામાલ સાથે પકડાઈ જાય; જેમણે રાજાને કે અધિકારીને પ્રયાસ કરેલો હોય; અમર તો જેણે, દેહાન્તાઈંડની સખતને પાત્ર ગણાય તેવા પ્રકારનો ગુન્હો કરેલો હોય: તે તમામ પ્રકારના ગુન્હેમારોને, રાજવચનને અનુસરીને, એક અમર એક ને એકનો વધારે વખતે ઉપયોગ કરીને, અમર તો બધા ૫ પ્રકારની સખ્તાઈને અધીન કરી દેવા.

આલણે ગમે તે પ્રકારનો ગુન્હો કર્યો હોય, તો પણ તેના પરત્વે સખ્તાઈ કરવી નહિ. તેના મુખ ઉપર કોઈ એવું એક ચિહ્ન કરી દેવું કે, જેને પરિણામે તેણે કોઈ પણ એક ગુન્હો કરેલો છે એવું બહુધા આવે:—જેમકે, તેણે બે ચોરી કરી હોય તો ફતરાવું, ખુન કરેલ હોય તો માથા.

વગરના ધડનું, ચૂરપલીગમનનો દોષ તેણે કરેલ હોય તો યોનિનું, અને જો દારૂ પીધેલ હોય તો મલખ્વજનું ચિહ્ન (એના મુખ ઉપર કરી દેવું.).

આ પ્રમાણે બાહ્યજીવને ઘણું ઘણું રહે એવી રીતે અંકિત કર્યા પછી તેણે જે ગુન્હો કર્યો હોય તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવો, અને પછી રાજ્યએ તેવા દુષિત બ્રાહ્મણને કાં તો દેશનિકાલની સજા કરવી, અથવા તો તેને મજૂરી કરવાને ખાણ વિશે મોકલાવી દેવો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' કંટકરોધન' સંપ્રક એવા અધિકરણમાંનું, 'તપાસ અને કળ્પસિયત કઠાવવા માટે કરાતી સખ્તાઈ': એ વિષયને લગતું આઠમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૯

રાજ્યનાં તમામ ખાતાઓનું રક્ષણ.

સમાદતોથી નિયોજનમલા પ્રદેશોએ અધ્યક્ષોનું અને અધ્યક્ષપુરો (અધ્યક્ષના તાબાના નોકરો)નું નિયમન કરવું.

ખાણમાંથી કે કારખાનામાંથી જે કાષ્ટ, કીંમતી ચીજ કે રત્ન ઉપાડી જાય તેનો શુદ્ધ વધ કરવો—(અર્થાત્ તેનું મત્તક ઉડાવી દેવું.). જો કાષ્ટ મનુષ્ય, કુદરતી ચીજ બનાવનાર કારખાનાંઓમાંથી હુશુદ્ધ (સાધારણ કીંમતની ચીજની) અથવા તો ઉપરકર (જીવનનિર્વાહ કરવાનાં સાધનો)ની ચોરી કરે, તો તેવા ચોરને, પ્રથમ વર્ગના સાહસદંડની સજા કરવી. પદ્મભૂમિ (વેચાઉ ચીજો ભરી રાખવાની જગ્યા)માંથી અથવા તો રાજ્ય તરફથી વેંચાય તેવી ચીજમાંથી કાષ્ટ પશુ મનુષ્ય, એક સોળાં-શથી માંડીને એક ચતુર્થાંશ ' પશુ ' મૂલ્યવાળી ચીજ ઉપાડી જાય, તો તેનો ખાર ' પશુ ' દંડ કરવો; જો તે પ્રમાણે કાષ્ટ સખ્ત, એક ચતુર્થાંશ-થી એક દ્વિતીયાંશ ' પશુ ' મૂલ્યની કીંમતની ચીજ લઈ જાય, તો ચોરી

‘પણ’ દંડની સજા તેને કરવી; ઉપાગ્રહ લેવાયથી વસ્તુની કીંમત, એક દિલીયાંસથી ત્રણ ચતુર્થાંશ ‘પણ’ સુધીની હોય, તો છત્રીય ‘પણ’ દંડ કરવો, અને એ પ્રમાણે ચોરાણ મળવી ચીજની કીંમત જ પોણા ‘પણ’ થી એક ‘પણ’ સુધીની હોય, તો અડતાળીય ‘પણ’ દંડની સજા કરવાની હેવી.

એકથી એ ‘પણ’ સુધીની કીંમતવાળી ચીજના ચોરનારને, પ્રથમ કોટીનો સાદસદંડ દેવો; બેથી ચાર ‘પણ’ સુધીની કીંમતવાળી ચીજ ચોરાય તો તે અદ્દશ, મધ્યમ પ્રકારના સાદસદંડની સજા કરવી, અને જો ચારથી આઠ ‘પણ’ સુધીના મૂલ્યવાળી ચીજ ઉપડી જાય, તો તે અદ્દશ ઉત્તમ કોટીના સાદસદંડની સજા કરવાની છે. પણ જો કોઈ, આઠથી દસ ‘પણ’ સુધીની કીંમતવાળી ચીજ ઉપડીને લઈ જાય, તેનો તો વધ જ કરવો.

જો કોઈ શખ્સ કોઠારમાંથી, પક્ષાચારમાંથી, કુલ્યાચારમાંથી કે આયુધાગારમાંથી, પૂર્વનિર્દિષ્ટ કીંમતના કરતાં અર્ધભાગની કીંમતની ચીજ-જેમ કે, કુંધ, ભાંડ અને ઉપરકર વગેરે પૈવી કોઠાની ચોરી કરે, તો તેને પણ ઉપર મુજબ સજા કરવાની છે; અને જો કોઈ તેજાખાના (રાજકોશ) માંથી, ભાંડાગાર (ભંડાર)માંથી કે અક્ષરાલયમાંથી, ઉપર ખતાવવામાં આવેલ કીંમતથી ચોચા ભાગની કીંમતવાળી કોઈ પણ ચીજને તથાગ્રે કરે, તો તેણે સખ્સને, પૂર્વનિર્દિષ્ટ દંડના કરતાં બમણું દંડની સજા કરવી.

(ચોર નાસી જાય એવા ઇરાદાથી) જો કોઈ તેને ભય ઉત્પન્ન કરે, તો તેને કેટલી સજા કરેલી તે સંબંધમાં તો રાજના અંતઃપુરને લગતી જાળતોના અગ્રસંધાનમાં, પૂર્વે ઠહેલાઈ ચલણું છે જ, તથાપિ તે પ્રમાણે કરનારનો તો ચિત્રધાત જ કરવો—(અર્થાત્ તેને રીઆયીરીઆવીને મારી નાખવો.).

સરકારી નોકર સિવાય કોઈ બહારનો માણસ જે કોઈ ખેતરમાંથી, ખજાનામાંથી, ઘરમાંથી અગર તો દુકાનમાંથી કોઈ પણ પ્રકારના દ્રવ્ય થી જે 'પણ' સુધીની કીંમતના કાચા માલ (કુચ્ચ)ની, ભાંડ (તૈયાર ચપલ માલ)-ની, અગર તો ઉપરકરની ચોરી દિવસે કરે, તો તેને કાં તો ત્રણ 'પણ' દંડ ભરવાની સજા કરવી, અગર તો તેના શરીર ઉપર માથનું છાણ ચોપડીને ભડકાવાળા અગ્નિવાળો એક ડીબડી તેના કટિ-પ્રદેશ ઉપર બાંધીને તેને ગામમાં ફેરવવો. જે કોઈ માણસે (જે પ્રમાણે) પાથી અરધા 'પણ' સુધીની કીંમતની ચીજ ચોરી હોય, તો તેને કાં તો છ 'પણ' દંડની સજા કરવી, અગર તો તેનું માથું બોડકું બનાવી દેવું, અગર તો તેને હાડકાવાળી દેવી. જે કોઈ મનુષ્ય એક દ્વિતીયાંશથી એક ચતુર્થાંશ 'પણ' સુધીની કીંમતની ચીજની ચોરી કરે તેનો કાં તો નવ પણ દંડ કરવો અગર તો તેના શરીરે છાણ કેરાખ ચોળીને, અગર તો તેની કમ્મરનો આસપાસ સળગતા દેવતાવાળો ડીબડો બાંધીને તેને ગામ આખામાં ફેરવવો. જે કોઈ માણસ એક તૃતીયાંશ 'પણ'થી માંડીને એક 'પણ' જેટલી કીંમતવાળી વસ્તુ ચોરે, તો તેવા માણસને ચાર 'પણ' દંડની સજા કરવી, અગર તો તેને માથે મુઝા કરાવી દેવો, અગર તો તેને દેશપાર કરી દેવો. જે કોઈ શખ્સ, એકથી જે 'પણ' સુધીના મૂલ્યવાળો માલ ચોરે તો, કાં તો તેને ચોવીસ પણ દંડ ભરવાની સજા કરવી, અગર તો છટવડે તેના માથાના વાળ (ધસીધસીને) કિતરાવો નાખવા, અગર તો તેને હાડપાર કરી દેવો. જે કોઈ માણસ, જેથી બાર પણ સુધીની કીંમતવાળી ચીજ ચોરી જાય, તો તેવા ચોરને છત્રીશ 'પણ'ના દંડની, ચારથી પાંચ 'પણ' સુધીની ચોરી કરનારને અડતાળીશ પણના દંડની, અને પાંચથી દસ 'પણ' સુધીની કીંમતની વસ્તુના ચોરનારને પ્રયમ વર્ગના સાહસદંડની સજા કરવાની છે. દસથી વીસ 'પણ' સુધીની કીંમતની ચીજના ચોરનો જસો 'પણ', અને વીસથી ત્રીસ પણ સુધીની કીંમતવાળી ચીજ ચોરાય તો પાંચસો 'પણ' દંડ કરવો. (તેમ વળી) જે ત્રીસથી ચાલીસ પણ સુધીના મૂલ્યવાળી ચીજની ચોરી જે કોઈ શખ્સ

કરે તેને એકદમ્બર 'પણ' દંડની રકમ ભરવાની સજા કરવાની છે, અને ચાલીસથી પચાસ 'પણ' સુધીની કીંમતવાળી ચીજના ચોરને તો વધ જ કરવો.

દિવસના આગલા ભાગમાં કે પહેલી રાત્રિએ જો કોઈ શખ્સ કોઈની કનેથી બળપૂર્વક કોઈ પણ વસ્તુ ખૂંચવી લે, અને તે પ્રમાણે ખૂંચવી લેવાયલ વસ્તુનું મૂલ્ય, પૂર્વનિર્દિષ્ટ મૂલ્ય પ્રમાણથી અર્ધભાગનું હોય, તો તેવા પ્રસંગમાં પૂર્વનિર્દિષ્ટ દંડની રકમ કરતા બમણા દંડની સજા કરવાની છે.

દિવસે કે રાત્રિએ, જો કોઈપણ શખ્સ શસ્ત્રસંગ્રહ થઈને, પૂર્વનિર્દિષ્ટ કીંમતોથી ચોથા ભાગની કીંમતવાળો કોઈ પણ ચીજ (કોઈની કનેથી) ખૂંચવી લે, તો તેવા શખ્સને પણ આટલી જ સજા કરવાની છે.

જો કોઈ કુટુંબાધ્યક્ષ, અધ્યક્ષ કે મુખ્યસ્વામી (સ્વતંત્ર અધિકારી) અધિકાર બહાર જઈને (કૂદ) કુક્રમે (શાસન) કાઢે કે કૂદ (ખોટી) મુદ્રાને, ઉપયોગ કરે, તો તે પ્રત્યેકને અનુક્રમે પ્રથમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ પ્રકારના સાદસદંડની સજા કરવી, અગર તો તેનો વધ કરાવવો, અગર તો તેને અર્ધ-રાધના પ્રમાણમાં સજા કરમાવવી.

જો કોઈ પણ ન્યાયાધીશ (ધર્મરથ) વિવદમાન (પક્ષકાર) પુરૂષને ધમકાવે, ડરાવે, (અદાલતમાંથી) બહાર કાઢે, અગર તો તેને બોલતો બંધ કરી દે, તો તેવા ન્યાયાધીશને પ્રથમ તો, પહેલા પ્રકારના સાદસદંડની સજા થશે. જો તે કોઈ પણ પક્ષકાર પ્રતિ અપરાધ વાપરે અગર તો તેને બેઆબર કરે, તો તેવા પ્રસંગમાં તે પ્રમાણે કરનાર ન્યાયાધીશને બમણી સજા થશે. જો કોઈ પૃત્ત્ય (પૂજા જેવું) હોય તે જો તે ન પૂછે, અગર તો જો કોઈ અપૃત્ત્ય હોય તે જો તે પૂછે, અગર તો તેના પોતાથી જે વાત પૂછાણી હોય તે વાત તે જતી કરી દે, અગર તો જો તે કોઈને કોઈ શીખવે (સુચવે), યાદ આપેઅપાવે, અગર તો તે કોઈ પણ પક્ષને તેના પોતાથી પૂર્વે જે વાત કહેવાઈ હોય તે ફરીથી તેને પૂરી પાડે, તો તે પ્રમાણે કરનાર ન્યાયાધીશને, મધ્યમ પ્રકારના સાદસદંડની સજા કરમાવી દેવી.

૭ તેણે ફરમાવ્યો હોય, તો તેવા પ્રસંગમાં હઠની રકમ તથા દંડની રકમ એ જોટલો ફરક પડે, તેના કરતાં આઠ ગણા દંડની તેને સજા કરવાની છે.

જો કોઈ ન્યાયાધીશ અગર પ્રદેશી ખોટી રીતે, કોઈને ‘સારીર દંડ’ આપે (અર્થાત્ કોઈના શરીરને કષ્ટ થાય એવી સજા કરે), તો તેને પોતાને તેવી જ સજાને અધીન કરી દેવો, અગર તો તેવા પ્રકારનો અન્યાય કરવા બદલ જોટલા પ્રમાણમાં (સજા ભોગવનારને) ગુન્હાસાની (વળતર) અપાવી શકાય છે તેના કરતાં બેગણી રકમ તેની કનેથી (સજા પામેલ શખ્સને) અપાવી દેવી.

જો કોઈ પણ ન્યાયાધીશ, ખરી રકમને ખોટી કરી નાખે, અગર તો ખોટી રકમ હોય છતાં તેને ખરી કરાવી દે, તો તેવા પ્રસંગમાં, જોટલો રકમ પરત્વે એ પ્રમાણે કરાવું હોય તેનાથી આઠગણી રકમના દંડની તેને સજા કરવી.

જો કોઈ અમલદાર અદાલતમાંથી, ચારક (ચોરી) માંથી અગર કેદખાનામાંથી કોઈ માણસને બહાર કાઢશે અગર કઢાવા દેશે, અગર તો કેદીઓ ચપલ, કે ભોળાન કરતા હોય કે જોડેલા હોય અગર મૂળમૂઝાદિનો ત્યાગ કરતા હોય તેવા પ્રસંગે તેમને અકચણ કરશે, તો તેને પણ ‘પણ’થી માંડીને વધારે પ્રમાણમાં જોટલા દંડની સજા કરવી જોઈએ તેટલી કરવી.

જો કોઈ ઇસમ કોઈ દેવાદારને ચોખી (ચારક) માંથી મુક્ત કરી દે કે મુક્ત કરાવી દે, તો તેને, મધ્યમ પ્રકારના સાદસદંડની સજા કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ એ દેવાદાર જોટલું કેવું દેવાને બંધાયેલો હોય તેટલું કેવું તે છોડનાર કે છોડાવનાર પણ મૂકવી દેવું પડે.

જો કોઈ ઇસમ બંધનાગારમાંથી કેદીઓને છોડી મુકે અગર કેદીઓ છૂટી જાય તેની કિંમત કરે, તો તેને ‘વધ’ ની સજા કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ તેની તમામ મિલકતને ખાલસા પણ કરી લેવી.

કોઈ પણ પ્રકારની ઉશ્કેરણી થયેલી છે એવું ખતાવ્યા સિવાય જો બંધનાગારાખક્ષ કોઈને કેદખાનામાં પૂરી દે, તો તેનો ચોખીય ‘પણ’ દંડ કરવો.

જો તે કોઈ પણ પ્રકારની ગેરવ્યાજબી સપ્તાર્થ ગુન્નરે, તો તેનો અડતાળાશ 'પણ' દંડ કરવો; જો તેવો અધ્યક્ષ કેદીને સ્થાનાંતર કરાવે, અગર તો તેને ખાવાપીવાતું આપે નહિ, તો તેવા પ્રસંગમાં તેને છન્નુ 'પણ' દંડની સજા કરવી; જો તે કેદીને હેરાન કરે અગર તો તેની પામેથી રૂસ્વત લે, તો તેને, મધ્યમ પ્રકારનો સાહસદંડ આપવો; અને જો તે કેદીને એવો માર મારે કે તેના પરિણામમાં તે કેદી મરી જાય, તો તેને એકહજાર 'પણ' જેટલા દંડની સજા કરવી. જો કોઈ પુરૂષ કેદમાં પડેલ સ્ત્રી, અગર અટકમાં લેવાયલ દાસી અગર પગારદાર સ્ત્રીની સાથે બલાતકારસંભોગ કરે, તો તેવા પુરૂષને પ્રથમ વર્ગના સાહસદંડની સજા કરવી. જો કોઈ પુરૂષ ચોરની સ્ત્રીને, અગર તો મહામારીને લીધે મરી ગયલ કોઈ પુરૂષની બાર્યાને બલાતકારે ભોમવે, તો તેવા પુરૂષને, મધ્યમપ્રકારના સાહસદંડની સજા ફરમારવી; અને સંરૂઢ થયલ (અટકમાં લેવાયલ) આર્ય સ્ત્રી ઉપર તે બલાતકાર ગુન્નરે, તો તેને ઉત્તમ પ્રકારનો સાહસદંડ દેવો.

જો સંરૂઢ થયલ (અટકમાં લેવાયલ) પુરૂષ, આ પ્રમાણે (બલાતકાર-સંભોગનો ગુન્હો) સંરૂઢ થયલ આર્ય સ્ત્રી પરત્વે કરે, તો તેવા પ્રસંગમાં તેવા પુરૂષનો ત્યાં ને ત્યાં જ (તત્કાલ) ઘાત કરાવી દેવો.

રાત્રિએ અકાળે ફરતાં અટકમાં લેવાયલી કોઈ આર્ય સ્ત્રીની ઉપર કોઈ અમલદાર બલાતકાર ગુન્નરે, તો તેવા અમલદારને વિના વિલંબે દાસીને લાકડે લટકાવી દેવો; અને જો એવા જ પ્રકારનો ગુન્હો કોઈ દાસી પરત્વે જન, તો તેવા પ્રસંગમાં અપરાધીને, પ્રથમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી.

ચોક્કીને તોડ્યા સિવાય જો કોઈ અમલદાર કેદીને લગવે, તો તેને, મધ્યમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી; અને જો કોઈ અમલદાર, ચોક્કીને તોડી કેદીને જાગરી દે, તો તેનો વધ કરાવી દેવો. જો બન્ધનાગાર-માથી કેદીને તે છોટી યુક્તે, તો તેનો વધ કરાવવો એટલું તો નહિ, પરંતુ તેની તમામ મિલકત ખાલસા પણ કરવાની.

આ પ્રમાણે, રાજ્યના નોકરોનાં આચરણોની પરીક્ષા રાજાએ હંડની મદદથી પહેલવહેલાં તો કરી લેવી, અને એમ કરતાં જે અમલદારો શુદ્ધ શીલના માણસ પડી આવે તેમની મારફત તેણે સહેરો તથા ગામડાંઓમાં વસતા લોકોનાં આચરણો તપાસાવવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના 'કંઠકોપન'સંગ્રહ યોથા અધિકરણમાનું 'રાજ્યના તમામ ખાતાઓનું રક્ષણ' : એ વિષયને લખતું નવમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૦.

એકાંગવધને બદલે બેનહંડ.

જો અર્થચરો (સરકારી નોકરો) તીર્થયાત્રા (પૂજ્યજીમિઓને અપવિત્ર કરવી તે), અગરપ્રધિભેદ (જનવા કાતરવાં વગેરે) જેવા ગુન્હાઓ પહેલી જ વાર કરે, તો તેમના અંગૂઠા કાપી નાખવા અગર તો તેમને ચોપન 'પણ' હંડ બરવાની સજા કરવી. જો તેઓ એવા ને એવા ગુન્હા ખીછ વાર કરે તો તેમના —નું છેદન કરવું, અથવા તો તેમનો સો 'પણ' જેટલો હંડ કરવો. જો એવો ને એવો ગુન્હો તેમનાથી બીછ વાર કરાય, તો પછી તેમના જમણા હાથને કાપી નાખાવવો, અમર તો ચારસો 'પણ' હંડની સજા તેમને કરવી; અને (તે છતાં) જો ચોથી વાર એ ને એ ગુન્હો તેમના હાથે થાય, તો પછી, હરકોઇ રીતે તેમનો વધ (પણ) કરાવી નાખવો.

જો કોઇ ચખ્સ કુકડાં, નોળાં, ગિલાડાં, ફૂતરાં, કુકરો કે જેમની પ્રાંમત ચોપન કરતાં ઓછા 'પણ' હોય તેમને ચોરો કે નળદ કરી નાખે, તો તેના નાકનું ટેરવું કપાવી નાખવું, અગર તો તેને ચોપન 'પણ' જેટલી રકમના હંડની સજા કરવી. જો આ પ્રાણીઓ ચંડાળની કે અરણ્યવાસીની માલીશીનાં હોય, તો પૂર્વનિર્દિષ્ટ હંડથી અર્ધભાગનો હંડ (ગુન્હેગારનો) કરવો.

પાસમાં, જળમાં કે ખાડાઓમાં પકડાઇ રખાયેલ મૃગ, પશુ, પંખીઓ દ્વારીઓ, વાઘો, માછલાંઓ અગર બીજાં પ્રાણીઓને જો કોઇ પશુશખ્સ ચોરી જાય, તો ચોરાયેલ પ્રાણીના મૃત્યુ જોટલી રકમનો દંડ તેનો કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ એ ચોરાયેલ પ્રાણી પાછું (તેના માલીકને) મેંપી દેવાને તેને ફરજ પણ પાડવી.

અરણ્યમાંથી મૃગોની કે કાચા માલની ચોરી કરનારનો દંડ સો ' પશુ ' કરવો; અને જો પૂતળાઓ, મૃગો અને પક્ષીઓની કોઇ ચોરી કરે અગર હિંસા કરે તો તેનો, તેનાથી જમણો દંડ કરવો.

હારીગર (કાર્શિબી), ગૈયાજાળેલા અને તપરવીની માલીકોની, પરંતુ થોડા મૂલ્યની ચીજ ચોરનારને, સો ' પશુ ' દંડની સજા કરવી; અને જો કોઇ એવા લોકોની ચોરી કીંમતની વસ્તુ ચોરે અગર તો ખેતીના સાધનો પૈકી કોઇની ચોરી કરે, તો તેનો એવડો દંડ કરવો.

જો કોઇ મનુષ્ય પરવાનગી લીધા વિના દુર્ગમાં પ્રવેશ કરે, અગર તો જો કોઇ, ગ્રામીણ હિંદુ દ્વારા તેમાં રખાયેલ દ્રવ્ય (નિષ્કેપ) ને ખસેડીને લઇ જાય તે- શિરચ્છેદ કરાવવો, અગર તો તેને જસો ' પશુ ' દંડ મરવ પાડવી.

શાશ્વત્ત ગાડું, નાવ કે શુદ્રપશુ ચોરે તેનો એક પગ કપાવી ર તો તેનો ત્રણસો ' પશુ ' દંડ કરવો.

લુગારી એક કાઠણી બાડું આપીને ખોટો પાસો (અક્ષ) , અગર તો છૂન રમનામા જો કોઇ અન્ય માધન જોઇએ તેનો ૮, અગર તો હાથચાલીકીથી કપટ કરે તેનો એક હાથ કપાવી અગર તો તેને ચારસો ' પશુ ' દંડ ભરવાની સજા કરવી.

કોઇ પુરુષ ચોરનું અગર પારદારિક (પરસ્ત્રીગમન કરનાર) નું વ્ય કરે, તો તે પુરુષ અને તે સ્ત્રી એ ઉભયને પકડીને તેમનાં નાક-કાન કપાવી નાખવાં, અને તે પ્રત્યેકને પાચસો ' પશુ ' દંડની સજા કરવી

એટલું તો નહિ, પરંતુ (મૂળ) ચોર તથા જનરક્ષા કરનાર પુરુષ: એ જાનેનો, પૂર્વાનિર્દિષ્ટ રકમના કરતાં જમણો દંડ પણ કરવો.

જો કોઈ શખ્સ મહાપશુની ચોરી કરે, દાસ કે દાસીનું અપહરણ કરે, અગર તો કોઈ મરી ગયેલ મનુષ્ય (ત્રેત)ની બીજ વેચે, તો તેના જાને પગ કપાવી નાખવા, અગર તો તેને છમો 'પણ' દંડ ભરવાની ફરજ પાડવી.

જો કોઈ શખ્સ, પોતાથી ઉંચા વર્ણના અન્ય કોઈ મનુષ્યના, અગર તો ગુરુના હાથ પગને આડો આવે, અગર તો રાજાના ઘોડા, હાથી વગેરે ઉપર ચઢી બેસે તેનો એક હાથ અને એક પગ કપાવી નાખાવવો, અગર તો સાતસો 'પણ' જેટલી રકમનો દંડ ભરવાની તેને ફરજ પાડવી.

જો કોઈ શ્દ્ર પોતાની જાતને જાણણી તરીકે ઓળખાવે, અગર જો કોઈ શખ્સ દેવદ્રવ્ય ચોરી લે કે રાજાની સામે દેવ કરે, અગર તો બીજા ૧૪ માણસની જાને આંખો ફોડી નાખે, તો તેના માણસની જાને આંખોને ઝેરી અંજન (યોગાંજન) લગાડવીને ફોડી નાખવી, અગર તો તેનો આઠસો 'પણ' દંડ કરવો.

જો કોઈ શખ્સ કોઈ ચોરને કે પારદારિક (જનરક્ષા પુરુષ)ને ભાગી છૂટવામાં મદદગાર થાય, અગર જો કોઈ મનુષ્ય, રાજાસાસન લખવામાં કાંઈ વધુબદ્ધ કરે અગર તો કોઈ સંધન દન્યાનું કે દાસીનું અપહરણ કરે, અગર તો કોઈ પ્રકારનો કપટાત્મક વ્યવહાર કરે, અગર સડેલ માંસનું વેચાણ કરે, તો તેના શખ્સના જાને પગ તથા એક હાથ કપાવી નાખવા, અગર તો તેની કનેથી નવસો 'પણ' જેટલો દંડ વસૂલ કરવો.

જો કોઈ શખ્સ, મનુષ્યનું માંસ વેચતો દેખાય તેનો તો વધ જ કરાવવો.

જો કોઈ મનુષ્ય દેવો કે પશુઓની પ્રતિમાઓને ચોરે, મનુષ્યનું હરણ કરે, અગર તો અન્યનાં ખેતર, ઘર, હિરણ્ય, સુવર્ણ, રત્નો અગર પાક પેદા કોઈને દેખાવી બેસે તેને, જોઈએ તો ઉત્તમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી અગર તો તેનો શુદ્ધ વધ કરાવી નાખવો.

પ્રથમ, મધ્યમ કે હિતમ દંડની સજા ફરમાવ્યા પહેલાં પ્રદેશાએ, (અપરાધી) પુરપની (સામાજિક સ્થિતિ), અપરાધનો પ્રકાર, ગુન્હાનું નાનું મોટું કારણ, પૂર્વ સંયોગો અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ, દેશ અને કાળઃ એ સર્વ પરત્વે પૂરેપૂરું ધ્યાન આપી વિચાર કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ અપરાધી અપરાધી વચ્ચે રહેતા ફરકો, અગર તો જે તે અપરાધી સાધારણ જન છે કે રાજકુળનો છેઃ એવી એવી બધી વાતો પણ લક્ષ્યમાં રાખવાની છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંનું 'કંટકશોધન'સંસક્રિયોત્થા અધિકરણમાંનું, 'એકાંગવધને બદલે ધનદંડ' નામક દશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૧.

રીબાવણી સાથે, અગર રીબાવણી વગર કરાતી મોતની સજા.

જે કોઈ મનુષ્ય કલહ દરમ્યાન બીજાનું ખૂન કરે તેનો ચિત્રધાત કરાવવો— (અર્થાત્ તેવા ખૂનીને રીબાવી રીબાવીને મરાવવો). કલહ દરમ્યાન ઈશ્વર યવાથી જે કોઈ માણસ પહેલી સાત રાત્રિઓ દરમ્યાન મરણ પામે, તો તેવી ઈશ્વર કરનાર રાખસને શુદ્ધ વધની સજા કરવી. જે ધવાયલ માણસ એક પખવાડિયામાં મરી જાય, તો ગુન્હો કરનારને હિતમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી. જે ઈશ્વર પામેલ માણસનું મૃત્યુ એક માસમાં થવા પામે, તો ગુન્હેમારનો પાંચસો 'પણ' દંડ કરવો એટલુંજ નહિ, પરંતુ (ગુજરનારના કુટુંબને) સંતોષકારક વળતર પણ અપાવવું.

જે કોઈ રાખસ રાજ્યવડે બીજાને બચા કરે, તો તેને હિતમ કોટીના સાહસદંડની સજા કરવી; પણ જે તે કેદને લીધે તે પ્રમાણે કરે, તો તેનો

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર.

કાચ કાપી નાંખવો, અને તે જો બીજા મોઢનો વધ કરે, તો પછી તેને પથ્થુ કરાવી નાખવો.

જે કોઈ માણસ (સગર્ભા સ્ત્રીને) પ્રહાર કરી, અથવા તો દવા આપી ર તો પરિક્ષેષ કરાવીને મર્જાપાતનો મુન્દો કરે તેને અનુક્રમે ઉત્તમ, ધમ અને પ્રથમ કોટીના સાદસદંત્રી સમને અધીન કરી દેવો.

જે કોઈ મનુષ્ય, સ્ત્રી કે પુરુષ પરત્વે જળ વાપરી તેને મારી નાખે, (અથવા જે કોઈ અભિસારક (વેશ્યાની પાસે જવાની આદતવાળો) હોય, જે કોઈ પ્રીતિને અકારણ્ય સમ કરનારો હોય, જે કોઈ અવરોધક (ખોટી માતો અને અકલાઓ ફેલાવનાર) હોય, જે કોઈ પ્રવાસીઓની ઉપર દુશ્મી કરનાર કે તેમને આડો પડનારો હોય, જે કોઈ ઘરફેડ કરતો હોય, અથવા તો જે કોઈ રાજાના હાથીધોડા, અથવા તેના પાલવાદનોના ચોરનાર કે હિંસક હોય તે દરેકને તો યજ્ઞિએ જ ચઢાવી દેવો.

આવા અપરાધીઓનાં મુકદ્દાઓને જે લોકો બાળશે કે ઉપારી જશે તેમને પથ્થુ તેવા જ પ્રકારની સજા કરવામાં આવશે, અથવા તો ઉત્તમ પ્રકારનાં સાદસદંત્રીને અધીન તેમને થવું પડશે.

ખૂનીઓ કે ચોરોને જો કોઈ મનુષ્ય આવાધીવાનું, પહેરવા યોગ્યવાનું, બીજાં ઉપકરણો, અગ્નિ કે અન્યરત્નપૂર્ણ પૂરાં પાડશે, અથવા તો તેની સાથે મંત્ર કરશે કે કોઈ ગોઠવણમાં ઉતરશે, કે અન્ય કોઈ પ્રકારની મદદ આપશે, તો તે પ્રમાણે કરનારને, ઉત્તમ પ્રકારના સાદસદંત્રી સમ થશે; પણ જો તે પ્રમાણે કોઈ માણસ અનુભવશાત્ર કરે, તો તેને ઠપકો આપીને છોડી મુકવો.

જે ખૂનીઓ કે ચોરોનાં સ્ત્રીપુત્રો તેમની માથે બળેલાં ન હોય તેમને છોડી મુકવાં; પરંતુ તેઓ બેળાં છે એમ જ્યારે માલૂમ પડી આવે ત્યારે તેમને પ્રહારવાનાં પથ્થુ છે.

જે કોઈ શત્રુસેને રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે, જે કોઈ

રાજના અંતઃપુરમાં પરાણે પ્રવેશ કરે, જે કોઇ અરણ્યચરોને અગર તે શત્રુઓને રાજની સામે ઉશ્કેરે અને જે કોઇ દુર્ગો વિશે, જનપદમાં અથવા તો લશ્કરમાં અસંતોષની લાગણી ફેલાવે, તેને માથાથી પગ સુધી શ્વતો બાળીને મારી નાખવો.

જો બાહ્યણથી, આ બધા પ્રકારો પૈકી એક પણ પ્રકારનું કર્મ થાય, તો તે પ્રમાણે કરનાર બાહ્યણને શ્વતો હુખાડી દેવો.

જે કોઇ શખ્સ પોતાનાં પિતા-માતા-પુત્ર-ભાઈ-ગુરુ અગર તપસ્વી પૈકી કોઈનું પણ ખૂન કરે તેનું માથું અને ચામડી બાળીને તત્કાળ તેને મારી નાખવો; જો તે પૂર્વોક્ત કોટીના કોઈનું અપમાન કરે, તો તેની શ્વ કાપી નખાવવી; અને જો તે, એ સર્વ પૈકી કોઈના કોઈ અવયવને બટકું ભરે, તો જે અવયવ ઉપર તેણે બટકું ભર્યું હોય તે જ અવયવને તેના શરીરમાંથી કાપી નખાવવું.

જો કોઇ શખ્સ બીજા કોઇ શખ્સનો યદ્યબધાત કરે અગર તો અન્નનાં દોરણું ધણુ ચોરી બાંધ, તો તેનો શિરચ્છેદ કરાવવો.

જેમા દશ કરતાં ઓછાં દોર ન હોય તે 'ધણુ' (યૂય) કહેવાય છે.

જો કોઇ શખ્સ પાણીથી ભરેલ સેતુને ભેદે, તો તે પ્રમાણે કરનાર માણસને તો જળાશયમાં જ હુખાડી દેવો; જો પાણી વિનાના સેતુને કોઇ તોડે, તો તેને ઉત્તમ પ્રકારનો સાહસદંડ દેવો; અને જે સેતુ ઉપેક્ષિત રહ્યાને વિધે ભગ્ન દશાર્મા જન્મ પહેલ હોય તેને કોઇ ભેદ, તો તેવા પ્રસંગમાં મહેગારને મધ્યમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી.

જે કોઇ મુરખ બીજા કોઇ પુરુષને ઝેર દે, અને જે કોઇ સ્ત્રી કોઇ રૂપનું ખૂન કરે તે જિલ્લને (શ્વતાં) જુખાડી દેવાં.

જે કોઇ સ્ત્રી પોતાના પતિનો કે ગુરુનો કે સંતાનનો ઘાત કરે, બીજાનો મિલકતને આગ લગાડે, કોઇ પુરુષને વિષ આપે અગર બીજા કોઈની કાયાના સંધિઓનું હેદન કરી નાખે, તે સ્ત્રી ગર્ભિણી હોય કે ન હોય તોપણ,

અનુપ્રાપ્તિને આ તે જે દુષ્ણ મળવું નોંધએ તે દુષ્ણ મેળવવામાં તે દીર્ઘ સમય સુધી (તેના પોતાના) પિતા તરફથી પ્રતિરક્ષ થયેલી મળ્યાએ

જે કન્યાને પહેલીવાર અનુપ્રાપ્તિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ સુધી પરણાવવામાં આવી ન હોય, તેવી કન્યાની જોડે કોઈ સર્વસ્વ પુરુષ સંબંધ રાખે તો તે ગુન્હા મળ્યાએ નહિ, નેમ વળી જે કન્યાએ પોતાને પહેલી વાર અનુપ્રાપ્તિ થયા પછી ત્રણ કન્યા વધાર વર્ષો અવિવાહિત અવસ્થામાં ઠાઠયા હોય અને જેની પાસે (પોતાના પિતાથી દેવાવલ) અથકારો ન હોય તેવી કન્યા જોડે કોઈ અતુલ્ય કોટીનો (અમમાન વસ્તુનો) પુરુષ મળ્યું રાખે, તો તે પશુ ગુન્હા દુષ્ણ મળ્યાએ નહિ. (જાતના સંયોગમાં) જે કોઈ પુરુષ (તેવી કન્યાના) તે પુરુષ દ્વંદ્વને પોતાના કન્યામાં લે તો તેને ચાર મળ્યો.

જે કોઈ પુરુષ, બીજા કોઈ પુરુષ માટે કન્યા મેળવવાનો દોગ કરીને ધર્ત્રીના જ પુરુષને કન્યા મેળવી આપે, તો તે પ્રમાણે દુષ્ણ પુરુષને કે તેણે 'પશુ' હંક કરવો.

કોઈ પશુ પુરુષ, કોઈ પશુ અકામ સ્ત્રીને કે સ્ત્રી પુરુષ જે કોઈ પુરુષ, પ્રથમ એક કન્યા દેખાડીને તેને બેઠા કન્યાને પરણાવે, અને તે ઉભય કન્યાઓ તુલ્ય અવસ્થાની હોય, તો તેવા પ્રસંગમાં પરણાવનાર (પુરુષ)નો એક સો 'પશુ' હંક કરવો; અને બે ઉભય કન્યાઓ અતુલ્ય હોય, તો (એટલે કે, જઠરાની કન્યા હીન કોટીની હોય તો) તેને બસો 'પશુ' હંકની સગ્ન કરવી. (વળી) જઠરામાં પરણાવાયેલી કુમારીને (તે પ્રસંગે) ચોપન 'પશુ' હંકની સગ્ન કરવી એટલું જ નહિ, પરંતુ (વર તરફથી) જે કોઈ શુદ્ધ રૂપે અપાયેલું હોય તે તથા તેના તરફથી જે કોઈ અર્થ કરાયેલ હોય તે પશુ તેને, તેવા અપરાધી પાસેથી અપાવી દેવાનું છે. નકકી કરાયેલી કુમારીને ન પરણવનાર પુરુષનો, પૂર્વનિર્દિષ્ટ હંક કરતા બમણો હંક કરવો.

જે કોઈ (પરણાવનાર) પુરુષ એકસોહીની કન્યાને કેકાણે બીજા સોહીની (અન્યશૈલિત) કન્યાને પરણાવે, અથવા તો જે કોઈ પુરુષ

કન્યાના ખોટા વખાણ મહત્વ (હરણ), અપરાધીઓનાં શરીરો ઉપરનાં તેવા અપરાધી પુરુષને સચોટો પરત્વે કુશળ પુરુષોથી બંધાવું મન, શુદ્ધ પાણું અપાવી ? ઓનાં વચનઃએ સર્વના આધારે જરૂરમંને સાબીત થયો હોય તે પણ તે

કોષ પણ ઓની)થી, અટવીમાથી અગર તો રેલમાંથી, જે કોષ કરી શકશે નહિ. જે ઉમારે, અગર તો જંગલમાં ત્યજ દેવાયલી, દૂકાળમાં વાળા પુરુષ જોડે તે મરી ગયલી મનાઇને ફેંકાઇ દેવાયલી ઓની ઓની જુકાપમાં મચાવે, તો એવી ઓની બચાવતી વેળાએ જે પ્રકારનો કરવો. એકામ (શકશે.

કોષ ઓ કોષ પુની ઓ સંતાનવાળા હોય અને તેને કામવાસના હોય કરવી એટલું જ કની રકમ તેની પાસેથી) મેળવીને તેને છૂટી કરી દેવી. કન્યા)ને રાશ કરે, દૂકાળનાં સંકટોથી અગર તો દેશવિભય (દેશસંકટ)-

જે કોષ બચાવવામાં આવેલ હોય, અગર તો જે કોષ ત્યજાઇ ગયલ રોજિંદાસાથી (ખોવાઇ ગયલી) હોય, અગર તો મરી ગયલી મનાઇને ગામ બદલે લઈ લેવાય હોય, તેવી હરકોષ ઓની જે કોષ પુરુષ અગર તો જે કોષ, જે તે પુરુષ, તેની સાથે કરાયલા ઠરાવ પ્રમાણે, કરનારને, સાધારણ રીતે

જે કોષ પુરુષ કન્યાનું પ્રમાણે બહિષ્કૃત કરવામાં આવેલ હોય, દંડ કરવો; અને જે એ પ્રમાણમાં એ છોડી દીધેલી હોય અગર તેના હરનારને ઉત્તમ પ્રકારના સ અગર તો જે કોષ અકામ હોય, અગર હરણ કરનાર માણુઓ ધણા હોય અગર તો જે કોષ પણ ઓની, નિષ્કય બદલ સગ્ન કરવાની છે.

જે કોષ પુરુષ ગણિકાપુત્રી સા કોષએ રક્ષણ આપવાનું નથી, ' પણ ' દંડની સજા કરવી એટલું માના ' કંટકશોધન ' સંચક ચોચા જેટલી આવક થતી હોય તેનાથી સો નારમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે,) તે (માતા)ને અપાવી દેવી.

મકરણ ૧૩.

અતિચારદંડ—યાચનું ઉલ્લંઘન કરવા બદલ સજા.

જે કોઈ શખ્સ, આદાલતને અથવા પીવડાવી દે કે અલક્ષ્ય ખવડાવી દે તેને ઉત્તમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી. જે કોઈ ક્ષત્રિયની વાજતથા એ પ્રમાણે કરે તેને મધ્યમ પ્રકારનો દંડ આપવો; અને વૈશ્ય પરતે જે કોઈ એ પ્રમાણે કરે તેને પ્રથમ વર્ગના સાહસદંડની સજા કરવી; અને જો શૂદ્રના પ્રસંગમાં એમ યાચ, તો તે પ્રમાણે કરનારનો ચોપન 'પચ્ચ' દંડ કરવો.

જે કોઈ સ્વેચ્છાપૂર્વક તેવી નિષિદ્ધ વસ્તુ ખાધ કે પીએ તેને રાત્રી બહાર (નિર્વિધય) કાઢી મુકવો.

જે કોઈ શખ્સ દિવસના ભાગમાં પરગૃહમાં પ્રવેશ કરે તેને પ્રથમ ક્ષત્રીના સાહસદંડની સજા કરવી; અને જો એ પ્રમાણે રાત્રિએ કરવામાં આવે તો મધ્યમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી. જો કોઈ પણ માણસ સચ્ચ, અન્ય કોઈના ઘરમાં રાત્રિએ કે દિવસે પ્રવેશ કરે, તો તે પ્રમાણે કરનારને ઉત્તમ પ્રકારનો સાહસદંડ દેવો.

જો કોઈ બિશુક, કે વેદેહક, કેશી કે ગાડો માણસ અન્ય કોઈના ઘરમાં બળપૂર્વક ઘૂસે, અગર જો કોઈના પ્રસંગમાં પાડોસીઓ કોઈના ઘરમાં

નિષિદ્ધ આરોધી પ્રવેશ કર્યો ન

† (ગામમાં) પોતાના તરફથી વેચાવાના માલનું મૂલ્ય જાહેર કરીને સાર્થિક (વેપારીએ) ગામના કોઇ એક ભાગમાં મુકામ રાખવો. જે પ્રમાણે તેવા વેપારીથી પોતાથી, ખરેખરી રીતે, બહાર ગામ, રાત્રિ દરમ્યાન, એકલી દેવાયો ન હોય તેવા માલ જો ચોરાય કે નષ્ટ થાય, તો ગામના મુખીએ (જે પ્રમાણે માલ ખોનાર વેપારીને) નુકસાની ભરી આપવી.

+ જો કોઇ જે ગામ વચ્ચેના ભાગમાં એવા વેપારીઓનો માલ ચોરાય કે નષ્ટ થઇ જાય, તો વિવીતાખ્યક્ષે (તેના માલ ખોનાર વેપારીને) બહારો આપી દેવો. જો વિવીતાખ્યક્ષ એટલામાં ન હોય (એટલે કે ચરિયાણુ જમાઓનો ત્યાં અભાવ હોય) તો ' ચોરરજ્જુક ' નામના અમલદારે, એ પ્રમાણે વળતર આપી દેવું. વળી જો, ચોરરજ્જુક પણ ત્યાં ન હોય તેવા પ્રદેશમાં માલ ખોવાવાનું બની આવે, તો પછી સીમાડા ઉપર રહેતા લોકોએ બેળા મળીને, થયેલ નુકસાન પૂરું કરી આપવું; અને જો એ પ્રમાણે સીમાડા ઉપર રહેતા લોકો પણ ન હોય, તો આસપાસનાં પાંચ કો અગર દસ ગામના લોકોએ (વેપારીને થયેલ નુકસાન) ભરી આપવાનું છે.

‡ કુર્ખાળ ધર, અહર રખાયણું ગાડું, ટેકા વિના ઉભો રખાયલ થાભલો, જે લટકાવાયેલ અગર તો કાચા આધારે રહેલ અગર તો ધરા વિના રખાયલ રાત્ર: એ પૈકી કોઇના પડવાથી જો (કોઇને) ધન થાય, અગર તો ગાડું ખાડામાં કે તળાવમાં અગર તો સેતુ ઉપરથી પડી જતાં જો કોઇની હિંસા થાય, તો તે પ્રમાણે થયેલ હિંસા-ધનને ' હુમલા ' રૂપ મળીને (તે પ્રમાણે કરનારને) સજા કરવી.

§ વૃક્ષોનું છેદન; પાણી સ્કાય (દમ્ય) તેવાં પશુઓને ખાંધવાની રાસડી (રશ્મિ) ઓનું હરણ; હળવાયેલ ન હોય તેવાં ચતુષ્પદી (પ્રાણીઓ) નો ઉપયોગ; રથ કે કાપી તરફ લાકડી, મારો, પાંદા, દંડિકા કે બાણોનું ફેંકાવું:

+ પાન રહત ઉપરની નોંધમાં જતાવાયેલ સિદ્ધાન્ત, કેવી રીતે અમલમાં મુકાતો હતો તે આ ઉપરથી સમજાશે.

એ સર્વ કૃત્યો પેટી દરેકને પણ ' દુમલો ' ગણી લેવો, (અને તે પ્રમાણે કરનારને સજા કરવી.)

(જે કોષ સારથિ) ' બાબુ ઉપર ખમી ગયો ' એવા પ્રકારનો અપાજ કરે, તેને, સંઘદન (અયકામણી) કર્યા બદલ સજા થઇ શકશે નહિ.

(પોતાથી) ખીજવાયલા (રેશિન) હાથીથી જે કોષ પણ શખ્સ મરાઇ (હત થઇ) ગય, તો તે પ્રમાણે મૃત્યુ પામેજ મનુષ્ય પાસેથી, એક દ્રોણથી ઓછો એવો એક મલ્લી બરેલ કુંભ, પુષ્પમાળાઓ અને અનુવે-પાદિ સુગંધી પદાર્થો (હાથી સાર) અપાવવાં એટલું તો નહિ, પરંતુ એવા હાથીના દાતને સાફ કરવા સાર વસ્ત્ર (પટ) જોઇએ તે પણ તેની પાસેથી અપાવવું; કારણ કે, અશ્વમેધને અને કરાતા પવિત્ર સ્નાનથી જે પ્રકારનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે જ પ્રકારનું પુણ્ય, હાથીથી થઇ આવતા વધને લીધે પ્રાપ્ત થઇ આવે છે; અને એમ હોઇને, પૂર્વોક્ત પ્રકારની ફેણગી ' પાદપ્રક્ષાલન ' રૂપ જ ગણાય છે.

રસ્તા ઉપર ચાલ્યા જતા કોષ શખ્સને હાથી મારી નાખે, તો હાથીના મહાવતને ઉત્તમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી.

જે કોષ શીંગડાવાળા કે હાલવાળા (દંડી) ગાળીનો ધણી, એવા પ્રાણીથી થતી હિંસામાંથી જે કોષ માણસને બચાવી ન લે, તો તેવા ધણીને, પ્રથમ કોટીના સાહસદંડની સજા થશે એવા ધણીને કહેવામાં આવે.

અને જે કોષ એવાં પ્રાણીઓ પૈકી કોષને દૂર હાકી મેલે તેને ઉત્તમ પ્રકારના સાદ્યમદંડની સખ કરવી.

જાન કે દૂધ આપનાર અગર તો બાર કિચકવાના કે બેસવાના ધ્યાનમાં આવતાં ક્ષુદ્ર પશુઓને જે કોષ ઉપાડી ભય તેને, તેવા ચોરાઈ ગયેલા પ્રાણીના મૃત્યુ જેટલાં દંડની સખ કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ તે પ્રાણીઓ પાછાં સોંપી દેવાની તેને ફરજ પણ પાડવી.

દેવપિતૃકાર્ય સિવાયના અન્ય કોઈ કાર્ય અર્થે પણ જે કોષ તેવાં ક્ષુદ્ર પશુઓને હાકી ભય, તો તેવા પ્રસંગમાં પણ, ઉપર મુજબ જ સખ કરવાની છે.

જે કોષ પ્રાણીની નાથ કપાઈ ગયેલી હોય, અગર તો જે કોષ, ધૂસર નીચે નંખાય એટલા પ્રમાણમાં કેળવાયેલ (દમ્ય) ન હોય તેવું પ્રાણી જે કોષને ઇજા કરે; અગર જે કોષ પ્રાણી વેગપૂર્વક દોડતું આવી સામેથી અથડાઈને, અગર તો જે ગાડાને તે બોડાયેલું હોય તે ગાડા સાથે તે પાછું હાકીને કોષ પ્રાણીને ઇજા કરે; અગર તો પ્રાણીઓના અને બીજાં પ્રાણીઓ દોળે મળતા મચ્છી રહેતા કોલાહલથી બચાકીને કોષ પ્રાણી કોઈ શખ્સને ઇજા કરે; તો તેવા ઇજા કરનાર પ્રાણીના ધણીને સખ કરવી નહિ. પરંતુ પૂર્વ-નિર્દિષ્ટ સંયોગો સિવાયના ઇતર સંયોગોમાં જે કોષ પ્રાણી કોષ મરુબને ઇજા કરે, તો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દંડની સખઓ કરવી એટલું તો નહિ, પરંતુ એવા જે કોષ કારણે પ્રાણીહિંસા થયેલી હોય તેની વળતર પણ (તેવા ઇજા કરનાર પ્રાણીના) ધણી પાસેથી અપાવી દેવી. જે ગાડા કે ગાડીને હાંકનાર સગીર વયનો હોય, અને તે ગાડું કે ગાડી કોષને ઇજા કરે; તો તે ગાડામાં કે ગાડીમાં બેઠેલ સ્વામી(શેઠ) ને સખ કરવાની છે. જે સ્વામીનો બલાવ હોય, તો જે કોષ શખ્સ અંદર બેઠેલ હોય તેને અગર તો, હાંકનાર જે મોટી ઉમ્મરનો હોય તો તેને સખ કરવી. જે ગાડામાં કે ગાડીમાં બાળક બેઠેલ હોય, અગર તો જેની વિશે કોષ પણ બેઠેલું ન હોય તે ગાડાનો કે ગાડીનો રાખએ કબ્જે (પણ) લેવો.

જો કોઈ પણ સ્વપ્ન, અભિચાર (જાદુ) વડે બીજા કોઈ ઉપર કાંઈ પણ અસર ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે અભિચાર તે પ્રમાણે કરનારને જ લાગુ પાડી દેવો. જો કોઈ પણ પુરુષ પોતાની અતુરાગલીન બાયાં વિશે અગર, તો કામરહિત કન્યા વિશે, અગર તો કોઈ પતિ (દારાથી) પોતાની પત્ની વિશે કામવૃત્તિને (અભિચાર, પ્રયોગથી) જાગૃત કરે, તો તેવો પુરુષ સુન્દેહમાર ગણાશે નહિ. પરંતુ જો એ પ્રમાણે કરતો અભિચારપ્રયોગ અન્યને હિંસાકારક થાય, તો તેના કરનારને મધ્યમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી.

•

જો કોઈ પણ પુરુષ પોતાના માળાપત્ની જોઈને, અગર તો પોતાની મામી અગર તો પોતાના આચાર્યની પત્ની અગર તો પોતાની પુત્રવધૂ અગર તો પોતાની દીકરી કે જોઈને પરવે અભિચારપ્રયોગ કરે, તો તેની ચુરતેન્દ્રિયને કાપી નખાવી તેનો વધ કરી દેવો; અને જો આ પૈકી કોઈ પણ સ્ત્રી તેવા પુરુષના સંવનન (અભિચાર)ને વશ થાય, તો તેને પણ તે જ પ્રમાણે સજા કરવી. વળી જો કોઈ પણ સ્ત્રી કોઈ પણ દાસ, નોકર અગર તો આદિતક (ભાડુતી નોકર)ને પોતાની કાયા સોંપી દે, તો તેની સ્ત્રીને પણ બાવી જ સજા કરવાની છે.

જો કોઈ પણ ક્ષત્રિય પુરુષ, કોઈ પણ અરહિત જાતજાતી સાથે બલિચાર કરે, તો તેવા પુરુષને ઉત્તમ પ્રકારના સાહસદંડની સજા કરવી; કોઈ વૈશ્ય પુરુષ એ પ્રમાણે કરે, તો તેનું સર્વસ્વ હરી લેવું; અને જો કોઈ શૂદ્ર તેમ કરે, તો તેને સાદીઓમા વીંટીને બાળી મુકવો.

જો કોઈ પુરુષ રાજબાયાં જોડે બલિચાર કરે તેને કોડી (કુંભ)માં ધાલીને જીવતો બાળી મુકવો.

જો કોઈ પુરુષ પોતાનાથી ઉત્તરતા વર્ણની સ્ત્રી જોડે બલિચાર (સ્વપાકીગમન) કરે, તો તેના કપાળે યામ દંદને તેને પરરાજ્યમાં કાઢી મુકવો, અગર તો તેને સ્વપાક જાતિ (હીન જાતિ)નો મણી કાઢવો.

જો કોઈ શુદ્ધ કે અપાક પોતપોતાની જાતિની અન્ય કોઈ સ્ત્રી જોડે બ્યભિચાર કરે, તો તે પુરુષને ચોવીસ 'પણ' દંડની સજા કરવી એટલું 'તો નહિ પરંતુ, તેની બ્યભિચારી સ્ત્રીનાં નાકકાન પણ કપાવી નાખવાં.

કોઈ પણ પુરુષ, કોઈ પણ સાધુડી (બ્રમ્હજાતી) જોડે બ્યભિચાર કરે, તો તે પુરુષને ચોવીસ 'પણ' દંડની સજા કરવી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેવી સાધુડીને પણ તેટલા જ દંડની સજા ફરમાવી દેવી.

જો કોઈ પુરુષ કોઈપણ વેસ્થા (શ્પાશ્ત્રવા) જોડે તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ બ્યભિચાર (પ્રસંગોપભોગ) કરે તેનો બાર 'પણ' દંડ કરવો.

જો બહુ પુરુષો એક જ સ્ત્રીને આકર્ષવા અર્થે આભચારપ્રયોગ કરતા હોય, તો તે પૈકી દરેક પુરુષને ચોવીસ 'પણ' દંડ ભરવાની સજા કરવી.

જો કોઈ પણ પુરુષ કોઈ પણ સ્ત્રીને ઉપભોગ સૃષ્ટિક્રમ વિરુદ્ધ જમને (અન્વેનાૌ) કરે, તો તે પ્રમાણે કરનારને, પ્રથમ કોડીના સાહસદંડની સજા કરવી, અને જો કોઈ પણ પુરુષ અન્ય કોઈ પુરુષ જોડે એ પ્રમાણે (સૃષ્ટિક્રમવિરુદ્ધ કૃત્ય) કરે, તો તેવા પ્રસંગમાં તેને પણ તેટલી જ સજા કરવાની છે.

જો કોઈ મૂઢ (અનાત્મ) માણસ તિથિગ્યોતિ (પશુભતિ) પરત્વે ઐથુનકર્મ કરે, તો તેનો બાર 'પણ' દંડ કરવો; અને જો કોઈ પણ પુરુષ દેવીઓની પ્રતિમા જોડે એ પ્રકારનું કાર્ય કરે, તો તે પ્રમાણે કરનારને પૂર્વાનિર્દિષ્ટ દંડથી બમણા દંડની સજા કરવી.

× જો રાજાથી કોઈ નિરપરાધી શખ્સનો દંડ થકા જાય, તો તેણે (રાજાએ) પોતે તેવા નિરપરાધી શખ્સનો દંડ જેટલા પ્રમાણમાં કર્યો હોય તેનાથી ત્રણ ગણી રકમ પોતાનો દંડ ગણીને તેટલી રકમ વરણદેવને અર્પણ કરી દેવી (અર્થાત્ પાણીમાં નાખી દેવી); અને તે પ્રમાણે (રાજાથી) દેવાયલ દંડની રકમને, પાછળથી બાહ્યોએ (માહોમાહે) વહેચી (પણ) લેવી.

+ હિંદુ રાજાગિર્મિત્ત રાજા પોતે પણ દંડને જાન ગણાતો હતો, એ વાત અત્ર ૨૫૭૮ થયેલી છે.

આ પ્રમાણે કરવાથી રાજ્ય પોતે પોતાથી કરાતી સગ્ગચ્છો પરત્વે ચર્ચ
જતી બૂલના પાપમાથી મુક્ત થાય છે; કારણ કે મિથ્યાચારવાળા મનુષ્યો
ઉપર વરણદેવનો (રાજ્ય તરીકે) અધિકાર રહેલો છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ કંટકશોધન ’ સંસ્કૃ
એવા અધિકરણમાંનું, ‘ ન્યાયનું ઉત્સાધન કરવા બદલ સગ્ગ ’ : એ નામક
તેરમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે).

—ચોથું અધિકરણ પણ સમાપ્ત.—

પાંચમું અધિકરણ—દરબારીઓનાં વર્તન.

પ્રકરણ ૧.

દંડકર્મ—સમજાવવા સંબંધી.

દુર્ગો વિષે તથા રાષ્ટ્ર વિષે બનતા ગુન્હા કેવી રીતે શોધવા તે સખ-ધમા, આગલા માગમા કહેવાઈ ગયું છે. હવે અહીં રાજ્ય અને રાજ્ય પ્રતિ કરવામાં આવતા દ્રોહને લગતા પ્રતીકારોનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

જે મુખ્ય રાજ્યમાં રહેતો હોય છતાં રાજ્ય તરફ શત્રુતા ધરાવતો હોય અગર તો રાજ્યના શત્રુઓ સાથે બળેલો હોય તેવા મુખ્યનાં કૃત્યોની ખાતમી મેળવવાને અર્થે, કોઈ એક રાજ્યનુરૂપ પરંતુ તપસ્વીના વેષમાં રહેના ગૂઢપુરુષને ખાસ કામગીરી ઉપર રોકા દેવો; અગર તો ‘શત્રુનાં ગામો ઉપર ચઢાઈ’—એ નામના પ્રકરણમાં જે રીતિએ કામ કરવાનું વર્ણવવામાં આવનાર છે તે રીતિએ કલહનાં બીજ રોપી શકે એવા કોઈ ગૂઢપુરુષને કામે લગાડી દેવો.

જે રાજ્યવલ્લભો રાજ્યનો ધાત કરાવે તેવા હોય અને જેમને ખુલ્લી રીતે સજા કરી શકાય તેમ ન હોય તેવા દરબારીઓને અગર તો તેમની ટાળકીઓને રાજ્યએ, ધર્મપાલનાર્થે, ગ્રાપ્ત રીતે સજા કરવી.

જે કોઈ મહામાત્ર (સચિવ) દૂષ્ય હોય તેના બાઈની પામે કોઈ એક સત્રીએ (બાઈસે) જઈને તેને બુદ્ધી જુદી રીતે લે:લાવવો, અને રાજ્યની પાસે લઈ જવો. રાજ્યએ, તેને તેના પોતાના દ્રોહી બાઈ (મહામાત્ર)નું દ્રવ્ય ભોગવવા દેવામાં આવશે: એ પ્રકારની લાલચ આપવી, અને તે પોતાના બાઈ ઉપર હુમલો કરે તેમ તેને તેણે પ્રોત્સાહિત (પણ) કરવો; અને એ પ્રમાણે પ્રોત્સાહિત થઈને એ જ્યારે પોતાના બાઈનો શત્રુ થી કે વિપત્તી

ઘાત કરી નાખે, એટલે પછી એવા (ભાવદ્રોહી) ભાઈની ઉપર ભાવઘાતનું તહોમત મુકીને તેનો ઘાત (રાજ્યએ) કરાવી નાખવો (પણ ખરો).

એ જ પ્રમાણે, વળી પારશવ (જાહન્યુપુરપથી ચંદ્ર સીને) પેટે જન્મેલ' મનુષ્ય)નો અને પરિચારિકાપુત્રનો ઘાત પણ કરાવવાનો છે.

અગર તો, જામુસથી ચઢાવાયલો, દ્રોહી મહામાત્રનો ભાઈ તેની પાસેથી પોતાનો દાયભાગ માગે એવી ગોઠવણ કરવી. પછી એ પ્રમાણે દાયભાગ માગનાર ભાઈ પોતાના ભાઈ (દ્રોહી મહામાત્ર)ના ઘરના દાર આગળ જે એક રાત્રિએ સૂતેલો હોય તે રાત્રિએ કોઈ એક 'લીક્ષુ' કોટીનો ગૂઢ-પુરૂષ ત્યાં જઈને તેનું ખૂન કરી નાખે અને, "અરે દાયભાગ માગનાર ભાઈનું (મહામાત્રને હાથે) ખૂન થયું છે." એ પ્રકારે જૂઝરાણ કરી મુકે એમ કરવું. આમ થાય એટલે જે પક્ષને નુકસાન થયું હોય તેની મદદે રાજ્યએ ચઢવું, અને સામા પક્ષ (મહામાત્ર)ને પરહેજ કરી લેવો.

જે મહામાત્ર રાજદ્રોહી હોય તેનો ભાઈ તેની પાસેથી દાયભાગ માગે એ સમયે એને માર મારવાની ધમકી સત્રોજોએ આપવી, અને પછી જે રાત્રિએ તે ભાગ માગનારો પોતાના ભાઈ (મહામાત્ર)ના ઘરના દાર આગળ સૂતેલો હોય ત્યારે, ઉપર જે પ્રકારની યોજના બતાવવામાં આવી છે તે પ્રમાણે બધો વિધિ કરાવવો.

વળી, જે બે દૂધ મહામાત્રોના ઘરમાં જે કોઈ એક પુત્ર કે પિતાએ, કોઈ પણ એક પુત્રવધૂની જોડે બ્યભિચાર કરેલો હોય, અગર જે કોઈ એક ભાઈએ ખીજા ભાઈની વહુ જોડે બ્યભિચાર કરેલો હોય તે બે મહામાત્રોની વચ્ચે (સત્રોજોએ) કપટથી કલહ ઉભો કરી દેવો, અને પછી ઉપર પ્રમાણે તે મહામાત્રોને સળપાત્ર બનાવી દેવા.

જે કોઈ રાજદ્રોહી મહામાત્રનો પુત્ર આત્માભિમાની હોય તેને સત્રોજોએ આ પ્રમાણે ચઢાવવો:—"જે કે તું રાજપુત્ર છે, તથાપિ તુને અહીં તંતુજપને કારણે રાજપૂતમાં આવેલ છે." રાજ્યએ આવા વંચિત

યતા મહામાત્રપુત્રને ખાનગી રીતે માનઅકરામ આપ્યાં કરવાં અને તેને આમ પશુ કહ્યાં કરવું:—“મહામાત્રના બચને લીધે મારે વારે પટ્ટાભિષેક, તું યૌવરાજ્યકાલને પ્રાપ્ત થયો છે છતાં, મોઢૂદ રાખવો પડેલો છે.” આમ થયા પછી જાસુસોએ તેને મહામાત્રનું ખૂન કરવાને ઉશ્કેરવો; અને એ પ્રમાણે એ ખૂન એને હાથે થઈ જાય એટલે પછી, એને ‘પિટૃધાતક’ - હારવણિ એ જ સ્થાનમાં એનો ધાત પશુ કરાવી નાખવો.

રાજદ્રોહી મહામાત્રની બાધાંતે બિહુકીના વેધમાં ફરતી જાસુસણોએ - કામોદ્દીપક આપધો આપવાં, અને તે આપધો તે બાધાં પોતાના પતિને ખવડાવે એવી રીતે તેને સમજાવી તે રીતે તેણે (બિહુકીએ) તેવા મહા-માત્રને ઝેર અપાવી દેવું.

આ બધા ઉપાયો નિષ્ફળ થાય, તો પછી એવા રાજદ્રોહી મહામાત્રને એક નખળું લશ્કર, ‘તીક્ષ્ણ’ પ્રહારના જાસુસો સહિત આપવું, અને કોઇ ખંડખેર જંગલી લોકોને કે ગામને દાખી દેવા, અગર તો અરણ્યપ્રદેશ પાસે આવેલ સ્થાનોમાંના અંતપાલ અથવા તો રાષ્ટ્રપાલને બહલી નાખીને તેને ઢેકાણે તવા ધસમને ગોઠવવા, અગર તો કોઇ કુપિત નગરને ઢેકાણે આધુવા, અગર તો પાસેના કોઇ દેશમાંથી ખંડણી લઇને આવતા સાર્થવાહને પોતાની પાસે લઇ આવવા રાજ્યે તેને કુક્રમ આપવો. આવું કામ કરવા જતાં, દિવસે કે રાત્રિએ જે યુદ્ધ થવા પામે તે યુદ્ધનો લાભ, (તેવા મહામાત્ર) ભેળા ગયલ) ‘તીક્ષ્ણ’ કોટીના અગર તો લૂંટારા (પ્રતિરોધક)ના વેધમાં ફરતા જાસુસોએ લેવો, અને તેવા મહામાત્રને મારી નાખી, “તે યુદ્ધમાં મરાઈ ગયો છે” એમ તેમણે બહાર (પશુ)કરી દેવું.

પોતે સત્તુઓ ઉપર ચઢાઇ લઇ જતો હોય કે વિહાર કરવા તીકજેતો હોય ત્યારે રાજ્યે રાજદ્રોહી મહામાત્રને પોતાની મુલાકાતે બોલાવવા. એ મહામાત્રને જ્યારે રાજ્યની સમક્ષ લઇ જવાતા હોય, ત્યારે જે વચલા ઝોરડામાં ‘તીક્ષ્ણ’ કોટીના મૂઠપુરણો સસસજ્જ થઇને (અગાઉથી) -

સંતાપ રહ્યા હોય તેમણે પોતે ત્યાગી અંદર (રાજની પાસે) આવી રાકવાની પાત્રતા જાણવવા ખાતર (દારપાળોથી) નપાસાપ દેવાની માગણી કરવી, અને પછી ત્યારે તેઓ સરસ્વ પકડાપ ગય ત્યારે તેમણે, તેઓ પોતે રાજદોહી માહામાત્રોની સાથે આવેલા છે, એમ જાહેર કરી દેવું. આમ થાય એટલે દારપાલકોએ એ વાત લોકોમા જાહેર કરી દેવી, અને ને મહા-માત્રાને મારી નાખવા, અને (તે સાથે) પેલા તીક્ષ્ણ જમ્મુસોને બદલે બીજા કોષ માણુસોને ફાંસીએ પથુ ચઢાવી દેવા.

રાજ ત્યારે વિહાર કરવા અર્થે નગર બહાર જવ, ત્યારે તેણે તેવા રાજદોહી મહામાત્રોને પોતાના મુકામની પાસે મુકામ અપાવી તેમની સંભાવના કરવી; અને પછી કોષ દુરાચારી અને રાણીના વેળમાં તેમના (મહા-માત્રાના) આવાસમાં દાખલ કરાવીને પકડાવવી. (પથુ ખરી); અને એમ થાય એટલે પછી, પૂર્વે કહેવાપ ગયલ છે તે પ્રકારનાં પગલાં બરાબી દેવાં.

(વળી) કોષ રસોષઓ અગર તો કોષ કંદોષ, જે મહામાત્ર રાજદોહી હોય તેની પાસે જઇને, 'તમને, શોભે છે'—એવી તેની સ્તુતિ કરે, અને તેની પાસેથી બક્ષોભોજ્યાદિની માગના કરે, એવી ગોઠવણ (પથુ) થઇ શકે. પછી રાજ શહેર/બહાર હોય ત્યારે (રસોષઓ કે કંદોષ) એ પ્રમાણે જે બક્ષોભોજ્ય પોતાને મળેલ હોય તેની સાથે, અરધા પાલો ઝેરવાળું પાણી ભેળવી તેને રાજની કને (પી જવા અર્થે) મુકી પથુ દે. આ સુક્તિ પછી ઉઘાડી પાડી દેવાય; અને પછી રાજએ તેમને ' ઝેર દેનાર' ગણીને તેમનો ધાત (પથુ) કરાવી દેવા.

જો કોષ રાજદોહી મહામાત્ર અભિચારશીલ (જાદુ કરનારો) હોય, તો કોષ એક જાનુસે અભિચારકુશળ મનુષ્ય હોવાનો દોષ મચાવીને (તેવા માહામાત્ર પાસે) જવું, અને પછી મગર, કાચબો કે કરચલો વગેરે ચિત-પ્રિય વિષયો કોષ એક પાત્રમાં, જાદુની મદદથી દેખાઇ તેવું કરી ખતાવીને તેને તેણે સમજાવવું કે, એમ કરવાથી મનોરથનિર્ધિયં થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે અભિચારમાં શ્રદ્ધા તેને ઉત્પન્ન થાય, અને તેના પરિણામે તે (મહામાત્ર)

પોતે તે વિષા પ્રમાણે સાધવાની પ્રવૃત્તિ કરવાનો આરંભ કરે, એટલે કોઈ એક ગૂઢપુરુષ તેને ઝેર દઈને, કે લોહાનો સળિયો લગાવીને મારી નાખે એમ કરવું એટલું તો નહિ, પરંતુ, “એ મરનારે (મહામાત્રે) પોતે, હાથે કરીને, જાદુ કરતા જતાં પોતાનો પ્રાણ ખેંચે છે”: એવું જાહેર પણ કરાવી દેવું.

(વળી) ચિકિત્સકના વેષમાં ફરતા કોઈ સત્રીએ એવા દૂષ્ય મહામાત્રની કને જઈને તેના મનમાં ઠસાવી દેવું કે, તેને પોતાને કોઈ દૌરામિક અમર તો અસાધ્ય વ્યાધિ યથા આવેલ છે; અને (એ પ્રમાણે મહામાત્ર માનતો થાય એટલે પછી) તેને તેણે ભૈષજ્ય અને આહાર આપવાનું શરૂ કરી, તેમાં (પણ) ઝેર ભેળવી તેનો ધાત (પણ) કરી નાખવો.

મુદો (રસોધઆઓ)એ તેમજ કંદોષઓએ, તક મળે ત્યારે આવા દુષ્ટ મનુષ્યોને રસયોગ (ઝેર)થી મારી નાખવા.

રાજા તથા રાજ્ય: એ ઉભય પ્રતિ જે કોઈ દ્રવ્ય કરનાર હોય તેને ઉડાવી દેવા માટે આ પ્રમાણે પગલાં જરૂરી:—

જો કોઈ દૂષ્ય મનુષ્યને ઉડાવી દેવો હોય, તો બીજા કોઈ દૂષ્ય મનુષ્યને દુર્બલ સેના તથા ‘તીક્ષ્ણ’ કોટીના ગૂઢપુરુષો આપીને આ પ્રમાણે કાર્ય-નિર્દેશ કરવો:—“ફલાણા દુર્ગ કે પ્રદેશ વિષે તમે જાઓ, અને ત્યાં જઈને સેના ઉભી કરો અગર તો ત્યાંથી હિરણ્ય લઈ આવો; અગર તો ફલાણા રાજવંશજનોનું દ્રવ્ય હરી લો; અગર તો ફલાણા કોઈ દરબારીની દીકરીનું અપહરણ કરી આવો; એક દુર્ગ બંધાવજો; એક બગીચો ખુશ્કો મુકજો; વેપારને અર્થે માર્ગ બંધાવો; નવું ગામ વસાવજો; કોઈ એક ખાણમાંનું તમામ દ્રવ્ય ખેંચી લાવો; કાષ્ટદ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે અગર તો હાથી-ઓની સિદ્ધિ થાય એટલા માટે પનો રચાવજો; રાષ્ટ્રનું અગર તો સીમાડાનું રક્ષણ થાય તેવા પ્રદેશો ઉપસ્થિત કરો; અને જે કોઈ તમારા કામમાં આડું આવે, અગર તો મદદ ન આપે તેને તમારે અટકમાં લેવું અગર કેદ કરી દેવું.” આ પ્રમાણે એક પંક્તિને સૂચના આપીને, બીજા એક પંક્તિને પણ એવી

ને એવી સૂચનાઓ આપવી, અને તેખીજાને, પહેલા પક્ષની સામે યવાનું પલ્લુ કહેવું. એ ઉભય પક્ષો પોતપોતાને કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવાનો આરંભ કરશે, એટલે પછી તેમની વચ્ચે કલહ ઉભો થવાનો. આમ યાય એટલે 'તીક્ષ્ણ' કાટીના ગૂદપુરુષો નયન વચ્ચેમાં ફૂટી પડી તે પૈટીના દ્વિપ મનુષ્યોનો વધ કરી નાખે એવી બ્યવસ્થા રખાવવી, અને પછી બાકીના લોકોને પકડીને, તેમના કાથે થયેલ ગુન્હા બદલ તેમને પલ્લુ સળ કરી દેવી.

જો કોઇ દ્વિપ શહેરમાં, ગામમાં કે કુળમાં સીમાડા કે ક્ષેત્રફળ સંબંધી અગર-તો ગૂદમર્મોદા પરત્વે, અગર તો કોઇપણ પ્રકારના દ્રવ્ય: ઉપકરણ કે વાદનને કારણેલ નુકસાન પરત્વે, અગર તો તમાચા અને ઉત્સવોના પ્રસંગમાં ખરેખરો, અગર તો 'તીક્ષ્ણ' કાટીના ગૂદપુરુષોથી ઉત્પન્ન કારણેલ કલહ થઇ આવે, તો તીક્ષ્ણ જનસુસોએ સચાજનો ઉપયોગ કરી આ પ્રમાણે કહી દેવું: "આ મનુષ્ય સાથે લડનાર માણસોને આવું જ ફળ મળે;" અને ખીજા બધાને, આવા અપરાધ બદલ જે સજા થઇ શકે તેમ હોય તે સજા ફરમાવી દેવી.

જો દ્વિપ મનુષ્યો માંહોમાંહે લડી પડે, તો 'તીક્ષ્ણ' પ્રકારના ગૂદપુરુષોએ તેમનાં ખેતરો-તેમની ખજાંવાડો અને તેમનાં ઘરોને બાળી મુકવાં, તેમનાં બંધુજનો-સંબંધીઓ અને દોર ઉપર દયિયારો ચલાવવાં, અને 'અમે એ બધું એ દુષ્ટોના કહેવાથી કરેલું છે,' એમ પલ્લુ તેમણે જાહેર કરી દેવું; અને આ ગુન્હો ખીજા જે કોઇ કરે તેમને પલ્લુ સળ કરી દેવી.

ઝેર આપનારાએ જેમાં ઝેર ભેળવી રાખેલ હોય એવું જોજન લેવડાવવાના હેતુથી 'તીક્ષ્ણ' સત્રીઓએ દુર્ગોમાંના અગર તો રાષ્ટ્રમાંના દ્વિપ-મનુષ્યોને એકબીજાના અતિથિઓ બનાવવા (અને તેમ કરીને તેમનો ધાત કરાવી નાખવો). આવો ગુન્હો ખીજા લોકો કરે તો તેમને (પલ્લુ) સળ કરી દેવી.

કોઇ એક બિહુડીના વેપમાં ફરતી જાસુસજો, કોઇ એક (દ્વિપ) રાષ્ટ્ર-મુખ્યની પાસે જઇને તેને આ પ્રમાણે સમજાવવો:—“ હજાણા રાષ્ટ્રમુખ્યની

ભાર્યા, પુત્રવધૂ કે પુત્રી તમને ચલાવ છે.” એમ તે તેને સમજાવે, એટલે પછી જો તે પ્રમાણે ફેસલાવાયલો રાષ્ટ્રમુખ્ય તેને (જમસણને) આલ-રણાદિ (તે ભાર્યા, પુત્રવધૂ કે પુત્રીને આપવા સાર) આપે, તો તે તમામ તેણે લેવાં, અને પછી પેલા (જેની ભાર્યા, પુત્રવધૂ કે પુત્રી પરત્વે પહેલાને મોઢ થયો હોય તે) રાષ્ટ્રમુખ્યની પાસે જઈને તેણે તેને આ પ્રમાણે કહેવું:-
 “ફલાણો રાષ્ટ્રમુખ્ય પોતાના યૌવનમદને વશ થઈને તમારી ભાર્યા, પુત્રવધૂ કે પુત્રીને સ્પર્શવાને ઉત્સુક બની રહેલો છે.” અન્તે જે કોઈ રાત્રિએ એ ઉભય રાષ્ટ્રમુખ્યો વચ્ચે યુદ્ધ મંડાય, એટલે પછી, ઉપર બતાવવામાં આવેલ છે તે રીતિએ બાકીનું કામ ઉકેલાવી (પણ) દેવું.

વળી કોઈ દ્રોહી સેનાને હાથે પરાભવ પામેલ કોઈ એક યત્રુ ઉપર સુવરાજે અગર તો સેનાપતિએ ઉપકાર કરીને પછીથી તેની તરફ તેણે નારાજ પણ બતાવી દેવી. પછી, બીજી જે કોઈ દ્રોહી સેનાએ બીજા જે લોકોને પરાજિત કરેલા હોય તેવા લોકોને એક દુર્બળ સેના તથા ‘તીક્ષ્ણ’ ગૂઢ-પુરૂષો આપીને, પહેલા યત્રુની સામે મોકલી આપવા.

દૂધ્ય મનુષ્યોનો ઉચ્છેદ કરી નાખવા અર્થે જે બધા ઉપાયો યોગ્ય છે તે બધા આ પ્રમાણે, એક જ કોટીના હોય છે.

આ પ્રમાણે નષ્ટ થઈ ગયેલ દૂધ્ય મનુષ્યનો પુત્ર જો શુદ્ધ ચિત્તવાળો કેખાય, તો તેને તેના પિતાનું દ્રવ્ય લેવા દેવું. જો આ પ્રમાણે કરવામાં આવે, તો જ આપું રાજ્ય રાજના પુત્રો અને પૌત્રો (ની આરા)ને અનુવર્તી રહેશે એટલું તો નહિ, પરંતુ મનુષ્યકૃત વિદ્વેતાથી તે મુક્ત પણ રહી શકશે.

રાજાએ ક્ષમાગુણવાળા યત્રુ, અને વર્તમાન કે ભવિષ્યની કોઈપણ બાબત પરત્વે થંકા રાખવી નહિ એટલું જ નહિ, પરંતુ મનુષ્યો પોતાના પક્ષના હોય કે યત્રુપક્ષના હોય, તોપણ તે ઉભયને સમાન ગણીને તેણે તેમને (હંમેશાં) ગુપ્ત રીતે સજા પણ કરવાની છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘દરબારીઓનાં વર્તન’ સંદર્ક પાંચમા અધિકરણમાર્ત, ‘દંડકર્મ’(સજા) વિષયક પહેલું પ્રકરણ પૂર ચાલ છે.)

પ્રકરણ ૨

—:૦:—

ખજાનામાં ભરતી.

જે રાજ્યનો કોશ ખાલી થઈ ગયો હોય તેણે પોતાના કોશને સમૃદ્ધ કરી લેવા અર્થે (આવકની ઉધરાત કરી) સંગ્રહ કરવા પ્રવૃત્ત થવું. પોતાના (તાબાના) જનપદના જે ભાગેને પાણી માટે કેવળ વરસાદ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હોય, અને જેમાં ધાન્ય બહુ જ પાકતું હોય તે ભાગેમાં વસતી પોતાની પ્રજા કનેથી રાજ્યએ, તેની શક્તિના પ્રમાણમાં ધાન્યનો ત્રીજો કે ચોથો ભાગ ઉધરાવી લેવો. મધ્યમ અગર ઉત્તરતી ટાટીના પ્રદેશોમાં જે લોકો રહેતા હોય તેની પાસેથી (તેણે) કશું પણ લેવું નહિ, તેમ વળી જે લોકો દુર્ગ જાધવાના, બગીચાઓ રચવાના, ઇમારતો બાંધવાના, વેપાર અર્થે માર્ગો રચવાના, શન્ય સ્થાનેને વસાવવાના, ખાણ ખોદવાના, અને ઇમારતી લાકડું ઉત્પન્ન કરવાના અગર દાથીઓની વૃદ્ધિ અર્થે વનો રચવાના કામમાં ઉપયોગી થતા હોય તેવા લોકો પાસેથી પણ (રાજ્યએ) કંઈ પણ લેવાનું નથી. વળી જે લોકો રાજ્યના સીમાડા ઉપર રહેતા હોય, અગર તો જેઓ અદ્યપ્રાણુ (આજીવિકાનાં સાધન વિનાના) હોય તેમની પાસેથી પણ તેણે કંઈ પણ લેવાનું નથી. તેમ વળી જે લોકો શન્ય સ્થાનેને વસાવતા હોય તેમને તેણે ધાન્ય, પશુ અને દિરણુ પણ પૂરાં પાડવાં. લોકોએ ખીજ તરીકે તેમ જ ખાવાને માટે જેટલો દાણો રાખી લેવાનો હોય તેટલો દાણો બાદ કરતાં જે કંઈ બાકી રહે તેનો ચોથો ભાગ તેણે (રાજ્યએ) દિરણુ (નાણાં) આપી ખરીદી લેવો. અરણ્યવાસીઓની તેમ જ ઔત્રિય જાણણોની મિશ્કતમાંથી તેણે કંઈ પણ લેવું નહિ; તથાપિ અનુગ્રહથી તે તેની ખરીદી કરી શકશે. આ બધા ઉપાયોથી જો ધારેલો સંગ્રહ થઈ ન શકે, તો સમાહર્તાના તાબાના નોકરોએ લોકો (ખેડૂતો)ને સમજાવવીને જિનાણુ પાક લેવડાવવો. તેમને તેમણે એવી રીતે સમજાવવા કે, જે ખેડૂતો જિનાણુ પાક ન લેવાનો ચુન્દો કરશે તેમની પાસેથી જમણો દંડ વસૂલ કરવામાં આવશે એટલું તો નહિ,

પરંતુ ચોમાસામાં (ગ્રીષ્મકાલે તેમની જમીનોમાં) ગુળના માટે આ મારફત વાવણી કરાવી દેવામાં પણ આવશે. જ્યારે પાક તૈયાર થાય અને શાક અને દાણાના રૂપમાં સાફ કરાયેલ વસ્તુઓ બાદ કરતાં, તેની લીલોતરી અને પાકેલી ચીજો હોય તેમાંથી ભાગ લેવાની માગણી (સમાહર્તાના નોકરો) કરી શકશે. ગંજવધારા (જેના તેના ભાગના દાણા ઉપડી ગયા પછી જે દાણા જમી ઉપર પડ્યા રહે તે)માંથી તેમણે (વસુભાત કરનારાઓએ) કશું પણ લેવું નહિ; કારણ કે એના ઉપયોગ દેવ અને પિતૃઓની પૂજા કરતી વેળા કરવાના દાનમાં અગર તે માયોને ખવડાવવામાં અગર તે ગામના બિહુએ તથા નોકરોને આપવામાં કરવાનો હોય છે.

જે કોઈ પોતાનું અનાજ સંતાડે (જાની રીતે ઉપાડી નાખે) તેને, તે પ્રમાણે સંતાડાયેલ અનાજની કીંમતથી આઠ ગણા દંડની સજા કરવી; અને જે કોઈ અન્ય કોઈનું ધાન્ય (સસ્ય) ચોરી જાય અને તે ચોરનાર ઇસમ સ્વવર્ગનો હોય, તો તેવા ચોરનારને ચોરાયેલ માલનો કીંમતથી પચાસ ગણી રકમના દંડની સજા કરવો. પરંતુ (જે પ્રમાણે) ચોરનારને પરાયો (સ્વવર્ગ બહારનો) હોય, તો પછી તેના વધુ જ કરાવી દેવો.

રાજના નોકરોએ, ખેડૂતોએ પેદા કરેલ ધાન્યમાંથી ચોથો ભાગ, અને વન્ય (વનમાં ઉત્પન્ન થયેલ) ચીજોમાંથી તેમ જ તુલ (કપાસ), લાક્ષા (મીણાદિ), સણ (ક્ષૌભ), ઝાંઝી હાલો, લીન, રેશમ, સુગંધી વસ્તુઓ, યુષ્પ, રૂબ, શાક, જળતણ, વાંસ, માંસ, અને શુષ્ક માંસ વગેરે ચીજોમાંથી છત્રો ભાગ ઉધરાવી લેવો. હાથીદાંત અને પશુઓનાં આમડાંઓમાંથી તેમણે અર્ધભાગ લેવો, અને રાજ્ય તરફથી પરવાનો મેળવ્યા સિવાય જે કોઈ માણસ જે કોઈ ચીજનું વેચાણ કરતો દેખાય તેને પહેલા પ્રકારના સાહસદંડની સજા પણ તેમણે કરવી. ખેડૂતો પાસેથી લેવાની બાબતોને લગતી વાત અહીં પૂરી થાય છે.

સોતું, રૂપું, હીરા, રત્નો, મોતી, પ્રવાલ, ઘોઝ અને હાથી: એ સર્વના

કર રૂપે પચાથ (પણ) ભરવા પડશે. સૂતર, વસ્ત્રો, તામ્ર,
 િ, ચંદન, કરિયાણું અને મુરાં એ સર્વના વેપારીઓએ કર
 (પણ) આપવા. ઢાણાના, રસના, લોહના અને ગાડાંની
 વપાર કરનારા (ચકટવ્યવહારી) વેપારીઓએ કર રૂપે ત્રીચ (પણ)
 ભરવા; અને કાચના વેપારીઓએ તેમ જ સુંદર કારીગરીવાળી ચીજો
 બનાવનારા (મહાકાર) એ વીચ વીચ (પણ) કર રૂપે આપવાના છે.
 ઉત્તરતી કોટીના કારીગરોએ તેમ જ વેસ્થાપોષકોએ દસદસ (પણ)નો કર
 દેવો. જે કોષ્ટ શખ્સ સર્પણ (બાળવાનાં લોકડાં), વાંસડા, પત્થર, માટીનાં
 વાસણો, રાંધેલ અન્ન કે ચાકલાજીનો વેપાર કરે તેણે પાંચ (પણ) કર ભરવો.
 કુશીલવો (નાટ્યપ્રયોગ કરનારા)એ તથા રૂપાણવાઓ (કૂટલાઓ)એ
 પોતપોતાની કમાણીમાંથી અર્ધભાગ (રાજને) કર રૂપે આપવો પડશે. સૌની
 (હિરણ્યકર)ની તમામ મિલકત ખાલસા કરવી, અને તે એક પણ અપરાધ
 કરે તો તેને જતો કરવો નહિ; કારણ કે તે પારકાનું ચોરી લઇને વેપાર
 કરનારો હોય છે. આ પ્રમાણે, વેપારીઓ પાસેથી લેવાના કરને લગતી વાત
 અહીં પૂરી થાય છે.

કૂકડાં તથા ભૂંડરા ઉછેરનારે (રાજને) અર્ધ ભાગ આપવો, અને
 જે કોષ્ટ કુદ્ધ પશુને ઉછેરનાર હોય તેણે છટ્ટો ભાગ દેવો. ગાય, ભેંસ,
 ખચ્ચર, ગધેડાં અને જાંટ પરત્વે વેપાર કરનારાઓએ (દરેકે) પોતપોતાના
 ધનનો ચોથો ભાગ (રાજને) આપવો; અને જે લોકો વેસ્થાઓનું
 પોષણ કરનારા (અર્ધકોષોપકો) હોય તેમણે, રાજ તરફથી મોકલાયલ,
 પરમ રૂપવન્તી અને પરમ ચૌવનવાળી સ્ત્રીઓની મદદથી કોણમાં ભરતી
 કરતાં રહેવું. આ પ્રમાણે, સ્ત્રીલિંગની મદદથી કમાણી કરનારા (ચોનિ-
 પોષકો)એ આપવાના કરની કયા પૂરી થાય છે,

આ બધા પ્રકારની ઉધરાત એક જ વખત કરવાની છે, જે વખત
 નહિ જ. જો આ ઉધરાત કરવામાં આવી ન હોય, તો પછી સમાહર્તાએ,
 કોષ્ટ પણ કાર્ય કરવાનું બદલું બતાવીને પણ, નગરજનો તેમ જ ગ્રામજનો

પાસેથી (આ પ્રમાણે) ઉધરાણું કરી લેવું (આ ઉધરાણું કરવા માટે આ પ્રમાણે યુક્તિ કરવી):—થોડાક પુરૂષોને અગાઉથી સાધી લેવા, અને તેઓ (યોગ પુરૂષો) ખુલ્લી રીતે મોટી મોટી રકમોનો ફાળો આપે તેવી જોઈવણ કરવી, અને પછી તેમનો દાખલો આપીને રાજાએ પોતાની પ્રજા પૈકીના અન્ય પુરૂષો પાસેથી ફાળે પડતી રકમ મેળવવાને તેમની દને માગણી કરવી. જે મોઢો ઓછો ફાળો આપે તેમની નિન્દા જાસુસો કરતા રહે તેવી જોઈવણ રાખવી. ધ્વનિકોની શક્તિ જોઈને તેમની પાસેથી તેટલા પ્રમાણમાં સોનું મેળવવાની માગણી કરવી. જે લોકો હોસથી કે પરોપકારશુદ્ધિથી પ્રેરાઈને રાજાને દ્રવ્ય આપી દે તેમને, તેમના તરફથી અપાયેલ દ્વિરુદ્ધના બદલા તરીકે રાજાએ પોતાના દરબારમાં બેઠકનું માન આપવું, અગર તો છત્રીનું માન આપવું, અગર તો તેમને પાંધડી બંધાવવી, અથવા તો આભૂષણોની બેટ (પણ) કરવી.

૫. જાદુગરના રૂપમાં ફરતા જાસુસોએ (કૃત્યકરે) પાખંડીઓના સંઘના તેમ જ દેવમંદિરના દ્રવ્યને હરી લાવવું એટલું જ નહિ, પરંતુ જે મનુષ્ય મરી ગયો હોય, અગર તો જે મનુષ્યનું ઘર બળી ગયલ હોય તે મનુષ્યનું

દેવતા આવીને વસેલ છે” એવું જાહેર કરી દઈને તેને પવિત્ર કે પૂજ્ય ગણવાવી (પથ) દેવું.

અથવા તો, શહેરમાના કોઇ એક વૃક્ષમા કોઇ પિશાચનો વાસો થયલ છે, એવી વાત લોકોમાં ફેલાય એટલા માટે તેણે તેવા કોઇ વૃક્ષમા પોતાના કોઇ ગૃહપુરુષને ઉતારી દઈને તેની પાસે પિશાચએષ્ટાઓ એવી રીતે કરાવવી કે, લોકો સા પિશાચ હોવાની વાતને માનતા થઇ જાય; અને પછી પોતાના, તપસ્વીના રૂપમાં ફરતા જનસુસોની મારફત તે વૃક્ષમાથી તે પિશાચને હાથી કઢાવવા અર્થે લોકો પાસેથી સોનું કઢાવવાની તજવીજ તેણે કરવી;

અગર તો કોઇ, સુરંગવાળા કુવામાં અનેક માયાવાજો નામ બરાબ ભેટો હોય, એવો તમામો તેણે પોતાના જનસુસો મારફત ગોઠવાવીને તે જોવાને અર્થે લોકો દ્વિરુપ જમીને આવે તેવી યુક્તિ રચવી; અગર તો એણે કોઇ એક નામપ્રતિભામાં હિંદ્ર પકાવીને તેમાં, અગર તો કોઇ એક દેવગૃહના ખૂણામાં આવેલ કાણુમા, અગર તો કોઇ રાજગામાંના ફરમાં, કોઇ એક ચેતનહીન સપને ગોઠવાવી દેવો, અને પછી અદાલ લોકો તેનાં દર્શને આવી નાણું મુકે તેવી ઘટના કરવી. પરંતુ જે લોકો આવી વાતમાં શ્રદ્ધા રાખનારા ન હોય તેવા લોકોની પાસે જનસુસોએ જઈને, કોઇ રસમિશ્રિત (ચેતનહર) જળનું આચમન લેવડાવવું, અને પછી તેના પરિણામે તેઓ બાનબુદ્ધા થવા માટે ત્યારે તેમને તેમણે (જનસુસોએ) જણાવવું કે, ‘તમે શ્રદ્ધા વિનાના હોઇ દેવથી સાધિત થતા હો એમ લાગે છે;’ અગર તો જનસુસોએ કોઇ અભિવ્યક્ત (બદ્ધકૃત) શખ્સને સર્પ કરડાવી દેવો, અને પછી તેનું ઝેર ઉતારવાને અર્થે ઉપાયો રચવાનો ડોંગ મચાવીને લોકો પાસેથી નાણું કઢાવવાં, અને તે જાણી રાખના કોઇમા મોકલો આપવાં.

અગર તો, વેપારીના વેશમાં રહેતા કોઇ ગૃહપુરુષે અન્ય કોઇ દ્રવ્યસંપન્ન વેપારીની જોડે વેપારમાં બાજ રાખવો અને તેની સાથે રહીને વેપાર કરવો; અને પછી જ્યારે માલનું વેચાણ કરવાથી, કે પોતાને ત્યાં અનામત રૂપે મુકાવાથી કે કોઇની પાસેથી કરજે કઢાવવાથી પોતાના હાથમાં નાણાંની

મોટી રકમ જમા થાય, સારે તેણે હાથે કરીને લૂંટાઇ જવું (અને લૂંટનાર જામીને, એ પ્રમાણે લૂંટાયેલ દ્રવ્ય રાજ્યના ખર્ચનામાં ભરી દેવું.);

૩૫૬૪ કે (ચિઝાની તપાસણી કરનારે) તેમ જ મુવલ્દકારે પણ જે કાંઈ કરવાનું છે તે પણ, ઉપરની વાત ઉપરથી, સમજાઈ આવશે;

અગર તો, કોઈ એક જામીન, પોતે પ્રખ્યાત વેપારી હોય તેવા દોંગ કરીને સોનું, રૂપું અને બીજા પ્રકારનો માલ મોટા જથ્થામાં બીજાઓની પાસેથી ઉધાર લે અગર સાનુમાં રાખે તેમ કરવું; અગર તો તે પરદેશમાંથી કાપા-વાના, વિવિધ પ્રકારના માલ ઉપર જુદી જુદી શ્રેણીઓ પાસેથી સોનું કે સોનાના સિક્કાઓ ને તેવી ગોઠવણ કરવી; અને એ પ્રમાણે ત્યારે થઈ રહે, ત્યારે પછી તુર્ત) ત્રિમાં તેવા જામીન પોતે લૂંટાઈ જાય એમ કરવું.

જામીનથી ૩૫૬૫. વેશ્યાઓએ સાધ્વીઓ હોવાનો દોંગ કરીને પોતા પરત્વે રાજદ્રોહી પુરુષોની વિષં મોહ ઉત્પન્ન કરવો, અને પછી એ પ્રમાણે મોહાંધ થયેલ રાજદ્રોહી પુરુષો, જેવા એવી એ વેશ્યાઓના ઘરમાં આવે કે તુર્ત તેમને તેમણે પકડાવી દેવા અને તેમનું સર્વસ્વ ખાલસા કરાવી દેવું. અગર જો કોઈ એક દૂધ્ય કુળમાં કલદ ઉભો થાય, તો તે તકનો લાભ લઈને, આગળથી તૈયાર રખાયેલ રસદોની મારફત કોઈ એક પક્ષને ઝેર અપાવી દેવું, અને પછી બીજા પક્ષની ઉપર, તે પ્રમાણે કરવામાં આવેલ વિષપ્રયોગનો ગુન્હો ટોળી પાડીને તેની તમામ મિલકત હરી લેવી.

કોઈ એક અભિયંત્ર (બદ્ધિયુક્ત) મનુષ્યે, તે પોતે કોઈ એક કુલીન પુરુષ છે તેવા દોંગ કરીને કોઈ એક દૂધ્ય (રાજદ્રોહી) મનુષ્યની પાસે જવું, અને તેને આ પ્રમાણે કહેવું:—“મેં તારી પાસે નાણાંની અમુક મોટી રકમ અનામત મોકલી છે તે તું મને આપી દે.” અગર તો “ તારી પાસે મારું અમુક લેણું છે અથવા તો તને વારસામાં મળેલી મિલકતમાં મારું ભાગ છે, તે તું મને આપી દે.” એમ તેણે તેવા મનુષ્યને કહેવું. અગર તો એવા કોઈ અભિયંત્ર જને તેવા કોઈ દૂધ્ય પુરુષની ભાયાં, પુત્રી કે પુત્રવધૂને તેની પોતાની દાસી અગર દો પોતાની પત્ની હોવાનું જાહેર કરી દેવું, અને

પછી એ પ્રમાણે દાવો રાખનાર અભિત્યક્ત પુરુષ કોઈ એક રાત્રિએ તેવા રાજદ્રોહીતા ધરના બારણા આગળ સૂતેલો હોય અગર તે અન્ય કોઈ સ્થળે હોય તે વખતે કોઈ એક "તીક્ષ્ણ" કોટીના જસુસે એને મારી નાખવો અને લોકોમા તેણે જાહેર કરવું કે—“આ કામુકનો આ પ્રમાણે ઘાત થયેલો છે.” આમ ચાલ એટલે પછી દ્વિત્ય પુરુષ વગેરે તમામની મિથક્ત (રાજાએ) ખાલસા કરી લેવી;

અગર તો કોઈ તપસ્વીના વેધમાં રહેતા જસુસે, કોઈ એક દ્વિત્ય પુરુષે જંજકવિદ્યાથી (જાદુની મદદથી) વધારે દ્રવ્ય થી જેને મેળવવું તે સંબંધમાં તેને માર્ગ દેખાડીને લોભાવવો, અને પછી તેણે તેવા (લોભાવલ) મનુષ્યને આ પ્રમાણે કહેવું:—“ઇશ્વરનારને અક્ષય દિરણ્ય (દ્રવ્ય સંપત્તિ) કે રાજદ્વારમાં સ્થાન અપાવે તેવી, અગર તો કોઈ પણ સ્ત્રીહૃદયને જિતાડી દે, યત્નને વ્યાપ્તિ કરી આપે, અગર તો આયુષ્યમર્ષાદા વધારી દે અગર તો પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવી આપે તેવા પ્રકારની જંજકવિદ્યાનો હું જાણુકાર છું.” આ પ્રમાણે કહેવાયાથી જો તે દ્વિત્ય મનુષ્ય દ્રવ્યસંપત્તિ મેળવવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરીને તે મેળવાવી આપનાર જંજકવિદ્યા સાધવાની ઇચ્છા બતાવે, તો પછી તેવા જસુસે, કોઈ એક રાત્રિએ, જો કોઈ ચેત્યસ્થાન (સ્મશાન) માં કોઈ એક મનુષ્ય કે બાળકના શબને દિરણ્યસંહિત અગાઉથી ગુપ્ત રીતે દાદી રખાયલ હોય તેવા ચેત્યસ્થાનને પુષ્કળ માંસ, સુરા અને સુગંધયુક્ત પદાર્થોનો બલિ આપવો, અને એમ કર્યા પછી તે પ્રમાણે સંતાડી રખાયલ ધન, પેલા દ્વિત્ય પુરુષને દેખાડીને તેને તેણે આ પ્રમાણે કહેવું:—“વધારે બલિદાન કરાય તો વધારે ધનલાભ થાય; અને તેટલા માટે આ જો ધન તમને પ્રાપ્ત થયું છે તે ધન ખર્ચા નાખીને તમે વધારે પ્રમાણમાં, બધિરુપે આપવાની ચીજો ખરીદો.” એ પછી બધારે (એ પ્રમાણે લોભાવાયલ) દ્વિત્ય પુરુષ, તેને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ દિરણ્યવડે આવશ્યક સાનની ખરીદવાની ક્રિયા કરે, ત્યારે તેને તેમ કરતાં જ પકડી લેવો.

(આ બધી ક્રિયા ચક્ર રહે) એટલામાં કોઈ એક, સ્ત્રીને પુનઃલોના

માતાનો દેવ ધરાવીને, 'પોતાનો પુત્ર મરાઈ ગયો છે' એવા પ્રકારનો પોકાર (પશુ) કરાવી મુકવો.

જો કોઈ દૂધ્ય પુરુષ રાત્રિના સમયે જાદુ સાધતો દેખાય, અગર તો વન વિષે જઈને યજ્ઞયાગ કરતો નજરે ચડે, અગર તો વનફીકા કરતો જણાય, તો 'તીક્ષ્ણ' પ્રકારના ગૂઢપુરુષોએ તેવા મનુષ્યને અભિવ્યક્ત ગણીને મારી નાખવો, અને તેના શબને ઉપાડી જવું.

અગર તો કોઈ જાસુસે, અન્ય કોઈ દૂધ્ય પુરુષની નોકરીમાં દાખલ થઈને, પોતાને પોતાના સ્વામી તરફથી વેતનરૂપે જે નાણાં મળે તેમાં બનાવડી રૂપૈયા (કૂટરૂપ) પોતે ભેળવી દેવા, અને પછી પકડાઈ જવાની સુક્તિ (પશુ) રચી દેવી.

અગર તો, કોઈ જાસુસે સોની બનીને કોઈ એક દૂધ્ય પુરુષના ઘરમાં કોઈ પશુ પ્રકારનું સોનાકામ કરવાનું માથે લેવું, અને પછી બનાવડી સિકકાઓ વાડવાને માટે જે બધા પ્રકારનાં ઉપકરણો જોઈએ તે બધાં તેણે તેવા (દૂધ્ય) પુરુષના ઘરમાં એકઠાં કરી દેવાં.

ચિકિત્સક હોવાનો આડંબર કરનાર જાસુસે, જે કોઈ તત્ત્વદુરસ્ત રાજદ્રોહી મનુષ્ય હોય તેને નાકુરસ્ત ઠરાવી દેવો (અને પછી તેને તેણે વિષ આપી દેવું); અગર તો કોઈ એક જાસુસે, કોઈ એક દૂધ્ય પુરુષની નોકરીમાં દાખલ થઈને, બીજા કોઈ એક કપટી જાસુસને પકડી તેની પાસેથી ખુલાસો ભેળવવાને મિથે તેને આ પ્રમાણે પૂછવું:—“બોલ, રાજ્યને અભિષેક કરવામાં વપરાતી આ બધી ચીજો તેમ જ આ બધા શત્રુના કાગળો મારા સ્વામીની પાસે રી રીતે આવવાં પામ્યા? ” આ પ્રમાણે તેણે પૂછવું એટલું તો નહિ, પરંતુ તેણે પોતે પણ એવા દૂધ્ય મનુષ્યની વિરૂદ્ધ બાતમી દેવાને જહાર પડવું.

જે લોકો દૂધ્ય હોય અગર તો અધર્મી હોય તેવા સામે જ, પૂર્વોક્ત કાટીનાં પગલાં ભરવાનાં છે; બીજાની સામે તે પ્રમાણે કરવાનું નથી જ.

જેમ કોઈ કૃષ્ણવાહી વિશે કુળો જેમ જેમ પાકે તેમ તેમ એકઠાં કરાતાં જાય છે, તેવી જ રીતે રાજ્યએ પણ પાકકાળને અનુસરીને પોતાની મહે-
સુલને એકઠી કરવાની પ્રથા રાખવી. પાકકાળ આવ્યા વિના કદિ પણ
કૃષ્ણ કે આમ (મહેસુલ) મેળવવાનો પ્રયત્ન તેણે કરવો નહિ; કારણ કે
એમ કરવાથી આમદાનીના મૂળનો છેદ થઈ જઈને અનેક પ્રકારના બપ
ઉત્પન્ન થઈ આવે છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ દરખારીઓનાં વર્તન’ એ
સંજ્ઞાવાળા પાંચમા અધિકરણમાંનું, ‘ખજાનામાં ભરતી કરવા વિષે’—એ
નામક પ્રીત્તું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩.

રાજ્યના નોકરોની આણવિકા.

કુળો તથા જનપદની જરૂરીઆતો વિચારીને, રાજ્યએ પોતાની આવક-
માંથી એટલા ભાગની રકમ નોકરોને નભાવવાના કામમાં વાપરવી; અને
તેઓ બધા પોતાનાં શરીરને સુખમાં રાખી ઉત્સાહપૂર્વક પોતપોતાનું કાર્ય
કરી શકે તેવા પ્રકારના તેમને તેણે લાભ પણ આપવા. ધર્મ અને અર્થનાં
વિષયમાં તેણે (રાજ્યએ) કોઈને પીડા આપવી નહિ.

મત્તિજ, આચાર્ય, મંત્રી, પુરોહિત, સેનાપતિ, સુવરાજ, રાજમાતા
અને રાણી (રાજમદિધી): (એ દરેકને દર વર્ષે) ૪૮૦૦૦ ‘પણ’ તેણે
દેવા. તેમને તેમના પોતાના ભરણપોષણ અર્થે આટલી રકમ મળતી રહેશે,
તો પછી તેમને લક્ષ્યાવાનું કે અસંતુષ્ટ થવાનું કોઈ પણ કારણ રહેશે નહિ.

હારપાળ, અન્તઃપુરનો અધ્યક્ષ (અન્તર્વેશિક), પ્રશાસ્તા (રાજચા-
કરનાર), સમાહર્તા અને સન્નિધાતા: એ દરેકને ૨૪૦૦૦ ‘પણ’ આપવા.
આમ થશે તો તે દરેક પોતાનું કામ જરાખર રીતે કરશે.

રાજકુમાર, કુમારમાતા, નાયક, નગરાધ્યક્ષ (પૌર), વ્યાવહારિક (કાયદા અગર વેપારખાતાનો અધ્યક્ષ), કાર્મોન્તિક (કારખાનાં કામદાર), મંત્રિપરિપદના સભ્યો, રાષ્ટ્રાન્તપાલ અને અન્તપાલોઃ એ દરેકને ૧૨૦૦૦ ' પણ ' આપવા. આમ કરવાથી તે બધાય રાજને નિમગ્નલાલ રહીને પ્રબળ સહાયરૂપ થઈ પડશે.

શ્રેણીમુખ્યો (લઠાયક જાતિઓના નેતાઓ), દાથીખાનાના દરોગાઓ, અશ્વસેનાના હિપરિઓ, રથખાનાના પતિઓ તેમ જ પ્રદેશાઓઃ એ દરેકને ૮૦૦૦ ' પણ ' નો પગાર આપવો; કારણ કે એટલા પગારથી તેઓ પોતપોતાના તર્જના લોકોને પોતપોતાના અનુયાયીઓ બનાવી શકશે.

પામદળ, હમદળ, રથદળ, દસ્તિદળના અધ્યક્ષો તેમ જ દ્રવ્ય (ધમારતી લાકડાના) વનનાન્તર્યા દાથીવનના રક્ષકોઃ એ દરેકને ૪૦૦૦ ' પણ ' નું વેતન આપવું.

રથિક, અનીકચિકિત્સક (લશ્કરનો વૈદ), અશ્વદમક (ઘોડા ક્રેળવનાર), સતાર (વર્ષક) તેમ જ જે કોઈ મનુષ્ય યોનિપોષક (જનવર હિછરનાર) હોય તે દરેકને ૨૦૦૦ ' પણ ' નો પગાર દેવો.

ભવિધ્યવેત્તા, નૈમિત્તિક (શત્રુન-અપરાકુલ જોનાર), મૌહૂર્તિક (જોધી), પૌરાણિક (પુરાણ વાંચનાર), કથાકાર (સૂત), માગધ (કવિત બોલનાર), પુરોહિતના પુરોહો અને બધા પ્રકારના અધ્યક્ષોઃ એ પૈકી દરેકને એક હજાર ' પણ ' આપવા.

તાલીમ પામેલા સૈનિકો, સંખ્યાયકો (હિસાબ રાખનાર—નામાવટીઆઓ), લેખકો (કારકૂનો)ઃ એ પૈકી દરેકને પાંચસો ' પણ ' પગાર દેવો.

દરેક કુશીલવને અઢીસો ' પણ ' આપવા; પરંતુ તે પૈકી જે તૂર્પકર (તૂરી બળવનાર) હોય તેને જમણો પગાર દેવાનો છે. કારશિદ્ધી (સતારો તેમ જ કારીગરો) પૈકી દરેકને એકસો ને વીસ ' પણ ' પગાર આપવો.

ચારપગાં અને બેપગાં પ્રાણીઓને સાચવનારાઓ, પ્રકીર્ણ કામકાજ કરનાર નોકરો (પારિકર્મિકો), ઉત્થાપિક (રાજની હાજરખાસી કરનારા), રાજના અંગરક્ષકો (પાલક), અને વિષ્ટિખંધકો (વેડીઆ લાવનારા) : એ પૈકી દરેકને સાઠ 'પણુ' લેખે વેતન આપવું.

રાજની સાથે રહી રમતગમત કરનાર (આર્યયુક્ત), આરોહક (હાથીના મહાવત), માણવક (જાડુગર), યૈશ્વખનકો (પાપાણુ તોડનાર = ખાણિયા), સર્વ પ્રકારના નોકરો, આચાર્યો અને વિદ્યાવન્ત મનુષ્યો : એ પૈકી પ્રત્યેકને તેની પાત્રતાના પ્રમાણમા, પાંચસોથી એક હજાર 'પણુ' સુધી 'પૂજાવેતન (પારિવોષિક રૂપે અપાતો પમાર)' આપવું.

મધ્યમ પ્રકારનો દૂત જેટલો પ્રવાસ કરે તેટલા પ્રવાસના દરેક યોજન બદલ દર 'પણુ' લેખે તેને વેતન આપવાનું છે; પરંતુ જો તે દરથી માઢીને સો યોજન જેટલો પ્રવાસ કરે, તો તેને વેતન રૂપે બમણી રકમ આપવી.

રાજસૂયાદિ યજ્ઞોમાં જે કોષ રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરે તેને, તેની પોતાની યોગ્યતાના જેટલી જ યોગ્યતા ધરાવનાર અન્ય પુરુષના કરતાં ત્રણ ગણી રકમ આપવી, અને રાજનો જે સારથિ હોય તેને એક હજાર 'પણુ' આપવા.

કાપટિક, ઉદારિયત (ઉદાસીન શૃત્તિવાળા), ગૃહસ્થ, વૈદેહક અને તાપસ વર્ગના જામુસો પૈકી દરેકને એક હજાર 'પણુ' દેવા.

ગામનોકર (ગ્રામજૂતક), 'તીક્ષ્ણ' કાટીના જામુસો, સત્રીઓ, રસદો (વિપ્રપ્રયોગ કરનાર ગૃહ પુરુષો), તેમ જ લિપ્તુકીના વેપમાં રસતી બાતમીદારણો : એ પૈકી દરેકને પાંચસો 'પણુ' વેતન રૂપે આપવા.

જામુસો (ચાર)ને ટારી લઈ જનાર (સંચારી) નોકરો પૈકી જે કોષ જે પ્રકારનું કામ કરે તેને અઢીસો 'પણુ' સુધી પગાર આપવાનો છે.

શતવર્ગના (સો દુકડીના) કે સહસ્રવર્ગ (હજાર દુકડી)ના અધ્ય-

દ્યોએ પોતાના તાબાના માણસોનાં લઘ્યાં, પગાર, બદલી, નીમણુંક અને બદલી બરતરતી વખેરને લગતાં કામો કરવાં.

રાજગૃહો, દુરો તેમ જ રાષ્ટ્રની રક્ષા અર્થે નીમાયલ અમલદારોની બદલી કદિ પણ થવી ન જોઈએ. એ બધાં સ્થાનોની રક્ષા કરવાના કામ ઉપર મુખ્ય અમલદારો અનેક રાખવા, અને તેમને કાયમ પણ રાખવા.

(રાજ્ય પરત્વે) પોતાની ફરજ બજાવતાં જે કોઈ પુરુષનું મરણ થાય તેનાં બાછડીછાકરને 'લકતવેતન (પરવશીજીવાઈ)' બાંધી આપવું. મરી ગયેલ નોકરોનાં બાળક, ટૂંક કે વ્યાધિગ્રસ્ત સગાઓની તરફ પણ અનુગ્રહ બતાવવો. ગ્રેતકાર્ષ, વ્યાધિકૃત્વ તથા સતિકાકર્મને લગતા પ્રસંગોમાં રાજ્યએ, તેવા જે તે કાર્યમાં રોકાણ જે તે નોકરને ધનામ (અર્થમાન) આપવાનો રિવાજ પણ રાખવો.

રાજાની પાસે નાણાં પુષ્કળ ન હોય તેવા સમયે તેણે ઘોડાંક નાણાં અને તે સાથે કુખ્ય (કાચા માત્ર), પશુ કે ખેતરની બક્ષીય કરવી. જો તેની ઇચ્છા, બધાં ગામોનો વહીવટ એક સરખો રાખવાની હોય, તો તેણે કોઈ પણ નોકરને ગામની બક્ષીસ કરવી નહિ.

આ પ્રમાણે રાજ્યએ પોતાના નોકરોનો નિર્વાહ કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ તેમના યાનબળ તથા કર્મોનાં મૂલ્ય આંધીને તે પ્રમાણે તેમનાં બકતવેતનમાં વધારો કરતાં પણ રહેવું.

સાદં ' પણ 'નો એક ' આદક ' ગણીને, એ પ્રમાણે હિરણ્યના રૂપમાં પગાર આકારી ચકારો.

અન્ધિ દિવસ સિવાયના બીજા બધા દિવસોએ સૂર્યોદયકાળે પામદાળને, ઘોડાઓને, રથોને તેમ જ હાથીઓને લશ્કરી તાલીમ અપાવવી, અને એ વખતે રાજ્યએ પોતે હાજર રહીને તેનું નિરીક્ષણ (સિલ્પદર્શન) પણ કરવું.

ઘસોને તેમ જ આવરણોને આયુધાગારમાં દાખલ કરતાં પહેલાં તેમના વિષે રાજાની મુદ્રા થયેલી હોવી જોઈએ.

પરવાનો ધરાવતા ન હોય તેવા સજ્જનોને સજ્જ સંહિત દયાય પશુ દરવા દેવા નહિ.

સમ્રાટ નાદુરસ્ત કે નષ્ટ થઈ જાય તો તેમની જેટલી ક્ષીમત હોય તેનાથી બેવડી ગંધ, તેમના દરોગાએ ભરી દેવી. જે સજ્જનોના નાશ કરવામાં આવેલ હોય તેમની નોંધ રાખવી.

પરવાનો ધરાવ્યા વિના સાર્થિકો (વહુજનરાઓ) જે સજ્જ સંહિત પ્રવાસ કરતા દેખાય, તે અંતપાલોએ તેમનાં હથિયારો તથા આવરણો પકાવી શેવા.

વિન્યાયે પ્રયાણ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર રાજાએ પોતાના લશ્કરને કમં પ્રવૃત્ત રાખવું. આવા પ્રસંગોએ, વેપારીના વેપમાં રહેતા ચારોએ, બવિધ્યમાં બેવડા પ્રમાણમાં માલ પાછો આપી દેવાની સરતે તમામ પ્રકારનો માલ લાવીલાવીને લશ્કરી છાવણીઓમાં પૂરો પાડવો. આ પ્રમાણે કરવાથી રાજાનો માલ વેચાઈ જવાને માટે સારી તક મળી આવશે એટલું જ નહિ, પરંતુ જે બધો અર્થ વેતન રૂપે કરવામાં આવેલ દશે તેનો સારો બદલો મળી રહેશે પણ ખરો.

આ પ્રમાણે જે આય અને વ્યય ઉપર બરાબર નજર રાખવામાં આવશે, તો રાજાને નાણા પ્રકરણ પરત્વે કરી પણ અડચણ કદિ પણ પડશે નહિ. આ પ્રમાણે ભક્તવેતન (પગાર) અને તેના બદલામાં કરવાની બાબતોને લગતી વાત અહીં પૂરી થાય છે.

સત્રીઓ (ગભુસો), વેસ્થાઓ, કારીમરો, કુશીલવો અને વૃદ્ધ થઈ ગયેલા લશ્કરી માણસો (આસુધીયો)નાં શુદ્ધાશુદ્ધ વર્તન પરત્વે ખારીક તપાસ કર્યા કરવો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, 'દરખારીઓનાં વર્તન' એ સંજ્ઞાવાળા પાંચમા અધિકરણમાંનું, 'રાજ્યના નોકરોની આજીવિકા' એ વિષયને લગતું ત્રીજું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે.)

પ્રકરણ ૪.

—:૦:—

પાસવાનનાં વર્તન.

જે કોઈ મનુષ્ય દુનિયાદારીનો અનુભવ ધરાવતો (લોકચાત્રાવિદ્) હોય તેણે પોતાના કોઈ દિતસ્વી પ્રિયજનની મારફત, આત્મદ્રવ્યપ્રકૃતિસંપન્ન રાજાનો આશ્રય શોધવો. “હું” પોતે, જેમ કોઈ એક આશ્રયદાતા (રાજા)ની જોતમાં છું, તેમ અમુક આ (રાજા) ગુણયુક્ત હોઈ, સારી સલાહ મેળવવાને માટે વલણ ધરાવનારો પણ છે”. એમ તેવાએ (આશ્રય મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવનારા મનુષ્યે) વિચારવું. રાજા દ્રવ્યહીન (નિર્ધન) તેમ જ પ્રકૃતિહીન (રાજત્વને ઉચિત એવા ગુણ વિનાનો) હોય તોપણ, તેવા રાજાનો આશ્રય તેણે મેળવવો; પરંતુ (જે રાજા) અનાત્મસંપન્ન (દૂરાચારવાળો) હોય તેને પડખે તેણે કદિ પણ ચઢવું નહિ. જે રાજા અનાત્મસંપન્ન હોય છે તે રાજાને નીતિશાસ્ત્ર પ્રતિ દ્રેષ હોય છે અગર તો તે અનર્થકારક સંયોગોમાં સપડાયલો હોય છે, અને તેથી કરીને તેને પોતાને મોટું ઔશ્વર્ય પ્રાપ્ત થમણું હોય છે તોપણ તે તેનો નિર્વાહ કરી શકતો નથી.

(એ પ્રમાણે,) એવા (કોઈ) આત્મવાન (રાજા)ની પાસે જવાનો યોગ યદ્ય આવે, એટલે પછી એણે (અનુશીલિત) રાજાને (નીતિ)શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવા માંડવું. આમ કરવામાં રાજા તરફથી જે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ (વિસંવાદ) બતાવવામાં ન આવે, તો (તેણે જાણવું કે) પોતે હવે પોતાની રિયતિ (સ્થાન) માથી ડગી શકે તેમ નથી. ચાલુ કે ભવિષ્યમાં કરવાની વાત પરત્વે જે તેનો (પાસવાનનો) અભિપ્રાય પૂછવામાં આવે, તો તેવા પ્રસંગમાં તેણે (મંત્રિ)પરિષદ તરફથી કરાતા વિરોધથી જરા પણ ડર્યા વિના પોતાનો અભિપ્રાય ધર્મ તથા અર્થને બંધબેસતો થાય તેવી રીતે હિમ્મતથી અને કુશળતાથી આપવામાં પાછી પાની ન કરવી. જે તેને કહેવામાં આવે તો તેણે ધર્મ તથા અર્થને લગતા મુદ્દાઓ પરત્વે (રાજાને) આ પ્રમાણે કહેવું:—“નકારા લોકો એક ચર્મ જાળને પ્રખળ ચર્મ બેસે તેવા

પ્રસંગે બળ વાપરવામાં (રાજ્યએ) લેણ પછુ વિલંબ ન કરવો: એ મુદ્દાને અનુસરીને, એવા દુષ્ટ લોકોની એકતાને તારે જળ વાપરીને પણ તોડી પાડવી; મારા તરફથી (તું) પ્રાપ્ત થતી સલાહ, જુનિ તથા ગૂઢવાતને તારે તિરસ્કારી કાઢવી નહિ; અને તું જ્યાં સ્વેચ્છાએ અગર તો કોધાવેલમાં આવી જઈને સગ કરતો હોય ત્યાં હું તું, તેવી સગ દોષને ન કરવાને માટે હતાગતથી રોકીશ પણ ખરો. ”

આવા પ્રકારની સમજાતી ગળ સાથે કરીને, (દરકોષ અનુછવી થનાર મનુષ્યે), પોતાને જે કામ ઉપર નીમવામા આવે તે કામ તેણે સંભાળી લેવું. તેણે રાજાના પકબામાં પણ પાસે પોતાની એક રાખવી; તથાપિ બીજા પાસવાન (અનુછવી)ના આસનથી તેણે પોતાનું આસન દૂર રાખવું. પરિણામ કોષ પણ સમ્યક્તા મત વિરુદ્ધ તેણે (અનુછવીએ) હુમ્મ્યાઈ ભરેલું કથન ન કરવું; અવિશ્વસનીય અગર તો બુદ્ધિ વચન તેણે ન કાઢવાં; તેમ જસી નાખવાનું કારણ ન હોય તેવે પ્રસંગે તેણે મોટેથી જસવું નહિ એટલું જ નહિ, પણ દો હો મચાવી તેણે થૂ થૂ કરવાનું પણ નથી. વળા તેણે બીજાની સાથે ગુપ્ત ગોપી કરવી નહિ, તેમ મંત્રીસલાના સમ્યે સાથે વાતચીત પણ ન ચલાવવી એટલું તો નહિ, પરંતુ રાજાનો વેપ ધારણ કરીને લોક સમક્ષ દેખાવું પણ નહિ, તેમ ઉદ્વેગ કે બેવકૂફાઈ પ્રદર્શિત પણ ન કરવી. વળા રત્નો કે બદ્ધતી મેળવવાને માગણી પણ તેણે ન કરવી; (કોષ સામે) તેણે એક આખે જોવું નહિ કે એક પીસવા નહિ કે જવા ચલાવવાં (પણ) નહિ. રાજા બોલતો હોય ત્યારે તેણે વચમાં બોલવું નહિ; પ્રબળ મનુષ્યોની ટોળા સામે સત્ક્રુતા ન કરવી; તેમ તેણે બીએ, બીદર્શિએ, સામાન્તોના દૂતો, શત્રુઓ, દેષયુક્ત પક્ષો, નોકરીમાંથી ખરતરક કરાયલા નોકરો અને દુષ્ટ લોકો: એ સર્વનો સંસર્ગ પણ ન રાખતાં એ જ વિષયને દુરાગ્રહથી વળગી ન રહેવું એટલું જ નહિ, પરંતુ મનુષ્યો (કોષ એક હેતુની પ્રિદ્ધિ અર્થે) એકસંધી કરતા હોય તો તેમનાથી તેણે દૂર પણ રહેવાનું છે.

યોગ્ય અવસર ગુમાવ્યા સિવાય તેણે રાજ્યના હિતની જે વાત હોય તે તેને કહી દેવી; પોતાના સ્વાર્થને લગતી વાત હોય તો તે તેણે, પોતાના હિતસ્વી મિત્રો દ્વારા હોય તે વખતે કરવી; અને જે પારકાના હિતને લગતી વાત હોય તો તેણે, ધર્મ તથા અર્થના સિદ્ધાંતોને લક્ષ્યમાં રાખીને, યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય ગ્યાને તે (રાજ્યની આગળ) મુકી (પણ) દેવી.

ન્યારે તેને પોતાને પૂછવામાં આવે ત્યારે તેણે, જે કાંઈ હિતકારક હોય તે પ્રિય શબ્દોમાં (રાજ્યને) જણાવી દેવું; પણ જે કાંઈ અહિતકારક તથાપિ પ્રિય લાગે તેવું હોય તે તો કહેવું જ નહિ; અને જે રાજ્ય સાબળવાને તૈયાર હોય, તો પછી અપ્રિય લાગે તેવું તથાપિ હિતકારક જે કાંઈ પોતાને લાગે તે તેણે રાજ્યને ગ્રાપ્ત રીતે પણ કહી દેવાનું છે.

જે કાંઈ લાગે તો તેણે મૂંગા રહેવું, પરંતુ જે કાંઈ દેવબળક હોય તે કદિ પણ ખોટી બતાવવું નહિ. રાજ્યને જે કાંઈ બાબત વિશે તિરસ્કાર હોય તે બાબત પરત્વે શબ્દોવ્યાર નહિ કરવાથી અનિષ્ટ મનુષ્યો દક્ષમાં ગણાઈ જાય છે એટલું તો નહિ, પરંતુ અનર્થકારક બાબતો ન્યારે રાજ્યને પ્રિય લાગતી દેખાય છે, ત્યારે તેવી બાબતોના કૃણ વિશે લેશ પણ દરકાર રાખ્યા વિના તેવા લોકો તેની (રાજ્યની) ઇચ્છાને જ અનુવર્તીને રહેશે.

કાંઈનો પરિહાસ કરતાં હસવું આવે, તો તેવા પ્રસંગમાં તેણે પોતે ખડ-ખડાટ હસવું ન જોઈએ; બીજા બણી ખેટા આક્ષેપો તેણે ન કરવા, તેમ બીજાનાં હેતુઓ અનિષ્ટ હોવાની વાત પણ ન કરવી. પોતાનું કાંઈએ ખૂરં કયું હોય તો તે બદલ તેને તેણે માશી આપવી, અને પૃથ્વીની પેટ તેણે પોતે ક્ષમાચ્છતિ ધારણ કરીને (પણ) રહેવું.

કાંઈ માણસે હંમેશા આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન વિચાર કરવો; કારણ કે રાજ્યના આશ્રયે રહેતા મનુષ્ય (રાજ્યપણી)ની જીંદગીને, અગ્નિથી ઘેરાયેલ જીંદગી સમાન જ ગણવામાં આવે છે. અગ્નિથી કા તો આશુ ચરીર અગર તો તેનું કાંઈ એક અંગ બળશે; પરંતુ રાજ્ય ધારે તો, તે

પોતાના નોકરોના બાધજાઓ કરી મુદ્દાંત આપ્યા થ કુટુંબનો નાશ અમર પ્રકર્ષ પણ કરી શકશે.

(આ પ્રમાણે, 'કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, 'દરબારીઓનાં વર્તન ' એ સંગ્રાવાળા પાંચમા અધિકરણમાંનું, 'પાસવાન (અનુશી) નાં વર્તન ' એ નામનું ચોથું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૫.

સમયાચાર=સમય વિચારીને કામ કરવા સંબંધી.

જ્યારે કોઈ પણ દરબારીને કોઈ પણ કામ ઉપર નિયોજનવામાં આવે, સાથે તેણે બધાય પ્રકારના ખર્ચને બાદ કરતા જેટલી શેષ ઉપજ ચોખ્ખી રીતે રહે તે ખતાવવી. કાર્ય આશ્ચર્યકર કોટીનું કે બાહ્ય કોટીનું હોય, ગુપ્ત હોય કે ઉઘાડું હોય, અગર તો આલેખિક (મોટા ખર્ચવાળું) કે ઉપેક્ષિતબ્ય (કુદ પ્રકારનું) હોય, તોપણ તેણે તે કાર્યનું-આનું આ મુજબ એમ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરી દેવાનું છે. રાજા શિકારમાં જામ કે છૂત રમે, કે મઘપાન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય, અગર તો શ્રીઓ સાથે વિદાર કરે તોપણ તેણે (પાસવાને) તેની સાથેને સાથે રહેવું, અને એ પ્રમાણે તેને અનુસરીને તેણે તેને, પ્રશંસાત્મક વચનો વદીને પણ અનર્થકારક પ્રસંગો (બ્યસનો)-માં જઈ પડતાં અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ યત્નથી તરફથી રચાતા પ્રપંચો (ઉપગ્રાપ), અતિસંધાનો અને ઉપાધિઓમાંથી તેને તેણે ઉગારી લેવાનો પણ છે. આ ઉપરાંત તેણે રાજાના ઇગિતાકાર ઉપરથી પણ તેના બાવ સમગ્ર લેવાનો પ્રયાસ કરવો; કારણ કે તેના ઇગિતાકાર દ્વારા તેના પરત્વે દેખાતો કામ, દેવ, હર્ષ, દૈન્ય, વ્યવસાય, તથા બચની લાગણીઓ તથા તે સર્વથી વિરુદ્ધ લાગણીઓના દ્વંદ્વો ઉપરથી કોઈ રીતે પોતાના મનમાં ઉઠતી પરસ્પર વિરુદ્ધ લાવનાઓને અંતે કોઈપણ એક નિશ્ચય ઉપર આવવાને તે મચતો હોય એમ સમજાઈ આવશે. પોતાનાં

દરબારીથી રાજ્ય પોતે તુષ્ટ હશે, તે તેની ચેષ્ટા આ પ્રમાણે (પશુ) હશે:—

“ જો તે દ્વાદશ વ્યક્તિમાં કદાપશુ (અથવા) દેખશે તે તે પ્રસન્ન દેખાશે; તે (તેવા બીજાનાં) વચ્ચેના સાંભળશે; તેને (દરબારીને) આસન આપશે; તેને તે એકાંતમાં મળશે; સંકારચાનમાં પશુ તે તેના પરવે સંકારીલ નહિ પામ; વાતચીતમાં તે આનંદિત દેખાશે; સ્મરણ કરાવાયું નહિ હોય તે પશુ તે પોતાની મેળે (પશુ) જોવાતપાસવા માંડશે; યથાર્થ રીતે જે જે કાંઈ (તેને) કહેવામાં આવશે (પથ્યમુક્તમ) તે તે સહી લેશે; હસતે પુષ્પે તે આરા આપશે; તે (રાજ્ય) પોતાના હાથ વડે તેને સ્પર્શ કરશે; હાથ આપતને તે હસી નાખશે નહિ; પાછળથી તે વખાણ કરશે; જમતાં જમતાં તે પોતાના પાસવાનને યાદ કરશે; પોતાના તેવા દરબારીને સાથે રાખીને તે રમતગમત આદરશે; વિપત્તિકાલે તે તેની સલાહ લેશે; જેવા દરબારીના અનુયાયીઓ (બકતો)ને સન્માનશે; તેની (પાસવાનની) સાથે પોતાની શુભ વાત તે (રાજ્ય) કહેશે; તેના માનમાં તે વધારે કર્યો કરશે; તેને ધન આપશે; અને તેની મુસ્કેલીઓને તે દૂર (પશુ) કરશે.”

પૂર્વોક્ત રીતિથી ઉલટી રીતિનું વર્તન જો રાજ્ય રાખે, તે જાણવું કે, તે અતુષ્ટ થયેલો છે. તથાપિ સ્પષ્ટતાની ખાતર, આપણે, તેની અતુષ્ટતા મતાવનાર બાબતોનું, આ નીચે વર્ણન કરશું:—

■ (દરબારીને) દેખીને તે (રાજ્ય) કુપિત થઈ જાય છે; તે કા તેના વચ્ચેના સાંભળવાને ના પડે છે, અગર તે સાંભળવાનો પ્રસંગ જ રાખે છે; તેને આસન આપવાની કે તેને મળવાની તેને વૃત્તિ થતી નથી. તેની (દરબારી) સાથે વાતચીત કરતાં તેના ચષ્ટા (વર્ણ)માં તથા વર (ઉચ્ચાર)માં ફેર પડે છે; તે (રાજ્ય) એક આંખે જોવા લાગે છે, કુદ્રિ ચલાવે છે કે ઓઠ કરડે છે; તેને પરસેવો છૂટે છે; તેને આસ બરાબ માવે છે; વિના કારણ તે હસવા મડે છે; તે પોતાના મન સાથે વાત કરવા બાબતવા) લાગે છે; પોતાના શરીરને તે અકરમાત્ મરડે છે; બીજાના શરીરને સ્પર્શ કરે છે; અન્યને ઉપદ્રવ કરે છે; દરબારીનાં વિદ્યા, વર્ણ તથા,

દેશને તે કૃત્સિત ગણે છે; સમાન દોષવાળા દરબારીની તે નિન્દા કરે છે; એનાથી લલટા દોષવાળા દરબારીને તે નિન્દે છે; તેના વિરોધીની તે સ્તુતિ કરે છે; તેના સત્કર્મને લક્ષ્યમાં નહિ લેતા તેનાં કુબૃહ્તોને તે ગણાવે છે; જે કોઈ પોતાના કાર્યાલયમાં પ્રવેશ કરે તે તરફ તે ધ્યાન આપે છે; તે અતિભાગ (વધારે પડતું દાન) કરે છે, મિથ્યાવચન (જૂઠું) બોલે છે, અને પોતાની મુલાકાતે આવતા મનુષ્યો પરત્વે તે પોતાના હાવભાવમાં ફેર પાડે છે. ” વળી દરબારીએ મનુષ્ય સિવાયના અન્ય પ્રાણીઓમાં થતા વૃત્તિવિકારોની પણ નિરીક્ષા કરવી (એ પણ ધૃષ્ટ છે).

* કૌટિલ્યના કહેવા પ્રમાણે, “ રાજા મુક્તહસ્તે મહેરબાનીઓ પરસાવનાર છે. ”

* કલ્પિત બારદાજ કહે છે કે:—“ કૌંચ (પક્ષી) જમણી બાજુએથી ગળી બાજુએ લીટીને જાય છે ”

* દીર્ઘશ્વચારાયણના મત પ્રમાણે, રાજા તો માત્ર “ તણ ” બરાબર છે.

* ઘોડામુખનું કહેવું એવું છે કે, તે (ગળ) તો “ શીત શાટી (બીંતા વગેરે) જેવો ગણાય. ”

* કિંજલકના અભિપ્રાય મુજબ તો, એ માત્ર પોતાના જ ઉપર “ પાણી રગતા દાથી રૂપ (સ્વાર્થ સાધક) છે. ”

* પિશુનનું કહેવું એવું થાય છે કે, તેને (રાજાને) એક “ રથાય (રથના ઘોડા) ” રૂપ જ ગણવો.

* પિશુનપુત્ર આ બાજતમાં આ પ્રમાણે કહે છે:—“ જ્યારે તેના સામાવળીઆ તરફ પસંદગી દેખાડવામાં આવે છે, ત્યારે તેને કુઞ્ઞ થાય (એવો તે દેખી હોય) છે.”

* આ સાવ વાક્યોના અર્થ સુરુષ્ટ દેખાતા નથી, તથાપિ તે સુષ્ટિયં કોઈ વિચારણીય તો છે જ.

રાજા, ધન તથા માન આપતો જ'ંધ પડે ત્યારે તેનો પરિત્યાગ કરી
'વેા; અગર તો પોતાના સ્વામીનું' શીલ વિચારીને અથવા તો પોતાના
'પ ઓળખી લઇને તેણે (દરબારીએ) પોતાની ઓંક સુધારી લેવી;
અગર તો તેણે, રાજાના કોઇ ઇષ્ટ મિત્રનો આશ્રય મેળવી લેવે.

એ પ્રમાણે ગમના કોઇ મિત્ર સાથે રહીને દરબારીએ પોતાના મિત્રો
મારફત, પોતાના સ્વામી (રાજા)ના ઇષ્ટોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો;
ખતે પછી, રાજા યવનો હોય કે મરો ગયો હોય, તો પશુ તેણે પોતાની
મૂળ સ્થિતિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લેવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના, ' દરબારીઓના વર્તન '
એ સંજ્ઞાવાળા પાત્રમા અધિકરણમાનું, ' મમયાચાર 'વિષયક પાત્રમા'
પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૬.

રાજ્યને મજબૂત કરવા તથા એકેત્રવરતા વિષે.

રાજ્યવ્યસન દૂર કરવાને માટે અમાત્યે, આ પ્રમાણે પગલા લેવા. —
1. જા મરી જશે એવો ભય ઉત્પન્ન થાય તે પૂર્વે, તેણે (અમાત્યે)
પોતાના મિત્રો તથા અનુયાયીઓને સાધી લઇને, રાજાની મુલાકાતે
પ્રાવનાર ઇસમેને, માસ એ માસને અંતરે એક વાર રાજાને મળવા દેવા,
ખતે તે પ્રમાણે કરવામા આવેલ મદોમસ્તના કારણમા તેણે (તેમને),
એમ (પછી) જણાવવું કે, 'દેશ ઉપર આવી પડેલ પીડા દૂર કરવામા, અમર
મા અમિત્રોનો ખસ કરવામા, અથવા તો પોતાનું' આયુષ્ય લખાવવામા
અમર તો પોતાને માટે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવામા ઉપકારક મદ પડે તેના કર્મ
રવામા રાજા પોતે રોકાયેલો છે.'

અમને અનુસરીને (અનુરૂપવેલાએ) તેણે કૃત્રિમ રાજાનું દર્શન લોકોને
રાવવું એટલું જ નહિ, પગલું મિત્રરાજા કે શત્રુરાજા તરફથી જો ફરો આવે,

તો તેમને પણ તેણે તેવો ખોટકસો રાજ્ય બતાવવો; (પરંતુ આવા પ્રસંગમાં) એ કૃત્રિમ રાજ્ય તરફથી, આવેલાની સાથે બધી વાતચીત અમાલ્યે પોતે જ કરવી. વળી દારપાળ અને અંતઃપુરના અધ્યક્ષની મારફત પોતે રાજ્ય કનેથી આગાઓ મેળવતો હોય, એવો ઢોંગ પણ તે અમાલ્યે મચાવવો પણ ખરો. દુષ્ટ કૃત્ત કરનારા તરફ કૃપા કે ક્રોધ બતાવવાની જરૂર જણાય, તો તેનું પ્રદર્શન (પણ) તેણે પગેક્ષ રીતે જ કરાવવું.

કાશ્ય તથા લક્ષ્મણે, એ આત્મ-પુરોહીતી દેખરેખ નીચે એક જ સ્થાનમાં, દુર્ગની અંદર અમર તો રાજ્યના સીમાભાગ ઉપર રાખી દેવાં.

કોઈ દુર્ગ અમર જંગલી પ્રદેશ જેના હવાવામા રખાયેલ હોય તેવા જે કોઈ મુખ્ય પોતાનો પક્ષ પ્રબલ કરીને (રાજ્ય સામે) યત્નતા બહેર કરી દીધી હોય તેને પકડવાના કામમાં તેણે (અમાલ્યે) (રાજ્યના) પિત્રાઈઓ, કુમારો તથા રાજકુળના અન્ય મુખ્યોને રોકી દેવા; અમર તો તેવા (રાજસંબંધીઓ)ને કાં તો મુરકેલી ભરેલ ચઢાઈ (નાત્રા)એ અમર તો રાજ્યના કોઈ મિત્રકુળની મુલાકાતે મોકલો આપવા (કે જેથી કરીને તેઓ રાજ્યની અસંકિતનો લાભ ભેવાના પ્રયાસમાં પડી શકે નહિ.).

આસપાસના રાજ્યો (સામન્તો)માંથી જે કોઈ તરફથી ચઢાઈ (પક્ષ) આવવાનો ભય રહેતો હોય તેને, કોઈ ઉત્સવ કે વિવાહમાં ભાગ લેવાને, અમર તો હાથી પકડવાને કે ઘોડા ખરીદવાને, અથવા તો માલ ખરીદવાને કે તેને પોતાને આપવામાં આવેલ થોડીધણી ભૂમિને સંભાળી લેવાને બદલે તેણે (અમાલ્યે) પોતાના સ્વામીના રાજ્યમાં પધારવાનું) આમંત્રણ આપવું, અને (પછી બ્યારે તે તે પ્રમાણે ઉતરાઈને આવે ત્યારે) તેને પકડીને કેદ કરી લેવો; અમર તો એવા કોઈ શત્રુની સાથે અદ્વંધ્ય (અનિષ્ઠ) સંધિ કરી લેવામાં આવે ત્યાં સુધી તેને, પોતાના કોઈ મિત્ર(રાજ્ય) ની મદદથી ખાળી (પણ) રખાવવો; અમર તો તેની અને જંગલી લોકોની કે તેના યત્નઓની વચ્ચે વૈર બંધાઈ નષ્ટ તેરી તેણે (અમાલ્યે) મોડવણ કરવી; અમર તો એવા કોઈ અમિત્ર રાજ્યના જે કોઈ,

પાસેના સગાને કેદ રાખી મુકેલ હોય તેને (તેવા અમિત્ર રાજાના રાજ્ય-માંથી) અમુક જૂમિભાગ આપવાની લાલચ દેખાડીને તેને તેની સામે મોકલી (પણ) આપવો;

અગર તો અમીરકુમારો (મુખ્યો) ની તથા રાજકુટુંબના કુમારોની મદદ મેળવીને તેણે (અમાલ્યે કોઈ એક રાજકુમારને) યુવરાજ તરીકે અભિષેક કરી દેવો અને પ્રગતે તેના દર્યન કરાવવાં; અગર તો, આ અધિકરણના પહેલા પ્રકરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે રાજ્યકંટકોને દૂર કરી દહને તેણે (અમાલ્યે) પોતે (રાજા વતી) રાજ્યને લગતાં બધાં કામો કરવા-કરાવવાનું ચાલુ રાખવું;

અગર જો આસપાસના સામંતોમાંનો કોઈ મુખ્ય બધ ઉત્પન્ન કરતો દેખાય, તો અમાલ્યે તેને આ સંજ્ઞામાં આમંત્રણ આપીને લલચાવવો:—
“ આપ અહીં પધારો, હું આપને રાજા બનાવીશ; ” અને પછી, ત્યારે તે (એ પ્રમાણે ભોજાઈને) આવે, ત્યારે તેનો વધ કરી નાખવો, અગર તો વિપત્તિને વિદારી નામે એવા હિપાચો રચીને તેને તેણે અચક્ત બનાવી દેવો.

અગર તો, ધીમે ધીમે બધો રાજ્યભાર યુવરાજ ઉપર નાખી દીધા બાદ તેણે (અમાલ્યે) રાજ્યવ્યસન (રાજા પરત્વે જે કાંઈ અનિષ્ટ થઈ આવ્યું હોય તે) ને ખુદનું પાઠી દેવું.

જો શત્રુના રાજ્ય (પરજમિ) વિષે રાજા સંકટગ્રસ્ત થઈ પડે, તો એવા વ્યસનગ્રસ્ત રાજાના કોઈ મિત્રને અમિત્રરૂપે હિતો કરી, તેની અને પેલા શત્રુરાજાની વચ્ચે સંધિ કરાવી દેવી, અને પછી (તેવા વ્યસનગ્રસ્ત રાજાના) અમાલ્યે (એ પરબૂમિયાથી) ખસી જવું (પોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યાં આવવું); અગર તો પાડોસના રાજાઓ પૈકી કોઈ એકને (એવા વ્યસનગ્રસ્ત રાજાના) દુર્ગમાં રાજ્યપદે સ્થાપી દેવો; અગર તો કોઈ એકને યુવરાજ બનાવીને તેવા શત્રુરાજા ઉપર ચઢાડ કરાવવી; અને જો શત્રુ તરફથી હુમલો કરવામાં આવે, તો પછી તે પ્રજાણે આવી પડેલ લયતો

પ્રતીકાર તેણે, અન્ય સ્થળે બતાવવામાં આવેલ છે તે વિધિએ કરવાનો છે. “અમાલ્યે પોતે, આ પ્રમાણે, એકધરતા ધારણ કરી લેવી,” એમ (મારું) કૌટિલીયનું કહેવું છે.

(પરંતુ) ભારદ્વાજ કહે છે:—“ના, એમ નહિ. રાજા મૃત્યુશ્યા ઉપર હોય તે સમયે રાજકુમારોમાં તેમ જ રાજકુળના અન્ય મુખ્યોમાં, અમાલ્ય, પરસ્પર કલહ કરાવી શકે, તેમ તેમને જીવન મુખ્યોની સામે ઉશ્કેરી પણ મુકે (એમાં ખાધ નથી). રાજ્ય ઉપર જે કાંઈ આક્રમણ કરે, તેને ખંડખોર અગર પ્રત્યાપીડક ઠરાવીને મારી નાખી પણ શકાય; અમર રાજકુળમાંના મુખ્ય ખંડખોરોને, તેમનો ગુપ્ત રીતે ધાત કરાવીને અંકુશ નીચે લાવી મુકવા ખાદ અમાલ્ય પોતે રાજ્યનો કબજો લઈ પણ શકે; કારણ કે રાજ્યને અર્થેજ પિતા પુત્રોનો અને પુત્રો પિતાનો દ્વેષ કરનાર હોય છે. આમ હોઇને, અમાલ્ય કે જે રાજ્યનો મુખ્ય સ્થંભ છે તે પોતે (આ બાબતમાં અપવાદ રૂપ સી રીતે રહી શકે) ? આ કારણથી, જે કાંઈ પોતાના હાથમાં એની મેળે આવી પડ્યું હોય તેને તેણે જતું કરવું નહિ; કારણ કે, લોકોમાં કહેવાય છે તે પ્રમાણે, કાંઈ એક પુરુષને, જે કાંઈ એક સ્ત્રી સ્વેચ્છાથી ચાહતી હોય અને તેને જે તરછોટી દેવામાં આવે છે, તે પછી તે પ્રમાણે ત્યજ્યલી સ્ત્રી તે પુરુષને સાથ આપ્યા વિના રહેતી પણ નથી જ. લાગ મળવાની વાદ જોઇ એસનાર મનુષ્યને લાગ એક જ વાર મળ્યા આવે છે; અને (તે વખતે તે જો તેનો લાભ લેતાં ચુકે છે તે પછી) તેને પોતાના કાર્યને સાધવા માટે જે પાછાથી ધમ્મી થશે, તેપણ તેવી તક ફરીથી તેને પ્રાપ્ત થવાની નહિ જ.”

પરંતુ આ બાબતમાં કૌટિલિયનું કહેવું આ પ્રમાણે છે:—જે કામ કરવાથી પ્રકૃતિકોપ (પ્રજાકોપ) થઇ આવે તે કામ કરવું, એ એક પ્રકારનો અધર્મ છે; તેમ તે સર્વમાન્ય રીતિ પણ નથી જ; અને એટલા માટે એણે (અમાલ્યે) આત્મસંપત્તિલાભ રાજપુત્રને રાજસને એસાડી દેવા (એ ઇચ્છે છે).

આત્મસંપત્તિવાળો રાજપુત્ર ન હોય, તો પછી તેણે કોઈ દુર્ણદિવાળ કુમારને, અગર તો રાજકન્યાને કે મર્ણવતી રાણીને આગળ આણીને મઠા માત્રોને આ પ્રમાણે કહેવું:—“ આ તમારો નિરોધ છે; આ છોકરાના પિતા તરફ તથા તમારા પોતાના સત્ત્વ અને વંશ તરફ નબર કરી જુવો; આ છોકરો એક ખૂબ માત્ર છે, અને તમે પોને માલીકો છો; કહો, મારે શું કરવું ? ”

આ પ્રમાણે તે કહેતો હોય, ત્યારે બીજા જે મનુષ્યોને તેણે પોતે (અમાલ્યે) પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ રાખ્યા હોય તેમણે આ પ્રમાણે તેને જવાબ આપવો:—“ તમારા જેવા અગમણ્ય પુરુષ સિવાય અન્ય કયો જન, રાજની આગ્રવંદ્ય પ્રજાની રક્ષા કરવાને સમર્થ છે ? ” આમ યશો એટલે બીજા અમાલ્યો પણ તેવાત કબૂલ રાખી દેશે: અને એમ થાય એટલે તેણે કોઈ કુમાર કે રાજકન્યા કે મર્ણવતી રાણીને ગાદીએ બેસાડી દહને તેનું દર્શન, બાંધુસંબંધીઓને તેમ જ મિત્રરાજ્યો કે શત્રુરાજ્ય - ઓ તરફથી આવતા દુતોને પણ કરાવી દેવું. (પછી) અમાલ્યોના તથા લગ્નકરી અમલદારોના પમાર (ભક્તવેલન)માં તેણે વધારો કરી આપવો, અને તે સાથે તેમને—“ આ છોકરો મોટો યશો ત્યારે તે બાધી પણ વધારે પમાર કરી આપશે—એવું વંચન પણ તેણે આપી દેવું. એ જ પ્રમાણે તેણે ગુર્જના તેમ જ રાષ્ટ્રના મુખ્યોને તથા મિત્રપક્ષને તથા શત્રુપક્ષને પણ આશાઓ આપવી; અને (આટલું કર્યા પછી) તેણે એ કુમારને ઠગેવડી આપવાનો પ્રમાસ સર કરી દેવો;

અગરતો, રાજકન્યાને પેટે, સમનજાતિના પુરુષથી ઉત્પન્ન કરાયેલ મપત્યને તેણે ગાદીનશીન કરી દેવું

(એવા બાલરાજની) માતાની મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ક્ષોભ-મય ઉભો ન થાય એટલા સાર તેણે (અમાલ્યે) એ (બાલરાજ) ના જ પુત્રની, પણ અથ્થ સત્ત્વવાળા અને સુદર આકૃતિવાળા કોઈ પુરુષને, એ (કુમાર)ના પ્રતિનિધિ રૂપે ગોઠવી દેવો. વળી એણે એ રાજકન્યાની

મધ્યમ રીતે રક્ષા કરવી; અને તેણે પોતે ઉત્કૃષ્ટ કૌટીના કોષ પણ ઉપ-
ભોગ પોતાને અર્થે યોજવા પણ નહિ. (તથાપ) રાજાને યાન, વાહન,
આભરણ, વસ્ત્ર, અને મદાલય વગેરે તે પૂરાં પાડી રાકયો.

આ કુમાર જ્યારે લાયક ઉમ્મરનો થાય, ત્યારે તેણે (અમાત્યે) પોતે,
પોતાને મગજમારીવાળા કામમાંથી મુક્ત કરવાને માટે તેની (કુમારની)
પાત્રે પાચના કરવી. જો રાજા અતુલ્ય જબ્બાઈ તો તેને તેણે છોડી
(પણ) દેવો.

જો તે (અમાત્ય) પોતે પોતાની કામગીરીથી કંટાળા ગયો હોય, તો
પ્રથમ તો તેણે પોતે રાજકુમારની રક્ષાર્થે જો જો ઉપાય રચેલ હોય અને
જો જો મનુષ્યને (તે સંબંધમાં) નિયુક્ત કરેલ હોય તે તથામની માહિતી
રાજામાતાને આપી દેવી, અને પછી તેણે કાં તો અરણ્યવાસ સ્વીકારવો,
અથવા તો દીર્ઘસન (દીર્ઘકાળ પર્યંત આસે તેવો વય) કરવાના કામમાં
પડી જવું.

રાજા પોતાના મુખ્યોથી દળાયત્રો હોય તો પણ, અમાત્યે તો, તેના
(રાજાના) પ્રિય જતોને સાધીને તેમની મારફત તેને (રાજાને), ઇતિહાસ-
પુરાણમાંથી ઉદાહરણો આપીને અર્થશાસ્ત્ર (નીતિશાસ્ત્ર)નું જ્ઞાન આપવાના
પ્રયત્નો આણુ જ રાખવા.

(અમાત્ય ધારે તો) તે પોતે કોષ સિદ્ધ તપસ્વીનો, વેપ વારણ કરીને
પણ રાજાને મળી શકે; અને તેમ કરીને તે તેને પોતાના પ્રભાવથી પોતાના
કબ્જામાં લઇને, રાજદોહીઓની સામે જો જો પ્રકારનાં પગલાં ભરાવાં
જોઈએ તે તે પ્રકારનાં પગલાં તે તેની મારફત ભરાવી પણ શકે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'દરબારીઓનું' વર્તન : એ
સંજ્ઞાવાળા પાંચમા અધિકરણમાંનું, 'રાજાને મળજીત, કરવા (રાજ્ય
પ્રતિસંધાન) તથા એકમરતા' વિશે ચર્ચા કરણું છું. પ્રકરણ પૂરું થાય છે).

—: પાંચમું અધિકરણ પણ સમાપ્ત :—

છુટું' અધિકરણ—મંડળયોનિ (અધિરાજ્ય).

પ્રકરણ ૧

પ્રકૃતિનાં અંગો.

સ્વામી (રાજા), અમાત્ય, જનપદ, દુર્ગ, કોરા, દંડ (સેના) અને મિત્રઃ આ સર્વ પ્રકૃતિ (રાજત્વ)નાં અંગો છે.

આ સર્વ પૈકી પ્રથમ (આપણે) રાજાના જે ગુણો હોવા જોઈએ તે ગણાવશું:—(રાજા) મદાકુલીન (ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો), દૈવશુદ્ધિયુક્ત (દેવના જેવી મતિવાળો), સત્ત્વસંપન્ન, રૂઢદર્શી (રૂઢ જનોના જેવી અતુલવદ્દૃષ્ટિ ઝેનારો), ધાર્મિક, સત્યવાદી, અવિરોધક સ્વભાવનો (અવિસંવાદક), કૃતજ્ઞ, સ્પૃહલક્ષ (મોટા મોટા ઉદ્દેશવાળો), મહાઉત્સાહવાળો, અદીર્ઘસૂત્ર (કાર્ય પરત્વે વિલંબ ન કરનારો), શક્યસામન્ત (પોતાના મિત્રરાજાઓને કાણુમા રાખવાની શક્તિવાળો), દૃઢશુદ્ધિસંપન્ન, અશુદ્ધ કોટીના સંજ્ઞોવાળી મંત્રીસભા ધરાવનારો, અને વિનયકામ (શિષ્ટાચાર પાળવાપળાવવાની ઇચ્છા રાખનારો) હોવો જોઈએ. રાજામાં દેખાતા આ બધા ગુણો આકર્ષક કોટીના (આભિગામિક) ગણાય છે.

શુશ્રૂષા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિદ્યાન (મનન), જિહ્વાપોદ, અને યથાર્થ અનુમાન ખેંચી લેવાની શક્તિઃ એ સર્વ ગુણો પ્રજ્ઞા (યથાર્થભુદ્ધિ) બતાવનારા છે.

શૌર્ય, કાર્યસિદ્ધિ કરવાનો નિશ્ચય (અમર્ષ), શીઘ્રતા અને દક્ષતાઃ એ સર્વ ઉત્સાહનાં લક્ષણો છે.

પ્રજ્ઞા; પ્રબળ સ્મરણશક્તિ (પ્રમદસ્મરતિ); સખળ મતિ; બળયુક્તતા; ઉત્સાહ (ઉદ્વેગ); સ્વપ્રગટ; શિષ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન; વ્યસનમુક્તતા; સ્વજ

કરીને કે પારિતોષિક આપીને અપકાર કે ઉપકારનો બદલો વાળવાની શક્તિ; પ્રભાવશીલતા; આપત્તિ સામે ઉપાયો રચવાની શક્તિ; દીર્ઘદૂરદષ્ટિ; દેશ-કાળ તથા પુરુષકારની દૃષ્ટિએ કાર્ય કરી લેવાની તક મળે તો તે સાધી લેવાની વૃત્તિ; શત્રુ સાથે કરાતી સંધિ કે લડાઇનો અંત આણવાની જરૂર પતાવનાર કારણો સમજી જવા જેટલી, અગર તો સંધિ-કબૂલિયતો અને વચનોને અવુસરી રાહ જોતા બેસવા જેટલી, અગર તો શત્રુનાં છિદ્રોનો લાભ લેવા જેટલી હોંશિયારી; પોતાની પ્રતિષ્ઠા કે ગુપ્ત બાબતને લેશ પણ હાનિ પહોંચાડ્યા વિના (બીજાને) હસી નાખવાની શક્તિ; કદિપણ ભૂકુટિ-ભંગ કે કઠોરદૃષ્ટિ ન કરવાનો સ્વભાવ; કામ, ક્રોધ, લોભ, હઠ (સ્તબ્ધ), ચપળતા, ઉતાવળિયાપણું, અને ચાડિયાપણું: એ સર્વ (દુર્ગુણો)નો અભાવ; હસીને બીજા સાથે વાત કરવાની ટેવ; અને વૃદ્ધજનોથી ઉપદેશ આચારનું પાલન:-આ સર્વ ગુણો આત્મસંપત્તિ (આત્મ-સંયમ) પતાવનારા છે.

અમાત્યની યોગ્યતા ૫૨૧વે આદંબમાં (અધિ. ૧, પ્રક. ૯), મંધ્યમાં (અધિ. ૫, પ્રક. ૫, ૬), અને અંતભાગમાં (અધિ. ૮, પ્ર. ૧) વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

સારા જનપદ (રાજ્ય)નું લક્ષણ એ છે કે, તેમાં સારાં સારાં રથાનો આવેલા હશે; તે રથાનો પોતપોતાનામાંનાં માણસોને જીવનનિર્વાહ કરાવે એવાં સાધનો પૂરાં પાડી શકશે એટલું તો નહિ, પરંતુ આપત્તિકાળમાં બહારથી આવતા માણસોને પણ તેવાં સાધનો તેમાંથી પૂરાં પડી રહેવાં જોઈશે; શત્રુઓમાં તે દેશ ઉત્પન્ન કરશે (અર્થાત્ શત્રુઓ તેની ભણી અગમો રાખશે); આસપાસના રાજ્યોને દબાવવાનું સામર્થ્ય પણ તે ધરાવતું હશે; કાલવવાળા, પત્યરિયા, વિષમ (ખડાખડબાવાળા) અને ઊંખર પ્રદેશો તેમ જ પ્રપંચી મનુષ્યો, વાધ, જંગલી પ્રાણીઓ તથા જંગલો (અટવી) તેમાં નહિ હોય; તેમાં કળકુપ ભૂમિઓ, ખાણો, ધમારતી લાકડાનાં તથા દાઢીમાં વનો આવેલા

હોઈ તે આકર્ષક (પણ) બનેલ હશે; તેમાં ચરિયાણુ જમીનો આવેલી હશે; ક્ષાદષ્ટિએ તે સુંદર હશે; તેમાં ગુપ્તમાર્ગો રચાયલા હશે; તે પશુઓથી ભરપૂર હશે; પાણીને માટે તેને વરસાદન ઉપર આધાર રાખવો પડતો નહિ હોય; તેમાં (અનેક) ભૂપથો અને જળમાર્ગો રચાયલા હશે; વિવિધ પ્રકારના બળરૂ માલથી તે સંચુદ્ધ હશે; મોટી સેનાને નભાવવામાં યતા ખર્ચનો તેમજ કરનો ભાર ઉપાડવાને તે સમર્થ હશે; ઉચ્ચ અને ચારિત્ર્યસંપન્ન ખેડૂતો (કૃષકો)ની તેમાં વસતિ હશે; તેમાં વસતા સ્વામીઓ (સેદા) તથા નોકરો શુદ્ધિયાળી હશે; અને તેમાં રહેતા એકંદર તમામ લોકોની રાજભક્તિ અને સુશીલતા પણ સુવિખ્યાત જ હશે.

દુર્ગોનાં ઉત્તમ લક્ષણોનું વર્ણન પૂર્વે (અધિ. ૨, પ્રક. ૨) અપાઠ ચલું છે જ.

જે કોશ (ખજાનો) વારસામાં આવ્યો હોય કે પોતાથી પેદા કરાયલ દ્રવ્યથી ભરતમ્મો હોય, જેમાં સોનું તથા રૂપું ભરપટ્ટે હોય, વિવિધ વસ્તુનાં પણ મોટાં મોટાં રત્નો તથા સુવસ્તુનાં સિક્કાઓ જેમા ભરેલ હોય, અને દીર્ઘકાળ પર્વત રહેતી આકતોની સામે જે ટકી શકે- તેવો હોય તે કોશ ઉત્તમ કોટીનો ગણાશે.

ખાપદાદાના વખતની, નિત્ય, આઘાધારક, પોતાનાં સ્ત્રીબાલકોને વૃદ્ધ રાખનાર, સાંખી મુસાફરીએ જવામાં કંટાળો ન ખાનાર, બધાં સ્થાનોમાં અન્નિત રહેનાર, દુઃખ સહવાતી ચક્રિત ધરાવનાર, વિવિધ પ્રકારનાં સુદો વિશે લડવાની તાલીમવાળા, વિવિધ કોટીનાં હથિયારો વાપરવામાં કુશળ (પ્રદરણુવિદ્યાવિચારક), (રાજ્યની સાથે રહીને તેનાં) સુખદુઃખમાં સરખો ભાગ લેનાર, તેના પ્રતિ કપટ ન કરનાર, અને કેવળ ક્ષત્રિય વંશુનાં સૈનિકોથી ભરેલ જે સેના હોય તેને જ ઉત્તમ કોટીની ગણવી.

+ નહેરો, તળાવો વગેરે સાધનોને લીધે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના રાજકાળમાં આવા જ પ્રકારની દેશસ્થિતિ હતી તે સમજવાને ગ્રેસેચનીએ લખેલ વર્ણન વાંચી શુલો.

જે કોષ ખાપદાદાના સમયથી સંબંધ ધરાવનાર હોય, નિત્ય (ભુદ્ધિવાળો) હોય, સમગ્રવતા સમજે તેવો (વસ્તુ) હોય, છળ ન કરે તેવો (અદ્વૈધ્ય) હોય, તેમ જ જે કોષ ત્વરાથી અને મોટા પાયા ઉપર વિચારને માટે તૈયાર થઈ જાય તેવો હોય તેને ઉત્તમ મિત્ર ગણવો.

જે કોષ રાજાખીજ ન હોય, લોભી હોય, જેની મંત્રીસભા ક્રુદ્ધ કાટીની હોય, જેની પ્રજા નિમકદામ (અરાજકતા) હોય, જેની ઇત્તિ અન્યાયી હોય, જેનું શીલ ચિયિલ હોય, જે વ્યસની તેમ જ ઉત્સાહહીન હોય, જે દેવને પ્રમાણ રૂપ ગણતો હોય, જે કાર્ય કરવામાં ખેલાન રહેતો હોય, જે શક્તિહીન નિરાધાર કે કલીબ હોય, કે જે કોષ, નિત્ય અપકાર કરનારો હોય, તેને ખરાબમા ખરાબ યત્ન (અમિત્ર) સમજવાનો છે. આવા યત્નને સહેલાઈથી નિર્મૂળ કરી ચકાશે પણ ખરો.

યત્નને બાદ કરીને બોલીએ તો, ઉત્તમ ગુણોવાળાં, પ્રકૃતિનાં આ સાતે તત્ત્વોને, રાજસંપત્ત (રૂપી એક જ શરીર) નાં (સાત) અંગો જ સમજ્યાં.

જે કોષ રાજા કાણો દશે તે પોતાની પ્રકૃતિનાં આ અંગોને અતંપન્ન (નિર્બળ અને સત્ત્વહીન) દશે, તો તેમને સંપન્ન બનાવી દેશે; પરંતુ જે રાજા અનાત્મવાન (દુષ્ટ) દશે, તો તે પોતાના રાજ્યનાં, વિવૃદ્ધ અને અનુરકત અંગોનો નાશ પણ કરી દેશે.

આમ હોયને જે કોષ રાજા અનાત્મવાન (સદ્ગુણરહિત) દશે તે પોતે અધિરાજ દશે, તોપણ તે પોતાની પ્રજાના કે પોતાના યત્નના કોપણે ભક્ષ્ય થયા વિના નહિ જ રહે.

પરંતુ જે કોષ રાજા આત્મવાન અને નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનાર દશે અને તે જે કદાચિત્ નાણું રાજ્ય ધરાવનારો દશે, તોપણ તે પોતાની યુક્ત પ્રકૃતિના પ્રભાવે કરીને અખિલ પૃથિવીને જિતી શકશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેનો કદિ પરાજય થવાનો પણ નહિ જ.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, ' મંડળયોનિ ' સંગ્રાવાળા છઠ્ઠા અધિકરણમાંનું, ' પ્રકૃતિનાં અંગો ' નામક પહેલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે).

પ્રકરણ ૨.

શમ (શાંતિ) અને શ્રમ (વ્યાયામ).

યોગ (અર્થોપાજ્ઞન) અને ક્ષેમ (અર્થરક્ષા)નો આધાર, શાંતિ અને શ્રમ (શમવ્યાયામ) ઉપર રહેલો છે. ,

જે કામો કરવાના હોય તેમનાં ફળ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે પ્રયાસ (યોગારાધન) કરવો પડે તે ‘ વ્યાયામ ’ કહેવાય છે.

કર્મનાં ફળોનો ઉપભોગ કરવામા જો કોઈ પણ પ્રકારનો અંતરાય ન આવે, તો તે ‘ શાંતિ=શમ ’ કહેવાય છે.

પદ્મુષ્ણાત્મક રાજનીતિના પ્રયોગના પરિણામે જ શમવ્યાયામની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અવસ્થા માત્રના ત્રણ રૂપ છે:—ક્રય, સ્થિતિ (સ્થાન) અને વૃદ્ધિ— (અર્થાત્ અપકર્ષ, અકર્ષ, અને ઉત્કર્ષ).

અવસ્થાને અસર કરનાર જે મનુષ્યકૃત કારણો છે તે આ પ્રમાણે છે:—નય અને અપનય; (અને) અય (સદ્ભાગ્ય) અને અનય: એ દેવી કારણો છે. આ માનુષી અને દેવી કારણો વડે જ કર્મમાત્ર તથા લોકમાત્ર શાન્તિ થઈ રહેલ છે.

જે કાંઈ અદ્રષ્ટ છે તે દેવ છે; એટલે, જે કાંઈ નષ્ટ થઈ ગયલું દેખાય અને તે જો પ્રાપ્ત થઈ આવે, તો તે ‘ સદ્ભાગ્ય (અય) ’ કહેવાય છે.

જે ફલની પૂર્વકલ્પના કરી શકાય તે માનુષ (કારણનું) પરિણામ ગણાય છે; અને કલ્પ્યા પ્રમાણે જે ફલોદય થઈ આવે તે ‘ નય ’ (નું) (પરિણામ) છે. જેના પરિણામમાં વિપત્તિ ઉપસ્થિત થઈ આવે તે ‘ અપનય (કુનીતિ) ’ કહેવાય છે. આ જાણત એવી છે કે, તે પરત્વે અગાઉથી ચિન્તન થઈ શકે; પરંતુ દેવી આકૃતો પરત્વે અગાઉથી કલ્પના, કરી શકાતી નથી.

× જે રાજા સદ્ગુણી (આત્મદ્રવ્યસંપન્ન) અને રાજ્યને યોગ્ય એવા ઉત્તમ અગ્રાધી વિભૂષિત (પ્રકૃતિસંપન્ન) હોઈ નય (નીતિ) માનના અધિધાન રૂપ હોય છે તે વિજેતા ગણાય છે.

× જે કોઈ રાજ્યનું રાજ્ય, આવા વિજેતા ગણાતા રાજાના રાજ્ય-મંડળની ડોર ઉપર, ગમે તે ભાગમાં આવેલ હોય તે ' શત્રુરાજા ' ગણાય છે.

× એ જ પ્રમાણે, જે કોઈ રાજ્યનું ગત્ય, એવા શત્રુરાજાના રાજ્યને અડકીને હોય, પરંતુ વિજેતા ગણાતા રાજાના ગત્યથી, તે શત્રુરાજ્યનું રાજ્ય વચમાં હોવાથી અલગ રહેલું હોય, તો તેવો (વિજેતા રાજાના રાજ્યને સ્પર્શ ન કરતા રાજ્યવાળો) રાજા, (વિજેતા રાજાનો) મિત્ર ગણાય છે.

× અરિસંપત્તિવાળો (શત્રુ પરત્વે જે પ્રકારના ઔશ્વર્યની કક્ષના કરાય તેવા ઔશ્વર્યવાળો) સામન્ત (પાડોસી રાજા) ' શત્રુ ' ગણાય છે. આવો (પાડોસી) રાજા જે દુરાચારવાળો કે સંકટગ્રસ્ત હોય, તો તેની ઉપર ચઢાઈ કરી શકાય, અને તેને અસ્પાશ્રય કે દુર્બલશ્રય હોય, તો તેનો ઉચ્છેદ પણ થઈ શકે. (પણ) જે તે આથી ઉલટી સ્થિતિમાં હોય તો પછી કા તો તેવા રાજાને પીડા કર્યાં કરવી, અગર તો તે ધીમેધીમે ધસાઈ જાય તેમ કર્યાં કરવું. શત્રુને લગતી બાબતો આ પ્રમાણે સમજવી.

મિત્રરાજા, તે પછી શત્રુનો મિત્રરાજા, અને તેના પછી મિત્રરાજાનો મિત્ર હોય એવો રાજા, અને આની પછી શત્રુના મિત્રરૂપ રાજાનો મિત્ર એમ એ બધા, એક પછી એક, વિજેતા (રાજાના રાજ્ય) ના આગલા ભાગમાં આવી રહેલા હોય, એમ પણ જાણે; તેમ તેની પાછળના ભાગમાં (અર્થાત્ તેની પૂઠે) પાશ્વિર્ધિમાદ (પીઠે રહેલ શત્રુ), આકન્દ (પીઠે

× આ બધી વાતો સૂઝે છે; તથાપિ તેમના જર્ણમાં, નીતિશાસ્ત્રીઓ મોટા અર્થ રહેલા જોઈ શકે તેમ છે.

રહેલ મિત્ર), પાર્શ્વિયુગ્રાહાચાર (પીઠે રહેલ શત્રુનો મિત્ર), અને આકન્દાસાર (પીઠે રહેલ મિત્રનો મિત્ર)- એમ પણ અનુક્રમે હોઈ શકે.

હુલીનતાના વિષયમાં મુખ્ય અને વિજેતા (રાજા)ના રાજ્યને અડો-અડ રાજ્ય ધરાવનાર શત્રુરાજા ' સહજશત્રુ ' ગણાય છે; અને જે કોઈ શત્રુરાજા કેવળ વિરુદ્ધતાને લાગુ રહીને વિજેતા (રાજા)ની સામે (અન્ય રાજાઓને) શત્રુઓ (રૂપે) ઉભા કરે છે તે ' કૃત્રિમ ' કાઠીનો શત્રુ ગણાય છે.

જે કોઈ સાથે મિત્રતાનો સંબંધ માતાપિતાના વંશતથી માથ્યો આવેલો હોય તે, અને જે કોઈનું રાજ્ય, વિજેતા (રાજા)ના શત્રુના રાજ્યને અડીને જ આવી રહેલું હોય તે, સહજ મિત્ર'ની મર્યાદા પામે છે, અને જો (કેવળ) આત્મ-નિર્વાહ કરી નાખવા (ધનજીવિત)ના હુતુથી અન્ય કોઈ (રાજા)ની મિત્રતા મેળવાય, તો તે પ્રમાણે મેળવેલ મિત્ર (રાજા) ' કૃત્રિમ મિત્ર ' ની કાઠીનો ગણાશે.

વિજ્યાકાંક્ષી રાજાના અને તેના મોટા આમળના, નજીકના નજીક આવેલ શત્રુના રાજ્યની પાડોશમાં જ જો કોઈ રાજાનું રાજ્ય આવી રહેલું હોય અને તે કોઈ રાજા, પૂર્વોક્ત બન્ને રાજાઓને-ને ઉભય એક ખીજાને મળી ગયલા હોય કે ન હોય તો પણ-મદદ કરી શકે અગર તો એ ઉભય પૈકી પ્રત્યેકની સામે છતી શકે તેમ હોય, તો તેવો રાજા 'મધ્યમ' કાઠીનો ગણાશે.

જે કોઈ રાજાનું રાજ્ય, પૂર્વોક્ત (બધા) રાજાઓના રાજ્યો મદાર (દૂર) આવેલું હોય, અને જે શત્રુ, વિજેતા અને મધ્યમ (વચગાળાના) રાજા. એ તમામના સંધને કે એ તમામ પૈકી એકએકને મદદ કરી શકવા જેટલા સામર્થ્યવાળો હોય, તે રાજા 'ઉદ્ધર્સીન (તટસ્થ)' કાઠીનો ગણાશે. પ્રકૃતિમાત્ર (મુખ્ય રાજાઓ)ના પ્રકાર આટલા (બાર) ગણવા.

વિજ્યાકાંક્ષી રાજા, તેનો મિત્રરાજા, અને તેના મિત્ર રૂપ રાજાનો

મિત્રરાત્નઃ એ ત્રણ મુખ્ય રાજ્યઓનાં રાજ્યોનો જે સંઘ રચાય તેને ' મંડળ ' કહેવામાં આવે છે. અમાત્ય, જનપદ (રાજ્ય), દુર્ગ, કોથ અને સૈન્ય (દંડ) : એ પાંચે અંગોવાળી પ્રકૃતિ, તે પ્રત્યેક રાજ્ય ધરાવતો હોય છે; અને તેથી કરીને (એ ત્રણે રાજ્યોથી રચાયલું) તે આખું જ મંડળ અદાર અંગોવાળું ત્રણાય છે.

આ ઉપરથી એટલું તો સરળતાથી સમજાઈ આવશે કે, (ત્રણ) રાજ્યમંડળો પૈકી દરેકના મધ્યમા (વિજયોત્સુક રાજાનો) શત્રુ, મધ્યમ (વ્યગ્રાણનો) રાજા, અથવા તો ઉદાસીન રાજા હોય છે, અને તેથી કરીને તે (ત્રણે), વિજયોત્સુક (રાજા) ના રાજ્યથી પૃથક્પૃથક્ આવેલાં હોય છે. આ પ્રમાણે રાજ્યોથી રચાતાં મુખ્ય મંડળો ચાર હોય છે, રાજ્યોની સંખ્યા બારની હોય છે, દ્રવ્યપ્રકૃતિ (રાજ્યવનાં અંગો) ના પ્રકાર સાઠ હોય છે, અને એ બધાં ગણીને એકંદર પ્રકૃતિનાં અંગ બોતેર થાય છે.*

આ પૈકીનો પ્રત્યેક રાજા પોતેપોતાની પ્રકૃતિ ધરાવનારો, તથા શક્તિ-સંપન્ન, અને સિદ્ધિ (આશય)યુક્ત હોવો જ જોઈએ. બળ, એ જ શક્તિ છે, અને સુખ, એ જ સિદ્ધિ (ફળ) છે.

શક્તિના પ્રકાર ત્રણ છે—(૧) શાનબળ—એ ' મંત્રશક્તિ ' છે; (૨) ક્રોશબળ તથા સેનાબળ—એ ' પ્રભુ (પ્રભુતા અપાવનાર) શક્તિ ' છે; અને વિક્રમબળ (ક્ષાત્રવર્ચસ્વિતા)—એ ' ઉત્સાહશક્તિ ' છે.

સિદ્ધિ (ફળ) ના પ્રકાર પણ ત્રણ છે—(૧) મંત્રશક્તિવડે સાધી શકાય તે ' મંત્રસિદ્ધિ ' કહેવાય છે; પ્રભુશક્તિથી જે કાંઈ સાધી શકાય

* (૧) વિજયાર્હસી રાજાએ રચેલ રાજ્યોનું મંડળ; (૨) શત્રુ રાજાએ રચેલ રાજ્યોનું મંડળ; (૩) મધ્યવર્તી રાજાએ રચેલ રાજ્યોનું મંડળ; અને (૪) ઉદાસીન (તદરથ) રાજાએ રચેલ રાજ્યોનું મંડળ. આ બાર મુખ્ય રાજ્યો પૈકી દરેકની પ્રકૃતિનાં પાંચ પાંચ અંગો હોવાને, એકંદર અંગોની સંખ્યા સાઠ થાય, અને તેમાં બાર રાજ્યોનો ઉમેરો થતાં એકંદર બોતેરની સંખ્યા આવે છે.

તે 'પ્રભુસિદ્ધિ' કહેવાય છે; અને જે કાંઈ ઉત્સાહશક્તિ વડે સાધી શકાય તે 'વિક્રમ (ઉત્સાહ)સિદ્ધિ' કહેવાય છે.

પૂર્વોક્ત બાબતો જે રાજા જેટલા વધારે પ્રમાણમાં ધરાવતો હશે તે રાજા, ખીજા રાજાથી ચઢીઆતો (ન્યાયાત) થશે; જે તે ઓછા પ્રમાણમાં તે (બાબતો) ધરાવતો હશે, તો તે ઉતરતી (હીન) કાટીનો, અને તે જે સરખા પ્રમાણમાં (તુલ્યશક્તિ) ધરાવનારો હશે, તો તે સમ (સમાન) કાટીનો (સમોવહીઓ) ગણાશે. આમ હોઇને રાજાએ હંમેશાં પોતાની શક્તિ તથા સિદ્ધિમાં વધારો કરતા રહેવું.

પ્રકૃતિનાં અંગોની બાબતમાં જે કાંઈ રાજા પોતાના શત્રુના સરખું જ બળ ધરાવતો હોય, તો પોતાના સદાચારબળની મદદથી, અગર તો જે કાંઈ, પોતાના શત્રુનો અમિત્ર કે વિરોધી હોય તેનો મદદ મેળવીને તેણે તેવા પોતાના શત્રુની પ્રજુતાને તોડી પાડવી; અગર તો:—

'મારો શત્રુ શક્તિયુક્ત છે, તથાપિ તે ભવિષ્યમાં કઠોર વાણીથી, કઠોર સભાઓ કરીને અને પોતાનું ધન વેડી દહને પોતાના રાજ્યત્વનાં અંગોને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના નહિ જ રહે; તે જો કે સિદ્ધિયુક્ત દેખાય છે, તથાપિ તે (ફરીથી) મૃગયા, દૂત, મદ્દ અને સ્ત્રીઓ વિષે લપટાઈ પડીને પ્રમાદી થયા વિના રહેવાનો નથી; તેની પોતાની પ્રજા તેના પોતાના બહી વિરક્ત રહે છે, અને તે પોતે ક્ષીણ પડી ગયેલો તેમ જ પ્રમત્ત છે તેથી હું તેનો પરાભવ કરી શકીશ; તેની ઉપર ન્યારે હુમલો કરવામાં આવશે ત્યારે તે પોતાની સર્વ સામગ્રી સદિત કોઈ દુર્ગમાં કે અન્ય કાંઈ સ્થાનમાં જઈને બેસવાનો; તેની પાસે જે કે પ્રબળ સેના છે, તથાપિ નથી તેની પાસે દુર્ગ કે નથી ક્યોં તેણે કોઈ મિત્ર, એટલે તે મારા હાથમાં સપડાવાનો જ; દૂર દેશનો અમુક એક રાજા પોતાના શત્રુનો ઉચ્છેદ કરી નાખવાની ઇચ્છા ધરાવી રહેલો છે, એટલે જે મારાં સાધનો ક્ષીણ થઈ ગયાં હશે અને તેથી જે હું તેવા બળવાન રાજાની પાસે માગણી કરીશ,

તો તે મારા એ ઉચ્છિન્નમાન (ઉખેડી નાખી શકાય એવા) શત્રુની સામે મને મદદ આપશે જ, અગર તો તે મને, એક મધ્યમ રાજા તરીકે (વર્તવાને) નોતરશે' :—આવા આવા વિચાર કરીને વિજયોત્સુક રાજાએ પોતાના શત્રુને શક્તિ પરત્વે વધવા દેવો એટલું તો નહિ, પરંતુ અત્ય કાળને માટે તેને તેણે સિદ્ધિ પણ મેળવવા દેવી.

વિજયોત્સુક રાજાએ, વિવિધ રાજ્યો (રૂપી અંગ્રા)ને મંડળાકારમાં એવી રીતે ગોઠવવાં કે, તેના પરિવર્તી અંદર, પોતાના મિત્રરાજ્યનો સમાવેશ થઈ જાય એટલું તો નહિ, પરંતુ એ પોતે એવા એ મંડળની નાખિ રૂપ, અને અન્ય રાજ્યોના રાજાઓ આરા રૂપ બની રહે એવી રચના પણ તેણે કરી દેવી.

જે કોઈ શત્રુનો ઉચ્છેદ થઈ શકે તેમ હોય, અગર તો જે કોઈ શત્રુને પીડા કરી શકાય તેમ હોય, તે શત્રુને જો વિજયોત્સુક રાજા અને તેના મિત્ર-રાજાની વચ્ચેમાં સ્થાન મળી જાય, તો તેના જળમા વૃદ્ધિ થતી જતી હોય એવું પણ દેખાશે.

(આ પ્રમાણે, કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના, 'મંડળયોગિ' સંઘાવાળા છઠા આધિકરણમાંનું, 'શમ અને શ્રમ' નામક બીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે .)

—છઠું અધિકરણ પણ સમાપ્ત—

સાતમું અધિકરણ—પશુષુલાત્મક નીતિ.

મકરણ ૧.

પશુષુલાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ; અને કાય, સ્થિતિ અને વૃદ્ધિનો નિશ્ચય.

પ્રકૃતિમંડળનો ઉદ્દેશ, પશુષુલાત્મક નીતિમાંથી થઈ આવે છે.

સંધિ વિગ્રહ, આસન (તટસ્થતાનું પાલન), લસ્કરની કૃત્ય (યાન), સંશ્રય (એક બીજા સાથે જોડાય), અને એકની સાથે સંધિ કરવી અને બીજાની સાથે લડાઈમાં ઉતરવું (એવો દૈધીભાવ): આ જ રાજનીતિના રૂપ છે, એમ આચાર્યો (રાજનીતિશાસ્ત્રીઓ)નું કહેવું છે.

પરંતુ વાતવ્યાધિના મત પ્રમાણે, “ નય (રાજનીતિ)નાં રૂપ રૂઢત બે છે:—(૧) સંધિ, અને (૨) વિગ્રહ; કારણ કે (નયનાં) જે જ રૂપો દેખાય છે તેમનો ઉદ્ભવ આ બેમાંથી જ થઈ આવે છે.”

તથાપિ માર્ક (હેઝલિન) કહેવું એમ છે કે, અવસ્થા (સંજોગ)ની વિવિધતાને કીધે નીતિ (નય)નાં જ રૂપ હોઈ શકે.

આ પૈકી—વચન આપીને કરાતો કચર (પશુખન્ધ) તે ‘સંધિ’ છે; ‘આક્રમકમ’ (ચલાઈ લઈ જવી) તે ‘વિગ્રહ’; ઉપેક્ષા કરવી તેનું નામ ‘આસન’ (તટસ્થતા); તૈયારી કરવી તેનું નામ ‘કૃત્ય (યાન);’ બીજા કોઈનો આશ્રય લેવો તે ‘સંશ્રય’ કહેવાય છે; અને એક સાથે મંધિ કરવી અને બીજા સાથે વિગ્રહ આરંભવો તે ‘દૈધીભાવ (એક બીજાથી વિગ્રહ ઠાટીની બેવડી નીતિ)’ મહુમાય. નીતિનાં, આવાં જ રૂપો છે.

જે કોઈ (રાજા) અન્યથી ઉતરતી ઠાટીના કસો તે, તે બીજાની સાથે સુલેહ કરશે; જે કોઈની સંકેત ચઢીઆતી કસો તે વિગ્રહ આરંભશે; અને

કોષ પશુ ચતુ નુકસાન કરી શકે તેમ નથી,' અમર નો, ' મારા ચતુને નષ્ટ કરવા જેટલી શક્તિ મારામા નથી ' એવું જે કોષ ધારતો હશે તે (તો) ખેસી જ રહેવાનો (નટરથના પાળી રહેવાનો); જેની પાસે ઉપકારક સાધનસામગ્રી હશે તે (પોતાના) ચતુ સામે પ્રયાણ કરશે; જે કોષ શક્તિહીન હશે તે અન્યની મદદ માગશે; (અને) જે કોષને એમ લાગશે કે, પોતાનું કાર્ય સદાયસાધ્ય છે (અન્યની મદદ વિના સિદ્ધ થઈ શકે એવું નથી) તે એકની સાથે સુલેહ કરી બીજાની સામે યુદ્ધમાં (પશુ) ઉતરવાનો. રાજનીતિને, આમ છ ગુણવાળા જાણવી.

આ છ પ્રકારની રાજનીતિ પેઢી જે પ્રકારની રાજનીતિની મદદથી રાજ પોતે કિલ્લાઓ બંધાવવાને, સેતુકર્મ કરાવવાને, વેપાર અર્થે રસ્તાઓ રચાવવાને, નવાં નવાં સંસ્થાનો (વાસ) વસાવવાને, ખાણો ઉદ્ધાવવાને, ઇમારતો લાકડું નોખાવવાને અર્થે તથા હાથીઓ ઉછેરાવવાને માટે જંગલો નબાવવાને, અને તેવી જ રીતે, બીજી તરફથી ચતુની ગણાતી, એવી ને એવી બાબતોનો ખ્યાલ કરવાને સમર્થ થઈ શકે તે પ્રકારની રાજનીતિને તેણે અનુસરીને રહેવું.

‘ ગુણ અને સંખ્યાની બાબતમાં ચતુની શક્તિ યામ છે તેના કરતાં મારી શક્તિ અપાઠાબંધ થતી જાય છે, અને ચતુ પરત્વે એથી ઉલટું થઈ જાય છે:’ એમ જે કોષ રાજને લાગે તેણે પર (ચતુની) શક્તિની ઉપેક્ષા અવગણને માટે કરવી હોય તો તે પ્રમાણે તે કરી શકશે.

પોતાપોતાનાં કર્મોનાં ફળનો ઉદય એક જ કાળમાં થઈ આવશે, એવું જો, પરસ્પર વિરુદ્ધ ગણાતા કોષ પશુ બે રાજ્યોને લાગે, તો તે બન્નેએ એક બીજાની સાથે સંધિ કરી લેવી (એ જ ઉચિત છે).

પોતાનાં કર્મોમાંથી પોતાને જે લાભ મળવાનો હોય તે લાભ પોવડાવી દે, પશુ ચતુને કોષ પશુ પ્રકારનું નુકસાન કરી આપે નહિ, એવી કાટીની નીતિ કોષ પશુ રાજ્યએ અખત્યાર કરવી નહિ; કારણ કે એવી નીતિ લેશો જોતોના થઈ પડે છે.

સત્રુની સરખામણીમાં પોતાને જે નુકસાન થશે તે નુકસાન, પોતાને મળવાના લાભના પ્રમાણમાં ઓછું નીવડવાનું, એવું જે કોઈ (રાજા)ને લાગે તે, કદાચિત્ અસ્પષ્ટાળને માટે, કાયની ઉપેક્ષા કરી શકે.

‘એક સરખા કાળે, એક સરખા જાણી પ્રાપ્તિ થઈ આવશે,’ એવું જો પરસ્પર વિરુદ્ધ થઈ બેઠેલા અને લાચારીન થઈ ગયલા (કોઈ) જે રાજાઓને લાગે, તો તે ઉભયે એક બીજા વચ્ચે સુલેહ કરી લેવી.

જે અવસ્થા પ્રકર્ષ (વૃદ્ધિ)ની ન હોય તેમ અપ્રકર્ષ (શૂન્ય)ની પણ ન હોય તેને ‘સ્થાન (સ્તમ્ભતા; કિંચાલીનતા)’ કહે છે.

પોતાના સત્રુની સ્થિતિ (સ્તમ્ભતા)ના પ્રમાણમાં પોતાની સ્થિતિ અસ્પષ્ટાળને માટે જ છે, અને સત્રુનો ઉદય યાજે તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં, અતિ પોતાનો ઉદય થાવાનો છે, એમ જે કોઈ (રાજા) ધારતો હોય, તે પોતાની અસ્પષ્ટાલિક સ્થિતિની ઉપેક્ષા કદાપિ કરી શકશે.

“જન્મેની બાબતમાં ક્ષોદ્યકાળ એક જ આવવાનો, એવું જો બે પરસ્પર સત્રુતા દાખવનાર અને સ્થિતિપાલક રાજાઓના મનમાં આવી જાય, તો પછી તેમણે એક બીજા નાથે સુલેહ કરી લેવી (એ ઇચ્છે છે)” એમ આચાર્યોનું કહેવું છે.

હું (કૌટિલિય) પણ એમ જ કહું છું—“એમ જ થવું જોઈએ એ સિવાય અન્ય માર્ગ નથી જ.” અગર તો—

“સંધાને લાભ લઈ હું મદાફલદાયક કામેા કરીશ, અને તે નાથે સત્રુનાં એવાં કામેાને નષ્ટ કરી નાખીશ; અનર તો મારા પોતાનાં કામેાના મદાફલોને હું ભોગવીશ એટલું તો નહિ, પરંતુ સંધિજનિત વિસ્વાસનો લાભ લઈને સત્રુનાં કામેાના મદાફલોનો ભોક્તા પણ હું બનવાનો, અથવા તો જાન્યનો અને અન્ય ગ્રામ સાધનોનો ઉપયોગ કરીને સત્રુનાં કામેાને હાડી નાખીશ; અનર તો મુખ્યપદ નિવાસરથાનો, ધનામળાદીઓ, કરમુક્તિય, થાકા કામના પરિણામે મળવાનો મોટો લાભ—આની આવી લાલ્ચનો જવાબીને હું, મારો

શત્રુ પોતાના જે પ્રજાજનની મદદથી મોટાં મોટાં કામો ચલાવી રહેલા છે તે તેના પ્રજાજનોને તેના રાજ્યમાંથી (મારા રાજ્યમાં) જેવી લાવીશ; અથવા તો, શત્રુ પોતે પોતાનાથી અધિક જળવાળા રાજા સાથે જોડાયેલા હોઈ તેનાં પોતાનાં કર્મો આપોઆપ નષ્ટ થઈ જવાનાં; અથવા તો, જે ખીજ રાજા તરફથી મળેલી ધમકીના પરિણામમાં શત્રુએ મારી સાથે સંધિ કરેલી છે તે રાજા તરફનો મારા શત્રુની જે સંકુલ છે તેને હું લંબાવતો રહી સંકીર્ય; અથવા તો તે મારો શત્રુ મારી સાથે જોડાયેલો છે તેથી કરીને એ મારો શત્રુ, મારો દુષ્કરનાર રાજાના રાજ્યને પીડા કરવાને સમર્થ થઈ શકશે; અથવા તો ખીજ રાજાથી પીડિત થયેલ મારા શત્રુની પ્રજા પોતાનું પતન હોદી દબને મારા રાજ્યમાં આવી વસશે, અને તેમ થશે તો હું મારાં પોતાનાં કામો સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી શકીશ; અથવા તો મારા શત્રુએ આરંભેલ કર્મો નષ્ટ થઈ જશે તેથી તેની જે કંઈકી દયા થઈ પડશે તેના પરિણામમાં તેવો મારો શત્રુ, મારી ઉપર ચડી આવવા જેટલી શક્તિ ધરાવી શકશે નહિ; અથવા તો હરકોઈએ (મિત્ર) રાજાઓ જોડે મિત્રતા કરીને હું મારો પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી શકીશ; અથવા જો મારો શત્રુ વિવિધ રાજ્યોનું મંડળ ઉપસ્થિત કરીને તેમાં એક અંગ, રૂપે કાબજ થઈ જશે, તો હું તેના મંડળમાં ફાટફટ પડાવીને ખીજાઓ સાથે સંયુક્ત થઈ શકીશ; અથવા તો હું પોતે કોઈ કે કૃપાને ઉપયોગ કરીને મારા શત્રુનો ઉપગ્રહ કરીશ, અને તેથી તેને જો મારા પોતાના મંડળમાં સ્થાન મેળવવાની ઇચ્છા થઈ આવશે, તો હું, મારા મંડળમાંના અન્ય રાજાઓને તેની (મારા શત્રુની) સાથે ઉશ્કેરી મુકીને તેને તેમના સાથે ઘાત કરાવી દર્શાવું:—આવા આવા વિચાર જો કોઈ પણ રાજાને આવે, તો જ પત્રી તેણે સંધિકાળનો લાભ લઈને પોતાનો પ્રકર્ષ સાધવા માંડવો. અથવા તો:—

“જન્મથી લડવેલા ગણાય તેવા લોકોથી તથા લગાયક નાતિઓથી મારું રાજ્ય હરપૂર છે, અને પર્વતો, વનો નદીઓ અને એક પ્રવેશ—

દાર ધરાવનારા દુર્ગો જેવાં રક્ષક સ્થાનો પણ તેમાં પુષ્કળ આવેલાં છે, તેથી ચત્રુ તરફથી ચતા આક્રમણ સામે તે (મારું રાજ્ય) સહેલાઈથી પોતાની રક્ષા કરી શકશે; અગર તો મારા જનપદના અંતભાગ ઉપર આવેલ તથાપિ અજન્ય એવા દુર્ગમાં રહીને હું મારા ચત્રુનાં કામોને ઉંધાં વાળાં શકીશ; અગર તો, પોતાના રાજ્યમાં ઉપરિચિત યદ્ધ આવતાં સંકટોથી ચત્રી પીડાને લીધે મારો ચત્રુ નબોત્સાહ યદ્ધ જશે એટલે તેણે આરંભેલાં કામો બધાં છૂટ પડી ભાંગવાનાં; અગર તો ખીજે કોઈ રાજ્ય મારા ચત્રુ ઉપર હુમલો કરશે ત્યારે (તે વખતનો લાભ લઈને) હું તેવા મારા ચત્રુની પ્રજાને મારા રાજ્યમાં આવી વસવાને લોભાવી શકીશ:—આવા આવા વિચાર જો કોઈ પણ રાજાના મનમાં ઉઠે, તો પછી તેણે પોતાના તેવા ચત્રુ સામે ઉધાડો વિરોધ ચાલુ રાખીને, પોતાની વૃદ્ધિ કરે તેવાં કામો કરવામાં મગ્ની રહેવું. અગર તો:—

“ મારાં કર્મોના નાશ કરવા જેટલી શક્તિ મારા ચત્રુમાં નથી, તેમ તેનાં કર્મોના નાશ કરવાની શક્તિ મારા પોતામાં નથી; અગર તો, જેમ કોઈ કૃતરો વરાહ સામે લડવાને નીકળી પડે તેમ જો તે મારી સાથે લડવાને આવશે, તો મારાં પોતાનાં કર્મોને લેણમાત્ર પણ હાનિ પહોંચાડ્યા વિના હું તેવા મારા ચત્રુને વ્યસનગ્રસ્ત કરી શકીશ:” એવા વિચાર જો કોઈ રાજાને આવતા હોય, તો પછી તેણે તદ્વસ્થતા (ઉદાસીનતા)નું પાલન કરી રાખવું, અને પોતાનો પ્રકર્ષ સાધવાના પ્રયાસો ચાલુ (પણ) રાખવા. અગર તો:—

“ લશ્કરને મોકલી આપીને, મારા ચત્રુનાં કામો નબૂટ કરી નાખી શકાય તેમ છે; અને મારાં પોતાનાં કર્મોની રક્ષા યદ્ધ રહે એવી રીતે મેં શ્રોત્ર્ય જાંદોજસ્ત કરી રાખેલો છે ”—એવું જો કોઈ રાજાને સમગત્ય, તો પછી તેણે પોતાની સેનાને (તેવા ચત્રુ સામે) પ્રયાણ કરાવીને પોતે પોતાનાં કામોને અભિવૃદ્ધ કરવામાં મશ્ગુલ યદ્ધ જવું. અગર તો:—

“ મારા ચત્રુ તરફથી કરાતાં કર્મોના ઉપધાત (નાશ) કરવા જેટલી શક્તિ જેમ મારામાં નથી, તેમ એ મારો ચત્રુ મારા ઉપર ચત્રી આવે તો

તેવા પ્રસંગમાં હું મારાં પોતાનાં કર્મોની રક્ષા કરી શકું તેમ પણ નથી: " એવું જો કોઈ રાજ્યને લાગે, તો પછી તેણે કોઈ બળવાળા રાજ્યને આશ્રય મેળવીને, સ્વકર્મોનુશાન વડે (પોતાને કરવા ચોખ્ખા કામો કરતા રહીને) ક્ષયવાળી અવસ્થામાંથી છૂટીને સ્થિતિ(સ્થિરતા)વાળી દશામાં, અને (પછી) એ સ્થિતિવાળી દશામાંથી વૃદ્ધિદર્શક દશામાં પરિણમવાની આકાંક્ષા ધરાવી (આવશ્યક પગલાં ભરવાનું આણુ રાખવું). અગર તો:-

" એક રાજા સાથે મુલેદ કરીને હું મારાં પોતાનાં કર્મોને સિદ્ધ કરી શકીશ. અને ખીજની સાથે લડાઈ માંડીને તે ખીજ (શત્રુ)ના કામોને હું નષ્ટ કરીશ:-"એવું જો કોઈ રાજાના મનમાં ભગી આવે, તો તેણે બેવડી નીતિ (દ્વેધીલાવ)નો આશ્રય કરવો, અને તે દ્વારા તેણે પોતાનો ઉત્કર્ષ (પણ) સાધી લેવો.

આ પ્રમાણે, પ્રકૃતિમંડળમાં સ્થાન ધરાવતા દરેક રાજ્યએ આ છ પ્રકારની (છ શુભવાળી) રાજનીતિનું અવલંબન કરીને, ક્ષયસૂચક દશા-માંથી મુક્ત થઈ પ્રથમ સ્થિતિપુક્ત થાવાનો, અને પછી તેવી સ્થિતિદર્શક દશામાંથી નીકળીને વૃદ્ધિદર્શક (ઉત્થિતિવાળી) દશાએ જઈ પહોંચવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, ' પદ્મગુણાત્મક નીતિ ' સંજ્ઞાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું, ' પદ્મગુણાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ; અને ક્ષય, સ્થિતિ અને વૃદ્ધિનો નિશ્ચય: ' એ નામક પહેલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨.

જો; અગર
ય તેવા
ફરી

સંશ્રયવૃત્તિ (ખીજ રાજ સાથે મૈત્રી).

સંધિ તથા વિગ્રહથી પ્રાપ્ત થતા ફળો જો એક જ મરખા (વૃથ્થ) હોય, તો એ બેમાંથી સંધિની અવસ્થાને પસંદ કરવી; કારણ કે ક્ષય, વ્યય, પ્રવાસ અને પ્રત્યવાય: એ સર્વને લગતા જાંકટો વિગ્રહને વરેલા જ છે.

ઉદાસીનતા અને વિગ્રહની ખાળતમા પણ એમ જ સમજી લેવું.

દ્વિધીભાવ અને સંશ્રય—એ બે પ્રકારની રાજનીતિમાંથી દ્વિધીભાવ (એક સાથે સંધિ અને ખીજ માથે વિગ્રહ કરવા)ની નીતિને પસંદગી આપવી: કારણ કે દ્વિધીભાવવાળા રાજનીતિનું અવલંબન કરનાર ઇસમ સ્વકર્મો કરવાને હંમેશાં ઉચ્છુકત રહે છે, અને તેથી તે પોતાનો પ્રકર્ષ સાધી શકે છે જ; જ્યારે એનાથી ઉલટી રીતે જે રાજ્યએ ખીજ રાજની મૈત્રી સ્વીકારી હોય તે રાજ્યને, તેવા પોતાના મિત્ર (ખીજ રાજ)ને મદદ કરવાની હોય છે, અને તેથી તે પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે તો નથી.

પોતાના પાડોસમાં આવેલ શત્રુના કરતાં વધારે બળવાળો જે કોઈ અન્ય રાજ હોય તેનો આશ્રય રાજ્યએ લેવો; પરંતુ તેવો વધારે બળવાન રાજ (આશ્રય-મિત્ર-ફળે) જો મળી આવે નહિ, તો પછી તેવા (આશ્રય શોધતા) રાજ્યએ પોતાના પાડોસી શત્રુરાજ્યને દ્રવ્ય અગર સેના પૂરી પાડીને, અગર તો પોતાના રાજ્યમાંથી (ચોડાધણે) પ્રદેશ તેને આપી દહને તથા પોતે અસંગ જની જમને તેની (તેવા શત્રુની) કૃપા મેળવવાનો પ્રયાસ કરવો; કારણ કે પોતાની ઉપર પોતાનો શત્રુ ચઢી આવ્યો ન હોય તે છતાં પણ જો કોઈ રાજ્ય પોતાના કરતા વધારે બળવાળા (વિશિષ્ટબળ) ગણાતા રાજ્યથી સમાગમ સાધે છે, તો તે તેનું કર્મ એક મદાદોપ રૂપ ધઈ પડ્યા વિના રહેવું (પણ) નથી.

૧૧ (અસમર્થ) રાજ્યે (પોતાના સમીપ ચતુની આગ) તેવા પ્રસાન્નિત (દંડોપનત) રાજ્યની પેઠે વર્તવું; પરંતુ પ્રાણહર વ્યાધિ, અંતઃ એવું (અળવાઓ), ચતુઓની વૃદ્ધિ અગર તો તેના મિત્ર ઉપર આવી પડેલ એવાદતોઃ એ સર્વ કારણોને લીધે પોતાનો ચતુ સંકટોમા સપડાયલો છે, એવું જ્યારે તેને (તેવા પ્રસાન્નિત જેવા રાજ્યને) પોતાને દેખાય, ત્યારે તેણે, પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી લેવાની તક પોતાને પ્રાપ્ત થયલી છે એવું માનીને કોઈ, વ્યાધિ થઈ આવ્યાના કે ધર્મકાર્ય કરવા જવાના નિમિત્તે (ચતુના દર- આરમાંથી) બહાર નીસરી પડવું; અને કદાપિ (તેવા પ્રસાન્નિતવત્ રાજ્ય) પોતે પોતાના રાજ્યમા જ હોય, તો તેણે તેવા પોતાના વ્યસનગ્રસ્ત ચતુ પાસે જવું પણ નહિ એટલું તો નહિ, પરંતુ તે જો પોતાના ચતુની પાસે જ હોય તો તેણે, જેવી તેને પોતાને તક મળી આવે કે ગુર્ત તેનો લાભ લઈને તેવા (ચતુ)નો વધ (પણ) કરી નાખવો.

જે કોઈ રાજ્યનું રાજ્ય, જે બલિષ્ઠ રાજ્યોના રાજ્યોના મધ્યભાગમાં આવી રહેલ હોય તેણે તે જો (બલિષ્ઠ રાજ્યો) પૈકી જે કોઈ ત્રાણસમર્થ (રક્ષા કરવાની શક્તિવાળો) હોય તેનો આશ્રય લેવો જોઈએ; અગર તો એ જો (બલિષ્ઠ) રાજ્યો પૈકી જેના ઉપર પોતે વધારે વિશ્વાસ રાખી શકે તો હોય તેનો તેણે આશ્રય લેવો; અગર તો તેવા બંને (બલિષ્ઠ રાજ્યો) સાથે તેણે એકસરખા પ્રકારની સંધિ કરી રાખવી. આટલું ક્યાં પછી તેણે તે ઉભય (બલિષ્ઠ) રાજ્યોને એક બીજા સાથે ઉશ્કેરવાની નીતિ અપ્પત્યાર કરવી, અને તેને સફળ કરવાને તેણે, તે ઉભય પૈકી દરેકને આ પ્રમાણે કહેવું:—

“પેલો બીજો જે છે તે તમારાં મૂળ ખોદી રહેલો (મૂલહર) છે.” આ પંજી જ્યારે તે ઉભય બલિષ્ઠ રાજ્યો વચ્ચે બેઠે ઉઠે થાય, ત્યારે (તે બેદનો લાભ લઈને) તેણે તે દરેકને (પૃથક્ પૃથક્) ગુપ્ત રીતે બળ ન બતાવી દેવા; અગર તો પોતાની પાસે આવેલ કોઈ જે બળસંપન્ન રાજ્ય- ઓનો આશ્રય લઈને તેણે પોતાના (તેવા) પાડોસી ચતુરાળ તરફથી રહેતા

લક્ષ્યનો પ્રતીકાર રચી દેવો—(અર્થાત્ તેણે પોતે સુરક્ષિત બની જવું); અગર તો કોઈ દુર્ગપાલનો આશ્રય લઈને તેણે ભેવડી (પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાડે તેવા બે પ્રકારની) નીતિનું અવલંબન કરવું (એટલે કે એકની સાથે સંધિ કરી બીજાની સામે લડાઈ આરંભી દેવી); અગર તો અનુક્રમે સંધિ તથા વિગ્રહનાં કારણ રૂપ સંયોગોને તેણે અનુસરી વર્તવાને મંડી પડવું; અગર તો તેવા ઉભય (બંધિષ્ઠ) રાજાની સામે પ્રપંચ બેઠી રહેલા હોય એવા દુષ્ટ (રાજદ્રોહી) જનો, યત્નુઓ અને આટવિકો (જંગલી લોકોના મુખીઓ)ની સાથે તેણે મિત્રતા બાંધી લેવી; અગર તો તે ઉભય પૈકી એકનો પોતે મિત્ર હોય એવો ઢાંગ કરીને તેણે (બાકી રહેલ) બીજાનું છિદ્ર ગોતી કાઢીને, યત્નુઓ તથા જંગલી જાતિઓની મદદથી તેની ઉપર પ્રહાર કરી દેવો; અથવા તો તેણે તેવા બંને (બંધિષ્ઠ રાજાઓ) સાથે મૈત્રી બાંધીને મંડળની રચના કરી લેવી; અગર તો તેણે કોઈ મધ્યમ કે ઉદાસીન રાજાની સાથે મિત્રસંબંધ (સંશ્રય) બાંધી લેવો, અને એની મદદ લઈને તેણે તે બંને બંધિષ્ઠ રાજાઓને કે તે પૈકી એકને નમાવી દેવાની તજવીજ કરવી; અગર જો તે ઉભય (બંધિષ્ઠ રાજાઓ) તરફથી પોતાને નુકસાન થઈ આવેલ હોય, તો પછી મધ્યમ પ્રકારના કે ઉદાસીન કોટીના રાજાઓ પૈકી જે કોઈ રાજા ન્યાય-શુદ્ધિવાળો હોય તેનો અગર તેવા રાજાઓના મિત્રોનો કે સમોવડીઆનો અગર તો બીજો જે કોઈ રાજા પોતાની પ્રજાપ્રિયતાને લીધે સુખવૃદ્ધ થઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં હોય તેનો, અગર તો જે કોઈ રાજાની મદદથી પોતાનો ઉદ્ધાર થઈ શકશે એમ પોતાને લાગતું હોય તેનો, અગર તો પોતાના પૂર્વજો જે કોઈ અન્ય રાજાની સાથે મિત્રતાના સંબંધથી કે રક્તસંબંધથી જોડાયેલા હોય તેનો, અગર તો જે કોઈ રાજાના રાજ્યમાં પોતાના અનેક, શક્તિમંત મિત્રો રહેતા હોય તેનો તેણે આશ્રય મેળવી લેવો જોઈએ.

જે બે સમર્થ રાજાઓ પરસ્પર સમાધાનવૃત્તિ રાખીને રહેલા હોય તે બે પૈકી જે કોઈ પોતાને પ્રિય હોય, અગર તો તે બે પૈકી જે કોઈ તેનો

પોતાને ત્યાહતો હોય તેનો જ આશ્રય દરેક રાજાએ કરવો; મૈત્રી કરવાને માટે તો જ માર્ગ સારામાં મારો ગણાય છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના 'પશ્યુષ્ણાત્મક નીતિ' સંગ્રહ સાતમા અધિકરણમાં, 'સંશ્રયવૃત્તિ' નામક બીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩.

—:૦૪:—

સમાન, ઉતરતા અને ચઢીઆતા ગુણુવાળા રાજાઓ; અને હીનગુણુવાળા રાજાએ કરવાની સંધિના પ્રકારો.

જે કોઈ રાજા પોતાની વિજયશક્તિ વિકસાવવાની આકાંક્ષા ધરાવતો હોય તેણે, પશ્યુષ્ણાત્મક નીતિને ઉપયોગમાં લેવી.

સમાન અને ચઢીઆતી કોટીના રાજાઓ સાથે સંધિ કરવી; અને હીનકોટીના રાજા ઉપર ચડાઈ કરવી.

જે કોઈ પોતાનાથી ચઢીઆતી કોટીના રાજા સાથે લડવાને બદલે પડે છે તેની દશા, હાથીની સાથે મુઠ્ઠા કરતા પંખિ (પંખે ચાલતા સૈનિક)ના જેવી થવાની.

કાચી માટીનું વાસણ તેવા જ બીજા કોઈ વાસણ સામે અથડાતાં તે ભણપનો નાશ જેમ થઈ આવે છે, તેવી જ રીતે સમાન (વુસ્પશક્તિવાળા) જે રાજાઓ વચ્ચે વિમુઠ્ઠ ઉભો થઈ આવતાં તે ઉભયનો નાશ થયા વિના રહેતો નથી.

કાંકરો (પથરો) ડીકરાના ઘડાને ફોટી નાખે છે તે પ્રમાણે ચઢીઆતી કોટીનો રાજા, ઉતરતી કોટીના (હીન) રાજાની ઉપર વિજય મેળવ્યા વિના રહેતો નથી જ.

ઉતરતી કોટીનો રાજા સંધિ કરવાને ઇચ્છતો હોય અને તે ઇચ્છતો સ્વીકાર જો ચઢીઆતી કોટીનો રાજા ન કરે, તો પછી તેવા હીન રાજાએ,

કાં તો પરાજિત રાજાની શક્તિ ધારણ કરવી, અથવા તો હીન કોટીના રાજાએ જે પ્રકારનો પ્રયોગ, ચઢીઆતી કોટીના રાજા પરત્વે આદરવો જોઈએ તે તેણે આદરી દેવો.*

જો સમાન રાજા સંધિ કરવાની ઇચ્છા ન દેખાડે, તો પછી તેના પ્રતિ-પક્ષી રાજાને, તેને પોતાને તેવા સમાન રાજા તરફથી જે જે પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવવાં પડેલાં હોય તે તે પ્રકારનાં દુઃખ તેણે તેવા (પોતાના વિરોધી) સમાન રાજાને પણ આપવાં; કારણ કે, હરકોઈ બે રાજાઓ જો શક્તિ-યુક્ત (તેજસ્વી) હશે, તો તે ઉભય વચ્ચે સંધાન થવાનું જ;+ અતઃ સોદના કટકાઓ એક બીજા સાથે સંધાતા નથી—(અર્થાત્, તપાવાયલ સોદના કટકાઓ જ એક બીજાની સાથે મળી રહે છે.).

જો હીન કોટીનો રાજા બધીય રીતે નમતો રહેતો હોય, તો તેની માથે (ચઢીઆતી કોટીના રાજાએ) સંધિ કરવી; કારણ કે એવા હીન રાજાને પણ જો દુઃખ દમ્ભને કુપિત કરવામાં આવશે, તો તે અરણ્યના અગ્નિ (દાવાનલ)ની પેઠે પ્રજ્વલિત થઈને પોતાના સ્વતંત્ર ઉપર ચઢી ગયા વિના રહેશે નહિ એટલું તો નહિ, પરંતુ (તેના) મંડળવાળાં રાજાઓ પણ તેની વરદ મીઠી નજર (અનુગ્રહ) જતાવ્યા વિના પણ નહિ રહે.

સંધિપાલન કરી રહેતા રાજાને જો એમ માલૂમ પડી આવે કે, પોતાના મિત્રરાજાની પ્રજા લોભી, નિર્ધન તેમ જ દુઃખિત થઈ ગયલ છે છતાં પણ તે, પોતાના સ્વામી તરફથી તેને પોતાને પાછી જોલાવી લેવામાં આવશે એવી બહીકથી (મારા) પોતાના (સંધિપાલન કરતા રાજાના) રાજ્યમાં આવીને નિવાસ નથી કરતી; તો પછી પોતે હીન કોટીનો હોય તોપણ તેણે પોતાના મિત્રરાજાની સામે લડાઈ જાહેર કરી દેવી.

પોતે બીજા જે કોઈ રાજા સમક્ષ લડાઈ માંડી હોય તે રાજાની પ્રજા લોભાવિષ્ટ, નિર્ધન તેમ જ દુઃખાર્તા છે છતાં તે વિગ્રહથી ઉત્પન્ન થતાં

-સંકટોને લીધે પણ તેનો (પોતાના સ્વામીનો) પક્ષ છોડીને (મારા) પોતાના (વિગ્રહ માંડનાર રાજાના) પક્ષમાં આવી મળતી નથી, એવું જે કોઈ રાજાને જણાય તેણે, પોતે ચઢીઆતી કાટીનો હોય તો પણ, પોતાના શત્રુ સાથે સંધિ કરી નાખવી, અગર તો વિગ્રહજનિત ઉદ્વેગ અને તેટલે અંશે દૂર કરી દેવો.

એક બીજા સામે યુદ્ધમાં ઉતરેલા અને એક સરખી રીતે વ્યસન (સંકટ)માં સપડાયેલા જે રાજાઓ પૈકી એકને જો એવું જણાય કે તેની પોતાની સ્થિતિ વધારે સંકટમય છે, અને પોતાનો શત્રુ સંકટમુક્ત થઈ શકીને વધારે વેગથી (વિજય અપાવે તેવી રીતે) યુદ્ધ કરી શકે તેમ છે, તો પછી તેણે (પોતાના સાધનો ગમે તેટલાં વિપુલ હોય તો પણ) સંધિ કરી લેવી.

સંધિના કે વિગ્રહના ફળ રૂપે શત્રુને જેમ કશું નુકસાન થતું નથી કે પોતાને કોઈ લાભ મળતો નથી, એવું જો કોઈ રાજાને માલૂમ પડે, તો તેણે, પોતે ચઢીઆતી કાટીનો હોય તો પણ, તટસ્થતાનો નિર્વાહ કરી રાખવો.

પોતાના શત્રુનું વ્યસન અપ્રતિકાર્ય (ટાળી ન શકાય તેવું) છે, એવું જો કોઈ પણ રાજાને દેખાય, તો તેણે, પોતે હીન કાટીનો હોય તો પણ, પોતાના (તેના) શત્રુ સામે પ્રમાણ કરી દેવું.

ટાળી ન શકાય તેવી આક્રમકતા જો પોતાના માથા ઉપર ઝડૂમી રહે, તો ચઢીઆતી કાટીના રાજાએ પણ અન્ય રાજાનો આશ્રય લેવો.

એક (રાજાની) સાથે સંધિ કરવાથી અને બીજા (રાજાની) સાથે વિગ્રહ કરવાથી જો કોઈ પણ રાજાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ હોય, તો તેણે, પોતે ચઢીઆતી કાટીનો હોય તો પણ, બેવડી (દૈધીલાવવાળા) રાજાની નીતિનું અવલંબન કરવું.

આ પ્રમાણે, યુદ્ધશાસ્ત્રમાં રાજાની નીતિનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો તે સમજાવેલું. તથાપિ વિશેષ પ્રસંગમાં તેનો ઉપયોગ, નીચે પ્રમાણે કરવાનો છે:—

જો કોઇ અબળ રાજાની ઉપર કોઇ, સબળ રાજા, પોતાના માહતિ રાજાએને સાથે રાખીને ચક્રાઇ કરે, તો તેવા પ્રસંગમાં, તેવા (અબળની) રાજાએ તેવા (સબળરાજા)ને કોઇ, સેના, પોતાનો પિંડ અગર પોતાની જમિ આપી દઇને પણ નમનતાઇથી સંધિ કરી લેવી.

(સંધિ માટે યાચના કરતા) રાજાએ પોતાની સ.થે અમુક સંખ્યામાં સૈનિકો રાખીને, અગર તો પોતાની સેનાના ઉત્તમાંથને પોતાની સાથે લઇને, (વિજયી રાજાની પાસે) હાજર થવું—એ સરતે જો સંધિ કરવામાં આવે તે ‘ આત્મામિષ (માંસ રૂપે પોતાના પિંડને જ અર્પણ કરી દેવા તે) ’ કહેવાય છે.

(જોલાયવામાં આવે ત્યારે) સેનાપતિએ કુવરાજ સહ (વિજયી રાજાની પાસે) હાજર થવું—એવી સરતે જો સંધિ કરવામાં આવે, તો તે ‘ પુરૂષાન્તરસંધિ (રાજાને જલ્દે અન્ય જનોને જ્ઞાન તરીકે સોંપવા તે) ’ કહેવાય છે. આ પ્રકારની સંધિ કરવામાં રાજાને પોતાને અનુચરણમાં જઇ પકવાતું હોતું નથી તેથી તે ‘ આત્મરક્ષણ ’ કરનારી પણ છે.

રાજાએ જોતે અગર અન્ય કોઇ પુરૂષે સેના સહિત, અમુક એક કરાવાયલ સ્થાન વિષે હાજર થવું—એ સરતે જો સંધિ કરવામાં આવે તે ‘ અદ્યપુરૂષ (સેવા અર્થે નિમિત્ત ન કરાયલ પુરૂષવાળી) ’ ગણાય છે; અને તે, રાજાની પોતાની અને તેની સેનાના મુખ્યોની રક્ષા પરત્વે દિત-કારક પણ છે.

(પૂર્વોક્ત જથ્થા પ્રકારની) સંધિ પેહીના પહેલા જો પ્રકારની સંધિ કરવામાં આવે, ત્યારે કોઇ મુખ્યવર્ગની સ્ત્રીને જ્ઞાન (જન્મન) તરીકે (વિજયી રાજાને) સોંપવી; અને જો હેથા પ્રકારની સંધિ થાય, તો (તેના લાભ લઇને) થતુને પકડી દેવાને માટે ગ્રહ પ્રયત્ન કરવો. પોતાની સેના સોંપી દેવાની સરતે કરાતી સંધિના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે (એમ જણવું).

રાજત્વનાં બીજાં જથ્થાં અંગેને જવાબી લેવાને માટે ખમ્મનો આપીને

પણુ જો સધિ કરી લેવામા આવે તો તે સધિ - 'પારઠય' (કીમત આપીને ખરીદેન) પ્રમાણ છે

એ જ પ્રમાણે, એક મનુષ્યના ખર્ચા ઉપર ઉપડાવીને લઈ જઈ શકાય એટલુ ધન (મનુષ્ય) આપીને જે સવિમેળવી રાજ્ય તે 'ઉપગ્રહ' (ખડણી), કહેવાનું છે. આના પ્રકાર અનેક હોય કે દેશકાળની અડચણોને લીધે ધણી વાન, આ પ્રમાણે ઠગવાયલી ખડણી ભરાતી નથી અને તે ચઢી પણ જાય છે

તથાપિ, કોઈ મધિના પરિણામે કોઈ જીને માન તરીકે સોંપવી પડે તેના કરતા આ (ઉપગ્રહ) પ્રકારની સધિનો ભાર સભ્ય હોઈ ભવિષ્યમાં તેમાંથી મુક્ત થઈ શકાશે પણ ખરું.

સધિ કર્યા પછી જ્યારે સધિ કરનાર પક્ષે પરસ્પર વિશ્વાસથી એકી-બાવમત (એકરૂપ) થઈ જાય છે, ત્યારે તે સધિને 'સુવર્ણ સધિ' (સોનાની સુલેહ) — એવી સંજ્ઞા અપાય છે

આનાથી (સુવર્ણસધિથી) વિપરીત કાઢીની સધિને 'કપાલ' કહેવામા આવે છે, કારણ કે એમાં પુષ્કળ ધન આપવાનું હોય છે

પહેલાં જે પ્રકારની સધિને અંગે (પરાજિત રાજ્યએ) કાચો માલ, હાથીઓ, ઘોડાઓ, અને દ્વયદળની આપણી (વિજેતાને) કરવાની હોય કે, ત્રીજા પ્રકારની સધિના પરિણામમાં ધન આપવાનું હોય છે, એવા પ્રકારની સધિ થાય, તો પોતાના કર્મ અસિદ્ધ રહ્યાનું જ્ઞાન કાઢીને તેણે (પરાજિત રાજ્યએ) ખડણી ભરવાની વાત ઢિડાવી દેવી ધન આપીને કરાતી સધિના પ્રકાર આ પ્રમાણેના જાણુવા

સધિને પરિણામે અમુક ભૂમિ આપી દઈને પણ જો માકીના પોતાના મનુષ્યને તથા પોતાની પ્રજાને ખચાવી લેવામા આવે, તો તે પ્રકારની સધિ 'આદિષ્ટ' કહેવાય છે, અને તે (ભૂમિ આપી દેનાર રાજ્યને) વાળકારક પણ છે, કારણ કે એ પ્રમાણે જે ભૂમિ (વિજેતાને) અપાઈ જાય છે તે

ભૂમિ સાથે સંબંધ ધરાવતા (તેને ઉપદ્રવ કરતા) ચોર તથા ઇતર દુષ્ટ જનોનો ધ્વંસ પણ તેથી થઈ આવશે.

રાજધાનીના નગરને બાદ રાખી, સારભૂત ગણાય તેવાં તમામ તરવેા જેમાંથી દરી લેવામાં હોય એવું બાકીનું આખું જ રાજ્ય જે (વિજેતાને) આપી દેવામાં આવે, તે જે સંધિ રૂએ તે અપાય તે સંધિ 'ઉચ્છિન્નસંધિ' સંજ્ઞાને પામશે; અને એ પ્રકારની (લાભ અપાવે નહિ તેવી ઉચ્છિન્ન-સંધિ), થયુંને મુશ્કેલીમાં ઉતારવાની ઇચ્છા રાખનાર (પરાજિતરાજા)ને લાભકારક (પણ) થઈ પડશે.

ભૂમિમાંથી જે કાંઈ પેદા થાય તે આપી દેવાની સરતે સંધિ કરીને જે રાજ્યને બચાવવામાં આવ્યું હોય, તે તે પ્રમાણે (ફળદાનલોભ દેખાડીને) કરાયેલ સંધિ 'અપકંચ' કાટીની ગણાય છે; અને ભૂમિમાંથી જે કાંઈ પેદા થાય તેના કરતાં અધિક આપવાની સરતે જે સંધિ કરાય તે 'પરિભૂ-ષણ' રૂપ ગણાયશે.

પ્રત્યેક રાજ્યએ પહેલા પ્રકારની સંધિને પસંદગી આપવી; પરંતુ હેલા જે પ્રકારની, ફળદાન કરી દેવાની સરતોના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલી સંધિ તો, બળ આગળ નમતું જેખવાની જરૂર જણાય તે જ કરવાની છે. ભૂમિભાગ આપીને કરવાની સંધિના પ્રકાર આટલા ગણવા.

પોતાનાં કામ, દેશ તથા કાળ: એ સર્વને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રત્યેક હીનકોટીના રાજ્યએ, ચઢીઆતી કોટીના (બળવાળા) રાજ્યને અધીન થતી રેળા, આ તથા પ્રકારની સંધિ (પૈકી જે પ્રકારની સંધિ શકે તે) કરી લેવાની છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, 'પરિભૂષણાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ ' સંજ્ઞાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું, 'સમાન, ઉતરતા અને ચઢી-આતા ગુણવાળા રાજ્યઓ; અને હીનગુણવાળા રાજ્યએ કરવાની સંધિના પ્રકારો:' એ વિષયને લગતું ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૪.

વિગ્રહ જાહેર કર્યા પછીથી તટસ્થતા—સંધિ કર્યા પછીથી તટસ્થતા—વિગ્રહ જાહેર કર્યા પછી કરાતી કૂચ—સંધિ કર્યા પછી કરાતી કૂચ—સંયુક્ત રાજ્યોનાં લશ્કરોથી કરાતી કૂચ.

‘વિગ્રહ જાહેર કર્યા પછી અગર તો સંધિનું તહનામું થઇ ગયા પછી જે તટસ્થતા પાળવાની હોય છે, અગર તો લશ્કરને પ્રમાણ કરવાનું હોય છે તે સંબંધમાં પૂર્વે વિવેચન કરાઇ ગયલું છે.

‘તટસ્થતા (આસન)’—આ શબ્દના અર્થમાં, ‘સ્થાન’ (શાંતિમય સ્થિતિ), ‘આસન’ (શત્રુતા બંધ પાડવી તે), અને ‘ઉપેક્ષણ’ (દરકાર ન રાખવી તે)—આ ત્રણે શબ્દોના અર્થનો સમાવેશ થાય છે.

તટસ્થતાના પ્રકાર ત્રણ છે, અને તે ત્રણે પ્રકાર વચ્ચે બેઠા આ પ્રમાણે રહેલા છે:—શાંતિને બંધ રહેવું, અમુક એક જ પ્રકારની નીતિનું પાલન કરવું તે ‘સ્થાન’ કહેવાય છે; સ્વૃદ્ધિ—આત્મોન્નતિ—ની પ્રાપ્તિ અર્થે શત્રુતાસૂચક કર્મો કરવાનું બંધ પાડવું તે ‘આસન’ કહેવાય છે; અને શત્રુ સામે કોઇ પણ પ્રકારનું પગલું ન ભરવું તે ‘ઉપેક્ષણ’ કહેવાય છે.

જે (કોઇ) બે રાજાઓ વિનયોત્સુક હોય છતાં એક બીજા સાથે સંધિ કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય, અને એક બીજા સામે પ્રમાણ કરવાને અશક્ત હોય તેમણે લડાઇ જાહેર કરીને, અગર તો સંધિ કરીને પછી ઘૂપ બેસી જવું (એ ઇષ્ટ ગણાયે).

જો કોઇ રાજાને એમ લાગે કે, તે પોતે પોતાની સેનાની કે પોતાના મિત્રની કે જંગલી લોકોની મદદથી, પોતાના જેટલા જ બળવાળા (સમ), અગર તો પોતાથી ચઢીઆતા બળવાળા રાજાને નમાવી શકશે, તો તેણે પ્રથમ પોતાના રાજ્યમાંના અને રાજ્ય બહારના શત્રુઓ સામે પોતાની

રક્ષા કરનારાં કર્મો કરી લેવાં, અને પછી લડાઇ જાહેર કરીને ચૂપ બેસી જવું.

અગર જો તેને એમ દેખાય કે, પોતાના પ્રજાજનો ઉત્સાહયુક્ત, એકચિત્ત, સંમૃદ્ધિસંપન્ન, અને કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિને વશ થયા વિના પોતપોતાનાં કર્મો કરતાં રહેવાને સમર્થ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ શત્રુના કર્મોને નષ્ટ કરવા જેટલી શક્તિ પણ ધરાવે છે, તો પછી (તેવી પ્રજા ધરાવનાર) રાજાએ લડાઇ જાહેર કરીને ચૂપ બેસી જવું (એ ઉચિત ગણાશે).

(જો કોઈ રાજાને એમ દેખાય કે પોતાના શત્રુ) રાજાની પ્રજા પીડિત છે, નિર્ધન બની ગયેલી છે, હુબ્બ અનેલી છે, અને તેની ઉપર લશ્કરથી યોગેથી તથા જંગલી લોકોથી ચત્રા રહેતા હુમલાઓને લીધે તે ત્રાસિત થયેલી છે, તો પછી તેવી (શત્રુ રાજાની) પ્રજાને યુક્તિથી તેણે પોતાના પક્ષમાં ગેળવી લેવી. અમર જો પોતાના રાજ્યમાં ખેતી અને વેપારની ખીલવટ થતી જાય અને પોતાના શત્રુના રાજ્યમાં તે ઉભય બાબતો ફીણ પડતી જાય; અગર તો દુઃકાળથી પીડાતી પોતાના શત્રુની પ્રજા પોતાના રાજ્યમાં આવી વસે તેમ હોય, અગર જો પોતાના રાજ્યમાં ખેતી તથા વેપાર ફીણ પડતાં જતાં હોય, અને શત્રુરાજ્યમાં તે વૃદ્ધિ પામતાં જતાં હોય છતાં પણ, પોતાની પ્રજા પોતાને છોડીને શત્રુપક્ષમાં લગી નહિ જાય એવું જો તેને પોતાને લાગતું હોય; અગર વિગ્રહ જાહેર કરીને પોતે શત્રુપક્ષના ધાન્ય, ઠોર અને દિરણ વગેરેને હરી લાવી શકે તેમ હોય; અગર જો તે પોતે, પોતાના રાજ્યમાં આલતા વેપારને નુકસાન કરનાર, શત્રુપક્ષના માલને આચાત થતો અટકાવી શકે તેમ હોય; અગર તો કીંમતી માલ શત્રુના, રાજ્યમાં ન જતાં પોતાના રાજ્યમાં આવે એવો પ્રયત્ન પોતે કરી શકે તેમ હોય; અગર પોતે વિગ્રહ જાહેર કરશે નો તેના પરિણામમાં પોતાનો શત્રુ (તેની પોતાની તરફ વિરોધ ધરાવનાર) દુબ્બજનો, શત્રુઓ (અમિત્રા), જંગલી લોકો અને અન્ય ખંડખોર લોકોને દાખી નહિ શકે એટલું તો નહિ, પરંતુ એને પોતાને એ સર્વ સામે લડાઇમાં ઉતરી જવું પણ પડશે, એમ

જો (કોઇ રાજાને) જણાવું હોય; અગર તો, ફળદ્રુપ ભૂમિ મેળવી લેવાય. અગર તો પોતાના જેવો સંમૃદ્ધ મિત્ર મેળવી લેવાય, એવી તક પ્રાપ્ત થઇ આવે, તો તેની ઉપેક્ષા કોઇ પણ મિત્ર (રાજા) ન જ કરે. એ વાત ચોક્કસ. હોઇને પોતાનો કોઇ મિત્ર, વધારે નુકસાન ભોગવ્યા વિના, અસ્પૃશ્યમાં. પશું ધન એકઠું કરી લઇને, પોતાના લશ્કરને આવી મળવાનો એ વાત જો તે પોતે સમજતો હોય:—તો આવા સર્વ પ્રસંગોમાં પરવૃત્તિપ્રતિષ્ઠાત્ કરવાના હેતુથી, તથા પોતાનો પ્રતાપ જતાવવાના હેતુથી, (આ પ્રમાણે સમજનાર રાજાએ) વિગ્રહ જાહેર કર્યા પછી ચૂપ મારીને બેસી જવું.

પરંતુ આ બાબતમાં આચાર્યોનું કહેવું આ પ્રમાણે છે:—“ જો રાજા આમ ચૂપ મારીને બેસી રહે, તો તેનો યત્ન કદાચિત્ તેને ગણા પશ્ય જાય.”

તથાપિ, આ પરત્વે (મારું) કૌટિલીયનું મત આ પ્રમાણે છે:—“એમ બને નહિ. (વિગ્રહ જાહેર કર્યા પછી ચૂપ મારીને બેસી રહેવું) એ નીતિનું. ખોય એટલું જ છે કે, સંકટમાં ન સપડાયલ યત્નને કૃષ્ટ (સાધનવિહીન) કરી દેવો. આવો રાજા, જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં પોતાની વૃદ્ધિ કરી લેશે કે તુર્ત તે (પોતાના) યત્નો ઉચ્છેદ કરવાનાં પગલાં ભરશે જ. યત્નો યત્ન જો કોઇ હશે તે પોતાની સલામતી ખાતર આવા રાજાને સાહાય્ય પણ મોકલશે જ.” આમ હોઇને જો કોઇની પાસે, જોઇએ તેટલું બળ હોય તેણે, વિગ્રહ જાહેર કરીને ચૂપ બેસી રહેવું (એ ઇષ્ટ છે.).

વિગ્રહ જાહેર કર્યા પછી ચૂપ બેસી રહેવાની નીતિનાં ફળ જો ઉપકારક ન દેખાય, તો પછી (રાજાએ) સંધિ કરીને શાંત બેસી જવું.

વિગ્રહ જાહેર કર્યા પછી શાંતિ પકડી બેસી જવાના પરિણામમાં જો (કોઇ રાજાને) પોતાના જળમાં વૃદ્ધિ ચમકી દેખાય, તો પછી તેણે પોતાના યત્ન ઉપર ચકાઇ કરી જવાનાં પગલાં (પણ) ભરી દેવાં.

પોતાનો શત્રુ વ્યસનમત્ત થયલો છે; પોતાના શત્રુની પ્રજાનાં સંકટો કોઈ પણ ઉપાયે દૂર થઈ શકે તેમ નથી; પોતાના શત્રુની પ્રજા પીડિત, વિરક્ત અને ક્ષીણ પડી ગયલી હોઈને ઉત્સાહહીન અને અંદર અંદર લડી રહેલી છે તેથી પોતાના સ્વામીને હોડી દેવા અર્થે તેને સમજાવી શકાય; અગ્નિ, પાણી, વ્યાધિ, મરકી અને દુકાળ: એ સર્વથી થઈ આવતાં સંકટોથી. પોતાના શત્રુનો દેશ ઘેરાયલો હોઈ, તેના પરિણામમાં તેમાના યુવકોનો તથા તેની પોતાની રક્ષાશક્તિનો ક્ષય થવા લાગ્યો છે:—આપું આપું ને કોઈ પણ રાજાને દેખામ, તો તેણે વિગ્રહ જાહેર કરીને ચઢાઈ લઈ જવી (એ ઉચિત ગણાયો.).

જે કોઈ રાજાના રાજ્યના આગલા અને પાછલા ભાગમાં એક એક સમયે મિત્ર (રાજા)નું રાજ્ય આવી રહેલ હોય, અને એનાથી વિપરીત સ્થિતિ તેના પોતાના શત્રુની હોય, અને જો તેનો પોતાનો મિત્ર, પોતાના આગલા ભાગના શત્રુના હુમલાને અટકાવી શકે તેમ હોય, અને તેના પોતાના પાછલા ભાગમાંનો મિત્રરાજા (આક્રંદ), જો પાછલા ભાગથી હુમલો કરનાર શત્રુનો પરિગ્રહ કરી શકે તેમ હોય, તો તેણે રાજા વિગ્રહ જાહેર કરીને પોતાના આગલા ભાગના દુશ્મન ઉપર ચઢાઈ લઈ જવા તો આવી શકે.

પોતે એકલા હાથે અને અત્પ્રકાશમાં વિજયદ્વજ મેળવી શકશે, એવું જો કોઈ રાજાને લાગે, તો પછી તેણે પોતાની પીઠે રહેલ શત્રુઓ સામે વિગ્રહ જાહેર કર્યા પછી (પોતાના મુખ આગળના શત્રુ ઉપર) ચઢાઈ લઈ જવી: મામ જો બની ન શકે, તો પછી તેણે (પોતાની પીઠે રહેલ શત્રુઓ સાથે) રાધિ કરીને જ (આગલા શત્રુઓ સામે) પ્રયાણ કરવું.

પોતાના શત્રુ સામે, એકલા હાથે રણમાં ઉતરવાનું, જો કોઈ રાજાને પ્રયત્ન લાગે, અને ચઢાઈ લઈ જવાની વાત જો તેને જરૂરની બન્યાતી હોય, તો તેણે દીન, વૃત્ત અથવા ચઢીઆતી કોટીના રાજાઓને પોતાની યે મેળવીને ચઢાઈ કરવાનું સંજ્ઞા.

(એ પ્રમાણે એકત્ર ચલ રાજ્યોનો) હેતુ, ચઢાઇ લઇ જવાની બાબ-
તમાં જો એક જ હોય, તો પછી તે એકત્ર ચલ્યાઓએ લેવાના વિજય-
લાભના અંશો પણ નિશ્ચિત કરી નાખવા; પરંતુ ચઢાઇના હેતુ જુદા જુદા
હોય, તો પછી વિજયલાભમાંથી તે બધાએ લેવાના અંશો નિર્દિષ્ટ કરી
લેવાની જરૂર રહેતી નથી. જો કોઈ પણ રીતે (વિવિધ રાજ્યોનો) સંબં-
ધ રચી ન શકાય, તો પછી (વિગ્રહ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર) રાજ્યો ખીખ
કોઇ રાજ્યને (વિજયલાભમાંથી) અમુક અંશ આપવાનું કહીને તેની
પાસેથી લશ્કરી મદદ માગવી, અથવા તો વિજયલાભમાંથી સરખો ભાગ
લેવા દેવાની સરત કરીને તેવા (મદદગાર) રાજ્યને પોતાની સાથે (લડાઈ
અથો) જોડાવાને બોલાવવો.

જો વિજયલાભ નિશ્ચિત હોય, તો તેવા ઉભય રાજ્યોએ, તે લાભ
કેટલા કેટલા પ્રમાણમાં લેવાનો છે, તે અગાઉથી નક્કી કરીને જ પ્રયાણ કરવાનું
રાખવું; પણ જો વિજયલાભ અનિશ્ચિત પ્રકારનો હોય, તો પછી તેમાંથી
લેવાનાં અંશો નિશ્ચિત કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી જ.

સેનાબળના પ્રમાણમાં વિજયલાભનો અંશ લેવો, એ વિજયલાભની
વહેંચણીનો પહેલો પ્રકાર છે. પ્રયાસના પ્રમાણમાં વિજયલાભનો અંશ લેવો,
એ સારામાં સારો માર્ગ ગણાય. જેટલો લાભ પ્રાપ્ત થયો હોય તેના, અથ-
વા તો જેના તેના તરફથી રોકાવલ મુદ્દી (પ્રક્ષેપ)ના પ્રમાણમાં ભાગોની વહેં-
ચણી કરવી (એ ઉચિત ગણાશે).

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, ‘પરજુલુભક નીતિનો ઉદ્દેશઃ’
એ સંઘાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું, ‘વિગ્રહ જાહેર કર્યા પછીથી તટસ્થતા
સંધિ કર્યા પછીથી તટસ્થતા ઇત્યાદિ’ બાબત વિષે ચર્ચા કરતું ચોથું પ્રકરણ
પૂરું થાય છે.)

જેના ઉપર ચઢાઈ કરી શકાય તેમ હોયતેવા (યાતવ્ય) શત્રુ તથા પ્રબળ શત્રુ સામે પ્રયાણ કરવા બાબત વિચાર; ક્ષય, લોભ અને વિરાગનાં કારણો; તથા વિવિધ રાજ્યો તરફથી રચાતા સમવાય (સંઘ) સંબંધી વિચારણા.

જેના ઉપર ચઢાઈ કરી શકાય તેવા શત્રુ તથા બીજો કોઈ પ્રબળ શત્રુ: એમ એ બે જણ સંકટમાં સપડાયલ હોય, ત્યારે તે બેમાંથી કોના સામે પહેલું પ્રયાણ કરવું ?

પ્રબળ શત્રુ સામે પ્રથમ કૃત્ય કરવી, અને તેને દરાવી નાખ્યા પછી જે શત્રુ ઉપર કુમલો યદ્ધ રહે તેમ હોય (યાતવ્ય) તેના ઉપર ચઢી જવું; કારણ કે જે પ્રબળ શત્રુ પરાજિત યદ્ધ મળેલો હોય, તો પછી, જે શત્રુ યાતવ્ય હોય તે પોતે સ્વેચ્છાથી વિજયાકાંક્ષી (રાજા)ને સાહાય્ય આપવા બહાર પડવાનો જ; પરંતુ જે કોઈ પ્રબળ શત્રુ હશે તે કદિ પણ તે પ્રમાણે આગળ આવવાનો નહિ જ.

(૧) મોટી આકૃતમાં સંડોવાયલ યાતવ્ય શત્રુ, અને (૨) અલ્પ સંકટમાં સપડાયલ પ્રબળ શત્રુ:—એ બેમાંથી કોના સામે ચઢાઈ લઈ જવી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આચાર્યો (નીતિશાસ્ત્રીઓ)નું કહેવું આ પ્રમાણે છે:—

"જો સરલતાથી વિજય મેળવેલો હોય, તો મોટી આકૃતથી ઘેરાયેલે લીધે યાતવ્ય બનેલ શત્રુ સામે પ્રથમ પ્રયાણ ચલું જોઈએ."

પરંતુ આ (આચાર્યોનું) મત કોઈકિલને કળૂલ નથી. તેનો અભિપ્રાય (આ બાબતમાં) આ પ્રમાણે છે:—"ના; એમ (આચાર્યો કહે છે તેમ) નહિ. પ્રબળ શત્રુની મુરફેલીઓ ઘોઠી હોય તોપણ તેની ઉપર જ્યારે ચઢાઈ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ મોટી યદ્ધ પડે છે; અને તેથી, એવા પ્રબળ

શત્રુની મુશ્કેલીઓ ઓછી હોય તોપણ વિજેતાએ તેની સામે જ પ્રયાશ કરવું (એ ઇષ્ટ છે). જેની ઉપર ચઢી જમ શકાય એવો જે શત્રુ હોય તેના ઉપર જો ચઢાઈ લઈ જવામાં આવે, તો તેનાં મોટાં સંકટો વધારે મોટા (નહારાં) થઈ પડશે, એ વાત જો કે ખરી છે; તથાપિ થોડા સંકટોવાળા સ્ત્રાજન શત્રુને જો હાથ ખતાવવામાં નથી આવતો, તો તે પોતાનાં સંકટોમાંથી મુક્ત થઈને, જે કોઈ ચાતુર્ય શત્રુ હોય તેની સાથે અગર તો (તેવા) વિજયાકાંક્ષી રાજાની પીઠ ઉપરના બીજા કોઈ શત્રુ સાથે જોગાઈ જવાનો પ્રયાસ કર્યા વિના નહિ જ રહે.”

જેમના ઉપર ચઢી શકાય એવા શત્રુઓ જો બે હોય, અને તે પૈકી એક જો મોટાં સંકટોમાં સપડાયલ, તથાપિ ન્યાયવૃત્તિવાળો (સુશીલ) હોય, અને બીજો થોડાં સંકટોમાં પડેલ પણ કુશીલ હોય અને તેવાની પ્રજા તેના બહુ અનુરાગ દાખવતી ન હોય, તો પણ એ બે (પ્રકારના) શત્રુઓ પૈકી કોની ઉપર પ્રથમ ચઢાઈ કરવી ?

(પૂર્વોક્ત પ્રશ્નનો જવાબ એટલો જ છે કે), જે (રાજા)ની પ્રજા વિરક્ત બની ગયલી હોય (તેની ઉપર ચઢાઈ પ્રથમ કરવી); કારણ કે, સુશીલ શત્રુ ગમે તેટલી મોટી આક્રમકતામાં પડેલ હશે તોપણ તેની પ્રજા તેને મદદ કરવાની; જ્યારે કુશીલ શત્રુનાં સંકટ અદ્ય હશે તોપણ તેની પ્રજા ઉપેક્ષા કર્યા વિના નહિ રહે. વિરક્ત (અરાજકલક્ષ) પ્રજા પોતાના પ્રબળ રાજાને પણ ઉચ્છેદવાનો પ્રયાસ કરવાની જ.

જે શત્રુની પ્રજા ક્ષીણ (નિસ્સત્ત્વ-નિર્ધન) અને લુબ્ધ બની ગયલી હોય તેની ઉપર ચઢાઈ કરવી; કે જે શત્રુની પ્રજા પીડિત થતી હોય તેની ઉપર હુમલો કરવો ? (આ પ્રશ્નના જવાબમાં આચાર્યોનું કહેવું આ પ્રમાણે છે)-

“ જે શત્રુની પ્રજા ક્ષીણ પડી ગયલી અને લુબ્ધ હોય તેની ઉપર ચઢાઈ થવી જોઈએ; કારણ કે ક્ષીણ પડી ગયલ અને લુબ્ધ પ્રજાને સહ-સામયી પ્રપંચવડે, (બીજા) ચઢાઈ કરનારના પક્ષમાં આવી શકાય છે એટલું

તો નહિ, પરંતુ તેને સહેલાઈથી ઉરકેરી શકાય પણ છે. પરંતુ જે પ્રજા કેવળ પીડિત હોય છે તે પ્રજાને પ્રપંચથી બીજા પક્ષમાં આણી શકાતી નથી; કારણ કે રાજ્યના જે મુખ્ય પુરુષો તરફથી તેને પીડા કરાવણી હોય છે તે પુરુષોને સજ્જ કરવામાં આવે છે, તો તેનો કોઈ શમી જવા પણ પામે છે.”

પરંતુ (આ બાબતમાં) કૌટિલ્યનું કહેવું જુદી તરેલું છે. તે કહે છે:—“ના, એમ નહિ. પ્રજા દીલ્લ પડી ગયલ હોય કે લુબ્ધ થઈ ગઈ હોય તોપણ તે પોતાના રાજાને ચાહતી હોય છે, એટલે તે તેના પક્ષમાં બની રહીને તેના વિરુદ્ધ રમાતા પ્રપંચ(ઉપજાપ)ને નિષ્ફળ કરી દે છે; કારણ કે રાજાબક્ષિત એક એવી બાબત છે કે, તેમાં સર્વ સદ્ગુણોના સત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે. આમ હોઈને વિજયાદંડી રાજાએ પીડિત પ્રજાવાળા રાજા સામે જ પ્રયાણ કરવું, એ ઉચિત છે.”

ક્યા યત્ર ઉપર ચઢાઈ કરવી-પ્રજા પણ કુચરિત યત્ર ઉપર, કે દુર્બળ પણ કુચરિત યત્ર ઉપર ?

(આ પ્રશ્નનો જવાબ એવો છે કે) કુચરિત પ્રજા યત્ર સામે પ્રયાણ કરવું (એ ઉચિત છે); કારણ કે એવા (કુચરિત) યત્ર ઉપર દુર્બલો યશો ત્યારે તેની પ્રજા તેને મદદ આપશે નહિ એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને પાડવાનો પ્રયત્ન તે કરશે, અગર તો તે વિજયોત્સુક (રાજા)ના પક્ષમાં બળા પણ જશે. પણ જો કુચરિત યત્રની ઉપર ચઢાઈ કરવામાં આવશે, તો તેવા યત્ર (રાજા)ની પ્રજા તેને (સર્વથા) મદદ આપશે, અગર તેને. અર્થે તે પ્રાણપાણ પણ કરી દેશે.

જે રાજા તરફથી સજ્જનોનું અપમાન થતું હોય, અને દુર્જનોને ઉત્તેજન મળતું હોય; જે અસ્વાભાવિક અને અણુદટ્ટી રીતે દિવ્યાંકર તારો હોય; જે કોઈ (રાજા) ઉચિત અને ધર્મવિષયક બાબતોની ઉપેક્ષા કરનારો, તેમ વળી અધર્મિષ્ઠ કર્મો કરનારો, તથા ધર્મકર્મો ન કરનારો હોય; જે રાજા ન કરવાનું કરતો હોય અને કરવાનું ન કરતો હોય. અગર

દેવા જેવું હોય તે દેવો ન હોય, અને ન લેવા જેવું હોય તે લેવો રહેતો હોય, જે કોષ (રાજા) અપરાધીને સજા ન કરતો હોય, અને અસ્પૃશ્ય અપરાધી હોય તેને સપ્ન સજા કરતો હોય; જે લોકોને પકડવા ન જોઈએ તેમને જે પકડતો હોય અને જેને પકડવા જોઈએ તેમને છૂટા રહેવા દેતો હોય; જે કોષ અનર્થકારક કર્મો આગ્રહતો હોય અને લાભકારક કાર્યોને નાશ કરનાર હોય; ચોરો સામે જે પોતાની પ્રજાની રક્ષા ન કરતો હોય અને જે પ્રજાનું ધન હરી લેતો હોય; જે કોષ પુરુષાર્થદર્શક કાર્યો છોડી દેખે, શુભ કર્મોને દૂષિત કરનારો હોય; પ્રજાગણ્યમાના પ્રધાન જનને જે કોષ રાજા પીડનારો હોય, તેમ વળી જે કોષ માન્ય (જનો)નું અપમાન કરનારો હોય; જે કોષ ગજા વૃદ્ધ જનોથી વિરોધ કરનારો, વાકી ચાલ-ચલગતવાળો, જૂઠો, અનિષ્ટ બાબતો સામે ઉપાય ન યોજનારો, અને લાયકા લીધેલ કર્મોની ઉપેક્ષા કરનારો હોય; અને જે કોષ પોતાની પ્રજાની કાયા તથા મિદ્ધતનો સુરક્ષિત નિર્વાહ કરી રાખવાની બાબતમાં બેદરકાર રહેતો હોય; એવો જે કોષ રાજા હોય તો પોતાની પ્રજાને ક્ષીણ, લુપ્થ અને અરાજભક્ત બનાવનારો ગણાય છે.

*પ્રજા જો ક્ષીણ (નિર્ધન) થઈ જાય છે, તો તે લોભવશ થઈ જાય છે; અને જો તે લોભવશ (લુપ્થ) બને છે, તો અરાજભક્તિ (વિરાગતા) પણ તેનામાં ઉદિત થવા પામે છે. એ પ્રમાણે એ જો વિરક્ત બને છે, તો (તેના પરિણામમાં) તે શત્રુપક્ષમાં બળી જાય છે, અગર તો તે પોતાના ભત્રાં (રાજા)ને મારી (પણ) નાખે છે.

આમ હોયને કોષ પણ રાજાએ પોતાની પ્રજાને નિર્ધન, લુપ્થ કે અરાજભક્ત બની જવાના કારણો આપવાં નહિ. છતાં પણ કદિ તેવા કારણો ઉપસ્થિત થઈ આવે, તો પછી તેમને નામૂદ કરવા અર્થે તેણે (યોગ્ય) ઉપાયો (પણ) યોગ્ય દેવા.

પ્રત્યક્ષ કે બળવો થવાના આ બધા સ્વાભાવિક કારણો ગણાય છે.

૨ (૧) ક્ષીણુ યદ્ ગયલી, (૨) લુપ્થ બની ગયલી, અને (૩) વિરક્તઃ એ ત્રણ પ્રકારની પ્રજા પૈકી કયા પ્રકારની પ્રજા (પ્રકૃતિ)ને, સૌથી વધારે અનિષ્ટ કોટીની ગણવી ?

ઉત્તર-ક્ષીણુ પડી ગયલ (નિર્ધન) પ્રજાજનોને (વધારે પડતા કરવેરાના ભારથી) પીડિત થવાનો તથા નષ્ટ થઈ જવાનો ભય હંમેશાં રહે છે, અને તેથી કરીને તેઓ, કાં તો પોતાની નિર્ધનતામાંથી મુક્ત થવાને, અથવા તો દેશાંતરગમન કરવાને હંમેશા ઉત્સુક પણ રહે છે.

. લુપ્થ લોકોને લોભ લાગેલો હોય, તેઓ હંમેશા અસંતુષ્ટ જ રહેવાના, અને તેઓ શત્રુ તરફથી રચાતા પ્રપંચને અધીન પણ થવાના.

જો પ્રજાજનો વિરક્ત (રાજભક્તિહીન) બને છે, તો તેઓ (પોતાના રાજા) શત્રુને ગળા જઇને (પોતાના રાજા) સામા પણ થાય છે.

હિરણ્ય અને ધાન્યની તંગીને લીધે જો પ્રજાને ક્ષયાધીન થવાનું બની આવે છે, તો તેના પરિણામમાં તે આખા ય રાજ્યનું ધનોત્પત્તિ વાળનારી (સર્વોપધાતી) બની જાય છે, અને તેવા પ્રસંગમાં તેનો પ્રતીકાર કરવાનું કામ મુશ્કેલ પણ થઈ પડે છે. કાર્યકુસળ પુરૂષોનો ક્ષય થતો હોય, તો તેને હિરણ્ય અને ધાન્યના સાધનો વડે અટકાવી શકાશે. લોભનું રૂપ અંકદેશિક હોય છે, અને તેનું અસ્તિત્વ થોડાક મુખ્ય અમલદારોમાં જ હોવાનું. આવા લોભતરુને દૂર કરી દેવાને કે તૂટા કરી દેવાને અર્થે એવા અમલદારોને, શત્રુનું દ્રવ્ય હરી લાવવાની પરવાનગી આપી દેવી (એ ઇષ્ટ છે). મુખ્ય મુખ્ય જનોને વાંકા વાળા દેવાથી વિરાગ (અરાજભક્તિ)નો ઉન્નત કરી શકાશે; અને પ્રજા નેતા વિનાની (નિષ્પ્રધાન) બની જશે એટલે તે સુખોચ્છ બની જવાની (શાસનવથ થવાની) એટલું તો નહિ, પરંતુ શત્રુઓ તરફથી ચતી ખટખટમાં ભળવાની પણ નહિ.

આપત્તિ સહી ન શકવા જેવી અવસ્થા જે વખતે લોકોની યદ્ ગઈ હોય તે વખતે જો તેમના નેતાઓનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તો તે

પરિણામમાં લોકો અધા વેરાનખેરાન થઈ જાય છે; અને તેમને જો અંકુશિત કરવામાં આવે છે, તો તેઓ આપત્તિને સહી લેવા જોઈથી શક્તિવાળા પણુ થાય છે.

સંધિવિગ્રહને લગતાં કારણો પરત્વે જરાખર ત્રિચાર કરીને દરેક રાજ્યએ શક્તિસંપન્ન અને સુશીલતાવાળા રાજ્યોની સાથે એકઠો કરવો, અને (પછી) પોતાના શત્રુ ઉપર ચઢાઈ લઈ જવી.

જે રાજ્ય પોતાના મિત્રની પીઠ ઉપર રહેલ શત્રુને દરાવી કે કે પકડી શકે છે, અમર પોતાના મિત્રને તેની યાત્રા (ચઢાઈ)માં સાહાય્ય આપી શકે એટલું બળ ધરાવતો હોય છે તે રાજ્ય 'શક્તિમાન' ગણાય છે.

શુભાશુભ ફળની પરવા રાખ્યા વિના જે રાજ્ય પોતાનું બોલેલું પાળી બતાવે છે તે 'સુશીલતાસંપન્ન' ગણાય છે.

ચઢીઆતી શક્તિવાળા કોઈ એક રાજ્યની સાથે, અગર તો તુલ્ય-શક્તિવાળા બે રાજ્યોની સાથે એકઠો કરીને વિજ્યાકાંક્ષી રાજ્યએ પોતાના શત્રુ સામે પ્રયાણ કરવું કે કેમ ?

(આ પ્રશ્નના જવાબમાં કહી શકાય કે,) સમાન (તુલ્ય)શક્તિવાળા બે રાજ્યોની સાથે એકઠો કરીને (શત્રુ ઉપર) ચઢાઈ કરવી, એ વધારે સારું છે; કારણ કે જો ચઢીઆતી શક્તિવાળા રાજ્યને પોતાની સાથે બેળવવામાં આવે છે, તો તેવી ચઢીઆતી શક્તિવાળા રાજ્યથી અવશૂદ્ધિત થઈને તે (મદદ બેળવનાર) રાજ્યને પ્રયાણ કરવું પડે છે. તથાપિ જો સમાન-શક્તિવાળા બે રાજ્યોને પોતાની સાથે બેળવીને કોઈ રાજ્ય પ્રયાણ કરે, તો ન્યાં સુધી એ પ્રમાણે બહેલા બે રાજ્યો અપ્રત્ય રચીને એક થઈ ન જાય ત્યાં સુધી, પૂર્વોક્ત કોટીનું પરિણામ આવવાનું નહિ જ. વળી એવી એ તુલ્યશક્તિવાળા બે રાજ્યોને એકબીજાથી છૂટા પાંડી દેવામાં મુસ્કેલી પણ નથી પડતી; અને જો એ બે પૈકી કોઈ દુષ્ટ હોય, તો બાકી રહેલ બીજા બે રાજ્યો એકત્ર થઈને તેનો પરાલભ કરી શકશે એટલું

તો નહિ, પરંતુ તેણે રાજ્યને તેઓ, કલ્પનાં કૃણનો સ્વાદ પણ ચખાડી શકશે.

તુલ્યશક્તિવાળા એક રાજ્યની સાથે, અગર તે દીનશક્તિવાળા જે રાજ્યોની સાથે એકો કરીને વિજ્યાકાક્ષી રાજ્યએ પોતાના ચતુ ઉપર ચઢાઈ કરવી, એ બેમાંથી ઇષ્ટ શું ગણાય ?

(ઉત્તરમાં કહી ચકાય કે) દીનશક્તિવાળા જે રાજ્યોને પોતાની સાથે ભેગવીને (વિજ્યોત્સુક) રાજ્યએ ચઢાઈ લઈ જઈ એ વધારે સારું છે; કારણ એમ કરવાથી એ વિજ્યાકાક્ષી રાજ્ય તે દરેકની મારફત જીત્યાં જીત્યાં કામો કરાવી શકશે એટલુંજ નહિ. પરંતુ એ ઉજાદને તે પોતાને પણ પણ રાખી શકશે; (અને વળી) કાર્યસિદ્ધિ થઈ મથા પછી, એ દીન-કાઠીનો રાજ્ય પોતાના (નેતાશ્વ) એ જ્યેષ્ઠ રાજ્યને સંતોષ આપીને શાંતિ-પૂર્વક ચાલ્યો પણ જવાનો.

સાધારણ રીતે કુચરિત મજ્જાનો મિત્રરાજ્ય. તેને પોતાને સોંપવામાં આવેલ કર્મમાંથી હારમન થાય નહિ ત્યાં સુધી તેની સુશીલતાની પરીક્ષા કરવાને માટે, સત્રમાંથી સદ્મજાને બહાર આવી આવીને અવલોકન કર્યાં કરવું, અગર તો તે પોતે સુશીલતાને પાળી રહે તેટલા ખાતર તેની પત્નીને જામીન તરીકે કબ્જામાં રાખી લેવી.

તુલ્યશક્તિવાળા મિત્રરાજ્ય ખરેખરી મિત્રભાવનાથી પ્રેરાયેલો હોય તોપણ, જે તે તેને પોતાને સોંપાવત કામમાં ફતેહમંદ નીવડે, તો (તેને પોતાની સાથે ભેગવનાર વિજ્યોત્સુક રાજ્યએ) તેને પણ લયના મૂળ રૂપ મજ્જાનો જોઈએ; કારણ કે પોતાને હાથે કાર્યસિદ્ધિ થઈ મથા પછી એ તુલ્યશક્તિવાળા મિત્રરાજ્ય પણ, ચઢીઆતી શક્તિવાળા વિજ્યી રાજ્ય તરફની પોતાની વૃત્તિમાં ફરકે પાડી દે એમ પણ, કદાચિત્ત. ખની આવે.

ચઢીઆતા પ્રકારની શક્તિવાળા મિત્રરાજ્યનો કદિ પણ વિશ્વાસ ન કરવો; કારણ કે વૃત્તિ (સંપત્તિ) માત્ર ચિત્તવિકારક ગણાય છે. ચતુ

પાસેથી મેળવાયેલ દ્રવ્યમાથી થોડોક દિસસો લઇને અગર તો કાંઇ પણ ભાગ લીધા વિના, ચઢીઆતી સકિતવાળો મિત્રરાજા તુષ્ટમુખે કદાચિત્ પાછો જતો દેખાશે ખરો; તથાપિ અલ્પકાળ પછી તે પાછો આવીને (એક વાર વિજેતા બનેલ રાજાને) દખાવી દેશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેની પાસેથી બમણું દ્રવ્ય દરી જશે, એ પણ નિઃસંદેહ.

પોતાનો ઉદ્દેશ સફળ થઈ જાય કે તુર્ત નેતા રૂપ બનેલ વિજેતાએ પોતાની સાથે બળેલા પોતાના મિત્રરાજાઓ (સામવાયિકો)ને વીખેરી નાખવા એટલું જ નહિ, પરંતુ (સત્તુ પાસેથી મેળવાયેલ દ્રવ્ય પરત્વે) તેવા મિત્રરાજાઓ ઉપર પોતે જ્યાં મેળવવાનો પ્રયાસ ન કરતાં તેમને તેણે તેમના પોતાના જાગ પૂરતું દ્રવ્ય આપી દઇને સંતુષ્ટ કરી દેવા, અને તેટલા પૂરતી પોતાની જાતને તેણે તેમના ચકી જિતાડી (પણ) દેવી. આ પ્રમાણે કરવાથી જ દરેક રાજા પોતાના મંડળની કૃપા મેળવી શકશે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' પડ્મગુણાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ ': એ સંગ્રાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું, 'જેનો ઉપર ચકાઇ કરી શકાય તેમ હોય તેવા (પાતલ્ય) સત્તુ તથા પ્રજાજ શત્રુ સામે પ્રયાણ કરવા બાબત વિચાર વખેરે " બાબત ચર્ચા કરતું પાંચમું પ્રકરણ પૂરે થાય છે.)

પ્રકરણ ૬.

એકત્ર કરાયેલ સેનાઓનું પ્રયાણ; નિશ્ચિત અગર અનિશ્ચિત, સરતોવાળી સુલેહ; અને અપસૃત (જનો) સાથે સંધિ.

(પોતાના રાજ્યની પાસે આવેલ શત્રુરૂપી પ્રકૃતિના) બીજા અંગને પહોંચી વળવા માટે વિજયાકાંક્ષી રાજાએ આ પ્રમાણે કરવું:-તેણે પોતાના સામન્ત (પાડોસમાંના સત્તુ)ને સંહિતપ્રયાણમાં જોડાવેલા- (અર્થાત્ રેતે પોતાની સાથે કૃચ કરવાનું કહેલું), અને તે સાથે તેને આ પ્રમાણે તેણે

‘જ્યુલવુ’ પણ ખરું:—“તું પેલી દિશામાં પ્રયાણ કર, અને હું આ દિશામાં પ્રયાણ કરીશ; જે કાંઈ લાભ મળશે તે આપણે સરખા ભાગે વહેંચી લેશું.”

લાભના ભાગ સરખા પાડવાનો કરાર કરાય ત્યારે તે ‘સંધિ’ કહેવાય છે; અને તેવો કરાર ન કરાય તો, તે ‘વિક્રમ’ (ચતુરનો પરાજય) કહેવાય છે.

નિશ્ચિત કાર્ય કરી આપવાના વચન સહિત જે સંધિ કરાય તે ‘પરિપક્ષિત’ કહેવાય છે, અને કાંઈ પણ પ્રકારની ભોલી કપાં વિના જે સંધિ કરાય તે ‘અપરિપક્ષિત’ ની સંજ્ઞાને પામે છે.

“તું પેલી દિશામાં કૃત્ય કરજે, અને હું આ દિશામાં કૃત્ય કરીશ:” આમ કહીને જે કરાર કરવામાં આવે તે, ‘અમુક દેશ વિશે અમુક કાર્ય કરી આપવાનો કરાર (પરિપક્ષિતદેશ)’ કહેવાશે.

“તારે આટલા સમય સુધી પ્રવૃત્તિ કરવી, અને હું આટલા સમય સુધી પ્રવૃત્તિ (ચેષ્ટા) કરીશ:” આણું વચન આપવામાં આવે, તો તેને ‘નિશ્ચિત કાળમાં કાર્યસિદ્ધિ કરવાનો કરાર (પરિપક્ષિતકાલ)’ કહેવામાં આવે છે.

“તારે પેણું કામ પૂરું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, અને હું આ કામ પૂરું કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ:” આવો જે કરાર કરવામાં આવે, તો તે ‘નિશ્ચિત દેવ પાર પાડવાનો કરાર (પરિપક્ષિતાર્થ)’ કહેવાશે.

“વચ્ચે વચ્ચે કુંભરો, વનો, નદીઓ, દુર્ગો અને જંગલો જેમાં આવી રહેલ છે એવા, ધાન્ય-મનુષ્ય-ચરિયાણુ સ્થાનિ-ખાધાખોરાડી-જનતણુ અને પાણી જેમાં બીધકુલ પ્રાપ્ત ન થાય એવા તેમ જ અતિ દૂર પડેલા, અન્ય દેશોથી વિખૂટા પડેલા, અને લશ્કરને કવાયત કરાવવા (સેનાવ્યયામ) અર્થે જેવી ભૂમિ જોઈએ તેવી ભૂમિ જેમાં પ્રાપ્ત થઈ ન પડે તેવા અગાત દેશને ચારીને મારા ચતુર્ય (મારા હાલના મિત્ર) પ્રયાણ કરવાનું છે; અને મારે પોતાને જે દેશ યોગ્ય થવાનો છે તે તેનાથી વિપરીત દેશો શરાવે છે:” આણું જે કાંઈ પણ વિજયાકાંક્ષી રાજાને જણાય, તો

તેણે, (તેવા યત્ર સાથે) 'પરિપણિતદેશ' સહક (અમુક દેશ વિશે અમુક કાર્ય કરી આપવાની) સંધિ કરી લેવી.

“મારો યત્રુએ જે કાર્યસિદ્ધિ કરવાની છે તેમાં તેને ખાધાખોરાકીની તંગી વેઠવી પડશે તેમ જ ચોમાસું, ઊનાળો તથા શિયાળોઃ એ (ત્રણે) ઋતુઓને અંગે ઉદ્ભવતા વિવિધ વ્યાધિઓ ભોગવવાની સાથે, પોતે હાથમાં લીધેલ કામ પૂર્ણ કરવાને માટે જેટલો કાળ જોઈએ તેટલા કાળના થોડા કે મોટા ભાગમાં તેવું લશ્કર છૂટથી ફરીફરી (કવાયત કરી) ચક્રવા જેટલું અતુકુળતા મેળવી ચક્રશે નહિ, અને મારે જેટલા સમયમાં જે કામ કરવાનું છે તેટલો સમય મને બધી જ રીતે અતુકુળ છે”:-એમ જો કોઈ વિજ્ઞોત્સુક રાજાને જણાવું હોય, તો તેણે, ‘પરિપણિતકાલ (સમયને પ્રધાનતત્ત્વ ગણનારી) સંધિ કરી લેવી જોઈએ.

“મારો યત્રુ જે કાર્ય સિદ્ધ કરવા ધારે છે તે નિત્ય નહિ પણ કુલ્લક કોટીનું હોષ તેની પ્રજાને ક્રોધિત કરી મુકે તેવું છે; (અગર તો) તે લાંબા કાળ પશ્યંત ચાલે તેવું હોષ તેને મોટા ખર્ચ (મહાક્ષયવ્યય)માં ઉતારી મુકે તેવું છે; (અગર તો) એ અનર્થ ઉત્પન્ન કરે તેવું, અનાચારવાળું, મખમ કોટીનું તેમ જ ઉદાસીન રાજાઓને અપ્રિય થઈ પડે તેવું, તથા મિત્રતા માત્રને નષ્ટ કરી નાખે તેવા પ્રકારનું છે; અને હું પોતે જે કાર્ય સિદ્ધ કરવા ધારું છું તે એનાથી વિપરીત પ્રકારનું છે”:-આવું જે કોઈ વિજ્ઞોત્સુક રાજાને દેખાય તેણે, ‘નિશ્ચિત કાર્ય સિદ્ધ કરવાના કરારવાળા (પરિપણિતાર્થ) સંધિ’ કરી લેવી.

એ જ પ્રમાણે (વળી) દેશ તથા કાળને, કાળ તથા કાર્યને, દેશ તથા કાર્યને, અને દેશઃ કાળ અને કાર્યને અનુલક્ષીને સંપત્તિવિષ પરિપણિત (સંધિ) પથ્થુ કરી ચક્રાય છે.

આવા પ્રકારની સંધિ કરતાં પહેલાં જ વિજ્ઞોત્સુક રાજાએ પોતાના કામનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરી લેવું, અને તે પછી તેણે પોતાના યત્રુને પૂર્ણ વળવાના પ્રયત્નો કરવા.

પોતાના સંકટગ્રસ્ત, ઉતાવળિયા સ્વભાવના, પ્રમાદી અને અદીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા ચતુરો ખર્ચ કરવાની શક્તિ જે કોઈ રાજ્યને યથા આવે, તો તેણે દેશ કાળ કે કર્મને લગતી કોઈ પણ સરત રાખ્યા વિના, પોતાના ચતુર સાથે સંધિ કરવી, અને પછી જ્યારે એવી સંધિને બહાને (સંધિવિચ્છાસના પરિણામમાં) ચતુરનાં છિદ્રોથી પોતે વાકેફ બની જાય, ત્યારે તેણે તેની ઉપર પ્રહાર કરી દેવો. આમ થઈ શકે, ત્યારે(જે સંધિવિચ્છાસને લીધે એ પ્રમાણે કરી શકાયું હોય) તે સંધિ ‘અપરિપક્વિત’ પ્રકારની કહેવાશે. આના સંજ્ઞામાં આ પ્રમાણે પણ કહેવામાં આવ્યું છે;—

“એક પાડોસી રાજ્ય(સામન્ત)ને બીજા કોઈ પાડોસી રાજ્ય (સામન્ત) સાથે લડાઈમાં ઉતારીને ડાહ્યા રાજ્યએ, ત્રીજા કોઈ રાજ્ય ઉપર ચડાઈ લઈ જવી, અને એ પ્રમાણે પોતાના જેટલી જ શક્તિવાળા ચતુર ઉપર વિજય મેળવીને તેણે તેનું રાજ્ય હરી લેવું.”

વળી સંધિનાં બીજાં ચાર રૂપો પણ છે.— ૧ અદ્યુતચિદ્રીર્ષા (નિશ્ચિત ઉદ્દેશ વિનાની સંધિ), (૨) કૃતપ્રલોપણ (બંધનકારક સરતોવાળી સંધિ) (૩) કૃતવિદ્વંધણ (સંધિનું ઉદ્દન સચવનારી), અને (૪) ‘અવશીર્ણુક્રિયા’ (તોડાયેલ સંધિની પુનરુત્થાપના).

મુદ્ધ તથા પ્રકારના છે—(૧) પ્રકાશમુદ્ધ (પ્રખટ રીતે કરાતી લડાઈ), (૨) કૃત્યુદ્ધ (જે લડાઈમાં કપટનો પ્રયોગ થતો હોય તે), અને (૩) તૂળ્યુદ્ધ (મુંગા મોંએ બેલાતું મુદ્ધ લડવાની વાત લગાર પણ ન કરતાં ગુપ્ત રીતે ચતુરો સંહાર કરી ન ખાવાય તે).

સામ, દાન વગેરેનો ઉપયોગ કરીને જે કોઈ સંધિ કરવામાં આવે, અને તે સંધિના કરારમાં સમાન, હીન અને ચઢીઆતી કાટીના રાજ્યોના અધિકારોને જે યથાબળ નિશ્ચિત કરવામાં આવે, તો તે સંધિ ‘અદ્યુત-ચિદ્રીર્ષા’ (સ્વસંરક્ષણ સિવાયના અન્ય કોઈ ઉદ્દેશવાળી નહિ તેવી), સંધિ કહેવાય છે.

જે પક્ષોએ મળીને સંધિ કરી હોય તે પક્ષોમા કલહની ઉત્પત્તિ થઇ ન આવે એવા હેતુથી જો એ બંધા પક્ષો (વિવિધ રાજ્યઓ) પોતપોતાના દરબારમા એક બીજાના દિતસ્વી મિત્રોને રહેવા દઇને સંધિનું પરિપાલન કરી રાખે, અને કરેલી સરતો પ્રમાણે જ વર્તવાનું ચાલુ રાખી તેમનો નિર્વાહ કરી રાખે, તો તે પ્રકારનો જ સંધિ તે ' કૃતશ્લેષણ (બંધનકારક સરતોવાળા) સુલેહ ' કહેવાય છે.

દૂષ્પજનોની અને જસુસોની મદદથી, સંધિ કરનાર રાજ્યનું કપટ જો સાબીત થઇ આવે અને તેના પરિણામમાં જો સંધિનો ભંગ કરવામાં આવે, તો તે ' કૃતવિદૂષણ (સંધિભંગ) ' ની સંજ્ઞાને પામે છે.

કોઈ નોકર (ભૂત્ય)ની સાથે, અગર તો કોઈ મિત્રની સાથે, અગર તો દોષ કરીને બાગી છૂટેલા સાથે જો ફરીથી સમાધાન કરવામાં આવે, તો તે ' અવશીર્ણક્રિયા ' સંજ્ઞક સંધિ કહેવાય છે,

(૧) કોઇ કારણથી જઇ પાછો આવે તે; (૨) નાસી જવાનું કે પાછો આવવાનું જેને કોઇ પણ કારણ મળ્યું ન હોય તે; (૩) નાસી જવાનું કારણ જેને હોય, પણ ફરી આવવાનું કારણ ન હોય તે; અને (૪) નાસી જવાનું કારણ જેને બીલકુલ ન હોય, પણ ફરી આવવાનું કારણ જેને મળેલું હોય તે:—નાસો જઇને પાછો આવનારા પુરો, આ પ્રમાણે, ચાર પ્રકારના હોય છે.

પોતાના સ્વામીના દોષને લીધે જે કોઇ નાસી ગયલ હોય, પણ (પોતાના સ્વામીના) ગુણ સંજ્ઞારીને પાછો ફરવો હોય તેને, અગર તો જે કોઇ પોતાના સ્વામીના ચતુથી આકર્ષાઇને જતો રહેલ હોય અને (પછીથી) ચતુના દોષને ઓળખીને ફરીથી આવતો રહેલ હોય તેને સકારણ ગમતો આવેલો (ગતાગતઃ) ગણીને તેની સાથે સમાધાન કરી લેવું.

પોતાના જૂના કે નવા સ્વામીના ગુણની અવગણના કરીને જે કો પુરૂષ આત્મો જાય કે પાછો આવે તે પુરૂષને ' અણશુદ્ધિવાનો ' ગણવો એટલે તે નહિ, પરંતુ તેને ' અસંધેય (સમાધાન માટે અપાત્ર) ' પણ ગણવો.

જે કોઈ પોતાના સ્વામીના દોષને લીધે નાસી જાય, અને સ્વદોષને કારણે પાછો આવતો રહે તેને, ' કારણથી નાસી જયસો, પણ કારણ વગર પાછો આવેસો ' (પુરુષ ' ગચ્છતો; અને (તેને ' ફરીથી સંબંધતાં પૂર્વે)' તેના સંબંધમાં પૂરેપૂરો વિચાર કરવો (એ ઇષ્ટ છે).

જે કોઈ શત્રુથી પ્રેરાઈને પાછો આવેલ હોય તે; અગર તો કુલીલવાળા મનુષ્યનો સ્વભાવ હોય છે તે પ્રમાણે જે કોઈ પોતાના સ્વામીને દાનિ કરવાના ઇરાદા (અપકર્તુકામ) થી પાછો આવેલ હોય તે; અગર તો પોતાનો જૂનો સ્વામી, તેના પોતાના યત્ન ૩૫ પણ પોતાના નવા સ્વામીનો ઉચ્છેદ કરવાને પ્રયાસ કરી રહેલો છે, એવું જાણીને અને તેના પરિણામમાં પોતાને જયમાં જીત પડવાનો વારો આવશે એવી આશંકા ખાઈને (જે કોઈ પાછો આવે) તે; અગર તો પોતાનો નવો સ્વામી, પોતાના જૂના સ્વામીને નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલ છે તે વાત કૂતરા ૩૫ છે (એમ સમજીને જે કોઈ પાછો આવેલ હોય) તે: આ પ્રત્યેક પ્રકારના (પાછા આવનારના) સંબંધમાં તપાસ કરવો; અને (જે તપાસના પરિણામમાં) એવું માલૂમ પડે કે, એ પ્રમાણે પાછો આવનાર મનુષ્ય કલ્યાણુલુદિવાળો છે, તો પછી તેને સન્માનપૂર્વક પાછો સંધરી લેવો; (પણ) જો તેની જુદી અન્ય પ્રકારની (અકલ્યાણુભક્ત) દેખાય, તો પછી તો તેને દુરથી જ નમસ્કાર કરી દેવો (અર્થાત્ છેટે જ રાખી દેવો).

જે કોઈ સ્વદોષને લીધે નાસી જયસો હોય, અને તે પોતાના નવા સ્વામીના દોષને લીધે પાછો આવતો રહેલો હોય, તો તેને ' અકારણે નાસી જયલ, પરંતુ સકારણ પાછો આવેસો ' ગણી લેવો; (તથાપિ) આવા પુરુષની પરીક્ષા કરી લેવી.

“ આ નાસી જઈને પાછો આવેલ મનુષ્ય અને મારા યત્નનાં ઉદ્દેશિને પૂરેપૂરી માહિતી આપે છે, અને તેથી તેને અહીં વસવા દેવો એ ઈચ્છિત છે; તેનાં પોતાનાં માણસો મારા મિત્રો સાથે મિત્રી ધરાવે છે અને મારા યત્નઓ સાથે લડનારાં છે એટલું તો નહિ, પરંતુ હુલ્લ અને નિષ્કુર

મનુષ્યોને અમર તો યત્નઓના સંધને જોઇને તેઓ સહવાસથી ઉરકેરકે
જાય તેવા પણ છે: "એવું જે કોઇ રાજાના મનમાં આવે, તો પછી તેણે
તેવા, પાછા આવનાર ભગેડુને ઇષ્ટ કાટીનો ગણી લેવો.

જે કોઇ પોતાના કામોમાંથી લાભ મેળવી સંકયો ન હોય, જે કોઈની
શક્તિ નષ્ટ થઈ ગયલી હોય, જે કોઈ પોતાની વિદ્યાને બગાડ માલ
(પણ) તરીકે વેચતો હોય, જે કોઈ ઘણો આચારુર હોય, જે કોઈ
વિવિધ દેશો જોવાની ઇચ્છા ધરાવનાર હોય, જે મિત્રતા વિશે વિશ્વાસ
રાખનારો ન હોય, અમર તો જે કોઈના યત્નઓ જળવાળા હોય, તે
દરેકનો ત્યાગ કરી દેવો, એવું આચાર્યોનું કહેવું થાય છે.

પરંતુ (મારો) કૌટિલિયો અભિપ્રાય એવો છે કે, એ પ્રમાણે કરવું એ
એક પ્રકારની બીજતા હોઇ, ધંધા (વૃત્તિ)ને એજ આપનાર તેમ જ સહન-
શક્તિનો અભાવ જતાવનાર ગણાશે. જે કોઈ રાજા પરત્વે અપકારવૃત્તિ-
વાળો હોય તેનો ત્યાગ કરી દેવો, અને જે કોઈ સખ્ય (પોતાના) રાજાના
શત્રુ પરત્વે અપકાર કરનારો હોય તેને મેળવી લેવો, અને જે કોઈ પોતાના
રાજા તથા (તેના) યત્ન-એમ એ ઉભયના હિતને ઠાન કરનારો (અપકારી)
હોય તેને 'તર્કયિતવ્ય (સર્વ પ્રકારની પરીક્ષાને પાત્ર)' ગણી (પણ) લેવો.

જે કોઈ રાજા સાથે સંધિ કદિ પણ કરવી ન જોઇએ તેવા કોઈ રાજા
સાથે સંધિ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઇ આવે, તો જે દિશામાં
તેવો (અસંધિય) રાજા પોતાનો પ્રભાવ જતાડી સકે તેમ હોય તે
દિશા વિશે, (સંધિ કરનાર રાજાએ) પોતાની રક્ષા અર્થે (આવશ્યક)
ઉપાયો યોજી દેવો.

જે સંધિનો ભંગ થયો હોય તે સંધિની પુનઃસ્થાપના કરતી વેળા
(પોતાના ગ્રંથમાંથી) નાસી ગયલ મનુષ્યને, અમર તો યત્ન તરો
જેના મનનું વલણ હોય તેવા મનુષ્યને રાજાએ એટલા અંતર ઉપર રાખી
દેવો કે, તેનું મરણ થાય ત્યાં સુધી તેનો લાભ પોતાના રાજ્યને મળતો રહે
અમર તો એવા મનુષ્યને શત્રુ સામે કામે લગાડી દેવો; અથવા તો શત્રુ

સામે જાંગલ પ્રદેશોની રક્ષા કરવાને નિમિત્તે તેને લશ્કરમાં નામક (દંડધારી) પદે નિયોજિત દેવો; અગર તો તેને (રાજ્યના) ગ્રામાપ્રદેશ વિશે કાંઈ સ્થાને ધકેલી મુકવો;

અથવા તો, નવી કે જૂની જાણસોનો વેપાર પરદેશમાં ગુપ્ત રીતે કરવાના કામમાં તેને પ્રવૃત્ત કરવો અને શત્રુ સાથે મળી ગયાનું આજ તેનું ઉપર ઓઢાડી દેવું;

અગર તો, ભવિષ્યકાળમાં ચાલિતું પાલન યથા રહે એ હેતુથી, જે નાસ્તી ગમલ મનુષ્ય ધમ્ય હોય તેનો વધ છૂર્ત કરાવી નાખવો.

જેવી રીતે સર્પની સંગતિ સતત રાખવાથી ભય હંમેશાં માયા ઉપર ઝૂમી રહે છે, તેવી જ રીતે શત્રુના સંગથી; પ્રથમથી દુષ્ટતાસંપન્ન થતો રહેલ મનુષ્ય હંમેશા ભયમૂળ જની રહેવાનો જ; અને જેવી રીતે પ્લક્ષના બીજ ઉપર પોતાનો શુવનનિર્વીર કરી રહેનાર કપોતપક્ષી, શાહમલિના છોડવાને ભયાપદ યથા ગ્રહે છે, તેવી રીતે તેવો (દ્વિપોષણી) મનુષ્ય ભય આપનારો યથા રહેવાનો પણ ખરો.

દિવસે અને અમુક સ્થળે જો લગાઈ લગાટી હોય તો તે 'ખુલ્લી લગાઈ (પ્રકાશયુદ્ધ)' કહેવાય છે; એક દિશામાં દેખાડતો ભય, બીજી દિશાએથી થતો લડતો, ઉઠાસીને અગર સંકટગ્રસ્ત દશામાં (પકડાઈ જવા પામેલ) શત્રુનો ધાત, સેનાના એક ભાગને લાલચ આપવી અને તેના બીજા ભાગનો કરાતો નાશ; એ બધાં દૃઢયુદ્ધ (છટ્તાત્મક લગાઈ)નાં લક્ષણો છે, અને શત્રુની સેનાના મુખ્યોર્ત લોભ દેખાડીને ફાટી નાખવા, એને 'તૂટ્ટીયુદ્ધ (ખેડી લગાઈ)'નું લક્ષણ ગણવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'પરુણાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ': એ સંગ્રાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું, 'એકન કરામલ મૈનાઓનું પ્રમાણ; નિશ્ચિત અગર અનિશ્ચિત સરતોવાળા સુત્રો; અને અપમૃત (જનો) સાથે સધિ'—એ નામક છઠું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૭.

દ્વેષીભાવવાળી નીતિથી કરાતી સંધિ તથા લડાઇ.

વિજય મેળવવાની આકાંક્ષા ધરાવનાર રાજ્યએ પોતાના પાડોસી યત્ન (દ્વિતીય પ્રકૃતિ)નો પરાજય આ પ્રમાણે કરવો:—

આવા વિજયાકાંક્ષી રાજ્યએ દોષ સામન્ત (પાડોસી) રાજ્ય સાથે એકો કરીને અન્ય કોઇ સામન્ત (પાડોસી) રાજ્ય ઉપર ચડાઇ લઇ જવી; અગર જો તેને એમ લાગે કે, “(મારો કોઇ યત્નરાજ્ય) મારા ઉપર પાછળથી છાપો નહિ મારે, અગર તો જે યત્ન સામે હું પ્રયાજી કરું છું તે યત્ન સાથે (તે) મારો કોઇ અન્ય યત્ન) એક જ રચી ચકરો નહિ, અને જો રચી ચકરો તો મારે વધારે પ્રયત્ન યત્નગણ સાથે લડવું પડશે; અગર (મારો મિત્રરાજ્ય) મને (મારા રાજ્યની) મહેસુલ ઉધરાવી લેવાના, તેમ જ આવશ્યક સામગ્રી મેળવવાના કામમાં અતુલ્લભતા કરી આપી, મારા રાજ્યમાં રહીને, મને બહુ જ મુશ્કેલીમાં મુકતા મારા યત્નોના મર્દન કરી દેશે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે, દુર્ગોમાં ભરાઇ બેસતા આર્ટવિક્ટો તથા તેમના અનુયાયીઓને સજા કરશે, અગર તો હું જે યત્ન સામે જાઉં છું તે યત્નને તે કદંબી દશામાં લાવી દેશે, અગર તો જે પ્રકારની સંધિ કરવાનું તેને કહેવામાં આવે છે તે સંધિ સ્વીકારવાની તેને ફરજ પાડી દેશે, અને વળી તે પોતાની કમ્બા પ્રમાણે લાભાંશ મેળવીને તે મારા અન્ય યત્નોને મારામાં વિશ્વાસ રાખતા કરી (પણ) દેશે,” તો પછી તેવા વિન્યોલસુક રાજ્યએ એક સામે વિગ્રહ જાહેર કરવો, બીજાની સાથે સંધિ કરવી, અને પોતાના પાડોસી રાજ્યોને દ્રવ્ય આપીને તેમની પાસેથી સેના મેળવવાનો, અગર તો (પોતાની) સેના (તેમને આપીને (તેમની કનેથી) દ્રવ્ય મેળવવાનો તેણે પ્રયત્ન (પણ) કરવો.

જ્યારે ચડીઆતા, દુલ્લ, અગર તો ઉત્તરતા પ્રકારના બળવાળા રાજ્ય એ વિન્યોલસુક રાજ્ય સાથે સંધિ કરે, અને જેટલા પ્રમાણમાં તેમને તે તરફથી લશ્કર પૂરું પાડવામાં આવ્યું હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ તે

વધારે, સરખો કે ઓછો લાભાંશ આપવાનું કબજા કરે, ત્યારે તે પ્રમા અપાયલ કબજાલયતને 'સમસંધિ' કહેવામા આવે છે; આનાથી વિપરી લક્ષણવાળા સંધિને 'વિપ્રસંધિ'ની સંજ્ઞા અપાય છે; અને પ્રમાણુ લાભાંશ વધારે પડતો હોય, તો તે 'અતિસંધિ (છલ)' કહેવાય છે.

જો ચઢીઆતી કોટીના બળવાળો રાજા બચ્ચનપ્રસન્ન થઈ ગયો હોય અથવા તો તે જો તદ્દન ઉપાયહીન અથવા તો નિર્ધન બની ગયો હોય, તો તેનાથી ઉતરતા પ્રકારનું બળ ધરાવનાર તેનો ચતુ (રાજા) પણ તેને, પોતાના લશ્કરની મદદ આપી શકશે એટલું તો નહિ, પરંતુ જેટલા પ્રમાણુમા તેણે તેને લશ્કર પૂરું પાડેલું હશે તેટલા પ્રમાણુમાં તે પોતે લાભાંશ મેળવવાને માટે માગણી પણ કરી શકશે. આ પ્રકારની ચરતો આગળ ધરીને (ચતુ તરફથી) જો રાજાની સાથે સંધિ કરવાનો પ્રયાસ થયો હોય તો રાજા જો બદલો લેવા જેટલું સામર્થ્ય ધરાવતો હોય, તો તેણે વિગ્રહ જાહેર કરી દેવો; અને તેથી ઉલટી રિચ્છિતમાં તે જો હોય, તો તેણે તેને પોતાને (હીન-બળવાળા રાજા તરફથી) અપાયલ, સંધિની સરતોનો સ્વીકાર (પણ) કરી લેવો.

૧. પોતાની શક્તિ તથા પોતાનો પ્રતાપ ક્ષીણ (હીન) થઈ ગયલ હોય, તો તેના પૂરણાર્થે જે કાંઈ દ્રવ્ય (અર્થ) મેળવી શકવાનો સંભવ રહેતો હોય, તે મેળવવાને માટે ચઢાઈ કરવાની ઇચ્છા જો કોઈ હીન કોટીના રાજાને થઈ આવે, તો તેણે પોતાના લશ્કરી મથક તથા તેની પાછળના ભાગને સુરક્ષિત રાખવા સાર (નૂલપાખિયુજાણુર્થ), કોઈ ચઢીઆતી કોટીના રાજાની માર્ગથી તેનાની મદદ મેળવવી, અને તેથી રીતે મેળવાતી મદદના બદલામાં જો જો મદદના પ્રમાણુમાં વધારે લાભાંશ દેવો પડે, તો તે પણ તેને તેણે લેવો. આવી (મદદ મેળવવાને માટે) દરખાસ્ત કરનાર રાજા જો મદદલુકિ-કલ્યાણુશુદ્ધિ)વાળો હોય, તો જો રાજા પાસે તેથી દરખાસ્ત મુકાઈ હોય તેણે તેનો સ્વીકાર કરવો; પરંતુ જો દરખાસ્ત કરનાર રાજાની શુદ્ધ અન્યથા હોય, તો તેણે તેની સાથે ચઢાઈ જાહેર કરી દેવી.

ધરાઈ કર્યા વિના ચતુરે કેદ કરવાના ધરાણથી, અગર તો કોઈ પ્રકારનો સંભાળ્ય લાભ મેળવી લેવાના હેતુથી પોતાના લશ્કરને અલ્પાંશે પણ પ્રમાણ કરાવવાની ઇચ્છા જો કોઈ હીનકોટીના રાજાને કે દુર્ગમિત્રોની મદદ ધરાવતા રાજાને થઈ આવે, તો તેણે પોતાથી ચઢીઆતી કોટીના પણ બચસનગ્રસ્ત કોઈ ત્રીજા રાજાની પાસેથી લશ્કરી મદદ માગવી, અને એ રીતે પોતાને તેના તરફથી જેટલા પ્રમાણુમા મદદ મળે તેના બદલામાં તેના (મદદગાર પણ બચસનગ્રસ્ત) રાજાને પ્રમાણુપુરઃસર જેટલો લાભાંશ આપવો જોઈએ તેના કગતાં ઓછા લાભાંશ તેણે તેને દેવો. જે રાજાની પાસે આ પ્રમાણે માગણી કરાઈ હોય તે રાજા જો અપકારસમર્થ (બદલો લેવાને સમર્થ) હોય, તો તેણે તેવી માગણી કરનાર (હીન રાજા) સામે યાદ જાહેર કરી દેવી; નહીતર તેણે તેવી માગણીનો સ્વીકાર કરી લેવો.

પોતાના કોઈ ચતુરે અકાર્પક કર્મ કરવાનું ચાર કરી દીધું હોય, ત્યારે તેને અને તેટલા પ્રમાણુમાં માણસોની તેમ જ નાણાંની આબતમાં હાનિ (ક્ષયવ્યયાધીન) કરી દેવાનો ધરાદો જો કોઈ ચઢીઆતી કોટીના, પણ નિષ્કંટક (અરંઘ્રવ્યસન) રાજાને થઈ આવે, અગર તો પોતાની દુબ્ધ સેનાને પ્રવાસે કાઢવાની બાવના તેને થઈ આવે, અગર જો કોઈ ચતુરની સેનાને તે સામે વિરોધ ધરાવતી (અન્ય કોઈ) સેનાના હાથમાં સપમાવી દેવાની ઇચ્છા તેને થઈ આવે, અગર તો પોતાના, કોઈ પીડનીય અને હચેદનીય ચતુ સામે કોઈ હીનજળવાળા રાજાને હિલો કરીને તેવા પોતાના ચતુરે વ્યયિત કરવાની કામના તેને જો થઈ આવી હોય, અગર તો શાંતિ જળવાઈ રહે એટલાં સારૂ ખાસ સંધિ કરી લેવાની ઇચ્છા જો પોતાને થઈ આવી હોય, અગર તો (તેથી ચઢીઆતી કોટીનો રાજા) પોતે (કેવળ) કલ્યાણુશુદ્ધિવાળો હોય, તો (તેવા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં, તેણે પોતે પોતાની સેનાની મદદ જે કોઈ અન્ય રાજાને આપી હોય તેના બદલામાં તેણે પોતે જે લાભાંશ, તેવા મદદ લેનાર રાજા પાસેથી લેવો જોઈએ તેના કરતાં) ઓછા લાભાંશ તેણે લેવો એટલું તો નહિ, પરંતુ તે બીજા રાજા

જો કલ્યાણુષુદ્ધિવાળો હોય, તો તેણે તેવા રાજાની સાથે મેત્રી કરી લેવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો; પરંતુ જો આથી વિપરીત પ્રકારનો વાત દેખાય, તો તેણે તેવા (પોતાના તેવા મિત્રચત્રુ) સામે લડાઈ જાહેર કરી દેવી.

પોતાના બરોબરિયા રાજાને કોઈ પણ રાજાએ મદદ કરવી હોય કે છેતરવો હોય, તો તેણે આ પ્રમાણે કરવું:—

પોતાને (અન્ય કોઈ રાજા તરફથી) જે પ્રમાણમાં સેનાબળ પૂરું પાડવામાં આવે તે પ્રમાણમાં (તેવા પરરાજાને) લાભાંશ આપવાની સરત કરીને જો કોઈ રાજા, પોતાના ચત્રુની સામે યવા અર્થે, અગર તો પોતાના રાજ્યના અગ્ર-મધ્ય કે ઉત્તર-ભાગની રક્ષા યત્ન રહે એટલા સારૂ, અગર તો પોતાના કોઈ મિત્રને મદદ કરવાના હેતુથી, અગર તો પોતાના રાજ્ય-માંના જંગલી પ્રદેશોને સુરક્ષિત રાખવાના ધરિદ્રાથી, પોતાના જેટલી જ શક્તિ ધરાવનાર (તેવા કોઈ અન્ય) રાજાની મદદ લેવા ધારે અને તેવો તે (પરરાજા) તેવી મદદ કરી શકે તેમ હોય, તો પછી તેવા પરરાજાએ, તેવો મદદની માગણી કરનાર રાજા જો કલ્યાણુષુદ્ધિવાળો હોય તો, તેના તરફથી મુકાતી સરતોનો સ્વીકાર કરી લેવો; પરંતુ જો (તેવી મદદ માગનાર રાજા) વિપરીત હુદ્દિવાળો દેખાય, તો તેણે તેની સામે યુદ્ધ જાહેર કરી દેવું.

પોતાની પ્રવૃત્તિનાં અગોનું બળ ધટી બવાથી, અગર તો પોતાને અનેક ચત્રુઓ હોવાને કારણે જો કોઈ રાજા વ્યસનગ્રસ્ત થઈ ગયો હોય, અને તેની મદદ જો કોઈ તેવો બરોબરિયા રાજા કે જે અન્ય દિશામાંથી હુકમરની મદદ મેળવી શકે તેમ હોય તે માટે, અને તેના બદલામાં તે મદદ માગનાર રાજા, પોતાને મદદરૂપે પૂરા પાડવામાં આવતા સેનાબળના પ્રમાણમાં ઓછો લાભાંશ આપવાની વાત કરે, તો પછી (જેની પાસેથી મદદ મગાઈ હોય તે રાજા જો સમર્થ હોય, તો તેણે તેવી મદદ માગનાર રાજાની સામે) યુદ્ધ જાહેર કરી દેવું, અગર તો તેના તરફથી મુકાતી સરતો તેણે સ્વીકારી લેવી.

જે કોઇ રાજ્ય બંધનગ્રસ્ત (આક્રમણમાં સંપડાયેલો) હોય, જેનાં કાર્યોની સંસ્થાના આધાર તેના પોતાના સામન્ત (પાડોશી) રાજ્યોની ઉપર રહેલો હોય, અને જેને હજી પોતાને અર્થે સેના ઉઠાવી કરવાની હોય, તેવા કોઇ રાજ્ય મદદ મેળવવાને માટે પોતાના કોઇ સમબળ રાજ્યની પાસે લશ્કરની યાચના કરે અને તેના બદલામાં તે પોતે, પોતાને અપાતી મદદના પ્રમાણુમાં, તેવા મદદ કરનાર રાજ્યને વધારે પડતો લાભાંશ દેવાનું કબૂલ કરે, તો તેવી (મદદ માટે) યાચના કરનાર રાજ્યની માગણીનો, તેનો શુભ હેતુ તપાસીને તેવા (મદદ આપનાર) રાજ્યએ સ્વીકાર કરવો: પરંતુ જે તેવી માગણી કરનાર રાજ્યનો હેતુ અન્યથા દેખાય, તો પછી (જે રાજ્યની પાસેથી મદદ મગાઇ હોય) તેણે (તેવા મદદ માગનાર રાજ્ય સામે) લડાઇ જાહેર કરી દેવી.

જે કોઇ રાજ્ય પોતાના રાજ્યત્વનાં અંગે નિર્બળ બની ગયાથી સંકટગ્રસ્ત થઈ ગયો હોય તેનો પરાભવ કરી નાખવાના ઇરાદાથી. અગર તો તેનાં, અતિશય લાભકારક કર્મોને નષ્ટ કરી દેવાની ઇચ્છાથી; અગર તો તેના પોતાના સ્થાનમાં કે તેની પોતાની યાત્રા દરમ્યાન તેની ઉપર પ્રદાર કરવાના હેતુથી જે કોઇ (અન્ય) રાજ્ય પોતાના જેટલા જ, અગર તો પોતાથી ઉતરતી કે ચઢીઆતી કેડીના બળવાળા રાજ્ય તરફથી પોતાને વારંવાર ધણું ધન મળતું રહેતું હોય છતાં પણ તેની પાસેથી, વધારે ને વધારે પ્રમાણુમાં લાભ લેવાની માગણી કર્યાં કરે, તો તેવા પ્રસંગમાં જે રાજ્યની પાસે આ પ્રમાણુ વારંવાર માગણીઓ થતી રહેતી હોય તે રાજ્ય, જે તેવા માગણી કરનાર રાજ્યની સેનાની મદદથી, પોતાના કોઇ ચતુના અગર ચતુના મિત્રના અજ્ઞાન દુર્ગને ખસ કરી નાખવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, અગર તો જે તેની ઇચ્છા પોતાના ચતુના જંગલ પ્રદેશોને આસાર (ઉજાડ) કરી નાખવાની હોય, અગર તો તેની ઇચ્છા જે પોતાને મદદ કરનાર રાજ્યના લશ્કરને, પ્રકૃષ્ટ માર્ગો તથા ઋણો હોય છતાં પણ રમદોળી નાખવાની જ હોય, અગર તો પોતાના મિત્રની સેનાવડે જે

પોતાની સેનાને વધારે બહિષ્ જનાવીને તે દ્વારા તેવા મિત્રનું મર્દન કરવાની, અગર તો તેની સેનાને પોતાના પક્ષમાં લઇ લેવાની ઇચ્છા જો તેને થઈ આવી હોય, તો પછી જે રાજની પાસે (એ પ્રમાણે) વારંવાર માગણીઓ થમાં કરતી હોય તે રાજ્યએ, તેવા માગણી કરનાર રાજની યાચનાઓનો સ્વીકાર કરી લેવો.

પોતાથી ચઢીઆતી અગર ઉતરતી કોટીના અન્ય કોઈ રાજને યાતવ્ય (જેની ઉપર ચઢાઈ કરી શકાય તેવો) ગણીને જો કોઈ રાજ તેને પોતાના કાશુમાં રાખવા માગતો હોય, અને તેવા (યાતવ્ય રાજ)ની મદદ લઈને પોતાના અન્ય કોઈ શત્રુનો ઉચ્છેદ કરી નાખ્યા બાદ, જો તે તેવા (યાતવ્ય રાજ)નો ધ્વંસ કરી નાખવાની કામનાવાળો હોય, અગર તો પોતે કાંઈ ખંડણી (ત્યાગ) રૂપે તેવા (યાતવ્ય)ને આપેલું હોય તે પુનઃ પ્રાપ્ત કર લેવાની ઇચ્છા તેને જો થઈ આવી હોય, તો પછી તેણે, પોતાને પૂરા પાડવામાં આવેલ લશ્કરના ખર્ચ કરતાં વધારે (દ્રવ્ય) આપવાનું કહીને તેવા (યાતવ્ય રાજ) સાથે સંધિ કરી લેવી. જે રાજની પાસે આવી દરખાસ્ત મુકવામાં આવે તે રાજ પોતે જો પ્રતિક્રિયા કરવા જેટલો સમર્થ હોય, તો તેણે (તેથી દરખાસ્ત કરનાર સાથે) યુદ્ધ જાહેર કરી દેવું; અને જો તેથી વિપરીત દશા પોતાની હોય તો તેણે તેવી માગણીનો સ્વીકાર કરી લેવો; અગર તો યાતવ્ય શત્રુ સાથે મૈત્રી નભાવી રાખીને તેણે ચૂપ થઈને બેસી જવું; અગર તો સંધિ અર્થે માગણી કરનાર રાજને તેણે, ઠોકીઓ, અમિત્રો અને આઠવિઠોથી રચાયેલી સેના પોતાના તરફથી પૂરી પાડી દેવી.

જળના વિષયમાં ચઢીઆતો ગણાય એવો કોઈ રાજ, પોતાના રાજ્ય-ત્વના અંગો ઢીલાં પડી જવાના પરિણામમાં સંકટગ્રસ્ત થઈ જાય, અને તેવાને જો, પોતાનાથી ઉતરતી કોટીના રાજ પાસેથી લશ્કરી મદદ માગવાનો તેમ જ તે પ્રમાણે મળતી મદદના પ્રમાણમાં, તેવા મદદ કરનાર રાજને લાભાંશ આપવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ આવે, તો જે રાજની પાસેથી મદદ મગાઈ હોય તે રાજ જો પ્રતિક્રિયા કરવા જેટલો સમર્થ હોય, તો

તેણે સામી ઘડાઈ જાહેર કરી દેવી, અને તે પ્રમાણે જો તે પૂરતો સમર્થ ન હોય, તો તેણે માગણીનો સ્વીકાર કરી લેવો.

જે કોઈ ચઢીઆતા જળવાઓ રાજ્ય હોય તે, પોતાનાથી ઉતરતા જળવાળા રાજની મદદ માગીને, પોતાને મળતી મદદના જલ્દામાં જોછો લાભાર (તેવી મદદ આપનાર રાજને) આપવાનું પણ કહે. આમ યાચ્યારે જે રાજની પાસેથી મદદ મગાઈ હોય તે રાજ જો, જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં સામર્થ્યયુક્ત હોય, તો તેણે (તેવી મદદ યાચનાર રાજની સામે) સંત્રામોચિત પગલા ભરી દેવા; અને જો તે, તે પ્રમાણે સામર્થ્યયુક્ત ન હોય, તો પછી તેણે માગણીનો સ્વીકાર કરી લેવો.

જે રાજની પાસે, સંધિ અર્થે યાચના કરવામાં આવે, અને જે રાજ સંધિને અર્થે યાચના કરે તે જાન્યે, જે હેતુથી સંધિ કરવાની માગણી થતી હોય તે હેતુ પરત્વે (આવશ્યક) વિચારણા કરવી, અને એવી વિચારણાના પરિણામમાં જે માર્ગ અચરકર લાગે તે માર્ગ ઉપર તેમણે વિચરવાનું રાખવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘પદ્યુષ્ણાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ’: એ સંઘાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું ‘દ્વિધીભાવવાળા નીતિથી કરાતી સંધિ તથા લડાઈ’: એ નામક સાતમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૮.

—:—

જે શત્રુ ઉપર ચઢાઈ થઈ શકે તેવા શત્રુ (યાતવ્ય)ની વૃત્તિ; અને અનુગ્રહ(મદદ)પાત્ર મિત્રો.

જે કોઈ શત્રુની ઉપર ચઢાઈ કરી ચકાચ તેમ હોય તે શત્રુની ઉપર ચઢાઈ થઈ આવવાનો ભય ઉત્પન્ન થઈ આવતાં તે શત્રુ, જો પોતાની સામે એકત્ર થઈને આવતા જો રાજ્યો પેડી એકે જે સરત કરીને ખીજની મદદ લીધી હોય તે સરત પોતે કરવા-પાળવા-ને તૈયાર થઈ જાય, અગર

તો એ પ્રમાણે એકત્ર થયેલ રાજાઓને એક બીજાથી છૂટા પાડી દેવાની તેને ઇચ્છા થઈ આવે, તો તેણે, તેવા એકત્ર થયેલ બે રાજાઓ પૈકી એકની સાથે સંધિ કરવી, અને જેની સાથે એ પ્રમાણે સંધિ કરવાની હોય તેને, તેવા સમવાય (એકસંધી)માંથી જે લાભ મળી શકે તેમ હોય તેના કરતાં બમણો લાભ પોતાના તરફથી આપવાની તેને દરખાસ્ત પણ તેણે કરવી. આ પ્રમાણે સંધિનો કરાર થયે જાય એટલે, જે રાજાને લાભ આપવાનું કહેવામાં આવ્યું હોય તે રાજાને માણસો તથા નાણાંની કેટલી દાનિ થાત, પ્રવાસના પરિણામમાં કેટલી કેટલી મુશ્કેલીઓ તેને ભોગવવી પડત, કેવાં કેવાં પાપકર્મો તેણે કરવાં પડત, અને બીજી કેટલી કેટલી હરકતો તથા અંગત અડચણો તેણે ભોગવવી પડત: એ સર્વ બાબતોને તેણે (લાભ આપનાર રાજાએ) તેની આગળ વર્ણવી બતાવવી; અને આ બધી વાતની તેને ખાતરી થયે જાય એટલે પછી, જેટલું દ્રવ્ય આપવાનું વચન અપાયું હોય તેટલું દ્રવ્ય તેને તેણે આપી દેવું. અગર તો (જેને દ્રવ્ય આપવાનું વચન અપાયું હોય) તે રાજાને અન્ય રાજાઓની સાથે વૈર બંધાવી દેખને તેવા (દ્રવ્ય આપવાનું વચન આપનાર) રાજાએ, પોતાથી કરાયેલ કરારનો ભંગ કરી દેવો.

જે કોઈ રાજાએ અપરિપક્વ વિચારથી જે કર્મો (દુરારબ્ધ કર્મ) કરવા માંડ્યાં હોય તે કર્મોને અંગે તેને ક્ષમ્યમયને અધીન કરી દેવાની, અગર તો તેવા કોઈ રાજાએ જે કર્મો કરવા માંડ્યાં હોય તે સુ-આરબ્ધ કોઈ બદ્ધ લાભ આપે તેવાં હોય, તો તેવા લાભ તે લઈ ન શકે એવા પ્રકારના પ્રયાસ કરવાની ઇચ્છા જો કોઈ બીજા રાજાને થઈ આવે; અગર જો કોઈ એક રાજા બીજા કોઈ રાજાનો તેના પોતાના સ્થાન વિષે અગર તો તેના પ્રવાસ દરમ્યાન વિદાત કરવાની ઇચ્છા ધરાવતો હોય; અગર જો બીજા કોઈ રાજાના યાત્રી સત્રની સાથે મળી જાય તેવા બીજા રાજા પાસેથી જોરતરથી લેવાની ઇચ્છા જો કોઈ એક રાજાને થઈ આવી હોય; અગર જો કોઈ એક રાજા પોતે અર્થકૃત્ત્રુ (દરિદ્ર) બની ગયો હોય અને તે જો પોતાના

‘મિત્ર વિશે વિશ્વાસ રાખી શકતો ન હોય, તો પછી તેણે, અલ્પલાભને માટે, અલ્પલાભ મેળવીને સંતુષ્ટ રહેવું,

પોતાના કોઈ મિત્રને મદદ કરવાની. કે પોતાના કોઈ યત્રુને નષ્ટ કરી દેવાની જરૂર જો કોઈ પશુ રાજાને જણાય, અગર તો પોતાને બહુ અર્થ-લાભ થશે એવું તેને લાગે, અથવા તો જેની ઉપર પોતે તાજેતરમાં ઉપકાર કરેલો હોય તેને ભવિષ્યમાં પોતાના ઉપયોગમાં લેવાની વૃત્તિ જો પોતાને થઈ આવી હોય, તો પછી તેણે, પોતાને ભવિષ્યમાં મળનાર અલ્પલાભની ખાતર, મોટો લાભ આપનારી વર્તમાન માગણીને જતી કરી દેવી.

જે કોઈ ખીજો રાજા, નાજદોહીઓ (દૂષ્યો) ના કે યત્રુઓના અગર તો પોતાના મૂળ ખોદી નાખે એવા પ્રકારનું ચઢીઆતી કોટીનું બળ ધરાવનાર રાજાના પંજમાં સપડાયેલો હોય તેને મદદ કરવાનું મન જો કોઈ એક રાજાને થઈ આવે, અને તેના પરિણામમાં તેવો ખીજો રાજા ભવિષ્યમાં પોતાને એવી ને એવી મદદ કરે એવો દાખલો બેસાડી દેવાનો ઇરાદો તેનો હોય, તો (તેવા ખીજા રાજા પાસેથી) તેણે (મદદ કરનાર રાજાએ) તત્કાલ કે ભવિષ્યમાં ખીલકુલ લાભ મેળવવો નહિ—(અર્થાત કરો પશુ બદલો ન લેવો).

સત્રુની પ્રજાને ત્રાસ આપવાની, કે એક મિત્ર તથા એક યત્રુ વચ્ચે થયેલ સંધિમાં ફાટ પડાવવાની ઇચ્છા જો કોઈ રાજાને થઈ આવે, અગર તો પોતાની ઉપર ખીજો કોઈ રાજા ચઢી આવનાર છે એવો જો કોઈ પશુ રાજાને વહેમ પડી જાય, અને આવાં કારણો પૈકી કોઈને લીધે, પોતાના મિત્ર સાથે કરાયેલ સંધિ તોડી નાખવાનું મન તેને થઈ આવે, તો પછી તેવા રાજાએ, પોતાને ભવિષ્યમાં તેવા ખીજા રાજા પાસેથી જે લાભ મેળવવાનો હોય તે લાભ મેળવવાનો કાલ પ્રાપ્ત થયો ન હોય તો પશુ, તેવા લાભ કરતાં વધારે રકમ (લાભ) તત્કાલ મેળવવાની માગણી કરી દેવી. આવો પ્રસંગ ઉપરિચિત થઈ આવે, ત્યારે (જેની પાસેથી વધિક લાભ મગાશે હોય તે) ખીજો રાજા, વર્તમાન કે ભવિષ્ય કાલને માટે કમ રચે-

વાની માગણી (પણ) કરી શકે. અગાઉ કહેવાઇ ગયલી બાબતોનો ખુલાસો. આ ક્રમે જ સમજી લેવાનો છે.

પોતપોતાના મિત્રો શક્ય, પ્રશસ્ય કે લાભોત્પાદક કર્મો પોતપોતાના માથા ઉપર લઇ શકે તેમ છે કે નહિ, અને તેઓ જે કામો કરવાનું પોતાના માથા ઉપર રાખે તે કામ કરવામાં તેઓ સ્થિરવૃત્તિ રાખી શકે તેવા છે કે નહિ, તેમ વળી તેમની રીયત તેમના વિષે અનુરક્ત છે કે નહિ: એ (બધી) બાબતો વિષે, પોતપોતાના મિત્રોને મદદ કરનાર વિજ્યાકાંક્ષી રાજાએ તથા તેના શત્રુ (રાજાએ) પોતપોતાથી વિચાર કરી લેવાનો છે.

પોતાથી ઉપડે એટલું કામ જે કાઢ કરવા માંડે તે 'શક્યાર'લી' કહેવાય છે; જે કાઢ નિર્દોષ કર્મ કરવાનું પોતાને માથે લે તે 'કલ્યાર'લી (પ્રશસ્ય કર્મો કરનાર)' કહેવાય છે; જે કાઢ મોટો નફો અપાવનાર (કલ્યાણોદય) કામ ઉપાડે તે 'લભ્યાર'લી (મોટાં કામ કરનાર)' ગણાય છે; ઉપાડાયેલ કામ સમાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી, જે કાઢ લેશ પણ વિરામ નથી લેતો તે 'સ્થિરકર્મ' (આમઠપૂર્વક કામ કરનાર)' કહેવાશે; અને જે કાઢ રાજા પ્રગતિપ્રિય હશે તે (તેરી ગજબકત પ્રગતના) સસહાયત્વ (સહકાર)ને લીધે, પણ અદ્ય અનુગ્રહ વડે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ કરી શકશે. શત્રુ અને વિજ્યાકાંક્ષી રાજા: એ ઉભય પૈકી જે કાઢ પોતાના આવા મિત્રોને પમત્ત રાખી શકશે તેને તેના મિત્રો ધણા જ ઉપકારક થઇ પડશે. આવા મિત્રોથી વિરુદ્ધ કાઢીના મિત્રો લાણી કહિ પણ અનુગ્રહ બનાવવો નહિ.

વિજ્યાકાંક્ષી રાજા અને તેનો શત્રુ:—એ ઉભય કાઢ એક ત્રીજા (રાજા)ના મિત્રો હોય, તોપણ તે બેમાંથી જે કાઢ પોતાના ખરા મિત્રને કે વધારે ખરા મિત્રને મદદગાર થશે તે પોતા પૈકી બીજાને પહેંગવી વળવાને સમર્થ પણ થવાનો; કારણ કે ખરા મિત્રને મદદ કરનાર (રાજા) પોતે, તેથી કરીને, પોતાના સામર્થ્યમાં વધારો (આત્મવૃદ્ધિ) કરી શકે છે, ત્યારે પેલો બીજો (જે પોતાના ખરા મિત્રને મદદ નથી કરતો તે) (એક તરફથી) ક્ષયવ્યયને તેમ જ પ્રવાસજનિત સંકટોને અધીન બની રહીને

પોતાના શત્રુને, વધારે ને વધારે ઉપકારક પણ થતો જાય છે, અને (વળી) તેનો તેવો શત્રુ, તે પ્રમાણે પોતાના ઉપર ચતી રહેતી ઉપકારવૃત્તિના બદલામા તેવા ઉપકારક રાજાને ધિક્કારતો પણ હોય છે.

વિજ્યોત્સુક રાજા અને તેનો શત્રુ:—એ ઉભય કોષ એક ત્રીજા, પણ મધ્યમ રાજાના મિત્રો હોય, છતાં પણ તે બેમાંથી જે કોષ પોતાની સાથે ખરી મિત્રતા અગર વધારે ખરી મિત્રતા ધરાવનાર મધ્યમ રાજાને મદદગાર થાય, તો તે, પોતા પૈકી બીજાને પહોંચી વળવાને સમર્થ પણ થાય છે ખરો: કારણ કે જે કોષ પોતાના સાચા મિત્રને સાહાય્ય આપે છે તે પોતે (તેટલા પૂરતો) આત્મવૃદ્ધ (સમૃદ્ધ) પણ બને છે, અને જે કોષ (તે પ્રમાણે) પોતાના સારા મિત્રને મદદ નથી આપતો તેને મનુષ્યની તેમ જ દ્રવ્યની હાનિ (ક્ષયભય) થઈ આવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રવાસ-જનિત દુઃખોનો અનુભવ પણ તેને કરવો પડે છે. વળી (આ પ્રમાણે) જે મધ્યમ રાજાને સાહાય્ય અપાયલ હોય તે જો સદ્ગુણસંપન્ન ન હોય, તો પછી તેવા વિજ્યાકાંક્ષી રાજાનો પરાભવ તેનો શત્રુ પણ કરે છે; કારણ કે અનુપકારક કર્મો કરવામાં પોતાની શક્તિનો દુર્વ્યય કરનાર તેમ જ પ્રતિ-ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ ન ધરાવતાં કેવળ મદદ લેવામાં કુશળ એવો મધ્યમ રાજા (ખરા પ્રસંગમાં) પડખેથી ખસી ગયા (અપસરણ કર્યો) વિના રહેતો, પણ નથી.

આવું ને આવું ઉદાસીન (તટસ્થ) રાજાતા વર્તન સંબંધમાં પણ: સમજી લેવું.

મધ્યમ અને ઉદાસીન રાજા પૈકી જે કોષ થર, ચત્વરિપુત્ર, દુઃખસદ્ધ (ધીર) અને અનુરાગી હોય તેની મદદે જે કોષ (રાજા) પોતાની સેનાનો અમુક ભાગ (બલાંશ) મોકલી આપશે તેને પોતાને હેતરાવાનો સમય આવશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેનો જે કોષ શત્રુ હશે તે, પૂર્વોક્ત લક્ષણોથી વિરુદ્ધ કોટીનાં લક્ષણોવાળા (રાજા)ને મદદ કરીને તેવા (મદદગાર) રાજાનો પરા-ભવ પણ કરી શકશે.

જે કોષ પોતાના મિત્રને, ભવિષ્યમાં પોતાની સેનાની મદદ આપવાનો હોય તેવા કોષ મિત્રની મદદથી જે કોષ રાજ્ય પોતાનો ગમે તે અર્થ સાધી શકે, ત્યારે તેની જો ઇચ્છા થાય તો પોતાની વિવિધ પ્રકારની—મૌલ (કાયમની), ભાડુતી (અમુક કાળ માટે ઉઠી કરાયેલી), ઐશ્વર્ય રૂપમાં નબી રહેતી, પોતાના મિત્રની અને જંગલી મનુષ્યોથી બનેલી—સેનાઓમાંથી જે કોષ સેના, વિવિધ પ્રકારના દેશ તથા કાળનું અનુભવગ્રામ ધરાવતી હોય તેને અગર તો તેની પોતાની જે કોષ સેના, યત્રુસેના પરત્વે અગર જંગલી લોકો પરત્વે માહિત્યમારી ધરાવનાર હોય તેને તેણે, દેશકાળનું અંતર ધણું જ રહે તેવી રીતે મોકલી આપવી.

“ વિજય મેળવ્યા પછી મારો મિત્ર મારી સેનાને કોષ પશુ એક જાતના રાજ્યમાં દોરી જશે અગર તો જંગલી પ્રદેશોમાં ભટકાવશે, અગર તો પ્રતિકૂળ ઋતુઓમાં તેને રખડાવીને, મને તે નિરૂપયોગી થઈ પડે તેવી તેને કરી મુકશે ”—એવું જો કોષ રાજાને ધાગે, તો તેણે, ‘ મારે મારી સેનાને બીજા કોષ કામમાં વાપરવાની છે ’ એવું બહાનું કાઢીને, પોતાના મિત્રરાજાને અન્ય કોષ પ્રકારે મદદ કરવી હોય તો કરવી; તથાપિ ‘ પોતાની સેના મોકલ્યા વિના છૂટકો નથી ’ એવું જો તેને જણાય, તો પછી જે ધરકર, ક્રિયાકાળના મુણોથી હેવાઇ ગયેલું હોય તેને તેણે (મદદમાં) મોકલી આપવું, અને એ મિત્ર રાજા તેને પોતાનું કામ પૂરું થાય ત્યાં સુધી પોતાની પાસે રાખે તેમ જ બચમાંથી તેને ઉઠારી રાખે, એવી સરત પશુ તેણે (તેવા મિત્રરાજા સાથે) કરી લેવી. મિત્રરાજાનું કામ સમાપ્ત થાય ત્યારે તેવા (મદદગાર) રાજાએ, કોષ પશુ નિમિત્તે, પોતાની સેનાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો પ્રયાસ કરવો; અગર તો રાજદ્રોહીઓ (દૂષ્ય), યત્રુઓ અને જંગલી લોકો જે સેનામાં સૈનિક રૂપે જોડાયેલા હોય તેવી સેનાને તેણે પોતાના મિત્રરાજાની મદદમાં મોકલવી; અગર તો પોતાના મિત્રરાજાના યાતબ્ય (ચઢાઇ જેના ઉપર કરી શકાય તેવા) યત્રુરાજાની સાથે સંધિ કરીને તેણે પોતાના તેવા મિત્ર (રાજાને) હેતરી નાખવો.

એક સરખા બળવાળા, એક બીજાથી ઉતરતા બળવાળા કે એક બીજાથી ચઢીઆતા બળવાળા રાજ્યો, જે બધો લાભ મળનાર હોય તે, બધો લાભ, એક સરખા પ્રમાણમાં માંહોમાંહે વહેંચી લેવાનો કરાર કરે, તો તે કરારને ‘સંધિ’ કહેવામાં આવે છે; (પરંતુ) જે તેવા લાભના સરખા હિસ્સા પાડવામાં ન આવે, તો (તેવી વિષમ વહેંચણીને) ‘વિક્રમ’ સંજ્ઞા અપાશે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘વશુશ્ચાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ:’ એ સંજ્ઞાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું ‘જે ચતુ ઉપર ચઢાઇ થઇ શકે તેવા (માતબ) ની વૃત્તિ; અને અનુગ્રહ (મદ્દ)પાત્ર મિત્રો:’ એ નામક આઠમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૯

મિત્રસંધિ અને હિરણ્યસંધિ.

સંહિતપ્રયાણ (એકત્ર થયેલ મિત્રરાજ્યો ચઢાઇ લઇ જાય તે)ના પરિણામમાં મિત્ર, હિરણ્ય અને ભૂમિ; એ ત્રણ પ્રકારના જે લાભ પ્રાપ્ત થઇ આવે છે તે પૈકી પહેલાના કરતાં બીજો ચઢીઆતા પ્રકારનો, અને બીજાથી ત્રીજો ચઢીઆતો લાભ ગણાશે; કારણ કે ભૂમિરૂપી સાધન હશે તો મિત્ર અને હિરણ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકાશે; અને મિત્રો તથા હિરણ્ય—એ બે તો એવી બાબતો છે કે, એકની મદ્દથી બીજાની પ્રાપ્તિ થઇ આવવાની જ.

“ચાલો, આપણે મિત્રલાભ કરીએ” વગેરે વચનોની મદ્દથી જે કરાર કરાય તે ‘સમસંધિ’ કહેવાશે; એકને મિત્રલાભ થાય અને બીજો ચતુને પેદા કરે ત્યારે તે ‘વિષમસંધિ’ કહેવાશે; અને એકને જે બીજાના કરતાં વધારે લાભ થઇ આવે, તો તે ‘અતિસંધિ’ (હઝાઇ) સંજ્ઞાને પામશે.

સમસંધિ કરીને જે કાંઈ સુચરિત મિત્રને મેળવી શકે છે, અગર તે જો કાંઈ પોતાના જૂના મિત્રને સંકટમુક્ત કરી શકે છે તે ખીજને પહોંચી વળી શકે છે પણ ખરો; કારણ કે આપત્કાલે અપોતી મદદના પરિણામમાં મિત્રતા વધારે સ્થિરતા પામ્યા વિના રહેતી નથી.

એક મિત્ર જૂનો (નિત્ય) પરંતુ અવસ્થ (અનન્ન સ્વભાવવાળો) હોય અને ખીજો મિત્ર નવોસવો (અનિલ) પરંતુ વસ્થ (મળતીઆ સ્વભાવવાળો) હોય, અને એ ઉભયને તેમની પોતપોતાની આપત્તિમાં મદદ કરીને જો મિત્ર તરીકે પ્રાપ્ત કરાયલા હોય, તો એ ઉભયમાંથી કોને ચઢીઆતી કોટીનો ગણવો ? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો (પૂર્વકાલીન)આચાર્યો આ પ્રમાણે કરે છે:—

“ જૂનો પણ અવસ્થ પ્રકૃતિવાળો મિત્ર ચઢીઆતી કોટીનો ગણાશે; કારણ કે એવો મિત્ર કદાપિ મદદગાર નહિ થાય, તોપણ અપકારી (હાનિ કરનારો) થવાનો તો નહિ જ. ”

પરંતુ આ બાળતમા મારું (કૌટિલિય) મત આ પ્રમાણે છે:—“અનિત્ય (નવોસવો) પરંતુ વસ્થ સ્વભાવવાળો મિત્ર હોય તો વધારે સારું; કારણ કે ત્યાં સુધી તેની ઉપર ઉપકાર થતા રહેશે ત્યાં સુધી તે મિત્ર થઈ રહેવાનો જ; અને મિત્રીનું મૂળ ઉપકારકતા જ છે. ”

એક મિત્ર મહાભોગવાળો પણ અનિલ હોય, અને ખીજો મિત્ર અલ્પભોગવાળો પણ નિત્ય હોય, અને તે ઉભય, વળી, વસ્થ પ્રકૃતિના હોય, તો એ બેમાંથી કોને વધારે સારો માનવો ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં (નીતિ-વિશારદ) આચાર્યો (એકંદરે) આ પ્રમાણે કહે છે:—

“ અનિત્ય પરંતુ મહાભોગવાળો મિત્ર વધારે સારો ગણાય; કારણ કે એવો મહાભોગવાળો મિત્ર અલ્પકાળમા મોટો ઉપકારક (મદદગાર) થઈ શકે એટલું જ નહિ, પરંતુ મોટા ખર્ચના પ્રસંગને પણ તે પહોંચી વળી શકે છે પણ ખરો. ”

પરંતુ મારું (કૌટિલ્યનું) મત આમ ચાલુ છે—'એમ નહિ; અસ્પ-
 ભોગવાળો પણ જૂનો (નિત્ય) મિત્ર જે કાંઈ હોય તેને વધારે સારો
 (ઉપકારક) ગણવો; કારણ કે મહાભોગવાળો પણ અનિત્ય સ્વભાવવાળો મિત્ર.
 જે કાંઈ મદદ આપશે તે મદદના પરિણામમાં તેને પોતાને જે કાંઈ પ્રકારની
 મોટી હાનિ થઈ આવશે તો તે પાછો હાથા વિના રહેશે નહિ, અમર તો તે
 એવા ને એવા પ્રકારની મદદના જાદલામાં કાંઈક મેળવવાની આશા પણ
 રાખશે. પરંતુ જે કાંઈ અસ્પભોગવાળો (અસ્પસાધનસમૃદ્ધ) પરંતુ નિત્ય
 સ્વભાવવાળો મિત્ર હશે તે પોતાની પ્રકૃતિમાં રહેલ સાતત્ય (શાશ્વતતા)-
 ને લીધે, લાંબે કાળે પણ મોટો ઉપકારક થઈ રહેવાનો જ."

એક મિત્ર મહાન હોય પરંતુ તેને ઉત્સાહમાં આણુતાં મુશ્કેલી વેઠવી
 પડતી હોય, અને બીજો મિત્ર અસ્પ હોય તથાપિ તેને સહેલાઈથી ઉત્સાહિત
 કરી શકાતો હોય, તો એ બેમાંથી કોને વધારે સારો ગણવો ? આ બાબતમાં
 પૂર્વાચાર્યોનું કહેવું આ પ્રમાણે છે:—

"જે મિત્રને ઉત્સાહિત કરવામાં પરસેવો ઉતારવો પડે તે મિત્ર જે
 મહાન હોય તો તે પ્રતાપકર (બીજા ઉપર પ્રભાવ પાડનારો) નીવડે છે,
 અને તે બ્યારે હિંમો (સમુત્થ) થાય છે ત્યારે તે કાર્યોની સિદ્ધિ કરી પણ
 શકે છે."

પરંતુ હું (કૌટિલ્ય) આ બાબતમાં આમ કહું છું—"એમ નહિ. જે
 મિત્રને સહેલાઈથી ઉત્સાહિત કરી શકાય તે મિત્ર અસ્પ હોય તોપણ તે
 વધારે ઉપકારક ગણાશે; કારણ કે એવો મિત્ર તુર્ત તૈયાર થઈ જાય તેવો
 હોવાથી કાર્યકાલને બચીત થઈ જવા દેશે નહિ એટલું જ નહિ, પરંતુ
 તે પોતે (અકિતવિષયપરત્વે) કુળંદ હશે તેથી કરીને તેનો ઉપયોગ,
 વિજયોત્સુક રાજા પોતાની ઇચ્છા મુજબ કરી પણ શકશે. પરંતુ જે કાંઈ
 બીજો મિત્રરાજ પ્રકૃષ્ટભૌમ (ઉત્તમ પ્રકારનું રાજ્યજન ધરાવનાર) હશે
 તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરી શકાશે નહિ."

વિક્ષિપ્ત (વીખેરાઈ નખાયત) સૈન્ય સારું કે અવશ્ય પણ કાયમનું 'સૈન્ય સારું' ? પૂર્વકાળના આચાર્યોનો, આ જાનતમા અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:—“ વિક્ષિપ્ત મેના વશ્ય કાટીની હોય તો તેને અદ્યકાળમાં એકત્ર કરી શકાશે. ”

તથાપિ મારું (કૌટિલ્ય) ચત આ જાનતમાં આ પ્રમાણે જુદું છે:—
“ સૈન્ય અવશ્ય હોય તો પણ તે શ્રેયસ્કર છે; કારણ કે સામાદિ ઉપાયો વડે તેને વશ્ય કરી શકાય છે. પરંતુ વીખેરાઈ નખાયવી સેનાના સૈનિકો પોતપોતાને ધંધે વળગી ગયલા હોય છે તેથી કરીને તે સર્વને, યથેષ્ટ કાલમાં એકઠા કરી શકાતા નથી. ”

કયો મિત્ર વધારે સારો—ખડ્ગપ્રભવાળો કે ખડ્ગહિરણ્યવાળો ? આચાર્યો આ પ્રશ્નનું ઉત્તર આ પ્રમાણે આપે છે:—“ખડ્ગ પ્રભવાળો મિત્ર અધિક ઉપકારક છે; કારણ કે તેવો મિત્ર પ્રતાપકર નીવડે છે, અને તે જો પ્રવૃત્ત થાય છે તો કાર્ય સિદ્ધિ પણ કરી શકે છે.”

પરંતુ આ મતથી હું (કૌટિલ્ય જુદો પડી) આ પ્રમાણે કહું છું:—
“ હિરણ્યભોગ (ખડ્ગ સખત) મિત્ર શ્રેયસ્કર થઈ પડશે, કારણ કે હિરણ્યનો સંગ્રહ હંમેશાં ઇષ્ટ જ ગણાય છે, અને સૈન્ય નિત્ય ઉપયોગનું ગણાતું નથી. વળી સોનું હોય તો સૈન્યાદિ ઇષ્ટ વિષયોની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે છે. ”

પુષ્કળ સોનું ધરાવનાર મિત્ર શ્રેયસ્કર ગણાશે, કે જે મિત્ર વિરાજા ભૂમિ ધરાવતો હોય તે શ્રેયસ્કર ગણાશે ? આચાર્યો કહે છે કે, જે મિત્ર સુવર્ણસંપન્ન હશે તે જો કાલો હશે, તો તે સર્વ પ્રકારના ખર્ચ (વ્યય)ને પહોંચી વળનાર (પ્રતીકારકર) નીવડવાનો.

પરંતુ હું (કૌટિલ્ય) કહું છું કે, જે ભૂમિ હશે તો મિત્રો અને સોનું: એ ઉભયને પ્રાપ્ત કરી શકાશે; અને તેથી કરીને જે કાંઈ મિત્ર (ભૂમિ-સપત્ર) હોય તેને શ્રેયસ્કર ગણવો.

જે કોષ વિજયાકાંક્ષી રાજા અને તેનો યત્નઃ એ ઉભય પુરુષભોગ (પ્રજાગણની સંખ્યા)ની બાબતમાં વૃદ્ધિસ્થિતિવાળા હોય, તોપણ વિક્રમ (ચૌધ), કલેરાસહત્વ (સંકટ સહન કરવાની શક્તિ), અનુરાગ, અને ગમે તે પ્રકારની સેનાના રૂપમાં ઘટાવાઈ જવાની શક્તિઃ એ સર્વ ગુણો ધરાવવાની બાબતમાં તે ઉભય (રાજાઓ)ની પ્રજાઓ એક બીજાથી જુદી પડતી પણ હોઈ શકે.

હિરણ્યની બાબતમાં મિત્રરાજાઓ કદાપિ એક સરખી સ્થિતિના હોય, તથાપિ પ્રાર્થિતાર્થતા (પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરવા)ની બાબતમાં, ઉદાર ચિત્તે સંગીન મદદ આપવાની બાબતમાંતેમ જ ગમે તે સમયે અને હમેશા પક્ષ લઇને મદદમાં આવી ઉભવાની બાબતમાં તેઓ એક બીજાથી જુદા પડે તેવા પણ હોઈ શકે. આ વિષય પરત્વે આ પ્રમાણે કહેવાય છે.—

- (૧) જે કોષ પૂર્વકાલનો (જૂનો), વસ્તુ, સહેલાઈથી પ્રોત્સાહિત થઈ શકે તેવો, બાપદાદાના સમયથી સંબંધ ધરાવનારો, મહાન, અને એકચિત્તિવાળો હોય તે ખરેખરો (સંપન્ન) મિત્ર ગણાશે; (કારણ કે) આ ૭ પ્રકારના ગુણો, સારા મિત્રમાં હોવા જ જોઈએ.
- (૨) જે કોષ નિસ્સ્વાર્થ જીવિથી અને કેવળ મૈત્રી કરી રાખવાની ખાતર જ મિત્રતાનો નિર્વાહ કરી રાખનાર હોય તેમ જ જે કોષ પૂર્વોપચિતસંબંધ (વંશપરંપરાગત સંબંધ) ને સુરક્ષિત રાખનારો હોય તેને ' નત્યમિત્ર ' ગણવામાં આવે છે.
- (૩) જે મિત્રની સમૃદ્ધિનો વિવિધ રીતે ઉપભોગ કરી શકાય તે મિત્ર ' વશ્ય ' કાગીનો ગણાશે. આવી કાટીના મિત્રોના ત્રણ વર્ગ પડી શકેઃ (૪) જે કોષનો લાભ એક જ જગ્યાથી લઈ શકાતો હોય તે; (બ) જે કોષનો લાભ બે જગ્યા (યત્ન તેમ જ વિજયાકાંક્ષી)ની લઈ શકાતો હોય તે; અને (૩) જે કોષનો લાભ જોને તેને મળી શકતો હોય તે (સર્વતોભોગિ).

- (૪) જે કોષ મિત્ર પોતે મદદ મેળવનારો હોય કે મદદ આપનારો હોય તે જો પોતાના શત્રુઓને પીડા આપી રહેતો હોય તેમ જ તે જો અનેક દુર્ગો તથા જંગલી લોકોથી રચાયેલ વિષુલ સેના ધરાવનારો હોય, તો તેવા મિત્રને 'અવશ્ય' કાટીનો પણ 'નિત્ય' મિત્ર ગણવો.
- (૫) પોતાની ઉપર (અન્ય દિશામાંથી) મદાદ આવવાથી અગર તો પોતે વ્યસનગ્રસ્ત થઈ ખેસે એટલે જે કોષ, આત્મકલ્યાણ સાધી લેવાના હેતુથી ઝેંતીસંજ્ઞા બાધે તે 'અનિત્ય' અને 'વશ્ય' કાટીનો મિત્ર ગણાશે.
- (૬) કેવળ એક જ ઉદ્દેશથી જે કોષ મિત્રતા બાધે અને જે કોષ ઉપકારી, અવિકારી અને મિત્રભાવવાળો હોય તે મિત્ર વિષયકાલે કદિ પણ દગાખોર નીવડશે નહિ.
- (૭) જે કોષમાં મિત્રભાવ જામેલો હોય તેને ખરેખરો (ધ્રુવ) મિત્ર ગણવો; જે કોષ શત્રુના પક્ષમાં પણ બળી જાય તેવો હોય તેને 'ચલ' (દગાખોર) મિત્ર ગણવો; અને જે કોષ, જે પક્ષ (વિજયાકાંક્ષી રાજા તથા તેના શત્રુ)માંથી કોષની તરફ ઉદાસીન રહી શકતો ન હોય તેને બન્ને પક્ષનો મિત્ર માની લેવો.
- (૮) જે કોષ વિજયાતુર રાજા પ્રતિ શત્રુભાવ રાખનારો હોય, અગર તો જે કોષ એવા વિજયાતુર રાજાના શત્રુ તરફ એટલા જ પ્રમાણમાં મિત્રભાવ ધરાવનારો હોય અને તે કોષ કદિ ઉપકારક થતો હોય કે યવાને સામર્થ્ય ધરાવનારો હોય, તેવાને તો હાનિકારક મિત્ર જ ગણવો.
- (૯) જે કોષ શત્રુના મિત્રને કે શત્રુના રક્ષક (રક્ષિત રાજા)ને, કે શત્રુથી સન્માનાતા (પૂજ્ય) પ્રસન્નને કે શત્રુના સંજ્ઞાને મદદ કરનારો હોય તેને (શત્રુ તથા વિજયાતુર રાજા : એ ઉભયનો) 'સાધારણ' મિત્ર માનવો.

(૧૦) જે કોઈ પ્રાપ્ત (સાધનસામગ્રીવાળા) જૂમિનો સ્વામી હોય, સંતુષ્ટ અને સખજ હોય, પરંતુ આવસ્યનો ઉપાસક હોય તે, પોતાના મિત્રને સંકટથી અવમાનિત થતો દેખીને પણ ઉદાસીનતા ધારણ કરી રહેવાનો.

(૧૧) જે કોઈ (રાજા) પોતાના દૌર્જયને લીધે, વિજયાતુર રાજા તથા તેના શત્રુઃએ ઉભયની વૃદ્ધિને અનુસરી રહીને, એ ઉભય પૈકી કોઈની સાથે શત્રુતા જાહેરો નથી હોતો તેને ' ઉભયભાવિ (બન્ને પક્ષ તરફ ભાવ રાખનાર) મિત્ર ' રૂપે ગણવાનો છે.

(૧૨) કોઈ પણ કારણથી અગર તો કોઈ પણ કારણ વિના દુઃખી થતા પોતાના મિત્રની ઉપેક્ષા કરનારો જે કોઈ હોય, અગર તો જે કોઈ સકારણ અગર અકારણ મદદ લેવાની પ્રજ્ઞા રાખતો હોય તે હાથે કરીને ભયમાં જઈ પડનારો હોય છે.

લાભ અર્થ હોય, પણ દુર્ત મળે તેમ હોય કે લાભ મોટો હોય, પણ લાંબા કાળે મળે તેમ હોયઃ એ બેમાંથી કયો લાભ સારો ગણવો ? આ બાબતમાં પૂર્વાચાર્યોનું મત એવું છે કે, જે અર્થલાભ દુર્ત (દિપ્ત) મળે તેમ હોય તેને શ્રેષ્ઠ ગણવો; કારણ કે તેવો (અર્થ પણ દુર્ત મળનારો લાભ) કાર્યદેશકાલસંપાદક (તાત્કાલિક ઉપયોગનો) થઈ પડે છે.

પરંતુ હું (કૌટિલ) , આથી ઉલટો અભિપ્રાય એવો આપું છું કે, જે લાભ મોટો હોય તે એક બીજની પેઠે સતત ઉપકારક થઈ પડે છે, અને તેથી તે વધારે પસંદ કરવા લાયક ગણાશે; દુર્ત મળી જતો અર્થલાભ, આનાથી ઉશ્કું પરિણામ લાવશે.

આ પ્રમાણે, જે કોઈ રાજા સ્વાર્થસિદ્ધિ કરવાને આતુર હોય તેણે કાયમના (પ્રત્ય) લાભ પરત્વે, અગર તો કાયમના લાભના અંશ પરત્વે ચુચ્છદ્વિધી વિચાર કરીને પોતાના મિત્રોને બેળા રાખવા અને (પછી) તેણે (વિજયાર્થ) પ્રયાણ કરવું.

(આ પ્રમાણે, કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' યદ્યુષ્ઠાત્મક નીતિનેા ઉદ્દેશ '—એ સંવાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું ' મિત્રસંધિ અને દિરપ્ત-સંધિ '—એ નામનું નવમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૦.

—૧૦:—

ભૂમિસંધિ.

' માલો આપણે ભૂમિલાભ કરીએ ' એવું કહીને જે કરાર કરવામાં આવે તે ' ભૂમિ મેળવવાને અર્થે કરાતી સંધિ (ભૂમિસંધિ) ' કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે જે બે રાજાઓ વચ્ચે સંધિ થાય તે બે પૈકી જે કોષ્ઠ, ઉભા પાકવાળા અને અર્થસંપન્ન ભૂમિની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે તે, (પોતા પૈકી) બીજાને પહોંચી વળી શકે છે પણ ખરો.

અર્થસંપન્ન ભૂમિ મેળવવાનું કામ, એકસરખા પ્રમાણમાં કરવાનું હોયને જે કોષ્ઠ (રાજા), કોષ્ઠ બળવન્ત ચતુ ઉપર આક્રમણ કરીને એની ભૂમિની પ્રાપ્તિ કરી લે છે તે (પોતા પૈકી) બીજાની ઉપર સરસાધ પણ ભોગવે છે; કારણ કે તે જેમ એક તરફથી ભૂમિની પ્રાપ્તિ કરી લે છે, તેમ બીજી તરફથી તે પોતાના પ્રતાપમાં વૃદ્ધિ પણ કરી દે છે. દુર્બલ ચતુનેા પરાજય કરીને ભૂમિની પ્રાપ્તિ કરી લેવી, એ જો કે એક નુંદર વાત છે ખરી; તથાપિ એવા એ જ દુર્બલ ભૂમિલાભ થવાના પરિણામમાં, જે સામન્ત (પાડોશી રાજા) ઠેઠ સુધી મિત્રભાવ રાખી રહેલો હોય છે તે અમિત્રના રૂપમાં ફેરવાઈ પણ જાય.

ચતુઓ એકસરખા બળવાળા હોય, ત્યારે જે કોષ્ઠ (રાજા), સુરક્ષિત થઈ બેઠેલા (સ્થિત) ચતુને દરાવીને તેની ભૂમિ પડાવી લે છે તે રાજા બીજા (ચતુ) ને પડોંચી વળે છે પણ ખરો; કારણ કે (ચતુ પાસેથી) જે કોષ્ઠ રાજા દુર્બ પડાવી લે છે તે રાજા તે દુર્બનો ઉપયોગ સ્વભૂમિની

રક્ષા કરવામાં કરી શકે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેની મદદથી તે અરણ્ય-વાસી લોકોનો પ્રતિષેધ પણ કરી શકે છે.

ચલચત્રુ પાસેથી જમિલાભ કરવાના સંબંધમાં (એમ કહી શકાય કે) જે જમિ (તેવા ચલચત્રુ પાસેથી) મેળવાયલી હોય તે જમિ સમર્થ પાડોસી રાજાને લગતી છે કે દુર્બલ પાડોસી રાજાને લગતી છે; એ વાતની દૃષ્ટિએ, એવી (પ્રાપ્ત કરાયેલ) જમિના લાભાલાભમાં ફરક પડવાનો; કારણ કે એ પ્રમાણે મેળવાયેલ જમિ જે દુર્બલ સામન્તના પાડોસમાં આવી હશે, તો તેનો નિર્વાહ સહેલાઈથી થઈ શકશે; પરંતુ જે તે કોઈ સમર્થ રાજાના રાજ્યને લગેલાગ આવી હશે, તો તેનો નિર્વાહ કરી રાજવામાં ધન અને મનુષ્યનો બચાવ કરવો પડશે, અને તેટલે અંશે તે 'નીચ-જમિ' રૂપે નીવડી રહેશે.

હ મેશના (નિત્ય) ચત્રુના પાડોસમાં આવેલ અર્થસંપન્ન જમિ મેળવવી એ સાઈ, કે અનિલ ચત્રુના પાડોસમાં આવેલ મંદગુણી જમિ મેળવવી એ સાઈ? પૂર્વકાળના આચાર્યોનું મત, આ બાબતમાં, આલું છે:—“ નિલ ચત્રુના પાડોસમાં આવેલ અર્થસંપન્ન જમિ પ્રાપ્ત થાય, તો તે શ્રેયસ્કર છે; કારણ કે અર્થસંપન્ન જમિ, કોશ અને સેનાની સંપાદક છે, અને એ (કોશ અને સેના)ની મદદથી ચત્રુને હરાવી શકાય પણ છે. ”

પરંતુ હું (કૌટિલ), આ મતથી જુદો પડીને જણાવું છું કે:—એમ નહિ, અર્થસંપન્ન જમિની પ્રાપ્તિ થવાથી અનેક ચત્રુઓ પેદા થઈ આવે છે, અને જે કોઈ નિત્ય ચત્રુને ગમે તેટલી મદદ કરવામાં આવી હશે કે બીલકુલ મદદ આપવામાં નહિ આવી હોય, તોપણ તે સર્વકાળમાં ચત્રુ રૂપે જ રહેવાનો; પરંતુ જે કોઈ અનિત્ય ચત્રુ હશે તે કા તો લય (અપકાર) થી અગર તો કૃપા (ઉપકાર) થી શાન્ત પડવાનો. ચોરની ટોળાઓને, મજૂરોને અને અરણ્યવાસીઓને આશ્રય આપનાર દુર્ગો જે જમિમાં હશે તે, નિત્ય ચત્રુવાળી જમિ ગણાશે, અને તેનાથી વિપરીત કોટીની જમિ જે કોઈ હશે તે આનિત્ય ચત્રુવાળી ગણાશે.

દૂર નહિ એવી અલ્પ ભૂમિ ઠીક, કે અતિ દૂર આવેલ હોય એવી મોટી (વણી) ભૂમિ ઠીક ?—(આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એટલું જ કે) દૂર ન હોય એવી અલ્પભૂમિ શ્રેયસ્કર ગણાશે; કારણ કે તેને મેળવવાનું, પાલવવાનું અને તેનું રક્ષણ કરવાનું કામ સુખેથી થઈ શકશે; પરંતુ ભૂમિ જો દૂર હશે, તો (આ પૈકી) કોઈ પણ કામ સરલતાથી થઈ શકશે નહિ.

આ બે પ્રકારની ભૂમિમાંથી કયી ભૂમિ સારી ગણાય—જે ભૂમિની રક્ષા એની મેળે થઈ રહે તે, કે જે ભૂમિની રક્ષા કરવામાં સૈન્યનો ઉપયોગ કરવો પડે તે ? (આનો ખુલાસો એટલો જ કે) જે ભૂમિની રક્ષા એની મેળે થઈ રહે તે (આત્મધારણા ભૂમિ) શ્રેયસ્કર ગણાશે; કારણ કે તેના નિર્વાહ તેના પોતાના કોશ અને સૈન્ય વડે જ થઈ શકશે. પરંતુ જે ભૂમિ દંડધારણા હોય (જેની રક્ષા કરવા માટે બહારથી સૈન્ય લાવવું પડે તેમ હોય) તેને તો એક લશ્કરી છાવણી રૂપ જ ગણવી: (અર્થાત્, તે બાર રૂપ જ ગણાશે.)

મંદશુદ્ધિવાળા (બાલિશ) રાજા પાસેથી ભૂમિ મેળવવી એ સારું, કે ડાહ્યા (પ્રાણ) રાજા પાસેથી ભૂમિ મળે તે સારું ? (આ પ્રશ્નનું ઉત્તર એટલું જ કે) બાલિશ પ્રકૃતિવાળા રાજા પાસેથી ભૂમિ મેળવવી એ વધારે સારું ગણાશે; કારણ કે (એવા રાજા પાસેથી) ભૂમિની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થઈ શકશે અને તેનું પાલન પણ નિર્વિઘ્ને થઈ શકશે એટલું તો નહિ, પરંતુ એવી ભૂમિ પાછી દેવાનો પ્રસંગ પણ નહિ આવે. પરંતુ જો કોઈ પ્રજાપ્રિય, ડાહ્યા રાજાની ભૂમિ મેળવવાની ઇચ્છા (કોઈ રાજાને) થઈ આવશે, તો પૂર્વાનિર્દિષ્ટ વાતથી ઉલટું જ બનવાનું.

શત્રુઓ બે હોય, અને તે પૈકી એકને પીડા કરી ચકાય તેમ હોય અને બીજાનો ઉચ્છેદ થઈ શકે તેમ હોય, તો આ બીજા પાસેથી ભૂમિલાભ મેળવવો એ વધારે સારું ગણાશે; કારણ કે આ બીજા ઉપર જો હુમલો લઈ જવામાં આવશે, તો તે અલ્પઆશ્રયવાળો અગર તો બીજકુલ આશ્રય રહિત હોઈને, પોતાના કોશ અને સૈન્ય સાથે છપાંચ ગણવાંને મંડી પડશે, અને તેને તેના પ્રજા છોડી પણ દેશે. પરંતુ જે કોઈ પહેલી કાટીનો (પીડ-

નીચ) રાજન'દશે તેને તેના પોતાના દુર્ગોની તેમ જ મિત્રોની મદદ દશે તેથી કરીને તે તે પ્રમાણે કરશે (નાસી જશે) નહિ.

એ દુર્ગસ્થિત રાજાઓ પૈકી એક રાજાના દુર્ગો સપાટ ભૂમિ વિશે આવેલા હોય અને બીજાના દુર્ગો નદીમધ્યે આવેલા હોય, તો સપાટ ભૂમિમાં જેના દુર્ગો હોય તેવા રાજાની પાનેથી ભૂમિલાભ સહેલાઈથી થઈ શકશે; કારણ કે જે દુર્ગ સપાટ ભૂમિમાં આવેલ (સ્થલીય) હશે તેની ઉપર સહેલાઈથી હલ્લો કરી શકાશે, તેના પ્વસ પણ સહેલાઈથી થઈ શકશે, અમર તો યત્ન સહિત તેને દસ્તગત પણ સહેલાઈથી કરી શકાશે. પરંતુ જે દુર્ગ નદીથી વીંટળાયેલો હશે (તેને લેવામાં તો) બેવડો શ્રમ હોવાનો પડશે, અને પાણી તથા અન્ય, જીવનનિર્વાહ કરાવી શકે તેવાં સાધનો તે યત્નને પૂરા પણ પાડશે.

એ રાજાઓ પૈકી જે કોઈ રાજા પર્વતદુર્ગ ધરાવતો હોય તેના કરતાં જે કોઈ રાજા નદીદુર્ગ ધરાવતો હોય તેની પાસેથી ભૂમિલાભ મેળવવો એ વધારે સારું છે; કારણ કે નદીમાં હાથીઓને હારખંધ ઉભા રાખીને, તે હાથીમાળા રૂપી મેતુખંધની મદદથી અગર તો લાકડાના સેતુખંધની મદદથી, અગર તો હોડીઓના પુલની મદદથી નદીદુર્ગની ઉપર સહેલાઈથી હલ્લો કરી શકાશે; તેમ નદીઓ હંમેશાં ઉંડી પણ નથી હોતી તેથી કરીને તેના પાણીને અન્ય માર્ગે વાળી (અપભ્રાવી) શકાશે પણ ખરું. પરંતુ દુર્ગ જે પર્વત ઉપર આવેલ હશે, તો તે આત્મરક્ષક લક્ષણવાળો હોઈને તેને સહેલાઈથી ઘેરો ધાલી લઈ શકાશે નહિ, કે તેની ઉપર સહેલાઈથી ચઢી શકાશે પણ નહિ. વળી (આવા પર્વતદુર્ગમાં) જે લશ્કર રહેલ હશે તેના અમુક ભાગને કદાપિ નષ્ટ કરી શકાશે, તો પણ તેનો બાકીનો ભાગ નુકસાન પામ્યા વગર છટકી જઈ શકશે પણ ખરો. વિશેષતઃ આવા પર્વતદુર્ગ ઉપરથી, યત્નથી ઉપર ચિલાઓ (પથ્થરો) અને વૃક્ષોનો વરસાદ પણ વરસાવી શકાશે.

જે કોઈ સપાટ ભૂમિ ઉપર રહીને લડતો હોય, અગર તો જે કોઈ નીચાણવાળા પ્રદેશ (ખાઈખાંડા)માં રહીને લડતો હોય, એ બેમાંથી કેની પાસેથી લેવાતો

ભૂમિલાભ ઉપકારક યથા પડશે? (આનો જવાબ એટલે: જ કે) નીચાણ-વાળા પ્રદેશોમાં રહીને લડનાર પાસેથી સહેલાઈથી ભૂમિ મેળવી શકાશે; કારણ કે (આવા પ્રદેશોમાં રહીને લડનારાને) પ્રતિદુશ દેશકાળને અધીન થઈને લડવું પડે છે. તથાપિ જે કોઈ સપાટ ભૂમિ વિષે રહીને લડનાર હોય છે તે ગમે તે સ્થળમાં અને ગમે તે કાલે લડવાની શક્તિ ધરાવે પણ ખરો.

જે શત્રુઓ પૈકી જે કોઈ ખામીઓ (ખનકચર)માં રહીને લડતો હોય અને જે બીજા આકાશમાં રહીને (બ્યોમયાનાદિની મદદથી) લડનારો હોય, તે બેમાંથી પહેલા પ્રકારના શત્રુ પાસેથી ભૂમિલાભ સહેલાઈથી થઈ શકશે; કારણ કે અગેમાં રહીને તેમ જ હાથમાં હથિયારો ધારણ કરીને લડનાર, ચરો(ખાત)માં રહીને તેમ જ હાથમાં હથિયાર ઝાલીને લડે છે. તે જ તેનો ઉપકાર છે; જ્યારે આકાશમાં રહીને લડનારાઓ તો એકલાં શસ્ત્રોનો જ ઉપયોગ કરનાર હોવાના (અને તેથી તેમની ઉપર હલ્લો થઈ શકવાનો નહિ.).

જે કોઈ રાજ્ય અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનાર હશે તે પોતાના આવા પ્રકારના અને અન્ય પ્રકારના શત્રુઓ કનેથી પૃથ્વી મેળવીને, પોતાના મિત્રો તથા શત્રુઓ કરતાં અધિક કીર્તિને પ્રાપ્ત (પણ) થવાનો જ.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'પદ્મુજ્જ્વાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ' એ સંઘાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું, 'ભૂમિસંધિ' નામનું દશમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

* અર્થાત્ત્રીન કાળમાં, ગત યુરોપીય મહાવિગ્રહને અગે ચરોમાં સૈનિકોને ગોડ-ફ્રોને લડાઈ (Trench-warfare) લડાયલી તેમ આકાશમાં રહીને પણ યુદ્ધો થયલાં, એ વાત અત્ર સ્મરણમાં લાવવા યોગ્ય છે. ગ્રાવીન યુદ્ધવિદ્યારટો આ પ્રકારની યુદ્ધ-પદ્ધતિઓથી અજ્ઞાત ન હતા, એમ પણ આ ઉપરથી સમજાશે. વળી અખિલ ભરત-ખંડમાં દ્રષ્ટિએ પડતા ભૂતકાલીન દુર્ગોની રચના, આ 'દુર્ગવિધાનશાસ્ત્ર' પ્રમાણે થતી રહેતી, એમ પણ સમજાશે.

પ્રકરણ ૧૧.

અનવસિત (જેનો અંત આણી ન શકાય તેવી) સંધિ.

“ ચાલો આપણે નિર્જન (અન્ય) સ્થાનો વસાવીએ ” એવું કહીનેજે કરાર કરવામાં આવે તે, ‘જેનો અંત આણી ન શકાય તેવી (અનવસિત) સંધિ’ કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે, એક બીજા સાથે સંધિથી બંધાયેલા બે પક્ષોમાંથી જે ટાંઠ અર્થોત્પાદક જૂમિને વહેલી વસાવી દબને તેમાંથી જે લાભ મેળવે તે બે બેજે તે મેળવી શકે તે બીજા પક્ષને પહોંચી વળવાને સમર્થ (પણ) થાય છે.

સંસ્થાન વસાવવાને માટે કેવા પ્રકારની જૂમિ સારી ગણાય-સપાટ પ્રદેશ (રથળ) કે ઉદકમય પ્રદેશ ? (આનો જવાબ આટલો જ કે) અતિ-વિસ્તારવાળી જૂમિ હોય તેના કરતાં પાણીવાળો અલ્પપ્રદેશ વધારે ઉપકારક થઈ પડશે; કારણ કે અલ્પપ્રદેશ પણ જો પાણીવાળો હશે, તો તેમાં (બેતરો વિષે) મોલ તથા ફળો સંતત થતાં રહેવાનાં.

જે સ્થળો (સપાટ જૂમિ)માં પૂર્વોપર કાળમાં ધાન્ય પાકી શકે અને જેમાં ખેતી કરવાને અર્થે અલ્પ શ્રમ અને અલ્પ વસ્તુદાથી ચાલી શકે તે સ્થળો, તેમનાથી વિપરીત ગુણવાળાં સ્થળોના કરતાં ચઢીઆંતા પ્રકારનાં ગણાશે.

પાણીવાળા પ્રદેશો પૈકી જે પ્રદેશોમાં ધાન્ય પાકી શકે તેમ હોય તે પ્રદેશો, ધાન્ય સિવાય અન્ય પ્રકારનો પાક આપનાર પ્રદેશોના કરતાં વધારે સારા ગણાશે.

બે ઐદક (પાણીવાળા) પ્રદેશો પૈકી એક જો અલ્પ (નાનો) પણ ધાન્યોત્પાદક હોય, અને બીજો મોટો છતાં ધાન્યેતર પાક આપે તેવો હોય, તો આ બે પૈકી બીજા પ્રકારનો (મોટો) પ્રદેશ શ્રેયસ્કર ગણાશે; કારણ કે તેમાં તેમનાનાં ઝાડો તથા બીજી ઔષધિઓ ઉગાડવાનો અવકાશ રહેશે એટલું તો નહિ, પરંતુ પુષ્કળ દુર્ગો તથા (અન્ય) રક્ષા કરનારાં સ્થાનો

અંધાવવાને માટે તેમાં (આવશ્યક) જગ્યા પણ મળી શકશે. ભૂમિગુણો કૃત્રિમકોટીના હોય છે. (ભૂમિ સ્વતઃ સારી કે નકારી નથી હોતી; પરંતુ તેને જેવી બનાવવી હોય તેવી બનાવી શકાય છે.)

જે ભૂમિભાગો પૈકી જે કાંઈ ધાન્યોત્પાદક હોય અને બીજા જે કાંઈ ખાણોથી ભરપૂર (ખનિસંમૃદ્ધ) હોય તે બેમાંથી બીજા (ખાણવાળા પ્રદેશ) જો કે કાંઈ ભરનારો હોય છે, તથાપિ પહેલા પ્રકારના (ધાન્યોત્પાદક) પ્રદેશને સ્ત્રીધે કાંઈ અને કોઠાર એ ઉભય ભરાતા રહેવાના; અને વળી દુર્ગોદિ અંધાવવાના કામમાં ધાન્યની જરૂર પડવાની જ. આમ છતાં પણ જે ભૂમિમાં ખાણો આવેલી હોય અને જેમાંથી રત્નો મળી આવતા હોય તે ભૂમિને વધારે ઉપકારક ગણવી; કારણ કે રત્નો હશે તો જ જમીનની ખરીદી મોટા પ્રમાણમાં થઈ શકશે.

‘ પૂર્વકાળના આચાર્યોનું કહેવું એવું છે કે:—એક દ્રવ્ય(ધમારતી કાષ્ઠનું) વન હોય અને એક હસ્તિવન હોય, તો એ બેમાંથી દ્રવ્યવન વધારે શ્રેયસ્કર થશે; કારણ કે તેની મદદથી સર્વ પ્રકારનાં કર્મોને આરંભ થઈ શકશે અને સંગ્રહસ્થાન (નિધાન) રચવાના કામમાં તે અતિશય ઉપયોગી પણ થઈ પડશે; જ્યારે હસ્તિવન એવા કશા ઉપયોગમાં આવવાનું નહિ.

પરંતુ મારું (કૌટિલનું) મત, આ બાબતમાં આ પ્રમાણે છે:—અનેક ભૂમિમાં અનેક (દ્રવ્યવન) ઉભાં કરી શકાશે, પણ હસ્તિવનને હયાતીમાં સાવી શકાશે નહિ. વળી શત્રુની સેનાનો વધ કરવામાં હાથીઓ ઉપર જ આધાર રાખવો પડશે.

જળમાર્ગ અને ભૂમિમાર્ગ:—એ બે પૈકી જળમાર્ગને નિત્ય ગણી શકાય નહિ; જ્યારે ભૂમિમાર્ગનો ઉપયોગ હંમેશાં કરી શકાય છે.

જે ભૂમિમાં લોકો પૃથક્ પૃથક્ (બિન્ન બિન્ન) રહેતા હોય તે નારી, કે જે ભૂમિમાં મનુષ્યો શ્રેણીબદ્ધ રહેતા હોય તે સારી ? (આ પ્રશ્નનું ઉત્તર એટલું જ છે કે) પહેલા પ્રકારની ભૂમિ શ્રેયસ્કર થઈ પડશે; કારણ કે એમાં વસનારા લોકો (એક બીજાથી બિન્ન હોઈને) ભોગ્ય (અંકુશમાં

રહે તેવા) થવાના. અને ચતુર્યો તરફથી ચતા કાવતરાં તેમની વિશે નિષ્ફળ પશુ જાય; જ્યારે બીજા પ્રકારની (શ્રેણીબદ્ધ મનુષ્યોવાળા) ભૂમિમાં રહેતા લોકોને આપત્તિ અસલ થઈ પડશે, અને તેઓ કોપે બરાબને મદાદોષ પશુ કરી શકશે.

ચારે વર્ણના લોકોને (કાષ્ટ પશુ સ્થાનમાં) વસાવવા તેના કરતાં સામાન્યતઃ અવરવર્ણ (શદ્ધ લોકો)ને વસાવવા એ વધારે સારું છે; કારણ કે તેઓ અનેક રીતે ઉપયોગી હોઈ ઘણી સંખ્યામાં હોય છે, તેમ તેઓ કાયમ રહેણાંક કરીને વસે છે પશુ ખરા.

ખેડાયલ અને અશુખેડાયલ ભૂમિઓ પૈકી જે કાષ્ટ અશુખેડાયલ (પડતર) રૂપે હોય તેને વિવિધ કૃષિકર્મો પરત્વે ઉપયોગમાં લઈ શકાય; અને તે જે ફળદ્રુપ હોય, ગાયર રૂપે વપરાવાને માટે યોગ્ય (ગિરક્ષવતી) હોય, બગર માલ (પણ) બનાવવામાં તેમ જ ધીરધારના વિષયમાં ઉપયોગી થાય તેવી હોય, અને ધનાઢ્ય વેપારીઓને આકર્ષનારી હોય, તો પછી (ખેડાયલ જમીનના કરતા પશુ) તે વધારે પસંદગીને પામશે.

કપી ભૂમિ વધારે સારી ગણાય—જે ભૂમિમાં દુર્ગો આવેલ હોય તે, કે જે ભૂમિમાં મનુષ્યોની વસતિ ગાઢ હોય તે ? (આના ખુલાસામાં કહી શકાય છે કે) જે ભૂમિમાં મનુષ્યોની વસતિ ગાઢ હોય તે વધારે શ્રેયસ્કર ગણાશે; કારણ કે જે રાજ્યમાં મનુષ્યની વસતિ વધતી (પુરુષવૃદ્ધિ થતી) જાય તેને જ, ‘રાજ્ય’ સંજ્ઞા આપી શકાય છે. વાંઝણી ગાયના જેવું અપુરુષ (પ્રજાહીન) રાજ્ય શો લાભ આપી શકશે ? (અર્થાત્ વાંઝણી ગાય ખાય પશુ દૂધ ન આપે તેની પેઠે સ્વસ્થપ્રજાવાળું અગર તો નિર્જન ભૂમિવાળું રાજ્ય લાભકારક નીવડવાનું નહિ જ.) +

જે એક રાજ્યએ બીજા ગણને સંસ્થાન વસાવવા નિમિત્તે ભૂમિનું વેચાણ કરેલું હોય, અને તે ભૂમિમાં વસવાટ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં

+ અર્વાચીન રાજ્યોનું ધ્યેય પશુ આનું જ છે, અને તે સફલ કરવાને માટે તેમના તરફથી ચતા અનેકવિધ પ્રયત્નો પશુ મસિદ્ધ છે જ.

જે તે બીજા (ખરીદનાર) રાજાએ મહાક્ષયવ્યય કરેલો હોય તેની પાસેથી
 નો પહેલો (વેચનાર) રાજા, વેચાણ અપાયલ ભૂમિ પાછી મેળવવાની
 પ્રયત્ન રાખે, તો પછી તે પ્રમાણે વેચવાને તૈયાર થતા રાજાએ, જે
 કોઈ (ખરીદનાર) રાજા દુર્બલ, અરાજબીજ, ઉત્સાહહીન, પક્ષ વિનાનો,
 અન્યાયવૃત્તિવાળો, અનિષ્ટ આચરણ કરનારો, દેવને પ્રમાણ ગણનારો
 (કપાળે હાથ દબને ખેસનારો), અને ક્ષત્રિયે તેવા કામ કરનારો (યત્કિંચકારી)
 હોય તેવાને (ભૂમિ વેચાતી) આપવાનો કરાર કરવો. જે જમીન વસાવ-
 વામાં મહાક્ષયવ્યય કરેલો પડે તે જમીન વસાવવાને જો કોઈ દુર્બલ અને
 અરાજબીજ (ખરેખર રાજાથી ઉત્પન્ન થયલ ન હોય તે) મનુષ્ય
 પ્રયત્ન કરશે, તો તેના માણસો તથા દ્રવ્ય સહિત તેનો પોતાનો નાશ પણ
 થઈ જવાનો જ. અરાજબીજ પુરુષ જમે તેટલો બલિષ્ઠ હશે, તો પણ તેના
 આશ્રયે રહેવાથી પોતાનો ક્ષય થઈ જશે એવી બ્હીક, તેના પોતાનાં
 અસંગ્રાધી (અસમગ્રજીવાળાં) માણસોને લાગશે જ, અને તેથી કરીને તેઓ
 તેવા પુરુષનો ભાગ પણ કરી દેશે. તેવા પુરુષની પામે સૈન્ય હશે, તો પણ
 તે પોતે ઉત્સાહરહિત હશે તેથી તેનો તે પોતે ઉપયોગ કરી નહિ શકે
 એટલું તો નહિ, પરંતુ પોતાના સ્વામીને થઈ આવતા ક્ષયવ્યયના પરિ-
 થામમાં તેવા (નિરત્સાહી પુરુષ)ની સેનાનો નાશ પણ થવાનો. જે કોઈ
 પુરુષની પાસે દ્રવ્ય હોય, પરંતુ તે જો તેનો ઉપયોગ કરીને કોઈની પ્રતિ-
 ક્રિયા બંતાવી નથી શકતો, તો પછી તેવા પુરુષને કોઈ પણ દિશામાંથી
 કોઈ પણ મદદ મળી શકતી નથી. વળી અન્યાયવૃત્તિવાળા પુરુષે વસાવેલું
 સંસ્થાનમાંથી તેને પોતાને હાકી કાઢવાનું કામ સહેલું ગણાય છે, એટલે પછી
 તેવા અન્યાયવૃત્તિવાળા પુરુષ નિર્જન ભૂમિપ્રદેશ વસાવવાને અને તેને સુર-
 ક્ષિત રાખવાને સમર્થ થશે, એવું કોઈ પણ કહી શકશે નહિ. વળી
 જે કોઈ, સંસ્થાન વસાવનાર દુરતચારી (બેસતી) હોય તેના સંબંધમાં
 પણ આવું ને આવું સમજી લેવું. જે કોઈ કેવળ બાળ્ય ઉપર આધાર
 રાખીને પુરુષાર્થ વિશે લેણ પણ શ્રદ્ધા ધરાવતો નથી તે, કોઈ પણ કમ

આરંભતો નથી, અને (કદાપિ તે કોઇ પણ કામ આરંભે છે તે) તેવા આરંભેલ કર્મમાંથી કરો પણ લાભ મેળવ્યા વિના તે નષ્ટ પણ થઇ જાય છે; અને વળી જે કોઇ કેવળ ચત્કિંચનકારી (ન કરવાનું કામ કરનારો) હોય છે તે કર્યું પણ કામ કરી (ફળ ઉપજાવી) શકતો નથી, અને તે (પૂર્વચિંતિત બધા પ્રકારના, સંસ્થાન વસાવનારાઓમાં) સૌથી વધારે પાપિષ્ઠ પણ ગણાયો.

(આ બાબતમાં) પૂર્વકાળના આચાર્યોનું કહેવું એમ છે કે:-કોઇ સંસ્થાન વસાવનાર પુરુષ ચત્કિંચનકારી હશે તે કોઇક વાર, પોતાને સંસ્થાન વસાવવાનું કામ સોંપનાર વિજયાતુર રાજાનાં હિદ્દો ઉધાડી પાડી પણ દે. (પરંતુ આ અભિપ્રાયમાં ઉમેરો કરી કું (કૌટિલ) કહું છું કે:-જેમ તેવો પુરુષ (પોતાના સ્વામીનાં) હિદ્દોને ઉધાડી પાડી દેનાર હોઇ શકે, તેમ તેનો પોતાનો વિનાશ, વિજયાતુર રાજાને હાથે સહેલાઇથી થઇ પણ શકશે.

પૂર્વોક્ત પ્રકારના, સંસ્થાન વસાવનાર પુરુષો, જે કોઇ પણ વિજયાતુર રાજાને મળ્યા આવે નહિ, તો પછી તેણે તેવા નિર્જન સૂભાગ્યને વસાવવા અર્થે, હવે પછીના ‘ પીઠ ઉપર રહેલ શત્રુ ’-એ નામના તેરમા પ્રકરણમાં જે રીતિ બતાવવામા આવનાર છે તે રીતિને અનુસરીને (પોતાના તાબાના) નિર્જન પ્રદેશો વસાવવાની યોજના કરવી. આ બાબતને ‘ અસિદ્ધિ સંધિ ’ કહેવામાં આવે છે.

જે કોઇ એક રાજાનો ક્ષુદ્ર પ્રદેશ બીજા રાજાને બહુ જ ગમી ગયો હોય, તે રાજાને જો તેવો બીજો રાજા, તે પ્રદેશ પોતાને વેચાતો આપવાની ફરજ પાડે, તો પછી (જે રાજાને તેવી ફરજ પડતી હોય) તે રાજાએ, તેવા ફરજ પાડનાર (બલિષ્ઠ) રાજાની સાથે સંધિ કરીને તેવી શુશ્રુવતી ભૂમિ તેને વેચાતી આપી દેવી. આ પ્રમાણે જો કરવામાં આવે, તો તે, ‘ અનિબૃત્તસંધિ ’ની સંધિને પામશે (અનુબ્રતસંધિ કહેવાશે).

જે કોઇ, અમુક શક્તિવાળો રાજા, એટલી ને એટલી જ શક્તિવાળા બીજા કોઇ રાજા પાસેથી, પૂર્વોક્ત રીતિએ ભૂમિ મેળવવાની મામણી કરે, તો પછી—“ ફરીથી હું એ ભૂમિ પ્રાપ્ત કરી ચકીશ કે કેમ, અમર તો હું તેને મારા તાબામાં રાખી ચકીશ કે કેમ; મારો યત્ન મારી ભૂમિ કબ્જે કરશે તેના પરિણામમાં મારો તે યત્ન મને વસ્થુ યથા ચકશે કે કેમ; અમર ભૂમિનું વેચાણ કરવાથી, મને મારા ઇષ્ટ કાર્યમાં મદદ રૂપ યથા રહે તેવા મિત્રો અને તેણું દ્રવ્ય મળી આવશે કે કેમ:—” આવી આવી બાબતો પરત્વે વિચાર કરીને, યોગ્ય લાગે તો, તેણે (બીજા રાજાએ) તેને (મામણી કરનાર રાજાને) તે પ્રમાણે મગાવેલી ભૂમિ વેચાતી આપી દેવી.

જે કોઇ, હીનકોટીનો રાજા ભૂમિની ખરીદી કરનાર હોય તેને પણ આ વાત લાગુ પડે છે. જે કોઇ, રાજનીતિય રાજા મિત્ર-હિરણ્ય અને સભન કે નિર્જન ક્ષેત્રો, આ પ્રમાણે મેળવેછે તે પોતાની સાથે સંધિથી ભેગાપણા અન્ય રાજાઓ (સામવાયિકો)ને પહેંચી વળી શકે છે પણ ખરો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘પશુપ્ત્યાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ;’ એ સંઘાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું ‘ અનવસિત (જેનો અંત આશ્વી ત ચકાય તેવી) સંધિ’ એ નામનું અગિયારમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે)

પ્રકરણ ૧૨.

કર્મસંધિ.

“ આપણે સાથે મળીને એક કિલ્લો બાંધશું ”—એમ કહીને જે કરાર કરવામાં આવે તે ‘ કર્મસંધિ (કોઇ પણ કામ ઉઠાવવાને માટે કરાયેલ સંધિ)’ કહેવાય છે.

(એ પ્રમાણે સંધિબદ્ધ થયેલ) બે રાજાઓ પૈકી જે કોઈ અલ્પ શ્રમથી અને અલ્પ ધનથી કરીને, સારામાં સારા ગણ્યામ તેવા સ્થળમાં અછિદ્ર દુર્ગ બંધાવી શકશે તે (પોતા પૈકી) બીજાને પહોંચી વળી શકશે પણ ખરો.

દુર્ગોમાં સ્થળદુર્ગ કરતા નદીદુર્ગ, અને નદીદુર્ગ કરતાં પર્વતદુર્ગ ચઢીઆતી કોટીનો ગણાશે. જે સેતુબંધો (જળાશયો)માં અન્ય ઠેકાણેથી પાણી અથામને બરાબર હોય તેના કરતા જે સેતુબંધોમાં કુદરતી રીતે પાણી આવતું હોય તેવા (સહોદક) સેતુબંધો વધારે શ્રેયસ્કર થવાના; અને જે સહોદક સેતુબંધો પૈકી (પણ) જે કોઈ, વિસ્તારવાળા પ્રદેશને પાણી પૂર પાડી શકે એવો હોય તેને સર્વથી ઉત્તમ કોટીનો ગણવો.

દ્રવ્યવતો અનેક રચાય; પરંતુ જે કોઈ (રાજા) અતિ મૂલ્યવાળા ચીજો પૂરી પાડે એવું, અનેક જંમણોના રૂપમાં પરિણમે એવું, અને જેની કોર ઉપર નદી આવી રહેલ હોય તેવું વન રચી શકશે, તે (પોતા પૈકી) બીજા (રાજા)ને પણ પૂરો પડી શકશે; કારણ કે જે વનમાં નદી હોય તે વન સ્વાવલંબી બનીને આપઝાલે આશ્રય આપનારું પણ થઈ પડે.

મૃગયાવન રચાતાં હોય તેમાં જે કોઈ રાજા, પોતાના યજુ(રાજા)ના, જંગલી પ્રાણીઓથી બરેલા વનને લગોલગ, બહુથર (ફર) પશુઓ જેમાં હોય તેવું વન રચાવે, અને તેમ કરીને તે પોતાના યજુને કલેશ આપે તેમ જ તેને પોતાના રાજ્યના સીમાભાગ ઉપર આવેલ હસ્તિવન મુઘી વધારી મુકે, તે (પોતા પૈકી) બીજા (રાજા)ને ટપી પણ જવાનો.

પૂર્વકાળના આચાર્યોત્તમ મત એવું છે કે—જે દેશો પૈકી એકમાં અલ્પથર પુરોનો સંખ્યા મોટી હોય, અને બીજામાં બહુથર પુરોનો સંખ્યા નાની હોય, તે (જે બેમાંથી) બહુથર પરંતુ અલ્પસંખ્ય પુરોવાળો દેશ શ્રેયસ્કર ગણાશે; કારણ કે થોડાક પણ થર પુરો, ઘણા અશુર પુરોનો ઘણુ વાંછી શકે છે, અને તેના પરિણામમાં તેવા અથર પુરોના સ્વામીના અખિલ સંન્યનો નાશ પણ થઈ જાય છે.

પરંતુ હું (કૌટિલ) એવું મત ધરાવતો નથી. (માટે કહેવું આ પ્રમાણે છે):-દુર્બલ (અધર) પુરુષો ધણા મોટા પ્રમાણમાં હોય તો તે વધારે સારું છે; કારણ કે એવા પુરુષો ધણા હોય, તો તેમનો, લક્ષ્મીની જાવણીને લગતા બીજાં કામમાં ઉપયોગ કરી શકશે એટલું જ નહિ, પરંતુ શાંતિથી વિશે સુદ્ધ પ્રજા સૈનિકોને તેઓ ઉપકારક થઈ પડશે, અને તેમની મોટી સંખ્યા દેખીને શત્રુ ભડકી ઉઠશે પણ ખરો. વળી તાલીમ આપીને (વિનયકર્મવડે) તેવા બહીષ્ણુ પુરુષોને પાણી ચઢાવી શકાશે પણ ખરું.

ખાણોને લગતા વિષય પરત્વે કહી શકાય કે, જે કોઈ ખાણમાંથી ધીમતી માલ મળે તેમ હોય તેવી કોઈ પણ ખાણને, જે કોઈ રાજા અસ્પૃશ્ય કરીને ખોદાવી શકશે અને જેની વિશે સહેલાઈથી જઈ શકાય તેવી રીજના કરી શકશે તે રાજા (પોતા પૈકી) બીજા (રાજા)ને પૂછી જાશે પણ ખરો.

કોઈ એક ખાણ નાની પણ મહાસાર (મોટી ધીમતની ચીજો માપનારી) હોય, અને બીજી ખાણ મોટી તથાપિ અસ્પૃશ્ય (હલકી ધીમતની ધણી ચીજો આપનારી) હોય, તો એ બેમાંથી કોને વધારે ઉપકારક ગણવી ?

આ બાબતમાં પૂર્વકાલીન આચાર્યોનું કહેવું આ પ્રમાણે છે:-પહેલાં કારની (નાની) ખાણને ઇષ્ટ ગણવી; કારણ કે હીરા, મણિ, મોતી, પ્રવાલ, રોનું તથા રૂપું વગેરે એવી વસ્તુઓ છે કે, તેમનાથી અન્ય દલકી ચીજોના જેથો ગમે તેટલો મોટો હશે તોપણ તેમનો ગ્રાસ થઈ જવાનો જ.

પરંતુ (હું) કૌટિલ કહું છું કે:-એમ થવાનું નહિ; કારણ કે અસ્પૃશ્ય દલકી ધીમતની ચીજો) મોટા જગ્યામા જો જૂની અને વિચાળ ખાણોમાંથી મેળવી શકાતી રહેશે, તો તેની મદદથી મહાસાર (મોટી ધીમતની ચીજો)ની ખરીદી થઈ પણ શકશે.

આ પ્રમાણે વર્ણિત થયેલો લગતો ચર્ચા સમાપ્ત થાય છે.

“જળમાર્ગ અને ભૂમિમાર્ગઃ એ (બે પ્રકારના) વણિકપથોમાંથી જળ-
માર્ગને વધારે ઉપકારક માનવો; કારણ કે તે એક તરફથી જેમ જોઈએ ખર્ચ
કરાવે તેવો છે, તેમ બીજી તરફથી તે મોટો લાભ (પ્રયોજ્ય) કરાવે તેવો
પણ છે—” આમ પૂર્વકાળના આચાર્યોનું માનવું છે. પરંતુ આ સંબંધમાં
(મારું) કૌટિલ્યનું મત એવું છે કે:—જળમાર્ગ જવાના કામમાં વિઘ્ન કરે
તેવો (સંરક્ષગતિ), અસાવકાલિક (બધા કાળમાં કામ ન આવે તેવો),
લડીકામો ભયપ્રસ્ત કરી નાખે તેવો, અને જેની વિશે રક્ષા કરવાની જરૂર પડે-
તો રક્ષા કરી ન શકાય તેવો (નિષ્પ્રતિકાર) છે; જ્યારે ભૂમિમાર્ગ પરત્વે
એવા કોઈ પણ પ્રકારના ભયની કલ્પના કરી શકાતી નથી.

એક જળમાર્ગ, કાંઈ કાંઈ યધને જવાય તેવો (ફલપથ) હોય, અને
બીજો સમુદ્રમધ્યમાં યધને જતો (સંયાનપથ) હોય, તો એ બેમાંથી પહેલો જે
કાંઈ કાંઈ યધને જવાનો માર્ગ (ફલપથ) હોય તે, બીજા સંયાનપથના કરતાં
વધારે સારો મણાશે; કારણ કે ફલપથ અનેક પૃથ્વપત્તનેાને સ્પર્શ કરી શકે.
તેવો હોય છે. નદીપથને પણ એ જ પ્રમાણે, વધારે ઉપકારક માનવો,
કારણ કે તે સળંગ હોઈને તે વિશે નડતાં સંકટોને સહી શકાય (દૂર કરી
શકાય) પણ ખરાં.

પૂર્વકાળના આચાર્યોના મત પ્રમાણે તો, જે કોઈ ભૂમિમાર્ગ દક્ષિણમાં
લઈ જતો (દક્ષિણપથ) હોય તેના કરતાં દિશાલય તરફ (ઉત્તરમાં) લઈ
જતો ભૂમિમાર્ગ શ્રેયસ્કર છે. પરંતુ (મારું) કૌટિલ્યનું માનવું, આ બાબત-
માં એવું છે કે:—એમ નહિ; કારણ કે કાંચળા, ચામડાં અને ઘોડાઓ
સિવાયની શંખ, વજ્ર (હીરા), મણિ, મોતી અને સુવર્ણ વગેરે જે ચીજો
પુષ્કળ પ્રમાણમાં દક્ષિણમાંથી મળી શકે છે તે ચીજો ઉત્તરપ્રદેશોમાંથી મળી
શકતી નથી.

દક્ષિણ દિશામાં જતો જે ભૂમિમાર્ગ અનેક ખાણોવાળા પ્રદેશોમાં
યધને જતો હોય, જેનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ રીતે લોકોથી કરાતો હોય, અને

જેના ઉપર પ્રવાસ કરતાં અલ્પધનવ્યય થાય તથા અલ્પ મુશ્કેલી અનુભવાય તેમ હોય, અગર તો જે રસ્તે જવાથી વિવિધ પ્રકારનો માલ મોટા જથ્થામાં મેળવી શકાય તેમ હોય તેને સૌથી પહેલી પસંદગી આપવી.

હવે આપણે, પૂર્વ દિશામાં તથા પશ્ચિમ દિશામાં જતા વેપારના માર્ગો (વલ્લિપથો) પરત્વે વર્ણન કરશું:-

એ માર્ગો પૈકી જે કોઈ 'અકુચપથ' (જેની ઉપર ગાડીગાડાં ચાલી શકે તેવો) હોય તે, અન્ય જે કોઈ 'પાદપથ' (જેની ઉપર માત્ર પગ વડે જ પ્રવાસ કરી શકાય તેવો) હોય તેના કરતાં વધારે ઉપકારક ગણાશે; કારણ કે તેવા માર્ગની મદદથી, કર્મરંભ મોટા પ્રમાણમાં થઈ શકશે.

પ્રદેશ ગમે તેવો હોય કે ઋતુ (કાળ) ગમે તે હોય, તો પણ જે માર્ગો ઉપર ગધેડાં કે ઊંટોથી ચાલી શકાય તેમને પણ પ્રેરકાર ગણવા.

વળી આ ઉપરથી આપણે 'અંશપથ' (જે માર્ગ ઉપર મનુષ્યો પોતાના ખભા ઉપર માલ ઉપાડીને જઈ શકે છે તે) ના ગુણગુણ પણ સમજી લેવા.

જે કર્મરંભ કરવાથી યત્રુને ફાયદો થઈ આવે તે કામ જો કોઈ પણ વિજયાતુર રાજા ઉપાડે, તો તે, એક પ્રકારનો ફાય જ ગણાશે; અને જો તે, એવા વિપરીત કોટીનું કામ ઉપાડે તો તેને લાભ (વૃદ્ધિ) રૂપે જ ગણવું. પોતાને તેમ જ પોતાના યત્રુને એકસરખો લાભ (કોઈ પણ કર્મના પરિણામમાં) થાય તેમ છે, એવું જો કોઈ પણ રાજાને દેખાય, તો તેણે, 'પોતે અવિકાર્ય દશામાં છે,' એમ પણ સમજી લેવાનું છે.

* એ જ પ્રમાણે જે કામ કરવામાં વ્યય અધિક પ્રમાણમાં થતો હોય અને ફળ અલ્પ પ્રમાણમાં મળતું હોય, તો તે કામને નુકસાન (ફાય) રૂપે જ માની લેવું; અને એનાથી વિપરીત કોટીના (એટલે કે, જે કામમાં ખર્ચ

* પ્રાચીન ભરતખંડના ધનશાસ્ત્રની રચના કરનાર એ જ આ અને આવા બીજા અનેક મિત્ર તો આ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંથી મળી શકે તેમ છે. સ્વદેશીય ધન-શાસ્ત્રને આધારે જ પ્રાચીન હિંદુઓએ પોતાના સમાજજીવનની મદત કરેલી હતી."

ઓછા પ્રમાણમાં થતો હોય અને જેનું ફળ વધારે પ્રમાણમાં મળતું હોય તેવા)કામને ઘૃદ્ધિ (લાભ) રૂપ જ ગણવાનું છે. પરંતુ જે કોષ કર્મ પરત્વે યતો ખર્ચ (ધનવ્યય) અને તેમાંથી મળતો લાભ (આય) : એ ઉભય એકસરખા પ્રમાણમાં હોય, તો પછી વિજયાતુર રાજ્યએ પોતાની રિચતિને અવિકાર્ય સમજી લેવી (અર્થાત્, પોતે જેમ ઘૃદ્ધિ કરી શકે તો નથી તેમ ક્ષયાધીન પણ બનતો નથી એમ તેણે સમજી લેવું).

આમ હોઇને, જે દુર્ગો બાધાવવામાં અને અન્ય કામો કરાવવામાં પોતાને ધનવ્યય અલ્પ કરવો પડે, અને જેના પરિણામમાં પોતાનો અધિક ઉદય થઇ આવે, તેવા દુર્ગો અને તેવાં કર્મો પ્રત્યેક વિજયોત્સુક રાજ્યએ કરાવવાના છે.

કર્મસંધિને આ પ્રકારના લક્ષણોવાળી બીજી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ વસ્તુલ્પાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ :’ એ સંગ્રામી ઓળખાતા, સાતમા અધિકરણમાંનું ‘ કર્મસંધિ’ નામક ખાસ પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૩.

પૂઠભાગે રહેતા શત્રુ પરત્વે કરવાની ચિંતા.

પોતપોતાના શત્રુઓ જે કાળે બીજાની ઉપર ચડાઇ લઇ ગયા હોય તે કાળે, જે કોષ વિજયાતુર રાજ્ય અને તેનો શત્રુ : એ ઉભય પોતપોતાના શત્રુની સેનાના પૂઠભાગને લાચરી લેવાના ઇરાદાથી એકસાથે પ્રયાત્ન કરશે, તો તે બેમાંથી જે એક, અન્ય શક્તિસંપન્ન (રાજ્ય)ની સેનાના પૂઠભાગને પોતાના કબ્જામાં લઇ શકે તેને અધિક લાભ મળશે (પણ ખરો); કારણ કે પોતાના મુખ (પૂરો)ભાગ વિષે રહેલ જે શત્રુ ઉપર તે બીજા શક્તિસંપન્ન રાજ્યએ ચડાઇ કરી લેશે તેને નષ્ટ કરી દીધા પછી જ

તે બીજો રાજા, પોતાના પૂઠભાગ ઉપર આવેલ શત્રુનો ધ્વંસ કરવાને સમર્થ બનવાનો; તથાપિ જે કોઈ રાજા હીનશક્તિ હોય અને જેણે યદ્ય લાભ મેળવી લીધો ન હોય તેણે તે પ્રમાણે કરવાનું નથી.

તુલ્યશક્તિવાળા બે રાજાઓ પૈકી જે કોઈ, કર્મારંભ અધિક પ્રમાણમાં કરી રહેલ અન્ય કોઈ રાજાની સેનાના પૂઠભાગને હાથ કરી શકે છે તે, તેવા અન્ય રાજાનો પરાભવ પણ કરી શકે છે; કારણ કે જે રાજાએ કર્મારંભ અધિક પ્રમાણમાં કરેલ હોય તે રાજા જ્યાં સુધી પોતાના પુરોભાગ ઉપર રહેલ શત્રુને નષ્ટ કરી શકે નહિ, ત્યાં સુધી તે પોતાના પૂઠભાગ ઉપર આવેલ શત્રુનો ધ્વંસ કરી શકતો પણ નથી. આમ હોઈને જે કોઈ રાજા અલ્પશક્તિવાળો હોય અને જેની પ્રવૃત્તિ ચક્રાંતર્ગત રાજ્યો તરફથી અવરુદ્ધ થઈ રહેલી હોય તેણે એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાની નથી.

જે બે રાજાઓ કર્મારંભ (તૈયારીની બાબત) પરત્વે એકસરખા હોય તે પૈકી જે એક, સર્વમાધન (સર્વસંદોહ) સહિત પ્રયાણ કરી ચૂક્યો હોય તેના પૂઠભાગને બે બીજો કોઈ (રાજા) હાથ કરી શકશે, તો તે પ્રમાણે હાથ કરનાર રાજાને અધિક લાભ મળી આવવાનો જ; કારણ કે જે કોઈ રાજા અન્યમૂલ (એટલે કે જે રાજાના મૂળ ખોદાઈ ગયલ) હોય છે તે રાજાનો પરાભવ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. પરંતુ જે કોઈ રાજા પોતાના પૂઠભાગને સુરક્ષિત કર્યા પછી જ પોતાની મેનને પ્રયાણ કરાવે છે તે રાજાનો પરાભવ સહેલાઈથી થઈ શકતો નથી.

જે બે રાજાઓનું સેનાબળ તુલ્ય હોય તે બે પૈકી જે કોઈ પોતાના કોઈ એક ચલશત્રુ માને ગયો હોય, ત્યારે બે બાકી રહેલ બીજો રાજા, તે પ્રમાણે પોતાના શત્રુ સામે ગયલા રાજાની સેનાના પૂઠભાગને કબ્જા કરી લે, તો તેવા (બીજા) રાજાને અધિક લાભ થઈ આવશે; કારણ કે જે કોઈ રાજા પોતાના ચલ (લમતા કરના) શત્રુ સામે ગયો હોય છે તે પોતાના તેવા ચલશત્રુ ઉપર સહેલાઈથી વિજય મેળવી લીધા પછી જ, પોતાના પૂઠભાગ ઉપર રહેલ શત્રુનો પરાભવ કરવાને સમર્થ થશે. પરંતુ જે કોઈ રાજા

પોતાના સ્થિત (સ્થિર અને સુરક્ષિત) ચત્રુ સામે ગયો હોય તે, તે પ્રમાણે કરી ચક્રશે નહિ; કારણ કે તેવો જે રાજા પોતાના સ્થિર ચત્રુ સામે ગયો હશે તે રાજાને પોતાની સામે હલ્લો ચતાં પોતાના ચત્રુના દુર્ગો સામે (તરફ) પાછું હટવું પડશે, અને તેના પરિણામમાં તેને, પોતાનાં પૂઠભાગે રહેલ ચત્રુ તથા મુખભાગે રહેલ દુર્ગસંપન્ન ચત્રુની વચમાં ભરાઈ-ફસાઈ-પડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત પણ થઈ આવશે.

પૂર્વે વર્ણવાઈ ગયેલ ચત્રુઓ પરત્વે પણ, આ મુજબ જ સમજી લેવું.

જે ગુલ્મચકિતવાળા રાજાઓ એક બીજાના ચત્રુ હોય, તો તે બેમાંથી જે કોઈ એકે, અન્ય ધાર્મિક રાજા ઉપર ચઢાઈ કરેલી હોય તેવા રાજાના પૂઠભાગ ઉપર જો બીજો ચત્રુ (રાજા) હુમલો કરશે, તો તે પ્રમાણે હુમલો કરનાર (આભયોગી)ને ફાયદો મળવાનો; કારણ કે જે કોઈ રાજા અન્ય ધાર્મિક રાજા ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો હશે તેનો, તેની પોતાની પ્રજા દ્વેષ કર્યા વિના નહિ રહે. પરંતુ જે કોઈ રાજાએ અન્ય કોઈ અધાર્મિક રાજા સામે પ્રયાણ કર્યું હશે તે બધાની પ્રીતિને મેળવવાનો.

જે કોઈ ઉડાઉ (મૂલહર) રાજા હોય અગર જે કોઈ તાદાત્વિક (રાજાનું રાજા કમાઈ અર્થનાર) રાજા હોય, અથવા તો જે કોઈ કંજીસ રાજા હોય તેની ઉપર ચઢાઈ લઈ જનાર રાજાના પાછલા ભાગ ઉપર હુમલો ચાલે છે ત્યારે તેનું પરિણામ કેવું આવશે, તે આ ઉપરથી સમજી લેવું.

જે રાજાઓ પોતપોતાના મિત્રો સામે પ્રયાણ કરે તેમના સંબંધમાં પણ આવું ને આવું બનવાનું.

જે જે (પરસ્પર) ચત્રુરાજાઓ હોય તેમાંથી એક જો પોતાના મિત્ર ઉપર ચઢી ગયો હોય અને બીજો પોતાના ચત્રુ સામે ગયો હોય, તો જે એક રાજા, તેવા પોતાના ચત્રુ ઉપર ચઢી જનાર રાજાના પૂઠભાગને જિતી લેશે તે રાજાને લાભપ્રાપ્તિ થઈ આવવાની; કારણ કે જે એક રાજાએ પોતાના મિત્ર ઉપર ચઢાઈ કરી હશે તે રાજા પોતાના મિત્ર સાથે મુખેય

સંધિ કરી લીધા પછી, પોતાના પૂઠભાગ ઉપરના ચત્રુ સામે પ્રયાજી કરી ચક્રશે. વળી ચત્રુ સાથે સંધિ કરવી તેના કરતાં મિત્ર સાથે સંધિ કરવાનું કામ વધારે સહેલું પણ યથા પડશે.

એક પોતાના મિત્રને નષ્ટ કરવાના અને બીજો પોતાના ચત્રુને નષ્ટ કરવાના કામમાં પડેલ હોય, એવા બે રાજાઓમાંથી જે કોઈ પોતાના મિત્રને નષ્ટ કરવાના કામમાં પડેલ હોય તેના પૂઠભાગે જે કોઈ રાજા હુમલો કરશે તેને (તેમાંથી) લાભની પ્રાપ્તિ યથા આવશે; કારણ કે જે કોઈ રાજા, પોતાના ચત્રુનો વિનાશ કરવાના કામમાં પડેલ હશે તેની મદદે તેના મિત્રે પણ ચડ્યા હશે, અને તેથી તે પોતાના પૂઠભાગ ઉપર રહેલ ચત્રુનો પરાભવ પણ કરી ચક્રશે. પરંતુ જે કોઈ રાજા પોતાના મિત્ર ઉપર હુમલો લઈ ગયો હશે તે પોતાના પક્ષને નષ્ટ કરનારો બન્યો હશે તેથી તેને કોઈ પણ તરફથી મદદ મળવાની નહિ જ, અને તેના પરિણામમાં તે પોતાના પૂઠભાગ ઉપર ચડી આવેલ ચત્રુનો પરાભવ કરી ચક્રશે પણ નહિ.

જે કોઈ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પોતે પાત્ર થયા ન હોય તે લેવાને માટે જે કોઈ વિજયાતુર રાજા અને તેનો ચત્રુ: એ બે જો કોઈ એક અમિત્ર (રાજા)ના સૈન્યના પાછલા ભાગ ઉપર હુમલો કરશે, તો જે કોઈ રાજાના ચત્રુએ ધણા લાભો મુમાવેલા હશે અને ધણા ક્ષયબળ ભોગવ્યો હશે તે રાજાને વધારે ફાયદો યથા આવશે; અને જો કોઈ વિજયાતુર રાજા અને તેનો ચત્રુ: એ ઉભય, પોતે જે કામ પ્રાપ્ત કરવાને પાત્ર થયા હોય તે લેવાને અર્થે, કોઈ એક (ત્રીજા) અમિત્ર રાજાની સેનાના પૂઠભાગ ઉપર હુમલો કરશે, તો તે પૈકી જેના ચત્રુનાં લાભ તથા સૈન્ય નષ્ટ થયલાં હશે તેને, અધિક પ્રમાણમાં ફાયદો પણ મળશે.

જે ચત્રુ ઉપર ચડાઈ થઈ જઈ ચકાસ તેમ હોય તે ચત્રુ જો અપકાર-સમર્થ (જદ્દો લઈ શકે તેવો) હોય, અને ચડાઈ લઈ જનાર રાજાના પૂઠભાગે રહેલ તેનો ચત્રુ, પોતાના સૈન્યમાં તેમ જ સાધનોમાં શક્તિ કરવાની

સક્રિય ધરાવે તેવો હોયને, તેવા ચદ્ધર્થ લાવનાર ગમ્મના એકાદ પડખા ઉપર સુરક્ષિત રિયતિ ધરાવી રહેલો હોય, તો તેવા પૂઠભાગ ઉપર રહેલ શત્રુને વધારે લાભ મળી શકશે; કારણ કે અભિયોગી રાજનના એક પડખા ઉપર રહેલ (પાર્શ્વગ્રામી) શત્રુ, યાતન્ય (જેના ઉપર ચદ્ધ કરી શકાય તેવા) શત્રુનો મિત્ર થઈ રહેશે એટલું તો નહિ, પરંતુ અભિયોગી રાજનના મૂલસ્થાન ઉપર હુમલો કરવાને સમર્થ પણ તે થઈ જશે. પરંતુ જે કોઈ શત્રુ અભિયોગી રાજનના પૂઠભાગ ઉપર રહેલ હશે તે તો જેવળ પૂઠભાગને જ બાધ કરી શકશે.

પાશ્વિગ્રાહ (શત્રુના પૂઠભાગને ઉપદ્રવ કરનાર) રાજાઓ નણ પ્રકારના છે:- (૧) શત્રુની ચેષ્ટાનો નિરોધ કરનારા; (૨) શત્રુના પાછલા ભાગમાં રહેતા રાજાઓ; અને (૩) શત્રુના પડખા ઉપર આવેલ રાજાઓ.

એક વિજયાતુર રાજા અને તેના શત્રુની વચ્ચે જે કોઈ રાજા (મધ્યસ્થ) આવી રહેલ હોય તે 'અન્તર્ધિ' કહેવાય છે. જે આવા 'અન્તર્ધિ' રાજા પાસે દુર્ગો, જંગલી લોકો અને મદદગાર થઈ રહે તેવાં અન્ય સાધનો હોય છે, તો તે, સમર્થ રાજાના માર્ગમાં, એક પ્રકારના અવરોધકનું કામ પણ સાગે છે.

જે વિજયાતુર રાજા અને તેના શત્રુને, કોઈ મધ્યસ્થ (મધ્યમ) રાજાને પકડવાની ઇચ્છા થઈ આવે અને તેવી ઇચ્છાને અનુસરીને તેઓ તેવા મધ્યમ રાજાના પૂઠભાગેથી તેની ઉપર ચદ્ધ કરી દે, તો પછી તે એમાંથી જે કોઈ રાજા પોતાને જે કંઈ આપવાનું વચન મળેલું હોય તે કદાવી લેવાના પ્રયાસમાં જો તેવા મધ્યમ કોટીના રાજાને તેના પોતાના મિત્રથી વિમુક્ત કરી નાખીને, તેના કોઈ શત્રુને તેના મિત્રને સ્થાને ગોઠવી આપે, તો તેને વધારે પ્રમાણમાં લાભ થઈ આવશે; કારણ કે ત્યજી દેવાયલ મિત્રતાને સંજવન કરવાની ફરજ કોઈ મિત્રને પાડવામાં આવે, તો તેના પરિણામમાં તે મિત્ર જોડેલો ઉપકારક થાય તેના કરતા, જે શત્રુને સધિ કરવાની ફરજ પડી ચૂકો હોય તે શત્રુ વધારે પ્રમાણમાં ઉપકારક થઈ પડશે.

ઉદારીન રાજ્યને સપડાવવાની બાબતમાં પણ આવું ને આવું જ સમજી લેવું.

પૂઠ્ઠાગમાથી અગર મુખ્યભાગમાથી હુમલો થતો હોય, તો એ ઉભયમાથી જે કોઈ પરત્વે મંત્રયુક્ત (કપટાત્મક લડાઈ) કરવાનો અવકાશ મળી આવે તેને વધારે પસંદગી આપવી.

પૂર્વકાળના (નીતિવિશારદ) આચાર્યો કહે છે કે:—ખુલ્લી લડાઈ (બ્યામામયુદ્ધ)માં (માણુસોનો) હાથ અને (ધનનો) બચ પુષ્કળ થાય છે, અને તેથી કરીને જે રાજ્યને વિજયપ્રાપ્તિ કરેલ હોય છે તે રાજ્ય, એક દષ્ટિએ પરાજિત જેવો દેખાશે. જ. ૪.

‘તથાપિ માર્શં (કૌટિલ્યેનું) કહેવું, આ બાબતમાં, આ પ્રમાણે છે:—
“ના, એમ નહિ, હાથબચ જમે તેટલા પ્રમાણુમાં થાય, તોપણ શત્રુનો વિનાશ તો થવો જ જોઈએ.”

જેમને હાથબચ સરખા પ્રમાણુમાં થતો હોય એવા જે રાજ્યોમાથી જે કોઈ પ્રથમ પોતાના મુખ્યભાગ ઉપર રહેલ શત્રુને વિનષ્ટ કરી નાખ્યા પછી પોતાના પૂઠ્ઠાગ ઉપર રહેલ શત્રુ ઉપર ચઢી જાય છે તેને વધારે પ્રમાણુમાં લાભ થઈ આવે છે. જે વિજયાતુર રાજ્ય અને તેનો શત્રુ: એ ઉભય પોતપોતાના પુરોક્ષાગ ઉપર રહેલ શત્રુઓનો ખર્ચ કરી નાખવાના કામમાં પૃથક્પૃથક્ પડી ગયલા હોય, તો એ બેમાથી જે કોઈ પોતાના પુરોક્ષાગ ઉપર રહેલ, પરંતુ ઊંડી શક્તિધરાળી રહેનાર અને મહાશક્તિવાળા શત્રુનો નાશ પ્રયત્ન કરી શકશે તેને લાભ પણ અધિક પ્રમાણુમાં થઈ આવશે.

×એટલા યુરોપીય મહાવિપ્લવનું પરિણામ આવું જ આવેલું છે. ૧ આ નીતિસૂત્રનો આમજ અર્વાચીન યુરોપીય મહારાજ્યોએ, એટલા મહાપુલ્કમાં પણ કરેલો છે.

અન્ય યત્રુઓનો તથા અટવીજલ (જંગલી લોહો)નો પાત કેવી રીતે કરવો તે પણ, આ ઉપરથી સમજી લેવું. પૂઠભાગ અને મુખભાગ વિષે રહેતો યત્રુ તથા ચાતવ્ય (જે યત્રુ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાતી હોય તે) યત્રુઃ એ બે સંયુક્ત હોય, ત્યારે વિજયાતુર રાજ્યએ, નીચે ખતાવ્યા પ્રમાણે વર્તન રાખવું:—

વિજયાતુર રાજ્યના મુખભાગ વિષે રહેલ યત્રુને, (તેના) પૂઠભાગ વિષે રહેલ યત્રુએ, વિજયાતુર રાજ્યના મિત્ર ઉપર દુમલો કરવાને લોભાવવો; ત્યાર પછી તેવા પૂઠભાગ ઉપર રહેલ યત્રુના યત્રુ(આક્રન્દ)ને, તે પૂઠભાગ ઉપરના યત્રુના મિત્રની સામે ઉપસ્થિત કરી દેખે, અગર તો એ ઉભય વચ્ચે લડાઈ સળંગાવી મુકીને તેવા વિજયાતુર રાજ્યએ (પોતાના) પૂઠભાગ વિષે રહેલ યત્રુની યોજનાઓને નિષ્ફળ કરી દેવી. વળી જે જ પ્રમાણે એણે (વિજયાતુર રાજ્યએ), આક્રન્દ (રાજ્ય)ના તેમ જ પૂઠભાગ વિષે રહેલ (પોતાના) યત્રુના મિત્રો વચ્ચે યત્રુતાને પણ જન્મ આપી દેવરાવવો,

વળી તેણે, પોતાના મુખભાગ વિષે રહેલ યત્રુના મિત્રને તેના પોતાના મિત્રની સાથે લડાઈમાં ઉતરાવી દેવો, અને પછી તેના મિત્રના મિત્રની મદદ લઈને તેણે, પોતાના યત્રુના મિત્રના મિત્રે જે દુમલો કરવાની તૈયારી કરી હોય તેને નિષ્ફળ (પણ) કરી દેવી.

તેણે (તેવા વિજયાતુર રાજ્યએ) પોતાના મિત્ર પાસેથી મદદ મેળવીને, પોતાના પૂઠભાગે ચઢી આવનાર યત્રુને ખાળી રાખવો, અને પોતાના મિત્રના મિત્ર તરફથી જે મદદ મળે તે વડે તેણે, પોતાના પૂઠભાગ ઉપર રહેલ યત્રુને, પોતાના પૂઠભાગ ઉપર રહેલ મિત્ર (આક્રન્દ)નો ઉપર ચઢી જતા અટકાવી પણ દેવો.

આ પ્રમાણે વિજયાતુર રાજ્યએ, પોતાના મિત્રોની મદદથી, પોતાના મુખભાગ તરફ તથા પૂઠભાગ તરફ આવેલ તમામ રાજ્યોનું 'મંડળ' રચીને

તે આખાને તેણે પોતાના અધિકાર નીચે લાવી મુક્યું. તેણે તે મંડળમાંના પ્રત્યેક રાજ્ય વિષે દૂતો (એલચીઓ) ને તથા જાસુસો (ગૂઢ પુરૂષો) ને નિવાસ કરવા અર્થે મોકલી આપવા; અને પોતાના શત્રુઓના સામર્થ્યને હથિવાનું ચાલુ રાખીને તેણે, પોતાના મિત્રો પ્રતિ મિત્રભાવે વર્તવાનું ચાલુ રાખ્યું, અને પોતાના જે હેતુઓ હોય તે પરત્વે ગુપ્તતાનું પાલન (પશુ) કરી રાખ્યું.

જે રાજા પોતાના હેતુઓને ગુપ્ત રાખી નથી શકતો તે રાજાના કાર્યો કદાપિ અસ્પષ્ટાળ પર્્યંત સફળ થતા દેખાશે; તો પણ (અંતે), ભરદરિયે ભાગેલા વદાણની પેઠે તેવો રાજા વિનષ્ટ થઈ જશે, એ વાતને નિઃસંશય જાણવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘યદ્યુજ્યાત્મક’ નીતિનો ઉદ્દેશ: ‘એ સંઘાવાળા સાતમા અધિકરણમાં’ ‘પ્રકાશ રહેતા શત્રુ પરત્વે કરવાની ચિંતા’—એ નામક તેરમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે,)

પ્રકરણ ૧૪.

નષ્ટ થઈ ગયેલી શક્તિ પાછી મેળવવા આખત.

પોતાના એકત્રિત (સામવાયિક) શત્રુઓ તરફથી ન્યારે કાંઈ પણ વિજયોત્સુક રાજા ઉપર ચઢાઈ લાવવામાં આવે, ત્યારે પોતાને ઇષ્ટ લાગે તો તેણે તેમના અગ્રેસર (પ્રધાન) ને, આ પ્રમાણે કહેવું:—“હું તારો સાથે સંધિ કરવા તૈયાર છું; આ રહ્યું સુવર્ણ, અને આ રહ્યો હું તારો મિત્ર; તુંને અમલો લાભ થવાનો; તારા જે શત્રુઓ તારા લશ્વી. હમણાં જે પ્રકારનો મિત્રભાવ દેખાડી રહેલા છે તેમના સુખમાં, તારે આત્મસમ ચક્રીને વૃદ્ધિ કરવી ન જોઈએ; કારણ કે તે તારા શત્રુઓ વૃદ્ધિને પામશે, તો અંતે તેઓ તારો પોતાનો પરાલભ કરવાના જ.”

અગર તો તેવા વિજયોત્સુક રાજાએ તેવા શત્રુસમવાયના અગ્રેસરને આ પ્રમાણે બેદવચન કહેવા:—“ આ પ્રમાણે સંધીભૂત થયલ રાજાઓની સંહિત (એકઠી થયલ) સેના, મારા જેવા નિર્દોષ (અનપકારી) પુરુષ ઉપર જેવી રીતે હાલ ચઢી આવેલ છે, તેવી જ રીતે તું પોતે સ્વસ્થ હોઈશ કે સંકટગ્રસ્ત હોઈશ તોપણ તેઓ પોતાના સંહિતબળ સાથે તારી ઉપર ચઢાઈ કયાં વિના રહેશે નહિ; કારણ કે બળ એક એવી બાબત છે કે તેના પરિણામમાં ચિત્ત વકરી ગયા વિના રહેવું નથી. આમ હોઈને તું તેમના એકાને તોડી નાખ. ”

આના પરિણામમાં (શત્રુઓએ રચેલ) એકસાથી જો વૃદ્ધી જાય, તો પછી, તે શત્રુઓ પૈકી જેઓ નિર્બલ હોય તેમની સામે તેણે (વિજયોત્સુક રાજાએ) તેવા શત્રુમુખ્ય (રાજા)ને ઉશ્કેરી મુકવો; અથવા તો જે બધા દુર્બલ (શત્રુરાજાઓ). હોય તેમને લાલચ દેખાડીને, તેઓ બધા એક થઈને તેવા અગ્રેસર (શત્રુરાજા)ની ઉપર ચઢાઈ લઈ જાય એવી ગાઠવણ તેણે (વિજયોત્સુક રાજાએ) કરી દેવી; અગર તો જે કોઈ માર્ગે તેવા (વિજયોત્સુક) રાજા પોતાનું શ્રેય સાધી શકે તેમ હોય તે માર્ગને ગ્રહીને તેણે, તેવા અગ્રેસર (શત્રુરાજા)ને, અન્ય રાજાઓની અપ્રીતિને પાત્ર બનાવી દેવો, અને તેમ કરીને તેણે તેમના પ્રયત્નોને ફલહીન કરી દેવા; અગર તો તેવા શત્રુ રાજાઓના અગ્રેસર (રાજા)ને મોટા મોટા લાભની આશા આપીને, કોઈ પણ પ્રકારના પ્રપંચ (ઉપજાપ)ની મદદથી તેણે (વિજયોત્સુક રાજાએ) તેની (અગ્રેસર રાજાની) સાથે સુમેલ કરી લેવી.

[આમ એ અગ્રેસર (શત્રુરાજા) પ્રપંચમાં ફસાઈ જાય] એટલે જે પુરુષોને જાનને રાજ્યોમાંથી પગાર મળતો હોય તેમણે, તેવા અગ્રેસર (રાજા)એ મેળવેલ મોટા મોટા લાભને ઉઘાડા પાડી દેવા એટલું તો નહિ, પરંતુ તેમણે તેવા સંધીભૂત રાજાઓને, દાઢમાંથી બોલીને, “ તમે બધાએ ઠીક એકો કરેલો છે, ” એમ સંબળાવી (પણ) દેવું.

જે એ સમવાય (એકા) પૈકીના કોઈ દુષ્ટવૃત્તિવાળા હોય, તે તેમના પોતાના હાથે, તેમણે પોતે કરેલ સંધિનો ભંગ કરાવી દેવો; અને પછી જે રાજ્યો પાસેથી પગાર મેળવનાર (ઉભયવેતન) પુરુષોએ, તે પ્રમાણે રચાયેલો સમવાય આજો તૂટી પડે એટલા માટે, આ પ્રમાણે મોલવું. — “ અમે જે વાત દર્શાવી આપેલી તેને અનુરૂપ જ આ બીજા મની છે. ”

(આ પ્રમાણે) શત્રુઓ એક બીજા તરફથી જીતા પડી જાય એટલે, ઈ, એ શત્રુ રાજ્યોમાંથી કોઈ એકને મિત્ર બનાવીને વિજયાતુર રાજ્યએ પોતે જે એકા કરવાનું ધાર્યું હોય તે એકા તેણે કરવી.

(શત્રુરાજ્યોથી જે) સમવાય રચાયેલો હોય તેમાં કોઈ પ્રધાન (અગ્રેસર) ન હોય, તો પછી, જે કોઈ (શત્રુરાજ્ય)ની પ્રેરણાથી એકા રચાયેલો હોય તેને, વિજયાતુર રાજ્યએ પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવો; અગર તો જે કોઈ શત્રુરાજ્ય સ્થિરચિત્તવાળો, અગર તો પોતાની રાજ્યને વહાલો હોય, અગર તો જે કોઈ લોભ કે ભયને લીધે સંઘમાં તડોવાઈ ગયેલો હોય, અગર તો જે કોઈ (શત્રુરાજ્ય), કોઈ પણ પ્રકારના અન્યપ્રતિસંબંધથી તેવા વિજયાતુર રાજ્ય સાથે મિત્રભાવે સંકળાયેલો હોય, અગર તો જે કોઈ મિત્ર હોય કે ચલશત્રુ હોય, તેને, ખતાવવામાં આવેલ કમ પ્રમાણે (એકના અભાવે બીજાને એમ) વિજયાતુર રાજ્યએ પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવાનો છે.

પૂર્વસંચિત (સંહિત થયેલ) રાજ્યોમાંથી જે કોઈએ બાકીના તમામને પ્રોત્સાહિત કરેલ હોય તેની આગળ, વિજયાતુર રાજ્યએ નમતું જોખી વું; જે કોઈ નિશ્ચિત ચિત્તવાળો (સ્થિરકર્મ) હોય તેને સાન્ત્વનકર્મથી અને પ્રશ્નિપાત (વીનવણી)વડે ઢીલો પાડી દેવો; જે કોઈ પ્રગ્નપ્રિય હોય તે તેવા (વિજયાતુર) રાજ્યએ પોતાની કન્યા પરણાવવી, અગર તો તેવા રાજ્યના યૌવનનો ઉપયોગ (પોતાની સ્ત્રી વિશે પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવવામાં)તેણે લેવો. વળી એવા સંધીબ્રૂત રાજ્યો પૈકી જે કોઈ હુલ્લ (હાલસુ) હોય

તેને (ખીજના કરતી) ખમણો લાભ તેણે (વિજયાતુરે) આપવો; અમર તો એમાંનો જે કોષ (પોતાની સામે રચાયલા સમવાયથી) ડરતો હોય તેને તેણે, દ્રવ્યની તેમ જ લશ્કરની મદદ આપી દેવી; જે કોષ સ્વતંત્રીત (સ્વભાવથી બડકતો રહે તેવો) હોય તેને તેણે વિધાસ આપવો; જે કોષની મૈત્રી રાજ્ય-પ્રતિસંજ્ઞના આધારે રહેલી હોય તેની સાથે વધારે ઝાઝી એકતા કરી લેવી; જે કોષ મિત્ર જેવો હોય તેને મિત્ર લાગે પણ પોતાને ઉપકારક થઈ પડે તેવું તેણે કાષ્ઠક પણ કર્મ કરવું, અમર તો તેવા સામે જો શત્રુતા હોય તો તેનો ત્યાગ કરી દેવો; જે કોષ ચલશત્રુ હોય તેને મદદગાર બનવું, અને તેની સામે જો શત્રુતા હોય તો તે મુશ્કી દેવી; તેમ વળી પૂર્વે વધુવાંશ ગમલ રાજ્યો પૈકી હરકોઈને, તેવા વિજયાતુર રાજ્યો, ફાવે તે ઉપાય કરીને કે જ્ઞાન, દાન, ભેદ, અને દંડઃ એ પૈકી કોઈનો, ‘આપત્તિ’વિષયક પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે ઉપયોગ કરીને સાધી લેવાનો (પણ) છે.

જે કોષ રાજ્ય બ્યસનગ્રસ્ત થયેલો હોય અને જેને પોતાના શત્રુ તરફથી ચઢાઈ આવવાની ભીતિ રહેતી હોય તેણે પોતાના (તેવા) શત્રુને ‘કાશ્વ’ તથા લૈન્ય પૂરાં પાડવાનું વચન આપીને, સુનિશ્ચિત દેશ, કાળ અને કાર્યને અનુસરતી સંધિ તેની સાથે કરી લેવી. વળી જો પોતાથી સંધિબંધન થઈ હોય કરાઈ ગયો હોય, તો તેવા (બ્યસનગ્રસ્ત) રાજ્યો તેવી પોતાનાં જૂલ સુધારી પણ લેવી. જો એવા (બ્યસનગ્રસ્ત) રાજ્યને મદદ આપનાર ખીજ રાજ્યો ન હોય, તો તેણે પોતાના સંજ્ઞાઓ તથા મિત્રોને મદદમ ખોલાવી લેવા; અમર તો તેણે પોતે, કાષ્ઠથી લઈ ન શકાય તેવા દુર્ગ સંધાવ લેવા; કારણ કે જે કોષ રાજ્ય પોતાના દુર્ગો વડે તથા મિત્રો વડે સુરક્ષિત થ બેઠેલો હોય છે તે પોતાના તેમ જ પારકા જનોથી ધૂભાય છે પણ ખરો.

જે કોષ રાજ્ય મંત્રચક્ષિતહીન હોય તેણે ગ્રામ્ય (વિચારકુશળ) પુરોહિત પોતાની આસપાસ એકઠા કરવા, અને વિદ્યાવૃદ્ધ પુરોહિતો સંમત રાખવે અને તેમ કરીને તેણે પોતાનું શ્રેય મધ્યાર્થ રીતે પ્રાપ્ત કરી લેવું.

જે કોઈ રાજ્ય પ્રભવહીન (કોચ અને સેના વિનાનો) હોય તેણે પોતાના રાજ્યત્વનાં અંગોને (પ્રકૃતિયોગક્ષેમ) સાધી લેવાને ચેત્ન કરવો; કારણ કે કોઈ અને સેનાને યુદ્ધ કરનાર કોઈ હોય તો તે 'જનપદ' જ છે; અને તે જ સર્વકર્મારંભોનું મૂળ છે. વળી આપત્કાળમાં દુર્ગંજ તેનું પોતાનું આશ્રયસ્થાન થઈ પડશે.

* પાણી પૂરું પાડી શકે એવા સાર્વજનિક બાધકામો (સેતુબંધો) સમ્ય-માત્ર (ધાન્યાદિ)ને ઉત્પન્ન કરાવનાર છે. જે ખેતરોને સેતુબંધોના લાભ મળી શકે તેમ હોય છે તે ખેતરોને પાણી મળતું રહે છે, અને તેથી કરીને તેમને જાણે કે સારા વરસાદનો લાભ મળતો હોય (એવું થઈ આવે છે.)

* શત્રુને પહોંચી વળવામાં વાણિક્યપદ્ધતિની ઉપયોગિતા સમાવલી છે; કારણ કે એવા ધોરી માર્ગોની મદદથી સૈન્યો તેમ જ ગૃહપુરોને (એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે) મોકલી શકાય છે. તેમ વળી સસ્ત્રો, આવરણો, રથો અને વાહનોની ખરીદી જો કરવી હોય છે, તો તે તેવા માર્ગો દ્વારા (સરલ-તાથી) કરી શકાય છે પણ ખરી એટલું તો નહિ, પરંતુ (પ્રવાસીઓને) જવા આવવામાં પણ તેઓ ઉપકારક થઈ પડે છે.

યુદ્ધોપકારક સાધનોનું મૂળ ખાણો છે.

દબ્બવનો (ઈમારતી લાકડાં પૂરાં પાડનાર જંગલો) દશે તો તેમની મદદથી (તેમાંથી મળતાં લાકડાંથી) દુર્ગો, યાનો (ખેસવાની ગાડીઓ) તથા રથો પણ બાંધી શકાશે.

હસ્તિવનોમાંથી દાથીઓ મળી આવશે.

ગાયો, ઘોડાઓ અને રથો જેવાંવાને માટે જિંટોની વૃદ્ધિ થતી રહે તેટલા માટે ચરિયાણુ સ્થાનો (ચરાઓ)ની પણ જરૂર રહે છે.

* અદ્રશ્ય મૈત્ર્યના રાજકાળમાં આ બધી વાતોને કિંમતો ઉતારવામાં આવેલી, અને તેનો પુરાવો આપણને મૅગિસ્ટ્રેનીઝના લેખમાંથી મળી આવે છે પણ ખરે.

જે કાંઈ રાજ્ય પાસે, આ પૈકી જે કાંઈ સાધન ન હોય તેણે તેવું સાધન પોતાના કાંઈ બંધુ કે મિત્ર પાસેથી મેળવી લેવું. જે કાંઈ રાજ્ય પાસે લશ્કર ન હોય, તો બીજી શકે તે પ્રમાણમાં, યુદ્ધપ્રેમી જાતિઓમાંથી, ચોર-અણોમાંથી, જંગલી લોકોમાંથી, મ્લેચ્છોમાંથી અને જે ગૂઢપુરો શત્રુઓને હિપદવ કરી શકે તેવા હોય તેમનામાંથી જે બધા બદાદર (પ્રતીર) પુરૂષો હોય તેમને તેણે પોતાના બાળી ખેંચી લેવા.

પોતાના શત્રુઓ અગર મિત્રો તરફથી રહેતા લયમાંથી બચવાના હેતુથી તેવા (વિજયોત્સુક) રાજ્યો પોતાનાથી વધારે સામર્થ્યવાળા રાજ્યની આગળ, દુર્બલ રાજ્યના જેવી નીતિનું પ્રદર્શન કરવું (એ તેને માટે ઇચ્છુ પશ્ય અણુશો).

આ પ્રમાણે સ્વપક્ષથી, મંત્રબળથી, ક્રોધથી અને સેનાથી સાધન-સંપન્ન બીજીને (દરેક) રાજ્યો પોતાની જાતને શત્રુઓના હાંસલામાંથી ઉદ્ધારી લેવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘યદગ્રણ્યાત્મક નીતિને ઉદ્દેશ્ય’ એ સંજ્ઞાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું ‘નષ્ટ યથ મયલી શક્તિ પાછી મેળવવા (હીનશક્તિપૂરણ) બાબત’ને લગતું ચૌદમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૫.

સખળ અને કુપિત (વિંગ્લેહ) શત્રુ સાથે સંધિ કરાવે તેવા ઉપાયો અને ધરાજિત રાજ્યો રાખવાની વૃત્તિ.

જે કાંઈ દુર્બલ રાજ્ય ઉપર સખળ રાજ્ય તરફથી ચડાઈ લેવાઈ આવે, તો તેવા દુર્બલ રાજ્યો, પોતાના શત્રુથી ચઢીઆતા ગણાતા, પરંતુ જેના ઉપર પોતાના શત્રુની મંત્રશક્તિની કાંઈ પશ્ય અસર ન થાય તેવા

રાજાનો આશ્રય માગવો. જે રાજાઓ મંત્રશક્તિના વિષયમાં તુલ્યબળ હોય તેમની સંપત્તિ અને તેમનો દૃઢિસંયોગ એ ઉભય પરત્વે પણ ફરક ગણવાનો છે.

જે ચઢીઆતી કોટીના રાજાનો આશ્રય મળી ન શકે, તો પછી કુર્બાન રાજાએ પોતાના જેટલા જ બળવાળા, પરંતુ પોતાના શત્રુના બળ જેટલું જ બળ બતાવી શકે એવા (એક કરતા વધારે) જે રાજાઓ હોય અને જેમને પોતાના શત્રુની મંત્રપ્રભાવશક્તિ અસર ન કરી શકે તેમ હોય તેવા રાજાઓની સાથે એકો કરીને બેસવું. તથાપિ જે રાજાઓ એકસરખી મંત્રપ્રભાવશક્તિવાળા હોય તે બધામાં પણ જેઓ વિપુલ પ્રમાણમાં કર્મારંભ (તૈયારી) કરી શકે તેવા હોય તેમને તેણે વિશિષ્ટ કોટીના ગણવાના છે.

જે પોતાને પોતાના જેટલા જ બળવાળા રાજાઓ મળી આવે નહિ, તો પછી જે હીનબળ (ઉતરતા પ્રકારનું સામર્થ્ય ધરાવનાર) રાજાઓ શુદ્ધવૃત્તિવાળા અને ઉત્સાહયુક્ત હોય, શત્રુની સામે યદ્ય શકે તેવા હોય, અને જેમને શત્રુ પોતાના ધન, સૈન્ય કે પ્રપંચની મદદથી ફેરવી નાખી શકે નહિ તેમની સાથે તેવા કુર્બાન રાજાએ એકો રચવો; (તથાપિ) જે રાજાઓ ઉત્સાહ અને શક્તિની બાબતમાં એકસરખા હોય તેમાં પણ જેઓ યુદ્ધપ્રસંગે સ્વભૂમિલાભ આપી શકે તેમ હોય તેમને વિશેષ પ્રકારના તેણે ગણવાના છે. જે રાજાઓ, વળી એકસરખા પ્રમાણમાં લાભકારક યદ્ય રહે તેવી શુદ્ધભૂમિ ધરાવતા હોય તેમાં પણ જેઓ, વિમ્રહાર્થે કાલલાભ કરાવી શકે તેવા હોય તેમને તેણે વિશિષ્ટતા આપવાની છે. જે રાજાઓ એકસરખી રીતે અનુકૂળ ગણાય તેવી શુદ્ધભૂમિ ધરાવતા હોય અને જેઓ એકસરખા પ્રમાણમાં યુદ્ધ અર્થે કાલલાભ કરાવી શકે તેવા (નિલસનગ) હોય, તેવા રાજાઓમાં પણ જેઓ યુદ્ધોપયોગી દયિયારો અને બખ્તરો ધરાવનારા હોય તેમને તેણે અધિક ઉત્કૃષ્ટ કોટીના ગણી લેવા.

પૂર્વોક્ત પ્રકારની કોષ પશુ મદદ ન મળી આવે તો, જે દુર્ગમાં ધાન્ય-
ધાસ, ખજાતશુ અને પાણી લાવવાના કામને, ચતુ પોતાની મોટી સેનાનીઃ
મદદથી પશુ અવરૂદ્ધ કરી ન શકે, અને જેની બહાર રહેવાથી ચતુને ક્ષયવ્યય
વધારે પ્રમાણમાં થઇ આવે તેમ હોય તેવા દુર્ગમાં તેવા દુર્ગલ રાજાએ
ભરાઇ બેસવું. જે એવા દુર્ગલ રાજા અનેક દુર્ગો ધરાવતા હોય, તો પછી
તેણે, જે દુર્ગમાં ખાધાખોરાકી વગેરેના સારા સંગ્રહ સહેલાઇથી કરી શકાય
તેમ હોય તે દુર્ગને વિશિષ્ટતા આપી દેવી. (આ જાખતમાં મારું)
‘કોટિલિપતું’ મત એવું છે કે:—જે દુર્ગમાં મનુષ્યો તથા અન્ય સામગ્રી ભરી
રાખી હોય તે દુર્ગમાં તેવા દુર્ગલ રાજાએ ભરાઇ બેસવું જોઇએ એટલું
તો નહિ, પરંતુ એવા કિસ્સામાં ભરાઈ બેસવાનાં બીજાં કારણો પશુ, આ
પ્રમાણે, છે:—

“ચતુના પૂઠભાગે રહેલ તેના (ચતુના) મિત્રની કે મધ્યમ રાજાની, અગર
તો કોષ ઉદારીન (તટસ્થ) રાજાની મદદથી હું તેની (ચતુ)સામે થઇશ;
કોષ સામંત રાજાની કે જંગલી લોકોની, કે તેના (ચતુના) કોષ કુલજનની.
‘કે કોષ કેદ કરી રખાયલ રાજકુમારની મદદ મેળવીને કાં તો હું તેને (ચતુને)
કેદ પકડીશ અગર તો તેના રાજ્યને હરી લઇશ; તેની સાથે રહેલ મારા
પક્ષના મનુષ્યોની મદદથી હું તેના દુર્ગમાં, રાષ્ટ્રમાં કે તેની જાવણીમાં કાપ
(ખંડ) થઇ આવે તેવું કરી મુકીશ; જ્યારે તે નજીક આવ્યો હશે
ત્યારે શસ્ત્રપ્રયોગ કરીને, કે અગ્નિ લગાવીને, અગર તો ઝેર
અપાવીને કે મને ગમશે તે ગ્રસ્ત હિપાય કરીને હું તેનો ઘાત કરી નાખીશ;
જે કમોં કરવાનું તેણે પોતે ચર કરી દીધેલું હશે, અગર તો મારા જસુ-
સોએ કરેલ સૂચના ઉપરથી જે જ્યાં કામો તેણે હિપાડેલા હશે તે જ્યાં
કામો પડાવે હું તેને બારે ક્ષયવ્યયને અધીન કરી દઇશ; તેના મિત્રો તથા
તેની સેનાએ ઉભય જ્યારે ક્ષયવ્યયને અધીન થઈ જશે, ત્યારે હું તેમનામાં
કવલ હિમો કરાવી દઇશ; ખાધાખોરાકી તથા અન્ય સંરક્ષાને તેની જાવણી
વિષે જતા અટકાવીને હું તેની જાવણીને મારા કબજામાં લઇશ; અગર તો

હું તેણે ચરણ લખને તેનામાં છિદ્રોને ઉત્પન્ન કરી દહસા, અને પછી મારાં
 (તમામ સાધનોનો ઉપયોગ કરીને તેનો પરાભવ કરી નાંખીશ, અગર તો તેના
 ઉત્સાહને પ્રતિહત કરીને, મને ધષ્ટ લાગશે તેવી સરતોવાળા સંધિ હું કરી
 લઉંશ; તેની પ્રવૃત્તિમાં હું વિધ્નો નાખીશ ત્યારે ત્યારે દિશામાંથી તેના ઉપર
 સંકટો આવી પડવાનાં; જ્યારે તે પોત નિરૂપાય થઈ ગયો હશે, ત્યારે હું
 મારી નિત્યસેનાની અગર તો તેના શત્રુની સેનાની, અગર તો જંગલી
 જાતિઓની મદદથી તેનો વધ કરી નાખીશ; હું મારા પોતાના દુર્ગમાં
 સ્થિત થઈને મારા પોતાના વિશાળ દેશના યોગક્ષેમની રક્ષા કરીશ; આવા
 મારા દુર્ગમાં મારી તથા મારા મિત્રોની સેનાઓને એકઠી કરીને હું રાખીશ.
 તો તે અજય્ય પણ નીવડશે; ખીણોમાં, ખડાઓમાં તેમ જ રાત્રિ દરમ્યાન
 લડવાની તાલીમ મારા લોકોને મળેલી છે તેથી કરીને, મારો શત્રુ જ્યારે
 કોઈ તાત્કાલિક કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો હશે તે વખતે તેના કામમાં તે
 અનેક વિધ્નો ઉભાં કરી દેશે; જો તે ચિરદ્વ દેવકાળમાં આવશે તો તે ક્ષય-
 વ્યયને અધીન થયા વિના નહિ જ રહે; આ દેશ અનેક દુર્ગોવાળો તેમ જ
 જંગલો જાતિઓથી ભરેલા છે તેથી તે (મારો શત્રુ) મહાક્ષયવ્યય
 ભોગવ્યા વિના તેમાં પગ મુકી શકે તેમ નથી, પોતાની તેમ જ પોતાના
 મિત્રોની સેનાને વ્યાયામ લેવાને માટે અનુકૂળ જૂમિઓ તેને મળી શકશે
 નહિ, તેમ તે જમી વ્યાધિગ્રસ્ત પણ થઈ ગયલ હશે તેથી તે અહીં આવી
 શકશે તો પણ તે કેવળ આપાત્તમાં આવી પડવાનો; અગર જો તે કદાપિ
 આવી શકશે તો પછી તે પાછો જઈ શકશે તો નહિ જ." (આવા આવા
 વિચારો પેકી જે કોઈ વિચાર પે તને ચોખ્ખ જણાય તેના બળે તેવા દુર્બલ
 રાજાએ દુર્ગમાં બરાબ બેસવું.)

આ જમી બાળતોમાંથી જો કોઈ પણ બાળત બની શકે તેમ ન હોય
 તો પછી અગર તો જો શત્રુની સેના અત્યય સમર્થ હોય તો પછી,
 એવા દુર્બલ રાજાએ પોતાનો દુર્ગ છોડીને પલાયન કરી જવું (એ જ
 બહેતર ગણાયે.)

પૂર્વકાશીન આચાર્યેનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:—“ જેવી રીતે. પતંગ અગ્નિ વિષે ઝંપલાવી પડે છે તેવી જ રીતે રાજ્યએ પોતાના યત્ન સામે ધસી જવું જોઈએ. જે કાંઈ પોતાની છાંદગી પરત્વે બેઠકાર બની ગયલો (ત્યક્તાત્મા) હોય છે તેને, એક નહિ તો બીજી (વિજય કે મરણ રૂપી) સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની જ. ”

પરંતુ (૬) કૌટિલિય આ બાબતમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—“ એ પ્રમાણે કોઈ પણ રાજ્યએ કરવાનું નથી. એણે જે કાંઈ કરવાનું છે તે એ કે, તેણે, પોતાની અને પોતાના યત્નની વચ્ચે સંધિ કરાવી શકે તેવા સંયોગાને લક્ષ્યમાં લેવા, અને પછી સંધિ કરી લેવી. જો એવા અતુકૂળ સંયોગાનો અભાવ દેખાય, તો પછી તેણે કાં તો બચ દેખાડીને સંધિ કરવાની ફરજ (યત્નને) પાડવી, અગર તો કોઈ મિત્રનો આશ્રય મેળવી લેવો; અગર તો જે કોઈ સંધિ કરવાને તૈયાર હોય તેની પાસે તેણે પોતાના દૂતોને મોકલી આપવા; અગર તો પોતાના યત્ન તરફથી જે દૂતો આવ્યા હોય તેમનું સન્માન કરીને તેમને તેણે આ પ્રમાણે વિદિત કરવું:—“આ રહ્યું રાજ્યનું” પપ્પાગાર; આ રહ્યો રાણીવાસ; અને આ રહ્યું કુમારબવન. રાણી તથા કુમારોની સંમતિથી હું તથા મારું રાજ્ય: એ ઉભાય તુંને અધીન થઈએ છીએ (તો તું કાલે તેમ કર). ”

આ પ્રમાણે પોતાના યત્નના રક્ષણ નીચે પોતાની જાતને મુકી દઈને, જેમ એક સેવક પોતાના સ્વામી તરફ વર્તે છે તેમ તેણે (દુર્જય રાજ્યએ) પોતે પોતાના રક્ષક (રાજ્ય)ના સમયાચારી (પ્રસંગાનુરૂપ વર્તન રાખનાર) રૂપ થઈ રહેવું. પોતાનો ભર્તા (રક્ષક રાજ્ય) અનુગ્રા આપે તો જ તેવા (સેવકરૂપ) રાજ્યએ દુર્ગો વગેરે કર્મો કરાવવાં, ચીજવસતનો સંગ્રહ કરવો, વિવાહાદિ પ્રસંગો ઉકેલવા, યુદ્ધને અભિષેક કરવો, તેમ જ વેપારમાં પડવું અથવા તો હાથીઓ પકડવા, કે સત્રો રચાવવાં કે વિહારો ગોઠવવા કે યત્ન ઉપર ચક્રાક્ર લઈ જવી. વળી પોતાનું રક્ષણ કરનાર રાજ્યની પરવાનગી વિના તેણે પોતાના રાજ્યમાં વસતા લોકો સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો કરાર કરવો

નહિ, તેમ પોતાના રાજ્યમાંથી જે લોકો નીસરી જાય તેવા હોય તેમને તેણે સજા પણ ન કરવી. પોતાના રાજ્યમાં રહેતા પૌરજનો તથા ગ્રામ્યજનોને દુષ્ટ હોય (નીવડે), તો તેણે પોતાના સ્વામી રૂપ રાજા પાસે, ન્યાય-વૃત્તિવાળા લોકોથી વસાયેલી અન્ય ભૂમિ મેળવવા અર્થે, યાચના કરવી; અગર તો જે પ્રકારના ગુપ્ત ઉપાયથી દુષ્ટ (અસંજસકત) લોકો રૂપી શત્રુને દૂર કરવામાં આવે છે તે પ્રકારના ઉપાય વડે તેણે તેવા દુષ્ટ લોકોનું કાસણ કાઢી નાખવું. પોતાના મિત્ર કદાપિ પોતાને ઉચિત (અનુકૂળ) ભૂમિ દેવાનું કહે તો પણ તેણે તેની તેવી દેણીનો સ્વીકાર કરવો નહિ. પોતાના ભત્રાંને ખર્ચ ન પડે તેવી રીતે તેણે (તેવા દુર્બલ રાજાએ) તેના (ભત્રાંના) મંત્રીને, કે પુરોહિતને, કે સેનાપતિને કે યુવરાજાને મળવાનું ચાલુ રાખવું; અને પોતાથી બને તેટલે દરજ્જે તેણે પોતાના ભત્રાંને મદદ પણ આપવી. જ્યારે જ્યારે દેવપૂજન તથા સ્વસ્તિવાચન કરવામાં આવે, ત્યારે ત્યારે તેણે પોતાના ભત્રાંને આશિષો આપતાં રહેવું એટલું તો નહિ, પરંતુ પ્રત્યેક પ્રસંગમાં તેણે પોતાના ભત્રાંને પોતાની જાત અર્પણ પણ કરી દેવી.

જે કોઈ રાજા પરાજિત કાઢીતો હોય તેણે, આ પ્રમાણે જે કોઈ રાજા ખીજાઓની સાથે સંયુક્ત થઈ સજા થયેલા હોય તેની સેવા કરવાનું ચાલુ રાખવું એટલું જ નહિ, પરંતુ શંકિત જનોના સંસર્ગથી દૂર વસીને પોતાના ભત્રાં (રાજા)ની બાજી, ઉપર જણાવાઈ ગયું છે તે મુજબનું તેણે વર્તન પણ રાખવાનું છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘પદ્મગુણાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ’ : એ સંસારવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું ‘સજા અને કુપિત (વિગૃહ) રાત્રી સાથે સંધિ કરાવે તેવા ઉપાયો; અને પરાજિત રાજાએ-રાખવાની વૃત્તિ’ એ વિષયને લગતું પંદરમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૬.

પરાજિત (દડોપતત) રાજાની વૃત્તિ.

પોતાના ભત્રી (રૂપ રાજા)ને નાણાં સંબંધી મુશ્કેલી (હિરણ્યોદગ)- મા મુકી દેવાની વૃત્તિ જો કોઈ (ખંડિયા) પરંતુ વિજયોત્સુક, સખળ રાજાને થઈ આવે, તો તેણે પોતાના ભત્રી કનેથી પરવાનગી મેળવીને, પોતાના લશ્કરને જે દેશની ભૂમિ અને ઝણ અનુકૂળ થઈ પડે તેમ હોય અને જે દેશમાં શત્રુદુર્ગો તેમ જ બીજાં રક્ષા કરનાર બાધકામો ધરાવતો ન હોય તે દેશ ઉપર ચઢાઈ લઈ જવી એટલું તો નહિ, પરંતુ એ પ્રમાણે કરતી વેળા, પોતાના પૂઠભાગ ઉપર કોઈ પણ શત્રુ ન હોય એ બાબત પણ તેણે લક્ષ્યમાં રાખવાની છે. તથાપિ જો તેના પોતાના પૂઠભાગે તેને પોતાના શત્રુનું અસ્તિત્વ જણાઈ આવે, તો પછી તેણે પોતાના પૂઠભાગને સુરક્ષિત રાખવાને અર્થે (આવશ્યક) ગોઠવણ કરીને જ પ્રયાણ કરવાનું રાખવું.

સામ (સમગ્રવટ)થી અને દાન (મેટસોગાત)થી તેણે દુર્બલ રાજાઓને નમાવી દેવા, અને જે રાજાઓ બળવાળા હોય તેમને તેણે મેદની-તિથી અને દંડનીતિથી નમ્ર બનાવી દેવાના છે. વળી અમુક એક ઉપાયથી અગર તે ઉપાય સફળ ન થાય તો બીજા ઉપાયથી, અગર તો બધા ય પ્રકારના ઉપાયનો એકસામટો ઉપયોગ કરીને તેણે પોતાના નજીકના તેમ જ દૂરસ્થ શત્રુઓને વશ કરી લેવાનું પણ રાખવું.

ગામડાંઓની, અરણ્યોપજીવીની, ઢોરનાં ધણેાની, તેમ જ વેપારના કામમાં આવતા રસ્તાઓની રક્ષા કરવાનું, તેમ જ જે મનુષ્યોને દેશપાર કરવામાં આવેલ હોય અગર તો જે લોકો નાસી છૂટેલા હોય અગર તો જેમણે અસ્પ દાસો કરેલા હોય તેવા તેમ જ પોતાના મૂળ સ્થાનમાં સ્થાપી દેવાનું વચન આપીને ઉપયોગ કરવો. (અર્થાત્ તેણે તેવા મેળવી લેવા.)

ગિતિમેદ
પક્ષમાં

ભૂમિ, દ્રવ્ય, કન્યા, અભયઃ વગેરે આપીને તેણે દાનનીતિનું પ્રદર્શન કરવું.

કોષ સામન્ત (પાડોસી) રાજાને, કે આટવિકને, કે જેના તેના (ચતુના) કુળના કોષ ધસમને, કે કોષ અવરૂદ્ધ (કેદ કરાયલા) રાજકુમારને દ્રવ્ય, સૈન્ય, કે ભૂમિ આપવાનું વચન આપીને તેણે તેને ઉશ્કેરવેા, અને તેમ કરીને ભેદનીતિને ઉપયોગમાં લેવી.

ઉધાડી લડાઈથી કે કપટાત્મક યુદ્ધથી, અગર તો પ્રપંચ (તૂણી)-યુદ્ધથી કે દુર્ગલાલ કરાવે તેવી યુક્તિઓ રચવાથી ચતુની સેનામાં જે સંભ્રમ પેદા થાય તેનો લાભ લઈને તેણે ચતુને પકડી લેવો, અને એ રીતે તેણે દંડનીતિને અમલમાં મુકી દેવી.

× જે રાજાઓ ઉત્સાહવાળા અને પોતાની સેનાને ઉપકારક થઈ શકે તેવા હોય તેમને તેણે ફરીથી ગાદીનશીન કરી દેવા; એ જ પ્રમાણે જે રાજાઓ પાસે સારો ખજાનો અને સેના હોય અને તે કારણે જેઓ અર્થસાધાપ્ય આપી શકે તેમ હોય તેમને પણ તેણે ફરીથી રાજ્યોની પ્રાપ્તિ કરાવી દેવી; અને વળી જે રાજાઓ પ્રજાવાળા અને તેટલા માટે પોતાને ભૂમિ આપી શકે તેવા હોય તેમને પણ તેણે ફરીથી ગાદીએ બેસાડી દેવાનું રાખવું.

પોતાના મિત્રોમાંથી જે કોષ પદ્મપત્તન (વેપારીશહેરો)માંથી, ગામડાં-ઓમાંથી અને ખાણોમાંથી મેળવેલાં રત્નો વડે, અગર તો દ્રવ્યવન અને હસ્તિવનમાંથી કે મજામાંથી પ્રાપ્ત થયેલ યાનવાહન કે જાર ખેંચનારાં પશુઓ વડે મદદ કરવાને બહાર પડે-તેને 'ચિત્રભોગ (વિવિધ ઉપભોગ કરાવનાર)' મિત્ર ગણવો; જે કોષ પોતાના ધન અને સૈન્ય વડે મદદગાર થાય તેને 'મહાભોગ' મિત્ર માનવો; જે કોષ પોતાને સૈન્ય, ધન અને જમીન પૂરી પાડનાર હોય તેને 'સર્વભોગ (સર્વપ્રકારના ભોગ આપનાર)' મિત્ર ગણવો. પોતાની એક બાજુ ઉપર રહેલ ચતુથી જે કોષ પોતાનું રક્ષણ કરી રહે તેવા હોય તેને 'એકતોભોગિ (એક દિશામાંથી સુખ આપનાર)'

મિત્ર સમજવો; જે કોઈ તેના પોતાના શત્રુને તેમ જ તેના પોતાના શત્રુના મિત્રોને ઉપકારક થતો હોય તેને 'ઉભયતોબોગિ (ઉભય પક્ષને લાભ કરનારો)' મિત્ર ગણવો; અને જે કોઈ તેને તેના પોતાના શત્રુ સામે, શત્રુના મિત્ર સામે, તેના પોતાના સામન્ત સામે, અને અટવીજનો સામે મદદ કરનારો હોય તેને 'સર્વતોબોગિ (અધીય રીને લાભ આપનારો)' મિત્ર માની લેવો.

જો કોઈ રાજ્યના પૂઠભાગે, જૂમિદાન કરવાથી જેને પ્રસન્ન કરી શકાય તેવો કોઈ શત્રુ, આટવિક કે મહાશત્રુ (મુખ્ય શત્રુ) આવી રહેલ હોય, તો તેવા શત્રુને તેણે કોઈ નિર્ગુણ (પક્ષર જૂમિ) આપીને સાધી લેવો; જો કોઈ દુર્ગંધ શત્રુ હોય, તો તેના રાજ્યને સંબંધ ન થાય તેવી જૂમિ તેને તેણે આપવી; જો શત્રુ આટવિક કોટીનો હોય તો તેને, શ્વનનિર્વાહ કરવાના કામમાં ઉપયોગી થઈ ન પડે તેવી જૂમિનું દાન તેણે કરી દેવું; જો શત્રુકુળનો પુરુષ હોય, તો તેની પાસેથી પાછી ગેળવી સહાય તેવી જમીન તેને આપવી; જો કોઈને શત્રુએ ઉપરફ કરેલ હોય તેવાને તેણે, શત્રુ/પાસેથી ખૂંચવાપણી જૂમિનું દાન કરવું; જો શત્રુ શ્રેણી રૂપમાં હોય, તો જો જૂમિને શત્રુ તરફથી હંમેશાં ઉપદ્રવ થયાં કરતો હોય તે જૂમિ તેને આપી દેવી; જો અનેક સંગ્રામપ્રિય લોકના સંઘીએ એકો રચેલો હોય, તો તેવા સંઘીને કોઈ સમર્થ રાજ્યના રાજ્યના સામીપ્યમાં જૂમિ આપવાનું રાખવું; જો કોઈ શ્રેણીને યુદ્ધમાં જિતી શકાય નહિ તે શ્રેણીને પોતાને પશુ, પૂર્વોક્ત

હોય તેને, મહાક્ષયવ્યય કરવાથી જ વસાવી શકાય તેવી ભૂમિનું દાન કરવું; જે કોઈ ત્યક્ત રાજકુમાર હોય તેને, જે ભૂમિ લેશે પણ આશ્રય આપી ન શકે તેવી હોય તે ભૂમિ તેણે આપવી; અને જે કોઈ પોતાનો ભર્તા (આશ્રયદાતા) હોય તેને તેણે, શત્રુ પણ જેમાં વસવાટ ન કરી શકે તેવી (પરેશુનાધિવાસ્ય) ભૂમિ આપી દેવાનું રાખવું.

(વિજ્ય મેળવવાની અપેક્ષા રાખનાર રાજાએ) મહોપકારક અને નિર્વિકાર વૃત્તિવાળા (અન્ય કોઈ રાજા)ને અનુવર્તી રહેવું જોઈએ; જે કોઈ રાજા પોતાની વિરુદ્ધ યદ્ધ બેઠો હોય તેને તેણે (વિજયાતુર રાજાએ) ગુપ્ત ઉપાયોથી પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવો; જે કોઈ રાજા પોતાને ઉપકારક યદ્ધ પડતો હોય તેની ઉપર તેણે પોતે ઉપકાર કરવો એટલું જ નહિ, પરંતુ બને તેટલાં માનઅકરામ પણ તેણે તેને આપવાં; જે કોઈ વ્યસનગ્રસ્ત હોય તેના તરફ તેવા (વિજયાતુર) રાજાએ અનુગ્રહ બતાવવો; પોતાની મરજીથી મુલાકાતે આવનારને તેણે મળવાનું રાખી તેવાને સંતોષ આપવો એટલું જ નહિ, પરંતુ તેવા દર્શનાભિલાષીઓ બહુી તેણે તિરસ્કાર બધાં કે બપોત્પાદક, નિંદક, કે કઠિન વચનો કાઢવાં પણ નહિ; જેમને પોતે બચમાંથી બચાવવાનું વચન આપ્યું હોય તેમની રક્ષા તેવાએ પિતાની પેઠે કરવી; અપરાધીઓના અપરાધને પ્રકાશમાં મુક્યા પછી જ તેમને તેણે સજા કરવાનું ધોરણ રાખવું; અને પોતાના ભર્તાને કોઈ પણ પ્રકારનો વહેમ, પોતાના સંબંધમાં ઉભો ન થાય એટલા સાર તેવા સેવક (પણ વિજયાતુર) રાજાએ, પોતાને ઉદ્દેગ કરાવનાર જે જનો હોય તેમને ગુપ્ત રીતે દંડ દેવાની (સજા કરવાની) નીતિને અનુસરી રહેવું (પણ જોઈએ).

જે રાજાને પોતે મારી નાખ્યો હોય તે રાજાનાં ભૂમિ-દ્રવ્ય-પુત્રો અને સ્ત્રીઓને માટે તેણે ખીલકુલ લોભ ન રાખવો, અને એવા દણાષ ગયલ રાજાના સગાઓને તેણે ફરીથી તેમની પોતાની જગીરો સોંપી (પણ) દેવી. પોતાની સાથે કર્મપ્રવૃત્ત ચયલ કોઈ રાજાનું મરણ યદ્ધ મધ્યું હોય, તો...

તેવા મરી અમલ રાજની માદીએ તેણે (વિજેતા રાજ્યે) તેના (મરનારના) યુવરાજને સ્થાપી દેવો. પરાજિત થયેલ રાજ્યો તરફ જો આ પ્રમાણે વર્તન રાખવામાં આવશે, તો તેઓ તમામ, વિજેતા રાજના પુત્રપૌત્રોને અનુસરી રહેવાના જ.

જે કોઈ રાજ, પોતાથી હણાયલા કે કેદ પકડાયલા રાજ્યોનાં ભૂમિ, દ્રવ્ય, પુત્રો તથા સ્ત્રીઓને પોતાનાં કરી લેવાની ઇચ્છા કરશે તે પોતાના આખા ય મંડળમાં ફોબ ઉભો કરી દેશે એટલું તો નહિ, પરંતુ હથિ કરીને તે તેને પોતાનું વિરોધી પણ બનાવી દેશે. વળી એવા કુબ્ધ વિજેતાએ પોતાના રાજ્યમાં રાખેલ અમાત્યો પણ કુપિત થઈ જઈને, તેવા (કુબ્ધ રાજ)નું રાજ્ય તથા તેના પ્રાણુ દરી લેવાના હેતુથી મંડલીભૂત રાજ્યોનો આશ્રય લેઈ બેસશે પણ ખરા.

આમ હોઈને, 'સામનીતિ'નું અનુપાલન કરીને જે કોઈ વિજેતા, પોતાથી જિતાયલા રાજ્યોને પોતપોતાની ભૂમિમાં રહેવા દેશે તેને પોતાને તથા તેના પુત્રપૌત્રોને, તેવા પરાજિત રાજ્યો નિમકહલાલ પણ રહેવાના (એમ કહી શકાય છે.)

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'ધર્મશુદ્ધાત્મક નીતિનો ઉદ્દેશ' એ સંઘાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું 'પરાજિત રાજની વૃત્તિ' વિષયક સોળમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૧૭.

સંધિકર્મ અને સંધિચોક્ષ.

શમ, સંધિ અને સમાધિ: એ ત્રણે સંજોગમાં એક જ અર્થ રહેલો છે.

જે કારણથી રાજ્યોમાં એક બીજા વિષે વિશ્વાસનો ઉદય થઈ આવે છે તેને 'શમ, સંધિ કે સમાધિ' કહેવામાં આવે છે.

પૂર્વકાલીન આચાર્યોના કહેવા પ્રમાણે, સત્ય કે શપથ (સોગન)ના આધારે જે સંધિનો નિર્વાહ થઈ રહે તેને ‘ચલસંધિ (અનિત્ય સંધિ)’ ગણવી; પરંતુ જે સંધિનું પાલન કરાવી રાખવાને માટે જમીનગીરી આપવી પડે કે કોઈ મનુષ્યને ઓળમાં સોંપવાની જરૂર પડે તે સંધિને ‘અચળસંધિ (સ્થાવર)’ સમજવાની છે.

પરંતુ હું (કૌટિલિય) આ બાબતમાં, આ પ્રમાણે કહું છું—“સત્ય કે શપથના આધારે ટકી રહે તે સંધિને આ લોક તેમ જ પરલોકની દૃષ્ટિએ ‘અચળ’ કાટીની ગણી શકાય. આ લોકની દૃષ્ટિએ તો જે સંધિનું પાલન જમીનગીરી કે ઓળમાં કરાયેલ સોંપણી (પ્રતિબદ્ધ) થી કરાવાય છે તે સંધિને જ ઉપકારક ગણવાની છે.”

પૂર્વકાળના રાજાઓ—“આપણે સર્વે એક (સંદિત) છીએ”—એવું વચન આપીને સત્યના આધારે સંધિ કરતા હતા. વળી સત્યના આધારે કરાતી સંધિનું અતિક્રમણ થશે એવા તેમને બચ લાગતો, ત્યારે અગ્નિ, જળ, સીતા (કૃષિ), પ્રાકારલોષ્ટ (કિલ્લાની દીવાલમાની ધંટ), દસ્તિ-રંકધ, ઘોડાની પૂઠ, રથનો અગ્રભાગ, શસ્ત્ર, રત્ન, બીજ, સુગંધી પદાર્થો, સુવર્ણ કે હિરણ્યઃ એ બધાં પૈકી કોઈના નામથી સોમન આપને તેઓ સંધિ કરતા એટલું તો નહિ, પરંતુ ‘એ સોમન જે કોઈ તોડે તેને, એ સર્વે છોડીનેચાલ્યાં જાય અને નષ્ટ પણ કરી દે’ એવું તેઓ બોલીને જાહેર પણ કરતા હતા.

શપથબંધ ચવાથી જે પરિણામ ભોગવવાનો વારો આવે તે ન આવે તેટલા સારા મહાત્મપરવીઓની તેમ જ અગ્રગણ્ય મહારાજોની જમીન-ગીરીના આધારે જે સંધિ કરાય તે ‘જમીનગીરીવાળી (પ્રતિબદ્ધ) સંધિ’ કહેવાય છે. આવી સંધિ થતાં શત્રુનો અવગ્રહ કરવાને સમર્થ હોય એવા પુરૂષને, જમીનરૂપે જે કોઈ પોતાના કબજામાં લે છે તેને અધિક પ્રમાણમાં લાભ મળે છે; અને જે કોઈ, એનાથી વિપરીત કરે છે તેને એવડે ઠગાવાનો છે.

જે સંધિ, છોકરાંઓને ઝોળમાં મુકીને કરવામાં આવે છે, અને જે સંધિના પાલનાર્થે કોઈ એક રાજકુમારી કે રાજકુમારને પોતાને બાન રૂપે (ઝોળમાં) સોંપાઈ જવાની જરૂર પડે છે તે ઉભય પ્રકારની સંધિઓ પૈકી જેમા રાજકુમારીની સોંપણી કરવામાં આવે છે તે (તેવી રાજકુમારીને ઝોળમાં સોંપનાર રાજાને) વધારે ઉપકારક યષ્ટ પડશે; કારણ કે જે કોઈ રાજા (એ પ્રમાણે) રાજકુમારીને ઝોળમાં રાખે છે તેને અનેક પ્રકારના કલેશને અધીન થવું પડે છે. પરંતુ (રાજકુમારીને બદલે) જે રાજકુમાર ઝોળમાં મુકાય છે, તો તે કલેશમૂળ બનતો નથી.

જે કોઈ રાજા પોતાના બે પુત્રો પૈકી જે એક જાત્ય (બધી યરીતે કુલીન), શરો, ડાહ્યો, શસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ અથવા તો એક ને એક જ હોય તેને ઝોળમાં (સામા પક્ષને) સોંપી દે, તો તેણે પોતે (તેમ કરવામાં) ભૂલ કરી છે એમ ગણાશે; પરંતુ જે કોઈ (રાજા) એવા ગુણોથી વિપરીત ગુણવાળા પોતાના કોઈ કુમારને એ પ્રમાણે સોંપશે, તો તેને તેવી સોંપણી ઉપકારક (પણ) યષ્ટ પડશે. જાત્ય પુત્રને ઝોળમાં સોંપી ન દેતાં જે કોઈ રાજા અજાત્ય (અકુલીન) પુત્રની સોંપણી કરશે, તો તે તેનું કર્મ વધારે શ્રેયસ્કર ગણાશે; કારણ કે જે કોઈ અજાત્ય પુત્ર હોય છે તે લુપ્તદાયાદ (વારસામાંથી ખાતલ) હોય છે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેવા પુત્રને પ્રભોત્પત્તિ કરવાનો અધિકાર પણ હોતો નથી. ડાહ્યા દીકરાને ઝોળમાં સોંપી દેવો તેના કરતાં અપ્રાગ (જડબુદ્ધિવાળા) પુત્રને સોંપી દેવો એ વધારે સારું ગણાશે; કારણ કે આવા અપ્રાગ પુત્રમાં મંત્રશક્તિનો અભાવ હોઈ તે (પોતાના પિતાને) ઉપકારક યષ્ટ થકતો નથી. શૂર પુત્રના કરતાં અથવા પુત્રની સોંપણી વધારે ઘટ ગણાશે; કારણ કે એવા અથવા પુત્રમાં ઉત્સાહશક્તિનો લોપ થયેલો હોય છે. જે કોઈ પુત્ર શસ્ત્રશાસ્ત્રનિપુણ હોય તેના કરતાં તેવા જ્ઞાનવિનાના પુત્રને જે ઝોળમાં આપવામાં આવશે, તો તે પ્રમાણે કરાયેલ કર્મ વધારે આવકારદાયક ગણાશે; કારણ કે એવા શસ્ત્રજ્ઞાનરહિત જે પુત્ર હશે તે મનુષ્યો સંહાર કરવાના કામમાં નકામો જ નીવડવાનો. જે કોઈ રાજાને માત્ર

એક જ પુત્ર હોય અને તેને તે ઓળમાં સોપી દે તેના કરતાં, જે કોઇ રાજાને અનેક પુત્રો હોય અને તેમાંથી એકને તે સોપી દે તે વધારે સારું ગણાશે; કારણ કે અનેક પુત્રો હોવા બેઠાએ, એ વાત જરૂરી ગણાતી નથી.

જો કોઇ રાજાને એક પુત્ર જાત્ય હોય અને બીજો પુત્ર પ્રાચ હોય, તો જે કોઇ પુત્ર જાત્ય પણ પ્રાચ ન હોય તેના વિષે પ્રજામાત્રનો અનુરાગ રહેવાનો; પ્રાચ પુત્ર જો અજાત્ય હશે તો પણ તેને મંત્રની બાબતમાં અધિકારસંપન્ન (શોચ્યતાવાળો) ગણવામાં આવશે. પરંતુ મંત્રાધિકાર એક એવી બાબત છે કે, જે કોઇ રાજકુમાર જાત્ય હશે તે વૃદ્ધ જનોને પોતાની પાસે રાખશે, અને તેથી કરીને તે ડાહ્યા ગણાતા, પરંતુ અજાત્ય રાજકુમારના કરતાં વધારે ઉપકારક થઇ પડશે.

જો રાજાનો એક પુત્ર પ્રાચ હશે અને બીજો પુત્ર સૌર્વસંપન્ન હશે, તો જે રાજકુમાર (ડાહ્યા) પણ બીર હશે તે મતિસામર્થ્યવડે કરવાનાં કામો કરવાનો શુભ ધરાવશે, અને જે રાજકુમાર ડાહ્યા નહિ પણ સૌર્વસંપન્ન હશે તે યુદ્ધોચિત વૃત્તિવાળો લેખાશે. જેવી રીતે કોઇ એક શિકારી પુરુષ હાથી (જેવા પ્રાણી)ને પણ પહોંચી વળી શકે છે, તેવી જ રીતે જે કોઇ ડાહ્યા રાજકુમાર હશે તે, યુદ્ધોચિત વૃત્તિ પરત્વે, સૌર્વસંપન્ન રાજકુમારને પહોંચી વળવાનો પણ ખરો.

એક કુમાર સૌર્વવાળો હોય અને બીજો કુમાર સ્વસ્ત્રાસ્ત્રનિપુણ હોય, તો એ બેમાંથી જે કોઇ સૌર્વયુક્ત તથાપિ અકૃતાત્મ (સ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાનું ન જાણનારો) હોય તેને યુદ્ધ માટે આવશ્યક ગણાતી શક્તિવાળો માનવો; અને જે રાજકુમાર કૃતાત્મ પરંતુ અચર હોય તેને લક્ષ્યબોધિકાર (ધારેલા નિશાન પાડવાની શક્તિવાળો) ગણી લેવો. તથાપિ જે રાજકુમાર સૌર્વસંપન્ન હોય તથાપિ તેનામાં જે ધારેલા નિશાન પાડવાની શક્તિ કદાપિ ન હોય, તોપણ તેને પોતાની નીતિને દબાવી વળગી રહેવાની બાબતમાં તેમ જ સંકેપગ્રજના વિષયમાં, યુદ્ધોચિત તાલીમ પામેલા કુમારથી ચઢીઆતી કોટીનો માની લેવો (એ વધારે સારું ગણાશે).

એક રાજાને અનેક પુત્રો હોય અને બીજા કોઈ રાજાને કેવળ એક પુત્ર હોય, તો તેવા બે રાજાઓ પૈકી પહેલો પોતાના એક પુત્રને ઓળમાં આપીને બાકી રહેલ પુત્રોથી સંતુષ્ટ બનીને રહી શકશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તે (ગમે તે કાળે) સંધિનો બંગ કરવા ધારશે, તો તે પ્રમાણે તે કરી પણ શકશે; પરંતુ એક જ પુત્રવાળા રાજાથી એ પ્રમાણે બની શકશે નહિ.

જેટલા પુત્રો હોય તેટલા નમામને ઓળમાં સોંપી દઈને જો કોઈ રાજાએ સંધિ કરી હોય, તો પછી તેવા રાજાએ વધારાના પુત્રો ઉત્પન્ન કરી લેવા જોઈએ. પુત્રોત્પત્તિ કરવાની બાબતમાં જે રાજાઓ એકસરખી રીતે સફળ થાય તેવા હોય તે પૈકી જે કોઈ શક્તિસંપન્ન પુત્રોને ઉત્પન્ન કરી શકે તેવો હશે તે (હીનશક્તિવાળા પુત્રોને ઉત્પન્ન કરનાર) અન્ય રાજાના કરતાં વધારે આત્મોપકારક થઈ શકશે પણ ખરા. સમર્થ પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ કોઈ બે રાજાઓમાં સરખા પ્રમાણમાં રહેલી હોય, તો એવા બે રાજાઓમાંથી જે કોઈ, કાલદૃષ્ટિએ વહેલી પુત્રપ્રાપ્તિ કરી શકશે તે અન્યના કરતાં વધારે ભાવ્યશાળી ગણાશે.

જો કોઈ રાજાને ફક્ત એકજ પણ બહાદુર પુત્ર હોય, અને વધારે પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાને તે શક્તિવાળો ન હોય, તો પછી તેણે પોતે પોતાના પિંડને ઓળમાં અર્પણ કરી દેવો; પણ પોતાના એક ને એક પુત્રને તેણે સોંપી દેવો નહિ જ.

જે કોઈ રાજાનું 'અશ્વર્થ પ્રવૃદ્ધ યતું જતું' હોય તેણે, પોતાને ઇષ્ટ લાગે તો સમાધિનોક્ષ (સંધિલંગ) કરી નાખવો. (ઓળમાં રખાયલ) રાજકુમારની તહેનાતમાં રહેતા, પરંતુ (દેખાવમાં શત્રુ નીચે રહીને કામ કરતા સૂતારો, કારીગરો તેમ જ અન્ય ગૃહપુરુષો (વેપધારીઓ), ખોદી) રખાયલ સુરંગ (ભોંયરા)ની વાટેથી, રાત્રિના સમયમાં, રાજકુમારને છાપીને લઈ જઈ શકશે પણ ખરા. શત્રુની આસપાસ આઘાતી: ગોઠવી રખાયલ નટો, નર્તકો, વાદકો, ગાયકો, વાગ્ગવીઓ, કુશીલવો, ધ્યવકો

અને સૌહાર્દિકાઃ એ સર્વે, તેની (સન્નિ રાજની) એવામાં ચાલુ રહીને, પરોક્ષ રીતે ગજકુમારને ઉપયોગી પણ થઈ શકશે. રાજમદાલયમાં ગમે તે સમયે પ્રવેશ કરવાની, તેમાં રોકાઈ રહેવાની, તેમાંથી બહાર નીસરવાની છૂટ પણ તેમને બધી યં રીતે રહેલી હોવી જોઈએ. આવી આવી ગોઠવણ કરાઈ શકાઈ હોય, તો પછી તક મળે ત્યારે, રાત્રિના સમયે, (ઝોળમાં સોપાયલા) કુમારે (પૂર્વોક્ત કોટીના) કોઈપણ વેપધારીને વેપ ધારણ કરીને (પોતાના બંધનસ્થાનમાંથી) પોતારાં પણ ગણી જવા.

રૂપાણવા (વેશ્યા)ના તથા પરણેલી સ્ત્રીઓ (બાપી)ના રૂપમાં રહેતી અન્ય સ્ત્રીઓએ કરવાનાં કામો પરત્વે પણ, પૂર્વકથિત દક્ષીકૃત ઉપરથી ખ્યાલ કરી લેવાનો છે. તૂરીઓ, વાસણો કે બીજી જે કોઈ વસ્તુઓ આવી સ્ત્રીઓ પાસે હોય તેમને પોતાની સાથે રાખીને (પણ) (તેવો ઝોળમાં રખાયલ) રાજકુમાર સદૃશી જવા ધારશે તો (સુખેથી) તે સદૃશી શકશે પણ ખરો.

અગર તો કુમારને તેનો રસોઈઓ, કંદોઈ, નહવડાવનાર (સ્નાયક), સંવાદક, આસ્તરક (પથારી તૈયાર કરનાર), કંઈપક (સજીયારનાર), પ્રસાધક (વસ્ત્રપરિધાન કરાવનાર) અને પાણી પાનાર ઇસમ દ્રવ્ય, વસ્ત્ર, વાસણકુંસણ, શય્યાને લગતી વસ્તુઓ અને આસન વગેરે પૈકી કોઈ પણ ચીજની મદદથી સંતાડીને બગતી જાય તેની ગોઠવણ પણ થઈ શકે; અથવા તો, ઘેર અંધકાર વ્યાપી રહેલ હોય તે સમયે તે (રાજકુમાર) કોઈ એક નોકરનો વેપ ધારણ કરીને નાસી છૂટે એમ પણ કરવું.

અગર તો, કોઈ એક સુરંગમાંથી દેખાતા હોય તેવા (સુરંગામુખ), અગર તો પોતાને કોઈ રાત્રિના સમયે દેખાડી રાખવામાં આવેલ હોય તેવા તોયાશય (જળાશય)માં બેસીને વરણદેવની ઉપાસના કરવાનો તેણે ઢોંગ મચાવવો; અને વળી વૈદેહકના વેપમાં રહીને પકવાજ તથા દુધાદિ વેચતા રહેલ જાસુસો (પોતા તરફથી વેચાતી ચીજોમાં એ. મેળવી દબને) તે ચીજોને (તે કુમાર ઉપર રખાયલા) ચોક્કસરોમાં વહેંચી દે (

તેમ કરીને તેમને મારી નાખી કુમારને, નાસી છૂટવાની જોગવાઈ કરી! આપે એવી જોઠવણ પણ કરવી.).

અથવા તો, દેવતાઓને ઉપહાર ધરવાને કે શ્રાદ્ધકર્મને પ્હાને કે કોઈ યજ્ઞકાર્યને અંગે આરક્ષકો (ચોકીદારો) ને મદનરસમિશ્રિત પકવાન્ન અવડાવી દઈને (એવા ઓળમાં રહેલ) કુમારે નાસી છૂટવું; અગર તો એવ (પોતાની ઉપર રખાયલા) ચોકીદારોને તેણે રસ્તવ આપીને દોડવા; અથવા તો નાગરક, કુશીલવ કે ચિકિત્સકના વેષમાં રહેતા જાનુસેએ, સમૃદ્ધિયુક્ત ધરને આગ લગાદી દેવી; અગર તો વેદેદકના વેષમાં રહેનાર ચોકીદારોએ જાનુસેએ પશ્વસંસ્થાઓને આગ લગાડવી; અગર તો, કોઈ તરફથી પોતાનો પીછો લેવાશે એમ જો તેને (રાજકુમારને) લય લાગતો હોય, તે પછી તે પોતે જે ધરમાં રહેતો હોય તે ધરમાં કોઈ અન્ય, મનુષ્યચરી જોઠવી દઈને તેણે તેને સળગાવી મુકવું, અને પછી તે ધરના કોઈ બંધ (સંધિ) ને તોડીફાડીને, કે કોઈ બારીબાજી કે સુરંગના માર્ગે તેને રાષ્ટ્રચક્ક ચક્ર જવું; આમ પછુ ન જતી શકે, તો પછી તેણે કાચ, કુંભ અને અન્ય પ્રકારની ચીજો ઉપાધનારનો વેષ કાઢીને રાત્રિકાળે રવાના થઈ જવું; અગર તો મુંડિત કે જટિલ તપસ્વીઓના આશ્રમનો આશ્રય કરી તેણે તેવા કોઈ તપસ્વીના રૂપમાં, રાત્રિએ, પોતાનો રસ્તો માપી લેવો; અથવા તો કોઈ એક વિચિત્ર પ્રકારના બાધિથી પીડાતા ધસમનો કે અરણ્યચરને વેષ ધરીને તેણે નીકળી પડવું; અગર તો જાનુસેએ તેને ત્રેનરૂપમાં છાકવી ને નીકળી પડવું; અગર તો તેણે વિધવાઓના વેષ ધારણ કરવો, અને વર્ષ જવાતું પ્રેત (સ્ત્રી) પોતાના પતિનું હોય તેવી રીતે તેણે તેની પાછળ પાછળ નીસરી પડવું; જો (એ પ્રમાણે નાસી છૂટતા) રાજકુમારનો પીછો પકડવામાં આવે, તો અરણ્યચરના વેષમાં રહેલા શૂદ્ર પુરોહિતે, તેવા પાછળ પડેલા પુરોહિતે બીજી કોઈ દિશામાં વાળી દેવા, અને રાજકુમારે પોતે તે તેમનાથી જુદી જ દિશામાં પ્રયાણ કરી દેવું.

અગર તો, તેણે ગાડામાં ધલાઈસંતાઈને માડાપાટે નાસી છૂટવું. નં

પાછળ પડેલા પુરૂષો પાસે આવી પહોંચે, તો પછી તેણે તેમને કોઈ મંત્ર (છાપો મરાય તેવા સ્થાન) વિષે ધસડીને (ચોભાવીને) લઈ જવા; જો કોઈ સેવું સ્થાન (મંત્ર) પોતાની દૃષ્ટિએ ન ચડે, તો પછી પોતે જો માર્ગ નાસતો હોય તે માર્ગની બંને બાજુઓ ઉપર કોઈ કોઈ ઠેકાણે દ્વિરણ્ય કે વિપયુક્ત ખાદ્ય પદાર્થો મુકતાં મુકતા તેણે આગળ ને આગળ ધસતાં રહેવું, અને પછી (પોતાના નાસવાનો) માર્ગ બદલો પણ નાખવો.

(પરંતુ) પોતે જો પકડાઈ જાય, તો તેણે (રાજકુમારે), પોતાની પાછળ પડેલાઓનાં મન સામનીતિથી કે અન્ય ઉપાયથી મનાવી લેવાને પ્રયાસ કરવો; અગર તો એમને તેણે વિપવિદ્ધ ખોરાકનું ખવરાવી દેવો; અને (વળી) વરુણદેવને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી કરાયેલ યજ્ઞ વિષે અન્ય કોઈ (માનુષ) શરીર જોઈવી દઈને, કે જે કોઈ જગ્યાએ અગ્નિદાહ મયો હોય તે વિષે અન્ય કોઈ (માનુષ) શરીર મુકાવી દઈને એવા (નાસી છૂટેલા રાજકુમારના પિતાએ) પોતાના પુત્રનો વધ કરી નાખ્યાનું આજ પોતાના યજ્ઞ ઉપર ચઢાવી દેવું, અને તે પછી તેની ઉપર તેણે ચઢાઈ પણ લઈ જવી.

અગર તો, સંતાડી રખાયેલ કોઈ શસ્ત્ર બહાર કાઢીને તેણે (રાજકુમારે) પોતાની ઉપર રખાયેલ ચોખીદારો ઉપર તૂટી પડવું, અને (તેના અગ્નિમા-મમાં જે સંભ્રમ ઉપસ્થિત થઈ આવે તેનો લાલ લઈને) તેણે અગ્નિમાં સંતાઈ રહેલ પોતાના ગૂદ પુરૂષો સહ લાંથી એકદમ પલાયન કરી કરી જવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'પર્યુષાન્તર-નિનો કુદેશઃ' સંજ્ઞાવાળા સાતમા અધિકરણમાંનું 'સંધિકર્મ' અને સંવિનિયમઃ' એ નામનું સત્તરમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

+ કૌટિલ્ય તરફથી બતાવતા આવા ઉપાયો કે તરિક્કો એક સ્વયંચાલુ છે જે પોતે તેવા ઉપાયોને પસંદ કરનારો હતો. આ નામનું આજ ઉપાય ન પડે, અને તે કામ્ય પણ ગણાય.

પ્રકરણ ૧૮,

મધ્યમ રાજાનાં, ઉદાસીન રાજાનાં તથા મંડલીભૂત
રાજાઓનાં ચરિતો.

મધ્યમ રાજાના સંબંધમાં તેના પોતાના રાજ્યથી ત્રીજું અને પાંચમું રાજ્ય, તેની પોતાની વિશે મિત્રભાવ રાખનારું ગણાય છે; અને જે રાજ્ય બીજું, ચોથું અને છઠ્ઠું હોય તે ‘અમિત્ર’ કોટીનું ગણાશે. જો મધ્યમ રાજા આ ઉભય કોટીના રાજ્યો તરફ અનુગ્રહ બતાવી રહે, તો પછી વિજયોત્સુક રાજાએ તેવા મધ્યમ રાજાની પ્રતિ મિત્રભાવ રાખવો; અને જો તે પ્રમાણે તે અનુગ્રહ બતાવી ન રહે, તો પછી વિજયોત્સુક રાજાએ તેવા અન્ય રાજ્યો પ્રતિ મિત્રતા દાખવી દેવી.

વિજયોત્સુક રાજાનેા મિત્ર ચવાતી ધમ્મજા જે કોઈ રાજા ધરાવતો હોય તે રાજાની મિત્રતા મેળવવાની ધમ્મજા જો મધ્યમ રાજાને થઈ આવે, તો પછી તેણે પોતાના તેમ જ પોતાના મિત્રના મિત્રોને, મધ્યમ રાજાની સામે પ્રવૃત્ત કરી દેવા, અને પછી એ મધ્યમ રાજાને તેના મિત્રોથી છૂટો પાડી દઇને વિજયોત્સુક રાજાએ પોતાના મિત્રને સંભાળી લેવો; અગર તો—“આ મધ્યમ રાજા અતિગ્રવહ (અત્યાભિમાની) બની ગયલો છે, અને તે આપણા બધાનેા વિનાશ કરવાને ઉદ્ધમ કરી રહેલો છે; માટે ચાલો, આપણે બધા એકઠા થઇને તેને હણી નાખીએ”—એવું કહીને તેવા વિજયોત્સુક રાજાએ પોતાના મંડળ (માંડલિક રાજાઓ)ને તેવા મધ્યમ રાજાની સામે ઉશ્કેરી (પ્રેરિતાર્થિત કરી) સુકવું.

જો એ માંડલિક રાજાઓ તેને પોતાને ઉપકારક થાય તેમ હોય, તો પછી તેણે (વિજયોત્સુક રાજાએ) તેવા મધ્યમ રાજાનેા પરાજય કરીને પોતાના પ્રકર્ષ સાધી લેવો; અને જો તે માંડલિક રાજાઓ વિપરીત કોટીના દેખાય, તો પછી તેવા વિજયાતુર રાજાએ પોતાના મિત્રને દ્રવ્ય

તથા સૈન્ય વડે મદદ કરીને, સામદાનની નીતિથી, એવા મધ્યમ રાજાનો દ્વેષ કરનાર રાજાઓમાંથી, અગર તો જે રાજાઓ પરસ્પરાશ્રય વડે ટકી રહેતા હોય તેવા રાજાઓમાંથી, અગર તો પોતાના પક્ષમાં બેળવી લેવાયલ કોઇ રાજાને જે રાજાઓ અનુસરી રહે તેવા હોય તે રાજાઓમાંથી જે કોઇ રાજા મુખ્ય હોય કે પોતાના પાડોસમાં જ આવી રહેલ હોય તેવા રાજાને પોતાના પક્ષમાં બેળવી લેવો. આમ એવા વિજયાતુર રાજાએ, ધીજન રાજાને પોતાના પક્ષમાં બેળવો લક્ષને પોતાની શક્તિને બેવડી કરી લેવી, અને ત્રીજાને બેળવીને દેને તથા ગણી પણ કરી લેવી; અને એ પ્રમાણે પોતાની શક્તિમાં વૃદ્ધિ થઇ આવે એટલે પછી તેણે (તેવા) મધ્યમ રાજાનો પરાભવ કરી નાખવો.

જો પૂર્વસંચિત પ્રયાસ પરત્વે દેશકાળની અનુકૂળતાનો અભાવ દેખાય, તો પછી તેણે (વિજયાતુર રાજાએ), એ મધ્યમ રાજાના શત્રુઓ પૈકી કોઇ એકની સાથે મિત્રતા બાંધી લેવી, અગર તો કોઇ દુષ્પણને તેવા મધ્યમ રાજાનો સામે તેણે પ્રોત્સાહિત કરી દેવા. જો એવા એ વિજયાતુર રાજાના કોઇ મિત્રનો પરાભવ કરવાની ઇચ્છા, તેવા મધ્યમ રાજાને થઇ આવી હોય, તો તેવા વિજયાતુર રાજાએ તેવી ઇચ્છાનો અવરોધ કરવો અને પોતાના મિત્રને (આ પ્રમાણે) કહેવું:—“ તું જ્યાં સુધી અશક્ત હોઇશ ત્યાં સુધી હું તારી રક્ષા કરીશ;” અને પછી જ્યાં સુધી એ એનો મિત્ર કશિંત (સામર્થ્યહીન) હોય ત્યાં સુધી તેણે તેનું રક્ષણ પણ કરવું. જો મધ્યમ રાજા, તેવા વિજયાતુર રાજાના મિત્રને નિર્મૂલ કરી દેવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો પછી એવા વિજયાતુર રાજાએ પોતાના તેવા સંકટગ્રસ્ત મિત્રને ઉપકારક થવું, અગર તો તેવા પોતાના મિત્રને, મધ્યમ રાજા તરફથી દેખાડાતા હયમાંથી ખેંસવી નાખીને તેવા વિજયાતુર રાજાએ, તેવા પોતાના મિત્રને નવી ભૂમિ આપીને (દાનથી) અનુગૃહીત કરવો, અને તેમ કરીને તેણે તેને અન્ય કોઇ રાજાનો આશ્રય લેવા ન દેતાં પોતાના હાથમાં રાખી મુકવો (પોતાના કાણુમાં રાખી લેવો).

મધ્યમ રાજાના હાથે પરાજય પામી શકે કે તેનાથી અભિયુક્ત થાય તેવા મિત્રો ને વિજયોત્સુક રાજા ધરાવતો હોય, અને તે મિત્રો પૈકી જે કોઈ, એવા મધ્યમ રાજાને ઉપકારક થવાને તૈયાર થાય, તે પછી તેવા વિજયોત્સુક રાજાએ, કોઈ ત્રીજા રાજા સાથે સંધિ કરી લેવી; અને જે મધ્યમ રાજાના મિત્રો, વિજયોત્સુક રાજાને હાથે પરાજિત થાય અગર તે તેનાથી અભિયુક્ત થઈ શકે તેવી કોટીના હોય, અને તે પૈકી કોઈ સામેથી લડવાને બહાર પડે તેવા, બચાવ કરી શકે તેવા, અને વિજયોત્સુક રાજા વિશે મિત્રભાવ રાખવાને સમર્થ થાય તેવા હોય, તે તેવાની સાથે તેવા વિજયોત્સુક રાજાએ સંધિ કરી લેવી. આ પ્રમાણે જે વિજયોત્સુક રાજા પોતાનું વર્તન રાખશે, તે તે સ્વાર્થ સાધી શકશે એટલું તો નહિ, પરંતુ મધ્યમ રાજાને પણ તે પ્રિય થઈ પડવાનો.

જે કોઈ રાજા, વિજયોત્સુક રાજાનો મિત્ર થવાની ઇચ્છા ધરાવતો હોય તેને પોતાનો મિત્ર બનાવી લેવાની ઇચ્છા જે કોઈ મધ્યમ રાજાને થઈ આવે, તે પછી તેવા વિજયોત્સુક રાજાએ ત્રીજા કોઈ રાજાની સાથે સંધિ કરી લેવી, અગર તે—“તારો સાથે મૈત્રી રાખવાની ઇચ્છા ધરાવનાર (મારા જેવા) મિત્રનો ત્યાગ કરવો, એ તારા જેવાને ઘટતું નથી—” એવું કહીને તેણે પોતાના તેવા મિત્રને, મધ્યમ રાજાના પક્ષમાં જતો અટકાવી દેવો; અગર જે તેવા વિજયોત્સુક રાજાને એમ લાગે કે, જે મિત્ર પોતાના પક્ષને ત્યજીને (મધ્યમ રાજાના પક્ષમાં) જવા ધારે છે તે મિત્ર ઉપર મંડલીભૂત રાખ્યોતો કોઈ થઈ આવવાનો જ, તે પછી તેવા (વિજયોત્સુક રાજા)એ શાંતિ ધારીને ‘બેસી રહેવું’. વિજયોત્સુક રાજાના શત્રુને પોતાનો મિત્ર બનાવી લેવાની ઇચ્છા જે કોઈ મધ્યમ રાજાને થઈ આવે, તે પછી (તેવા મધ્યમ રાજાને માલૂમ ન થાય તેવી) પરાક્ષ રીતે, વિજયોત્સુક રાજાએ પોતાના શત્રુને ધન તથા સૈન્યની મદદ આપીને ઉપકારનીએ દાખી પણ દેવો. .

જે કોઈ ઉદાસીન (તટસ્થ) રાજાને પોતાના પક્ષમાં બેઠવી લેવાની

ધમ્મજા કોષ મધ્યમ રાજાને થઇ આવે, તો પછી વિજયાકાંક્ષી રાજાએ એ ઉભય વચ્ચે કલહ કરાવી દેવો એટલું તો નહિ, પરંતુ એ મધ્યમ અને ઉદાસીન રાજાઓ પૈકી જે કોષ મંડલીભૂત રાજ્યોની પ્રીતિ ધરાવી રહેલ હોય તેના આશ્રય (પશુ) તેણે મેળવી લેવો.

મધ્યમ રાજાનાં ચરિત ઉપરથી ઉદાસીન રાજાનાં ચરિતો પણ સમજી લેવાં.

જો કોષ મધ્યમ રાજાની સાથે એકો કરવાની ધમ્મજા, કોષ ઉદાસીન રાજાને થઇ આવે, તો પછી, કોષ યત્રુને પહોંચી વળવાની કે કોષ મિત્રને મદદ કરવાની કે અન્ય કોષ ઉદાસીન રાજાના સૈન્યની મદદ મેળવવાની જે ધમ્મજા તેવા (પેલા મધ્યમ રાજાની સાથે જોડાનાર) ઉદાસીન રાજાને થઇ આવી હોય તે તેની ધમ્મજા સફળ બની રહે એવા પ્રકારનો પ્રયાસ તેવા વિજયોત્સુક રાજાએ કરવો; અને એ પ્રમાણે પોતે બલયુક્ત બની જાય એટલે પછી તેણે પોતાના યત્રુને કચરી નાખવો એટલું તો નહિ, પરંતુ અમિત્રના જેવો ભાવ બતાવનાર મિત્રોને પણ તેણે મદદ કરી દેવી.

જે રાજા અનાત્મવાન (કુશીલ) હોય અને તેથી કરીને નિત્ય અપ-કારી હોય તે; પુરોભાગે રહેલ યત્રુની સાથે મળી ગયલ, પૂઠભાગ ઉપરનો યત્રુ; પરાજ્ય પામી શકે તેવો બ્યસનગ્રસ્ત યત્રુ; અને જે કોષ યત્રુ વિજયા-તુર રાજા ઉપર ચઢાઇ લઇ જવા અર્થે તેના સંકટો પરત્વે બારીક નજર રાખી રહેતો હોય તે; આ બધા, વિજયોત્સુક રાજા બની અરિભાવ રાખનારા ગણાય છે.

જે કોષ રાજા, એક જ પ્રકારના ઉદ્દેશથી વિજયાતુર રાજાની સાથે પ્રયાણ કરે તે; જે કોષ રાજા અન્ય પ્રકારના હેતુથી તેની (વિજયાતુર રાજાની) સાથે પ્રયાણ કરે તે; જે કોષ રાજા, વિજયોત્સુક રાજાની સાથે એકાદ રચીને સાધારણ ઉભય યત્રુ સામે પ્રયાણ કરે તે; જે કોષ રાજા સાત કા પછી પ્રયાણ કરે ન; જે કોષ પોતાના અર્થે જ પ્રયાણ

કરનાર હોય તે; જે કોઈ રાજા, ખીજા રાજાઓને પ્રોત્સાહિત થયલા જોઈને પ્રોત્સાહિત થતો હોય તે; જે કોઈ પોતાની સેના અને પોતાનો કોચ વેચવાને કે પોતાને વારસે સેના કે કોચ ખરીદવાને તૈયાર હોય તે; અને જે કોઈ રાજા દૂધીલાવવાળો (પરસ્પરવિરુદ્ધ ગણાય તેવી બે પ્રકારની નીતિ ધરાવનાર) હોય તે; આ બધા પ્રકારના રાજાઓને વિજયોત્સુક રાજા પ્રતિ મિત્રભાવ રાખનારા ગણવા.

કોઈ શક્તિસંપન્ન રાજા તરફથી ટુમસો થઈ આવવાનો ભય જે કોઈ સામાન્ય રાજાને લાગતો હોય તે; જે કોઈ રાજાનું રાજ્ય, વિજયાતુર રાજાના અને તેના શત્રુના રાજ્યના વચલા ભાગમાં આવેલું હોય તે; શક્તિસંપન્ન રાજાના પૂઠભાગ ઉપર સ્થિત થયેલ શત્રુ; જે કોઈ રાજાએ સ્વેચ્છાથી વિજયાતુર રાજાનું શરણ લીધેલું હોય તે; જે કોઈ રાજા વિજયાતુર રાજાના પ્રતાપથી તેની આગળ નમી પડ્યો હોય તે; અને જે કોઈ રાજાને, વિજયાતુર રાજાએ હરાવીને તાબે કરી લીધેલો હોય તે—આ બધા પ્રકારના સામાન્ય (પાડોસી) રાજાઓ વિજયાતુર રાજાની ભણી ભૂત્યભાવ ધરાવનારા ગણાશે. વળી, જે રાજાઓ (દેશદ્રષ્ટિએ) વિજયાતુર રાજાના પહેલા શત્રુઓ ગણાય તે રાજાઓના રાજ્યોના અતુલસંધાનમાં, જે ખીજા રાજાઓનાં રાજ્ય આવેલાં હોય તેમને પણ આવી જ કોટીના ગણી લેવા.

વિજયાતુર રાજા જે હેતુથી પોતાના શત્રુ સામે લડતો હોય તે જ હેતુથી પૂર્વોક્ત રાજાઓમાંથી જે કોઈ મિત્રરાજા, તેવા શત્રુ સામે લડવાને બહાર આવે અને શત્રુને ખાળી રાખે, તેને તેવા વિજયાતુર રાજાએ યથાશક્તિ મદદ પણ કરવી.

શત્રુનો પરાભવ કરી દીધા પછી અને પોતાનો પ્રતાપ વધી ગયા પછી જો કોઈ મિત્રરાજા ‘અવશ્ય’ સ્વભાવનો જાતી જાય, તો પછી વિજયાતુર રાજાએ તેવા પોતાના મિત્રરાજા સામે, તેના પાડોસી રાજાને અને તેવા પાડોસી રાજા પછીના રાજાને વિરોધ કરાવી દેવો.

અમર તો, (તેવા પ્રસંગમાં) એવા વિજ્યાતુર રાજ્યએ પોતાના તેવ (અવસ્થ) મિત્રના કુળમાં જન્મેલ કોષ પુરૂષને કે કેદમાં રખાયલ કોષ રાજકુમારને ઉભો કરીને તેની પાસે તેવા (મિત્ર) ની બૂમિને કબ્જ કરાવી લેવી; અમર તો પોતાના તેવા મિત્રને વધારે મદદ મેળવવાની ઇચ્છા થકી આવતાં તે દંભેશને માટે 'વશ્ય' બનીને રહે, એવા પ્રકારનો કોષ ઉપાય તેણે રચી કાઢ્યો.

વિજ્યાતુર રાજ્યએ પોતાના અમિત્રને કદિ પણ ઉપકારક ન થવું; તેમ જ કોષ મિત્ર અતિક્ષિત (હસાઈ ગયલો) હોય તેને પણ તેણે મદદ આપવી નહિ. અર્થશાસ્ત્ર જાણનાર વિજ્યોત્સુક રાજ્યએ, પોતાનો મિત્ર ન તો પ્રતાપમાં વધી જાય કે ન તો તે દીનકોટીનો બની જાય-એવા પ્રકારનું વર્તન તેની તરફ રાખવું જોઈએ.

આર્થપ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છાથી જો કોષ ચત્ર (ચંચળ-અસ્થિર-વૃત્તિવાળો) મિત્રરાજ્ય, કોષ વિજ્યોત્સુક રાજ્યની સાથે સંધિ કરે, તો એવા એ ચલમિત્ર ફરીથી નાસી (ચળી) ન જાય એટલા ખાતર, તેવા વિજ્યોત્સુક રાજ્યએ, તેનાથી કરાતા અવગમનનું કારણ દૂર કરી દેવું (અને તેમ કરીને તેને અચલ બનાવી દેવો).

જો કોષ મિત્રરાજ્ય, વિજ્યાતુર રાજ્યનો તથા તેના શત્રુનો એકસરખી રીતે પક્ષ કરે તેવો હોય, તો પછી વિજ્યાતુર રાજ્યએ તેવા શઠ મિત્રરાજ્યને પ્રથમ શત્રુથી નોખો પાડી દેવો, અને પછી તેનો નાશ કરીને તેણે પોતાના શત્રુને પણ નષ્ટ કરી નાખવો.

જો કોષ મિત્રરાજ્ય તટસ્થતાનું પાલન કરી રહે, તો પછી વિજ્યોત્સુક રાજ્યએ, તેવા મિત્રરાજ્યના જે નજીકના શત્રુઓ હોય તેમને તેની સામે ઉશ્કેરી મુકવા; અને તેના પરિણામમાં લડીલડીને તે જ્યારે યાદીને ટે' બની જાય, ત્યારે તેવા વિજ્યોત્સુક રાજ્યએ તેને મદદ આપીને ઉપકારવશ (પણ) કરી લેવો.

પોતાની દુર્બલતાને કારણે જો કોઈ મિત્રરાજા, વિજયાતુર રાજા તેમ જ તેના શત્રુ-એ ઊભાવેલો આશ્રય મેળવવાને તૈયાર થાય, તો વિજયાતુર રાજાએ તેને લશ્કરની મદદ આપવી, અને તેમ કરીને તેને તેણે, અન્ય દિશામાં નજર કરતાં અટકાવી (પણ) દેવો.

અગર તો, તેવા (પૂર્વોક્ત કોટીના) મિત્રને તેની પોતાની જૂમિમાંથી ખસેડી નાખીને તથા તેને સજ્જ કરવાને કે તેના તરફ કૃપા કરવાને અથે કોઈ જોઈવણ, અગાઉથી કરી રાખીને તેણે તેને અન્ય જૂમિમાં વસાવ (પણ) દેવો.

અગર તો, એવો મિત્ર સમર્થ થઈ ગયો હોય, તો તેને તેણે નુકસાનીમાં મુકી દેવો, અથવા તો તે જો (પોતાના જેવા) વિજયોત્સુક રાજા તેના પોતાના આપત્કાલમાં મદદ કરી રહે નહિ અને માત્ર તેના ખોળામ સંવિશ્વાસ સૂઝ રહેવાનું જ પસંદ કરનાર બની રહે તેવો હોય, તો પછી તેને ઉચ્છેદ પણ તેણે કરી નાખવો.

જ્યારે કોઈ પણ શત્રુરાજા પોતાના કોઈ (પણ વિજયોત્સુક રાજાન મિત્ર રૂપ) શત્રુ સામે લડદડને વિરોધ મચાવી મુકે, ત્યારે તેવા (વિજયોત્સુક રાજાના મિત્રરૂપ) શત્રુએ શુભતાપૂર્વક સંકટો ઊભાં કરીને પણ (પોતાની સામે વિરોધ મચાવનાર) શત્રુરાજાનો પરાજય કરી દેવો.

કોઈ અમિત્રને વ્યસનગ્રસ્ત થયેલો જોઈને જો કોઈ મિત્ર તેની માં એકવાર ઉઠે અને પછી પાછો શાંત થઈને તે બેસી જાય, તો પછી તેવ મિત્રનાં સંકટોને એક વાર દૂર કરી દીધા પછી તેવા અમિત્રે તેવા મિત્રનું પણ નિતી લેવો (એ એવસ્કર ગણ્યારો).

જો કોઈ (રાજા) અર્થશાસ્ત્રનો યાત્રા હોય તેણે વૃદ્ધિકારક, ક્ષયકારક સ્થિતિ (સ્થાન) પાલક તેમ જ કર્ચક (ધસાવી નાખનાર) અને ઉચ્છેદ સંયોગોને તથા સર્વ પ્રકારના ઉપાયોને સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવા, અને તેમાં અનુસરીને તેણે પોતાનું વર્તન રાખવું.

આ પ્રમાણે, પરસ્પરાશ્રય કરી રહેલા છ યુષ્ઠાવાળી રાજનીતિનું જ્ઞાન જે કોઈ (રાજા)ને હોય છે તે રાજા, પોતાની શુદ્ધિ રૂપી સાકળ વડે અન્ય રાજાઓને ખાંધી રાખીને તેમને પોતાની ધમ્મ્યા મુજબ નચાવી શકે છે પણ ખરો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘પશુચાતુર્ય નીતિતે ઉદ્દેશ’ : એ સંજ્ઞાવાળા સત્તામાં અધિકરણમાંનું ‘મધ્યમ રાજાનાં, ઉદારીન રાજાનાં તથા મંડલીભૂત રાજાઓના ચરિતો’—એ નામનું અદ્યક્ષ પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

—:સાતમું અધિકરણ પણ સમાપ્ત:—

આઠમું અધિકરણ-વિવિધ વ્યસનો.

પ્રકરણ ૧

રાજત્ય (પ્રકૃતિ) ને લગતાં વ્યસનો.

વ્યસનો (સંકટો) એકસામટાં ઉપસ્થિત થઇ આવે, ત્યારે “આઠમણ (અભિયોગ-ચઢાઇ) કરનાર થવું સારું” કે આત્મરક્ષક બની રહેવું, એ સારું”; એ બાબત પરત્વે જે વિચાર કરવામાં આવે છે તે ‘વ્યસનચિંતા’ કહેવાય છે. પ્રકૃતિવ્યથન (રાજત્ય ઉપર આવી પડતાં સંકટો) બે વર્ગનાં હોય છે:—(૧) દૈવ, અને (૨) માનુષ; અને તેમની ઉત્પત્તિ અન્ય (નીતિ-હીનતા) અને અપનય (કુનીતિ) ને લીધે થઇ આવે છે. ‘ (સદ્) શુશ્રુષા અભાવ, કે (સદ્) શુશ્રુષા વિપરીત કાટીનો (પ્રતિશોભ) શુશ્રુ, દોષનો અતિશય, અને વારે વારે થઇ આવતાં દુઃખો (પ્રસંગપીડા) : એ સર્વ અર્થો, ‘વ્યસન’ શબ્દના યામ છે; અગર તો ‘ જે કોઇ કારણે (મનુષ્યથી) મુખબીન થઇ જવાય તેને, ‘વ્યસન’ સંજ્ઞા આપી શકાય છે.

આ વિષયમાં પૂર્વકાલીન આચાર્યોત્તું મત આ પ્રમાણે છે:—“ વ્યસનો અનેક વર્ગનાં છે—રાજત્યને લગતાં; અમાલને લગતાં; જનપદને લગતાં; દુર્ગને લગતાં; કોશને લગતાં; સેનાને લગતાં તથા મિત્રને લગતાં. આ બધા પ્રકારનાં વ્યસનો પૈકી જે પહેલા પ્રકારતું હોય તે, તેના પછીના પ્રકારના વ્યસન કરતાં વધારે ગંભીર (અપાવદ) કાટીતું ગણાય છે. ”

પરંતુ એ મતને નકારતાં ભારદ્વાજ પોતાનો અભિગ્રામ આ પ્રમાણે આપે છે:—“ સ્વામીવ્યસન અને અમાત્યવ્યસન : એ બેમાં અમાત્ય-વ્યસનને ગરીબ (વધારે ભયકારક) ગણવું. મંત્ર કરવો; મંત્રનાં દળની પ્રાપ્તિ કરવી; કર્મોની સિદ્ધિ; આવક ને જવક (આયવ્યય)ને લગતું કામ; સેનામાં ભરતી કરવી (દંડપ્રશ્ન) ; શત્રુ તથા અરણ્યચરોનો

પ્રતિષેધ કરવો; ગજચરક્ષણ; વ્યસનો સામે પ્રતીકાર રચવા; કુમારરક્ષણ; અને કુમારોને કરવાનો અભિષેક; એ સર્વે, અમાત્યનાં કર્તવ્યો ગણાય છે. અમાત્યો ન હોય તો તેવા કામોનો પણ અભાવ હોય છે, અને તેના પરિણામમાં, પક્ષહીન થયેલ પક્ષીની પેઠે, રાજાની ચેષ્ટા (પ્રવૃત્તિ માત્રનો) નાશ પણ થઈ આવે છે. આવા વ્યસનો ઉપરિચિત થઈ આવનાં શત્રુ તરફથી રચાતા પ્રપંચો (પરોપજાપ)ને લાગ પણ મળી આવે છે. અમાત્ય-વ્યમનને યોગે રાજાની પોતાની જાંદગી પણ બચમાં આવી પડે છે: કારણ કે અમાત્યના આધારે જ રાજાની જાંદગી સુરક્ષિત રહી શકે છે.”

તથાપિ આ મતનું ખંડન, હું (કૌટિલ) આ પ્રમાણે કરું છું:—
“ મંત્રીઓ, પુરોહિતો અને અધ્યક્ષો વગેરે જાત્યવર્ગની નીમણુંક રાજાથી પોતાથી કરવામાં આવે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ પોતાની પ્રજાને તથા પોતાના રાજ્યને નડતા વ્યસનોનો પ્રતીકાર કરનાર તથા પ્રકર્ષસાધક ઉપાયો રચનાર પણ તે પોતે જ હોય છે. જો ગજનાં અમાત્યો વ્યમનગ્રસ્ત થાય છે, તો તે ખીજા પુરોહિતે અમાત્યપદે સ્થાપી (પણ) શકે છે. પૂજ્ય જનોનું પૂજન કરવાને અને દુષ્ટ જનોને દંડ દેવાને તે હંમેશાં તૈયાર જ રહે છે. જો રાજા પોતે સારી સ્થિતિમાં (સંપન્ન) હોય છે, તો તે પોતાની સંપત્તિના બજે પોતાની પ્રજાનાં મન દરી શકે છે. જેવા પ્રકારનું શીલ રાજા ધરાવતો હશે તેવા પ્રકારનું શીલ તેની પ્રજા પણ ધરાવશે; અને વળી રાજાના આધારે પ્રજાનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ (પણ) થવાનો. અર્થાત્) રાજાને તો કુટરચાનીય (પ્રજામાત્રના સાર) રૂપ જ ગણવાનો છે.”

પરંતુ વિશાલાક્ષણું કહેવું (આ બાબતમાં) આ પ્રમાણે છે:—
‘ અમાત્યસંકટ અને પ્રજાસંકટ: એ બેમાંથી પ્રજાસંકટને ચઢીઆતી કાઢીવું ગણવું. કારણ કે નાણું, સેના, કાચા પદાર્થો, વેદ, વાહન અને અન્ય સંગૃહીત થવા જેવી ચીજોની પ્રાપ્તિ જનપદમાંથી કરી શકાશે. રાજા અને

અમાત્યોને બાદ કરીને કહીએ તો, જનપદના અભાવે આ બધી બાબતોને: પશુ અભાવ જ રહેવાનો.”

તથાપિ દુ (કૌટિલ), આ મતથી ઉલટું મત આ પ્રમાણે ધરાવું છું.—“લોકો તરફથી કરાતાં કામોની સિદ્ધિ, રાજ્યમાના અને રાજ્યબાહ્ય શત્રુઓથી સંઘાતા યોગક્ષેમ, સંકટો મામે રચાતા ઉપાયો, યન્યભૂમિઓમાં કરાતી વસાયત, અને જાંગલ પ્રદેશોની સુધારણા, લસકરમા કરાતી સિપાહીઓની બરતી, મહેસુલની ઉધરાત અને કૃપાદાન: આ સર્વ પ્રકારની બાબતોને લગતાં કમોના મૂળ રૂપ અમાત્યોને જ ગણવા જોઈએ.”

પશુ પરાશરના મતાવલંબીઓ આ પ્રમાણે કહે છે:—“જનપદ-વ્યસન અને દુર્ગંધ્યસન: એ બે પ્રકારના સંકટોમાંથી દુર્ગને લગતા સંકટને વધારે જોખમકારક ગણવું; કારણ કે કોચ અને સૈન્ય, દુર્ગના આધારે જ સલામત રહી શકે છે. વળી લોકમાનને આશ્રય મળે છે તો તે કેવળ દુર્ગથી જ; અને એટલા માટે પૌરજનોથી તથા ગ્રામ્યજનોથી વધારે શક્તિસંપન્ન દુર્ગોને જ ગણવા. વળી વિપત્કાલમા રાજની રક્ષા પશુ તેમનાથી જ થવાની. લોકો તો જેમ રાજને ઉપકારક થાય છે તેમ, શત્રુને પશુ ઉપકારક થઈ રહે છે.”

તથાપિ દુ-કૌટિલ-આ પારાશરમતને મળતો ચતો નથી અને આ પ્રમાણે કહું છું:—“જનપદને લીધે જ દુર્ગ, કોચ અને સેનાની ઉત્પત્તિ થઈ આવે છે. વળી સાર્વજનિક ઉપયોગનાં બાંધકામો, વેપાર, ખેતી, ટોર, વગેરેને લગતાં કામો તથા શૌર્ય-રિચરતા-દક્ષતા અને (સાધનોની) બહોળાશ: એ સર્વં મૂળ પશુ જનપદ જ છે. જે ભૂમિમા લોકો વસતા હોય છે તે ભૂમિમાના પર્વતો અને દ્વીપો (કુદરતી કિલ્લાઓની ગરજ સારે છે), અને જ્યાં સપાટ પ્રદેશ હોય ત્યાં જ દુર્ગોની જરૂર નથી હોય છે. જે ભૂમિમા કેવળ કૃષિકારો જ રહેતા હોય તે ભૂમિમાં દુર્ગોનો અભાવ હોય તો મુસ્કેલીઓ ઉભી થઈ આવે, એવાત ખરી; તથાપિ જે જનપદમાં

લડવૈયા લોકોનો વાસ હોય તે ભૂમિમાં જે અધી મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ આવે તે અધી (ધણે ભાગે) 'જનપદ-વ્યસન' રૂપ હોઈ શકે."

પિશુનનો અભિપ્રાય એવો છે કે:—"દુર્ગ ન હોવાના કારણે જે સંકટ થઈ આવે છે તેના કરતાં, કોશના અભાવે થઈ આવતું સંકટ વધારે નુકસાન કરનાર છે; કારણ કે દુર્ગોનું સસ્કરણ અને રક્ષણ કોશ વિના થઈ શકતું નથી. જે ધન હશે તો તેની મદદથી પ્રપંચ રચીને પણ શત્રુના દુર્ગને જિતી શકાશે; જે ધન હશે તો તેની મદદથી પ્રજામણુને, મિત્રોને અને શત્રુઓને પણ કબ્જે રાખી શકાશે; અને તેની મદદથી વળી, દેશાંતર કરનાર લોકોને ઉત્તેજિત કરીને અધા પ્રકારનો સેનાવ્યવહાર કરી શકાવાનો પણ ખરો. વિપત્તિભરે કોશને જે એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે ખસવી નાખવો હશે, તો તેમ કરી શકાશે; પરંતુ દુર્ગને કદિ પણ ખસેડી શકાશે નહિ. "

પરંતુ આ અભિપ્રાય અને (કૌટિલને) માન્ય નથી. મારું મત એવું છે કે:—"દુર્ગ હશે તો તેમાં કોશ તથા સૈન્યને સલામત રાખી મુકાશે, અને એના (દુર્ગની) મદદથી જ તૂણી-પુદ (બેડી લડાઈ) લડી શકાશે, પોતાના પક્ષમાં બળેલાનો નિગ્રહ થઈ શકશે, મેનાને લગતા અધા વ્યવહારો કરી શકાશે, તેમ જ મિત્રરાજ્યોને સન્માનપૂર્વક ખેલાવીને શત્રુઓ તથા જંગલી લોકોને હાંકી કાઢવાનું કામ પણ ખતી શકશે. દુર્ગનો અભાવ હોય, તો પછી કોશને શત્રુનો જ મણી લેવો. જેની પાસે દુર્ગ હોય છે તેના ઉચ્છેદ કદિ પણ થતો નથી. "

"કોશવ્યસન અને સેનાવ્યસન: એ બેમાંથી સેનાવ્યસન (અશક્ત સૈન્યથી ઉપરિચિત થતા સંકટ)ને હાનિકારક માનવું: "એવું કૌશ્યપદ્ધતિનું કહેવું છે; કારણ કે, (ચક્રિતસંપન્ન) મેના હશે, તો મિત્રામિત્રનો નિગ્રહ થઈ શકશે, શત્રુની સેનાને ઉસ્કેરી શકાશે, અને પોતાની સેનાનો પ્રતિગ્રહ પણ કરી શકાશે. જે સૈન્ય નહિ હોય, તો પછી કોશનો વિનાશ થઈ જવાનો એ પણ નક્કી. પરંતુ કદિ કોશનો અભાવ હશે, તો તે પ્રકારના અભાવને કાચા માલથી, ભૂમિથી તથા શત્રુભૂમિને પડાવી લઈને પણ દૂર કરવાનું ખતી શકશે. "

[પરંતુ માફ (કૌટિલ્યનું) મંતવ્ય, આ બાબતમાં આ પ્રમાણે છે:—]
 “સેન્ય કદાપિ ચત્રુને મળી પશુ જન્ય, અગર રાજાનો પોતાનો વધ પશુ
 કરી નાખે, અને તેમ કરી અનેક પ્રકારનાં વ્યસનોને તે ઉત્પન્ન પશુ કરી
 દે. પરંતુ જો કોશ દશે તો તે વડે સર્વ પ્રકારનાં ધર્મકર્મો કરી શકાશે,
 તેમ જ બધા પ્રકારના ભોગ પશુ ભોગવી શકાશે. દેશકાળ અને
 કાર્યમાં ફેરફાર થતા, કોશ કે સેના: એ બે, એક બીજાથી ચઢીઆતી
 શક્તિયુક્ત પશુ બને; કારણ કે (કોઈ કોઈ વાર) સેના રૂપી સાધન વડે
 કોશ ભેળવી શકાય છે તેમ તેની રક્ષા પશુ થઈ શકે છે. તથાપિ કોશ—એ
 એક એવું સાધન છે કે તેની મદદથી કોશ અને સેના—એ ઉભયની પ્રાપ્તિ
 કરી શકાશે. (અર્થાત્) દ્રવ્યમાં પ્રયોજકત્વ રહેલું છે, અને તેથી
 કરીને, કોશ પરત્વે જે કોઈ વ્યસન ઉપરિચિત થઈ આવે તેને દંભેશાં
 વધારે પ્રમાણમાં ભયંકર ગણવું (એ જ ઇષ્ટ છે).

વાતવ્યાધિને અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:—“સેનાવ્યસન અને
 મિત્રવ્યસન: એ બેમાંથી મિત્રવ્યસનને વધારે જોખમકારક ગણવું જોઈએ.
 જે કોઈ મિત્ર દશે તેનું પોપશુ કદાપિ કરવામાં આવવું નહિ હોય અને
 તે કદાપિ દૂરરિચિત દશે, તો પશુ તે ઉપકારક થવાનો જ. તેણે મિત્ર,
 પૂઠભાગે રહેલ ચત્રુને તેમ જ તેવા ચત્રુના મિત્રાને હાંકી કાઢશે એટલું
 તો નહિ, પરંતુ તે પુરોભાગ ઉપરના ચત્રુઓને તથા જંગલી જાતિઓને
 હાંકી કાઢવાના કામમાં ઉપયોગી પશુ થઈ પડશે. વળી વ્યસનાવરથ
 અનુભવી રહેલ પોતાના મિત્રને તે પોતાના કોશથી, અને પોતાની સેનાથી
 અને ભૂમિથી મદદ પશુ કરવાનો જ.”

તથાપિ આ મતને નકારીને હું—કૌટિલ્ય—આ પ્રમાણે કહું છું:—“જે
 કોઈ (રાજા) સમર્થ સેનાવાળો દશે તેનો મિત્ર મિત્રભાવનો નિર્વાહ કર
 રાખશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેવા રાજાનો જે કોઈ ચત્રુ દશે તે પશુ તેને
 મિત્ર બની રહેવાનો. જે કોઈ કાર્યની સિદ્ધિ એકસરખી રીતે સેના
 કે મિત્રથી થઈ શકે તેમ હોય, તો પછી, દેશકાળની દૃષ્ટિએ યુદ્ધ પરત્વે

લાભ મળી શકે તેમ હોય અને તેમાંથી જે કાંઈ લાભ મળે તેમ હોય તેને અનુસરીને, કાં તો સેનાની અગર તો મિત્રની પસંદગી કરી લેવી, અને તેને ઉપયોગમાં લેવાનું રાખવું. આકસ્મિક અભિયાન (ચદાષ્ટ)ના વખતમાં અને શત્રુ, જંગલી જાતિ કે સ્થાનિક જંડખોરો (આબ્ધાંતર કોપ પ્રકટાવનારા) તરફથી જે બધી મુશ્કેલીઓ ઉભી કરવામાં આવે તે મુશ્કેલીઓને લગતા પ્રસંગોમાં કોઈ પણ મિત્રમાં વિશ્વાસ ન રાખવો. જે અનેક સંકટો એક-સામટાં આવી પડે અગર તો કોઈ શત્રુ ઈર્દિ પામી (પ્રબળ થઈ) ગયલો દેખાય, તો જે કોઈ મિત્રને જ્યાં સુધી અર્થયુક્ત રાખી શકાશે ત્યાં સુધી તે મિત્ર મિત્રભાવનો નિર્વાહ કરી (પણ) રહેશે. ”

પ્રકૃતિ (રાજત્વ)નાં અવયવો પૈકી કોઈ એક અવયવ જ્યારે વ્યસન-ગ્રસ્ત બની જાય, ત્યારે તેનું બીજું જે કોઈ અવયવ બહુભાવવાળું, અનુ-રાગયુક્ત અને સાર રૂપ (બજાપૂર્ણ) હોય તેને કાર્યસિદ્ધિ કરવાના કામે ઉપયોગમાં લેવાનું છે.

જો પ્રકૃતિનાં કોઈ બે અવયવો એકસરખા પ્રમાણમાં સંકટગ્રસ્ત બની જાય, તો પછી ગુણદૃષ્ટિએ એ બેમાંથી જે કોઈ ક્ષયકર હોય તેને બીજા ઈર્દિકરથી જીતી પાડી દેવું; તથાપિ તેમ કરવામાં પ્રકૃતિનાં બીજાં બધાં (શેષ રૂપ) અવયવો પરત્વે વર્ધન કરવાની જરૂર ન હોય, તો જ એ પ્રમાણે કરવાનું છે.

કોઈ એક જ અવયવને લગતા સંકટોને લીધે બાકી બધા અવયવોનો નાશ થઈ જવાનો સંભવ રહેતો હોય, તો પછી તેવાં સંકટો કોઈ પ્રધાન અવયવને લગતા હોય કે અન્ય અવયવને લગતા હોય તો પણ તેમને ખરે-ખરો અનર્થકર ગણી લેવાના છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય - અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ વિવિધ વ્યસનો ’ સંપૂર્ણ આઠમા અધિકરણમાંનું ‘ રાજત્વ (પ્રકૃતિ) ને લગતાં વ્યસનો ’-એ નામનું પહેલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨.

—*—

રાજા અને રાજ્યને લગતાં વ્યસનો.

રાજા અને રાજ્ય: એ બે મળીને ‘પ્રકૃતિ’ થાય છે. (અર્થાત્ એ બે પ્રકૃતિ [રાજત્વ]ના મુખ્ય અંગો છે.)

રાજાને નડતાં સંકટો કાં તો આભ્યંતર કે બાહ્ય કોટીના હોય છે. બાહ્ય સંકટ (કોપ)ના કરતાં આભ્યંતર (પોતાના રાજ્યમાં થઇ આવતો) કોપ, સર્વ જાણ કરતા પણ વધારે ભયંકર છે. બીજાં જ્યાં આભ્યંતર સંકટોના કરતાં, અમાત્યો વિશે થઇ આવતો કોપ, અન્ય પ્રકારના આભ્યંતર કોપના કરતાં પણ વધારે ભયંકર નીવડવાનો. આમ હોઇને રાજાએ, કોશશક્તિ અને સેનાશક્તિને તેના પોતાના અંકુશ નીચે જ રાખવી. કોઇ એક રાજ્ય વિશે બે રાજાઓનો અમલ હોય, અને એક રાજ્ય ઉપર પરદેશીય રાજાનો અમલ હોય; તો એ બે (દ્વિરાજ્ય અને વૈરાજ્ય) માંથી પહેલા પ્રકારનું (બે રાજાઓથી શાસિત થતું) રાજ્ય નબ્ત થઇ જવાનું; કારણ કે (એવા રાજ્ય ઉપર અમલ ચલાવતા) બે રાજાઓ વચ્ચે દ્વેષ, પક્ષપાત અને સ્પર્ધા થઇ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. તેમ વળી જે કોઇ શુભતા રાજાનો દેશ પડાવી લઇને તે ઉપર બે કોષ્ઠ વિદેશીય રાજા પોતાનો અમલ સ્થાપી દેશે, તો તેવા વિદેશીય રાજા, તે પ્રમાણે પોતાથી પડાવાઇ લેવાયલ દેશને પોતાનો ગણતો નહિ. હોય તેથી કરીને તે તેને ક્ષીણ પાડી દેશે, તેની લક્ષ્મીને હુરી જશે અને તેને એક બળદ ચીજ (પશુ) રૂપે ગણ્યા વિના રહેશે નહિ એટલું તો નહિ, પરંતુ એવા એ વૈરાજ્ય (વિદેશીય અમલ) પ્રતિ (એવા એ પરાધીન થયલ દેશની) પ્રજા વિરક્ત (પ્રીતિભાવ વિનાની) બની જશે, ત્યારે તે પરદેશીય રાજકર્તા, તેના પોતાથી જિતી લેવાયલ (અન્ય રાજાના) દેશને છોડીને આદ્યો જશે પણ ખરો.

અથ બુદ્ધિવાળો રાજા સારો કે જેની બુદ્ધિ ચલિત રહેતી હોય તે સારો ? આ પ્રશ્ન પરત્વે પૂર્વકાળના આચાર્યો આ પ્રમાણે ખુલાસો કરે છે:— ‘જે કોઈ રાજા અંધબુદ્ધિવાળો (નીતિશાસ્ત્રનું) જ્ઞાન ન ધરાવનારો) હશે તે પોતાના કર્મો વિવેકપુર: સર કરી શકશે નહિ, દહાગ્રહી રહેશે, અને તેને, અન્યજનો જેમ હાકશે તેમ તે હંકારશે પણ ખરો; અને તે અન્યાયથી પોતાના રાજ્યનો હાત પણ કરી નાખશે. પરંતુ જો કોઈ રાજા ચંચળ બુદ્ધિવાળો (સ્ખલન કરે તેવા ચિત્તવાળો) હશે, તો ત્યારે ત્યારે, રાજનીતિશાસ્ત્રમાં બોધાયેલ માર્ગથી તે પોતે ચલિત થશે, ત્યારે ત્યારે તેને સમજવીસમજવીને ઠેકાણે આણી શકારો પણ ખરો.’

પરંતુ હું—કૌટિલ—આ પ્રમાણે મત ધરાવું છું:—“ જે કોઈ રાજા અંધ હશે તેને જે પ્રકારના નીતિમાર્ગે વિચરતો રાખવો હશે તે માર્ગ ઉપર, તેના સહાયકો તે પ્રમાણે રાખી (પણ) શકશે. પરંતુ જે રાજા ચલિતબુદ્ધિવાળો હશે તે જો નીતિશાસ્ત્રવિરુદ્ધ વર્તીને ન કરવાનાં કામો કરતો રહેશે, તો તે પોતાને એકલાને નહિ, પરંતુ આખા રાજ્યનં બોળા દેવાનો, એ પણ નિ:સંદેહ.”

કયા રાજાને વધારે સારો ગણવો:—જે રાજા વ્યાધિગ્રસ્ત હોય તેને કે કોઈ નવા રાજાને ? આ બાબતમાં પૂર્વકાલીન આચાર્યોનું કહેવું આ પ્રમાણે થાય છે:—“ જે કોઈ રાજા વ્યાધિગ્રસ્ત (માંદો) હોય છે તેના રાજ્યને, તેના પોતાના અમાત્યોને હાથે (તિમનાથી ખેલાતી ખટપટને કારણે) બોળાવાનો વારો આવે છે, અગર તો રાજ્યકારણે તે પોતાનો જીવ ખોઈ બેસે છે પણ ખરો; પરંતુ જે કોઈ રાજા નવોસવો હશે તે સ્વધર્મપાલનથી, (લોકોને) કર ભરવામાંથી મુક્ત કરીને તેમ જ બીજાઓને દાનોપહાર વડે રાજા રાખીને પોતાની પ્રજાનાં દીવને જિતી (પણ) શકશે ”

પરંતુ આ અભિપ્રાય સામે હું—કૌટિલ—આ પ્રમાણે કહું છું:— “ જે કોઈ માંદો રાજા હશે તે હંમેશાં જે પ્રમાણે આચરતો હશે તે પ્રમાણે આચરવાનું ચાલુ રાખી શકશે. પરંતુ જે કોઈ નવો રાજા હશે તે, પોતાના

બળથી મેળવાયલા રાજ્યને પોતાની માલીકીનું ગણવા માંડશે એટલે તે યથેષ્ટરીતે વર્તવાનું ચર (પણ) કરી દેશે. સમવાય રચીને જે બીજા રાજ્યએ તેવા નવા ગમ્મને દબાવશે, તો તે, પોતાથી મેળવાયલા તેવા નવા રાજ્યને પીડાવા દેશે પણ ખરો; અગર જે એવા નવા ગમ્મનો અમલ બરાબર સુદૃઢ થયેલો નહિ હોય, તો તેનો મહેલાઈથી ઉચ્છેદ પણ થઈ જવાનો. તથાપિ બ્યાધિચક્ત રાજ્યએ જુદી જુદી કારીના આ પ્રમાણે હોષ રહે:—(૧). કોઈ રાજ્ય પાપરોગી (પાપજીવિ રૂપી રાગવાળો) હોય, તો (૨) અન્ય કોઈ રાજ્ય અપરોગી (સારીરિક રાગવાળો) પણ હોય. એ જ પ્રમાણે નવો રાજ્ય, કુલીન (અભિજાત) અને અકુલીન (અનભિજાત): એ બેમાંથી એક કારીનો પણ હોષ રહે.”

એક રાજ્ય દુર્જલ પણ કુલીન હોય, અને બીજા રાજ્ય બળવાળો પણ અકુલીન હોય, તો એ બેમાંથી કોને પસંદ કરવો ?

આ પ્રશ્નનું ઉત્તર, પૂર્વકાળના આચાર્યો આ પ્રમાણે આપે છે:— “પોતાના ઉપર દુર્જલ રાજ્ય હોવામાં જે કોઈ પ્રજા પોતાનું દિન સમજતી, હશે તે, અન્ય કોઈ દુર્જલ પણ કુલીન રાજ્યને ખટપટ કરવા હમને પોતાની ઉપર રાજ્ય થઈ બેસવાની તક તેને કદિ પણ નહિ આપે; પરંતુ જે પ્રજા પોતે બળની અપેક્ષા રાખનારી હશે તે, દરકોઈ બળવાળા પણ અકુલીન રાજ્યથી રચાતા પ્રપંચને સહેલાઈથી અધીન બની જઈને, તેવા રાજ્યને પોતાની ઉપર રાજ્ય થઈ બેસવા દેશે પણ ખરી. ”

પરંતુ કું—કૌટિલિ—આ મનનો નથી. મારો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:—“કુલીન રાજ્ય દુર્જલ હશે તો પણ તેની પ્રજા તેને વળગી રહેશે; કારણ કે ‘ઐશ્વર્યવાળા’ પ્રજા, કુલીન રાજ્યને અનુસરી રહેવાનું પસંદ કરનારી હોય છે. વળી, ‘સંયુક્તી મનુષ્ય સંયુક્તી મનુષ્ય તરફ વળે છે’— એ સૂત્ર પ્રમાણે. એવી એ ઐશ્વર્યવાળા પ્રજા, અન્ય કોઈ સમજા પણ અનભિજાત પુરપના ઉપજાવે (પ્રપંચો)ને નિષ્ફળ પણ કરી દેશે (ખરી).”

મૂઠીભર દાણા નષ્ટ થઈ જાય તેના કરતાં આખા પાકનો નાશ વધારે ખરાબ ગણાયો; કારણ કે આખો ય પાક નષ્ટ થામતાં પ્રયાસ (મહેનતમજૂરી) માત્ર નષ્ટ થયેલ ગણાયો; અને અતિ-વૃદ્ધિના કરતાં અવૃદ્ધિને વધારે લયંકર (પહુ) ગણવી.

એ એ વ્યસનોની સરખામણ કરીને તે પ્રત્યેકના બહાવલની જે પરંપરા વર્ણવવામાં આવેલ છે તે લક્ષ્યમાં રાખીને યાન (ચઢાઈ લઈ જવાનું કામ) કે સ્થાન (સ્વરક્ષા કરી રહેવાનું કામ) : એ બેમાંથી જે કાંઈ કરવાનું ઉચિત લાગે તે (કામ રાખ્યે) કરવું છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના ' વિવિધ વ્યસનો ' સંગ્રહ આઠમા અધિકરણમાંનું ' રાજ અને રાજ્યને લગતા વ્યસનો ' : એ નામનું ખીલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩.

મનુષ્યનાં સંકટો.

અધિદા અને અવિનય: એ ઉભય, મનુષ્યને યદ્ય આવતાં સંકટોનાં મૂળ છે. જે કોઈ માણસ અવિનીત (અણકેળવાયલ-અણુદોરાયલ) હશે તે વ્યસનજનિત દોષ (હાનિ) ને દેખી શકશે નહિ. આપણે અહીં એ સંબંધમા વિચાર કરશું:—

કોપજનિત વ્યસનો તથા પ્રકારનાં છે, અને કામજનિત વ્યસનો તથા પ્રકારના છે. આ બે (મુખ્ય) વર્ગ પેટી જે કોપ (ક્રોધ)જનિત વ્યસનો દોષ છે તેમને વધારે ખરાબ ગણવાં; કારણ કે કોપમા અધીય નગ્યાએ ફરી વળવાની સક્તિ રહેલી છે. જે રાજ્યઓ સ્વંભાવે ક્રોધી દતા તેઓ બધા, પ્રાયશઃ પોતાની પ્રજાના દોષાન્વિતના જાતનીજૂત યદ્ય ગણવા, એવું આપણે તાંત્રણીએ પણ જાણ્યે. વગી જે રાજ્યઓ કામવદ્ય યથલા તે

રાજાઓને પોતાની કામાસક્તિના પરિણામમાં અતિરોગને અધીન થઇ જઇને ક્ષીણ પડી જવું પડેલું, અને તેના પરિણામમાં તેમનો નાશ પણ થયેલો (એ વાત પણ તેટલી જ પ્રસિદ્ધ છે.).

આ વિષય પરત્વે ભારદ્વાજનું મત આ પ્રમાણે છે:— ' એમ નહિ. કોપ-એ સત્પુરુષનો આચાર છે; વીરાગિત વર્તન તેના વડે જ થઇ શકે છે. તિરસ્કારપાત્ર ગણાતા મનુષ્યોનો નાશ તેને લીધે કરી શકાશે; અને મનુષ્યોને તે બીજાવશ પણ કરી દે છે. પાપનો પ્રતિષેધ કરવામાં કોપની જરૂર હ'મેશા પડવાની જ. પરંતુ લાભસિદ્ધિ, સમાધાન (શાંતિ), લાગ-શીલતા અને સંપ્રિયલાભ (સર્વને વહાલું થવાની ઇચ્છા): એ સર્વ કામથી જ થઇ આવવાનાં. પોતે જે કોષ'કર્મ કરેલ હોય તેનાં ફળોનો ઉપસોગ લેવાની ઇચ્છા જે કોષને થઇ આવે તેણે હ'મેશાં કામયુક્ત જ રહેવું જોઇએ. "

પરંતુ મારું-કોટલિનું-માનવું, આ બાબતમાં આ પ્રકારનું છે:— 'નહિ. શત્રુ વિષે દ્રેષ્યતા ઉત્પન્ન કરનાર અને તેના તરફથી સંકટો આણનાર જો કોષ પણ હોય તો તે કોપ છે, અને તે દુઃખ સાથે હ'મેશાનો સંબંધ ધરાવે છે પણ ખરો. કામથી અપમાન અને દ્રવ્યનાશ અર્થ આવે છે, અને જે કોષ મનુષ્ય તે વિષે આસક્તિ રાખનારો હોય છે તેને તે ચોરોનો, જૂગારીઓનો, શિકારીઓનો, ગાયકો તથા વાદકોનો તેમ જ અન્ય અનિષ્ટ જનોનો સંગી પણ બનાવી દે છે. આ બધાં વ્યસનો પૈકી શત્રુતા રૂપી જે સંકટ તેને તિરસ્કારરૂપી સંકટના કરતાં વધારે ચઢીઆતા પ્રકારનું ગણવું; કારણ કે જે માણસ તિરસ્કૃત (પરિભૂત) થયેલો હોય છે તેને તેના શત્રુઓ કેવળ ડેડ કરીને ખેંચી રહે છે; બ્યારે જે માણસની તરફ શત્રુતા (દ્રેષ) થઇ આવેલ હોય છે તેના તો તેના શત્રુઓ ઉચ્છેદ પણ કરી નાખે છે, દ્રવ્યનો નાશ થવાથી જે પ્રકારનું સંકટ ઉદ્ભવે છે તેના કરતાં શત્રુ તરફથી જે પ્રકારનું સંકટ ઉદ્ભવે છે તેને વધારે બચકારક માનવું; કારણ કે દ્રવ્ય-

નાશથી જ્યારે નાણા સંબંધી મુશ્કેલી ઉભી થઇ આવે છે, ત્યારે શત્રુ તરફથી થઇ આવતા સંકટના પરિણામમાં છંદગીને જોખમ લાગવાતું. અનિષ્ટ માણસનો સંગ કરવાથી (અનર્થ-સંયોગથી) જે સંકટ થઇ આવે છે તેના કરતાં વ્યસની મનુષ્યનો સંગ રાખવાથી જે દુઃખ આવી પડે છે તે મોટા પ્રકારનું હોય છે; કારણ કે અનિષ્ટ માણસના સંગને જ્યારે ગમે તે ક્ષણે છોડી શકાશે, ત્યારે વ્યસનથી પેદા થઇ આવેલ દુઃખ તો દીર્ઘકાલ પર્યંત રહેવાતું જ. આમ હોઇને કોપને વધારે નહારી કોટીનો મુશ્કેલી પડશે.”

વાણીનો દુરપયોગ, ધનનો દુરપયોગ અને સગ (દંડ)નો દુરપયોગ:— આ ત્રણમાંથી વધારે ખરાબ કોને ગણવો ?

આના જવાબમાં વિશાલાક્ષ આ પ્રમાણે કહે છે:—“ ધનનો દુરપયોગ થાય તેના કરતાં વાણીનો દુરપયોગ કરવામાં આવે, તો તે વધારે અનિષ્ટકર થશે; કારણ કે કઠિન વચન કહેવામાં આવશે તો તેજસ્વી મનુષ્ય તેના બદલે લીધા વિના નહિ રહે. વળી કઠિન વચન (જેના તરફ કાઢવામાં આવે છે તેના) હૃદયને શત્રુની પેઠે વીંધી નાખે છે, ક્રોધ ચઢાવી દે છે અને ઇન્દ્રિયોને સંતપ્તકરી મુકે છે પણ ખરું.”

પરંતુ મારું (કૌટિલિયું) મત આ બાબતમાં આ પ્રમાણે છે:— “કઠિન વચન કહેવાયા (વાકપાર્શ્વ)થી થઈ આવતા કોપને અર્થપૂર્ણ (ધનદાન) વડે દારી દઇ શકાશે; પરંતુ એ જ અર્થનો જે દુરપયોગ કરવામાં આવે છે, તો જીવનનિર્વાહ કરવાની શક્તિનો લોપ પણ થઇ આવે છે. ધન દેવું, (બીજા પાસેથી) ધન કઢાવવું, ધનનો વિનાશ અને ધનનો પરિત્યાગ: એ સર્વનો સમાવેશ, ‘અર્થદૂપણ (ધનનો દુરપયોગ)’ : એ શબ્દમાં થઇ જાય છે.”

પરાશરમતના નીતિવિચારદોનું કહેવું એમ છે કે:—“ દંડપાર્શ્વ (સગ કરવાની શક્તિનો દુરપયોગ થાય તે) કરતાં અર્થદૂપણ (ધનનો

દુરૂપયોગ) વધારે અનિષ્ટકર ગણાયો; કારણ કે, ધર્મ અને કામની સિદ્ધિ અર્થ વડે જ થઈ શકે છે, અને વળી લોક માત્રને પ્રતિબદ્ધ રાખનાર (દુનિયાં માત્ર ચાલે છે તેનું કારણ) પણ ‘ અર્થ ’ જ છે. આમ હોઈને તેનો દુરૂપયોગ અધિક અશુભકર નીવડશે. ”

તથાપિ હું-કૌટિલ-આ પ્રમાણે કહું છું:-“ મોટા પ્રમાણમાં અર્થ મેળવવાના બદલામાં કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના શરીરનો વિનાશ થવા દેવાની ઇચ્છા રાખતો નથી; પરંતુ જે કોઈ દંડપાત્રીનો દોષ કરે છે તેને તો તેના શત્રુઓ તરફથી તેવી જ અને તેટલી જ મુશ્કેલી આવે છે. ”

આ પ્રમાણે કોપજન્ય તથા પ્રકારનાં સંકટોને લગતી વાત પૂરી થાય છે કામજનિત સંકટો ચાર પ્રકારનાં છે:-“(૧) મૃગયા, (૨) છૂત, (૩) ઓ, અને (૪) પાન. “ આમાં જે મૃગયા અને છૂત: તે બેમાં મૃગયાથી થઈ આવતાં સંકટો ચઢી જાય તેવા છે; કારણ કે એ મૃગયાથી ચોર, શત્રુ અને હાથીઓથી સપડાવાનું તથા અગ્નિમાં પડી જવાનું બની આવે છે. બચવશ થવું પડે છે, અને બે મુખ્ય બાબતો વચ્ચે રહેલો બેઠ જાણવાનું શક્તિનો લોપ થઈ આવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ક્ષુધા, તૃષ્ણા તથા બીજા પ્રાણહર સંકટો મેળવવાના પ્રસંગો ઉપરિચિત થઈ આવવાના પણ ખરા ન્યારે ઘૂનમાં (એ પ્રમાણે સંકટો ન આવતાં) રમનાર જે નિપુણ હશે તો તે, જ્યતસેન અને દુર્યોધનની પેઠે જય મેળવવાનો જ. ”

પરંતુ હું-કૌટિલ-એવા મતનો નથી. એ બાબતમાં મારું માન: આ પ્રમાણે છે:-“ નલ અને યુધિષ્ઠિરનો ઇતિહાસ કહી આપે છે તેમ, જે પક્ષમાંથી એક પક્ષ તો હારવાનો જ; અને વળી જે દ્રવ્યને છૂતકીડાય જિતેલું હશે તે માંસના એક ટુકડા રૂપ હોઈને સત્ક્રાંતને પણ જ-મ આપે દેશે. વળી ઘૂન રમવાથી સન્માર્ગે મેળવાયેલ દ્રવ્યનું યથાર્થ મૂલ્ય આંકવાનું શક્તિનો લોપ થશે, અર્થની પ્રાપ્તિ અસન્માર્ગે થવાની, ભોગવાયા વિત અર્થનો નાશ થવાનો, કુદગતી હાજંતો દયાવાની (મૂવપુરીપદારણ), અં

યથાકાળ ખાવાપીવાનું નહિ અને તેથી કરીને વિવિધ વ્યાધિઓ પણ થઈ આવવાના; ન્યારે (એથી ઉલટી રીતે) મૃગયા ખેલવાના પરિણામમાં કસરત મળવાની, શ્લેષ્મ-પિત્ત-મેદ અને સ્વેદનો નાશ થવાનો, ચળ અને સ્થિર વિષયોને તાકતાં આવડવાનું, અને પશુઓને કુપિત કરતાં તેઓ દષ્ટિ-પથમાં આવશે કે નહિ તે બાબત જ્ઞાનલાભ થવાનો એટલું તો નહિ, પરંતુ રહી રહીને (પ્રસંગ પ્રમાણે) જે કોઈ હીલચાલ (યાન) કરવી પડે તેનો પણ અભ્યાસ થઈ આવશે.”

(પરંતુ ઘૂતવ્યસન અને સ્ત્રીવ્યસનઃ એ બેની તુલના કરતા) કૌણિય-પદ્મ-આ પ્રમાણે કહે છે:—“સ્ત્રી વિષે આસક્તિ હોય તેના પરિણામમાં જે મંકટો ઉત્પન્ન થઈ આવે છે તેના કરતા, ઘૂતના વ્યાસંગથી થઈ આવતાં વ્યસનો વધારે અશુભકર મળ્યાગે; કારણ કે જે મનુષ્યો છૂન રમનારા છે તેઓ સંતત, રાત્રિ વિષે હીવો માઠીને પણ, અને (તેઓ પૈકી કોઈની) માતા મરણ પામી હશે તોપણ, જુગદું ખેડ્યા વિના રહેવાના નહિ જ. જુગારી સંકટમાં સપડાયલો હોય તે વખતે જો તેને કાંઈ પણ પૂછવામાં આવશે, તો તેનું મગજ ફાટી પણ જવાનું. આથી ઉલટી રીતે, જે કોઈ (પુરુષ) સ્ત્રીઓનો વ્યાસંગી બન્યો હશે તેની સાથે, તે ન્યારે સ્નાન કરતો હશે કે વસ્ત્રાદિ પહેરતો હશે કે જોગન લેતો હશે તે વખતે, ધર્મ તેમ જ અર્થને લગતી ચર્ચા કરી શકાશે પણ ખરી. વળી કોઈ પણ સ્ત્રીને રાજ-હિતને લગતી કોઈ બાબતમાં નિયોજવી હશે, તો તેને ગુપ્ત દંડ દષ્ટને તેવા કામમાં ઉતારી શકારો એટલું તો નહિ, પરંતુ તે પોતે કોઈ પણ પ્રકારના વ્યાધિથી ગ્રસ્ત થયેલી છે એવું જ્ઞાનું બતાવીને તેને જો ઉકેલી નાખવી હશે કે કાઢી મુકવી હશે, તો તેમ પણ કરી શકાશે.”

તથાપિ હું-કૌટિલ્ય-આ બાબતમાં જુદો પડી આ પ્રમાણે અભિપ્રાય આપું છું:—“ઘૂત-પ્રરક્ષી, કોઈની દષ્ટિ ફેરવાવવી હશે તો તે પ્રમાણે બની શકશે; પરંતુ સ્ત્રી તરક્ષી તેની દષ્ટિને ફેરવી શકાશે નહિ. જે પુરુષની દષ્ટિ સ્ત્રી તરફ-જ આકૃષ્ટ થઈ-રહેલી હોય છે તે પુરુષ અન્ય કોઈ દેખી

શકતો નથી, જે કાર્યો કરવાના હોય તે કરવામા વિલંબ કરી કરીને તે અર્થ અને ધર્મ—એ ઉભયનો લોપ કરે છે, શાસનકર્મ (કારભાર) બરાબર કરી શકતો નથી, અને (વળી) સુરાપાન કરવાની ખૂટી ટેવ પણ તેને પડી જાય છે.’

વાતવ્યાધિના કહેવા પ્રમાણે, “ત્રી-વ્યસન અને પાન-વ્યસન: એ બેમા ત્રી-વ્યસનને વધારે ખૂટું સમજવું. અન્ત:પુરને લગતા પ્રકરણમાં વર્ણાવવામા આવેલ છે તે પ્રમાણે, ત્રીઓમાં અનેક પ્રકારની બાલિશતા હોય છે; ન્યારે પાનના પરિણામે શબ્દાદિનો તેમ જ્ઞન્દ્રિયાધોદિનો ઉપભોગ કરવાતું, અન્ય જતોને પ્રસન્ન કરવાતું, પરિજનોને સન્માન આપવાતું તથા કર્મશ્રમ દૂર કરવાને માટે તજવીજ કરવાનું બની આવે છે પણ ખરું.”

પરંતુ આ વાતનો નિષેધ કરતા હું—કૌટિલ-આ પ્રમાણે કહું છું:—
“ત્રીઓનો વ્યાસંગ રાખવાથી સંતાનોની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, આત્મરક્ષા થઈ શકે છે, અન્ત:પુરમાંની દારાઓને વારાફરતી બદલી શકાય છે, તેમ વળી બહારની પરંતુ અગમ્ય (વ્યાસંગને પાત્ર નહિ તેવી) ત્રીઓને કારણે જે પરિણામે આવવાનો સંભવ રહે છે તેનો અભાવ પણ રહે છે. પરંતુ જે સુરાપાન કરવાના હોવા પડ્યા હશે, (તો પૂર્વસચિત પરિણામે પેદા છેલ્લા) બે પરિણામે તો આવવાના જ. અર્થનાશ (સંચાનાશ), અનુ-મત્ત અવસ્થામાં ઉન્મત્તતા, અગ્રેત-અવસ્થામાં ત્રેતાવસ્થા, તન્નાવસ્થા (કૌપીન-દર્શનો), વેદ્યાનનો નાશ, પ્રાણવિનાશ, મિત્ર અને ધનનો નાશ, સત્પુરુષોથી વિયોગ, દુઃખનો અનુભવ, અને ધનભય કરીને ગાવાળજીવવામા મરગુલ પછું: એ બધા લાભ (અનર્થો) સુરાપાનથી થવાના !”

દૂત અને સુરાપાન: એ બેમાં દૂતથી એક અગર ખીજ પદનો જય કે પરાજય થવાનો. નિમ્ન્યેતન (મૂંગાં) પ્રાણીઓમાં પણ તે (દૂત) પક્ષોને જન્મ આપનાર હોય તેમને કોપાધીન કરી મુકશે. દૂતને લીધે જ સંઘોમાં કે સંઘલક્ષણવાળાં રાજકુલોમાં ક્રાંત પડીને પક્ષોની ઉત્પત્તિ થઈ આવે છે, અને પરિણામમાં તેઓ નષ્ટ પણ થઈ જાય છે. વ્યસનોમાં જે કાંઈ

પાપિષ્ઠમા પાપિષ્ઠ હોય તેનું અદ્યક્ષ કરવામા આવે છે, નો તેના પાંચા-
મમા તંત્ર-દૌર્બલ્ય (શાસન કરવામા અગતિ)નો ઉદ્ય પલ્લ ધન
આવવાનો જ.

કામ (રપૂકા)ને લીધે જ, જે કામ પાપિષ્ઠ હોય છે તેનું અદ્યક્ષ કરાય
છે; અને સમજાવવાને દુઃખ દેવું તેનું નામ 'કોપ' છે. આ ઉભય અનેક
પ્રકારના દોષના ઉત્પાદક હોયને તે બન્નેને વધારેમા વધારે અનિષ્ટ
કરનારા ગણી શકાય.

આમ હોયને જે કોઈ આત્મવાન (પોતાનું દિત મમજવા જેટલી
શક્તિ ધરાવનાર) હોય તેણે જુદજનોની સેવા કરવી, અને પછી
જિતેન્દ્રિય બનીને તેણે, મૂળહર (જીવલેણ રૂપ) અને વ્યસનના ઉત્પાદક
જે કામ અને કોષ-એ ઉભયને નવ મજના નમસ્કાર જ કરી દેવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના 'વિવિધ વ્યસનો' સમા-
વાળા આઠમા અધિકરણમાંનું, 'મનુષ્યનાં સંકટો'--એ નામનું ત્રીજું
પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૪.

પીડા કરનારાં (પીડનવર્ગનાં), અવરોધ કરનારાં (સ્તંભવર્ગનાં),
અને કોશને લગતાં (કોશસંગવર્ગનાં) વ્યસનો.

અગ્નિનો પ્રકોપ, પાણીનો પ્રકોપ, રોગચાળો (બ્યાધિ), દુર્ભિક્ષ
(દુકાળ), અને મરડો (મરક) : એ સર્વે દેવ (અમાત્યો) પીડાઓ
ગણાય છે.

આ સંબંધમા આચાર્યોનું કહેવું આ પ્રમાણે છે—“ આગ અને
પાણી-એ એના પ્રકોપમાથી અગ્નિથી થઈ આવતી પીડાનો પ્રતીકાર થઈ
થકતો નથી. અગ્નિ સિવાય બીજાં અર્ધાંથી અર્ધ આવતાં સંકટોનું નિવા-

રણુ મધ્યકે છે; અને પાણી (ઉદક)થી યથા આવતાં સંકટોને ઉતરી પણુ સકાશે. '

પરંતુ માર્-કોટિલિ-નુ મત એવું છે કે, અગ્નિથી બળશે તો કાષ આબુ' ગામ કે ગામનો અર્ધભાગ બળશે; પરંતુ પાણીની રેલ આવશે નો સંકટો ગામો તથા ધ જવાના.

વળી પૂર્વાચાર્યો આ પ્રમાણે દર્શાવે છે—“રાગચાળો અને દુકાળ-એ એમાથી રાગચાળો ચાલે છે, તો તેના પરિણામમાં લોકો વ્યાધિગ્રસ્ત થઈને મરવા મંડે છે તેમ જ નોકરો નાસભાગ કરી મુકે છે, તે તેના પરિણામમાં કામનો ઉપરોધ યથા આવતા પ્રવૃત્તિમાત્ર બંધ પડી જાય છે; જ્યારે (એથી ઉલટી રીતે) દુકાળને લીધે કામ બંધ પડતાં નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ દિરવ્ય, પશુ તથા કરતી પ્રાપ્તિ કરાવનારો તે યથા પડે છે પણ ખરો.”

પરંતુ આ બાબતમાં માર્-કોટિલિનો-અભિપ્રાય એવો છે કે: “રાગ-ચાળો, દેશના અમુક ભાગમાં ફેલાય છે અને તેનો પ્રતીકાર પણ યથા શકે છે; પરંતુ દુકાળની પીડા તો આખા ય દેશને થવાની, અને તેને લીધે પ્રાણીમાત્રને ખાવાના સાસા (પણુ) પડવાના. ”

મરકી ચાલે ત્યારે શું શું યથા આવે તેની કલ્પના, આ ઉપરથી કરી લેવાની છે.

પુનઃ, પૂર્વાચાર્યોનું કહેવું આ પ્રમાણે થાય છે—“ક્ષુદ્ર મનુષ્યોના ક્ષય અને મુખ્ય મનુષ્યોના ક્ષય-આ બે પ્રકારના ક્ષયમાંથી પહેલા પ્રકારનો ક્ષય જો થશે, તો કર્માનુષ્ઠાનનો ઉપરોધ યથા આવશે. ”

(પરંતુ કું-કોટિલિ-આબુ' મત ધરાવતો નથી). માર્-કહેવું આ પ્રમાણે છે:—“ક્ષુદ્ર લોકો સંખ્યામાં પુષ્કળ હોય છે તેથી કરીને તેમની જો ઉણપ જણાશે તો તે પૂરી સકાશે પણ ખરી; આમ હોઈને ક્ષુદ્ર જનોના દિત ખાતર મુખ્ય જનોના ક્ષય થવા ન દેવો (એ ધ્ય છે);

દુઝરમાં એક મુખ્ય મનુષ્ય હોય કે ન પણ હોય; એવો મુખ્ય મનુષ્ય જે કોઈ દશે તે જ અધિક સત્વયુક્ત અને પ્રચાલુક્ત દશે, અને તેવાના આધારે જ ક્ષુદ્ર જનો પોતાનો નિર્વાહ કરી શકશે. ”

પૂર્વકાળના આચાર્યો, વળી, આ પ્રમાણે કહે છે:—“સ્વચક્ર (પોતાના મિત્ર રાજાઓનો સંઘ) અને પરચક્ર (પોતાના શત્રુઓનો સંઘ) : એ બેમાંથી સ્વચક્ર તરફથી ઉપસ્થિત યષ્ઠ આવતાં વ્યસનો બેવડા અપકારક અને પીડાકારક છે, અને તેમને વારી શકાતા પણ નથી; જ્યારે પરચક્ર સામે તો લડી શકાશે, અગર તો કોઈ મિત્રને આડખીલી રૂપે ઉભો કરી દઈને તેને ખાળી રાખી પણ શકાશે. અથવા તેની સાથે સંધિ કરી શકાશે પણ ખરી.”

પરંતુ આ બાબતમાં મારો—કૌટિલિ—નો અભિપ્રાય, આ પ્રમાણે જુદા પ્રકારનો) છે:—“પોતાના ચક્ર તરફથી યષ્ઠ આવતી પીડાઓને જે છોટ કરવી હોય, તો તાખાના લોકો (પ્રકૃતિપુરુષ)માં જે પુરુષો અગ્રાણ્ય (મુખ્ય) હોય તેમને પકડી લેવાથી કે તેમનો ધાત કરી નાખવાથી જેવી પીડાઓનો નાશ થઈ જવાનો. વળી આખા ય દેશને પીડા ન કરતા તાંબ એક જ ભાગને તે પીડાકારક થાય એવા પ્રકારનું તે સ્વચક્રજનિત વ્યસન પણ હોય. આથી ઉલટી રીતે, જે કોઈ વ્યસન પરચક્રજનિત હોય કે તે તો લોપ, ઉપધાત, દાદ, વિધ્વંસ અને લૂટફાટ વગેરે માર્ગે આખા ય દેશને પીડાકારક થઈ પડે છે.”

પૂર્વકાલીન આચાર્યોનું કહેવું એવું છે કે:—“લોકોમાં વિવાદ (પ્રકૃતિ-વિવાદ) થઈ આવે અને રાજાઓમાં વિવાદ જન્મ પામે, તો એ બેમાંથી પ્રકૃતિવિવાદના પરિણામમાં લોકોમાં ફાટફૂટ થવાની, અને એમ યતાં શત્રુ સહેલાઈથી ચઢાઈ લઈ આવી પણ શકે; અને જે રાજાઓમાં વિવાદ થઈ આવશે, તો લોકોને બેવડાબેવડા પગાર મળવાના અને તેમને કરની માત્રી પણ મળવાની.”

પરંતુ આ મત વિરુદ્ધ હું-કૌટિલિ-આ પ્રમાણે કહ્યું:-“પ્રજા-ગણમના મુખ્ય મુખ્ય જનોને પકડવાથી, અમર તો તકરારનું મૂળ દૂર કરી દેવાથી પ્રકૃતિવિવાદનો અંત આણી શકાય; અને વળી માંડોમાંડે લડનારા લોકોના પરસ્પર સંવર્ધને લીધે દેશને શાંતિપણ થઈ આવશે. તથાપિ રાજ્યઓ જો પરસ્પર ઘડી મરગે, તો નેમની પ્રજા પીડિત થઈ નષ્ટ થઈ જશે એટલું તો નહિ, પરંતુ સ્વસ્થતાની પુનઃ સ્થાપના કરવામાં તેમને એવડો પરિશ્રમ ઉઠાવવો પણ પડશે.”

પૂર્વાચાર્યોનું મત એવું છે કે-વિહારશીલ દેશ અને વિહાર-શીલ રાજા : એ બે પેઢી વિહારશીલ દેશ કર્મકૃણને નષ્ટ કરનારો ગણાશે જ; પરંતુ રાજા જો વિહારશીલ હશે, તો કારીગરોને, શિશ્પી-ઓને, બાદચારોને, ગાયકોને, બાકલવાયાને અને વેપારીઓને તે ઉપકારક થવાનો.”

પરંતુ હું-કૌટિલિ-પૂર્વોક્ત મતને મળતો નથી યતો. માફ મંતવ્ય, આ બાબતમાં આ પ્રમાણે છે:-“કર્મશ્રમ ટાળવાને અર્થે જે કોઈ દેશ-વિહારશીલ બને છે તેને અર્થદાનિ અસ્પ્ર પ્રમાણમાં જો કે થાય છે, તથાપિ તે પુનઃ કર્મપરાયણ બની (પણ) શકે છે; (અને તેમ થઈને પોતાને થયેલ નુકસાનનો જઠરો તે મેળવી લે છે); પરંતુ જે કોઈ રાજા પોતે વિહારશીલ બની જાય છે તે પોતાના હલુરિયા (વધ્વજ જનો) તરફ પક્ષપાત બતાવનારો બની જાય છે, જેની તેની મિલકત પડાવી લે છે અગર જેની તેની પાસે ચાચના કર્ચાં કરે છે, અને કારખાનાંઓમાં ચાલતાં કામોમાં પણ ખસેલ પહોચાડીને તે અનેક રીતે પ્રજાપીડક (પણ) બની રહે છે.”

પૂર્વકાળના (નીતિજ) આચાર્યો, વળી કહે છે કે—એક બાઈ મુઝગા હોય અને એક રાજકુમાર હોય, તો તે બેમાંથી મુઝગા (માનીતી રાણી) વિલાસોપભોગ વડે સંકટ ઉત્પન્ન કરનારી ગણાયે; જ્યાર રાજકુમાર, પોતાના પ્રિય જનોની મદદથી જેની તેની મિલકત પડાવી લઈને કે જેની

તેની પાસે યાચનાઓ કરીકરીને તેમ જ પડ્યાગારમાં ચતાં રહેતાં કાર્યોમાં બલેલ પહોંચાડીને (અનેક પ્રકારે) પીડા આપનારો યજ્ઞ શકશે પણ અરો.

પરંતુ હું-કૌટિલિ-આ મતને ગ્રાહ્ય ન ગણ્યતાં આ પ્રમાણે જણાવું છું:-“અમાત્ય અને પુરોહિતની મદદથી, રાજકુમાર તરફથી ચતા પીડનને ખટકાવી શકાશે અરં; તથાપિ અનિષ્ટ જનોનો સંગ રાખનારી, હડીલા સ્વભાવવાળી, પણ માનીતી રાણી તરફથી જ પીડાઓ અપાશે તેમનો પ્રતીકાર થઈ શકશે નહિ. ”

પુનઃ, પૂર્વાચાર્યોનું એક મત એવું છે કે,—ત્રેણી (રપુરપોવીની શિત)-સંસ્થા અને કોષ એક મુખ્ય કોટીનો પુરુષ એ એ પૈકી જે કોષ ત્રેણીસંસ્થા વ્યસનોત્પાદક થશે, તો તેનો પ્રતીકાર યજ્ઞ શકશે નહિ; તરણ કે સંસ્થામાં મનુષ્યોનું બ્રહ્મ (બહુપણ) હોય છે અને તેથી રીતે તે, ચોરી અને લૂંટફાટ ચલાવ્યાં કરીને પીડોત્પાદક યજ્ઞ શકે છે. તરંતુ મુખ્ય પુરુષ પોતે એકલો હોઈને તે, બહુ તો, હરકોષ કાર્યોનો અવગ્રહ આધાત કરનારો યજ્ઞ શકશે. (અર્થાત્ એવા એકલકોષલ પુરુષથી મેકલા હાથે, વધારે પ્રમાણમાં પીડાને જન્મ આપી શકશે નહિ.)

પણ, આ મતને હું-કૌટિલિ-માન્ય રાખી શકતો નથી; કારણ કે ત્રેણીજનિત સંકટોની અસર, ત્રેણીની પોતાની ઉપર તથા રાખની ઉપર મેકસરખી રીતે થતી હોઈને તેવાં સંકટો સહેલાઈથી દૂર થઈ શકે તેવાં હાય છે. વળા એવી જ કોષ ત્રેણી સંકટોત્પાદક હોય તેના નેતાને જે કઠીને કેદ કરી લેવામાં આવશે, તો તેના પરિણામમાં તેવીનેતા હીન બની પાલ ત્રેણીથી ઉત્પન્ન કરાયલાં સંકટોનો અંત પણ આવી જવાનો. તથાપિ સંકટ ઉત્પન્ન કરે તેવા) કોષ મુખ્યને જે મદદગારો મળી આવેલા હશે, તેના મદદગારોની મદદથી તે અન્ય જનોને, તેમની પોતાની જાંદગી તથા મેદકત પરત્વે પીડી શકશે પણ અરો.

સન્નિધાતા અને સમાહુતાઃ એ ઉભય અમલદારો તરફથી ચતા પીડનના સંબંધમાં પૂર્વકાળના આચાર્યોનું કહેવું આ પ્રમાણે છે:-“કાર્યને

વણસાડી મુકીને તથા વારંવાર ધનદંડની સજા (જોને તેને) કરીકરીને સન્નિધાતા પીડક યષ્ટ શકે (પરંતુ સમાદર્તાં એ પ્રમાણે પીડક યષ્ટ શકતો નથી); તથાપિ તે પોતે (સમાદર્તાં) પ્રદિષ્ટદ્વેષોપભોગી (પોતાના ખાતા મારફત ઉપરાવાતી મહેસુલને પોતાના ઉપભોગમાં લેનારો) યષ્ટ શકે છે (અને તેટલા પ્રમાણમાં તે વ્યસનોત્પાદક પણ થાય છે.).”

તથાપિ માર્-કૌટિલિય-મન આ વિષય પરત્વે આ પ્રકારનું છે:—
“ સન્નિધાનાતું કામ તો શકત, જે કાષ્ટ દોષમાં દાખલ કરવાને વાસ્તે અન્ય જનો તરફથી અપાય તેને તેમાં દાખલ કરી દેવાનું હોય છે; ત્યારે સમાદર્તાં અર્થને પ્રથમ પોતાનો કરી લે છે અને પછીથી તેને તે રાજ્યનો બતાવે છે—(અર્થોત્ત બળનાને સંભાળી રાખનારના કરતાં બળનાને તર કરવાના ઉપાયો ચોજનાર અમલદાર વધારે પ્રમાણમાં પીડોત્પાદક યષ્ટ શકે); અગર તો તે રાજ્યની ગણ્યાતી ઉપજને નષ્ટ કરી દબને, અન્ય જનોની મિદ્ધત પડાવી લેવા અર્થે, પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે ગપલાં બરેછે પણ ખરો. ”

વળા પૂર્વાચાર્યોનું એક મત આપું પણ છે:—“અંતપાલ અને વૈદેહક: એ બેમાંથી અંતપાલ, ચોરોને (રાજ્યમાં) પ્રવેશ કરવા દબને તેમ જ વધારે પડતા પ્રમાણમાં કરવેરાની ઉપરાત કરીને વાણિજ્યનો ધાત કરનારો યષ્ટ શકશે; પરંતુ જે કાષ્ટ વૈદેહક (વેપારી) દશે તે, લાભકારક રીતે વેચાણ ખરીદી કરશે, અને તેમ કરીને તે રાજ્યની દોલતમાં વધારો પણ કરશે.”

પરંતુ માર્-કૌટિલિય-કહેવું, આ બાબતમાં આ પ્રમાણે છે:—“રાજ્યમાં આયાત થતા માલ પરત્વે અનુગ્રહ બતાવીને અંતપાલ વાણિજ્યવૃદ્ધિ કરી શકશે; પરંતુ જે સોડો વેપારીઓ દશે તેઓ બધા મળા જમને માલના મૂલ્યને ચઢાવી કે ઉતારી શકશે એટલું તો નહિ, પરંતુ તેઓ, ‘એક પણ ન સો પણ’ અને ‘એક કુંભના સો કુંભ’ કરીને સોએ સો ટકા લાભ લેવાનો

• ત્યજ (પણ) કરવાના.”

આ જેમાંથી વધારે સારું થું—અભિજ્ઞત (મોટા) લોકો ભૂમિ દબાવી રાખે તે, કે પશુઓના ચરવાને અર્થે ભૂમિ રોકી રખાય તે ?

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ, પૂર્વકાળના આચાર્યો આ પ્રમાણે કરે છે:—
“અભિજ્ઞત (કુલીન) જનોથી રોકાયેલ (ઉપરફ) ભૂમિ મહાદેવ આપનારી હોય છે એટલું તો નહિ, પરંતુ સૈન્યમાં ભરતી કરવાને માટે માણસો જોઈએ તે તે પૂરા પાડનારી પણ હોય છે. આમ હોઈને, એવી ભૂમિનો માલીક જ્યાં સુધી વ્યસનોત્પાદક થાય નહિ ત્યાંસુધી તેની પાસેથી તેવી ભૂમિ છીનવી લેવી ન જોઈએ. પરંતુ જે ભૂમિ, પશુઓને ચરવા અર્થે રખાયેલી હોય છે તે કૃષિયોગ્ય (ખેડવા લાયક) હોઈને તેને પશુપાળોથી ઉપરફ થવા ન દેવી એ વધારે હ્રદ્ય ગણાશે; કારણ કે ભૂમિનો ઉપયોગ ચરા રૂપે થાય તેના કરતાં ક્ષેત્ર (ખેતર) રૂપે થાય, એ વધારે પસંદ કરવા જેવું છે.”

પરંતુ હું—ઔદિલ—આ બાબતમાં મારો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે દર્શાવું છું:—“કુલીન જનોથી રખાઈ લેવાયેલ ભૂમિ જો કે અત્યંત મહોપકારક ગણાય છે, તથાપિ તેવા કુલીન જનોને વ્યસનોત્પાદક થવાની તક મળ્યા આવે નહિ એટલા માટે, તેવી (તેમનાથી રોકાયેલ) ભૂમિને તેમની કનેથી છોડાવી લેવી એ વધારે સારું ગણાશે. વળી જો ચરિયાણું ભૂમિ રહેવા દેવાથી ખેતીવાડીને નુકસાન પહોંચતું ન હોય, તો પછી, તેવી ચરિયાણું ભૂમિ અર્થનો તેમ જ પશુઓનો લાભ આપનારી હોઈને તે (પશુપાળો કનેથી) છીનવાઈ લેવાને પાત્ર ગણાશે પણ નહિ.”

પૂર્વાચાર્યોનું કહેવું એમ છે કે—‘વાટપાડુઓ (પ્રતિરોધકો) અને આટલિકો (જંગલી લોકો): આ જેમાંથી જોઓ વાટપાડુઓ હોય જે તેઓ રાત્રિના સમયે સ્ત્રીઓને ડાઘાવી જનારા, મનુષ્યો ઉપર આક્રમણ કરનારા, અને સેંકડો અને હજારો ‘પણ’ દ્રવ્યને દરી જનારા હોય છે; ત્યારે આટલિકો પોતાના કોઈ એક નેતાના તાબામાં રહેનારા હોઈને

આસપાસના જંગલોમાં લટક્યા કરે છે, અને અહીંતહીં ઘોડું ઘોડું તુકસાન કરતા તેઓ દષ્ટિએ પણ ચઢે છે.

પરંતુ હું—કૌટિલિ—આ બાબતમાં આ પ્રમાણે મત ધરાવું છું:—“ જે લોકો પ્રતિરોધકો (પાટપાકુઓ) હશે તેઓ ફક્ત જોશાન (પ્રમત)-લોકોના માથાનું અપહરણ કરી ચકશે. વળી આ લોકો એવા હોય છે કે તેમને મુખેથી ઓળખી શકાશે, અને તેથી તેમને પકડી લેવાનું કામ પણ સહેલું થવાનું. પરંતુ જે લોકો આટલિક કોટીના હોય છે તેઓ પોતે દુર્ગો ધરાવનાર હોય છે; તેમની સંખ્યા મોટી હોય છે; અને તેઓ વળી બહાદુર અને પ્રકાશમાં લડવાની શક્તિવાળા હોઈને રાગઓની પેઠે દેશને સર કરનારા તથા નષ્ટ કરનારા પણ હોય. ”

મૃગવનો અને હસ્તિવનો પૈકી મૃગવનો ધણું હોઈને ધણું માંસ અને ધણું આમડાં અપાવનારાં યજ્ઞ રહેશે, અને તેમના વિષે તૃણવૃદ્ધિ મંદ મંદ થતી હોઈને તેઓ મુનિમ્મ પણ ગની રહેવાનાં. પરંતુ હસ્તિવનોનાં લક્ષણ, એ (મૃગવન) થી વિરૂદ્ધ પ્રકારનાં બાબત; કારણ કે કાથીઓને જો કે પકડીને ફળવી શકાય છે ખરા, તથાપિ તેમનામાં દેશવિનાશ કરવાની શક્તિ રહેલી છે, જેમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

પોતાના રાજ્યમાંથી અને પારકાના રાજ્યમાંથી જે લાભો મળે તે જોમાંથી પોતાના રાજ્યમાંથી મળી આવતાં ધાન્ય, પશુ, દ્વિરમ્મ અને કાચો માલ, પોતાની પ્રગતિ વિપતકાલે ઇવનનિવોદકે યજ્ઞ પડશે; પરંતુ પરદેશમાંથી આયાત કરાતો સદરહુ પ્રકારનો લાભ ઉપકારક યજ્ઞ પડશે નહિ.

આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારની ખીડાઓને લગતી વાત પૂરી થાય છે.

(રાજ્યમાંના) કોઈ મુખ્ય તરફથી ન્યારે અવરોધ (સ્તંભ) યજ્ઞ આવે ત્યારે તે ‘આવ્યંતર સ્તંભ’ કહેવાય છે; અને જો કોઈ શત્રુથી કે જંગલી જાતિની પ્રભાવી અવરોધ થાય. તો તે ‘બાહ્યસ્તંભ’ કહેવાશે.

અવરોધ (સ્તંભ)ના પ્રકાર ઉપર પ્રમાણે સમજ લેવા.

આર્થિક મંદતા, મુખ્યજનો તરફ જતાવાતા અનુમદના પરિણામમાં છોડી દેવાતા કરને લીધે થઈ આવતો ધનનો તોટો, વીંખાઈપીંખાઈ જતી આમદાની, ઉધરાવી લીધેલ જમીનમહેસુલને લગતો ખોટો દિસાખ, અને કોઈ સામન્ત રાજના કે આટલિકના દવાલામાં છોડી દેવાયેલ ઉપજ—એ સર્વે આર્થિક વ્યસનોને, પૂર્વમુચિત એ પ્રકારના સ્તંભનાં તથા પૂર્વોક્ત કોટીની પીડાઓનાં પરિણામો જાણવા.

આ પ્રમાણે કાશવિપયક વ્યસનોને લગતું વર્ણન પૂરું થાય છે.

પોતાના દેશની આર્થિક દશા ઉત્કૃષ્ટ થતી રહે એટલા માટે તેણે (દરેક રાજાએ) વિવિધ પ્રકારની પીડાઓને ઉત્પન્ન થતી અટકાવવી; તેમની ઉત્પત્તિ થઈ આવે તો તેમનું નિવારણ કરી દેવું; અને કોઈ પણ પ્રકારનો અવરોધ કે કોઈ પણ પ્રકારનું આર્થિક સંકટ નડતર રૂપે ઉપસ્થિત ન થઈ આવે તે માટે તેણે પ્રયત્ન પણ કરવો.

(આ પ્રમાણે ઔદિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'વિવિધ વ્યસનો' સંગ્રહ આઠમા અધિકરણમાંનું, 'પીડા કરનારાં (પીડનવર્ગનાં), અવરોધ કરનારાં (સ્તંભ વર્ગનાં), અને કાશને લગતાં (કાશસંગવર્ગનાં) વ્યસનો'નામક ત્રીયું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૫.

સૈનાને લગતાં તથા મિત્રને લગતાં વ્યસનો.

જે અપમાન પામેલી હોય તે; જે ખાજવાયેલી (વિમાનિત) હોય તે; જેને પગાર ન અપાયો (અજૃત) હોય તે; જેમાં રોગચાળો વર્તતો હોય તે; જે નવી અણાવણી હોય તે; જે દીર્ઘપ્રવાસે ગયેલી હોય તે; જે અતિ યાત્રી ગયેલ (પરિત્રાંત) હોય તે; જે કોઈ લીધે પડી ગઈ હોય તે; જે કોઈ પાછો પડેલી હોય તે; જેનો અગ્રભાગ નષ્ટ થઈ ગયો હોય તે; જે કાષ્ટને દવાપાત્રી સદતાં ન હોય તે; જે કોઈ

પ્રતિકૂળ ભૂમિ વિષે જમ પડેલ હોય તે; જે કોઈ દ્વારોડા યમ ગમલ હોય તે; જે કોઈ નાસી છૂટેલી હોય તે; જેમાંના પુરૂષો વડુપેલા હોય તે; જે કોઈમા દમાખોર જનો હોય તે; જે કોઈને મુખ્ય (મૂળ) ભાગ કુપિત યમ ગમલો હોય તે; જે વિષે કલદ પ્રવર્તી રહેલ હોય તે; જે કોઈ પરરાત્ન્યમાર્થી આવેલ હોય તે; જે કોઈએ અનેક રાજ્યોની નોકરી કરી હોય તે; જે કોઈને વિશિષ્ટ કોટીના વ્યાયામ અને વ્યૂહની દૃષ્ટિએ તાલીમ અપાયેલી હોય તે; જે કોઈને, અમુક ભૂમિમાં અમુક રીતે વર્તવાની તાલીમ અપાયેલી હોય તે; જે કોઈને ઉપરાધ ચમલો હોય તે; જે કોઈ ઘેરામ મમ હોય તે; જેને ધાન્યાદિ ખાધાખોરાકી પહોંચી શકતી ન હોય તે; જેનાથી તેનાં પોતાનાં માણસો તથા સાધનસામગ્રી છિન્ન થમ ગમલ હોય તે; જેને તેની પોતાની ભૂમિમાં જ રખાતી હોય તે; જે કોઈને મિત્રરાજના આશ્રય હેઠે મુકવામાં આવેલ હોય તે; જે વિષે દૂષ્ય (ચતુરતા ધરાવનાર) જનો પ્રવિષ્ટ થમ ખેઠેલા હોય તે; પૃથ્થુભાગ ઉપરના ચતુરથી જે કોઈ ભયભીત રહેતી હોય તે; જે કોઈ પોતાના આરંભરથાન સાથે પોતાનો વ્યવહાર રાખી શકતી ન હોય તે (ચન્ચલ); જેનો સ્વામી મરામ ગમલ હોય તે; જે કોઈનો નેતા નષ્ટ થમ ગયો હોય તે; અને જે કોઈ અંધ (અવિનીત-તાલીમ વિનાની) હોય તે; આ બધા પ્રકારની સેનાઓને વ્યસનોનાં મૂળ રૂપ સમજ લેવી.

આ બધી સેનાઓ પૈકી જે સેના ‘અમાનિત (અણુમાણીતી)’ હોય અને બીજી જે કોઈ ‘વિમાનિત’ હોય તે બેમાંથી પડેલી જે અમાનિત હોય તેને ફરીથી માનયુક્ત કરીને લડામમાં ઉતારી શકાશે; પરંતુ જે કોઈ સેના વિમાનિત હોય તેનો ઉપયોગ લડામમાં કરવો નહિ.

જેનો પગાર ચૂકવાયો ન હોય તેવી સેના અને જેમાં રોગચાળો ચાલતો હોય તેવી (વ્યાધિત) સેના: એ બેમાંથી જે સેનાનો પગાર ચૂકવાયો હોય તે સેનાને તેનો પગાર ચૂકવી આપીને લડવાને કામે લમ જ

ચક્રાય; પરંતુ જે સેના વ્યાધિત હોય તેને તો લઘ જની નહિ જ; કારણ કે તેનામાં કર્મશક્તિનો અભાવ હોય છે.

જે કાષ્ઠ, નવી આવેલી સેના હોય અને બીજી જે કાષ્ઠ સેના દીર્ઘ-પ્રવાસ કરીને પાછી આવેલ હોય તે બેમાંથી પહેલા પ્રકારની સેના, બીજી કાષ્ઠ નવાગત સેના સાથે બળી ગયા વિના, પોતાને જે દેશ પ્રાપ્ત કરવો હોય તે કરી લે એટલે પછી તેને યુદ્ધમાં ઉતારી શકાશે; પરંતુ બીજી પ્રકારની જે સેના દીર્ઘપ્રવાસ કરીને આવી હોય તેને રણાગલ્યમાં લઘ જની નહિ; કારણ કે તે કંટાળી ગયલી હશે.

એક યાત્રી ગયલી અને બીજી ક્ષીણ પડી ગયલી મેના હોય, તો એ બેમાંથી જે કાષ્ઠ સેના યાત્રી ગયલી હોય તે સ્નાનઓજન કરીને તથા હિંદુ લઘને તાજ બની નવ એટલે પછી તેને લડાઈમાં ઉતારવી; પરંતુ ક્ષીણ પડી ગયલ સેનાને યુદ્ધાર્થ મોકલવી નહિ.

એક સેના પાછી પડેલ (પ્રતિહત) હોય, અને બીજી એક સેનાનો અગ્રભાગ નષ્ટ થઈ ગયલો હોય, તો આ બેમાંથી પહેલા પ્રકારની સેનામાં નવા સૈનિકો ઉમેરીને તેને લડાઈના મેદાનમાં લઘ જવી; પરંતુ પોતાના અગ્રભાગ ઉપર હુમલો થતાં જે સેનાના વીર પુરૂષો ધણા પ્રમાણમાં ખપી ગયા હોય તેને લડાઈમાં મોકલવી નહિ.

એક સેનાને, હવાપાણીની ખરાબ અસર થયલી હોય અને બીજી એક સેનાને પ્રતિદૂળ ભૂમિમાં જઈ પડવાનું બની આવ્યું હોય, તો એ બેમાંથી પહેલી-પ્રતિદૂળ હવાપાણીને લીધે હેરાન થયલી-સેનાને, ઋતુને બંધબેસતાં થાય તેવા વસ્ત્રો તથા શસ્ત્રો આપ્યા પછી તેને યુદ્ધમાં લઘ જઈ શકાશે; પરંતુ ભૂમિની પ્રતિદૂળતાને લીધે જે કાષ્ઠ સેના વ્યેષ્ટ વ્યાયામ પામી ન શકે તેને યુદ્ધમાં ઉતારવી નહિ.

એક સેના દત્તાચ હોય અને એક સેના ભગેડુ હોય, તો એ બેમાંથી પહેલી જે દત્તાચ હોય તેની આરા પૂરી કરી આપીને તેનો લડાઈના કામે ઉપયોગ થઈ શકે; પરંતુ જે સેના ભગેડુઓથી બનેલી હોય તેનો લડાઈમાં

ઉપયોગ કરવો નહિ (કારણ કે, તેમાંના સૈનિકો ગમે તે સમયે ભાગી પડી જાય.).

વધુદેશી સૈનિકો અને યતુના આશ્રય હેઠે રહેલા સૈનિકોઃ આ બે પ્રકારના સૈનિકો પૈકી પહેલા પ્રકારના સૈનિકોને, તેમની બાયાંબોથી વિયુક્ત કરીને લડાઈ વિશે લઈ જઈ શકાય; પરંતુ જે સૈનિકો યતુના આશ્રય હેઠે રહેલા હોય છે તેઓ, એક રીતે અદરના યતુરૂપ હોઈને લડાઈના કામમાં ઉપયોગી ગણાશે નહિ.

એક સેના કુપિત હોય અને એક સેનામાં ક્રાટકૂટ (બિન્નગર્હ) હોય, તો એ બેમાંથી જે કોઈ સેનાનો અમુક ભાગ કુપિત થયેલો હોય તેને, સામાન્ય ઉપાયો વડે શાંત કરીને યુદ્ધમાં ઉતારી શકાશે; પરંતુ જે સેના બિન્નગર્હ હોય અને જેમાંના સૈનિકો એક બીજાથી વિરુદ્ધ બની ગયેલ હોય તેનો ઉપયોગ યુદ્ધમાં થઈ શકશે નહિ.

જે એક લશ્કર પરરાજ્યમાંથી આવેલ હોય અને બીજા જે એકેઅનેક રાજ્યોની નોકરી કરેલી હોય તે બે પૈકી જે લશ્કરે પરરાજ્યની નોકરી, ઉશ્કેરણી કે પ્રપંચના પરિણામે છોડી દીધેલ ન હોય તે લશ્કરને, જાન્યુસો અને મિત્રોની આજેવાની હેઠળ લડવાને મોકલી શકાશે; પરંતુ જે લશ્કરે અનેક રાજ્યોની નોકરી કરેલી અને છોડી દીધેલી હોય તે લશ્કરનો ઉપયોગ યુદ્ધ વિશે કરવાનો નથી.

અમુક પ્રકારના વ્યાયામની તેમ જ અમુક પ્રકારના ઉપનિવેશ (જાવણી) ની દૃષ્ટિએ એક સેનાને તાલીમ અપાયેલી હોય, અને બીજા એક સેનાને અમુક ભૂમિમાં અમુક રીતે વ્યાયામ લેવાની તાલીમ અપાયેલી હોય, તો એ બે પૈકી જે કોઈને વિશિષ્ટ પ્રકારની જાવણી અને હીલચાલ પરત્વે ખાસ યાન અપાયું હોય તેનો લડાઈમાં ઉપયોગ થઈ શકે; પરંતુ જે કોઈ સેનાને, અમુક એક જ પ્રકારની ભૂમિમાં ઉપકારક થઈ રહે તેવા પ્રકારની જાવણી અને હીલચાલ વિશે જ યાન અપાયું હોય તેને (ગમે તે) લડાઈમાં લઈ જવી નહિ.

એક ખળાયલી (ઉપર) સેના હોય, અને ખીજી એક ઘેરાઈ એકલી (પરિક્ષિત) સેના હોય, તો એ બેમાંથી જે કોઈ એક દિશાએ અવરુદ્ધ થયેલ હોય તેને દોરી જઈને, અવરોધક (યત્રુ)ની સામે અન્ય દિશામાં યુદ્ધપ્રવૃત્ત કરી શકાય; પરંતુ જે સેના બધી દિશાઓએથી પ્રતિરુદ્ધ થયેલી હશે તેના ઉપયોગ લગાડના કામે થઈ શકશે નહિ.

જેને ધાન્યાદિ (ખેરાકા) પહોંચી શકતાં ન હોય એવી એક સેના હોય અને ખીજી એક એવી સેના હોય કે જે પોતાનાં માથુસો તથા સાધનોથી વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ હોય, તો એ બેમાંથી જે કોઈને ધાન્યાદિ પહોંચી શકતાં ન હોય તેને અન્ય દિશાએથી ધાન્યાદિ પહોંચતાં કરીને અગર તો તેને જંગમ તથા સ્થાવર ખાલ પદાર્થો (માંસાહાર અને શાકાહાર વગેરે) પૂરાં પાડીને લડાઈમાં ઉતારવાનું શક્ય ગણાય; પરંતુ જે સેનાને (જરૂર પૂરતાં) માથુસો તથા સાધનસામગ્રી પહોંચાડી ન શકાય તેને યુદ્ધોપયોગી ગણી શકાય નહિ.

એક સેનાને તેની પોતાની જ જમિમાં રાખી હોય, અને ખીજી એક સેનાને મિત્રરાજના રાજ્યમાં તેના આશ્રયે રાખેલી હોય, તો એ બેમાંથી જે એકને પોતાના જ રાજ્યમાં રાખેલ હશે તેને આપત્કાલે વેરી નાખવાનું કામ સહેલાઈથી થઈ શકશે; પરંતુ જે કોઈ સેના મિત્રરાજના આશ્રયે રખાયેલ હશે તેને, દેશકાળના અંતરાયને લઈને વીખેરી શકાય નહિ.

દૂધ જનોવાળું એક લશ્કર હોય, અને ખીજું એક લશ્કર, તેના પોતાના પૂઠભાગ ઉપર રહેલ યત્રુથી બચતરત થઈ રહેલું હોય, તો પછી એ બેમાંથી જે લશ્કરમાં દૂધ જનો ભળેલા હોય તેવા લશ્કરને, કોઈ એક વિશ્વાસપાત્ર સરદારના હાથ નીચે રહીને લડવાને માટે મોકલવું હોય તો મોકલી શકાય; પરંતુ જે લશ્કર, પીઠ ઉપર રહેલ યત્રુથી બચતરત થઈ રહેલ હોય તેને લડાઈમાં મોકલવું નહિ.

એક સેના એવી હોય કે જે પોતાના મુગસ્યાન સાથે વ્યવહાર રાખી ન શકે, અને ખીજી એક એવી સેના હોય કે જે અંધ (નેતા વિનાની)

હોય, તો તે જે પૈકી જે સેનાનો વ્યવહાર, તેના પોતાના મૂળસ્થાન સાથે રહી શક્યો ન હોય તે સેનાને, પોતાના મૂળસ્થાન સાથે વ્યવહાર રાખી શકતી કરી દઈને તથા તેને નગરજનો અને ગ્રામજનો તરફથી આશ્રય અપાવીને લડાઈમાં ઉતારવાતું બની શકશે; પરંતુ રાજા કે સેનાપતિ જેવો નેતા જે કોઈ સેનાને ન હોય તેવી અંધ સેના, કોઈ પણ રીતે હુદ્દાપયોગી થઈ શકશે નહિ.

જે સૈનિકોનો સરદાર નષ્ટ થઈ ગયો હોય અગર તો જે સૈનિકો કેળવાયલા ન હોય તે સૈનિકો પૈકી જેમનો સરદાર નષ્ટ થઈ ગયો હોય તેમને, અન્ય કોઈ સરદારના હાથ નીચે યુદ્ધમાં મોકલી શકાય; પરંતુ જે સૈનિકો કેળવાયલ ન હોય તે તો કરા થ અપમા આવવાના નહિ.

સૈન્યને સંકટગ્રસ્ત થવા ન દેવું હોય તો તેનામાં જે દોષ હોય તે દૂર કરી દેવો, નવાં નવાં માણસોને તેમાં બરતાં રહેવું, શત્રુ છાપો મારી શકે તેવાં સ્થાનોથી તેને દૂર દૂર રાખવું, અને તેમાં જે બધા અમથદારો હોય તેઓ બધામાં સંપ રહે તેવી તજવીજ (પશુ) રાખવી.

સંકટકાળમાં તેણે (રાજાએ) સતત ઉત્સાહમાં રહીને શત્રુથી, પોતાની સેનાની રક્ષા કરતાં રહેવું, અને શત્રુ બ્યારે સંકટગ્રસ્ત થયેલો દેખાય ત્યારે તેણે તેની (શત્રુની) સેના ઉપર પ્રહાર પણ કરી દેવો.

પોતાની પ્રજા સંકટગ્રસ્ત થઈ જશે એવું તેને બ્યારે બ્યારે જણાય, ત્યારે ત્યારે તેણે, તેવા સંકટનું મૂળ ખોદી નાખવાને અગાધિથી જ અને આલસ્ય રાખ્યા વિના (આવશ્યક) ઉપાયો કામે લગાડી દેવા.

જે કોઈ મિત્ર સ્વેચ્છાએ, કે બીજાઓની સાથે એકા કરીને, કે અવર કોઈ રાજાની પ્રેરણાથી પોતાના જ મિત્ર ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો હોય તે; મિત્રભાવ નભાવી ન શકાયને લીધે જે કોઈ મિત્ર પરિલક્ષ્ત થઈ ગયો હોય તે; જે કોઈ મિત્રને બીજા કોઈએ ફોડી લીધો હોય અને તેના પરિણામમાં યુદ્ધમાંથી જે પાછો હડી ગયો હોય તે; એકની સાથે સંધિ

કરીને ખીજની સામે લડવા જવું એવી નીતિનું અવલંબન કરીને જે મિત્ર ખીજે જે કોઈ રાજ્ય પોતે એકલો અગર તો ખીજ રાજ્યોને સાથે રાખીને એક મિત્રરાજ્ય ઉપર ચઢાઈ લઈ જતો હોય તેની સાથે મિત્રતાસંબંધ બાંધી લે તે; લય, અવમાન કે આલસ્યના કારણે જે કોઈ મિત્ર, પોતાના બચસનમાંથી મોક્ષ મેળવી શક્યો ન હોય તે; જે કોઈ મિત્ર સ્વભૂમિ વિશે જ પૂરાઈ જવા પામ્યો હોય, અગર તો જે કોઈ લયબીત થઈને નાસી ગયો હોય તે; પોતાને વધારે પડતું દેવાનો સમય આવવાથી, અગર તો પોતાને જેટલું મળવું જોઈએ તેટલું ન મળ્યાથી, અગર તો પોતાને :જેટલું મળવું જોઈએ તેટલું મળી ગયું હોય છતાં વૃષ્ટિ ન થવાના કારણે જે કોઈ મિત્ર અપ્રસન્ન રહેતો હોય તે; જે કોઈ મિત્રે સ્વેચ્છાએ વધારે પ્રમાણમાં આપેલ હોય, અગર તો (પોતાના મિત્રને) વધારે પ્રમાણમાં તે આપી શકે એટલા માટે જે કોઈ મિત્રને ખીજાએ આપેલું હોય તે; જે કોઈ મિત્ર દબાણમાં રખાતો હોય તે, અગર તો જેણે મૈત્રીસંબંધ તોડીને ખીજ સાથે મૈત્રી બાંધી દીધેલ હોય તે; મૈત્રીનો નિર્વાહ કરી રાખવા જેટલી શક્તિ ન હોવાના કારણે જે કોઈ મિત્ર ઉપેક્ષિત થયેલો હોય તે; અને પોતાના મિત્રની વીનવણીઓને કાન ન દેતાં જે કોઈ મિત્રે શત્રુનું રૂપ ધારણ કરેલું હોય તે—આવા આવા જે મિત્રો હોય તેમને ભાગ્યે જ સાધી શકાશે; અને કદાપિ તેમને સાધી શકાશે તો તેઓ (ગમે તે સમયે) વિરક્ત પણ થવાના.

જે કોઈ મિત્ર, મિત્રસંબંધના ગર્ભમાં રહેલ જવાબદારીનું ભાન ધરાવતો હોય તે; અગર તો જે કોઈ મિત્ર માનને પાત્ર થયેલો હોય તે; અગર તો જે કોઈ મિત્ર મોહને લીધે નિરાશ થઈ ગયેલો હોય તે; અગર તો જે કોઈ મિત્ર ઉત્સાહિત કરાયેલો હોય છતાં (તેને પોતાને સોંપાયેલ) કર્મ કરવાને અશક્ત નીવડેલો હોય તે; અગર તો જે કોઈ મિત્ર, ખીજ કોઈથી લય પામીને પીડા ફેરવી બેઠો હોય તે; અગર તો ખીજ કોઈ મિત્રને નષ્ટ થતો જોઈને જે મિત્ર લયગ્રસ્ત થઈ ગયો હોય તે; અથવા તો

શત્રુઓને સંઘીભૂત થતા દેખીને જે મિત્રને હાય વ્યાપી જતો હોય તે; અગર તો જે કોઈના મિત્રભાવને દૂષ્ય જતો ભેદી શક્યા હોય તે—આવા જે મિત્રો હોય તેને સાધ્ય ગણી લેવા; અને તેઓને જો સાધી શકાશે, તો તેઓ મિત્ર રૂપે (પડખે) ઉભા પણ રહેશે.

આમ હોઈને, મિત્રતાઘાતક ચાલ તેવાં કારણોને કોઈ પણ રાજાએ જન્મ આપવો નહિ; અને કદાપિ તેવાં કારણો ઉપસ્થિત થઈ આવે, તો પછી તેણે, તેવાં કારણોને નષ્ટ કરી નાખે તેવા પ્રકારના ગુણો પ્રકટ કરીને તેમનું પ્રશ્નગન (પણ) કરી નાખવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘વિવિધ વ્યસનો’ સંસક્ર આઠમા અધિકરણમાંનું ‘સેનાને લગતાં અને મિત્રને લગતાં વ્યસનો’—જે વિષયને લગતું પાંચમું પ્રકરણ પૂરું ચાલ છે.)

—આઠમું અધિકરણ પણ સમાપ્ત—

નવમું અધિકરણ—વિજયાતુર રાજનું કાર્ય.

પ્રકરણ ૧.

શક્તિ, દેશ, કાલ તથા બલાબલનું જ્ઞાન; અને યાત્રાકાલ.

વિજયાતુર રાજ્યે પોતાના તેમ જ પોતાના શત્રુના બલાબલનું (દુષ્કનાત્મક) જ્ઞાન ધગવવું જોઈએ; અને શક્તિ, દેશ, કાલ, યાત્રાકાલ (ચઢાઈ લઈ જવાનો સમય), પોતાનો સેનામાં નવા સૈનિકો ભરવા હોય તો તે પ્રમાણે જે સમયમાં કરી શકાય તે સમય (સમુત્થાનકાલ), પરિણામ (પર્યાયકાલ), ક્ષય અને વ્યય, તથા લાભ અને હાનિ: એ સર્વ પરત્વે પાકો વિચાર કરીને તેણે, પોતાની વિશિષ્ટ (સંપૂર્ણ) રીતે સત્જયમલ) સેના સહિત પ્રયાણ કરવું, અને તેમ નહિ તો પછી ખેસી રહેવું (એ જ ઉચિત ગણાશે).

આ બાબતમાં પૂર્વકાળના (નીતિવિશારદ) આચાર્યોનું કહેવું આ પ્રમાણે છે—“ઉત્સાહ અને પ્રભાવ-એ બેમાં ઉત્સાહને ઐયરકર ગણવાનો છે. જે કોઈ રાજા પોતે યર, બળવાળો, કોઈપણ પ્રકારના રામ વિનાનો અને સંભાળનો ઉપયોગ કરવામાં નિપુણ હશે તે, પોતાની ઐશ્ય (શક્તિ) શક્તિ રૂપ સેનાની મદદથી, હરકોઈ પ્રભાવશાળી રાજાનો પરાલવ પણ કરી શકશે. આવા રાજાનું સૈન્ય કદાપિ અદ્ય (નાનું) હશે તોપણ તે, પોતાની તેજસ્વિતાને લીધે, પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરી શકશે. પરંતુ જે કોઈ રાજા નિરૂત્સાહ હશે તે કદાપિ પ્રભાવવાનું અને સખળ સૈન્ય ધરાવનાર હશે, તોપણ તે નષ્ટ થઈ જવાનો.”

તથાપિ માર્ક-કૌટિલિનું—મત, આ બાબતમાં આ પ્રમાણે છે—“એમ નહિ. જે કોઈ રાજા પ્રભાવસંપન્ન હશે તે પોતાના પ્રભાવના બળથી, કેવળ ઉત્સાહને આધારે રહેતા રાજાને પહોંચી વળી શકશે. એવો

(પ્રભાવસંપન્ન) રાજા, અન્ય કોઇ ઉત્સાહી રાજાને તેમ જ પ્રવીર પુરોને પોતાની મદદે બોલાવીને કે તેમને પકડી લાવીને કે તેમને ફાંસીને પોતાના પક્ષમાં બેળવી લઇ શકશે એટલું જ નહિ, પરંતુ એ સર્વના પરિણામમાં તે પોતાના પ્રભાવશીલ દયદળ, દસ્તિદળ તથા રથસૈન્યને પોતાની સાથે લઇને, ગમે તે દિશામાં અપ્રતિદત ગતિ પથ કરી શકશે, સ્ત્રી, બાલ, પંચુ કે અંધ: એ સર્વ કોટીના પણ પ્રભાવસંપન્ન રાજાઓએ ઉત્સાહવન્ત પુરોને કા નો જિતી લઇને અગર તો લાલચ આપીને (તેમની મદદથી પૂર્વકાળમાં) પૃથિવીનું રાજ્ય મેળવેલું (પણ ખરું). ”

વળી આચાર્યો આ પ્રમાણે પણ કહે છે:—“ પ્રભાવ અને મંત્ર—આ બેમાં પ્રભાવને વધારે લાભકારક ગણવો; કારણ કે કોઇ પણ મંત્રશક્તિ-સંપન્ન રાજા જે પ્રભાવયુક્ત નહિ હોય, તો તે વાંઝળી છુદ્ધિવાળો ગણાશે. આવા રાજાનું મંત્રકર્મ બેકે નિશ્ચિત હોય છે, તથાપિ તેનામાં પ્રભાવનો અભાવ હોય છે તેથી કરીને તે, અવૃષ્ટિકાળે પોતાના રસનું ઉદ્ધવમન કરનાર ધાન્યાંકુરોની પેઠે પોતાના રાજ્યને ખોઇ પણ બેસે છે. ”

પરંતુ હું—કૌટિલિ—આ મત ધરાવતો નથી. મારું મત આ પ્રમાણે છે:—“ (પ્રભાવથી) મંત્રશક્તિને ચઢીઆતા પ્રકારની ગણવી, એ સારું છે, જે કોઇ પ્રજાચક્ષુ અને નીતિશાસ્ત્રનો ચાતા હશે તે, અસ્પ્ર પ્રયત્ને, મંત્રશક્તિનો ઉપયોગ કરીને, સામદાનાદિ ઉપાયોની મદદથી તથા રાસાયનિક સાધનો અને ચારોની ઉપકારકતા વડે, જે ખીજ રાજાઓ ઉત્સાહ-યુક્ત અને પ્રભાવસંપન્ન હશે તેમને પણ પૂરો પડી શકશે. આમ હોઇને ઉત્સાહ : પ્રભાવ : અને મંત્રશક્તિ—એ ત્રણે, યત્નને પહોંચી વળવાનાં સાધન તરીકે, ઉત્તરોત્તર ચઢીઆતી કોટીના ગુણ રૂપ ગણાય છે. ”

‘દેશ’નો અર્થ ‘પૃથિવી’ થાય છે; અને એમાં દિમાલયથી તે છેક સમુદ્ર સુધીના વચલા ભાગમાં વિસ્તરી રહેલ દેશનો જે ઉત્તર ભાગ છે અને જેનું કદ (પરિમાણ) એક હજાર ચોજન જેટલું છે તેને, કોઇ જેવા તેવા

મહારાજના રાજ્યરૂપ (ક્ષુદ્રકોટીનો) ગણવાનો નથી. આ દેશમાં અનેક અરણ્યો, અનેક ગામડાંઓ, પાણીના ઘોઘો, સમ (સપાટ) ભૂમિઓ તથા વિવિધ વિપમ ભૂમિઓ પણ આવી રહેલ છે. (આમ હોઇને) એ દેશના સુત્રાટે, પોતાના જળમાં વધારો કર્યા કરે એવાં પ્રકારનાં કર્મો, એ બધા^૧ પ્રકારની ભૂમિઓ વિષે કરવાનો આરંભ કરી દેવો. જે ભૂમિ પોતાના સૈન્યને, વ્યાયામ લેવાના કામમાં ઉપકારક થઈ રહે તેવી અને શત્રુના સૈન્યને અપકારક થઈ પડે તેવી હોય તેને તેણે ‘ઉત્તમ’ કોટીની ગણવી; જે ભૂમિ, એનાથી વિપરીત ગુણવાળા હોય તેને તેણે ‘અધમ’ કોટીની માનવી; અને જે ભૂમિમાં પૂર્વનિર્દિષ્ટ બન્ને પ્રકારના ગુણો દેખાય તેને ‘મધ્યમ’ પ્રકારની તેણે સમજી લેવાની છે.

શિયાળો, ઊનાળો અને ચોમાસું—એ કાળનાં સ્વરૂપો છે. રાત્રિ, દિવસ, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર (વર્ષ) અને યુગ (પાંચ પાંચ વર્ષનો દરેક ગણો) : એ બધા, કાળના વિશિષ્ટ અંશો (વિભાગો) છે. આ બધા કાલવિભાગોને અનુલક્ષીને તેણે (રાજાએ) આત્મજળમાં વૃદ્ધિ કરે તેવાં કામો આદરી દેવાં. લશ્કરી-તાલોમ લેવડાવવાના કામમાં જે કાળ પોતાના સૈન્યને અનુકૂળ (ઋતુ), અને શત્રુના સૈન્યને પ્રતિકૂળ (અનુરુ) થઈ પડે તેને ‘ઉત્તમ કાલ’ ગણવો; તેનાથી વિપરીત ગુણવાળાને ‘અધમ’ ગણવો; અને જે વિષે, પૂર્વોક્ત કોટીના બન્ને ગુણો રહેલા હોય તેને તેણે ‘મધ્યમ’ માનવાનો છે.

“શક્તિ, દેશ અને કાલ: એ ત્રણમાં શક્તિને એપરકર ગણવી,” એવું પૂર્વકાળના આચાર્યોનું કહેવું થાય છે; “કારણ કે જે કોઈ રાજા

* આ દેશનો મહાસમર્થ મહારાજ, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય હતો; અને તેના મહારાજ્યને બધી ચ રીતે ઐશ્વર્યયુક્ત બનાવવા તથા જોવાને કૌટિલ પોતે હત્યુક ખસુ રહેલો.

૧ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, આ બધી સૂચનાઓ પ્રમાણે કર્મો પણ કરેલાં. જુલો શ્રી સયાજી સાહિત્યમંડળમાં પ્રકટ થયેલ “ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય”

શક્તિસંપન્ન હશે તે, દેશની અમમતાથી, તેમ જ શીત, ઉષ્ણ તથા વરસાદ-
વાળા કાલથી ઉદ્ભવતા સંકટોનો પ્રતીકાર કરી પણ શકશે.”

તથાપિ કેટલાક આચાર્યોનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:—“એ ત્રણેમાં
દેશને વધારે ઉપકારક માનવો; કારણ કે પોતાના રથાનક વિશે રહેતો
(અધ્યક્ષ) કૂતરો, એક મગર (નક) જેવા પ્રાણીને પણ ધસડી જાય છે, અને
નિમ્નગન (નીચા જૂલાગમાં રહેલ) મગર એક કૂતરાને માંડમાંડ ખેંચી
પણ શકે.”

વળી બીજા કેટલાક આમ પણ કહે છે:—“કાલને જ શ્રેષ્ઠ માનવો;
કારણ કે દિવસના ભાગમાં એક કાગડો, વૂવડ (કૌશિક) જેવા પ્રાણીને
મારી શકશે; ન્યારે રાત્રિ હશે તો એ જ વૂવડ કાગડોનો નાશ કરી શકવાનું.”

પરંતુ કું-કૌટિલિ-આ પ્રમાણે કહું છું:—“એમ ન માનવું. શક્તિ,
દેશ અને કાલ: એ ત્રણે, એક બીજાને ઉપકારક થઈ પડે તેમ છે. જે કોઈ
રાજાએ, એ ત્રણે તરફો સિદ્ધ કરેલ હોય તેણે, પોતાના સૈન્યનો ત્રીજો
કે ચોથો ભાગ, પોતાના પૂઠભાગ ઉપર રહેલ શત્રુની તેમ જ જંગલી જાતિ-
ઓની શત્રુતાવાળી પ્રવૃત્તિઓની સામે, પોતાના મૂળસ્થાનની રક્ષા કરવાને
માટે પ્રથમ ધલાયદો કાઢી લેવો, અને પછી પોતાના કાર્યને સિદ્ધ
કરવાના કામમાં સાધક થઈ પડે તેટલી સેના તથા તેટલો ખર્ચનો પોતાની
સાથે રાખીને તેણે, પોતાના શત્રુના દેશમાંના ચોમાસુ તથા શિયાળુ પાકને
નષ્ટ કરી દેવાના હેતુથી, પોતાના જે કોઈ શત્રુનો ધાન્યસંગ્રહ જૂનો અને
કસ વગરનો થઈ ગયો હોય અને જેણે ફરી નવા ધાન્યનો સંગ્રહ કરેલો
ન હોય તેટલું જ નાશ, પરંતુ જે પોતાના દુર્ગોને સમરાવી શકેલો પણ
ન હોય તેવા શત્રુની સામે આર્ગ્શીર્ષ (ડીસેંજર) માસમાં પ્રવાણ પણ
કરી દેવું. જે એવા કોઈ (વિજ્યોત્સુક) રાજાની ધમ્મજા, પોતાના શત્રુના
શિયાળુ તથા ઊનાળુ પાકને નષ્ટ કરી નાખવાની હોય, તો તેણે ચૈત્ર માસમાં
પોતાની સેનાને વિજ્યયાત્રાએ મોકલવી. પોતાના શત્રુના દેશમાંના ઊનાળુ
તથા ચોમાસુ આખર (વર્ષાકાલ આરંભાતાં જે વાવણી થઈ હોય
તેનાથી તુર્તમાં થઈ આવતા) પાકને નષ્ટ કરી દેવાની ધમ્મજા જે કોઈ

રાજાને યદ્ય આવે, તો જે ચતુરાજનાં ધાસ, દાણો તથા સરપણુ (કાષ્ઠ-
ખજાતણુ) ક્ષીણુ યદ્ય ગચ્છાં હોય અને જેણે પોતાના દુર્ગોત્તિ સમરાવી લીધા
પણુ ન હોય તેવા કોઈ ચતુના સામે જ્યેષ્ઠ માસમાં તેણે પોતાના દરકર
સહિત ઉપડી જવું. અમર તો, પોતે જે કોઈ દેશ ઉપર ચઢી જવા ધારતો હોય
તે દેશ અતિ ઉચ્છ હોય અને જે વિષે ધાન્ય, ઇન્દ્ર અને પાણી જોઈએ
તેટલા પ્રમાણમાં મળી શકે નહિ તેમ (અલ્પ) હોય, તો પછી તેણે તેવા
દેશ ઉપર હેમંત (જેમા આકળ પડતી હોય તે) ઝડતુમા ચઢાઈ લઈ
જવી; અમર તો જે દેશમાં સૂર્ય અધીયી ઇલાપણો રહેતો હોય અને જેમા
ઉંડી ઉંડી ખીણો તથા તુલ્યદાની ગહન (ઘટ) ઝાડીઓ પુષ્કળ આવેલી
હોય તે દેશ ઉપર તેણે ગ્રીષ્મ ઝડતુમાં ચઢી જવું, અમર તો જે કોઈ દેશ
પોતાના સૈન્યના વ્યાયામકર્મને અનુકૂળ અને પોતાના ચતુને તે જ કામ
પરતેવે પ્રતિકૂળ યદ્ય પડે તેવા હોય તે ઉપર તેણે વર્ષાઋતુ દરમ્યાન પણ
ચઢાઈ લઈ જવી. માર્ગશીર્ષ (ડીસેમ્બર) અને પૌષ (જાન્યુઆરી) =
આ બે માસના માળામાં તેણે દીર્ઘપ્રવાસ કરવો; ચૈત્ર અને વૈશાખના
માળામાં તેણે મધ્યમ કોટીનો પ્રવાસ કરવો; અને જ્યેષ્ઠ અને આષાઢ
માસ દરમ્યાન તો તેણે અલ્પકાળ જ પ્રવાસ કરવાનું રાખવું. વળી જે કોઈ
રાજા પોતે વ્યસનગ્રસ્ત ચલેલો હોય તેણે તો જ્ઞાતિ પકડીને જ બેસી
રહેવાનું છે.

‘ વિગ્રહ જાહેર કયાં પછો કરવાની ફરજ ’: એ વિષયને લમતા
પ્રકરણમાં વ્યસનગ્રસ્ત ચતુ ઉપર કરવાની ચઢાઈ વિષે બ્યાખ્યાન યદ્ય
પ્રયક્તું છે (એટલે અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર રહેતી નથી).

પૂર્વકાળના આચારોના મત પ્રમાણે, વ્યસનગ્રસ્ત ચતુ ઉપર ચઢાઈ
લઈ જવાનું કામ કદિ પણ ચૂકવું નહિ.

પરંતુ માર્ગ-કૌટિલિ-નું કહેવું, આ બાબતમા આ પ્રમાણે છે:—
“ ચતુના સંકટોનું માપ પૂરેપૂરું કાઢી ચકાવું નથી તેથી કરીને, જે કોઈ રાજા
વ્યોથિત સાધનસંપન્ન હોય તેણે જ તેવા સંકટગ્રસ્ત ચતુની ઉપર ચઢી

જવું (નહીતર તેને પોતાને છેતરાવાનો પ્રસંગ આવી જશે). અનર તો પોતે ચઢી જઈને પોતાના ચતુરો પરાલવ કે વિનાશ કરી શકે તેમ છે એવું જ્યારે કોઈ રાજાને લાગી આવે, ત્યારે જ તેણે પોતાના લશ્કરને કૂચ કરાવવી ”

અતિ ઉપ્પ્રકાશ ન હોય તો (વિજયાદાવી) રાજાએ પ્રાયશઃ દરિત-બળ સહિત પ્રયાણ કરવું. ગરમીની મોસમમાં અતિશય ધામ ચલાવે છે તો દાથીએને કોઈનો રોગ થઈ આવે છે; અને જો તેમને નદવડાવવા કે પાવા જેટલું પાણી મળી શકતું નથી, તો પછી તેઓ મદગતિવાળા અને વિક્રાળ પશુબની ગય છે. આમ હોયને જે દેશમાં પુષ્કળ પાણી હોય તે ઉપર જો ચઢાઈ લઈ જવાની હોય, અનર તો ચોમાસાની ઋતુમાં જો પ્રયાણ કરવાનું હોય, તો પછી બહુ બાજે દાથીદળ માથે પ્રયાણ કરવામાં કસો પશુ બાધ ન ગણવો. પરંતુ જે કોઈ વિપરીત લક્ષણવાળો દેશ હોય (જે દેશમાં ઓછું કે કહોડું પાણી હોય) તે દેશ ઉપર ચઢાઈ લઈ જવાના પ્રસંગે (વિજયાતુર રાજાએ) પોતાની સાથે પ્રાયશઃ ખચ્ચરો, જીંટ અને ઘોડાનાં સાધનવાળી સેનાઓ (ખરબળ, ઉષ્કબળ અને અશ્વ-બળ) રાખીને જ પ્રયાણ કરવાનું રાખવું.

મરૂદેશ (રેતીના રણવાળા દેશ) ઉપર ચઢાઈ લઈ જવાના પ્રસંગે (વિજયાતુર રાજા) પોતાની સાથે ચતુરંગી સેના (હસ્તિબલ, અશ્વબલ, રથબલ અને પાયદળ) રાખીને, વર્ષાઋતુમાં પ્રયાણ કરી શકશે. વળી જે કોઈ પ્રકારની-સમ, વિષમ, ખીણવાળી અને સપાટ-ભૂમિ ઉપર થઈને પોતાને કૂચ કરી જવાનું હોય તે ભૂમિના લક્ષણ વિચારીને તેણે (ચઢાઈ લઈ જનાર રાજાએ) લાંબી કે ટુંકી મુસાફરી કરવાનો ક્રમ પણ વિચારી લેવો જોઈએ.

જે કાર્યની સિદ્ધિ કરવાની હોય તે જો મુદકાટીનું (નાનું) હોય, તો પછી સર્વ પ્રકારના ચતુરો સામે અલપકાળ પ્રવૃત્ત રહેવું પડે, તેવી

ચઠાઇ લઈ જવી; અને જો માધ્ય (કાર્ય) ખેટું હોય, તો પછી દીર્ઘકાલ લે તેવી યાત્રા પણ કરી શકાય. નષાકાવ દરમ્યાન પરભૂમિમા છાવણી નાખી રહેવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના ‘વિજ્યાતુર રાજાતું કર્તવ્ય’: એ સંજ્ઞાવાળા નવમા અધિકરણમાતું, ‘શક્તિ, દેશ, કાલ તથા બલાબલતું જ્ઞાન; અને યાત્રાકાલ’—એ વિષયને વગતું, પહેલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨.

સૈન્યમાં ભરતી કરવાનો સમય; સાધનોના પ્રકાર; અને પ્રતિબળ રચવાને લગતું કામ.

મૌલ (દંમેશા નલાવી રખાતી) સેના, જુલક (કામચલાઉ-ભાડુતી) મેના, શ્રેણી (અગ્રામગ્રિય લોકોની સાતિ) રૂપે રહેલ સેના, મિત્રરાખની કે કોઈ શત્રુની સેના, અને અટવીબલ (જંગલી જાતિના લોકોથી રચાયેલ મેના): આ સર્વે સૈન્યોમા ભરતી કરવાનો સમય જુદો જુદો હોય છે

પોતાના મૂલ (રાષ્ટ્ર)ની રક્ષા કરવા અર્થે જોટલું મૌલ સૈન્ય જોઈએ તેના કરતા તે વધારે પ્રમાણમા પોતાની પાસે છે, એવું જો કોઈ પણ રાજાને જણાય, અગર તો પોતાના મૌલ સૈન્યમા જોઈએ તેના કરતા વધારે સૈનિકો છે અને તે પૈકી કેટલાક અસંતુષ્ટ છે એવું જો તેને લાગે; અગર તો પોતાનો કોઈ શત્રુ તેને પોતાને અનુરક્ત થઈ રહેલું હોય એવું અગર તો સ્વજન (સાર) પણ મૌલ સૈન્ય ધરાવી રહેલ છે, એવું જો કોઈ રાજાના ધારવામા આની જાણ, અને તે ઉપરથી તેવા પોતાના શત્રુ સામે પોતે કુશલતાપૂર્વક લડી લેવું જોઈએ એવું, જો તેને લાગી આવે; અગર જો તેને એમ જણાય કે, માર્ગો અને કાલ અનુકૂળ છે છંતા પણ

મૌલ્ય સેના સિવાયની અન્ય કોઇ સેનાથી, (યાત્રાને અંગે) ઉદ્દભવતેલ ક્ષયવ્યય સદી શકાશે નહિ; અગર જો કોઇ રાજ્યને એમ લાગે કે, પોતાના જુતાદિ સૈનિકો જો કે પોતાની વિશે અનુરાગ ધરાવી રહેલ છે, તથાપિ તેઓ સન્નુ તરફથી ખેલાના પ્રપંચને વશ બની જાય તેવી કાંટોના હોષ્ટને તેમનામાં વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ નથી, અગર પોતાની, ખીજા બધા પ્રકારની સેનાઓ, જોઇએ તેટલી શક્તિ ધરાવનારો નથી, એવું જો કોઇ રાજ્યને પ્રતીત થઇ આવે; તો પછી (આવા કોઇ પશુ પ્રસંગે) તેવા રાજ્યએ પોતાની મૌલ્ય સેનાનો, યથેષ્ટ રીતે ઉપયોગ કરવાનું સખવું (અને તેમાં જોઇએ તેવા નવા સૈનિકોની ભરતી પણ કરી લેવી.):

પોતે ઉભી કરેલ કામચલાઉ સેના (જૂતખલ), પોતાની મૌલ્ય સેના કરતાં મોટી છે; પોતાના સન્નુની મૌલ્ય સેના નાની અને વિરક્ત હોઇ તેણે પોતે ઉભું કરેલ બાહુતી સૈન્ય (જૂતખળ) શક્તિહીન અને કાર્યસિદ્ધિ ન કરાવે તેવું (કલ્પુ) છે; મંત્રખળથી જેટલા પ્રમાણમાં લકવું પડશે તેના કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં ખરેખરી (જૂજખળની) લકાર્થલકવાનું બને તેમ છે; અગર તે જેટલો દેશ ઓળંધવાનો છે અને તેમ કરવામાં જેટલો કાળ ગાળવો પડે તેમ છે, તે વધારે પડતો ક્ષયવ્યય કરાવે તેમ નથી; અગર પોતાની સેના અસ્પતંદ્રાવાળી, સન્નુપ્રપંચથી યુક્ત રહેનારી અને વિશ્વાસપાત્ર છે; અગર તો પોતે જે સન્નુનો પરાજય કરવા ધારે છે તે સન્નુનું બળ અલ્પ છે:—આ બધી વાતો પૈકી કોઇ પશુ વાત, જો કોઇપણ રાજ્યના ખ્યાનમાં ખેસી જાય, તો પછી તેણે પોતાની જૂતસેના (કામચલાઉ બાહુતી લશ્કર) સાથે પ્રમાણ કરવું (ચલાઇ લઇ જવી).

પોતાની પાસે જે મોટું શ્રેણીબલ (સૈનિક ધર્મ) બળવનાર પુરોહીની ચાતિરૂપી લશ્કર) છે તે પોતાના દેશની રક્ષા કરવાના તથા પોતાના સન્નુ ઉપર ચલાઇ લઇ જવાનાં કામમાં વિશ્વસનીય છે, એવું જો કોઇ રાજ્યને લાગે; અગર તો પોતે અલ્પકાળને માટે જ પ્રવાસે જવાનો છે એવું જો કોઇ (રાજ્ય) ધારતો હોય; અગર તો પોતે જે કોઇ સન્નુ સાથે લડનાર છે

“તે શત્રુનું ધણું ખર્ચું બળ શ્રેણીઓના રૂપમાં હોઈ તે ખરેખરી લડાઈ લડવાને બદલે મંત્રયુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ધરાવી રહેલ છે, એવું જો કોઈ (વિજ્ઞાતાતર) રાજાને જણાવું હોય; તો પછી તેણે, શ્રેણીબલ જમાવવાનો કાળ પોતાને માટે આવી પહોંચેલો છે, એમ સમજી લેવું.”

“મારા મિત્રરાજાનું બળ ઘણું છે, એટલે તે મને મારા મૂળ (સ્વદેશ)ની રક્ષા કરવાના, તેમ જ પ્રવાસ (ચલાઈ)ને લગતા કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે; મારે જે પ્રવાસ કરવાનો છે તે દુકો છે, અને મંત્રયુદ્ધને બદલે ખરેખરી લડાઈ (બ્યાયામયુદ્ધ) મારે વધારે પ્રમાણમાં કરવું પડે તેમ છે; જંગલ રથાનો, નગરો અને મેદાનો વિષે મારા મિત્ર મળને રાખીને તેમ જ તેને મારા શત્રુના મિત્ર સામે લડવાના કામમાં રોકીને હું પોતે મારી સેનાને, મારી સાથે રાખીને મારા શત્રુ સામે લડવાને લઈ જઈ શકીશ પણ ખરો; મારે જે કાર્ય કરવાનું છે તે કાર્ય મારો મિત્ર તેનું પોતાનું ગણે તેવો છે, મારા મિત્રના બળના આધારે જ મારા કાર્યની સિદ્ધિ થાય તેમ છે; મારાથી ઉપકૃત થવાને પાત્ર એવો એક મિત્ર મારા સાન્નિધ્યમાં રહેલો છે, અગર તો મારા મિત્ર પાસે જે વધારાનું બળ છે તેનો હું ઉપયોગ કરી શકું તેમ હું.”—આવું જે કોઈ રાજાને જણાય તેણે પોતાના મિત્રના બળને પોતાના ઉપયોગમાં લેવું.

“કોઈ એક નગર, સ્થાન કે બંદરની નિમિત્તે હું મારા શત્રુની સેનાને તેના અન્ય કોઈ શત્રુની સેના સામે લડાવી શકીશ, અને જેવી રીતે કૃતરા કૃતરા વચ્ચેની લડાઈથી કોઈ ચક્રાવર્ત લાભ થઈ આવે કે તેવી રીતે હું પોતે તેવી લડાઈના પરિણામમાં મારું ક્ષણીય કાર્ય સિદ્ધ કરી લઉં; લડાઈના પરિણામમાં મારા શત્રુના મિત્રોની તેમ જ જંગલી જાતના લોકોની કંટકતાને હું નષ્ટ કરી દઉં; મારી પાસે જ ઉપસ્થિત થઈ રહેલા શત્રુને અન્ય કોઈ દિશામાં પ્રવાહ કરાવી દઉં, મારા રાજ્યના તે મારા શત્રુએ જે આંતર કાપ ઉભો કરી દીધેલો છે તેને તમા દષ્ટિ, અગર તો શત્રુ શત્રુ વચ્ચે અગર તો અવર રાજ્યો વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો સમય લાગી ગયો છે.”

આણું જે કોઇ રાજાને જણાય તેણે તેવા કાલને ‘અભિવ્રજ્યજકાલ’-
(શત્રુસેનાને પ્રયાણ કરવાનો સમય) ગણી લેવો.

અટવીબલને યુદ્ધમાં ઉતારવાના કાલ પરત્વે પણ, આ ઉપરથી સમજ
લેવાનું છે. જે કોઇ રાજાને એમ લાગે કે, જે માર્ગ ઉપર ચક્રિ તેને
પોતાનો શત્રુ આવે છે તે માર્ગે જંગલી જાતિના લોકોનું બળ આવી રહેલું
છે; અગર તો જે કોઇ રાજાને એમ લાગે કે, જે રસ્તે પોતાનો શત્રુ તેના
લશ્કર સહિત આવે તેમ છે તે રસ્તો તેને અનુકૂળ થાય તેમ નથી; અગર
જે કોઇ રાજાને એમ જણાય કે, શત્રુની સેનામાં પ્રાયશઃ જંગલી લોકો
ધણા પ્રમાણમાં છે; અગર તો જેમ એક બિલ્વદળને બીજા બિલ્વદળની
મદદથી લાગી શકાય છે તેમ શત્રુના નાના સૈન્યને નષ્ટ કરી નાખવું એ
જરૂરનું છે, એવું કોઇ રાજાને જે લાગી આવે; તો પછી તેણે અટવીબલ-
(જંગલી લોકોની સેના)ને પોતાના ઉપયોગમાં લેવાનું રાખવું.

જે સૈન્ય અતિ મોટું (અનેકસ્થ), અનેક જાતિના મનુષ્યોથી રચાયેલું,
અને તેને આરા અપાઇ હોય કે ન અપાઇ હોય તોપણ જે ખોરાકી અને
પગારની દરકાર રાખ્યા વિના, ઉત્સાહપૂર્વક ઉત્તિષ્ઠ થઇ જાય તેવું હોય
તે; અશ્વઘટિકાલમાં જે કોઇ પોતાના (નિર્વાહ) અર્થે પોતાના તરફથી ઉપાયો
ગોતી કાઢી અમરમાં મુકે તેવું હોય તે; જે સૈન્યને વીખેરી શકાય અને
જેને શત્રુઓ જિતી ન શકે તે; અને જે સૈન્યમાંના તમામ માણસો એક જ
દેશના, એક જ જાતિના, અને એક જ પ્રકારની તાલીમ પામેલા હોય તે-
આ પ્રકારના સૈન્યોને મહાસલોત્પાદક ગણી લેવાં.

બળમાં ભરતી કરવાને અર્થે આ બધા ‘અનુકૂળ પ્રસંગો (કાલ)’
ગણાય છે.

આ બધા પ્રકારના સૈન્યો પૈકી જે કોઇ અટવીસૈન્ય હોય તેને પમાર
ન આપતાં કાચો માલ અગર લૂંટમાંથી ભાગ આપવો.

પોતાના શત્રુની સેનાનો પ્રયાણકાલ લગાઇ ગયેલો દેખાય, એટલે (જે
રાજા ઉપર શત્રુ મઢી આવવાને તૈયાર થયો હોય તે) રાજાએ તેવા શત્રુના

માર્ગમાં વિધ્નો નાખવાને મંડી પડવું, અગર તો તેને દૂર હાંકી કાઢવો, અગર તો તેની બધી પ્રવૃત્તિઓને નિષ્ફળ કરી દેવી, અગર તો તેને ખોટાંખોટાં વચનો આપીને ચઢી આવવાના કામમાં ઢીલો પાડી દેવો, અને પછી, ન્યારે તેનો પ્રયાણકાળ વ્યતીત થઈ જાય ત્યારે તેને તેણે સ્વેચ્છા (પશુ) વેચી નાખવો. પ્રત્યેક રાજાએ પોતાની સમૃદ્ધિમાં વધારો કરતાં રહેવું એટલું તો નહિ, પરંતુ પોતાનો યત્રુ તેના પોતાના જળમાં વૃદ્ધિ કરવા અર્થે જે બધા પ્રયાસો કરી રહેલ હોય તે તમામને પણ તેણે નષ્ટ કરવાનું કામ ચાલુ રાખવું.

પૂર્વે ગણ્યાવાઈ જયલ વિવિધ પ્રકારની સેનાઓ પૈકી પહેલીને બીજીના કરતાં ચઢીઆતી, અને બીજીને ત્રીજીના કરતાં ચઢીઆતી—એમ અનુક્રમે ગણી લેવાની છે.

ભૂતસૈન્યના કરતાં મૌલ સૈન્ય ચઢીઆતી ઠાટીવું છે; કારણ કે મૌલ સૈન્ય તેના પોતાના સ્વામીના આશ્રયે રહેલું હોઈને હંમેશાં તાલીમ પામવું રહે છે, પણ ખરું.

જે ભૂતસૈન્ય હંમેશા નજીક જ રહેવું હોય, ક્ષિપ્રોત્યાયિ (કથાત્તેજુ) તૈયાર બની જાય તેવું) હોય, અને વસ્ય હોય તેને, શ્રેણીરૂપમાં રહેતા સૈન્યના કરતાં વધારે ઉપકારક ગણવું.

જે શ્રેણીસેના સ્વદેશીય હોય અને જે રાજાના જેવા જ આશયવાળા હોય, અને જેનામાં સંઘર્ષ, આમર્ષ અને સિદ્ધિ તથા લાભને લગતી ભાવનાઓ પણ રાજાના જેવી જ હોય તેને મિત્રસેના કરતાં વધારે ઉપકારક માનવી એટલું તો નહિ, પરંતુ દેશકાળની દૃષ્ટિથી જે કોઈ શ્રેણીસેના દૂર પડેલી હોય છતાં જો તેનામાં રાજાના જેવા જ ભાવ રહેલો હોય, તો તેવી સેનાને પણ મિત્રસેના કરતા વધાર યેવરકર ગણવાની છે.

જે કોઈ યત્રુસેનાનો અધિષ્ઠાતા અર્થ (પુરુષ) હોય તેને, અટવી-સેનાના કરતા વધાર સારી ગણવાની છે. આ (આર્યાધિષ્ઠિત યત્રુસેના તથા અટવીસેના: એ) જન્ને લૂંટફાટ કરવાને આપુર હોય છે જ. જો તેમને

હુંદ ચલાવવાનો યોગ મળતો નથી અને તેઓ જે વ્યસનગ્રસ્ત બની જાય છે, તો તેઓ, ખૂલેખાંચરે લસતા ફરતા સર્પની પેઠે લયઘટક પણ થઈ પડે છે.

પૂર્વકાળના આચાર્યો, વળી, આ પ્રમાણે પણ કહે છે:—“ (૧) આદ્યસૈન્ય, (૨) ક્ષત્રિયસૈન્ય, (૩) વૈશ્યસૈન્ય, અગર તો (૪) શૂદ્રસૈન્ય: એ પૈકી દરેકને, તેની પોતાની તેજસ્વિતાને કારણે, તેના પછીનાના કરતા ચઢીઆતી ઠાટીનું ગણવાનું છે.

પરંતુ હું—કૌટિલ—આ મતનો નથી. મારું મત આ પ્રમાણે છે:— “જે સેનામા બ્રાહ્મણો હશે તે સેનાને પ્રશ્નિપાત કરીને સત્રુ પોતાના પક્ષમાં લઈ શકશે, અને તેથી કરીને યજ્ઞાત્માવધામાં પ્રવીણ એવા ક્ષત્રિયોથી રચાયેલ સેનાને વધારે ઉપકારક ગણવી એ વધારે સારું ગણાશે; અને વળી બલ્લસંખ્યામાં વૈશ્યો અને યદ્રો જે સેનામાં હોય તેને પણ વધારે ઉપકારક માની લેવી. ”

“ સત્રુનું સૈન્ય એવું છે, ” અને “ મારું સૈન્ય આવું છે: ” એ પ્રમાણે વિચાર કરીને જ દરેક રાજ્યએ પોતાની સેનામાં બંરતી કરવી જોઈએ. હા—ઓ, યંત્રો ચક્રક, ગર્ભ (ગોળાઓ), કુન્ત (કાલાં), પ્રાશ, અર્વાટક, વેણુ અને શસ્ત્ર વગેરે સાધનોથી જે સેના યુક્ત થયેલ હશે તે સેના હાસ્તિબળની સામે લડવાને સમર્થ ગણાશે.

પાધાણુ, લગુક (મુહુર), આવરણુ, અંકુશ અને કચ્ચગ્રહણી: વગેરે જે સેના પાસે પુરૂષ જથ્થામા હશે તેરચમળ સામે લડવાને સમર્થ ગણાશે.

એ જ પ્રકારની સેના, વળી અશ્વબળ સામે પણ ચમ્પ શકશે

બખ્તર ધારણ કરના— પુરૂષો હાથીઓ સાથે યુદ્ધ કરી શકશે; અમર તો અશ્વા, એવા કવચધારી મ ગ્ધો સામે લડી શકશે (પણ ખરા).

કવચધારી પદ્મો રથો (આત્મરક્ષાર્થે) આવરણ ધરનાર પુરૂષો અને પતિઓ (પાણ્દવ) એ સર્વ ચતુરંગી સેના સામે લડવાને શક્તિયુક્ત ગણાશે.

આ પ્રમાણે પોતાના સૈન્યના ચારે અંગોના બળ પરત્વે વિચાર કરીને, દરેક રાજ્યએ, પોતાના સત્રુની સેનાને ક્ષતેહમંદીથી પહોંચી વળવાને માટે પોતાના સૈન્યમાં (આવશ્યક પ્રમાણમાં) ભરતી કરતાં રહેવાનો રિવાજ રાખવો.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'વિજયાતુર રાજાનુ કર્તવ્યઃ' એ સંગ્રાવાળા નવમાં અધિકરણમાંનું 'સૈન્યમાં ભરતી કરવાનો સમય; સાધનોના પ્રકાર અને પ્રતિબળ રચવાનું કામઃ' એ વિષયને લગતું બીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩.

પશ્ચાત્કોપ વિષે ચિંતન; અને રાજ્યને બહારથી અને અંદરથી નડતાં વ્યસનો.

પશ્ચાત્કોપ (રાજ્યના પૂઠભાગેથી નડતા સંકટો) અને રાજ્યને પોતાના પુખ્તભાગ તરફથી ચતા મોટા મોટા લાભ-એ જેમાથી પશ્ચાત્કોપ વધારે મયકારક ગણાશે; કારણ કે પૂઠભાગ વિષે અત્ય પ્રમાણમાં કોપ થઇ આવે છે, તો દુષ્ટ લોકો, સત્રુઓ અને જંગલી જાતિઓ એમાં ચારે બાજુએથી હિંદ પહોંચી જાય છે. રાજ્યના આગલા ભાગમાંથી જો મોટા મોટા લાભ રાજા આવે તેમ હોય છે, તો પછી પોતાના રાજ્યમાં પણ કોપ થઇ આવે છે.

જો કોઇ બીજા રાજાની મદદથી એક કોઇ રાજા આવી (પૂઠભાગે મદદ કોપ થયેલો હોય અને આગલા ભાગમાં મદદલાભ રહેલો હોય એવી) શામા આવી પડે, તો પછી પૂઠભાગ ઉપર રહી સત્રુને, નોકરચાકરો અને મેત્ર પરત્વે ક્ષયવ્યય થવા પામે એવા પ્રકારનો પ્રયાસ તેવા રાજાએ કરવો નેહએ એટલું તો નહિ, પરંતુ (પોતાના રાજ્યના) આગલા ભાગમાં ૨ લાભ રહેલો હોય તે મેળવી લાવવાને તેણે પોતાના સેનાપતિને અમર તથા પુવરાજને સેના આપીને કામે પણ લગાડી દેવો (એ તેને માટે શ્રેયસ્કર ગણાશે).

અમર, રાજ્ય પોતે જો પોતાના પૂઠભાગ ઉપર રહેલ કોપનો પ્રતીકાર કરી નાખવા જોટલી શક્તિ ધરાવતો હોય, તો પછી તેણે પોતે, પોતાના મુખ્યભાગ ઉપર રહેલ લાભની પ્રાપ્તિ કરવાને અર્થે પ્રયાણ કરવું. જો તેને પોતાના રાજ્યમાં કોપ ઉપસ્થિત થઈ આવવાની ખબર રહેતી હોય, તો પછી તેણે શાંકિત મુખ્યેને પોતાની સાથે લઈને જવાનું રાખવું. જો તેને પોતાના રાજ્ય બહારના ભાગમાંથી વ્યસન થઈ આવવાની ખબર રહેતી હોય, તો પછી તેણે પોતાના ચંકારપદ શત્રુઓનાં વહુછોકરાઓને પોતાની રાજધાનીમાં ઓળ રૂપે તેણે રાખી લેવાં, અને પછી શૂન્ય પ્રદેશોના અધ્યક્ષના તાબામાં રખાતા સેન્યને અનેક ભાગોમાં વહેંચી નાખીને અને તેના ભાગોને જુદા જુદા સ્વામીઓના તાબામાં મુકી દઈને તેણે પ્રયાણ કરવું; અગર તો પ્રયાણ કરવાની વાતને પડતી મુકી દેવી; કારણ કે પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે, બાકી કોપ કરતાં આભ્યંતર કોપ વધારે બયકારક ગણાય છે.

મંત્રી, પુરોહિત, સેનાપતિ અને યુવરાજઃ એ પેકડી કાઢતો જે કોપ તે 'આભ્યંતર કોપ' કહેવાય છે. પોતાનામાં જે કોષ દોષ હોય તેનો ભાગ કરી દઈને, અગર તો કોઈ શત્રુ તરફથી રહેતા બચવું (જે કોષ કુપિત હોય) તેને જાન કરાવીને રાજ્યએ, આવો જે કોષ આભ્યંતર શત્રુ બન્યો હોય તેને સાધી લેવો. પુરોહિતે જો મહાપરાધ કર્યો હોય, તો પછી કાં તો તેને કેદ કરી લેવો અગર તો દેશપાર કરી દેવો, અને તેમ કરીને તેણે (રાજ્યએ) પોતાના હેતુની સિદ્ધિ કરી લેવી. જો યુવરાજ મહાપરાધી નીવડે, અને એ યુવરાજ ઉપરાંત પોતાને જો અન્ય શુણ્યવાન કુમાર હોય, તો પછી તેણે (યુવરાજના પિતા) રાજ્યએ તેણે યુવરાજને કાં તો કેદમાં નાખી દેવો, અગર તો તેને મરાવી નાખવો.

વળી, મંત્રી અને સેનાપતિની બાબતમાં શું કરવું તે પણ તેણે, આ ઉપરથી સમજી લેવાનું છે.

જો રાજ્યનો પુત્ર, બાઈ કે રાજકુળમાં જન્મેલ કોઈ પુરુષ (રાજ્ય કનેથી) રાજ્ય છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય, તો તેને આશા આપીને

તેનું મન મનાવી લેવું. જો આ પ્રમાણે તેવા રાજ્યલોભીનું મન મનાવી ચક્રાય નહિ, તો પછી, તેવા પુરુષે જે કાંઈનો કબ્જો મેળવી લીધેલો હોય તે કાંઈનો ઉપભોગ તેને લેવા દેછે તેને સામાદિ ઉપાયો વડે સાધી લેવો, અગર તો તેની સાથે સંધિ કરી લેવી, અગર તો કોઈ યત્રુ મારફત, ખટ-પટથી તેને બચ ઉત્પન્ન કરી દેવો, અગર યત્રુ પાસેથી અગર તો એવા કોઈ યત્રુતા ધરાવનાર પુરુષ પાસેથી તેને ભૂમિ અપાવીને પ્રસન્ન કરી દેવો; અગર તો તેને યત્રુભાવવાળું સૈન્ય સાથે આપીને, તેવા સૈન્યને હાથે તેને પોતાને સજ્જ થવાનો વારો આવી જાય એવા હેતુથી કોઈ કાર્યની સિદ્ધિ કરવા અર્થે મોકલી આપવો; અગર તો મુખભાગ ઉપર રહેલ જે કોઈ રાજાની કે જંગલી લોકોની અપ્રસન્નતા તેના ઉપર ઉતરી પડેલ હોય તેને (રાજાએ) પોતાના પક્ષમાં મેળવી લઈને તેની સામે યત્રુતા ઉભી કરાવી દેવી; અગર તો કોઈ અવરૂઢ (કેદમાં રખાયેલ) રાજકુમારને સુરક્ષિત રાખવા અર્થે કે, યત્રુનાં ગામમાંથી પકાવી લેવાને અર્થે જે પ્રકારની નીતિ અખ્યાર કરવામાં આવે છે તે નીતિનો તેણે (રાજાએ) આશ્રય કરી લેવો.

। મુખ્ય (મહા) અમાત્ય સિવાયના બીજા અમાત્યો વિષે કોપનો ઉદય થઈ આવે, તો તે 'અમાત્યવિષયક આભ્યંતર કોપ' કહેવાશે; અને આવું જો થઈ આવે, તો તેને દાબી દેવા અર્થે પણ પ્રસંગોચિત ઉપાયોનું અવલંબન તેણે કરવાનું છે.

રાષ્ટ્રમુખ્ય, અન્તાપાલ, આટપિક અને જિતાયલ (દરોપનીત) રાજાએ બધા તરફથી પ્રદર્શિત ચતા અન્યતમ કોપને 'બાહ્યકોપ' ગણી લેવો; અને જો તેવો કોપ થઈ આવે તો એમને મહિમાંદે લડાવી (પણ) મુકવા. આ પૈકી જે કોઈ દુર્ગંધિત યદને બેઠો હોય તેને, કોઈ સામન્ત રાજાની કે અરણ્યચરોના મુખ્યની, કે રાજકુળના કોઈ પુરુષની, કે કોઈ અવરૂઢ રાજકુમારની મારફત પકડાવીને કેદ કરી લેવો; અગર તો તેને અન્ય કોઈ યત્રુ સાથે મળી જતા અટકાવવાને અર્થે તેની પાસે કોઈ સત્રી (જસુસ)-

ને મોકલીને તેના મુખે તેને આ પ્રમાણે કહેવાવતું—“તું તારા પોતાના
 - ભર્તા (સ્વામીરાજ)ની ઉપર કૃદી પડે એવા હેતુથી પેલો જે શત્રુ છે તે તુંને
 તેતું પોતાતું દયિયાર બનાવે છે. એવા એ શત્રુનો હેતુ પાર પડશે એટલે
 કાં તો તે તુંને (ખીજ) શત્રુઓ સામે અગર તો જંગલી જાતિઓ સામે,
 લશ્કર સદિન પ્રયાજી કરાવશે, અગર તો તુંને સંકટગ્રસ્ત કરી નાખે તેવા
 પ્રવાસે મોકલી આપશે; અગર તો તું પોતે તારી સ્ત્રી તથા તારા પુત્રોથી
 અલગ રહે એવા હેતુથી તે તુંને કોઈ અંતર્ય બુદ્ધિ વિશે વાસ કરાવી દેશે;
 પછી ત્યારે તું તદ્દન નિર્વીર્ય બની જઈશ ત્યાર તે (પેલો) શત્રુ તુંને તારા
 પોતાના ભર્તાને વેચાતો આપી દેશે, અગર તો તે તારી સાથે સંધિ કરીને
 તારા પોતાના ભર્તાને પણ રાજ કરવાનો પ્રયાસ કરશે; અને એટલા માટે
 તારા ભર્તાનો જે કોઈ ઉત્તમ મિત્ર હોય તેની પાસે તારે જવું, એ તારા
 માટે ઉત્તમ માર્ગ છે.” (આ પ્રમાણે જાણીને તેને કહે અને) તે તેતું કહેવું
 સાંભળીને તે પ્રમાણે વર્તવાનું કખૂલ કરે, તો પછી તેને તેણે સન્માનિત કરી
 દેવો. પરંતુ જે તે તેવા જાણીને સલાહ માને નહિ, તો પછી તેવા
 જાણીને, આ પ્રમાણે, સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે તેવી જોઈવજી કાઢી—“તુંને
 શત્રુથી અલગ પડાવવાના હેતુથી મને ખાસ મોકલવામાં આવેલ છે.”
 (આટલું થઈ રહ્યા પછી) તેવા સત્રીએ તેવા શત્રુનો વધ કરાવવાને અર્થે
 માથુંસોને પ્રવૃત્ત કરી દેવા; અગર તો ગૂઢ પુરૂષો મારફત તેતું ખૂન કરાવી
 નાખવું; અગર તો પોતે પ્રવીર સૈનિકો હોવાનો દોષ કરતા હોય એવા કેટ-
 લાકે પુરૂષોને તેના સાથમાં ભેળવી દબને સત્રીએ (તેવા પુરૂષની મારફત
 તેનો વધ કરાવી નાખવો અને) કાર્યની સિદ્ધિ કરી લેવી. આ પ્રમાણે
 પ્રત્યેક ગણએ પોતાના શત્રુને કોપાવિષ્ટ કરી દેવો જોઈએ અને પોતાની
 સામે ઉદિત થયેલ કોપમાંથી પોતાના પિંડને બચાવી લેવો પણ જોઈએ.

જે કોઈ પુરૂષ કોપાત્પાદક કે કોપચામક કર્મ કરવાની શક્તિ ધરાવનાર
 હોય તે પુરૂષના સંબંધમાં ઉપજાપ (પ્રપંચ)નો ઉપયોગ થવો જોઈએ;
 --અને જે કોઈ પુરૂષ સત્યસંધ (સત્ય નિષ્ઠાવાળો), કર્મ કરવાની શક્તિ-

વાળા, પોતાના મિત્રને મળતા ફળના પ્રસંગમાં અત્યુગ્રહ બતાવનારો અને તેવા મિત્રનો વિનિષાદ થયો હોય તે પ્રસંગે, તેની રક્ષા કરનારો હોય, તેના સંબંધમાં પ્રતિજ્ઞાપનો ઉપયોગ ઇષ્ટ યથા પડશે. વળી, જે તે પુરુષ કલ્યાણ-શુદ્ધિવાળો છે કે શક છે—એ બાબત પણ વિચારી લેવાવી જોઈએ.

■ જે તે પોતાના ભત્રિના વધ કર્યા પછી મારી પાસે આવશે, તો મને આ પ્રમાણે બે લાભ મળવાના:—(૧) શત્રુ નષ્ટ થઈ જશે, અને (૨)—શત્રુની ભૂમિ મને પ્રાપ્ત થઈ આવશે; અગર એમ ન થતાં, મારો શત્રુ જો એને મારી નાખશે, તો તેના પરિણામમાં તેવા હણાઈ ગયેલ બંધુનો પક્ષ કરનારાઓ તથા બીજા જે મનુષ્યો એટલા ને એટલા દોષિત છે તેઓ એની જ્ઞાતિનો ભંગ કરી દેશે; અગર તો જે કોઈ અન્ય પુરુષ, એટલો ને એટલો અપરાધી હશે તેના સંબંધમાં મારો શત્રુ, કોઈ પણ પ્રકારનો વહેમ રાખી નહિ શકે, ત્યારે મારા પોતાના શત્રુની આગાને અનુકર્ષી રહેનાર આ કે એ સુખ્ય (અમલદાર)નો વધ હું કરાવી દઈશ” —આ પ્રમાણે જે કોઈ શક પરદેશી હશે તે, અંદરના (સ્થાનિક) મનુષ્યો સાથે બળીને, ખટપટ (ઉપજાપ) રચી કાઢે પણ ખરો.

જે કોઈ સ્થાનિક (રાજ્યમાંનો) શક હશે તે બાહ્ય (જનો)ને મળીને આ પ્રમાણે પ્રપંચ રચશે:—“કાં તો હું આ રાજ્યનો બળતો લૂંટીશ, અગર તો તેના સૈન્યને હું નષ્ટ કરી દઈશ; આ (અમુક) પુરુષને સાધીને, હું મારા ભત્રિના વધ કરાવીશ; જો મારો ભત્રી મારી વાતનો સ્વીકાર કરશે, તો હું તેને કોઈ એક બાહ્ય શત્રુ સામે અગર તો કોઈ જંગલી પ્રજા સામે લડવાને અર્થે પ્રયાણ કરાવી દઈશ; એના ચક્ર (માડલિક રાજાઓ)ને ચૂંટી નાખો; તે પ્રતિ તેમનામાં શત્રુભાવ ઉભો કરી દો; આમ થશે એટલે હું તેને મારા કબજામાં લઈ ચક્રીશ અને તેને મારામાં મેળવી લઈશ પણ ખરો; અગર તો હું તેની પાસેથી તેનું રાજ્ય પડાવી લઈશ; અગર તો હું તેને કૃંપલાબદ્ધ કરીને તેવા મારા ભત્રીની ભૂમિને તેમજ તેના રાજ્ય બદારની ભૂમિને મારા કબજામાં આણી ચુકીશ; અગર તો મારા ભત્રીના શત્રુને

અદાવીને દૃ તેને તેના પોતાના સૈન્ય સાથે પ્રયાણ કરાવી, તે વિશ્વાસ રાખીને રહ્યાં દશે તે સમયે તેનો ઘાત કરાવી દઈશ; અમર તો ન્યારે એ શત્રુની રાજધાની નિનિકા વિનાની થઈ જશે ન્યારે દૃ તેને મારા કાળમાં આણી મુટીશ. ”

જો કોઈ કશ્ચાણુશ્ચિવાળો પુરુષ કોઈ પણ બાળનને! મહોપભોગ દેવાને અર્થ (જીવન કોઈ સાથે) ઉપજાવમા ઉતરે, તો પછી તેવાની માથે મધિ કરી લેવી. પરંતુ જો કોઈ ચઠ તરફથી ઉપજાવ (પ્રપંચ) રચાય, તો પછી તેને તેના પોતાના માર્ગે વિચરવા દઈને તેને હેતરી પણ નાખવો. (અર્થાન્) આ પ્રમાણે, જો કોઈ ઉપાય વડે કાર્યસિદ્ધિ કરવાનું યોગ્ય લાગે તે ઉપાય પરત્વે (રાજ્યે) વિચાર કરવાનો છે.

શત્રુઓને શત્રુઓથી, પોતાના માણસોને પોતાના જ (અન્ય) માણસોથી, પોતાના માણસોને શત્રુઓથી, અને પોતાના માણસોથી શત્રુઓને હંમેશા, એક બીજાથી સંભાળી (અલગ અલગ) રાખવા; અને જો કોઈ કાલો પુરુષ હોય તેણે તો હંમેશા પોતાની ભત્રીજા, પોતાના માણસો તેમ જ પોતાના શત્રુઓ-એ ઉભયથી રક્ષણ પણ કરવું (જોઈએ).

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના ‘વિજયાતુર રાજાતું કર્તવ્ય’-એ સંગ્રાવાળા નવમા અધિકરણમાં ‘પદ્માત્કોપ વિષે ચિંતન; અને રાજ્યને બહારથી અને અંદરથી નાશતાં બસનો’-એ વિષયને લગતું ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૪.

(મનુષ્યનો) ક્ષય; (ધનનો) વ્યય, અને લાભ: એ વિષે ચિંતન.

વિનયમંપન્ન પુરોની સંખ્યા વટે ત્યારે તે ' ક્ષય ' કહેવાય છે.

દિરણ્યનો તથા ધાન્યનો ઘટાડો થાય, ત્યારે તે ' વ્યય ' કહેવાય છે.

જે આ બે (ક્ષયવ્યય) કરતાં અપેક્ષિત લાભનું પ્રમાણુ અધિક દેખાય, તો પછી (રાજાએ પોતાના શત્રુ સામે) પ્રયાણ કરવું.

જે કાંઈ આવે તેમ હોય તે (આદેય); જે કાંઈ પાછું અપાવાનું હોય તે (પ્રત્યાદેય); જે કાંઈ બધાને પ્રિય કરે તેવું હોય તે (પ્રસાદક); જે કાંઈ દોષોત્પાદક હોય તે (દોષક); જે કાંઈ અસ્પ કાળમાં માધ્ય થાય તેવું હોય તે (હસ્તકાલ); જે કાંઈ, મનુષ્યનો ક્ષય અસ્પ પ્રમાણુમાં કરાવે તેવું હોય તે (તતુક્ષય); જે કાંઈ, અર્થનો નાશ અસ્પ પ્રમાણુમાં કરાવે તે (અસ્પવ્યય); જે કાંઈ મહાન હોય તે; જે કાંઈ વૃદ્ધિ કરાવે તેવું હોય તે (વૃદ્ધ્યુદય); જે કાંઈ નિર્દોષ હોય તે (કલ્પ); જે કાંઈ ન્યાય (ધર્મ) હોય તે; અને જે કાંઈ પહેલવહેલું પ્રાપ્ત થઈ આવે તે (પુરોગ)—આ સર્વેને અપેક્ષિત લાભનાં વિવિધ લક્ષણો જાણવા.

જે કાંઈ લાભ સહેલાઈથી મળી શકે તેવો (સુપ્રાપ્ય), અને અન્યને પાછો આપી દેવો જેવો ન હોઈ કેવળ જાંબાળી રખાવાને પાત્ર (અનુપાલ્ય), હોય તે ' આદેય ' કહેવાય છે; અને જે લાભ આથી વિપરીત કોટીનો હોય તે ' પ્રત્યાદેય ' કહેવાય છે. જે કાંઈ મનુષ્ય, ' પ્રત્યાદેય ' પ્રકારનો લાભ મેળવવાને તૈયાર થાય છે અગર તો તેનો ઉપભોગ લે છે તે વિનાશને (પશુ) પામે છે.

“ જે કાંઈ પાછું દેવું પડે તેવું મેળવીને હું મારા શત્રુનાં કોશ-એના અને બીજાં રક્ષાવિધાનેને ક્ષીણ કરી શકીશ; આણે, ઇમારતો લાકડાંનાં વનો, દસ્તિવનો, મેટુબધો અને મારા શત્રુએ રચાવેલ માર્ગોનાં સારભૂત તરવોને ચૂસી નાખી શકીશ; તેની પ્રજાને હું નિર્ધન કરી શકીશ, અગર

તો તેને અન્ય ભૂમિ વિશે નિવાસ કરવાને માટે ચમન કરાવી ચક્રીય, અગર તો હું તેને મારા ચત્રુની સામે (તેમના પોતાના સ્વામીની સામે) ખટપટમા ઉતરાવી ચક્રીય; ચત્રુની તેવી પ્રજા આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થશે એટલે મારો ચત્રુ (સજા કરીને) તેને કોપાવિષ્ટ કરી દેશે; અમર તો હું મારા ચત્રુને, (મારા) અન્ય ચત્રુ સાથે લડાવી મુકીશ; મારો ચત્રુ હતાશ યદ્ય જશે એટલે તે પોતાના કોઈ સગાની પાસે જઈ બેસશે; અગર તો હું મારા ચત્રુની ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરી તે તેને પાછી સોપી દર્શક એટલે તે મારો કાયમનો મિત્ર યદ્ય રહેશે”-આવું આવું વિચારનાર રાજા, તેની પોતાની હિચ્છા થાય તો, ‘પ્રત્યાદય લાભ’ પણ મેળવી શકે.

આ પ્રમાણે, આદેય અને પ્રસાદેય લાભોને લગતી વાત પૂરી થાય છે.

અધર્મશુદ્ધિવાળા રાજા પાસેથી જે લાભ, ધર્મશુદ્ધિવાળા રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે તે લાભ, તેવા ધર્મશુદ્ધિવાળા રાજાની અને તેના ચત્રુ રાજાની પ્રજા: એ ઉભયને ‘પ્રસાદક (પ્રસન્ન કરનારો)’ યદ્ય પડે છે; અને એથી વિપરીત કોટીનો લાભ ‘પ્રકોપ’ નો ઉત્પાદક થાય છે.

મંત્રીઓના ઉપદેશના પરિણામમાં જે લાભની પ્રાપ્તિ કરાય તે લાભ કોપનો ઉત્પાદક થવાનો; કારણ કે, “આ રાજાને હાથે આપણો હાયવ્યય થવા પામ્યો છે”-એવું, જે લોકો કનેથી લાભ મેળવાયલો હશે તે લોકોના મનમાં આવે પણ ખરું દુષ્ટ મંત્રીઓના અભિપ્રાયને અનાદર કરીને જે કોઈ લાભ મેળવાશે તે પણ કોપોત્પાદક યદ્ય પડશે; કારણ કે, “પોતાનો અર્થ સિદ્ધ યદ્ય ગયો છે એટલે હવે તે (રાજા) આપણો વિનાશ કરાવી દેશે”-એવું પણ તેઓ (લોકો) ધારવા લાગશે. પરંતુ જે કોઈ લાભ, એથી વિપરીત રીતે મેળવાયલ હશે તે ‘પ્રસાદક’ કોટીનો ગણાશે.

આ પ્રમાણે પ્રસાદક અને કોપક લાભોને લગતી વાત સમાપ્ત થાય છે.

ડમણું ભર્યાની સાથે જ જે કોષ લાભની પ્રાપ્તિ થઇ જાય તે સ્વસ્થકાલ (જે લાભ મેળવવામાં અલ્પકાળ લાગ્યો હોય તે) હોવાય છે.

જે લાભ મંત્રસાધ્ય (મંત્રજ્ઞજથી મેળવાયલ) હોય તે ' તનુક્ષય (થોડા માણસોને ભોગે મેળવાયલ) ' ગણાશે.

ભક્તમાત્ર (કાર્ય સાધવાને અર્થે રખાયલા નોકરોને પૂરાં પાડવામાં ખાવતાં ધાન્યાદિ)નો વ્યય કરીને જે લાભ મેળવાય તેને ' અદ્યપચ્ચય (થોડા ખર્ચે મેળવાયલ) ' માનવો.

જે લાભ પ્રાપ્ત થતાવેંત જ ઉપકારક થઇ પડે તે ' મહાન્ ' કાટીનો ગણાશે.

જે કોષ લાભ અર્થોત્પાદક થઇ પડશે તે ' વૃદ્ધયુદ્ધય (વૃદ્ધિ કરનારો) ' હોવાશે.

કોષ પશુ પ્રકારનો બાધ અનુભવ્યા વિના જે કોષ લાભ મેળવાશે તે કલ્ય (નિર્દોષ) ' કોટીનો ગણાશે.

જે કોષ લાભ પ્રસસ્ત માર્ગે મેળવાશે તે ' ધમ્ય' (ન્યાયયુક્ત) ' સંઘાને પામશે.

પોતાની સાથે ભળેલા મિત્રરાજાઓ તરફથી કોષ પશુ પ્રકારનો અતિજ્ઞ અનુભવ્યા વિના જે કોષ રાજા જે કોષ લાભ મેળવી શેશે તે રાજાનો તેવો લાભ ' પુરોગ ' સંઘાથી ઝાળખાશે.

એકસરખા પ્રકારનો લાભ બે જુદા જુદા સ્થાનમાંથી મળે તેમ હોય, તે લાભ લેનારે (રાજાએ), જે તે સ્થાનમાંથી પ્રાપ્ત થનાર લાભ પરત્વે સ્થકાલનો, (તેને મેળવવા જતાં વાપરવાની) શક્તિનો તેમ જ (તે ખર્ચ કરવા પડતા) ઉપારોનો, (તેનાથી ઉત્પન્ન થઇ આવનાર) પ્રતોષ-અસંતોષનો, (તેને અંગે થઇ આવતા) જપાજપ (પ્રપંચ અને પ્રપંચાભાવ) નો, તેના પાસે કે દૂર હોવાપણાનો, તેનાં તાત્કાલિક અને બાધિ પરિણામોનો, તેની સંતત સારાસારતાનો, તેમ જ તેની

વિપુલતા અને ઉપયોગિતાનો તુલનાત્મક દષ્ટિએ વિચાર કર્યો પછી, એ બે પૈકી જે કોષ ખડ્ગગુણયુક્ત જણાય તે લાભને તેણે મેળવી લેવાનો છે.

ડામ, કોપ, બીરતા, કારણ, લક્ષ્ય (હી), અનાયને ઉચિત એવો ભાવ, માનવૃત્તિ, સાનુકંપિત્વ, પરલોક માટે અપેક્ષા, ધાર્મિકતા, છલ (અત્યાદિતત્વ), દંન્ય, અમુચા, દસ્તગત નાળતની ઉપેક્ષા, ઉદારતા, વિશ્વાસનો અભાવ, બચતસ્તતા, શિયાળો-જિનાળો તથા ચોમાસું સદન કરવા પરત્વે અશક્તિ, અને મંગલ તિથિનક્ષત્રાદિમા શ્રદ્ધા: એ બધાં લાભના માર્ગમાં વિધનો રૂપ ગણાય છે.

જે કોષ બાહ્ય મનુષ્ય (જ્યોતિષીશાસ્ત્ર ઉપર વધારે પડતો શ્રદ્ધા રાખી) પોતાના ગ્રહો જેવડાંબ્યા (નક્ષત્રો પરત્વે અતિપૃચ્છા કર્યો) કરે છે તેની પાસેથી લક્ષ્મી (અર્થ) નાસી જવાની; કારણ અર્થ (લક્ષ્મી) જ અર્થનું નક્ષત્ર છે; તારકો (ગ્રહો) શું કરવાના છે ?

સમર્થ પુરૂષો, ચતુષ્પત્નો કરીને પણ અર્થપ્રાપ્તિ કરવાના જ; અને ગજગજથી જેમ પ્રખદ્ધ થઈ જાય છે તેમ ધનની પ્રખદ્ધતા (પણ) ધનથી જ થઈ આવવાની.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘ વિજ્યાતુર રાજાનું કર્તવ્ય ’— એ સંજ્ઞાવાળા નવમા અધિકરણમાંનું ‘ (મનુષ્યનો) ક્ષય, (ધનનો) વ્યય, અને લાભ—એ વિષે ચિંતન—’ એ વિષયને લગતી ચર્ચા કરતું ચોથું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ પ.

—:~:—

બાહ્ય અને આણંતર આપત્તિઓ.

સપિ વગેરે કાર્યો જેવી રીતે કરાવાં જોઈએ તેવી રીતે ન કરાય, તે તે ‘ અપનય (કુનીતિ) ’ કહેવાશે.

આવા અપનયને લીધે, આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ આવવાનેા સંભવ રહે છે:—(૧) જેની ઉત્પત્તિ ખાલ હોય, પણ જેનું પોષણ રાજ્યની અંદર થતું હોય તે; (૨) જેની ઉત્પત્તિ રાજ્યમાં થાય અને જેનું પોષણ બહારથી થતું હોય તે; (૩) જેની ઉત્પત્તિ (રાજ્ય) બહાર થયેલી હોય અને જેનું પોષણ પણ બહારથી થતું હોય તે; અને (૪) જેની ઉત્પત્તિ આશ્વ્યંતર હોય અને જેનું પોષણ પણ આશ્વ્યંતર કર્મોથી થતું હોય તે.

જો કોઈ રાજ્ય પરત્વે તે રાજ્યબહારના લોકો, તે રાજ્યમાંના લોકોની સાથે મળીને ખટપટ રચે, અગર તો રાજ્યમાંના લોકો રાજ્યબહારના લોકો સાથે બળીને કોઈ ખટપટ ઉભી કરે, તો તેવા આશ્વ્યંતર અને ખાલ લોકો તરફથી રચાયેલ ખટપટની સિદ્ધિ વધારે પ્રમાણમાં (વિશેષવતી) થવાની. ખટપટને જન્મ આપનાર લોકો (ઉપજપિતાર:) ના કરતા, એ ખટપટમાં ઉપકારક થનાર (પ્રતિજ્ઞપિતાર:) લોકોને વધારે લાભ થવાનો સંભવ રહે છે; કારણ કે ખટપટ (ઉપજપ) ને જન્મ આપનાર લોકોનો પરાભવ થઈ જતાં બીજા લોકો બીજા કોઈ ખટપટ ઉભી કરવામાં ભાગ્યે જ સફળ થઈ શકશે. બહારના લોકો ખટપટ કરીને સ્થાનિક લોકોને પોતાના પક્ષમાં ભેળવી લેવામાં ભાગ્યે જ સફળતા મેળવી શકવાના; તેમ વળી સ્થાનિક (આશ્વ્યંતર) લોકો બહારના લોકોને લોભાવી શકવાના પણ નહિ. ' પોતાના તમામ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે બધા, બીજા તરફથી (જે રાજ્ય સામે તેઓ ખટપટ કરતા હોય છે તે) રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરનારા નીવડે છે, ' એવું તેવા ખાલ (પરદેશીય) લોકોને જણાયા વિના પણ નહિ રહે.

જો સ્વદેશીય લોકો, પરદેશીય લોકોને તેમનાથી રચાતા પ્રપચમાં મદદગાર થતા હોય, તો તેવા સ્વદેશીય લોકોને સામદાનનીતિથી દબાવી દેવાનું રાખવું.

ઉંચે પટે ચરાનીને કે માન વધારીને કોઈ પુરુષને પ્રસન્ન કરવો તે: 'સામનીતિ' કહેવાયો; અને કોઈ તરફ દેખાડાતી કૃપા, કે કોઈનો, તેના પોતાથી બરાવાના કરવેરામાંથી કરવામાં આવતો મોક્ષ (પરિહાર), અમર તો રાજ્ય તરફથી કરાવાતાં કમોં પરત્વે કરાતી કોઈની નીમણુંક: એ સર્વ 'દાન'ના પ્રકારો મળ્યાગે.

જો પરદેશીય લોકો ખટપટ કરતા હોય, તો રાજાએ, 'ભેદ (કલહ કરાવવા)'ની અને 'દંડની (દખાવી દેનારી)' નીતિનો ઉપયોગ કરવો. "દૂધ્ય-જનોના વેષમાં રહેલા તેના પોતાના જાસુસોની મદદથી, આ પુરુષ તમને છળવા ઇચ્છેછે માટે ચેતજો—" આ પ્રમાણે મિત્રો જેવા દેખાતા જાસુસો પરદેશીય (ખટપટીઆ) લોકોને કહેતા રહે, તેવી ગોઠવણ (રાજાએ) કરવી. દૂધ્ય (રાજાના દેશી) જનોના રૂપમાં રહેતા જાસુસો, દૂધ્ય જનોમાં બળી જઈને તેમને પરદેશીય (બાહ્ય) દૂધ્ય જનોથી, અમર તો પરદેશીય લોકોને રથાનિક દૂધ્યજનોથી છૂટા પાડે (તેવી તજવીજ પણ કરવી.) - 'લીક્યુ' કોટીના જાસુસોને ઇચ્છા થઈ આવે તો તેમણે દૂધ્યજનો સાથે: મૈત્રીસંબંધથી જોડાણું, અને પછી તેમને તેમણે થઅ કે વિપત્તિ મદદથી પૂરા કરી દેવા; અમર તો ખટપટ કરનારા પરદેશીય જનોને તેમણે (જાસુસોએ) પોતાની પાસે બોલાવવા, અને પછી તેમનો તેમણે ધાતકરી નાખવો.

જો પરદેશીય લોકો બીજા પરદેશીય લોકો સાથે ખટપટમાં પડે, અમર તો રાજ્યમાંના લોકો એ જ (પોતાના) રાજ્યમાંના લોકો સાથે મળીને ખટપટ રચે, અને એ બધી ખટપટ એ બધા એકમતે અને એક હેતુની સિદ્ધિ અર્થે જ કરી રહેલા હોય, તો એવી ખટપટ વધારે બચકારક નીવડવાની પણ ખરી. જો દોષમાત્રને નિર્મૂળ કરી દેવામાં આવશે તો પછી દૂધ્ય જનોનું અસ્તિત્વ પણ નહિ જ હોય; પરંતુ દોષશુદ્ધિ કરવાને બદલે જો કેવળ દૂધ્યશુદ્ધિ કરવામાં આવશે, તો અસ્તિત્વ ધરાવી રહેતા દોષને લીધે અન્ય જનોને દૂધ્ય (દૂષિત) બનવાનો અવકાશ પણ રહેશે. આમ હોઈને, પરદેશીય લોકો ખટપટ રચી રહેલા હોય, ત્યારે (જો રાજા સામે તે ખટપટ થઈ રહેલ.

હોય તે) રાજ્યએ, તેવા લોકોના સંબંધમાં બેઠનીતિ અને દંડનીતિને કામે લગાડી દેવી. મિત્રરૂપમાં રહેતા જનસુસોને મોકલી આપીને તેણે (રાજ્યએ) તેવા પરદેશીય ખટપટીઆઓને આ પ્રમાણે કહેવરાવવું:—“આ તમારા રાજ્યને વધારે કાશસંપન્ન થવાની ઇચ્છા થઇ આવી છે, અને તેથી સ્વા-ભાવિક રીતે તે તમારા ઉપર ક્રોધે બરામતો છે માટે ચેતજો.” આટલું થઇ જાય, એટલે પછી ‘તીક્ષ્ણ’ કાટીના જનસુસો, (એવા પરદેશીય કાવતરાં-ખાજોનો) જે કોઇ મંદગાર હોય તેના નોકરોમાં તથા સૈનિકોમાં બળી જાય તેમ કરવું, અને પછી તેવા જનસુસોએ તેમને શસ્ત્ર, રસ અને અન્ય સાધનો વડે સ્વધામ પહોંચાડી દેવા એટલું તો નહિ, પરંતુ ખીજ જનસુસો હોય તેમણે તેવા મંદગારને ઉધાડો પાડી પથ દેવા.

જો સ્થાનિક લોકો (પોતાના જેવા જ) સ્થાનિક લોકો સાથે મળીને પ્રપંચ રચતા જણાય, તો તેવા પ્રપંચને નષ્ટ કરી દેવાના હેતુથી રાજ્યએ પ્રસંગાનુરૂપ ઉપાયોની યોજના કરવી. જે લોકો ગુપ્ત હોય તેમના વિષે સામનીતિનો ઉપયોગ કરવો, અને જેઓ અગુપ્ત હોય તેના સંબંધમાં વિપરીત ઓઢવણ કરવી. પોતાનો કોઇ પ્રિયજન તેના પોતાના આગ્રિયની શુદ્ધિ-નો નિર્વાહ દક્ષતાપૂર્વક કરી શકેજો છે તેથી પોતે ગુપ્ત થયો છે, એવું બહાનું બતાવીને, અગર તો તેના સુખદુઃખ વિષે પોતે ચિંતા રાખે છે એવો ઢોંગ કરીને તેણે બેઠસોગાત આપવાનું રાખવું. મિત્રવેપમાં રહેતા કોઇ જનસુસને (તેવા પ્રપંચમાં પડેલ) સ્થાનિક પુરોહીના પાસે મોકલી આપી તેના મુખે તેમને આ પ્રમાણે કહેવરાવવું પણ ખરું:—“તમારો રાજ્ય તમારા પોતાના ચિત્તમાં રહેલી વાત જાણી દેવાને પ્રયત્નશીલ થઇ રહેલો છે; તમારે તેની પાસે સત્ય હકીકત કહી દેવી. ” અગર તો, “ તમારા સામે આ માણસ આવી બાતમી રાજ્યને પૂરી પાડે છે”—એવું તેવા સ્થાનિક માણસોને જણાવીને તે જનસુસ તેમનામાં કવદ ઉત્તો કરી દઈ તેમને એકખીજથી છૂટા પાડી દે તેમ તેણે (રાજ્યએ) ઓઢવણ (પણ) કરવી. વળી (જરૂર જણાય તો) દંડનીતિનો ઉપયોગ, “ સજા કરવા સંબંધી ” પ્રકરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તેણે કરવો પણ ખરો.

આ ચારે પ્રકારની આપત્તિઓમાંથી 'આભ્યંતર' કોટીની આપત્તિનું નિવારણ પ્રથમ જ કરી નાખવું; કારણ કે આજ્ઞકોપથી આભ્યંતર કોપ, સર્પભયની પેઠે વધારે વધારે હાનિકારક થઈ પડે છે, એવું આપણે પહેલેથી જ જાણી લીધેલું છે.

સોડો, આ ચારે પ્રકારની આપત્તિઓના ઉત્પાદક બળવાળા હોય કે ન હોય, તે પછી તે પેકી દરેકને, અનુક્રમે. તેના પોતાના પછી મુચ્ચવાયલ આપત્તિના કરતા ઓછી બચકારક મણવી; અને તેમને ઉદ્ભવ જો બળવાળા સોડોથી થઈ આવેલ ન હોય (એટલે કે, તેમની ઉત્પત્તિ કુદ્રજનથી થઈ આવેલ હોય), તે તેનું નિવારણ કરવાને અર્થે સાદા ઉપાયોને કામે લગાડવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના “વિજયાતુર રાજાતું કર્તવ્ય”ઃ એ સંજ્ઞાવાળા નવમા અધિકરણમાંનું, ‘જાણ અને આભ્યંતર આપત્તિઓ’ઃ એ વિષયને લગતું પાંચમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

*પ્રકરણ ૬.

દૂષ્ય (રાજદ્રેષી) સોડો તથા શત્રુઓ સાથે મળી રહેતા પુરૂષો.

(૧) દૂષ્ય જનોથી દૂર રહેનારા, અને (૨) શત્રુઓથી દૂર રહેનારાઃ એમ બે પ્રકારના, શુદ્ધ મનુષ્યો હોય છે.

પૌરજનો તેમ જ ગ્રામ્યજનોને, દૂષ્યજનોથી અજમા સંખવાના હેતુથી રાજાએ, ઠંડ સિવાયના બીજા બધા નીતિવિષયક ઉપાયોને ઉપયોગમાં લેવા. +મહાજનને સજા કરવાનું કામ અશક્ય ગણાય છે; અને તે

* આ પ્રકરણ શુદ્ધમનુષ્યથી વિચારવા પાત્ર છે.

+ જનસંપન્ન મહાજનથી માયીન હિંદુ રાજા કરતો રહેતો, અને તેથી તે સર્વથા મર્યાદામાં રહેતો હતો. વળી આ મહાજનસંસ્થા એ દમણું કુખી બળવાળ થઈ હતી. તેની વર્તમાન નિર્જનતાનાં કારણો અને પરિણામો પણ સુસ્તોત જ છે.

છતાં પણ જે તેને સજ્જ કરવામાં આવે છે, તો તે અર્થસાધક થઈ પડતું નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ તેના પરિણામમાં કદાચિત્ અનર્થોની ઉત્પત્તિ થઈ આવે છે પણ ખરી. તથાપિ, “ સજ્જ કરવા સંબંધી ” પ્રકરણમાં કહેવાયલ છે તે પ્રમાણે, દૂધ્ય જનોના અગ્રેસરો સામે ઉપાયો યોજવાની તેને (રાજાને) છૂટ છે, એમ તેણે સમજી લેવાનું છે.

પોતાના માણસોને ચતુર્થી વિયુક્ત કરી દેવા હોય, તો પોતાના ચતુરના જે લોકો પ્રધાન પ્રતિનિધિઓ હોય, અગર તો જેમની મારફત ચતુરનાં કાર્યો સધાવાનાં હોય તેમના પ્રયત્નોને ઉંધા વાળવાને રાજાએ સામાદિ ઉપાયોને કામે લગાડી દેવા.

કાર્યસાધક થઈ પડે તેવા (પ્રધાન) પુરૂષો મેળવી લેવાનું કામ, રાજાના આધારે ફક્ષીભૂત યશો; યત્નોની સિદ્ધિ મંત્રીઓના આધારે યશો; અને એટલા માટે કાર્યસાધક થઈ પડે તેવા પુરૂષો મારફત સિદ્ધ કરાવતાં કામોનો આધાર રાજા તથા તેના મંત્રીઓ—એ ઉભય ઉપર જ રહેવાનો.

દૂધ્યજનો અને અદૂધ્યજનો—એ ઉભય એક બીજા સાથે મળી ગયા હોય છતાં જે કાર્યસિદ્ધિ થવા પામે તે ‘મિત્ર’ કોટીની સિદ્ધિ ગણાશે. લોકો જે આ પ્રમાણે મિશ્રિત થઈ ગયા હોય, તો અદૂધ્યજનોની મદદથી સિદ્ધિ મેળવવાનું રાખવું; કારણ કે આલંબન (ટેકા)નો અભાવ હોય, તો જે કોઈને આલંબનની જરૂર જ હોય તે ટકી શકતું પણ નથી. મિત્રો અને ચતુરો વચ્ચે એકીભાવ થવાથી જ જે કાર્યસિદ્ધિ થઈ આવે તેમ હોય, તો તે પ્રમાણે મેળવાતી સિદ્ધિને ‘પરમિત્રા (ચતુર્થી દૂષિત થયલી)’ મણી લેવી. સિદ્ધિ જે આમ ચતુર્થી દૂષિત થયલી દેખાય, તો પછી તેવી સિદ્ધિને, કોઈ મિત્ર મારફત પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કરવો; કારણ કે સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ, મિત્ર દ્વારા સહેલાઈથી થઈ શકશે, પણ ચતુર દ્વારા થઈ શકશે નહિ જ.

જે કોઈ મિત્ર(રાજા) સંધિ સ્વીકારવાને તૈયાર ન હોય, તો પછી તેના સામે મેદનીતિનો આશ્રય લેવો. જસુસોની મારફત તેવા મિત્રને ચતુરપક્ષમાંથી નાખો પડાવીને (સંધિ ધગ્ગના) રાજાએ, ત્યાર બાદ, તેને

પોતાના પક્ષનો કરી લેવો, અગર તો મિત્રરાજ્યોએ જે સંધિ રચેલો હોય તેમાં જે કોઈ છેલ્લો (અંતરસ્થાથી) હોય તેને તેણે પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો; કારણ કે એવો કોઈ અંતરસ્થાથી રાજ્ય પોતાના મૂળ સંધિમાંથી જો ખસી જશે, તો તેના પરિણામમાં, જે રાજ્યો મધ્યસ્થાનમાં દશે તેઓ જ્યાં એકબીજાથી છૂટા પડી પડી જશે. અગર તો જે કોઈ મિત્રરાજ્ય મધ્યસ્થાથી હોય તેને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવાનો પ્રયત્ન તેણે (લાભ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર) રાજ્યો કરવો; કારણ કે સંધિભૂત રાજ્યો પૈકી જે કોઈ રાજ્ય મધ્યસ્થાનમાં રહેલો હોય તે રાજ્ય જો ખસી જશે, તો પછી અંતરભાગ ઉપર રહેલા (અંતરસ્થાથી) મિત્રરાજ્યો પોતાના સંધિનો નિર્વાહ કરી શકશે નહિ. (અર્થાત્) એવા (મિત્રરાજ્યો) નો અન્યોન્યાય તૂટી પડે તેવા પ્રકારનાં પગલાં, (સિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા રાજ્યો) કરવાનાં છે.

જે કોઈ રાજ્ય ધાર્મિક (ન્યાયી) હોય અને તેને જો ચાંત પાડવાનો હોય, તો પછી તેનાં જાતિ-કુળ-ગ્રામ અને ધર્મ: એ સર્વ વિષે સ્તુતિગાન કરવાનું રાખવું, અને તેના પૂર્વજોએ જે સંબંધ, (પોતાની-સંધિ કરવા ઇચ્છતા રાજ્યની-સાથે) નબળી રાખેલો હોય તે તેને (તેણે) સ્વીકારી લેવાવો, અગર તો (સંધિથી યતા) ઉપકારો તથા અપકારકતાના અભાવને લગતી વાત તેને તેણે કહી સંભળાવવી (પણ ખરી).

અગર તો જે કોઈ રાજ્ય કલ્યાણશુદ્ધિવાળો હોય, અગર તો જે કોઈ રાજ્યનો ઉત્સાહ નષ્ટ થઈ ગયેલો હોય, અગર તો વારંવાર વિગ્રહમાં પડવાનું થયાથી જે કોઈ રાજ્યની ઉપાયસમૃદ્ધિ ખંડિત થઈ ગયેલી હોય, અગર તો જે કોઈ રાજ્ય ક્ષયબળને અધીન બની ગયેલો હોય, અગર તો પ્રવાસમાં રહેવાથી જે કોઈ રાજ્ય ઉપતપ્ત થઈ ગયેલો હોય, અગર તો જે કોઈ રાજ્ય શુદ્ધ શુદ્ધિથી અન્ય કોઈને પોતાનો મિત્ર બનાવવાને ઇચ્છતો હોય, અગર તો જે કોઈને અન્ય કોઈ તરફથી નષ્ટ લાગતો હોય, અગર તો જે કોઈ રાજ્ય, ખીંચ બંધી બાંધતોના કરતા મિત્રબાવને માટે વધારે

હેતુકલિત રહેતો હોય તેવા રાજાને, સામનીતિથી (સંધિ પ્રસ્થાપના રાજાએ) પોતાના પક્ષમાં એવી લેવાનું રાખવું.

અમર તો જે કોઈ રાજા લુપ્થ હોય, અમર તો જે રાજાને, પોતાના માથાસોનો ક્ષય થઈ ગયાથી ક્ષીણ બની જવાનો પ્રસંગ આવી ગયો હોય, તેવા રાજાને, પોતાના પક્ષમાં એળવી લેવાની પ્રસ્થાપના રાખનાર રાજાએ, પોતાના હેતુને સિદ્ધ કરવા અર્થે, તેવા લુપ્થ અને ક્ષીણ બની ગયેલા રાજાની આસપાસ તપસ્વીઓને અને મુખ્યોને અગાઉથી જાણવી દેવા, અને પછી તેમની મારફત તેને તેણે દાનનીતિથી મનાવી લેવા.

દાનકર્મના પ્રકાર પાંચ છે:—(૧) જે કાંઈ દેવાનું (દેય) હોય તેના ત્યાગ (વિસર્ગ); (૨) જે કાંઈ દેવાનું હોય તે દેવાનું ચાલુ રાખવું તે; (૩) જે કાંઈ (કાંઈ કનેધી) મેળવાયલું હોય તે (તે કાંઈને) પાછું આપી દેવું તે (પ્રતિદાન), (૪) પોતાનું દ્રવ્ય આપી દેવું તે (સ્વદ્રવ્યદાન); અને (૫) પારકાની મિલકત પડાવી લેવા અર્થે તેની ઉપર જે ચઢાઈ કરી ધન મેળવાય તે ચઢાઈમાં અપાતી મદદ.

જે કાંઈ એ રાજાઓ પરસ્પર દ્વેષ કે વૈર હોવાની કે પોતપોતાની મુમિત્તું દરેણુ થઈ જવા સંબંધી શંકા ધરાવનારા હોય, તો તે ઉભય વચ્ચે કલહનાં બીજ રોપી દેવા. વળી એ બેમાં જે કાંઈ બીજું હોય તેને તેના વિનાશનું દર્શન કરાવીને આ પ્રમાણે પણ કહેવું:—“ તારી સાથે સંધિ કર્યા પછી આ રાજા તારા સામે જ ક્રોધ કરવાને મંડી પડશે; આ બીજા રાજાનો જે મિત્ર તેને, ખુલ્લી રીતે સંધિ કરવાની પરવાનગી અપાયલી છે. ”

જે બળારમાલ (પશુ), અમર તો જે માલમાંથી કારખાનાઓમાં બનાવટો બનાવી શકાય તેવા માલ પોતાના દેશમાંથી કે અન્ય દેશમાંથી રાત્રના દેશમાં જતો હોય તો—“ જે રાજા ઉપર રાત્ર ચઢાઈ લઈ જવાનો છે તે રાજાના દેશમાંથી આ માલ મેળવાયતો છે—” એવી અદ્વાન મુસો મારફત દેલાવી દેવી. પછી, એ પ્રમાણે, પુષ્કળ માલ એકઠો થઈ

જા્ય ત્યારે (તેવા માલના ધણીએ) શત્રુને, આ પ્રમાણે સંદેશ મોકલી આપવો:—“ આ બધો માલ અને આ બધી બનાવટો મેં તમને મોકલાવેલ છે; તો હવે તમે એ પ્રમાણે એક થયેલ રાજ્યો સામે કાં તો લડો, અગર તો તેમને છોડી દો; આમ કરશો એટલે પછી બાકી રહેલ ખંડણી (પશુશેષ) તમને આપી દેવામાં આવશે.” આમ થાય એટલે જનસંસોએ ફરી બીજા રાજ્યોને, આ પ્રમાણે સંદેશ પહોંચાડવો:—“ આ બધો માલ તમારા શત્રુ તરફથી તેને પ્રાપ્ત થયેલો છે.”

પોતાના શત્રુના દેશના માલ તરીકે પ્રજ્ઞાત થયેલ પરંતુ અન્ય દેશમાં અવિદ્યાત હોય એવો કેટલોક માલ વિજયાતુર રાજ્યએ એકઠો કરવો, અને પછી તેના પોતાના, વૈદેહકના વેપમાં રહેતા જનસંસોએ એ માલનું વેચાણ બીજા મુખ્ય શત્રુઓને કરે, અને તે સાથે—તે માલ પેલા (જેના રાજ્યમાં તે માલ ખતેલો હોય તે રાજ્યવાળા) શત્રુ રાજ્ય તરફથી (વિજયાતુર રાજ્યને) આપવામાં આવેલ છે—’ એવું તેને તેઓ જણાવતા પશુ રહે, એવી ગોઠવણ પશુ તેણે (વિજયાતુર રાજ્યએ) કરી દેવી.

અગર તો (શત્રુની પ્રજામાં) જે લોકો મહાપરાધી હોય તેમને ધન અને માનથી પ્રસન્ન કરી દહને વિજયાતુર રાજ્યએ તેવા લોકોને, રાત્રિ: રક્ષ અને અગ્નિથી સંજ્ઞ થયેલ સ્થિતિમાં, (પોતાના) શત્રુમાં બળાને રહેતા કરી દેવા; પછી શત્રુના કોષ એક અમાત્યનો ધાત કરાવી દેવો; અને પછી, —’ એ અમાત્યને (કોષ અમુક માણસે) રાત્રિમાં મારી નાખેલ છે:—’ એમ તેનાં ઔપુત્રોને ફેસવાવીને તેમને મુખે કહેવડાવી પશુ દેવું. આમ થશે એટલે શત્રુરાજ્યનો કોષ અમાત્ય, (એ પ્રમાણે મરાઈ થયેલ અમાત્યના કુટુંબ પૈકી) દરેકને (એ અમાત્યના ખૂનની બાબતમાં) પૂછપૂછ કરશે. એ બધાં કુટુંબજનોને જે બધું પડાવવામાં આવેલ હોય તે બધું તેઓ જો તે પ્રસંગે કહી બતાવે, તો પછી તેમને કેદ કરવાં નહિ; પરંતુ જો તેઓ તે પ્રમાણે ન કહે, તો પછી તેમને કેદ કરી લેવાં. પછી જે કોષ ચખ્સ, (શત્રુ)રાજ્યના વિશ્વાસમાં હોય તે ચખ્સની પાસે તે (શત્રુરાજ્ય)ને

આ પ્રમાણે કહેવરાવવું:—“ તમારે ફલાણા ફલાણા અમાત્યથી તમારો પિંડનું રક્ષણ કરવાનું છે.” આટલું થઈ આવ્યે એટલે પછી, જે કોઈ પુરુષ જન્મે રાજ્યો (વિજયાપુર રાજ્ય અને તેના શત્રુ) પાસેથી પગાર મેળવતો (ઉભયવેતન) હોય તેણે, (શત્રુ) રાજ્યનો ઘાત કરાવી નાખવાને અર્થે તેવાં શક્તિ અમાત્યને ખગર પણ આપી દેવા.

અગર તો,—“ આ રાજ્યનું રાજ્ય પડાવી લો; આપણા વચ્ચે કરાયેલ સંધિ કાયમ રહેશે”—એમ, જે રાજ્યો ઉત્સાહવાળા અને શક્તિવાળા હોય તેમને કહેવડાવવું. પછી એ રાજ્યો તરફથી જે પ્રયત્ન થવાનો હોય તેને લગતા ખખર તેવા (જેનું રાજ્ય પડાવાઈ લેવાનું હોય તે) રાજ્યને જાણુસો. મારફત પહોંચાડાવી દેવા એટલું તો નહિ, પરંતુ એ રાજ્યો પૈકી એક કોઈની સેનાને તથા સાધનસામગ્રીને નષ્ટ કરાવી દેવી પણ ખરી. (વળી) બીજા જાણુસોને તે બધા રાજ્યોના મિત્ર બનાવી દેવા, અને પછી તે બધા રાજ્યોને,—“ તેવો અમુક (જેનું રાજ્ય પડાવાઈ લેવાનું હોય તે) રાજ્ય ઘાતબ્ધ છે—” એવું તેઓ સમજાવે, એવી પણ તજવીજ તેણે (વિજયાપુર રાજ્ય) કરી દેવી.

શત્રુરાજ્યનો કોઈ એક પ્રવીર પુરુષ, દસ્તી કે હથ મરી જાય, અગર તો એ પૈકી કોઈને ગૂઢ પુરો મારફત મારી નાખાવાય કે હરાઈ લેવાય, એટલે પછી બીજા સત્રિઓ (જાણુસો), એ શત્રુરાજ્ય પામે જઈને આ પ્રમાણે કહે તેમ કરવું:—“ તારા પોતાના માણસો માહોમાહે લડ્યા તેના પરિણામમાં એ ઉપહત થયેલ છે.” પછી જે કોઈ મનુષ્યને આ પ્રકારનો ઘાત કરવાને માટે નિયોજીતો હોય તેને આ પ્રમાણે કહેવું:—“ જ, ફરીથી એવું ને એવું કરી આવ, એટલે પછી જાકી રખાય ત્ર જે રકમ (પણશેષ) તું આપવાની છે તે આપી દેવામાં આવશે.” અને પછી જે કોઈ પુરુષ એ રાજ્યો પાસેથી વેતન મેળવતો હોય તેની પાસેથી તે રકમ તેરા (ઘાત કરનાર) પુરુષને અપાવી દેવી. આ પ્રમાણે (શત્રુ)રાજ્યના પદમાં ફાટ પડી.

અન્ય એટલે પછી બીજા કુટલાકને (વિજયાતુર રાત્રીએ) પોતાના પદમાં બેઠાવી (પણ) લેવા.

(શત્રુ)નેા જે કોઈ સેનાપતિ હોય, કુમાર હોય અને તેની સેનાના જે બીજા અમલદારો (દંડચારીઓ) હોય તેમના સંબંધમાં પણ, પૂર્વ-નિર્દિષ્ટ વિધિએ (વિજયાતુર રાત્રીએ) કામ લેવાનું છે.

આવી જ રીતે, રાત્રીએ મળીને રચેલ સંઘમાં પણ કલહના બીજ રોપી દેવાં. આ પ્રમાણે જે કલહ કરાવાય છે તેને ' ભેદકર્મ ' કહેવામાં આવે છે.

જે કોઈ શત્રુ દુર્ગમાં ભરાઈ બેઠો હોય, અગર તો બસનગ્રસ્ત થયેલો હોય, અગર તો હીનકોટીનો (કુશીલ) હોય તેને ગૂઢપુરુષો, તીક્ષ્ણ કોટીના જાસુસની મદદ લીધા વિના, સત્વથી કે ઝેર આપીને કે અગ્નિના પ્રયોગથી મારી નાખે એવી ગોઠવણ પણ કરી શકાય. એ પ્રકારનું ' કર્મ ' કરવા માટે અનુકૂળતા મળી આવે ત્યારે એ કામ કોઈ ગૂઢપુરુષ કરી નાખે એમ કરવું; અગર તો કોઈ, તીક્ષ્ણ કોટીનો જાસુસ, સત્વરસાગિ પૈકી કોઈની મદદથી એ કામ પોતે એકલો કરી નાખે, એવી તજવીજ કરી દેવી; કારણ કે બીજા પ્રકારના જાસુસોને, તેમના પોતાના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી મદદની જરૂર રહે છે ત્યારે તીક્ષ્ણ કોટીના જાસુસને એવી કોઈ મદદની જરૂર રહેતી નથી.

આ પ્રમાણે ચારે પ્રકારની ઉપાયનીતિનું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે.

આ પેટ્ટી અનુક્રમમાં જે ઉપાય પહેલો જતાવેલ હોય તે તેના પછીના બધા ય ઉપાયોના કરતાં લઘિષ્ઠ (હિતરતી કોટીનો) ગણ્યારો. સામનીતિ- (સાન્તવન)નો ગુણ એક છે; દાનનીતિ બે ગુણવાળો છે, કારણ કે તે પહેલાં સામનીતિની અજમાયશ થઈ ગયેલી હોય છે; સામનીતિ તથા દાનનીતિની અજમાયશ થઈ ગયા પછી ભેદનીતિ (કલહ કરાવવાની નીતિ)નો ઉપયોગ કરાય છે, અને તેથી તે ત્રણ ગુણવાળો ગણ્યારો; અને દંડનીતિનો ઉપયોગ થાય તે પહેલાં સામ; દાન અને ભેદ-એ ત્રણે પ્રકારની નીતિની અજમાયશ

યષ્ઠ જાય છે, એટલે તેને ચાર ગુણુવાળી સમજી લેવી. (અર્થાત્ નીતિશાસ્ત્રનું રહસ્ય (ગૌરવ) સમજનાર રાજાએ પહેલો ઉપાય નિષ્ફળ જાય ત્યારે બીજાનો, અને બીજો નિષ્ફળ જાય ત્યારે ત્રીજાનો, અને ત્રીજો નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે ચોથાનો, યથાપ્રસંગ ઉપયોગ કરવાનો છે.)

સ્થાનિક (સ્વભૂમિષ્ઠ) શત્રુઓ પરત્વે પણ આ ઉપાયો જ અજમાવવા, અને તે સાથે આટલું પણ વિશેષમાં કરવું:—કારખાના (પર્યાગારો)ને જાણીતા હોય તેવા દૂત-મુખ્યોને જે કાંઈ સ્થાનિક શત્રુ હોય તેની પામે મોકલીને તેમની મારફત તેને આ પ્રમાણે કહેવરાવવું:—“અમુક અમુક સરતો-વાળી સંધિ કરી લેવાની છે, અગર તો અમુક અમુકની હિંસા કરવાની છે; તો એ કામ તમે પાર ઉતારી આપો તો ઠીક પડે.” (આ પ્રમાણે તેવા સ્થાનિક શત્રુને જાણુસો કહે અને) જે તે શત્રુ તેવું કાંઈ કામ કરી આપવાને કબૂલ થાય, તો પછી તે જાણુસોએ પોતાના કાર્યમાં મેળવેલ સિદ્ધિના (શુભ) ખબર પોતાના સ્વામીને પહોંચાડી દેવા. એ પછી જે પુરૂષો એ રાજ્યો પાસેથી પગાર લેતા હોય તેઓ,—“આ મનુષ્ય (સ્થાનિક શત્રુ) તમારો દુષ્ટ રાજા છે”—એવા ખબર, એ સ્થાનિક શત્રુથી કરાતા કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતા લોકોને અગર શત્રુઓને પહોંચાડી દે તેવી ગોઠવણ કરી દેવી. જે એક ઇસમને બીજા ઇસમ તરફથી લાય રહેતો હોય, અગર જે એક માણસ, બીજા માણસ તરફ દ્રેષ-વૈર-ધરાવતો હોય, તો પછી એવા એ જે વચ્ચે પડેલી તડને વધારી દેવાના હેતુથી ગૂઢપુરૂષોએ, એ ઉભય પૈકી એકની પાસે જઈને તેના કાનમાં આ પ્રમાણે ઝેર રેડવું:—“પેલો બીજો તારા શત્રુને સાધી લેવા માટે ચત્ત કરી રહેલો છે, અને તે હવે અદ્યકાળમાં તુંને છેતરી (પણ) નાખશે; માટે તું રાજાની સાથે ઝટ સંધિ કરી લઈને તે તારા શત્રુને દબાવી દેવાને ચત્ત કરી લે તો સારું.” (વળી પ્રસંગ જોઈને) જે શત્રુઓ કાંઈ પણ રીતે એકબીજા સાથે સંજ્ઞ થયેલ ન હોય તેવા શત્રુઓ વચ્ચે, જાણુસો મૈત્રીસંજ્ઞ કે વિવાહસંજ્ઞ ઉભો કરી દે, અને પછી તેમને એકબીજાથી અળગા પાડી દે એવી પણ યુક્તિ (રાજાએ) રચવી

જોઈએ; અગર તો કોઈ સામન્તને, આદ્યિકને, શત્રુકુળના કોઈ નખીરાને કે કોઈ અવરૂદ્ધ રાજકુમારને પોતાના પડખામાં લઈને તેની મારફત તેણે (વિજયાતુર રાજ્યએ) પોતાના રાજ્યમાના પોતાના (સ્વભૂમિષ્ઠ) શત્રુઓને, પોતાના રાજ્ય બહારના કોઈ પશુ સ્થળે પૂરા કરાવી દેવા; અગર તો કોઈ વધુજર કે જંગલી લોકોની મારફત તેવા સ્વભૂમિષ્ઠ શત્રુને, તેની પોતાની સેના સહિત નષ્ટ કરાવી દેવા; અગર તો જે લોકો એવા સ્થાનિક શત્રુના મળતિયા હોવાનો દોંગ મચાવી રહેલા હોય અને જેઓ એની પોતાની જાતિના પશુ હોય તેઓ જ લાગ જોઈને તેનો ઘાટ ધડી નાખે એવી ગોઠવણ કરી દેવી; અગર તો અગ્નિ, ઝેર કે શસ્ત્રની મદદથી ગૂઢપુરેષો તેવા સ્થાનિક શત્રુને ઉકેલી નાખે એવો ખેત (વિજયાતુર રાજ્યએ) રચી (પણ) કાઢવો.

સ્વભૂમિષ્ઠ શત્રુઓ વધી પડ્યા હોય, તો તેમને વિષયુક્ત પદાર્થોનું પાન કરાવીને ઉકેલી નાખવા; અને જો કોઈ શત્રુ યઠ (ઝટ સપડાય નહિ તેવો) હોય તો ગૂઢપુરેષો મારફત તેને મરાવી નાખવો, અગર તો તેને વિશ્વાસ આપીને વિષયુક્ત માસ ખવડાવી દેવું (અને તેમ કરીને પણ તેને નષ્ટ કરી નાખવો.).

(આ પ્રમાણે કોટલીય અર્થશાસ્ત્રમાના “વિજયાતુર રાજ્ય” કર્તવ્ય: ” એ સંગ્રાવાળા નવમા અધિકરણમાત્ર ” દૂષ્ય (રાજદેવી) લોકો તથા શત્રુઓ સાથે મળી રહેતા પુરેષો ” — એ નામનું ઊર્કું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૭.

અર્થ અને અનર્થને લગતા સંશયો; અને એ પરત્વે, એક નહિ તો બીજા ઉપાયથી મેળવાતી સિદ્ધિ.

(રાજ્ય વિશે યદ્ર આવતા) કામાદિ (વિકારો)ના ઉત્સેક (અતિશય)થી તેની પોતાની પ્રજામાં કાપની ઉત્પત્તિ યદ્ર આવે છે,

અને (તેનાથી આચરના) અપનયના પરિણામમાં (તેના પોતાના) શત્રુઓની ઉત્પત્તિ પણ થઈ આવવાની. આમ હોઈને આ ઉભય પ્રકારની વૃત્તિને 'આસુર' કાટીની ગણવામાં આવે છે.

સ્વજન વિષે જે વિકાર થઈ આવે છે તે 'કોપ' કહેવાય છે. વળી (૧) આપદર્થ (સંકટોત્પાદક લાભ), (૨) અનર્થ (ભયોત્પાદક લાભ), અને (૩) અનર્થસંશય (જે લાભ વિષે સંશય રહે તે) - આ ત્રણે પ્રકારના લાભો (અર્થો), શત્રુને (તેની પોતાની) વૃદ્ધિ કરવામાં ઉપકારક (પણ) થઈ પડશે.

જે લાભ મેળવાયાથી, ઉલટી શત્રુની સંપત્તિ વૃદ્ધિને પામે, અગર તે પ્રાપ્ત કરાયલ જે લાભ, શત્રુને પાછો આપી દેવો પડે, અગર તે જે લાભની પ્રાપ્તિ થયાથી ક્ષયવ્યયને અધીન થઈ જવું પડે, તે લાભ, 'આપદર્થ' (સંકટોત્પાદક લાભ) ગણાશે; જેમકે-જેના ઉપભોગ, સોમન્ત રાજ્યોના સાથમાં રહીને જ લેવાય અને જેની પ્રાપ્તિ સામન્ત રાજ્યોના વ્યસનને લીધે જ થઈ આવી હોય તે લાભ; અગર તે જે લાભ પોતાના બળવાન શત્રુ તરફથી મનાઈ રહેલ (શત્રુપ્રાપ્ત) હોય તે; અગર તે (રાજ્ય) પોતે જેને પોતાના મુખલાગ ઉપરથી મેળવેલ હોય અને જેના પરિણામમાં તેને પોતાને પોતાના પૂઠ્ઠલાગેથી સંકટ સહેવાનું આવે તેમ હોય તે લાભ; (પોતાના) એક મિત્રનો ઉચ્છેદ કરી નાખીને કે (કોઈ રાજ્ય સાથે) કરાયલ સંધિનું ઉલ્લંઘન કરીને કે પોતાના મંડળ (ચક્રચરારાજ્યો)ની ઇચ્છા વિરુદ્ધ (જે કોઈ રાજ્ય) જે કોઈ લાભ મેળવેલો હોય તે: આ સર્વ પ્રકારના લાભો 'આપદર્થ' કાટીના (ગણાય) છે.

જે લાભ (અર્થપ્રાપ્તિ)થી (જે કોઈ રાજ્યને) પોતાની જ પ્રજા તરફથી ભય ઉત્પન્ન થઈ આવે તે (લાભ નહિ ગણાતા) 'અનર્થ', સંજાને પામી જશે.

“ આ અનર્થ છે કે નહિ ? આ અર્થ છે કે અનર્થ છે ? આ અનર્થ છે કે અર્થ ? શત્રુને ઉત્સાહિત કરવામાં લાભ છે કે મિત્રને ઉત્સાહિત કરવામાં લાભ છે ? શત્રુની સેનાને ધન અને માનથી તુષ્ટ કરવામાં આવે તો તેમ કરવું તે અનર્થ છે કે નહિ ? ”—એવા એવા સંશયો જો ઉપરિચિત થઈ આવે, તો જે સંશયો લાભવિપયક (અર્થસંશય) હોય તેમને પસંદગી આપવી.

અનુર્થના (આ પ્રમાણે) ૭ પ્રકારો છે:—(૧) અર્થોત્પાદક અર્થ; (૨) અનુત્પાદક અર્થ; (૩) અનર્થોત્પાદક અર્થ; (૪) અર્થોત્પાદક અનર્થ; (૫) અનુત્પાદક (અલાભકારક) અનર્થ; અને (૬) અનર્થોત્પાદક અનર્થ.

શત્રુને તેના આગલા ભાગમાં તુકસાન કરવાથી જો તેના પાછલ ભાગમાં તેને તુકસાન થવા પામે, તો તે, ‘ અર્થોત્પાદક અર્થ ’ ગણાશે.

કોઈ ઉદાસીન (તટસ્થ) રાજાને સૈન્યની મદદ આપીને જે લાભ મેળવાય તે, ‘ અનુત્પાદક (અલાભકારક) અર્થ ’ સંજ્ઞાને પામશે.

શત્રુના અન્તર્ગતનો ઉચ્છેદ થાય, તો તેને, ‘ અનર્થોત્પાદક અર્થ ’ માનવો.

કોઈ એક શત્રુના સામન્ત રાજાને નાણાની તથા સેનાની મદદ આપવી તે, ‘ અર્થોત્પાદક અનર્થ ’ ગણાય છે.

કોઈ, ચક્રિતલીન રાજાને (તેના પોતાના શત્રુ સામે) ચકાવી મુઠી (ઉત્સાહિત કરી)ને તેના પક્ષમાંથી ખસી (નિવૃત્ત થઈ) જવું તે ‘ અનુત્પાદક (અલાભકારક) અનર્થ ’ છે.

ચઢીઆતા બળવાળા કોઈ એક રાજાને કુપિત કરી દીધા પછી પોતું (કોઈ રાજાએ) નિષ્પેષ્ટ થઈને ખેસી રહેવું (નિવૃત્તિ રાખીને રહેવું) એ ‘ અનર્થોત્પાદક અનર્થ ’ થઈ પડશે.

(આ સર્વ પૈકી) અતુકને પહેલો ધીબના કરતાં વધારે શ્રેયસ્કર હોઈને પહેલાને અતુસરી રહેવું, એ વધારે લાભકારક ગણાશે.

કાર્યપ્રવૃત્તિ ચલાવના વિધિને લગતી વાત આ પ્રમાણે પૂરી થાય છે.

અર્થોત્પત્તિ કરાવવાની બાબતમાં અનુકૂળ મળ્યાય તેવા સંયોગો ચારે બાબતોએથી આવી મળે, ત્યારે તેવી પરિસ્થિતિ, ‘ચારે બાબતોથી પ્રાપ્ત થતા અર્થ’ ૩૫ મળ્યાય છે.

ચારે બાબતોએથી યથા આવતા અર્થલાભને, પૂઠભાગ ઉપર રહેલ શત્રુ તરફથી વિગૃહીત કરવામાં (અટકાવવામાં) આવે, તો તે, ‘અર્થ પૂરતે ઉભી થયેલ આપદ’ ૩૫ મળ્યાશે.

પૂર્વનિર્દિષ્ટ બન્ને બાબતો પરત્વે સિદ્ધિ મેળવવી હશે, તો તે કોષ એક મિત્રના પૂઠભાગે રહેલ શત્રુના શત્રુની મદદથી મેળવી શકાશે પણ ખરી.

જો બધી બાબતોએથી શત્રુઓ તરફથી ભય રહેતો હોય, તો તે ‘અનર્થપદ’ (સંકટપ્રદ અનર્થ) સંગ્રામી બોળખાશે. આ પ્રકારના ભયને દૂર કરી દેવાને જો કોષ મિત્ર આવી ચઢે, તો પછી તે પ્રકારનો અનર્થ સંશયાપદના ૩૫માં પરિણમી જશે. આ બન્ને પ્રસંગોમાં, કોઈ એક ચલ-શત્રુની તેમ જ પૂઠભાગે રહેલ શત્રુના શત્રુની મદદ મેળવીને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરી (પણ) શકાશે.

કોષ પણ દિશામાંથી અર્થલાભ કરી ન શકાય એવી રીતે ત્યારે, શત્રુઓ તરફથી બધા ય માર્ગો અવરૂદ્ધ થઈ જવા પામે, ત્યારે તે પ્રમાણે યથા આવેલ અવસ્થાને ‘અર્થપદ’ કહેવામાં આવે છે. આ તેમ જ આસપાસનાં તમામ સ્થાનોમાંથી અર્થલાભ કરવાના પ્રસંગમાં, દરેક રાજ્યએ લાભગુણયુક્ત અર્થ મેળવવાને માટે પ્રયાસ કરવું જોઈએ જ. (જે દિશામાંથી) લાભ મેળવવાની આશા એકસરખા પ્રમાણમાં હોય, તો પછી (એ બેમાંથી) જે કોષ લાભ મહત્ત્વનો, પાસેનો, અચૂક અને જીન (અદ્ય) ઉપાયોથી મેળવી શકાય તેવા હોય તે મેળવવાને (વિજયાતુરે) પોતાની સેના સહિત પ્રયાસ કરવું જોઈએ.

અહીંથી અને તહીંથી (બન્ને બાબતોએથી) અનર્થ યથા આવવાનો

બધ રહેતો હોય, તો પછી તેવી સ્થિતિને, ' ઉભયતઃઅનર્થાપદ્ ' રૂપ ગણી લેવી.

આ તેમ જ સર્વત્ર અનર્થકારક પ્રસંગમાં, મિત્રોની મદદ મેળવીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લેવી એ ઇષ્ટ ગણાશે. (પરંતુ) જો મિત્રોનો અભાવ હોય, તો પછી કોઈ મિત્રરાજ્યને અસ્થ પ્રયાસ વડે પોતાના પક્ષમાં મેળવી લઇને (દરેક વિજયાતુર) રાજ્યએ કોઈ એક દિશાને પસંદ કરવી અને તે વિષે રહેલ અનર્થને ટાળી દેવાનો પ્રયત્ન કરવો; વળી પોતાનાથી ચઢીઆતા બળવાળા, કોઈ મિત્રરાજ્યની મદદ મેળવીને તેણે પોતાની એ બાજુ ઉપર રહેલ અનર્થોને પણ દૂર કરી દેવાનું ગમવું, અને (બની શકે તો) પોતાના સર્વસ્વમાત્ર (મૂલ)નો ઉપયોગ કરીને તેણે, પોતાની બધી બાજુઓને અનર્થોથી મુક્ત કરી દેવાને પગલા પણ ભરવાં, જો, આ પૈકી કોઈ પણ પોતે (હરકોઈ રાજ્ય) કરી શકે તેમ ન હોય, તો પછી તેણે પોતાનું તમામ સર્વસ્વ છોડીને બાગી છૂટવું (એ જ તેને માટે બહેતર ગણાશે); કારણ કે (એ જ પ્રમાણે નાસી જઈને પણ) જો એ પોતે જીવતો રહી શકશે, તો મુયાત્રા અને ઉદયનની બાબતમાં બનેલ છે તે પ્રમાણે તે કદાચિત્ પોતાના પ્રભુત્વને ફરીથી પ્રાપ્ત કરી શકશે પણ ખરો.

જો (કોઈ રાજ્યને) એક દિશામાંથી લાભ મળવાનો આશા રહેતી હોય, અને બોછ બાજુએથી તેના પોતાના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ આવવાનો બધ તેને જણાતો હોય, તો એવા પ્રકારના સંયોગને, ' અર્થ-અનર્થ-સંકટ- ' ની સંજ્ઞા અપાય છે. આવા પ્રસંગમાં જો કોઈ અર્થ અનર્થસાધક બની રહે (હુમલા સામે પોતાનું રક્ષણ કરે) તેવો હોય તે તેણે પ્રથમ મેળવી લેવો. અગર પછી પોતાના રાજ્ય ઉપર આવનાર ચઢાઈને તેણે નિવારી દેવી.

' અર્થાનર્થાપદ્ (અર્થ અને અનર્થ મુક્ત સંકટ) ' જે પ્રસંગમાં બધી ય દિશાએ દેખાય તે પ્રસંગને લગતી ચર્ચા, આ પ્રમાણે સમાપ્ત થાય છે.

એક બાલુએથી અનર્થ થઈ આવવાનો ભય રહેતો હોય, અને બીજી બાલુએથી અર્થપ્રાપ્તિ થવાની વાત પરત્વે સંશય રહેતો હોય, તો એવા પ્રકારનો યોગ, ‘ ઉભયતઃ અનર્થાર્થ-સંશય (એક દાથે અનર્થ અને બીજા દાથ ઉપર અર્થલાભ પરત્વે શંકા) ’—એ નામથી ઝોળખાશે. આવા પ્રસંગમાં દરેક રાજ્યએ પ્રથમ અનર્થને દૂર કરી દેવો; અને એ પ્રમાણે એ દૂર થઈ જાય એટલે પછી સંદિગ્ધ કોટીની અર્થસિદ્ધિ કરવાનો પ્રયાસ તેણે આદરી દેવો. ‘ ઉભયતઃ અનર્થાર્થ-સંશય ’—એ વિષયને લગતી ચર્ચા, આ પ્રમાણે પૂરી થાય છે.

એક દિશામાં અર્થલાભ દેખાતો હોય અને બીજી દિશામાંથી અનર્થ થઈ આવવાનો વહેમ રહેતો હોય તો એ પ્રકારનો યોગ, ‘ ઉભયતઃ અનર્થ-અર્થ-સંશય ’—એ સંજ્ઞાથી ઝોળખાશે. આમ બધી જ બાલુએ દેખાતા, અનર્થ અને અર્થને લગતા સંશયને ઉદ્દેશીને કરાવણી ચર્ચા (અહીં) પૂરી થાય છે. આવા સંયોગમાં પ્રત્યેક રાજ્યએ, પોતાના રાજ્યત્વનાં જે અંગોને અનર્થ થઈ આવવાનો સંશય પોતાને થઈ આવેલ હોય તે અંગો પૈકી, ક્રમમાં જે કોઈ પહેલું હોય તે પરત્વે રહેલ અનર્થસંશય દૂર કરવાને પ્રથમ પ્રયાસ કરવો, અને તે પછી અનુક્રમે જે તે અંગ પરત્વે તે પ્રમાણે કરવાનું રાખવું; કારણ કે મન્યને અનર્થસંશયપ્રસૂત અવસ્થામાં રહેવા દેવું તેના કરતાં એવી દિશામાં કોઈ એક મિત્રને રહેવા દેવો એ જધારે શ્રેયસ્કર થઈ પડશે. વળી કદાપિ સંન્યને પણ જે એવા અનર્થવિષયક સંશયમાં રહેવા દેવું પડે, તો તેમ પણ કરવામાં હરકત નથી; પરંતુ કાશને તો કદિ પણ અનર્થસંશયવાળી દશાને અધીન થવા દેવો નહિ જ. જે પોતાના રાજ્યત્વનાં તમામ અંગોને અનર્થ-મુક્ત કરી ન શકાય તેમ હોય, તો પછી રાજ્યએ તે પૈકી થોડાંકને પણ મુક્ત કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ જ. એ રાજ્યત્વનાં અવયવો પૈકી જે અવયવ પુરુષવર્ગ (પુરુષપ્રકૃતિ) ને લગતું છે તેમાંના જે પુરુષો અનુરક્ત તેમ જ સીક્ષુ તથા હુબ્ધ સ્વભાવના પુરુષોનો સંસર્ગ કરનારા ન હોય તેમને તેણે

પહેલે તડકે અનર્થમુક્ત કરી દેવા, અને જે અવયવે અચેતન (૬૦૫) કોટીનાં હોય તે પછી જે ઓછ સૌથી વધારે સારમુક્ત અને ઉપકારક હોય તેને પણ તેણે ત્વરાથી અનર્થમુક્ત કરી દેવું. વળી જે અવયવે સંદેહાઘથી અનર્થમુક્ત થઈ શકે તેવાં હોય તેમને તેણે સંધિ કરીને કે ઉદારીનના પાળાને અગર તો દૂધીભાવ ધારણ (એક સાથે સંધિ અને બીજા સાથે લગાઈ) કરીને નિષ્કંટક કરી દેવાં; અને જે અવયવે અનર્થમુક્ત કરવામા મોટો પ્રયત્ન કરવો પડે તેમને માટે અન્ય ઉપાયોને કામે (૫૭૫) લગાડી દેવા.

ક્ષય, સ્થાન (સ્થિતિ) અને વૃદ્ધિ: એ પૈકી દરેક પહેલી ખામતના કરતાં (તે પછીની) બીજી ખામત પરત્વે પ્રત્યેક રાગએ વધારે આકાંક્ષા ધરાવવી; અગર જે તેને એમ લાગે કે, ક્ષયાદિ જે ક્રમમાં ખતાવવામાં આવેલ છે તે ક્રમે અનુસરી રહેવાથી પોતાનાં સંપત્તિમાં વધારો થઈ આવશે, તો પછી તેણે, પૂર્વનિર્દિષ્ટ ક્રમથી અવળા ક્રમે તે પ્રત્યેક પરત્વે આકાંક્ષા ધરાવવી. આ પ્રમાણે અવર્યા (દેશ)ને લગતી ચર્ચા પૂરી થાય છે. વળી યાત્રાના મધ્યમા કે અંતમાં જે કોઈ અર્થ-અનર્થવિષયક સંશયવાળી અવસ્થા થઈ આવે છે તેને લગતો ખુલાસો પણ, આ ઉપરથી મેળવી લેવાનો છે (એમ જણવું).

અર્થસંશય અને અનર્થસંશય: એ ઉભય, યાત્રાએ સાથે નિરંતર સંબંધ ધરાવી રહેલ હોય છે, અને તેથી કરીને અર્થપ્રાપ્તિ કરી લેવી, એ વધારે શ્રેયસ્કર ગણાશે; કારણ કે એ પ્રમાણે કરી લેવાતી અર્થપ્રાપ્તિથી, પૂઠભાગ ઉપર રહેલું શત્રુનો તેમ જ તેના મિત્રોનો નાશ કરવાનું, (યાત્રાને અંગે) જે કાંઈ ક્ષયભય થયેલ હશે તેનો ખાડો પૂરો કરી લેવાનું, પ્રવાસમાં ગળાતા સમય દરમ્યાન જે કાંઈ સાધનસામગ્રી જોઈએ તે ઉઠી કરી લેવાનું; જે કાંઈ પાણું આપી દેવાનું હોય તેમાં જે ઊણપ હોય હોય તે દૂર કરી દેવાનું, અને પોતાના રાગ્યની રક્ષા કરવાનું કામ (દરેક રાગને માટે) સંહેલું થઈ પડવાનું (એ પણ નિરસંદેહ છે.). વળી જે સ્વભૂમિમાં અનર્થ અને સંશય

ઉપરિચિત યદ્ય આવશે, તો તેમનું અસ્તિત્વ વિશેષતઃ અસદ્ય યદ્ય પડવાનું પણ ખરું.

આ પ્રમાણે, યાત્રાના મધ્ય ભાગમાં યદ્ય આવતા અનર્થસંશયને લગતી વાત પૂરી થાય છે.

પરંતુ યાત્રાના અંતમાં, શત્રુઓ મંકટો ઉભા ન કરી શકે એટલા માટે, અનર્થસંશયયુક્ત દશામાં મુકાઇ જવાને બદલે, જે કોઇ રાત્રી કર્શનીય કે ઉચ્છેદનીય હોય તેને કૂચ કરી નાખીને કે નષ્ટ કરી દહને પણ અર્થલાભ કરી લેવો, એ વધારે સારું છે. પરંતુ જે કોઈ રાજા પોતે, સંધ્યરિચિત રાજ્યોના નેતાને પદે ન હોય તેણે તો, યાત્રાના મધ્યમાં કે અંતમાં અર્થસંશય અગર તો અનર્થઃ—એ બે પૈકી જે કોઇ યુધ્ધવાળા અવસ્થામાં પોતે હોય તેને વધાવી લેવી, (એ તેને માટે ઇષ્ટ ગણાશે); કારણ કે યાત્રા ચાલુ રાખવી, એ કાંઈ તેને માટે ફરજિયાત હોતું નથી.

લાભ (અર્થ)વર્ગમાં ત્રણ બાબતો છે:—(૧) અર્થ, (૨) ધર્મ, અને (૩) કામ. આ ત્રણ પૈકી, ક્રમદષ્ટિએ જે પ્રથમ છે તે તેના પછીના કરતાં વધારે પ્રાપ્તિય ગણાશે.

અનર્થવર્ગમાં ત્રણ બાબતો છે:—(૧) અનર્થ, (૨) અધર્મ, અને (૩) શોક. આ ત્રણ પૈકી દરેક પહેલાની ઉત્પત્તિ સામે પ્રથમ પ્રતીકાર રચવો, એ વધારે શ્રેયસ્કર યદ્ય પડશે.

એકદર સંશયવર્ગ, આ ત્રણ વિભાગોથી બનેલો છે:—(૧) અર્થ કે અનર્થ; (૨) ધર્મ કે અધર્મ; (૩) કામ કે શોક. આ ત્રણ વિભાગો પૈકી દરેક વિભાગનો પૂર્વપક્ષ શ્રેયસ્સાધક હોઈને તેના ઉત્તરપક્ષનો ત્યાગ કરી દેવો એ વધારે સારું ગણાશે. આ પ્રમાણે કાલ- (પ્રસંગ)ને લગતી વાત (અહીં) પૂરી થાય છે એટલું તો નહિ, પરંતુ આપદ (આફત)ને લગતી ચર્ચાનો પણ (અહીં) અંત આવે છે.

આપદ અને અપકાલઃ એ ઉભય વિષે મિદ્ધિ શી રીતે મેળવવી, એ સંબંધમાં હવે આપણે વિચાર કરશું:—પુત્રો, ભાઈઓ અગર નંદુઓ

તરફથી અનર્થો ઘણા આવે તેમ હોય, તો તેમને સામદાનથી સાધી લેવા; જો નગરજનો, ગ્રામ્યજનો, કે સેનામુખ્યો તરફથી અનર્થો યથા આવે એમ હોય, તો તેમને દાન તથા બેદના ઉપાયોથી વચ્ચે કરી લેવા; અને જો કોઈ સામાન્ય રાજા કે જંગલી અતિના લોકો તરફથી અનર્થોત્પત્તિ યથા આવશે એમ જણાય, તો પણી તેમને બેદ અને દંડના ઉપાયો વડે દબાવી દેવાનું પણ રાખવું.

આ પ્રમાણે આ અતુર્વિધ ઉપાયોને, તે પૈકી પહેલો નિષ્ક્રમ જતાં બીજાને-એવા અનુક્રમે કામે લગાડી દેવા; અને જો બીજા કોઈ પ્રકારનાં સંકટો ઉપસ્થિત થઈ આવે, તો પણી, પૂર્વનિર્દિષ્ટ ક્રમથી ઉઘટા ક્રમમાં પણ તે સર્વ ઉપાયોનો સામટો ઉપયોગ કરીને (દરેક રાજ્યએ) પોતાના કાર્ય પરત્વે સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરી લેવી.

અનેક ઉપાયોનો એકસામટો ઉપયોગ કરીને (મિત્ર ઉપાયથી) મિત્રો તેમ જ શત્રુઓ કાર્યસિદ્ધિ કરી શકશે; કારણ કે આ બધા ઉપાયો પર-પરસાધક ગણાય છે. શત્રુનો, કોઈ સંકિત ચીલવાળો અમાત્ય હોય, તો તેના પરત્વે ‘સામ’ રૂપી ઉપાય વાપરવાથી કાર્યસિદ્ધિ કરી શકાશે, એટલે તેવા પ્રસંગમાં અન્ય કોઈ ઉપાય પ્રયોજવાની જરૂર રહેશે નહિ. અમાત્ય જો દુષ્ટ (દુષ્ટાખાર) હોય, તો તેના પરત્વે ‘દાન’નો ઉપયોગ કરવો; જો અનેક રાજ્યોએ એકો રહેલો હોય, તો તેવાં રાજ્યો વચ્ચે (બેદનીતિનો પ્રયોગ કરીને) કંઠહને જન્મ અપાવી દેવો; અને જો કોઈ શત્રુ શકિત-સંપન્ન હોય તેના પરત્વે તો ‘દંડ’નો જ ઉપયોગ કરવાનું રાખવું.

જો નાનાં મોટાં સંકટો એકસાથે (એક સામટા) ઉપસ્થિત થઈ આવે, તો (તેના સમનાર્થે) જો કોઈ એક ઉચ્ચ ઉપકારક યથા પડે તેવો (નિયોગ) હોય તેને ઉપયોગમાં લેવો; અગર તો તે પરત્વે અન્ય ઉપાયોનો વિકલ્પે (એકના અભાવે બીજાનો) ઉપયોગ કરવો; અથવા તો તમામ પ્રકારના ઉપાયો (ઉપાય-સમુચ્ચય)ને પ્રયુક્ત કરવાનું રાખવું.

“ આ એક જ ઉપાય છે, બીજો નથી ”—એમ માનવું તે ‘નિયોગ’ કહેવાય છે; “ આ ઉપાય વડે કે અન્ય ઉપાય વડે:” એમ સમજવું તે ‘વિકલ્પ’ ગણાશે; અને “ આ અને અન્ય ઉપાયો વડે—” એમ કહેવું તે ‘સમુચ્ચય’ સંજ્ઞાને પામે છે. આ પૈકી કોઈ એક ઉપાયનો ઉપયોગ થતાં તેમ જ કોઈ ત્રણ ત્રણ ઉપાયોને એક સાથે ઉપયોગમા લેતાં ચાર પ્રકારના ‘યોગ’ ઉત્પન્ન થઈ આવશે; દરકોઈ બે ઉપાયોના જોડકા રચાતાં, છ પ્રકારના ‘યોગ’ થઈ આવશે; અને જો ચારે પ્રકારના ઉપાયોને એકસાથે ઉપયોગમા લેવાશે, તો એક જ ‘યોગ’ ઉત્પન્ન થઈ આવવાનો. આ પ્રમાણે ઉપાયો એકંદર પંદર પ્રકારના છે; અને ઉલટા ક્રમમા પ્રયુક્ત થતા ઉપાયોની પણ એટલી જ સંખ્યા માની લેવી.

આ બધા ઉપાયો પૈકી કોઈ એક જ ઉપાયની મદદથી જો કોઈ રાજા પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરી શકે, તો તે રાજા ‘એકસિદ્ધિ-યુક્ત’ ગણાશે; જો કોઈ રાજા બે ઉપાયો વડે પોતાનો હેતુ સફલ કરી શકશે, તો તેવો રાજા ‘દ્વિસિદ્ધિ-યુક્ત’ ગણાશે; જો તે ત્રણ ઉપાયોને, એકસાથે કામે લગાડીને પોતાનું કાર્ય સાધી શકશે, તો તે ‘ત્રિસિદ્ધિવાળો’ મનાશે; અને જો કોઈ રાજા ચારે ઉપાયોને પ્રયોજીને પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરી લેશે, તો તેવો રાજા ‘ચારે સિદ્ધિ (ચતુરસિદ્ધિ) વાળો’ છે, એમ પણ જાણવું.

અર્થનું મૂલ્ય ધર્મ છે, અને અર્થ વડે કામફલ (ભોગ) ભોગવી શકાય તેમ છે; અને તેથી કરીને ધર્મ, અર્થ અને કામ—એ ત્રણેનો ઉત્કર્ષ કરી શકે તેવા પ્રકારના અર્થની જો પ્રાપ્તિ કરાય છે તે ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધિના પ્રકારો સમજી લેવા.

અગ્નિકોપ, રેલ, રોગચાળો (બ્યાધિ), મરકી (પ્રમાર), તાવ (વિદ્રવ), દૂકાળ (દુર્ભિક્ષ) અને આમુરી મૃતિ (જૂતપિડાચાદિ) તન્મયી થઈ આવના ઉપદ્રવો એ સર્વે દૈવી આપગે ગણાય છે; અને તેમનું નિવારણ, દેવો તથા બ્રાહ્મણોને પ્રણિપાત કરવાથી (મંત્રોપનાથી) થઈ શકે.

આમુરી સંકટોનો અભાવ હોય, કે તેમનું પ્રમાણ વધી પડેનું હોય, કે

તેઓ સાધારણ રીતે જોટલા પ્રમાણમાં હોય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં હોય, તોપણ તે સર્વ પરત્વે સિદ્ધિ મેળવવાને અર્થે (તેમનું નિવારણ કરી દેવાને માટે) અધર્મવેદમાં જે અધા વિધિઓ બતાવેલ છે તથા સિદ્ધ પુરુષોએ જે અધઃ કર્મ કરી બતાવેલ છે, તે સર્વનો આશ્રય લેવાવો જ જોઈએ.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'વિજયાતુર રાજાતુ' કર્તવ્ય'—એ સંજ્ઞાવાળા નવમા અધિકરણમાંનું, 'અર્થ' અને અનર્થને લગતા સંશયો; અને એ પરત્વે, એકે નહિ તો બીજા ઉપાયથી મેળવાતી સિદ્ધિ'—એ નામનું સાતમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

—:નવમું અધિકરણ પણ સમાપ્ત:—

દશમું અધિકરણ—સાંગ્રામિક બાબતો

પ્રકરણ ૧.

છાવણીની રચના.

વાસ્તુશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્તમ ગૃહાય તેવી ભૂમિ પસંદ કરીને તે વિશે, નાયક, વર્ધકિ (સૂતાર) અને મૌદ્દર્તિક (જોષી) : એ ત્રણે (એકમતિએ) ડાવણી રચવાને માટે કોઇ એક ઝોળાકાર, હીર્માકાર કે ચોરમ આકારવાળું : થળ માપી કાઢવું, અને તેના નવ વિભાગ પાડીને તેને ચાર દરવાજા અને ૭ માર્ગોવાળું પણ કરાવવું.

આ પ્રમાણે, મપાયલ ભૂમિનો જે મધ્ય ભાગ હોય તેનાવી ઉત્તર દેશમાં, નવ વિભાગો પૈકી એકમાં, ૧૦૦ ધનુષ્ જેટલી લંબાઇવાળું અને નાથી અર્ધ પહોળાઇવાળું એક રાજગૃહ બંધાવીને, તેને હયમુક્ત રાખનાના હેતુથી, તેની આસપાસ ખાઇઓ, કોટકાગરાઓ, કોડાઓ તથા રક્ષકોને રક્ષાકર્મમાં ઉપયોગી થઇ પડે તેવા) અદાલકો (મીનારાઓ)—ની રચના પણ તેમણે કરાવી દેવી. વળી આ રાજગૃહથી આવમણી ભૂમિમાં તેમણે એક, રાજનું અંતઃપુર પણ બંધાવવું, અને તેના અંતઃગમમા અન્તર્વસિક સૈન્ય (અન્તઃપુર નિમિત્તે રખાયલ મેના)ના નિવાસ મુર્થે પણ ગોઠવણ કરી આપવી. તેના આગલા ભાગમાં દેવસ્થાન બંધાવવું, અને તેની જમણી બાજુએ-કોશ, દિસાળ વગેરે બાબતોને લગતા કામ રનાર ખાતાંઓ (કરણો)ની કચેરીઓને સ્થાન આપવું, અને તેના ખા હાથે, રાજધી પોતાથી જે હાથી, घोडा કે રથો ઉપયોગમાં લેવાતા હય તેમને રાખવાનાં સ્થાનો સુકરર કરી આપવાં. એ પછી ચાર રાકટ-

મેધા, સ્તંભો તથા બીજાની રચના કરાવીને તે બધાની વચ્ચે સો સો ધનુષ્ક જેટલું અંતર રાખી. (તે પ્રમાણે પડતા વિભાગોમાંથી) પહેલા વિભાગમાં મંત્રી તથા પુરોહિતને મુકામ આપવો, અને તેના દક્ષિણ ભાગમાં કોઠાર તથા રાધણિયા (રસોડા) ની ગોઠવણ કરવી એટલું જ નહિ, પણ તેના વામ ભાગમાં કુખ્યાગાર (કાચા માલનો સંગ્રહ) તથા આયુધાગારની સ્થાપના પણ કરી દેવી. પછી બીજા વિભાગમાં કાયમી સેના (મૂલભૂત) ના નિવાસ અર્થે મકાનો તથા અશ્વશાળા અને રથશાળાની રચના તેમણે કરાવી આપવી એ પછી, શિકારીઓ અને શ્વપાલકો, પોતપોતાની તૂરીઓ તથા પોતપોતાના અગ્નિ સહિત રહી શકે એવી તરેહનાં સ્થાનકો તેમને માટે બંધાવી આપવા એટલું જ નહિ, પરંતુ ગૂઢ પુરોનાં તેમ જ રક્ષકોના નિવાસસ્થાનોને પણ તેમણે ત્યાં જ સ્થાપી દેવાના છે. વળી, શત્રુઓ આક્રમણ કરી ન શકે એટલા માટે તેમણે ઉંડા ઉંડા ખાડાઓ (કૂવા), ઘસી પડે તેવા પોલા પોલા ટેકરાઓ (કૂટાવપાત) તથા કાટાવાળા જાળાઓની રચના પણ તે વિષે કરાવી દેવાની છે. આ ઉપરાંત, રાજની રક્ષા કરવાના હેતુથી રખામલ (રક્ષકોની) અદારે ટુકડીઓ પોતપોતાના વારા પ્રમાણે ચોકી કરવાનું ચાલુ રાખે એવો બંદોબસ્ત રાખીને, ગૂઢ પુરોનાં હીલચાલ જાણી લેવાને અર્થે દૈનિક કાર્યક્રમ પણ ઉપજાવી દાઢવાનો છે. વિવાદ, મુરાપાન, સામાજિક ઉત્સવો તથા છૂતકોડા-એ સર્વ પરત્વે (જાવણીમાં) બંધી કરી દેવી, અને રત્નાચિટ્ટી (મુદ્રાક્ષરણ) ને લગતા નિયમનું (બરાબર) પાલન ચાલુ તેવો પાકો બંદોબસ્ત પણ તેમણે કરી દેવો. વળી, (જાવણીના અંતભાગ ઉપર રખાતો અમલદાર) અંતપાળ, સેનાનીના વર્તન ઉપર તેમ જ વિનયભંગ કરતા મૈનિકો ઉપર દેખરેખ રાખીને રહે, એવી ગોઠવણ પણ ત્યાં ચાલુ જવી જોઈએ.

. પોતાનાં માણસો, સૂતારો તથા વેડીઆઓને પોતાના સાથમાં રાખીને પ્રસારતાએ (સ્વારીકામદારો), (મૈત્ર્ય) જે માર્ગે જવાનું હોય તે માર્ગ ઉપર, કાળજી ધરાવીને આગળને આગળ ધ્રુવ કરવાનું ચાલુ રાખવું, અને

(ન્યાં ન્યાં છાવણી પડવાની હોય ત્યાં ત્યાં ખપ પૂરતા) ફૂવાઓ પણ (સૈન્યને પાણીની તંગી ન વેઠવી પડે એટલા સાર) ખોદાવી રાખવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ' સાંત્રામિક બાબતો '—એ સંઘાવાળા દશમા અધિકરણમાંનું, ' છાવણી (સ્કન્ધાવાર) ની રચના '—એ નામનું પહેલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨.

સ્કન્ધાવાર—પ્રયાણ (છાવણીથી કરાતી ફૂંચ); વ્યસનકાળે તથા હુલ્લો થઈ આવે તે વખતે કરવાની બળ-રક્ષા.

સૈન્ય જે માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું હોય તે માર્ગ ઉપર આવેલ જે ગામ-ડાંઓ અને અરણ્યો ધાસ, બળતણ અને પાણી પૂરાં પાડી શકે તેવાં હોય તેની પરિસ્થિતિ કરીને સૈન્યને લાખી કે ટુંકી મજલ, ઠરાવાયલા કંમ પ્રમાણે કરાવવાનું રાખવું. સૂક્ષ્મ પ્રસંગ આવી પડે તો તેને પહોંચી વળાય એટલા માટે ખાધાખોરાકી તથા ઉપકરણોનો સંગ્રહ બમણો બેજો રાખવો. ખાધાખોરાકી લઈ જવા માટે જે ઇલાયદાં સાધનો ન હોય, તો પછી તે ઉપાડી જવાનું કામ સૈનિકોને જ સોંપી દેવું, અગર તો તેને, કોઈ સુરક્ષિત (અંતર) સ્થાનમાં એકઠી કરીને બરી રાખવી.

(પ્રયાણ દરમ્યાન) અગ્રભાગે નાયકે (નેતાએ) રહેવું; મધ્યમાં રાજ્યે તથા તેની રાણીઓએ રહેવું; બાજુઓ ઉપર અશ્વો તથા અંગ-રક્ષકો (આદ્યસારો)ને રાખવા; ચક્ષુકારે પ્રયાણ કરતી છાવણીના અંતઃ-ભાગ ઉપર દાથીઓને તેમ જ (ખપ પડે ત્યારે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી) વધારાની સેના (પ્રસારદૃઢિ)ને સ્થાન આપવું; વનોનો આશ્રય કરી પોતાનો ઇવનનિર્વાહ કરવાના હેતુ જેમને પડેલા હોય તેવા સૈનિકોના સૈન્યને ચારે બાજુ ઉપર (ફરતું) ગોઠવી દેવું; અને છાવણીના જે ખીખ બધા અનુયોગીઓ હોય તેમણે, સાધનસામગ્રી આવનાર પડોચાડનાર

લોકોએ, મિત્રમેનાએ તથા એવી મિત્રસેનાના અનુપંગીઓએ પોતા-
પોતાને કાવનો આવે તે માર્ગ ગ્રહણ કરીને પ્રયાણ કરવાનું રાખવું. જે કોઈ
સૈન્ય સ્વભૂમિષ્ઠ (પોતાને અનુકૂલ થાય તેવા સ્થાનમાં રહેલ) હોય તે
સૈન્ય, અભૂમિષ્ઠ (પોતાને પ્રતિકૂલ હોય એવા સ્થાનમાં રહેલ) સૈન્યથી યુદ્ધમાં
અઢીઆતું નીવડજે જ.

અધમ કોટીની સેના એક યોજન જેટલી કૂચ (દરરોજ) કરી શકશે;
મધ્યમ કોટીની સેના દોઢ યોજન જેટલો પ્રવાસ કરી શકશે; અને જે સેના
ઉત્તમ હશે તે બે યોજન જેટલી મુસાફરી કરવાને સમર્થ ગણાશે. આમ
હોયને (જે તે પ્રકારની મેનાના) પ્રયાણ પરત્વે માપ કાઢવાનું કામ સહેલું
થઈ પડે તેમ છે. સેનાપતિએ પોતે (પ્રયાણ કરતા લશ્કરના) પાછલા
ભાગમાં રહેવું, અને જ્યારે જાવણી પડે (લશ્કર મુકામ કરે) ત્યારે તેણે
પોતાનો મુકામ (જાવણીના) અગ્રભાગમાં જોડવી દેવા.

અભ્યાધાત (સામેથી અવરોધ) થઈ આવે ત્યારે તેણે પોતાના
અગ્રભાગને મકરોકારમાં, પૂઠભાગને શકટાકારમાં, અને પોતાની પાંખોને
વજ્રાકારમાં, તેમ જ પોતાના આખા શરીરને સંકોટીને સર્વતોભદ્રવ્યહુ-
ના રૂપમાં જોડવી દઈને પ્રયાણ કરવાનું ચાલુ રાખવું. એક જ મનુષ્યથી
જેના ઉપર આવી શકાય એવા કોઈ માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું બની
આવે, તો પછી સેનાએ સૂચ્યાકારમાં જોડવાઈ જઈને કૂચ કરવી.
એક રાજ સાથે સંધિ થઈ જાય અને બીજા રાજ સામે લડાઈ
જમાવવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થઈ આવે, તો પછી જે કોઈ મિત્રરાજ
ઓ, શત્રુઓ—જેવાકે, પૂઠભાગ ઉપર રહેલ શત્રુ, એવા શત્રુનો મિત્ર,
મધ્યમ રાજ કે તટસ્થ રાજ—સામે, (લડાઈમાં પડતા રાજને) પોતાને
મદદ મોકલાવી રહેલા હોય તેમની રક્ષા કરવાને તેવા દ્વિધીલાવવાળા
રાજાએ (યોગ્ય) પગલાં ભરી દેવાં. જે માર્ગે સંકટ પડવાનો સંભવ
હોય તે માર્ગને તપાસાવીને નિષ્કંટક કરી દેવરાવવો એટલું તો નહિ,
પરંતુ કોણ, સૈન્ય, મિત્રરાજની સેના, શત્રુસેના તેમ જ અટવીબળ,

અને શુદ્ધિકાળ કે અન્ય ઋતુઓ-એ સર્વની પણ પ્રતીક્ષા કરી લેવાની જોઈએ.

જો (શત્રુના) દુર્ગો રક્ષા કરવાના કામમાં નિરૂપયોગી થઈ પડે તેવા થઈ જતા જણાતા હોય, અગર તો જો તેમાંની સાધનસામગ્રીનો સંગ્રહ ખૂટતો જતો દેખાતો હોય, અગર તો યત્નુએ બાડે રાખેલ સૈન્ય કે તેના મિત્રનું સૈન્ય કંટાળી જવાની અણી ઉપર છે એવું જો જણાય; અગર તો પ્રપંચીઓ શીઘ્રપ્રયાણ કરવાની વાતથી વિરુદ્ધ જોવા દેખાય; અગર જો એવું લાગે કે શત્રુ પોતાની સાથે (ચઢાઈ લઈ જનાર રાજ સાથે) સંધિ કરે તેવો સંભવ છે, તો પછી ધીમે ધીમે પ્રયાણ કરવાનું રાખવું. પરંતુ આ બધા સંગોગોથી અન્યથા માલુમ પડી આવતું હોય, તો પછી ત્વરાએ દૂર કરવાનું રાખવું (એ ઇષ્ટ થઈ પડશે.).

(પ્રયાણ દરમ્યાન) પાણીથી બરેલ પ્રદેશો ઓળખવાનો પ્રસંગ આવે, તો હાથીઓની મદદથી, અગર તો સ્તંભમાલા રચાવીને તે ઉપર પાથરી દેવાયલ પાટિયાંઓની મદદથી, અગર તો (કામ ચલાવે) સેતુઓ (પૂલ) રચાવી તેમની ઉપર થઈને, અગર તો વહાણો, હોડીઓ, કાષ્ટ કે વાંસના તરાપાઓની મદદથી, તેમ જ ટુંબઝાં, ચામડાના કરંડિયા, મપકો, મંડિકા અને વેણિકા જેવાં સાધનોથી, એવાં ઉદ્ધરણોને તરી ઉતરવાનું રાખવું.

જો રથજેથી નદી ઉતરી ચકાય તેમ હોય, તે રથજ વિશે યત્ન તરફથી જો વિધન ઉભું કરાયલ હોય, તો પછી (ચઢાઈ લઈ જતા રાજાએ) પોતાના હાથીથોડાઓ સહિત અન્ય કોઈ રથજેથી, રાત્રિ દરમ્યાન, નદી ઉતરીને તેના સામા કાંઠા ઉપર પહોંચી જવું, અને તેમ કરીને યત્ન ઉપર (અણ-ચેત્તરો) જાપો પણ મારી દેવો.

કોઈ નિર્જળ અને લાંબા રણમાં થઈને, અગર તો ધાસ-મળતણ અને પાણી જેમાંથી મળે ન શકે તેવી જમીને વટાવીને, અગર તો કોઈ દુર્ગમ

માર્ગે થઇને, જો કાંઈ રાજ્યને પોતાના સૈન્યને દારી જવાનું બની આવે; અગર તો શત્રુ તરફથી થતા રહેના હુમલાઓને લીધે તેના લશ્કરને ત્રાસ પડતો હોય; અગર તો પ્રવાસના પરિણામે તેની મેનાને ભૂખતરસ વેઠવી પડતી હોય; અગર તો કાદવકીચડવાળી, પાણીથી ભરાયલા ખાડાખાખો-ચિવાવાળી કે નદીઓ અને ઘોઘવાળી ડુંગરાળ ભૂમિને તેના પોતાના સૈન્યે ચઢસી ઉતરવી પડે તેમ હોય; અગર તો કાંઈ મેના જો સાકડા અને મુશ્કેલીવાળા ભાગમાં ભરાઈ પડેલો હોય; અગર તો જે કાંઈની મેના મુકામ કરીને પડી હોય કે પ્રવાસ કરતી હોય કે ખાવાપીવાના કામમાં રોકાયેલી હોય; અગર તો જે વખતે સૈન્ય, દીર્ઘપ્રવાસના પરિણામમાં કંટાળે પામી ગયું હોય; અગર તો જે કાળે તે નિદ્રાવસ્થા હોય કે કાંઈ વ્યાધિ-મરકી કે હુર્બિક્ષથી પીડિત થઈ ગયેલું હોય; જે મમ્મે પોતાના પાયદળ, દયદળ અને હસ્તિદળનો મોટો ભાગ વ્યાધિગ્રસ્ત થઈ ગયેલ હોય; અગર તો જે કાળે (પોતાની) મેના જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં શક્તિસંપન્ન ન હોય અમર તો જે કાળે તે વ્યસનગ્રસ્ત હોય, તો આવા સર્વ પ્રસંગોમાં (રાજ્યએ) પોતાની સેનાનું રક્ષણ કરવાનું છે. (પરંતુ) શત્રુસૈન્ય જો આવા કાંઈ અસંખ્ય સંયોગને વશ બની ગયું હોય, તો તેનો ધ્વંસ પણ તેણે કરી નાખવો.

એક એક મનુષ્ય જ એક જ વખતે (એક ખીજની પાછળ પાછળ) જે કાંઈ માર્ગ ઉપર ચાલી શકે તેમ હોય તે માર્ગ ઉપર થઈને જો શત્રુમેના પ્રયાણ કરી રહેલી હોય, તો (ચઢી જતા સૈન્યના) મેનાનીએ ખાધાખોરાકી (આહાર), ગ્રાસ (શાસચારો), પધારીપાગરણ તેમ જ અગ્નિ-નિધાનો, ધ્વજો અને હથિયારો; એ સર્વનો જથ્થો જોઈને તે ઉપરથી (તેવી શત્રુસેનાના) બળ પરત્વે ક્યાસ કરી સેવા એટલું તો નહિ, પરંતુ પોતાનું બળ કેટલું છે તે વાત અન્યકાંઈ (શત્રુ) બાંધી ન શકે તે માટે તેણે ઉપાયો પણ યોજાવેલા.

(ચક્રાક્ર લઈ જતા રાજ્યએ) પોતાના પૂઠભાગે રહેતી પોતાની ભૂમિ

વેળે, સર્વસાધનસંપન્ન પર્વતદુર્ગને કે નદીદુર્ગને તૈયાર રાખીને જ
યુદ્ધમાં ઉતરવાનું કે ચઢાઇ લઇ જવાનું (પ્રયાણ કરવાનું) રાખવું
(એ તેને માટે શ્રેયસ્કર ચક્ર પડશે.)

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘સાંગ્રામિક બાબતો’ને
લગતા દશમા અધિકરણમાંનું ‘સ્કંધાવારપ્રયાણ (જાવણીથી કરાતી કૂચ),
અસન કાળે તથા હલ્લો થઇ આવે તે વખતે કરવાની ‘અસરક્ષા’—એ
વિષયને લગતું બીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩.

—:—:—

દૂરદ્યુધના પ્રકારે; સ્વસૈન્યને પ્રોત્સાહન; અને સ્વબળ
તથા શત્રુબલનો સેટો.

જે કોઇ રાજ્ય બલવિશિષ્ટ હોય, જેના પ્રપંચો સફળ થયલા હોય,
અને જે કોઇએ બળનિવારક ઉપાયો યોજી દીધેલા હોય, અને જે પોતે જે
ભૂમિ વિષે સ્થિત હોય તે ભૂમિ જે તેને પોતાને અનુકૂળ હોય, તો પછી
તેવા રાજ્યથી ખુશ્કી લડાઇ (પ્રકાશયુદ્ધ) ખેડી શકાશે; પરંતુ જે,
પૂર્વનિર્દિષ્ટ બાબતોનો અભાવ હોય, તો પછી તેણે ‘શકદ્યુદ્ધ
(દમલબાજવાળી લડાઇ)’ ખેલવાનું રાખવું.

પોતાના શત્રુની સેના જે કાળે અસનગ્રસ્ત હોય કે પ્રચંડ હુમલાને
અધીન બની ગયલી હોય તે કાળે તેણે (ચઢાઇ લઇ ગયલા રાજ્યએ)
તેના ઉપર પ્રહાર કરી દેવાનો છે; અગર તો જે કોઇ રાજ્ય સ્વભૂમિષ્ઠ
હોય તેણે પોતાના અભૂમિષ્ઠ (પ્રતિકૂળ ભૂમિ વિષે રહેલ) શત્રુરાજ્યને
પોતાનો હાથ બતાવી દેવો. અગર જે કોઇ રાજ્ય પોતાના રાજ્યત્વનાં
તમામ અંગોને પોતાના કાણુમાં રાખી રહેલો હોય તેણે, પોતાના શત્રુ
બાણી દ્વેષ ધરાવનાર લોકોની કે તેના શત્રુઓની કે તેના બાણી શત્રુભાવ
રાખનારી જંગલો જાતિઓની મદદ મેળવીને તેમની મારફત,—

(યદાઘ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર રાજા) પરાભવ પામી ચૂકેલો છે'—એવી અસર, સ્વભૂષિ શત્રુસામ્રાજના મન ઉપર ઉભી કરી દેવી, અને તેમ કરીને તેણે શત્રુને સ્વભૂમિષ્ઠનાવાળા અવસ્થામાંથી ચલિત કરાવી દેવો; અને પછી, એ પ્રમાણે અભૂમિષ્ઠ શત્રુના સન્નિધિને તેણે ફટકો લગાવી દેવો. પણ ખરો. જો શત્રુસેના ગાઢ સ્થિતિમાં (મદત) હોય, તો પછી તેવા ઠોષ (ચઢી જતા) રાજાએ પોતાના દાથીઓની મદદ લઈને નેવી શત્રુસેનાને બેઠો (વીખેરી) નાખવી. ચઢી આવેલ રાજા દારી બેઠેલો છે એવી ખોટી સમજના પરિણામમાં શત્રુ જો સ્વભૂમિ છોડીને વિપરીત ગુણવાળા કે પ્રતિકૂળ ભૂમિ વિશે જઈ ઉભે, તો પછી વિજ્યાપાકાંક્ષી રાજાએ પાછું ફરવું અને શત્રુની ભિન્નાભિન્ન મેનાનો સંહાર કરી દેવો. શત્રુસેનાના પુરોભાગ (મુખ્યા)ને ફટકો માર્યા પછી, એ શત્રુસેના પીઠ ખતાવીને જ્યારે નાસવા માટે ત્યારે તેવા વિજ્યાપુર રાજાએ પોતાના દયબળ તથા હસ્તિબળનો ઉપયોગ કરીને, તે પ્રમાણે નાસી છૂટતા શત્રુને હણવાનું કાર્ય પશુ કરવાનું છે. જો (શત્રુસેનાના) પુરોભાગ ઉપર હુમલો થઈ ન શકે તેમ હોય, તો પછી તેના પૃષ્ઠભાગ ઉપર હુમલો કરવો; જો પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર હુમલો કરવાનું શક્ય ન જણાય, તો પછી તેણે પોતાના શત્રુની સેનાની ઉપર, તેના પુરોભાગેથી હુમલો લઈ જવો; અને જો (શત્રુ-સૈન્યની) એક પાખ ઉપર હુમલો થઈ ન શકે, તો પછી તેની બીજી પાખને (તેવા ચઢી જનાર) રાજાએ ફટકો લગાવવાને ચૂકવું પશુ નહિ.

અગર તો જો શત્રુની સેનામાં દૂબ્ય લોકો, શત્રુઓ અને જંગલી લોકો ભળેલા હોય તેને તેવા લોકો સાથે લડાઈ સળંગે એવી તજવીજ વિજ્યાપુર રાજાએ કરવી, અને પછી એ પ્રમાણે શત્રુને નિર્વેદ થઈ આવેલો દેખાય, ત્યારે તેણે તેના ઉપર પ્રહાર કરી દેવો. અગર તો દૂબ્ય લોકોથી રચાયેલ જો એક સૈન્ય શત્રુ પાસે હોય તેની મારફત તેવા વિજ્યાપુર રાજાએ, પોતાનો પરાભવ થયો ન હોય તો પશુ, પોતાનો પરાભવ થઈ ગયો છે—એવી વાત શત્રુના ચિત્ત ઉપર ઠસાવરાવવી, અને પછી જ્યારે શત્રુ

સવિશ્વાસ સુનેલો હોય, ત્યારે તેવા વિજયાતુર રાજાએ આત્મશ્રદ્ધાવાન થઈને તેના ઉપર એકાએક છાપો મારીને તેને દણી (પણુ) નાખવો. અગર તો (વિજયાદાંક્ષી રાજાના સાર્થવજ (વેપારીઓ), તેની છાવણી અને તેના ભારવાહકો વગેરે નષ્ટ થઈ ગયલ છે—એવી ઇમણાને લીધે યત્નુ જ્યારે પ્રમત્ત (ખેભાન) થઈ જાય, ત્યારે અપ્રમત્ત એવા વિજયોત્સુકે તેવા પ્રમત્ત યત્નુનું છાવડું ખેસાડી દેવું. અગર તો પોતાની સમર્થ સેનાને, અસમર્થ કોટીની બતાવીને, તેવી પોતાની અસમર્થ સેનાની સામે લડવાને બહાર પડતા યત્નુવીરોનો કચ્ચડખાણ વાળા નાખવાની યુક્તિ વિજયાતુર રાજાએ રચી કાઢવી. અગર તો યત્નુનાં ઢોર પકડી લઈને, કે અન્ય પશુઓનો વધ કરી નાખીને વિજયાતુર રાજાએ યત્નુના વીરપુરોને આકર્ષવા અને પછી તેમને ધાત કરી નાખવો. અગર તો યત્નુનાં માણસોને રાત્રિકાલે ત્રાસ આપી—આપીને તેમની ઉધ તેણે ખોવડાવી દેવી, અને પછી જ્યારે દિવસના ભાગમાં તેઓ નિદ્રાકલાન્ત અને તપ્ત બની ગયલા હોય, ત્યારે તેણે પોતે ઠંડે ચિત્તે તેમના માણસો દરી લેવા. અગર તો પોતાના હસ્તિ-બળને સ્તરાઉ કપડાં તથા ચામડાનાં વસ્ત્રો પહેરાવીને તેણે યત્નુ સાથે રાત્રિ-યુદ્ધ ખેલવાને મંડી પડવું. અગર તો, ચઢતા પ્રહરમાં વિવિધ પ્રકારની તૈયારી કરવાનું કામ કરવાથી યત્નુના માણસો ચાકીપાકી ગયાં હોય, તો પછી દહાડો ઢળતો થાય એટલે તેવા વિજયાતુર રાજાએ પોતાના યત્નુઉપર પ્રહાર કરી દેવો; અગર તો યત્નુસેના જે કાળે સૂમાંભિમુખ બની રહે તે કાળે તેણે તે આખી ય સેનાને પોતાના ઝપાટામાં લઈ લેવી.

રણ, સંકટજનક સ્થાન, કાઢવવાળી જગ્યાઓ, કુંઝરો, ખીણો, વિષમ વહાણો કે હોડીઓ, માથો, ચકટબ્દ, નીહાર (અધી), અને રાત્રિ: એ બધાંને ‘સત્રો (યત્નુને ઇચ્છનારાં સ્થાનો)’ ગણવાં.

દુર્યુદ્ધ કરવું હોય, તો પ્રહરણકાલે (દુઃખનો કરવામા આવે તે વીચે) જ યર કરી દેવું.

પ્રકાશયુદ્ધ કે સંગ્રામ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે, તો ધર્મિષ્ઠ રાજાએ પોતાના સૈન્યને એકઠું કરીને તેને, લડવા માટે ઠરાવાયલ દેશકાળ પરત્વે ચોક્કસ માહિતી આપી દેવી એટલું તો નહિ, પરંતુ તેણે પોતાના તમામ સૈનિકોને આ પ્રમાણે કહી સંબળાવવું પણ અરઃ—“તમારી જેઠે હું પણ (આ રાજ્યનો) પગારદાર નોકર છું; આપણે બધાએ ભેળા રહીને આ રાજ્યનો ઉપભોગ લેવાનો છે; હું જે શત્રુને મારવા માગું છું તે શત્રુને તમારે પણ (મારી સાથે રહીને) મારવાનો છે.”

(રાજા આ પ્રમાણે કહી રહે એટલે પછી) તેના મંત્રીએ તથા પુરોહિતે પણ તે ને તે સેનાને પ્રોત્સાહિત કરવાને આ પ્રમાણે બોલવું:—

“‘દાનદક્ષિણા અપાદને સમાપ્ત યતા યગ્ના પરિણામમાં, એ યજ્ઞ કરનારની જે ગતિ થાય છે તે જ ગતિને યજ્ઞપુરુષો પ્રાપ્ત થવાના-’ એવું વેદમાં કહેવાયલું છે.” વળી આ વિષયને લગતા આ જે શ્લોકો પણ તેમણે કહી સંબળાવવા :—

“સ્વર્ગ’ મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવનાર વિગ્રો પોતાનાં યજ્ઞોપકરણો સહિત, જે સ્થાનની પ્રાપ્તિ અનેક યજ્ઞો કરીકરાવીને કે તપ તપીતપીને કરી શકે છે તે સ્થાનથી પર એવું જે સ્થાન તેનો પ્રાપ્તિ, સુયુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણનો પરિત્યાગ કરનારા યજ્ઞપુરુષોને એક જ લાજમાં થવાની.”

“જે સેવકની કાયા, પોતાના ભર્તૌ તરફથી અપાતા પિંડથી ચોપાતી હોય તે સેવક, તેવી રીતે યતા પોતાના પોષણના બદલામાં જે તેવા પોતાના ભર્તાનો પણ કરીને યુદ્ધમાં ઉતરે નહિ, તો પછી, સલિલપૃથ્વી અને દર્ભાચ્છાદિત કરાધને જે તપ યશસ્વ પવિત્ર (સુસંસ્કૃત) બનેલું હોય તે (નવું પાત્ર) તેવા સેવકને પ્રાપ્ત પણ નહિ થાય, અને તેથી કરીને તે (કૃતદન) સેવક નરકમાં પણ પડવાનો જ.”

રાજાની સેનાની બૃહદશક્તિ, તેની સર્વગતા, તેનામાં રહેલ દેવસંયોગ કરવાની શક્તિ વગેરે (બાળતો) ચીઘી ખતાવીને કાર્તીન્ટિકો (જેધીઓ)-એ તેમ જ રાજાના અન્ય અનુયાયીઓએ તેના સૈન્યમાં હર્ષની શક્તિ

કરી દેવી એટલું તો નહિ, પરંતુ યજ્ઞને ઉદ્દેગ થઈ આવે એમ પણ કરવાનું તેમણે રાખવું. યુદ્ધને આગણે દિવસે રાત્રિએ પોતે ઉપવાસ કરીને પોતાના રથ વિષે જવું અને ત્યાં સચસ્ત્ર સૂવાનું રાખવું. વળી અથર્વવેદ-માંના મંત્રો ઉચ્ચારીને તેણે અગ્નિદેવને આહુતિઓ પણ આપવી, અને વિજેતાઓના તેમ જ રણાંગણમાં દેહોત્સર્ગ કરીને પણ સ્વર્ગ મેળવનારાઓના કલ્યાણાર્થ તેણે આશીર્વાચનો પણ બોલાવવાં. વળી તેણે પોતાના પિંડને બ્રાહ્મણના ચરણમાં ધરી દેવો; અને યજ્ઞ, નિપુણ, કુદીન અને અનુરાગી હોવાથી સુકીર્તિને પામેલા હોય એવા, તથા જેમને ઇનામઅકરામ અપાયાને કારણે જેઓ અપ્રમત્ત રહેલા ન હોય તેવા મનુષ્યોને તેણે (રાત્રિએ) પોતાની સેનાના મધ્યમાં રથાન આપી (પણ) દેવું. સેનાના જે ભાગમાં પોતાનો પિતા, પોતાના પુત્રો તથા ભાઈઓ તેમ જ * ધ્વજ વિનાના તથા ઉધાઢા માથાવાળા * પરંતુ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવામાં નિપુણ હોય એવા સૈનિકો રહેલા હોય તે ભાગમાં જ રાત્રિએ પોતે રહેવાનું છે. જે અશ્વખળ વધારે પ્રમાણમાં હોય, તો રાત્રિએ કાં તો દાથી ઉપર અગર તો રથમાં બેસવાનું રાખવું; અગર તો સેનામાં જે પ્રકારના પ્રાણીની સંખ્યા વધારે હોય અને તે પ્રકારનું પ્રાણી સારી રીતે કેળવાયલું હોય, તે પ્રકારના પ્રાણી ઉપર તેણે આરોહણ કરવું; અને જે કોઈ અન્ય પુરુષ વેષધારી રાત્રિ બની રહેલો હોય તેણે સેના પરત્વે બૃહદ રથવાનું કામ પોતાના માથા ઉપર ઉપાડી લેવું (રાત્રિનો આવ બજવીને યજ્ઞને છેતરવાનું કામ કરવું).

સત્તત્ત્વતિના અને માગધ જ્ઞતિના મનુષ્યોએ, — ‘યજ્ઞને સ્વર્ગ મળશે અને બીરને નરક મળશે’ — એવું બોલીબોલીને સૈનિકોનાં જ્ઞતિ-સંધ-કુલ-કર્મ વગેરેને લગતાં વર્ણનો કરી કરીને તેમને વખાણ્યાં કરવા. પોતે અભિચાર-કર્મ (જાદુ) કરેલ હોય તેનાં મંગલ ફલોને વર્ણવતાં રહેવાનું કામ પુરોહિતના

* આવા સચિજમાં રાત્રિએ પોતાના યજ્ઞ તરફથી બોલો ભય રહે છે. આ પ્રકારની (યજ્ઞ તરફથી ભારી ન થઈ એવી) તરફીબ આક્રિષ્ઠમાં થયેલ ઉલ્લાસોર-વિચિત્રમાં અંગ્રેજ ગૈરિયને અખત્યાર કરવી પડેલી.

અનુયાયીઓએ કરવું. વળી જનસુસો (સત્રીઓ)એ, સુતારોએ તથા મૌહૂર્તિકા(મુહૂર્ત જોનારાઓ)એ પણ પોતપોતાના કર્મની સિદ્ધિ, અને ચતુના કર્મની અસિદ્ધિ પરત્વે બોલબોલ પણ ક્યાં કરવું.

સેનાને ધન અને માનની નવાજેશ કરીને સેનાપતિએ તેની સમક્ષ આ પ્રમાણે બાપણ કરવું:—

“ જે કોષ્ઠ (શત્રુ) રાજાનો વધ કરશે તેને એક લાખ ‘પણ’ આપવામાં આવશે; જે કોષ્ઠ (શત્રુના) સેનાપતિનો તથા રાજકુમારનો વધ કરશે તેને (તે પ્રત્યેક કાર્ય બદલ) પચાસ હજાર ‘પણ’ મળશે; જે કોષ્ઠ, પ્રવીર પુરુષોના મુખ્યને મારશે તેને દસ હજાર ‘પણ’ મળવાના; જે કોષ્ઠ એક હાથીને મારી નાખશે કે એક રથને નષ્ટ કરી દશે તેને પાંચ હજાર ‘પણ’ બક્ષીશ આપવામાં આવશે; એક ઘોડાના મારનારને એક હજાર ‘પણ’ અને પાયદળના નેતા (પત્તિમુખ્ય)નો જે કોષ્ઠ વધ કરશે તેને સો ‘પણ’ ઇનામમાં અપાશે; જે કોષ્ઠ માથું લાવીને આપશે તેને માથા હઠ વીસ ‘પણ’ આપવામાં આવશે; અને જે કોષ્ઠ જે કોષ્ઠ પકડીઉપાડી લાવનાર હશે તેને તેના પગારથી જમણી રકમનું ઇનામ અપાશે. જે બધી ટુકડીઓ (વર્ગ)માં દસદસ સૈનિકો રાખવામાં આવેલ છે તે તમામના મુખ્યને (પણ) આ વાતના બબર પહેંચાડી દેવા.”

* (વાદકોષ કરવાનાં) ઘસો, યત્રો, અગદ (તાત્કાલિક ઉપયોગનાં. બૌધ્ધો), સ્નેહ (તેલ મલમ), અને વસ્ત્ર (પાટા) : એ બધાંને પોતાની સાથે રાખીને ચિકિત્સકો(વૈદો)એ, તેમ જ ઓઓ (સેવિકાઓ)એ અન્નપાનાદિ લઈને, લડાઈમાં ઉતરેલા સૈનિકોના પૂઠલાએ રહેવું, અને લડવાના કામમાં તેમને તેમજો પ્રોત્સાહિત પણ કરવા.

સૈન્યને, દક્ષિણ દિશા સિવાયની ત્રણે તે દિશામાં તેનું મુખ આવે તેવી રીતે કોષ્ઠ અનુકૂળ સ્થાનમાં ગોઠવવું; તેના પૂઠલાએ સૂઈ રહે તેવી તેની રચના કરવી; અને તે જે સ્થિતિમાં હોય તે સ્થિતિમાંથી ધસારો

કરવાને સમર્થ રહે એવી પણ ચોજના રાખવી. જે પ્રતિકૂળ ભૂમિ વિષે બ્યૂહ ગોઠવવામાં આવેલ હોય, તો ઘોડાઓને દોડતા કરી દેવા. પ્રતિકૂળ (પર) ભૂમિમાં ગોઠવાયેલ સૈન્યનો જે અવરોધ થવા પામશે અગર ને (શત્રુકર્મથી) તેને તેવી-ભૂમિમાંથી નાસી જવા જેવું થઈ આવશે, તો તેવા લશ્કરનો કાંતો ઉભેલો અગર તો નાસતેનાસતે પરાજય (પણ) થઈ આવશે; પરંતુ એ પ્રમાણે જે બન્યું ન હોય, તો તે પોતાના સ્થાનમાં સ્થિત રહીને અથવા તો નાસતાંનાસતાં પણ શત્રુનો પરાભવ કરી શકવાનું પણ ખરું. પુરોભાગમાં, પડખા ઉપર કે પૂઠભાગમાં જે બધી ભૂમિ આવી રહેલ હોય તે પૈકી કયા કયા સમ છે, વિષમ છે અથવા તો સમાસમ છે તેનો તપાસ કરી લેવો. ભૂમિ સમ (એકસરખી સપાટીવાળી) હોય, તો તે વિષે કાં તો દંડાકાર બ્યૂહની અથવા મંડલાકાર બ્યૂહની રચના કરવી; અને જે ભૂમિ વિષમ પ્રકારની હોય, તો પછી સેનાને કાંતો બહુ સંકડાવી (સંદત કરી) દહને ગાઢ બનાવી દેવી, અગર તો તેને પૃથક્ પૃથક્ ભાગોમાં વહેંચી નાખીને ગોઠવી દેવાનું (પણ) રાખવું.

(શત્રુનું) વિશિષ્ટ બળ ખંડિત થઈ જાય એટલે પછી વિજેતા (રાજા)એ સંધિને માટે કહેણ મોકલી દેવું. જે ઉભય રાજાઓનું સેનાબળ સરખું હોય, તો સંધિ માટે જેવી યાચના થાય કે તુર્ત તેનો સ્વીકાર કરી લેવો; અને જે શત્રુસેના હીનબળ હોય, તો પછી વિજેતાએ તેનો ખર્ચ કરી નાખવાને પ્રયત્ન (પણ) કરવો; પરંતુ શત્રુબળ હીનકોટીનું હોય છતાં જે તે સ્વભૂમિષ્ઠ અને પોતાના જીવની દરકાર ન રાખનાર (મરણિયું બનેલ) હોય, તો પછી તેવા સૈન્યનો નાશ કરવાને (વિજેતા) રાજાએ પ્રયત્ન કરવાનો નથી.

જો કોઈ લાંગી પડેલું પરંતુ મરણિયું બની ગયેલ લશ્કર હુમલો કરવાને પુનઃ તૈયાર થાય છે, તો પછી તેનો વેગ અધાર્ય (અટકાવી ન શકાય તેવો) પણ થઈ પડશે. આમ હોઈને જે સેના લાંગી પડેલી હોય તેની ઉપર વધારે પડતું દબાણ (કાંઈ પણ વિજેતાએ) કરવું નહિ (એ જ ઇચ્છે).

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, ' સાંગ્રામિક ખાખતો '—એ સંગ્રાવાળા દશમાં અધિકરણમાંનું, ' કૂટયુદ્ધના પ્રકારો; સ્વતંત્ર્યને પ્રોત્સાહન અને સ્વખળ તથા શત્રુખળનો ભેદો '—એ નામનું ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૪.

યુદ્ધભૂમિ; (અને) પત્તિ (પાયદળ), અધદળ, રથદળ તથા હસ્તિદળનાં કાર્યો.

પાયદળ, અધદળ, રથદળ અને હાથીદળ—એ જ્યાં યુદ્ધપ્રવૃત્ત હોય કે છાવણીમાં હોય, તો પણ તેઓ જે સ્વભૂમિમાં હશે તો તે ધૃષ્ટ ગણાશે.

રણમાં, વનમાં, ખીણોમાં કે સપાટ પ્રદેશમાં રહીને પણ લડી શકે એવા પ્રકારની તાલીમ પામેલા સૈનિકો; ખાખઓ તથા આકાશ (ઉચ્ચ પ્રદેશો)માં રહીને રાત્રિએ કે દિવસે લડી શકે તેવા સૈનિકો; અને નદી, પર્વત, અનૂપ ભૂમિઓ કે સરોવરોવાળા દેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલ હાથીઓ, તેમ જ ઘોડાઓ—આ સર્વ જે પોતપોતાને અનુકૂળ થઈ પડે તેવી ભૂમિમાં હશે તો, તેઓ (ખરેખર) ઉપયોગનાં થઈ પડશે.

જે ભૂમિ સમ, સારી રીતે રિયર, (ગાડાચાલીનાં) પૈડાથી તથા પશુઓની ખરીઓથી જેમાં ખાડાટેકરા થઈ આવ્યા નહિ હોય તે; જે અક્ષ-ગ્રાંથ (ધરીને અવરોધ કરનારી) નહિ હોય તે; જે વિષે વૃક્ષો, છોડવાઓ, વેલાઓ અને ઝાડોના ફુંકાઓનું અસ્તિત્વ નહિ હોય તે; અને જે કોઈ ખાડા-ખડખા, રાફડાઓ, રેતી અને કાંકરાઓથી મુક્ત હશે તે—આવા જે કોઈ પ્રકારની ભૂમિ હશે તે રથોપયોગી ગણાશે.

હાનાઓ, ઘોડાઓ અને મનુષ્યો લડાઈમાં ગયેલ હોય કે છાવણીમાં રહેલ હોય તોપણ તેમના પરત્વે સમવિષમ ભૂમિ આદતકારક નીવડવાની નહિ.

જે ભૂમિ ઠાંકરિયાળા (અપરસ્મ), ઝાડપાનવાળા તેમજ કોઈ ઠેકાય

* આ નામે આ પાત્રનાં પ્રકરણો પ્રાચીન હિંદના યુદ્ધશાસ્ત્રનો ખ્યાલ આપશે.

તેવાં ખાધરાંઓવાળા પરંતુ ગ્રામ્યઃ નિષ્કંટક કોટીની હશે તે ભૂમિ અશ્વને માટે હિતાવહ ગણાશે.

જે ભૂમિમાં મોટાં મોટા પથ્થરો, સૂકાં ઘસલ અને લીલાં મહાવૃક્ષો અને રાક્ષાઓ હોય તે ભૂમિને પદાતિ (પાચદળ) ને અનુકૂળ ગણી લેવી.

જે ભૂમિમાં, જેના ઉપર ચઢી ચકાય તેવા ટેકરાઓ હોય અને તેથી જે વિષમ (અસમ) બનેલી હોય, જે ભૂમિ, તેના વિષે રહેલ કોતરોને લઇને વિષમ કોટીની હોય, જે ભૂમિમાંનાં વૃક્ષોને પાડી ચકાય તેમ હોય, અને જેમાંના છોડવાઓને ઉખેડી નાખી ચકાય તેમ હોય, અને જેમાં કાંટા ન હોતાં જે માટીથી ભરપૂર હોય, તે ભૂમિને હાથીના કામની ગણી શકાશે.

જે ભૂમિમાં કાંટા હોય જ નહિ, અને જે અતિ વિષમ ન હોતાં બહુ વિશાળ હોય તે ભૂમિ પાચદળને માટે ઉત્તમ કોટીની ગણાશે.

જે ભૂમિ જે ય રીતે વિસ્તૃત હોય, કાદવ વિનાની હોય તેમ જ ઉદક અને ખંજન વિનાની હોય અને પગમા ભોંકાઇ જાય તેવી કાંકરીઓ જે વિષે હોય નહિ, તે ભૂમિને અશ્વોની ખાખતમાં ઉત્તમ પ્રકારની માનવી.

ધૂળ, કાંપકાદવ, પાણી, ઘાસ અને જરૂરો જે ભૂમિમાં હોય અને 'શ્વદંટ' (કૂંતરા) નામથી ઓળખાતા કંટકોથી જે ભૂમિ મુક્ત હોય, તેમ જ જે ભૂમિમાં મહાવૃક્ષોની શાખાઓથી આઘાત થતો ન હોય તે ભૂમિને, હાથીઓને માટે અનુકૂળ ગણવાની છે.

જે ભૂમિ વિષે તોયાશયો હોય, જેમાં ખાધખોખાચીઆં ન હોય, કે જે ભૂમિ કપારડી ન હોય, અને જે ભૂમિમાં બ્યાવર્તન (ફરવા) કરવાનું શક્ય હોય, તે ભૂમિને રથોપયોગી ગણી શકાશે.

સેનાનાં ગદ્યાં અગોને અનુકૂળ ગણાય તેવાં તમામ પ્રકારનાં સ્થાનોને લગતી વાત, ઉપર કહેવાઇ ગયલી છે; અને વળી અહીં, સર્વ પ્રકારની ભૂમિ વિષે જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે પણ પૂરું થાય છે.

ભૂમિવાસ (જાવણી) વિષે તથા વનવાસ વિષે કરાતો સૈન્ય પરત્વે નિયમઃ નદીઓ ઓળખાતી હોય કે વિષમ વાત વાતો હોય તે સમયે

(પશુઓ તેમ જ અન્ય બાજતોને બાંધવામાં આવેલ) રસ્તિ (દારડાં)ઓને પકડી રાખવાનું કામ; આવી પહોંચતા નવા નવા સૈન્યને તેમ જ તેને લગતા સરંજામને સુરક્ષિત રાખવાનું કે નષ્ટ કરી નાખવાનું કામ; સેના વિશે વિશુદ્ધિ (શિસ્ત)ની કરાતી સ્થાપના; સૈન્યની ઓળ (દાર) લંબાવતાં જવાનું કામ; લશ્કરની પાંખોની રક્ષાને લગતાં કર્મો; યતુબળને વીખેરી નાખવાનું કાર્ય; તેને (યતુબળને) કચરી બૂકા કરી નાખવાનું કામ; રક્ષાકર્મ; મહલ્લ: મોક્ષલ્લ; સેનાને એક દિશામાંથી અન્ય દિશામાં ગોઠવી દેવાનું કામ (માત્રાંતુસાર-વિનિમય); કોશ તથા રાજકુમારોને ઉપાડી જવાનું કામ (અભિહરણ); યતુના પૂઠભાગ ઉપર હુમલો કરવાનું કામ; બ્હીકલ્લ મનુષ્યોને પીછો લેવાનું કામ; નાસી છૂટતા યતુની પાછળ પકવાનું કામ; અને સમાજકર્મ (સંહિત કામ):—આ બધાં ‘અશ્વકર્મો’ કહેવાય છે.

પુરોયાન (અમ્રભાગે ચાલવું તે); માર્ગો રચવાનું, (સૈન્ય) વાસ કરી શકે એટલા માટે ભૂમિ (છાવણી) તૈયાર કરવાનું તથા પાણી પૂરું પાડી શકે તેટલા માટે સમવડો કરવાનું કામ; પાંખોની રક્ષા; તોપાચથોમાં ઉતરવાની વેળાએ તથા તેમાંથી બહાર નીસરતી વેળાએ રિથર ઉભવાનું, તરવાનું તથા પાણીમાં ખમ મુકવાનું કામ; વિષમ સ્થાનોમાં પરાણે પ્રવેશવાનું કામ; આગ લગાડવા તથા ઓલવવાનું કામ (અગ્નિદાન-શમનકર્મ); સેનાનાં ચારે અંગો પૈકી એક ઉપર મેળવાતો (એકાંગ) વિજ્ય; છિન્નભિન્ન ચર્મ ગયલ સૈન્યને ભેગું કરી લેવાનું કામ; અભિન્ન (ગાઢ) સેનાને ભેડવાનું કામ; વ્યસનોમાંથી કરાતો બચાવ; (યતુસેનાનો) કચરલાલ વાળવાનું કાર્ય; (યતુસેનાને) બકકાવીને ત્રાસ-દેવાનું કામ; ઔદાય (મોહું મન બતાવવાનું કામ); મહલ્લ; મોક્ષલ્લ (છોડી દેવાનું કામ); સાલ (કોટ), દરવાજા અને અટ્ટાલકો (કાઠાઓ)નું બંજન; અને કોશવાહન (ખજનાને ઉઠાવી જવાનું કામ):—‘આ સર્વે’ ‘હસ્તિકર્મ’ (હાથીઓ દ્વારા કરવાનાં કામ) જણાય છે.

સ્વબળરક્ષા; (યતુની) ચતુરંગી સેના તરફથી કરાતા હુમલાનો પ્રતિ-

પેધ; સંગ્રામ મચેલ હોય તે પ્રસંગે (અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ભૂમિને) હાથ કરવાનું, તથા છોટી દેવાનું કામ (અદ્યુભોક્ષણ); વીખરાઈ ગયેલ (લિન્ન) સેનાને એકત્ર કરવાનું કામ (સંધાન); ચત્રુખળની અલિન્નતાને બેદવાનું કામ; (ચત્રુખળને) ત્રાસ આપવાનું કામ; ઔદાયપ્રદર્શન; અને ભયોત્પાદક ઘોષો કરવાનું કામ:—આ બધાં ‘રથકર્મ’ ગણાય છે.

સર્વકાલે સર્વસ્થાનો વિષે સશસ્ત્ર જવાનું કામ અને વ્યાપાર: એ (ઉભય) ‘પદ્ધાતિકર્મ’ (પાયદળે કરવાનાં કામ) ગણાયો.

શિબિર (ડિરાત)નું ઉભા કરીને રચાતી કામચલાઉ ડાવણી, માર્ગો, સેતુઓ, કૂપો, નદી ઉતરવાના સ્થાનો (તીર્થ)—એ સર્વની તપાસણી કરવાનું કામ; યંત્રો, આયુધો, આવરણો, ઉપકરણો તથા ખાધાખોરાકી (ગ્રાસ)—એ સર્વને વહી જવાનું કામ; ક્ષણકાલમાં ધવાતા (પ્રતિવિક્ષ) મનુષ્યોને, તેમના બખ્તરો તથા હથિયારો સહિત ઉઠાવી લઈ જવાનું કામ—આ સર્વને ‘વિષ્ટિકર્મ’ (સ્વયંસેવકોના કામ) ગણવામાં આવે છે.^૧

જે રાજ્યની પાસે ઓછા ઘોડાઓ હોય તેણે ઘોડાઓ સાથે આખલાઓને ઉપયોગમાં લઈને પોતાની ખોટ પૂરી કરી લેવી. એ જ પ્રમાણે જો, હાથીઓની સંખ્યા તેની પાસે નાની હોય, તો પછી તેણે પોતાની સેનાના ગર્ભભાગમાં ગધેડાં કે ખચ્ચરો (ખર), જિંટ અને માડાંઓને ગ્રાહવી દેવાં.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના ‘સાંગ્રામિક બાબતો’ ને લગતા દશમા અધિકરણમાંનું ‘યુદ્ધભૂમિ અને પાયદળ, અશ્વદળ, રથદળ અને ‘હસ્તિદળનાં કાર્યો’ ને લગતું ચોથું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

* Ambulance-core ૧. ‘વિષ્ટિકર્મ’ (વેઠ)ના સિદ્ધાંતમાં સ્વાર્થ તેમ જ પરમાર્થનાં વર્ત્તો રહેલાં છે. તે કર્મ કરનારાઓને તદ્દન મરૂત મજૂરી કે મમ કરવાનું હોઈ નથી; પરંતુ તેમને પૂરેપૂરું વેતન (મજૂરી) ન અપાતાં પેટ-પૂરણ વેતન આપવામાં આવે છે. રાજ્યના યદા અતિશય ધનવ્યયને પહોંચી જવાના તેમ જ સાર્વજનિક (દિશ)હિત સાધવાના હેતુથી આ સિદ્ધાંતને અર્થ-શાસ્ત્રમાં રચાતું છે.

પ્રકરણ ૫.

સેનાના અગ્રભાગેથી તેના પક્ષ, કક્ષ તથા મુખ પરત્વે કરવાના વ્યૂહવિભાગ; સમર્થ અને અસમર્થ સૈન્યો વચ્ચે ભેદ; અને પાયખળ, અશ્વખળ, રથખળ તેમ જ હસ્તિખળની મદદથી કરાતાં યુદ્ધો.

જે ભૂમિ વિશે લડાઈ લડવાની હોય તે ભૂમિથી પાંચસો ધનુષ્ જેટલા અતરે પોતાની છાવણી ગોઠવીને રાજ્યે મુદ્દ કરવાને જવું જોઈએ. પોતાની સેના પૈકી જે સારભૂત (ચૂનંદુ) સૈન્ય હોય તેને તારવી કાઢવું, અને પછી તેને (યનુ જોઈ ન શકે) એવી કોઈ અગુરૂળ ભૂમિમાં રથાપી ઇંધને સેના-પતિએ તથા નાયકે બાંધી રહેલ સેનાને ગોઠવી દેવી. પગ ઉપર રહીને લડનાર જે સૈનિકો વચ્ચે એકએક 'શમ' (ચૌદ આંગળ) જેટલું અંતર રહે એવી રીતે પાયદળની ગોઠવણ કરવી; કોઈ પણ બે ઘોડા વચ્ચે ત્રણ 'શમ' જેટલું અંતર રાખવું; કોઈ પણ બે રથો વચ્ચે ચાર 'શમ' જેટલું, અને કોઈ પણ બે હાથીઓ વચ્ચે, (કોઈ પણ બે રથો વચ્ચે રહેતા અંતરના કરતાં) બમણું કે ત્રમણું અંતર તેમજે રાખવાનું છે. આ પ્રમાણે, દરેક જણ સુખથી અને અબાધિત રીતે (મોઢળાશથી) લડી શકે એવા પ્રકારની રચના કર્યા પછી જ યુદ્ધનો આરંભ કરવો જોઈએ. પાંચ અરણિ (૧૨૦ આંગળ) બરાબર ૧ ' ધનુષ્ ' થાય છે. ધનવીઓ (બાણકમાન ધારણ કરનારા સૈનિકો)ની હારો પૈકી કોઈ પણ બે હાર વચ્ચે પાંચ ધનુષ્ જેટલું અંતર હોવું જોઈએ; અશ્વખળની હારો એક બીજાથી ત્રણ ધનુષ્ જેટલી છેટી રહેવી જોઈએ; અને રથો તથા હાથીઓની પંક્તિઓને એક બીજાથી પાંચ પાંચ ધનુષના અંતરે ગોઠવી દેવી. પાખો, ખગલો અને ઉરોદેશ: એ ત્રણે સેનાવિભાગો વચ્ચે પાંચ પાંચ શમ જેટલી ખાલી જગ્યા (અનીકસંધિ રાખવી જોઈએ). એક એક અશ્વ-સૈનિકની સામે ત્રણ ત્રણ પુરખોએ મુદ્દ કરવું; એક રથ કે હાથીની સામે

પંદર પુરુષોને કે પાંચ ઘોડાઓને યુદ્ધમાં ઉતારવા; ને દર ઘોડા કે હાથી કે રથ દીઠ પંદર પંદર નોકરો (પાદયોગ) ની ગોઠવણુ પણ રાખવી.

દરેક યુધ્ધમાં ત્રણ ત્રણ રથો હોય એવાં ત્રણ યુધ્ધોને ઉરોભાગમાં ગોઠવવાં અને એટલાં જ રથાનીકો (રથોનાં યુધ્ધ)ને બે બગલો તથા બે પાંખો ઉપર સ્થાપી દેવાં. આમ પીસતાલીશ રથો, બસો પચીસ અશ્વારોહીઓ, છસો ને પંચોતેર સૈનિકો અને એટલા ને એટલા ઘોડા, રથ અને હાથીઓને માટે નોકરો:-આ બધાં મળીને એક રથવ્યૂહાનુસાર રચના થયેલી ગણાશે. (ત્રણ ત્રણ રથોનું એક યુધ્ધ એવા ત્રણ રથયુધ્ધવાળા) આ રથવ્યૂહમાં, બેબે રથોનો ઉમેરો કરવાનું ચાલુ રાખીને, તેમની સંખ્યા એકવીસની પણ કરી શકાય. આ પ્રમાણે રથોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરવાથી જે એકી સંખ્યાવાળો રથવ્યૂહ યદ્યપિ આવે તેમાંથી જીતાજીત પ્રકારના (ખીળ) દશ વ્યૂહો પણ રચી શકાય છે. આમ હોઇને વધારાની સેનાની વહેંચણી પૂર્વોક્ત પદ્ધતિએ જો કરી નાખવાની હશે તો તે પ્રમાણે પણ યદ્યપિ શકશે. આ ઉપરાંત ખીળ જે રથો હોય તેમના બે ભાગને પાંખો તથા બગલોમાં ઉમેરી શકાય, અને જે શેષ રહે તેમને અગ્રભાગે મુકી પણ શકાશે. આ રીતે જોતાં (પક્ષો તથા કક્ષોમાં રથોની જેટલી સંખ્યા ઉમેરાયલી હોય) તેનાથી એક તૃતીયાંશ જેટલી ઓછી સંખ્યા, વધારાના જે રથો હોય તેમની ચવી જોઇએ. વધાગના હાથી તથા ઘોડાની વહેંચણી કેવી રીતે કરવી, તે બાબત આ ઉપરથી સમજી લેવાની છે. કોઇ પણ રીતે, લડાઇના કામમાં અસ્તવ્યસ્તતા (અવ્યવસ્થા) યદ્યપિ આવે, એવી રીતે ઘોડાઓ, રથો તથા હાથીઓને જેટલી સંખ્યામાં ઉમેરવા હોય તેટલી સંખ્યામાં ઉમેરવામાં બાધ ગણવો નહિ.

જોઇએ તેના કરતા મોટી સેના હોય, તો તેમાં ‘વધારાની સેના (આવાપ) છે’ એમ ગણાશે. પાચદળ જોઇએ તેટલું ન હોય, તો તે પ્રકારની ખોટ ‘પ્રત્યાવાપ’ સંજ્ઞાને પામશે. મેનાના ચારે અગ્રોમાંથી જો કોઇ અંગ વૃદ્ધ યદ્યપિ ગણનું હોય, તો તે અંગના તે વધારાને ‘અન્વાવાપ’ રૂપ ગણી લેવો. દુષ્ટ જનો વધારે પ્રમાણમાં હોય, તો તેવો તેમનો

વધારે ‘આયાવાપ’ ગણવાનો. ચતુર્થી સેનામાં જેટલી વધારાની સેના હોય કે ચતુર્થી સેનામાં જેટલી તૂટ હોય તેના કરતાં, ચારથી આઠગણા પ્રમાણ સુધી પોતાની સેનામાં વધારે કરતાં રહેવાનો અપભ્રંશ દરેક રાજાએ યથાશક્તિ કર્યો કરવો. (એ તેને માટે શ્રેયસ્કર થઈ પડશે.).

રથબૃહ પરત્વે કરાયેલ વાત ઉપરથી, હસ્તિબૃહ પરત્વે કરવાનાં કાર્યો સમજી લેવા.

હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા રથોથી ‘મિશ્રબૃહ’ પણ રચી શકાશે. આવા બૃહમાં અકાન્તે હાથીઓને સ્થાપી દઈ, ખગલભાગે વિષે ઘોડાઓ તથા મુખ્ય મુખ્ય રથોની સ્થાપના કરી દેવી. જે બૃહના ઉરોભાગમાં હાથીઓ, ખગલભાગમાં રથો અને પશ્ચભાગમાં ઘોડાઓની યોજના કરાયેલી હશે તે બૃહ, ચતુર્થસેનાના મધ્યભાગને ભેદી શકશે પણ ખરે; પરંતુ આથી વિપરીત કોટીનો બૃહ હશે, તો પછી તે ચતુર્થસેનાના અન્તભાગને જ ભેદી શકશે. વળી હસ્તિબૃહ પણ રચી શકાય. આ બૃહ રચવો હોય, તો ઉરોભાગમાં, યુદ્ધોપયોગી તાલીમ પામેલ હોય એવા હાથીઓને રાખવા; જે હાથીઓ બેસવાના કામમાં આવી શકે તેવા હોય તેમને બૃહની ખગલોમાં ગોઠવવા; અને જે હાથીઓ વ્યાલકોટીના હોય તેમને પાંખો વિષે સ્થાન આપી દેવું. અથબૃહ રચવામાં આવે, તો બૃહના ઉરોભાગમાં ખપ્તરવાળા ઘોડાઓને રાખવા; અને જે ઘોડાઓ વર્મહીન (ખપ્તર વિનાના) હોય તેમને ખગલો તથા પાંખોમાં સ્થાન આપી દેવું. * પર્વતબૃહમાં, આવરણયુક્ત પુરોને પુરોભાગમાં ગોઠવવા, ધનુર્ધરોને પૂઠભાગે રાખવા, અને ખપ્તર વિનાના સૈનિકોને પાંખોમાં સ્થાન આપી દેવું. અગર તો ઘોડાઓને પાંખોમાં અને હાથીઓને ખગલોમાં રાખીને રથોને પુરોભાગ સોંપી દેવો; અને વળી, ચતુર્થ માટે સફલ યુદ્ધ કરી

* પ્રસાર પામેલ શરીરના આકાર ઉપરથી સૈન્યનાં અવયવો (ઉરોભાગ, પાંખ, ખગલ વગેરે) ની કલ્પના કરવામાં આવેલ છે.

શકાય એટલા માટે બીજો જે જે ફેરફાર (પ્રસંગ પ્રમાણે) કરવાનું થોડું થાશે તે તે ફેરફાર કરવાનું પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

સમર્થ પત્તિઓ તથા કુળ, જાતિ, સત્ત્વ, વ્યવસ્થા, પ્રાણબળ, વૃદ્ધા-વસ્થામાં પણ દોડવાની શક્તિ, તેજસ્વિતા, નૈપુણ્ય, સ્થિરતા, ઉદ્યમતા (મનનું મોહળાપણ), વિધેયત્વ (વસ્થતા), અને સારી સારી આદતો—આ સર્વ ગુણો ધરાવનાર હાથીઓ તથા ઘોડાઓ, જે કોઈ સેનામાં હોય તેને ઉત્તમ કોટીની ગણવી.

આવા સારબળના ત્રીજા ભાગને પુરોભાગમાં ગોઠવી દેવો, અને જે બે ભાગ તેના બાકી રહેલા હોય તેમને અનુક્રમે પાંખોમાં તથા બગચોમાં સ્થાપી દેવો. સેનાના (વિવિધ) અંગોની સારાસારતાને અનુસરીને જે બૃહદ ગોઠવાય છે તે ‘ અનુલોભ ’ કોટીનો ગણાય છે; અને જે બૃહદમાં એક ભાગ સારબળની સાથે, બે ભાગ દૃશ્યબળના મિશ્રિત થયેલા હોય છે તે ‘ પ્રતિલોભ ’ કોટી નો ગણાશે.

જો નિઃસત્ત્વ (દૃશ્ય) સેના અન્તમાં ગોઠવાયલ હશે, તો તેને, શત્રુના વેગથી અભિહૂલિત થવાનો પ્રસંગ પણ કદાચિત્ મળી આવશે. ફરકે પોતાના સારબળને અગ્રભાગમાં ગોઠવવાનું રાખવું, અને પોતાની પાંખોને પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં મજબૂત બનાવી દેવી. જે બૃહદ વિષે સારબળનો ત્રીજો ભાગ પૂઠભાગે રખાયેલો હોય, અને નિર્બળ સૈન્યને મધ્યભાગે સ્થાપવામાં આવેલ હોય તે બૃહદ, (શત્રુ તરફથી આવતા આઘાત સામે) ટકી શકશે પણ ખરો. આવો બૃહદ જે કોઈ રચે તેણે, પોતાની સેનાના એક કે બે વિભાગો પોતાની સાથે લઈને, શત્રુના અગ્રભાગ, પક્ષભાગ અને ઠક્ષભાગ ઉપર પ્રહાર કરી દેવો, અને (પછી બની શકે તો) પોતાના બાકી રહેલ સૈન્યની મદદથી તેણે તેવા પોતાના (જર્જરિત થયેલ) શત્રુને પકડી લેવો પણ ખરો.

ઘોડાઓ અને હાથીઓની અલ્પતાને કારણે શત્રુ દુર્બલ હોય અને પોતાના દુષ્ટ અમાત્યોથી રમાતા પ્રપંચોને લીધે પોતાની સેના દૂષિત થયેલી

હોય, તે પત્રી વિજ્યાતુર રાજ્યએ પોતાના સારમળને પોતાની સાથે લઇને તેવા(દુર્બળ) શત્રુ ઉપર પ્રદાર કરવામા ચૂકવું નહિ. પરંતુ જે શત્રુમળ સારિષ્ઠ હોય, તે તેવા વિજ્યાતુર રાજ્યએ, તેવા શત્રુમળની સારિષ્ઠતાના કરતાં વધારે સારિષ્ઠતાવાળી સેનાને ઉપયોગમા લઇને તેને (પોતાના શત્રુને) પાર કરી દેવો. કદાપિ પોતાની મેનાનું કાઇ અંગ અચકત દેખાય, તે (રાજ્યએ) તેવા અંગ પરત્વે, સંખ્યાબળનો ઉમેરો કરી દેવો. જે બાળુએ શત્રુ નિર્બળ દેખાતો હોય, અગર તે જે દિશામાંથી ભયોત્પત્તિ થઇ આવવાની શંકા રહેતી હોય, તે દિશા તરફ તેણે પોતાના સૈન્યની રચના કરવાની છે.

સામે દોડવું; ગોળાકારમાં દોડવું; વધારે પડતું દોડી જવું; પીઠ ફેરવીને દોડવું; શત્રુ અટક્યો હોય ત્યારે તેને પંજવણી કરવી; સૈન્યને એકરથ કરવું (બલયોગ); વાંકી (મૂઝિકા)ગતિ, મંડળ (વર્તુલાકાર)ગતિ, અને બીજી પ્રકારી ગતિઓ કરવી તે; પૂઠભાગ ઉપર રહેલ સૈન્યને ખસેડી નાખવું તે; અગ્ર, પક્ષ અને કદા તરફથી હારનો પીઠો લેવો તે; ભક્ષસેનાની રક્ષા; અને શત્રુસેના ભગ્ન થઇ ગયલ હોય ત્યારે તેની ઉપર ત્વડી પડવું તે:—આ બધા પ્રકારે, અધ્યબળની મદદથી યુદ્ધ કરી શકાય છે.

પૂર્વનિર્દિષ્ટ ક્રિયાઓમાથી ‘પ્રકીર્ણ’ પ્રકારની ક્રિયાઓ બાદ કરતા બાકીની બધી ક્રિયાઓ; સેનાનાં ત્યારે અંગોનો એકસામેટો અગર તે પૈકી એકએકનો ખર્ચ કરવો તે; પાખો, બમલો તથા અગ્રભાગ ઉપર હસ્થો કરીને (શત્રુ) સેનાને કચડી મારવી અને તેમ કરીને (શત્રુની) સેનાને વીખેરી નાખવી તે; અને (શત્રુની) સેના નિદ્રાવસ્થામા હોય ત્યારે તે ઉપર ચઢી જવું તે:—આ સર્વને હસ્તિશુદ્ધતા પ્રકારે બાળવા.

પૂર્વોક્ત બધા ય પ્રકારોમાથી, શત્રુ અટકી ઉભો હોય તે વખતે તેને કરાતી પંજવણીને બાદ કરતા, બાકીની તમામ ક્રિયાઓ; સામે દોડવું તે; પીઠ ફેરવીને દોડવું તે; અને પોતે જે ભૂમિ વિશે રચિત હોય તે ભૂમિ ઉપરથી લડવાનું ચાલુ રાખવું તે:—આ બધા રથશુદ્ધ કરવાના પ્રકારે બાળવો.

શત્રુનો સંહાર કરવામાં દેશકાળની દરકાર ન રાખવી તે, તથા શત્રુ સંહારનો ન હોય તે વખતે તેની ઉપર છાપો મારીદેવો તે:-આ પતિયુદ્ધનાં લક્ષણો ગણાય.

પોતાની સેનાનાં ચારે અંગોને એકસરખા પ્રમાણમાં સામર્થ્યયુક્ત રાખીને (રાજ્યએ) પોતાની સેનાને સમવિષમ વ્યૂહોમાં ગોઠવવાનું કામ આ પ્રમાણે કરવાનું છે.

ખસો ધનુષ્ય જેટલા અંતરે જમને રાજ્યએ પોતાની, યુદ્ધમાં ઉતારાયલી ન હોય તેવી (પણ જરૂર પડે ત્યારે વાપરવાની) સેના વિશે પોતાનું સ્થાન લેવું. જે રાજ્યની પાસે એવી અનામત મેના ન હોય તેણે કદિ પણ લડાઈમાં ઉતરવું નહિ; કારણ કે જે પ્રતિગ્રહ (અનામત બળ) નું અસ્તિત્વ નથી હોતું, તો પછી છિન્નભિન્ન (વેરાઈ ગયલી) સેનાને ફરીથી એકઠી કરી શકાતી પણ નથી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના “સાંગ્રામિક બાબતો” --એ સંઘાવાળા દશમાં અધિકરણમાંનું, ‘સેનાના અગ્રભાગેથી તેના પક્ષ, કક્ષ તથા મુખ પરત્વે કરવાના વ્યૂહવિભાગ; સમર્થ અને અસમર્થ સૈન્યો વચ્ચે ભેદ; અને પાયદળ, અશ્વબળ, રથબળ તેમ જ હસ્તિમળની મદદથી કરાતા યુદ્ધો’ એ વિષયને લગતી ચર્ચા કરનાર પાંચમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૬.

દંડાકાર, સર્પાકાર, અને મંડલાકાર વ્યૂહ; અસંહત વ્યૂહ; અને (શત્રુ સામે રચાતો) પ્રતિવ્યૂહ.

(ગોઠવાયલ સેનાના) પક્ષભાગો તથા પુરોભાગ (શત્રુ સામે) મરડાઈને જમ શકે તેવી ગોઠવણ ચલવી હોય, તો તે ‘લોગવ્યૂહ (સર્પાકાર-રચના) કહેવાશે. જે પાખો, જે બગલો, પુરોભાગ અને અનામત, (પ્રતિગ્રહ) સૈન્ય : એ મર્વ મળીને એક બીજે વ્યૂહ (પણ) થાય છે† એમ

† પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં યુદ્ધકળા પરત્વે પણ વિવિધ મતો પ્રવર્તતા હતા.

બૃહસ્પતિના મતના યુદ્ધ-વિશારદોનું કહેવું પણ છે. દંડાકારવ્યૂહનું સર્વાકારવ્યૂહ; મંડલાકારવ્યૂહ; અને અસંહતવ્યૂહ (જેમાં સેનાનાં અંગો પૃથક્પૃથક્ રહેલ હોય તે) : આ બધા, પૂર્વસૂચિત પાંખો, બનતો ને 'ઉરોભાગવાળા વ્યૂહરૂપના પ્રકારો છે (એમ બળણુ').

સૈન્ય પોતે છાતી કાઢીને ઉભેલ છે એવું (તિયગ્ચત્તિવાળું) દેખાય, ત્યારે તે પ્રમાણે ચપલી તેની રચના 'દંડવ્યૂહ' કહેવાય છે.

એકની પાછળ એક જમ થકે એવી દારમાં જ્યારે સેનાને ગોઠવવામાં આવે, ત્યારે તે 'ભોગવ્યૂહ' કહેવાશે.

સેના, સર્વદિશાભિમુખ ગોઠવાય ત્યારે તે પ્રમાણે ચપલ રચનાને 'મંડલવ્યૂહ' કહેવામાં આવે છે.

સેનાનો પ્રત્યેક ભાગ પોતાની મેળે લડી શકે, એવી રીતે તેના ભાગ પાડવામાં આવ્યા હોય, ત્યારે તે 'અસંહતવ્યૂહ' સંચાને પામે છે.

જે કોષ સેનાની પાંખો, બગલો અને તેનો પુરોભાગ—એ ત્રણે, એક-સરખાં બળયુક્ત બની રહે તે વ્યૂહ (ગોઠવણી) 'દંડાકાર' ગણાશે.

આ જ વ્યૂહની બગલોને જે આગળ પડતી બનાવવામાં આવે, તો તે 'પ્રદર (શત્રુવ્યૂહભંગક)'ના નામે ઓળખાશે.

એ જ દંડવ્યૂહમાં જે પાંખો અને બગલો પ્રતિકાન્ત (પાછી ખેંચી લેવાયલી) હશે, તો તે, 'દૃઢક' નામને પામી જશે; અને જે તેની પાંખોને લંબાવાયલી હશે તો તે 'અસહ્ય' સંચાને પામી ગણાશે.

પાંખોની રચના કર્યા પછી જે ઉરોભાગને આગળ પડતો (ઉપસેલ) બનાવવામાં આવે, તો તેને 'શ્યેનવ્યૂહ' ગણવામાં આવશે.

જે આ ચારે પ્રકારના વ્યૂહોને, તેમના અસલ આકારમાં ન રાખતાં ઉલટાવી નાખવામાં આવે, તો પછી તેઓ, અનુક્રમે, 'ચાપ, ચાપકુક્ષિ, પ્રતિઘ અને સુપ્રતિઘ': એવી સંચાને પામી જશે.

જે સૈન્યની પાંખોને, એક ચાપના આકારમાં ગોઠવાય તે 'સંજય-વ્યૂહ' કહેવાશે; અને એ જ સંજયવ્યૂહમાં સેનાનો ઉરોભાગ જે પ્રક્ષિપ્ત

ચલેા હોય તો તે 'વિજય' કહેવાશે. જે સૈન્યની પાખોને તથા ખગલોને દંડાકાર ખનાવવામા આવી હોય તે સૈન્યની તેવી ગોઠવણી 'સ્થૂલકર્ણ' કહેવાય, અને એ જ પ્રકારની રચનામા તેના ઉરોભાગને જો, વિજયવ્યૂહમાં રચાતા ઉરોભાગ કરતાં ખમણો ખળયુક્ત ખનાવવામા આવે, તો તે પ્રમાણે કરાયેલ વ્યૂહ 'વિશાલનિજય' સંચાને પામી જશે. જે વ્યૂહમાં (સેનાની) પાખોને આગળ નીકરતી પ્રસારવામા આવી હોય તેને ચમ્રુમુખ, અને એનાથી વિપરીત કાટીનાને 'ઊપાસ્થ (મત્સ્મમુખ)'-એવી સંચા અપાય છે.

સેના દંડવ્યૂહમા ગોઠવાયેલ હોય, તથાપિ જો તેના કોઈ એક અંગને ખીજ કોઈ અંગના ખીઠભાગે રાખવામા આવે, તો તે 'સૂચીવ્યૂહ' ગણવાનો. આ સૂચીવ્યૂહ વિષે જો જે હારમા સેના ગોઠવાય, તો તે 'વલ્લય' કહેવાશે; અને પંક્તિઓ જો ચાર હોય તો તે 'દુર્જય' સંચાને પામશે. આ પ્રમાણે 'દંડાકારવ્યૂહના' પ્રકારો સમજી લેવા.

જો સેનાનું વ્યૂહન ભોગ (સર્પ)ના આકારમા ચલું હોય અને જો તેની પાખો, ખગલો તથા તેનો પુરોભાગ-એ ત્રણે એક ખીજાથી અસમ હોય, તો તે વ્યૂહ 'સર્પસારી (સર્પના જેવી ગતિ કરનારો)' અગર તો 'ગોમૂત્રિકા' (આયતું મૂત્ર જે આકારે વહે છે તે રીતનો) કહેવાશે. જો આ વ્યૂહમા પુરોભાગ વિષે જે પંક્તિઓ રખાયેલી હશે અને તેની પાખોને જો દંડવ્યૂહમાં રખાતી પાખોની પેઠે રચવામા આવેલ હશે, તો તે 'શકટવ્યૂહ' નામે ઓળખાશે; અને આથી ઉલટી રીતે તે રચાયેલ હશે, તો તે 'મકરવ્યૂહ' સંચાને પામી જશે; અને વળી જો શકટવ્યૂહ વિષે કાથી, ઘોડા અને રથોને ગોઠવવામા આવેલ હશે, તો તે 'વારિપતન્તક' નામે ઓળખાશે પણ ખરો. આ બધાને ભોગવ્યૂહના, પ્રકારો સમજી લેવા.

મંડલવ્યૂહ વિષે, પાખો-ખગલો અને ઉરોભાગ-એ પ્રમાણે સેનાના રપષ્ટ વિભાગો હોતા નથી ત્યારે તે 'સર્વતોમુખ' કે 'સર્વતોભદ્ર'

નામથી ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત 'અપ્પાનીક' અને 'દુર્જય': એ બેને પણ તેના જ પ્રકારો બોલવા.

જે વ્યૂહમાં સેનાની પાંખો, બગલો તથા તેનો ઉરોભાગ—એ ત્રણેને એક ખીજથી અલગઅલગ રાખવામાં આવેલ હોય તે, તેવા તેમના અલગ-પણે લીધે 'અસંહતવ્યૂહ' સંગ્રાને પામે છે. જે સેનાના પાંચ વિભાગો (અનીકા)ને એકખીજથી અલગઅલગ ગોઠવવામાં આવે, તો તે 'વજ્રવ્યૂહ' કહેવાશે, અગર તો 'ગાધાવ્યૂહ' નામે ઓળખાશે. જે ચાર વિભાગોને અસંદત રાખવામાં આવે, તો તે 'ઉદ્યાનક' કે 'ઠાકપદી' સંગ્રાને પામે છે; અને જે ત્રણ વિભાગોને પૃથક્ પૃથક્ રાખવામાં આવશે, તો તેને અન્વિચ્છિક કે 'કર્કટકુંડલી' વ્યૂહ કહેવામાં આવશે. અસંહત વ્યૂહના પ્રકારો, આ પ્રમાણે સમજ લેવા.

જે વ્યૂહમાં રથોને પુરોભાગમાં, હાથીઓને પાંખ ઉપર, અને ઘોડાઓને પૂઠભાગમાં રખાયેલ હોય તે 'અરિષ્ટ' નામે ઓળખાશે.

પાયડળની પાછળ અશ્વજન, અશ્વજનની પાછળ રથજન, અને રથ-જનની પાછળ હસ્તિજન ગોઠવાયેલ હોય, તો તે વ્યૂહ 'અચલ' સંગ્રાથી ઓળખાશે.

હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયડળ: એ ચારે જે એકખીજની પાછળ પાછળ રખાય, તો તે પ્રકારના વ્યૂહને 'અપ્રતિહત' ગણવામાં આવશે.

આ બધા વ્યૂહો પૈકી જે પ્રદરવ્યૂહ ઉપર, વિજયાતુર રાજાએ હુમલો કરવો હોય, તો તેણે 'દઢકવ્યૂહ'નો ઉપયોગ કરવો; 'દઢકવ્યૂહ' તોડવાને 'અસહ્યવ્યૂહ'નો આશ્રય લેવો; 'રથેન્દ્રવ્યૂહ' ઉપર હુમલો કરવામાં 'ચાપવ્યૂહ'નો, અને 'પ્રતિઠ'ને લાંબવામાં 'સુપ્રતિઠ'નો તેણે ઉપયોગ કરવાનો છે. સંજયવ્યૂહ સામે 'વિજયવ્યૂહ', 'સ્થૂલકર્ણ' સામે 'વિશાલવિજય', અને 'વારિષ્ઠાન્તક' સામે 'સર્વતોભદ્ર': એ પ્રમાણે એક સામે ખીજનો ઉપયોગ, વિજયાતુર રાજાએ કરવો. વળી

બધા ય પ્રકારના બ્યહો ઉપર હુમલો કરવામા તે, ' દુર્જયવ્યૂહ 'ને કામે લગાડી પણ સકશે.

પાયદળ, અશ્વજળ, રથજળ, અને હસ્તિજળ: એ ચાર પૈકી પહેલાને હરાવવામાં બીજાને અને બીજાને હરાવવામાં ત્રીજાનો-એ પ્રમાણે તેણે, ' ઉપયોગ કરવાનું' રાખવું એટલું જ નહિ પરંતુ (શત્રુસેનાનું) જે કાષ્ટ હીનઅંગ હોય તેનો પરાભવ કરવાને (વિજ્યાતુર રાજાએ) પોતાના અધિક અંગને કામે લગાડી પણ દેવું.

સેનાના પ્રત્યેક અંગમાંથી દશદશની ટુકડી પાડી, તે દરેક ટુકડી ઉપર એક એક ' પદિક ' નામથી ઝાળખાતો 'પતિ' નીમવો; અને એવા દશ પદિકોની ઉપર એક 'સેનાપતિ' ની નીમણુંક કરવી; અને એવા દશ સેનાપતિઓની ઉપર એક 'નાયક' પણ હોવો જોઈએ.

સેનાનાં વિવિધ અંગોને ઝાળખવાને માટે તેમને, તૂરી-ધોધ-પતાકા અને ધ્વજની સંઘાઓ (પણ) આપી દેવી.

સેનાનાં વિવિધ અંગોના બ્યહ રચવામાં, એ બધાને સંઘાત રચવામાં, ઊવણી ગોઠવવામાં, ફૂચ કરવામાં, પાછા ફરવામાં, પ્રહાર કરવામાં અને સમબ્યૂહની યોજના કરવામાં ફતેહમદ નીવડવાનો આધાર, દેશકાળ (ની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા) ઉપર રહેલો છે.

શત્રુને ઉદ્દેશ ઉત્પન્ન કરવા સાર વિજ્યાતુર રાજાએ આ પ્રમાણે ઉપાયો યોજવા:-સેનાનું પ્રદર્શન કરવું; યુક્ત પ્રયોગો આરંભવા; શત્રુ કાષ્ટ બીજા કામમાં રોકાયેલો હોય ત્યારે તેને પ્રહાર કરવાના હેતુથી 'તીક્ષ્ણ' કાટીના જામ્બુસેનો ઉપયોગ કરવો; માયાકર્મ કરાવવા; વિજ્યાતુર રાજાને દેવોની મદદ છે, એવી વાતો ચલાવવી; શકટો તથા હાથીના અલંકારો બતાવ્યાં કરવા; દૂધ્ય લોકોને ઉશ્કેરવાનું રાખવું; ગ્રામ્યો ભેળા કરવા; (શત્રુની ઊવણીને) આગ લગાડાવી દેવી; શત્રુસેનાની પાંખો તથા તેના પૃઠભાગને નષ્ટ કરવા; નોડરના વેપમાં રહેતા પુરોહો મારફત, કલહ ઉત્પન્ન કરાવવો; અગર તો, તેનો પોતાનો દુર્ગ ખાલી મુકાયેલો છે કે દરાષ્ટ મચેલો.

છે, અગર તો, તેનો ફલાણો સગો કે શત્રુ કે આટવિકં વિગેષ કરી રહેલો છે—એવી એવી વાતો શત્રુના કાને પહોચાડાવવી.

ધનુષ્ઠરં તરફથી શ્રેંકાતું શર કોઇ એક મનુષ્યને વાગે કે ન પણ વાગે; પરંતુ પ્રાણ પુરુષોની મતિ રૂપી શર બે શ્રેંકાશે, તો તે ગર્ભમાં રહેલ મનુષ્યને પણ હણવાનું (એ નક્કી).

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના 'સાંત્રામિક બાબતો'—એ સંઘાવાળા દશમા અધિકરણમાંનું, 'દંડાકાર, સર્પાકાર અને મંદ્રાકાર બ્યૂદ, અસંહતબ્યૂદ; અને (શત્રુ સામે રચાતો) પ્રતિબ્યૂદ: ' એ નામનું ૭૬મું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

—:સાંત્રામિક બાબતોને લગતું દશમું અધિકરણ પછી સંભાષ:—

અગ્નીઆરમ્બું અધિકરણ—સંધવૃત્ત.

—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय—

પ્રકરણ ૧.

કલહનાં કારણો, અને શુભ સળ.

કોઇ એક સેનાશાલ યાય કે મિત્રશાલ યાય તેના કરતાં જો સંધવાલ અથવા આવે, તો તે એક લાભ ગણાશે. જે મધો દુસ્મનના ગિતાય તેવા ન હોય અને જેમનું વલણ પોતાની તરફ દેખાતું હોય તેમન સાનદાનના ઉપાયોની મદદથી વિજયાતુર ગળાએ સાધી લેવા. અને તેમની તરફથી કરાતી નોકરીનો ભોકતા પોતે યાર એમ પણ તેજી કરી લેવું. જે સધો તેને પોતાને પ્રતિકૂળ હોય તેવા સંધો વિષે તેણે કલહ સળચાવી દેવા, અને તેમને સળ કરીને તેણે દાબી પણ દેવા.

કામ્બોજ અને સુરાષ્ટ્ર અને અન્ય દેશમાં નિવાસ કરતા ક્ષત્રિયોના સંધો ખેતી, વેપાર અને શસ્ત્રોના આધારે પોતતું પેપણ કરી રહેલા છે.

સિમ્ધિવિક, વૃજિક, મલ્લિક, મદ્રક, કુંકર, કુંડ અને પાંચાલ વગેરે સંધો પોતપોતાના શુવનનો નિર્વાહ, માત્ર 'રાજરાજ'ના આધારે જ કરી રહેલા છે.

સત્રિવર્ગના જનુઓએ આ બધા સંધોમાં બળી જાને તેઓ સર્વ વિશે રહેલ પરસ્પર દ્વેષ, વેર અને કલહ કરાવે તેવાં માન્ય કાણો ખોળી કાઢવા, અને પછી કલહના બીજ તેમનામાં ગાળી દહને ન પડી કાનને,—
“આ તુંને દવડો પાડે છે”—એમ નેમણે કહી દેવું. અથવા તો જનુઓએ—આચાર્યોએ, બ્યારે કોઇ વણા, કળા કે જૂન કે વિદાને પગી ખામત વિશે વાદવિવાદ ચાલતો હોય, તરંગે, પ-૨-૭ દેખ મનારી રહેલ હોય એવા સંધોની પામે જઇ ચઢને તેમનામાં, તા કેમાં જઇ આત્મા

કલહના જેવો કલહ કરાવી દેવો. પાનગૃહોમાં તથા નાટકયાળાઓ વિષે, ઉતરતી કોટીના મુખ્યો(પ્રતિલોભ)ની પ્રશંસા કરીકરીને, 'તીક્ષ્ણ' કોટીના ભ્રમુસોએ સધોના મુખ્યોમા કલહ ઉભો કરાવી દેવો; અગર તો જે રાજકુમારો 'હીનજાત' હોય તેમને 'શ્રેષ્ઠજાત' તરીકે વર્ણવી-વર્ણવીને તેમના મનમા તેમણે લોભ (ઉત્સાહ)ને જન્મ આપી દેવો; જે વિશિષ્ટ કોટીના મનુષ્યો હોય તેમને તેમણે, હીનકોટીના મનુષ્યો સાથે શાંતીવ્યવહાર તથા ભેદીવ્યવહાર બાધતાં અટકાવવા, અગર તો હીન મનુષ્યોને તેમણે, વિશિષ્ટ મનુષ્યોથી ભાણાવ્યવહાર તથા વિવાહસંબંધ કરતા કરી દેવો; અગર તો કુલ, જાતિ અને સ્થાનના કારણે બીજા મનુષ્યોને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાવાળા ગણવાનો રિવાજ હોય છતાં, વ્યવહાર પરત્વે હીન મનુષ્યોને અત્રતા આપવાને માટે ચત્રી વિચારણાને લગતી વાતને પ્રસિદ્ધિમા મુદી દેવી; અગર તો કોઇ વિવાદના વિષય રૂપ થઇ પડેલ દ્રવ્ય, પશુ અગર મનુષ્યનો રાત્રિ દરમ્યાન ખાત કરી નાખીને 'તીક્ષ્ણ' કોટીના ચારોએ તેમનામાં કલહ ઉત્પન્ન કરી દેવો. આવા બધા કલહોમાં વિજયાતુર રાજાએ પોતા તરફથી હીનપક્ષને ધન તથા સૈન્યની મદદ આપીને તેવા હીનપક્ષને તેના પોતાના પ્રતિપક્ષનો વધ કરી નાખવાના કામમાં યોગ્ય દેવો. એઓ એક બીજાથી ભિન્ન થઇ રહે ત્યારે તે ઉભયને તેમના પોતાના દંડમાંથી તેણે કાઢી મુકવા, અગર તો એમને એકઠા કરીને તેમને તેણે, તેમના પોતાના દેશમાંથી કોઇ, એકાણે ભૂમિ વિષે, 'પંચકુલી' કે 'દશકુલી'ના નામથી રહેતા કરી દેવાની તબ્બીજ (પણ) કરી નાખવી, કારણ કે તેઓ જે એકરથ થઇ રહેશે, તો તેઓ શસ્ત્રગ્રહણ કરવાની બાબતમા સમર્થ પણ બનવાના. એવા મનુષ્યો જે સમવાયો રહે, તો તેમનો, ઠરાવાલ ધોરણે ધનદંડ પણ કરવો. જે કોઇ રાજપુત્ર ઉંચા કુળનો, પણ અવરદ કે અવશિષ્ટ થઇ ગયલો હોય તેને તેણે રાજપુત્રપદે સ્થાપી દેવો; અને પછી કાતોન્તકાદિ (ભેદીઓ)ના વેપમાં રાંદત, ચારોએ, એવા એ રાજપુત્રના રાજવશણો તરફ સધોનું ધ્યાન

એ ચતુર્થ એટલું તો નહિ, પરંતુ એ સધોના મુખ્યો પૈકી જેઓ ધર્મિષ્ઠ હોય તેમને તેઓ—“આ પુત્ર રાજાનો છે તેમ તે તમારું સાનજો તેવો છે અને તેથી તમારે તે બધી તમારો ધર્મ બળવવો જોઈએ”—આ પ્રમાણે કહે તેવી પણ ગોઠવણ તેણે કરી દેવી. આ પ્રમાણે જે સધોના મુખ્યો સ્વાધિન્ય તેમને, વિજયાપુર રાજાએ ધન તથા માણસોની મદદ પહોંચાડવી, અને તેમ કરીને તેમની મારફત અન્ય મનુષ્યોને, પોતાના પક્ષમાં બેળવવાને સાધી સેવા પણ ખરા. બળ બતાવવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે (વિક્રમકાલે), દારૂ માળનારાના વેપમાં રહેતા ચારો(શા(પડબ્બ)જનો)એ, પુત્રલાલ કે સ્ત્રીલાલના બદનાથી અગર તો કોઈ મનુષ્યના મરણ નિમિત્તે, મદનરસ જેમાં મેળવેલ હોય એવા નવના સેકડો કુબોત્રુ દનાઈ કરવું. ચેલદાર કે દેવગૃહદાર આગળ રખાયેલ રક્ષાસ્થાનો આગળ જઈને ચારો, તેમના પોતા નરદથી કરાવ્ય કરાર (સમયકર્મ), પોતાના હતુઓ તથા તેમને પોતાને મળેલ ઈનામઅકરામ અને શત્રુ તરફથી પ્રાપ્ત થય આવેલ, પણ સમુદ્ર (મુદ્રાકિત) નાણાના કાયળાએ—એ સર્વને પ્રાશમાં મુકી દેતા હોય, એવી પણ યોજના કરવી; અને પછી સધો ત્યારે એ ચારો પાસે આવે, ત્યારે “—અમે તો અમારા શરીર શત્રુને વેચલ છે”—એમ તેમણે તે સધોને જણાવી દેવું એટલું જ નહિ, પરંતુ યુદ્ધમાં ઉતરવાને માટે તેમણે તેમને હાકલ પણ પાડી દેવી. અગર તો એ સધોના પરુઓ તથા સોનાના વસ્તુઓ ધડાવી લઈને, તે પૈકી જે કાંઈ સૈાથી વધારે પ્રખ્યાત હોય તે, તે સધોના મુખ્યને તેમણે આપી દેવું; અને જે પાછળથી એ સધો એ વસ્તુની માગણી કરવાને આવે, તો તેમને જણાવી દેવું કે, એ વસ્તુ તો એમના મુખ્યને આપી દેવામાં આવી છે પણ ખરી.

જાવણીઓ (સ્કન્ધાગર)માં તેમ જ જગલી જાતિઓના લોકોમાં કલહોત્પાત્ત કરી દેવા અર્થે જે બધી યુક્તિઓ ચર્ચાકે તેમને લગત વર્ણન, આ પ્રમાણે અહીં સમાપ્ત થાય છે.

અગર તો, કોઈ એક જ મુખ્યના આત્મસંભાવનાયુક્ત પુત્ર કને

એક જામુસને મોકલી આપીને તેની મારફત તેને આ પ્રમણે કહેવડાવવું:-
 “ દેલાણી ૨ જાનો તું પુત્ર છે, ત્યાંપણ શત્રુમયને લીધે તું ન અહીં (અગત
 દશામાં) મુકી દેવામાં આવેલ છે. ” આ પ્રમાણે કહેવાય થી જ્યારે તેણે
 કોઈ મુખ્યપુત્ર (તે વાત સાચી માનીને) જળાશયમાં સપડાઈ પડે,
 ત્યારે પછી જે કોઈ રાજા વિજયાકાંક્ષી હોય તેણે તેણે મુખ્યપુત્રને ધન
 તથા મનુષ્યાની મદદ પહોંચાડી દેવી, અને તેમ કરીને તેને સહ સામે
 લડાઈમાં ઉતારી દેવો; અને પછી જ્યારે તેણે વિજયાતુર રાજાને એમ
 જણાવે કે, પેતાના હેતુ સફળ થઈ ગયો છે, ત્યારે તેણે તેણે મુખ્યપુત્રને
 દેશપાર કરી દેવાનું પણ રાખવું.

૨ઠી રાખનારા (બન્ધકિયોપકો), ધ્વજકો, નટનર્તકો તથા સૌખ્યકો-
 એ સર્વના વંપમાં રહેતા જામુસો પોતાની સર્વે પરમરૂપાળી તથા સૌવન-
 , સંપન્ન સૌખ્યને લઈને સંધ્યમુખ્યાની પાસે જાય અને તેમનામાં કામો-
 ત્માદ ઉત્પન્ન કરી દે, એવી પણ ચુકિત આપેલ છે. પછી એ સૌખ્ય
 પેકી જે કોઈ બીજીએ એણે સંધ્યમુખ્યોને મોકલેલ આવે તે સૌ, તેણે
 જાતકામ (સંધ્યમુખ્યો પેકી એક)ને છોડીને બીજા કોઈ (સંધ્યમુખ્ય)
 પાસે જઈ રહે, એમ કરવું; અગર તો કોઈ એક સંધ્યમુખ્ય એવી એ સૌને
 પરાણે ઉઠાવી મથો છે, એવું તેમણે (જામુસોએ) બીજાએ (જાતકામ
 સંધ્યમુખ્યો)ને કહેવું; અને તેમ કરીને તેમણે તેમને માહોમાંદે લડાવી
 મુકવા. આમ એમનામાં કલહ જ્યારે ફરી નીકળે, ત્યારે પછી ‘તીક્ષ્ણ’
 વર્ગના જામુસોએ તેણે કલહનો લાભ લઈને પોતાનું કામ પૂરું પણ કરી
 લેવું (સંધ્યમુખ્યનો પ્રથમ કરી નાખવો). અને “—આ કામુક આ પ્રમાણે
 મરાઈ ગયો છે—” એવી વાત તેમણે દેલાણી પણ દેવી.

અગર નો, જે કોઈ સૌએ પોતાના રમણને હતાશ કરેલો હોય, તથાપિ
 જેને તેણે રમણ તરીકે જાણવાતી હોય તેવી આ, તેણે કોઈ સંવ-
 મુખ્ય પામે જઈને તેને આ પ્રમાણે કહી દેવાની શરૂ પણ ખરી — હું, નો
 ધૂણી ૫ તમારી ઉપર વારી ગયેલી છું, પણ પેટો સંધ્યમુખ્ય નને તાલ

આપી રહેલો છે; એટલે જ્યાં સુધી તે ઝવતો છે ત્યાં સુધી હું નમારી થઈ શકું તેમ નથી.” આ પ્રમાણે એક નુખ્તને બીજા નુખ્ત સામે ઉસ્કેરીને તેવા બીજોનો ધાત પશુ કરાવી શકાય.

(વળી) કોઈ એક સ્ત્રીનું, રાત્રિદગ્ધ્યાન તેની પેતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હરણ થઈ જાય, અને તેવી સ્ત્રી પછીથી ‘તીક્ષ્ણ’ વર્ગના ગૃહપુરોહિતી મદદથી અગર તો સ્વયં વિપના સાધનદ્વારા, એવા પોતાના અપહર્તા (સહનુખ્ત)નો ધાત કોઈ એક ઉપવન વિષે કે કાંડાગૃહમાં કરી નાખે (એમ કંઈ) એટલું તો નહિ, પરંતુ—‘ફલાણા મનુષ્યે મારા ફલાણા પ્રિયનો ધાન કરી નાખ્યો છે’—એવી વાત તેવી સ્ત્રી કેનારે એવી નરકીજ પદ્ય રચવી. વળી, જે કોઈ પુરુષ જે કોઈ સ્ત્રી વિષે લુબ્ધ બનેલો દેખાતો હોય, તથા પુરુષ પાસે જઈને કોઈ એક, સિદ્ધ પુરુષના વેષમાં ફરતો સત્રી તેને આ પ્રમાણે કહી શકે પણ ખરો:—“તું જે સ્ત્રી વિષે આસક્ત છે તે સ્ત્રીને મેળવવાને તું સમર્થ અને એવી ઔપધિ મારો પાસે છે (તેને તારે જોઈતી હોય તો હું તુંને આપું).” (આમ એ જનસુસ એને કહે અને તે પુરુષ જ તો તેવી ઔપધિ ઉપયોગમાં લેવાને લોભાય તો) પછી તે જનસુસે તેના કે મુકને વિધામાંજન હવા ચોપડવી, અને તમ ક્યાં પછી ત્યાંથી પોતાર થઈ જવું; અને એમ થાય એટલે બીજા જનસુસે મારફત—“એ કામ કોઈ ચતુરું છે”—એવી વાત ઉડાવી (પણ) દેવી.

અગર તો, જનસુસણો રૂપે રખાયલ વિધવાઓ કે અન્ય સ્ત્રીઓ, રાજા પાસે રહેલ કોઈ એક ‘નિક્ષેપ’ને પોતાના કબજામાં લેવાને માહામાહે લડી પડીને સહનુખ્તોને કામોન્મત્ત કરી મુકે, એવી શુકત રચવી (અને એ પ્રમાણે રચાયલ જાગમા તેવા પુરુષો સજડાય ત્યાર તેની સ્ત્રીઓ તેમનું કાસણ કાઢી નાખે એમ પણ કરવું).

અથવા તો, પોતાનું શીવ વેચીને પોતાનું પોષણ કરનારી, (કો શક) સ્ત્રીઓ કે નાયનારીઓ (નર્તકી) કે ગાનારીઓ (ગાયના), કોઈ ગૃહ ગૃહ વિષે પોતાના પ્રિયપુરુષોને મળવાનો ખેત રચે, અને એ પ્રનાયુ લાભાવલક્ષ

પુરુષો એવી કોઈ ઓછી સમાગમ પામવાને રાત્રિ વિષે એવા (ગૂડ) વરમાં આવે, એટલે પછી (ત્યાં તૈયાર રખાયલ) 'તીક્ષ્ણ' કોટીના ગૂડપુરુષો નેવા (કાર્મણ્યનેલ) પુરુષોને ત્યાં ને ત્યાં દણી નાખે, અગર તો ત્યાંથી ઉઠાવીને ચાલ્યા જાય, એવી સુકિત પણુ કરી ચકાય

"આ ગામમાં (મરી થયલ અમુક પુરુષનું) એક ગરીબ કુટુંબ વસે છે; (પણ) તેની સ્ત્રી રાત્રને લાયક છે તેથી તેને હાથ કરવી જોઈએ"—આમ કોઈ એક સત્રી, કોઈ એક સ્ત્રી-લોલુપ સંધમુખ્ય કને જઈને કહે એવી ગોઠવણ કરવી, અને (એ પ્રમાણે એવો કોઈ સંધમુખ્ય એવી સ્ત્રીને પોતાના કબજામાં લઈ બેસે) તે વાતને પંદર દિવસ થઈ જાય, એટલે પછી તપસ્વીના વેષમાં રહેતા કોઈ એક જનસુસને (એવા પરસ્ત્રીહારક સંધમુખ્યના) સંધમાં મોકલી આપવો એટલું જ નહિ, પરંતુ એ જનસુસ એવા દુષ્ટ મુખ્ય ઉપર—"આ પુરુષે મારી મુખ્ય લાયકાતે કે મારી સાળાને કે મારી પ્તેનને કે મારી પુત્રીને બહાતકારપૂર્વક પોતાના કબજામાં લીધેલી છે"—એવા શબ્દોમાં આજ ચલાવી દે એવી યોજના પણુ કરી દેવી. (આ પ્રમાણે આજ મુકાયાથી) જે સંધ, એવા પોતાના (દ્વિપિત મજાવાયલા) મુખ્યને સજા કરવાને પ્રવૃત્ત થાય, તો પછી ભજ્યાકાક્ષી રાજાએ, તેવા સંધનો પક્ષ લેવો અને તેને તેવા દુષ્ટ પુરુષોની સામે ઉશ્કેરી મુકવો. (વળી) 'તીક્ષ્ણ' કોટીના જનસુસોએ, તપસ્વી કોટીના જનસુસને ક્રમેશાં રાત્રિના સમયે બહાર દરવાને મોકલી આપવો પણુ ખરો; અને—"આ મનુષ્ય બ્રહ્મધાતક છે, અને તે બ્રાહ્મણીને જાર પણુ છે"—એવી એવી વાતો ચલાવીને તેમણે (તેવા સંધમુખ્યોને) દ્વિપિત દરાવવાના પ્રયાસો કરવાનું પણુ ચાલુ રાખવું.

(વળી) કોઈ એક, જોષીના રૂપમાં રહેતો જનસુસ કોઈ એક સંધમુખ્ય પાસે જઈને તેની આગળ અન્ય કોઈને પરણવા અર્થે તૈયાર થયલ કન્યાના રૂપનાં વખાણ, આ પ્રમાણે કરે તેવી તજવીજ પણુ કરવી:—"ફલાણુ મનુષ્યની કન્યા રાજપત્ની થવાને લાયક છે, અને તે રાજ થવાને પાત્ર ગણાય તેવા પુત્રને જન્મ આપશે, એવું તેના જન્માદ્યર ઉપરથી જણાય

પણ છે; તો તારી પાસે જેટલું ધન હોય તે ધન ખર્ચાને અગર તો બહા-
તારે પણ તે કન્યાને તું મેળવી લે. " (આમ એ જોધીના રૂપમાં રહેતો
જનસુસ કોષ સંઘમુખ્યને ઉચ્ચે) છતાં તે કન્યાને તે જો મેળવી શકે નહિ,
તો પછી જનસુસોએ ઉભય પક્ષોને પાણી ચઢાવી દેવું (કે જેના પરિણામમાં
તેઓ માંહોમાંહે લડી મરે). કદાપિ એક પક્ષ, એ પ્રમાણે, એવી કન્યાને
પ્રાપ્ત કરી લેશે, તો પછી તે ઉભય પક્ષો વચ્ચે કલહ પણ થવાનો જ.

“ પેલા (બીજા) યૌવનમત્ત સંઘમુખ્યે તારી ભાષાને પઢાવી લઈ
આવનારું કામ મને સોપેલું છે, અને હું તેનાથી બહીષ્ણું એટલે હું તેના
તરફથી આ પત્ર તથા આભરણો લઈને અહીં આવેલી છું; તારી ભાષા
નિર્દોષ છે; તારે તેની (સંઘમુખ્યની) સામે છાનાં પગલાં ભરવા જોઈએ,
અને (તેમાં તુંને ફત્તેહ મળે એ જોવાને) હું ધણી જ આગ્રહ પણ છું—”
આમ, કોષ એક, બિશુકૃષ્ણા વૃષ્ણા રહેતી જનસુસણ, કોષ એક, પોતાની
ભાષાને ચઢાતા સંઘમુખ્ય કને જઈને કહે, એવી યુક્તિ પણ કરી શકાય,

આ પ્રમાણે, આ અને આવા બીજા જે બધા કલહો એની મેળે ઉત્પન્ન
યઈ આવે કે, અન્ય કોઈની ત્રેરણાથી ઉત્પન્ન યઈ જાય, તે બધા કલહોમાં
વિજયની ધમ્મજા રાખનાર રાજાએ, હીનપક્ષને ધન તથા મનુષ્યની મદદ
આપવી, અને તેમ કરીને તેણે તેવા હીનપક્ષને દુષ્ટ જનોની સામે લડાઈમાં
ઉતારી દેવો; અગર તો તેવા દુષ્ટ લોકોને, દેશના બીજા ભાગમાં વસવાને
તેણે મોકલાવી આપવા.

આ રીતે એણે, સઘમાત્ર વિષે, પોતાનું એકલાનું રાજત્વ સ્થાપી
દેવું; તેમ વળી એવા એકરાજ નીચે રહેતા સંધોએ પણ, વિવિધ પ્રકારના
પ્રયોગથી પોતપોતાની રક્ષા કરવામાં ચૂકવું પણ નહિ.

(વળી) સંઘમુખ્યોએ પણ પોતપોતાના સંઘ પરત્વે ન્યાયવૃત્તિનું
(હંમેશાં) પાલન કરી રાખવું; પોતપોતાના જે વિકારો હોય તેમને તેમણે
અકંઈમાં રાખવા; અને પોતપોતાના અનુયાયીઓનાં ચિત્ત પોતપોતાની

તરફ વળી રહે એવા પ્રકારનું વર્તન રાખીને તેમણે સર્વાપ્રિય યવાનો માટે
અખ્યાતરે કે વો પણ ખરે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના 'સંપટ્ત' નામક અગીઆરમા
અધિકરણમાનું, 'કલ્પનાં કારણો, અને કુપ્ત સભા': એ નામનું પહેલું (અને
એક જ) પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

—:અગીઆરમું અધિકરણ પણ સમાપ્ત:—

બારમું અધિકરણ—ખલિઠ શત્રુ.

પ્રકરણ ૧.

ફૂલકર્મ.

જો કોઈ ફૂળે રાજ ઉપર, કોઈ સખલ રાજ ચઢી આવે, તો પછી ફૂળે રાજએ પોતાના પુત્રો સહિત, તેના સખજ રાજની આગળ નમી પડીને “વેતસધર્મ” (જેસખધે વહેતા પાણીમાં ઉગેલ છોડવાઓ નમી પડવાનો અને ફરીથી ટદાર થવાનો જે ગુણ ધરાવે છે તે ગુણ) નું અવલંબન કરી લેવું.

“ખળિયાને નમવું એ ધન્દને નમન કર્યા બરાબર છે”: એમ ભારદ્વાજજી: કહેવું થાય છે. પરંતુ વિશાલાક્ષજી મત આ પ્રમાણે છે:—“પરાક્રમ” વડે સંકટોનો નાશ થઈ શકે છે; તેથી કરીને પ્રત્યેક ફૂળે રાજએ, પોતાના બધા ય બળને ઉપયોગ કરીને (છેવટ સુધી) લડવું, એ ધ્વજ છે; ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ પણ એ (યુદ્ધ) જ છે; અને યુદ્ધમાં જ્ય કે પરાજય થાય તેની તોણે દરમર કરવાની નથી.”

તથાપિ હું-કૌટિલીય—આ બાબતમાં, આ પ્રમાણે કહે છે:—“એમ નહિ. નદીતીર ઉપર રહેતા કરચલાની પેઠે જે માછ (રાજ) બધાને નમતો રહે છે તેને ક’મેચાં નિરાશામાં જ પોતાનું જીવન માળવું પડે છે; અને જે કોઈની સેના નાંની હોય તે જોઈકાઈમાં ઉતરે છે, તો તેના દાલ, દોડી રૂપી સાધન મેળખા વિના સમુદ્ર તરવાની ધમ્મજા રાખતા માધુસના જેવા જ થવાના. આમ હોઈને ફૂળે રાજએ, કાં તો કોઈ સખજ રાજનો આશ્રય મેળવી લેવો, અથવા તો કોઈ ફૂળે કિલ્લામાં બસાઈને ખેસી જવું (એ તેને માટે શ્રેયસ્કર માર્ગ પડશે).”

(૧) ધર્મવિજયી, (૨) અસુરવિજયી, અને (૩) લોભવિજયી:

એમ ત્રણ પ્રકારના અભિયોગના (ચલામ કરનાર) રાજાઓ હોય છે

એ ત્રણ પ્રકાર પૈકી જે રાજા ' ધર્મવિજયી ' હોય તેની આગળ તેના શત્રુ જો નથી પડે છે, તે તે તેટલાથી તુષ્ટ થઈ જાય છે. આમ હોઈને દુર્જય રાજાએ તેવા (ધર્મવિજયી)નું છત્ર સ્વીકારી લેવું (એ તેને માટે ધજી ગણાયે.).

પોતાથી પરાજિત થયેલ (શત્રુ)રાજાનાં ભૂમિ, દ્રવ્ય, પુત્રો, સ્ત્રીઓ, તથા પ્રાણ—એ સર્વંતું દરણુ કરી લીધાથી જ ' અસુરવિજયી (અસુરના જેવી વૃત્તિ ધરાવનાર)' રાજાને સંતોષ વળવાનો. આમ હોઈને, આવા (અસુરવિજયી) રાજાને ભૂમિ તથા દ્રવ્ય આપીને પોતે તેનાથી દૂર રહેવું, એ દુર્જય રાજાને માટે શ્રેયસ્કર થઈ પડશે.

જે કોઈ ' લોભવિજયી ' કોટીનો રાજા હશે તે પોતે પોતાના શત્રુ-ઓથી બહીતો હશે, અને તેથી કરીને તે (અન્યનાં) ભૂમિદ્રવ્યાદિ પડાવી લઈને તેમાં જ સંતોષ માનવાનો. આમ હોઈને, દુર્જય રાજાએ તેવા લોભી પરંતુ વિજયી રાજાને દ્રવ્ય આપીને સંતુષ્ટ કરી દેવો (એ એને સાટે ઉપકારક ગણાયે.).

પૂર્વોક્ત ત્રણે પ્રકારના રાજાઓ પૈકી જે કોઈ એક પ્રકારનો રાજા અન્ય કોઈ દુર્જય રાજાની સામે ઉઠે, તો તેવા પ્રસંગમાં તેવા દુર્જય રાજાએ તેવા રાજાની સાથે કાં તો (૧) સધિ કરી લેવી, અગર તો (૨) મંત્રયુદ્ધ માંડી દેવું, અગર તો (૩) રણાંગણુ વિષે કૃદયુદ્ધ કરીને (તેને પહોંચી વળવાનો પ્રયાસ કરવો.). આવા દુર્જય રાજાએ શત્રુપક્ષમાં સામદાનથી ફાટફૂટ ઉભી કરી દેવી, અને ભોદનીતિ તથા દંડનીતિને ઉપયોગ કરીને તેણે પોતાના પક્ષને સાધા રાખવો. પોતાથી રખાયેલ ગૂઢપુરો શત્રુના કિસ્સા, રાષ્ટ્ર કે રક્ષકાવાર ઉપર, યસ કે વિષ કે અગ્નિની મદદથી છાપો મારીને તેને લઈ લે, એવી ગોઠવણ પણ તેવા દુર્જય રાજાએ કરવી. વળી શત્રુના પૃથ્થાગને પણ તેણે ચારે બાજુએથી ત્રાસ આપતાં રહેવું, અને

જંગલી જાતિના લોકોની મદદથી તેણે પોતાના શત્રુના રાજ્યને ખેદાનમેદાન કરી નાખવાનો પ્રયાસ પણ કરવો. અગર તો પોતાના શત્રુના કુળના કોઈ એક પુરુષને અથવા તો કોઈ ‘અવરુદ્ધ’ રાજકુમારને ઉભો કરીને તેણે (દુર્બળ રાજાએ) પોતાના શત્રુના રાજ્યને (તેની કનેથી) છીનવાવી (પણ) લેવું. આમ, પોતાના શત્રુને કરી શકાય તેટલી હાનિ યથાભવ એટલે પછી તેણે (તેવા દુર્બળ રાજાએ) પોતાના તરફથી, તેવા અભિયોક્તા (રાજા) પાસે એક દૂતને મોકલી આપીને તેની પાસેથી સંધિની યાચના કરવી, અગર તો તેવા (વિજયી) રાજાને રોષે ભરાવા ન દેતાં તેણે પોતે તેની સાથે સંધિ કરી લેવી. આમ છતાં પણ જો શત્રુ દુષ્ટ કરી આવવાની વાતને પકડતી મુકે નહિ, તો પછી તેણે પોતાના દ્રવ્ય તથા સૈન્યનો ચોથો ભાગ તેને આપી દેવાનું કહેણું મોકલવું; પરંતુ એ કહેણું મોકલ્યા પછી એક દિવસ અને એક રાત્રિ વ્યતીત થઈ ગયા પછી જ તેણે તેની સોંપણી કરવાની છે.

દંડસંધિ (શત્રુ પાસેથી તેની સેનાનો અમુક ભાગ પ્રાપ્ત) કરવાની ઇચ્છા જો કોઈ (વિજયી) રાજાને થઈ આવે, તો પછી જો રાજા દુર્બળ હોય તેણે, પોતાના જે હાથીધોડાઓ અવશ્ય (અદમ્ય) કોટીના હોય કે ગરબુકત હોય તે તેને આપી દેવા. જો એવા વિજયી રાજાને પુરુષસંધિ (શત્રુસન્યમાંથી અમુક સૈનિકો પ્રાપ્ત) કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે, તો પછી દુર્બળ રાજાએ પોતાની સેનામાં જે લોકો દૂષ્ટ, શત્રુભાવવાળા અને જંગલી કોટીના હોય તેમને, કોઈ એક વિશ્વસનીય અધિષ્ઠાતાની દેખરેખ નીચે, તેવા (વિજયી શત્રુ) રાજાનો પાસે મોકલી આપવા. આમ કરવાથી (એક કાંકરે જે પક્ષી મરાશે)—શત્રુનો નાશ થશે, અને તેની પોતાની (તેવા દુર્બળ રાજાની) સેનાનો જે અનિષ્ટ ભાગ હશે તેનો પણ નાશ થઈ જશે. અગર તો પોતાના સૈન્યમાં જે લોકો અવમાનિત થવાથી અસંતુષ્ટ બનેલા હોય, તેમને સંતોષીને તેણે (તેવા દુર્બળ રાજાએ) પોતાના ‘તીક્ષ્ણ’ કોટીના જાસુસોથી રચ્યુલ, સેનાભાગને તેવા (શત્રુરાજા)ને સોંપી દેશે; અગર તો

પોતાના શત્રુ જે સમયે વ્યસનગ્રસ્ત થાય તે સમયે તેને હેરાન કરી શકે એવી પોતાની જે મૌલ અને અનુરક્ત સેના હોય તે સેના તેણે પોતાના શત્રુને આપી દેવી. જે શત્રુની ઇચ્છા ‘કેશસંધિ’ કરવાની (અમુક પ્રમાણમાં દ્રવ્ય મેળવીને સંધિ કરવાની) થાય, તો પછી જે રત્નોને કૃષ્ણ ખરીદતું ન હોય તે રત્નો, અગર તો વિગ્રહપ્રસંગમાં જે કાષ્ઠ કાચો માલ અનુપયોગી થઈ પડે તેવો હોય તે તેણે તેવા શત્રુને આપી દેવાનું રાખવું. જે શત્રુની ઇચ્છા ‘ભૂમિસંધિ’ (ભૂમિ મેળવીને સલાહ) કરવાની થતી હોય, તો પછી જે ભૂમિને પોતે પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ હોય, અગર તો જે ભૂમિ પરત્વે પોતાના શત્રુ તરફથી હિંમેશાં બંધ રહેતો હોય, અગર તો જે ભૂમિમાં રક્ષાસ્થાનોનો અભાવ હોય, અગર તો જે ભૂમિ વસાવવામાં મહાક્ષયબ્ધ્ય કરવો પડે તેમ હોય એવી ભૂમિ દુર્બલ રાજ્યે તેવા (વિજયી) રાજ્યને આપીને તેને સંતાપી દેવો; અગર તો તેણે પોતાની રાજધાની સિવાયનું આખું ય રાજ્ય તેવા વિજયી ગણતે આપી દેવું.

પોતાના તરફથી પોતાના શત્રુને જે કાંઈ અપાયું હોય તે, તેવા પોતાના શત્રુ પાસેથી અન્ય કાંઈ શત્રુ બલાકારે પણ છીનવી લઈ શકે એવી કોટીનું હોય, એવી તજવીજ, તેવા (દિનાર દુર્બલ) રાજ્યે રાખવી જોઈએ એટલું તો નહિ, પરંતુ તેણે પોતાના ધનની રક્ષા કરવાના કરતાં પોતાના દેહની રક્ષા ખાસ કરીને પણ કરવી; કારણ કે અનિશ્ચયન પ્રતિ દયા બતાવવી એ કેવળ નિરર્થક ગણાય છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, ‘બલિષ્ઠ શત્રુ’ સંપ્રક ખારમા આધિકરણમાંનું, ‘દૂતકર્મ’ નામક પહેલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૨.

—:—

મંત્રચુદ્ધ.

જો શત્રુ સંધિપાલન ન કરે, તો પછી તેને આ પ્રમાણે કહેવરાવવું:—

“ હ પ્રકારના શત્રુઓને વશ થવાથી ફલાણુ ફલાણુ રાજાઓ નહીં થયલા છે; આવા અવિચારશીલ (અનાત્મવંત) રાજાઓ જે માર્ગે ચાલેલા તે માર્ગે ચાલવાનું રાખવું એ તારે માટે હિતાવહ નથી; ધર્મ તથા અર્થ પરત્વે તારે દરકાર રાખવી જોઈએ; જે લોકો તુંને સાહસ, અધર્મ અને અર્થની દરકાર ન રાખવાની સલાહ આપી રહેલા છે તે તારા મિત્રો નથી પરંતુ અમિત્રો છે; યદુ અને પોતાના પ્રાણની દરકાર ન રાખનાર સામે લડાઈમાં ઉતરવું એ એક પ્રકારનું ‘સાહસ’ જ છે; (વિના કારણ) ઉભય પક્ષ પરત્વે જનક્ષય થાય તેમ કરવું એ એક પ્રકારનો ‘અધર્મ’ છે; અને નજરે દેખાય તેવો (દૃષ્ટ) અર્થલાભ થતો હોય તે તથા અદૃષ્ટ એવો મિત્ર મળતો હોય તે—એ ઉભયનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર થવું, એ એક પ્રકારનો ‘અર્થાતિક્રમ’ (પણ) ગણાશે; પેલા જે રાજાએ (તારી મદદથી) પુષ્કળ ધન મેળવેલ છે તે ધણા મિત્રોવાળો હોઈને તે મિત્રોને તે જ (તારી મદદથી મેળવાયેલ) ધનનો ઉપયોગ કરીને તારા સામે ખડા કરી દેશે, એટલે એ બધા તારા ઉપર, ચારે દિશામાંથી તૂટી પડશે પણ ખરા; વળી એવા એ રાજાને એના પોતાના મધ્યમ રાજાઓનાં તેમ જ તટસ્થ રાજાઓનાં મંડળોએ ત્યજી દીધેલો પણ નથી, અને તું પોતે તેમનાથી પરિત્યક્ત થયેલો છે, એટલે એ બધા તારા ઉપર તૂટી પડવાને માટે અનુકૂળ અવસર મળી આવવાની રાહ જાંધેને જ બેઠેલા છે; ફરીથી ક્ષયવ્યય ભોગ-વપવાની ઇચ્છા તુંને થઈ આવી હોય, તો સુખેથી તારે તેમ કરવું; પેલા (રાજા) સાથે તારી જે દોસ્તી છે તે તું તોડી નાખ; આટલું તું કરીશ એટલે પછી તું અને હું ઉભય એક થઈને, એવા એ ઉચ્ચ બનેલ તારા એ મિત્રનો ઉચ્છેદ કરી નાખશું; તારા જેવો પુરુષ, મિત્રોના રૂપમાં રહેતા

શત્રુઓનું કહેવું સાબળે, (પોતાના) ખરા મિત્રને ઉદ્દેગ કર્યો કરે, પોતાના જ શત્રુઓને જ્ય અપાવવાના કામમાં સામીલ થઈ રહે, અને પોતાના પ્રાણ તથા અર્થલાભને જોખમમાં (હાથે કરીને) લાવી મુકે: એ બધું કોઈ પણ રીતે થોડું જણાશે નહિ જ. ”

આ પ્રમાણે શત્રુને સલાહ અપાઈ હોય છતાં જો તે, પોતાથી ગૃહીત કરાયેલ માર્ગને છોડે નહિ, તો પછી “સંધવૃત્ત” તથા “શત્રુને સંપ્રહાવવા માટે કરાતા ગુપ્ત પ્રયોગો”: એ બે પ્રકરણોમાં જે ઉપાયો બતાવવામાં આવેલ છે તે :ઉપાયો રચીને દુર્બલ રાજ્યએ (પોતાના) શત્રુની પ્રજામાં કલહોત્પત્તિ કરી દેવી એટલું તો નહિ, પરંતુ (ઠીક લાગે તો) ‘તીક્ષ્ણ’ કોટીના જામુસોને, તેમ જ ઝેરનો ઉપયોગ કરવામાં તેણે ક્યારા પણ ન રાખવી. “આત્મરક્ષા” નામક પ્રકરણ વિષે જે બધી બાબતોને ‘રક્ષ્ય’ ગણવામાં આવેલ છે તે બધી બાબતોની રક્ષા થઈ રહે તેટલા માટે (શત્રુના દરબારમાં) ‘તીક્ષ્ણ’ કોટીના જામુસોને તથા રસદોને પણ તેણે (તેવા દુર્બલ રાજ્યએ) ગોઠવી દેવા. વળી બડવાઓ (બંધકિયોષ્ઠો), પરમશૃંખલિતસંપન્ન રંડીઓને સંધ્યુખ્યો સમક્ષ લઈ જઈને તેમનામાં કામોન્માદ ઉત્પન્ન કરી દે, એવી યોજના પણ (તેણે) કરવી એટલું જ નહિ, પરંતુ એ ‘તીક્ષ્ણ’ કોટીના જામુસો, સંધ્યુખ્યો પૈકી જે એક બે જણ કામાતુર બની જાય તેમનામાં કલહવૃત્તિને જન્મ આપી દે એવી યુક્તિ પણ તેણે રચી કાઢવી; અને એ પ્રમાણે જ્યારે એવા સંધ્યુખ્યોમાં કલહ ફાટી નીસરે, ત્યારે એવા એ કલહમસ્ત પક્ષો પૈકી જે કોઈ પક્ષનો પરાજય થયો હોય તે પક્ષને તે જામુસો— તારે અન્યત્ર જઈને વસવું જોઈએ; અગર તો, અમારો બાતો જે ચલાઈ કરવા ધારે છે તે ચલાઈમાં તારે સાહાય્ય આપવું જોઈએ ’—આ પ્રમાણે સમજાવે, એવી તબવીજ પણ તેણે કરવી.

અગર તો, પરત્વેના ચિત્તને આકર્ષવાની શક્તિ આપે એવી ઔષધિ

પોતાની પાસે છે એવો દોષ નવાવીને, તપસ્વીના વેષમા રહેતા ગૂઢ પુરોહિ,
તેવા કામોન્મત્ત મુખ્યોને ઝેર આપી દે, એવી યોજના પણ તે (દુર્બલ
રાજા) કરી શકશે.

વળી (શત્રુની) દુહાયા મહારાણીની તહેનાતમા રહેતી કોઇ એક દાસી-
નો પ્રેમ મેળવવાને પોતે પ્રયાસ કરતો હોય એવો દોષ, કોઇ એક વેદેહકના
રૂપમાં રહેતા જાસુસે મચાવવો અને તેણે તેવી દાસી ઉપર અર્થચ્છિ કપાં
કરવી, અને પછી તેણે તેને ત્યાં પણ દેવી. પછી એ વેદેહક (વેપારી)ની
નોકરીમા રહેના કોઇ એક જાસુસે, પેલી (મહારાણીની) દાસીની નોકરીમાં,
દાખલ થઈ રહેલા જાસુસદારા કોઈ એક દવા તે દાસીને પહોચાડાવવી અને
(તે સાથે) તેને આ પ્રમાણે કહેવડાવવું :— “ આ દવા જો પેલા વેપારી-
(વેદેહક)ના શરીરને લગાડવામા આવશે તો તે તુંને ફરીથી ચલાવાને મંડી
પડશે.” (આ પ્રમાણે એ દાસી કરશે ત્યારે) તેને જો તેમાં ફતેહ મળશે, તો
તે વાત તે પોતાની મહારાણીને કરીને, તે દવા તેના રાજાના (પોતાના
પતિના) શરીરને ચોપડવા અર્થે તે તેને (મહારાણીને) પ્રેરશે પણ ખરી.
(આમ એક બે વાર ખરેખરી દવાનો પ્રયોગ થઇ જાય એટલે) પછી તે
દવાને ઠેકાણે (તેવા જાસુસે) વિપને ગોઠવી દેવું (અને તેમ કરીને રાજાનો
ધાત તેની પોતાની મહારાણીના હાથે જ કરાવી દેવો.).

“ તમે પોતે રાજલક્ષણ મપન્ન છો :” એવી જાણના (શત્રુના)
મહામાત્રના મનમાં ઉભી કરવાને, કોઇ એક જોષીના વેષમાં રખાયલ જાસુસ
મારફત પ્રયાસ કરવો. (જીલ્લ બાબુથી) કોઇ બિશુકીના વેષમા રખાયલ
જાસુસણ—“ તમે રાજપાત્રી થાઓ તેમ છો, તેમ તમારા પેટથી, રાજા
સાથ તેવો પુત્ર (પણ) જન્મશે”—આ પ્રમાણે તેવા મહામાત્રની પત્ની પાસે
જન્મને કહે, એવી ગોઠવણ પણ કરવી. અગર તો, કોઇ જાસુસજનને (શત્રુના)
મહામાત્રની હામાં જનાવી દેવી, અને પછી—“ રાજા મારી પાછળ પડેલો
છે; અને આ રહ્યા, કોઇ પરિવારિકાથી અણાયલ પનાબરણ ”—આ

પ્રમાણે, તે બાપી પોતાના સ્વામી (મદામાત્ર)ના કાન જાંભેરે એમ પથ્થુ કરી ચકાવ.

(વળી) કેટલાક જનસુસોને (રાજના) રસોઇઆઓનો વેષ ધારણ કરાવવો, અને પછી પે.તે જાણે કે, રાજની આરા પ્રમાણે વર્તતા હોય તેવો ઢાંગ મચાવીને તેઓ, રણોચ્ચોગી પરંતુ સોજનીય અર્થ;લક્ષને મદામાત્રની પાસે જાય તેમ કરવું. પછી, વૈદેહકના રૂપમાં રહેતો કાંઈ જનસુસ એ પ્રકારનો અર્થ, દરકોઇ રીતે, વચમાંથી પડાવી લે અને કાર્યસિદ્ધિના ખજાર તેને (મદામાત્રને) આપે, એવી તજવીજ કરવી આ પ્રમાણે એક, બે કે ત્રણ પ્રકારના ઉપાયો વડે શત્રુના દરેકેદરેક મદામાત્રને લલચાવીને પાત્રાએ મોકલાવી દેવો, અને તેમ કરીને બધાને પોતપોતાના સ્વામીઓથી અલગ પથ્થુ પાડી દેવા.

“ ‘રાજ એવા બધામાં જઈ પડેલો છે કે, તે જીવતો પાછો આવી ચકશે નહિ. ધનસંમદ તમારે ન કરવો, તેમ શત્રુઓને પેદા પથ્થુ ન કરવા. જો તમે એ પ્રમાણે નહિં વર્તો, તો તમને બધાને ઠાર કરવામાં આવશે’ : આ પ્રમાણે ચોષાને તથા અધિકરણરથો (ખાતાના અખ્યક્ષો)ને જણાવી દેવાની આરા અમને યન્યપાલે (યન્ય પ્રદેશના અખ્યક્ષે) આપેલી છે—” એમ યન્યપાલની નોકરીમાં રખાયલા જનસુસો, શત્રુદુર્ગમાં વસતા નગરજનો તથા ગ્રામ્યજનો કને જઇને કહે તથા પોતાનો સ્વામી તેમનો મિત્ર છે એવું બતાવે, એવી એકવચ્ચ પથ્થુ કરી ચકાવ. આ પ્રમાણે ચર્તા જે બધા લોકો એકઠા થઇ જાય, તો પછી, ‘તીક્ષ્ણ’ ક્ષેત્રીના જે જનસુસો હોય તેમણે તે પ્રમાણે એકઠા થયલા લોકોને દુર્ગજવાર લઈ જવા, અને પછી—“યન્યપાલનું કહેવું જે લોકો નહિ માને તેના પથ્થુ આ લાલ થવાના” —એમ કહીને તેમના જે નેતાઓ હોય તેમનો તેમણે વધ કરી નાખવો; અને એ યન્યપાલના તાજામાં જે જૂમિ હોય તે જૂમિ વિષે લોહીવાળાં હથિયારો, વિષ તથા બાંધણાં (દારદાં) વગેરે નાખી દઇને તેમણે (તીક્ષ્ણ પુરોએ ત્યાંથી) રવાના (પથ) યઇ જવું. વળી (આ પ્રમાણે બની જાય એટલે) પછી—

“શત્રુપાળે લોકોને મારી નાખ્યા છે અને લૂંટી પણ લીધા છે”—એવી જૂમ, ખીજા જાસુસો ત્યાં પહોંચી જમને ઉઠાવી દે, એવી યોજના કરી રાખવી. વળી શત્રુના સમાદર્તા અને તેના પ્રમજનો વચ્ચે પણ ક્લેશ થઈ આવે એવી પણ યુક્તિ રચી શકાશે. કેઈ મામના મધ્યભાગમાં ઉભીને, રાત્રિના સમયે, ‘તીક્ષ્ણ’ કોટીના જાસુગો, સમાદર્તાના નોકરોને આ પ્રમાણે કહે પણ ખરા—“જે લોકો જનપદ વિષે અંધર્મ કરશે તેમના આવા હાલ કરવામાં આવશે.” (આ પ્રમાણે) સમ હર્તાના કે શત્રુપાલના દેવ તારી પેટે પ્રસિદ્ધિમાં આવી જાય, એટલે પછી જાસુગે એ લોકોને ઉતારીને, એ પૈકી કોઈનો વધ કરાવી દેવો, અને તેની જગ્યા ઉપર તેવા (મર્યાદાગ્રસ્ત) પુરુષના કુળના કોઈ ધસમની, અગર તો કોઈ અવિરુદ્ધ શખ્તની સ્થાપના થઈ જાય એવી ગોઠવણ પણ તેમણે કરી દેવી.

શત્રુ તરફથી જામ ઉપરિણત થઈ આવેલ છે—એવો ગપગોળો ચત્રાવીને જાસુસોએ અન્તઃપુરને, પુરદારોને તથા દ્રવ્યગાર અને ધન્યાગારને બાળી મુકવાં એટલું તો નહિ, પરંતુ તેમની રક્ષા કંપને મટે જે બધા ચોકિયાતો રખાયલા હોય તેમને પણ તેમણે હતી નાખવા.

(આ પ્રમાણે કેટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં ૧૧. “મન્થિત શત્રુ” સંબંધ બારમા અધિકરણમાં, ‘મન્ત્રયુદ્ધ’ ત્રિપયક ખીજું પ્રક. ૯૫ પૂર થાય છે.)

પ્રકરણ ૩.

સેનામુખ્યનો વધ; અને માંડસિક રાજાઓને અપાતું પ્રોત્સાહન.

“પતિમુખ્ય, અશ્વમુખ્ય, રથમુખ્ય અને દગિતમુખ્ય—એ બધા ઉપર રાજા કોઈ બરાબર છે—” એવું, (શત્રુ) રાજા પી કે ને ૧૧ વર્તમાનોની નોકરીમાં રહેતા જાસુસો, તેમ ૧૧ પેતાનામાં મિત્રભાવ રહેલ છે, એવો ડાળ કરીને, પેતાના મિત્રો જેવા ખીજા માણસો અગળ કરે તેમ કરવું એ પછી

ન્યારે એવા મુખ્યો પોતપોતાના માણસોને એકઠા કરી લે, ત્યારે 'તીક્ષ્ણ' કાટીના જનસુસોએ પ્રથમ પોતાનાં ચરીરને, રાત્રિચારોથી નુરસિત કરી લેવાં, અને પછી પોતાને (યત્રુ)રાજ તરફથી જાણે કે આજ્ઞા મળેલી છે એવું બતાવીને તેમણે, એ બધા મુખ્યોને કાંઈ એક ધરમા (દરકાંઈ બહાને) એકઠા કરવા, અને પછી ન્યારે તેઓ તે ધરમાથી પાછા જવાને તૈયાર થાય ત્યારે તેમણે તેમનો વધ કરી નાખવો. (આ વેળા) જે બીજા જનસુસો પાડોસમાં રહેતા હોય તેમણે,—'એ બધાનો વધ (યત્રુ)રાજની આજ્ઞાથી, કરવામાં આવ્યો છે'—એવી વાત ફેલાવી દેતાં પણ ખરી. વળી જે લોકોને દેરામાંથી હાકી કાઢવામાં આવેલ હોય તેવા લોકોને જનસુસો, આ પ્રમાણે કહી પણ શકે:—'અમે કહેતા હત્યા તેવું જ આ બન્યું છે, જે કાંઈને જીવવાની મરજી હોય તેણે તો અહીંથી નાસી છૂટવું જોઈએ જ.'"

"—જે વસ્તુની માગણી ન થતી જોઈએ તે વસ્તુની માગણી ફલાણ્યા ફલાણ્યા મનુષ્યે મારી પાસે કરી, પણ મેં તે સ્વીકારી નથી, અને તે માણસ વળી યત્રુમાં બળેલો પણ છે; એટલે તેનો વધ કરી નાખવાને માટે તારે, પ્રયત્ન કરવો'—એમ (યત્રુ) રાજ (પોતાના) ચત્રપાણને કહેતા હતા:—'એવું, (યત્રુ) રાજ પાસેથી જે કાંઈ મેળવવાને જે લોકોએ માગણી કરેલી હોય, પરંતુ એવી માગણી જેમની સ્વીકારાઈ ન હોય તેવા લોકોને જનસુસો કહે (એવી સુકિત પણ રચી શકાય). આ પ્રમાણે પોતાના તરફથી કહેવાઈ રહે, એટલે પછી જનસુસો પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવાને મંદી પણ પડે.

"—અમુક અમુક માણસોએ મારી પાસે (અમુક વસ્તુ મેળવવાના હંસાદાયી) અમુક માગણી કરેલી, અને મેં, તેવા લોકોના મનમાં મારા પરત્વે વિશ્વાસ થઈ આવે એટલા માટે તેમની વાચના સ્વીકારેલી પણ છે; પરંતુ એ લોકો મારા યત્રુને મળી ગયલા છે; તેથી તારે તેમનો વધ કરી નાખવાને પ્રયત્ન કરવો'—આ પ્રમાણે રાજ (યત્રુ) (પોતાના) ચત્રપાણને કહેતા હતા:—'એવી વાત જનસુસો મારફત, જે લોકોની વચનાઓને રાજ

(ચતુ) તરફથી સ્વીકાર થયો. હોય તેમને કહેવડાવવી; અને પછી એ જનસુસોએ પોતાની રીતિ મુજબ પોતાનું કામ ઉકેલી નાખ્યું.

“ ‘-ફલાણા ફલાણા મનુષ્યો પોતપોતાના અર્થ પરત્વે મારી પાસે માગણી કરી શકે તેમ છે, છતાં તેઓ માગણી કરતા નથી, તો તેનું કારણ શું હોઈ શકે ? કારણ એટલું જ કે, તેમણે જે અપરાધ કરેલો છે તે મારા જાણવામાં છે, એમ તેઓને વહેમ છે. આમ હોઈને તેમન ઠેકાણે પાડી દેવા માટે તારે પ્રયત્ન કરવો ’—આમ રાજા (ચતુ)એ (પોતાના) શૂન્ય-પાલને કહેલું છે (એ અમે જાણીએ છીએ) ”:—એમ, રાજા પાસે ચાચના કરી શકે તેમ હોય છતાં જે લોકોએ ચાચના કરેલી ન હોય તેમને જનસુસો કહી સંજળાવે (એવી ગોઠવણ પણ કરી શકાય); અને (એ ગોઠવણ પ્રમાણે બની જાય એટલે) પછી તે જનસુસો પોતાનું કલંકમ કરી નાખે (એવી તજવીજ પણ થઈ શકે).

આ પ્રમાણે પક્ષકાગેને લગતી વાત પૂરી થાય છે.

(ચતુ) રાજાના નોકર તરીકે જે જનસુસને ગોઠવી દેવામાં આવેલ હોય તે જનસુસ મારફત તે રાજાને આ પ્રમાણે કહેવડાવ્યું.—“ તારા ચતુના નોકરો, તારા ફલાણા ફલાણા મહામાત્રોની મુલાકાત લીધા ક’ છે. ” આ પ્રમાણે કહેવાયાથી એ (ચતુ) રાજાના મનમાં કાંઈક ચોળો પેસે, એટલે પછી એ જનસુમે—‘ પેલા માણસ તે આ ’—એવું ચીઘી બતાવીને, જે દુષ્ટ લોકો હોય તેમને તેણે, (ચતુના) ‘ શાસનહર ’ તરીકે (ચતુરાજાને) ઓળખાવી દેવા.

(ચતુરાજાની) સેનાના મુખ્યો હોય તેઓ પોતાના રાજાનો પક્ષ ઊઠી દે, તેમ વળી તેઓ પોતાના જ સૈનિકોની સામે લડવ ને તૈયાર થાય એટલા માટે, તેઓએ જૂઠાં કે હિન્દુની લાય આપવી. જે સેનામુખ્યનો કોઈ પુત્ર પાડોસમાં કે પાસે આવલ કોઈ દુર્ગમાં રહેતો હોય, તો તેની પાસે જઈને કોઈ જનસુસ આ પ્રમાણે કહી શકે પણ ખરા—‘ તું પોતે (સેનાપતિનો) આત્મસંપન્ન પુત્ર છે, છતાં તારી ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે.

તું શા માટે આમ ઉદાસીન થઈ ગેરો છે? બળ વાપરીને પણ તારે તારું રથાન પ્રાપ્ત કરી સેવું જોઈએ. જો તું તે પ્રમાણે નહિ કરે, તો સુવરાજ તારો ધાત કરી નાખશે.” અગર તો (સેનામુખ્યના કે રાજાના) કુળના કોઈ એક શસ્ત્રને કે કેદમાં રખાયલ કોઈ એક ધસમને સુરથુંવડે લલચાવીને, આ પ્રમાણે તેને કહેવડાવવું—“શત્રુના અન્તર્ગતને અગર તો તેના રાજ્યના અન્નમાત્ર ઉપર રખાયલ તેની સેનાના કોઈ એક અંશને હું નષ્ટ કરી નાખ.”

અગર તો જંગલવાસી લોકોને ધન કે માન આપીને ઉપકૃત કરવા, અને તેમ કરીને તેમને, શત્રુના દેશને વેરાન કરી નાખવાને ઉચ્ચેરી મુકવા, અગર તો શત્રુના પૂઠભાગ ઉપર રહેલ કોઈ શત્રુને આ પ્રમાણે કહેવડાવવું:—“તમારા બધા વચ્ચે હું એક સેવુરૂપ બની રહેલો છું. જો હું પોતે બાગી પડીશ, તો પેલો રાજા, રેલના પાણીની માફક તમને બધાને ખૂદાઈ પણ દેવાનો. તો ચાલ, આપણે બધા ભેળા થઈ એવા એ ચઢી આવતા શત્રુનો માર્ગ રોકી દઈએ.” એ જ પ્રમાણે દરેક છૂટા છૂટા રાજ્યને અગર તો રાજ્યસંધને પણ આ પ્રમાણે સંદેશ પાઠવી શકાય:—“હાણો! રાજ્ય પ્રથમ મને પાઠ બાણાવી દેવા ધારે છે, અને તે પછી તમારા પરત્વે તેને જે કામ કરવાનું છે તે તે કરશે; એટલા માટે એલીને રહેજો. મારા જેવા વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્ય તમને કદિ પણ મળવાનો નથી.”

નજીકમાં નજીક રહેલ બધામાંથી મુક્ત થઈ જવાને માટે રાજાએ વારં-વાર કોઈ મધ્યમ કે ઉદાસીન રાજાને (ત્રિપ લાગે તેવી) બેટા મોકલ્યા કરવી; અને તેમ નહિ તો, પછી તેણે પોતાનું સર્વસ્વ શત્રુના હવાલામાં મુકી દેવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, “મલિષ્ઠ શત્રુ” સંબંધે બારમા અધિકરણમાંનું, “સેનામુખ્યનો વધઃ અને માંડલિક રાજ્યોને, અપાવું પ્રાસાદન”-એ નામનું ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૪

રાસાયુક્ત, અમિયુક્ત અને રમયુક્ત જાસુઓ; અને વિવિધ પ્રકારના કોષાર, સંગ્રહાદિના નાશ.

વિજયાકાંક્ષી રાજાના, જે જાસુસો (તેના) શત્રુના દુર્ગો વિશે, વેપારીઓનાં વેપમાં જામ પસેલા હોય તે-ણે, અગર તો એવા રાજાના જે જાસુસો ખેડૂતો બનીને શત્રુ (રાજા)ના ગામડાંઓમાં જઈ પસેલા હોય તેમણે, અગર તો જે બધા જાસુસો શત્રુ (રાજા)ના જનતાના અન્યભાગોમાં ગોવાળિયા કે તપસ્વીઓના વેપમાં રહેતા હોય તેમણે, પામેના અન્ય કોષાર શત્રુ (રાજા)ને કે આટલિકમુખ્યને કે શત્રુકુળના કોષ મનુખ્યને અથવા તો કેદમાં રખાયેલ કોષ કુમારને-“ આ દેશ પડાવી લેતાય તેવો (દાખ) છે ”-એમ, વેપારીઓની મારફત સદેશ મોકલી આપવો (આ પ્રમાણે મોકલાયેલ સદેશ ઉપરથી જે કોષ તરફથી ગૂંદપુરોને મોકલવામાં આવે, તો તે પ્રમણે મોકલાયેલ) એ ગૂંદપુરોને ધનમાળ્યા સંગૃહ કરીને તેવા (વિજયાકાંક્ષી રાજાના) જાસુસોએ, શત્રુનાં જે હિંદો દાંધ તે બધાં બતાવી દેવાં એટલું જ નહિ, પરંતુ એ પ્રમાણે આવેલા અ ગૂંદપુરોની મદદમાં એ જાસુસોએ, એવાં એ હિંદોનો લાભ લઈને, એવા એ (હિંદરાજા) શત્રુ ઉપર પ્રહાર પથ કરી દેવો.

અગર તો, શત્રુની હાવણીમાં કોષ એક અભિલેખક રાજકુમારને જોઈવી દઈને કોષ એક જાસુસ કલાવના વેપમાં શત્રુનાં નોકરીમાં દાખલ થાય તેવી યુક્તિ રચવી, અને પછી એ જાસુસ, મદનસયુક્ત મઘકુંભોની વહુંચલી કરે એવો પ્રજાંધ રચી કાઢવો. અગર તો એ જાસુસ, પહેલે દિવસે મંદ મઘ કે માદક મઘની વહુંચલી કરે, અને પછીના દિવસે વિષયુક્ત મઘ આપે એવી યતના પથ કરી સંભવ; અગર તો શત્રુની સેનાના જે મુખ્યો હોય તેમને એક વાર ચુદામઘ અથવા પછી જ્યાર તેઓ પ્રમથ

અવરયામાં જમ પડે, ભારે તેમને રસયુક્ત મલનું પાન તે કરાવી દે : એવી ગોઠવણુ પણ થઈ શકશે.

વળા જે કોઈ જામુસે યત્રુની સેનાના મુખ્યત્વે પદ પ્રાપ્ત કરી લીધું હોય તે પણ, પૂર્વોક્ત કોટીના, ચૌદ્વિઙ્ક વેષધારી (કલાલ રૂપ) જામુસની પેઠે, પૂર્વોક્ત પ્રકારના વિધિએ, પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરી શકશે (પણ ખરો).

પકવ માંસ, બાત, દાર અને રોટલા: એ સર્વના વેચનારાના વેષમાં રહેતા જામુસો-પોતાની પાસે નવો માલ આવેલો છે-એવું જાહેર કરીને સસ્તા દરે પોતાનો માલ વેચવાને દરોડામાં ઉતરે, અને યત્રુપક્ષમાંથી જે લોકો એ માલ લેવાને આવે તેમને તેઓ તેવો માલ, તેમાં ઝેર મેળવીને વેચે, એવી ગોઠવણુ પણ કરી શકાય.

મુરા, દૂધ દહીં, ઘી અને તેલા: એ સર્વના વેપારીઓ (જામુસો) પાસેથી શ્રીઓ અને છોકરાંઓ, એ બધી ચીજો પોતાનાં રસયુક્ત (જેમને ઝેર ચોપડા-મલું હોય તેવાં) વાસણોમાં લઇને વેપારીઓનાં વાસણોમાં પાછાં ઠંઢવી નાખે, અને પછી “આ બધી ચીજો અમુક ભાવે આપી દેવી હોય તો આપો-” એમ કહે તેવી ગેઠવણુ કરવી. (આમ થાય એટલે) વેપારીના વેષમાં રહેતા (અન્ય) જામુસો એ બધી ચીજોને ખરીદ કરી લે એટલું તો નહિ, પરંતુ યત્રુના હાથી તથા ઘોડાને જે બધું ખવડાવાતું પીવડાવાતું હોય તેમાં, તે પ્રાણીઓને અર્થે રખાયલા નોકરો (રૂપી જામુસો) તે બધી ચીજો મેળવતા રહે એવી. તજવીજ પણ તેમણે કરી દેવાની છે. નોકરના વેષમાં રખાયલા જામુસો પાસે વિષયુક્ત ધાસ તથા પાણીનો વેપાર કરાવવો. દોરના વેપારીઓ રૂપે જે જામુસોને ઘણા વખતથી છૂટા મુકી દીધેલા હોય તે જામુસો, યત્રુએ કરવા ધારેલ હુમલામાંથી તેનું ચિત્ત ખસી જાય એવા હેતુથી પોતાનાં દોર, ઘેટાં કે બકરાંને કોઈ એક સ્થાન વિષે રખડતાં મુકી દે, એવી ગોઠવણુ પણ થઈ શકે. વળી દુષ્ટ પ્રાણીઓની આંખમાં છલુંદરનું લોહી (ચુચુંદરીશાણિત) આંછને જામુસો એ પ્રાણીઓને (યત્રુનાં) ઘોડાં, ગધેડાં, બેડ, બેંસ વગેરે પ્રાણીઓ અને છૂટાં મુકી દે (એમ થવું કરાય). શિકારીઓના વેષમાં

રહેતા જાસુસો, શઠ પશુઓને પાજરામાયી મુક્ત પશુ કરા શકે. ઉગ્રવિપનાજા સર્પોને, સર્પગ્રાહના રૂપમાં રહેતા જાસુસો મારફત છૂટા મુકાવો દેવા, અને જે લોકો હરિતશૃંગી જનીને રહેતા હોય તેઓ (શત્રુની છાવણી પાસે) હાથીઓને રખડતા મુકી દે (એમ પશુ કરવું.) વળી જે લોકો અગ્નિશૃંગીના વેપમાં રહીને જાસુસનું કામ કરતા હોય તેમની મારફત (શત્રુની છાવણી વગેરેને) આગ લગડાવી શકાય પશુ ખરી. (શત્રુના) અશ્વસૈન્યના, હસ્તિસૈન્યના તથા પાયદળના જે બધા મુખ્યો હોય તેમને, તેમની પીઠેથી ગૂંદપુરૂષો મારી નાખે, અગર તો શત્રુના મુખ્યાવાસને તેઓ સળગાવી દે (એવી ગોઠવણ પશુ કરી શકાય.). દ્વિષ જનોના, શત્રુઓના તથા જંગલી લોકોના વેપમાં રહેતા જાસુસો મારફત શત્રુના પૂઠભાગને નષ્ટ કરી નાખવો, અગર તો તેની કુમકે જે બરફર આવવું હોય તેને ખજાવી પશુ દેવું; અમર તો અરણ્યમાં સંતાડી રખાયલ જાસુસોને શત્રુરાજ્યની સીમા ઉપર મોકલી આપીને તેને લગતા તેના દેશનો ધાણુ ફદાવી નાખવો; અગર તો એ જાસુસો, એક ધડીએ એક જ મનુષ્ય જેના ઉપર ચાલી શકે એવા માર્ગે, શત્રુને માટે જે બધી સાધન-સામગ્રી લઈ જવાતી હોય તેને નષ્ટ કરી દે (એવી ગોઠવણ પશુ કરી નાખવી.).

અમર જે રાત્રિમુદ્દ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ આવ્યો હોય, તો કરો રખાયલ સંકેત પ્રમાણે, ગૂંદ પુરૂષોને શત્રુની રાજધાનીમાં મોકલી આપી તૂરીઓના ઘોષ કરાવવા, અને આ પ્રમાણે પોકરાણુ (પશુ) પડાવી દેવું—
 “અમે રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરેલો છે અને રાજ્ય પશુ લઈ લીધું છે.”
 વળી એ જાસુસો રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કરીને રાજાનો વધ કરી નાખે એવી તજનીજ પશુ કરી મુકવી. રાજા જે અહીંથી તહીં નાનભાગ કરવાને મંડી પડે, તો પછી ચાલવા કે વાડ પાછળ કે સુસર્યાનમાં સતાઈ રહેલ મેન્દ્રો, આટિવિકો અગર તો સેનામુખ્યોએ તેના રામ રમાડી દેવા; અગર તો હદો કરવાની પ્રજ્ઞતા રાજા કરી રહેલો હોય તે વખતે જે બધો

ગડગડાટ મચી રહે તેનો લાભ લઇને, ગૂઢ યુદ્ધ વિષે રચાતા ઉપાયને અનુસરીને જાસુસોએ તેવા (શત્રુ)રાજાના પ્રાણ દરી લેવાનું રાખવું; અગર જો શત્રુ કોઇ ક્ષેત્રીએ યજ્ઞને કે કુંગર ઉપર યજ્ઞને અવતો હોય, અગર જો તે કોઈ જાડના થડ પાસે હોય કે વડ નીચે કે જળમધ્યે હોય, તો તેના પ્રસંગમાં જાસુસો અવજૂમિષ્ટ થઈ જઈને તેનો વાત પણ કરી શકે; અગર તો કોઈ નદી, સંગામર કે તળાવ પરત્વે જો કોઈ સેવૃજાંધ હોય તેને જાંગી નાખીને જાસુસોએ પાણીને વહેણું મુકી દેવું કે જેથી કરીને શત્રુ તેના પ્રવાહમાં તણાઈ પણ રહે; અગર જો શત્રુ કોઈ દુર્ગમાં કે અરણ્યમાં કે વનમાં કે ખીણમાં બરાઈ બેઠો હોય, તો પછી અગ્નિ પ્રકટ થતાં ફાટે એવાં અશ્વો વથા વિષમય વાયુ (ધૂમ)નો ઉપયોગ કરીને પણ તેને તેમણે નષ્ટ કરવાનો છે. શત્રુ જો સંકટમસ્ત હોય તો અગ્નિવડે, તે જો રેતીના રણમાં હોય તો (ઝેરી) ધૂમથી, તે જો સલામત જગ્યાએ હોય તો રસપ્રયોગ કરીને, અને જો તે જળ (વિષે રહેલો હોય તો દુષ્ટ મગરો તથા ખીજાં જળચર પ્રાણીઓનો ઉપયોગ કરીને પણ તેમણે તેનો જીવ લેવામાં ચૂકવું નહિ. વળી (કદાપિ) તે જો બળતા ધરમાંથી છટકી જતો દેખાય, તો તે ધડીએ પણ તેનો વધ થઈ શકશે.

શત્રુ ગમે તે સ્થાનમાં બરાઈ બેઠો હોય કે મમે તે સ્થાનમાંથી નાસ્તી છૂટવાને તે મથતો હોય, તો પણ તેને પકડી પાડવો જ, અને તેમ કરવામાં 'ગુપ્ત ઉપાયોથી શત્રુને અપાતું પ્રલોભન' એ સંગ્રાવાળા પ્રકરણમાં જે બધા ઉપાયો વર્ણવાયલા છે તે અગર તો અન્ય ઉપાયોને કામે પણ લગાડવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, “જલિષ્ઠ શત્રુ”-એ સંગ્રાવાળા બારમા અધિકરણમાંનું, “ચત્રયુક્ત, અગ્નિયુક્ત અને રસયુક્ત જાસુસો; અને વિવિધ પ્રકારના કોઠાર, સંગ્રહાદિનો નાશ” એ વિષયને લગતું ચોથું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૫

યોગાતિસંધાન (શુભ ઉપાયથી શત્રુને કેદ પકડવાનું કામ);
 ઇંડાતિસંધાન (સૈન્યની મદદથી શત્રુને પકડવાનું કામ); અને એક-
 વિજય (પૂર્ણજયની પ્રાપ્તિ).

પોતાને શત્રુ હોવાના કારણે દેવોની પૂજા તથા ભક્તિ કરવાના
 નિમિત્તે શત્રુ ન્યારે પૂજારચનાને કે યાત્રારચનાને વિષે જાણ, ત્યારે તેવા કોષ
 સ્થાનમાં તેનો વધ કરી નાખવાને માટે યુક્તિ (યોગ) રચી શકારો.

શત્રુ કોષ દેવતાગૃહ વિષે ગયલો હોય ત્યારે, કોષક યાત્રિક યુક્તિથી
 રખાયલ ગૃહ ભીંત કે સિંધાને (મુક્ત કરી) તેના ઉપર પાડી દેવી; સૌથી
 ઉપલા માળમાંથી તેના (શત્રુના) માથા ઉપર પત્યરો તથા ચરોની વૃદ્ધિ
 પણ થઈ શકે; અમર તો તેના ઉપર કોષ ખારણું પડે એમ પણ કરી
 શકાય; અથવા તો કોષ ભીંત ઉપર રખાયલ કે તેને લગાડી રખાયલ કોષ
 ચાંબલાને તેના ઉપર પાડી દેવો; અમર તો કોષ દેવતાના દેહ (દેવમૂર્તિ)-
 માં (અગાઉથી ગોઠવી રખાયલ હોય તેવાં) અરો (પ્રહરણો) એના ઉપર
 છૂટીતૂટી પડે એમ કરવું; અમર તો જે ભૂમિ વિષે તે બેસતોઉઠતો કે ફરતો
 હોય તે ભૂમિને (અગાઉથી) વિષયુક્ત બાણ (ગોમવ)થી લીપાવી
 રાખવી અમર તો તેના ઉપર વિષમિત્રેત શુદ્ધોદક છંટાવી દેવું (કે જેથી
 શત્રુને ઝેર ચઢે ને તે મરી જાય); અમર તો પુષ્પો, સુમંધિત ચૂર્ણો તથા
 ધૂપ દ્વારા તેને ઝેર આપવી દેવું; અમર તો શલ્યથી ભરેલ કોષ એક ખામ
 (કૂપ) ઉપર રખાયલ, પણ ચંત્રજલ ખાટલા કે આસન વિષે ન્યારે તે
 હોય ત્યારે તેના ખીલા ખસી પડે અને તેના પરિશુભમાં તે (શત્રુ) નીચેના
 ખાડામાં જઈ પડે એવી યુક્તિ પણ થઈ શકે; અમર તેની પોતાની ભૂમિમાં
 ઉપસ્થિત થઈ આવેલ કોષ ભયમાંથી જયવાના ઇરાદાથી ન્યારે તે પોતે
 નાસી છૂટવાને આગુર જની મચો હોય, ત્યારે તેના પોતાના રાજ્યથી દૂર રહેલ
 ન હોય એવા કોષ, તેની વાટ જોઈ રહેલ શત્રુના કે આટલિકના હાથમાં તે

પોતે જાજ પડે એવી ગીતે તેને હોજાવી દેવો. અમર તો જ્યારે તે પોતાનો દુર્ગ ઝાડી નીનરવાની કિલકદા ધરાવતો થઇ ગયો હોય, ત્યારે કાં તો તેને ઉંધી દિશામાં દોરી દેવો, અમર તો જે કોઇ ચતુરું રાજ્ય પ્રત્યાદેય (પાણું અપાઇ જવાનું) હોય તેમાં તેને પ્રવિષ્ટ કરાવી દેવો; તેમ વળી ચતુરની જે પ્રજા હોય તેને ચતુરરાજ્યથી, જ મલોને લીધે, અલગ પડી રહેલા હોય એવા ગિરિદુર્ગ, વનદુર્ગ, અને નદીદુર્ગમાં (વિજયાકાંદી રાજ્યે) પોતાના પુત્રો તથા ભાઇઓની દેખરેખ નીચે ગોંધી પણ દેવી.

ચતુરને ઉપરોધે કરવાના હેતુથી કેવાં કેવાં પદ્ધતિ બરવાં તે સંબંધમાં 'પરાજિત રાજ્યનું વર્તન'; એ સંજ્ઞાવાળા પ્રકરણ (અધિ. ૭, પ્રક. ૬૫) માં વર્ણન આપવામાં આવેલ છે (તે વાંચી લેવું).

એક યોગ્ય સુધીમાં જેટલું તૃણ કે કાષ્ટ હોય તે તમામને આગ લગાડી દેવી; જળાશયમાત્રને દૂષિત કરી નાખવાં, અમર તો તેમાંનું પાણી માત્ર ઉશ્ચેત્યાઇ કે વહો જાય એવી ગોઠવણ કરી દેવી; કિલ્લા બહાર આવેલ કોટ (ફટ), ઢૂવા, ખાલખાડા તથા કંટકશુભ્રો-એ સર્વનો નાશ કરી નાખવો; ચતુરયાન વિષે જે કોઇ સુરંગ (ભૂમિગર્ભમાર્ગ) હોય તેને 'બહુમુખી' બનાવી દબને, જે બધા સંગ્રહ તેણે (ચતુર્યે) કરી રાખ્યો હોય તેનું તથા તેના મુખ્ય મુખ્ય સૈનિકાનું તે માર્ગદારા દરણ કરાવી લેવું; ચતુર્યે પોતાના ઉપયોગમાં લેવા માટે જે કોઇ સુરંગ કરાવેલી હોય તેમાં, દુર્ગને ફરતી ખાઇનું પાણી વાળી દબને તેને બરાબરી નાખવી; (ચતુરના દુર્ગની) દીવાલમાં જે બધાં ચંકારયાનો હોય તેમાં તથા દુર્ગબહાર આવેલ દૂપયુક્ત કોષ ધરમાં ખાલી ધડાએ અમર તો કાંસાના વાસણો ગોઠવાવી દબને (તેમના ખડખડાટની મદદથી) પવનની દિશા નક્કી કરી લેવી, અને (એ પ્રમાણે વાતાવિજ્ઞાન થઇ આવે એટલે) પછી કતો એક સામી સુરંગ (પ્રતિસુરંગ) રચાવી કાઢવી અમર તો (ચતુરથી કરાવાયલ) સુરંગને ઉઘડાવી નાખીને, તેને પાણીથી કે ધૂમથી બરાબરી પણ દેવી.

પોતાના દુર્ગની રક્ષા કરવાનું કામ, પોતાના જ દુર્ગના કોઇ મનુષ્યને સોંપી દેખને (શત્રુ હોય તેણે) કેવી દિશામાં સટકી જવું, અને તેમ કરીને તેણે, બની શકે તો, પોતાના મિત્રો, અંધુઓ કે જંગલી લોકોનો પ્રમાણમાં સાધી લેવો, અગર તો પોતાના શત્રુના જે કોઇ સાધનસંપન્ન દુષ્ટમિત્રો હોય તેમની સાથે તેણે મેળાપ કરી લેવો, અગર તો તેણે પોતાના શત્રુને તેના મિત્રોથી અલગ પાડી દેવો, અથવા તો તેણે શત્રુના પૂઠભાગને કે ગળ્યને પોતાના કબ્જામાં લઇ લેવું, અગર તો પોતાના શત્રુને જે બધો માલ પહોંચાડાતો હોય તેને ઉપરદ્ધ કરી દેવો, અગર તો મોટા મોટા વૃક્ષોને દહસેલી દેવડાવીને તેણે તેના (શત્રુની) ઉપર અને તેટલા પ્રહાર કરવાની યુક્તિ રચવી, અગર તો પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવામાં ઉપકારક થઇ પડે તેવાં સાધનો તેણે ત્યાંથી મેળવી લેવાં, અગર તો પોતાની મૌલ સેનામાં બરતી કરી શકાય એટલા માટે (આવશ્યક સંનિકોનો) તેણે ઉપચય કરી લેવો; અગર તો જે ભૂમિમાં રહીને પોતે પોતાની પ્રમુખ મુજબ સંધિના કરાર (શત્રુ સાથે) કરી શકે એવી ભૂમિ વિષે તેણે આત્મા જવાનું રાખવું.

આવા રાજાને જે કોઇ (વિજેતા) શત્રુ હોય, તે તેવા રાજાને, પોતાના મિત્રો મારફત, આ પ્રમાણે કહેવડાવી શકે:—“ આ તારો શત્રુ અમારા હાથમાં સપકાયેલો છે; કોઇ માલ (પદ્મ) કે ભેટસોગાત (વિપ્રકાર) ના ઓઠા હેઠળ છું જે (અમને) સોનું કે સળળ સૈન્ય મોકલી આપીશ, તો અમે, એ તારા શત્રુને બદલ (કેદીની દિશામાં) તારા હાથમાં સોંપી દેશું, અગર તો તેને હાંકી કાઢશું. ” આ વાત તેને ગળે ઉતરે અને તે જો સોનું ને સૈન્ય મોકલી આપે, તો તેણે (વિજેતા રાજાએ) તેમનો સ્વીકાર કરી લેવો.

જે કોઇ અન્તપાલ શત્રુદુર્ગ વિષે જઇ શકતો હોય તે પોતાની સાથે થોડુંક લશ્કર લઇને તે વિષે જાય, અને વિશ્વાસે રહેલ શત્રુનો પધ કરી નાખે (એવી યુક્તિ પણ થઇ શકે); અગર તો ‘ ક્ષણી જગ્યામાં

ફલાણા લોકોને નષ્ટ કરવાના છે.” એવું બહાનું બતાવીને તે, યત્રુને તેના યત્રુની સેનાની પાસે દોરારને લઈ જઈ પણ ચક્રે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેવા યત્રુને કોઈ અવરૂદ્ધ દેશ વિષે લોભાવી જઈને, તેને ત્યાં ફસાવી મારે, અને જ્યારે તે વિશ્વાસ રાખીને રહેલો હોય ત્યારે તેનો વધ પણ કરી નાખે (એવી ગોઠવણ પણ કરી શકાય.).

“ધાન્ય, તેલ, ગોળ અને મીઠું : એ સર્વ ચીજોને જે સંગ્રહ (યત્રુ-થી કરાયેલ) હતો તે તમામ ખૂટી પડેલ છે, એટલે જીજ્ઞે નવો માલ અમુક જગ્યાએ આવી પહોંચશે; માટે તે (પ્રમાણે આવનાર) માલને તારે હાથ કરી લેવો—” આ પ્રમાણે કોઈ એક જૂઠું મિત્ર, અન્ય કોઈ બહારના મનુષ્યને સંદેશ મોકલે (એમ પણ કરી શકાય); અને (એ પ્રમાણે ગોઠવણ થઈ જાય એટલે) પછી ખાસ કાર્યસિદ્ધિ કરવાને માટે નિયોજાયેલા દૂતજનો કે યત્રુઓ કે જંગલી લોકો, કે અન્ય પુરૂષો, ધાન્ય-તેલ-ગોળ અને મીઠું : એ સર્વમાં ઝેર ભેળવીને તે દુર્ગ વિષે મોકલી આપે (એવી યુક્તિ પણ રચી શકાય.). આ પ્રમાણે, વિવિધ પ્રકારના ઝાઝાણને લગતી વાત (અહીં) સમાપ્ત થાય છે.

વિજેતા રાજા સાથે સુલેહ થઈ જાય, એટલે પછી (પરાજિત રાજાએ) તેને જેટલું દિરૂપ્ય આપવાનું વચન આપ્યું હોય તે પૈકી અમુક વૃત્તંતેણે તેને આપી દેવું, અને બાકીનું ધીમે ધીમે આપી દેવાનું તેણે રાખવું. આ પ્રમાણે કરવાથી પરાજિત રાજા, વિજયી રાજાથી કરાતા રક્ષાવિધાનને લગતા કર્મમાં મંદના આણી શકશે એટલું જ નહિ, પરંતુ (મોકલે જોઈને) તેવા વિજયી રાજાની ઉપર તે અગ્નિ, રસ કે શસ્ત્રોના ઉપયોગ કરીને તેને મ્હાત પણ કરી શકશે. અગર તો, એવા એ વિજયી રાજાના પ્રિયજનો જ્યારે ખંડણી લેવાને અર્થે તેવા પરાજિત રાજાની પાસે જાય, ત્યારે તેણે (પરાજિત રાજાએ) તેમને પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ લેવા (ફાડીને પોતાના પક્ષમાં ભેળવી લેવા)નું પણ રાખવું.

અમર ને કાષ્ટ રાજ્ય બધી ય રીતે ક્ષીણ પડી ગયો હોય, તો પછી તેણે પોતાના દુર્ગનો લાભ કરીને નાસી છૂટવું; (પરંતુ) નાસવાની ક્રિયા તેણે કાષ્ટ સુરંગ વાટે કે હિંદ્ર માર્ગે કે પ્રાકારલંગ કરીને કરવાની છે.

અમર તો રાત્રિમાં તેણે (જેની ઉપર ચક્રાઈ આવી હોય તે રાજ્યએ) યજુને પંડકારવો, અને બધી રીતે તૈયારી કરી રાખીને તેણે પોતાની ઉપર (શત્રુ તરફથી) જે હલ્લો લાય તેને ઝીલવો પણ ખરો. આ પ્રમાણે પોતાથી નો ન બની શકે, તો પછી તેણે કાષ્ટ આડવાટે પદાધન કરી દેવું, અમર તો પાંખડીનો વેપ ધારીને તેણે, અલ્પ પરિજન સાથે છ પાંચ મહી નાખવા; અમર તો પોતાને પ્રેતરૂપે પોતાના જમુસો ઉપાડીને લઈ જાય, એવી ગોઠવણ તેણે કરી દેવી; અમર તો તેણે વિધવા સ્ત્રીનો વેપ સજીને (લઈ જવાતા પ્રેતની ઠાઠડીને જેમ કાષ્ટ સ્ત્રી અનુસરે તેમ) નીકળી પડવું; અમર તો કાષ્ટ દેવનિમિત્તે કે શ્રાદ્ધનિમિત્તે કે ઉત્સવનિમિત્તે પોતે લોકોને ખવડાવે છે, એવો ઢોમ મચાવીને તેણે રસસિદ્ધ લાત તથા પાણી, દૂધ્ય જનોની મારફત શત્રુસેનામાં વહેંચાવવાં, અને પછી પોતાના ગૃહ સંન્યતો ઉપયોગ કરીને તેણે તેવા પોતાના યજુ ઉપર તૂટી પડવું; અમર ને તે પોતે પોતાના જ દુર્ગમાં ઘેરાઈ પડે, તો પછી તેણે પ્રથમ પવિત્રાલ ખાતું અને એક ચૈત્રની સ્થાપના કરી તેવા ચૈત્ર (મંદિર)માં એક પોલી પ્રતિમા પધરાવી દેવી અને પછી તેની અંદર તેણે પોતે સંતાઈને બેસી જવું; અમર તો કાષ્ટ બીતમાં, સુપ્ત પોલ રખાવાયલ હોય તેમાં કે દેવપ્રતિમા જેમાં પધરાવાયલ હોય તેવા ભૂમિશૂદ્ધમાં તેણે બેસી જવું, અને પછી પોતાને કાષ્ટ માફ કરવું નથી, એવું જ્યારે તેને લાગે, ત્યારે તેણે, રાત્રિકાળે, સુરંગ (જોંયરા) વાટે પોતાના મહાલયમાં દાખલ થઈને, ત્યાં નિદ્રાવશ થયલ, પોતાના યજુનો વધ કરી નાખવો; અમર તો, કાષ્ટ એક, અગાઉથી જોડતી રખાવેલ યંત્રને તેણે એવી રીતે છૂટું પડાવી દેવું કે તેના પ્રપાતથી યજુનો વધ થઈ જાય; અમર તો પોતાનો યજુ જ્યારે કાષ્ટ, (અગાઉથી) ત્રિપુકત પદાર્થથી લીપાવાયલ, અમર તો સળગી ઉઠે તેવા પદાર્થ જેને લગાડી રખાયલ હોય તેવા ગૃહ-

(ખંડ)માં કે લાક્ષાયુક્ત ઓરડામાં સુતેલો હોય, ત્યારે તેને તેણે આગ લગાડી દેવી (એ એવસ્થાકર યજ્ઞ પડશે).

પ્રમદવન વિષે કે અન્ય કોઈ વિહારસ્થાનમાં શત્રુ બચારે પ્રવેશ બનીને આનન્દોપભોગ કરી રહેલો હોય, ત્યારે ભોંયરામાં કે સુરંગમાં કે બીંતાના કોઈ ગૂઢ પોલાણમાં અગાઉથી સંનાઈ બેઠેલા 'તીક્ષ્ણ' કાટીના ગૂઢ પુરપો મારફત પશુ શત્રુનો વધ કરાવી શકાય; અગર તો ગુપ્ત રીતે મોકલાયલ જાસુસો તેને ઝેર આપી દે, અથવા તો ગૂઢભીંઓ, તે બચારે સૂતેલો હોય ત્યારે તેની ઉપર સર્પોને છોડી મુકે, કે પિપ વેરી દે, કે અગ્નિ ફેંકે, કે તેની આસપાસ વિપ્રમય ધૂમ ફેલાવી દે, એવી યુક્તિ પશુ તે કરી શકશે; અગર તો તેવા શત્રુના અંત પુરમાં જાસુસો દાખલ થઈ જાય, અને પછી તક મળ્યા આવે એટલે તેઓ પોતાથી જે કાંઈ બની શકે તે કરીને ત્યાંથી સટકી જાય (એવી ગોઠવણ પશુ થઈ શકે). આવા બધા પ્રસંગોમાં એકબીજાને ઓળખવામાં અડચણ ન પડે એટલા માટે સૌએ, પોતપોતાના વર્ગને અર્થે નિમિત્ત કરાયલ સંજ્ઞા (સંજ્ઞા-સંજ્ઞા)નો ઉપયોગ કરવાનો પશુ છે.

તૂરીઓના ઘોષ કરાવીને દારપાળોને તેમ જ વૃક્ષ જતોને તથા અન્ય- (પર)થી રખાયલ બાતમીદારોને પ્રથમ એકઠા કરવા, અને પછી શત્રુએ બાકી રહેલું કામ પૂરું કરી નાખવું.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, 'મલિષ્ઠ શત્રુ' સંલગ્ન બારમાં અધિકરણમાંનું, 'યોગાતિસંધાન (ગુપ્ત ઉપાયથી શત્રુને કેદ પકડવાનું કામ); દંડગતિસંધાન (સૈન્યની મદદથી શત્રુને પકડવાનું કામ); અને પૂર્ણ જય (એકપિજય)ની પ્રાપ્તિ': એ વિષયને લગતું પાંચમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

સેરમું અધિકરણ—દુર્ગ મેળવવાના ઉપાય.

પ્રકરણ ૧.

કલાહ કરાવવા (ઉપજાવ) વિષે.

જે કોઈ વિજ્યાગુર રાજને, સત્રુનાં ગામડાં પ્રાપ્ત કરી લેવાની ઇચ્છા યથા આવે, તે તેણે પોતાની સર્વગતા તથા પોતાને મળતા દેવસાહાય્ય વિષે (લોકોમાં) ખૂબ વાતો ફેલાવવી, અને તેમ કરીને (એક તરફથી) તેણે પોતાનાં માથુસોમાં ઉત્સાહ પૂરવો અને (બીજી તરફથી) પોતાના સત્રુપક્ષને ઉદ્દેગમા નાખી (પશુ) દેવો.

૧ પોતાની સર્વગતાનો ખ્યાલ (લોકોને) આપવા સાર તેણે આ પ્રમાણે કરવું:—પોતાના મુખ્ય અમલદારોની, ગૃહવિષયક અને ગૃહ પ્રવૃત્તિ-ગુ'ગાન પોતાને (રાજને) યથા આવે, એટલે તેમને (નોકરીમાંથી) તેણે મોકળા કરી દેવા; (અમર તો) કંટકસોધન કરવાને માટે નિયોજાયેલ ખાતમીદારો તરફથી પોતાને, જે રાજદ્રોષી લોકોની (પ્રવૃત્તિ) વિષે જે ખાતમી મળી આવે તેના આધારે તેણે તેવા લોકોને ઉધાર પાડી દેવાનું કરવું; (અમર તો) જે કોઈ માર્ગગ્રહણ કરવાને માટે તેને પોતાને સૂચના અપાઈ હોય તે માર્ગે વિચરવામાં અનર્થ ફેટલા પ્રમાણમાં રહેલો છે તે તેણે ગતાવી દેવું; અને (વળી) પોતાથી પળાયલાં કબૂતરોથી અણાતા મુદ્રાકિત પત્રો ઉપરથી, વિદેશોમાં ચાલી રહેલ પ્રવૃત્તિઓનું તેને પોતાને જ્યારે જ્યારે ગાન થઈ આવે, ત્યારે ત્યારે તેણે, તે પ્રકારનું ગાન (પોતાને, મળે કે, અદષ્ટસંસર્ગવિધાની તથા સંગ (યાજ્ઞ)ની મદદથી યથા આવવું હોય, એવું દેખાડવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો.

દેવો તેને પોતાને આવી મળે છે, એવી વાત ચલાવવાને વાસ્તે તેણે આ પ્રમાણે ઉપાય રચવા:—અગ્નિદેવતા કે ચૈત્યદેવતાના વેષમાં રખાયલાં

(ખંડ)માં કે લાક્ષણિકત ઓરડામાં મુનેલો હોય, ત્યારે તે 'લગાડી દેવી' (એ એવરકર થઈ પડશે).

પ્રમદવન વિષે કે અન્ય કોઈ વિહારસ્થાનમાં શત્રુ જ્યારે આનન્દોપભોગ કરી રહેલો હોય, ત્યારે ભોંયરામાં કે સુરંગ કોઈ ગૂઢ પોલાણમાં અગાઉથી સંતાઈ બેઠેલા 'તીક્ષ્ણ' દેા મારફત પણ શત્રુનો વધ કરાવી શકાય; અગર તો મુખ જમ્બુસો તેને ઝેર આપી દે, અથવા તો ગૂઢગ્રીઓ, તે ત્યારે તેની ઉપર સર્પોને છોડી મુકે, કે વિષ વેરી દે, કે આસપાસ વિષમય ધૂમ ફેલાવી દે, એવી યુક્તિ પણ તે તો તેવા શત્રુના અંત:પુરમાં જમ્બુસો દાખલ થઈ મળી આવે એટલે તેઓ પોતાથી જે કાંઈ બની શકે તે જાય (એવી ગોઠવણ પણ થઈ શકે). આવા બધા ઓળખવામાં અડચણ ન પડે એટલા માટે સૌએ અર્થ નિશ્ચિત કરાયેલ અંત:પુરમાં (અંત:પુર-અંત:પુર)

એવી વાત, તેઓ પરરાજ્યોમા પણ ફેલાવે (એવી સુકિત પણ રચી શકારો).
વળા જે લોકો દેવશ હોય, કે પ્રજા જોનારા હોય, કે શત્રુનઅપશત્રુન કહેનારા
હોય તેઓ—‘સ્વપ્નવિદ્યામા તથા પશુપક્ષીની બાધા સમજવાના વિષયમાં
રાજાએ વિજ્ય મેળવેલો છે’—એમ કહેતા રહે તેમ પણ કરી શકાય. આવા
લોકોએ—‘શત્રુમાં એથી ઉઘટા ગુણો રહેલા છે’—એવી વાત ચલાવવી એટલું
તો નહિ, પરંતુ શત્રુ જે કાળે જન્મ્યો હોય તે દિવસે આકાશમાથી ડુંડુ-
સિના નાદ સાથે ઉલ્કાપાત ચતોહોય, એવા પ્રકારનો દેખાવ તેમણે (શત્રુના)
લોકોને બતાવી દેવો પણ ખરો.

વિજયાતુર રાજાના મુખ્ય દૂતોએ શત્રુ (રાજા)ના મિત્રો બની જવું,
અને પછી તેની આગળ તેમણે તેવા વિજયાતુર રાજા (પોતાના સ્વામી)ની
સત્કારશુદ્ધિના, તેના પોતાના પક્ષમળના, તથા તેણે તેના પોતાના શત્રુને
નષ્ટ કરી નાખવાને કરી રાખેલી તૈયારીના વખાણુ વધારીવધારીને કરવા.
વળા પોતાના સ્વામી (વિજયાતુર રાજા)ના અમાલ્યો તથા સૈનિકોના યોગ-
ક્ષેમ પરત્વે પણ તેમણે તેના શત્રુરાજાની પાસે પ્રશસા કરી એટલું તો
નહિ, પરંતુ એ પોતાનો સ્વામી (વિજયાતુર રાજા) પોતાના માણસોને
પોતાનાં છોકરા રૂપ ગણીને નમના સુખે સુખનો અને તેમના દુઃખે દુઃખનો
અનુભવ કરી રહે છે, એવું પણ તેમણે (તે દૂતોએ) તે (શત્રુરાજા)ને જણાવી
દેવું જોઈએ. (અર્થાત્) અ.વા આવા અને પૂર્વનિર્દિષ્ટ ઉપાયો રચીને તેમણે
પરપક્ષ (શત્રુના માણસો)ને ઉત્સાહિત કરવો, ઉરઠેરી મુકીને પોતાના
રાજાના પક્ષમા વાળી લેવા) એટલું જ નહિ, પરંતુ નીચે બતાવાયલ ઉપાયો
પણ તેમણે (પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરનાના હેતુથી) રચી શકવા:—

દક્ષ મનુષ્યોની આગળ શત્રુને સાગરણુ ગર્હ્ય, જેવો બતાવવો; તેના,
હરકરી અમલદારોની પાસે તેને, વૃદ્ધી પડેલ ‘લકુચ’ નામના વૃક્ષની શાખા
રૂપે ચીતરવો; ઉદ્વિગ્ન મનુષ્યો, આગળ તેણે પ્રજ્વળન, કદ ઉપર પ્રવી રહેલ
કરચના (ફલૈક)ના જેવું કરવું, જે લોકો તેના દાણે વિમાનિત ચપલા
હોય તેમની આગળ તેને વિદ્યુત-વૃષ્ટિ (અર્થાત્ નાદ) રૂપે આજીઆવવો; જે

જાન્યુસો, કોઈ હિંદુમાર્ગે અગ્નિમધ્યે કે ચેત્ય (મંદિર) વિષે કે કોઈ પોલી પ્રતિમામા પ્રવિષ્ટ થઈ જેસે એમ કરવું, અને પછી તેમની સાથે તેણે (રાજાએ) વાતચીત કરવી, અથવા તો તેમની પૂજા કરવાને મંડી પડવું; (અગર તો) નાએનાં દેવદેવીઓ ૩૫ જનીને પાણીમાથી પ્રકટ થઈ આવતા ખાતમીદારો સાથે તેણે પોતે વાર્તાલાપ કરવો તથા તેમનું પૂજન પણ તેણે કરવું; (અગર તો) સમુદ્રદેવ સગમાવાવીને તેણે તેમને, રાત્રિના સમયે, સમુદ્રમાં તરતા મુકાવી દેવ, અને તેમ કરીને તેણે, અગ્નિમાલાનો દેખાવ ઉભો કરી દેવો; (અગર તો) એક પાટિયાને દોરડાથી ખડક સાથે બંધાવી દહને તે ઉપર તેણે પોતે પાણીમાં જેસવું (અને તેમ કરીને પોતે, જાણે કે પાણી ઉપર અદ્ધર જેસી થકે છે, એવો દેખાવ ઉભો કરી દેવો); (અગર તો) બહુકરીને રાત્રિના સમયે પાણીમા ખેલ કરતા જાનુગરો, જળમા વસતા ગ્રાણીઓના પેટ તથા જરાધુની મદદથી પોતાના માથા તથા નાકને ઢાકી દહને જેમ પોતાનાં નાક ઉપર રાતા ચાકાવાળાં હરિણોના આંતરડાઓમાથી કઢાયલ તેમ તેમ જ કંઈટ, કૂર્મ, શિંશુમાર અને નકના માસમાથી કઢાયલ દ્રવ ચોપડી દે છે તેમ (પણ) તે (રાજા) કરી શકશે; (અગર તો) જળ વિષે એવા બધા ખેલ ચાલી રહેલ હોય તે વખતે જાણે કે, પોતે, વરુણકન્યાઓ તથા નાગકન્યાઓ જોડે વાતચીત કરી રહેલો હોય એવો દેખાવ તેણે કરી બતાવવો; અને વળી પોતે ન્યારે કાપે બરાયો હોય ત્યારે તેણે, પોતાના મુખમાથી ધૂમાડાના મોઢા ઉપર મોટા નીસરતા રહે, એવી યુક્તિ પણ રચી દેવી.

વળી, ' રાજા દેવો સાથે સંબંધ ધરાવે છે: '—એવી વાત, જોવીઓ—મૌહર્તિ—પૌરાણિકો, અને દક્ષિણ (ધડીપળ જોઈ ભવિષ્ય જાખનારાઓ) તેમ જ ગૂંદપુરો તથા તેમનું સાચિવ્ય કરનારાઓ અને જે લોકોએ પૂર્વોક્ત પ્રકારના દેખાવો જોયલા હોય તે લોકો આખા ૫ રાજ્યમાં કહેતા હરે (એવી મોઢવણુ પણ તે કરી શકે), એ જ પ્રમાણે—' એ વિગત (રાજા)ને દેવો દર્શન દે છે અને તેને દિવ્યદેશ તથા દિવ્ય સચ્ચાઈ પ્રાપ્ત થયલ છે—

એવી વાત, તેઓ પરરાજ્યોમાં પણ ફેલાવે (એવી પ્રકૃતિ પણ સ્વીકારશે).
વળા જે લોકો દૈવસ હોય, કે પ્રજા બેનારા હોય, કે શત્રુઓપસાકુત કહેનારા
હોય તેઓ—‘સ્વખવિલાસમાં તથા પશુપક્ષીની ભાષા સમજવાના વિષયમાં
રાજ્યએ વિજય મેળવેલો છે’—એમ કહેતા રહે તેમ પણ કરી શકાય. આવા
લોકોએ—‘શત્રુમાં એથી ઉઘટા ગુણો રહેલા છે’—એવી વાત ચલાવવી એટલું
તો નહિ, પરંતુ શત્રુ જે કાળે જન્મ્યો હોય તે દિવસે આકાશમાથી ડુંડુ-
ભિના નાદ સાથે ઉલ્કાપાત ચતો હોય, એવા પ્રકારનો દેખાવ તેમણે (શત્રુના)
લોકોને બતાવી દેવો પણ ખરો.

વિજયાતુર રાજના મુખ્ય દૂતોએ શત્રુ (રાજ) ના મિત્રો બની જવું,
અને પછી તેની આગળ તેમણે તેવા વિજયાતુર રાજ (પોતાના સ્વામી)ની
સત્કારશુદ્ધિના, તેના પોતાના પક્ષગણના, તથા તેણે તેના પોતાના શત્રુને
નષ્ટ કરી નાખવાને કરી રાખેલી તૈયારીનાં વખાણુ વધારીવધારીને કરવા.
વળા પોતાના સ્વામી (વિજયાતુર રાજ)ના અમાત્યો તથા સૈનિકોના યોગ-
ક્ષેમ પરત્વે પણ તેમણે તેવા શત્રુરાજની પાસે પ્રયંસા કરવી એટલું તો
નહિ, પરંતુ એ પોતાનો સ્વામી (વિજયાતુર રાજ) પોતાના માથુસોને
પોતાનાં છોકરા રૂપ બહાને ગમના સુખે સુખનો અને તેમના ડુંબે ડુંબેનો
અનુભવ કરી રહે છે, એવું પણ તેમણે (તે દૂતોએ) તે (શત્રુરાજ)ને જણાવી
દેવું જોઈએ. (અર્થાત્) અ.વા આવા અને પૂર્વનિર્દિષ્ટ ઉપાયો સ્વીકારે તેમણે
પરપક્ષ (શત્રુના માથુસો)ને ઉત્સાહિત કરવો. ઉશ્કેરી મુકીને પોતાના
રાજના પક્ષમાં વાળી લેવા) એટલું જ નહિ, પરંતુ નીચે બતાવાયેલ ઉપાયો
પણ તેમણે (પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરવાના હેતુથી) સ્વીકારવાં:—

દક્ષ મનુષ્યોની આગળ શત્રુને સાગરણુ મહાભ, જેવો બતાવવો; તેના
હરકરી અમલદારોની પાસે તેને, વડી પડેલ ‘લકુચ’ નામના વૃક્ષની શાખા
રૂપે ચીતરવો; ઉદ્વિગ્ન મનુષ્યો, આગળ તેવું ‘પ્રજ્વલન’, કંઈ ઉપર પડી રહેલ
કરચણ (ફલેચક) ના જેવું કરવું, જે લોકો તેના હાથે વિમાનિત ચપલા
હોય તેમની આગળ તેને વિદ્યુત્-વૃષ્ટિ (અર્થાત્ નિપા) રૂપે બાળખાવવો; જે

જસુસો, કેમ છિદ્રમાર્ગે અગ્નિમધ્યે કે ચેત્ય (મદિર) વિષે કે કાર્ધ પોલી પ્રતિમામા પ્રવિષ્ટ થઈ મેસે એમ કરવું, અને પછી તેમની સાથે તેણે (રાજાએ) વાતચીત કરવી, અથવા તો તેમની પૂજા કરવાને મંડી પડવું; (અગર તો) નાઓનાં દેવદેવીઓ રૂપ બનીને પાણીમાંથી પ્રકટ થઈ આવતા બાતમીદારો સાથે તેણે પોતે વાર્તાલાપ કરવો તથા તેમનું પૂજન પણ તેણે કરવું; (અગર તો) સમુદ્રદેવ સગગાવાવીને તેણે તેમને, રાત્રિના સમયે, સમુદ્રમાં તરતા મુકાવો દેવ, અને તેમ કરોને તેણે, અગ્નિમાલાનો દેખાવ ઉભો કરી દેવો; (અગર તો) એક પાટિયાને દોરડાથી ખડક સાથે બંધાવી દહને તે ઉપર તેણે પોતે પાણીમા બેસવું (અને તેમ કરીને પોતે, જાણે કે પાણી ઉપર અદ્ધર બેસી શકે છે, એવો દેખાવ ઉભો કરી દેવો); (અગર તો) બહુકરીને રાત્રિના સમયે પાણીમા ખેલ કરતા બહુગરો, જળમા વસતા પ્રાણીઓના પેટ તથા જરાયુની મદ્યથી પોતાના માથા તથા નાકને ઢાકી દહને જેમ પોતાનાં નાક ઉપર રાતાં ચાઠાવાળાં હરિણોના આંતરડાઓમાંથી કઢાયલ તેવ તેમ જ કંઈક, કૂમ, શિંશુમાર અને નકના માસમાંથી કઢાયલ દ્રવ ચોપડી દે છે તેમ (પણ) તે (રાજા) કરી શકશે; (અગર તો) જળ વિષે એવા બધા ખેલ ચાલી રહેલ હોય તે વખતે જાણે કે, પોતે, વરણક-પાઓ તથા નાગક-પાઓ જોડે વાતચીત કરી રહેલો હોય એવો દેખાવ તેણે કરી બતાવવો, અને વળી પોતે જ્યારે કોપે બરાયો હોય ત્યારે તેણે, પોતાના મુખમાંથી ધૂમાડાના ગોઠા ઉપર ગોઠા નીસરતા રહે, એવી યુક્તિ પણ રચી દેવી.

વળી,—‘ રાજા દેવો સાથે સંબંધ ધરાવે છે:—એવી વાત, જોષીઓ-મૌહર્ત્તિકા-પૌરાણિકો, અને હાલિકા (ધરીપણ જોષ બવિષ્ય ભાખનારાઓ) તેમ જ ગૂઢપુરુષો તથા તેમનું સાચિવ્ય કરનારાઓ અને જે લોકોએ પૂર્વોક્ત પ્રકારના દેખાવો જોયલા હોય તે લોકો આખા ૫ રાજ્યમાં કહેતા હરે (એવો જોષવંશ પણ તે કગી શકે). એ જ પ્રમાણે—‘ એ વિજેતા (રાજા) ને દેવો દર્શન દે છે અને તેને દિવ્યદેશ તથા દિવ્ય સંચાર પ્રાપ્ત થયલ છે’—

એવી વાત, તેઓ પરરાજ્યોમાં પણ ફેલાવે (એવી સુકિત પણ રચી શકારો). વળી જે લોકો દેવશ હોય, કે પ્રજા જેનારા હોય, કે શત્રુનઅપશત્રુન કહેનારા હોય તેઓ—‘સ્વપ્નવિદ્યામાં તથા પશુપક્ષીની બાવા સમજવાના વિષયમાં રાજાએ વિજય મેળવેલો છે’—એમ કહેતા રહે તેમ પણ કરી શકાય. આવા લોકોએ—‘શત્રુમાં એથી ઉઘટા. શુભો રહેલા છે’—એવી વાત ચલાવવી એટલું તો નહિ, પરંતુ શત્રુ જે કાળે જન્મ્યો હોય તે દિવસે આકાશમાથી દુન્દુ-મિના નાદ સાથે ઉલ્કાપાત ચતોહોય, એવા પ્રકારનો દેખાવ તેમણે (શત્રુના) લોકોને બતાવી દેવો પણ ખરો.

વિજયાતુર રાજાના મુખ્ય દૂતોએ શત્રુ (રાજા)ના મિત્રો બની જવું, અને પછી તેની આગળ તેમણે તેવા વિજયાતુર રાજા (પોતાના સ્વામી)ની સત્કારજીવિના, તેના પોતાના પક્ષગણના, તથા તેણે તેના પોતાના શત્રુને નષ્ટ કરી નાખવાને કરી રાખેલી તૈયારીનાં વખાણુ વધારીવધારીને કરવા. વળી પોતાના સ્વામી (વિજયાતુર રાજા)ના અમાત્યો તથા સૈનિકોના યોગ-ક્ષેમ પરત્વે પણ તેમણે તેવા શત્રુરાજાની પાસે પ્રથમ કરી એટલું તો નહિ, પરંતુ એ પોતાનો સ્વામી (વિજયાતુર રાજા) પોતાનાં માથુસોને પોતાનાં છોકરા રૂપ ગણીને નમના સુખે મુખનો અને તેમના દુઃખે દુઃખનો અનુભવ કરી રહે છે, એવું પણ તેમણે (તે દૂતોએ) તે (શત્રુરાજા)ને જણાવી દેવું જોઈએ. (અર્થાત્) અ.વા આવા અને પૂર્વાનિર્દિષ્ટ ઉપાયો રચીને તેમણે પરપક્ષ (શત્રુના માથુસો)ને ઉત્સાહિત કરવો. ઉશ્કેરી મુકાને, પોતાના રાજાના પક્ષમાં વાળી લેવા) એટલું જ નહિ, પરંતુ નીચે બતાવાયેલ ઉપાયો પણ તેમણે (પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરવાના હેતુથી) રચી શકવા:—

દક્ષ મનુષ્યોની આગળ શત્રુને સાગરણુ ગર્હભ, જેવો બતાવવો; તેનાં લશ્કરી અમલદારોની પાસે તેને, પટ્ટી પડેલુ ‘લકુચ’ નામના વૃક્ષની શાખા રૂપે ચીતરવો; ઉદ્દિગ્ન મનુષ્યો આગળ તેનું ‘પ્રણવ’, કંક, ઉપર પડી રહેલુ કરચલા (ફૂલે નક)ના જેવું કરવું; જે લોકો તેનાં હાથે વિમાનિત થયલા હોય તેમની આગળ તેને વિદ્યુત-વૃષ્ટિ (અર્થાત્ નાદ) રૂપે બોળાવવો; જે

મનુષ્યો તેનાથી હતાદ્ય થયલા હોય તેમની આગળ તેને એક સાંકિરકા રૂપે; કે અશ્વનાઉ વૃક્ષરૂપે, કે લોહપિંડ રૂપે, અગર તો ખાલી વાદળા (કેતવજમેલ) રૂપે વર્ણવેલા; જેમણે તેની કરેલી અતિપૂજા અદ્વલ જવાથી જે મનુષ્યો તે (યત્ર)ના દેવી ખતી રહેલા હોય તેમની આગળ તેને, કુરૂપ (દુર્ભંગા) સ્ત્રીથી ધારણ કરાતા અલંકારોની સાથે સરખાવી દેવો; તેના પ્રિયજનોની પાસે તેને વ્યાઘ્રચર્મ રૂપે કે મૃત્યુપાચ રૂપે આલેખવાનું રાખવું; અને જે લોકો તેને ઉપકારક થઈ રહ્યા હોય તેમની સમક્ષ તેને પીલુકાબદ્ધ ખાનાર, અગર તો ગધેડીના દૂધને વલોવનાર કે જિટડીના દીરમાથી માખણ કાઢનાર તરીકે ઓળખાવી (પણ) દેવો.

યત્રુપક્ષના મનુષ્યોને આવી કાંઈ પણ વાત ઠસી જાય, એટલે પછી માત્રઅકરામ મેળવવાને માટે તેમને વિજયોત્સુક રાજા કને મોકલી આપવાની યોજના તેમણે (પ્રણીધીઓએ) કરી દેવી. યત્રુપક્ષના જે લોકોને દ્રવ્યભક્તા (ધન તથા અન્ન) અપેક્ષિત હોય તેમને દ્રવ્યભક્તા પૂરા પાડીને ઉપકૃત કરી દેવા. પરંતુ જે લોકો એવું કંઈ લેવાને ખુશી ન હોય તેમને તો તેમના જાવજીભાઈકરંને અર્થે અલંકારાદિ આપવાનું રાખવું (એ જ કંઈ થઈ પડશે).

દુકાળથી તેમ જ ચોર તથા જંગલી મનુષ્યો તરફથી થઈ આવતા ઉપદ્રવને લીધે જ્યારે યત્રુપક્ષ અનુસાહી ખતી ગયેલી હોય, ત્યારે વિજયોત્સુક રાજાના જામુસોએ તેની આગળ આ પ્રમાણે કહેવું:—“આલો, રાજા પક્ષે જઈને તેની કૃપા આપણે પામીએ; અને તે જો મીડી તજર ન જતાવે, તો પછી આપણે અન્ન સ્થળે જતા (પણ) રહેશું;” અને તેમ કરીને તેમણે તેમનામા અસંતોષના ખીજ વાવી દેવાં.

જો યત્રુપક્ષ આવી વાતને કબૂલ ગણે, તો પછી તેમને દ્રવ્ય, ધાન્ય અને (અન્ન) આવશ્યક સાદર આપવાની યોજના (પણ) કરી દેવી, અને તે પ્રમાણે રચાતા મદાઅદ્યુત ઉપજાવતી મદદથી તેમની પાસે ‘સાચિવ્ય’ કરાવવાની પેરવી (પણ) કરી લેવી.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના “દુર્ગ” મેળવવાના ઉપાય) - એ સંગ્રાવાળા તેરમા અધિકરણમાનું, “કથલ કંગવવા (ઉપભાષ) વિષે” - એ એ નામનું પહેલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે)

પ્રકરણ ૨.

શુભ ચુકિતથી રાજાએને અપાતું પ્રતોલન.

પોતાનું વન ચારસો વર્ષનું હોવાનો ઢોંગ કરીને કોઈ એક મુંડાવાળા કે જટાધારી પણ પર્વતશુદ્ધવાસી તપસ્વીએ, તેના પોતાના જટાધારી અનેક શિષ્યો સહિત, શત્રુનગરની પાસે પકાવ નાખી દેવો. પછી એના એ શિષ્યોએ (શત્રુ)ગળ તથા તેના અમાત્યો પાસે જઈને તેમને તેમણે મૂળશૂદ્ધની ભેટ આપી. એટલું તો નહિ, પરંતુ એ સર્વને તેમણે, ભગવદ્દશન (પોતાના શુરના દર્શન) કરવા આવવાને માટે વિગ્રાપના પણ કરવી. (પછી એ પ્રમાણે) રાજા જ્યારે (એ શુર જની બેઠેલા) તપસ્વીનાં સ્થાનકમા આવે, ત્યારે તે તપસ્વીએ તેની કને, પૂર્વે થઈ ગયલા રાજાએ સંબંધી હકીકત વર્ણવવા માંડવી અને પછી તેણે તેને આ પ્રમાણે કહેવું. - “જ્યારે જ્યારે હું મારું સોમુ વર્ષ પૂરું કરું છું, ત્યારે ત્યારે અગ્નિપ્રવેશ કરીને હું બાહ્ય અવસ્થાને પુનઃ પુનઃ પ્રજા પણ કરીલઉં છું; હવે ચોથા વાર હું તમારી નજર આગળ અગ્નિપ્રવેશ કરીશ; એ પ્રમંડે આપ પોને હાજર રહીને મને માનયુક્ત કરો એ જરૂરનું છે; આપને જોઈએ તે વસ્તુ વર આપ મારા પાસેથી માગી લો.” આ બધી વાત રાજાને ગમે ઉતરે, એટલે પછી તેણે તેને, તેનાં પોતાનાં બાહ્યીકોકરાં સહિત વચકર્મ જેવા અર્થે, તે સ્થાન વિષે સાત રાત્રિ પર્વત આવી રહેતાનું અમંત્રણ આપી દેવું, અને એ પછી જ્યારે તે (રાજા ત્યાં) આવે, ત્યાર તેણે તેને પકાવ ને કેદ કરી લેવો.

કાષ્ઠ, મુંડાવાળા કે જટાધારી તપસ્વીએ પોતાની સાથે જટાધારી અનેક શિષ્યો રાખીને, બ્રૂમર્ષ વિષે ગ્રહેલ વસ્તુ જાણવાની ચક્રિત પોતાનામા છે—એવું બતાવવાનો દામ મચાવવો, અને પછી થોડીમા તરમોળ કરેલ એક પટકા એક વેણુસલાકાને વીંગીને તેણે તેના ઉપર સુવર્ણચૂર્ણ બરબરાવી દેવું અમર તો એક સર્પ જેમા પેસીને ઢીલે તરીકે તેવી સુવર્ણનાલિકા તેણે તૈયાર કરવી, અને પછી એ બે પેકા કાષ્ઠને તેણે રાશ્ડમા ખોસી દેવી. આટલું થઈ જમ એટલે પછી તેના કાષ્ઠ એક શિષ્યે રાખીને આ પ્રમાણે કહેવું.—
 “પુષ્પિત નિધિ કયાં છે તે આ સિદ્ધપુરુષના જાણવામા છે.” આ વાતની ખરાબ કરવાના હેતુથી રાજા જે તેને પૂછે, તો “—હા તેમ જ”—એમ તે તપસ્વીએ બોલવું, અને પછી પોતાના વચનની સત્યતા બતાવવા દેવાના હેતુથી તેણે (પેના રાશ્ડમા ખોસી રખાયેલ સલાકા કે નાલિકાને બદાર એથી કાઢીને) પુરાવો (પથ) આપી દેવો; અમર તો તે રાશ્ડમા તેણે થોડુંક વધારે હિરણ્ય ગ્રાહી રાખીને રાખીને આ પ્રમાણે કહેવું પથ ખરું:—
 “આ નિધિ નાગરક્ષિત હોઈને પ્રણિપાત વડે તે સાધ્ય થઈ ચકશે.”
 જે રાજા, એ પ્રમાણે કરવાની કબૂલિયત આપે, તો પછી તેણે તેને એ ઠેકાણે પ્રધારવાની અને પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે કરવાની વિચાપના કરી દેવી, અને પછી ઉપર સચવાઈ ગયેલ છે તે પ્રમાણે તેણે બાકીનું કામ, મૂકું કરી નાખવું.

‘ શુદ્ધ ખમ્બનો ગોત્રી કાઢવાનું સામર્થ્ય પોતાનામા રહેલું છે, એવો દામ મચાવીને કાષ્ઠ એક તપસ્વી બ્યારે તેજનાગ્નિયુક્ત થઈને (જાદુઈ અગ્નિજ્વાળાયુક્ત, પોતાના સરીરને બનાવીને) એકાતમા બેસે, એટલે પછી તેના જે શિષ્યો બનેલા હોય તેમણે—“ આ સિદ્ધ પુરુષ ખમ્બનાને ગોત્રી કાઢવાની ચક્રિત પ્રાર્થના છે”—એમ (શત્રુ)રાજા પ્રાસે બઈને વાત કરવી. આ ઉપરથી રાજા તેમને જે કાંઈ કામ બતાવે તે કામ કરવાનું તેમણે સર કરી દેવું, અને રાજા પોતે ત્યાં આગીને સાત રાત્રિઓ પર્ષત રહે, એવી માન્યતા

પણ તેમણે તેની કને કરી દેવી; અને પછી જ્યારે રાજા આવે, ત્યારે પૂર્વે સૂચવાઈ ગયેલ છે તે પ્રમાણે કરી નાખવાનું રાખવું.

વળી સિદ્ધ પુરુષના વેષમાં રહેતો કાંઈ જાસુસ જાંભકવિદ્યા (જાંબુ) ની મદદથી (શત્રુ) રાજાને ફસાવીને તેના પરત્વે ઉપર પ્રમાણે કરી પણ શકે.

પોતે કાંઈ દેશદેવતાનો આશ્રય મેળવી શકેલ છે, એવો ઢોમ મચાવીને કાંઈ એક તપસ્વીવેષધારી જાસુસ જાંબુ પ્રયોગો કરીને પ્રથમ (શત્રુ) રાજાના મુખ્ય અમાત્યોને ઉતરી નાખે, અને પછી ધીમેધીમે રાજાને પોતાને પણ પોતાની જાળમાં ફસાવી લઈ શકે (પણ ખરો).

વળી કાંઈ એક જટાધારી તપસ્વીના વેષમાં જાસુસે સુરંગા મારફત કે જૂમિગૃહ મારફત પાણીમાં કે કાંઈ પ્રતિમાની અંદર વાસ કરી દેવો, અને તેના શિષ્યોએ તેને વરણદેવ રૂપે કે નાગરાજ રૂપે ઓળખાવવાને મંડી પડવું એટલું તો નહિ, પરંતુ તેમણે તે વાત રાજાના કાને, પણ પહોંચાડી દેવી પછી રાજાને જે કાંઈ ઇચ્છા થઈ આવી હોય તે સિદ્ધ કરી આપવાને બદલે રાજાને તેમણે તે તપસ્વીના સ્થાનકમાં સાત રાત્રિઓ સુધી રહેવાને બોલાવવો, અને પછી ત્યાં, ઉપર કહેવાઈ ગયા પ્રમાણે તેના સંબંધમાં કરી લેવું.

કાંઈ એક જાસુસે સિદ્ધ પુરુષનો વેષ લઈને (શત્રુ રાજાના) જનપદના અંતભાગ વિષે જઈને મુકામ તાપવો, અને ત્યાં શત્રુદર્શન કરવા અર્થે તેણે રાજાને બોલાવવો; પછી જે બિંબને નષ્ટ કરી નાખવાનું હોય તે બિંબમાં તેનાથી કરાતા શત્રુના આવાહનકાળે રાજા જેવો (દર્શનાર્થ) હાજર થાય કે ઘુર્વ તેને ત્યાં સપડાવી દઈને તેણે મારી (પણ) નાખવો.

જાસુસોએ સોદાગરના વેષમાં ઘોડાઓ વેચવાને નીકળી પડવું, અને પછી તેમણે પોતાની પાસેના ઘોડાઓ જેવાતપાસવાને ત્યાં તેમની ખરીદી કરવાને (શત્રુ) રાજાને આમંત્રણ પણ આપવું. રાજા, એ પ્રમાણે આવે અને ઘોડા તપાસવાના કામમાં મશગુલ થઈ જાય એટલે તેમણે, તે સમયે

મચી રહેતા ગડબડાટનો લાજ લઇને તેને મારો નાખવો, અગર તો ઘોડાએ તેને કચરીને મારી નાખે, એવી તજવીજ તેમણે કરી દેવી.

‘તીક્ષ્ણ’ કોટીના જસુસોએ ચતુરાભના નગરના પાડોસમાં આવેલ કાષ્ઠ કૈત્યમાં રાત્રિના સમયે જઈ પહોંચ્યું, અને ત્યાં રહીને તેમણે, કુંભમાં રખાયેલ અગ્નિને નજીએ કે જૂંઘણાઓની મદદથી ધમત્તાધમતાં આ પ્રમાણે, રાડો પાડી પાડીને બોલવું પણ ખરું :—“રાજનું કે તેના મુખ્ય મુખ્ય અમલદારોનું માસ અમે ખાવાના; આપણે પૂજાવિધિ ચાલુ રાખો.” (આમ એક તરફથી ચાપ એટલે પછી બીજી તરફથી) જે જસુસોએ નૈમિત્તિક તથા બૌદ્ધિકોનો વેપ ધારણ કરેલો હોય તેમણે તે વાત ફેલાવવાને મઠી (પણ) પડ્યું.

વળા જે જસુસોએ નાગદેવતાઓનો વેપ લીધો હોય તેમણે પોતાના ચરીરને તેજનતૈલ ચોપડીને કાષ્ઠ પવન જળાશય કે તળાવમાં, રાત્રિના સમયે બંધને ઉભી જવું, અને પછી પોતાના અગોમય ચક્રિતમુસક્તોને સન્ન કરતા કરતાં તેમણે, ઉપર કહેવાઈ ગયા પ્રમાણે જૂઝ પાકવાનું પણ ચર કરી દેવું.

। પોતે રાક્ષસો છે એવું બતાવવાને માટે જસુસોએ રીજના ચામડાં પહે-ર્યાં, અને પોતાનાં મુખોમાં આમના બડકા તથા ધૂમાડાના ગોટેગે ટાનીસરતા રહે એવી યુક્તિ પણ તેમણે રચી દેવી. પછી તેમણે અપસંમ્ય વિધિએ તથા ફેરા નગરની આસપાસ ફેરા, અને પછી જે જગ્યાએ શિયાળવા અને મૃગો ચિત્કાર પાડી રહેલા હોય તે જગ્યાએ રહીને, પૂર્વોક્ત પ્રકારે અવાજો નાખવાને મંડા પડ્યું; અગર તો તેજનતૈલ જેના ઉપર ચોપડેલું હોય તેવા અગ્નિપટલ (અગરખ)થી અગ્નિદિત કાષ્ઠ એક ચલ કે દેવપ્રતિમાને તેમણે રાત્રિના સમયે આગ લગાડી દેવી, અને પછી, ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તેમણે જૂઝરાણુ કરી (પણ) મુદ્દવું. બીજા જસુસોએ જે વાત ફેલાવી દેા; અગર તો (હરકાષ્ઠ યુક્તિ રચીને) તેમણે, દેવપ્રતિમાઓ-

માંથી લોહીની નદીઓ વહે તેમ કરી દેવું. ખીજા જાસુસોએ આ વાતને ફેલાવી દેવી એટલું તો નહિ, પરંતુ—“જે કોઈ ખરો મર્દ હોય તેણે આવીને, દેવપ્રતિમામાંથી વહેતા લોહીને જોઈ લેવું”—એવો પડકારો પણ કરી દેવો. આ પડકારને જે કોઈ ઝીલી લે (અને આવે) તેને તેમણે લોહમુસલો વડે ધીખીધીખીને મારી નાખવો, અને તે જાણે કે રાક્ષસોના હાથે મરાઈ ગયો છે એવું તેમણે ખતાવી દેવું. આ અદ્ભુત કર્મ જેમણે જોયું હોય તેઓ તથા (અન્ય) સત્રોએ રાજા પાસે જઈને આ વાત પણ કરે. પછી નૈમિત્તિક અને મૌહર્તિકના વેપમા જે જાસુસો ફરતા હોય તેઓ રાજા પાસે જઈને તેને, ક્ષાતિકર્મ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને સમજાવે એટલું જ નહિ, પણ—“જે એમ કરવામાં નહિ આવે, તો પછી રાજા અને દેશ: એ ઉભય ઉપર આક્રમ્ત આવી પડશે”—એમ તેમણે તેને કહેવું પણ ખરું. રાજા, આ પ્રમાણે અપાયલ સલાહ કબૂલ રાખે, એટલે પછી સાત દિવસ સુધી ફરેક રાત્રિએ રાજા પોને મંત્રી બાથુતો બાથુતો બલિ આપે તથા હોમકર્મ કરે એવી જોઈવણ તેમણે કરી દેવી; અને એ પ્રમાણે એ ત્યારે કરતો હોય, ત્યારે તેને, ઉપર કહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે ઉઠેલી પણ નાખવે.

ખીજા રાજાઓને છળવાની ધમ્મ જો કોઈ વિજયોત્સુક રાજાને યથા આવે, તો તેણે પોતે, પૂર્વોક્ત પ્રકારના પ્રતીકારો રચવા અને તેમ કરીને, તે પ્રમાણે કરવાનો ધડો (ઉપદેશ) તેણે ખીજાઓને આપવો પણ ખરો.

યોગદર્શનપ્રતીકાર (અકુદરતી બનાવો સામે ઉપાય) કરવાના નિમિત્તે તેણે (વિજયાતુર રાજાએ) પોતાની પ્રજા પાસેથી દ્રવ્ય કઢાવીને તેનો સંગ્રહ પણ કરી લેવો.

જે શત્રુને હાથી બહુ ગમતા હોય, તો પછી હસ્તિવનપાલથી ઉઠેરાયલા હાથીઓમાં જે કોઈ સુદર હોય તેને લઈ જઈને જાસુસોએ તેની (શત્રુની) નજરે પાડી દેવો. લોભાઈને શત્રુ જો એવા હાથી પકડવાનું કરે, તો પછી તેમણે યુક્તિ કરીને જ ગલના મહનમાં મહન બાગ તરફ તેને ખેંચી

જધને ત્યાં તેના પ્રાણ લેવા, અગર તેને કેદ કરીને ઉઠાવી જવાનું રાખવું. મૃગયાસકલ રાજાના હાથ કેવા ચાલ છે, તે આ ઉપરથી સમજાઈ આવશે.

જે શત્રુ દ્રવ્યલોભુષ કે સ્ત્રી-લોભુષ હોય, તે પછી પોતાના કેઈ સગા પાસે રાખવામા આવેલ નિલેપ મેળવવાને માટે અર્જુન ગુજરવાના બહાને આવે એવી ધનાદય વિધવાઓ અગર તે પરામર્થપ્રયોવનવાળી સ્ત્રીઓને જાસુસોએ તેની નજરે પાડી દેવી, અને તેમ કરીને તેના મનને ચળાવી દેવું. પછી સંકેત પ્રમાણે રાત્રિએ જ્યારે તે તેવી કાંઈ સ્ત્રીને મળવાને જાય, એકલે પછી બીજા જે જાસુસો સંતાઈ બેઠેલા હોય તેમણે કાં તે શસ્ત્રપ્રયોગથી અગર તે વિષપ્રયોગથી તેના ખાર વગાડી દેવા.

સિદ્ધ પુરુષોઃ પરિમાજ્ઞકોઃ ચૈત્યોઃ રત્નપોઃ દેવપ્રતિમાઓ-એ સર્વના દેશને જવાની ટેવ શત્રુને હોય, તે પછી ભૂમિગૃહમાં કે સુરંગમાં કે ગૂદ બીંતોમાં (અગાઉથી) બરાબ બેઠેલ 'તીક્ષ્ણ' કાટીના જાસુસો તેને (ત્યાં ને ત્યાં) પૂરો પકડી શકે.

રાજા પોતે જે કાંઈ દેશ કે તમાશો જોવાને ગયેલો હોય તે દેશ કે તમાશો ગમે તે કાટીનો હોય; અગર તે રાજા પોતે યાત્રાવિહારમાં પ્રવૃત્ત થયેલો હોય કે જળક્રીડા કરી રહેલો હોય; (અગર તે) 'ધિક્' સખ્દ બોલવામાં કે યજ્ઞકર્મો ચલાવેલો હોય તે પ્રસંગમાં કે સતિકાગૃહમાં કે (પોતાનો કાંઈ સગો) મરી ગયો હોય કે રાગગ્રસ્ત થયો હોય તેવા પ્રસંગમાં કે પ્રીતિઃ શોક કે બીજા પ્રસંગમાં તે જે બાનબૂલો ચાલે ગયો હોય, (અગર તે) સ્વજનોથી જીજ્વાતા ગમે તે ઉત્સવમાં ભાગ લેવાને માટે તે સવિશ્વાસ થયો હોય, અગર તે ગમે તે સ્થાનમાં પોતે અરક્ષિત બની ગયો હોય, અગર તે વાદળાંથી છવાઈ ગયેલા દિવસે પોતે બહાર નીસરેલો હોય, કે કાલાહલ મચાવી રહેલ લોકો વિષે પોતે ક્ષમા પડેલો હોય; અગર તે જ્યારે તે વિપ્રસન્નમાં ગયેલો હોય, કે લાગેલી આગ જોવાને તે પોતે જલ ચઢેલો હોય; અગર તે તે જ્યારે કાંઈ નિર્જન સ્થળમાં ગયેલો હોય, અગર તે તે વસ્ત્રાભરણ કે પુષ્પમાળાઓ પહેરવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહેલો.

હોય; અગર તો જ્યારે તે પોતાની રાખામા પડેલો હોય કે પોતાના આસન ઉપર બેઠેલો હોય; અગર તો પોતે જ્યારે ખાનપાનમાં મસ્તુલ બની ગયેલો હોય; ત્યારે, આવા કોઈ પણ પ્રસંગનો લાભ લઈને યુક્તચરે તૂરીધોષ કરીને પોતાના પ્રયમથી જ સંતાડી રખાયલ મનુષ્યો સાથે બહાર પડીને (રાજા)નો ધાત કરી શકે એટલું તો નહિ, પરંતુ તમારો જોવાને બદલે તેઓ જેટલી યુક્તતાથી તેવા સ્થાનમાં પેઠેલા હોય તેટલી યુક્તતાથી તેઓ તેમથી સટકી જઈ પણ શકે. રાજાઓને તથા અન્ય મનુષ્યોને, આ પ્રમાણે લોભાવીને બહાર ખેંચી આણીને કેદ પકડી પણ શકાશે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, ‘ દુર્મ’ મેળવવાના ઉપાય’ : એ સંદર્ભ તેરમા અધિકરણમાંનું, ‘ યુક્ત યુક્તિથી રાજાઓને અપાત્રું પ્રલોભન ’—એ નામનું બીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩.

—:૦:—

ધેરાના પ્રસંગે ગૂઢચરે કરવાનું કામ.

જ્યનશીલ રાજાએ પોતાના કોઈ એક આપ્ત શ્રેણીમુખ્યને હાંકી કાઢવો. પછી (એ પ્રમાણે હાંકી કઢાયલ) એ શ્રેણીમુખ્યે (પોતાના મૂળ સ્વામીના) શત્રુ પાસે જઈને તેની મિત્રતા સાધી લેવી એટલું તો નહિ, પરંતુ પોતાવાળા (જ્યનશીલ રાજાના) રાજ્યમાંથી તેને (શત્રુને) સાચિવ્યકર સાદાખ્ય મેળવી આપવાની તત્પરતા પણ તેણે બતાવવી; અગર તો પોતાની સાથે નીકળી આવેલ જાસસોની ટાળણો છપોગ કરીને તેણે પોતાના (મૂળ વિજયોત્સુક) સ્વામી (રાજા)નો દેષ કરનાર-જે કોઈ ગામ કે સેના હોય તેનો કે તેના કોઈ મિત્રનો અપમાન કરી નાખવો; અગર તો તેવા જ્યનશીલ રાજાના કે-લેના મિત્રના સૈન્યમાં જે બધા અતુલ્ય પુરષો હોય તેમને તથા હાથી અને ઘોડાઓને તેણે શત્રુને ભેટ રૂપે આપવા, અને તેમ કરીને તેણે તેને પ્રસન્ન કરી દેવો; અગર તો પોતાના કોઈ એક વિશ્વાસપાત્ર મુખ્યને મોકલી-

આપીને વિજયોત્સુક રાજાએ તેની મારકત (ચત્રુના રાજ્યમાની) કાઢ
 શ્રેણી કનેથી કે તેમાના જંગલી લોકોની પાસેથી મદદ મેળવવાની તજવીજ
 કરવી, અને એવી તજવીજના પરિણામમા એ મુખ્યને જ્યારે એમ જણાય
 કે, પોતાની ઉપર એ સર્વેનો વિશ્વાસ બેસી ગયલો છે, ત્યારે તેણે તેવા
 વિશ્વાસુ જનોને પોતાના વિજયોત્સુક રાજાની પાસે મોકલી આપવા, અને
 પછી એ વિજયોત્સુક રાજાએ, પોતે જાણે કે હાથીઓ કે આટવિકોને
 પકડવાને પ્રવૃત્ત થયલો છે, એવા દેખાવ કરીને તે તમામનો ધ્વસ પશુ
 કરી દેવો.

જ્યનશીલ રાજાની પ્રેરણાથી કામ કરતા અમાત્યોથી અને આટ-
 વિકોથી કગતા કામને લગતી વાત આ ઉપરથી સમજી લેવી.

ચત્રુ સાથે મૈત્રી રચી દીધા પછી જ્યનશીલ રાજાએ પોતાના અમાત્યોને
 (ખોટખોટા) કાઢી મુકવા. એ અમાત્યોએ એ ચત્રુ પાસે જઈને—“ અમારો
 ભર્તા અમારી તરફ પુનઃ કૃપાદષ્ટિ રાખતો થાય એવું કરી આપો ”—એ
 પ્રમાણે કહેવું. (એ ઉપરથી) ચત્રુ જો એ પ્રકારનું કાર્ય સિદ્ધ કરી આપવાના
 હેતુથી, વિજયોત્સુક રાજાની પાસે પોતાના કાઢ દૂતને મોકલી આપે, તો
 પછી તેવા વિજયોત્સુક રાજાએ, તે પ્રમાણે આવેલા દૂતને ઠપકો આપીને
 આ પ્રમાણે કહી સંભળાવવું:—“ મારી અને મારા અમાત્યોની વચ્ચે કલહ
 કરાવવાનો પ્રયાસ તારો ભર્તા કરી રહેલો છે, એટલે અહીં તું ફરીથી ન આવતો.”
 પછી કાઢ એક, અધિકારબ્રહ્મ અમાત્ય, જસુસો: અવુષ્ઠ પુરુષો: દૂત્ય જનો:
 બહાદુર ચોરો અગર તો ઉભયોપવાતક (ચત્રુ તેમ જ મિત્રને એકસરખા
 ગણે તેવા) આટવિકોને પોતાની સાથે લઈને ચત્રુપક્ષમા ભળી જાય (એવી
 ગાઢવણુ કરવી). એવા એ અમાત્યની ઉપર એ ચત્રુનો વિશ્વાસ બેસી જાય,
 એટલે પછી તેણે તેવા ચત્રુ (રાજા) ને આ પ્રમાણે કહેવું:—“ આ
 બધા અને અન્ય લોકો તારા ચત્રુ સાથે મળી ગયલા છે, ” અને એમ કહીને

તેણે તેને આપી દેવી એટલું તો નહિ, પરંતુ સ્વયં જ બદાઈ રાજા શાસનો કઢાડીને તેણે તેમનો ધાત પણ કરાવી નાખવો.

. (વળી) કોઈ વિજયોત્સુક રાજા પોતાના શત્રુને આ પ્રમાણે કહી પણ શકે — “ ક્ષણેા મુખ્ય પોતાના સૈન્યગુણર્થા આપણને રંજડવા ધારે છે; માટે ચાલો, આપણે એકત્ર થઈને તેનો પરાજય કરી નાખીએ, એનો કોશ અગર તો એનું ગળદૂઃ એ બેમાથી તમને જે અમે તે તમે રાખી લેએ.” શત્રુ આ વાત કબૂલ રાખીને જે બહાર પડે (એડાપ), તો પછી (વિજયોત્સુક રાજાએ) પોતાના સામન્તોની મદદથી, તેને, કા તો ગડબડાડતો હાથ સાધીને અગર તો પ્રકાશયુદ્ધ (ખુલ્લી લડાઈ)માં તેનો ધાત કરી નાખવો, અગર તો પોતે તેવા શત્રુનો અનન્ય મિત્ર હોવાનો દેખાવ કરીને તેણે (તેવા વિજયોત્સુક રાજાએ) તેવા પોતાના મિત્રને ભૂમિદાન કરવાના નિમિત્તે, અગર તો પોતાના પુવરાજને રાખ્યાભિપેક્ષ કરવાનો છે એવું બતાવું કાઢીને, અગર તો પોતે કોઈ પ્રુષ્યકર્મ કરવા ધારે છે એવું બતાવીને પોતાની પાસે બોલાવવો, અને (પછી) ન્યારે તે પ્રમાણે તે આવે ત્યારે તેણે તેને દેહ પકડો (પંચ) લેવો. આ પ્રમાણે પથરાતી જગમા જે શત્રુ ન સપડાય, તો પછી બેદનીતિનું અવલંબન કરીને (વિજયોત્સુક રાજાએ) તેનો ધાત (પણ) કરાવી દેવો. શત્રુને મળવા ગયો હોય તેને શત્રુ જે જાતે મળે નહિ, તો પછી તેવા શત્રુનો જે કોઈ શત્રુ હોય તેને ઉપયોગમા લઈ તેની મારફત તેનો વધ કરાવી નાખવાની યુક્તિ પણ રચવી. વિજયાતુર રાજાની સાથે સંગ્રામમા પ્રયાણ ન કરતાં શત્રુને પોતાના સૈન્ય સહિત એકનો પ્રયાણ કરવાનું પસંદ કરે, તો પછી તેવા શત્રુને, જે લશ્કરોની વચમાં સપડાવી દઈને તેનો નાશ કરી દેવો. કોઈનો વિશ્વાસ ન કરતા, કોઈ વાતવ્ય શત્રુની ભૂમિનો કોઈ એક ભાગ હરી લેવાના હેતુથી શત્રુ પોતે એકલો જે પ્રયાણ કરે, તો પછી તેનો જે કોઈ શત્રુ હોય તેની અગર તો અન્ય કોઈ પુરૂષને સાધનસંપન્ન કરીને તેની મારફત તેણે (વિજયાતુર રાજાએ) તેને મરાવો પણ નાખવો. પોતાથી પન્નજિત

યયથ શત્રુપક્ષમાથી સેના ઉભી કરવાને જ્યારે તે (કોષ) શત્રુ પ્રવૃત્તિ
યયથો (ચપલો) હોય, ત્યારે (એવા મોકાનો લાભ લઈને) તેણે
(વિજયાતુર રાજાએ) પોતાના તેવા શત્રુની રાજધાનીને છતી પણ લેવી.
અગર તો વિજયાતુર રાજાને જે કોષ અન્ય શત્રુ કે મિત્ર હોય તેવું રાજ્ય
પડાવી લેવાને અર્થે તેણે તેવા (પોતાના) શત્રુને પ્રેરવો, અને એવો શત્રુ
(એ પ્રમાણે પ્રેરાઈને) જ્યારે (તેવા વિજયાતુર રાજાના શત્રુ કે મિત્રનું)
રાજ્ય પડાવી લેવાને પ્રયાણ કરી દે, ત્યારે તેણે (વિજયાતુર રાજાએ)
પોતાનો તેવો મિત્ર પોતાને નારાજ કરવાને પ્રેરાય એવી રીતે તેને કહેવડાવી
પણ દેવું, અને એમ કરીને તેણે તેવા પોતાના (શત્રુ રૂપ બની રહેલ)
મિત્રને, (તેવા પોતાના અસહ) શત્રુને પકડી કેદ કરી લેવાની જોગવાઈ
(પણ) કરી આપવી. આ અને આવી બીજી યુક્તિઓનો આશ્રય
કરવાથી આવું ને આવું (ઇષ્ટ) પરિણામ ઉપજવી ચકારી.

વિજેતાના મિત્ર રૂપ રાજાની જમિ પડાવી લેવાની ઇચ્છા જો કોઈ
શત્રુને થઈ આવે, તો પછી (તેવા હુબ્ધ) શત્રુનો પોતે પક્ષ કરતો હોય,
તેવો ડોળ કરીને તેવા (હુબ્ધ) શત્રુને (તેવા) વિજેતાએ પોતાના સૈન્ય-
ને મદદમા દેવું. પછી તેણે પોતાના મિત્ર સાથે ખાનગી મસલત કરી લઈને,
પોતે જાણે કે સંકટગ્રસ્ત થઈ ચપલો હોય, એવો ડોળ કરવો એટલું તો
નહિ, પરંતુ પોતાથી ઉપેક્ષિત થયેલ મિત્ર સાથે મળી જઈને પોતાનો શત્રુ
પોતાની ઉપર ચઢી આવે તેવી તેણે યુક્તિ પણ રચી દેવી; અને પછી
(એ પ્રપંચના પરિણામમાં જો એવો એ શત્રુ ચઢી આવે તો) એના
લશ્કરને બંને બાજુએથી સંકડામણમાં નાખી દઈને તેણે, તેવા પોતાના
(આક્રમક) શત્રુને નષ્ટ કરી નાખવો અગર તો કેદ પકડી લેવો, અને તેવું
જે રાજ્ય હોય તેની વહેંચણી તે વિજેતાએ તથા તેના પોતાના મિત્ર
માદોમાહે (સમજીને) કરી પણ લેવી.

પોતાના મિત્ર તરફથી મદદ મેળવીને શત્રુને પોતાના કોષ અજીત
દુર્ગમાં ભરાઈ બેસે. તો પછી (વિજયાતુર રાજાએ) તેવા પોતાના શત્રુના

જે યત્રુઓ પાકોસમાં રહેતા હોય તેમને ઉશ્કેરીને તેમની મારફત તેના રાજ્યને ખેદાનખેદાન કરાવી નાખવાની તજવીજ કરવી. જો એ (યત્રુ) પોતાની સેનાની મદદથી પોતાના (એ પ્રમાણે ખેદાનખેદાન થતા) રાજ્યની રક્ષા કરવાને પ્રવૃત્ત થાય, તો પછી તેણે (વિજેતાએ) તેવા પોતાના યત્રુની તેવી સેનાને નષ્ટ પણ કરી દેવી. જો યત્રુને તેના પોતાના મિત્રથી છૂટો પાડી ન યકાય તેમ હોય, તો પછી વિજ્યાતુર રાજ્યએ ખુલ્લી રીતે એ બેમાંથી એક સાથે સંધિ કરી લખતે, એ બે પૈકીનો એક, બાકી રહેલ બીજાની ભૂમિ હરી લેવાને પ્રવૃત્ત થાય તેવી ગાઠવણ કરી દેવી. આ પ્રમાણે યાય એટલે — “ આ વિજ્યાત્સુક (રાજ્ય), મારા સૈન્યની મદદથી તારું રાજ્ય પકાવી લેવા ધારે છે ” — એવા ખમર, એ ઉભય રાજ્યોમાંથી મોકલાતા પણ મિત્ર રૂપે રહેતા કે ઉભયવેતનિક ગણાતા દૂતોએ એકબીજાને આપી દેવાને પ્રવૃત્ત પણ થવાનું, અને પછી એ પૈકી હરકોઈએ રોષે ભરાઈને અને વહેમી બનીને, પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલ છે તે પ્રમાણે કરી નાખવું (એટલે કે વિજ્યાતુર રાજ્ય કે તેના મિત્રરાજ્ય ઉપર તૂટી પડવું.).

જે કોઈ રાજ્ય વિજ્યાતુર હોય તે પોતાના દુર્ગમુખ્યો કે રાષ્ટ્રમુખ્યો કે સેનામુખ્યો ઉપર, — “ યત્રુપક્ષમાં તેઓ બળી ગયલા છે, ” — એવું (ખોટું) આળ મુકીને તેમને પોતાની નોકરીમાંથી કાઢી મુકી પણ શકે. પછી (એ પ્રમાણે કાઢી મુકાયેલ) એ મુખ્યો યત્રુપક્ષમાં બળી ગય, અને પછી યત્રુ જ્યારે મુદ્દપ્રવૃત્ત થયો હોય કે ઘેરો ઘાલવામાં રોકાયો હોય અમર તો સંકટગ્રસ્ત થયતો હોય, ત્યારે તેને તેઓ પકડીને ઠેક પણ કરી લે; અમર તો એવા એ મુખ્યોએ, ખાસ કરીને શીખવાઈ રખાયલા હોય તેવા સાક્ષીઓથી પ્રતિ-પાદિત કરી યકાય તેવાં કારણો બતાવીને યત્રુ તથા તેના પક્ષકારોની વચમાં કલહ ઉભો યક આવે, તેવી તજવીજ (પણ જરૂર પડે તો) કરી નાખવી.

હુબ્ધક (ચિકારી)ના વેપમાં રખાતા જસુસો, ખાસ વેચવાનું જ્ઞાનું કાઢીને, યત્રુદુર્ગના દ્વાર પાસે જઈને ઉભા રહે અને દારવાજો સાથે મૈત્રી પણ

રચી શકે. પછી-“ અહીં એ ત્રણ વાર ચોરો આવેલા”-એવા ખખર શત્રુને આપીને તેમણે પોતાની વિશ્વસનીયતા સિદ્ધ કરી દેવી એટલું તો નહિ, પરંતુ પોતાની એનાના એ ભાગ પાડીને શત્રુ, તે પ્રત્યેકને પોતાના રાખ્યના જુદાજુદા ભાગમાં મુકી દે (વડેચી નાખે) એમ પણ તેમણે કરવું. તેનાં (શત્રુનાં) ગામડાંઓ ઘૂંટાના કે ભંગાનાં હોય ત્યારે-“ચોરો પાસે આવી પહોંચ્યા છે -એમ તેમણે તેને વિદિત કરવું એટલું જ નહિ, પરંતુ-” તે ચોરોને કીધે મોટા હોભ થઇ આવેલો છે અને તેમનો પરાભવ કરવાને માટે મોટી સેનાની જરૂર છે”-એમ પણ તેમણે તેને (શત્રુને) જાણાવી દેવું. જોઇએ, પછી એવા (શિકારી) જામુસોને જે સેના પૂરી પાડવામાં આવેલ હોય તે લઇને તેમણે જવું, અને જે કાંઈ મુખ્ય ગામડાંઓને ખેદાનખેદાન કરી રહેલો હોય તેના દવાલામાં તેમણે તેને મુકી પણ દેવી, અને પછી રાત્રિએ, એ મુખ્યની સેનાનો અમુક ભાગ લઇને તેમણે પાછા ફરવું એટલું તો નહિ, પરંતુ-“ચોર માત્ર હથાઇ ગયા છે, (અને) કાર્યસિદ્ધિ કરીને સેના પાછી આવેલ છે માટે દરવાજા ઉપાડો”-એ પ્રમાણે સાદ પાડતા તેમણે (શત્રુના) કિલ્લાના દરવાજા પાસે જઇને ઉભી પણ જવું; અને પછી ત્યારે શત્રુની કે શત્રુના આપતજનોની આગાથી દરવાજો ઉપાડી નાખવામાં આવે, ત્યારે તેવા (સેનાસંપન્ન) જામુસોએ તેમાં નાખલ થઇ જઇને, પોતે પોતાની સાથે જે સૈન્ય લઇ આવેલા હોય તે સૈન્યની મદદથી શત્રુ ઉપર પ્રહાર પણ કરી દેવો.

વિજયાતુર રાગની સેના સાથે જે ગૂંદચરો કરી ગર (કાર), ચિલ્પી, પાખંડી, કુશલવ, વેપારી અને અન્ય કોઇ (ધંધાદારી)ના વેવમાં રહેતા હોય તેઓ શત્રુના દુર્ગમાં પ્રવિષ્ટ થઇને ત્યાં નિવાસ કરતા પણ થઇ જાય; અને જળતણ, ધાસ, ધાન્ય કે વેપારની અન્ય કોઇ ચીજની ભરેલ ગાડાં-ઓમાં સંતાઇઇને લઇ જવાતાં. અગર તો પ્રતિયા કે દેવધ્વજ રૂપે વહી જવાતાં હથિયારો તેમને, ખેડૂતોના વેવમાં રહેલા જામુસો પૂરાં પાડી દે (એવું પણ જાણી શકાય). (આટલું થઇ જાય) એટલે પછી પુરોહિતોના

વેપમાં રહેતા ગૃહચરો સંખ્યા ફેંકીને તેમ જ ઢાલ પાટીપીટીને શત્રુને આ પ્રમાણે જણાવી પણ શકે:—“સર્વના વિનાશ કરવાની ઇચ્છા રાખતું એક શસ્ત્રસંગ્રહ (શત્રુ) સૈન્ય, ઘેરો ઘાલી દેવાના હેતુથી અમારો પીછો લઈ રહેલું છે.” પછી (આમ તેઓ કહે તેના પરિણામમાં) જે સંભવ કપ-સ્થિત યદ્ધ આવે તેનો લાભ લઈને તેઓ શત્રુના દુર્ગનો દરવાજો તથા કિલ્લો વિજયાતુર રાખીને દવાલો કરી દે, અગર તો શત્રુના સૈન્યને મારી નાખે, અને તેમ કરીને તેઓ તેનો પરાભવ કરી દે (એવી સુક્તિ પણ રચી શકાય ખરી.).

અગર શત્રુ સાથે નલાવી ગપાતી સુલેહ તથા મિત્રતાનો લાભ લઈને સાયંવાહો, વલ્લુજરાઓ (આતિવાહિકો), કન્યાવાહિકો (કન્યાને લઈને જતી જનો), ધોડાના સોદાગરો, ઉપકરણદારકો (પરચુરણ માલ વેચનારા), દાણો ખરીદનાર તથા વેચનારા અને પરિવાજકો: એ સર્વના વેપમાં રહેતા જાસુસો, શત્રુદુર્ગમાં સૈન્યનો તથા દધિયારોનો જમાવ પણ કરી શકે. આ તેમ જ અન્ય પ્રકારના ગૃહચરોને રાજના પ્રાણહર સમજવાના છે.

આ પ્રકારના તેમ જ ‘કંટકશોધન’ (ચોથા અધિકરણ) વિષે વર્ણવાયેલ ગૃહચરો (અપસર્પો) ચોરમણને માધીને તેમની મારફત, જાનલ પ્રદેશમાંનાં શત્રુનાં ડોરડાંકરનો તેમ જ તેના માલથાલનો નાશ કરાવી શકે પણ ખરા. (વળી) શત્રુના આટવિકો (ગોપાલકો)ને માટે જે કોષનિશ્ચિત સ્થાનમાં અન્નપાન રખાયેલ હોય તે સ્થાનમાં, અનાદિથી કરી રખાયેલા સંકેત પ્રમાણે જઈને, તેઓ તેવા અન્નપાનમાં મદનરસ મેળવી દે અને પછી ત્યાંથી સટકી જાય એવી બ્યવસ્થા પણ કરી શકાય; અને પછી ત્યારે એ આટવિકો એ પ્રકારના અન્નપાનનો ઉપભોગ કરવાથી પ્રમત્ત થતી જાય, ત્યારે ગોવાળિયાના, વેપારીઓના કે ચોરોના વેપમાં જે જીજ્ઞા ગૃહચરો રહેલા હોય તે બધા, તેવા (પ્રમત્ત) આટવિકો ઉપર દડી પડીને તેમનાં ડોર કરી જાય (એવી સુક્તિ પણ રચી શકાય).

જેમણે પોતાનાં માથાં મુઠાવી નાખેલ હોય, અગર તો જેમણે પોતાના

માથા ઉપ-જડા રાખેલી હોય તેવા તથા ‘સંકર્ષણ’ મંત્રક દેવના ઉપાસકો હોવાનાં ઢોંગ કરતા હોય તેવા અપસપો, પોતાના તરફથી આચમનાથે. અપાતા પાનમાં મદનરસ ભેળવી દે અને પછી (તેના પાનની અસર ગોપાલકોને જાણવા લાગે એટલે) તેમનાં ઢોર ઢાંકી જાય (એવી અવસ્થા પણ કરી શકાય.).

ઝાઝ દેવપાત્રના, પ્રેતકાર્યના, ઉત્સવના અને (શિક) સમાજ બરાવાના પ્રસંગનો કાબ જાળવે, કલાલ (શૌર્યક)ના વેપમાં રહેતો કોઈ જાનસુસ, મદનરસમિશ્રિત સુરાનું વેચાણ કરવાને નીસરી પડે અને તેવી સુરા તે (શત્રુના) આટવિઝને આપે (એમ પણ કરી શકાય); અને પછી જે અન્ય ગુદચરો રખાયલા હોય તેઓ તેવા પ્રમત આટવિકા ઉપર તૂટી પડે (અને તેનાં ઢોરને હરી જાય, એવું પણ જાણી શકાયે.)

શત્રુનાં ગામડાંઓને લૂંટવાના હેતુથી જે અપસપો (ગુદચરો) શત્રુના જંગલપ્રદેશોમાં પ્રવિષ્ટ થઈ બેસે, પણ લૂંટવાનું કામ ન કરતાં શત્રુનો ધાત કરવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય તેમને ‘ચેર’ કોટીના અપસપો જાણવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, ‘કુર્જ’ મેળવવાના ઉપાય—એ નામના તેરમા અધિકરણમાંનું, ‘ધેરાના પ્રસંગે ગુદચરે કરવાનું કામ’—એ વિષયને લગતું ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

૧ આ ‘સંકર્ષણ’ દેવને અર્વાચીન હિંદુધર્મમાં મુખ્ય દેવ તરીકે એકે સ્થાન અપાતું નથી, તથાપિ ‘શ્રીકૃષ્ણ’ કે જે તેના નાના ભાઈરૂપ મનાય છે તેમની સાથે તેની પૂજા થતી આપણે જાણ્યાનું જોઈએ છીએ. આ ‘સંકર્ષણ’નું બીજું નામ ‘બલરામ’ પણ છે. વધારે ખુલાસા માટે જુઓ આ લેખકદ્વારા:—“હિંદુસ્તાન તથા યુરોપની પુરાણકથાઓની તુલનાત્મક સમીક્ષા (૧૯૪૫-૬૦).”

થેરી અને (રાત્રી) અવમહન.

(ચતુર) થેરી નાખવાનું કામ (પર્યાયનકર્મ) કરવાં તેને લક્ષી નાખવાનું કામ (કર્મનકર્મ) કહેવું (એ જરૂર છે.). (ચતુર). જેટલો: મુશ્કેલી: લેવાયલો: હોય. જેટલા મુશ્કેલીમાં વચ્ચા કોડોને (તફત) અવધુર કરી દેવા એ પ્રમાણે નિત્ય (ચતુર) મૂમિનાં જગે: જાગે. અને વિજેતા (રાત્રી)ની ઇચ્છા તેવા જગવાખોર (લિપ્તિત) દેસને છેડી જવાની ન કોણ, તો તેણે કોડોને અનુમદ (કિનામ અકામ) ના નયા પરિવાર (કરમાયા કરાતા મુશ્કેલી) યાંત કરવાનો પ્રયાસ કરવો. અમર તો તેણે (એવા: વિજેતાએ) વસતિયાણુ પ્રદેશોથી દૂર આવેલ હોય એવા કોઈ ચતુ-પ્રદેસને રણૂમિ તરીકે પસંદ કરી લેવો; કારણ કે—“જે જનપદ અજન (નિર્જન) હોય તે, ‘જનપદ’ કે ‘રાત્રી’ સંજ્ઞાને પાત્ર ગણાયો નહિજ.” એવા મારો પોતાનો (કોટિલનો) અમિપ્રાય છે. વિજેતા તરફથી કરાતા પ્રયાસને કોડો જે આડા ચઈ પડે છે, તો પછી તેમના બંધાર: પાક: કાઠાર તેમ જ વેપારનો નારા કરવાને તેવો વિજેતા પ્રવૃત્ત પણ ચઈ રહે છે ખરો.

વેપાર, ખેતરાઉ માલ, ઉભો મોલ: એ સર્વનો પસંદ ચઈ જવાથી, કોડોના ભાગી જવાથી, અને તેમના (કોડોના) નેતાઓનો ગૂંઘાત કરી નંખાયાથી દેશ નિર્જન બની જાય છે (એ વાત પણ નક્કી નાણવી.).

“મારી સેના ગુણકારક ધાન્ય, કુખ્ય.” યંત્રો, દયિયારો આપરણો, વેડીઆઓ અને દોરડાં વગેરે સાધનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ધરાવે છે, તેમ તેને કર્મપ્રવૃત્ત થવાને માટે ઋતુની પણ અનુકૂળતા છે; મારા ચતુ (ની સેના)ને ઋતુની અનુકૂળતા નથી તેમ તે આધિમત્ત અને દુકાળથી પીડિત છે એટલું તો નહિ, પરંતુ જેટલો સાધનસંપદ તેની પામે હોયો જોઈએ તેટલો તે ધરાવતી નથી તેમ આત્મરક્ષક ઉપાયોની પણ તેને ખોટ છે, અને યજ્ઞ

તે મારા શત્રુએ જે બાહુતી સૈનિકો રાખેલા છે તે તથા તેના મિત્રની સેના નિર્વેદ્યુક્ત પણ બની રહેલ છે.' આવું જે કોઈ વિજ્યાતુર રાજાને જણાઈ આવે તેણે (શત્રુને) ઘેરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દેવી.

પોતાની છાવણી પોતાને માટે અણાતી સાધનસામગ્રી તેમ જ પોતે જે માર્ગોને ઉપયોગમાં લેતા હોય તે માર્ગોની રક્ષા સારી રીતે યાચ તેવી તેણે ગોઠવણ કરવી, અને પોતાની છાવણી જે સ્થળે પોતે નાખી હોય તેની આસપાસ તેણે ખાઈ ખોદાવીને એક ફરતો કોટ પણ બનાવી લેવો એટલું તો નહિ, પરંતુ શત્રુના દુર્ગને ફરતી ખાઈઓમાં જે પાણી હોય તેને તેણે દૂષિત પણ કરાવી દેવું, અગર તો એ માંના પાણીને ઉચેચાવી નાખીને તેણે તેમને ખાતી કરાવી નાખવી, અગર જો તેની શત્રુની) ખા-ઓ ખાલી પડેલી હોય તો તેમાં તેણે પાણી ભરાવી દેવું અને પછી સુરંગોની તથા ચોદાના કોડોની મદદથી તેણે (વિજ્યાતુર રાજાએ) (શત્રુના) ઊંચાની દીવાલ અને તેના પ્રાકારો ઉપર દબ્યો કરી દેશે. જો દારૂ થયા જ હિંડાણમાં આવેલ હોય, તો તેણે તેમાં (શત્રુ દારૂ આદિ) પૂરાવી દેવું જો સંખ્યાબંધ મનુષ્યોથી તે રક્ષિત થઈ રહેલ હોય, તો બંનેનો ઉપયોગ કરીને તેણે તેનો ખર્ચ કરવો અત્યાદૃશ સૈનિકો દુર્ગદાર બંદીને તેની અંદર પરાણે પ્રવેશ કરી પણ શકે અને તેમ કરીને તેઓ શત્રુને મારી પણ શકે. વળી લડાઈ ચાલતી હોય તે મન્યે વચમાં વચમાં તેણે એક, અગર બે અગર ત્રણ કે બધા જ પ્રકારના ઉપાય વડે શત્રુ સાથે સંધિની સત્તા કરી લેવાને પ્રયત્ન પણ કરવો.

ગીધ કાગડા, નખા બાસ, શુક, સારિકા, ઉલૂક અને કબૂતર એ બધા પ્રકારના જે પંખીઓ દુર્ગવાસી (દુર્ગની બીંતમાં મળતા બાંધીને ગહેનારાં) હોય તેમને તેણે (વિજ્યાતુર રાજાએ) પકડવાં, અને તેમની પૃછડીઓને અગ્નિગાયત્રી (અગ લગાડી મુકે એવા પદાર્થ) યુક્ત કરી દહને તેમને તેણે (શત્રુના, દુર્ગ બાંધી ઉડાડી પણ મુકવા, (શત્રુના), દુર્ગવા (પોતાની) છાવણીમાં આવેલ હોય અને પોતાના મનુષ્યો તેમ જ

ધ્વજેની રક્ષા થઈ શકે એવા પ્રકારની ઉન્નતશૃંગિ પોતાને પ્રાપ્ત થઈ આવેલી હોય, તો પછી (તેવા વિજયાતુર રાગ્નએ) ચતુના દુર્મને સજગાવી પણ મુકવો. (વિજયાતુર રાગ્ન તરફથી મોકલાયલ) જે ગૂઢપુરો (ચતુની સેવામાં દાખલ થઈ જઈને તેના) અંતપાલકો તથા દારપાલકોના પદે નિયોજીત રહેલા હોય તેઓ નોળિયાં, વાનરો, મીંદાં અને દૂતરાંઓની પૂછ-ડીઓને અગ્નિયોગચૂર્ણયુક્ત કરી તે બધાંને (લોકોનાં) વાંસવગ્નાથી છવાયલાં ધરોનાં છપરાંઓ ઉપર ધકેલી મુકે (એવી ગોઠવણ પણ કરી શકાય.). (વળી) શુષ્ક માછલીઓનાં ઉદરોમાં લોહના ટુકડાઓ સાથે અગ્નિયોગચૂર્ણ ભરીને તેમને વાનરો, કાગડાઓ કે અન્ય કોઈ પંખીઓની મદદથી (ચતુદુર્ગમનાં ધરોનાં છપરાં ઉપર) ફેંકાવી શકાય પણ ખરાં.

સરલ, દેવદાર, પ્રતિવૃક્ષ, ગૂગળ, ધીવેષ્ટક, સાગ્રખાર, અને લાખઃ એ સર્વના મિશ્રણને ગધેડાં, જાંટ, ઘેંટાં અને બકરાંનાં બાણમાં મેળવી દહને અગ્નિધારણ (સજગી ઉઠે તેવી) ગોટીઓ પણ બનાવરાવવી (અને તેના ઉપયોગ કરી ચતુને ત્રાસ આપી દેવો.)

(વળી, પ્રિયાલ તથા અવલ્યુજના કાચલાનો ભૂકો, મીણુ (મધૂચ્છિષ્ઠ), અને ગધેડું-જાંટ અને ગાયઃ એ પ્રાણીનું બાણ એ-સર્વની મેળવણીથી જે અગ્નિચૂર્ણયોગ બનાવી શકાય છે તે (પણ ચતુ ઉપર) ફેંકાવી શકે.

તપાવીને રાત્રીએ (અગ્નિવર્ણનું) કરી દેવાયલ બધીય ધાતુઓનું (સર્વશોદ્ધ) ચૂર્ણ તેમ જ પરિભદ્રક (દેવદાર)નાં તથા પદ્માશ (ખાખગ)નાં કુલોની રાખ, અને કેસ તથા મીણુ. તેલ અને શ્રીવેષ્ટક-એ સર્વની મેળવણુમા કુંળી. સીનું તથા જસદ (ત્રપુ)-એ ત્રણના બુકાને મેળવી દેવામા આવે છે, તો તેના પરિણામમાં પણ અગ્નિયોગની ઉત્પત્તિ થઈ આવે છે.

વળી વિદ્યાસઘાતી નામક ચંદ્ર ઉપર જે પૂર્વોક્ત ચૂર્ણનો લેપ કરીને તેની આસપાસ જસદ, રીસું તથા સણુ-એ ત્રણ ચીજોનું પદ ચઢવી દેવામાં આવશે તો તે પ્રકારનું બાણ પણ એક પ્રકારનો અગ્નિયોગ કહેવ શો.

* હનુમાને લંકાને બાળી મુકેલ એ વાત સરખાવે.

અન્ય ઉપાંગ (પ્રસાદ) વડે જો (શત્રુના) દુર્મને જિતી શકાય તેમ હોય, તો પછી તેને જાણી નુકસાનો પ્રવર્તન ખીલકુલ કરવો નહિ; કારણ કે અગ્નિનો વિશ્વાસ રાખી ગફતો નથી. અગ્નિ દેવપીડા કરનાર ગણાય છે એટલું તો નહિ, પરંતુ ગ્રાણી, ધાન્ય, પશુ દિવસ્ય, કુચ્ચ અને દ્રવ્ય-એ સર્વનો નાશ પણ ને કરી દે છે. વળી ગેઠિદ્વ (ગબ્બ) માંની તમામ મિશ્રિત નષ્ટ થઈ ગયલી હોય તે કિલ્ના (તેના લેનાગન) એકંદર ક્ષયકારક થઈ પડે છે (એ પણ નકકી) આ પ્રમાણે ચેતને લગનાં કામ (પર્યુપાસનકર્મ) ની વાત પૂરી થાય છે.

“એક તરફથી હું તમારે સર્વમાધનસંપન્ન તેમ જ વિશ્વિસંપન્ન છું, ત્યારે ખીજી તરફથી મારો શત્રુ વ્યાધિત છે; તેના અમલદાર લોભલાલચોને વશ થઈ પડે તેવા છે; તેણે જંધાવવા માંડેલા દર્શો અધૂરા રહેલા છે; તેના મંત્રકો પણ અપૂર્ણ છે, (મદ્દ કરે તે) મિત્રો તેને મળેલા નથી; અગર જોકે તેને મિત્રો છે; ખગ, પણ તે મિત્રો અદરખાને ॥ તેની નિ શત્રુતા ધરાવે છે.” આનં આપું જો કોઈ વિજયાતુર નાળને જણાઈ આવે, તો પછી તેણે તેવા અભર્દકાલ (શત્રુને દ્વારવાની તક) નો લાભ લઈને ચોતાના (તેવા) શત્રુ ઉપર ચઢાઈ પણ નહ જા.

આગ અકરમાત શાટી નીકળી હોય કે હેતુપૂર્વક ઉપરિચિત કરવામાં આવેલ હોય; અગર જો શત્રુની પ્રજા યગ્ધર્મ કરવામાં કે તમારો જોવામાં કે અનીકદર્શન કરવામાં કે સુરાપાનથી કેતલન થઈ આવતા કલહ વિરે પ્રવૃત્ત થઈ રહેલી હોય; અગર જો નિત્યયુદ્ધ કરવાથી શત્રુની સેના અમિત થઈ ગયલી હોય, તેમ જ ધણી લડાઈઓ લડવાથી જો તેમાંના સૈનિકોની સંખ્યા ઘટી ગયલી હોય; અગર જો જાગરણ કરવાથી કલાન્ત થઈ ગયેલ શત્રુના માણસો હંધમા પડી ગયેલ હોય; અગર જો કોઈ દિવસે પાદજાં થઈ આવે, નદીમા પૂર આવે કે અંધી ચઢી આવે; તો (આ સર્વ પ્રસંગો જોઈ એકનો કે એક કરતાં વધારે પ્રસંગો લાભ લઈને વિજયા-

પુર રાજ્યે) પોતાના શત્રુ ઉપર તૂટી પડ્યું (એ તેને માટે દિનાવડ થઇ પડશે.)

અગર તો વિજયપુર રાજ્યે પોતાની છાવણીને ત્યજી દઇને વન વિધે સંતાઇ બેસ્યું, અને પછી, શત્રુ જોવા બહાર નીકળે કે પુત્ર તેની ઉપર તેણે છાયો મારી દેવો.

પોતે શત્રુનો મુખ્ય મિત્ર છે એવો ઢોંગ મચાવી રહેલ ઢોઇ રાજ્યે, એ પ્રમાણે ઘેરાઇ બેઠેલા (રાજા) સાથેની પોતાની મૈત્રીને વધારે ગાંઠી બનાવવી અને પછી તેને ફત્ત દ્વારા તેણે આ પ્રમાણે કહેવડાવ્યું:—“ તારું આ છિદ્ર છે; આ તારા રૂપજનો (અંદરના શત્રુઓ) છે; ઘેરો બાલનારનું છિદ્ર પેશું રહ્યું; અને (વિજયપુરે ઊડીને તારામાં આવતો રહેનાર) આ મનુષ્ય તારા પક્ષનો છે.” (પછી) આવો પક્ષકાર-મનુષ્ય ખીળી ઢોઇ ફત્તની સાથે શત્રુ કનેથી પાછો આવતો હોય, ત્યારે વિજયપુર રાજ્યે તેને કેદ પકડી લેવો, અને પછી તેવા પક્ષકાર-મનુષ્યના દોષને પ્રકાશમાં મુકીને તેને તેણે હેરાપાર કરી દેવો એટલું તો નહિ, પરંતુ ઘેરો બાલવાને અર્થે જે કામો કરાતાં હોય તેમથી તેને ખમોડો પણ મુકવો. આ પ્રમાણે થઇ જાય એટલે એ ઢોંગી મિત્ર સંશ્કૃત (ઘેરાઇ પડેલ શત્રુ રૂપી મિત્ર)ને આ પ્રમાણે કહી શકે:—“ મને બચાવવાને બહાર આવ; અગર તારા, આપણે જોળા થઇને, ઘેરનાર શત્રુને પૂરો કરી દઇએ.” આ પ્રમાણે કહેવડાવવાથી શત્રુ જો બહાર નીકળી આવે, તો પછી તેને (વિજયપુર રાજ્યે પોતાની તેમ જ પેલા શત્રુના મિત્રનો વેપ બજાવનાર મનુષ્યની એમ) બે સેના વચ્ચે ફસાવીને કંતો મારી નાખવો અગર તો સદેહ કેદ કરી લેવો, અને તેનું જે રાજ્ય હોય તેના (વિજયપુરે અને પેલા મિત્ર) બાગ પાડી લેવો. તેની (શત્રુની) રાજધાનીને પાયેથી ખોદી નખાવવી, અને તેના સારભૂત બળને બહાર મેદાનમાં આગવાની ફરજ પાડીને તેનો પ્ત્ત પણ કરી દેવો.

પરાજિત શત્રુ કે પરાજિત આટલિક પરત્વે શું શું કરવું જોઇએ, તેને લગતી વાત આ ઉપરથી સમજી લેવાની છે.

પરાજિત યત્રુ કે કોષ આટલિક-એ (જેમાંથી જે કોષ વિજયાતુર રાજામાં બળી ગયલ હોય તે), જે કોષ સંરૂઢ (ઘેરાય બેઠેલ) યત્રુ હોય તેની પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહી શકેઃ—“ પ્રવતી રહેલ વ્યાધિમાંથી ઉગરી જવાના હેતુથી, અગર તો તેના પોતાના પુઠ્ઠાએ રહેલ યત્રુથી પોતાની નબળાઈનો લાભ લેવાઈને હુમલો કરાઈ આવે નહિ એટલા સાર, અગર તો તેનું પોતાનું સૈન્ય કુપિત થઈ ગયલું હોઈને તેના કોપમાંથી ખચવાને અર્થે પેલો વિજયાતુર રાજા ઘેરા ઉઠાવીને અન્યત્ર જવાનો વિચાર કરી રહેલ છે. ” આ પ્રમાણે સંરૂઢ યત્રુને કહેવામાં આવે અને તે વાત તેને ગળે ઉતરેલી છે એવું જ્યારે જણાય, ત્યારે પછી વિજયાતુર રાજાએ પોતાની છાવાણીને આગ લગાડી દેવી અને પોતે ત્યાંથી નીસરી પડવું; અને પછી યત્રુ જે બહાર નીકળી આવે, તો પછી પૂર્વોક્ત વિધિએ તેણે પોતાના કાર્યને સિદ્ધિ પશુ કરી લેવું.

અગર તો બહાર માલ એકઠો કરીને તેને વિજયોત્સુક રાજાએ વિષ-યુક્ત કરી દેવો, અને પછી તેવા વિષયુક્ત મલ (પદ્મ)ને યત્રુ તરફ મોકલી દઈને તેણે તેને પૂઠી વળવું પશુ ખરું.

અગર તો “મારા તરફથી થયેલ પ્રહારને અધીન થયેલ યત્રુને મારવાને તું બહાર આવ—” એ પ્રમાણે, યત્રુનો કોષ ખોટો મિત્ર દૂત મોકલીને તેને કહેવડાવે એવી ગોઠવણ પામ કરી શકાય; અને પછી એ વચન વિરે વિશ્વાસ રાખીને યત્રુ જે બહાર આવે, તો પછી એને ખન્ને બાળુએથી સપડાવી લેવો, અને છ પૂર્વોક્ત વિધિએ (વિજયાતુર રાજા-એ) કાર્યસિદ્ધિ કરી પશુ તથા.

પોતાની સાથે શામનો અને મુદ્રાએ (પરશુના) રાખીને (યત્રુના) મિત્રો કે બંધુઓ રૂપી મારા (પોતાના) યત્રુદ્વારમાં પ્રવિષ્ટ થાય અને પછી તેને પકડાવી દવ.મા મદદગાર ગતી રહે (એવી યુક્ત પશુ રચી શકાય).

“ ઘેરો ધાલી પડેલ શત્રુની છાવણીને હું ફલાણે વખતે અને ફલાણા ઠેકાણેથી ફટકા લગાવવાનો છું; અને એ પ્રમાણે હું કરી જઈ” ત્યારે તારે મારી સાથે રહીને તેના સામે લડવાનું રાખવું”-આ પ્રમાણે ઘેરાયેલ શત્રુનો કોઈ મેલો મિત્ર તેને કહેવડાવે; અને શત્રુ એ પ્રમાણે વર્તે. અગર તો ઘેરો ધાલી રહેલ સેનાને સંક્ષુબ્ધ થયેલી દેખીને તે (શત્રુ) પોતાના દુર્ગમાંથી બહાર નીકળી આવે, તો પછી ઉપર કહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે (વિજયોત્સુક રાજાએ) તેનો ધાત પણુ કરી નાખવો.

અગર તો શત્રુનો જે કોઈ મિત્ર હોય કે મિત્રરૂપ બની રહેલ કોઈ આટવિક હોય તેને લોભાવવો અને-“ પેલો ઘેરાઈ પડેલો છે, માટે પરાક્રમ-શીલ થઈને જ અને તેનું રાજ્ય પડાવી લે ”-એવું તેને (વિજયાતુર) ગજાએ પ્રોત્સાહન પણુ આપવું. પછી એ પ્રમાણે એ પૈકી કોઈ એમ કરીને શત્રુની ભૂમિ પડાવી લે, એટલે પછી શત્રુના પુરૂષો કે શત્રુરાજ્યમાના દૂધ્યમુખ્યો મારફત તેને (તેવા મિત્ર કે આટવિકને) તેણે મરાવી પણુ નાખવો; અગર તો વિજયાતુર રાજાએ પોતે જ ઝેરનો ઉપયોગ કરીને તેવાને સ્વધામ પહોંચાડી દેવો. આટલું થઈ જાય એટલે પછી મિત્ર હોવાનો ઢોંગ કરનાર ખીજો કોઈ પુરૂષ, શત્રુ કને જઈને તેને આ પ્રમાણે કહી શકે:-“એ મરાયેલ મતુખ્ય મિત્રધાતક હતો.” પછી એ ઢોંગી મિત્રે શત્રુનો વિશ્વાસ મેળવી લેવો અને તેની (શત્રુની) અને તેના અમલદારો (પ્રવીર પુરૂષો)-ની વચમાં તેણે કલહને ઉત્પન્ન કરાવી દેવો. એટલું તો નહિ, પરંતુ એ પ્રવીર પુરૂષોને શત્રુના હાથે ફાંસી અપાવી પણુ દેવી. પછી શત્રુની સાત પ્રજાને કોપાવિષ્ટ કરીને તેણે તેને ઠંડી પણુ પાડી દેવી; અને પછી દૂધ્ય જંગલી લોકોથી રચાયેલ એક મેના લશ્કરને તેણે શત્રુના દુર્ગમાં પ્રવેશ કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ વિજયાતુર રાજા હલકો કરીને તે દુર્ગને જિતી શકે એવી ગોઠવણ પણુ તેણે કરી દેવી. અગર તો જે દૂધ્યજનોએ, અમિત્રાએ, આટવિકોએ તથા હતરજનોએ શત્રુને ત્યજી દીધેલા હોય તેઓ-“ અમાગ મનનું સમાધાન થઈ ગયું છે; અમને માનિત કરવામાં આવેલ

છે; અમને ઇનામઅકરામ અપાયલ છે—” એવા એવા ખ્દાના બતાવીને શત્રુ પાસે ફરીથી જાય અને પછી (પ્રસંગ ઉપરિચિત થઈ આવતા) તેઓ દુર્ગ લેવાના કામમા વિજ્યાપુર રાજાને ઉપકારક થાય (એવી સુક્તિ પણ રચી શકાય ખરી).

(શત્રુના) દુર્ગને જિતી લીધા પછી, અગર તો તેના કિલ્લાને જિતીને પોતાની છાવણી વિશે ગયા પછી, શત્રુપક્ષના જે સૈનિકો તામે થઈ જાય તે પેઠી જેઓ (રણાંગણમા) પડેલા હોય, જેઓ પોતાનાં મુખ ફેરવીને ઉભેલા હોય, અગર તો જે સૈનિકોના દેશ યોખરાઈ ગયલા હોય, જેમના હથિયાળો છોડાઈ દેવાયલ હોય, અગર તો જેમના શરીર વિરૂપ બનીને ભયથી કંપી રહેલા હોય; એ તમામને તેણે (વિજેતાએ) અમય બનાવી દેવા; અને પછી જ્યારે શત્રુપક્ષનું એક પણ માણુસ એવા એ કિલ્લામાં ન હોય અને એ દુર્ગ અંદરથી અને બહારથી જ્યારે સુરક્ષિત બની જાય, ત્યારે પછી તેણે (વિજેતાએ) તેમાં પ્રવેશ કરવાનું રાખવું.

આ પ્રમાણે અમિત્રની ભૂમિ મેળવી લીધા પછી વિજ્યાપુર રાજાએ, મધ્યમ રાજાની ભૂમિ જિતી લેવાની ઇચ્છા કરવી; અને એ પ્રમાણે એવા મધ્યમ રાજાની ભૂમિ લેવાઈ રહે, ત્યાર પછી તેણે ઉદાસીન રાજાને પોતાનો દાય અખડાનો દેવો, પૃથિવી માત્રને જિતી લેવાનો, આ પ્રથમ માર્ગ છે.

મધ્યમ તેમ જ ઉદાસીન રાજાઓનો અભાવ હોય, તો તેણે (વિજ્યાપુર રાજાએ) પોતાના ગુણાતિશય વડે શત્રુની પ્રજાનાં દીલ જિતી લેવાં, અને પછી ઉત્તરોત્તર શત્રુને નજરમાં લેતાં રહવું. પૃથિવી માત્રને જિતી લેવાનો, આ બીજો માર્ગ છે.

(જિતી લેવાય એવા) મંડળનો અભાવ એ હોય, તો પછી તેણે પોતાના મિત્રની કે શત્રુની સેનાને પોતાની અને તેના (મિત્રના શત્રુની કે તેના (શત્રુના) મિત્રની સેનાની વચ્ચેમાં સપડાવો લખને તેના ઉપર વિજય મેળવી લેવાની તજવીજ (પણ) કરવી. પૃથિવી માત્રને જિતી લેવાનો, આ ત્રીજો માર્ગ છે.

અગર તો પોતાના પાડોસમાંનો જે કોઇ રાજા, જિતાય તેવો (અશક્ય) હોય તેને તેણે (વિજયાતુર રાજાએ) પ્રથમ જિતી લેવો, અને એ રીતે તેણે પોતાની શક્તિને દ્વિગુણિત કરીને તેને ત્રિગુણિત કરવાનું પણ સામ્યું; અને પછી ત્રીજા શત્રુને જિતીને તેણે તેમાં (પોતાની શક્તિમાં) વૃદ્ધિ પણ કરી દેવી. પૃથિવી માત્રેને જિતવાનો, આ ચોથો માર્ગ છે.

ચાર વર્ણુ તથા ચાર આશ્રમમાં વિભક્ત થયેલ જનોવાળા અખિલ પૃથિવીને જિતીને વિજેતાએ (પોતાના રાજધર્મ પ્રમાણે) તેનો ઉપભોગ પણ કરવો.

ઉપજપ (પ્રપંચ), જસુસ (અપસર્પ), શત્રુ પ્રજ્વળે બોળવી (વિજયાતુર રાજાના પક્ષમાં બોળવી) લેવાની ક્રિયા, ઘેરા અને દસ્તો; આ પાંચ ઉપાયોથી (શત્રુના) દુર્ગને જિતી શકાય છે.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, ‘ દુર્ગ મેળવવાના ઉપાય ’- એ સંઘાવાળા તેરમા અધિકરણમાંનું, “ ચેરા અને (શત્રુનું) અવમર્દન ”- એ નામનું ચોથું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૫

જિતાયલ ભૂમિમાં કરાતી પુન : શાંતિસ્થાપના.

વિજયાકાંક્ષી રાજા તરફથી કરાવું સમુત્થાન દિવિધ હોય છે:- (૧) : અટવી વગેરે પ્રદેશો વિશે; અગર તો (૨) એક ગામડા વગેરે પરત્વે..

એવા (વિજયાકાંક્ષી) રાજાથી જે ભૂમિલાલ કરાય છે તેના ત્રણ પ્રકારો છે:- (૧) જે ભૂમિ નવી મેળવાય તે, (૨) જે ભૂમિ પાછી મેળવાણી : હોય તે (ભૂતપર્વ), અને (૩) જે ભૂમિ વંશપરંપરાગત (વારસામાં પ્રાપ્ત થઇ આવેલ) હોય તે.

નવી ભૂમિ પ્રાપ્ત થઇ આવે એટલે તેણે (તે પ્રાપ્ત કરનાર વિજેતાએ) પોતાના સહયુક્તો વડે પરદોષો (શત્રુના દુર્ચ્છો)ને આગ્રહાંકિત કરી દેવા

એટલું તો નહિ, પરંતુ તેણે નવધર્મનું પાલન કરવું, પોતે જે કર્મો કરવાં જોઈએ તે તેણે કરવા, અનુગ્રહ અતાવવો, (લોકોને) કરમુક્ત કરવા, દાન આપવાં અને માનઅકરામ પામી દેવા, અને તે બધું કરીને તેણે (તેવા વિજેતાએ) શત્રુના કરતાં બેવડા સદ્ગુણવાળો દેખાવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો રાજ્યનું પ્રિયદિત કરનારા જે મનુષ્યો હોય તેમને તેણે અનુવર્તી રહેવું. જે જતોએ ગત્રુપક્ષ છોડી દહને પોતાનો પક્ષ લીધો હોય તેમને તેણે પોતે જે જે વચન આપેલું હોય તે ને વચન પ્રમાણે તેણે તેમને બદલો પણ આપી દેવો. વળી એવા ચોકો જેટલી વાર તેને પોતાને મદદ કરે તેટલી વાર તેણે તેમને ધનાભો આપનાં પણ રહેવું; દારણ કે જે કોઈ ઇસમ બેજાલ (વિસંવાદક) નીવડે છે તેનો વિશ્વાસ નથી કરતા તેના પોતાના જતો કે નથી કરતા તેના શત્રુના જતો. વળી જે કોઈ પોતાની પ્રજા વિરુદ્ધ આચાર-વાજો હોય છે તેનો વિશ્વાસ પણ કોઈ કરવું નથી હોતું. આમ હોયને તેણે (વિજયાપુર રાજાએ) - સ્ત્રી, વેપ, ભાષા અને આચાર પરત્વે પોતાની પ્રજા સાથે સમાનતાનો જ નિર્વાહ કરી રાખવો જોઈએ. દેશ, દેવ, સમાજ-ઉત્સવો તથા સામાજિક વિદારો-એ સર્વ પરત્વે જે પ્રકારની ભક્તિ ચોકો ધરાવતા હોય તેને તેણે અનુસરીને રહેવું જોઈએ. રાજ્યના જુદા જુદા ભાગ (દેશ), ગામડાં, વિવિધ જાતિઓ અને વિવિધ સંધિ-એ નર્વના મુખ્ય જનોની પાસે તેણે (વિજેતાએ) સત્રીઓને મોકલી આપીને તેમની મારફત (પોતાના) શત્રુનાં અપકૃત્યોનું તેમને બાન કરાવી દેવું એટલું તો નહિ, પરંતુ તે (વિજેતા) પોતે તેમના (પ્રજાગણના) મહાભાગ્યમાં તેમ જ તેની ભક્તિમાં પોતાનું સર્વ સ્વખ જોઈ રહેલો છે, એવી વાત પણ તેણે (તેમની માનફત) તેમને ગળે ઉતરાવી દેવી. તેમને (લોકોને) વિવિધ પણ ઉચિત ભોગભોગવાળીને, કરમાંથી મુક્ત કરીને, તેમ જ તેમની રક્ષા થઈ રહે તેટલા સાફ યોગ્ય ઉપાયો ગચીને તેણે તેમને પ્રસન્ન પણ રાખવા. તેજોદંભેમાં

૧. ગાય, જાપાદિ ચારે બાજનો પરત્વે એ નરખાપણું હતું, તે તે જાતલ (પ્રાન્ત-Nationality) નો નિર્વાહ કરી રાખનારે અણસે.

‘ધર્મનિષ્ઠાતુ’ જ્ઞાન કરતા પણ રહેવું. વિદ્યાવાળા, વક્તા, ધર્મિષ્ઠ, અને
 -શર પુરોને ભૂમિદાન કે દ્રવ્યદાન કરવાં, અને તેમને, કરમાથી મુક્ત પણ
 રાખવા. તેણે કેદીઓને છોડી મુકવા, અને જે લોકો દીન, અનાથ અને
 વ્યાધિત હોય તેમને તેણે મદદ પણ આપવી. ચાતુર્માસ્ય દરમ્યાન પંદર
 દિવસ સુધી, પૌર્ણમાસમાં ચાર દિવસ સુધી, અને જે દિવસે રાજનક્ષત્ર
 (રાગના જન્મનું નક્ષત્ર) કે દેશનક્ષત્ર હોય તે પ્રત્યેક દિવસે તેણે પ્રાણી-
 માત્રનો વધ થતો અટકાવી દેવો. એ જ પ્રમાણે તેવા વિજેતાએ માદા
 જનવરોનો તથા તેમના અગ્નિ (ચોનિખાલ)નો વધ ન થાય એવી ગોઠવણ
 પણ કરવી; અને કોઈ પણ (નર) જનવરનું પુસ્ત્ર નષ્ટ ન કરાય એવો
 બદોબસ્ત પણ કરી દેવો. પોતાના કાર્ય તથા સૈન્યને ધાતક થઈ પડે તેવા
 કે અધર્માત્મક અવહારનો કે ચરિત્રનો પ્રતિષેધ કરીને તેણે ધર્મવ્યવહારની
 સ્થાપના કરવી. (વળી) જે લોકો જન્મથી ચોર હોય કે મ્હેન્ટ જાતિના
 હોય તેમને તેણે એક જ સ્થાનમાં રહેવા ન દેતાં વિવિધ સ્થાનો વિષે (છૂટા
 છૂટા) રહેતા કરી પણ દેવા. પોતાના જે અમલદારોના તાબામાં પોતાના
 દુર્ગો, પોતાના રાજ્યના વિવિધ ભાગો તથા પોતાની મેના-એ સર્વે રહેતા
 હોય તે અમલદારોને તથા પોતાના અમાત્યો અને પુરોહિતો પૈકી જેઓ
 શત્રુમાં મળી ગયલ જણાય તેમને તેણે, શત્રુભૂમિના સીમાપ્રદેશ સમીપ
 આવેલ તેમનાં પોતાના સ્થાનકોમાંથી ફેરવતાં રહેવું, અને તેમને તેણે અનેકરથ
 બનાવી પણ દેવા. પોતાના જે અપકારસમર્થ મનુષ્યો, પોતાના સ્વામીના
 વિનાશની સાથે પોતાનો વિનાશ થશે એમ માનતા હોય તેમને તેણે (વિજે-
 તાએ) ખાનગી રીતે કપકારીને પ્રચાંત પણ કરવા. સ્વદેશત્યાગ કરીને
 શત્રુરાજ્યમાં ભરાઈ બેઠલ મનુષ્યોને જે શત્રુ ભેગા કેદ પકડાઈ જવાનો
 પ્રસંગ આવી જાય, તો પછી તેણે (વિજેતાએ તેમને કેદ પકડીને) પોતાના
 રાજ્યના કોઈ ખૂણામાં રહેવાને મોકલી પણ આપવા. શત્રુકુળનો કોઈ પુરુષ
 (વિજેતા રાજથી) નિતી લેવાયલ રાજ્ય પાછું મેળવી લેવાને માટે જેટલી
 શકિત તેણે રોકી શકેલ ધરાવનારો દેખાય, અને જે તેવા પુરુષ, વિજેતા

રાજ્યના રાજ્યના સ્થાપનાપ્રદેશ ઉપર આવેલ જમણપ્રદેશના બરાબ એકેક હોઇને તેને પોતાને (વિજેતાને) ત્રાસ આપી રહેલા હોય, તો પછી વિજેતા રાજ્યએ તેની પામેથી અમુક નાણા ખંડણી રૂપે તથા અમુક સંખ્યામાં સૈનિક મેળવવાની સરત કરીને તેને હાં તો ગુણુદીન અમર તો (તેના) માથા બામ જેટલી ગુણુવતી ભૂમિનું દાન કરી દેવું; કારણ કે એવી સરતના પરિણામમા એવા એ સત્રકુલજનો, પૌરજનો તથા ગ્રામજનોમાંથી નાણા ઉધરાવવાનો તથા સેના ઉભી કરવાનો પ્રયાસ એ ન્યારે કરશે, ત્યારે તેઓ કુપિત થઇ જવાના એટલું તો નહિ, પરંતુ એવા એ કુપિત લોકોના દાથે એનો ઘાત પણ ચવાનો. (વળી) જે કોઇએ પોતાના પ્રગ્નગણને કુપિત કરેલ હોય અગર તો જે કોઇએ તેની ઇનરાજની કમાણી કરેલી હોય તેને તેણે ખસેડી લેવો, અને તેને તેણે, કોઇ બચ પ્રદેશમાં વસાવી દેવો પણ ખરો.

એક વાર ગુમાવી દેવાયલ ભૂમિની પુનઃપ્રાપ્તિ થઇ આવે, એટલે પછી જે દોપના પરિણામે પોતે એ ભૂમિ ગુમાવેલી હોય તે દોપને ઢાંકી રાખવાનો પ્રયાસ તેણે (રાજ્યએ) કરવો એટલું તો નહિ, પરંતુ જે સદ્ગુણના પ્રભાવે પોતે તે ભૂમિને પાછી મેળવેલી હોય તે સદ્ગુણને તીવ્ર કરવા (વધારવા)ને તેણે મથવું પણ ખરું.

પોતાના પિતા તરફથી જે રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઇ આવે, તો પછી (એ પ્રમાણે વાંસા રૂપે મળેલ રાજ્યના) રાજ્યએ પોતાના પિતાના દોષને દાકવા, અને પોતાના જે સદ્ગુણે હોય તેમને પ્રકાશમાં મુકી દેવા.

(વળી) જે રિવાજો (ચરિત્ર) પોતાના રાજ્યમાં પજાતા ન હોય, પરંતુ જેઓ ધર્મ્ય હોઇને અન્ય રાજ્યના લોકોથી પજાતા હોય તેમને તેણે પોતાના રાજ્યમાં પ્રવર્તાવવાનાં પગલાં બરવાં એટલું તો નહિ, પરંતુ જે રિવાજો અધર્મ્ય હોય છતાં પણ અન્યથી પજાતા હોય તેમને તો તેણે પોતાના રાજ્યમાં પ્રવર્તવા પણ ન દેવા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, “કુમે મેળવવાના ઉપાય” —જો સંજ્ઞાવાજા તેરમા અધિકરણમાંનું, ’ નિતાયલ ભૂમિમાં કરાતી પુનઃ સાંતિરથાપના ’—એ વિષયની ચર્ચા કરતું પાંચમું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

—: તેરમું અધિકરણ પણ સમાપ્ત :—

ચૌદમું અધિકરણ—ગુપ્ત ઉપાયો.

પ્રકરણ ૧.

પરધાતપ્રયોગ.

આરે વર્ણોત્તી રક્ષા યર્થ રહે એટલા માટે દુષ્ટ (અધર્મિષ્ઠ) જનો પરત્વે ગુપ્ત ઉપાયો (ઔપનિષદિક) ને કામે લગાડવા.

વિવિધ દેશ, કર્મ કે વૃત્તિને અનુરૂપ વેષ ધરી શકે એવા અમર તો ખૂધા (કુખજ), વામણા (વામન), કિરાત (પહાડી મનુષ્ય), કે મૂંગા, બહેરા, જડ કે અધ મનુષ્યો જેવા દેખાતા મ્લેચ્છ જાતિના સ્ત્રી-પુરુષોને સાધીને તેમની મારફત દુષ્ટ જનોથી લેવાતા ખોરાકમા તથા તેમનાથી લેવાતા ઉપભોગો વિષે કાલકૃટાદિવર્ગના ઝેર ભેળવાવી દેવા. રાજકીડા કે માયનવાદનાદિનો ઉપભોગ લેવાઈ રહેલ હોય ત્યારે સત્રાજીવી વર્મના (છાપો મારવાને તૈયાર રખાયલ) જે ગૃહપુરુષો હોય તેમણે પોતાના હાથે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી લેવો, અને રાત્રિચારી કે અગ્નિજીવી વર્ગના જે જાસુસો હોય તેમણે (દુષ્ટજનોના ધરોને) સળગાવી મુકવા પણ ખરા.

ચિત્ર, ભેક (દેડકું), કૌણિડન્યક, કૂકણ, પચકુષ્ઠ અને યનપદી-એ સર્વ પ્રાણીઓના (મૃત) દેહોનું ચૂર્ણ; અમર તો ઉચ્ચિદિગ, કંબલી ને કૂકલાસ—એ પ્રાણીઓના (મૃત) દેહો સાથે ચતકંદ (વનસ્પતિવિશેષ) ભેળવીને કરાણું ચૂર્ણ, અમર તો ગૃહગૌલિક (ગરોળી), અધાર્દિક (આધળી), કકંઠક, પૂતિકીટ અને ગોમારિકા. એ સર્વ (મૃતજીવો) ને ભસ્વાતક અને વસ્તૂકા (નામતી વનસ્પતિ)—ના રસમાં ભોળવીને કરાયલ ચૂર્ણ.—આ પ્રત્યેક પ્રકારના ચૂર્ણને જે બાળવામા આવશે, તો તેમાથી નીકળતો ધૂમ (ઝેરી હોઈને હરકોષના) પ્રાણ સર્વ હરી લેશે (પણ ખરા).

પૂર્વોક્ત ઓવા (કીટ) પૈકી એક તથા કૃષ્ણસર્પ અને ત્રિમંયુઃ એ ત્રણેને ભેળાં તપાવીને જે તેમનું ચૂર્ણ કરવામાં આવશે અને પછી જે એ ચૂર્ણ બાળવામાં આવશે, તે તેમાંથી નીકળતો ધૂમ (પણ) સઘપ્રાણુ-દર નીવડવાનો.

ધામાર્જવ અને ચાતુધાનનાં મૂળને ભલ્લાતકનાં ફૂલમાં ભેળવી તેમનું જે ચૂર્ણ તૈયાર કરવામાં આવે તે ચૂર્ણ જે (કોષ્ઠને) ખવડાવવામાં આવે, તે તે ખાનાર માણસ પંદર દિવસમાં મરી જશે (પણ ખરો).

આધાતકનાં મૂળ તથા ભલ્લાતકનાં ફૂલ; એ બેને વાટીને કોષ્ઠ એક કીટસાર તેમાં હિમેરવામાં આવે, અને તે પ્રમાણે તૈયાર કરાયેલ ચૂર્ણ જે કોષ્ઠને ખવડાવવામાં આવે, તે (ખાનારનું) મરણ એક માસમાં થઈ આવશે.

મનુષ્યને આ ચૂર્ણ એક કલાહાર (એક સોલાંસ તોલો), ખર અને અશ્વને એથી બમણું, અને દ્વાથી તથા ઊંટને ચારગણા પ્રમાણમાં આપવું. ચતુર્કર્દમ, હિચ્ચાદિંગ (કરચલો), કરવીર, કટુતુંબી (કડવી તુંબી) અને માછલી—એ સર્વના ચૂર્ણને મદન અને કોદવના દાણાનાં ફેાતરાં સાથે અગર તેા દસ્તિકર્ણ (એરંડા)નાં બીજનાં ફેાતરાં તથા પલાશનાં ફેાતરાં સાથે ભેળવીને બાળવામાં આવે, તે તેમાંથી નીકળતો ધૂમ, પવનને લીધે જ્યાં સુધી ફેલાશે ત્યાં સુધીનાં પ્રાણીઓ (તેની અસરથી) મરી પણ જવાનાં.

પૂતિકીટ, મત્સ્ય, કટુતુંબી, ચતુર્કર્દમની છાલ અને ઇન્દ્રગોપ (કીટ)—એ સર્વનું ચૂર્ણ; અગરતો પૂતિકીટ, હુદારાલા, અને કેમવિદારી સાથે બકરાની શીંગડી તથા ખરી ફૂટીને જે ચૂર્ણ તૈયાર કરાય તે—એ દરેકને બાળવાથી જે ધૂમ પેદા થશે તે (તેની અનર નીચે આવનાર પ્રાણીને) આંધળાં કરી મુકશે.

પૂતિકરંજનાં પાનડાં, હરિતાલ, મનઃસિલા, ચણેાડી (બીજ), રાતા કપાસિયાનાં છોલાં, આરંદોટ, કાચ અને ગાયનાં છાણમૂત્ર—એ

અવને મિથિત કરીને બાળતાં જે ધૂમ ઉત્પન્ન થઈ આવશે તે પશુ
(પ્રાણીને) આંધળાં બનાવી દેશે.

સાપની કાંચળા, ગાયનું છાણુ, થોડાની વાદ અને આંધાદિક (આંધળા
સર્પ) નું માથું—આ સર્પને એકઠા કરીને બાળતા જે ધૂમ પેદા થાય છે
તેના પરિણામમાં પશુ આંધાપો થઈ આવે છે.

પારાવત, પ્લવક, કબ્બાદ (માસાદારી) પ્રાણીઓ, હાથી, મનુષ્ય
(નર) અને વરાહ—આ સર્પના મૂળમૂત્ર; કાસીસ (લોહગાધકિત્ત) યુક્ત
યવનાં કણુછોડા, ચોખા, કપાસિયા અને કુટજ અને કૌશાતકોનાં બીજ—
આ બધાનો ભૂકો; અને ગોમૂત્ર, ભાડીમૂલ, નિઝમ, શિશુ, દેશ્વજક
(એક પ્રકારની પુલસી), બીજપીણુક, ભામ, સર્પની તથા માછલીની
આમડી, અને હાથીના નખ તથા દંતચપ—આ સર્પના ભૂકા સાથે મૂળ
અને કૌદ્રવના ફેતરા, અગર તો હસ્તિકર્ણ તથા પલાશના ફેતરાં ભેળવીને
જે ચૂર્ણ તૈયાર કરાય તે—આ પ્રમાણે તૈયાર કરાયેલ એકંદર ચૂર્ણને જે
બાળવામાં આવશે, તો એમાથી જે ધૂમ પેદા થશે તેની અસરથી, તે ધૂમ
જેટલા પ્રદેશમાં ફેલાશે તેટલા પ્રદેશમાંનાં પ્રાણીઓ તુર્ત મરી જવાનાં
(એ પણ નહીં).

કાળી, કુંક, નડ અને ચતાવરીના મૂળ ખાંડીને તૈયાર કરાયેલ ચૂર્ણ;
અગર તો મર્પ, મોર, કુંકણ અને પંચકુષ્ઠના ભૂકાને પૂર્વોક્ત પ્રકારના
કલ્કમાં બીજવીને કે પૂર્વોક્ત પ્રકારનાં શુષ્ક ફેતરા સાથે ભેળવીને જે
એકંદર ચૂર્ણ કરાય તે—એ એમાથી જે કાઢતો ઉપયોગ જે કાઢ પુરૂષ,
લગાઈના કે દુર્ગ સેવાના પ્રસંગમાં કરે તે પુરૂષે જે પોતાની આંખને
અંજન તેમ જ ઔષધયુક્ત ઉઠક વડે રક્ષિત કરી રાખેલી હશે, તો (તેની
પોતાની આંખને નુકસાન ન પહોંચાડતાં) તેમાથી નીકળે તો ધૂમ નેત્રદ્વ
હાઈને પ્રાણીમાત્રની આંખોને નષ્ટ (પણ) કરી દેશે.

સારિકા, કપોત, બક અને બલાઝની લીંડીઓને, કાક્ષીવ—પીણુક તેમ જ
સ્તુદિ—તે ત્રણના ક્ષીરમાં પલાળીને જે અંજન તૈયાર કરવામાં આવે, છે

તે અંધીકર નીવડે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ પાણીને દ્વિધિત કરી દેવામાં પણ તે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

મવક, શાલમૂળ, મદનફળ, અને જાતીપત્રને નરમૂતમાં પલાળીને તેમાં પ્લક્ષ તથા વિદારીના મૂળ ખાડીને ઉમેરી દેવા એટલું તો નહિ, પરંતુ મુસ્તા ઉકુમ્મર, મદનક અને કેદવનો કવાથ કે હસ્તિકર્ણ અને પલાશનો કવાથ તેમાં ઉમેરી પણ દેવો આ રીતે તૈયાર કરતા મિશ્રણને 'મદનયોગ' કહેવામાં આવે છે.

ધૂંગિ, ગૌમેરુક્ષ, કંટકાર અને મયૂરપદીનો બૂકો; ચણાડી, વિપ્રમૂલિકા અને ઇશુદીનો બૂકો; તેમ જ કરવીર, અક્ષિપીલુક, આકડો અને મૂન-મારણીનો બૂકો:—આ સર્વને મદન અને કેદવના કવાથમાં કે હસ્તિકર્ણ અને પલાશના ઊકાળામાં ગેળવીને જે (રસ) તૈયાર કરવામાં આવે છે તે (પથ) ' મદનયોગ ' કહેવાય છે.

(પૂર્વોક્ત) ઉભય પ્રકારનાં મિશ્રણોને એકત્ર કરીને જે ધાસ અને અને પાણી સાથે તેમને યુક્ત કરવામાં આવે છે, તો તે (રગડો) તે ઉભયને દ્વિધિત પણ કરી દે છે.

કૂકલાસ, કૂકલાસ, ગૃહગોલિકા અને અન્ધાહિ—એ ચારે પ્રાણીના (મૃત) સરીરોને બેળાં વાટીધૂંટીને જે મિશ્રણ કરાય તેને જે જાળવામાં આવે, તો તેમાંથી નીકળતો ધૂમ નેત્રવધ કરશે એટલું તો નહિ, પરંતુ ઉન્માદ (માંડપણ)ને પણ જન્મ આપી દેશે.

કૂકલાસ અને ગૃહગોલિકાનો ચૂણુયોગ કોઈ ઉત્પન્ન કરશે.

આ (કૂકલાસ અને ગૃહગોલિકાના ચૂણુયોગ)ને જે ચિત્રમેકનાં આતરડાં અને મધુ સાથે યુક્ત કરીને જાળવામાં આવશે, તો તેના ધૂમાડા (ની અસર)થી પ્રમેહ (રોગ)ની ઉત્પત્તિ થઈ આવશે; અને એ આખા મિશ્રણને મનુષ્યના લોહીવાળું પનાવીને જે જાળવામાં આવશે, તો (તેના ધૂમાડાને લીધે) શોષ (ક્ષય રોગ)ની ઉત્પત્તિ થઈ આવશે.

દૂધીવિપ, મદન અને ક્રોધ—એ ત્રણનું ચૂર્ણ જીલ્લને તૃષ્ટ કરી દેશે.

માતૃવાહક, જળો, ગોરપીછ, દેડકાની આંખ અને પીલુક—એ સર્વને મેળવીને જે ચૂર્ણ તૈયાર કરવામાં આવશે તે વિપૂચિકા (કાગળિયા)ને જન્મ આપી દેશે.

પંચકુષ્ઠ, કૌણ્ડિન્યક, રાજવૃક્ષ, મધુપુષ્પ અને મધુ: એ સર્વનું મિશ્રણ જપરકર (તાવ આણનાર) નીવડશે.

ભાજ તથા નંદુલની જિહ્વાગ્રચિના ચૂર્ણને ગધેડીના દૂધમાં મેળવીને જે લૂમઠી તૈયાર કરવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ કરવાથી મૂંગાપણું તથા અહોરાપણું ઉત્પન્ન થઈ આવે છે.

માણસો તથા (પ્રતર) પ્રાણીઓને, એકમાસ કે અર્ધમાસમાં, ધાર્યા પ્રમાણે વિરૂપ બનાવી દેવાને અર્થે કેટલા પ્રમાણમાં મિશ્રણનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, તે પૂર્વોક્ત પ્રમાણ ઉપરથી સમજી લેવું.

ઔષધોને ખાંડીને જે ઊકાળવામાં આવે છે, તો તે પ્રમાણે તૈયાર કરાવું મિશ્રણ વધારે અસરકારક નીવડશે: અને પ્રાણુભૂતો (દવા રૂપે ઉપયોગમાં લેવાતાં પ્રાણીઓ)ને જે ઔષધ, રૂપે વાપરવાનાં હોય, તો તેમનું ચૂર્ણ કરીને તેમને ઉપયોગમાં લેવાં (ફાકી રૂપે વાપરવાં); અગર તો બધા પ્રકારનાં ઔષધોને ઊકાળીને જે ક્વાથ તૈયાર કરાય તેને ઉપયોગમાં લેવો.

શાસ્ત્રમુક્તિ અને વિદારીધાન્યનું ચૂર્ણ; મૂલવત્સનાભનું ચૂર્ણ; અને સુચુંદરીતું લોહી—એ ત્રણને સંયુક્ત કરીને તેમાંથી બનાવતા બાણ વડે જે કોઈ માણસ વીધાયલ હશે તે માણસ, બીજા દશ માણસોને કરડી શકશે, અને (તે પ્રમાણે કરડાઈને વિષયુક્ત બનેલ) તે દશ માણસો પુનઃ બીજા (સો માણસોને કરડી (પણ) શકશે.

ભસ્માતક, યાત્રુધાન, ધામાર્ગવ અને બાણ (વનસ્પતિ)નાં ફૂલોને, એલા: કાક્ષિ: ગૂગળ અને હ્રસ્વાહવ—(એ ચાર ચીજો)ના ચૂર્ણમાં મેળવી તેમાં જે માણસનું તથા જકરાનું રક્ત મિશ્રિત કરવામાં આવશે, તો તેના

પરિણામમાર્ગે 'દંશયોચ્ય' (જેને તેને કરડવા માટે ગ્રેર તેવા ઉન્માદ) ની ઉત્પત્તિ યથા આવશે (પણ ખરી).

સો ધનુષ્ય જેટલા વિસ્તારવાળા કાષ્ઠ ઉદકાશયના પાણીમા જે પૂર્વોક્ત મિશ્રણના અર્ધધરણિક જેટલા ભાગને લોટ તથા તેલ સાથે મેળવીને પિંડલીઓ રૂપે કેંડવામા આવશે, તો તેવા ઉદકાશયનુ પાણી દૂષિત યથા જશે એટલું તો નહિ, પરંતુ એ પિંડલીઓને ગળી જનાર કે તેમને અડ-જનાર માછલા દૂષિત થવાના, અને એવા પાણીને જે કાષ્ઠ પીશે કે અડકશે તે પણ વિધીભૂત યથા જશે.

ત્રણ કે પાચ દોઢા મરસવ નાથે જે કાષ્ઠ ગોધા (ગરોળા) ને ભૂમિ વિષે દારી દેવામા આવેલ હોય તે ગોધાને જે કાષ્ઠ વધ્ય પુરપના હોય (ભૂમિ બહાર) જેથી કઠાવવામા આવશે, તો તેવા પુરપ તેને પૂરેપૂરો બહાર ખેંચી કાઢીરહેશે નહિ હોય એટલામાં તો તે પોતે મરી ગયો હશે પણ ખરો.

વિદ્યુત્પ્રદગ્ધ યવાથી (પોતાના મુખમાથી) શીલોદાં કાઢતા (ઉદ્ગારા-નિયમલ) અગરતો વિદ્યુત્પ્રદગ્ધ (વીજળીના પડવાથી બળી ગયલ) કાષ્ઠો વડે પકડાઈને અનુવાસિત થયલા (જેને ધૂણી અપાયલી હોય તેવા) કાષ્ઠ કૃષ્ણસર્પને, કૃત્તિકા કે ભરણી નક્ષત્રવાળા દિવસોમા કરાયલ રૌદ્ર કર્મોતુષ્ઠાનને અંતે જે અગ્નિમાં હોમી દેવામા આવશે, તો (તે પ્રમાણે વિધીભૂત થયલ) તે અગ્નિ, એલવાય શકાય નહિ તેવી રીતે બળ્યાં પણ કરશે.

લોહાર (કર્માર) ના ધરમાથી અણાયલ અગ્નિને કૌદ્ર (મધ) ની આદુતિ આપવી; કલાલના ધરમાથી અણાયલા અગ્નિને મુરાની આદુતિ દેવી; યાજ્ઞકના અગ્નિને ઘીની આદુતિ આપવી; એકપાત્રીવાળા યાજ્ઞકના ધરમાથી અણાતા અગ્નિને એક પુષ્પમાળાની આદુતિ દેવી; કાષ્ઠ પુંઘલી (અભિચારિણી) ના ધરમાથી અણાયલ અગ્નિમાં સરસંવ (સર્પ) હોમવ : સુવાવડના વખતમા સખી મુકાયલ અગ્નિને જે લાવવામા આવે, તો તેને દદીની આદુતિ આપવી; અગ્નિહોત્રીના ધરમાથી અણાયલ

અગ્નિને ચોખ્ખાની આહુતિ દેવી; ચંડાલાગ્નિને માંસની અને ચિતા-
ગ્નિને મનુષ્યના માંસની આહુતિ આપવી. પૂર્વોક્ત બધા ય પ્રકારના
અગ્નિઓને એકઠા કરીને લાવી મુકવામાં આવેલ હોય, તો પછી તેમાં,
મનુષ્યના તેમ જ બકરાના માંસસારને સરવાવડે હોમવાનું રાખવું. પરંતુ એ
બધી આહુતિઓ અપાય ત્યારે અગ્નિમંત્રો બોલાતા રહે અને રાજવૃક્ષના
કાષ્ઠના કટકાઓ પણ તેમાં હોમાતા રહે, એ પ્રમાણે કરવાનું પણ રાખવું
જોઈશે. આ પ્રમાણે જો અગ્નિને પ્રજ્વલિત રાખવામાં આવશે, તો તે
નિષ્પ્રતીકાર (ઓલવાઈ ન શકે તેવો) જણાશે એટલું તો નહિ, પરંતુ
શત્રુનાં નેત્રાને તે મોહાઈ કરી મુકશે (એ પણ નક્કી.).

અદિતિને નમસ્કાર; અનુમતિને નમસ્કાર; સરસ્વતીને નમસ્કાર; સૂર્યને
નમસ્કાર; અગ્નિ અર્થે સ્વાહા; સોમાર્થ સ્વાહા; ભૂ અર્થે સ્વાહા; અને
ભુવાર્થે સ્વાહા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, ‘ગુપ્ત ઉપાયો વિપવક (ઔપ-
નિષદિક)’ યૌદ્ધમા અધિકરણમાનું, ‘પરધાતપ્રયોગ’ નામક પહેલું પ્રકરણ
પૂરું થાય છે.

પ્રકરણ ૨.

* અદ્ભુત અને માયાવી કરામતો.

શિરીષ, ઉદુમ્બર અને શમી: એ ત્રણેના યૂર્ણને જો ધીમાં મેળવીને
ચાટવામાં આવે, તો પંદર દિવસ સુધી ભૂખ્યું રહી શકાશે (અન્ન ખાવાની
જરૂર નહિ પડે.).

કશેરૂક, ઉત્પલ અને શેરડીના મૂળભાગના યૂર્ણને ખિસ (કમળવિશેષ),
દૂર્વા, દૂધ અને ધી-(એ ચાર સાથે) મિશ્રિત કરીને જો કોઈ પણ મનુષ્ય

આ પ્રકરણમાં બતાવાયેલ તમામ પ્રયોગો કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિકે કરી જોવા એ
ઈક છે.

તે ખાશે, તો તે માણસ એક માસ પર્યન્ત (અન્નાદિ વિના) ચલાવી શકશે.

દૂધ ધી સાથે મિશ્રિત કરાયેલ માપ: ચવઃ કુલુત્ય (કળધી) અને દર્ભ-
મૂલ—એ ચારે ચીજોનું ચૂર્ણ લેવાથી, અગર તો વસ્ત્રી (નામની લતા)-
ના ક્ષીર અને (તેમાંથી તૈયાર કરાયેલ) ધી જેટલા માપમાં હોય તેટલા
માપમાં તે વિષે જો સાલ અને પૃથ્વીપર્ણીનાં મૂળિયાંનાં ભૂકા ઉમેરીને તૈયાર
કરાતા કેટકને દૂધ સાથે પીવાય, અગર તો દૂધ, ધોં તથા મધુને તત્સિદ્ધ કરીને
(પૂર્વોક્ત ચીજો સાથે) પીવામાં આવે, તો જે મનુષ્ય તે પ્રમાણે કરે તે એક
માસ સુધી ભૂખ્યો (પણ) રહી શકે.

ધોળા બકરાના મૂત્રમાં, સાત રાત્રિ પર્યન્ત, પલાળા રખાયેલ સરસવ-
(સર્ષપ)ના તેલને એક મહિના સુધી, કડવી તુંબડીમાં ભરી રાખ્યા બાદ તેને
જો દ્વિપદી તેમ જ ચતુષ્પદી ગ્રાણીઓને ચોપડવામાં આવશે, તો તેના,
પરિણામમાં તેમનો રંગ બદલાઈ જશે પણ ખરો.

જે ધોળા ગધેડાને, સાત કરતાં વધારે દહાડાથી છારા અને જવના
ખોરાક ઉપર જ રાખવામાં આવેલ હોય તેવા ગધેડાના છાત્રમાં ઘાલી
મુકાયેલ ચવડુકત ધોળા સરસવમાંથી કઢાયેલ તેલ (પણ) રંગમાં ફરક
પાડી શકશે.

ધોળા બકરાના કે ધોળા ગધેડાના મળ અને મૂત્રમાં, અગાઉથી પલાળા
રખાયેલ સરસવના તેલના (ચોળાવાના) પરિણામમાં અર્કતૂલ (આક-
ડાના ૬)ના જેટલી અગર તો પંખીના પીંછાના જેટલી શ્વેતતા ઉત્પન્ન
થઈ આવવાની.

ધોળા કૂકડાના તથા અજગરના મળને મિશ્રિત કરી તેને ઉપયોગમાં
લેવાશે, તો તે પણ શ્વેતવર્ણને ઉપજાવી શકશે.

સાત રાત્રિઓ સુધી, ધોળા બકરાના મૂત્રમાં પલાળા રખાયેલ ગ્રીર
(ધોળા) સરસવના ભૂકાને, છારા: આકડાનો ક્ષીર: લવણ અને ધાન્ય—
આટલી ચીજો સાથે મેળવીને જો પંદર દિવસ સુધી કોષ (ગ્રાણી)ને ચોપ-
ડવામાં આવે, તો તે ગ્રાણીના વર્ણ ધોળો થઈ જશે.

‘વક્ષી’ નામના વેલાના ક્ષીરમાંથી બનાવાયેલ ઘી સાથે, કડવી તુબડી-માં બરી રખાયેલ ધોળા સરસવને પીસીને તૈયાર કરાયેલ લેપ, પંદર દિવસ સુધી જે વાળને લગાડવામાં આવે, તો તે વાળ ધોળા થઈ જશે.

કડવી તુબડી, પૂતિકીટ અને ધોળી ગૃહગોલિકા—એ ત્રણમાંથી બનાવેલ કલ્ક જે વાળને લગાડવામાં આવશે, તો તે બધા, રાખ જેવા સફેદ થઈ જવાના.

તિન્દુક, અરીસા અને ગાયનું છાણુ—એ ત્રણ મેળવીને બનાવાયેલ કલ્ક જે કોઈ મનુષ્યના શરીરના કોઈ ભાગ ઉપર ચોગવામાં આવશે, અને તે પછી તે ઉપર બલ્લાતકનો રસ ચોપડવામાં આવશે, તો તે માણસને, એક મહિનાની અંદર, કોઈ થઈ આવશે (પણુ ખરો).

કૃષ્ણસર્પનાં મુખમાં અગર તો ગૃહગોલિકા (ગરોળી) ના મુખમાં, સાત રાત્રિઓ પર્વન્ત રાખી મુકાયેલ ચણોડી (ગુંબ) નો બૂકો પણ કોઢની ઉત્પત્તિ કરી દેશે.

પોપટ અને કોયલના ઈંડાનો રસ ચોળવાથી પણ કોઢ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે.

પ્રિયાલના કલ્કથી કે તેના ક્વાથની મદદથી કોઢ મટાડો શકાય છે.

કુક્કુટ, કોસાતકી અને ચતાવરીનાં મૂળની ફાકી જે કોઈ માણસ એક મહિના સુધી ફાકશે તે ગોરો બની જશે.

(પાણીમાં) વડ (નાં પાનડા ડાંખળી વગેરે) બીકળાને (તે પાણીથી) જે કોઈ સ્નાન કરીને પોતાના શરીર ઉપર સહચરનો કલ્ક લગાવશે તે કાળા (કૃષ્ણ) વર્ણનું બની જશે.

શકુન તથા કંકે પંખીઓમાંથી કઢાયેલ તેલમાં હરિતાલ અને મન-શિલા મેળવીને (તે તેલ જે કોઈના શરીર) ભૂંસવામાં આવશે, તો તેના પરિણામમાં કૃષ્ણવર્ણની ઉત્પત્તિ થઈ આવશે.

આગીઆ (ખલોત) ના બૂકાને સરસવના તેલમાં મેળવવાથી તે, રાત્રિના સમયે દીવાની પેઠે બળશે (પ્રકાશી ઉઠશે).

ખલોત અને ગંડૂપાદ (એ બેના ભૂકાને મિશ્રિત કરીને તૈયાર કરાયેલ) ચૂર્ણ; અમર તો ભૂગ, કપાલ અને ખદિર—એ ત્રણના ભૂકામાં સકુન તથા કંક પક્ષીનું તેલ તથા સમુદ્રજંતુઓનો ભૂકો ઉમેરીને ઉત્પન્ન કરાયેલ ચૂર્ણ.—આ બે પ્રકારનાં ચૂર્ણ પૈકી દરેક ‘તેજનચૂર્ણ’ કહેવાય છે.

પારિભ્રક્ષની છાલ બાળીને કરાતી રાખને દેડકા (મંડૂક)ની વસા સાથે યુક્ત કરીને જો તેને કોઈ પણ માણસના શરીર ઉપર ચોળી દેવામાં આવે, તો તેવા શરીરને (ઇન્ન પહોંચ્યા વિના) અગ્નિ વડે સળભારી શકાશે (પણ ખરું).

પારિભ્રક્ષની છાલ અને તલ: એ બેમાંથી બનાવેલ કદક જો કોઈ પણ શરીરે લગાડવામાં આવશે, તો તે શરીર (ઇન્ન પહોંચ્યા વિના) બળી (સળગી) શકશે (પણ ખરું).

પીલુની છાલ બાળીને કરાયેલ ખાખની ગોળી વાળીને તેને જો સળગતી દાયમાં રાખવી હશે, તો તેમ પણ કરી શકાશે.

જો કોઈ મનુષ્યના શરીરે દેડકાની ચરખી ચોપડવામાં આવશે તો માણસનું તેવું શરીર (ઇન્ન પામ્યા વિના) અગ્નિ વડે બળી (પ્રકાશી) પણ શકશે.

પૂર્વસૂચિત દેડકાની ચરખીમાં, કુચ અને આશ્રના ફળોમાંથી બેચી કઠાયેલ તેલ મેળવીને તૈયાર કરાતા મિથણનો લેપ જો કોઈ મનુષ્યના શરીરે કરવામાં આવે, અને પછી જો તે ઉપર, સમુદ્રમંડૂકો (દરિયાઈ દેડકા), સમુદ્રદેન અને સર્જરસ: એ ત્રણેને સંયુક્ત કરીને તૈયાર કરાયેલ ચૂર્ણ જો લગાડવામાં આવે, તો પછી તેવું શરીર (કશી પણ ઇન્ન પામ્યા વિના) બળી પણ શકશે.

દેડકાં, કરંચલા અને બીજાં પ્રાણીઓની ચરખી સરખા પ્રમાણમાં લઈ તે વિશે તલનું તેલ મેળવીને તેને જો કોઈ પણ માણસના શરીરે

ચોપડવામાં આવે, તો તે શરીર (ધનુ સામ્યા વિના) અગ્નિથી જળી શકે (પશુ ખરે).

દેડકાની ચરખી (વસા) જેના ઉપર ચોપડાયલી હોય તે શરીર પશુ અગ્નિ વડે જળે છે.

જે માણસના શરીરે ચોલા વાસ (વેણુ)નાં મૂળિયાં અને દૈવલ (સેવાળ)-નું ચૂરું ધસ્યા પછી દેડકાની ચરખીનો લેપ કરી દેવામાં આવે છે તે માણસનું તેવું શરીર અગ્નિથી જળી પશુ શકે છે.

પારિભદ્રક, પ્રતિજલા, વંજુલા, વજ, અને કદલી (કેળ)--એ સર્વના મૂળમાંથી જનાવાયલ કદકમાંથી જેથી કાચલ તેલમાં, દેડકાની ચરખી મેળવીને તૈયાર કરાતું મિશ્રણ જો કાષ્ઠ (ગ્રાણી)ના પત્રે ચોપડી દેવામાં આવે, તો તે (દાઝયા વિના) અંગારા ઉપર ફિંડી (પશુ) શકશે.

પાણી પાસે હોય એવા સ્થળમાં ઉગતી પારિભદ્રક, પ્રતિજલા અને વંજુલ (વનરપતિ)--એ ત્રણેનાં મૂળિયાંના કદકમાં દેડકાની ચરખી મેળવવાથી જે તેલ તૈયાર થાય તે તેલ જો કાષ્ઠના પત્રે ચોપડી દેવામાં આવશે, તો તે કાષ્ઠ (માણસ), પોતે ફૂલના ઢગલા ઉપર ચાલતો હોય તેમ ધમધમતા અંગારાના ઢગલા ઉપર ચાલી (પશુ) શકશે.

હંસ, કૌચ, મયૂર તેમ જ અન્ય, જંગલર કોટીનાં મદાપખીઓની પૂછડીઓએ સળગતા સાંકડા (નળદીપિકા) બાધીબાધીને જો તેમને, રાત્રિના સમયે, ઉઠાડી મુકવામાં આવશે, તો (આકાશમાંથી) ઉત્કાપાત થતો હોય એવો દેખાવ થઈ રહેશે.

વીજળીના કાર્વથી જે (વૈદ્યુત) ભરમ થઈ આવે છે તે અગ્નિચામક હોય છે.

કાષ્ઠ પશુ સીના ઋદુસ્ત્રાવથી બીજાવલ માપ (કોળ) તેમ જ દેડકાની વસા જેમાં મિશ્રિત થયેલી હોય એવા વજ તથા કેળનાં મૂળ જે ચૂસે રખાયલ દશે તે ચૂસે કાષ્ઠ પશુ ધાન્ય પાકી શકશે (રંધાશે) નહિ. આવા

પ્રસંગમાં ચૂસોછાણ કરીને તેને (ચૂસાને) વિશુદ્ધ કરી દેવો, એ જ તેનો પ્રતીકાર છે.

ગોળાકાર પીલુમાં અગર તો અળસીના છોડના મૂળની ગાંઠમાં અગ્નિ ગોઠવીને જો તેની આસપાસ ૩ અને દોરા લપેટી દેવામાં આવશે, અને તે પછી તેને જો (કોષ મનુષ્ય પોતાના) મુખ વિગેરાખશે, તો તે માણસ પોતાના મુખમાંથી અગ્નિના લડકા સાથે ધૂમાડાના ગોટા પણ કાઢી શકશે.

કુદાફળ અને આમ્રફળમાંથી કદાચલ તેલને જો અગ્નિ વિગેરેકવામાં આવશે, તો તે અગ્નિ, ગમે તેટલા પવન (પ્રવાત)માં પણ બગી શકશે,

તૈલયુક્ત સમુદ્રફેનને સળગાવીને પાણી ઉપર તરવું મુકી દેવામાં આવશે, તો તે ત્યાં સળગવું રહી શકશે (પણ ખરું).

શુદ્ધ તેમ જ કૃષ્ણ વર્ણના (કલ્માષ) વેણુંડ વડે નિર્મયિત ચતા વાનરના અસ્થિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ આવતો અગ્નિ પાણીમાં સળગતો રહેશે અને ઓલવાશે પણ નહિ.

શુદ્ધ તેમ જ કૃષ્ણ વર્ણના વેણુંડ વડે, જે કોષ સત્ત્વદત્ત કે શ્વેતિ ઉપર ચદાવાયલા પુરુષના ડાબા પડખાની પાંસળીના હાડકાને નિર્મયિત કરીને ઉત્પન્ન કરાયેલ અગ્નિને, અગર તો કોષ એક સ્ત્રી કે પુરુષના હાડકાને અન્ય કોષ મનુષ્યના હાડકા વડે નિર્મયિત કરીને ઉત્પન્ન કરાયેલ અગ્નિને જે સ્થાન વિષે, જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુ તરફ—એમ ત્રણ વાર ફેરવવામાં આવેલ હશે તે સ્થાનમાં અન્ય કોષ અગ્નિ પ્રકટી શકશે નહિ.

હંધુર (ચુચુંદરી), ખંજરીટ અને ખારકીટ—એ (ત્રણ પ્રાણીઓ) ના બૂકામાં ઘોડાનું મૂત્ર ભેળવીને તૈયાર કરાવું મિથ્ય જો (માણસને પગે બંધાયેલ લોહાની) બેડી (નિગળ)ને ચોપડવામાં આવશે, તો તે (બેડી) ભાંગી (પણ) પડશે.

કુલિન્દ, દર્દુર અને ખારકીટના વસાનો લેપ જો અપરકાન્ત કે અન્ય કોષ પાયાણુને કરવામાં આવશે, તો તે અપરકાન્ત કે પાયાણુના કટકા યથ જવાના.

નારક (નાર), ગર્દભ, કંક (પક્ષી) અને ભાસ (પક્ષી)—એમની પાંસ-
ળીના બૂકામાં કમળ (ઉત્પલ)નો રસ ભેળવીને જે લેપ તૈયાર કરાય તે લેપ
(પ્રવાસ કરતા) બેપગાં તથા ચોપગાં (પ્રાણીઓ)ના પગે લગાડી શકાય.

ધૂવડ અને ગીધની ચરબી જે ઉપર ચોપડેલી હોય અને જેમને વડના
પાનડાંથી આગ્રહાદિત કરી દીધેલ હોય એવા, જીંટના ચામડાના જેડા પહે-
રીને જે કોઈ મનુષ્ય પ્રવાસે નીસરશે તે ચાકયા વિના, પચાસ યોજન જેટલી
મુસાફરી (પગે) ચાલીને કરી શકશે પણ ખરો.

(તથાપિ એ જેડાને) જે રથેન, કંક, કાક, ગીધ, હંસ, કોંચ અને
વિચિરસ્થ—એ સર્વ પ્રાણીઓની મજા કે એમનું રેતસ ચોપડવામાં આવશે,
તો (એવા જેડા પહેરનારો મુસાફર (લેપ પણ અમિત થયા વિના) એક સો
યોજન હિંડી શકશે પણ ખરો.

ગાભણી જીંટડીને અગ્નિમાં નાખ્યાથી નીકળતા મેદમાં સપ્તપથ્યું
(વનસ્પતિ) મેળવીને કે સ્મશાનભૂમિમાં બળતાં બાળકોમાંથી મેળવાતો
મેદ એકઠો કરીને તે જે (જેડા ઉપર) ચોપડાશે, તો સો યોજનનો પ્રવાસ
(પણ) સહેલો થઈ પડશે.

આ અને આવા બીજાં અનિષ્ટ અને અદ્ભુત ઉત્પાતો કરીકરીને
શત્રુને ઉદ્વેગયુક્ત કરી રાખવો. કોપને સામાન્યતઃ જે કે બયોત્પાદક મણુ-
વામાં આવે છે, તથાપિ શાંતિનો નિર્વાહ કરી રખાવવામાં આવા (અદ્ભુત)
પ્રયોગો ઓછા કાર્યસાધક નથી થતા.

(આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, “શુષ્પ ઉપાયો વિષયક (ઔપ-
નિષદિક) ” ચૌદમા અધિકરણમાંનું, ‘અદ્ભુત અને માયાવી કરામતો’—એ
નામક ખીલું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૩.

—૦:—

ઔપધો અને મંત્રાનો ઉપયોગ.

બિલાડુ, ઝાંટ, વર, વરાહ, શાકડી, વાગુલી, નખ, કાગડો અને ધવડ-એ બધા પ્રાણીઓની કે એ પૈકી એકની કે બેની કે ત્રણની, અગર તો એવા ખીખાં નિશાચર પ્રાણીઓની જમણી અને ડાબી આંખોમાંથી ડાળા કાઢી દેવા, અને તેમને વાટીને તેમાંથી બે પ્રકારનું (જમણા તથા ડાબા ડાળાનું) લુદું લુદું) ચૂર્ણ બનાવવું. એ પ્રમાણે બનાવાયેલ, ડાબા ડાળાના ચૂર્ણને પોતાની જમણી આંખમાં અને જમણા ડાળાના ચૂર્ણને પોતાની ડાબી આંખમાં જે કોઈ મનુષ્ય આંજશે તે મનુષ્ય, રાત્રિનો અંધકાર ગમે તેટલો દશે તેા નખ નેમા, ગમે તે વસ્તુને સ્પર્શ રીતે દેખી શકશે (પણ ખરો.).

વરાહની આખનો ડાળો તથા ખલોત કે કાગડો કે મેનાઃ એ ત્રણ પૈકી એકની આખનો ડાળો-એ બેનું ચૂર્ણ કરીને જે કોઈ પોતાની આંખમાં આંજશે તે રાત્રિએ અધારામાં બધી વસ્તુઓને દેખી શકશે.

ત્રણ રાત્રિઓ પર્યન્ત ઉપવાસ કર્યા પછી, પુષ્પનક્ષત્ર હોય તે વખતે હરકોઈ મનુષ્યે. જે કોઈ પુરુષ શસ્ત્રદત્ત યજ્ઞને કે યજ્ઞિએ ચલાવ્યાથી મરી ગયો હોય તે પુરુષની ખોપરી મેળવી લેવી અને તેમાં માટી ભરીને ધવના દાણા નાખવા, અને તે પછી તે વિષે ઘેટા તથા બકરાનું દૂધ સિંચવું. (પછી એ યવ જ્યારે ફૂટે ત્યારે) તેના અંકુરોની એક માળા બનાવીને જે કોઈ તે પહેરશે તે અદૃશ્ય રીતે (નષ્ટચાવારપ) હરીહરી ચક્રશે પણ ખરો.

ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરીને જે કોઈ મનુષ્ય, પુષ્પનક્ષત્ર હોય તે સમયે, કોઈ એક કૂતરાની, મીંદડીની, ધૂવડની અને વાગુલીની જમણી તથા ડાબી આંખો ખીંચી કાઢશે અને તે પછી તેવી (જમણી તથા ડાબી) આંખોનું (લુદું લુદું) ચૂર્ણ બનાવીને, પૂર્વોક્ત પદ્ધતિએ પોતાની

આખોમા તેને આજશે તે મનુષ્ય, બીજા કાષ્ઠવી દેખાયા પિના (નર-
ચ્છાયા૩૫) દરીદરી પણ શકશે.

ત્રણ ગતિઓ સુધી ઉપવાસ કરીને, પુષ્પનક્ષત્ર હોય તે રખતે,
હરકોષ પુરે, પુરંપવાતી (પુન્નામ વૃક્ષ)ની કાખળીમાથી એક શનાદા
બનાવવી. પછી હરકોષ નિસાચર પ્રાણીની ખોપરીમા અજન બરીને
તેણે તે ખોપરીને, કોષ મૃત સોની યોનિમા ખોસી દેવી, અને (પછી)
તેને તેણે સળગાવી નુકવી પછી પુષ્પનક્ષત્ર હોય તે દિવસે તેને તેણે બદાગ
ખેંચી કાઢીને તેમાનું અજન પોતાની આખમા આજવુ આ પ્રમાણે જો
કોષ કરશે, તો તે અલ્પદીઠ (નરચ્છાયા૩૫) દરીદરી શકશે પણ ખરું.

કોષ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણનું બળી ગયલ કે બળતુ મુકદુ જો કોષ
માણસની નજરે ચડે, તો તેણે (તેવુ મુકદુ જે સ્થાનમાં તેને દેખાણુ
હોય) તે સ્થાનમા રહીને ત્રણ દિવસ સુધી ઉપવાસ કરવો, અને પછી
કોષ કુદરતી રીતે મરી ગયલ મનુષ્યના વસ્ત્રનો કાથજો મનાવીને તેણે
તેમાં (પેલા બાળી નખાયલ) બ્રાહ્મણની ભસ્મ (ચિનાભસ્મ)ને ભરીને
તે કાથજાને પોતાની પીઠ ઉપર ધારણુ કરી લેવો આ પ્રમાણે જો
કોષ માણસ કરશે તે અલ્પદીઠ (બીજા કોષની નજરે ચડયા પિના)
દરીદરી શકશે પણ ખરું.

(મૃત) બ્રાહ્મણ પરત્વે થતા ત્રૈતકાર્યને અંગે જે ગાયને માંત્રામા
આવેન હોય તે ગાયના અસ્થિમળજમાથી બનાવાયલ ચૂર્ણને, (મૃત)
સર્પની કાથજા કળીને તેમાં ભરવામા આવશે અને તે કાથજા જે કોષ
પણુ પરત્વે બાવી દેવામા આવશે, તો તેવા પરત્વે કોષ દેખી શકશે નહિ.
સર્પદંશથી મરી ગયલ મનુષ્યના શબની ભસ્મ જેમાં ભગવતી હોય
તેવી, ત્રિપાલક (પક્ષી ?)ની કાયા રૂપી કાથજા હરકોષ પરત્વે અન્તર્ધાન
કરી મુકશે.

ધ્રુવ અને વાનુલીની પૂછહી તથા અધાર અને તેના ગોઠણનું દાડકું
(જન-વસ્થિ)—એ સર્વનું ચૂર્ણ જો કોષ (મૃત) સર્પની કાયા રૂપી

કાચળીમાં ભરવામાં આવશે, તે તેવી કાચળીવાળા પંખીને કાઢ દેખી શકશે નહિ.

આ આઠે પ્રકારની કરામત ‘અન્તર્ધાનયોગ’ ના નામથી ઓળખાય છે.

*—“વંદન છે મારા વિરોચનપુત્ર જલિને, સેંકડો પ્રકારનું જાદુ જાણનાર શબરને તેમ જ ભંડીરપાક, નરક, નિકુંબ તથા કુંભને—”

“—વંદને છે મારા દેવલ તથા નારદને, તેમ વંદન છે મારા સાવણિ-ગાલવને; એમના અનુયોગથી કરીને હું તુને ગાઢ નિદ્રામાં નાખી દઉં છું—”

“—અજગરો જેવી રીતે સૂઈ રહે છે તેવી રીતે, ગામ હિપર સતત ચોકી રાખી રહેતા સૈન્યસઠો (ચમૂખસો) પણ સૂઈ રહેા; હું આ ઘરમાં પ્રવેશ કરીશ, અને કૂતરા (ભાંકક) માત્ર મૂંગા થઈ જાઓ—”

“—મનુને વંદન કરી, શક શ્વાનો (યુનકહેલકો)ને બાંધી દઉં. દેવ-લોકમાંના દેવાને તથા માનવ સૃષ્ટિમાંના બ્રાહ્મણોને વંદન કરી તેમ જ વેદાધ્યયન પૂરેપૂરું કરીને જેઓ સિદ્ધ થયલા છે અને જેમણે તપ કરીને કૈલાસપ્રાપ્તિ કરેલ છે, અને જેઓ બધા સર્વસિદ્ધ ગણાય છે; એ તમામને પણ હું વંદન કરેં છું, અને (તેમ કરીને) તુંને હું ગાઢ નિદ્રામાં નાખું છું—”

“—અમરી પ્રકટ થાય છે (ખદાર આવે છે); જે બધા સમવાયો (સંહત) છે તે ચાલ્યા જાઓ. હે અલિતે અને પલિતે ! મનુને સ્વાહા—”

આ મંત્રનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે કરવો:—તથુ રાત્રિ પર્યન્ત હિપવાસ કરીને પુખ્તક્ષત્રવાળી, કૃષ્ણપક્ષની ચૌદશને દિવસે શ્વપાકજાતિની સ્ત્રી પાસેથી તેની આંગળીઓના નખ (વિલિખાવલેખન)ની ખરીદી કાઢ પણ માણસે કરવી. પછી એમને એક કંડિયામાં ધાલીને તેમાં માષ(કઠોળ)ની મેળવણી પણ કરવી, અને પછી એ કંડિયાને તેણે શ્મશાનભૂમિમાં ફાટી દેવો. એ પછી ચૌદ દિવસે એ કંડિયાને ખદાર કાઢીને તે નખોને કુંવાર-

* અવતરણમાં મુકાયેલ પાક આખો એક જ મંત્ર છે.

(કુમારિ)ના રક્ષમાં વાટવા, અને પછી તેની નાની નાની ગોળીઓ ખનાવી લેવી. ઉપર બતાવવામા આવેલ છે એ મંત્ર બોલીને જ્યાં જ્યાં એ ગોળી કેંકવામાં આવશે ત્યાં ત્યાંના તમામ પ્રાણીઓને ઘસઘસાટ ઉધ આવી (પણ) જવાની.

આ જ પ્રમાણે, શાહીડીના ત્રણ કાળાં અને ત્રણ ઘેળા પીછા (શલ્યક) લઈને તેમને હરકોઠ માણમે સ્મરણભૂમિમા અવગ અવગ દારી દેવા, અને પછી ચાંદ દિવસ વીતી ગયા માદ તેમને બહાર કાઢીને તેણે તેમને, કોષ એક શમની ભરમ (દહનભરમ) સાથે, પૂર્વોક્ત મંત્ર લાગીને કોષ ન્યાન વિશે ફેંકી દેવા. આ પ્રમાણે જો કરવામા આવશે, તો જે સ્થાનમા એ ફેંકાયલા હશે તે સ્થાનમાનાં તમામ પ્રાણીઓને ધારણુની પ્રાપ્તિ થઈ આવશે પણ ખરી.

—“સુવર્ણધુપ્પી. બ્રહ્મહી, બ્રહ્મ અને કુગધ્વજ—એ (સર્વને) હું વદન કરું છું; બધા સર્પોને તથા દેવોને મારા નમસ્કાર છે; તમામ તપસ્વીઓને હું વદન કરું છું” —

—“બધા બ્રાહ્મણો તથા શત્રિયો મને વસ થઈ જાઓ, બધા વૈશ્યો તથા શૂદ્રો મને અધીન થઈ જાઓ” —

—“હે અમિતે, કિમિલે, વયુજરે, પ્રયોગે, ફે, કામુદ્વે, વિહાલે અને દતકંટકે ! સ્વાહા” —

—“ગામની સંતત યોદ્ધા કરી રહેલા કુતરાઓ સુખનિદ્રામા પડી જાઓ; શાહીડીના આ ત્રણ, શ્વેત શલ્યકો (પીછા) બ્રહ્મથી નિર્માયના છે” —

—“મર્વસિદ્ધ મનુષ્યો પ્રમુત્ત છે. સૂર્યોદય થતા નુપ્પી આ આખા ય ગામને હું સૂવાડી દઉં છું; સ્વાહા” —

આ મંત્રનો પ્રયોગ, આ પ્રમાણે કરવો ——સાત શત્રિઓ પર્યન્ત હરકોષ મનુષ્યે ઉપવાસ કરીને, શાહીડીનાં ત્રણ, શુકલવર્ણના શલ્યકો મેળવી લેવા, અને પછી કૃષ્ણપક્ષની ચાંદચના દિવસે ખિરિાદિ વૃક્ષોના એક સો ને આઠ કંટકાઓને ઘી તથા મધ સાથે, પૂર્વોક્ત મંત્ર લાણુતા બણુતા અ-

મિત્રાં હોમી દેવા, અને એ જ મંત્ર બણીને પૂર્વોક્ત શસ્ત્રકો પૈકી એકને પ્રાપ્તકાર કે શ્રદ્ધાસ્થની પાસે દાટી દેવું. આ પ્રમાણે જો કરવામાં આવશે, તો એ (ગામ કે ઘર)માંના તમામ જીવો ગાદનિદ્રાને વશ થઈ જશે.

—“વિરોચનપુત્રબલિને, સતમાયને, શંખરને, તેમ જ નિકુંભ-નરક-કુંભને તથા મહાસુર તન્તુકચ્છને દુ વંદન કરું છું.”—

“અમલિષ્ઠ, પ્રમીલ, મંડોલુક, ઘટોત્પલ, તેના પોતાના અનુયાયીઓ સહ કૃષ્ણ અને વસસ્વિની પૌત્રોમી—એ સર્વને દુ વંદન કરું છું.”—

—“મંત્ર બણતો હું મારા અર્થને સિદ્ધ કરો આપનાર શવસારિકા (મૃત શરીરમાંના અસ્થિ)ને મારા હાથમાં ઝાલું છું. શલાકભૂતનો જ્ય થાઓ; વંદન છે તેમને; સ્વાહા ! જે કૃતરાઓ ગામની ચોકી કરી રહેલા છે તેઓ સુખનિદ્રામાં પડી જાઓ.”—

—“સૂર્યના અસ્તકાળથી તે (પુનઃ) સૂર્ય ઉદિત થાય ત્યાં મુધીમાં અને જે વસ્તુનો ગોત કરી રહેલા હોય એ તે વસ્તુ અમને પ્રાપ્ત થઈ આવે એટલા માટે બધા સિદ્ધ પુરુષો ગાદનિદ્રામાં પડ્યા રહો; સ્વાહા ! ”—

આ મંત્રનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે કરવો—ચાર રાત્રિ પર્યંત કોઈ એક મનુષ્યે ઉપવાસ કરીને કૃષ્ણપક્ષની ચૌદઠના દિને રમણાનભૂમિમાં જઈને બલિદાન કરવું, અને પછી પૂર્વોક્ત મંત્ર બણનાં બણતાં શબ્દો કોઈ એક ભાડકું ઉપાડી લઈને પાનડાંની ટોપલીમાં મુકો દેવું. એ પછી એ ટોપલીને જો શાકિડીના શલ્યક વડે, પૂર્વોક્ત મંત્ર બણીને બેઢાશે અને કોઈ જગ્યામાં દાટી દેવામાં આવશે, તો એ જગ્યામાંના તમામ જીવો નિદ્રાવશ થઈ જશે પણ ખરા.

—“હું અગ્નિદેવતું શરણ લઉં છું તેમ જો દિશાની દેવીઓનું શરણ પણ લઉં છું; બધા વિધો ક્ષી જાઓ, અને બધો બાળતો અમારે વશ બની જાઓ; સ્વાહા.”—

પૂર્વોક્ત મંત્રનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે કરવો—ત્રણ રાત્રિઓ પર્યંત ઉપવાસ કરીને દરકોઈ મનુષ્યે, જે દિવસે પુષ્યનક્ષત્ર હોય તે દિવસે, વી

અને મધ સાથે શેરડીના એકવીસ કટકાઓને અગ્નિમાં હોમવા, અને પછી એ કટકાઓને મુખંધી પદાર્થો તથા માળાઓ વડે પૂજીને તેમને તેણે (કાષ્ઠ સ્થાનમાં) દાટી પછુ દેવા. પછી જે દિવસે પુનઃ પુષ્પનક્ષત્ર હોય તે દિવસે, પૂર્વોક્ત મંત્ર બહુતા બહુતા તેણે તે કટકાઓને બહાર કાઢીને તે પૈકી એક કટકા વડે, કાષ્ઠ ચરના દરવાજાના કમાડને પ્રહાર કરવો, અને બીજા ચાર કટકાને તેણે તે ઘરની અંદર ફેંકી દેવા. આમ કરવામાં આવશે એટલે (તે ઘરના) કમાડ આપોઆપ ઉઘડી જવાના.

ચાર રાત્રિઓ પર્વના ઉપવાસ કરીને હરકોષ માણસે, અધારિયાની ઔદશે કાષ્ઠ પછુ (મૃત) પુરપના અસ્થિમાંથી, એક આખલાની મૃતિ ધડી કાઢી, અને પછી, પૂર્વોક્ત મંત્ર બહુતા તેણે તેની પૂજા પછુ કરવી. આ પ્રમાણે કરવામાં આવશે, તો એ પ્રમાણે કરનારને, જે બળદોથી ખેંચાતી એક ગાડીની પ્રાપ્તિ થઇ આવશે; અને આ ગાડીમાં ચઢી બેસીને તે માણસ આકાશગમન કરી શકશે એટલું તો નહિ, પરંતુ રૂપિ વગેરે મહેાની નિરીક્ષા કરીને તે, તેમને લગતી બધી વાતો કહી શકશે પછુ ખરો.

—“હે ચંડાલી, હે કુબિ, હે તુનકટુક, અને હે સારીક ! તું નારીબગ-મુક્ત છે; સ્વાસ્થ્ય:—” આ મંત્ર બહુતાથી કમાડ આપોઆપ ઉઘડી જશે અને ઘરમાંના તમામ માણસો નિદ્રામાં પડી જશે પછુ ખરો.

ત્રણ રાત્રિઓ પર્વના જેણે ઉપવાસ કરેલ હોય તેના માણસે કાષ્ઠ એક શસ્ત્રહત કે ચલિએ ચઢેલ (મૃત) મનુષ્યની ખોપરી મેળવીને, પુષ્પનક્ષત્ર-વાળા દિવસે તેના માટી ભરવી અને પછી તેના વચ્ચે વાવીને તેને પાણી પ્રાવું. પછી (મત્તાવીશ દિવસે) ન્યારે પુષ્પનક્ષત્ર પાણુ આવે, ત્યારે તે (વાવનાર) મનુષ્યે તે વસ્ત્રી (વેલા) માંથી એક દોરડું વણી કાઢવું. આ દોરડાને જે કાષ્ઠ ચાપ કે સજ્જ કરાવેલ કાષ્ઠ (સ્થેપક) યંત્ર સન્મુખ કાળીને તેના બે કટકા કરી નાખવામાં આવશે, તો તેવું ચપાની સાથે તે ચાપ કે યંત્ર લાંગી પડીને જે ભાગમાં વહેંચાઇ પછુ જશે.

કોષ પશુ પુરૂષ કે સ્ત્રીની ઉચ્છ્વાસ-મુત્તિકાને કોઈ એક જળસાધ (ઉદકાદિ)ની કાયા રૂપી કોથળીમાં ભરીને જે કોષ પશુ માણસના નાક આગળ ધરવામાં આવશે, તે તે માણસનું નાક સજી જશે પણ ખરું.

કોષ પશુ પુરૂષ કે સ્ત્રીના શ્વાસમાંથી નીકળતા મેલને (એકઠો કરીને) કોઈ એક જ્ઞાનની કે વરાહની ખસ્તમાં ભરવામાં આવશે, અને તે પછી જે તે જસ્તિને કોષ એક મર્કટના સ્નાયુ વડે કોષ પશુ મનુષ્યને બાંધી દેવામાં આવશે, તે (એ પ્રમાણે જે માણસના શરીરે તે જસ્તિ બંધાયેલ હશે) તે માણસનું શરીર લાંબું પહોળું ફૂલી પણ જવાનું.

રાજવૃક્ષના લાકડામાંથી કોરી કઢાયેલ કોષ-શત્રુપ્રતિમાને જે કોષ એક શબ્દહત અને બૂરા વર્ણુની (કપિલ) માયનું પિત્ત, કૃષ્ણપક્ષની ચૌદશેઃ ચોપડવામાં આવશે, તે તે શત્રુને અંધાપો આવી જશે.

ચાર રાત્રિઓ પર્યંત જેણે ઉપવાસ કરેલ હોય તેવા મનુષ્યે, અંધારિયાની/ ચૌદશે જે કોષ મનુષ્યને શળિએ ચઢાવીને ચારી નાખેલો હોય તેવા માણસના લાકડામાંથી ખીલાના જેવા કટકા (કીલકો) બનાવવા. આ કીલકો પૈકી કોષ એકને જે કોષ શત્રુના મળ કે મૂત્રમાં મુકવામાં આવશે, તે (તે પ્રમાણે જેના મળ કે મૂત્રમાં તે મુકાયેલ હશે) તેનું શરીર લાંબું પહોળું ફૂલી જશે પણ ખરું. જે એ જ કીલકને (ફરીથી શત્રુના) પગ કે આસન નીચે જોડવી દેવામાં આવશે, તે તેના શત્રુ ક્ષત્રેજને અધીન ચઢને મરી જશે; અને જે તે જ કીલકને (શત્રુની) દુકાનમાં કે તેના ઘર કે ખેતરમાં દાટવામાં આવશે, તે તેને બૂખે મરવાનો પ્રસંગ પણ આવી પડશે. (અર્થાત્ તેને ખાવાનું નહિ મળે).

વિદ્યુત-દંડ નામક ઝાડના લાકડામાંથી બનાવાયેલ કીલકોને ઉપયોગ પૂર્વકત વિધિએ કરી પણ ચકાપ.

દયલવી આંગળીનો નખ (પુનર્નવ), અવાચીન ? લીમડો, કાચ, મધુ, કપિરોમ અને મનુષ્યનું લાકડું:-આ સર્વને, કોષ એક, ચારી ગયેલ માણસના શબ ઉપર રહેલ વસ્ત્રમાં વીંટાળીને જે કોષ માણસના ઘરમાં કે તે:

માણસ તે ઉપર ચાલે તેવા સ્થાનમાં દાટી દેવામાં આવશે, તેા (જે માણસના સંબંધમાં એ પ્રમાણે કસાયલું હશે) તે માણસનો, તેનાં પોતાનાં સ્ત્રી છોકરાં તથા ધન સહિત, ત્રણ પખવાડિયામાં નાશ થઈ જશે પણ ખરો.

દયશી આંગળાનો નખ, લીમડો, કાચ, મધુ અને કુદરતી રીતે મરી ગયેલ માણસનું દાડકું—એ સર્વને (એકઠાં કરીને) જે કોઈ મનુષ્યના પગ નીચે કે ઘર આગળ કે કોઈ સૈન્યની છાવણી પાસે કે કોઈ ગામ કે નગરના પાડોસમાં દાટવામાં આવશે, તેા (જેના સંબંધમાં એ પ્રમાણે કરવામાં આવેલ હશે) તે મનુષ્ય કે મનુષ્યસંધનો, પુત્રદારાધનસદિત પ્વસ, ત્રણ પખવાડિયામાં, યદ્ય જરાનો પણ ખરો.

થેટું, વાંદરું, નોળિયું, બ્રાહ્મણો, અપાકો, કાગડો અને ધુવડ—એ સર્વના વાળને ચૂ (વિષ્ટા)માં વાટીને તેપાર કરાવેલો લેપ જે કોઈને લગાડવામાં આવશે તેનું મરણ સદય થઈ આવશે.

પ્રેતને પહેરાવવામાં આવેલ ફૂલમાળા, ખળતા પ્રેતમાથી નીકરતો કિણ્વ, નોળિયાના રોમ, તથા વીંછીની, લમરીની તથા સપની ચામડી—એ સર્વને એકઠાં કરીને જે કોઈ પણ મનુષ્યના પગ હેઠળ દાટી દેવામાં આવશે, તેા તે માણસ, જ્યાં લગી એ સર્વને દૂર ખસેડી દેવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધા, પોતાની માનવ આત્માને ખોઈ બેસશે પણ ખરો.

ત્રણ રાત્રિ પર્વન્ત ઉપવાસ કરીને, જે દિવસે પુષ્પનક્ષત્ર હોય તે દિવસે, દરકોઈ મનુષ્યે, અન્ય કોઈ શસ્ત્રહત કે યુગિએ ચઢીને મરી ગયેલ માણસની ખોપરીમાં માટી ભરીને તેમાં ચણોડી રોપી દેવી, અને પછી તેમને પાણી પાછને ઉછેરવી. એ પછી જે અમાવાસ્યા કે પૂર્ણિમાના દિને પુષ્પનક્ષત્ર હોય તે દિને, (તે ખોપરીમાં) ઉગ્રી નીસરેલા ચણોડીના છોડ ખેંચી કાઢવા, અને તેમની તેણે ગોળ છંદાણીઓ (મંડલિકાઓ) ગનાવી લેવી. આ પ્રમાણે તેપાર કરાયેલી છંદાણીઓ ઉપર જે અન્નજળ ભરેલાં બાત્રનેાં મુકવામાં આવશે, તેા કદિ પણ તેમાં ઘટ પડવાની નહિ જ.

જે કોષ રાત્રિએ તમારો ચક્ર રહેલો હોય તે રાત્રિએ હરકોષ માણસે કોષ એક મૃત ગામના આચળ કાપી લઈને તેમને મચાલના બડકા (પ્રદી-પાત્રિ)માં બાળી નાખવા, અને તે પ્રમાણે કરતાં જે ગેસ્તનબરમ તૈયાર કરાય તેમા કોષ વૃષભનું મૃત્યુ, મેળવી દેવું, અને એ પ્રમાણે જે લેપ તૈયાર થાય તે લેપ તેણે કોષ એક નવા ઘડા (નવાકુંલ)ની અદગના બામમાં ચોપડી દેવો. પછી એ ઘડા માથે તેણે, જમણા હાથેથી નીસરીને કાપી બાજુએ નીકળાય એવી રીતે, ગામને પ્રદક્ષિણા કરવી, અને તે ઘડાને હેઠે મુકી દેવો. આ પ્રમાણે કરવામા આવશે, તો (તેવા ગામની) તમામ ગાયોનું માખણ તે ઘડામાં આવી પડશે.

કોષ પણ માસના કૃષ્ણપક્ષની જે ચૌદશે પુષ્યનક્ષત્ર હોય તે દિવસે હરકોષ માણસે, તપાવેલ લોડાની એક મુદ્રિકા લઈને તેને કોષ કૃતરીની ગોનિમા ખોસી દેવી, અને પછી બ્યારે એ મુદ્રિકા બહાર નીકળીને હેડી પડે ત્યારે તેને તેણે ઉઠાવી લેવી. જે કોષ માણસ વૃક્ષફલોને એકઠાં કરી લેવા હચ્છતો હોય તે માણસ ને આ મુદ્રિકાને પોતાના હાથમાં ઝાલીને ફેળોને (પોતાની પાસે આવી પડવાને) બોલાવશે, તો તે બધા તેની પાસે આપોઆપ આવી પડશે પણ ખરાં.

મંત્રો, ઔષધો (લૈપાન્ય) અને ગદુષ કરામતો (યોગમાયા)-એ સર્વની મદદથી હરકોષ (ગળ)એ પોતાના માણસો (સ્વજન)ની રક્ષા કરવી અને શત્રુપક્ષના લોકોનો ખોડો પણ કાઢી નાખવો.

(આ પ્રમાણે કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના “ગુપ્ત ઉપાયોવિવચક ઔષ્ણિપદિક” ગ્રાહમા અધિકરણમાંનું, “ઔષધો અને મંત્રોનો ઉપયોગ-” એ નામનું ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

પ્રકરણ ૪

સ્વસૈન્યને થતા ઉપદ્રવોઆમે ઉપાયો.

ઝેર અગર ઝેરી પ્રદાયનો ઉપયોગ કરીને શત્રુ તરફથી (કાંઈ પણ રાજના) પોતાના સૈન્યને નુકસાન કરવાની પ્રવૃત્તિ થાય, તો આ પ્રમાણે ઉપાયો રચવા:—

સ્ત્રેષ્ઠમાતક, કપિ, મદન્તિ, દંત (હાથોદાંત), શક, ગોઝિગી(ગોઝિદ્વો?), ત્રિપ, પાટલો, બ્રહ્મ, સ્ત્રેનાયા, પુનર્નવ, ચેત અને તચર:—એ સર્વ સ્ત્રીગેના કવાયમાં ચંદન તથા સાલાટ્ટકીનું લોહી—એ જે વસ્તુ મેળવીને તે વડે, સ્ત્રીઓ સુદાંત જે કાંઈ રાજથી ઉપભોગ્ય હોય. તે તમામને ઘોષ નાખવાનું રાખવું. એમ કરવાથી વિપત્તિ જે અસર હશે તે નષ્ટ થઈ જશે.

પૃથ્વ (રાતા ચાઠાંવાળું દરિયું), નકુલ, નીલકંઠ (મોરલો), અને ગોધા—એ સર્વ પ્રાણીઓના પિતૃમાં સિંધુવાસિ: તચર: તંદુલીયક: અને ચતપર્વ—એ સર્વના અંકુરો (અથ)ને, પિંડીનકની સાથે મેળવેલ કાષ્ઠજાના ભૂકા સાથે મુકેન કરીને મિશ્રિત કરી દેવામાં આવશે, તો તેની મદદથી મદનયોગ-જનિત દોષને દરી પણ શકાશે.

સુગાલ, વિન્ના, મદન, ચિન્દુવાર, તચર અને વસ્ત્રી: એ તમામને અગર તો તેમાંના એકને દૂધમા મેળવીને જે પાવામાં આવે, તો મદન-યોગજનિત દોષ નષ્ટ પણ થઈ જાય.

કૃત્યમાંથી ખેંચાયેલ પ્રતિતિલ (દુર્ગંધ દેવાવનારું તેલ) ઉન્માદદર (ગાંડપણ દરનારું) ગણાય છે.

પ્રિયંતુ અને નક્તમાલ—એ જેને એકઠાં કરીને જે મુંઘવામાં આવે, તો તેના પરિણામમાં કોઈ મટી જવાનો પણ ખરો.

કુષ (કોઈ) તથા લોદ્રા—એ જેની કાંઈ ક્ષયરોગ મટાડી દેશે.

કટકલ, દ્રવન્તિ અને વિવ્રગ—એ ત્રણનું ચૂર્ણ સંઘવાથી ચિરો-રોગ મટવાનો.

પ્રિયંતુ, મટક, તચર, વ્રાહ્મરસ, મધુક, દન્તિ અને ક્ષોદ (મધ)—

જે કોઈ રાત્રિએ તમારો યજ્ઞ રહેલો છે. કોઈ એક મૃત ગાયના આચ્ચળ કાપી, દોરડાના મારથી કે પાણીમાં પાંખિ)માં બાળી નાખવા, અને ફટકાના મારથી કે પછડાટથી બેલાન તેમા કોઈ વૃષભનું મૃતુ એ ઝાંચવામાં આવશે, તો તે પ્રમાણે બેલાન થયેલો લેપ તેણે કોઈ એ આવી જશે.

પછી એ નાંખેલ માથુસને એક 'અક્ષ' જેટલું આપવું; અને ગાય તથા બાળનનેથી જમણું, તથા કાથી અને જાંટને ચાર જણા પ્રમાણમાં દેવાનું છે.

પૂર્વોક્ત ચૂર્ણની એક ગોળા (મણિ) વાળીને તેમાં સોનાની એક કરચ (રૂકમ) ગોઠવી દેવી. આ ગોળા જે કોઈ ખાશે તે દરકોઈ પ્રકારના ઝેરની અસરમાંથી બચી પછુ જશે.

જીવન્તી, શ્વેતા, મુઠ્ઠકપુષ્પ અને વદાક-એ સર્વે છોડવાએ જે કોઈ અશ્વત્થ (પીપળા)ની આસપાસ ઉગના હોય તે પીપળાના લાકડાને ખાંડીને કરાતા જૂકામાંથી બનાવાયેલ ગોળા (મણિ) જે કોઈ ખાશે, તે દરકોઈ પ્રકારના વિપત્તિ અસરમાંથી બચે (પછુ) ચકશે.

વરીઓમાંથી નીકળતા જ્વનિને એ, પૂર્વોક્ત ચૂર્ણનો પાસ લાગેલો હશે, તો તે પછુ ઝેરમાંથી મુક્તિ અપાવી ચકશે. (વળી) એ ચૂર્ણ જે ઉપર લગાડાયેલું હોય એવા જ્વજ કે પતાકા સામે જે કોઈ જશે તે પછુ વિપમુક્ત થઈ જશે.

રાત્રિએ, પોતાની તથા પોતાની મેનાની રક્ષા કરવા માટે, પૂર્વોક્ત કોટિ-ના ઉપાયો રચના જેટલું તો નહિ, પરંતુ તેણે પોતાના સત્તુઓની સામે ઝેરી વાયુઓ (વિષધુમ) તથા અન્ય વિષોદ્ધોનો ઉપયોગ કરવાનું પણ રાખવું.

(આ પ્રમાણે કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાંના, " સુપ્ત ઉપાયો વિષયક (ઔપનિષદિક) " ચોદમા અધિકરણમાંનું, " સ્વસંન્યને યતા ઉપદ્રવો સામે ઉપાયો " - એ નામનું ચોથું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

અધિકરણ ૪

મામે ઉપાયો.

પ્રકરણ ૧. શત્રુ તરફથી (કાષ્ટ પણ્ય
તો આ પ્રમાણે

અખિલ તંત્રના વિભાગો.

મનુષ્યનો જે વડે નિર્વાહ થાય છે તે ‘અર્થ’ કહેવાય છે; જે ભૂમિમાં
અનુષ્ઠા વસે છે તે ભૂમિ પણ ‘અર્થ’ કહેવાય છે; (અને) પૃથિવી (ભૂમિ)
મેળવવાને તથા તેનું પાલન કરી રાખવાને માટે જે શાસ્ત્ર સાધન (ઉપાય)
મેળવી આવે છે તે ‘અર્થશાસ્ત્ર’ કહેવાય છે.

તે શાસ્ત્રના, આ પ્રમાણે, મુખ્ય જત્રીય વિભાગો પડે છે:-અધિકરણ;
વિધાન (અંશગત વિષય); યોગ (સમાન આજ્ઞાનું નિદર્શન); પદાર્થ
(શબ્દનો અર્થ); હેતુનો અર્થ; ઉદ્દેશ; નિર્દેશ; ઉપદેશ; અપદેશ (હિતા-
રાજો); અતિદેશ (લાગુ પાડવું તે); પ્રદેશ (જેમાંથી જેમ શકાય તે);
ઉપનાન; અર્થોપત્તિ (ગર્ભિત અર્થ); સંશય; પ્રસંગ; વિપર્યય (ઉલટી
આજ્ઞા); વાક્યરોપ (અપૂર્ણ હોય તે પૂરું કરી લેવાય તે); અનુભવ;
વ્યાખ્યાન (ખુલાસો); નિર્વચન (મૂળ ગોતવું તે); નિદર્શન (ચીજી જતાવવું
તે); અપવર્ગ (અપવાદ); સ્વસંજ્ઞા (લેખકે વાપરેલ પરિભાષા); પૂર્વપક્ષ;
ઉત્તરપક્ષ; એકાન્ત (નિર્ણય); અનાગત અવેક્ષણ (પછીથી આવનાર
ભાગનો ઉદ્દેશ); અતિકાન્ત અવેક્ષણ (અગાઉ આવી ગયેલ ભાગનો
ઉદ્દેશ); નિયોગ (આજ્ઞા); વિકલ્પ (એક નહિ તો બીજું); સમુચ્ચય
(એકઠું કરાયેલ હોય તે); અને ઉલ્લ (નિર્ણયની અપેક્ષા રાખતી દકીકન).

જે અંશ વિષે કાષ્ટ પણ્ય એક અર્થ (વિષય) પરત્વે ચર્ચા કરવામાં
આવે તે ‘અધિકરણ’ કહેવાય છે; જેમકે:-“પૃથિવીને મેળવીને તેનું પાલન
કરી રાખવા અર્થે માર્ગ જતાવનાર જે અનેક અર્થશાસ્ત્રો પૂર્વકાળના

આચાર્યોએ લખેલ છે તે સર્વને એકત્ર કરીને આ અર્થશાસ્ત્ર (રામ-નીતિશાસ્ત્ર) રચવામાં આવેલ છે. ”

“ વિદ્યાઓનો સમુદ્દય; વૃદ્ધજનોથી સંગોત્ર; ઇન્દ્રિયજન્ય; અમાત્યોની ઉત્પત્તિ ” વગેરે મથાળા નીચે, કોઈ પણ એક અધિકરણમાં જે વિષયનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન થાય તે ‘વિધાન’ કહેવાય છે.

“ આ અને એવી બીજી બાબતો—” એવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને જે બીજી તુલ્ય બાબતો બતાવવામાં આવે, તે ‘યોગ’ કહેવાય; જેમકે—“આ શોકમાત્ર ચાર વર્ણમાં અને ચાર આશ્રમમાં વહેંચાયેલ છે. ”

એક શબ્દથી જે કાંઈ સમજાવવાનું હોય તે તેનો ‘અર્થ’ ગણાય છે; જેમકે,—‘મૂલદર’ શબ્દથી,—“જે કોઈ ચોતાના બાપદાદા તરફથી પ્રાપ્ત થયેલ ધનને ઉડાવી મેલે તે (ઉડાઉ)” —એમ સમજાશે.

કોઈ એક કથનને સામીત કરવા માટે જે કારણ (હેતુ) બતાવવામાં આવે તે ‘હૃતવર્થ’ કહેવાય છે; જેમકે—“ધર્મ અને કામનાની સિદ્ધિ અર્થથી જ થાય છે.

એક શબ્દથી આખી ય વાત જણાવી દેવી તે ‘ઉદ્દેશ’ કહેવાય છે; જેમ કે—“ ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મળે તો જ વિદ્યા અને વિનયની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. ”

કોઈ એક વાતને પૃથક્ પૃથક્ શબ્દોમાં વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવી તેનું નામ ‘નિર્દેશ’; જેમકે—“કાન, ચામડી, આંખો, શ્રભ અને નાકની મદદથી શબ્દ (નાદ), સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનું ચક્રાર્થ જ્ઞાન થવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ ન હોય, તો તે ‘ઈન્દ્રિયજન્ય’ કહેવાય છે.”

“ આ પ્રમાણે દરેકે વર્તવું જોઈએ ” —એવું જ્યારે કહેવામાં આવે ત્યારે તે ‘ઉપદેશ’ કહેવાશે; જેમ કે—“ધર્મશાસ્ત્ર તથા અર્થશાસ્ત્ર તરફથી બતાવવાતા નિયમો ભંગ કર્યા વિના તેણે રહેવું જોઈએ.”

—“એ આ પ્રમાણે કહે છે” —એવું વાક્ય ‘અધદેશ (અવંતરણ)’ કહેવાશે; જેમકે—“રાજાની ચોતાની મંત્રિપરિષદમાં ચાર સભ્યો રાખવા એમ મનુષ્ય

કહેવું છે, બહુસ્પતિમતનાનું કહેવું એમ છે કે, તેમાં ૧૬ સભ્યો (મંત્રીઓ) હોવા જોઈએ, ઔચનસમતાનુયાયીઓનું કહેવું એમ છે કે તેમાં ત્રીસ સભ્યો હોવા જોઈએ, પરંતુ મારો (કૌટિલ્યનો) અભિપ્રાય એવો છે કે, રાજ્યને જેટલા મંત્રીઓને (મંત્રિપગ્નિપદમા સભ્ય તરીકે) ગણવાની જરૂર વાગે તેટલા તેણે નાખવા."

એક ખામત પરત્વે જે વાત નકકી કરાઈ હોય તે જો બીજી કોઈ ખામતને વાગ્યું પાડી શકાય, તો તે 'અતિદેશ' કહેવાય છે, જેમકે—“જે દેવુ ચૂકવાઈ મધુ ન હોય તે સખધમા જે કાઈ કહેનામા આન્યુ હોય તે, જે કાઈ દાન કરવાને માટે વચન અપાયતું હોય છતાં તે વચન જો ન પેળાયુ હોય તો તેને પણ લાગુ પડે છે."

પાછળથી જે વાત વિરે કહેવામા આવનાર હોય તે વાતની મદદથી, કોઈ પણ એક ખામતને પ્રતિપાદિત કરવી તેને 'અદેશ' કહેનામા આવે છે, જેમકે—“આપતિઓ વિષે વિચારપૂર્વક વિવચન કરતી વેળા જે મામ, દાન, ભેદ અને દડ એ (સાધનચતુષ્ટય) મળવામા આપણે વાત કરનાર છીએ તેમનો ઉપયોગ કરીને—"

દષ્ટ વસ્તુની મદદથી કોઈ અદષ્ટ વસ્તુને સાબીત કરવી તે ઉપમાના છે; જેમકે—“એક પિતા પોતાના પુત્રની રક્ષા કરે છે તેમ તેણે, પોતાના જે પ્રજાજનોએ કરમાથી મુક્ત થવાનો કાળ વ્યતીત કરી દીધો હોય તેનો રક્ષા કરવી."

જે વાત ન્પટતાપૂર્વક કહેવાઈ ન હોય છતાં તેમાંથી જે બાવાર્થ નીકળી આવે તેને 'અર્થાપત્તિ' કહે છે, જેમકે—જે કોઈને આજગતનો પૂરેપૂરો અનુભવ થયો હોય તેણે દરબારીઓ તથા મિત્રોની મદદ મેળવીને તેમની માન્દ્રત આત્મપ્રકૃતિસ પન્ન રાજાની પ્રીતિ સ પાદન કરવી આ ઉપગ્રથી એટલું પણ મગ્નજે કે, રાજાના ચતુઓની મદદ કોઈએ ગમ્મની પ્રીતિ મેળવવાનો પ્રયાસ કરવો નહિ."

જો એક ને એક હેતુ જો જુદી જુદી જાનતોના સખધમા કંઈપણ રાકાય, તો તે 'સંશય' કહેવાશે; જેમકે—“આ બેમાંથી કયા રાજાની

‘આ અને તે: એ ઉભય સાધન વડે’-એમ કહેવું તે ‘સમુચ્ચય’ કહેવાશે;
 જેમકે:-“જે પુરૂષે પોતાની પત્નીથી જે સંતાનો પેદા કર્યાં હશે તે પુરૂષનાં
 તે સંતાનો પોતાના પિતાનો તેમ જ પિતૃમંદુઓનો વારસો મેળવી શકશે.”

જે વિષે વિચાર કરાઈને નિર્ણય કરવાનો હોય તે ‘ઉદ્ધમ’ ગણાય છે;
 જેમકે:-“દાતાને તેમ જ પ્રતિગૃહીતાને નુકસાન ન થાય એવી રીતે કુશળ
 પુરૂષોએ દાનની દેયતા અમર અદેયતા પરત્વે નિર્ણય કરવો.”

આ પ્રમાણે, વિવિધ વિભાગોમાં વહેંચાયેલ આ શાસ્ત્રને, આ લોક
 તથા પરલોકને પ્રાપ્ત કરી તેમનું પાલન કરી રખાય એટલા માટે, એક માર્ગો-
 પદ્ધતિ રૂપે લખવામાં આવેલ છે.

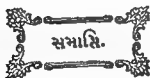
આ શાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાથી ધર્મ, અર્થ અને કામનું પ્રવર્તન
 અને પાલન થઈ શકશે એટલું તો નહિ, પરંતુ અધર્માત્મક, અનર્થકર
 અને વિદ્વેષાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો ધ્વંસ પણ કરી શકાશે.

અરાજકતા અમલ થઈ પડ્યાને કારણે, જે પુરૂષે શાસ્ત્ર (રાજનીતિ-
વિદ્યા), શાસ્ત્ર (વિદ્યા), અને નન્દરાજ્યના અધિકારમાં રહેલ પૃથ્વીનો
સત્વર ઉદ્ધાર કરી દીધો તે પુરૂષે આ શાસ્ત્ર (અર્થશાસ્ત્ર) લખેલું છે.
જે (આ પ્રમાણે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાના, 'તત્રયુક્તિ' સંયુક્ત પદ્ધતિ
અધિકરણમાનું, 'અખિલતત્રના વિભાગો' એ નામક પ્રથમ (અને છેલ્લું)
પ્રકરણ પૂરું થાય છે.)

—પંદરમું અધિકરણ પણ સમાપ્ત—

શાસ્ત્ર ઉપર ભાષ્યો લખનારાઓના લેખામાં બહુ પ્રકારના
દાષો જોવામાં આવતાં વિષયગુપ્તે (કૌટિલીય-આણક્યે) યોતે
આ સૂત્ર અને ભાષ્ય રચી કાઢેલ છે.

વર્ણક્રમાનુસાર શબ્દકાશ.

અ.	વિષય	પત્રાંક	વિષય	પત્રાંક
વિષય	પત્રાંક		અતિક્રમણ૨૬૭
અકાન્તિ૧૦૫		અતિકાન્તાવેક્ષણ૭૧૮
અકુલીન રાજ૫૩૪		અતિચાર૨૩૭
અકૃતચિકીર્ષાસંધિ૪૪૯		અતિચારદંડ૨૭૦
અકૃતાંત્ર૫૧૩		અતિદેશ૭૭૫
અગમ્ય સ્ત્રીઓ૫૪૦		અતિવૃદ્ધિ૫૩૬
અગૂઠ સંસ્થા (ચારોની) ...	૨૮		અતિસંધિ ...	૪૫૫, ૪૬૬
અગ્નિજ્વળી જાસુસો૬૫૧		અત્યાવાપ૬૨૦
અગ્નિદાનશમનકર્મ૬૧૬		અથર્વવેદ ...	૭, ૩૨૯, ૩૩૦, ૬૦૦, ૬૧૧
અગ્નિદેવ ...	૭૦૬		અદિતિ૬૯૫
અગ્નિદેવતા૬૬૦		અદેય૩૫૫
અગ્નિધારણ૬૭૯		અદ્યુત કરામતો૬૬૫
અગ્નિપ્રવેશ૬૬૩		અદ્ય પુરુષસંધિ૪૨૧
અગ્નિભય૩૨૭		અદ્ય સંસર્ગવિદ્યા૬૫૯
અગ્નિયોગ૧૮૭		અવર્મ૬૪૧
અગ્નિયોગચૂર્ણ ...	૬૭૮—૬૭૯		અધિરણ૮૬, ૯૯, ૭૧૩
અગ્નિશાંતિ૨૧૭		અધિરણરથ૬૪૪
અગ્નિ સામે ઉપાયો૫૬		અધિકારી (જકાત ખાતાનો) ...	૧૫૯
અગ્નિવર્ણ૬૭૯		” (વેપાર ખાતાનો) ...	૧૪૧
અગ્રાણ હાથીઓ૨૭૩		અધિજીત૩૨૫
અગ્રલબ્ધ૬૨૧		અધિમાસ૧૫૯
અગ્રલસંધિ૫૧૧		અધિરાજ૪૧૨
અગ્રિન્ય મરણ૩૪૩		અધિરાજ્ય૪૦૯
અગ્નિન્દુ૧૩		અધ્યક્ષ૭૦
અગત્યપુત્ર૫૧૨		અધ્યક્ષપુરુષ૩૫૧
અટક૩૫૭		અધ્યક્ષી૮૭
અટાલક૭૨		” ની કચેરીઓ૫;
અદાર અંગેવાળું મંડળ ...	૪૧૬			

વિષય	પત્રાંક
ની નીમણુંક ...	૫૨
ની કામો ...	૧, ૬૩
અન્ય ...	૪૧૩, ૫૨૬
અનર્થ ...	૪૬, ૫૯૧
અનર્થના પ્રકારો ...	૫૯૨
અનર્થવર્ગ ...	૫૯૭
અનર્થસંશય. ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨	
અનર્થપદ ...	૫૯૩
અનર્થોત્પાદક અનર્થ ...	૫૯૨
અર્થ ...	૫
અનર્થ સંયોગ ...	૫૯૭
અનવસિત સંધિ ...	૪૭૮
અનાગતાવેક્ષણ ...	૭૧૮
અનાત્મસંપન્ન ...	૨૯૭
અનામત સૈન્ય ...	૬૨૩
અનિત્ય મિત્ર ...	૪૭૧
અનિબૂત સંધિ ...	૪૮૨
અનીકચિકિત્સક ...	૩૯૩
અનીકદર્શન ...	૬૮૦
અનીકસંધિ ...	૬૧૮
અનીચર ...	૧૮૧
અનીશ્વર પુત્રો ...	૨૪૫
અનુક્રાંત ...	૩૫૫
અનુગ્રહપાત્ર મિત્રો ...	૪૬૦
અનુભવી ...	૩૯૭—૩૯૮
અનુત્પાદક અનર્થ ...	૫૯૨
અર્થ ...	૫
અનુનયના પ્રકારો ...	૧૦૩
અનુમત ...	૧૦૬
અનુમતિ ...	૬૯૫
અનુયોગ ...	૨૨૮
અનુરૂપવેલા ...	૪૦૩

વિષય	પત્રાંક
અનુલોભ પુત્રો ...	૨૫૪
બૃહ ...	૬૨૧
અનુશયી ...	૨૯૬
અનુરાગ ...	૩૨૫
અનેકરચબળ ...	૫૬૬
અનંતરપુત્ર ...	૨૫૧, ૨૫૩
અન્યગત. ...	૨૩૫
(આવક) ...	૮૫
અન્યગોલિત ...	૩૬૬
અન્નાધિ ...	૩૭૬
અન્નાવાપ ...	૬૧૯
અપકલ્પસંધિ ...	૪૩૩
અપકારસમર્થ ...	૪૫૬
અપકૃષ્ટ બીજ ...	૨૫૪
અપદેશ ...	૭૧૪
અપનય. ૪૧૩, ૫૨૬, ૫૭૮, ૫૯૧	
અપરોગી રાજા ...	૫૩૪
અપવર્ગ ...	૭૧૭
અપવર્તક ...	૧૦૮
અપવાદ ...	૩૦૪
અપવિરુપુત્ર ...	૨૫૩
અપવ્યય ...	૨૭૮
અપશબ્દ ...	૧૦૫
અપસર્પ ...	૬૭, ૬૭૬
અપસુતજનો ...	૪૪૬
અપહાર ...	૬૩
અપુરુષ (રાત્ન) ...	૪૮૦
અપેક્ષિત લાભ ...	૫૭૫
અપ્રતિપિદ્ધ પિવાહ ...	૨૨૦
અપ્રતિહત બૃહ ...	૬૨૬
અપ્રાપ્તવ્યવહાર ...	૨૪૭
અપ્રેત-અવસ્થા ...	૫૪૦

વિષય	પત્રાંક
અભયવચન૨૬૮
અભિચાર૩૭૪
અભિચારશીલ૩૩૩
અભિભાત્સન૩૦૪
અભિહિત સંધિ૪૮૨
અભિગાનમુદ્રા૧૬૦
અબ્યુદાય ...	૧૩૦-૧૩૧
અબ્રક૧૩૨
અબ્રકપદલ૬૬૬
અમલ (વિદેશીય રાજાનો) ...	૫૩૨
અમલિવ૭૦૬
અમિત્રે૭૦૫
અમંગલ૧૦૭
અમાત્ય૧૫
— વિષે કાણુપદાન્ત..	૧૫
— „ કૌટિલીય ...	૧૭
— „ પારાશર ...	૧૫
— „ પિશુન ...	૧૬
— „ બાહુદતીપુત્ર ...	૧૭
— „ ભારદ્વાજ ...	૧૫
— „ વાતંબાધિ ..	૧૬
— „ વિશાલાક્ષી ...	૧૫
અમાત્ય વ્યસન૫૨૬
અમાત્યસંકેદ૫૨૭
અમાત્યોત્પત્તિ૧૭
અમાત્યોની પરીક્ષા૧૯
— „ યોગ્યતા ૧૭, ૧૮, ૪૧૦	
અમાત્યોનું કાર્ય સામર્થ્ય ...	૧૭
અમાત્યોના કર્મ૧૯
અમિત્રખલકાલ૫૬૧
અમોક્ષલઅ૨૩૭
અમ૪૧૩

વિષય	પત્રાંક
અરાજકતા૭૧૯
અરાજકીજ૪૮૧
અરાજકાકત ...	૪૪૦, ૪૪૨
અરાજકાકિત૪૪૨
અરાજવાચ્ય૨૮૧
અરિભાવ૫૨૧
અરિષ્ટવર્ગત્યાગ૧૩
અરિષ્ટવ્યુહ૬૨૬
અરિસ પત્તિ૪૧૪
અર મુવ્યસન૪૫૬
અર્જુન૧૩
અર્થ ...	૩૬૭, ૫૩૮, ૭૧૪
અર્થ—અનર્થ—સંકેદ૫૬૫
અર્થ—કારણિક૬૦
અર્થક્રમ૧૦૧
અર્થકૃત્ત્વ૪૬૧
અર્થચરો૩૫૮
અર્થદાન૨૬૭
અર્થદૃષ્ટ્ય૫૩૭
અર્થનું શિક્ષણ૪૬
અર્થપૂર્ણ૫૩૭
અર્થમૂળ૫૬૬
અર્થરક્ષા૪૧૩
અર્થવર્ચ૫૬૭
અર્થશાસ્ત્ર ...	૪૦૮, ૫૨૩
—ના વિભાગો૭૧૩
અર્થસામર્થ્ય૨૮૩
અર્થસંશય ...	૫૬૦, ૫૬૬
અર્થાતિક્રમ૬૪૧
અર્થાનયોપદ૫૬૪
અર્થોપત્તિ૭૧૫
અર્થોત્પાદક અનર્થ૫૬૨

વિષય	પત્રાંક
અર્થ	... ૫૯૨
ભૂમિ	... ૪૭૮
અર્થોપધા	... ૨૦
અર્થોપાર્જન	... ૪૧૩
અર્થગુચ્છ	... ૧૦૭
અર્થત્રિકબંધ	... ૬૨૬
અર્થમાણવક	... ૧૦૭-૧૦૮
અર્થહાર	... ૧૦૭
અર્થકારો (સાંપ્રામિક)	... ૨૦૬
અર્થપ્રાપ્ત્ય	... ૩૮૪
અર્થભોગ	... ૪૬૮
અર્થબંધ	... ૫૭૭
અર્થસાર	... ૪૮૫
અવકૃતક	... ૨૮૦
અવમર્દકાલ	... ૬૮૦
અવમર્દન	... ૬૭૭
અવરવધુ	... ૪૮૦
અવશીષ્ટ ક્રિયા	... ૪૪૬-૪૫૦
અવરય	... ૫૨૨
મિત્ર	... ૪૭૧
અવસારધુ	... ૧૩૦
અવસ્તાર	... ૬૨
અવિચિન્નતા (૧૫કની)	... ૨૪૫
અવિચલિ	... ૫૩૫
અવિનય	... ૫૩૫
અવિભાજ્ય દ્રવ્ય	... ૨૪૫
અવ્યય	... ૧૦૨
અવૃદ્ધિ	... ૫૩૫
અશનિવર્ષ	... ૬૬૧
અશ્મક દેશ	... ૧૬૮
અશ્વકર્મે	... ૬૬૬
અશ્વદમક	... ૩૬૩

વિષય	પત્રાંક
અશ્વદગનાં કાર્યો	... ૬૧૪
અશ્વખળ	... ૫૬૨, ૬૨૨
અશ્વમુખ્ય	... ૬૪૫
અશ્વશાળા	... ૭૬, ૧૬૫
અશ્વાધ્યક્ષનાં કર્તવ્યો	... ૧૬૫
અશ્વિન દેવો	... ૭૭
અશ્વોના વર્ગો	... ૧૬૫
અશ્વોની ગતિ	... ૧૬૮
અષ્ટાનીકબંધ	... ૬૨૬
અસગંધી	... ૪૮૬
અસવધુપુત્ર	... ૨૫૩
અસલબંધ	... ૬૨૪, ૬૨૬
અસિયુક્ત ભાસુસા	... ૬૪૬
અસુરવિજયી	... ૬૩૮
અસંધેય	... ૫૫૨
અસંદતબંધ	... ૬૨૪, ૬૨૬
અરિયતુલ્ય	... ૧૨૫
અદર્શ	... ૨૬૩
અક્ષ	... ૩૧૨
અક્ષપટલખાતુ	... ૭૬, ૮૬
અક્ષશાળા	... ૧૨૧
અક્ષ	...
આકરાધ્યક્ષ	... ૧૧૫
આકાશયુદ્ધ	... ૨૦૬
આક્રમકર્મ	... ૪૧૬
આકંદ	... ૪૧૪, ૪૩૭, ૪૬૪
આકંદાસાર	... ૪૬૫
આકૃતિમદધુ	... ૩૫
આગતુલવધુ	... ૧૨૦
આચાર	... ૪૭
આશ્ચર્યા	... ૩૬૨

विषय	पत्राङ्क
आटविको ...	२६, ५४७
आढक ...	३२३, ३६५
आतिवाहको६७५
आत्मद्रव्यप्रकृति२६७
आत्मरक्षा...१४६,	३६८, ६४२
आत्मवान्३६७
आत्मवृद्धि४६३
आत्मसंपत्त४१०
आत्मक्षय४६५
आत्मभिषसंधि४३१
आत्मोपनिधान१०५
आत्मयिक४००
आदान२६६
आदिष्टसंधि४३२
आदेश५७५
आदेश२७६
आधि२७८
आधिवेदनिक२३३
आन्वीक्षकीनुं स्थान६-७
— विषे विशनस७-८
—, भनु६, ८
आपत्तिआ(आभ्यंतर)५७८-५७९	
— (आल)
आपत्कोल५६७
आपह५६७
आपहय५२१
आपमित्यक१३५
आपायनिक१३५
आभिगामिक४०६
आभ्यंतर कोप...	...५७०
—, यरितो २७
—, स कटो५३२

विषय	पत्राङ्क
— स्तंभ५४८
आम...३६२
आम्लवर्ग१३७
आय... ८१
आयतिप्रदर्शन...	...१०५
आयना प्रकार ८४
आयमुष्ण ८३
आयशरीर ८३
आयव्यय५२६
आयुधाभार ...	७८, १४७
आयुधाभाराध्याक्ष१४७
आयुधीय३६६
आयुर्वेद१६८
आयामव२५४
आरकूट३२०
आरामवाटिका२५६
आरामशाला ६६
आरोहक३६४
आरोहजुना प्रकार१६८
आर्ष२८४
आर्षयुक्त३६४
आवाप६५६
आशुभृतके३४३
आषाढ५६१
आमन४१६, ४३४
आसव१७५
आसुर विवाह२२६
आसुर वृत्ति५८१
आसुरी सृष्टि५६६
आनालेभ१०३

ક્ર-ક્ર	વિષય	પત્રાક
	મતિલાસનો અર્થ ...	૧૧-૧૨
	મન્દ્ર ...	૩૦, ૪૫
	— ક્રોધ ...	૭૨
	— હંદ ...	૧૦૭
	— ભગવિદ્યા ...	૨૫
	— નીલ ...	૨૦૮
	મન્દ્રવાનક ...	૧૦૯
	મન્દ્રિયભ્ય ...	૧૨, ૧૪, ૭૧૪
	મરિયુદ્ધર્ગ ...	૭૭
	મિતાકાર ...	૩૫, ૪૦૦
	મન્દ્ર ...	૧-૪
	ઉ	
	ઉદય ...	૩૫૫
	ઉમ ...	૨૫૪
	ઉમરાન ...	૪૮૪
	ઉચાપન ...	૮૧, ૮૩, ૮૭
	— ના અકારો ...	૪૩
	ઉચ્છિન્નસંધિ ...	૪૩૩
	ઉગ્ર ...	૮૬
	ઉતરતા રૂપાઓ ...	૪૨૬
	ઉદ્યોગ ...	૩૩૨
	ઉત્તમ કાલ ...	૫૫૯
	— ક્રોધ ...	૪૧૧
	— ભૂમિ ...	૫૫૯

વિષય	પત્રાક
— મિત્ર ...	૪૧૨
— સેના ...	૪૧૧, ૬૨૧
ઉત્તરપક્ષ ...	૭૧૭
ઉત્તરાધ્યક્ષો ...	૯૯
ઉત્થાન (રાજાનું) ...	૫૪
ઉચ્ચાપિક ...	૩૯૪
ઉત્સાદના લક્ષણો ...	૪૦૯, ૫૫૭
ઉત્સાદચક્રિત ...	૪૧૬
ઉત્સર્ગ ...	૧૩૫
ઉદ્દનાલિકા ...	૩૪૫
ઉદ્દકમાર્ગ ...	૨૫૬
ઉદ્દકાદિ ...	૭૦૮
ઉદ્દયન ...	૫૯૪
ઉદરદાસ ...	૨૮૪
ઉદાસીન રાજા ...	૪૬૪, ૫૨૮
ઉદાસિયત ગૂઢપુરુષ ...	૧૩, ૩૯૪
ઉદ્દેશ ...	૭૧૪
ઉદ્દભેદ ...	૧૨૬
ઉદ્ભવ ...	૭૧૮
ઉદ્ભાવકાળ ...	૧૨૬
ઉદ્ભવેરો ...	૨૬૩
ઉદ્ભવ (ચતુર) ...	૧૨૭
ઉપકરણો ...	૧૪૧, ૧૫૦, ૩૪૮
ઉપકરણદારો ...	૧૨૫
ઉપગતપુત્ર ...	૨૫૩
ઉપગતવેળ ...	૧૦૩

વિષય	પત્રાંક
ઉપગ્રહસંધિ૪૩૨
ઉપજ... ૮૧
ઉપજપિતા...૫૭૬
ઉપજાતિઓ (રત્નની)૧૦૯
ઉપજાપ.. ૪૦૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૫૭૨	...૪૫૯.
ઉપદામાહક૩૪૨
ઉપદેશ...૭૧૪
ઉપદ્રવો (સ્વસૈન્યને)૭૧૧
ઉપધા (અર્થવિષયક) ૨૦
" (કામવિષયક) ૨૦
" (ધર્મવિષયક) ૨૦
" (ભયવિષયક) ૨૧
ઉપધાના પ્રકાર... ..	૨૦-૨૧
ઉપનિધિ	૧૭૪, ૨૭૭
ઉપનિપાત	૨૮૦, ૨૯૪
ઉપનિવેશ...૫૫૨
ઉપપ્રદાન...૧૦૫
ઉપભોગ (દ્વાપ) ૯૨
ઉપમાન...૭૧૫
ઉપયુક્ત... ૮૧
—ની પરીક્ષા ૯૬
ઉપગ્રોમ (અટવીજળનો)૫૬૬
" (ઔપધેનો)૭૦૨
" (ભૂતક સેનાનો)૫૬૪
" (મિત્ર)૫૬૪

વિષય	પત્રાંક
" (મૌલ)૫૬૪
" (મત્રાનો)૭૦૨
" (ચતુસેનાનો)૫૬૫
" (શ્રેણીજળનો)૫૬૪
ઉપરોધ...૨૬૨
ઉપવાદ...૩૦૪
ઉપચાલ...૨૬૭
ઉપસર્ગ...૧૦૨
ઉપસ્થાન...૧૩૬
ઉપાયચતુષ્ટય૫૮૮
ઉપાય (દુર્ગમેજવવાના) ૬૫૯, ૬૮૫	
ઉપાયનીતિ૫૮૮
ઉપાયનાં સ્વરૂપો૧૦૮
ઉપાયો (ઉપદ્રવ સામે)૭૧૧
" (ગુપ્ત)૬૮૯, ૭૦૧
ઉપેક્ષા...૪૩૪
ઉભયતોભોગિ૫૦૮
ઉભયતઃ અનર્થાર્થસંશય૫૯૫
ઉભયતઃ અનર્થપદ૫૬૪
ઉભયભૂમિ (મિત્ર)૪૭૨
ઉભયવેતન... ..	૪૧, ૪૯૭
ઉરોદેશ (સેનાનો)૬૧૮
ઉદ્ધાપાત...૬૬૧
ઉદ્વેગન...૧૩૪
ઉશનસ... ૭૮, ૩૮, ૮૮, ૨૪૯,	૨૭૫, ૩૦૨
ઉચ્છ્રાજ...૫૬૨

હિ-ઓ

વિષય	પનાંક
જાખર...	...૪૧૦
એકાન્ત...	...૭૧૭
એલ ૧૩
ઓપનિપદિક૬૮૯
ઓપવાલ દાધીઓ	...૨૦૫
ઓશનસ...	૮૮, ૨૪૬, ૨૬૫, ૭૧૫
ઓપધ વર્ગ	... ૧૪૫
—	—
ઓ	—
અંકિત ઢોર૧૯૨
અંકુશિત રાજપુત્ર	૪૬-૫૦
અંગ ૭૦
અંગવિદ્યા ૨૫
અંગો (પ્રકૃતિનાં)	...૪૦૯
અંતપાલ...	... ૩૯૩, ૫૪૬
અંતકોપ૪૨૬
અંતઃગૃહચર ૨૮
અંતઃપુર૫૪૦
—ના બ્યવહારો...	૫૭-૫૮
—ની બાધણી ...	૫૫, ૭૫
—પ્રતિ ધર્મો	... ૫૫
અંતરચક્ર ૨૫
અંતરપતિલ૩૨૫
અંતરાગાઠ્ય બ્યવહાર	...૨૨૩
અંતરાળી પુત્રો૨૫૫

વિષય	પનાંક
અંતર્ધાનયોગ૭૦૪
અંતર્ધિ (રાજા)	...૪૯૨
અંતરસ્યાધી રાજા	...૫૮૪
અંધભુદિવાળો	...૫૩૩
અંધસેના૫૫૩
અંબરીષ ૧૩
અંબજી૨૫૩
અંશવિભાગ૨૪૯
અંસપથ૪૮૭
—	—
કચેરીઓ ૭૯
કદુકવર્ગ૧૩૭
કલ્પિત ભારદ્વાજ	...૪૦૨
કલ્પખાનું૧૭૮
કન્યાપ્રકર્મ૩૬૫
કન્યાવાદિકો૬૭૫
કપટાત્મક બ્યવહારો	...૨૨૨
કપાલસંધિ૪૩૨
કપોતપક્ષી૪૫૩
કળીચિત૩૪૦
કળીધદન૩૨૮
કર૩૮૬
કરજની પતાવટ	...૨૭૦
કરણીય ૮૪

	पन्नांक
करद	... २६६
करप्रति... ३२	... १६०
कराभतो	... ६६५
करावपेदेह	... १३
करश	... ७०
कर्कट	... ६६०
कर्कटकशृंगीव्यूह	... ६२६
कर्तक	... १०७
कर्तव्यः—	
—अध्यक्षानां	... ६३
—अध्याध्यक्षानां	... १६५
—आमुषागाराध्यक्षानां	... १४७
—कुष्माध्यक्षानां	... १४५
—क्रीडागाराध्यक्षानां	... २३४
—गणिकाध्यक्षानां	... १८०
—गोडध्यक्षानां	... १८६
—गोपनां	... २१२
—धर्मस्थानां	... २२२
—नागरिकानां	... २१५
—नावध्यक्षानां	... १८५
—पत्तनाध्यक्षानां	... १८५
—पत्ति-अध्यक्षानां	... २०८
—पौतवाध्यक्षानां	... १५०
—मुद्राध्यक्षानां	... २१०
—रथाध्यक्षानां	... २०८
—राजसोनीनां	... १२८

विषय	पन्नांक
—सन्निधातानां	... ७८
—समाह्वतानां	... २११
—सीताध्यक्षानां	... १६८
—सुराध्यक्षानां	... १७३
—सूत्राध्यक्षानां	... १६५
—सूत्राध्यक्षानां	... १७८
—हस्ति-अध्यक्षानां	... २०१
कर्तुं २२२
कर्म (अमात्मना)	... १६
कर्मकर	... २८८, २६०
कर्मगुरु	... ३२४
कर्मचारी	... ७७
कर्मना प्रकारे	... १२४
कर्मनिषेधो	... ७६
कर्मप्रमाण	... ३४१
कर्मसंधि	... ४८३
कर्मसंयम	... २८८
कर्ष	... ३२३
कर्षणयंत्र	... १६८
कसद	... ३०६
—नां कारवो	... ६२६
कलहोत्पत्ति	... ६३१, ६५६
कलायपुष्पक	... १०८
कलिंग	... ७७, ११४
कल्प	... ७
कल्पक	... ५१५

વિષય	પત્રાંક
કલ્પ	... ૫૭૫, ૫૭૭
કલ્પારંભી	... ૪૬૩
કલા	... ૩૪૯
કલ્પગ્રંથ	... ૭૦૫
કાકણી	... ૩૧૨
કાકપદીબ્ધ	... ૩૨૬
કાચમણી	... ૧૦૯
કાચાપણું	... ૧૨૪
કાચાપન	... ૪૦૨
કાનીનપુત્ર	... ૨૫૩
કાપટિક શિષ્ય	... ૨૩
કામગર	... ૩૨૨
કામગારમંડળ	... ૨૯૧
કામજનિતબસનો...	૫૩૫-૫૩૮
કામદાર, ખેતીવાડી—	૧૬૮
કામનાર	... ૨૯૦
કામમત્ર	... ૧૨૨
કામો, અધ્યક્ષોનાં—	... ૨
કામોપધા	... ૨૦
કામંડલુક	... ૧૦૭
કારકુટ	... ૮૧
કારખાનાં	... ૬૮, ૧૧૫
કારણિક	... ૮૯
કારણોના પ્રકાર...	... ૪૧૩
કારિયણ	... ૨૨૨
કારીગર	... ૩૧૬

વિષય	પત્રાંક
કારક	... ૩૧૬
કારચરાગ	... ૫૭
કારણિણી	... ૩૩૧
કારણિણીગણ	... ૮૨
કાર્ત્તિક	... ૧૦૬
કાર્મોન્તિકો...	૨૬, ૩૩૧, ૩૬૩
કાર્મિક	... ૮૯
કાર્યદેશકાલસંપાદક	... ૪૭૨
કાર્યનિરીક્ષકો	... ૨૬
કાર્યસામર્થ્ય (અમાત્યનું)	... ૧૭
કાર્યોપીઝો	... ૫૩
કાર્યોધિકારી	... ૩૯
કાર્યોરંભ	... ૩૪
કાર્યોનું ગૌરવાગોરવ	... ૫૩
કાલ	... ૫૫૯-૫૬૦
કાલકુટાદિવર્ગ	... ૬૮૯
કાલઅચાર્યો	... ૫૬૭
કાલમાન	... ૧૫૫
કાલવિભાગ	... ૮૩
કાલક્ષેપ	... ૨૨૬
કાલાયસ	... ૧૨૬
કાશી	... ૧૧૪
કાશીરાજ	... ૫૭
કાસ્ત્રિક	... ૧૦૯
કાસ્ત્રપ	... ૧૭૨
કાષ્ઠાન્ય	... ૩૮૧

विषय	पत्रांक
काण्डक३१७
किपव१७३
कितव३१२
किमिसे७०५
क्रिस्मार्मानां भठानो ७५
कुडरे६२६
कुडकुट२५४
कुडुभाधक्ष३५४
कुसेन३०४
कुस्तिवविद्याविस३३८
कुपित शत्रु४००
कुप्यगृह ७८
कुप्याधक्षनां कर्तव्यो१४५
कुमारमाता३६३
कुमारीपुर ७४
कुडे६२६
कुसद्विपता३२८
कुलीनराज५३४
कुष्यागार३५२
कुष्यावाप१६८
कुशा (पुरषो) ...	२८८-२८९
कुशाव २५५, २८८
कुय ४१६-४३४
कुटमुक्ष१६०
कुटमुक्ष ४४६, ४५३, ६०६
कुटपकारक३२३

विषय	पत्रांक
कुटमुक्ष३३४
कुटस्थानीय५२७
कुर्भ६६०
कुर्भक१०६
कुलपथ४८६
कुली छोडवा संभधी२२१
कुणवली (राजपुत्रने) ४६
” (क्षत्रीने)२०४
कुलवज्रमेध६६२
कुडारना प्रकार१४६
कुप (आभ्यन्तर)५७०
” (बाह्य) ...	५७०-५७१
कुपकलाभ ...	५७५-५७६
कुपजनित व्यसतो५३५
कुपनी अर्थ५६१
कुश५३०
कुशगृह ७८
कुशव्यसन५२६
कुशवृद्धि ६२
कुशशक्ति५३२
कुशसंगवर्गनां व्यसतो५४१
कुशसंधि६४०
कुशक्षय ६२
कुशाधिकारी ८१
कुशक२५६
कुशमार ७६
कुशगोराधक्ष १०४

विषय	पन्नांक	विषय	पन्नांक
डोट १०८	डुपि...	... ७१७
डोटिख	१, ७, १०, १४, १७, २२,	डुंल...	... ७०४
डोटिलीय	३७, ३८, ४५, ४६, ५१, ८८,	डोंकिलु	... ११४
डोटिस्व	६७, २४०, २४७, २५२,	डविम	... १२५
	२७६, २८०, ३०२, ३०३,	डिमिदोन	... ११६
	३०६, ३१२, ४०६, ४१६,	डियात्मक नीति...	... १७
	४२१, ४३६, ४३६, ४४१,	डियापद	... १०२
	४५२, ४६७, ४६८, ४६९,	डीतपुत्र	... २५३
	४७२, ४७४, ४७६, ४८२,	डुतकपुत्र	... २५३
	४८५, ४८६, ४८३, ५०२,	डुतविद्वपणुसंघि...	४४६-४५०
	५०४, ५०५, ५११, ५२७	डुतविश्लेषणुसंघि ...	४४६-४५०
-५३०, ५३३-५३४,		डुसिका	... ६६४
५३६-५४०, ५४२-५४८,		डुनिम भिन्न	... ४११
५५७-५५८, ५६०-५६१		" सन्तु	... ४११
-५६८, ६३७, ६७७		डुपादान	... ५२८
डोणुपदान्त. १६, ४४, ५२६, ५३६		डुलध्वज	... ७०५
डोपीनदयान	... ५४०	डुल्लु	... ६७६, ७०६
डोमारभूत	... ४५	डुल्लुपक्ष	... ७०६, ७०७
डोलेय...	... १०६	डेलीनभावपरीक्षा	... ३०५
डोशिक	... ६३३	डेलेशदंड	... ३६४
डंमुकित	... १०७	डवायन	... १३२
डंलुस	... ६८		
डंलकशोधन	... २१, ६७५		
डंलल	... ११३		
डंलुड	... १२२		
डंलानिक	... ११६		
डंलोन	... ६२६	भमनाभां भरती ...	३८६
डिंनरुड	... ४०२	भनकपुड...	२०६, ४७७
		भनि	... ११६

વિષય	પત્રાંક	વિષય	પત્રાંક
ખનિસંમૃદ્ધ ...	૪૭૯	સુમત્તા (મંત્રની) ...	૩૫
ખરક ...	૧૦૭	સુપ્ત યુક્તિઓ ...	૬૬૩
ખરખળ ...	૫૬૨	સુપ્ત સંખ્યા ...	૬૨૯
ખરીદી ...	૨૯૪	સુરપત્નીગમન ...	૨૯૪
ખાઇઓ ...	૭૧	સુદ્ધમદ્ય ...	૧૪૩
ખાણુ (દરિયાઇ) ...	૧૧૯	સૂદપુરુષ (ઉદાસિયત) ...	૨૩
ખાણો ...	૧૧૫	„ (ગૃહપતિક) ...	૨૩, ૨૧૧
ખાણોની પરીક્ષા ...	૧૧૫	„ (તાપસવેષધારી) ...	૨૪
ખાર્વાટિક ...	૬૩	„ (વૈદેહક) ...	૨૪, ૨૧૧
ખેતરો ...	૨૬૪	સૂદપુરુષો ...	૨૨-૨૩
ખેતી (પાણીથી) ...	૧૭૦	„ (તીક્ષ્ણ) ...	૨૫
ખેતીવાડી-કામદાર ...	૧૬૮	„ (રસદ) ...	૨૬
ખોરાક (ઘોડાનો) ...	૧૯૬	„ (સંચારી) ...	૨૬
„ (હાથીનો) ...	૨૦૩	સૂદ પુરુષોની સંસ્થા ...	૨૫
ગ		સૂદસંસ્થા, ચારોની ...	૨૮
ગજશાળા ...	૨૦૧	સૂદાગ્રવ ...	૩૩૧
ગણિકાધ્યક્ષ ...	૧૮૦	ગોધાબ્યૂહ ...	૬૨૬
ગતિ (ઘોડાની) ના પ્રકાર ...	૧૯૮	ગોદધ્યક્ષ ...	૧૮૯
ગર્ભવ્યાધિ-વૈદ્યસંસ્થા ...	૫૭	ગોપ ...	૧૯૨, ૨૧૨, ૩૪૨
ગવૈયા ...	૩૨૨	ગોમૂત્રક ...	૧૦૮
ગાદપેટક ...	૧૩૦	ગોમૂત્રિકાબ્યૂહ ...	૬૨૫
ગામનોકર ...	૩૯૪	ગોમેદક ...	૧૦૮
ગુણસંકીર્તન ...	૧૦૪	ગોરક્ષવતી ...	૪૮૦
ગુપ્ત ઉપાયો ...	૬૮૯	ગોડિક ...	૧૨૨
ગુપ્તચરોની સંસ્થા ...	૨૪	ગોદોહન ...	૩૨૮
		ગૌશાળા ...	૭૬
		ગંજા ...	૩૨૮
		ગંજવધારો ...	૩૮૫

વિષય	પાનાક
નાધર્વાવવાદ	૨૨૯
માધાર	૪૦૫
મહત્વના પ્રકાર	૬૫૬
મામૂલકો	૬૪, ૩૯૪
માનવ્યવસ્થા	૨૬૬
આમક	૨૬૬
આલ્યામાલ્યા, અવદારની	૩૨૨
ઔષ્ઠ	૫૬૧
મધિમેદ	૩૫૮
મૃદવાસ્તુક	૨૫૬
મૃદવામીની રૂબરૂ	૩૧૬
ધ	
ધટિકારથાન	૧૬૦
ધોતન્ય	૭૦૬
ધમગ્યતરો	૨૧૨
ધેરા	૬૭૭
ધેરાના પ્રસંગે કરવાનું કામ	૬૬૯
ધોદમુખ	૪૦૮
ધોડાનો ખોરાક	૧૯૬
ધોડાની ગાતિઓ	૧૯૮
અ	
અકપય	૪૮૭
અદીઆતા રાજાઓ	૪૨૮
અણુસ્તિક્ક	૫૯૯
અમૂમુખ	૬૨૫
અર, અન્તર્ગૃહ—	૨૮
અરણ્ય	૩૨૨
અર્થના પ્રકાર	૧૧૨
અરા	૩૨૬૪
અરિતો (આખ્યતર)	૩૨૭

વિષય	પાનાક
„ (ઉદાસીન રાજાનાં)	૫૧૮
„ (ખાલ્ય)	૨૮
„ (મધ્યમ રાજાનાં)	૫૧૮
„ (મંડવીબૂત રાજાનાં)	૫૧૮
અલમિન	૪૭૧
અલય ગ્રા	૧૪૮
અવશ્યન	૪૮૯
અલસાધિ	૫૧૧
અલિત બુદ્ધિવાળો રાજા	૫૩૩
આક્રવાલિક	૧૨૨
આપકુક્ષિવ્યદ	૬૨૪
આપવ્યદ	૬૨૪, ૬૨૬
આર	૨૭
આરક	૩૫૬
આરણ્યાદિ	૩૨૨
આરપર પરા	૨૮
આરરાત્રિઓ	૨૨૦
આરાની અમૂદ સંસ્થા	૨૮
„ મૂદ સંસ્થા...	૨૮
આનના પ્રકાર	૧૯૯
અિકિસકની ફેરજ	૨૧૬, ૧૧૨
અિત્રધાત	૮૧, ૩૫૨, ૩૬૧
અિત્રભોગ	૫૦૭
અીનદેશ	૧૧૪
અીનપદ	૧૧૪
અૂર્ણ, વિવિધ—	૬૬૨-૬૬૩
અૂષ ખેસવા સખધી	૪૩૪
ઝોડા	૩૫૭
ઝોપગા	૨૯૬

વિષય	પાનાંક
ચોરરજજીક	... ૩૭૧
ચોરી	... ૩૦૨
ચૌભૈય	... ૧૦૬
ચંડવાદ	... ૧૭૨
ચંડાળ	... ૨૫૪
ચંડાલી	... ૭૦૭
ચંદનના પ્રકાર	... ૧૦૮
ચંદ્રગુપ્ત... ૧૦૬, ૪૧૧, ૪૬૯, ૫૫૯	
ચંદ્રમાસ	... ૧૫૮

છ

છ-૧૫થો	... ૭૩
છાયાનાલિકાપ્રતોદ	... ૧૪
છાયાપ્રમાણ	... ૫૧
છાવણીની રચના.	૬૦૧-૬૦૨
છૂટક વેચાણ	... ૨૮૦
છૂટાછેડા	... ૨૩૭
છંદવાસિની	... ૩૧૩
છંદશાસ્ત્ર	... ૭

જ

જકાતખાતાનો અધિકારી...	૧૫૯
જનપદ....	૪૬૯, ૫૨૮, ૬૭૭
—ની રચના...	૬૩
—નું લક્ષણ...	૪૧૦
—વ્યસન	... ૫૨૮
જન્મેજય, વીર	... ૧૩
જયન્ત	... ૭૭

વિષય	પાનાંક
જરાયુ	... ૬૬૦
જવયંત્ર	... ૧૭૦
જસદ	... ૬૭૯
જળદુર્ગ	... ૭૦
જળમાર્ગ...	૭૧, ૪૭૬, ૪૮૬.
જાગૃધવેત્તા	... ૨૦૦
જામદગ્નેય	... ૧૩
જાલુધ	... ૫૭
જાસુસણ	... ૩૭૯
જિતદ્રવ્ય	... ૩૧૨
જિતેન્દ્રિય	... ૫૪૧
જમૂતપ્રલ	... ૧૦૮
જવંતી	... ૫૬
જંભકવિદ્યા..	૨૫, ૩૬૭, ૬૧૫
જાંબવાણ	... ૧૦૮
જાનુનદ	... ૧૨૧
જાયાવાનુ રાજા	... ૪૧૭
જ્યેષ્ઠ	... ૫૬૧
જ્યોતિર્વિદ્યા	... ૭
જ્યોતિષીશાસ્ત્ર	... ૫૭૮

ત

તટરચતા...	... ૪૨૨, ૪૩૪
તનુક્ષય	... ૫૭૫, ૫૭૭
તપત્રીયુ	... ૧૨૬
તપસ્વી જાસુસો	... ૨૧૧
તપાસ	... ૨૨૪, ૩૪૭
તરદેય	... ૧૪૩
તર્કમિતઁય	... ૪૫૨
તદ્દક્ષી	... ૨૨૬

વેપય	પત્રાંક
હાતિવક...	... ૯૮, ૪૯૦
પ્રસવેયધારી	... ૨૪
પ્રાગ્ધિકિત	... ૧૨૫
પ્રાચીન...	... ૧૧૮
પ્રાચીન...	... ૧૦૬
પ્રાચીન...	... ૧૭
પ્રાચીન...	... ૩૭૫
પ્રાચીન...	... ૩૫૮
પ્રાચીન...	... ૩૨૮
પ્રાચીન...	... ૨૮
પ્રાચીન...	... ૨૪૩
પ્રાચીન (મસુસો) ૪૭૮, ૩૭૯-૩૮૧	
પ્રાચીન (ધાતુ)	... ૧૧૮
પ્રાચીન...	... ૧૨૨
પ્રાચીન...	... ૧૫૧
પ્રાચીન...	... ૧૫૨
પ્રાચીન...	... ૨૦૯
પ્રાચીન...	... ૩૬૩
પ્રાચીન...	... ૨૧૯
પ્રાચીન...	... ૪૪૯, ૪૫૩, ૫૨૬
પ્રાચીન...	... ૬૯૮
પ્રાચીન...	... ૬૬૬
પ્રાચીન...	... ૬૩૪
પ્રાચીન (મસુસો)	... ૫૩૭
પ્રાચીન...	... ૧૧૧
પ્રાચીન...	... ૨૫૬
પ્રાચીન...	... ૧૫૦
પ્રાચીન...	... ૨૫૪
પ્રાચીન...	... ૭૦૬
પ્રાચીન...	... ૩૧૭
પ્રાચીન...	... ૭૧૩
પ્રાચીન...	... ૭૧૩

વિષય	પત્રાંક
પ્રાચીન...	... ૭૦૭
પ્રાચીન...	... ૧૧૮, ૧૭૯
પ્રાચીન...	... ૭
પ્રાચીન...	... ૬
પ્રાચીન...	... ૧૦૬
પ્રાચીન...	... ૧૦૬
પ્રાચીન...	... ૫૬૨
પ્રાચીન...	...
પ્રાચીન...	... ૨૭૭
પ્રાચીન...	... ૨૫૭
પ્રાચીન...	... ૨૦૪
પ્રાચીન...	... ૬૭૭
પ્રાચીન...	... ૧૧૯
પ્રાચીન...	... ૩૨૫
પ્રાચીન...	... ૬૩૦
પ્રાચીન...	... ૩૨૫
પ્રાચીન...	... ૭૧
પ્રાચીન...	... ૩૧૧
પ્રાચીન...	... ૫૦૧
પ્રાચીન...	... ૭૦૧
પ્રાચીન...	... ૪૮
પ્રાચીન...	... ૧૬૩-૧૬૬
પ્રાચીન...	... ૫૮
પ્રાચીન...	... ૫૦૭, ૫૧૯, ૫૮૧
પ્રાચીન...	... ૫૮૫, ૬૩૮
પ્રાચીન...	... ૨૪૫
પ્રાચીન...	... ૨૪૫
પ્રાચીન...	... ૪૪
પ્રાચીન...	... ૩૭૪
પ્રાચીન...	... ૧૭૩
પ્રાચીન...	... ૨૮૪

વિષય		
દિવ્યકોશ૬૬૦
દોષસ્થાપાયણ૪૦૨
દોષસત્ર૪૦૮
દુરાધ્યક્ષમ૪૬૧
દુરકત...૩૫૫
દુરપયોગ (દંડનો)૫૩૭
" (ધનનો)૫૩૭
" (વાણીનો)૫૧૭
દુર્ગના પ્રકાર ૭૦
દુર્મમુખ્યો૬૭૩
દુર્મ મેળવવાના ઉપાય...	૬૫૬, ૬૮૫	
દુર્મવિધાન	...	૭૦-૭૧
દુર્મવ્યસન૫૨૮
દુર્ન્યાયબદ્ધ	...	૬૨૫-૬૨૭
દુર્ન્યાય રાજાનું કર્તવ્ય...	૫૦૨-૫૦૩	
દુર્ભિક્ષ૫૪૧
દુર્યોધન ૧૩
દુષ્ટવૃથા૧૨૬
દુઃકાર્ય...૩૨૮
દુત	...	૩૯, ૪૯૫
—ની યોગ્યતા... ૩૯
—નો ધર્મ૪૧, ૪૩
—થી કરાવાનાં અનુમાન...	૪૨	
દુતકર્મ૬૩૭
દુતપ્રજ્વલિ ૨૬

વિષય		પત્રાંક
દૂધ્યગુહિ૫૮૦
દૂષ્ણો૪૬૨
દેવ૩૫૫
દેવવિશુદ્ધ૨૪૭
દેવતાધ્યયન૩૮૭
દેવધ્વજ૬૭૪
દેવમાર્ગ ૭૨
દેવરાત્રિ૩૨૮
દેવસાદાધ્ય૬૫૬
દેવાના પ્રકાર૨૭૨
દેવાના ભાગ૨૪૭
દેસ	...	૫૫૬-૫૬૦
દેશનો અર્થ૫૫૮
દેશભાવગાન૫૫૭
દેસદેવતા૬૬૫
દેસમાન૧૫૫
દેસવિજય૩૬૯
દેસદિત૨૭૦
દેવવિવાદ	...	૨૨૬
દોષગુહિ૫૮૦
દોષકર્મ૧૬૩
દોષામિક૩૮૧
દંડ ૬
દંડકર્મ૩૮૭
દંડધારી૨૫૩

વિગ્રહ	પત્રાંક
દંડનીતિ ...૯,૫૦૭,૫૮૦, ૬૩૮	
દંડપારખ્ય૩૦૬
દંડપાલ ૨૬
દંડમૂલ ૧૧
દંડસંધિ૬૩૯
દંડાકારબૂદ૬૨૪
દંડાતિસંધાન૬૫૩
દંડામણ્યન૫૨૬
દંડોપાત ...	૪૨૬, ૫૦૬
દંતકટકે૭૦૫
દંભોદ્ભવ ૧૩
દંશયોગ૬૯૪
દંટ્રી૩૭૨
દાંડકપ ૧૩
દૂત૩૧૧
દૂતમૂલ...૨૧૭
દૂતવ્યસન૫૩૯
દૂતસંકટ૫૩૮
દૂતાધ્યક્ષ૩૧૧
દ્રવામ્લવર્ગ૧૩૭
દ્રવ્ય, (અવિભાજ્ય-)	...૨૪૫
„ (પિતૃ-)૨૪૫
„ (ભૂમિગત-)...	...૩૨૧
દ્રવ્યભક્ત૬૬૨
દ્રવ્યવતો ...	૪૮૪, ૪૯૯
દ્રવ્યમાં પ્રયોજકત્વ૫૩૦

વિગ્રહ	પત્રાંક
દ્વંકબૂદ ...	૬૨૪, ૬૨૬
દ્વિલિંગ૨૨૭
દ્રોણમુખ ...	૬૩, ૨૨૨
દ્વારપાલ૩૮૦
દ્વારપોદ૩૩૪
દ્વિગોત્ર૨૫૨
દ્વિતીય શક્તિ૫૫૭
દ્વિસિદ્ધિ૫૯૯
દ્વેષોપશ્ચવી૪૫૩
દ્વેષીભાવ...૪૧૯, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૫૪	
દ્વેરાજ્ય૫૩૨
ધ	
ધનદંડ૩૫૮
ધનચાતુર્ય૪૮૫
ધનમાન૬૧૨
ધનિક૨૭૧
ધનુષ (માપ)૭૫
ધનુષના પ્રકારો૧૪૮
ધનુવન દુર્ગ ૭
ધરણ ...	૩૧૮-૩૧૯
ધર્મ૩૯
„ (પરિમાજકનો)...	
„ (આત્મલુનો) ...	
„ (વાનપ્રસ્થનો)...	
„ (વિગેતાનો) ૬૮૬, ૬૮	

વિષય	પત્રાક	વિષય	પત્રાક
" (વૈશ્યનો) ...	૮	ધોતાળ ...	૯૮
" (શૂદ્રનો) ...	૮	ધોળી ...	૩૧૭
" (સર્વસાધારણ)...	૯	ધોરણના પ્રકાર ...	૧૯૯
" (ક્ષત્રિયનો) ...	૮	ધોવરામણી ...	૩૧૮
ધર્મનું શિક્ષણ ...	૪૬	ધ્વજ ...	૪૦૭
ધર્મન્યાય ...	૨૨૮	ધ્વજસંગી ...	૨૦૯
ધર્મપ્રવર્તક ...	૨૨૭	ધ્વજલલ ...	૨૮૬
ધર્મવિજયી ...	૬૩૮	ન	
ધર્મશાસ્ત્ર ...	૨૨૮	નકતમાલ ...	૩૫૦
ધર્મશાસ્ત્રસંમત વિવાદ ...	૨૩૦	નમરંક્ષા ...	૨૧૯
ધર્મસેતુ ...	૨૬૪	નમરાધ્યક્ષ ...	૪૨૭
ધર્મસંરચાવ્યવસ્થાપકો ...	૨૧૫	નદીકુર્મ ...	૪૭૬, ૪૮૪
ધર્મસ્તીય ...	૨૧, ૨૨૨	નય ...	૪૧૩, ૪૧૬
ધર્મસંધો ...	૭૨, ૨૨૨, ૩૫૫, ૩૫૬	નરક ...	૭૦૪
ધર્મો (અંત.પુરં પ્રતિના) ...	૫૫	નળદીપિકા ...	૬૬૯
" (રાજાના) ...	૫૧	નક્ષત્રમાલા ...	૧૦૭
ધર્મોપધા ...	૨૦	નક્ષત્રમાસ ...	૧૫૮
ધર્મલાભ ...	૫૭૫, ૫૭૭	નષ્ટદોર ...	૧૨૧
ધાતુકર્મ ...	૧૧૭	નામકન્યા ...	૬૬૦
ધાતુના પ્રકાર ...	૧૧૬-૧૧૮	નામદેવતા ...	૬૬૬
ધાળજાના પ્રકાર...	૧૧૩	નામરાજ ...	૬૬૫
ધારમ્મીક ...	૨૭૧	નામરિક ...	૨૬
ધારાના પ્રકાર ...	૨૦૦	નામવન ...	૧૮
ધુવનિધિ ...	૭૨	નાનામ ...	૧૩
ધૂમના પ્રકાર ...	૬૮૯-૬૯૧	નાસિ... ..	૪૧૮

विषय	पत्रांक
नामावली आ २६३
नामक ... २६, ३६३, ६०३, ६२७	
नारोप (गति) १६६
नास्तिक ५१
नावध्यक्ष १८५
निकुल ७०४
नित्यमित्र ...	४७०-४७१
निदर्शन ७१७
निधि ३०८
नियोग ५६८, ७१८
निरुक्त ७
निर्मुक्त भूमि ५०८
निर्जन (शान्त) ६७७
निर्देश ७१४
निर्वचन ७१७
निवेश ६५
निश्चिन्तप्रतिष्ठि ५८
निश्चितसंधि ४४६
निषाद २५३
निष्पत्त २३६
निष्प्रियेय १०४
निक्षेप ... १७४, २२२, २८१, ४०७	
निक्षेपधारी २८२
नीक ७४
नीति (क्रियात्मक) १७

विषय	पत्रांक
नीति, दान-५०७, ५१६, ५८० ५८५	६३८
नीति, दंड-...	५०७, ५८७, ६३८
" नेह-...	५०७, ५८०, ६३८, ६७१
" साम-...	५०६, ५१६, ५८०, ५८५
नीतिशास्त्र...	३६७, ४०८, ४१२
नीराजन २००
नीची (सीवक) ८५
नैमित्तिक ...	३३१, ३६३
नोचवडी ८७
नौकदाटक १८५
नंदक १०८
नंदराज ७१६
न्यायतंत्र २२२
न्याय, धर्म-...	... २२८
न्यायतुं विस्तृत ३७०
न्यायाधीश ...	३५४-३५६
न्यासधारी २८२
प	
पभारदार नोकर (राम) ...	६१०
पञ्चमंथ ४१६
पद्मपत्र ...	७८-७९
पद्मपत्तन ...	१४४-१८५
पद्मोदय ४८६

વિષય	પત્રાંક
પતાકાસંગી૨૦૯
પતાવટ (કરજની)૨૭૦
પતિ૬૨૭
પતિ પત્ની વચ્ચે દ્વેષ...૨૩૫-૨૩૬	
પત્તનાશ્વસ૧૮૫
પત્તિ૪૨૮
પત્તિનાં કાર્યો૬૧૪
પત્તિમુખ્ય૬૪૫
પત્તિયુક્ત૬૨૩
પત્તિવ્યક્ત૬૨૦
પત્રોચ્ચ૧૧૪
પ્રથિકાશ્રમી૨૪૯
પ્રથિકાશ્રમ૨૨૫
પ્રથ્યદન૧૪૪
પ્રથ્યનુસરણ૨૩૯
પ્રથ્યમુક્તમ્૪૦૧
પદાલિકર્મ૬૧૭
પદિક૬૨૭
પરપાતપ્રયોગ૬૮૯
પરચક૩૬૯, ૫૪૩,
પરદેશીય૩૨૬
પરદેશીય લોભની ખટપટ...૫૮૦-	
	૫૮૧
પરભૂમિ૨૦૫
પરભૂમિજ (માલ) ૧૪૧-૧૪૩	
પરિચમસિદ્ધિ૫૮૩

વિષય	પત્રાંક
પરરાજ્યમા કૃત્યાકૃત્ય ૩૧
પરરપરોપકારદર્શન૧૦૫
પરવાનો૩૯૬
પરવૃદ્ધિપ્રતિષ્ઠાત૪૩૬
પરારાજત રાગ ...	૫૦૦, ૫૦૬
પરાસર... ૧૫, ૩૬, ૪૪, ૮૮, ૫૨૮૭	
	૫૩૭.
પરિકુટન૧૩૩
પરિકલ્પસંધિ૪૩૨
પરિઘ૪૧૮
પરિપણિતસંધિ૪૪૭
પરિપણિતદેશસંધિ... ૪૪૭-૪૪૮	
પરિપણિતકાળસંધિ " "
પરિપણિતાયસંધિ " "
પરિપૂર્ણતા૧૦૧
પરિભૂગણસંધિ૪૬૩
પરિમર્દન૧૩૩
પરિમાણ૫૫૮
પરિમિનાય ૩૯
પરિવર્તન ...	૯૩, ૧૩૫
પરિનાજક ૯
પરિનામિકા ૨૬
પરિગૃહ (રાજીની) ૫૬
પરિદાપણ ૯૨
પરિદાશ મેના૫૫૩
પરિદારવેષ૧૦૨

વિષય	પાનાંક	વિષય	પાનાંક
પરીક્ષા (અચિંત્ય મરણની) ...	૩૪૩	પારસમુદક૧૦૮
" (આશુ મૃતકની) ...	૩૪૩	પ રિકમિંગ૩૬૪
" (વિપયુક્તની) ...	૯૬	પારિવીશ્વિક૧૩૫
" (ખાણીની) ...	૧૧૫	પાસ્વ૧૩૫
" (સુરણની) ૧૨૨, ૧૨૩		પાખ્યુઆદ... ૪૧૪, ૪૯૨	
" (હલીખલાવની) ૨૦૫		પાખ્યુઆદાસાર ...	૪૧૫
પરેણાનધિવાસ્ય ...	૫૦૯	પાર્શ્વ ...	૨૩૫-૨૩૬
પરોક્ત ...	૯૫, ૨૨૪	પાત્રક૩૬૪
પરોપકાર૩૨૫	પાસિકષ૧૦૬
પર્યુપાસન કર્મ ...	૬૭૩, ૬૮૦	પાસવાન૩૬૭
પર્વતકુર્મ ...	૭૦, ૪૭૬, ૪૮૪	પિશુન ...	૧૬, ૩૬, ૪૪, ૪૦૨, ૫૨૯
પવનચક્રી૨૬૩	પિશુનપુત્ર૪૦૨
પશુઆધિમરક૩૨૮	પીકું૧૭૪
પશુસ્થાન ૮૩	મુરવકર્મો ૯૮
પથાદકોપ ...	૫૫૭, ૫૬૯	પુરોહિતો ૧૭
પાણીની ખેતી૧૭૦	પુષ્પ (વનસ્પતિ)૧૪૫
પાદપથ૧૮૭	પુષ્પિનનિધિ૬૬૪
પાદપ્રદાલન૩૭૨	પુષ્પનક્ષત્ર ...	૭૦૪, ૭૦૭, ૭૦૯
પાદગોમ૬૨૯	પૂર્વો ૨૯
પાનકાં આપનારી વનસ્પતિ ૧૪૫		પૂર્વપક્ષ૭૧૭
પાનચસન૫૪૦	પૂર્વાપદાન૨૮૨
પાનસંકટ૫૩૮	પોર ૨૬
પાનામારવ્યવસ્થા૧૭૪	પોરાશ્વિક૬૬૦
પાયદળાના કાચો૬૧૪	પોલોમી૭૦૬
પારદારક૨૬૭, ૩ ૦	પંચકુલી૬૩૦
પારશવ૨૫૩	પંચજન ૭૦

વિષય	પત્રાક
પાંખો (સેનાની)	...૬૧૮
પાંચાલ૬૨૯
પ્રકાર:—	
અમરના૧૧૧
અનર્થના૫૯૨
અનુનયના...	...૧૦૩
આધના૮૪
આરોહણના૧૯૮
ઉચ્ચાપતના૯૩
કારણે ના...	...૪૧૩
(ઘોડાની) ગતિના...	...૧૯૮
ગૂઢ પુરોના૨૨
અર્મના૧૧૨
ચારપરંપરાના૨૮
ચાલના૧૯૯
ચંદનના૧૨૦
ઢોર સંભાળના ૧૮૯-૧૯૦	
દુલાના૧૫૨
તેલપણિકના૧૧૧
દ્રવ્યપ્રકૃતિના૪૧૬
ધનુષના૧૪૮
ધાબળાના૧૧૩
ધારાના૨૦૦
ધોરણના૧૯૯
પરિચલિતસંધિના૪૮૮

વિષય	પત્રાક
પ્રકૃતિવ્યસનના૫૨૬
પ્રવાલના૧૧૦
ભયના૩૨૭
ભૂમિલાભના૬૮૫
મેધોના૧૬૯
યુદ્ધના૪૪૯
રાજપુત્રોના...	૪૭
રાજવૃત્તિના ૧૮
રૂપાના,૧૨૨
લંઘનના૧૯૯
વનદ્રવ્યના...	...૧૪૫
વસ્ત્રનના૧૯૮
વિવાહના૨૨૯
વિધના૧૪૬
વ્યયના ૮૫
શક્તિના૪૧૬
શાસનના૧૦૩
સમુદાયના...	...૬૮૫
સામના૧૦૪
સુગાના૧૭૫
પ્રકાશયુદ્ધ. ૪૪૨, ૪૫૩, ૬૦૭, ૬૧૦	
પ્રકય૨૬૬
પ્રકૃતિ ...	૫૨૬, ૬૦૭
પ્રકૃતિકોષ
પ્રકૃતિનિદા
પ્રકૃતના અંગો

વિષય	પત્રાંક	વિષય	પત્રાંક
પ્રકૃતિપુરુષ	...૫૪૩	પ્રાતનાદી	...૨૨૫
પ્રકૃતિમંડળ	...૪૧૯	પ્રતિબેધ	...૨૩૫
પ્રકૃતિયોગક્ષેમ	...૪૯૬	પ્રતિધ્યુદય	૬૨૪-૬૨૬
પ્રકૃતિવિવાદ	...૫૪૩	પ્રતિસુરમા	...૬૫૪
પ્રચાર	... ૯૫	પ્રતીકારકર	...૪૬૬
પ્રજ્ઞાદેહ	...૩૩૧	પ્રતોષી	... ૭૨
પ્રજનન	... ૪૫	પ્રત્યાદેય	...૫૭૫
પ્રજાકોપ	...૪૪૨	પ્રત્યાદેવલાભ	...૫૭૫
પ્રજાસંકટ	...૫૨૭	પ્રત્યાતપન	... ૯૧
પ્રજીવિ	... ૨૫	પ્રાચાવાપ	...૬૧૯
પ્રતાપકર	...૪૬૬	પ્રત્યુપકારલાભાર્થ	...૨૨૬
? તિમથિકા	...૧૮૦	પ્રદરવ્યુદ	૬૨૪-૬૨૬
પ્રતિજ્ઞાપિતા	...૫૭૬	પ્રદક્ષિણસોપાન	... ૭૩
પ્રતિભાષ	...૫૭૩	પ્રદેશલોપભોગી	...૫૪૬
પ્રતિદાન	...૫૮૫	પ્રદેશ	...૭૧૫
પ્રતિદ્વંત	... ૪૩	પ્રદેશી	... ૨૬
પ્રતિબળકર્મ	...૫૬૩	પ્રધાન	૪૬૫-૪૬૭
પ્રતિબંધ	... ૯૨	પ્રજાચક્ર	...૪૩૯
પ્રતિબંધધિ	...૫૧૧	પ્રજાચક્રીન	...૪૬૬
પ્રતિબુદ્ધ	...૨૭૨	પ્રજાજ	૫૫૭-૫૫૮
પ્રતિરોધક	... ૩૭૬-૫૪૭	,, (મંસર્ગનો)	... ૪૬
પ્રતિભેદ	...૧૦૪	પ્રભુચકિત	...૪૧૬
પ્રતિલોભ	...૫૨૬	પ્રભુસંદ્ધિ	...૪૧૭
—મુખ્યો	...૬૩૦	પ્રમીલ	...૭૦૬
—પુત્રો	...૨૫૪	પ્રાપ્ત	૪૩૯-૪૪૬
—વ્યુદ	...૬૨૭	પ્રયોગ	... ૯૨

વિષય	પત્રાંક
પ્રયોગે૭૦૫
પ્રયોજક૨૭૯
પ્રેરણ૩૧૦
પ્રતોબન (રાજાપુ)૬૬૩
પ્રવચ્ચોદાસન૨૯૩
પ્રવાસ૧૧૦
પ્રવાસ૨૩૯
પ્રવૃત્તિ (ધિરવાની)૬૫૮
પ્રવૃત્તિલેખ૧૦૪
પ્રથાસ્તા૩૯૨
પ્રથાત્રી૨૬
પ્રસન્ન (સુરા)૧૭૫
પ્રસન્નોપભોગ૩૭૫
પ્રસાદકલાબ ...	૫૭૫-૫૭૬
પ્રસાદવૃદ્ધિ૬૦૩
પ્રસંગ૭૧૬
પ્રસંગપીઠા૫૨૬
પ્રહરણુનિઘાવિશાગદ૪૧૧
પ્રહાર૩૦૭
પ્રહત૩૦૮
પ્રક્ષેપ૪૩૮
પ્રાજ્ઞુલુક૩૫
પ્રાતરસવન૨૯૩
પ્રાતિમાબ્ય૨૭૨
પ્રાપાવિક૩૪૯
પ્રાપ્તદ્વ૩૬૫

વિષય	પત્રાંક
પ્રામિત્યક૧૩૫
પ્રેક્ષા૨૬૯
પ્રેક્ષાવેતન૧૮૪
—	—
ફે	૩
ફેકે૭૦૫
ફેટકા૯૬
ફેલકદાર૧૦૮
ફેલામ્બ૧૭૭
ફેસોદપકાળ૪૨૧
ફેગવાડી૨૧૦
ફેગો૩૮૭
ફેલવાડી૨૧૦
—	—
ફે	૭૫
ફેજેવા૨૨૨
ખદરામ્બ૧૩૧
ખલાતકારસંભોગ૩૫૭
ખલાખલમાન૫૫૭
ખલિ ... ૮૨, ૧૩૫, ૨૧૩, ૭૦૬	
ખલિંધ રાજાઓ૪૨૬
ખલિંધશત્રુ૬૩૭
ખળાન્કા૬૦૩
ખળરામ૬૭૬
ખડી૮૪
ખાન૪૩૧

વિષય	પત્રાંક
બાસરાબ	... ૪૦૭
બાલશિક્ષણ	... ૪૬
બાહુકીપુત્ર	... ૧૭
બાહુસારો	... ૬૦૩
બાલકોપ	૫૭૦-૫૭૧
બાલચરિતો	... ૨૬
,, સંકટો	... ૫૩૨
,, સ્તંભ	... ૫૪૮
બીજબંધ	... ૧૭૬
બીજસિદ્ધિ	... ૧૬૨
બીજસંગ્રહ	... ૧૭૧
બીજોત્તર (સુર)	... ૧૭૭
સુદ્ધિમગ્ન ન્યાય	... ૨૨૮
બેઠીધડાઈ	... ૪૫૩
બેપગાં (પ્રાણી)	... ૨૬૬
બૃગ	... ૧૧૪
બંધકિરોપક	૩૮૬, ૬૩૨
બંધનાગાર	... ૭૮, ૮૦
બંધનોપકરણો	... ૨૦૬
બહા	... ૭૦૫
બહાચારી વિદ્યાચી	... ૮
બહાણી	... ૭૦૫
બાહિદાર	... ૭૭
બાહા વિવાહ	... ૨૨૬
બાહાનો સ્વધર્મ	... ૮
બાહાનું સંન્ય	... ૫૬૮

વિષય	પત્રાંક
બૃહસ્પતિ...	૧, ૬, ૩૮, ૪૫, ૮૮, ૨૭૬, ૩૦૩, ૬૨૪, ૭૧૪
બૃહસ્પતિસૂત્ર	... ૨૬૩
બા	—
બકા	... ૧૪૩, ૪૦૧
બકાવેતન	... ૩૬૫, ૩૬૬, ૪૦૭
બકેડુ	... ૪૫૨
બકોત્સાદક	... ૧૬૦
બકોત્સેન	... ૫૭
બપના પ્રકાર	... ૩૨૭
બપનિવારણ	... ૩૨૭
બયોપધા	... ૨૧
બરણપોષણ	... ૬૬, ૨૩૫
બરણી	... ૬૬૪
બરતી (ખબનામાં)	... ૩૮૪
,, (સેન્યમાં)	... ૫૬૩
બર્તો...	૨૬૦, ૨૬૨ ૫૭૨
બર્મ	... ૨૩૫
બાવબ્ધકથનવિદ્યા...	... ૨૫
બાવિધ્યવેત્તા	... ૩૬૩
બાબારબી	... ૪૬૩
બાગ (દેવાના)	... ૨૪૭
,, (વારસાના)	... ૨૪૭
,, (વિશેષ—)	... ૨૪૬
બાબદરી	... ૨૮૧

વિષય	પત્રાંક
ભાગવતું ભાગાડવું૨૪૦
ભાગ તુપ્રવિષ્ટક૧૬૦
ભાજ ૧૩
ભાકુતીસેના૪૬૫
ભારદ્વાજ....	૧૫, ૩૦, ૩૫, ૪૪ ૪૦૬, ૫૨૬, ૫૩૬, ૬૩૭
ભાષ્ય૭૧૯
ભીતવર્ગના લોકો...	... ૩૨
ભૂમિ, અધમ—૫૫૯
,, ઉત્તમ—૫૫૯
,, મધ્યમ—૫૫૯
ભૂમિગત દ્રવ્ય૩૨૧
ભૂમિગુણો૪૭૯
ભૂમિગૃહ ...	૫૫, ૭૯
ભૂમિદાન ...	૫૦૮-૫૦૯
ભૂમિમાર્ગ ...	૪૭૯, ૪૮૬
ભૂમિસ્થાન... ૪૭૩, ૪૭૬, ૬૮૫	
ભૂમિવાસ૬૧૫
ભૂમિવિભાગ ૬૮
ભૂમિસંધિ ...	૪૫૩, ૬૪૦
બેઢ૧૦૫
બેઢકર્મ ...	૫૮૫, ૫૮૮
બેઢનીતિ... ૫૦૭, ૫૮૦, ૬૩૮, ૬૭૧	
બૈષળ્ય...૩ ૧
બૈષળ્યાગાર ...	૬૦, ૭૮
ભોગવ્યુદ્ધ૬૮૩

વિષય	પત્રાંક
ભાંડાંગાર૩૫૨
બ્રાહ્મદે ડી૩૭૮
ભૂચુક્રંગ ૧૩
ભૂતક૬૫, ૨૬૦, ૨૯૨
ભૂતમેના... ૨૦૮, ૫૬૩, ૫૬૪	
ભૂતિ ૨૯
ભૂત્યભાવ૫૨૨
ભૂત્યવર્ગ૫૨૭
<hr/>	
મ	
મકરંચુદ્ધ૬૨૫
મકરાકારંચુદ્ધ૬૦૪
મકાન૨૫૬
મકાનનું વેચાણ...	...૨૫૯
મળૂરી ...	૨૮૯
મલ્લિદોષો૧૦૯
મલ્લિધાતુ૧૧૮
મલ્લિના પ્રકારો૧૦૮
મલ્લિમંતક૧૦૯
મલ્લિસોપાનકે૧૦૮
મનિસહાય૩૩૫
મત્સ્યન્યાય ૨૯
મદન૩૩૩
મદનયોગ૬૯૨
મદનગ્રંથ ...	૩૩૦, ૬૭૬
મદ્ધનજ૩૫૧
મધુ ...	૧૩૬, ૧૭૬
મધ્યવર્તિન૨૯૩
મધ્યમ ભૂમિ૫૫૯
,, રાગ... ૪૧૫, ૮૯૨	

વિષય	પત્રાંક	વિષય	પત્રાંક
,, રાજાનાં ચરિત્રો ...	૫૧૮	માણુર ...	૩૩૪
મધ્યમરાષ્ટ્રક ...	૧૦૯	મણુવક ...	૧૦૩, ૩૬૪
મંત્રુ... ૬, ૮, ૩૮, ૮૮, ૨૭૬, ૩૦૨		માણુવવિદ્યા ...	૩૩૪
મય ...	૨૬૩	માધુર્ય ...	૧૦૧
મરકી ...	૫૪૧	માહેન્દ્ર ...	૧૦૬
મર્યાદાપદરણુ ...	૨૬૧	માનવર્ત (ના લોકો) ...	૩૩
મર્યાદારથાપન ...	૨૬૨	માનાધ્યક્ષ ...	૧૫૫
મલમાસ ...	૧૫૮	માપ (માર્ગોનાં) ...	૭૫
મલ્લક ...	૬૮૯	,, (રથોનાં) ...	૨૦૮
મસરક ...	૧૦૬	માપલી-કામદાર ...	૧૫૫
મહાકાંભ ...	૩૨૮	માપિયાં ...	૧૫૩-૧૫૪
મહાકાંભરધન ...	૩૦૧, ૩૨૮	—ને જાણ ...	૧૫૪
મહાજી (લાભ) ...	૫૭૭	માય.યોમ ...	૩૩૦
મહાજનને સજા ...	૫૮૨	માયાયોગવિદ્ય ...	૩૨૮
મહાનાવ ...	૧૮૬	માયાવી કરામતો ...	૬૬૫
મહાનીધ ...	૨૦૮	માયસ્તિથા ...	૩૨૫
મહાપ્રમુખ ...	૨૬૫	માર્ગશીર્ષ ...	૫૬૦-૫૬૧
મહાભોગ ...	૫૦૭	માર્ગવરોધ ...	૨૬૫
મહામાત્રો ...	૭૦	માર્ગી ...	૨૬૪
મહારાજા ...	૫૫૯	માલકીકક ...	૨૬૭
મહારાજ્ય ...	૫૫૯	માય ...	૨૬૭
મદાસાર ...	૪૮૫	મિત્ર (અનિત્ય) ...	૪૭૧
મદાસુરા ...	૧૭૭	,, (અવસ્થ) ...	૪૭૧
મહિષ ...	૧૬૪	,, (લક્ષ્યમાર્ગ) ...	૪૭૨
માગધ ...	૨૫૪, ૩૬૩	,, (ગદ) ...	૪૭૧, ૫૨૩
માગધાંતિ ...	૬૧૧	,, (નિત્ય) ...	૪૭૦-૪૭૧

વિષય	પત્રાં
,, (વસ્તુ)૪૭૦
,, (સમર્થ)૫૭૪
,, (સર્વતોભોગિ)૪૭૦
,, (સાધારણ)૪૭૧
,, (સંપન્ન)૪૭૦
મિત્રભાવ૫૨૨
મિત્રરાગ૪૧૪
મિત્રવ્યસન ...	૫૩૦, ૫૪૯
મિત્રસેના૫૬૩
મિત્રસંધિ૪૬૬
મિત્રવ્યૂહ૬૨૦
મિત્રસિદ્ધિ૫૮૩
મુક્તાહારના પ્રકાર૧૦૭
મુખી૨૬૬
મુખ્ય ...	૫૧૯, ૫૪૫
મુખ્ય રસોઈઓ ૫૯
મુદ્રામાલ૩૪૮
મુદ્રાધ્યક્ષના કલ્પો૨૧૦
મુદ્રાંકિત પત્રો૬૫૯
મુક્કકપુષ્પ ૫૬
મૂલકર્મ૩૩૨
મૂલપાણ્ડિત્રાણ૪૫૫
મૂલહર ...	૯૮, ૪૨૬, ૪૯૦
મૂલકલપ૩૨૯
મેઘોના પ્રકાર૧૬૯
મેદ૫૩૯
મેદક૧૭૫

વિષય	પત્રાંક-
મૈત્રેય ૭૬
મોતીના પ્રકારો ...	૧૦૬-૧૦૭
મોતીની માળાઓ ૧૦૭
મોહનગૃહ ૭૬
મોહસ્થાન ૬૫૦
મોક્ષ ૨૮૭
મોક્ષમૂલ્ય ૨૮૭
મોલસેના ...	૨૦૮, ૫૬૩, ૫૬૪
મોલેયુક્ત ૧૦૮
મોહર્તિક ...	૩૩૧, ૩૯૩, ૬૬૦
મંડળ ...	૪૧૬, ૪૨૧, ૫૧૮
મંડલાકાર વ્યૂહ ૬૨૪
મંડલીભૂત રાગઓ ૫૧૮
મંડોલૂક ૭૦૬
મંત્ર ...	૩૪, ૫૫૮
મંત્રપ્રભાવશક્તિ ૫૦૧
મંત્ર વિષે આચાર્યો ...	૩૬-૩૭
,, કૌટિલીય ૩૭
,, પરાશર ૩૬
,, પિથુન ૩૬
,, વિશાલાક્ષ ૩૬
મંત્રયુક્ત ...	૬૩૮-૬૪૧
મંત્રશક્તિ ...	૪૧૬, ૫૫૮
મંત્રસલા ...	૩૪-૩૫
મંત્રાસનાર્મા સંચોની ૩૯
સંખ્યા ૩૯
મંત્રસિદ્ધિ ૪૧૬
મંત્રાધિકાર ૩૪
મંત્રિપરિષદ ...	૨૬, ૩૯, ૩૯૩
મંત્રીઓ ૧૭
મંત્રીઓનું શીલ ૨૨

વિષય	પૃષ્ઠાક
મંત્રીપરંપરા ૩૫
મંત્રી સભા... ૩૯૮, ૪૦૯, ૪૧૨	
મુદ્રદર્શન ૭૪
મુદ્રવન ૫૪૮
મુદ્રાયાવન ૮૮૮
મુદ્રાયાસંકટ ૫૩૮
મુદ્રાચક્રમતિ ...	૬૮૭, ૬૮૯
મુદ્રા	
મુદ્રાનકમં ૨૯૨
મુદ્રાચાર ૩૦૧
મુદ્રા ૩૦
મુદ્રાક ૧૦૭
મુદ્રાધ્યાન ...	૧૬-૧૭
મુદ્રાદાર ૬૩૬
મુદ્રા ૧૦૮
મુદ્રાચિત્રક ૨૮૦
મુદ્રાક ૨૯૨
મુદ્રાચક્ર (ચક્ર) ૪૩૯, ૪૫૯, ૪૬૫	
મુદ્રા ૪૦૪
મુદ્રાકાલ ૫૫૭
મુદ્રાચિત્રકાર ૬૬૮
મુદ્રાચિત્રન ૧૮૫
મુદ્રા ...	૪૧૯, ૫૩૫
મુદ્રાચક્ર ૭૬
મુદ્રાકાર ૭૭
મુદ્રાવલક્ય ૫૧
મુદ્રા (અધિકારી) ૮૧
મુદ્રા, આકાશ—	... ૨૦૯

વિષય	પૃષ્ઠાક
મુદ્રા— ૪૪૯, ૪૫૩, ૬૦૭	
મુદ્રા—... ૨૦૯, ૪૭૭	
મુદ્રા— ૪૪૯, ૪૫૩, ૫૨૮	
મુદ્રા— ૪૪૯, ૪૫૩, ૬૦૭, ૬૧૦	
મુદ્રા— ... ૪૯૩	
મુદ્રા— ... ૬૦૭	
મુદ્રા (અધિકારી) ... ૬૨૨	
મુદ્રા (પતિધી) ... ૬૨૩	
મુદ્રા (રચયી) ... ૬૨૨	
મુદ્રા (દસ્તિધી) ... ૬૨૨	
મુદ્રા પ્રકાર ૪૪૯
મુદ્રામિના પ્રકાર ૬૨૪
મુદ્રાધી ૪૬૩
મુદ્રા ૩૬૨
મુદ્રા ૩૬૩
મુદ્રા ૪૧૩, ૫૫૯, ૬૫૩, ૭૧૪	
મુદ્રાદર્શનપ્રતીકાર ૬૬૭
મુદ્રાધ્યાન ૪૬
મુદ્રાધ્યાયો ૬૮૨
મુદ્રાચિત્રસંધાન ૬૫૩
મુદ્રા આગમન ૪૧૩
મુદ્રાધ્યાન ૩૬૦
મુદ્રાધ્યાન ૩૬૪
મુદ્રા, મુદ્રા—... ૪૦૯	
મુદ્રાધ્યાયક ...	૩૮૬, ૩૬૩

વિષય	પત્રાક	વિષય	પત્રાક
ચોનિઆલ૬૮૭	રમયુક્ત જામુસો૬૪૬
ચત્રો...૧૪૭	રસોતર (સુરા)...૧૭૭
(ચલ-)...૧૪૮	રક્ષકો...૨૨૦
(સ્થિત-)...૧૪૭	રક્ષધોરક્ષિત૨૨૭
(હલમુખ-)...૧૪૮	રક્ષાવિધાન૬૫૬
ચાત્રિકયુક્તિ૬૫૩	રક્ષિતરાજ ૪૩
૨		રક્ષયજ્ઞાનતો૬૪૨
રમના (દુર્ગની)	૧૭૦-૭૧	રાજકન્યા૪૦૭
(સેતુઓની)	... ૬૫	રાજકુળો૫૪૦
રજાચિટ્ટી	૧૮૭,૨૧૦	રાજત્વ ... ૧૫,૪૦૬,૫૨૬	
રજાજાંઝ૧૪૫	રાજત્વનું મૂળ૨૨૮
રજાવત્રી૧૦૮	રાજપ્રબંધ ૬૩
રતો... ૮૦	રાજધર્મ૬૮૫
રતોની પરીક્ષા...૧૦૬	રાજનક્ષત્ર૬૮૭
રથકર્મ૬૧૭	રાજનીતિ૫૦૭
રથકાર૨૫૫	રાજનીતિનાંછરપો૪૧૩,૪૧૬,૪૨૦	
રથદળ૬૧૪	રાજનીતિશાસ્ત્ર...૫૩૩
રથયુદ્ધના પ્રકાર...૬૨૨	રાજપુત્ર...૪૦૬-૪૦૭
રથબૃહ૬૧૬	(અંકુશિત) ૪૬-૫૦	
રથાધ્યક્ષ૨૦૮	રાજપુત્ર, સેનાપતિ રૂપે ... ૪૭	
રથાનીક૬૧૬	રાજપુત્રને કેળવણી ... ૪૬	
રચિક...૩૬૩	રાજપુત્રનો જન્મ ... ૪૪-૪૫	
રથોનાપ્રકાર૨૦૮	રાજપુત્રોના પ્રકાર ... ૪૭	
રથોનાં માપ૧૦૮	રાજપ્રતિસંધાન...૪૦૮
રરિમકલાપ૧૦૭	રાજર્ષિવૃત્ત ૧૪
રસદ	૨૬,૩૩૩	રાજવૃત્તિ	૬, ૧૮
રસધાતુઓ ૮૨	રાજવૃક્ષ૭૦૮

વિષય	પત્રાક	,, મચકર્મ ૫૪
રાજવ્યસન ૪૦૫	,, મુખ ૫૪
રાજશબ્દ ૬૨૯	,, દિલ ૫૪
રાજસેવકો ૯૬	રાજને લગતા વ્યસનો ૫૩૨
રાજસોની ...	૧૨૭-૧૨૮	રાજ્યકંટક ૪૦૫
રાજસંબંધો ૪૦૪	રાજ્યને લગતા વ્યસનો ૫૩૨
રાજા:—		રાજ્યપ્રતિસંબંધ ૪૬૭
ઉત્સાહી—	... ૫૧	રામી, મુલાખા—...	... ૫૪૪
ઉદાસીન—૪૧૫, ૪૬૪, ૫૧૮		સણીની પરિશુદ્ધિ ૫૬
અધુરુદ્ધિવાળો—	... ૫૩૩	રાવણ ૧૩
ચલિત શુદ્ધિવાળો—	... ૫૫	રાષ્ટ્ર ...	૮૨, ૧૩૫
જ્યાયાન—	... ૪૧૭	રાક્ષસવિનાશ ૧૨૯
પાશ્વિમાદ—	... ૪૯૨	રૂપદર્શકો ૮૦
મધ્યમ—	... ૫૧૮	રૂપાગ્રવા ૫૭, ૨૭૫, ૫૧૫
મંડલીભૂત—	... ૫૧૮	રૂપાના પ્રકારો ૧૨૨
વ્યાધિગ્રસ્ત—	... ૫૩૩	રૂપિક ૧૧૯
શક્તિમાન—	... ૪૪૪	રૂપ ધાતુઓ ૨૧૬
સમ—	... ૪૧૭	રેવાની બનાવટ ૧૧૪
સુદીલતાસંપન્ન—	... ૪૪૪	રોટીકપડાં ૨૪૮
હીન—	... ૪૧૭	—	—
રાજાઓ:—		લ	—
ઉત્તરતા—	... ૪૨૮	લકુચ ૬૬૧
ચંદીઆતા—	... ૪૨૮	લસ્કરી વેલો ૬૪
સમાન—	૪૨૮-૪૨૯	લવણાધિક્ષ ૧૧૯
રાજાએ કરવાનું બરણ—		લવણોદક ૧૩૧
પોષણ ૬૬	લક્ષણ (બનપદ્ધતિ) ૪૧૦
રાજાના ગુણ ૪૦૯	લક્ષણ (રામ) ૨૫
,, ધર્મ ૫૧	,, (સરયાનું) ૨૧૪
રાજાની દિનચર્યા ...	૫૧-૫૨	ટશણાધ્યક્ષ ...	૮૨, ૧૧૯
રાજાનું ઉત્થાન ૫૪	લક્ષણાકિત ૨૮૨
		લક્ષણો (ઉત્સાહનો) ૪૦૯

વિષય	પત્રાંક
લક્ષણલંબાધિકાર	...૫૧૩
લાભ:—	...૫૭૫
અસ્પૃશ્ય—	...૫૭૭
આદેય—	...૫૭૫
કલ્પ—	...૫૭૫, ૫૭૭
કોપક—	...૫૭૫-૫૭૬
તતુક્ષય—	...૫૭૫, ૫૭૭
ધર્મ—	...૫૭૫, ૫૭૭
પુરોગ—	„ „
પ્રત્યાદેય—	...૫૭૫
પ્રસાદક—	...૫૭૫-૫૭૬
મહાન્—	...૫૭૭
વૃદ્ધચુદય—	૫૭૫, ૫૭૭
હસ્તવકાલ—	...૫૭૫
શાભાંશ	... ૪૫૮; ૪૬૦
સેવિત્રવિક	... ૬૨૬
કૃત્તદાયાદ	... ૫૧૨
ખંધક (જાસુસો)	... ૬૭૩
ખંધ પ્રજા	... ૪૪૦, ૪૪૩
„ રાજા	... ૫૧૦
ખંધ વર્મના લોકો	... ૬૨
ટ	... ૩૦૨
ખ:—	
આચાર—	... ૧૦૩
ઉપગ્રહ—	... ૧૦૩
નિસૃષ્ટિ—	... ૧૦૪

વિષય	પત્રાંક
પરીહાર—	... ૧૦૩
પ્રતિ—	... ૧૦૪
પ્રવૃત્તિ—	... ૧૦૪
સર્વત્રય—	... ૧૦૪
લેખક	... ૧૦૦, ૬૬૬
લેખદોષ	... ૧૦૫
લેખનપદ્ધતિ	... ૧૦૬
લેખસંપદ્ધ	... ૧૦૧
લોકયાત્રાવિહ	... ૩૬૭
લોભ	... ૪૩૯
લોભવિન્યા	... ૬૩૮
લોહાધ્યક્ષ	... ૧૧૯
લંધનના પ્રકારો	... ૧૯૯
—	—
વ	—
વટક	... ૩૬૯
વચુકરો	... ૩૧૭
વચુદકામ	... ૧૬૫
વચુદ્વયો.	૬૫, ૪૮૫, ૪૮૭
—ની નિર્ભયતા	... ૬૭
વલ્લિદ્વયવૃત્તિ	... ૪૯૯
વનદુર્ગ	... ૭૦
વનદ્રવ્યના પ્રકાર	... ૧૪૫
વનસ્પતિ (ઓષધવર્મની)	... ૧૪૫

વિષય	પત્રાંક
,, (પાનકા આપનારી) ...	,,
,, (પુષ્પ આપનારી) ...	,,
વનાધ્યક્ષ૨૬૮
પત્ર૧૧૪
પત્રસ્થાન ૪૫
વયુભરે૭૭૫
વરેણ્યકન્યા૬૬૦
વરેણ્યદેવ.૩૭૬, ૫૧૫, ૫૨૬
વર્ણ૬૮૫
વર્તાનિ (ગાદવેરો)૧૪૩
વર્ધક૩૯૩
વર્ધકિ૬૦૧
વર્ધા ...	—
વર્ધામાન ૮૦
વર્ધક વર્ગની વનરપતિ૧૪૫
વર્ધનના પ્રકારો૧૯૮
વસ્ત્રભો (રાજાના)૬૪૫
વસ્ત્રીઓ૧૪૫
વસ્ત્ર ૫૨૩
વસ્ત્રમિત્ર ...	૪૭૦-૪૭૧
વસ્ત્રજાત ...	૮૮-૯૦
વસ્ત્રજાતી અધિકારી ૮૨
વદાણુભાડુ૧૮૫
વાક્પારૂખ્ય૧૮૧
વાક્યરોપ૭૧૬
વાક્યાનુયોગ૩૪૯

વિષય	પત્રાંક
વાગ્દાન૩૬૫
વાચિકલેખ૧૦૪
વાટપાડુઓ ...	૫૪૭-૫૪૮
વાણિજ્યવૃદ્ધિ૫૪૬
વાણીનો દુરપયોગ૫૨૭
વાતબ્યાધિ ૧૬
વાદી૨૨૫
વાનપ્રસ્થના ધર્મ ૮૩
વારસો૨૪૫
વારસાના ભાગ૨૪૭
વારસાની વહેંચણી૨૪૫
વાતી ૬૯
વાસ્તુ૨૪૬
વાસ્તુદેવતા ૭૭
વાસ્તુવિક્રય ...	૨૫૬-૨૬૦
વાસ્તુશાસ્ત્ર૬૦૧
વિકલ્પ ...	૫૬૯, ૭૫૭
વિકારોત્સેક૫૬૦
વિક્રમ ...	૪૪૭, ૪૬૬
વિક્રમસિદ્ધિ૪૧૭
વિકેતા૨૬૮
વિગ્રહ ...	૪૧૬, ૪૨૫
વિજયભેદ૧૦૭
વિજયલાભ૪૩૮
વિજ્યાકાક્ષી રાજ્ય૪૧૫
વિજ્યાનુર રાજાનું કર્તવ્ય. ૫૫૭	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
રંગેતા૪૧૪
રંગેતાધર્મ૬૮૬, ૬૮૮
વિરૂદ્ધ૫૭
વિદેશીય રાજાનો અમલ૫૭૨
વિદ્યાઓનો સમુદેશ૬-૭
વિદ્યાસામર્થ્ય૧૨
વિદ્યુત-દંડ૭૦૮
વિદ્યુત-વૃષ્ટિ૬૬૧
વિધાન૭૧૪
વિનયકર્મ૪૮૫
વિનયન૧
વિનયના પ્રકાર૧૧
વિનયનું મૂળ૧૧
વિનયપાલન૨૦૬
વિનયાધિકારિક૧, ૬૦
વેનજી ઢોર૧૯૧
વેપાર્ય૭૧૬
વિરક્તપ્રભ૪૪૨-૪૪૩
વિશાલાક્ષ. ૧૫, ૩૬, ૪૪, ૫૨૭ ૫૩૭, ૬૩૭.	
વિરામ૪૩૯
વિરોધનક્રુત૭૦૬
વિવાદનિબંધ૨૨૨
વિવાદપાદ૨૨૭
વિવાદ, સીમાનો—	...૨૬૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક
વિવાહ૨૨૯
વિવાહના પ્રકાર૨૨૯
વિવાહવ્યવહાર૨૮૫
વિવિધ વ્યસનો૫૨૬
વિવીતરચ્છ૨૬૨
વિવીતાધ્યક્ષ ...	૨૧૦, ૩૭૧
વિજ્ઞપભાગ૨૪૬
વિશ્વાસઘાતી૬૭૬
વિષધૂમ૭૧૨
વિષના પ્રકાર૧૪૬
વિષપરીક્ષા૫૮-૬૦
વિષમતુલા૧૨૯
વિષમસંધિ ...	૪૫૫, ૪૬૬
વિષ સામે ઉપાયો૫૬
વિષેદક૭૧૨
વિષ્ણુચુક્ત ...	૩૭, ૭૧૭
વિષ્ટિ...૬૭
વિષ્ટિકર્મ૬૧૭
વિષ્ટિબંધેદો૩૬૪
વિષ્ટિવર્ગ૧૪૧
વિસર્ગ૧૮૫
વિસંવાદ૩૬૭
વિજ્ઞાવજ્ઞ૧૩૦
વિહારચાળા૬૭
વિહારશીલ (દિય)	...૫૪૪

વિષય	પનાંક
„ (રાજા)	... „
વિહારો	... ૭૦૫
વિક્ષિપ્તસેના	... ૪૬૯
વિક્ષેપ	... ૮૫, ૧૪૧
વેચાણ	... ૨૬૪
„ (મકાનનું)	... ૨૫૯
વેણુચલાકા	... ૬૬૪
વેતન...	... ૮૭
વેતનોપગ્રાહિક	... ૧૮૯
વેતસધર્મ	... ૬૨૭
વેપારખાતાનો અધિકારી	... ૧૪૧
વેશ્યાકર્મનિયમન	... ૧૮૩
વૈકાન્તક	... ૩૨૦
વૈકાન્તધાતુ	... ૧૧૮
વૈજ્યન્ત	... ૭૭
વૈશ્ય	... ૨૫૫
વૈશ્યવ	... ૧૨૧
વૈદ્ય	... ૧૦૮
વૈદેહક (ગૂઢપુરુષ) ૨૪, ૨૧૧, ૫૪૬	
વૈદેહક (પુત્ર)	... ૨૫૪
વૈદ્યુતભરમ	... ૫૬
વૈમાવૃત્ય	... ૨૮૦
વૈરન્ત્ય	... ૫૭
વૈરાગ્ય	... ૫૩૨
વૈશાખ	... ૫૬૧
વૈશ્યનો ધર્મ	... ૮

વિષય	પનાંક
વૈશ્યસૈન્ય	... ૫૬૮
વૈશ્યવણુ	... ૭૭
વંદાક	... ૫૬
વ્યથા	... ૩૦૬, ૩૦૮
વ્યથના પ્રકાર	... ૮૫
વ્યથાત્મક	... ૮૫, ૧૩૬
વ્યથારીર	... ૮૩
વ્યવસ્થાપકો (ધર્મસંસ્થાના) ૨૧	
વ્યવહાર:—	
અંતરાગારકૃત—	... ૨૨૩
કપટાત્મક—	... ૨૨૩
અતિથિદ—	૨૨૨-૨૨૩
સિદ્ધ—	... ૨૨૨-૨૨૩
વ્યવહારની આજ્ઞાઆજ્ઞતા	... ૨૨૨
વ્યવહારસ્થાપના	... ૨૨૨
વ્યસન	... ૫૨૬
વ્યસનચિંતા	... ૫૨૬
વ્યસનો—	
રાજ્યને લગતાં	... ૫૩૨
રાજ્યને લગતાં	... ૫૩૨
રાજ્યને અદ્વૈતથી નડતાં	૫૬૯
રાજ્યને બહારથી નડતાં	૫૬૯
વ્યાકરણ	... ૭
વ્યાખ્યાન	... ૭૩૬
વ્યાધાત	... ૧૦૫

વિષય	પત્રાંક
વ્યાજી	... ૮૫, ૧૩૬
વ્યાધિપ્રસ્ત રાજી...	... ૫૩૩
વ્યાધિભય	... ૩૨૮
બ્યાનહારિકા	... ૨૬
બ્યહના પ્રકાર:—	
અમૃત—	... ૬૨૬
અમૃતલોભ—	... ૬૨૧
અપ્રતિહત—	... ૬૨૩
અર્ધઅંદ્રિક—	... ૬૨૬
અરિષ્ટ—	... ૬૨૬
અષ્ટાનીક—	... ૬૨૬
અસલ—	... ૬૨૪, ૬૨૬
અસંહત—	૬૨૪, ૬૨૬
ઉદ્ધાનક—	... ૬૨૬
કકોટકશૃંગી—	... ૬૨૬
કાકપદી—	... ૬૨૬
ગોધા—	... ૬૨૬
ગોમૃત્રિકા—	... ૬૨૫
ગમૂખ—	... ,,
ગાપ—	... ૬૨૪, ૬૨૬
ગાપકૃતિ—	... ૬૨૪
ગધાર્ય—	... ૬૨૫
દુર્ગ્ય—	... ૬૨૫-૬૨૭
દંડાકાર—	... ૬૨૪
દંડક—	... ૬૨૪, ૬૨૬
પતિ—	... ૬૨૦

વિષય	પત્રાંક
પ્રતિલોભ—	... ૬૨૧
પ્રતિધ—	... ૬૨૪, ૬૨૬
પ્રદર—	... ,,
ભોગ—	... ૬૨૩, ૬૨૪
મકર—	... ૬૦૪, ૬૨૫
મિત્ર—	... ૬૨૦
મંડલાકાર—	... ૬૨૪
વલય—	... ૬૨૫
વારિપતંત—	૬૨૫, ૬૨૬
વિજય—	... ,,
વિશાલવિજય—	... ,,
શકટ—	... ૬૨૫
શકટાકાર—	... ૬૦૪
શ્યેન—	... ૬૨૪, ૬૨૬
સપ્તસારી—	... ૬૨૫
સપ્તકાર—	... ૬૨૪
સર્વતોમુખ—	... ૬૦૪, ૬૨૫, ૬૨
સર્વતોમુખ—	... ૬૨૫
મૂચી—	... ૬૨૫
મૂઆકાર—	... ૬૦૪
રથલકષ્ણ—	... ૬૨૫, ૬૨૬
સંજય—	... ૬૨૪, ૬૨૬
સર—	... ૬૨૦
શ્વિત્ત—	... ૨૩૦
શ્વલ્લેષોગ—	... ૧૧

વિષય	પત્રાંક
ટુદ્ધિ... ૪૧૩, ૪૧૯, ૪૪૫	૫૯૬
ટુદ્ધિસંયોગ ...	૫૦૧
ટુદ્ધિપુદ્ધ્ય...	૫૭૫, ૫૭૭
વૃષભીજાતી ...	૨૯૪
વૃષ્ટિકોષ ...	૩૨૮
વૃષભીકુળ ...	૧૩
—	
૨૧	
સાકટયુદ્ધ ...	૬૦૭
સાકટાકાર વ્યુદ્ધ...	૬૦૪, ૬૨૫
સાકુનાસાકુનવિદ્યા ...	૨૫
શક્તિ ...	૫૫૯
શક્તિના પ્રકાર ...	૪૧૬
શક્તિમાનુ રાજ ...	૪૪૪
શક્તિમુસલ્મા ...	૬૬૬
શક્તિચાન ...	૫૫૭
શક્યારંભી ...	૪૬૩
શશીનાથ ...	૩૨૮
શશ્વત્રુ ...	૫૯૦
શક-ચાનિક ...	૫૭૩
શતમાય ...	૭૦૬
શતવર્ષ ...	૩૯૪
શત્રુ: —	
કૃત્રિમ—	૪૧૫
પ્રાભાગે—	૪૮૮

વિષય	પત્રાંક
સુચરિત—	૪૧૧
સત્રુને ઉદ્દેગ ...	૬૨૭, ૬૫૧
સત્રુરાજ ...	૪૧૧
સત્રુસેના ...	૫૬૩, ૫૬૧
સપથ ...	૨૨૬
સખપરીક્ષા ...	૩૪૧
સમ... ૪૧૩, ૫૧૦, ૬૧૧	
સત્યક ...	૪૧
સત્યયુક્ત જાસુસો ...	૬૪
સત્યવિદ્યા ...	૫૧
સહેરસુધારો ...	૨૧
સાકવર્ષ ...	૧૩
સાતકુંભ ...	૧૨૧
સાલિહોત્રી ...	૧૬૭
સામ્બલિ ...	૪૫૩
સાસન... ૧૦૦, ૧૦૨—૧૦૩	
સાસનકર્મ ...	૫૪૦
સાસનરથ ...	૯૮
સાસનહર ...	૩૯, ૬૪૭
સાસનાધિકાર...	૧૦૦
શિકારી જાસુસો...	૬૫૦, ૬૭૪
શિલાજાતુ ...	૧૧૬
શિષ્યદર્શન ...	૨૯૬
શિષ્યી ...	૨૨૨
શિવ ...	૭૭

વિષય	પત્રાંક
શિક્ષણ:—	
અધર્મનું—	... ૪૬
અનર્થનું—	... ૪૬
અર્થનું—	... ૪૬
ધર્મનું—	... ૪૬
શિક્ષા	... ૩૩
,, સામરિક—	... ૭૫
શિંશુમાર	... ૬૬૦
શીતવૃષ્ટિ	... ૧૦૮
શુક્તવર્ગ	... ૧૩૬
શુક્રાચાર્ય	... ૧
શુદ્ધવધ	... ૩૫૧
શુદ્ધહાર	... ૧૦૮
શુદ્ધ-આદાપી	... ૧૫૯
શુદ્ધભોક્ષ	... ૧૬૧
શુદ્ધવ્યવહાર	... ૧૬૩
શુદ્ધશાળા	... ૧૬૦
શુદ્ધકામ્યક્ષ	... ૧૫૯
શુશ્રુષા	... ૨૩૫
શદ્ર	... ૨૮૪
શદ્ર (પુત્ર)	... ૨૫૪
શદ્રના ધર્મ	... ૮
શદ્રસૈન્ય	... ૫૬૮
શન્યપાલ	... ૬૪૪, ૬૪૬
શન્યભૂમિ	... ૫૨૮
શન્યમૂળ	... ૪૮૯

વિષય	પત્રાંક
શેઠ	... ૨૯૦
શેરડી	... ૧૫૦
સૈલખનકો	... ૩૮૪
સોના (હાથીની)	... ૨૦૪
સૌચાસૌચચાન	... ૨૩
સોપિકક વ્યંજનો...	૬૩૧, ૬૪૯
સંકા	... ૩૩૭
સંકિત મનુષ્ય	... ૩૩૨
સંપર	... ૭૦૬
સાતિસ્થાપના	... ૬૮૫
સ્થેનવ્યૂહ	... ૬૨૪, ૬૨૬
અમ	... ૪૧૩
આદ્યકર્મ	... ૫૧૬
થીકટનક	... ૧૦૯
શ્રીકૃષ્ણ	... ૬૭૬
શ્રી-મદિરાગૃહ	... ૭૭
શ્રેણીઓ	... ૨૦૮
શ્રેણી(સેના)	... ૪૬૫
શ્રમ્ભીજનિતસંકટો	... ૫૪૫
શ્રેણીમુખ્યો	... ૨૬૩
શ્રેણીસંસ્થા	... ૫૪૫
શ્લેષમ	... ૫૩૯
શ્વેતસાર	... ૧૨૬
શ્વેતા	... ૫૬
સુંગીશુકિતજ	... ૧૨૧

વિષય	સા	પનાંક
સખ્તાઈ	...	૩૪૭, ૩૪૯
સમંધત્વ ૧૬
સચિવ૩૭૭
„ (ફાળ)૩૭૭
સત્ર	...	૫૧૭, ૬૦૬
સત્રાઢવી૬૮૯
સત્રિનો અર્થ ૨૫
સત્રી૩૩૨
સન્નિધાતા	...૨૧, ૭૮, ૫૪૫	
સભારાંધ્રક૧૦૯
સમાશાળા ૨૯
સભ્યોની સંખ્યા	...	૩૮-૩૯
સમરાજી૪૧૭
સમસંધિ	...	૪૫૫, ૪૬૬
સમય૨૭૦
સમયવિદ્ધ૧૦૦
સમયવેતન૧૬૪
સમયબ્ધવરણ ૫૧
સમયાચાર૪૦૦
સમયમિત્ર૫૨૪
સમવાય	...૨૨૫, ૪૬૧	
સમાધિ૫૧૦
સમાધિગ્રોહ૫૧૪
સમાનરાજીઓ	૪૨૮-૪૨૯	
સમાહર્તા	...	૨૧, ૫૪૫

વિષય	પનાંક
સમાહર્તાનાં કર્તવ્યો	...૨૧૧
સમુચ્ચય	... ૫૯૯, ૭૧૬
સમુત્થાનકાલ	...૫૫૫
સમુત્થાનના પ્રકાર	...૬૮૫
સમુદય	... ૯૮
સમુદયપ્રચાર	... ૮૨
સમુદયપ્રચાર	... ૭૦
સમુદ્રેય, વિદ્યાઓનો	...૬૧૧
સમુદ્રરેન	...૬૬૦, ૬૬૮
સર્વરસ	...૬૯૮
સર્વભય	...૩૨૯
સર્વસારી બ્ધ	...૬૨૫
સર્પાકારબ્ધ	...૬૨૪
સર્વતોભદ્રબ્ધ	૬૦૪, ૬૨૫
સર્વતોભોગિબ્ધ	૪૭૦, ૫૦૮
સર્વતોભુખબ્ધ	...૬૨૫
સર્વત્રલેખ	...૧૦૪
સર્વભોગ	...૫૦૧
સર્વલોકચુષ્	...૬૭૧
સર્વસાધારણ ધર્મ	...
સર્વસંદોહ	...૪૮૧
સર્વાર્થસિદ્ધિ	...૫૬૧
સર્વર્થ	...૨૫
સર્વર્થ પુત્રો	...૨૫૩
સહકાર	...૬૫, ૨૬૦-૨૬૨
સહકારી મંડળ	... ૬૬

વિષય	પાનાંક
સહજ મિ	...
સહજ સુ	...૪૧૫
સહજી	...૪૧૫
પ્રસ્થા	...૨૪૫
વેપન	...૩૧૪
સેક્ષ	...૪૬૪
સેક્ષ (... ૩૮
સેક્ષ	...૨૫૩
સેક્ષ	...૪૮૪
સેક્ષ	...૩૬૮, ૬૬૨
સેક્ષ	...૨૬૪
સેક્ષ	...૫૬૩
સેક્ષ	...૪૭૧
સેક્ષ	...૨૭૮
સેક્ષ	...૨૦૫
મતી પ્રકાર	...૧૦૪
મતીતિ...	૫૦૬, ૫૧૬, ૫૮૦
મરિક શિક્ષ	... ૭૫
મવાપિકો	... ૪૮૩, ૪૬૫
મુદ્ર	...૧૩૬
મુદ્રિકાચ	...૨૫
મત	...૪૧૪
મદાર	...૧૪૫
મરુત સેન્ય	...૬૧૮
મરીય	...૭૦૭
મર્પવાદ	...૭૭૮
મદસ	...૩૦૨

વિષય	પાનાંક
સાહસદંડ	... ૬૬, ૭૦૨
સાક્ષીઓ	... ૨૭૩
સાક્ષીબંધુ	... ૨૨૫
સાક્ષ્યધિકાર	... ૨૭૪
સિક્કાઓ	... ૮૦
સિક્કાતક	... ૧૦૭
સિક્કાપ	... ૮૪
સિદ્ધિના પ્રકાર	... ૪૧૬
સિંહનિક	... ૧૩૫
સીતા	... ૧૩૫
સીતાખંડ	... ૧૬૮
સીમાચિહ્નો	... ૨૧૦
સીમધાતુ	... ૧૧૮
સુચરિત શત્રુ	... ૪૪૧
સુપ્રજનચાલ	... ૪૫
સુપ્રતિષ્ઠ	... ૬૨૪, ૬૨૬
સુભચા (રાણી)	... ૫૪૪
સુભોમ્ય પ્રજા	... ૪૪૪
સુપાત્રા	... ૫૬૪
સુરા	... ૧૭૩
સુરાખંડ	... ૧૭૮
સુરાના પ્રકાર	... ૧૭૫
સુરાપ	... ૨૬૪
સુરાના	... ૫૪૦
સુરાપ્ત	... ૬૨૬
સુરંગા	... ૬૪૧, ૫૧૪

વિષય	પત્રાંક	વિષય	પત્રાંક
સુવર્ણ૧૨૨	તોનાં કર્તવ્યો	...૨૧૧
સુવર્ણધાતુઓ	...૧૧૬	" ય ...	૫૬૯, ૭૧૬
સુવર્ણનાલિકા	...૬૬૪	" નકાલ૫૫૬
સુવર્ણની જાતિઓ	...૧૨૧	" નના પ્રકાર	...૬૮૫
સુવર્ણપરીક્ષા...	૧૨૨-૧૨૩	" (પા	... ૯૮
સુવર્ણપુષ્પી૭૦૫	સેનાપતિ રચાન ૮૨
સુવર્ણરાગ૧૨૫	સેનાભક્ત ન ૭૦
સુવર્ણમંદિ૪૩૨	સેનામુખ્યને વિધાઓનો—	...૬૩૧
સુવર્ણાધ્યક્ષ૧૨૧	સેનાવ્યસન૬૬૦, ૬૬૮
સુશીલતાસંપન્નરાજા	...૪૪૪	સેનાવ્યાયામ૬૬૮
સુશુભ ૪૫	સેનાચક્રિત૩૨૬
સુકલ૩૫૫	સેવિકા૬૨૫
સૂચક ૯૫	સેનાપત્યકુર૬૨૪
સૂચીવ્યૂહ૬૨૫	સૈન્ય ...	૬૦૪, ૬૨૫
સૂચ્યાકારવ્યૂહ૬૦૪	સૈન્યમાં કરતી૫૬૩
સૂત૨૫૪, ૩૯૩, ૬૧૧	સૌમવિક્રમ૨૯૩
સૂતિકાગૃહ૬૬૬	સૌગંધિક૧૦૮
સૂત્રપરીક્ષા૧૬૬	સૌરાષ્ટ્ર ૭૦
સૂત્રાધ્યક્ષ૧૬૫	સૌરમાસ૧૫૮
સૂનાધ્યક્ષ૧૭૮	સૌવર્યલ૧૩૧
		સૌવર્ણિક ...	૮૨, ૧૨૮

विषय	पत्रांक
सद्व्यभिचार	भा. ... ५१३
सद्व्यभिचार	(२ ... ६७६
सद्व्यभिचार	(३ ६३, २१२
प्रत्ययायी	रक्षि ... ७६
अवर्ग	... ६४६
शिक्षा	... २६१
शिक्षा (पुत्र)	... ६३२
शिक्षा	... ५४०
शिक्षा	... ६२६
शिक्षा	... ६२६, ६४२
शिक्षा प्रकार	... २६
शिक्षा मित्र	... ६२४, ६२६
शिक्षा	४२५, ४४७, ४६६
शिक्षा	...
अकृतमित्रीया—	... ४४६
अद्वैतपुरुष—	... ४३१
अपकृष्य—	... ४३३
अपरिपणित—	... ४४७
आत्ममिष—	... ४३१
आदिष्ट—	... ४३२
उद्दिष्ट—	... ४३३
उपमद—	... ४३२
कपाल—	... ४३२
कृतविशेषण—	४४६, ४५०
अक्ष—	... ५११
परिकष—	... ४३२

विषय	पत्रांक
परिपणित—	... ४४७
परिपणिकाव—	४४७-४४८
परिपणित देश—	४४७-४४८
परिपणितार्थ—	... ४३३
परिपणित—	... ४३१
पुरुषान्तर—	... ४६६
मित्र—	... ४३२
सुवर्ण—	... ४६६
द्विष्ट—	... ५१०
संधिभक्त—	... ४४६
संधिना प्रकार, निश्चित—	... ४४६
संधिनां चार शेषा	... ५१०
संधिभोक्ष	... ४७०
संपन्न (मित्र)	... ५३६
संप्रियभाव	... १०५
संश्लेष	... १०१
संश्लेष—पूर्वोपस्थित	... १०४
संश्लेषापाप्यान	... ३६५-३६६
संयोग	... ४८६
संयानपथ	... ४३४
संयुक्त राज्या	... ३५९, ६८२
संश्लेष...	... ३३३
संयननकारक	... ३३५
संयननभक्त	... ३१५
संयननभक्त	...

વિષય	પત્રાક
વયંવાદી૧૨૫
વરાળ્ય ૨૯
વરાળ્યમાંકૃત્યાકૃત્ય ૨૯
વરૂપો, ઉપાપના—	...૧૦૪
વસેન્યને પ્રોત્સાહન	૬૦૭, ૬૧૦
વસ્ત્રામિત્ય૩૦૦
વસંત૭૧૭
વામીવ્યસન૫૨૬
વેદ૫૩૯
વીન્દશી૩૯૮
વીદાસ૨૮૫
વી-પુનર્વિવાહ૨૪૧
વીલિંગ૩૮૬
વીવસન ...	૫૩૯-૫૪૦
વીસંકટ૫૩૮
—	—
હ	હ
હુમખયત્રો૧૪૮
હુમખયત્રો૨૦૧
હુમખ૬૧૬
હુમખી૬૫૧
હુમખી કાર્યો૬૧૪
હુમખી૨૦૪
હુમખ૬૪૫
હુમખી પ્રકાર —	...૬૨૨
હુમખી૬૬૭
...	...

વિષય	પત્રાક
હસ્તિવનો૪૯૯, ૪૮૫
હસ્તિવ્યુહ૬૨૦
હાટક૧૨૧
હાથીઓ:—	
અમાલ્ય—	...૨૦૩
દમ્યવર્ગના—	...૨૦૪
હાથીખાના કામદાર૨૦૧
હાથીના વર્ગ૨૦૪
હાથીની કેળવણી૨૦૪
હાથીની શોભા
હાથીનો ખોરાક૨૦૩
હાથીવનોની રક્ષા૨૦૧
હિમાલય૫૫૮
હિરણ્યમેગ૪૬૬
હિરણ્યસધિ૪૬૬
હિરણ્યોદ્દેગ૫૦૬
હિંસા૩૩૧
હીનરાજ્ય ...	૪૧૭, ૪૨૮
હીરાના પ્રકાર૧૦૯
હીરાના પ્રકાર૧૦૯
હુમલો૩૦૬
હુમલો૩૦
હેતુ૨૨૮
હેતુવર્ધ૭૧૪
હેમ-અવસારણુ૧૩૦
હેમંત૫૬૧

	પત્રાંક
સ્વયંવાદી૧૨૫
સ્વરાજ્ય ૨૯
સ્વરાજ્યમીકૃત્યાકૃત્ય ૨૯
સ્વરૂપો, ઉપાયના—	...૧૦૪
સ્વસેન્યતે પ્રોત્સાહન	૬૦૭, ૬૧૦
સ્વ-સ્વામિત્વ૩૦૦
સ્વ-સંજ્ઞા૭૧૭
સ્વામીવ્યસન૫૨૬
સ્વેદ૫૩૯
શ્રી-દર્શી૩૯૮
શ્રીદાસ...૨૮૫
શ્રી-પુનર્વિવાહ૨૪૧
શ્રીલિંગ૩૮૬
શ્રીવ્યસન ...	૫૩૯-૫૪૦
શ્રી-સંકટ૫૩૮
શ્રી-મુખ્યત્રો૧૪૮
શ્રી-અખલ૨૦૧
શ્રીમં૬૧૬
શ્રી-ગુણી૬૫૧
શ્રી-ગુણનાં કાર્યો૬૧૪
શ્રી-ગુણ૨૦૪
શ્રી-અ૬૪૫
શ્રી-ના પ્રકાર૬૨૨
શ્રી-પાળ૬૬૭

	પત્રાંક
હસ્તિવનો૪૯૯, ૪૮૫
હરિતવ્યૂહ૬૨૦
હાટક૧૨૩
હાથીઓ:—	
અમાલ—	...૨૦૩
દમ્યવર્ગના—	...૨૦૪
હાથીખાના કામદાર૨૦૧
હાથીના વર્ગ૨૦૪
હાથીની કેળવણી૨૦૪
હાથીની શોભા ...	,,
હાથીનો ખોરાક...	...૨૦૩
હાથીવનોની રક્ષા૨૦૧
હિમાલય૫૫૮
હિરણ્યભોગ૪૬૬
હિરણ્યસંધિ૪૬૬
હિરણ્યોદ્દેગ૫૦૬
હિંસા૩૭૧
હીનરાજ્ય ...	૪૫૭, ૪૨૮
હીરાના પ્રકાર૧૦૯
,, રંગ૧૦૯
દુર્મલો૩૦૬
દેવપ્રસાદ ૩૦
દેવ૨૨૮
દેવર્થ૭૧૪
દેવ-અવસારણ૧૩-
દેવતા...૫૬૧